
600044996

JAVA,

GEOGRAPHISCH, ETHNOLOGISCH, HISTORISCH.

JAVA,

Geographisch, Ethnologisch, Historisch,

DOOR

P. J. VETH,

Hoogleeraar te Leiden.

DERDE DEEL.

HAARLEM. — DE ERVEN F. BOHN.

1882.

VOORREDE.

Wederom zijn ruim vier jaren verloopen sedert het tweede deel van mijn „Java" het licht zag. Het derde deel, dat eindelijk de voltooiing van het geheel brengt, is lang onder handen geweest, maar heeft dan ook een grooten omvang erlangd; het beslaat meer vellen druks dan aanvankelijk voor het geheele werk geraamd waren. Verklaart reeds de uitgebreidheid tot zekere hoogte den langen tijdduur, zij is niet de eenige reden. In die vier jaren heb ik ook nog eene andere groote taak te vervullen gehad, het opzicht over de uitgave van het werk Midden-Sumatra, de vrucht van de Expeditie naar Sumatra uitgerust door het Aardrijkskundig Genootschap. Dat werk moest in hoofdzaak voltooid worden eer de expeditie-leden zich weder verstrooiden; de bewerking vorderde een zoodanigen spoed, dat daarbij alles moest achterstaan. Wie een blik werpt op de zes thans voltooide boekdeelen van genoemd werk, zal, geloof ik, mij de getuigenis geven dat ik niet heb ledig gezeten, al is de uitgave van mijn „Java" zeer langzaam voortgeschreden. Tot rechtvaardiging van de groote uitgebreidheid van dit deel zal ik niets bijbrengen; zij moet zich zelve rechtvaardigen door den rijkdom van den inhoud. Ik wilde, zooals ik in de voorrede van het eerste deel te kennen gaf, „een algemeen en samenhangend overzicht geven

van hetgeen wij thans van Java kunnen weten." Aan den eisch dien ik mij gesteld had, heb ik in geen mindere ruimte kunnen voldoen. Het werk is daardoor kostbaar geworden, ik erken het; de vertraging die de voltooiing ondervond, is er ten deele door veroorzaakt, ik kan het niet loochenen; maar de eischen van de volledigheid golden mij hooger dan die van den spoed en de goedkoopheid, en ik hoop dat zij dit ook bij mijne lezers zullen doen.

Vraagt men mij nu of ik met mijn werk tevreden ben, ik moet volmondig „neen" antwoorden. Het is vol leemten en gebreken; vele heb ik er reeds erkend, een veel grooter aantal nog zal langzamerhand aan het licht komen. Toch heb ik het hooge doel geen oogenblik uit het oog verloren. Ik heb geleverd wat ik kon, en ik heb mij dan ook niet te beklagen over de wijze waarop mijn werk bij landgenoot en vreemde ontvangen en gewaardeerd is. Had ik het zelf moeten beoordeelen, ik zou het de onderscheidingen die er aan zijn ten deel gevallen, niet hebben waardig gekeurd; ik heb ze echter met een goed geweten kunnen aannemen, gedachtig aan de oude spreuk: ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.

Ook mag ik mij zelven de getuigenis niet onthouden, dat de gebreken die mijn werk aankleven, voor een groot deel onvermijdelijk waren; dat ook een schrijver, oneindig kundiger dan ik, ze niet geheel had kunnen vermijden. In de tien jaren die ik aan de bewerking van het geheel heb besteed, is onze kennis van Java aanhoudend en belangrijk vooruitgegaan, en is in de toestanden op Java veel gewijzigd. Ik heb niet bij elk onderwerp, in mijn omvangrijk werk ter sprake gebracht, het resultaat van het nieuwste onderzoek kunnen mededeelen, want dikwijls was mijne behandeling daaraan vooraf gegaan; ik heb niet bij alle bijzonderheden met de laatste veranderingen rekening kunnen houden, omdat zij mij dikwijls niet bekend waren.

De verbeteringen en aanvullingen die mijn boek behoeft, zijn derhalve van drieërlei soort: dwalingen, waarin ik vervallen ben door onkunde of overijling; verkeerdheden die aan het licht zijn gebracht en leemten die zijn aangevuld door later onderzoek,

van welks uitkomsten ik niet meer of slechts ten deele kon gebruik maken; verouderde mededeelingen, daaraan toe te schrijven dat ik met de veranderingen op Java voorgevallen niet bekend was en in vele gevallen niet bekend kon zijn.

Aan deze verschillende soorten van fouten en leemten heb ik onder den voortgang van het werk mijne aandacht niet onthouden, en in de verbeteringen op het 1e en 2e deel, die achter de voorrede van het tweede zijn opgenomen, heb ik reeds een niet onbelangrijk getal aangewezen, terwijl ik in de noten bij het derde deel dikwijls met een woord gewaagd heb van de fouten die ik in de beide vorige had opgemerkt. Het was mijn voornemen ook aan dit deel weder eene reeks van verbeteringen toe te voegen, die zich ook over de beide eerste deelen zouden uitstrekken; maar er is in de laatste jaren door de vele van regeeringswege ingestelde onderzoekingen omtrent Javaansche toestanden, door hetgeen de Geographische dienst en het Mijnwezen op het gebied van topographie, geologie en mineralogie hebben geleverd, door de ijverige beoefening van Java's talen en letterkunde, door de diepere kennis die wij verkregen hebben van het Boeddhisme, dat zoovele sporen op Java heeft achtergelaten, door de steeds aangroeiende belangstelling in ethnologische nasporingen, zooveel nieuw licht over Java opgegaan, dat het onmogelijk is wat tot verbetering en aanvulling van mijn werk zou moeten gezegd worden in weinige bladzijden samen te vatten. 't Beste ware zeker dat dit alles in eene nieuwe verbeterde uitgave kon opgenomen en verwerkt worden; maar daaraan valt in den eersten tijd niet te denken, en mijne klimmende jaren maken het niet waarschijnlijk, dat ik den dag zal beleven waarop die mogelijk of wenschelijk wordt. Daarom ben ik reeds begonnen een anderen weg in te slaan om mijne lezers op de hoogte te brengen van hetgeen welwillende terechtwijzing of raadpleging van de resultaten van nieuwer onderzoek mij omtrent de gebreken van mijn werk geleerd heeft. De Redactie van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap heeft de welwillendheid gehad mij reeds twee malen eenige plaats te verleenen voor aanteekeningen op de reeds verschenen afleveringen

van mijn derde deel (D. VI, bl. 82—86 en bl. 114—120), en heeft in n°. 10 der Bijbladen de belangrijke aanteekeningen op het eerste deel, die ik verschuldigd ben aan den kundigen regent van Brebes, Raden Mas Adipati Ario Tjondro Negoro, wel in haar geheel willen opnemen. In een der eerstvolgende nommers van genoemd Tijdschrift zal ik thans mijne eigene aanteekeningen op het Eerste Deel aan het oordeel der lezers onderwerpen, en ik stel mij voor op deze wijze voort te gaan met van tijd tot tijd eenige aanvullingen te leveren, tot de pen voor altijd aan mijne vingers ontvalt.

Een Register is voor een werk van dezen aard een onmisbaar toevoegsel. Zal het wezenlijke diensten bewijzen, dan moet het volledig zijn, en volledig kan het niet wezen zonder eene belangrijke uitgebreidheid. De heer R. van Eck, leeraar aan de Kon. Milit. Akademie te Breda, heeft de welwillendheid gehad zich met die moeielijke en langwijlige taak te belasten. Er zijn echter twee redenen waarom het derde deel zonder dit Register verschijnt. Ten eerste heeft het reeds een zoodanigen omvang, dat het onhandelbaar zou worden, indien er nog meer aan werd toegevoegd; ten andere zou het onverantwoordelijk geweest zijn den lezer op de laatste aflevering van den tekst te laten wachten tot ook het Register gereed was, dat natuurlijk wel voorbereid, maar niet ineengezet kon worden, alvorens het geheel waartoe het betrekking heeft, is afgedrukt. Het Register zal dus, naar ik vertrouw zonder groote vertraging, als een aanhangsel in een afzonderlijk bandje volgen. Voor het gemak van het raadplegen bij de verschillende deelen heeft dit ook veel voor. Kan ik er den tijd voor vinden, dan zal ik bij dat Register eene beknopte samenvatting voegen van de voornaamste bijzonderheden die in de bovengenoemde, reeds uitgegeven of nog onuitgegeven, aanteekeningen op mijn werk vervat zijn, en dus een vervolg leveren op de „Verbeteringen", in het tweede deel opgenomen. Zoowel om den omvang van het derde deel niet nog te vergrooten, als om daarbij te kunnen opnemen wat vóór het verschijnen van het Register nog ter mijner kennis komt, heb ik die „Verbeteringen" thans nog terug-

gehouden, en mij tot een lijst van schrijf- en drukfouten in het derde deel, waaronder er zijn die ik met den meesten spoed onder de aandacht mijner lezers wensch te brengen, bepaald.

Ik ben nog omtrent één punt verantwoording schuldig. Ik was aanvankelijk voornemens ook aan het derde deel een kaart toe te voegen, eene reiskaart namelijk, zooals ik in de voorrede van het eerste deel heb toegezegd. Van het leveren eener zoodanige kaart heb ik moeten afzien. Mijne chorographische beschrijving van Java is zoo uitvoerig geworden en treedt in zoovele details, dat zij slechts kan gevolgd worden op eene zeer uitgebreide kaart, die den prijs van dit werk, toch reeds aanzienlijk, tot nog veel grooter hoogte zou opvoeren. Eene kaart op de schaal der kaarten in de beide vorige deelen zou volkomen nutteloos wezen. Maar terwijl vroeger, welke verdienstelijke kaarten van Java wij ook in het werk van de heeren van de Velde, le Clercq, Junghuhn en Versteeg mochten bezitten, er geene bestond die ik als geheel geschikt tot raadpleging bij mijn werk kon aanprijzen, bestaat er thans wel eene zoodanige, die genoegzame uitvoerigheid en fraaiheid met betrekkelijke onkostbaarheid vereenigt, en op de uitkomsten der nieuwste topographische onderzoekingen gebaseerd is. Ik bedoel de „Etappe-kaart van Java en Madoera, op de schaal van 1 : 500,000, onder de leiding van den lt. kol. Havenga, chef van den Geographischen Dienst, samengesteld door den luitenant G. B. Hooyer." Die kaart geeft eene uitvoerige en klare voorstelling van het terrein, een overzicht der wegen en eene aanwijzing der afstanden, — alles wat in eene reiskaart in de eerste plaats vereischt wordt. De uitvoering is bijzonder net en duidelijk, niet overladen met bijzonderheden die het zoeken belemmeren. Zij beslaat wel is waar vier groote bladen, en is dus van belangrijken omvang; maar iedere kleinere zou ongenoegzaam zijn, en de prijs (*f* 10.— voor het geheel) is uiterst matig gesteld. De volkomenheid heeft zeker ook deze kaart niet bereikt: ik zou zelfs aan de aanwijzing der gebreken die reeds door verschillende beoordeelaars geleverd is, nog wel het een en ander kunnen toevoegen; maar die leemten nemen niet weg dat zij van alle bestaande algemeene kaarten van Java de beste en vooral voor raadpleging bij mijn werk de bruikbaarste

is, en geacht kan worden dat onmisbaar aanhangsel bij mijne beschrijving, een duidelijke kaart, beter te leveren dan het mijzelven mogelijk zou zijn geweest.

Leiden.
12 October, 1882.

P. J. VETH.

VERBETERINGEN.

Bl. 64, noot 3, reg. 6 en 3 v. o. staat *Thornton*, lees *Thorn*
„ 70, reg. 15 v. o. staat *westelijke afdeeling, die welke zich oostwaarts*, lees *oostelijke afdeeling, die welke zich westwaarts*
„ 84, „ 2 „ b. „ *Goenong Salak ten westen en de Goenong Tji Apoes ten oosten*, lees *Goenong Salak ten oosten en de Goenong Tji Apoes ten westen*
„ 95, „ 5 „ „ „ *westwaarts*, lees *oostwaarts*
„ „ „ 7 „ „ „ *zuidwestwaarts*, lees *zuidoostwaarts*
„ „ noot 2, staat *bl.* 40, lees *bl.* 67
„ 112, reg. 2 v. b. staat *aninisme*, lees *animisme*
„ 121, „ 2 „ o. „ *voort*, lees *voert*
„ 148, noot 2, r. 1 v. b. staat *n*°. 42, lees *n*°. 49
„ 160, reg. 13 v. o. staat *Segala Harang*, lees *Segala Hérang*
„ 194, noot 1, reg. 1 v. b. staat *T. v. N. I.* 1857, lees *T. v. N I.* 1859
„ 232, reg. 18 v. b. staat *dringen er*, lees *dringen en*
„ 234, noot 2, staat *n*° 120, lees *n*° 121
„ 235, reg. 11 „ *Tji Pedjah*, lees *Tji Pedjeh*
„ 241, noot 3 „ *Java*, III, 513, lees *Java*, II. 583
„ 299, reg. 7 v. o. staat *boomen*, lees *bronnen*
„ 356, „ 11 „ „ „ *stand*, lees *strand*
„ 361, noot 1 staat 765 *meters*, „ 756 *meters*
„ 369, reg. 2 v. b. staat *vergunde hun*, lees *vergunde hem*
„ 374, noot 4, reg. 3 v. o. staat *Nat. T. v. N. I.* XXXVIII, lees *Nat. T. v. N. I.* XXXVII
„ „ „ „ „ 1 „ „ „ *vermeldt.*, lees *vermeldt*
„ 375, noot, staat *Nat. T. v. N. J.*, lees *Nat. T. v. N. I.*
„ 411, reg. 11 v. o. staat *Tjĕlajap*, lees *Tjĕlatjap*
„ 414, „ 14 „ b. „ *Tjĕlatap*, „ *Tjĕlatjap*
„ 481, „ 2 „ o. „ *Logang*, „ *Logoeng*
„ 503, „ 8 en 10 v. b. staat *Loesé*, lees *Loesi*
„ 506, „ 10 „ 16 „ „ „ *Loesé*, „ *Loesi*
„ 611 noot, reg. 2 v. o. staat *Djodkjakarta*, lees *Djokdjakarta*
„ 618, reg. 5 v. b. staat *kromme*, lees *lijnrechte*

—

Bl. 618, reg. 8 v. b. staat *linkerhand*, lees *rechterhand*
„ „ „ 11 „ „ „ *rechterhand*, „ *linkerhand*
„ 619, „ 3 „ „ „ *Rustenburg*, „ *Vredeburg*
„ 621, noot 1, reg. 1 v. b. staat *bl.* 568, lees *bl.* 578
„ 622, „ 1, „ 4 „ „ „ *Jg.* 1850, „ *Jg.* 1859
„ 730, noot 2, staat *XXXIII.* 216, lees *XXXIII.* 176
„ 752, reg. 4 v. o. staat *Kandawangan*, lees *Kandangan.*
„ 768, noot, reg. 8 v. b. staat *bådjå lomban*, lees *bådå lomban*
„ 814, reg. 16 v. b. staat *waar wij nog slechts enkele minuten van de grens van Soerabaja verwijderd zijn*, lees *waar wij reeds enkele minuten de grens van Soerabaja voorbij zijn*
„ 816, „ 12 „ „ „ *Soeråpringgi*, lees *Soeråpringgå*
„ „ „ 19 „ „ „ *pringgi*, lees *pringgå*
„ 896, „ 4 „ o. „ *Bangkalang*, lees *Bangkalan*
„ 907, „ 5 „ „ „ *netten* (*kadjang*), lees *matten* (*kadjang*)
„ 926, „ 11 „ o. „ *Matakan*, lees *Matikan*
„ „ „ 4 „ „ „ *Kali Getem*, lees *Kali Getem of Djantoeng*
„ 942, „ 2 „ b. „ *djoeragaan*, lees *djoeragans*
„ 950, „ 14 „ „ „ *van Poerwåsari is zijne richting meer noord-noordoost naar Poerwådadi*, lees *van Poerwådadi is zijne richting meer noord-noordoost naar Poerwåsari*
„ „ „ 16 „ „ „ *Poerwådadi*, lees *Poerwåsari.*
„ 955, „ 1 „ o. „ *påndåpå*, lees *pandåpå*
„ 956, „ 8 „ b. „ *bodem en vloer*, lees *gewelf en vloer*
„ 959, „ 17 „ „ „ *district Pakis*, lees *district Malang*
„ 969, „ 2 „ „ „ *Kali Kåntå*, lees *Kali Kontoh*
„ 980, „ 18 „ „ „ *over den Indåråwati heen*, lees *om den Indårå-wati heen*
„ 1008, noot 1 is tusschen regel 17 en 18 v. b. uitgevallen: 1830. J. H. W. Bar. v. Aylva Rengers, Dagboek (Bijdr. tot de kennis der Ned. en vr. koloniën, Jg. 1846, bl. 412—450).
„ 1034 reg. 8 v. b. staat *in ergeren zin*, lees *in engeren zin*
„ 1035 noot 1 reg. 4 v. b. staat *T. v. N. I.*, lees *N. T. v. N. I.*

———

VIERDE BOEK.

CHOROGRAPHIE.

EERSTE AFDEELING.

WEST-JAVA.

EERSTE HOOFDSTUK.

De Hoofdstad.

In 1858 werd door den hoofdingenieur van den geographischen dienst, Dr. J. A. C. Oudemans, de astronomische bepaling der ligging van Batavia, op grond deels van de in 1851—1854 door de heeren S. H. en G. A. de Lange verrichte, deels van zijne eigene waarnemingen, aan eene nauwkeurige herziening onderworpen. Er werd een verschil van één Duitsche mijl met de vroeger aangenomen lengte aangewezen, wat eene fout gaf van 16 seconden in de seinen der tijdklep, die bevonden werd geplaatst te zijn op 106° 48′ 7.5″ beoosten Greenwich. De breedte van dit punt stelt de heer Oudemans op 6° 7′ 36.6″ bezuiden den Evenaar [1]). De tijdklep is opgericht bij den

[1]) Vroeger stelde men de lengte van Batavia op 106° 52′ en de breedte op 6° 8′. Volgens de astronomische waarnemingen van den predikant Johan Maurits Mohr, gedaan op den thans gesloopten sterrentoren in de kampong Klinting, even buiten de stad, wordt door Horsburgh de ligging van Batavia bepaald op 106° 51 3/4′ O. L. en 6° 9′ Z. B. Zonderling dat anderen, met beroep op diezelfde autoriteit, die ligging op 106° 50′ O. L. en 6° 10′ Z. B. stellen. Zie T. v. N. I. VI. 4. 172. De heer Mohr moet een zeer rijk man geweest zijn. Hij had zijn observatorium zelf gesticht en op vorstelijke wijze met de beste werktuigen tot het doen van waarnemingen toegerust. T. v. N. I. VII. 4. 270.

zoogenaamden Uitkijk in het Noorden der oude stad, bij de Werf, en is ongeveer een uur gaans verwijderd van het midden van nieuw Batavia, waar Weltevreden op 6° 10′ 25.5″ Z. B. ligt [1]). Zij bestaat in een beweegbaar rond vlak, door welks overgang van den perpendiculairen tot den horizontalen stand de middelbare middag te Batavia en, een weinig na één ure des namiddags, het tijdstip dat met zes ure des morgens van den middelbaren tijd te Greenwich overeenstemt, worden aangewezen, opdat de ter reede liggende schepen hunne chronometers, de inwoners hunne uurwerken daarnaar zouden kunnen regelen. De Uitkijk zelf is een kleine vierkante toren, dien men beklimt om het uitzicht over stad en reede te genieten.

Er is een groot verschil tusschen het oude en het nieuwe Batavia, maar zij die niet door eigen aanschouwing met de hoofdstad van Ned. Indië bekend zijn, worden dikwijls in de war gebracht door het dubbelzinnig spraakgebruik, dat nu eens met den naam „Batavia“ bepaaldelijk de oude stad aanwijst, dan weder ook de verschillende wijken der nieuwe stad daaronder begrijpt. Het is dus van belang dit verschil scherp in het oog te vatten. Wij zullen ons aanvankelijk alleen met de oude stad bezig houden.

Beschouwen wij deze op zich zelve, dan heeft zij haren voormaligen luister schier geheel verloren en kan zij op den rang van „Koningin van het Oosten,“ zooals men haar vroeger placht te noemen, in het geheel geen aanspraak meer maken. Echter wordt men, de stad doorwandelende, nog dikwijls getroffen door de sporen harer voormalige grootheid. Huizen die nog slechts als kantoren en pakhuizen dienst doen, vergunnen door de geopende vensters niet zelden een blik op verguldsel en marmer, op snij- en stukadoorwerk, zooals het de schoonste woningen op de Amsterdamsche Heerengracht versiert.

Die oude stad is geheel op oud-Nederlandsche wijze gebouwd; de huizen zijn van steen en staan als in gesloten gelederen, terwijl de straten elkander grootendeels in rechte hoeken snijden. Door de maatregelen van den Maarschalk Daendels, die het voor de verdediging nutteloos geworden kasteel liet afbreken,

[1]) Verhandelingen der Natuurk. Vereeniging in N. I., D. VII (1860).

de muren en poorten deed slechten en onderscheidene grachten liet dempen [1]), is de door wallen en bolwerken ingesloten, door tal van kanalen doorsneden, en aan de Noordoostpunt door een vierhoekig fort, met de bastions Diamant, Robijn, Safier en Parel, verdedigde rechthoek, die het voormalige Batavia vormde, voor een goed deel onkenbaar geworden; maar toch is er nog genoeg van over om ons een denkbeeld te geven van de verregaande ongeschiktheid van haren aanleg om in het tropisch klimaat tot verblijf eener talrijke bevolking te strekken. Reeds de keuze van het terrein, eene door alluvium gevormde, lage, uit moeras en kreupelbosch bestaande vlakte, mocht niet gelukkig heeten. Men kan zich echter begrijpen, dat, tijdens de stichting der stad, dat is in een tijd toen men nog weinig over de eischen der gezondheidsleer had nagedacht, het belang van den handel bij de keuze der plaats van de hoofdstad van Nederlandsch Indië het overwicht behield, en de schoonheid en veiligheid der reede de ongunstige bodemgesteldheid deed over het hoofd zien. Maar minder begrijpelijk is het streven om den hoofdzetel van het Nederlandsch gezag op Java in zijne geheele inrichting, zooveel de omstandigheden gedoogden, tot het evenbeeld te maken van het Nederlandsch Venetië aan de boorden van IJ en Amstel. Het is ons thans onverklaarbaar, dat men zich niet gedrukt en beängst gevoelde in die opeengehoopte huizen; in die dicht bemuurde veste, welker wallen, alsof men den toegang aan de frissche lucht met opzet wilde versperren, met tamarinde- en kanarieboomen beplant waren; in die verpeste dampen, opstijgende uit de talrijke grachten, waarin men, om de gansche stad van water te voorzien, de haar midden door deelende Tji Liwong oostwaarts en westwaarts had afgeleid, met dat gevolg dat de bij zijne intrede in de stad nog snel vlietende stroom, zijne kracht gebroken vindende, onvermogend was de uit het bovenland medegevoerde vaste stoffen naar zee te brengen, en ze deels reeds in de grachten afzette, deels aan zijn mond liet vallen, zoodat de zich daar bevindende bank gedurig verhoogd en vergroot werd. Hoe zeer ook die met heerlijk geboomte omzoomde

[1]) Verg. D. I, bl. 576.

grachten geroemd werden, toch kon men alras de daaraan verbonden nadeelen, die door het gebrek van een behoorlijken afvoer der faecale stoffen niet weinig werden verhoogd, bezwaarlijk ontkennen. Bij al den lof aan de door die grachten, bij hoog water althans, bevorderde frischheid der stad en aan de verkwikkende schaduw der boomen toegekend, kon reeds Valentijn het niet verbergen, dat de bewoners verbazend veel last hadden van de muskieten, die hier boven het drabbige water en in de lommer der boomen veel weliger tierden dan in de straten, en van de zoogenaamde „negen-uren bloemen", d. i. van de met faeces gevulde tobben, die de slaven gewoon waren des avonds ten negen ure buitenshuis te brengen, en die òf in die grachten, welke, zooals genoemde schrijver zeer naïef zegt, „toch uitgebaggerd moeten worden", òf in daartoe bestemde schuiten van Chineezen werden uitgegoten [1]). Maar grachten en slooten schenen voor het comfort der Nederlanders van die dagen onmisbaar te zijn, en men besproeide zelfs de tuinen, die meer en meer ten westen van de stad werden aangelegd, door kanalen die aan de ééne zijde met de stads grachten, aan de andere met de Tji Angké in verband stonden.

Men zou echter onbillijk handelen indien men de tot spreekwoord geworden ongezondheid van het oude Batavia alleen aan de ongunstige ligging van het gekozen terrein en aan de verkeerde inrichting der stad toeschreef. In de natuurlijke nadeelen der ligging werd zelfs allengs eenige verbetering gebracht, doordien de moerassen en poelen, die aanvankelijk ook ten zuiden der stad op vele plaatsen aangetroffen werden, en wier miasmen de landwind over haar verbreidde, allengs in vruchtbare akkers werden herschapen, en men zelfs het krijgsvolk voor het uitroeien der kreupelbosschen te werk stelde [3]). Doch natuurlijke oorzaken, die men tijdens de stichting der stad nog te weinig doorgrondde, om te kunnen vooruitzien hoezeer zij tot hare toenemende ongezondheid moesten bijdragen, verergerden het

[1]) Valentijn IV. I. 232.
[2]) Bontius Hist. Nat. et Med. l. I. dial. I.
[3]) Valentijn IV. I. 243.

kwaad in veel hooger mate, dan het door de langzaam voortgaande bebouwing van haren omtrek werd getemperd, en bedreigden zelfs meer en meer de veiligheid, ja de bruikbaarheid der schoone reede, die wel de voorname aanleiding geweest was, om juist deze plaats voor het algemeen rendez-vous der op Indië varende schepen te kiezen. Ik heb reeds elders [1]) gewezen op de gedurige verbreeding der alluviale strook die Java's Noordkust omzoomt. Sterker dan elders heeft die plaats in de bocht, door de kust van Java tusschen kaap Oentoeng Djawa en den hoek van Krawang gevormd, omdat zich daarin eene menigte rivieren uitstorten, welke aan haren mond gedurig de vaste deelen doen nederploffen die zij met hare zijtakken uit het bovenland afvoeren. Terwijl Batavia tijdens zijne stichting onmiddellijk aan zee was gelegen, wordt het thans door een strook van 500 à 600 roeden van haar gescheiden, en dit nieuwe, zich steeds uitbreidende terrein biedt natuurlijk in ruime mate diezelfde voor de gezondheid nadeelige verschijnselen aan, die zich vroeger meer aan de zuidzijde der stad vertoonden. Thans is het vooral de zeewind die de miasmen naar de stad voert, en het is daarom eene gelukkige omstandigheid te achten, dat die wind eerst doorkomt op een gedeelte van den dag, waarop de hooge temperatuur de moerasuitwasemingen meerendeels in den dampkring opgeheven en verspreid heeft [2]).

Met de gewone, regelmatig voortwoekerende aanslibbing en verslijking der rivieren gingen bovendien enkele malen buitengewone gebeurtenissen in de natuur gepaard, die niet weinig tot verergering van den toestand bijdroegen. Vooral moet hier de hevige uitbarsting van den Salak met de daarmede gepaarde aardbeving in den nacht tusschen den 4den en 5den Januari 1699 vermeld worden [3]). De Tji Liwong en de Tji Dani werden door een verbazende menigte van hunne wortels gerukte boomen en door vervaarlijke massa's slijk, modder en zand zoozeer verstopt, dat haar water de landerijen overstroomde en een anderen uitgang zocht; de stadsgrachten en andere vaarten werden geheel

[1]) D. I, bl. 56. [2]) Bleeker in T. v. N. I. V. 2. 288.

[3]) Vgl. D. I, bl. 76.

onbruikbaar gemaakt; het water werd ondrinkbaar en de visschen, bedwelmd door den schok, lieten zich bij honderden met de handen grijpen; de geulen eindelijk aan weêrszijden van de bank die voor den mond der Tji Liwong lag, werden zoozeer opgevuld met modder, dat slechts met het hoogste water nog een geladen vaartuig kon binnen komen en zij bij laag water zelfs voor gewone scheepssloepen niet langer bruikbaar waren [1]. Deze noodlottige gebeurtenis was het keerpunt in den toestand van Batavia uit hygiënisch oogpunt. Zeker had het ook voor dien tijd niet geheel aan klachten over de ongezondheid dier stad ontbroken [2]; maar na dien tijd worden zij menigvuldiger, aanhoudender, ernstiger, en leest men van ontzettende sterftecijfers [3], die ons echter wegens het vage der opgaven en onze onbekendheid met het juiste bedrag der bevolking, geen gegrond oordeel over de sterfteverhouding toelaten.

Twee gedeelten der bevolking hebben ongetwijfeld bijzonder tot die ongunstige sterfteverhouding bijgedragen: de Chineezen en de verpleegden in het Hospitaal. Terwijl de Europeesche wijken althans ruim gebouwd, de huizen inwendig vrij goed ingericht waren, en de inlanders zich in den omtrek der stad in hunne kampongs verspreidden, was vooral het sedert 1740 opgekomen Chineesche kamp door zijne kleine bekrompen huizen, nauwe en bochtige straten, smalle en drabbige slooten en gebrek aan zindelijkheid, aan de koortsen en dysenteriën blootgesteld, die de bevolking van Batavia teisterden. In het Hospitaal werden voornamelijk de militairen verpleegd, die in dienst der Compagnie waren krank geworden, — grootendeels een samenraapsel uit het schuim aller natiën, voor wier ondermijnde krachten een ernstige ziekteaanval, bij hoogst gebrekkige verpleging, doorgaans noodlottig had moeten zijn, zelfs al ware Batavia niet de laatste plaats op Java geweest die men voor de vestiging van een groot hospitaal had moeten kiezen.

---

[1]) A. Bogaerts, Historische reizen, B. I. bl. 171 v.

[2]) Zie b. v. Bontius t. a. p.

[3]) Raffles II, App. A; Verh. v. h. Bat. Gen. II, Berichten 60; Bleeker, T. v. N. I. V. 2. 291, noot 2; Stavorinus Voyages (vert. door Wilcocke), III. 409.

Daar de mond der Tji Liwong tevens Batavia tot haven diende, hangt de geschiedenis der havenwerken ten nauwste samen met die der aanslibbing aan de uitmonding der rivier. Terwijl men hare verslijking op gebrekkige wijze door uitbaggering trachtte tegen te gaan, was men te gelijker tijd genoodzaakt de eigenlijke haven door den aanleg van sterke steenen hoofden, die een eind ver in zee werden uitgebouwd, voor de prauwvaart open te houden. De toenemende aanslibbing, die Batavia verder en verder van het strand verwijderde, maakte het noodig die hoofden telkens te verlengen, en zoo ontstond het Havenkanaal, dat nog den toegang van de reede naar de stad baant. De ingang van dit kanaal werd vroeger beschermd door het aan de Westzijde gebouwde Waterkasteel; maar de aardheuvel waarop het stond en waarop zich nog slechts een uitkijk en een bureau in verband staande met de heffing der rechten bevinden, is thans reeds op vrij aanmerkelijken afstand van het strand gelegen. Daar de verlenging der havenhoofden geen afdoende hulp bood, heeft men later een anderen weg ingeslagen, en het met vaste deelen bezwangerde rivierwater, waar het buiten de stad treedt, door een steenen dam van het havenkanaal afgesloten. Sedert ontlast zich de rivier deels door de Ooster-uitwatering of Moeara Heemraden, deels door een nieuwen of althans in nieuwer tijd weêr geopenden mond, een paar honderd roeden ten westen van het kanaal, die Wester-uitwatering of Moeara Baroe genoemd wordt.

Maar in weêrwil dezer belangrijke werken; in weêrwil der in 1823 door den Gouverneur Generaal van der Capellen aanvankelijk voor zes jaren verordende, later bestendigde en tot andere havens uitgestrekte heffing van een additioneel recht van 5 pCt. op de inkomende en uitgaande rechten te Batavia, bestemd om een fonds te vormen waaruit de kosten van het onderhoud en de verbetering der havenwerken en kustverlichting zouden bestreden worden [1]); in weêrwil van den in 1838 uit Nederland ontboden moddermolen, waarmede men het kanaal op toereikende diepte trachtte te houden; in weêrwil van langdurige overwegingen,

[1]) Zie over de geschiedenis dier belasting v. d. Wijck, du Bus, 250.

van tal van adviezen, van vele projecten om het kanaal en de gemeenschap met de reede te verbeteren, bleef de toestand der haven van Batavia steeds bedenkelijk. In de laatste jaren, waarin zooveel ruimer sommen dan vroeger voor de publieke werken in Indië besteed werden, is zeker door het maken eener binnenhaven voor de prauwen tegenover den Kleinen Boom, door den aanleg van rails langs het kanaal voor het gemakkelijker vervoer van goederen, en door de voortdurende baggering die het op de diepte van 3 à 4 meters beneden laag water houdt, de bruikbaarheid van het kanaal zelf in vele opzichten verbeterd. Maar de moeilijkheden aan het binnenkomen verbonden, zijn nog altijd groot. Wel heeft men, nevens de tambangans of gehuurde roeisloepen, die passagiers en goederen van de op de reede liggende schepen naar de stad plachten te brengen, ijzeren stoomscheepjes in dienst gesteld van zoo geringen diepgang tot zij tot achter in het kanaal kunnen komen; maar men heeft niet kunnen voorkomen, dat in den Westmoeson, vooral wanneer op het midden van den dag de zeewind sterker opsteekt, op de bank vóór den nauwen ingang gelegen, eene zoo sterke branding staat, dat het dreigend gevaar van om te slaan, niet slechts voor de tambangans, maar zelfs voor de stoombootjes, het binnenkomen volstrekt ongeraden maakt. Maar al te vaak moet de blauwe vlag van het Wachtschip en van het paleis te Weltevreden het sein geven, niet dat de zee te onstuimig is om ze met sloepen te bevaren, maar dat de poging om het kanaal te bereiken van levensgevaar vergezeld gaat. En wie, misleid door de gemakkelijkheid waarmede men zich dan nog vaak op de reede van het ééne schip naar het andere laat roeien, de waarschuwing dorst trotseeren, heeft maar al te vaak zijne onvoorzichtigheid met den dood in de golven geboet.

Maar niet slechts blijft het binnenkomen der haven bezwaarlijk, ook de reede is niet meer wat zij was in de dagen toen Batavia gesticht werd. De geheele bocht waaraan de hoofdstad van Nederlandsch-Indië gelegen is, verliest, deels door den arbeid der polypen, deels en vooral door de aanslibbing, gedurig aan diepte en omvang, en vroeger of later zal de tijd komen, waarop een

deel der kleine eilanden die thans de reede dekken, aan den wal van Java zal gehecht worden. Groote schepen kunnen niet meer dicht onder den wal komen, maar blijven liggen op de zoogenaamde Buitenreede, waar de diepte nog van 5 tot 12 vademen bedraagt, maar de bodem toch ook bestaat uit een weeke blauwe modder, waarin de ankers al spoedig zoo diep indringen, dat men van tijd tot tijd tot verankeren genoodzaakt is. Voor de schepen die in ballast komen, is het uitwerpen daarvan alleen nog op de Buitenreede geoorloofd, en men blijft daar ook bij voorkeur liggen met het oog op de gezondheid; want de Binnenreede deelt in ruime mate in de schadelijke gevolgen der verpestende dampen, die uit de strandmoerassen opstijgen, en des morgens het gezicht van de reede op de stad veelal geheel onderscheppen [1]).

Men kan wel nagaan dat de aankomst te Batavia de verwachtingen der reizigers veelal teleurstelt. De moerassige kust, met de gewone strandvegetatie bedekt; het land, naar alle zijden vlak en alleen eenigszins belangwekkend door de verscheidenheid van het groen, terwijl men slechts bij helder weder de omtrekken der Blauwe Bergen aan den horizon zich ziet afteekenen; de stad, voor den eersten aanblik slechts vertegenwoordigd door een vuurtoren, eenige aarden versterkingen en enkele steenen huizen aan het einde van een kanaal, dat niet breeder is dan 30 à 40 voet en door steenen muren van vijf voet hoogte wordt ingesloten; dit alles levert niet de trekken van een tafereel waarin het oog zich verlustigt en dat aan de verbeelding voedsel geeft. De lastige formaliteiten aan den Boom, waarover vele reizigers plachten te klagen; de gedurige verwijzingen van den Grooten Boom naar den Kleinen en omgekeerd, waaraan onbekendheid met de bestaande verordeningen den nieuw aangekomene bloot stelden, zullen, naar ik vertrouw, in de laatste jaren, bij de vereenvoudiging der tarieven en het algemeen streven om de communicatiën gemakkelijker te maken, voor een minder omslachtig onderzoek en een meer gereede toelating hebben plaats gemaakt.

---

[1]) Vgl. nog over de baai van Batavia D. I, bl. 28.

Wij staan op het punt van in gedachte de oude stad te betreden; maar misschien zou ik menigen lezer teleurstellen, indien ik verzuimde hem eenigszins in te lichten omtrent de nieuwe havenwerken die thans op eenigen afstand ten Oosten van Batavia in aanbouw zijn, en door wegen en een vaart met de stad zullen verbonden worden. Wanneer men onder het woord „haven" een ingesloten kom verstaat, waar de schepen in stil water liggen en onmiddellijk aan den wal lossen kunnen, dan moet men vooralsnog aan geheel Nederlandsch Indië het bezit eener haven ontzeggen. De nieuwe grootsche plannen die in 1877 een begin van uitvoering hebben erlangd, zullen Batavia het eerst beschenken met zulk eene inrichting, die door de belangrijke uitbreiding der stoomvaart op Indië meer en meer noodzakelijk is geworden. Drie plaatsen hebben aanvankelijk voor den aanleg der nieuwe werken om den voorrang gedongen. Het plan om de nieuwe haven nabij de eilanden Onrust en Kuiper te plaatsen, werd het eerst opgegeven; meer beval zich het ontwerp aan om ze op een afstand van 1200 tot 1500 meters beoosten het tegenwoordige havenkanaal aan te leggen; maar ten laatste heeft het denkbeeld gezegepraald, om Tandjong Priok, den eersten vooruitspringenden landhoek dien men oostwaarts van de Hoofdstad in de baai van Batavia ontmoet, voor het groote werk uit te kiezen. Ofschoon de aanmerkelijke afstand vele deskundigen tot het tweede plan deed overhellen, heeft ten slotte de overtuiging den doorslag gegeven, dat eene goede, niet aan opslibbing blootgestelde haven alleen bij Tandjong Priok zou te bouwen zijn. Ik kan echter niet ontveinzen dat ik omtrent de gegrondheid dier overtuiging nog wel eens twijfel heb hooren opperen, en dat nog de stemmen niet geheel verstomd zijn, die het betreuren, dat een vroeger plan van den heer Maarschalk, om een hoofd op ijzeren schroefpalen te doen uitbrengen, de schepen daaraan vast te meren, ten einde ze zonder behulp van prauwen te doen laden en lossen, en het transport van en naar de stad over rails met stoom te doen plaats hebben, bij de latere onderzoekingen zoo geheel is ter zijde gesteld. Wèl heeft men voldingend kunnen aantoonen, dat het plan op zich zelf niet

toereikend was, omdat daarbij niet voor de veiligheid der schepen in den Westmoeson was gezorgd; maar het blijft de vraag of het niet, aangevuld, zooals is voorgesteld, met den bouw van een beschuttenden zeebreker, met veel minder kosten eene voldoende verbetering zou hebben opgeleverd, onderhevig aan minder gevaar dat de werking der natuur in hare worsteling tegen het menschelijk genie (of — men vergeve mij de woordspeling — de Nederlandsche genie) de overhand behoudt [1]).

Niemand kan vuriger dan ik wenschen dat de vrees der zwaarhoofden ongegrond blijke. In ieder geval neemt het plan der haven te Tandjong Priok voor zich in door de grootschheid van het ontwerp en de kracht waarmede de uitvoering is aangevat. Men vergunne mij aan het jongste Regeeringsverslag over de Koloniën (dat van 1877) een kort overzicht van de ontworpen werken bij Tandjong Priok te ontleenen.

„Te Tandjong Priok zal moeten worden aangelegd eene voorhaven, besloten tusschen twee zeehoofden, die te zamen 3728 meters lang zijn; voorts eene binnenhaven ter lengte van 1300 meters en ter breedte van 175 meters, met twee loskaden, die te zamen 1388 meters lang zullen zijn. Het haventerrein zal van de noodige inrichtingen, als entrepots, loskranen, spoorwegen enz. moeten worden voorzien. Tusschen de haven en de hoofdplaats Batavia zullen moeten worden aangelegd een spoorweg van bijna 8 kilometers met dubbel spoor, een rijweg breed 15 meters en een scheepvaartkanaal met jaagpad.

„De zeehoofden zullen zijn samengesteld uit ongeveer 800,000 kubiekmeters stortsteen, 64,100 kubiek-meters beton en 76,500 kubiek-meters zand.

„Tot de vorming van de voorhaven en de binnenhaven zullen moeten worden uitgebaggerd ongeveer 6,000,000 kubiek-meters specie en uitgegraven nagenoeg 400,000 kubiek-meters. Bovendien moeten voor glooiingen nog worden verwerkt 10,000 kubiek-meters steen.

„Voor den bouw der loskaden worden vereischt 20,000 heipalen, 10,000 kubiek-meters zand, 44,000 kubiek-meters beton en 14,000 kubiek-meters metselwerk.

„De kosten der verschillende inrichtingen op en bij het haventerrein zijn op omstreeks *f* 1,000,000 geschat.

„Voor den aanleg van den spoorweg, den rijweg en het jaagpad

---

[1]) Wie er nog belang in stelt dit plan te leeren kennen, kan daarover het T. v. N. I. Jg. 1861, D. II, bl. 208 vv. raadplegen.

tusschen Tandjong Priok en de hoofdplaats Batavia moeten plus minus 600,000 kubiek-meters grond verzet worden, en verscheidene vaste en beweegbare bruggen zijn in die wegen noodig.

„Tot de vorming van het scheepvaartkanaal moeten 167,000 kubiek-meters grond uitgegraven en 703,000 kubiek-meters uitgebaggerd worden.

„De ontzachlijke hoeveelheid natuurlijke steen, die blijkens het bovenstaande noodig is, zal ontleend worden aan de trachiet-rotsen te Merak, aan de straat Soenda gelegen....

„Het baggerwerk in de voorhaven zal geschieden met drie baggermolens (stoomschepen) van bijzonder groot vermogen, die te Glasgow gebouwd worden..... Deze worden ook gebruikt om de koraalriffen in de voorhaven op te ruimen.

„De binnenhaven te Tandjong Priok moet geheel in de kust worden uitgegraven. Daar waar tot dusver klappertuinen werden aangetroffen, op eene hoogte van 2 meters boven laagwater, zullen over eenige jaren groote schepen moeten binnenvallen om te lossen en te laden langs een gemetselde kade. Aanvankelijk zal de grond door handenarbeid worden afgegraven, maar ook hier zullen machinale krachten worden gebezigd, zoodra de voor het graaf- en baggerwerk in de binnenhaven bestemde vaartuigen uit Europa zullen zijn aangekomen..... Baggermolens van dezelfde soort zullen ook gebezigd worden voor het tot stand brengen van het scheepvaartkanaal tusschen Tandjong Priok en Batavia.....

„De kaaimuur langs de binnenhaven is niet het minst omvangrijke werk dat uitgevoerd moet worden. De vele duizenden palen die daarvoor benoodigd zijn, zullen worden ingeheid met Morrison's en Boeff's stoomheien.....

„Ten einde de aanzienlijke hoeveelheid beton te verkrijgen, die voor den kaaimuur en de zeehoofden benoodigd is, wordt een fabriek gebouwd met vier stellen machines, die dagelijks in 10 uren tijds 240 kubiek-meters beton zullen kunnen leveren. Van deze fabriek zullen de betonblokken over een spoorweg naar de havendammen vervoerd worden.

„Voorts zullen te Tandjong Priok kalk- en cementbranderijen en steenfabrieken moeten verrijzen, en zal aldaar een uitgebreid atelier moeten worden opgericht voor alle herstellingen aan het materiaal, waarin dus een volledige bankwerkerij, smederij, ketelmakerij, kopergieterij en eene inrichting voor machinale houtbewerking eene plaats moeten vinden; terwijl voorts een ijzeren drijvend dok is aangeschaft om te allen tijde de noodige voorzieningen te kunnen aanbrengen aan de 27 stoomvaartuigen en 30 kleinere vaartuigen die bij den havenbouw gebezigd worden.

„Het verbruik van steenkolen zal bij den havenbouw natuurlijk zeer

aanzienlijk zijn, daar de 27 stoomvaartuigen en tal van machineriën voortdurend gevoed moeten worden. Zeer groote depots moeten dan ook daarvoor worden opgericht.....

„Voordat met eenigen anderen arbeid begonnen werd, is een artesische put te Tandjong Priok gegraven, die uitstekend drinkwater oplevert, dat door eene leiding over het geheele werkterrein zal verspreid worden.

„De verwachting mag gekoesterd worden, dat de Bataviasche havenwerken, zooals zij thans zijn aangevat, binnen negen jaren voltooid zullen zijn; voorzeker een kort tijdsbestek, in vergelijking met de termijnen die noodig zijn geweest voor de uitvoering van zeewerken van minderen omvang in Europa."

Na deze uitweiding keeren wij naar den Boom, anders gezegd het Tolkantoor, terug. De reiziger, die hier zijne zaken heeft afgedaan, zal, zoo hij niet door vrienden of bloedverwanten wordt afgehaald, vermoedelijk plaats nemen in een der niet zeer schitterende huurrijtuigen, die bij de Nieuwe Stadsherberg, dicht bij de landingsplaats, gereed staan en hem door Chineesche voerlieden voor 3 à 4 gulden per rit worden aangeboden, om zich naar een der logementen van Molenvliet of Rijswijk te laten brengen, terwijl hij zijne koffers aan de veilige hoede van de Bataviasche koeli's toevertrouwt. Het zou echter ook kunnen zijn dat hij de voorkeur gaf aan het vervoer met den spoorweg Batavia—Buitenzorg, die met een zijtak aan den Kleinen Boom verbonden is, en, daar hij twee halten heeft in de bovenstad, Noordwijk en Koningsplein geheeten, ook voor de gemeenschap tusschen het oude en het nieuwe Batavia een groot gemak oplevert. Het hoofdstation ligt achter het Stadhuis in het midden der stad, aan een kanaal waar de zeeprauwen kunnen laden en lossen. Binnen de stad en tot aan den post Meester Cornelis, die, op een afstand van 5.7 kilometer van het station Koningsplein, met een zijtakje aan den weg verbonden is, en welke plaats eigenlijk eerst als het eindpunt der woningen van de Europeesche bevolking van Batavia kan beschouwd worden, loopen zoogenaamde omnibustreinen, die zeer onkostbaar zijn ingericht, een laag tarief hebben, veelvuldige gelegenheid tot in- en uitstijgen verleenen, en dien ten gevolge zeer geriefelijk zijn; maar

weinig geschikt om een denkbeeld te geven van den spoed dien het vervoer door stoomkracht kan bereiken. Nog kan men zich voor de gemeenschap tusschen de oude en nieuwe stad bedienen van den in 1869 tot stand gebrachten paardenspoorweg, die zijn hoofdstation heeft bij de societeit de Harmonie in Rijswijk, en welks lijnen zich vandaar uit naar de oude stad en zuidwaarts over Kramat tot Meester Cornelis uitstrekken, terwijl de exploitatie eener derde lijn in de richting van Tanah Abang in 1870 wegens de nadeelige resultaten werd opgegeven. Aanvankelijk werd van den paardenspoorweg een ruim gebruik gemaakt en bleek hij in eene diep gevoelde behoefte te voorzien, doch sedert in 1871 de spoorwegsectie van den Kleinen Boom tot het Koningsplein en in 1872 ook het gedeelte van het Koningsplein tot Meester Cornelis voor het verkeer werd geopend, deed zich eene sterke vermindering in het vervoer met den tramway gevoelen, en in 1874 begon men zelfs te duchten dat de geheele onderneming zou moeten worden opgegeven. Nadat echter de exploitatie in dat jaar in andere handen is overgegaan, en meer zorg aan de geheele onderneming besteed is, zijn de uitkomsten weder gunstiger geworden en schijnt geene staking meer te vreezen te zijn, ofschoon een van de Regeering gevraagd subsidie werd afgewezen. Merkwaardig is het ook dat noch spoorweg noch tramway blijvende afbreuk schijnen gedaan te hebben aan het vervoer der inlanders en Chineezen met zoogenaamde „kar peer" (karren op veeren). Dit vervoer had reeds in 1865 zoodanigen omvang verkregen, dat de ingenieur Henkett op éénen dag, voor de toko van den heer Tentée op Molenvliet, 584 zoodanige karren in de richting naar en 693 in de richting van de stad, te zamen 1277, bevattende 1707 personen, zag voorbijrijden [1]). Ofschoon thans de stoom- en paardenspoorweg met dit vervoermiddel concurreeren, zegt het Koloniaal Verslag over 1875, dat de kar peer nog gedurig in aantal toenemen.

Ook wij willen, al is onze reis slechts eene denkbeeldige, ons naar de nieuwe stad spoeden, die het verre in aantrekke-

1) T. v. N. I. 1867. II. 341.

lijkheid van het oude Batavia wint, maar toch niet voordat wij althans een vluchtigen blik hebben geworpen op het vele merkwaardige dat ook nu nog de oude stad aan den opmerkzamen beschouwer aanbiedt en aan haren vroegeren luister herinnert.

Van den boom het kanaal in zuidwaartsche richting volgende, komt men weldra aan een valbrug, gelegd over de gracht die het voormalige kasteel omringde, en, de brug overgaande, op het ruime plein, dat de plaats van het gesloopte kasteel inneemt, en thans eene woeste, verlaten, slechts voor een klein deel met pakhuizen bebouwde ruimte vormt, hier en daar met waroe-boomen beplant, die geen zeer aantrekkelijk aanzien hebben. Bij het sloopen van het kasteel heeft men de Pinangpoort gespaard, die aan de zuidzijde, d. i. aan den kant der esplanade, binnen de zoogenaamde Landpoort was gebouwd, en nadat deze laatste wegens hare bouwvalligheid was afgebroken, den zuidelijken toegang tot het binnenplein van het kasteel en de daarop uitkomende gebouwen vormde. Die Pinangpoort, die vroeger, vooral aan de kooplieden, onderkooplieden en andere Compagnie's dienaren tot verzamelplaats diende, om het nieuws van den dag te vernemen en te bespreken, prijkt met acht witte zuilen, ieder eene zwarte vaas, omhangen met witte festons, dragende, en heeft aan weêrszijden groote nissen, met kolossale steenen beelden, die Mars en Minerva voorstellen.

Tegenover de Pinangpoort ligt weder een valbrug, die den weg baant naar het voormalige buitenplein van het kasteel of de esplanade. Dit was in vroeger tijd beplant met onderscheidene rijen tamarindeboomen, die eene verkwikkende schaduw gaven en waarvan de middelste zoo breed was, dat er drie koetsen naast elkander konden rijden [1]). Thans is er nog slechts eene enkele vrij lommerrijke laan over, en wanneer men deze doorrijdt om aan de andere zijde van het plein de voormalige Prinsenstraat te bereiken, die lijnrecht naar het Stadhuisplein voert, laat men aan zijn rechterhand, ongeveer in het midden,

[1]) Valentijn IV, 1, 237.

een kolossaal stuk ijzeren geschut en daarachter weder eenige pakhuizen liggen. Het kanon is voor de inlanders een voorwerp van bijzondere vereering. De druif stelt namelijk eene gesloten hand voor, waarvan de voorste vingers en de duim in eene houding zijn gebracht, die den Javaan het symbool der voortbrengende natuurkracht, den lingga, herinnert; en zoo zeer verkeert nog de in naam Mohammedaansche inlander onder den invloed van den voorvaderlijken natuurdienst, dat hier gedurig offers van rijst, reukwerk en bloemen worden nedergelegd, en kinderlooze vrouwen aan het hier uitgesproken gebed om vruchtbaarheid eene buitengewone kracht toekennen.

De Prinsenstraat heeft thans het karakter van een landweg erlangd, die goed belommerd en slechts hier en daar nog met huizen omzoomd is. Evenwijdig met haar strekt zich aan de linkerhand de Tijgersgracht uit, eenmaal de roem van het oude Batavia. Valentijn zegt, dat deze lijnrechte, sierlijk beplante gracht alles overtrof wat Amsterdam te aanschouwen gaf [1]), en de Marre beschrijft haar in zijnen lofzang op Batavia [2]), als een kanaal dat

„Een reeks paleizen trotsch doet stijgen in de lucht
En prijkt ten einde toe met schoone bouwjuweelen,
Wier witte muren en doorwrochte kapiteelen,
Verrijkt en opgesierd met lijstwerk en festoen,
Beschaduwd door een dreef van eeuwig lentegroen,
Den geest des vreemdelings verbazen door hun luister."

Maar sedert lang reeds was van dien luister niets overig, dan een vuil, drabbig water, hier en daar overwulfd door vervallen steenen bruggen, besloten tusschen kaden met ingestorte beschoeiingen en met gras en ruigte bedekt, en omzoomd door de puinhoopen der huizen, die eenmaal aan de rijkste burgers van Batavia tot woonplaats strekten.

Het belangrijkste overblijfsel van het oude Batavia is ongetwijfeld het Stadhuis, gelegen langs de zuidzijde van het Stadhuisplein recht tegenover de Pinangpoort. Met de Stadsboeien, die er ter

---

1) T. a. p. 232.

2) De Marre, Batavia, blz. 84.

rechterzijde aan palen en voor de preventieve hechtenis van beschuldigden bestemd zijn, en een ander soortgelijk bijgebouw aan den linkerkant, strekt het zich uit van de Nieuwpoortstraat links tot aan de Tijgersgracht rechts. De naam „Stadhuis" dien het nog steeds in de wandeling draagt, brengt ons het vroeger bestuur van het Collegie van Schepenen over de hoofdstad van Nederlandsch Indië [1]) voor den geest, maar voegt minder bij de tegenwoordige bestemming van het gebouw; want bij gemis van alle municipale instellingen heeft Batavia geen stadhuis meer noodig, en het zijn thans de bureaux van den Resident die in zijne ruime zalen gevestigd zijn. De Raad van Justitie die hier vroeger ook zijne zittingen hield heeft sedert 1870 een eigen ruim gebouw op het Stadhuisplein aan de oostzijde van het Stadhuis erlangd.

Het eerste stadhuis van Batavia, in 1652 gebouwd, werd in 1706 omvergehaald, omdat men het niet meer in overeenstemming vond met het steeds toenemend aanzien der stad. Het nog aanwezige gebouw werd in 1707 aangevangen en in 1710 voltooid, maar moet, te oordeelen naar het resultaat der vergelijking van de afbeeldingen bij Valentijn en Heydt met hedendaagsche photographische, vooral wat het middendeel betreft, nog al belangrijke veranderingen ondergaan hebben. Het rechtlijnige, in verhouding tot zijne breedte lage gebouw heeft namelijk een vooruitspringend, door vier zuilen gedragen middelstuk, dat een ruim portaal vormt, met een breeden boogvormigen ingang, waartoe een stoep, die aan drie zijden met vijf trappen opgaat, den toegang geeft, en die aan weêrszijden door een smalleren boog geflankeerd is. Boven het portaal heeft dit middenstuk vier ramen, en daarboven een fronton, waarvan het fries zonder eenig sieraad is, maar dat op de spits een vrouwenbeeld draagt, de Gerechtigheid voorstellende, ter vervanging van dat hetwelk vroeger in een nis midden in een boven het portaal zich verheffend rondeel (de uitdrukking is van Valentijn) was geplaatst, en toen door het wapen der Vereenigde Nederlanden, het wapen van Batavia (een uitgetogen zwaard en een lauwerkrans dragende), en het bekende, mede

[1]) Zie Dl. II, blz. 300, 529, 573, 599.

op een wapenschild geplaatste, merk der Compagnie (de letters V O C op eigenaardige wijze verbonden) was omgeven [1]). Zonderling is het dat in eenige nieuwere beschrijvingen nog steeds Valentijns voorstelling van dat halfcirkelvormige, van voren vlakke, zoogenaamde rondeel met zijne sieraden bijna woordelijk is overgenomen [2]). Het overige van het gebouw schijnt minder verandering ondergaan te hebben. Nog heeft het slechts ééne verdieping en zoowel beneden als boven tien vierkante vensters, vijf aan iedere zijde van het middelstuk, en nog verheft zich midden uit het dak een koepelvormige toren; maar het vrouwenbeeld met een zeil in de ééne en een pijlbundel in de andere hand, dat vroeger als windwijzer op den top van dien toren prijkte, heeft thans voor een zeer alledaagschen windwijzer en een vlaggestok plaats gemaakt.

In de oude beschrijvingen wordt ook de schoonheid der vertrekken zeer geroemd en inzonderheid veel lof toegezwaaid aan de rijke versiering van de raad- of schepenkamer. Doch de heer Gevers Deynoot, die, op zijne reis naar Oost-Indië, hier vruchteloos naar eenig merkwaardig overblijfsel uit den tijd der Compagnie zocht, zegt [3]) dat hij het Stadhuis „inwendig slechts een stevig, maar smakeloos gebouw der 17de (lees het begin der 18de) eeuw vond.“ Zoowel naar oudere als nieuwere afbeeldingen te oordeelen, zou ik geneigd zijn deze woorden ook op het uitwendig voorkomen van voorheen en thans toe te passen, en de uitspraak van de Marre [4]) dat dit gebouw

„uitmunt in den rang der prachtige gestichten
„Als Venus in het heir der andre sterrenlichten,“

op rekening der gewone grootspraak van de lofdichters te stellen.

Rechts van den weg dien wij van den Boom tot het Stadhuis volgden, aan de Groote Rivier zelve, die als in een binnen kaden besloten kanaal de stad midden doordeelt, vindt men de voornaamste kantoren en handelsétablissementen. Vooral nemen de faktorie en de magazijnen der Handelmaatschappij eene

---

1) Valentijn IV. I. 235; Heydt, Schauplatz von Africa und Ost-Indiën. 5.
2) V. d. Aa, Ned. O.-Ind. II. 339; Plantinga's Oost-Indië, bl. 68.
3) Herinneringen eener reis naar Ned. O.-I. in 1862, bl. 29.
4) Batavia, bl. 85.

groote ruimte in, en de daarvoor ingerichte oude gebouwen dragen in hunne hechtheid en uitgestrektheid het bewijs, hoezeer hier alles wat met den handel der Compagnie in verband stond, op ruime schaal was ingericht. Hier vindt men ook de magazijnen der Marine en, nevens de visch-, koren-, hoender- en groentemarkten, de kantoren der stoomvaart- en assurantie-maatschappijen en die der voornaamste handelshuizen, der advokaten en der notarissen, — in één woord het middelpunt van alle zaken die nog in het oude Batavia gedreven worden, dat, voor de hier gevestigde Europeanen, gelijk de City voor de bewoners van Londen, alleen nog de stad van zaken is, die zij zich haasten te ontvluchten, om rust, uitspanning en levensgenot in hunne luchtige en door heerlijke tuinen omringde woningen in de buitenwijken te zoeken.

De nog niet vermelde publieke gebouwen en grachten of straten van Batavia bieden niets aan dat ons behoeft te weêrhouden van ten spoedigste dat voorbeeld te volgen; doch een bezoek aan het Chineesche kamp zal de vreemdeling die het eerst Batavia betreedt, zeker niet licht verzuimen, en ook wij mogen daarom niet nalaten er althans vluchtig onze aandacht aan te schenken. Een enkel woord over de Chineezen op Java in het algemeen moge voorafgaan.

Het Regeeringsreglement voor Ned.-Indië verdeelt in art. 109 de geheele bevolking die in Insulinde onder het Nederlandsch gezag staat, met het oog op haren rechtstoestand, in Europeanen, Inlanders, met Europeanen gelijkgestelden, met Inlanders gelijkgestelden. Deze laatste klasse wordt gevormd door alle niet-Europeanen en niet-Inlanders die Mohammedanen of Heidenen zijn, met andere woorden, door hen die gewoonlijk „vreemde Oosterlingen" of „Oostersche vreemdelingen" genoemd worden [1]). De bepalingen gemaakt voor Europeanen of Inlanders zijn ook toepasselijk op de met hen gelijkgestelden, voor zoover omtrent hen geene bijzondere wettelijke voorschriften bestaan. In

[1]) Onder den naam „vreemde Oosterlingen" worden soms ook begrepen personen uit andere deelen van den Archipel afkomstig en dus ware inlanders, maar die niet met de bevolking waaronder zij zich hebben nedergezet, ge-

art. 73 van het Reglement wordt voorgeschreven, dat de „vreemde Oosterlingen“ zooveel doenlijk in afzonderlijke wijken vereenigd zullen worden, onder de leiding van hoofden hunner eigen natie, die door de zorg van den Gouverneur-Generaal van de vereischte instructiën worden voorzien. Natuurlijk zijn die eigen hoofden steeds ondergeschikt aan de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur.

Wij behoeven ons hier niet te verdiepen in de rechtsquaestiën waartoe deze zeer vage bepalingen aanleiding geven, vooral met het oog op de met Perzië, Marokko, Turkije en Siam gesloten tractaten en op art. 1 van het Londensche tractaat van 1824, door welke overeenkomsten aan velen die anders onder de „Oostersche vreemdelingen“ zouden begrepen zijn, onbelemmerde toelating op den voet der meest begunstigde natiën van Europa verzekerd is [1]). In den jongsten bevolkingsstaat van Java (einde 1875) worden, nevens eene bevolking van 28,299 Europeanen en 18,089,299 Inlanders, nog 195,384 Chineezen, 9,027 Arabieren en 13,839 andere vreemde Oosterlingen vermeld. De Arabieren zijn grootendeels Turksche, de andere vreemde Oosterlingen, vermoedelijk vooral Klingaleezen of Mooren [2]) en Bengaleezen, Britsch-Indische onderdanen [3]). Hoofdzakelijk blijven alleen de Chineezen,

---

amalgameerd zijn, zooals de Maleiers en Boegineezen op Java (Stbl. 1835, n° 37), de Makassaren op Ternate (Stbl. 1859, n° 20). Daarentegen spreekt de publicatie van 6 Juni 1866 (Stbl. n° 56) van „Oostersche vreemdelingen of met inlanders gelijkgestelde personen,“ als waren die uitdrukkingen volkomen synoniem. Art. 73 van het Regeeringsreglement laat geheel in het midden, in welken zin „vreemde Oosterlingen“ moet worden opgevat.

[1]) Zie hierover T. v. N. I. 1867. I. 141.

[2]) Zie D. II, bl. 150. De Portugeezen, gewoon in Europa te strijden met de Mooren (Mauri, Mauritaniërs), noemden ook hunne geloofsgenooten in Indië „Mooren,“ en van hen is het gebruik om de Mohammedanen van de kust van Këling „Mooren“ te noemen, tot de Nederlanders overgegaan.

[3]) Het is echter nauwelijks aan te nemen, dat op Java het aantal niet met de inlandsche bevolking geamalgameerde Klingaleezen en Bengaleezen alleen bijna 14,000 zou bedragen. Hoe men tot dit betrekkelijk aanzienlijk cijfer komt, behoort tot de vele raadselen der Indische Statistiek. Op oudere bevolkingsstaten is het cijfer van „andere vreemde Oosterlingen“ nog veel grooter. Misschien telt men er hier en daar ook nog wel Boegineezen, Balineezen en anderen bij, die op Java als vreemdelingen kunnen worden aangemerkt, ofschoon zij in het Nederlandsch-Indisch rijk natuurlijk inlanders zijn. Vgl. de noot op de vorige blz.

d. i. verreweg de talrijkste klasse der vreemdelingen, als onderworpen aan de bepalingen van art. 73 van het Regeeringsreglement en de daarop gebaseerde verordeningen over. In 1871 [1]) werd bepaald, dat de Gouverneur-Generaal de plaatsen zou aanwijzen, waar hij wijken voor Oostersche vreemdelingen wenschelijk achtte. Bij de daarop gevolgde werkelijke aanwijzing [2]) is echter alleen aan wijken voor Chineezen gedacht, terwijl eerst veel later, in 1875 [3]), bij wijze van aanhangsel, eene aanwijzing van wijken voor „andere vreemde Oosterlingen dan Chineezen" gevolgd is.

Ofschoon er jaarlijks vele Chineezen uit het Hemelsche rijk als immigranten naar Java komen, wordt de snelle aanwas van het Chineesch element tegengewerkt zoowel door het verbod voor vrouwen om uit China te emigreeren, als door het repatriëeren van velen, die in het Vaderland van de overgewonnen rijkdommen wenschen te genieten. Maar daar staat tegenover dat de meeste Chineezen op Java verbintenissen aangaan met inlandsche vrouwen, waaruit eene niet onbeduidende bevolking van Chineesche mestiezen is ontstaan. De kinderen uit die verbintenissen worden echter in den regel op Chineesche wijze opgevoed, volgen den godsdienst en de zeden van den vader en behouden de Chineesche kleederdracht. Men noemt ze tot onderscheiding van de geïmmigreerden, die doorgaans k e e, d. i. gast, en als zij pas zijn aangekomen s i n - k e e, d. i. nieuwgast, genoemd worden, met den naam van peranakan-Tjina. In tegenstelling met kee's behooren natuurlijk de peranakans tot beide seksen. De mannelijke peranakans en de kee's vinden dus ook gelegenheid om vrouwen te trouwen die reeds half van Chineeschen landaard zijn, en wier afstammelingen bij vernieuwde kruising met kee's meer en meer tot het oorspronkelijk type terugkeeren. Alle kinderen van Chineezen die zich niet in de inlandsche kampongs

[1]) Stbl. n° 145. [2]) Stbl. 1871, n° 146.

[3]) Stbl. n° 83. Terecht is in deze laatste verordening bepaald, dat in die van 1871, n° 146, in het eerste lid van het dispositief, in plaats van „Oostersche vreemdelingen," moet gelezen worden „Chineezen". De aanwijzing van Chineesche wijken in 1871 is sedert herhaaldelijk aangevuld, b. v. Stbl. 1872 n° 9, 1875 n° 72, 1876 n° 183.

verliezen, maar als Chineezen worden opgevoed, worden, in weêrwil hunner geboorte op Java, steeds tot de Chineesche bevolking, en dus tot de Oostersche vreemdelingen, gerekend. Hoe talrijk onder de Chineezen op Java de peranakans en hunne afstammelingen moeten wezen, kan men het best opmaken uit het betrekkelijk geringe overwicht der mannelijke Chineesche bevolking op de vrouwelijke, niettegenstaande de sin-kee's uitsluitend mannen zijn. Onder het bovengenoemd cijfer van 195,384 Chineezen op Java behooren 100,801 tot het mannelijke en dus 94,583 tot het vrouwelijk geslacht. Men zegt dat de peranakans de energie der echte Chineezen missen, en daarom — ik spreek hier van het standpunt der vroeger zoo algemeene, in den laatsten tijd zeer getemperde Chinophobie — voor den Inlander minder gevaarlijk en voor het Gouvernement minder te duchten zijn. Reden te meer waarom het hard moest schijnen, dat zij nog altijd als vreemdelingen beschouwd werden, en, in bepaalden strijd met hetgeen in zulk geval in ieder land van Europa zou plaats grijpen, van geslachte tot geslachte van het burgerrecht bleven uitgesloten.

Het is intusschen ontegenzeggelijk, dat in een gewest waarin eenige duizenden Europeanen over vele millioenen inlanders heerschappij oefenen, en eene breede klove de rechten en plichten van het overheerschend en het overheerscht ras vaneen scheidt, het bestaan en de uitbreiding van zulk een vreemd element, dat door godsdienst, taal, zeden en geaardheid van beide even ver verwijderd blijft, en zich met geen van beide verbroedert, tot moeilijke vragen aanleiding geeft. In het streven van de Compagnie en van het latere Cultuurstelsel naar eene organisatie van den arbeid, waarbij aan ieder bestanddeel der bevolking zijne eigene scherp afgebakende taak werd aangewezen, werd ook aan het Chineesch element een bijzondere werkkring voorbehouden, en terwijl het binnen dien kring onmisbaar werd geacht, werd naijverig gezorgd, dat het dien niet overschreed. Men wilde niet meer Chineezen dan men noodig had, en belemmerde hunne toelating of verzwaarde de voorwaarden van hun verblijf wanneer zij dreigden te talrijk of te machtig

te worden. Men trok hen met de ééne hand tot zich en weerde hen met de andere. Men trok partij van hunne werkzaamheid, hunne schranderheid, hunne onderworpenheid aan het gezag waarvan zij den steun behoeven, maar waakte tegen hunne sluwheid en hun overmoed als zij eenmaal tot eer en aanzien zijn gekomen [1]). Maar men was niet strenger voor den Chinees dan voor den Europeaan. Ook in de Europeanen verlangde men slechts gewillige dienaren van het gezag en van het stelsel dat het geroepen was in het belang zijner meesters in Nederland te handhaven. In sommige opzichten was aan den Chinees vrijheid van beweging gegund, waar de Europeaan aan sterke banden was gelegd, en vaak hoorde men de klacht, die niet altijd ongegrond was, dat de zonen der „Bloem van het Midden" boven de Nederlandsche particulieren werden begunstigd. De beperkingen waaraan de Chineezen onderworpen waren, de hoofdgelden en de belastingen op hunne spelen en op hunne levensbehoeften die hun werden opgelegd, moeten niet beschouwd worden als het uitvloeisel van bijzondere vrees of vijandige gezindheid; zij maakten slechts een deel uit van de stelsels die voor de opdrijving der dividenden of van het batig slot onmisbaar werden geacht.

Eerst toen het Cultuurstelsel in verval raakte, den Europeaan vrijer beweging werd toegekend en de particuliere industrie de vleugelen kon uitslaan, kregen de bepalingen die den Chinees verhinderden met den Europeaan op gelijken voet te concurreeren, een bepaald repressief en eenigszins vijandig karakter. Vroeger deelde hij, voor zoover zijne vrijheid belemmerd was, in het algemeene lot; thans werd zijn toestand in sommige opzichten exceptioneel. Terwijl de Europeanen zich meer en meer vrij konden bewegen, bleef de toegang tot de Preanger Regentschappen, tot de Vorstenlanden en Madoera aan de Chineezen geweigerd, en werd hunne opsluiting in afzonderlijke wijken gehandhaafd; en ofschoon zij een ruim aandeel hadden in het particulier landbezit dat uit den verkoop van landen in den tijd der

---

[1]) Een lezenswaardig overzicht van de maatregelen sedert het herstel van het Ned. gezag op Java tot 1860 ten aanzien der Chineezen genomen, vindt men in het Aardr. en Stat. Wdbk. van Ned. Ind., art. Java, blz. 614—637.

Compagnie en van Daendels en Raffles is ontstaan, werden zij van het huren van woesten grond in de Gouvernementslanden volgens de bepalingen van 1856 [1], en van het huren van grond in de Vorstenlanden [2]) bepaaldelijk uitgesloten.

Doch bij het meer en meer doordringen van liberale begrippen is in de laatste jaren ook aan de Chineezen meer en meer vrijheid gegund. De vroeger voor hen gesloten gewesten zijn thans op gelijken voet als alle andere voor hen geopend [3]); hunne toelating is ongeveer op dezelfde wijze als die der Europeanen geregeld [4]): de agrarische wet sluit hen geenszins buiten van de verkrijging van gronden in erfpacht, waartoe zij het recht aan alle ingezetenen van Ned. Indië toekent, en zelfs is, in overeenstemming daarmede, de ordonnantie op het verhuren van woeste gronden in 1877 [5]) in dier voege gewijzigd, dat ook daarin de uitsluiting der Chineezen vervallen is. Van exceptioneele belastingen op de Chineezen drukkende, kan ook nauwelijks meer sprake zijn. Wanneer in de residentie Batavia en in de Vorstenlanden nog steeds een hoofdgeld van Chineesche mannen van 14 tot 60 jaren geheven wordt, dan vervangt dit slechts de belasting op het bedrijf, die overal elders ook door de Javanen, met wie de Chineezen zijn gelijk gesteld, betaald wordt, voor zoover zij zich met een tak van nijverheid bezig houden die niet reeds door andere heffingen bezwaard is [6]). Wanneer de heffingen op het houden van speeltafels alleen op de Chineezen drukken, dan staat dit in verband met het dubbelzinnig voorrecht hun verleend, om zich door dobbelen te ruïneeren; want de Javaan mag zelfs niet in den omtrek van de topbanen komen [7]).

Van alle belangrijke exceptioneele bepalingen de vreemde Oosterlingen en bijzonder de Chineezen betreffende, is dus alleen

---

[1]) Stbl. n° 64. Vgl. D. II. bl. 694.
[2]) Zie art 1 van het Reglement van 1857, Stbl. n° 116.
[3]) Stbl. 1870, n° 80; 1871, n° 130
[4]) Stbl. 1872, n° 40, 41.
[5]) Stbl. n° 70.
[6]) Stbl 1857, n° 99 De bedrijfsbelasting is tot heden in de residentie Batavia en de Vorstenlanden niet ingevoerd.
[7]) Op de topbanen of toptafels zijn nog altijd de bepalingen van Staatsbl. 1849, n° 52, Lett. K, van toepassing.

het samenwonen in wijken onder hoofden van hun eigen landaard in stand gehouden, en dit is zelfs in later tijd zorgvuldiger geregeld dan ooit te voren was geschied [1]). Volgens de thans geldige voorschriften wordt voor vestiging buiten die wijken steeds eene bijzondere vergunning van het hoofd van plaatselijk bestuur vereischt, terwijl door de hoofden van gewestelijk bestuur vestiging op andere plaatsen dan waar wijken zijn aangewezen, in het belang van handel en nijverheid of van 's lands pachten en openbare werken, tot wederopzegging toe kan verleend worden. In het algemeen is echter bepaald, dat zij die op het tijdstip van de uitvaardiging dezer verordening in dessa's, op dessagronden, op particuliere landerijen of waar ook buiten de plaatsen voor de wijken aangewezen, gevestigd waren, aldaar bleven toegelaten, en dat die vergunning ook voor hunne afstammelingen of rechtverkrijgenden bij versterf van kracht zou blijven. Vestiging buiten de wijken anders dan met speciale vergunning of op grond van laatstgemelde clausule, werd met eene boete van *f* 25 tot *f* 100 strafbaar gesteld, met bepaling tevens, dat de overtreders, zoo zij niet op de eerste aanzegging hunne woonplaats naar de wijken overbrachten, door de openbare macht daartoe konden gedwongen worden. Bij alle toegevendheid blijft dus een streven merkbaar om veelvuldige rechtstreeksche aanraking van de Chineezen met de inlandsche bevolking tegen te gaan, en te zorgen dat zij in de Maatschappij geen overwegenden invloed erlangen. En inderdaad, al mogen wij aannemen dat de schilderingen al te zwart zijn die den Chinees voorstellen als onvatbaar voor alle hoogere motieven, als in al zijne handelingen alleen door geldzucht en eigenbaat bestuurd, als den vampyr van den Javaan, die zijne prooi niet loslaat zonder hem den laatsten bloeddroppel te hebben afgezogen [2]), — die voorzorgen schijnen mij door eene rechtmatige voorzichtigheid te zijn ingegeven. In het verhaal eener reis over Java door een Engelschman, dien men zeker niet van partijdigheid voor de Nederlandsche koloniale politiek mag ver-

---

[1]) Namelijk bij de ordonnantie van 1866, Stbl. n° 57.

[2]) Zie b v. in Brumund's Indiana, 2e st. bl. 136, het verhaal „de Chineesche muil" getiteld.

denken, trof mij de uitdrukking, „dat de strengheid van het Nederlandsch gezag in zeker opzicht voor den Chinees zelven heilzaam is te achten; want dat, tenzij eene sterke hand hem ónderhoudt, hij vaak zoo onbeschaamd en aanmatigend wordt, dat hij niet te verdragen is". En die schrijver spreekt zoo op grond der ervaring, die hij te Singapoera en Pinang had opgedaan, en komt er voor uit dat de beleefde Chinees van Java, die opstaat als een Europeaan hem voorbijrijdt, met de overmoedige grofheid zijner landgenooten in de Engelsche koloniën een gunstig contrast vormt [1]). Wie het wenschelijk acht de banden die de Chineezen nog op Java in bedwang houden, geheel te slaken, zal, dunkt mij, wel doen met aan zijne denkbeelden althans geen praktisch gevolg te geven, alvorens de Chineezen-quaestie grondig te hebben bestudeerd, zooals zij zich thans in Californië voordoet [2]).

Maar in weerwil van alles wat tegen de Chineezen kan worden ingebracht, is het niet vreemd dat zij hunne warme voorstanders hebben; want hunne veelsoortige bruikbaarheid kan zelfs hun grootste vijand niet ontkennen. Vroeger, toen de Europeanen op Java met de Inlanders weinig in aanraking kwamen, achtten zij de diensten der Chineezen als handwerkslieden onontbeerlijk, en ofschoon later genoeg is gebleken, dat ook de Javaan een zeer bruikbaar ambachtsman kàn wezen, moet hij toch in bekwaamheid en gevatheid, zoowel als in lichaamskracht, voor den Chinees onderdoen, wiens hulp nog altijd bij voorkeur door de blanken wordt ingeroepen. Er is bijna geen industriëele onderneming, geene handelszaak die op Java zonder Chineezen gedreven wordt. In de suikerfabrieken zijn zij mandoors of opzichters over de verschillende gedeelten der bewerking, op de handelskantoren bezigt men ze gaarne als kassiers. Dat zij niet minder geschikt zijn voor den landbouw en den mijnarbeid, bewijzen hunne gambier- en peperplantages op de eilanden van de Riouw-groep,

---

1) D'Almeida, Life in Java (1864) I. 55, 57.

2) Wie de vraag of eene uitbreiding der Chineesche kolonie op Java al of niet wenschelijk is, bestudeeren wil, zal belangrijke bijdragen daarvoor vinden in het Tijdschr. v. Ned. Indië, 1878, D. I, blz. 56—73, van de hand van Mr. S. C. H. Nederburgh.

hunne exploitatie der goudgronden op Borneo, en hun arbeid in de tinmijnen van Bangka en Blitong in den dienst van het Gouvernement en van de Blitong-Maatschappij. En zoolang het Gouvernement een belangrijk deel zijner inkomsten blijft trekken uit de verpachting van het opium-debiet en uit verschillende andere middelen waarvan de heffing verpacht wordt, zijn de Chineezen onmisbaar als handlangers van den fiscus; want geen Europeaan of inlander zou in staat zijn die opbrengsten zoo productief te maken, en dus zulk een hooge pachtsom te voldoen.

In Nederlandsch Indië zijn de Chineezen op geen ander eiland talrijker dan op Java, in geene Javaansche residentie talrijker dan in de residentie Batavia, in geen ander deel dier residentie talrijker dan ter hoofdplaats. Hun aantal in de geheele residentie bedraagt ruim 70,000, waaronder 34,000 vrouwen, en ter hoofdplaats kan men aannemen dat hun cijfer 17,000 à 18,000 beloopt [1]).

Ofschoon vele Chineezen in de oude stad verspreid wonen in huizen die vroeger aan de Europeesche bevolking tot verblijf strekten, is toch de groote massa dezer Chineesche bevolking samengedrongen in het dicht bebouwde en morsige Chineesche kamp, dat het zuidwestelijk deel der oude stad uitmaakt, en in inrichting en bouwwijze zoo geheel en al Chineesch is, dat de bezoeker schier wanen zou zich in eene wijk van Canton te bevinden. Den geheelen dag heerschen hier eene drukte en bedrijvigheid, als elders in de, vooral na zonsondergang dood-

---

[1]) In Plantinga's Ned. O. Indië, uitgegeven in 1863, blz. 60, wordt de geheele bevolking van Batavia op 120,000, de Europeesche op 3000 en de Chineesche op 25,000 zielen geraamd; maar deze cijfers zijn waarschijnlijk overdreven, zooals ook blijkt uit hetgeen D. II, blz. 531 v., werd opgemerkt. In Pijnappels Geographie van Ned. Indië, uitgegeven in hetzelfde jaar, wordt de geheele bevolking van Batavia op 60,000, de Europeesche op 3000, de Chineesche op ruim 16,000 geschat. In den tweeden druk van genoemd werkje, in 1868 verschenen, zijn die cijfers onveranderd herhaald. De Hollander's Land- en Volkenkunde, D. I. 3e druk, in 1874 verschenen, spreekt (blz. 298) van ruim 63,000 inwoners, waaronder meer dan 17000 Chineezen, wat, de waarschijnlijke vermeerdering der bevolking in 11 jaren tijds in aanmerking genomen, goed met de cijfers van Pijnappel in 1863 overeenstemt. Ofschoon ik niet weet op welk gezag deze cijfers rusten, pleit de onderlinge verhouding daarvan voor hunne betrekkelijke juistheid.

stille en als uitgestorven oude stad, slechts op sommige plaatsen en tijden worden aangetroffen. Tot dit contrast draagt de eigenaardige luidruchtigheid van de Chineezen zeker evenveel bij als de bijzondere kalmte van de inlanders, die op hunne bloote voeten bijna zonder eenig gerucht over de straten schuiven. In het Chineesche kamp is ieder huis een winkel in de manier van wat wij een „uitdragerij" noemen; allerlei rommel is er te koop ten behoeve van Europeanen zoowel als Inlanders, zelfs Europeesche boeken niet buitengesloten, en wanneer iemand bij den Chineeschen handelaar niet vindt wat van zijne gading is, geeft deze zich onverdroten moeite om het hem uit de magazijnen zijner buren te verschaffen. Ook heeft het Chineesche kamp een eigen visch- en groentemarkt, onder den naam van Pasar Gĕlap bekend, niet te verwarren met de reeds vermelde groente- en vischmarkten, die meer in het noorden der stad aan de Westzijde der Groote rivier zijn gelegen, maar waar toch ook het meeste vertier door de Chineezen wordt aangebracht.

In dit kamp vindt men ruime gelegenheid om de zonderlinge en eigenaardige gebruiken, bedrijven en vermaken van deze merkwaardige natie gade te slaan. Zij zijn echter zoo algemeen bekend en zoo dikwijls beschreven, dat het mij onnoodig schijnt er bij stil te staan, om niet te zeggen dat men eene beschrijving daarvan eer in een der zoo snel in aantal wassende werken over China, dan in een boek over Java zal zoeken. Wij laten ons dus thans geen oogenblik langer weêrhouden van den blik naar het nieuwe Batavia te richten.

De maatregelen van Daendels tot verbetering der oude stad waren ongenoegzaam om Batavia tot een gezond en aangenaam verblijf te herscheppen; zij werden aangevuld door de stichting der nieuwe stad, waartoe hij den stoot gaf door op het terrein van Weltevreden nieuwe kasernes, nette officierswoningen en een, oorspronkelijk voor den Gouverneur-Generaal bestemd, later, zooals wij zien zullen, van bestemming veranderd, paleis te doen optrekken. De Europeesche ingezetenen volgden dat voorbeeld als om strijd. Vroeger waren reeds vele tuinen en lusthuizen in den naasten omtrek van Batavia aangelegd, en in de vorige eeuw had

de weg die, ten zuidoosten der stad, naar het fort Jakatra voerde [1]), daarvoor eene groote vermaardheid. De buitenverblijven langs dien weg beschrijft een werk van dien tijd als eene aaneenschakeling van aardsche paradijzen, door de aanzienlijkste burgers en inwoners van Batavia, omdat de lucht daar veel beter werd geacht dan in de stad, zoowel vermaaks- als gezondheidshalve gesticht, beschaduwd door de koele lommer van hoog geboomte en besproeid door de wateren der Groote Rivier, die er in groote uitgestrektheid kronkelend door heen dartelden en wier kristalhelder vocht zich aan eene menigte vaarten en grachten mededeelde [2]). Doch van die heerlijkheid is thans niets meer overig, en de tegenwoordige wijk Jakatra biedt weinig merkwaardigs aan behalve een schilderachtigen rijweg, beplant met prachtige oude boomen, en aan het einde een uitgestrekt veld met Chineesche graven bezaaid. Overigens ziet men er nog slechts den aan een witten muur genagelden schedel van Pieter Erberveld, waaronder een blauwe gedenksteen is geplaatst, die in het Nederduitsch en in Javaansche vertaling de volgende woorden bevat: „Uyt een verfoeyelijke gedagtenisse teegen den gestraften landverraader Pieter Erberveld sal niemand vermoogen te deeser plaatse te bouwen, timmeren, metselen ofte planten nu ofte ten eenigen daage. Batavia den 14den April A° 1722 [3]).“ De tijdgenooten van Daendels schijnen, — en zeker niet zonder reden, — van oordeel te zijn geweest, dat de weg naar Jakatra nog niet ver genoeg van de verpestende dampen van Batavia verwijderd was, en bouwden dus liever hunne villa's op nog wat grooteren afstand van de stad. De verplaatsing der Europeesche bevolking ging voort met verbazende snelheid. Reeds tijdens het herstel van het Nederlandsch gezag in 1816 werd de oude stad door de Europeanen slechts voor zaken bezocht, terwijl zij in de wijken Molenvliet, Noordwijk, Rijswijk en Goenong Sahari nieuwe, smaakvolle, luchtige en wijd uiteenstaande huizen be-

[1]) Batavia was toen aan de landzijde beschermd door een reeks van buitenwerken, beginnende met Angké ten westen en zich voortschakelende in den Vijfhoek, Rijswijk, Noordwijk en Jakatra, om ten oosten met Antjol te eindigen.

[2]) Batavia in deszelfs gelegenheid, I. 146.

[3]) Zie over Erberveld D. II bl. 447 v. Vgl. Gevers Deynoot, Herinneringen eener reis naar Ned. Indië, 29.

woonden. Spoedig daarop werd nu ook de omtrek van het Koningsplein bebouwd en verrezen talrijke woningen van Europeanen, op nog grooteren afstand van de oude stad, te Tanah Abang, Parapatan, Kramat en langs den weg naar Buitenzorg tot Struiswijk en Meester Cornelis, welke beide laatste plaatsen echter niet meer tot de Stad en Voorsteden van Batavia gerekend worden.

Deze woningen van Europeanen zijn over het algemeen naar hetzelfde model gebouwd en verschillen slechts in grootte en pracht. Zij liggen op ruime erven en zijn omgeven door schaduwrijk geboomte en bloemperken, terwijl veelal het erf of de tuin omsloten wordt door een steenen muurtje, waarop zich een traliehek verheft. Het huis zelf heeft geene verdiepingen, dewijl hooge huizen bij aardbevingen aan meer gevaar zijn blootgesteld, en doorgaans een pannen dak, ofschoon eene atap-bedekking, zooals de inlandsche woningen hebben, het doordringen der warmte in het binnenste der huizen veel beter zou afweren. Alle huizen hebben een meer of min ruime voorgalerij of verandah, die met canapé's, stoelen en tafels rijkelijk gestoffeerd is, en des avonds schitterend verlicht placht te zijn met hanglampen, die thans veelal voor gaskroonen hebben plaats gemaakt. Soms loopt deze galerij over het geheele huis; is dit het geval niet, dan is er toch schier altijd een ruime achtergalerij, die zooveel mogelijk tegen het indringen der zonnestralen beschut is. Deze achtergalerij is de gewone huiskamer over dag, waar men de verschillende maaltijden nuttigt; na zonsondergang brengt en ontvangt men bezoeken in de voorgalerij. Aan de voor- en achtergalerij palen de binnen voor- en achtergalerij, die zich mede langs de geheele breedte van het huis uitstrekken, en verbonden zijn door de middengalerij of gang, die het eigenlijke huis midden doordeelt en in groote huizen een aanzienlijke breedte heeft en als kamer gemeubileerd is. Op die middengalerij komen aan weêrszijden de bijzondere vertrekken uit, die tot slaapkamers en kleedkamers dienen en waaronder ook vaak een boudoir voor de vrouw, een bureau of studeerkamer voor den heer des huizes voorkomen. Uit- en inwendig zijn wanden en pijlers eenvoudig met witte kalk bepleisterd, waarvan de zuiverheid met veel zorg onderhouden wordt. De

vloeren bestaan bij uitzondering uit marmeren platen, gewoonlijk uit roode plavuizen, die met fraaie Chineesche of Palembangsche matten bedekt worden. De warmte, de vochtigheid der lucht en de vernielende insecten ontraden het gebruik van tapijten en behangsels; alleen vindt men soms een fraai karpet onder de tafel, of is een kostbare alkatief [1]), zooals hier een voetkleedje genoemd wordt, voor de canapé gespreid.

Van alles wat verder tot eene goed ingerichte Nederlandsche woning behoort, is in de huizen van Nieuw Batavia weinig te vinden. Kelders hebben zij zeer zelden, schoorsteenen of stookplaatsen nooit; want de keuken, waar men natuurlijk geen vuur ontberen kan, wordt steeds gevonden in een der bijgebouwen achter het huis. Hier bevinden zich ook de woningen der bedienden, die niet zelden met hunne huisgezinnen een kleine kolonie vormen op het erf van den Europeeschen meester. Ook badkamers, stallen en koetshuizen behooren tot deze bijgebouwen, alsmede vertrekken die, onder den naam van dispens, de plaats onzer kelders en provisiekamers innemen.

Naarmate de Europeanen zich in de omstreken der oude stad verbreidden, volgden hen ook de inlanders en Chineezen, en tusschen de Europeesche wijken zag men tal van inlandsche kampongs verrijzen, die, voor zoover zij op lagen, vochtigen bodem zijn gelegen, aan de gezondheid van het nieuwe Batavia niet bevorderlijk zijn. „De gewoonte der inlanders“, zegt Dr. Bleeker in zijne „medische topographie van Batavia [2])“, om hunne huizen met geboomte te omringen, doet hier vooral hare nadeelige zijde kennen. De ongeplaveide, slijkerige, lage en ongelijke grond vangt de plasregens op, zonder dat er gelegenheid voor den geheelen afloop van het water naar de rivier bestaat. De bodem, reeds met water verzadigd, kan niet meer absorbeeren, en de dichte beplanting der kampongs met klapperpalmen en andere boomen laat de inwerking niet toe van de zonnestralen, die spoedig het overtollige water zouden kunnen opheffen. Vandaar

---

[1]) De naam stamt uit het Arabisch. Zie Dozy en Engelmann, Glossaire des mots Espagnols et Portugais, dérivés de l'Arabe, p. 88, en Dozy, Dict. dét. des noms des vêtements chez les Arabes, p. 232.

[2]) T. v. N. I. V. 2. 299.

de drabbige grond en wegen in de kampongs gedurende den westmoeson; vandaar die stinkende plassen en poelen die eerst gedurende den oostmoeson opdrogen; vandaar die ongezonde kampongslucht, die door de exhalatie der boomen en planten nog nadeeliger wordt, en die door de dichte bebouwing en beplanting bovendien nog aan den invloed der hier toch reeds zwakke winden wordt onttrokken." Men neemt deze ongunstige verschijnselen vooral waar in de kampongs ten westen van Molenvliet en in die langs de Noord- en Oostzijde van Noordwijk, waar, omstreeks de druk bezochte markt Pasar Baroe, talrijke ordeloos verspreide inlandsche woningen tusschen minder aanzienlijke Europeesche huizen liggen. Dikwijls heerschen in die kampongs hevige ziekten, die zich in de Europeesche wijken niet of met een zeer goedaardig karakter vertoonen, en zonder de matige en gezonde levenswijze van den Inlander zouden de gevolgen nog veel verderfelijker zijn, zooals blijkt uit het groot aantal der slachtoffers onder de Chineezen, tot wier deugden de soberheid niet kan gerekend worden.

Van de Europeesche wijken van nieuw Batavia verkeert Molenvliet in de minst gunstige omstandigheden; het is van al die wijken de meest noordelijke, sluit zich nagenoeg aan de zuider-voorstad van Oud-Batavia, en de weg waarlangs de huizen zijn gelegen, kan als de voortzetting der Buiten-Nieuwpoortstraat beschouwd worden. De bodem waarop zij ligt en die haar omgeeft is nog laag en alluviaal. Echter worden die omstandigheden gunstiger, naarmate men zich verder van de oude stad verwijdert, waarom dan ook de woningen in het zuiderdeel der wijk de meest gezochte en dienvolgens ook de grootste en fraaiste zijn. De naam Molenvliet is ontleend aan het lijnrechte, zich een half uur ver langs den weg uitstrekkende kanaal, dat in 1648 door den kapitein der Chineezen Bingam, met ruime ondersteuning uit de kas der Compagnie, in het belang van den landbouw werd gegraven, en Molenvliet werd genoemd sedert het aan het in beweging brengen van een aantal molens, waaronder vier buskruidmolens, werd dienstbaar gemaakt [1]). Het zal

[1]) Vgl. D. I, blz. 76, waar men echter in de woorden „en de in 1648

niet ondienstig zijn, hier den loop der Tji Liwong [1]) en hare afleiding in kanalen in het nieuwe gedeelte van Batavia nog door eenige woorden te verduidelijken. Nadat zij, zich tusschen het Koningsplein en het kampement van Weltevreden kronkelende, onder de Willemsbrug is doorgestroomd, waarover de weg Belle-Alliance voert, die het Koningsplein met het Waterlooplein verbindt, verdeelt zij zich in twee armen, die het fort of de citadel Prins Frederik omvatten. Beide armen zijn in hoofdzaak kanalen; den ouden loop der rivier kan men nog volgen in de richting der moerassen en plassen, die, ten noorden van Noordwijk en Pasar Baroe, een groot deel van het reeds vermelde uitgestrekte veld bedekken, dat onder den naam van de oude Chineesche begraafplaats bekend is. De linker-arm stroomt westwaarts, tusschen Noordwijk en Rijswijk door, tot hij overgaat in het Molenvliet, dat zich in de stad weder met de wateren der Tji Liwong vermengt; de rechter-arm, die als een rechtlijnige vaart langs de noordzijde van Weltevreden oostwaarts loopt, als hij Goenong Sahari genaderd is, zich bijna rechthoekig ombuigt, en daarna tot aan de Prinsenlaan noordwaarts gaat, om vandaar weder in kronkelenden noordwestwaartschen loop het zuidelijk einde der oude stad te bereiken, wordt als de nieuwe, zij het dan kunstmatig geregelde, loop der Tji Liwong beschouwd; doch het vrij diepe kanaal dat westwaarts gaat, voert het grootste deel van het water af, want de Tji Liwong wordt aan de Sluisbrug, gelegen nabij het punt waar zij zich oostwaarts ombuigt, door eene sluis of valdeur gedwongen, om den tak die tusscheh Noordwijk en Rijswijk loopt, zelfs te midden van den Oostmoesson, van krachtig stroomend water te voorzien.

Op eenigen afstand ten westen van het Molenvliet kronkelt de rivier Krokot, die voor den afvoer van hout uit het bosch van Depok in het Buitenzorgsche district Parong wordt gebezigd,

---

gegraven Molenvliet of Krokot", de woorden *of Krokot* moet schrappen. *Krokot* is, wel is waar, de inlandsche naam van *de wijk* Molenvliet, maar niet van *het kanaal*. Die inlandsche naam is ontleend aan de rivier Krokot, waarover straks nader. Voorts zie men D. II, blz. 532, en Weitzel's Batavia, blz. 20.

[1]) De Hollander schrijft in den derden druk zijner Land- en Volkenkunde Tji Liwĕng.

en die, na het Chineesche kamp besproeid te hebben, hare wateren in de grachten der oude stad met die der Tji Liwong vermengt. Ook de loop der rivier Krokot is door kunst gewijzigd, zooals de sporen van den ouden loop ten westen van den tegenwoordigen nog bewijzen. De inlanders geven den naam Krokot ook aan de wijk Molenvliet. De verlenging van den Molenvlietschen weg, die naar Tanah Abang voert, behoudt nog de rechte richting totdat zij met eene brug over de Krokot gaat, en volgt dan een eind weegs den westelijken oever dier rivier.

Van de stad af den Molenvlietschen weg naar Rijswijk volgende, zien wij aanvankelijk niet veel anders dan de winkels en werkplaatsen der talrijke hier wonende Chineezen, afgewisseld door eenige houtzaagmolens en fabrieken. Het Europeesche element begint de overhand te krijgen bij den goed bebouwden gang (d. i. weg) Ketapang, waaraan de in 1861 en 1862 gebouwde gasfabriek ligt, en die westwaarts afdraait, even als de volgende gang Chaulan, waardoor men komt op den grooten postweg naar Serang. Hier heeft men het schoonste gedeelte van Molenvliet bereikt. Nevens vele andere fraaie woningen liggen hier dicht bij elkander twee der voornaamste hotels van Batavia, het Hotel des Indes, dat zich door uitgestrekte vleugelbouwen onderscheidt, en het Marine-Hotel, vlak over de brug die naar Noordwijk voert. Bij dit laatste punt is men aan het einde van Molenvliet gekomen en betreedt men het terrein van Rijswijk.

De naam dezer buurt is ontleend aan het hier in 1656 opgetrokken fortje, welks plaats thans door het kavallerie-kampement wordt beslagen. Men zou geneigd zijn in dien naam Rijswijk, even als in dien van Noordwijk, eene herinnering der gelijknamige Nederlandsche dorpen te zien; doch de heer N. P. van den Berg heeft voor weinige jaren een brief van de Hooge Regeering aan de Bewindhebbers der Compagnie in het Moederland van 31 Jan. 1657 aan het licht getogen, waarin gezegd wordt, dat het fort gelegen is „in de rijsvelden“ aan de zuidzijde der stad „ende na deselve genoemd is Rijswijck“ [1]). Rijs was in die dagen de

[1]) T. v. T. L. en V. v. N. I. XVIII. 330.

gewone spelling voor het minder nauwkeurige rijst, dat in het begin der 18de eeuw in zwang kwam [1]). Eene toespeling op den naam van het Nederlandsche dorp blijft echter altijd mogelijk.

Rijswijk strekt zich uit van de rivier Krokot tot aan de citadel Prins Frederik, met Molenvliet en Noordwijk ten noorden en het Koningsplein ten zuiden. De noordgrens wordt gevormd door den reeds vermelden linker-arm der Tji Liwong [2]), langs welks zuidelijken oever de weg loopt waarop de erven der voornaamste woningen van Rijswijk met de voorzijde uitkomen, terwijl de achter-erven zich nog ten deele uitstrekken tot aan het Koningsplein, ofschoon in den laatsten tijd ook naar die zijde vele woningen zijn verrezen. Het gedeelte van Rijswijk tusschen den weg naar Tanah Abang en de rivier Krokot vormt het reeds met een woord vermelde kavallerie-kampement, bij de inlanders bekend onder den naam van „Djaga monjet" of de „Apenwacht," een naam ontleend aan de talrijke apenkolonie, die zich hier in ongestoorde rust verheugde, aleer met de bebouwing van den omtrek der schans ten tijde van Daendels een aanvang werd gemaakt.

De ligging van Rijswijk is zeer gunstig voor de gezondheid. De grond is droog, inlandsche kampongs zijn in de onmiddellijke nabijheid niet te vinden, het Koningsplein biedt geene hinderpalen aan de vrije doorstrooming der frissche lucht, door den landwind aangevoerd. De eenige minder gunstige omstandigheid is de nabijheid der algemeene Christenbegraafplaats. Zij ligt ten westen van Rijswijk en het Koningsplein aan de overzijde van de Krokot en aan den weg naar Tanah Abang, en vormt een rechthoek van groote uitgestrektheid, door een fraai hek omgeven, en prijkende met schoone bloemen, trotsche boomen en eene

---

[1]) De *i* komt niet voor in het Gr. en Lat. oryza, en evenmin in het Fr. Eng. en Hgd. riz, rice, Reis.

[2]) Op eenige kaarten wordt ook de rij huizen aan de overzijde der Tji Liwong, die met het front naar de rivier gekeerd zijn, tot Rijswijk gerekend, en daarentegen het oostelijk deel van Rijswijk aan gene zijde van de Secretarielaan tot Noordwijk. Misschien ligt dit aan een verschil tusschen de officiëele wijkverdeeling en het spraakgebruik. Ik houd mij aan Bleeker (T. v N I. V. 2. 103) en den in 1866 te Batavia uitgegeven plattengrond van Cronenberg, die nog altijd de nieuwste schijnt te zijn.

groote menigte grafteekens, waaronder men er eenige met Armenische opschriften onderscheidt. De begraafplaats kan in vele opzichten de vergelijking met den beroemden doodenakker van Frankfort aan den Main doorstaan; maar monumenten als dat van Thorwaldsen op het graf der familie Bethmann moet men er niet zoeken. De kunstwaarde der talrijke gedenkteekenen is gering; met eene enkele uitzondering hebben zij veel overeenkomst met die welke men te Parijs in groote menigte bij de steenhouwers in de Rue de la Roquette te koop vindt, geheel gereed om naar de nabijgelegen begraafplaats Père Lachaise te worden overgebracht. Maar hoe gunstig de indruk van een bezoek dezer begraafplaats in het algemeen ook wezen moge, de dampen die in den vroegen morgen en in den vooravond als een wit floers over haar hangen, zijn, vooral bij westelijke winden, voor de aangrenzende buurten even schadelijk als onaangenaam [1]).

De begraafplaats van Tanah Abang bevat geene monumenten uit den tijd der Compagnie; zij is geheel van nieuwere dagteekening, daar in de vorige eeuw te Batavia, even als in het Moederland, slechts in en om de kerken begraven werd. Eenige merkwaardige oude graven, waaronder dat van den Gouverneur-Generaal Zwaardecroon, vindt men in of bij de Buitenkerk, die dicht bij de oude stad aan het begin van den Jakatraschen weg bij de Jassenbrug ligt. Toen de Groote Kerk, die in het oude Batavia tusschen het Stadhuisplein en de Groote Rivier was gelegen, ten tijde van Daendels werd afgebroken, heeft men de daar aanwezige grafzerken naar een groot grasveld bij de houtstapelplaats, aan den oever der Stadsbuitengracht, overgebracht, waar zij sedert, zonder dat iemand er naar omzag, aan den tand des tijds bleven prijs gegeven [2]).

Op den noordwesthoek van Rijswijk, waar de weg die langs het noorden van Rijswijk loopt met den Molenvlietschen weg samenkomt, ligt de Societeit de Harmonie, waarvan de onder Daendels aangevangen bouw eerst in 1814 voltooid werd. De

[1]) Bleeker in T. v. N. I. V. 2. 302.

[2]) Zie het opstel „Graven", door Jeronimus (W. R. v. Hoëvell), in T. v. N. I. IV. 2. 191.

ruime zalen dezer Societeit zijn dikwijls het tooneel van schitterende bals en concerten. Inzonderheid plachten de prachtige feesten beroemd te zijn die hier op 's Konings verjaardag, van Gouvernementswege, aan de officieren, ambtenaren en andere aanzienlijke ingezetenen werden aangeboden [1]); maar het steeds toenemend aantal der personen die op deze onderscheiding aanspraak hadden, heeft ten laatste die feesten doen staken. Achter deze Societeit bevonden zich tot voor weinige jaren de lokalen waarin het Bataviaasch Genootschap zijne vergaderingen hield en zijne schatten bewaarde. De ongeschiktheid en slechte toestand dier lokalen werkte echter samen met de uitbreiding der verzamelingen om de Regeering te nopen in 1862 eene som van *f* 175,000 beschikbaar te stellen en een ontwerp te doen samenstellen voor een gebouw dat, als het voltooid was, in onbezwaard vruchtgebruik aan het Genootschap zou worden afgestaan. Het vervolg onzer wandelingen door Nieuw-Batavia zal ons van zelf met het thans voltooide nieuwe gebouw bekend maken; het oude zoogenaamde Genootschapshuis bevat thans de verzameling van het Gouvernements Mijnwezen.

Den Rijswijkschen weg volgende, ziet men eene reeks van huizen die tot de fraaiste van Batavia behooren, totdat men even voorbij Gang Polonus, het gewezen Hotel van den Gouverneur-Generaal bereikt. Ieder weet dat de vertegenwoordiger des Konings in Ned. Indië zijn gewone verblijf heeft in het prachtige paleis te Buitenzorg. Het Hotel te Rijswijk was dus slechts als een pied-à-terre te beschouwen, wanneer hij zich ambtshalve naar Batavia moest begeven. In den gevel prijkte een kolossaal wapen van Nederland, en daar overigens het groote vierkante huis zich alleen door omvang van de nabijgelegen particuliere woningen onderscheidde, deed het wel eenigszins aan een paarden-posterij denken. De vorm en inrichting van het gebouw, dat oorspronkelijk aan een rijk particulier behoorde, hadden veel verloren toen de bovenverdieping, uit vrees voor de hier zoo vaak voorkomende aardbevingen, verlaagd en onbewoonbaar gemaakt werd. Inwendig

[1]) Zie de beschrijving van zulk een feest bij van Rees, „Herinneringen uit de loopbaan van een Ind. officier," 3e dr. I. 170.

waren de met marmer bevloerde galerijen of open ineenloopende zalen wel is waar met veel smaak ingericht, maar ten einde de noodige ruimte te verkrijgen om aan de adjudanten en het verder gevolg van den Gouverneur-Generaal, soms zelfs aan de leden van zijn gezin, een onderkomen te verschaffen, had men aan de bijgebouwen eene groote uitbreiding moeten geven. De toch niet zeer aanzienlijke tuin, reeds vroeger voor een groot gedeelte ingenomen door de bureaux der Algemeene Secretarie, was hierdoor nog bekrompener geworden, en het uitzicht uit het hoofdgebouw had er zoozeer onder geleden, dat geen ander man van fortuin en smaak te Batavia zich met eene zoo ongunstig gelegen woning zou hebben willen behelpen. Om in deze ongelegenheden te voorzien heeft men in de laatste jaren een nieuw Hotel voor den Gouverneur-Generaal gebouwd, grooter, fraaier en aanzienlijker dan het beschrevene, dat sedert het vorige jaar door dien hoogen ambtenaar, wanneer hij te Batavia vertoeft, wordt bewoond. De tuin van het oude hotel heeft echter hiervoor een nieuw offer moeten brengen; want het nieuwe hotel is opgetrokken aan de zuidzijde van het erf, zoodat het front van het hotel naar de noordzijde van het Koningsplein gekeerd is. Welke bestemming thans aan het oude gebouw gegeven is, kan ik niet bepalen; maar ik acht het waarschijnlijk dat althans de bijgebouwen grootendeels zullen zijn afgebroken, en daardoor de tuin ten minste gedeeltelijk zal herwonnen hebben wat hij door de oprichting van het nieuwe paleis heeft verloren. Aan de westzijde van het erf vindt men de in 1848 door het Gouvernement aangekochte woning van den Algemeenen Secretaris.

Den grooten weg langs Rijswijk vervolgende, ziet men naast het oude verblijf van den Gouverneur-Generaal het Hotel der Nederlanden verrijzen, terwijl nog wat verder, voorbij de Secretarie-laan, het Java-hotel is gelegen. Deze beide met de vroeger genoemde aan den Molenvlietschen weg vormen het viertal hotels van den eersten rang die Batavia bezit. Tusschen die beide ligt nog het in 1832, vooral door de bemoeiingen van den Engelschen Zendeling Medhurst, gestichte Paparatan-weeshuis, voor de opneming, de verzorging

en het onderricht van verlaten kinderen en weezen bestemd. Oorspronkelijk in de meer afgelegen buurt Parapatan tot stand gekomen, verwisselde de stichting, zonder van naam te veranderen, haar nederig verblijf aldaar na eenige jaren met een ruim en fraai gebouw te Rijswijk. Door het Gouvernement met eene jaarlijksche bijdrage ondersteund, verleent zij aan ruim 60 kinderen van beide seksen huisvesting en opvoeding.

Noordwijk is minder bevoorrecht dan Rijswijk. De lagere ligging en de nabijheid van inlandsche kampongs zijn omstandigheden, die genoegzaam verklaren, waarom de aristocratie liever Rijswijk zoekt en Noordwijk meer aan de toko-houders overlaat. De beste huizen van Noordwijk liggen aan de noordzijde der rivier, tegenover Rijswijk. Aan het oosteinde van Noordwijk voert een slingerende weg, waaraan vele Europeesche ambtenaren wonen, en waaraan ook een Protestantsche kerk paalt, in welke, even als in de boven vermelde Buitenkerk, in het Nederduitsch en Maleisch wordt gepredikt, naar de reeds genoemde drukke marktplaats Pasar Baroe, omgeven door een steenen kampong, een aantal minder aanzienlijke woningen en verspreide bamboezen hutten van Inlanders en Chineezen. De voortzetting van dien weg leidt naar Goenong Sahari. De spoorweg die van de stad naar Noordwijk gaat en aan het zuidoosteinde van deze buurt, op 4.5 kilometer van het Stads-station, eene halt of klein station heeft, snijdt op zijn weg derwaarts de Tji Liwong en de Prinsenlaan en loopt dan door of langs het lage terrein van den ouden loop der Tji Liwong en de Chineesche graven, waarna hij den zoo even beschreven weg naar Pasar Baroe kruist, welke plaats hij aan zijne oostzijde laat liggen.

Van het station Noordwijk gaat de spoorweg zuidwaarts langs de oostzijde van het Koningsplein, totdat hij, even voorbij den zuidoosthoek van de aldus geheeten uitgestrekte vlakte, het station Koningsplein, op 1.7 kilometer afstand van het station Noordwijk, heeft bereikt.

Als plein in eene stad beschouwd is het Koningsplein misschien het grootste dat eenige stad heeft aan te wijzen. Het overtreft den omvang van het Champ de Mars te Parijs, zou

de geheele stad Utrecht, voor zoover zij door hare singels omsloten wordt, kunnen bevatten, en vereischt een groot uur tijds om het rond te wandelen. Maar mag het inderdaad een stadsplein heeten? Eigenlijk even weinig als Nieuw-Batavia een ware stad is. Het Koningsplein is een uitgestrekt groen veld in den vorm van een trapezium, te midden van een uitgestrekt met villa's bezaaid park. De schier onafzienbare vlakte doet de toch reeds lage huizen en woningen die haar omringen, schier geheel in het niet wegzinken, waardoor ze iets onbehagelijk ongezelligs krijgt. Langs de huizen die haar omzoomen, loopen goede met boomen beplante wegen. De overige ruimte is grootendeels met de kruipende planten van Djoekoet kamaloean of Kruidje roer-me-niet (Mimosa pudica) bedekt. Desniettemin is het Koningsplein eene geliefkoosde uitspanningsplaats voor den beau monde van Batavia, en wordt het vooral des avonds druk door equipages, ruiters en wandelaars bezocht. De westzijde van het plein diende, zoo lang de Bataviasche Race-club bestond, voor de door haar gehouden wedloopen, en er stond toen op dat gedeelte eene op palen gebouwde houten loods, op eenigen afstand omgeven door eene groene heg, en voor de toeschouwers bestemd. Doch de Race-club is den weg gegaan van al het ondermaansche en de loods en renbaan zijn verdwenen. Ieder echter die, met schrijver dezes, dit uitheemsche vermaak vervelend acht en voor het pijnlijk gezicht van afgejakkerde paarden en uitgemergelde jockey's geene vergoeding vindt in de spanning, door de daarmede verbonden weddenschappen veroorzaakt, zal gaarne toegeven dat het Koningsplein voor dit gemis ruim is schadeloos gesteld door het verrijzen, op de plaats der stallen van de Race-club, van het reeds met een woord vermelde gebouw, voor de vergaderingen en de rijke collectiën van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bestemd.

Het Bataviaasch Genootschap is de oudste vereeniging voor de beoefening der wetenschappen buiten Europa, en mocht den 1sten Juni 1878, onder veelzijdige belangstelling der geleerde wereld, het feest van zijn honderdjarig bestaan op schitterende wijze vieren. Niet alle perioden zijner langdurige werkzaamheid zijn even luisterrijk geweest,

en in het laatste treurige tijdperk der Compagnie was het ingedommeld en bleef slapen tot het door Raffles uit zijne sluimering werd gewekt. Maar van dien tijd af heeft het eene vlucht genomen, zooals door zijne stichters zelven gehoopt noch voorzien kon worden. Het is nu 21 jaren geleden, dat ik in eene reeks van artikelen in het Tijdschrift „de Gids" de lotgevallen van het Genootschap en zijne verdiensten voor de kennis van den Indischen Archipel heb geschetst [1]), en niets zou mij aangenamer geweest zijn, dan wanneer ik het op den dag zijner feestviering eene omgewerkte en tot den huidigen dag bijgewerkte schets zijner lotgevallen en verrichtingen als feestgave had kunnen aanbieden. Zij ware het beste bewijs geweest mijner erkentelijkheid voor hetgeen ik ook voor mijne eigene studiën aan het Genootschap verplicht ben, de waardigste hulde die het in mijne macht stond te bewijzen aan de verdienstelijke mannen die de Verhandelingen en het Tijdschrift, door het Genootschap uitgegeven, tot eene onuitputtelijke voorraadschuur gemaakt hebben voor de kennis der Geographie, Ethnologie, Geschiedenis, Antiquiteiten, Literatuur en Linguistiek van den Indischen Archipel, en onder welke de te vroeg ontslapen Cohen Stuart als eene ster van de eerste grootte heeft geschitterd. Ook de wijze zelfbeperking, die, sedert de oprichting der Natuurkundige Vereeniging te Batavia in 1850, het Bataviaasch Genootschap zich allengs en eindelijk geheel van het terrein der Natuurkundige wetenschappen deed terugtrekken, om het aan de jongere zuster over te laten, zou mijne erkenning en hulde verdiend hebben; want ook op het gebied der wetenschappen is hooge voortreffelijkheid slechts door verdeeling van den arbeid te bereiken. Maar juist op het tijdstip waarop ik zoo gaarne aan dit denkbeeld uitvoering had gegeven, was door eene noodlottige ongesteldheid mijne hand verlamd, zoodat de pen aan mijne uitgeputte vingeren ontgleed.

Hier is het zeker allerminst de plaats om over de geschiedenis van het Genootschap in bijzonderheden te treden; maar wel mogen wij eenige oogenblikken stilstaan bij zijn Museum, dat onder

[1]) Gids voor 1857, D. I. 217. 356. 687 D. II. 375.

de merkwaardigheden van het Nieuwe Batavia eene der eerste plaatsen inneemt [1]).

Ofschoon het gebouw, zooals het, na lange onderhandelingen met de Regeering, in 1864 begonnen en in 1867 voltooid werd, noch wat het emplacement, noch wat de beschikbare ruimte betreft, geheel met de wenschen van het Bestuur des Genootschaps overeenkwam, mag het toch zeker, zoowel om vorm en inrichting, als om de rijke en belangwekkende collectiën, die, na lang als in een pakhuis opeengestapeld te zijn geweest, hier eindelijk eene harer waardige plaats vonden, als een sieraad der hoofdstad van Ned. Indië beschouwd worden. Het geheel is ontworpen in Grieksch-Dorischen stijl; doch inwendig is aan het gedeelte voor het archaeologisch kabinet bestemd, om plaats en inhoud met elkander in overeenstemming te brengen, een Indisch karakter geven.

Het vooruittredend middendeel van den voorgevel heeft een fronton door zes zuilen gedragen en geeft den toegang tot eene vestibule, waarin op hunne affuiten de twee buitengewoon fraaie en smaakvol versierde kanonnen, bekend onder den naam van Sri Bandjar, geplaatst zijn, die, tot aan de opheffing van het Bandjarmassinsche Sultanaat, vóór den kraton te Martapoera stonden, en, schoon van Nederlandsche afkomst, onder de voornaamste rijksinsigniën werden gerekend. Achter deze vestibule opent zich de zaal voor de archaeologische verzameling, langs welker wanden theatersgewijze trappen zijn aangebracht tot plaatsing der beelden en andere voorwerpen, zoodat men bij het binnentreden onmiddellijk den rijken schat van beelden uit het Hindoe-tijdvak in het bezit des Genootschaps kan overzien, waaronder vele tot de beste voortbrengselen der Javasche kunst mogen gerekend worden. Een volledige catalogus van deze in hare soort onovertroffen verzameling is onderhanden en zal zich niet lang meer laten wachten; de heeren van Hoëvell, Friederich en Brumund hebben daarvoor in de Verhandelingen des Genootschaps [2]) reeds

[1]) Met opgetogenheid wordt over dit museum en zijne schatten gesproken door J. Lehnert, Um die Erde (Wien 1878), s. 760.

[2]) D. XXI. 1, D. XXIII en D XXXIII.

belangrijke bouwstoffen geleverd, terwijl men omtrent vele der niet door hen beschreven voorwerpen inlichting in de uitgegeven Notulen der Bestuursvergaderingen vinden kan.

Ter wederzijde van de vestibule openen dubbele deuren den toegang, rechts tot het ethnologisch kabinet, links tot de bibliotheek. De ethnologische verzameling bestaat bijna uitsluitend uit voorwerpen van den Indischen Archipel, die zooveel mogelijk naar de plaatsen van herkomst, en verder naar de klassen kleeding, modellen van huizen, huisraad, nijverheid, wapenen enz., zijn gerangschikt. Het belangrijkste en leerzaamste gedeelte is de zeer volledige verzameling uit de residentie Kadoe, bijeengebracht en beschreven door de Controleurs E. D. Levyssohn Norman en Harloff. Een aanhangsel tot de ethnologische collectie vormen eenige relieken van het Compagnie's bestuur. Een uitstekende Catalogus van dit gedeelte werd in 1868 door Mr. H. D. Levyssohn Norman, eene tweede veel verbeterde en vermeerderde uitgave daarvan in 1877 door Mr. J. A. van der Chijs in het licht gegeven. De groote zaal voor deze verzameling komt met drie deuren uit in twee langs den voorgevel zich bevindende kamers, waarvan de kleinste, „de goudkamer" genoemd, voor de bewaring van regalia en pretiosa, de andere, die ook rechtstreeks met de vestibule gemeenschap heeft, tot een succursaal voor de ethnologische collectie bestemd is.

De andere vleugel is evenzoo ingericht. Aan de zaal voor de ethnologische verzameling beantwoordt de bibliotheek, aan de kamer voor de pretiosa die voor het munt- en penningkabinet, aan de succursaal de kamer voor de Vergaderingen des Genootschaps bestemd. De bibliotheek heeft geen zeer aanzienlijken omvang, maar is merkwaardig door hare rijke verzameling van Kawische, Javaansche, Maleische en Arabische handschriften. Van de Arabische zijn niet weinige van de Bantensche Sultans afkomstig en op hunnen last geschreven, in welk geval zij dikwijls genealogische aanteekeningen bevatten, die voor de geschiedenis niet zonder waarde zijn. De Catalogus der boeken werd het eerst gedrukt in 1846, de latere uitgaven, van 1853 en 1864, getuigen

van belangrijken vooruitgang. Sedert was deze nog grooter, zooals de vervolgen van 1872 en 1877 bewijzen. De Arabische handschriften werden gedeeltelijk beschreven door Friederich in Deel XXV der Verhandelingen des Genootschaps; later, in 1873, werd daarvan een volledige catalogus door Mr. L. W. C. van den Berg bezorgd. De Maleische, Javaansche en Kawische handschriften werden door den heer Cohen Stuart beschreven in een aanhangsel tot den eersten Vervolg-catalogus. De door de Regeering aan het Genootschap in bruikleen gegeven handschriften, voornamelijk Maleische, door den heer von de Wall nagelaten, beschreef Mr. L. W. C. van den Berg in 1877. Eindelijk is ook nog een Alphabetische lijst der aan het Genootschap behoorende kaarten in het licht verschenen.

De numismatische afdeeling bevatte, toen Mr. J. A. van der Chijs in 1869 een catalogus daarvan uitgaf, 2666 exemplaren en is sedert aanzienlijk toegenomen.

Achter het hoofdgebouw werd bij het ontwerp nog eene ruimte gelaten voor het plaatsen van bijzonder groote en zware voorwerpen, die door verschillende bijgebouwen, zooals een wagenloods, een woning voor den concierge enz. omringd was. De snelle toeneming der verzamelingen maakt het thans reeds ten tweede male noodig een deel dier ruimte voor het bouwen van nieuwe zalen te bestemmen. Men schijnt dus ook hier in de in Nederland zoo gewone verkeerde zuinigheid vervallen te zijn, van niet meer te doen dan de dadelijke behoefte vordert en de eischen der toekomst uit het oog te verliezen.

De voorwerpen van natuurlijke historie, die vroeger aan het Bataviaasch Genootschap behoorden, en daaronder de mineralogische collectie van den heer Junghuhn afkomstig, maken thans niet langer deel van zijne verzamelingen uit. Deze laatste werd, te gelijk met eenige boeken en tijdschriften tot de natuurkundige wetenschappen betrekking hebbende, aan de Natuurkundige Vereeniging afgestaan; de eenmaal zoo prachtige zoölogische verzameling was, voor zoover zij nog in goeden staat verkeerde, reeds in 1843 naar Europa gezonden.

Een gebouw dat aan de Natuurkundige Vereeniging en de

Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid gezamenlijk behoort, wordt aan de zuidzijde van het Koningsplein, ongeveer in het midden, gevonden, en bevat de vergaderzalen, de boekerijen en de verzamelingen dier beide zoo ijverige Genootschappen, die, zooals de uitgave hunner Tijdschriften bewijst, in zucht voor de bevordering der wetenschappen bij de oudere zuster niet achterstaan. De Maatschappij van Nijverheid werd in 1853 gesticht, als een uitvloeisel der toenmaals te Batavia gehouden algemeene Tentoonstelling der Nijverheid van Insulinde. Hare verzamelingen zijn grootendeels van deze en latere dergelijke Tentoonstellingen afkomstig.

Bij den zuidwesthoek van het Koningsplein ligt aan Gang Scott, die vandaar naar Tanah Abang voert, eene kleine doch nette kerk, die door eenige vermogende te Batavia woonachtige Armenische kooplieden ten behoeve van hun bijzonderen ritus uit eigen fondsen gesticht is en onderhouden wordt. Men weet dat een deel der Armenische kerk, die zich, ten gevolge der monophysietische twisten, in de 6e en 7e eeuw van de Katholieke kerk afscheidde, zich later met den Paus verzoend en hem als opperhoofd der Kerk erkend heeft. Van deze geunieerde Armeniërs moet men de schismatische onderscheiden, die aan de monophysietische leerstellingen trouw bleven, en wier geestelijk opperhoofd, Katholikos genaamd, zijn zetel heeft in het klooster Etsjmiadzin bij Eriwan in Russisch Armenië. De Bataviasche Armeniërs behooren tot deze afgescheidenen en hadden daaraan in het vorige jaar de overkomst van den Katholikos te danken, bij gelegenheid dat hij in Britsch Indië de Armenische gemeenten bezocht. Tot de Regeering staat die Armenische gemeente in geene betrekking; de dienstdoende geestelijke wordt door haar zelve bezoldigd. Als een ander bewijs hoezeer de Bataviasche Armeniërs het behoud hunner nationale en kerkelijke eigenaardigheden op prijs stellen, mag de door hen in 1855 op het erf der kerk gestichte particuliere school worden aangevoerd, waar, nevens de Nederlandsche en Engelsche talen, ook de Armenische zou beoefend worden [1].

[1] Algemeen Verslag van het Schoolwezen in N. I. onder ult°. 1855, bl. 7.

Aan de oostzijde van het Koningsplein staat op eene uitspringende ruimte, die op zich zelve een plein kan genoemd worden, de in 1835 door de samenwerking der leden van het Hervormde en van het Luthersche Kerkgenootschap voor beider gemeenschappelijk gebruik gestichte Willemskerk. Deze en de reeds herhaaldelijk vermelde Buitenkerk werden toen voor den dienst der beide gemeenten bij afwisseling gebruikt, totdat, door de vereeniging der Hervormden en Lutherschen tot ééne „Evangelische gemeente" in 1854, aan den afzonderlijken predikdienst voor beide een einde kwam. De Willemskerk prijkt met een koperen koepeldak en werd in 1843 begiftigd met een fraai, door de heeren Batz in Nederland vervaardigd orgel.

Van de oostzijde van het Koningsplein voeren twee wegen met bruggen over de Tji Liwong naar het kampement Weltevreden; de zuidelijke begint achter de Willemskerk en gaat langs het hotel van den legerkommandant, een der schoonste van Batavia, naar den weg die van het Waterlooplein naar het Groot Militair Hospitaal voert; de noordelijke, de ons reeds bekende weg Belle-Alliance, voert rechtstreeks naar het Waterlooplein, dat het middelpunt van Weltevreden uitmaakt en waaromheen de officierswoningen en eenige der voornaamste gebouwen van die buurt gelegen zijn. Het plein, ofschoon eene aanzienlijke oppervlakte beslaande, heeft nauwelijks een zesde van de uitgestrektheid van het Koningsplein, en staat dus in betere verhouding tot de omliggende gebouwen. Op het plein bevinden zich drie monumenten, die even weinig met elkander gemeen hebben in stijl als in beteekenis. In het midden verheft zich, op een voetstuk van blauw arduin, een kolom van gebakken steen, doch eveneens met arduin bekleed, en op den top een leeuw van blauwen steen dragende, die met den rechtervoorpoot den wereldbol omklemt [1]). Dit monument, onder het bestuur van du Bus in 1828 opgericht, strekt ter herinnering van den slag

[1]) Zie Brendonck, Mijne reize naar Ned. Ind. (Dordr. 1849), blz 34. Volgens Gevers Deynoot, Herinneringen, bl. 81, zou het voetstuk en dekstuk van hout, de zuil zelve van wit gekalkt steen zijn; doch dat de zuil zelve loodkleurig is getuigt Dr. v. Rijckevorsel, Brieven uit Insulinde. 265.

van Waterloo, zooals het latijnsche opschrift op een marmeren plaat in het voetstuk in tamelijk brommenden stijl aanwijst [1]), en heeft den naam van het geheele plein bepaald. Ongelukkig is dit monument, zoowel om de onbeduidendheid der afmetingen in verhouding tot het kolossale plein, als om den wanstaltigen vorm van den leeuw, den meesten bezoekers van Batavia een ergernis en een voorwerp van bespotting. De een spreekt van een wit gekalkt kolommetje, prijkende met een leeuw die veel gelijkenis heeft met een poedelhond, en wenscht dat dit monument hoe eer hoe beter worde weggeruimd [2]); de ander beschrijft het als een loodkleurigen paal, dien men beleefdheidshalve „een kolom" noemt, en waarop een klein gedrocht staat dat een leeuw heet voor te stellen, maar alleen gelijkt op de wanstaltige figuren die soms de deksels van Chineesche pullen versieren [3]); een derde verklaart dat het geheel een zeer min voorkomen heeft, en de gebeurtenis waarvan het de gedachtenis moet levendig houden, geheel onwaardig is [4]).

Een vrij wat gunstiger indruk maakt het monument voor den Generaal Michels, den held van Sumatra. Het staat aan de westzijde, op het punt waar de weg Belle-Alliance op het Waterlooplein uitkomt, — eene plaats die het naar de meening van sommigen niet genoeg recht doet wedervaren. Het is een fraaie Gothische pyramide van gegoten ijzer, met het eenvoudig opschrift: „Hulde aan de nagedachtenis van den Generaal-Majoor A. V. Michiels, civiel en militair Gouverneur ter Westkust van Su-

---

[1]) Het opschrift luidt als volgt: In aeternam celeberrimi Diei, duodecimi ante kalendas Julii A. D MDCCCXV memoriam, quo fortitudine et strenuitate Belgarum eorumque inclyti ducis Wilhelmi Frederici Georgii Ludovici, principis arausiaci, post atrocissimum in campis Waterloae proelium, stratis et undique fugatis Gallorum legionibus, Pax orbi reluxit, hoc monumentum, sub summo patricinio celsissimi principis Wilhelmi Frederici Caroli, sacrum fecit consociatio Waterloïca Batava, A. D. MDCCCXXVIII, primumque ejus lapidem posuit Vir. Cl. rerum publicarum administer et h. t. in India Orientali Regis vicem gerens, Leonardus comes du Bus de Gisignies

[2]) Gevers Deynoot, t. a. p.

[3]) Rijckevorsel, t. a. p.

[4]) De Zieke Reiziger or Rambles in Java, by a Bengal Civilian. London, 1853 p. 43.

matra, geboren 30 April 1797 te Maastricht, gesneuveld den 25 Mei 1849 te Kasoemba op het eiland Bali."

Het derde monument is het standbeeld van Jan Pieterszoon Koen. Den 29sten Mei 1869 werd te Batavia, tijdens de feestviering van het 250jarig bestaan der stad, door den Gouverneur-Generaal, in tegenwoordigheid van Prins Mangkoe Negårå, van Pangéran Ngabèhi, zoon van den Soesoehoenan, en van eenige andere aanzienlijke Javanen, de eerste steen gelegd voor een voetstuk, bestemd om het standbeeld van den stichter van Batavia te dragen. Het beeld zelf werd van gelden deels in Indië, deels in Nederland bijeengebracht, naar het model van den heer Stracké door middel van galvanoplastiek in de fabriek van den heer van Kempen te Voorschoten vervaardigd; maar het duurde tot den 4den September 1876 eer het te Batavia plechtig kon onthuld worden. Allen die het beeld, hetzij in model in het atelier van den beeldhouwer, hetzij in afgietsel in de fabriek van den heer van Kempen gezien hebben, vereenigden zich in den lof der fiere, krijgshaftige gestalte, waarvan de indruk door de schilderachtige kleeding uit den tijd van Koen, meesterlijk door den beeldhouwer weêrgegeven, niet weinig wordt verhoogd. Echter schijnt het beeld te Batavia minder indruk te maken dan men mocht verwachten. Men wijt dit aan het emplacement vóór den hoofdingang van het kolossale paleis te Weltevreden, waarbij het, schoon van aanzienlijke grootte, als wegzinkt. Het valt zoo weinig in het oog, dat velen die het Waterlooplein bezoeken, het nauwelijks opmerken. Ook in een ander opzicht is op dit emplacement wel wat aan te merken. De ware plaats voor het standbeeld van Koen was geweest op de plek waar eenmaal het fort stond, dat door zijn moed en beleid voor Nederland behouden en de kern van het oude Batavia werd. Doch het tegenwoordig geslacht heeft alle sympathie voor de oude stad en hare vroegere glorie geheel verloren, en in ieder opzicht moet Oud-Batavia voor Nieuw-Batavia wijken.

Het paleis te Weltevreden is zeker het aanzienlijkste gebouw van geheel Nederlandsch Indië. De oprichting werd in 1809 op last van Daendels aangevangen, met het oogmerk om het, in

plaats van het geheel door de witte mieren ondermijnde hôtel op het door hem aan de Regeering overgedane landgoed Weltevreden [1]), tot een „nieuw Gouvernementaal hôtel“, ook tot woning van den Gouverneur-Generaal zelven bestemd, te doen strekken [2]). Bij het vertrek van Daendels was het onder dak gebracht, maar verre van voltooid. Onder zijne opvolgers bleef de bouw gestaakt, totdat de Commissaris-Generaal du Bus dien weder opvatte, maar nu met het bepaalde doel om het te doen strekken tot vereeniging der verspreide bureelen van de verschillende Departementen van Algemeen Bestuur, om daardoor de afdoening van zaken te bespoedigen. Het hoofdgebouw heeft twee verdiepingen (iets wat zelden te Batavia voorkomt) en is aan weerszijden door een groot vierkant vleugelgebouw geflankeerd. In het middendeel vindt men de Vergaderzaal der Hooge Regeering, die hier den 28sten Januari 1828 hare eerste bijeenkomst hield. De wanden prijkten toen, behalve met het afbeeldsel van Koning Willem I, met de portretten van al de Gouverneurs-Generaals die elkander van Pieter Both af hebben opgevolgd, — waarschijnlijk, met uitzondering natuurlijk van die der Landvoogden sedert Daendels, die het Kasteel liet sloopen, dezelfde die vroeger de Vergaderzaal der Hooge Regeering in het Kasteel hadden versierd. Sedert is de verzameling bijgehouden, maar dat zich daaronder stukken van groote kunstwaarde bevinden, is mij uit geene enkele getuigenis gebleken. Zelfs de schelle loftrompet van de Marre wijdt wel eenige klanken aan de hier afgebeelde staatslieden, maar zwijgt over de kunstenaars die hunne trekken vereeuwigden. In dit gedeelte van het gebouw vindt men ook de Audientiezaal en een kabinet van den Gouverneur-Generaal, alsmede de bureelen der Directie van Financiën. Aan het Hoog Gerechtshof, dat hier vroeger ook zijn zetel had, is later een afzonderlijk hotel aan de noordzijde van het paleis toegewezen, tevens voor de zittingen van het Hoog Militair Gerechtshof bestemd. Ook aan andere bureelen en administratiën moest, bij de gedurige uitbreiding der verschillende takken van dienst, eene plaats buiten het Paleis worden aangewezen. Het Algemeen Postkantoor werd aan den weg

[1]) Zie Dl. II, blz. 575. [2]) Daendels, Staat, blz. 87.

naar Goenong Sahari geplaatst, en kreeg een hulpkantoor in de oude stad links van het Stadhuis; aan het Marine-departement werd een afzonderlijk gebouw in de buurt Goenong Sahari zelve aangewezen. De Algemeene Rekenkamer kreeg een lokaal achter den noordervleugel van het Paleis. Maar toch zijn nog de bureelen der meeste Departementen van Algemeen Bestuur in dit kolossale gebouw geplaatst, terwijl in den zuidelijken vleugel zich ook de ruime werkplaatsen der Landsdrukkerij bevinden, waar de Indische Staatsbladen, de Javasche Courant, de Regeerings-almanak en alle stukken ten dienste van het Gouvernement en zijne ambtenaren worden gedrukt.

Het Paleis van Weltevreden beslaat een groot deel der oostzijde van het Waterloo-plein. Ten zuiden paalt daaraan de Societeit Concordia, eigenlijk eene militaire societeit, maar waarvan ook ambtenaren en andere civiele personen lid kunnen zijn. Hier worden vele schitterende partijen gegeven, die ik zeker niet kan vermelden zonder dat daarbij mijnen lezers de levendige tafereelen dezer feestvieringen voor den geest staan, waardoor zoo menige bladzijde van ten Brinks „Oostindische dames en heeren“ is opgeluisterd. Elken Zaterdag-avond heeft men hier gelegenheid de militaire stafmuziek te hooren. Des Zondags avonds speelt deze op het Waterloo-plein zelf voor een grooter publiek. Die stafmuziek is voor Batavia wat voor den Haag de kapel van de Grenadiers is, en hare uitvoeringen worden er niet minder op prijs gesteld en ook door vreemden [1]) geprezen.

In den noordwestelijken hoek van het Waterloo-plein staat de aan de Heilige Maagd gewijde kerk der Roomsch-Katholieken, die tijdens den Burggraaf du Bus de Ghisignies gesticht en den 6den Nov. 1829 ingewijd werd. Eerst onder Daendels was de vrije uitoefening van den Roomsch-Katholieken godsdienst te Batavia toegestaan en had deze gezindheid op Pasar Snèn, aan den weg van Weltevreden naar Kramat, een kerkje, dat sedert den opbouw der nieuwe kerk wegens zijn bouwvalligheid is afgebroken.

Voor het overige is het Waterloo-plein van alle zijden omgeven door woningen waarin een groot deel der officieren van het

[1]) Lehnert, t. a. p , S. 759.

garnizoen van Regeeringswege zijn gehuisvest. Zuidwaarts van het plein verrijzen een aantal militaire gebouwen, zooals kazernes, magazijnen, tuighuizen, werkplaatsen enz., doorsneden door twee wegen, die aan den zuidwest- en zuidoosthoek van het plein aanvangen, den Kazerneweg en den Treinweg. Langs eerstgenoemden en zijne voortzetting, den Arsenaalweg, begeven wij ons thans naar het Groot Militair Hospitaal, eene inrichting die als de eer en kroon van Batavia mag beschouwd worden. Het bestaat uit een aantal lange, lage gebouwen, die over een terrein van aanmerkelijke uitgestrektheid verspreid liggen, terwijl de tusschenruimten gebruikt zijn voor den aanleg van een smaakvol ingerichten botanischen tuin vol lommerrijke boomen en prachtige bloemen, en die deels voor de aankweeking van geneeskrachtige planten, deels tot wandelpark voor de herstellende zieken bestemd is. De gebouwen zijn allen ruim en luchtig. Inlanders zijn van Europeanen, onder-officieren van soldaten gescheiden, en eene reeks van afzonderlijke kamers is voor kranke officieren bestemd. Maar niet alleen voor militairen, voor personen van iederen stand, ook vrouwen en kinderen niet uitgesloten, staat het Hospitaal open; en daar de verpleging uitmuntend en het tarief uiterst matig gesteld is, maken te Batavia schier alle lijdende Europeanen die de gelegenheid tot verpleging in eigen gezin missen, bij voorkeur van deze inrichting gebruik. Aan dit hospitaal zijn tevens de scholen tot vorming van inlandsche geneeskundigen en inlandsche vroedvrouwen verbonden, die reeds in een ander gedeelte van dit werk vermeld zijn [1]).

Na ons bezoek aan het Hospitaal keeren wij langs denzelfden weg terug, maar gaan nu den weg Belle Alliance en het monument van den Generaal Michiels voorbij, om langs den Sluisweg de reeds vermelde Sluisbrug te bereiken. Wij hebben nu aan onze

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 488. Vgl. over het hospitaal Weitzel, Batavia. 33. De meeste vreemdelingen die Batavia bezoeken, weiden uit in den lof dezer inrichting. Men zie b. v. Junghuhn, Reisen durch Java. 52; Epp, Schilderungen. 57; Steen Bille, Reise der Galathea, I. 368; Ida Pfeiffer, zweite Weltreise, I. 185; Reise der Novara, II. 136; d'Almeida, Life in Java, I. 27; Friedmann, Ostasiatische Inselwelt, I. 42; Bickmore, Travels. 39, en zelfs Bottoni (die anders in Ned-Indië niets goeds vindt), Van Genua naar Batavia. 129.

linkerzijde het oog op de Citadel van Weltevreden, Fort Prins Frederik genaamd, waarvan de ligging reeds boven [1]) werd aangeduid. Het fort behoort tot het door den Gouverneur-Generaal van den Bosch voor de verdediging van Batavia ontworpen plan, dat echter nooit volledige uitvoering heeft erlangd. Volgens dat plan toch moesten de voornaamste wijken van Batavia: Molenvliet, Rijswijk, Noordwijk, Koningsplein, Weltevreden, Goenong Sahari, te zamen door een gebastionneerden aarden wal omsloten zijn en bij een aanval zooveel doenlijk door inundatiën gedekt worden. Men begon met het fort, dat het middelpunt van het geheel zou vormen. Den 31sten Augustus 1837 werd door Prins Hendrik der Nederlanden, die toen als adelborst op het oorlogsfregat de Maas eene reis door Nederlandsch-Indië maakte, de eerste steen daarvan gelegd. Ofschoon klein van omvang is het goed versterkt, terwijl door bomvrije kazernes en een artesischen put de verdedigbaarheid zooveel mogelijk verhoogd is. Maar toen het fort voltooid was, is de uitvoering van het plan niet voortgezet. Men werd eerst door de verbazende kosten teruggehouden en later veranderden de inzichten omtrent de doelmatigheid van het geheele plan. Of het geïsoleerde fort, vooral ook in verband met de groote veranderingen die de wijze van oorlogvoeren in de laatste jaren ondergaan heeft, thans nog eenige militaire waarde bezit, ben ik niet bevoegd te beoordeelen.

Tot de Sluisbrug genaderd gaan wij die niet over, maar slaan rechtsaf den weg in die tusschen de noordzijde van Weltevreden en den rechteroever van den nieuwen loop der Tji Liwong gaat. Het eerste gedeelte daarvan, Postweg geheeten, loopt langs het Algemeen Postkantoor, waarvan hierboven reeds melding werd gemaakt. Bij het Postkantoor liggen ook de gebouwen der Gouvernements-Paardenposterij, waar de reiziger die zich bij een huurkoetsier of logementhouder voor den gewonen prijs van 5 gulden per dag van een reiswagen heeft voorzien, tegen betaling volgens vast tarief de paarden bekomen kan waarmede hij zijn reis over Java kan aanvangen.

Verderop bereikt men den Schouwburg, die in 1821 werd

[1]) Blz. 33.

opgebouwd uit de afbraak van het voormalige Chineesche hospitaal en bijgebouwen, daartoe welwillend door de Regeering afgestaan. Uitwendig heeft het gebouw niets aantrekkelijks, maar het inwendige wordt wegens den goeden smaak en de doelmatigheid der inrichting geprezen. De zaal is ruim en luchtig en ofschoon zij loges en galerijen mist, maakt een Jonische kolonnade een scheiding tusschen de allengs oploopende zitplaatsen der heeren in de binnenruimte, en de eenigszins verheven zitplaatsen der doorgaans met groote luxe gekleede dames daarbuiten. Het geheel lijkt meer op een concert- dan op een tooneelzaal. Aanvankelijk werd deze schouwburg, gewoonlijk eens in de maand, door liefhebbers onder het personeel der ambtenaren en officieren bespeeld. Thans geschiedt dit door tooneelspelers van professie; maar men zou zich zeer vergissen als men meende dat in dezen tempel der kunst nog de Nederlandsche Tooneelmuze werd gehuldigd. Ware Java eene deensche kolonie, er zou in het theater door deensche tooneelspelers en zangers deensch gesproken en deensch gezongen worden, maar daar het aan Nederland behoort, wordt er natuurlijk aan fransche acteurs de voorkeur gegeven. Men kan gemakkelijk nagaan, dat het juist niet de uitstekendste kunstenaars zijn die zich zoo ver van huis begeven om de fortuin na te jagen in een gewest dat de gezondheid der Europeanen met vele gevaren bedreigt, en dat er wel eens perioden van langdurigen stilstand in de voorstellingen voorkomen. Toch is het Bataviaasch tooneel meestal beter, dan men verwachten zou; want men heeft er veel voor over en betaalt aan een prima donna tot *f* 1500 à *f* 1800 's maands. Vooral operavoorstellingen worden altijd goed bezocht; wanneer er echter alleen gesproken wordt, is de zaal dikwijls slecht gevuld. Muziek, vooral wanneer zij niet te zwaar, niet te ernstig, maar vroolijk en opwindend is, wordt door het Bataviaasch publiek zeer gewaardeerd en ook in den Schouwburg genoten, al kunnen velen de woorden niet volgen. Waar echter spreken de hoofdzaak is, moet men de taal verstaan om te kunnen genieten; en daaraan schijnt het velen, in weêrwil hunner voorliefde voor al wat fransch is, te haperen. De toegangsprijzen, vroeger hoog, maar later zeer

gematigd, kunnen alleen de groote kosten niet bestrijden; de tekorten worden van tijd tot tijd door het houden van loterijen met toestemming der Regeering gedekt.

Voorbij den schouwburg voert een dwarsweg aan de rechterhand naar het Waterloo-plein terug. Aan dien weg is de in 1838 gebouwde Vrijmetselaarsloge „de Ster in het Oosten" gelegen. De inlanders schijnen dien zetel van geheimzinnige samenkomsten niet pluis te vinden; zij noemen dien roemah sètan (duivelshuis).

In plaats van den genoemden dwarsweg in te slaan, gaan wij recht door en volgen den Schoolweg, dus genoemd naar het in 1817 daaraan opgerichte gebouw ten behoeve van de eerste Gouvernements lagere school voor kinderen van Europeanen, die te Batavia gesticht werd. Vervolgens gaan wij de brug over, gelegen bij het punt waar een afleidingskanaal der Tji Liwong, dat, na Weltevreden doorsneden te hebben, zich noordwaarts ombuigt en genoemde voorstad van Goenong Sahari of Sari scheidt, in de Tji Liwong terugvloeit. Nu hebben wij recht voor ons den gang Kemajoran, die op inlandsche kampongs en rijstvelden uitloopt; rechts den grooten weg langs het genoemde kanaal, waaraan de voornaamste Europeesche woningen van Goenong Sari gelegen zijn; links het minder aanzienlijke gedeelte van Goenong Sari, dat zich langs de oostzijde van Pasar Baroe uitstrekt, om noordwaarts bij de Chineesche graven aan den weg van Jakatra [1]) te eindigen. Eene weinig bekende merkwaardigheid, door den heer Brumund aan het licht gebracht [2]), noopt ons om het eerst onze schreden naar dit laatste gedeelte te richten. Aan die Chineesche begraafplaatsen grensde hier eenmaal een landgoed aan den Gouverneur-Generaal van Imhoff behoorende, die er, waarschijnlijk ter herinnering aan zijn bezoek te Prambanan [3]), eenige Javaansche beelden bijeengebracht en vermoedelijk als tuinbeelden geplaatst had. Dit landgoed werd later door de Chineezen gekocht en aan hunne graven getrokken, en het ruime landhuis werd tot een Chineeschen tempel ingericht. In een groot vertrek, rechts van

[1]) Zie boven, blz. 29, 32, 33. [2]) Verhand. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 9.
[3]) Zie Dl. II, bl. 91, 477.

de voor hunne eigenlijke godsdienstoefening bestemde ruimte, werden de beelden, negentien in getal, in twee rijen op altaren geplaatst, waar zij met wierookoffers gehuldigd worden. Zij stellen Boeddha's, Ganesa's en andere Indische godheden voor; sommige zijn geheel verguld en alle met roode zijden sjaals omhangen.

Na het bezoek van dezen tempel keeren wij terug om den grooten weg langs het kanaal te volgen, waaraan wij, achter het Paleis van Weltevreden, het hotel Willem II opmerken, een logement van den tweeden rang, doch dat om zijne ligging in de nabijheid van het kampement en om zijn matig tarief zeer aan pas te Batavia aangekomen officieren is aan te bevelen. Waar de weg het kanaal verlaat, gaat Goenong Sari over in Kampong Lama, welke volkrijke buurt zich tevens aan de zuidzijde van Weltevreden aansluit. Hier was vroeger een havelooze inlandsche kampong, maar die allengs geheel van gedaante is veranderd, daar de bamboezen woningen door huizen van steen, de modderige paden door regelmatige wegen vervangen zijn. Er wonen hier ook eenige Europeanen en Chineezen, de laatsten misschien het meest aangetrokken door de hier aanwezige marktplaats, die onder den naam van Pasar Cransen, meer algemeen nog onder dien van Pasar Snèn of de Maandagmarkt bekend is. Oostwaarts grenzen aan Kampong Lama de rijstvelden van het land Tjampaka Poetih. Zuidwaarts bereikt men, den grooten weg volgende, eerst Kramat, door zijne oude Chineesche begraafplaats en de nabijheid van het eenmaal door den Gouverneur-Generaal Wiese bewoonde landgoed Struiswijk bekend; dan Salemba, waar in 1860 op een van de Erven de Perez gekocht erf het Gymnasium Willem III werd gesticht, dat later in eene Hoogere Burgerschool met eene afdeeling tot opleiding van ambtenaars is hervormd; eindelijk Meester Cornelis, dat wij als de hoofdplaats der gelijknamige afdeeling in het volgende hoofdstuk nader zullen leeren kennen. Al deze plaatsen met de aangrenzende landen, ofschoon van Kramat af niet meer tot de jurisdictie van Stad en Voorsteden behoorende, en zelfs het nog voorbij Meester Cornelis gelegene Bidara Tjina, het eerste poststation op den weg van Batavia naar Buitenzorg, worden gewoonlijk nog tot de

stad gerekend, daar langs dien ganschen, meer dan een mijl langen en allengs heuvelachtig wordenden weg, de Europeesche woningen en tuinen zich voortschakelen, en een niet gering deel der ambtenaren die op het paleis te Weltevreden hunne bureelen hebben, hier zijn gehuisvest.

Even voorbij Pasar Snèn scheidt zich van den postweg een andere breede rijweg af, die over de Tji Liwong naar Parapatan voert. Voordat men de rivier bereikt, heeft men het gezicht op den uitgestrekten doolhof van akkers en tuinen en onder palmen verscholen inlandsche woningen waaruit de sterk bevolkte kampong Kwitang bestaat, die van alle tot Batavia behoorende kampongs wel den gunstigsten indruk maakt. Parapatan, eenmaal de hoofdzetel der werkzaamheid van den beroemden Engelschen zendeling Medhurst, heeft het door hem gestichte Orphan Asylum aan Rijswijk moeten afstaan [1]), maar bezit nog eene kleine Engelsche kerk, die door de gemeente zelve onderhouden wordt.

Te Parapatan scheidt zich, even voorbij de Engelsche kerk, van den grooten weg, die verder naar Kebon Sirih voert, zuidwaarts een weg af, die onder den naam Gang Menteng bekend is, omdat men, dien volgende, de kampongs, klapperplantages en sirihtuinen van Menteng bereikt. In de laatste jaren zijn ook langs dien weg vele Europeesche woningen gebouwd, en ofschoon hij vroeger slechts een bij nat weder nauw begaanbaar voetpad vormde, is hij thans een druk bezochte rijweg geworden, waarlangs men, over het land Tjekini, den daaraan palenden Dieren- en plantentuin, eene geliefkoosde uitspanningsplaats der inwoners van Batavia, bereikt.

De Dieren- en plantentuin beslaat een uitgestrekt terrein, dat zich, links van den weg, tot aan en langs de Tji Liwong uitstrekt, maar onderscheidt zich tot dusverre meer door de schoone ligging en den bevalligen aanleg, dan door het aantal of de zeldzaamheid der dieren of de bijzondere belangrijkheid van het plantsoen uit wetenschappelijk oogpunt. Het Societeitsgebouw bevat een niet zeer groote, maar smaakvol ingerichte zaal, vooral bestemd voor de bals, die de meest geliefkoosde uitspanning der ingeze-

[1]) Zie blz. 38.

tenen van Batavia zijn. In de koelte van den vroegen morgen en des avonds bij concert en illuminatie is deze tuin een bekoorlijke plek.

De aanleg van dezen tuin, welks stichting niet hooger dan tot 1864 opklimt, heeft plaats gehad onder het toezicht van den reeds meermalen vermelden [1]) Javaanschen kunstschilder Raden Saleh, die destijds eene prachtige villa in de onmiddellijke nabijheid van het terrein bewoonde. De plans en teekeningen waren door hem zelven ontworpen, en zelf had hij den uitsluitend aan Javaansche werklieden opgedragen bouw bestuurd. Het gebouw bestaat nog, maar in eenigszins verwaarloosden toestand, daar de Raden, die destijds met eene rijke Europeesche dame gehuwd was, sedert hij zich van haar heeft gescheiden, eene andere woning te Buitenzorg in het dal van de Tji Dani, vlak achter het hotel Bellevue, heeft betrokken. De villa aan den Gang Menteng werd meermalen door vreemdelingen bezocht en soms door Europeesche of Amerikaansche reizigers met vrij wat ophef beschreven, en haar uitwendig voorkomen, dat in weêrwil zijner fantastische koppeling van modern Europeeschen en Moorschen stijl, een niet onbehagelijken indruk maakt, is door photographiën en platen ook buiten Java bekend geworden [2]). Het hoofdgebouw, uit een middenstuk met drie gevelspitsen en twee kleine vleugels bestaande, is van alle zijden door breede verandah's omgeven. De groote ingang, die een meer Moorsch karakter heeft, baant den toegang tot een ovaalronde zaal, die haar licht door een glazen koepel ontvangt, en waarvan de wanden en paneelen met even kwistige als grillige sieraden bedekt zijn. Uit deze zaal leiden deuren naar de zijvertrekken, waarvan, toen de Raden nog de villa bewoonde, een tot studeerkamer, een ander tot schilders-atelier was ingericht. De verschillende vertrekken waren met fraaie in antieken stijl gesneden stoelen en tafels, vergulde penanttafeltjes, Brusselsche karpetten en Europeesche staalgravuren rijk gestoffeerd. De studeerkamer prijkte met een welvoorzien wapenrek, een prachtige schrijftafel

---

[1]) Dl. I, bl. 111, 449, Dl. II, bl. 43.

[2]) Eene beschrijving en afbeelding vindt men in Bickmore's Travels. 37; eene andere beschrijving bij Gerdessen, Vijf jaar gedetachoerd. 30; eene photographie in de verzameling van den heer Meessen.

en een bonte verzameling van plans en kaarten, boeken en physische instrumenten. In het atelier zag men de stukken, deels portretten, deels landschappen, die de schilder onderhanden had, en vóór het gebouw was de grond smaakvol aangelegd tot kleine grasperken en bloembedden, in randen van roodbladerige struiken gevat.

Maar het wordt tijd dat wij naar Parapatan terugkeeren, om onzen ten einde spoedenden tocht door de buitenwijken van Batavia te voltooien. Ten zuiden van het Koningsplein liggen de kampongs van Pejambon en nog wat meer zuidwaarts loopt een nieuwe weg, aan de ééne zijde door fraaie, in de allerlaatste jaren aangelegde Europeesche landhuizen, aan de andere door kampongs en woeste gronden omzoomd, door de buurt Kebon Sirih. Dien weg van Parapatan in westelijke richting volgende, komen wij uit op den weg naar Tanah Abang. Hier slaan wij linksom en bereiken weldra den uit roode klei bestaanden heuvel, waaraan Tanah Abang (d. i. roode aarde) zijn naam te danken heeft, en die eenmaal tot uitspanningsoord verstrekte voor den Gouverneur-Generaal van Riebeek [1]). Nog vindt men hier eenige goede woningen van Europeanen en een weinig verder, bij den bekenden pasar van Tanah Abang, een aantal huizen van Chineezen. Reeds van 1745 af wordt hier driemaal in de week markt gehouden, en vooral des Zaterdags levert deze pasar een uiterst druk en woelig tooneel op. Van de marktplaats nog een eind westwaarts gaande, zouden wij ook het gesticht voor verlaten kinderen te Djati kunnen bezoeken, doch vermoeid van den langen tocht, die ons zoo veel en velerlei te beschouwen gaf, keeren wij liever naar Tanah Abang terug, om vandaar, onder het genot der heerlijke schaduw van de hooge tamarindeboomen, waarmede de weg beplant is, de Christen-begraafplaats weder te bereiken, waarbij wij reeds vroeger hebben stilgestaan [2]).

De indruk dien Nieuw-Batavia op den bezoeker maakt, is in hooge mate afhankelijk van zijn voorstellingen, verwachtingen en wenschen; want zij is eene stad geheel eenig in hare soort, die zeer veel mist van hetgeen de hoofdsteden van Europa aantrek-

[1]) Valentijn, III, 1. 243. [2]) Bl. 35.

kelijk maakt, om er veel voor in de plaats te geven dat in geene andere stad gevonden wordt. Op het gebied der kunst is zij bedroevend arm. De publieke gebouwen, hoe doelmatig ook ingericht, missen, met zeldzame uitzondering, karakter en gepaste versiering. De woningen, hoe vriendelijk en verlokkend zij er ook uitzien, te midden der fraaie boomen en bloemperken die ze omgeven, vooral wanneer des avonds uit de galerijen en verandah's een helder licht den weg bestraalt, missen alle verscheidenheid van architectonische motieven, en laten alleen reeds door de noodzakelijkheid van ze zoo min mogelijk boven den beganen grond te doen rijzen, den bouwmeester van de gelegenheid verstoken om het grootsche en indrukwekkende der monumentale huizen van de groote steden van Europa op zijde te streven. De enkele gedenkteekenen zijn onbeduidend of slecht geplaatst. Openbare kunstverzamelingen en partikuliere kabinetten, of zelfs maar de versiering der woningen met de schoone voortbrengselen van beeldhouw- en schilderkunst, worden schier geheel gemist. Voor plaatsen van gezellige bijeenkomst en openbaar vermaak is, hoewel in de laatste jaren veel daarvoor gedaan is, nog altijd gebrekkig gezorgd. Voor vele vakken van studie is men grootendeels van goede hulpmiddelen verstoken. Het onderling verkeer is maar al te dikwijls stijf en vormelijk, of zouteloos en ver beneden het peil waarop de man van ware beschaving het zou wenschen geplaatst te zien. Er is dus op den hooggeroemden luister der „Koningin van het Oosten" vrij wat af te dingen, en vele bezoekers en bewoners sparen haar hunne aanmerkingen niet. Maar hoeveel staat niet tegen deze nadeelen over! Welk een vergoeding bieden niet aan den vriend van natuurschoon de lommerrijke dreven, het weergaloos geboomte, de heerlijke bloemen, de aanblik in één woord van een stad zonder straten, die in haar geheelen omvang het karakter heeft van een park dat in schoonheid de parken van alle hoofdsteden van Europa te boven gaat! Welk een vergoeding biedt niet aan den denker en den humorist de eindelooze verscheidenheid van het bontste volksleven dat men misschien ergens ter wereld aanschouwen kan! Geen wonder dan ook dat zij die voor zulke indrukken vatbaar

zijn, bij het aanschouwen van dit oord vaak in eene lofrede uitbarsten, waarin Batavia als de tuin eener toovergodin, als een altijd groen paradijs wordt geschilderd [1]).

Wij laten ons noch door de bedillers, noch door de lofredenaars medesleepen, maar willen tot besluit dezer schets van de hoofdstad van Neêrlandsch Indië een oogenblik het oor leenen aan een man die Batavia misschien beter dan iemand kende, en in hooge mate de gaaf bezat om in weinige kernachtige woorden weêr te geven, wat hij met de onpartijdigheid van een ernstig geleerde had waargenomen. Men vergunne mij eene enkele bladzijde uit Bleeker's Bijdragen tot de Geneeskundige Topographie van Batavia hier af te schrijven [2]).

„Wanneer gij het geheel van Batavia, zooals het thans is, van eene hoogte overziet, zult gij, des onbewust, weinig vermoeden, dat de hoofdstad van Nederlandsch Indië daar aan uwe voeten ligt. Niet die ineengedrongenheid van hooge huizen, niet die uit tallooze schoorsteenspitsen opwalmende kolenrook van gonzende fabrieken, niet die menigte van trotsche domkruinen en torenspitsen, niet dat verdoovend, nimmer zwijgend geraas van uit de holten der straten, niets van wat gij van een hoofdstad verwacht! Stel u voor een uitgestrekten tuin van eenige uren omvang. Verbeeld u dien bedekt met een net van hooger en lager geboomte; verbeeld u dat net met groote mazen, en stel u die mazen voor als ruime pleinen, als begraafplaatsen, als moestuinen en sawahs, en gij kunt in uwe voorstelling van het tegenwoordig Batavia niet falen. — Maar de gebouwen? — Zij bevinden zich daar, midden in 't geboomte; zij verheffen er zich niet boven, maar verbergen zich tusschen zijn lommer. Slechts enkele publieke gebouwen maken daarop een zeldzame uitzondering. Het was ook het plan niet van Batavia's nieuwere bewoners hunne huizen steedsch te bouwen, samengedrongen, met hooge, trotsche gevels. De oostersche smaak was er tegen, en de zoo dikwijls door binnenaardsche werkingen beroerde bodem verbood het bovendien ook verdiepingen op verdiepingen te plaatsen, wilde

[1]) Zie b. v. de Beauvoir, Java, Siam, Canton. 4.
[2]) Tijdschr. v. N. Indië, V. 2. 650.

men zich niet roekeloos het gevaar der aardbevingen verhoogen. Daarom ziet gij — wij spreken nu vooral van de nieuwe stad, — Batavia thans wel nederig, maar daarom toch niet minder schoon en bevallig dan in vroeger dagen; daarom ziet gij het thans als een onafzienbaren lusthof voor u, niet als een dor stelsel van grauwe daken.

„.... En dan, die bevallige afwisseling van tooneelen, die ons in en om de hoofdstad wachten. Het heeft iets bijzonder eigenaardigs, dat saâmgevlochten zijn van de wijken der Europeanen met die der Chineezen en Inlanders. Het heeft iets innemend bekoorlijks, die eenvoudige bamboezen woningen der Javanen zoo beschaduwd en beschermd te zien door vijge- en tamarinde-boomen, — boomen die den Maleiers heilig zijn als hunne karbouwen, en bemind als de sterkruinige kalappa's [1]). Het heeft iets onuitsprekelijk bevalligs, het tooneel dat zich aan u voordoet, wanneer gij even buiten de grenzen der stad het oog laat gaan over die groenende rijstvelden, die u overal omringen, die eene onafzienbare zee voor u vormen, waaruit gij hier de ontelbare grafheuvels der Chineezen, ginds een kampong en elders een landhuis zich als zoovele eilandjes ziet verheffen; altijd bedekt en omringd met wat de vegetatie weelderigst en prachtigst aanbiedt, altijd aantrekkelijk door de veelsoortigheid van vormen, door rijk geschakeerd groen. Zoo is het vooral westelijk en oostelijk van Batavia. Maar zuidwaarts weven zich de kampongs dicht inëen en met hare toeneming is ook de plantenwereld des te rijker, terwijl noordwaarts langs de reede de sporen van menschelijken arbeid allengs verdwijnen en in en om de moerassen, waar de natuur in hare samenstellingen en ontbindingen het werkzaamst is, nieuwe rijen van plantenvormen zich vertoonen, die, wel is waar, minder aanzienlijk zijn, maar toch op bodem en atmosfeer den gewichtigsten invloed oefenen."

---

[1]) Kokospalmen, vulgo klappers.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De residentie Batavia.

Java is door het Nederlandsch gezag verdeeld in gewesten, die den zonderlingen naam van Residentiën dragen, dewijl het hoofd van gewestelijk bestuur door den zinledigen titel Resident, d. i. verblijfhouder, wordt aangeduid. Geen wonder dat die titel door vreemdelingen dikwijls niet begrepen en in dien van President veranderd wordt. De Residentiën zijn tegenwoordig 23 in getal, en de meeste zijn weder verdeeld in afdeelingen, waarover een Assistent-resident is gesteld, behalve dat ééne afdeeling steeds, zonder de tusschenkomst van zulk een helper [1]), door den Resident zelven bestuurd wordt. Vroeger waren er vier gewesten op Java benevens een paar in de Buitenbezittingen, waar, hoe vreemd het ook klinken moge, het hoofd van gewestelijk bestuur zelf den naam van Assistent-resident droeg, schoon hij niemand als assistent was ter zijde gesteld, maar op zich zelf stond. Hieruit is in de administratieve taal de naam van „op zich zelf staande assistent-residentie" ontstaan, die in ongerijmdheid met het Engelsche man-midwife wedijvert, maar het in omslachtigheid verre overtreft. Thans evenwel bestaan op Java die „op zich zelf staande assistent-residentiën" niet meer. Krawang en Banjoewangi zijn tot residentiën verheven, Buitenzorg en Patjitan als afdeelingen bij de residentiën Batavia en Madioen ingelijfd.

„Stad en Voorsteden", het voormaligeNoorderkwartier, maken de eerste, onmiddellijk onder het bestuur van den Resident staande afdeeling van de residentie Batavia uit. Het oude gebied van Batavia's Ommelanden, vroeger verdeeld in Ooster- Wester- en Zuiderkwartier, is thans gesplitst in de afdeelingen Meester Cor-

---

[1]) Er zijn echter te Batavia, Samarang, Soerabaja en Bandoeng zoogenoemde „assistent-residenten ter hoofdplaats", doch die zijn bepaaldelijk met de zorg voor de politie belast. In Soerakarta en Jogjakarta, welke gewesten niet in afdeelingen verdeeld zijn, staat den Residenten in het geheele bestuur een ter hoofdplaats gevestigde assistent-resident ter zijde.

nelis en Tangeran, waarvan de eerste het Ooster- en Zuider-, de andere het Westerkwartier omvat. Buitenzorg maakt, ten gevolge der zooeven gemelde, in 1866 genomen beschikking [1]), thans de vierde afdeeling van de residentie Batavia uit. De verdeeling in Regentschappen, meestal gelijken tred houdende met die in Afdeelingen, wordt in deze residentie niet aangetroffen; want daar dit gansche gebied uit particuliere landerijen bestaat, die meest allen aan Europeanen of Chineezen behooren, en het bestuur er sedert lang meer op Europeeschen voet geschoeid was, is er de inlandsche waardigheid van Regent geheel verloren gegaan. Zij bestond echter tot 1864 nog in Buitenzorg, als regentschap gewoonlijk met den inlandschen naam Bogor genoemd, maar is ook daar in genoemd jaar [2]) opgeheven, zonder dat eenig belang er door gekwetst werd. De onderschouten of demangs, die in de residentie Batavia, behalve in „Stad en Voorsteden", als een soort van districtshoofden fungeeren, zijn er het eenige overblijfsel van inlandsch bestuur, maar worden rechtstreeks door het Europeesch gezag benoemd, terwijl hun werking schier geheel tot de handhaving der politie beperkt is.

Wij willen thans het eerst met de oostelijke afdeeling nadere kennis maken, en daar wij den grooten postweg tot Bidara Tjina reeds hebben leeren kennen, nemen wij thans plaats aan de halt Koningsplein en leggen vandaar per spoorweg in enkele minuten den afstand van 5. 7 kilometer af naar het aan een zijtakje gelegen station van Meester Cornelis, het eindpunt der zoogenaamde omnibustreinen. Voor den spoorweg van Batavia naar Buitenzorg is hier het depot van het materieel, met reparatiewinkels, bureelen en magazijnen.

Meester Cornelis is eene merkwaardige plaats in de geschiedenis van Nederlandsch Indië. Reeds in Valentijns tijd had hier de Compagnie een post of fortje, aanvankelijk bestemd om de bevolking der Ommelanden in bedwang te houden, maar later vooral tot herstellingsoord van zieke militairen dienende, waarom het gewoonlijk slechts door invaliden bezet was [3]). Daendels koos

[1]) Staatsbl. n° 5 en 142. [2]) Staatsbl. n°. 36.

[3]) Valentijn III. 1. 11; Batavia in deszelfs gelegenheid, I. 121; Mijer in T. v. N. I. II. 2. 249.

in 1810 het terrein rondom dit fort, ten westen begrensd door de Tji Liwong en ten oosten door de Kali Baroe of Selokan [1]), voor den aanleg van het geretrancheerde kamp, dat hij tot hoofdstelling voor de verdediging van Java, in geval van een aanval der Engelschen op Batavia, bestemde [2]). Hier had dan ook den 26sten Augustus 1811 de beslissende strijd plaats, die door de overwinning der Engelschen hun het bezit van Java schonk. Eene daad van zelfopoffering, die van van Speyk zeer nabij komende, verspreidde verderf en ontzetting onder den vijand, zonder echter zijne zege te kunnen beletten. De redoute n° 2 sprong op het oogenblik dat de aanvallers er waren binnengedrongen, met een vreeselijken knal in de lucht. De majoor der artillerie Mulder, die er bevel voerde, had twee dagen te voren aan zijne kameraden de plechtige verzekering gegeven, dat de vijand hem nooit levend in handen zou krijgen en hij eerder de brandende lont in het kruid zou werpen. Hij heeft woord gehouden [3])!

Het fortje, naar zijn vorm de Sterrenschans genoemd, is thans ingericht tot gevangenis en kantoor voor den Onderschout die hier met de politie belast is. In de nabijheid ligt de kazerne voor de bezetting en op eenigen afstand van den weg een kruidmagazijn. In 1857 is bij Meester Cornelis eene militaire school opgericht, bestemd om onderofficieren tot officieren bij infanterie, kavallerie en militaire administratie op te leiden. Ook is er eene geweermakersschool onder de leiding van een artillerie-kapitein.

Vroeger was hier ook de thee-inrichting van den heer Jacobson [4]), wien de eer van de theecultuur op Java te hebben ingevoerd, hoofdzakelijk toekomt. Deze inrichting is echter reeds in 1851 ingetrokken.

Maar de grootste merkwaardigheid van Meester Cornelis is

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 76. [2]) Zie Dl. II, bl. 550.

[3]) Sommige schrijvers stellen de vreeselijke daad op gezamenlijke rekening van twee officieren, Mulder en Horsman, b. v. Thornton, Conquest of Java, p. 59, v. d. Aa, Ned. O. Indië, II, 273. Ik houd mij aan de eenvoudige voorstelling van Duc de Saxe-Weimar, Campagne de Java, p. 83. Deze nu spreekt van Horsman in het geheel niet. Thornton en v. d. Aa noemen dien officier Osman, welke naam mij reeds verdacht voorkwam, voordat ik bij Meijer, T. v. N. I. II. 2. 346, de schrijfwijze vond die ik voor de ware houd.

[4]) Zie de beschrijving daarvan in T. v. N. I. III. 1. 25.

zijn in 1773 ingestelde pasar, en ofschoon de markten van Batavia soortgelijke tooneelen opleveren, is er geen die in drukte en woeligheid met den pasar kemis (Donderdag-markt) gelijk staat, zooals de pasar van Meester Cornelis gewoonlijk genoemd wordt, hoewel er zoowel Zaterdag als Donderdag markt wordt gehouden. Tot marktplein dient eene groote opene ruimte aan de oostzijde der plaats. Wanneer ik hier beproef eene schets van zulk een pasar te geven, houde men in het oog, dat zij in het algemeen op alle markten in de omstreken van Batavia toepasselijk is.

Reeds bij het aanbreken van den dag ziet men de boeren van den omtrek met pak en zak naar de markt heenstroomen. De man is doorgaans van vrouw en kinderen verzeld; hij laat zijne ega met den lichteren last voor zich uitstappen, maar niet zelden voert zij bovendien in een op den rug gebonden doek een zuigeling met zich, wiens armpjes haren hals omstrengelen. Het marktplein waar zij hunne waren gaan te koop bieden, is grootendeels beslagen door overdekte galerijen, tenten van bamboe die als warongs dienst doen [1]), en kleine woningen van Chineesche handelaars. Tafels en stalletjes voor het ten toon leggen der koopwaren zijn in ontelbare menigte voorhanden. Alles wat de landbouw en de nijverheid der Javanen oplevert, wordt hier te koop geboden, maar doorgaans toch nemen eet- en drinkwaren de voornaamste plaats in. Hier ziet men allerlei vruchten: kokosnoten, pisangs, doerians, mangostans, oranjeappelen, ananassen, watermeloenen enz., in groote hoopen opgetast; daar ziet men oude vrouwen in het zweet haars aanschijns verschillende soorten van kwee-kwee bakken, die, in weêrwil van den walmenden oliestank, met graagte gekocht en genuttigd worden. Men hoort en ziet aan alle zijden eene snappende, joelende, lachende, in bonte mengeling dooreen dwarrelende menigte, waaronder men ook vele geriefelijke nimfen kan opmerken, kenbaar aan den suikerrietstok dien zij in de hand dragen, en waarvan een afgesneden stuk aan een jongen man toegereikt, den zin heeft dat hij tot een rendez-vous wordt genoodigd.

[1]) Over de warong zie Deel I, bl. 615.

Deze drukte en pret duurt den ganschen dag, maar maakt na zonsondergang plaats voor een tooneel dat aan een pandemonium doet denken. Bij ontstoken fakkels en het slaan op bekkens en trommen, vertoonen de ronggèngs, onder het uitkrijschen harer liedjes, de leden-martelende lichaamsverwringingen, die op Java den naam van dansen dragen [1]); reizende kermistroepen vermaken de aanschouwers door onbegrijpelijke goocheltoeren en de snakerijen der topèng babakan [2]); de opiumkitten [3]) en speelhuizen spreiden overal hunne verderfelijke verlokkingen ten toon, en ooggetuigen [4]) verklaren, dat het gezicht van een troep half naakte, in een kring op den grond gezeten en door een schel lamp- of fakkellicht beschenen Chineezen, die in de magere vingers een paar smerige kaarten klemmen en, met een hoop koper- of zilvermunt vóór zich, den loop van het spel met gloeiende blikken bespieden, eene soort van bekoring op hen oefende, die het hun schier onmogelijk maakte den blik af te wenden van een schouwspel, dat hen met afgrijzen vervulde [5]).

Bij Meester Cornelis zondert zich van den grooten postweg oostwaarts een rijweg af, die over Bekasi naar Krawang voert. Na het riviertje Soenter [6]) gekruist te hebben, bereikt men Djati Negara en volgt dan den rechteroever van het riviertje tot de marktplaats Poelo Gadong, waar de weg de Soenter verlaat, om weldra de met haar bijna evenwijdig loopende Tji Akoeng of Tjakoeng te snijden. Nu kruist hij de landen van Tjakoeng en Oedjong Menting met gelijknamige kampongs, en zet zich,

[1]) Zie Dl. I, bl 481. [2]) Zie Dl. I, bl. 465, 467. [3]) Zie Dl. I, bl. 619.

[4]) Reise der Novara. 194. Andere beschrijvingen van een Bataviaschen pasar kan men vinden bij Olivier, Land- en Zeetochten in N. I., I. 46; Greiner, Over Land en Zee. 101; Lavollée, Voyage en Chine. 447; Steen Bille, Reise der Galathea, I. 379.

[5]) De Chineesche speelhuizen worden toptafels of topbanen genoemd, van welk woord het eerste lid gevormd schijnt van het Chineesche toe-po, to-pok of to-pho, kansspellen spelen. Het recht om toptafels te houden wordt door de Regeering verpacht (vgl. de noot op bl. 24). Gewoonlijk geeft men in Indië den naam to-pho aan het Chineesche kaartspel, terwijl men aan het dobbelspel dien van pho en aan een derde spel, waarbij tinnen duiten of boonen in kopjes geteld of geworpen worden, dien van tafui toekent.

[6]) Dit is volgens Edeling, N. T. v. N. I. XXXI. 288, de juiste schrijfwijze van den naam die gewoonlijk Sontar wordt geschreven, zooals ook geschied is D. I. 76.

zuidoostwaarts ombuigende, langs Pondok Oengoe en Kandong voort tot aan de Tji Lingsi of rivier van Bekasi, aan welker andere zijde Bekasi, vroeger de hoofdplaats van het Oosterkwartier, is gelegen. Bekasi is nog een plaats van eenige beteekenis, heeft een landraad, ofschoon anders zulk eene rechtbank slechts in de afdeelingshoofdplaatsen gevonden wordt, een gevangenis en een in 1752 ingestelde pasar. In April 1869 had hier eene ernstige rustverstoring plaats, die groote vrees verwekte voor stoornis der ophanden feestviering bij gelegenheid van Batavia's 250jarig bestaan, maar gelukkig geen belangrijke gevolgen had. Bijzondere merkwaardigheden levert Bekasi niet op, evenmin als de verdere weg van daar over Nagrog, Tji Bidong, Oeloe, Tji Tarik enz. naar de Tji Taroem, die de grensscheiding tusschen de residentiën Batavia en Krawang uitmaakt.

Het land waardoor deze weg loopt, is laag, vlak en moerassig, doorsneden van ontelbare kleine rivieren, die een moeilijk te ontwarren waternet vormen, vooral ook omdat zij door zijtakjes en troesans gedurig met elkander gemeenschap hebben. Eerst vereenigen zich de vooraf samengevloeide wateren van de Kali baroe en de Soenter met het riviertje Tji Loewar of Antjol, dat door de Antjolsche vaart met Oud-Batavia verbonden is. Bij de uitwatering dier vaart in het riviertje, waar reeds ten tijde der Compagnie een versterking was gebouwd, ligt nog heden een fort, dat met de batterij aan den mond der Antjol (Moeara Antjol), een weinig ten westen van Tandjong Priok, tot bescherming van Batavia tegen een aanval van deze zijde bestemd is. De woningen van Chineezen en inlanders, zoowel die bij het fort als bij den riviermond, worden nog tot de hoofdstad gerekend en vormen eene harer wijken. Maar de Europeanen hebben sedert lang deze streek verlaten [1]), die wegens de uitwasemingen der moerassen van den met rhizophoren bedekten modderbodem voor het ongezondste gedeelte van geheel Batavia gehouden wordt. Niets kan duidelijker toonen welke veranderingen in den loop der tijden de kustzoom langs de bocht van Batavia heeft ondergaan, dan de vergelijking van den tegenwoordigen toestand dezer streek met de oude beschrijvingen van

[1]) Zie reeds v. d. Bosch, N. O. I. bezittingen, II, 14

den weg die van Batavia naar Antjol voert. Heydt [1]) teekent ons dien nog in 1744 als eene der heerlijkste wandelingen in Batavia's omstreken, voerende door een onafgebroken rij van bekoorlijke tuinen met schoone landhuizen en een overvloed van vruchten van allerlei soort. Wie aan een roeitochtje de voorkeur gaf, vond daartoe te allen tijde op het kanaal de noodige vaartuigen, en te Antjol aangekomen, had men steeds de gewenschte gelegenheid zich aan verschen visch of oesters van de bank aan de Maroenda te vergasten. Tusschen het fort en den riviermond lag een tweede reeks fraaie huizen en tuinen, die met een aangrenzend besch, dat een schoon terrein voor de jacht op wilde zwijnen bood, onder den naam van Slingerland bekend waren.

Een weinig verder oostwaarts stroomt de Tjakoeng midden door een moeras van groote uitgestrektheid, en omvat vervolgens met de beide armen waarin zij zich splitst, en waarvan de linker den naam van Tjakoeng behoudt en zich met twee monden, Moeara Poetoes geheeten, in zee stort, de andere den naam van rivier van Toegoe draagt, het ons door de nieuwe havenwerken reeds bekende voorgebergte Tandjong Priok, waarbij ook vroeger een landhuis was gelegen, dat men van Batavia, wegens den grooteren afstand, niet licht te voet, maar per koets bezocht. Aan de rivier van Toegoe ligt nog heden een gelijknamig dorp, dat in de geschiedenis bekend is als het tooneel van het oproer verwekt door den Ambonschen kapitein Jonker, die hier een landgoed bewoonde [2]), en zich onderscheidt door het bezit eener kleine, in zeer vervallen toestand verkeerende gemeente van Portugeesche Christenen, dochter der voormalige protestantsch-Portugeesche gemeente te Batavia, en thans de eenige in hare soort in Nederlandsch Indië [3]).

Weder wat verder oostwaarts ligt het riviertje Maroenda, saamgevloeid uit twee spruiten, de groote en kleine Maroenda, en waarmede ook het riviertje Kratan samenhangt, waarvan

---

[1]) Schauplatz, bl 77. Vgl Swaving, Batavia's sanitaire geschiedenis. 65.

[2]) Zie boven D II, bl. 413 De in noot 1 ald. voorkomende uitdrukking „Toegoe aan de Maroenda" is niet volkomen juist.

[3]) Van Rhijn, Reis door den I, Arch 569; Buddingh, Neerl O I. I. 27.

men den mond nog meer oostwaarts ontmoet. Dan volgt de meer belangrijke Tji Lingsi of rivier van Bekasi, die zich met haren sterk kronkelenden loop, hare talrijke voedingstakken en hare mondingsarmen, over schier de geheele oostelijke helft der afdeeling Meester Cornelis verbreidt. Het terrein tusschen de uitwatering der Tji Lingsi en de Krawangsche door de Tji Taroem gevormde grens, bestaat uit een bijna onafgebroken moeras, door de mondingsarmen der Tji Taroem en meer zuidwaarts door de rivier Tji Karang doorsneden, welke laatste zich onder den naam van Komidjan bij het dorp Moeara Batoe Djaja in de Tji Taroem ontlast. Alleen de oevers en mondingen der rivieren zijn hier bewoond; al het overige terrein is drassige wildernis.

Ofschoon de boven beschreven Krawangsche weg over hooger terrein voert en vooral aan zijn zuidkant de bodem zich allengs begint te verheffen, treft men echter aan zijne beide zijden nog een aantal rawa's aan, waarvan vele bepaalde namen dragen. Van Tjakoeng af heeft men eerst aan zijne rechterzijde de Rawa Oedjong Krawang en de Rawa Tembaga, wier naam „kopermoeras“ beteekent en ontleend is aan de daar gevonden overblijfselen van een schip — een afdoend bewijs van den jongen oorsprong van den bodem — waarbij zich eenig koperwerk bevond; daarna, na Bekasi te zijn doorgegaan, heeft men aan de linkerhand de Rawa Tjarawat, Gompol, Leleh, en op grooteren afstand van den weg de Rawa Singkel, Brengkok, Gading en Lintang. Men kan hieruit wel nagaan dat over het algemeen het schoonste en belangrijkste deel van de afdeeling Meester Cornelis niet in het voormalige Oosterkwartier, maar in den meer onmiddellijken omtrek van Meester Cornelis of het oude Zuiderkwartier is te vinden.

De afdeeling Tangeran of het voormalige Westerkwartier is in vele opzichten het evenbeeld van het Oosterkwartier. Aan den Krawangschen weg beantwoordt de aan het Molenvliet met gang Chaulan beginnende groote weg, die over Tangeran naar Tji Kandi aan de Bantensche grens en zoo verder naar Serang voert; aan Bekasi, de hoofdplaats Tangeran, die echter van meer gewicht is; aan de rivier van Antjol met de versterkingen aan haren mond, de rivier van Angké, die, uit Buitenzorg komende, de grens

tusschen de afdeelingen Meester Cornelis en Tangeran beschrijft, ook door een vaart of zijtak met de Tji Liwong verbonden is en ook aan haren mond een gelijknamig visschersdorp en een batterij voor de strandverdediging heeft, die het hier in den tijd der Compagnie bestaan hebbend fort vervangt; aan de voormalige huizen en tuinen langs de Antjolsche vaart, de thans evenzeer verlaten lustplaatsen langs de Amanusgracht; aan de Kali Baroe, de Mookervaart, die de Tji Dani met de Angké verbindt[1]); aan de Tji Lingsi of rivier van Bekasi, de Tji Dani of rivier van Tangeran, die even zoo de geheele afdeeling middendoor snijdt, vele voedingstakken en een uitgestrekte delta bezit; aan de Tji Taroem, de grensrivier met Krawang, de Tji Kandi, de grensrivier met Banten; aan de kleinere rivieren tusschen de Antjol en de Tji Taroem, de Kamal tusschen de Angké en de Tji Dani en westwaarts van deze de Tji Rarap, wier rechtermonding Moeara Maoek wordt genoemd, de Tji Leles en de uit het Buitenzorgsche komende Mentjoeri (gewoonlijk Mentjereh genaamd) met de mondingsarmen Banjawakan en Pasilian; aan Tandjong Priok en den Hoek van Krawang, kaap Oentoeng Djawa en Tandjong Kaïk[2]); aan de strandmoerassen langs de kust der geheele westelijke afdeeling, die welke zich oostwaarts van de hoofdstad tot Kramat, voorbij Tandjong Boeroeng, en wederom van Moeara Maoek tot den mond der Tji Kandi uitstrekken; eindelijk aan de rawa's langs den grooten weg naar Krawang, die in de nabijheid der Bantensche grens, waarvan Rawa Wanoengan, Balèman, Gĕlang en Waloe ten noorden en Rawa Derian ten zuiden van den grooten weg naar Tji Kandi gelegen zijn. Echter is in de afdeeling Tangeran de bodem over het algemeen hooger en droger dan in het voormalige Oosterkwartier; zij is beter van wegen doorsneden en levert meer afwisseling van tooneelen op.

Op den grooten postweg van Batavia naar Tji Kandi is het eerste station Pising aan de Angké-rivier gelegen, op het punt waar zij de Mookervaart opneemt. Vandaar volgt de weg eerst de genoemde vaart in hare geheele lengte, en daarna, met zuid-

[1]) Zie Dl I, bl 75. [2]) Vgl Dl. I, bl. 26.

waartsche ombuiging, den rechteroever der Tji Dani, welke rivier, ofschoon in den drogen tijd ver beneden hare boorden blijvende, die in het natte seizoen dikwijls overstroomt en den weg vernielt. Het land waardoor de weg voert, is geheel vlak en biedt aan de rechterzijde aan den blik des reizigers slechts rijstvelden, schaars door geboomte afgewisseld, doch laat aan de linkerzijde zijn oog rusten op de blauwe streep van het Buitenzorgsche gebergte. Na van Batavia af 15 palen te hebben afgelegd, bereikt men Tangeran, dat thans, als hoofdplaats eener afdeeling, de zetel van een assistent-resident en een landraad is. Er is hier gelegenheid tot verversching en nachtverblijf.

Tangeran is een bijzonder levendig plaatsje. De Chineesche bevolking, die er onder een kapitein en twee luitenants staat, bedraagt er meer dan 2000 zielen, en bewoont een met straten doorsneden en met een tempel prijkende wijk, die zich langs de oostzijde der Tji Dani uitstrekt. De pasar van Tangeran wordt dan ook door gansche scharen van inlanders uit den omtrek bezocht, terwijl het veer over de Tji Dani, waarvan ieder die van Batavia naar Banten reist gebruik moet maken, niet weinig tot de drukte bijdraagt. Daarbij komt nog dat Tangeran het punt is waarvan ook andere wegen in verschillende richting uitstralen. Van de plaats zelve, dus vóór men de rivier overgaat, loopt een weg eerst langs den rechteroever der Tji Dani zelve, en daarna langs dien van haren zijtak de Tji Litrang, naar Paroeng in het Buitenzorgsche. Op een uur afstands van Tangeran ligt aan dien weg het landgoed Bergzicht, dat vroeger door Europeanen die te Tangeran vertoefden, niet zelden bezocht werd, hetzij om er den schoonen blik op het Buitenzorgsche gebergte te genieten, waaraan de op een hoogte gelegen plaats haren naam ontleent, hetzij om kennis te maken met de belangrijke indigofabriek, die hier in den bloeitijd der indigocultuur aan vele Chineezen werk verschafte. Thans is ook dit land, gelijk een zeer groot gedeelte der landerijen in Batavia's Ommelanden, in handen van een Chineeschen eigenaar, die er padi, klappers en katjang-tanah teelt, en zelfs in officiëele stukken, zooals de Regeerings-almanak, is de naam tot Berzigt verbasterd.

Is men de rivier overgestoken, dan ziet men dadelijk twee andere wegen zich van den postweg afzonderen, waarvan de linker zuidwaarts naar Djasinga in Buitenzorg, de rechter noordwestwaarts naar Katapang aan het strand ten zuidwesten van Tandjong Kaïk voert. Van Ketapang gaat dan weder links een weg naar Tanara aan de Bantensche zijde der Tji Kandi, en rechts in noordoostelijke richting naar de kampongs Toasia en Tandjong Kaïk, die ook met een weg langs het strand over Kramat met de hoofdstad Batavia verbonden zijn.

Den grooten postweg zelven volgende rijdt men van Tangeran met vele en sterke kronkelingen, die de afwisseling in de vergezichten zeer bevorderen, over Betong, Tji Badak en Sentoel, naar het veer over de Tji Kandi. Waar de weg over hooger terrein voert, opent zich bij sommige wendingen een schoon vergezicht op de Bantensche bergen; waar hij door riviertjes gesneden wordt, bereikt men den anderen oever over steenen of overdekte houten bruggen. De bodem daalt weder wanneer men het moerassig terrein langs de boorden der Tji Kandi nadert. De overtocht geschiedt ook hier met een sasakh of veerpont, die door middel van een zwaar rotantouw wordt overgetrokken. Gemakkelijk bij gemiddelden waterstand, wordt die overtocht bezwaarlijk wanneer na langdurige droogte het water tot ver beneden de oevers daalt, en hoogst gevaarlijk wanneer na zware regens de wateren plotseling zwellen, en, de oevers in een oogenblik overschrijdende, onder oorverdoovend bruisen, boomen ontwortelen en alles medevoeren wat zij op hunnen weg ontmoeten. Maar het zijn juist die bandjirs waaraan de rivier onderhevig is, die hier het leggen eener brug hebben verhinderd.

Keeren wij thans in gedachten naar Meester Cornelis terug, en volgen wij den grooten weg naar Buitenzorg tot aan den eersten post Bidara Tjina, bij een gelijknamig landgoed gelegen. Minder breed dan waar hij van Weltevreden naar Meester Cornelis voert, vormt hij hier een aantal bekoorlijke kronkelingen. Eene kleine daling noodzaakt weldra de paarden om de aanraking met het achteraan rollend rijtuig door vliegenden ren te ontsnappen, terwijl een oogenblik later een snerpend zweepgeklap, begeleid

door het schril geschreeuw der inlanders, die, van de bank achter den wagen gesprongen, met de paarden een dollen wedloop schijnen te houden, de arme dieren tegen de kleine hoogte opdrijft, op wier top zij onder eene groote loods, die dwars over den weg gebouwd is, den eindpaal van hun arbeid hebben bereikt. Alle poststations op Java zijn ongeveer op dezelfde wijze ingericht.

Wij behooren niet tot de reizigers die haast hebben, — anders trouwens hadden wij den spoorweg genomen, die u, toch ook nog zonder verontrustende haast, de 55 palen van het station Batavia tot het station Buitenzorg in ongeveer anderhalf uur doet afleggen. Wij gaan dus iets doen wat in Indië slechts in den smaak van weinigen valt. Wij gaan eene lange wandeling in deze streek ondernemen, overtuigd dat een reiziger die over de schoonheid der natuur van Java wil medepraten, nog wat anders te doen heeft dan zich zoo snel mogelijk over de groote wegen te laten rondvoeren [1]).

In de streek, waar wij ons bevinden, bestaat de bodem uit roode klei, waarin door het van de bergen ten zuiden naar het lage strand afstroomende water kleine dalen zijn uitgespoeld. Van die stroomen zijn de Tji Liwong, de Tji Pinang en de Soenter nog overig en met de gegraven Kali Baroe verschaffen zij het water aan een groot deel der sawahs, die thans den voor de kultuur geëffenden bodem bedekken. De hoogere ruggen die zich daar tusschen verheffen, en nog van de oorspronkelijke ongelijkheid van den bodem getuigen, zijn deels met sawah tadahhan, die alleen door regenwater bevochtigd worden [2]), deels met in boschjes verscholen kampongs bedekt. De lucht is hier reeds veel zuiverder en frisscher dan aan het strand en zelfs beter dan te Weltevreden, waarom dan ook te Kampong Makasser, ruim zes palen verder dan Bidara Tjina rechts van den postweg gelegen, een particulier gezondheidsétablissement is gesticht, waarvan veelvuldig wordt gebruik gemaakt.

[1]) De wandeling die ik hier in hoofdtrekken beschrijf, is werkelijk verricht door den heer A. C. J. Edeling, chef van den hydrographischen dienst in N. I., en onder den titel „botanische wandeling in den omtrek van Bidara-Tjina," beschreven in het N. T. v. N. I. XXXI. 287.

[2]) Zie D. I. 517.

Wij volgen aanvankelijk den grooten weg en kunnen als voetgangers zijne gesteldheid beter opnemen, dan zij die er met den reiswagen overheen ijlen. Het is een schoone en goed onderhouden grintweg, maar daar hij vrij stoffig is, wandelen wij liever over den grasrand die hem bezoomt en netjes aan de kanten is afgestoken. Aan weerszijden van den rijweg zijn heggen geplant en slooten voor den afvoer van het water gegraven, terwijl de uitgegraven grond aan de buitenzijde een soort van lage borstwering vormt. De telegraafdraden die langs den weg zijn gespannen, rusten op de horizontale takken van daarvoor op regelmatige afstanden geplante kapokboomen. Hier de Europeesche beschaving, daarnaast een tooneel dat ons duidelijk toont, hoe weinig hare weldaden nog tot den inlander zijn doorgedrongen! Aan onze linkerhand ligt langs den weg een strook van omstreeks 15 schreden breedte, die de pedati-weg genoemd wordt; want niettegenstaande de groote wegen door de heerediensten der bevolking onderhouden worden, mogen de Javanen zelven die niet met hunne pedati's berijden. Om dien karreweg bekommert zich niemand; hij verkeert doorgaans in den ellendigsten toestand en in het natte jaargetijde moet er de Javaansche karrevoerder vaak voortsukkelen door breede en diepe modderplassen, terwijl hij den Europeaan over effen baan daarnevens ziet voortsnellen. Die stuitende ongelijkheid heeft menigen vreemdeling harde woorden over de onmenschelijke behandeling der Javanen door de Nederlanders op de lippen gelegd. Gewoonlijk wordt daarop geantwoord, dat de zware, plompe pedati's, welker raderen uit eene enkele houten schijf bestaan, en die door logge buffels tragelijk worden voortgesleept, de schoone wegen in korten tijd zouden vernielen en onbruikbaar maken, en dat de Javaan, die zoo aan zijn oud, gebrekkig voertuig gehecht is, dat hij elke verbetering daarvan afwijst, zich dan ook maar getroosten moet wegen te gebruiken, die in allen gevalle niet slechter zijn dan die waarvan hij zich van oudsher bediend heeft; — in één woord, dat de pedati en de pedati-weg bij elkander behooren en dat daarom de Javaan zelf de zaak vindt zooals zij behoort. Zeker is hierin veel waars, maar toegegeven dat de Javaansche kar van den

grooten weg moet verbannen blijven, rijst toch de vraag of het daarom noodig was den karreweg zoo geheel te verwaarloozen, als doorgaans op Java het geval is. Want de beschrijving hier van den postweg naar Buitenzorg gegeven, is in de hoofdzaak op al de groote wegen van het eiland toepasselijk; en overal ziet men den Javaan met zijn kar hortend en stootend door het slijk plassen, terwijl zijn Europeesche meester over een weg veelal zoo effen als een kolfbaan rijdt.

In de onmiddellijke nabijheid van het poststation van Bidara Tjina is een zich allengs uitbreidende kampong gelegen, waarop de erven van eenige Europeanen volgen, wier ingang door witgekalkte paaltjes is aangewezen. Weldra vertoont zich een prachtig tafereel. De weg loopt onder de breede bogen van een paar kolossale waringins door, die, daar hij juist op dit punt eene wending links maakt, het doorzicht gunnen op een kleinen aanplant van hoog oprijzende kokosboomen. Nu houden weldra de Europeesche woningen op en ziet men slechts nu en dan inlandsche huisjes, door vruchtboomen of sirihtuinen omgeven, en steeds door pagers van den weg afgesloten. Eene uitzondering daarop maken alleen de warongs, die op vele plaatsen onmiddellijk aan den weg zijn opgericht, en steeds druk bezocht zijn door koeli's die hun pikolans (vrachten) daarbuiten hebben afgezet, en karrevoerders, wier pedati's veelal in een lange rij bij de warongs staan te wachten.

Bij paal 9 verlaten wij den grooten weg en slaan rechtsaf een pad in, om een blik te werpen op de Tji Liwong. Aan den ingang van het pad staan een paar schoone asĕm- of tamarindeboomen; verder op is het aangenaam beschaduwd door doekoe-, mangga- en andere vruchtboomen, waartusschen zich weldra nogmaals een tamarindeboom verheft, die als een reus boven de hem omgevende dwergen uitsteekt en wiens ruwe stam geheel met de woekerplant djalamampang (Scindapsus pertusus) is bedekt, van wier luchtwortels de inlanders touw draaien, terwijl zij de bladeren als wormdrijvend middel aan de paarden geven. Het pad dat wij volgen, loopt over een landtong, aan welker uiteinde de kampong Lengkong aan de rivier is gelegen, en snijdt op eenigen afstand

vandaar eene oude uitgraving, die eenmaal een boogvormige gracht vormde, links en rechts op de rivier steunende en uitmuntend geschikt om tot verdediging der landtong te strekken. De overlevering wil dat zij het overblijfsel is eener benteng, hier door gevluchte Chineezen na den moord van 1740 opgeworpen, maar door de Hollanders vernield, en heeft zelfs den waarschijnlijk aan een soort van vruchtboom ontleenden naam van het naburige Bidara Tjina daarmede in verband gebracht, die door een kleine wijziging aan het bloed der hier verslagen Chineezen zou kunnen doen denken [1]). Wij dalen af in de gracht, aangelokt door de dichte schaduw van een boschje, door eenige stoelen van bamboe andong en eenige terep- en pangei-boomen [2]) gevormd, en de rijke verscheidenheid van plantengroei die daar den voor de zonnestralen beschutten, steeds vochtigen bodem bedekt. Nog een weinig verder en wij zijn aan de schier het gansche jaar doorwaadbare rivier, waarin zich een aantal inlanders, mannen en vrouwen, met baden verlustigen. Het bed der rivier is diep uitgespoeld in de roode klei, gevormd door de verwering der daaronder liggende witte wadas [3]), die hoofdzakelijk door trachietrolsteenen is gevormd; de boorden verheffen zich hier en daar tot 40 à 50 voet boven den waterspiegel.

Om op den grooten weg terug te komen, loopen wij onder vruchtboomen door over het erf van een inlander, die ons uit de verte reeds zijn „tabé toewan" (wees gegroet, mijnheer!) toeroept, dat, als wij nader komen, door een niet minder beleefd „mampier toewan" (kom binnen, mijnheer!) gevolgd wordt. Wij nemen de uitnoodiging aan, een schoone mat wordt op de balé-balé gespreid, en wij gaan zitten omringd door de huisgenooten en buren, die zich op een tweede balé-balé of gehurkt op den grond nederzetten. Men moet bij zulke gelegenheden op zonderlinge vragen verdacht zijn. Als gij b. v. een verrekijker bij u hebt, is er alle kans dat men uwe hulp voor het opsporen van

---

[1]) Bidara Tjina beteekent waarschijnlijk de eene of andere bij de Chineezen geliefde verscheidenheid van Zizyphus jujuba (zie D. I. 572). Bedarah Tjina zou in het Maleisch kunnen beteekenen: met Chineesch bloed bevlekt.

[2]) Zie Dl. I. 573. [3]) Zie Dl. I. 482.

gestolen goederen inroept, en als gij verklaart niet te kunnen helpen, zal men dit niet aan onmacht maar aan onwil toeschrijven.

Wij komen een weinig verder op den grooten weg uit dan wij dien verlaten hadden, wandelen terug tot aan het vroeger ingeslagen voetpad, en slaan nu een pad aan de andere zijde in, dat ons met weinige schreden aan de Kali Baroe brengt. Deze gegraven vaart, die slechts ongeveer 5 meters breed is, ligt veelal bijna geheel droog, daar het water ten behoeve der sawahs wordt afgetapt. Ofschoon de bedding niet zoo diep ligt als die van de Tji Liwong, zijn de oevers steil en, daar ze elkander zeer dicht naderen, op sommige plaatsen schier geheel voor de zonnestralen beschut, waarom men hier een rijke vegetatie van struikgewas aantreft.

Een bamboebruggetje dat over de vaart ligt, brengt ons, schoon onder onze voeten wankelend, aan de overzijde. Onze weg is weder door pagers omzoomd, bijna geheel gevormd uit omstreeks vijf voet boven den grond afgekapte sapanboompjes [1]), die met de daartusschen hangende omgehouwen topeinden een ondoordringbare omheining vormen. Straks wordt onze opmerkzaamheid getrokken door een luid geschreeuw. Door een nauwe opening in de heg komen wij op een open, door mangga's, djamboe's, nangka's, ramboetan's [2]) en andere vruchtboomen omgeven plek vóór een inlandsche woning, en bemerken nu dat de kreten door een schaar inlanders geuit worden met het doel om een oeloeng-oeloeng of kiekendief (Haliaëtus Indus), die met breede vleugelslagen wijde kringen boven hun hoofd beschrijft, te verjagen. Die vogel is de gevreesde vijand van den hoenderhof; straks vernemen wij dat hij een geroofd haantje nog levend uit zijn klauwen op het erf heeft laten vallen. Dit zal nu zeker met groote zorg worden opgekweekt; want na aan zoo ernstig gevaar ontkomen te zijn, zal het een vechthaan wezen van buitengewone waarde.

Wij gaan verder en zien in de schaduw der heg veelvuldig een vetplantje groeien, Kalanchoë acutifolia genaamd. Deze plant onderscheidt zich door een bijna onverwoestelijke groeikracht. Men kent voorbeelden dat een takje er van in een gesloten mail-

[1]) Zie Dl. I. 543. [2]) Zie Dl. I. 572—574.

koffer naar Nederland overgebracht, daar in een warme kamer op vochtige aarde geplaatst, weder nieuwe blaadjes ontplooide.

Maar ons pad voert ons allengs uit het geboomte. Tot dusverre wandelden wij in de schaduw der kampongboschjes, thans staan wij voor het open gebied der sawahs. Wij betreden het twee à driehonderd meters breede, geheel geëffende dal, door de Tji Pinang uitgespoeld; slechts hier en daar erkent men tusschen het welig groen der padi aan een zilverachtigen glans den zwakken waterstraal van het stroompje. Het voetpad gaat naar den overkant over een breeden dijk, dwars door de sawahs gelegd, doch hier en daar afgebroken om het water den afloop te verzekeren. De dus gescheiden deelen van het pad zijn verbonden door vondertjes uit een enkelen boomstam bestaande, waarop de blootsvoets gaande inlander zich vrij wat gemakkelijker staande houdt dan de geschoeide Europeaan.

Onze wandeling wordt nog moeielijker nu wij ons pad met de nauw een voet breede galengans [1]) tusschen de sawahs verwisselen. Daar vertoont zich eensklaps aan onzen blik een gevaarlijke slang, een Naja tripudians [2]), die als een schijf ligt opgerold. Maar voor wij de plek bereikt hebben is zij in het water verdwenen. De giftige slangen ontwijken den mensch en zijn slechts gevaarlijk als men ze aangrijpt of er op trapt.

Zonder ongelukken zijn wij eindelijk de sawahs doorgekomen; wij gaan een zeer kunsteloos bruggetje over en bereiken eene hoogte, waarop wij ons eenige oogenblikken nederzetten om uit te rusten van den bezwaarlijken tocht. Een heerlijk tooneel breidt zich hier uit voor onzen blik. Het welige padi-groen vertoont zich aan onzen voet als een breede tweearmige stroom, die een eiland omvat en zich daarna tusschen de kampongboschjes verliest. Zoo ver het oog kan doordringen in de witte troebele lucht ondekt het eene herhaling dier groene stroomen, dier eilandjes, dier boschjes; maar boven den nevel schijnen de kruinen van den Gedé en den Megamendoeng als in de lucht te zweven, en aan het uitspansel trekken de stapelwolken met tragen gang naar het gebergte, zwoegend onder den last des waters dat zij

[1]) Zie Dl. I. 518. [2]) Zie Dl. I. 228.

van de zee naar het binnenland overbrengen, tot zij zich tegen het gebergte te barsten stooten. Maar aan dit schoone tooneel schijnt leven en beweging te ontbreken. Ware het niet dat zich enkele inlanders op den dijk met hengelen bezig hielden, dan zouden de uit de kampongboschjes en sawahs hier en daar opstijgende rookkolommen het eenige bewegelijke element in dit tafereel vormen. Die rook stijgt echter zoo langzaam omhoog, die visschers zijn zoo onbewegelijk aan hun plaats genageld, dat zij de kalmte, de rust, die hier de geheele natuur ademt, geen oogenblik verstoren.

Na ons eenige oogenblikken in dit schouwspel verlustigd te hebben, zetten wij onzen weg langs de sawahs in zuidelijke richting voort, slaan een pad aan de linkerhand in en volgen het tusschen kampongboschjes en akkers, nu eens door het eentonig gezang der cicaden, die vaak in groot aantal op eene struik bijeen zitten, dan door het schor geblaf van spitsoorige honden [1]) gestoord, tot wij, allengs rijzende, den hoogsten rug van den omtrek bereiken, die, met braakliggende gronden en grasvelden bedekt, tot weide strekt van een aantal, door kleine kinderen bewaakte buffels, op wier rug eenige vogels rustig nederzitten, die hen van lastige acarieden bevrijden [2]). Na ons ook hier weder een poos verlustigd te hebben in de bekoorlijke afwisseling van fraaie boomgroepen en open plekken die het verschiet oplevert, dalen wij weder van de hoogte af, en steeds de paadjes volgende die zich tusschen den dichten, vaak doornigen plantengroei kronkelen, vinden wij ons eensklaps verrast door den aanblik eener plek die geheel met varens en cyperaceeën bedekt is. Wij treden nader en voelen dat de grond ons onder de voeten wegzinkt. Wij hebben een plekje betreden door de inlanders Rawa Pondok-tjempaka genoemd, het overblijfsel van een veen dat vroeger het geheele hier uitgespoelde valleitje bedekte, maar steeds meer en meer door den aanleg van sawahs beperkt wordt. Groote pollen, door de ruikervormige opeenhooping van planten op de hoogere plekken ontstaan, zijn afgewisseld door met water gevulde geulen, waarop eene vegetatie van gras en kleine cyperaceeën

[1]) Zie Dl. I. 183, 597. [2]) Zie Dl. I. 242.

drijft. Wanneer echter de droge moeson is gekomen, zal deze plek allengs een geheel ander voorkomen erlangen. Als het gras der vlakte verdord is en een bruine kleur heeft verkregen, zullen de inlanders hun buffels in de moerassen jagen, en dezen zullen spoedig afscheren wat hun behaagt, en wat hun niet behaagt vertrappen en vernielen. De turf dien deze en dergelijke rawa's opleveren, is als brandstof van zeer geringe waarde.

Doch de zon begint reeds ter kimme te neigen en het wordt hoog tijd dat wij op den terugtocht bedacht zijn. De dagvlinders zijn reeds verdwenen; de kolossale Saturnia Atlas [1]), die ons enkele malen voorbijfladdert, is reeds de voorbode der duisternis. De frischheid neemt toe, de heerlijkste bloemengeuren verkwikken ons. Wel verre van de vermoeienis onzer lange wandeling te gevoelen, ademen wij zoo vrij en bewegen ons zoo licht, dat wij schier ongemerkt de hoogte bij de Tji Pinang weder bereikt hebben. Wij zien de zon zich nog als een groote vurige schijf verheffen boven het geboomte dat de westerkim bepaalt, maar weldra zinkt zij daarachter weg en verguldt nog slechts de toppen der hooge palmen ten oosten. Om ons heen heerscht de diepste stilte; geen twijgje trilt, geen blaadje ritselt. Donkere schaduwen spreiden zich over ons pad, breede uit één punt uitstralende lichtbundels teekenen zich aan de lucht, de verstrooid drijvende wolken tooien zich met purper en goud. Nog een oogenblik en het spel der kleuren is verdwenen; de nachtvogels beginnen ons te omfladderen. Toch straalt van het uitspansel het zachte licht van ontelbare sterren op ons pad, genoeg om ons den weg te wijzen waarlangs in weinige oogenblikken Bidara Tjina weder is bereikt.

Niet dikwijls zullen wij ons op onzen langen tocht over Java de weelde van zulk een wandeling kunnen veroorloven. Wij zouden dan gevaar loopen om, zooals eene duitsche spreekwijze zegt, om den wille der boomen het bosch niet te zien. Toch kan de vriend der natuur zich niet altijd met den indruk der groote massa's tevreden stellen; hij gevoelt nu en dan de behoefte om ook bij de bijzonderheden stil te staan.

[1]) Zie Dl. I. 190.

Den volgenden morgen snellen wij langs Rustenburg naar Kampong Makasser, en vandaar naar het tweede poststation, dat op het door zijn pasar bekende landgoed Tandjoeng Oost, op eene hoogte van 56 mijlen boven het zeevlak, bij den 15den paal is gelegen. Nog vier palen verder en wij hebben de grensscheiding der afdeeling Buitenzorg, de grootste en schoonste van de residentie Batavia, bereikt. Wij hebben slechts den rit over den postweg voort te zetten om na nog 19½ paal van de grens af te hebben afgelegd, hare hoofdplaats te bereiken. Het derde poststation is Tji Manggies, het vierde de districtshoofdplaats Tji Binoeng, waar men reeds tot eene hoogte van 146 meters boven de zee gestegen is, het vijfde Tji Loewar, reeds in het district Buitenzorg. Vanhier wendt de weg zich een weinig westwaarts naar het bed der Tji Liwong, dat hij weldra overschrijdt door middel eener in 1822 gebouwde brug, die met stouten boog de rivier overspant. Tot dusverre heeft de weg voor hem die reeds met den sawahbouw gemeenzaam is, niet veel genot opgeleverd, behalve het vergezicht op het gebergte, dat steeds belangwekkender wordt naarmate de omtrekken van den Salak en den steeds rookenden Gedé zich duidelijker aan den gezichteinder beginnen te teekenen. Lommerrijk geboomte was schaarsch en het scheen wel dat op de landgoederen die hij langs of door reed, huizen en parken zich met nijdig opzet aan zijn blik hadden onttrokken. Maar hier aan de Tji Liwong verandert het landschap van gedaante. Inzonderheid is het aan hare overzijde gelegen Kedoeng Badak als een der bekoorlijkste plekken van Java bekend. Op eene hoogte ligt een groot Indisch huis met ruime zalen, een twintigtal logeerkamers en koele buitengalerijen, en omgeven door een heerlijk park van rozen, vanilleplanten, notemuskaat- en kanarieboomen. Dit huis is ingericht als een logement en verleent huisvesting aan Europeanen, die hier in de koele berglucht herstel van krachten komen zoeken, ofschoon het voor Chineezen en Inlanders zijne poorten sluit. Op dezelfde hoogte, een weinig meer naar voren, is een koepeltje gebouwd, vanwaar men het heerlijkste uitzicht geniet. Vlak daarvoor breidt zich een kleine vallei uit door een beek doorkronkeld, tot een grasperk aangelegd en afge-

wisseld door schoone waterpartijen met vrolijk plassende fonteinen en aardige roeischuitjes. Die vallei wordt begrensd door den postweg, herkenbaar aan de brug over de Tji Liwong en een tweede meer verwijderde over een kleinen zijtak, aan de kapokboomen die de telegraafdraden dragen, aan het donderend geratel der rijtuigen en aan de ontelbare pedati's die dag en nacht over den daarnaast loopenden karreweg heen en weêr trekken. Aan de overzijde van den weg toont de allengs rijzende grond de heerlijkste afwisseling van grasperken, dessa's in 't geboomte verscholen, klapperboschjes, suikerriet-plantsoenen, koffietuinen en rijstvelden, en altijd heffen daarachter met dezelfde majesteit de Salak, de Gedé en de Pangerango hunne trotsche kruinen omhoog [1]).

Een weinig voorbij Kedoeng Badak vereenigt zich de groote postweg met een tweeden rijweg van Batavia naar Buitenzorg, den zoogenaamden Westerweg. Deze treft, van Tanabang uitgaande, met den spoorweg samen bij Pasar Mingo, de eerste halt na Meester Cornelis. Van hieraf loopt hij steeds naast den spoorweg, nu eens ter rechter-, dan weêr ter linkerzijde, en verbindt al dezelfde plaatsen die tevens halten voor den spoorweg zijn: Lenteng Agong; Pondok Tjina, de eerste plaats in het Buitenzorgsche; Depok aan de Krokot, bekend door zijn bosch [2]) en door zijne gemeente van inlandsche Christenen, in 1744 gesticht door de op voorwaarde van bekeering bij testament vrijverklaarde slaven van den Raad van Indië Chasteleyn [3]); Tji Tajem op het land Pondok Terong, in de nabijheid der warme koolzuurhoudende bronnen van het land Sawangan; Bodjong Gedé, en eindelijk Tji Leboet, dat met zijn fraai gelegen landhuis ook tot de schilderachtigste plekjes van Buitenzorg mag gerekend worden. Tji Tajem kan men bovendien nog langs een derden weg bereiken, die eigenlijk de voortzetting is van den Tanabangschen weg en over Grogol, aan een gelijknamig riviertje dat zich in de grachten van Batavia verliest, naar het landgoed Simplicitas en de marktplaats Pasar Djoemahat (Vrijdagmarkt)

---

[1]) Zie Groen, Mijmeringen in het koepeltje van Kedoeng Badak. Gids, 1861, II 350.

[2]) Zie boven, bl 33 [3]) Buddingh, N. O I I 50; van Rhijn, Reis. 56.

voert, die beide nog in de afdeeling Meester Cornelis aan de Pasanggrahan, een voedingstak van de Tji Angké, gelegen zijn. De Buitenzorgsche grens spoedig daarna overschrijdende, volgt de weg, bijna tot Tji Tajem toe, den rechteroever van het genoemde riviertje in eenigszins zuidoostelijke richting.

Bij de laatste wending van den postweg, die vandaar over eene lengte van twee à drie duizend schreden lijnrecht op Buitenzorg aanloopt, staat op een breed voetstuk een 60 voet hooge, in 1839 opgerichte steenen obelisk, met het Nederlandsche wapen versierd, en algemeen onder den naam „de Pilaar“ bekend. Het wit gekalkte gedenkteeken, dat geen ander doel schijnt te hebben dan de verfraaiing van het uitzicht dat de Gouverneur-Generaal van zijn paleis geniet, steekt scherp af bij den blauwgroenen, door den Salak gevormden achtergrond.

Wij hebben nu de wegen leeren kennen die naar Buitenzorg voeren en zullen ons thans met de plaats zelve en haren onmiddellijken omtrek trachten bekend te maken. Zorgen wij echter eerst voor een logement. De keuze kan niet twijfelachtig zijn. Het Hotel Bellevue draagt niet slechts dien veel misbruikten naam, maar verdient dien ook. Het uitzicht dat men geniet van de achtergalerij, waarop een groot deel der kamers uitkomen, is trotsch boven alle beschrijving. Men kan het echter meestal alleen in den vroegen morgen ten volle genieten, daar zich reeds tegen tien ure de wolken beginnen samen te pakken, die weldra de toppen der bergen voor den vorschenden blik zullen verbergen [1]. Aan zijn voet ziet men het diep gegroefde dal van de Tji Dani, waarover een houten brug is geslagen. Het bruinachtige water is van alle zijden ingesloten door groene loofwanden: voor u door een kleine landtong, waar inlandsche huisjes onder het geboomte schuilen; rechts door een heuvel, door een groep palmen gekroond; links door een rij hooge kokosboomen. De achtergrond wordt gevormd door de indrukwekkende massa van den drietoppigen, tot in het diepst zijner ingewanden uiteengescheurden Salak, wiens hellingen zich, sedert zijne vuren zijn uitgebluscht, met de bekoorlijkste afwisseling van cultuur en bosch hebben getooid.

[1]) Vgl. D. I, bl. 20.

Naast den hoogsten top, den Goenong Gadjah, vertoont zich de eigenlijke Goenong Salak ten westen, en de Goenong Tji Apoes ten oosten; werkelijk zijn zij de drie hoogste punten van een bergnok, die niets anders dan de oude kraterrand des vulkaans is. De krater is noordwaarts verlengd in een diepe kloof, die aan het daarin samengeloopen water een uitweg verschaft door de beek Tji Apoes, die zich bruisend en schuimend met koene sprongen over de rotsblokken een weg baant naar de vlakte, door welke zij zich voortkronkelt tot zij zich dicht bij Tjampea met de Tji Dani vereenigt. Rijstvelden en koffietuinen bedekken de lagere hellingen des bergs tot eene hoogte van 2000 à 3000 voet, terwijl de weligste vegetatie van palmen en ander trotsch geboomte vandaar tot aan zijne hoogste toppen opstijgt. Links van den Salak ziet men op grooteren afstand den slanken regelmatigen kegel van den Pangerango [1]) zijn kruin omhoog heffen. Hij is de hoogste top van het omvangrijke stelsel van den Gedé, welke naam in engeren zin gedragen wordt door de weinig minder hooge, kale rotswanden van den gedurig lichte rookwolken omhoog zendenden krater, die daar achter voor onze verrukte blikken opdoemen.

Buitenzorg onderscheidt zich door een frisch en gezond klimaat, wat minder nog aan de hoogte zijner ligging — deze verheft zich slechts 265 meters boven het zeevlak — dan aan de hier schier dagelijks voorkomende regenvlagen en onweders is toe te schrijven. Als afdeelings-hoofdplaats is het de zetel van een assistent-resident en van een landraad. De Chineezen, die er onder een kapitein en twee luitenants staan, hebben er langs den weg naar den Megamendoeng een uitgestrekt en bijzonder net kamp; de Europeanen vele fraaie huizen, een kerkje dat zoowel voor den roomschen als den protestantschen eerdienst wordt gebruikt, een school, een welingerichte kazerne en twee goede logementen; de inlanders een moskee, een school en een druk bezochte markt. Wat echter te Buitenzorg vooral onze aandacht verdient, is het park met het

[1]) Dat de hoogste top van den Pangerango den naam van Mandala Wangi zou dragen, zooals ik D. I. 74, op gezag van Junghuhn mededeelde, schijnt eene dwaling van dien schrijver te zijn, waarover ik breeder gesproken heb in het Tijdschrift van het Aardr. Gen. D. III, bl. 269.

paleis dat de gewone verblijfplaats is van den Gouverneur-Generaal, en waarmede ook de wereldberoemde botanische tuin één geheel uitmaakt. Het park vormt een zeer onregelmatigen, zich van het noorden naar het zuiden uitstrekkenden rechthoek, die links van den postweg tot aan de Tji Liwong reikt. Behalve aan de oostzijde, waar het door de rivier bepaald wordt, is het door eene levende haag omgeven, met drie ingangen: één aan de west-, één aan de noord- en één aan de zuidzijde. De noordelijke helft wordt door het paleis en het park, de zuidelijke door den botanischen tuin ingenomen. Het terrein is grootendeels vlak, met een zachte helling naar het oosten; het wordt door onderscheiden beken, die den aanleg van vijvers gemakkelijk maakten, zijwegen en voetpaden doorsneden, en is, met uitzondering van een klein gedeelte in de onmiddellijke nabijheid van het paleis, op de meest liberale wijze voor het publiek geopend.

Het paleis zelf verrijst tegenover den noordelijken of hoofdingang, waarvan het gescheiden is door een uitgestrekte grasvlakte, aan de beide zijden door hoogstammig geboomte ingesloten, en waaraan eene talrijke kudde volkomen tamme Javaansche herten leven en beweging schenkt. In het midden van dit grasperk ligt een groote ovale vijver en daarachter rust de blik op het paleis zelf, dat uit eene uitgestrekte aaneenschakeling van gebouwen bestaat, waarvan de breedte in geene goede verhouding tot de hoogte staat, daar men ook hier het aanbrengen van verdiepingen heeft vermeden. Het oude paleis, waarop wèl eene verdieping gebouwd was, werd den 10den October 1834 door eene aardbeving vernield, en men heeft bij den wederopbouw, om eene dergelijke ramp zooveel mogelijk te voorkomen, voor het gemis van hoogte vergoeding moeten zoeken in de breedte der vleugels. Toch maakt het geheel een grootschen indruk. Met een breeden trap van 17 marmeren treden stijgt men op naar het hoofdgebouw, waarvan de kroonlijst door Jonische zuilen wordt gedragen, terwijl daarachter een met een koepel gedekt torentje verrijst, waarvan, als de Gouverneur aanwezig is, steeds de Nederlandsche vlag waait [1]).

[1]) In de Rumphia van Blume is het oude paleis afgebeeld op plaat 155, het nieuwe op plaat 171. In de „Vues de Java“ van den heer van Braam vindt men niet alleen de vóór-, maar ook de achter- of parkzijde afgebeeld.

De zuid- of parkzijde heeft een vooruitspringend, door zuilen gedragen middendeel met fronton en aan weêrszijden eene breede galerij, waarvan het dak eveneens door zuilen geschraagd wordt. Het uitzicht dat men vanhier en ook uit de schoone en reusachtig groote eetzaal geniet, is nog schooner dan dat aan de voorzijde. Een vijver met zwanen bevolkt, veel grooter dan die aan de voorzijde en een onregelmatigen driehoek vormende, nadert met zijne beide peervormige verlengingen tot dicht aan den voet van het gebouw, terwijl men daarachter het oog laat weiden over reusachtige boomen, heerlijke bloemperken, een volière met prachtig gevogelte, en in het verre verschiet weder op het blauwend gebergte, aan welks langzaam oprijzende hellingen dichte bosschen en donkere ravijnen met dorpen en rijstvelden afwisselen. Nabij het westeinde van den genoemden vijver is een tempeltje opgericht met een cenotaaf ter eere van de in 1815 overleden gade van den Luitenant-Gouverneur Raffles [1]). Maar het treffendst tooneel levert de kleine begraafplaats op, die zich op eenigen afstand ten westen van het slot bevindt. Hier vormen met zorg verpleegde bamboestoelen natuurlijke zuilen en zuilengangen, die het beeld van een machtigen Gothischen kerkbouw voor den geest roepen [2]). Onder de personen wier grafsteden men hier wijst, grootendeels in Indië gestorven familieleden van verschillende landvoogden, verdienen de Gouverneur-Generaal de Eerens en vooral de jong gestorven natuurkundigen Kuhl, van Hasselt en Boie bijzondere vermelding. Gelijk Kuhl en van Hasselt gedurende hun leven door gemeenschap van studiën en reizen en door de hartelijkste vriendschap verbonden waren, zoo is ook op dezelfde plek voor beider gebeente een rustplaats bereid.

De plantentuin is eene schepping van den Hoogleeraar Reinwardt, die van 1816—1822 als Directeur voor de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen in Ned. Indië werkzaam was. De Javasche Courant van 23 Januari, 1819, verkondigde het eerst dat deze schoone instelling was tot stand gekomen. Aanvankelijk was

---

[1]) Raffles is in 1817 in Engeland gehuwd met zijne tweede vrouw, die hem overleefd en de „Memoir of his life and services" uitgegeven heeft.

[2]) Vgl. de plaat n°. I in „Insulinde" van de heeren de Grijs en van Kesteren, en het daarbij door mij vervaardigde bijschrift.

zij vooral bestemd om het nut op te sporen dat van velerlei planten kon getrokken worden, en proeven te nemen in het belang van landbouw en industrie. Evenwel was de bevordering van de wetenschappelijke kennis der plantenwereld van den aanvang af niet buitengesloten, terwijl zij later meer en meer op den voorgrond trad. De namen van schier allen die zich na Reinwardt met het onderzoek der Indische plantenwereld hebben bezig gehouden, vooral die van Blume, Hasskarl, Zollinger en Teysman, zijn met dezen plantentuin verbonden, die de verzamelplaats werd van alles wat door hen en andere wetenschappelijke reizigers uit de plantenwereld van den geheelen Archipel werd samengebracht. Alle planten van Insulinde die in onze kassen gekweekt worden, prijken in den Buitenzorgschen plantentuin in de open lucht en vertoonen er zich in een kracht en luister die aan onze broeikasplanten maar al te zeer vreemd zijn.

In 1868 hebben de inrichting en het beheer van den plantentuin eene ingrijpende verandering ondergaan, waardoor de talrijke beschrijvingen in vroegere reisverhalen niet recht op den tegenwoordigen toestand passen. Bij besluit van 30 Juni is de tuin geheel afgescheiden van het hertenkamp en het park van het paleis, waarmede hij tot dat tijdstip één geheel uitmaakte. Om een grootere wetenschappelijke waarde te verzekeren aan eene inrichting die uit den aard der zaak alleen voor de kweeking van planten uit de warme gewesten geschikt was, zijn er vijf, gedeeltelijk reeds vroeger bestaande, zoogenaamde bergtuinen aan toegevoegd, waarin planten uit kouder luchtstreek gekweekt worden en die onder hetzelfde opperbeheer als de hoofdtuin zijn gesteld. Die bergtuinen liggen verder zuidwaarts in het gebergte, te Tji Panas, Tji Bodas, Tji Bĕrĕm, Kandang Badak en op den top van den Pangerango, op de hoogte van ongeveer 1050, 1290, 1460, 2370 en 3020 meters. Als directeur staat thans aan het hoofd Dr. R. H. C. C. Scheffer, wien de kundige hortulanus S. Binnendijk ter zijde staat, en die met de uitgave der Jaarboeken van den tuin belast is [1]). Een assistent-hortulanus,

[1]) Hiervan bestaat tot dusver slechts één deel, in 1877 onder den titel van „Annales du Jardin botanique de Buitenzorg" in het licht gegeven.

een tuinman, een teekenaar, eenige honderden werklieden en opzichters, die met hun gezinnen een klein dorp in den zuidoosthoek van den tuin bewonen, vormen het overige personeel. In de nabijheid van den tuin is in 1875 een botanisch museum, waarvoor reeds sedert eenige jaren voorwerpen verzameld waren en dat sedert aanzienlijk is uitgebreid, voor het publiek toegankelijk gesteld. In hetzelfde jaar is ook een begin gemaakt om een stuk grond van 100 bunders, Tji Kemah geheeten, en dicht bij den tuin gelegen, tot uitbreiding daarvan en inzonderheid voor het nemen van cultuurproeven gereed te maken, en in verband daarmede is in 1876 eene landbouwschool opgericht, bestemd om deels aan aspirant-ambtenaars bij het binnenlandsch bestuur eenig onderwijs in cultuur-aangelegenheden, deels aan jeugdige inlanders van aanleg eene algemeene opleiding tot kundige landbouwers te geven.

Een verslag van al de diensten door dezen tuin aan de wetenschap bewezen, van de cultuurproeven daar op groote schaal genomen, van de verstrekkingen van planten aan Fransche en Engelsche autoriteiten, waardoor ook in vreemde koloniën de cultuur van nuttige gewassen op de meest liberale wijze bevorderd is, zou een boekdeel vorderen. Eene geschiedenis van den Buitenzorgschen plantentuin is een desideratum in onze koloniale literatuur: Nederlandsch Indië heeft nauwelijks eene tweede instelling aan te wijzen, waarop de Nederlander met zooveel recht trotsch kan wezen.

Ofschoon de systematische rangschikking volgens familiën en onder-familiën in den Buitenzorgschen plantentuin niet is verwaarloosd, heeft zijne schoonheid daar niet onder geleden. Een botanische tuin trouwens waarin hier groepen van palmen, uit alle tropische gewesten bijeengebracht, de trotsche kruin verheffen, ginds de meest uiteenloopende vormen van het sierlijke bamboeriet tot smaakvolle groepen zijn vereenigd, elders de groote bladeren en schoone bloemen der nelumbiums en nymphaea's en van de reusachtige Victoria regia als drijvende eilanden vijvers bedekken, waarop trotsche waringins hunne schaduw werpen; waarin lanen van het prachtigste geboomte dichte loofgewelven vormen door welke geen

zonnestraal kan heendringen, bevallige slingerpaden daartusschen een eindeloozen rijkdom van wandelingen bieden, en op gunstig gelegen punten paviljoens zijn gebouwd, die de schoonste landschappen der heerlijke omstreek beheerschen, — zulk een tuin laat zich al zeer weinig met onze gewone botanische tuinen vergelijken.

Merkwaardig zijn in dezen tuin ook de op een kleine hoogte verzamelde, maar uit Oost-Java afkomstige en dus alle waarde voor de kennis der Soendasche oudheid missende Hindoe-beelden, waaronder vooral een Nandi opmerking verdient [1]). Toch herinneren zij ons dat wij ons hier bevinden op of nabij den zetel van het oude rijk van Padjadjaran, waarvan meerdere overblijfselen in dezen omtrek aanwezig zijn, zooals de Batoe toelis en de Artja domas of achthonderd beelden, waarover reeds vroeger gehandeld is [2]). De Batoe toelis vordert hier echter nog een paar opmerkingen. Weinige reizigers die Buitenzorg bezocht hebben, verzuimen er van te gewagen; maar dikwijls is het niet recht helder wat zij eigenlijk gezien hebben. De naam Batoe toelis, die letterlijk „beschreven steen" beteekent, en dus in strikten zin slechts wijst op den steen met de inscriptie die de heeren Friedrich en Holle ontcijferd hebben, wordt, naar een gewoon inlandsch gebruik, ook overgedragen op de plek waar hij zich bevindt, maar tevens bij uitbreiding toegepast op twee andere nabijgelegen plekken, waar ook oudheden uit den tijd van Padjadjaran gevonden worden. Op de eerstgenoemde plek ziet men, ter zijde van den eigenlijken Batoe toelis, die ruw en vormloos, 6½ voet hoog, 4 voet breed en een halven voet dik is, een tweeden langwerpigen, vijf voet hoogen steen, die van boven is afgerond en aan de ruwe voorstelling van een lingga doet denken. Vóór den Batoe toelis ligt een platte steen met twee voetindrukken. Eenige andere steenen liggen in den omtrek verspreid, en dit alles te zamen is met nog twee graven, waarschijnlijk van Mohammedaansche

---

[1]) Die beelden beschrijft Brumund, Verh. v. h. Bat. Gen., XXXIII. 61. Zij schijnen schier het eenige te zijn wat hier belang heeft ingeboezemd aan Bastian, Reisen im Indischen Archipel. 105. Over den botanischen tuin verdienen vooral te worden nagelezen v. Rosenberg, der Malayische Archipel. 567; Ryckevorsel, Brieven uit Insulinde. 269.

[2]) D. II. 42. 147.

geloofshelden, besloten binnen een pager, die de grens aanwijst der als heilig beschouwde en als zoodanig zorgvuldig schoongehouden ruimte. Die overblijfselen zijn, als alle soortgelijke, voor de tegenwoordige bevolking volkomen onverstaanbaar. Zij beweert dat de Batoe toelis door zekeren heilige, Kean Ansantang genaamd, van Mekka werd medegebracht, dat de langwerpige steen zijn versteende wandelstaf is, dat ook de overige steenen voorwerpen zijn die hem hebben toebehoord, zijn kist, zijn mes, zijn zwaard enz., en dat de voetsporen afkomstig zijn van zekeren Radja Mantri, die zoolang in de lezing en bepeinzing van het opschrift verdiept stond, tot zijne voeten zich in den steen hadden afgedrukt.

De tweede groep oudheden schijnt het eigenlijk voorwerp te zijn van de pelgrimage der meeste reizigers, en verdient dit dan ook veel meer dan de eerste, niet om de oudheden zelve, die slechts bestaan uit twee uiterst ruwe beelden van Padjadjarantype [1]), tusschen andere vormelooze steenen geplaatst en door een hekwerk omgeven, maar om de weergalooze schoonheid der plek. Deze ligt een paar palen ten zuidoosten van Buitenzorg aan eene kromming van den postweg, waardoor deze dicht tot aan het dal der Tji Dani nadert. Het panorama dat men hier geniet, is misschien het bekoorlijkste van Buitenzorgs heerlijke omstreken. De rivier huppelt schuimend en bruisend tusschen de steenen in hare bedding, kinderen baden en plassen in het heldere water, een ranke brug van bamboe is over den stroom gehangen, een groep inlandsche woningen waaruit blauwe rookwolkjes opstijgen ligt aan den anderen oever, welige bergweiden waarop tal van karbouwen grazen stijgen op langs de hellingen van het gebergte, en de schoone lijnen van den Salak vormen den achtergrond. Eene andere merkwaardigheid van deze plek is de reusachtige waringin, in wiens schaduw de oudheden zijn opgesteld. De stam van dien boom, die zoo dik is dat onderscheidene menschen vereischt zouden worden om hem te omvatten, is uit de dooreengeslingerde stammen en luchtwortels van twee vijgeboomen van verschillende soort (Urostigma benjaminum en microcarpum) gevormd, zooals aan de tweeerlei kleur van het loof duidelijk te onderscheiden is. Er is

[1]) Zie D. II. 146.

niets onwaarschijnlijks in de gissing dat deze stellig eeuwen oude boom eenmaal de aloen-aloen van het vorstelijk verblijf te Padjadjaran heeft beschaduwd [1]). De inlanders houden de beelden voor versteende personen even als die van Artja domas, en zien daarin Sili Wangi's zoon Poerwa Kali met zijn volgeling Kadang Penandjong.

De derde groep ligt iets verder op eene hoogte aan de overzijde van den weg en bestaat alleen uit het ompagerd en door een op stijlen rustend pannen dak beschut graf van een Mohammedaanschen heilige, dien de overlevering met den stichter van de stad Padjadjaran verwart. Aan al de beelden en graven die te zamen als de oudheden van Batoe toelis beschouwd worden, brengen de Soendaneezen en niet zelden ook de Chineezen menigvuldige bezoeken, met offers, geloften en gebeden gepaard [2]).

Van Batoe toelis den postweg volgende, bereikt men over Bandar Peté het poststation Wangoen, op vijf palen afstands van Buitenzorg, en na omstreeks een paal verder het door zijne zoute bron bekende Sisipan te zijn voorbijgegaan, den ingang van het schoone landgoed Pondok Gedé, waarvan het omstreeks 550 meters boven het zeevlak gelegen landhuis reeds van verre als een helder witte plek te midden der zee van groen in het oog valt. Hier scheidt zich van den ouden postweg de nieuwe weg af, die over den rug die den Salak met den Gedé verbindt, naar Tji Tjoeroeg in de Preanger-regentschappen voert. Ook die weg biedt heerlijke gezichtspunten aan; wij laten ons echter door de grootere moeilijkheden niet afschrikken om den ouden weg over den top van den Megamendoeng te volgen, en na een vluchtig bezoek aan de oudheden van Artja domas, ongeveer anderhalf uur achter het landhuis van Pondok Gedé en een paar honderd meters hooger dan dit in het bosch gelegen, onmiddellijk verder te gaan naar den post Gadok, waar het bekende gezondheidsétablissement ons tot een kortstondig oponthoud noopt. De post ligt op 12 palen

[1]) Eene beschrijving en afbeelding van dezen boom geeft Blume, Rumphia, II. 17 en plaat 71.

[2]) De nauwkeurigste beschrijving dezer oudheden geeft Brumund, Verh. v. h. Bat. Gen., XXXIII. 52.

van Buitenzorg, 487 meters boven de zee, in een landstreek verlevendigd door de schuimende wateren der Tji Liwong, die hier in de nabijheid van haar ontstaan uit de vereeniging der wateren die van den Megamendoeng afvloeien, nog geheel het karakter heeft van een onstuimigen bergstroom. In den omtrek zijn warme en koude bronnen, wier geneeskrachtige hoedanigheden deze plaats aan vele lijders aanbevelen, ofschoon ook niet weinigen haar bezoeken om, na aanvankelijk herstel van zware krankheid, hier in de frissche berglucht hun krachten volkomen te herkrijgen. Het établissement is eene particuliere inrichting, maar wordt door de Regeering gesubsidieerd.

De weg gaat nu verder over heuvelen en dalen, maar over het algemeen klimmende, langs de thee- en koffietuinen van Tji Kopo en het tusschen onafzienbare sawahs gelegen landhuis van Tji Seroa, naar het poststation Toegoe, 17 palen van Buitenzorg. Het terrein wordt gedurig moeilijker; hier en daar schieten de krachten der paarden te kort en krijgt men een voorspan van twee of vier buffels. Toch komt men tot Toegoe nog tamelijk snel voorwaarts, maar hier ziet men zich geplaatst voor eene vervaarlijke steilte, die den verderen weg schijnt te versperren. Die steilte is de helling van den Megamendoeng, waarvan de top tot 700 meters boven Tji Seroa en 1500 boven de zee stijgt. Men verbaast zich over de hardnekkigheid van Daendels, die zich noch door de vreeselijke sterfte onder het werkvolk, noch door de zwarigheden die het onderhoud van zulk een weg ook in het vervolg zou met zich voeren, liet terugbrengen van het eenmaal opgevatte plan om den postweg naar de Preanger over dezen top te doen leggen, ofschoon zich ten westen daarvan de veel gunstiger gelegenheid aanbood, die later voor den reeds vermelden weg naar Tji Tjoeroeg is gebruikt. De gestadige regens die, vooral in den westmoeson, bij stroomen langs den in de bergwanden gehouwen weg nederstorten en de aangebrachte aarde telkens weder wegspoelen, maken het onderhoud uiterst lastig en kostbaar. Maar ook voor reizigers die op snel vervoer prijs stellen, levert deze weg groote bezwaren op. Te Toegoe worden de paarden uitgespannen en door de loome

kracht van vier tot acht buffels worden de rijtuigen met al de langzaamheid eener lijkstaatsie tegen de hoogte opgesleept. De vriend der natuur ziet zich echter ruim schadeloos gesteld, zoowel door het heerlijke woud dat hem omringt, als door het onvergelijkelijke panorama waaraan zich, als de wolken het niet verhinderen, zijne blikken op den top kunnen vergasten, onder den van alle zijden open koepel die ten gerieve der reizigers op het gunstigste punt is opgericht. Hier rust de blik op de trotsche kegels van den Salak, den Pangerango en den Gedé, ginds op valleien met welige rijstvelden bedekt, waarvan het zachte, malsche groen een liefelijk contrast met de donkere wouden vormt; en terugziende op het afgelegde pad ziet men de gansche door de uitloopers van het gebergte afgewisselde groene vlakte voor zich, die zich van de blauwe bergen uitstrekt tot aan Java's noorderstrand. Op ongeveer een kwartier afstand van den koepel ligt in het dichte groen een meertje verscholen, dat, al is het slechts door een moeilijk bergpad te bereiken, een bezoek overwaardig is. Het is de Telaga Warna, het door de Inlanders met eerbied begroete „Gekleurde meer", waaruit de Tji Liwong haar oorsprong neemt. Een uitgebrande krater omsluit een diepe kom van zoet en kristalhelder vocht, waarin eenige vischjes dartelen, die de Soendanees als heilig vereert. Aan de ééne zijde verheffen zich de trachietwanden van den ouden vuurkolk nog hoog boven den stillen plas, die zijn naam dankt aan de verschillende tinten, deels door de gesteldheid van den bodem veroorzaakt, deels door de schaduwen van rotsen en boomen er op geworpen. In de spleten en kloven der kraterwanden hebben zich waringins, wilde pisangs en hooge varens genesteld, en de gansche plek is zoodanig door ondoordringbare loofwanden ingeperkt, dat zij geheel schijnt afgesloten van de levende wereld, waaraan hier zelden zelfs de stem van een vogel of het fladderen van een insect herinnert. Te meer treft bij deze plechtige stilte de herhaalde terugkaatsing van het geluid, wanneer de echo's van het woud, hetzij door de menschelijke stem, het zij door den knal van een geweerschot worden gewekt.

Bij het hek dat op den top van den Megamendoeng de grens

tusschen Buitenzorg en de Preanger aanwijst, staken wij voor het oogenblik onzen denkbeeldigen tocht, en na te voet langs bergpaden, die als door een in het groen uitgehouwen tunnel voeren, tot Toegoe te zijn afgedaald, keeren wij langs den postweg terug tot nabij Tji Binoeng, om daar den zijweg in te slaan, die in de eerste plaats naar het land Tji Trap voert. Dit land, waarvan weder het huis een schoonen blik op den Pangerango en den zich schier geheel daarachter verbergenden, maar toch aan zijn rookzuil erkenbaren Gedé vergunt, omvat een groot deel van het district Tji Binoeng en is merkwaardig om zijne minerale bron, die, als zoovele andere, den naam draagt van Tji Panas, die eenvoudig „warm water" beteekent. Deze bron welt op uit eene kleine spleet in het rotsgesteente op ongeveer de halve hoogte der noordelijke helling van den Goenoeng Pantjar, een voorberg van den Megamendoeng, in het zuiden van het district Tji Binoeng. De berg is omstreeks 700 meters hoog, heeft den vorm van een suikerbrood en is, behalve waar hij zich aan den Megamendoeng aansluit, van alle kanten op grooten afstand zichtbaar. Het water dat in zijn loop een bruinrood bezinksel, voornamelijk uit ijzeroxyde bestaande, achterlaat, wordt ten laatste opgevangen in een gemetselden bak, die als bad dienst doet, en waarbij ten behoeve der Europeanen, die het even als de inlanders tegen rheumatische pijnen aanwenden, op last van den landheer een badhuis van planken is opgeslagen. Op een afstand van 33 ellen loopt, evenwijdig met het warme water, een koude beek, wier vocht in een afzonderlijken bak naast eerstgenoemden wordt verzameld. Het water kan van den eenen bak in den anderen gelaten en alzoo steeds op de verlangde temperatuur gebracht worden [1]).

Den naar het landhuis van Tji Trap leidenden weg, aan de overzijde der Tji Lingsi, die de districten Tji Binoeng en Tji Baroesa scheidt, in noordoostelijke richting vervolgende, komt men eerst aan het land Kelapa Noenggal, bekend door de vogelnestgrotten van den tot aan zijn top met zwaar geboomte bedekten berg Karang, die een jaarlijksche opbrengst van 26 à 30 pikols leveren, en waaronder vooral de Goewa Gadjah (Olifants-

[1]) Maier in N. T. v. N. I. XXIX. 73; vgl. ald. XX. 107.

grot) vermaard is, wier naam ontleend is aan de gedaante van een ruwen steen die in het diepst harer gewelven rust [1]). Vervolgens komt men aan het land Tji Lingsi, vanwaar men òf, in dezelfde richting voortgaande, bij Nagrog den Krawangschen weg [2]) bereiken, òf, een westwaarts loopenden weg inslaande, de gelijknamige hoofdplaats van het district Tji Baroesa bezoeken kan. Daarna, zich een weinig zuidwestwaarts wendende en de riviertjes Tji Pamingkies en Tji Beët overgaande, nadert men Tegal Waroe in Krawang. Sedert de Tegalwaroesche landen tot Krawang gebracht zijn, maakt de Tji Beët tot aan hare vereeniging met de Tji Taroem, in plaats van deze, de oostelijke grens van de residentie Batavia tegen Krawang uit. Langs de Tji Beët, die voor kleine prauwen of vlotten bevaarbaar is, en verder langs de Tji Taroem zelve, worden groote hoeveelheden houtskool van deugdzame hoedanigheid, uit de uitgestrekte bosschen van Tji Baroesa en het verder zuidwaarts aan de hellingen van het gebergte gelegen Tji Mapak verkregen, naar Batavia vervoerd. Zij worden vooral gewonnen van de hier zeer menigvuldige rengas-boomen (Gluta Benghas), nevens welke ook de rasamala, arak, angriot [3]) en andere deugdzaam timmerhout leverende boomen, zelfs de djatiboom niet uitgezonderd, in die grootendeels nog woeste streken voorkomen [4]).

Om ook met de westelijke districten van Buitenzorg, Paroeng en het aan Banten grenzende Djasinga eenigszins kennis te maken, werpen wij ten slotte nog een vluchtigen blik op hetgeen wij daarvan kunnen waarnemen, wanneer wij den weg volgen

---

[1]) Oosterling, II. 2. 75; Olivier, Land en Zeetogten, I. 192.

[2]) Zie bl. 40.

[3]) Liquidambar Altingiana, Vitex pubescens, Quercus lineata

[4]) De landen Kelapa Noenggal, Tji Lingsi, Tji Baroesa, Tji Pamangkies en Nambo Tji Mapak behooren thans allen aan den heer J. W. Arnold, die dus eigenaar is van het geheele district Tji Baroesa Vroeger zijn zij nog allen te zamen met Tji Trap vereenigd geweest. Zie Teenstra, Ned. Overz. Bezitt. 132 Het schijnt dat het land Nambo (of Denambo), waarvan de naam in den Regeerings-almanak voor 1878, bl. 332, met dien van Tji Mapak verbonden wordt, aan de overzijde van de Tji Beët en haren zijtak de Tji Omal in het Tegalwaroesche is te zoeken. Wat ik echter bij Kussendrager, Java. 66. 83, Teenstra, t. a. p. 132, 137, v. d. Aa, Ned. O. Indië, III. 54, Aardr. en Stat. Wdb. v. N. I. art. Dé Namba, over dat landgoed en voormalig district lees, kan ik niet met elkander en met de bestaande kaarten rijmen.

die van Buitenzorg westwaarts naar Djasinga voert. Die weg begint bij het hotel Bellevue en loopt langs de landhuizen van Tji Omas en Dramaga naar Tji Ampea of Tjampea, op welk landgoed wij eenige oogenblikken willen vertoeven om er verschillende merkwaardigheden gade te slaan. Bij den ruw gebeitelden en zwaar verminkten steenen olifant,* die achter het landhuis op het graf van een bij een opstand gesneuvelden inlander ligt, en onder de Buitenzorgsche oudheden meer naam heeft dan hij schijnt te verdienen, zullen wij niet lang stil staan. Maar zeer merkwaardig is de berg die niet ver van daar in al zijne oorspronkelijke woestheid, te midden van den overal ontgonnen en bebouwden omtrek, omhoog rijst. Geen bijlslag mag daar vallen, geen boom mag daar gerooid worden; want dat zou stoornis brengen in den rustigen arbeid der salanganen, die in de holen en gangen waarover de berg zich welft, hunne eetbare nestjes bouwen [1]). Diep in zijne ingewanden vertoont zich een snelvlietend beekje, waarvan noch oorsprong noch uitgang te ontdekken zijn, maar dat waarschijnlijk met de op kleinen afstand voorbijstroomende Tji Dani eene onderaardsche gemeenschap heeft. Op den top van den berg, Pasir Sinala geheeten, die zich omstreeks 700 voet boven het landhuis verheft, vindt men een groep van zes hoofdelooze beelden, geheel verschillend van het Padjadjaran-type en duidelijk het Javaansche type dragende [2]), maar zoo verminkt dat zij niet te herkennen zijn. Verlaat men den top weder, dan kan men langs een door dikke wortels en rotsblokken zeer bemoeilijkt pad de plaats bereiken waar men boven zijn hoofd den ingang ziet tot een vogelnestgrot, — een spleet door welke met flambouwen gewapende inlanders, met behulp van een meer dan 100 vademen lang touw, in de diepte afdalen, om den kostbaren buit op te brengen. Vervolgens komt men op een dicht met zwaar geboomte begroeid, maar als door menschenhanden geëffend plateau, aan welks helling een kolossaal beeld van Javaansch type ligt, met twee doodshoofden tusschen de beenen, maar van onbekende beteekenis. De inlanders

[1]) De opbrengst is hier echter lang niet zoo groot als die van den berg Karang op Kelapa Noenggal.

[2]) Zie Dl. II. 146. [3]) Vgl. D. II. 97, 110.

verbinden aan dit beeld en aan die op den top de volgende legende. In den bloeitijd van Padjadjaran vierde een schoone vorstenzoon zijne bruiloft met een rijke en bekoorlijke prinses. Gedurende de feestviering ging de prinses een oogenblik naar buiten, maar keerde niet terug. Dit duurde zoolang dat angstige zorg zich van het gezelschap begon meester te maken, toen een der volgelingen van den prins hem in groote ontroering kwam melden, dat de prinses ontvoerd en met haren schaker reeds verre verwijderd was. De prins ijlt hen na door bosschen en over bergen, maar kan hen niet achterhalen. Ook over den Sinalatop voert zijn weg. Daar zitten zes mannen bij elkander, die allen ontkennend antwoord geven op de vraag of zij de vluchtelingen ook gezien hebben. De prins slaat hun in woede het hoofd af, verminkt hunne lijken en doet ze door zijn vloek versteenen. Nu snelt hij naar het plateau waarbij nog het beeld ligt, en achterhaalt daar de schuldigen. Ook dezen ondergaan dezelfde straf, en hij plaatst hunne afgehouwen hoofden voor zich, om zich in de aanschouwing van de slachtoffers zijner wraak te verlustigen, tot hij zelf tegelijk met hen tot steen wordt [1]).

Tot de verdere merkwaardigheden van Tjampea behoort een geheel van hout ontbloote heuvel van wit kalksteen, waarvan in een in de nabijheid opgerichten oven een groote hoeveelheid goede, zuivere kalk wordt gebrand. Deze kalksteenklip en kalkoven hebben hunne wedergade in het verder noordwaarts aan de Tji Dani gelegen land Koeripan, dat ook in andere opzichten met Tjampea wedijvert; want ook daar vindt men een groep oude beelden op den berg Moenara, in welken tevens twee als heilig beschouwde grotten worden aangewezen, waarvan de eene aan een tapa tot verblijfplaats heeft gestrekt, de andere gehouden wordt voor een stal van koeda sembrani's, bovennatuurlijke paarden, waaromtrent vele fabelen in deze streken verspreid zijn.

Tjampea en het aangrenzende Sadeng, waartoe ook Djamboe en Leuwihliang behooren, zijn uitgestrekte landen die zich zuidwaarts tot aan den Salak uitstrekken en doorsneden worden door onderscheidene riviertjes, die van genoemden berg noord-

[1]) Brumund, Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 66 vv.

waarts stroomen en zich met de Tji Dani vereenigen. Deze bergstroomen vormen op verschillende punten fraaie watervallen, waarvan inzonderheid die onder den naam van Lontar bekend en in het zuiden van Sadeng gelegen een bezoek overwaardig is [1]). Men kan dien van het landhuis van Tjampea uit gedeeltelijk met rijtuig en verder te paard over een golvend en bekoorlijke gezichtspunten biedend terrein in 2½ à 3 uren bereiken. Hij wordt gevormd door de Tji Antan, een der schoonste van Buitenzorgs rivieren. Het van den Salak afkomende water stuit aan diens voet tegen een hoogen rotswand, en dringt zich met ongeloofelijke kracht door een spleet van drie à vier voet breedte, om zich in eene enkele zuil ter diepte van honderd en vijf voet neder te storten. Onder kreupelhout en heesters half verscholen, vertoont zich het schuimende water in den val als een kolom van wollige sneeuw, waarin de zonnestralen in prachtige kleuren gebroken worden, terwijl het, de laagte bereikt hebbende, in millioenen fijne droppels uiteenspat en met kracht weder omhoog wordt gedreven, zoodat zich, even als bij den Riukan-foss in Noorwegen, een uit de diepte opstijgende kolom van rook schijnt te vormen. De geheele omtrek is in de hoogste mate romantisch; schier onmiddellijk na den val krijgt de Tji Antan van een andere beek een ruimen toevoer van water, waarna zij huppelend over keien en klippen haren ruischenden weg vervolgt.

Doch het wordt tijd dat wij den weg van Tjampea naar Djasinga verder volgen. Nergens zijn misschien de sporen van de oude geschiedenis en den ouden godsdienst der Soendaneezen menigvuldiger dan in de streek die wij thans doortrekken; maar het

---

[1]) In het Aardr. en St. Wdbk. wordt, zoo het schijnt, deselfde waterval Tji Gamea genoemd, terwijl in „de Oosterling“ Lontar en Tji Gamea als verschillende watervallen in de Tji Antan voorkomen. Ik kan bij deze gelegenheid de klacht niet onderdrukken over den ellendigen toestand onzer kennis van dat deel van Java, dat uit particuliere landen bestaat. Wie een denkbeeld wil hebben van den aard van het materiaal waarvan ik mij voor de beschrijving der residentie Batavia heb moeten bedienen, vergelijke, wat deze watervallen betreft, het Aardr. en Stat. Wdbk. op de artikelen Lontar, Sadeng Wetan, Tjampea, Tjiantang, Tjigamea; S. Roorda van Eysinga, Reizen en Lotgevallen, I. 193; P. P. Roorda van Eysinga, Land- en Vk. III. 2. 306; Kussendrager, Java. 67; Bedding, Ned. O. I. I. 46; Oosterling, II. 2. 82.

zou vermoeiend zijn daar telkens bij stil te staan. Eerst laten wij aan de rechterhand den berg Galoega liggen, waarop een van verre zichtbare koepel staat, en aan welks andere zijde heilige steenen liggen, waaraan herinneringen omtrent zekeren Ranggá Gading, een zeer gevreesden geweldenaar uit den tijd van Padjadjaran, verbonden zijn. Drie paal verder ligt bij de kampong Tjomplang de daarnaar genoemde batoe Tjomplang, een andere heilige steen, die ook als een zetel van Rangga Gading wordt aangemerkt. Nu gaan wij de Tji Antan over en bereiken den post Leuwihliang. Vervolgens de Tji Kaniki overtrekkende, verwisselen wij het district Paroeng met het district Djasinga, waarin wij, in de nabijheid van den post Penjamboengan, den steen kunnen bezoeken, die de reeds vroeger vermelde [1]) inscriptie van Djamboe draagt. Wij komen vervolgens in het dal der Tji Doerian, zooals de Tji Kandi in haren bovenloop genoemd wordt, welk dal hier de scheiding maakt tusschen het Kendeng-gebergte en de zoogenaamde Goenoeng Séwoe of Sariboe (de Duizend bergen), een veeltoppig, eenigszins geïsoleerd heuvelland, dat het middendeel der westelijke helft van het district Djasinga beslaat. Wij bevinden ons hier op het land Bolang, in Bolang ilier en Bolang oediek (beneden- en boven-Bolang) verdeeld, en vernemen dat zich op het eerstgenoemde deel een heilige grot bevindt met door de natuur gevormde banken, waarop de inlanders zich te slapen leggen om in den droom ingevingen te ontvangen, die hun tot richtsnoer hunner handelingen kunnen strekken. Een beeldje van Padjadjaran-type is in het midden op een voetstuk geplaatst [2]). Op Bolang volgt het uitgestrekte land Djasinga, dat eenmaal op het punt was van in het bezit van den Maarschalk Daendels te geraken [3]). Dit landgoed is nog grootendeels met zware wouden bedekt, waarin tijgers en rhinocerossen rondzwerven. Het

[1]) D. II. 45.

[2]) Brumund, Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 74, vergist zich stellig wanneer hij zegt, dat die grot tegen den Salak ligt. Bolang ilier ligt (zooals hij zelf zegt) rechts van den weg, en de grot is dus stellig in het Séwoe-gebergte te zoeken. Is deze grot ook dezelfde als de stalaktietgrot aan den weg van Djasinga naar Paroeng, vermeld door Roorda van Eysinga, Reizen en Lotgev. III. 11, en Land- en Volk. III. 2. 397?

[3]) Zie D. II. 575.

levert, even als Tji Baroesa, vele kostbare houtsoorten. Evenwel heeft ook hier de cultuur van rijst en koffie zich meer en meer uitgebreid. Uit geologisch oogpunt schijnt deze streek zeer belangrijk te zijn wegens de vele versteende overblijfselen van planten en dieren, die er van den bodem der rivieren tot hoog in het gebergte worden aangetroffen [1]).

Op het land Djasinga ligt aan de Tji Doerian en op kleinen afstand van de Bantensche grens, de gelijknamige hoofdplaats van het district. De rivier heeft hier zeer hooge oevers en schuurt over een bed van keisteenen, waardoor zij een onafgebroken geruisch en geklater doet hooren. Overigens valt omtrent deze plaats niets bijzonders op te merken, dan dat vandaar een weg over de Bantensche grens naar Sadjira voert, die, zoo hij thans voor rijtuigen bruikbaar is, eene aanmerkelijke verbetering moet ondergaan hebben sedert den tijd toen Ds. Buddingh hier zijn rijtuig, omdat paarden en buffels beide onbruikbaar bleken, door uitgestrekte wouden, over steile bergspitsen en door diepe ravijnen door een 30tal koeli's moest laten trekken, die telkens op een afstand van ongeveer zes palen door andere werden afgewisseld [2]).

DERDE HOOFDSTUK.

Banten. [3])

Wij hebben gezien dat het Bantensche rijk in 1808, ten gevolge der door Daendels gemaakte beschikkingen, ofschoon het

---

[1]) Zie Rigg, Sketch of the geology of Jasinga in D. XVII der Verh. v. het Bat. Gen., Roorda van Eysinga, Reiz. en Lotg. III. 14.

[2]) Buddingh, Ned. O. Indië, I. 47.

[3]) Van bijzondere reisverhalen door deze residentie hebben mij de volgende ten dienste gestaan:

C. L. Blume, Gedachten op een reis door het zuidoostelijk gedeelte der resid. Bantam Ind. Mag. II. 2. 1. (1822).

Spanoghe, de Heidenen of Badoewinen van Bantam. T. v. N. I., I. 2. 295 (1823).

J. C. van Hasselt, Verslag eener reis naar den Westhoek van Java. Ind. Mag. II. 2. 85 (1823).

J. Th. Bik, Aanteekeningen op een reis door het westelijk gedeelte van

slechts in naam bleef bestaan, toch ook nog in grondgebied besnoeid werd [1]). Wat overbleef werd sedert allengs in eene Nederlandsche residentie hervormd, die de toenmalige grenzen nagenoeg behouden heeft. Aan de Zuidkust wijst het in de Wijnkoopsbaai vallende riviertje Tji Barenoh hare grens aan tegen de Preanger regentschappen; in het noorden is de Tji Doerian, in haar benedendeel doorgaans Tji Kandi genoemd, van een weinig beneden Djasinga af hare grens tegen de residentie Batavia. Banten is thans verdeeld in vier regentschappen: Serang of het Noorder-, Pandeglang of het Midden-, Tji Ringin of het Wester-, Lebak of het Ooster-regentschap. Tot 1848 waren er slechts drie regentschappen, maar in genoemd jaar is, in het belang van een geregeld bestuur en eene goede policie, uit eenige aan elkander grenzende districten van de drie bestaande het centrale regentschap Pandeglang gevormd en onder het bestuur gesteld van den patih van Serang, een zeer bekwaam Javaan, al kon hij zich op geen hooge geboorte beroemen [2]). De

Bantam met van Hasselt en Meaurevert. T. v. T. L. en Vk. XVI. 260 (1823).

L. Horner, Verslag van eene mineralogische reis in de residentie Bantam. Verh. van het Bat. Gen., XVII. 31 (1836).

C. W. M. van de Velde, Reis door de residentie Bantam. 3e Hoofdst. der Gezigten van N. I. (1838).

J. K. Hasskarl, Bijdragen tot de kennis van Zuid-Bantam. T. v. N. I., IV. 2, 221 (1841).

J. F. G. Brumund, Een reisje door de residentie Bantam. T. v. N. I., III. 2. 687 (1841).

(P. Bleeker), Brieven over Java, 1e serie (Bantam). T. v. N. I, VII. I. 219, 253; 2. 383; 3. 1 (1844).

W. R. van Hoëvell, Bijdrage tot de kennis der Badoeïnen in het zuiden der residentie Bantam. T. v. N. I., VII. 4. 337 (1845)

S. Buddingh, Neerl. O. Ind. Reizen over Java. I. 53 (1852).

D. Koorders, Aanteekeningen op eene reis door Zuid-Bantam. Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Vk. van N. I. 3e Volgr. IV. 303—366 (1864).

Na 1864 heeft, zooveel ik weet, geen reiziger iets omtrent zijne ontmoetingen en waarnemingen in Banten medegedeeld; ook Poerwâ Lelânâ liet deze residentie onbezocht. De bestaande beschrijvingen, zooals van Roorda van Eysinga, Kussendrager, v. d. Aa, Hageman enz., zijn allen meer of min verouderd. Ik heb getracht de veranderingen die hebben plaats gehad, zooveel mogelijk in de Regeeringsbescheiden na te gaan, maar ik zou nagenoeg niets over Banten hebben kunnen mededeelen, indien ik mij had willen bepalen tot hetgeen waaromtrent ik met zekerheid kon zeggen, dat mijne beschrijving volkomen aan den tegenwoordigen toestand beantwoordt.

[1]) Dl. II. 352. [2]) T. v. N. I. 1849. I. 94.

verdeeling in afdeelingen voor het Europeesch bestuur stemt in Banten in zooverre niet geheel met die in regentschappen overeen, dat in het Noorder-regentschap nevens de afdeeling Serang, die onder het onmiddellijk bestuur van den Resident is geplaatst, uit de districten Anjer en Tji Legon eene afzonderlijke assistent-residents-afdeeling is gevormd. De gezamenlijke regentschappen of afdeelingen bevatten 22 districten, waarvan één, het district Tji Kandi, uit particuliere landerijen van Europeanen bestaat, terwijl in al de overige het individueele grondbezit der inlanders heerscht.

Wij hebben reeds gezien dat men, den grooten postweg van Batavia over Tangeran naar Serang volgend, zich over de Tji Kandi met een veerpont uit de eene residentie in de andere moet laten overbrengen. Men zet voet aan wal bij het dorp Tji Kandi, de hoofdplaats van het gelijknamige district, en wanneer men van daar zijn weg naar het zes palen verder gelegen station Onderandir voortzet, heeft men de particuliere landen van Tji Kandi ilier aan zijne rechter- en die van Tji Kandi oediek aan zijne linkerhand. In 1845 was het laatstgenoemde landgoed, destijds aan den heer P. J. Kamphuis toebehoorende, het tooneel van een gruwelijken moord. De opheffing van het Sultansbestuur had in Banten vele aanzienlijken in hunne belangen gekwetst, en jaren lang bleef in dit gewest eene gisting heerschen, die zich telkens in bedenkelijke verschijnselen openbaarde. Van elke ontevredenheid onder het volk maakten woelige hoofden gebruik om te trachten het verlorene te herwinnen. Van 1815 tot 1819 werden de Bantensche bovenlanden aanhoudend door roovers verontrust [1]); in 1822 werd een hevig oproer door zekeren Moerad verwekt [2]); in 1825 zien wij Toemenggoeng Mohammed van Menes zich aan het hoofd van een opstand plaatsen, waarvan de laatste vonken eerst in 1829 werden uitgedoofd [3]); in 1832 moest de laatste titulaire Sultan, als gevaarlijk voor de rust, verwijderd worden [4]);

---

[1]) T. v. N. I. 1870. II. 322 v. [2]) T. v. N. I., IV. I. 205.
[3]) T. v. N. I., VII. 3. 90, en 1860, II. 381; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk., III. 2. 313—315; v. d. Velde, Gezigten van Ned. Indië. 11.
[4]) Zie Dl. II. 580.

in 1834 viel de beruchte Mas Zakaria (uitgesproken als Djakaria), die reeds onder het Engelsche bestuur onlusten verwekt en sedert nooit gerust had, in handen der Regeering en betaalde zijn verzet met den dood [1]); in 1836 braken onlusten uit waarbij onder andere het heerenhuis van Tjikandi ilier een prooi der vlammen werd [2]); in 1839 een nieuw oproer, waarbij zekere Kjai Gedé als aanvoerder genoemd werd [3]).

Aan dezelfde algemeene oorzaken die Banten zoo lang in onrust hielden, moet ook het bloedig treurspel van Tji Kandi oediek worden toegeschreven, ofschoon het mogelijk is dat plaatselijke omstandigheden daartoe hebben medegewerkt [4]). Hoe het zij, de landheer zelf, zijne vrouw en vijf kinderen, de administrateur Pes en de opziener Viering werden allen de slachtoffers van een even listig beraamden als met barbaarsche wreedheid volvoerden aanslag, en toch had er dit zonderlinge verschijnsel bij plaats, dat een der aanleggers, Bapa Sarientan, toen hij vijf kinderen in hun bloed zag zwemmen, door ontferming over de drie overige werd aangegrepen en hen onder den uitroep: „het is genoeg! laat dezen met rust!“ aan het zwaard der moordenaars onttrok. De moord was slechts het voorspel van een oproer, dat met veel moeite onderdrukt werd. En toch was ook daarmede Banten nog niet voor goed bevredigd. In 1850 brak nogmaals een hevige opstand uit, waarvan de afdeeling Anjer het hoofdtooneel was en die welhaast zulk een dreigend aanzien kreeg, dat de luitenant-kolonel de Brauw met troepen van Batavia gezonden werd en er zelfs eerst na bekomen versterking in slaagde, de muiters uiteen te jagen en hunne hoofden grootendeels gevangen te nemen of te dooden. De aanvoerder Hadji Wachia ontsnapte en vluchtte naar de Lampongs, welk landschap hij zes jaren

---

1) T. v. N. I. 1859, I. 144, 150, 157; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 2. 313. 2) T. v. N. I. 1859, I. 143.

3) L. Steitz, een woord ter zuivering van de blaam opgelegd aan P. J. Kamphuis (Utrecht, 1849), bl. 53; vgl. T. v. N. I 1859, I. 144.

4) De vraag in hoeverre de moord aan eenige onvoorzichtigheid of hardheid van den heer Kamphuis zelven of van zijn administrateur den heer Pes jegens de opgezetenen kan geweten worden, wordt behandeld, maar zonder stellige uitkomst, in de brochure aangehaald in de vorige noot, en in twee artikelen in het T. v. N. I., t. w. Jg. 1859, I. 133 en Jg. 1860, I. 156.

lang in onrust hield, totdat hij in handen eener Nederlandsche kolonne viel en een krijgsraad hem ter dood veroordeelde [1]). Na 1850 zijn in Banten van tijd tot tijd nog wel samenspanningen voorgekomen, maar zij zijn altijd tijdig ontdekt; ernstige rustverstoringen hebben niet meer plaats gehad, en de welvaart der bevolking is langzamerhand veel vooruitgegaan en op hechter grondslag gevestigd [2]).

Het dorp Tji Kandi heeft langs de rivier gemeenschap met Tanara, de hoofdplaats van het gelijknamige district, nabij den mond der rivier, in een moerassige en ongezonde landstreek gelegen. Deze plaats, vroeger bekend door hare zoutpannen en haar hoofddépot van zout, heeft hare beteekenis grootendeels verloren, sedert de aanmaak van zout ingekrompen en eindelijk tot Soemenep op Madoera [3]) beperkt werd. Thans is er nog slechts een gewoon pakhuis voor den zoutverkoop onder een Europeeschen pakhuismeester, terwijl er eenige weinige Chineesche kooplieden gevestigd zijn. Ook het Sultanskanaal, dat een weinig boven Tanara de gemeenschap der rivier van Tji Kandi, aan haren mond ook rivier van Tanara genoemd, met Pontang aan de rivier Tji Oedjoeng onderhield en aan welks oevers eenmaal de stad Tirtajasa bloeide [4]), heeft alle beteekenis verloren en is zelfs sedert 1862 geheel voor de scheepvaart gesloten [5]). In het geheel is de vroeger zoo uitgebreide handel van Banten in diep verval geraakt, de eenmaal zoo bloeiende hoofdplaats zelve is ontvolkt en in puinhoopen verkeerd, de lage en ongezonde noordkust is grootendeels verlaten, en de betrekkelijke welvaart die thans in de residentie heerscht, is zij niet aan het verkeer met overzeesche gewesten, maar aan de ontwikkeling van haren landbouw verschuldigd.

Van Tji Kandi voert de postweg naar Onderandir aan de Tji Oedjoeng, welke rivier hier eene aanzienlijke breedte heeft. De

---

[1]) Van Rees. Wachia, Taykong en Amir. 1—88.

[2]) Regeeringsverslag 1869, bl. 3, 1871, bl. 3, 1872, bl. 2, 1873, bl. 4, 1874, bl. 2, 1875, bl. 2.

[3]) Zie D. I, bl. 623. Over den vroegeren zoutaanmaak in Banten zie Résumé, 32. [4]) Zie Dl. I, bl. 75, Dl. II, bl. 892, 401.

[5]) Résumé, 58.

overtocht geschiedt op dezelfde wijze als op de Tji Kandi, daar ook hier de soms zoo geweldige stroom het leggen eener brug heeft verhinderd. Na nogmaals te Tji Tarap van paarden verwisseld te hebben, bereikt men langs een aangenamen, over golvenden bodem loopenden en een fraai gezicht op de bergen van Bantens noordwesthoek biedenden weg, het bevallige Serang, door Daendels in 1808 tot hoofdplaats der residentie verheven [1]) en langs den postweg 18 palen van Tji Kandi en 57 van Batavia verwijderd.

Serang is gelegen in het midden eener uitgestrekte vruchtbare vlakte en heeft met zijne nederige daken en bekoorlijke plantsoenen al het aanzien van een schoonen tuin. Het is op kleine schaal het evenbeeld van Nieuw Batavia en staat tot de oude, ruim zes palen verwijderde hoofdstad Banten in eene soortgelijke verhouding als het nieuwe Batavia tot het oude, behalve dat Banten nog veel meer dan dit laatste verlaten is. Ofschoon Serang niet meer dan 31 meters boven de zee verheven is, ademt men er een veel zuiverder lucht in dan aan het strand; het is dan ook niet twijfelachtig of dit is de voorname reden van de verplaatsing van den zetel des bestuurs der residentie geweest. Er werd een ruim en smaakvol ingericht residentiehuis gebouwd, omgeven door een fraaien tuin. Daarnevens verrezen de doorgaans zeer nette, deels steenen, deels houten huizen der Europeanen, grootendeels ambtenaren en officieren, ofschoon ook enkele particulieren zich hier vestigden. Meer en meer volgden ook Chineezen en inlanders dat voorbeeld; van de bonte bevolking die vroeger de handel naar Banten gelokt had, kwamen niet weinigen zich te Serang nederzetten, en hunne bamboezen woningen werden er aangelegd in meer geregelde straten, dan bijna ergens elders op Java het geval is.

Het middelpunt van Serang vormt een uitgestrekt plein of aloen-aloen, omstreeks 200 meters breed en 320 meters lang, met gras begroeid en beschadnwd door de breede takken van eenige waringins en door een reusachtigen tamarindeboom, onder den naam van „boom van Daendels“ bekend. Aan de noordzijde van

[1]) Zie Dl. II, bl. 552.

dit plein ligt de steenen woning van den Regent, waarom het plein zelf dikwijls het tooneel is van de tornooien, tijgergevechten en andere spelen waarop zulk een Javaansch hoofd zijn onderhoorigen onthaalt. Aan dezelfde zijde ligt ook de Christenkerk, waarvan zoowel katholieken als protestanten gebruik maken, en voor welker opbouw reeds in 1837 gelden werden verzameld, ofschoon zij eerst den 20sten Sept. 1846 kon worden ingewijd. [1]) Aan de zuidzijde vindt men het kleine fort en de gevangenis. Het eerste is een langwerpig vierkant, omsloten door een gekreneleerden muur en aan beide uiteinden der diagonaal van bastions voorzien, wier geschut den geheelen omtrek bestrijkt. Het garnizoen, 120 à 130 man artillerie en infanterie sterk, is in het fortje gehuisvest, doch de officieren wonen daarbuiten. Of de gevangenis, over wier vervallen staat en onreinheid voor eenige jaren zeer geklaagd werd, thans in beteren toestand is gebracht, durf ik niet bepalen. Groote levendigheid wordt aan dit plein bijgezet door den postweg, die het aan zijne noordzijde kruist en op het aan de westzijde verrijzende residentiehuis recht aanloopt, om er zich vervolgens omheen te buigen. Hierdoor ziet men reeds op grooten afstand de Nederlandsche vlag van een hoogen mast boven het geboomte wapperen.

Ten zuiden van het fort en de gevangenis liggen aan den weg naar Pandeglang de fraai aangelegde Christenbegraafplaats, die met vele witgepleisterde tombes en grafnaalden prijkt; de infirmerie, waarin 60 lijders kunnen verpleegd worden, en eene kazerne, die vroeger bestemd was voor de Djajang Sekars, een door Daendels onder den naam van „strikruiters" opgericht corps inlandsche kavallerie, bestemd voor gewestelijken dienst en onder de bevelen van den Resident gesteld, om tot handhaving der openbare orde en rust behulpzaam te zijn. Doch in 1874 zijn deze Djajang Sekars bij het regiment kavallerie ingelijfd, zoodat zij thans deel van het leger uitmaken. In de residentiën waar zij vroeger dienst deden, zijn zij thans vervangen door een detachement der kavallerie van het leger, waarover de Resident

---

[1]) Van Hoëvell, Inwijding der Christenkerk te Serang (Batavia, 1846), bl. 15, 16.

slechts door tusschenkomst der militaire autoriteiten beschikken kan [1]). Vermoedelijk is de bedoelde kazerne thans voor het in Banten dienstdoende detachement der kavallerie bestemd.

Terwijl de Europeanen te Serang meestal om de aloen-aloen of aan den grooten weg wonen, zijn de kampongs der inlanders en Chineezen over ruimer terrein, vooral ten noorden der Europeesche wijk, verspreid. Zij verlevendigen den schoonen omtrek dezer bloeiende plaats, die overal prachtige gezichten oplevert. Inzonderheid is het gezicht treffend dat men van de aloen-aloen zelve op den tot zijn top begroeiden berg Karang geniet. Ten westen van Serang vloeit eene kleine rivier, waarover eene zoogenaamde Amerikaansche brug is geslagen; zij is van djatihout getimmerd, en hangt aan een houten vlechtwerk dat boven haren bodem zweeft. Deze rivier werd vroeger in dit werk [2]) Tji Pandan genoemd, welken naam zij draagt op de kaart van Junghuhn, vanwaar die in verschillende boeken is overgegaan. Ik acht het thans echter waarschijnlijk, dat die naam slechts eene verbastering is van Tji Banten, ontstaan uit het onvermogen van het duitsche oor om b en p, d en t met juistheid te onderscheiden. Daar deze rivier ook door de voormalige stad Banten stroomt, wordt zij aan hare monding gewoonlijk Tji of Kali Banten, rivier van Banten, genoemd. Hooger op echter is haar gewone naam Tji Peteh. Hare bevaarbaarheid, toch reeds zeer beperkt door de bank die vóór hare monding ligt, heeft bij Serang nagenoeg geheel opgehouden.

Het spreekt van zelf dat wij te Serang niet vertoeven zonder van de gunstige gelegenheid gebruik te maken om de overblijfselen van het oude Banten te gaan opnemen. De breede maar vervallen weg voert langs den rechteroever der Tji Peteh, en de bevallige omstreken van Serang maken langzamerhand plaats voor eene wilde vegetatie, voornamelijk gekenmerkt door millioenen exemplaren van de heestergewassen bidoeri en baloentas [3]) en tallooze andere strand- en moerasplanten, waartusschen hier en daar eenige onaanzienlijke bamboezen hutten, door kokos- en

[1]) Stbl. n° 163.
[2]) Dl. I, bl. 72.
[3]) Calotropis gigantea en Conyza Indica.

andere vruchtboomen beschaduwd, en eenige overblijfselen van de steenen buitenmuren en de binnenpoort van het verblijf van een inlandschen groote verspreid liggen [1]).

De weg loopt door tot aan de ruïnen van het fort Speelwijk, dat in 1686 van eene enkel met palissaden omheinde ruimte tot bescherming van den boom, in een meer regelmatige sterkte met steenen muren herschapen werd [2]). Dit fort was gelegen aan de zijde van het strand, en men doorkruist dus om het te bereiken het geheele terrein der oude stad, welker grenzen men echter lang overschreden heeft, voordat men iets van de oude straten en gebouwen herkennen kan. Het blijkt trouwens uit de oude beschrijvingen der stad, dat zij eigenlijk slechts uit een ordelooze verzameling van omheinde kampongs vol klappers en andere vruchtboomen bestond, en dat hare huizen uit de gewone hoogst vergankelijke bouwstoffen der Javaansche woningen waren opgetrokken. Die doolhoof werd doorsneden door drie wegen, uitloopende op het groote plein waaraan ten westen de kraton paalde, terwijl de groote moskee aan zijne noordzijde aan 't westeinde van een afzonderlijk pleintje gelegen was. [3]) De ruïnen van het fort Speelwijk, uit twee nauwelijks meer herkenbare bastions en de zich daaronder bevindende donkere en vochtige kasematten bestaande, een paar nog overeind gebleven steenen grafteekenen van de daaraan palende voormalige Europeesche begraafplaats, die overigens door de wortels der waringins geheel is omgewoeld en vernield, de moskee en de daarvoor gebouwde menarah

---

1) Met een woord wordt van die overblijfselen gewag gemaakt T. v. N. I. III. 2. 703 en VII. 1. 228 Van de Velde, Gezigten van N. I., beeldt ze af op plaat XII, maar ofschoon die het onderschrift: „Overblijfselen van den dalam der gewezen Sultans van Bantam" draagt, wordt in den tekst, bl. 11, tusschen dat gebouw en den eigenlijken in 1832 geheel geslechten dalam een duidelijk onderscheid gemaakt Desniettemin is in Buddingh's Neerl. O I. een willekeurig gewijzigde kopie dezer afbeelding aan de beschrijving van den eigenlijken kraton (I. 77, 78) toegevoegd.

2) In hetgeen Dl. II, bl. 514, over die sterkte gezegd werd, is 1783 een drukfout voor 1683, maar ook dat cijfer moet verbeterd worden naar Valentijn, IV. 1. 214.

3) Valentijn, IV. 1. 214 v.; W. Schouten, Reistogt, II. 124 (uitgave van 1780); Stavorinus, Reize naar Batavia, I. 49 (Eng. vert. van Wilcock, I. 87).

en de graven der oude koningen, ziedaar alles wat thans nog is overgebleven van eene stad, die eenmaal groot en beroemd was, al kon zij ook in haar besten tijd op den naam van stad eigenlijk geen aanspraak maken.

Het zoo even vermelde groote plein, de aloen-aloen van den kraton, door de Europeesche schrijvers gewoonlijk, maar ten onrechte, de paséban genoemd [1]), prijkt nog met twee buitengewoon omvangrijke waringins, die steeds voortgaan hunne honderden stammen met nieuwe te vermeerderen. Van den kraton zelven is echter nauwelijks eenig spoor meer over. Valentijn verhaalt, dat hij in 1680 gebouwd was door Hendrik Lucaszoon Cardeel, metselaarsbaas in dienst der Compagnie, die acht of tien jaren te voren naar Banten was weggeloopen, en, in gunst bij den Sultan gekomen, den Islam omhelsd en den titel van Pangeran Wira Goena erlangd had, maar later tot de Compagnie en het Christendom teruggekeerd en in 1711 te Batavia gestorven is [2]). Dit verhaal wordt bevestigd door Nikolaas de Graaf, die Banten in 1685 bezocht en met genoemden persoon, dien hij echter Hendrik Laurens, geboortig van Steenwijk, noemt, en den titel van Orang Kaja in plaats van dien van Pangeran geeft, onderscheiden gesprekken hield [3]). Stavorinus zegt dat een opschrift in het Hollandsch op een boven de poort gemetselden steen den naam des bouwmeesters vermeldde, en geeft dien op even als de Graaf [4]). Later is om den kraton het fort de Diamant heen gebouwd, waarin de Compagnie eene bezetting onderhield die den Sultan in naam tot eerewacht strekte, maar inderdaad diende om hem te bewaken [5]). De kraton, door de Bantenners in hooge eere gehouden, heeft het door Daendels en Raffles gesloopte rijk nog eenige jaren overleefd. Eerst toen in 1832 de laatste, maar bloot

---

[1]) Paséban, dikwijls verbasterd tot passeerbaan, is niet het plein zelf, maar de open gehoorzaal op de aloen-aloen waar de Javaansche ambtenaren ambtshalve met hunne hoofden samenkomen en waar de terechtzittingen gehouden worden. [2]) Valentijn, IV. 1. 215.

[3]) Voyages de N. de Graaf. 200. [4]) Reize naar Batavia. I. 53.

[5]) Zie Dl. II. 514. De kraton moet reeds lang voordat hij door den Hollandschen renegaat verbouwd werd, onder den naam van Soeroesoean bestaan hebben.

titulaire Sultan Mohammed Tsafioe'd-dîn, in zijn aan vergiftiging toegeschreven waanzin, in weêrwil dat de heer Köhler en de Regent van Serang in 1830 als zijn curatoren waren aangesteld, eene houding aannam die het Gouvernement noopte hem door list uit zijn dalam te lokken en met een oorlogsbrik naar Soerabaja te doen vervoeren, werd het noodig geacht ook het paleis te doen slechten, als een zichtbaar teeken dat voortaan van het herstel van het Bantensche Sultanaat nimmer meer sprake zou kunnen zijn. Er waren echter geene arbeiders te vinden die de hand aan de heilige muren wilden slaan, totdat eenige daartoe omgekochte priesters, na zeven dagen lang in den kraton gebeden te hebben, zelven de bevolking tot het sloopen daarvan vermaanden. Toen was in weinige dagen de oude eerwaardige verblijfplaats der Bantensche Sultans geheel geslecht, met uitzondering van enkele muurbrokken, die geheel door een wilde vegetatie overwoekerd zijn [1]).

De groote moskee van Banten, met haren breeden fraai bewerkten frontmuur, hare voorhoven met reinigingsbaden, haar eenvoudig sieraadloos innerlijk, waarin slechts de zuilen die de zoldering dragen, de aandacht trekken, en haar ver over de muren afhangend, in vijf verdiepingen zich verheffend en allengs toegespitst dak, staat nog overeind, evenals de vóór haar front afzonderlijk staande, omstreeks honderd voet hooge, van twee omgangen en een nauwen steenen wenteltrap tusschen de zware muren voorziene menarah, van welke de uren des gebeds worden uitgeroepen. De eenigszins moeilijke bestijging wordt beloond door een heerlijk panorama. Den blik noordwaarts wendende overziet men alles wat nog van Banten overig is: de armzalige woningen van eenige honderden inlanders, door een woud van kokosboomen als bedolven; het kleine Chineesche kamp aan de Tji Peteh; de ondiepe, nauw 30 voet breede rivier; de ruïne van het fort Speelwijk; de breede strook van moerassen die het zuiden der baai omzoomt en Banten van de zee scheidt, en achter dat alles de prachtige baai zelve, met lommerrijke eilandjes bezaaid en wemelende van visscherspraauwen. Noordwest- en west-

[1]) T. v. N. I., VII. 1. 234; v. d. Velde. Gezigten van N. I. 11.

waarts rust het oog op de bergen van St. Nikolaaspunt, op de lagere bergen van Anjer, en zuidwaarts op het stelsel van den Karang, altijd schilderachtig, van wat zijde het ook wordt gade geslagen.

In de galerijen der moskee en onder de schaduw der kambodja's [1]), op een naburig veld geplant, rust het stoffelijk overschot van de Sultans van Banten en van velen hunner priesters en grooten, bedekt door langwerpig vierkante steenen beddingen, nu en dan met eenig bloemwerk of ander ornement of met een koranspreuk voorzien. De onbegrensde eerbied dien de bevolking voor deze graven koestert, vooral voor die welke als de graven harer Sultans bekend staan, is oorzaak dat vele door kleine afdakjes en wit katoenen schutsels beschermd zijn, terwijl het daarbij nimmer aan offers van reukwerk en bloemen ontbreekt. [2])

Een weinig oostwaarts van Banten, te Karang Antoe, is nog een merkwaardigheid te zien, die ik niet geheel met stilzwijgen mag voorbijgaan. Het is een naar bijzonder fraai model uit metaal gegoten kanon van 14 voet lengte en aan den mond in doorsnede 14 duim wijdte, en in het midden met vier stevige metalen ringen voorzien. Het lag vroeger onmiddellijk aan het strand, doch is thans, wegens de voortdurende aanslibbing van den bodem, door een zoom van moeras daarvan gescheiden. De herkomst van dit kanon is onbekend; algemeen echter wordt aangenomen, dat het een geschenk der Portugeezen aan een der oude vorsten van Banten is geweest, en dat het hier ontscheept is, doch om zijn verbazend gewicht niet is kunnen vervoerd worden.

De inlanders brengen dit kanon op eigenaardige wijze in verband met een soortgelijk doch veel kleiner, vermoedelijk van dezelfde herkomst, dat wij te Batavia leerden kennen [3]). Om hunne voorstelling eenigszins begrijpelijk te maken, moet men zich her-

---

[1]) Zie Dl. I. 645.

[2]) Een lijst der Sultans die in de moskee of op het terrein rechts van haar begraven zijn, afkomstig van een inlandschen regent, komt voor in het T. v. T. L. en Vk. XVI. 96. Die lijst is echter verward en onnauwkeurig in namen en datums. [3]) Zie boven, bl. 16.

inneren, dat in het volksgeloof der inlanders vele sporen overig zijn van het aninisme der natuurvolken [1]). Met de toekenning van een ziel aan levenlooze voorwerpen, gaat ook in vele gevallen de toekenning van sexueel onderscheid gepaard. Wij zagen reeds voorbeelden in het vroeger medegedeeld verhaal omtrent den oorsprong der wajang karoetjil [2]) en in de padi penganten [3]). De Dajaks kennen verschil van geslacht toe aan de bij hen in zoo hoog aanzien staande koelpotten [4]). De twee toppen van de piek van Lobetobi op Flores worden als een echtpaar beschouwd [5]). Op gelijke wijze wordt het kanon te Batavia als de man, dat van Banten als zijn vrouw aangemerkt. De overlevering zegt, dat in lang vervlogen tijden twee Bantenners, terwijl zij zich baadden in den mond van den arm der Tji Peteh die bij Karang Antoe in zee valt, het kanon op het water zagen drijven, en toen zij in hunne verbazing vroegen wat dit te beteekenen had, van de kanonvrouw zelve ten antwoord kregen, dat zij Pandeglang verlaten had om zich naar Batavia te begeven en daar een bezoek te brengen aan haren echtgenoot, naar wien zij zeer verlangde. De Bantenners lieten echter het kanon zijne reis niet volbrengen, maar brachten het op den wal, waar het thans, even als het andere kanon te Batavia, het voorwerp is van vereering, met geloften en offers gepaard. Sommigen verbinden hiermede ook nog de voorstelling, dat, wanneer ooit deze beide kanonnen bij elkander komen, het met de heerschappij der vreemdelingen op Java voor altijd zal gedaan zijn.

Wij keeren thans naar Serang terug om vandaar den weg naar Anjer te vervolgen. Het eerstvolgend station is de districtshoofdplaats Kramat Watoe. Het district, ofschoon bij de inlanders reeds lang onder den naam zijner tegenwoordige hoofdplaats bekend, heeft tot 1865 officiëel den naam van Banten gedragen, niettegenstaande de voormalige hoofdstad van dien naam tot het district Serang gerekend werd [6]). Hoe het dus aan dien naam kwam, is eenigszins duister; misschien lag daarin een herinnering aan

---

[1]) Zie Dl. I. 313. [2]) Dl. I. 458. [3]) Dl. I. 524 v.
[4]) Perelaer, Ethnogr. beschrijv. d. Dajaks. 117. [5]) T. v h Aardr. Gen. I. 184.
[6]) Abl. voor 1865, n°. 71; Regeeringsverslag van 1865, bl. 5.

Banten girang (boven-Banten), dat de hoofdstad des rijks zou geweest zijn, totdat het door Maulana Hasanoe'd-dîn werd veroverd en de zetel der regeering naar Banten ilier (beneden-Banten) werd overgebracht. Van boven-Banten worden op ongeveer een paal afstands van Serang nog overblijfselen aangewezen [1]). Daar ik echter niet weet of zij binnen de grenzen van het tegenwoordige district Kramat Watoe liggen, zou het gewaagd zijn als stellig aan te nemen, dat zij iets met den vroegeren naam daarvan te maken hebben.

Niet ver van den genoemden post rijst links van den weg de Goenong Pinang op tot eene hoogte van omstreeks 300 meters. Hij doet zich voor als geheel geïsoleerd, omdat hij zelf de lage heuvelen bedekt die hem met het zuider-gebergte verbinden. De voet is rijk bebouwd; de top biedt eene ruime vlakte aan, begroeid met vele wilde vruchtboomen, die ten deele het graf van een hier rustend Engelsch officier beschaduwen. De zachte hellingen maken de beklimming uiterst gemakkelijk, waarom de Europeesche ingezetenen van Serang gewoon zijn er hunne gasten heen te voeren, opdat zij zich verlustigen in het heerlijk panorama, dat straat Soenda met hare bekoorlijke eilanden, de beroemde baai van Banten, de rijke vlakte van Serang met hare ontelbare dorpen, boschjes en sawahs, het stelsel der oude tweelingsvulkanen Karang en Poelasari, de lagere reeks der Anjersche bergen en de op den St. Nikolaashoek verrijzende toppen van den Goenong Agoeng en den Goenong Batoer beheerscht [2]).

Nabij het volgende station Tji Legon voert de weg over het Anjersche gebergte heen en bereikt dus zijn hoogste punt, dat natuurlijk ook de ruimste vergezichten biedt. Van Tji Legon tot Tji Gading is de daling aanmerkelijk: men betreedt hier het gebied der uitgestrekte moerassen van het lage land, die gevormd zijn door de aanslibbing welke het voormalige eiland Bodjo Negara, dat in den St. Nikolaashoek eindigt, met den wal van Banten heeft vereenigd, en langs welke de weg zich tot zijn eindpaal Anjer voortzet. Hier schieten tallooze rhizophoren, slechts afge-

[1]) V. Hoëvell, Inwijding der Christenkerk te Serang. 8.
[2]) Zie Dl. I. 71.

wisseld door de Baloentas, hunne wortels tusschen de koraalblokken die in den moerasmodder rusten, en de inlandsche bevolking heeft in het gebergte een toevlucht gezocht, om de miasmen te ontgaan, die tot zeer in de nabijheid van Anjer de lucht verpesten, en zeker ook de voorname oorzaak zijn van Anjers beruchte ongezondheid [1]).

Weinige plaatsen op Java zijn zoo algemeen bekend als Anjer, want hare ligging aan het nauwst gedeelte van straat Soenda en aan het voor de scheepvaart veiligste der beide kanalen waarin deze hier door het eiland Dwars in den weg verdeeld wordt [2]), is oorzaak dat zij jaarlijks door honderden schepen wordt aangedaan, die er zich van drinkwater en andere ververschingen komen voorzien. Nabij het op last van Daendels aan het strand aangelegde fort, dat veel te groot voor zijne tegenwoordige bezetting en als strandbatterij niet zeer doelmatig ingericht is, staat een steenen huisje, gebouwd over een grooten gemetselden waterbak, die door eene diep in het gebergte aanvangende leiding voortdurend van versch water voorzien wordt en het overtollige naar zee laat wegvloeien. Vooral aan deze inrichting heeft Anjer het te danken, dat zoovele schepen — inzonderheid van vreemde natiën, want de Nederlandsche zetten meestal de reis onmiddellijk naar Batavia voort — op zijne reede ten anker komen en aan zijne inwoners de ruimste gelegenheid tot een voordeeligen handel in levensmiddelen en allerlei snuisterijen bieden. Vooral de Engelschen moeten hier hunne zucht om een aandenken mede te brengen van de vreemde plaatsen die zij bezoeken, niet zelden duur bekoopen; want de Anjereezen verstaan uitnemend de kunst om van de koopzucht en onervarenheid van den vreemdeling partij te trekken.

Maar ook de enkel voorbijvarende schepen plachten te Anjer niet ongemoeid te blijven. Nabij de ondiepe en nauwe, slechts voor kleine vaartuigen bruikbare haven, die, tusschen het fort en de waterplaats, zich met hare uit geheide palen bestaande hoofden een eind weegs in zee voortzet, staat een hooge wari-

[1]) T. v. N. I. VII. 1. 375 v. Vgl. Dl. I. 56, 71.
[2]) Vgl. Dl. I, bl. 5 en 25.

ngin, in wiens kruin vroeger een hutje tusschen de takken doorschemerde, waartoe men met een bamboezen ladder opklom en dat een vrij uitzicht over de geheele straat Soenda bood. Hier hield een oppasser aanhoudend de wacht, om van alle in het gezicht komende schepen bericht te geven, waarna de havenmeester de schepen praaide om hunne namen en die der passagiers te vernemen, en de brieven te ontvangen waarvan spoedige bezorging verlangd werd. Van die oogenblikken maakten de Anjersche kadraaiers gebruik, om met hunne ranke, uit een enkelen stam gemaakte vaartuigen, zoo vol geladen met ooft en gevogelte en alles wat de begeerlijkheid van den matroos kan prikkelen, dat er voor den schuitevoerder zelven nauw plaats in zijn prauwtje overbleef, het schip van alle zijden te omstuwen. Daar kon de vreemdeling zich dan verlustigen in het gezicht van de verbazende behendigheid der halfnaakte Anjereezen, die, onvervaard wanneer hun schuitje omver sloeg en de gansche lading overboord viel, in een oogenblik de kano weder wisten overeind te helpen en van water te bevrijden, het drijvende na te zwemmen en het gezonkene al duikende uit de diepte op te brengen.

Dit schouwspel, dat door de verhalen van honderd reizigers zeker den meesten mijner lezers in zoo scherpe trekken voor den geest staat, dat zij nauw gelooven kunnen het niet zelven aanschouwd te hebben, wordt steeds minder op de reede van Anjer vertoond, naarmate de zeilvaart voor de stoomvaart moet plaats maken. De stoomboot zet haren snellen en statigen koers naar Batavia voort zonder zich om de kadraaiers te bekreunen, en brengt zelve de brieven sneller naar de hoofdstad dan dit van Anjer uit zou kunnen geschieden. Ook in andere opzichten heeft de geest des tijds verbeteringen aangebracht, wier waarde men erkennen moet, al betreurt men dat er veel aan werd opgeofferd, wat voor de verbeelding in een waas van poëzie was gehuld. De schilderachtige hut in den waringinboom is verdwenen en vervangen door een seinpaal, in 1867 opgericht in de nabijheid van den lichttoren, die in 1851 op Java's vierde punt [1], niet ver van Anjer werd gebouwd. Die lichttoren, van hout vervaardigd,

[1]) Zie Dl. I. 24.

is in 1865 vervangen door een fraaien steenen, waarvan het licht zich 46 meters boven den waterspiegel verheft, en van het dek van een gewoon schip op een afstand van vijf duitsche mijlen zichtbaar is [1]). Bij den seinpost is ook een tijdbal geplaatst voor de verificatie der chronometers, terwijl de lichtopzichter ook met het beheer van tijdbal en seinpost belast is [2]). Bovendien heeft Anjer sedert 1869, op het uiteinde van het wester havenhoofd, een ijzeren lantaarnpaal met rood staand licht, onder het toezicht van een inlandschen lichtwachter. [3])

Anjer is, met uitzondering van het oostelijk deel, dat zich geheel als een gewone kampong voordoet, eenigszins in den vorm van een stadje gebouwd; want de huizen, hoewel laag en onaanzienlijk, zijn in blokken vereenigd en door straten of wegen gescheiden, die zelfs van naambordjes voorzien zijn. De voornaamste straat, waarop ook de postweg uitkomt, loopt in het noordelijk deel van Anjer langs het strand en splitst zich verder op in den weg naar Tji Ringin en de laan die naar het monument van lord Cathcart voert. Dit is eene tien meters hooge piramide met een latijnsch grafschrift, door Raffles opgericht tot vereering der nagedachtenis van den kolonel Charles lord Cathcart, die den 10 Juni 1788 op de reede van Anjer overleed [4]).

Bij helder weder geniet men te Anjer een heerlijk gezicht op straat Soenda. Het groene, door het schuim op de riffen als door een zilveren rand omzoomde eiland Dwars in den weg rijst ongeveer 30 meters hoog uit de golven, en komt prachtig uit tegen den achtergrond door Sumatra's Zuidoostkust gevormd, waar de Radja Bassa zijne kruin tot een hoogte van 1340 meters statig tot in de wolken verheft. Verder westwaarts verliest zich de blik in de diepte der Lampongbaai, wier ingang grootendeels is bedekt door de hooge vulkanische eilanden Seboekoe en Sibesi. Zuidwaarts van het laatste schijnt zich de wat naderbij gelegen

[1]) Regeeringsverslag 1865, bl. 233. [2]) Staatsbl. 1867, n°. 11.

[3]) Regeeringsverslag 1870, bl. 31.

[4]) Eene afbeelding van dit monument en het schoone landschap waarin het zich verheft, vindt men in de „Memoir of the life and services of Raffles," terwijl de inscriptie wordt medegedeeld door Roorda van Eysinga, Reizen en Lotgevallen, IV. 259.

steil oprijzende eilandberg Rakata, van den voet tot den meer dan 800 meters hoogen top met bosschen bewassen, op de baren te wiegen.

Niet minder schoon is eene wandeling in het gebergte achter Anjer, b. v. wanneer men de waterleiding tot aan haren oorsprong vervolgt. Anjer is beroemd door zijne kokospalmen, die er uitgestrekte plantsoenen vormen en nergens op Java weliger groeien. Terwijl de zandbodem langs het strand bedekt is met millioenen van de dichtopeengepakte stekelige kroonen der Teki laoet [1]), vaak opgeluisterd door de klokvormige bloemen van de zich sierlijk er doorheen kronkelende Daoen katam [2]) en hier en daar afgewisseld door boschjes van Baloentas [3]), vormen de kokosboomen den hoofdtrek in de vegetatie van Anjers landzijde; doch naarmate men langs de heilingen der bergen opstijgt, worden zij meer en meer afgewisseld door welige rijstvelden en tuinen, door frissche en dartele bergstroomen doorkronkeld.

Dezelfde bekoorlijke verscheidenheid van gezichten naarmate men den blik rechts naar de zee of links naar het gebergte wendt, zooals ze als van zelf voor de verbeelding verrijst van ieder die ooit den weg langs de Ligurische zee tusschen Nizza en Genua heeft afgelegd, blijft den reiziger vergezellen die zich van Anjer naar Tji Ringin begeeft. De weg, in 1828 aangelegd, en die als een zijtak van den bij Anjer eindigenden postweg van Daendels kan worden aangemerkt, is aanvankelijk met djatiboomen beplant, daarna door heggen van euphorbiaceeën bezoomd, voert bij den post Sirih een eind weegs door het maagdelijk woud en wordt vooral merkwaardig waar hij, voorbij den post Tawieng, door de in zee uitloopende trachietkammen der zacht afhellende bergen wordt gedragen, niet het minst om de zonderlinge mengeling van berg- en strandvegetatie, daar de trotsche kiara's en andere woudboomen zich langs die ruggen tot den zeeoever voortzetten, zonder de heesters en kruiden wien dit gebied van rechtswege toekomt, geheel te kunnen verdringen. Tusschen Tawieng en Pasaoeran ligt aan de strandzijde van den weg eene 30 à 40 voet hooge trachietmassa, waarin, zoo het schijnt, de golfslag

[1]) Cyperus rotundus. [2]) Ipomaea pes caprae. [3]) Conyza indica.

eene opening heeft gebroken, die later door menschenhanden tot eene omstreeks 30 voet breede en 10 voet hooge rotspoort is verwijd. Boven die opening vormt zij als het ware eene natuurlijke brug, die op het smalste punt niet veilig kan betreden worden door wie licht aan duizeling onderhevig zijn. Om de poort heen verheft zich zwaar geboomte, maar als men de spleet doorgaat staat men plotseling aan het strand en wordt men verrast door het gezicht eener schoone baai, waarvan de oevers door half verweerde trachietmassa's gevormd zijn. In de poort ligt een steen waarop de inlanders offeren, opdat hunne ondernemingen gezegend zijn. Eene dergelijke maar kleinere poort wordt aan denzelfden weg eenige minuten verder aangetroffen.

De weg die tusschen Tawieng en Passoeran wegens de sterke golving hier en daar tot 30 voet diep in den bodem is ingekapt, wordt weder vlak als men laatstgenoemde plaats voorbij is. Ook loopt hij hier weder onmiddellijk langs het met de witbloemige Bakoeng [1]) rijk getooide strand. Bij Tjarita verliest men echter de zee uit het oog; maar men wordt rijkelijk schadeloosgesteld door de heerlijk bebouwde vlakte die de weg middendoorsnijdt, en die ten noorden begrensd wordt door de tallooze klappers waarin Tjarita verscholen ligt, ten westen door een strandbosch van de zee gescheiden is, ten oosten in de met wilde vegetatie getooide hellingen der lage voorbergen van de daarachter tot de wolken oprijzende toppen Asapan en Kokosan overgaat, en zuidwaarts den reiziger onder de palmen en vijgeboomen van het vriendelijke Tji Ringin den eindpaal van zijn tocht doet begroeten.

Tji Ringin maakt op alle reizigers die het bezoeken, een alleraangenaamsten indruk. De Regent en de weinige Europeesche ingezetenen wonen rondom eene aloen-aloen, die door keurige netheid en fraaie beplanting uitmunt. Het is eene ruime, nagenoeg vierkante vlakte, waarover eenige prachtige boomen in dier voege verspreid zijn, dan men overal het geheel kan overzien, en waaraan eenige eenvoudig maar smaakvol ingerichte woningen palen, die door tuinen en erven van elkander gescheiden zijn. In een hoek van het plein ligt het sedert 1875 niet meer bezette [2])

[1]) Crinum Asiaticum. [2]) Kolon. Versl. 1876. 39.

fortje, waarvan de geheel met gras bekleede aarden wallen de daarbinnen gelegen kazerne geheel voor het oog plachten te bedekken. Ook de gevangenis, die mede aan dit plein gebouwd is, onderscheidt zich bijzonder gunstig door hare zindelijkheid en goede luchtverversching. De aloen-aloen met alle daaraan palende gebouwen is van alle zijden ingesloten door hoog en dicht geboomte, zoodat zij zich voordoet als ware zij te midden van het bosch gelegen. Vroeger bevond zich hier in den tuin van den Assistent-resident eene merkwaardige verzameling Javaansche beelden, doch het is reeds elders door mij opgemerkt, dat zij naar het Museum van het Bataviaasch Genootschap overgebracht is [1]).

De Europeesche wijk is van de inlandsche kampong gescheiden door het riviertje Tji Ringin, waarover een overdekte brug is geslagen. Die kampong is bewoond door landbouwers en visschers. Zij onderscheidt zich door niets bijzonders, behalve dat zij doorsneden wordt door een breeden weg, die van de brug naar het strand voert, 't welk hier eene bijzonder goede gelegenheid voor de vischvangst aanbiedt, omdat het veel minder dan verder noordwaarts tot Anjer door riffen omzoomd is, zoodat de dorpelingen hunne prauwen zonder moeite of gevaar in en uit zee kunnen brengen. Tji Ringin dankt dan ook zijne welvaart voor een goed deel aan de visscherij. Aan het strand is een koepel gebouwd, waaruit men een schoon gezicht op de zee geniet, terwijl er de geringe overblijfselen van het grootere door Daendels gebouwde, maar door de Engelschen vernielde fort aan steeds verder om zich grijpende verwoesting zijn prijs gegeven.

Tji Ringin is de hoofdplaats van het uitgebreide Wester-regentschap, dat zich uitstrekt tot aan het zuiderstrand en ook het vroeger reeds vermelde schiereiland Oedjong Koelon [2]), den zuidwesthoek van Java, en het daartegenover liggende, 72 vierkante palen groote, geheel met bosschen bedekte en slechts tijdelijk door visschers bewoonde Prinsen-eiland of Poelo Panaïtan om-

---

[1]) Dl. II. 148.

[2]) Dl. I. 23. Oedjong Koelon is, volgens van Hasselt, Ind. Mag. II. 2. 90, bij de inlanders de naam van het geheele schiereiland, terwijl Java's eerste punt, gewoonlijk op onze kaarten Tandjong Koelon geheeten, bij hen den naam draagt van Tandjong Gedé. Zie ook Bik in T. v. T. L. en Vk. XVI. 266.

vat [1]). Doch alleen de twee kleine, in het noorden naast elkander liggende districten Tji Ringin en Menes — het laatste ten oosten van het eerste tot aan de grens der afdeeling Pandeglang — zijn goed bevolkt en bebouwd. De veel grootere zuidelijke districten Panimbang en Tji Bilioeng bestaan schier geheel uit onbewoonde en ontoegankelijke wildernis en bevatten slechts eenige weinige, meest zeer armoedige dorpen. De verhouding in welvaart tusschen de verschillende districten kan eenigszins blijken uit het aantal hunner kampongs. Dit bedraagt voor Tji Ringin 125, voor Menes 80, terwijl de districten Panimbang en Tji Bilioeng slechts 38 en 33 kampongs tellen, ofschoon hunne uitgestrektheid minstens driemalen die der beide noordelijke bedraagt.

Van Tji Ringin voeren twee wegen oostwaarts naar de hoofdplaats van het regentschap Pandeglang. De noordelijke, een groote rijweg, slingert zich door het dal tusschen de bergen Karang en Poelasari; de zuidelijke, een binnenweg, gaat over Dagotjarek, de vroegere hoofdplaats van het Wester-regentschap, naar de stille districtshoofdplaats Menes en zet zich vandaar voort om den zuidelijken voet van den Poelasari. Men kan wel nagaan dat beide wegen rijk zijn aan natuurschoon; voor het oogenblik echter moeten wij den blik wenden naar minder bevoorrechte streken, om later bij ons bezoek aan het Midden-regentschap tot den heerlijken omtrek van Karang en Poelasari terug te keeren.

Zuidwaarts gaat van Tji Ringin een weg die, zich langzamerhand meer en meer van het strand der Peperbaai verwijderende, bij de kampongs Bama oediek — dus genoemd in tegenstelling

[1]) Zie Dl. I. 3, 5, 23 v., 117. Poelo Panaïtan was tijdens het Bantensch Sultanaat een verbanningsoord. Aan de Karuarisbaai, die diep in het zuidwesten van het eiland doordringt, maar veel te open ligt om waarde voor de scheepvaart te bezitten, moet in het laatst der vorige eeuw eene kampong gelegen hebben, die Samadang werd genoemd en een paar honderd zielen telde. Zie Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 2. 274. Misschien zijn er in de laatste jaren ook weder kampongs verrezen. Wij lezen ten minste bij Koorders, bl. 351, dat de bevolking der Dl. I, bl. 23, vermelde kampong Djoengkoelan aan de Meeuwenbaai weder verloopen en naar Poelo Panaïtan verhuisd is.

met het aan zee gelegen Moeara Bama — en Tji Boengoer, over de riviertjes Tji Bama en Tji Boengoer voert en op 14½ paal afstands van Tji Ringin de hoofdplaats van het district Panimbang bereikt, die dikwijls ook zelve met den naam van het district wordt genoemd, maar eigenlijk Perdana heet. Zij is een onaanzienlijke kampong, gelegen aan de vischrijke Tji Liman of rivier van Panimbang [1]), en is ook te water te bereiken, want men kan de vrij breede rivier tot hiertoe en zelfs nog iets hooger oproeien, ofschoon daartoe, wegens den snellen stroom, vrij wat krachtsinspanning noodig is. De oevers zijn geheel met bosch bedekt, en zelden komen menschen de rust verstoren waarin hier talrijke scharen van apen en fraaigevederde vogels hunne dagen slijten. Eene enkele maal ziet men de sporen van een lang verlaten hutje, schier geheel weder door den wilden plantengroei overwoekerd. Onder de boomen die hier menigvuldig voorkomen, verdienen de Sahadan en Langkap vermelding, palmen waarvan zich de eerstgenoemde door zijne aanzienlijke hoogte en bijna cirkelronde waaierbladeren, de andere door eene smakelijke kool onderscheidt [2]).

Van Perdana heeft men een afstand van 22 palen af te leggen tot Soedimaniek, de hoofdplaats van het district Tji Bilioeng, en ook weder zelve dikwijls door dien laatsten naam aangeduid. Voerde reeds de weg van Tji Ringin naar Perdana door meestal onbebouwde streken, slechts hier en daar door een kleine gaga afgewisseld, en door dichte met vele tijgers bevolkte bosschen, wier schaduw het opdrogen van het pad na den regentijd verhindert, zoodat dit meestal een onafgebroken modderpoel is; nog gebrekkiger wordt de weg die door schier onafgebroken moerassen, omgeven door kreupelbosch en woeste alang-alangvelden, en schaars door onbeduidende kampongs afgewisseld, tot aan het Kendengsche gebergte voort, waarin Soedimaniek aan een gelijknamig riviertje gelegen is. Dit riviertje vloeit een weinig

[1]) Zie Dl. I. 73.

[2]) Bik in T. v. T. L. en Vk. XVI. 265. De eerstgenoemde palm is waarschijnlijk Livistonia subglobosa, die naar het oordeel van Miquel (Flora III. 59) vermoedelijk niet wezenlijk van L. rotundifolia verschilt, de andere Arenga obtusifolia (Miquel, t. a. p. 36).

boven Soedimaniek samen met de Tji Bilioeng, en na hunne vereeniging voeden zij te zamen de Tji Binoeangan, die aan de zuidkust de grens vormt tusschen de regentschappen Tji Ringin en Lebak.

Van Soedimaniek zetten wij onzen weg zuidwaarts voort, om, na nog 8 palen te hebben afgelegd, Patoedja, niet ver van het zuiderstrand, te bereiken. Die weg is nog steeds even bezwaarlijk; want ook in het gebergte blijft hij moerassig. Dikwijls zelfs zijn de valleien bedekt met kleine meren, waarvan het water rijkelijk is bezwangerd met kalk, die rondom de boomen aan de kanten wordt afgezet en vele overblijfselen van schelpen en zeedieren bevat. Maar heerlijk is de aanblik dien men geniet, wanneer men langs de zuidelijke helling van den laatsten bergrug afdaalt. Van een aangeslibden kustzoom is hier geen spoor. De takken van het Kendeng-gebergte naderen tot aan de zee, en van uit den schoot der dalen, waarin men van alle zijden door het woud omringd is, ziet men eensklaps den oceaan voor zich, zooals hij hier met onstuimige kracht en onder oorverdoovend klotsen zijne rollende golven op de steil afvallende rotsen te bersten stoot en torenhoog doet opstuiven, ginds, waar in de plooien van het gebergte het strand zacht oploopend terugwijkt, zijne schuimende branding voortstuwt tot het uiterste punt dat hare gestadig afnemende kracht bereiken kan.

Patoedja ligt een paar palen van den mond eener gelijknamige rivier, die van de lagere toppen van het Kendeng-gebergte ten noordwesten der kampong, door een breed doch ondiep bed, kristalhelder water naar zee voert, en in hare uitwatering met de een weinig westelijker stroomende Hanojan samenvalt. Men is hier nog ongeveer veertig palen van Java's uitersten westhoek verwijderd, en die geheele uitgestrektheid bestaat uit eentonige, onherbergzame, huiveringwekkende wildernis, met uiterst geringe sporen van bevolking. Den besten weg levert nog het strand zelf, daar de kust over eene groote uitgestrektheid geene belangrijke insnijdingen heeft, en door geene beken van eenige beteekenis, behalve de Tji Kaledjetan, doorgroefd wordt. Na dat riviertje te zijn overgestoken bereikt men de vlakke landengte[1]) die het

[1]) Zie Dl. I. 23.

schiereiland Oedjong Koelon aan Java hecht. Het zand is hier langs het strand tot duinen opgehoopt, die eene schrale, meest uit pandanen bestaande vegetatie dragen; een liefelijken aanblik biedt echter het lage, als op den oceaan drijvende eiland Deli, dat met een dicht woud van kokospalmen bedekt is. Aan ontelbare kleine gleuven in het zand herkent men de plaatsen waar de schildpadden hare eieren leggen; maar niet minder menigvuldig zijn de sporen van haar geduchtsten vijand, den tijger. Achter de duinen is de bodem zeer moerassig, maar met palmen, calophyllen, eugeniën en barringtoniën welig begroeid. De laatste baai die de kust vormt voordat men den westelijken uithoek bereikt, wordt aan de oostzijde begrensd door den ver vooruitspringenden landhoek Tandjong Tĕrèleng, en draagt den naam van Pelaboean Tji Boenar, naar een riviertje dat er zich in uitstort. Doch eer men dat stroompje bereikt, moet men de breede Tji Keusik Loehoer, de rivier van het Hooge Zand [1], oversteken, wat somtijds zeer gevaarlijk kan zijn. Het strand wordt hier hevig door de golven gebeukt; de kracht der branding is in deze baai schier voorbeeldeloos.

Eindelijk bereikt men den voet van den Goenong Pajoeng, den op zich zelf staanden bergtop die de uiterste punt van Java's Westhoek bedekt, en al het grootsche wat steile, naakte rotswanden, afgewisseld door de rijkste vegetatie, te aanschouwen kunnen geven, in de ruimste mate aanbiedt. Wij leerden zijne straalvormige ribben en de steile naakte piramiden die hem als ten voormuur verstrekken, reeds bij onze kustvaart rondom Java kennen. Bij hetgeen er reeds toen over gezegd is, heb ik alleen nog te voegen, dat deze rotspiramiden, waartusschen de kokende zee woelt en opstuift, gedeeltelijk door groote spleten doorboord zijn, en, even als vele rotsen aan den vasten wal, tal van vogelnestgrotten bevatten. Door de weinige inlanders die hier wonen om de nesten te bewaken en in te zamelen, worden zij als de zetels van machtige geesten beschouwd en daarom met de namen van verschillende Sanghjangs bestempeld [2]).

[1]) Zij wordt dus genoemd naar de voor haren mond liggende bank.

[2]) Vandaar ook de naam Tandjong Sanghjang Sirah, Dl. I, 48, aan de

Wij keeren nu van onzen uitstap naar Java's Westhoek naar Patoedja terug en trekken vandaar langs het strand naar Mentojong, aan den mond der gelijknamige rivier, en vervolgens, over den zich hier tot een vrij uitgestrekte vlakte verbreedenden kustzoom, naar Binoeangan, dat aan de overzijde van de Tji Binoeangan reeds in de afdeeling Lebak is gelegen. Deze afdeeling is nog uitgestrekter dan het Wester-regentschap, maar even schaars bevolkt en bebouwd. Van hare vijf districten maken wij het eerst kennis met Tji Langkahan, dat zich in het zuiden der afdeeling langs het strand van den Oceaan uitstrekt. De hoofdplaats, mede Tji Langkahan geheeten, ligt nabij den mond van een gelijknamige, breede en vischrijke rivier, die men met een vlot overvaart, en niet ver van het uiteinde van den breeden, vlakken kustzoom, die bij Mentojong begint. Het plaatsje levert niets bijzonders op, maar doet zich lachend en vriendelijk voor. De aloen-aloen is omplant met schoone tamarinde-boomen en wordt gesneden door een recht, breed pad, dat aan weerskanten door klapperboomen belommerd is. Echter heeft Tji Langkahan den naam van zeer ongezond te zijn.

Het is hier dat in Augustus 1823 de natuurkundige van Hasselt werd aangetast door eene ziekte, die hem noopte zoo spoedig mogelijk naar Buitenzorg terug te keeren. Hij volgde op de reis den weinig bekenden [1]) weg langs het zuiderstrand tot aan de Tji Barénoh, die op dat oogenblik zoo gezwollen was, dat de overtocht slechts met ongeloofelijke krachtsinspanning en groot gevaar werd volbracht. Een vlot van bamboe werd daartoe gereed gemaakt en vier inlanders waagden moedig het lijf aan den onstuimigen stroom, om al zwemmende het uiteinde van den langen rotan waarlangs het vlot zou worden overgevoerd, naar den anderen kant te brengen. De reeds uitgeputte zieke bracht er het

---

Palembang-punt gegeven. Het schijnt evenwel dat men daarvoor Tg. Sanghjang Iroeng moet schrijven, en dat daarentegen de eerste noordwestelijk van haar gelegen rotspiramide Karang Sanghjang Sirah heet. Iroeng beteekent *neus* en sirah *hoofd*.

[1]) De heer Koorders vernam in 1864 van den koewoe van Tji Barénoh, dat hier nooit Europeanen geweest waren, met uitzondering eener dame, die in 1855 van Soekaboemi naar Banten reisde.

veege leven af en bereikte zelfs nog Buitenzorg, maar bezweek den dag nadat hij daar was aangekomen.

Ook wij volgen om van Tji Langkahan naar Tji Barénoh aan de gelijknamige grensrivier met de Preanger te komen, aanvankelijk het strand, doorwaden de ondiepe Tji Pager, gaan verder over een vlak, meest door laag kreupelhout, soms door hooge boomen beschaduwd duinpad, op geringen afstand van de zee, en trekken tal van riviertjes over, waaronder de Tji Djompo dicht bij den weg een kleinen, maar schilderachtigen waterval vormt. Nadat wij de Tji Sidekan zijn overgegaan, begeeft ons het pad en moeten wij een halven cirkel beschrijven over rotsbrokken en klipspitsen, die bij hooge zee in het geheel niet te passeeren zijn. Vervolgens komen wij aan de diepe, maar toch onbevaarbare Tji Hara, wier breeden, helderen, door de klappers en ander geboomte van een verlaten kampong belommerden stroom wij met een vlot overgaan. Aan de overzijde hebben wij den steilen, naar zee vooruitspringenden berg van Tandjong Tji Hara te bestijgen, en genieten van de hoogte een schoonen terugblik op den afgelegden weg. Langs woeste en stoute klippartijen zetten wij ons pad weder vlak langs zee voort, en bereiken weldra de breede maar ondiepe Tji Mandiri, die wij, even als een menigte kleinere stroompjes, zonder moeite of gevaar doorwaden. Nu komen wij spoedig in het gebied van de grootere Tji Siïh, die zich op kleinen afstand van haren mond met de Tji Mantjak vereenigt en daarna met verbazende snelheid naar zee stroomt, zoodat de overtocht vaak slechts met veel moeite en beleid kan volbracht worden. Ook de nu volgende Tji Madoer moeten wij met een sasak overgaan, waarna wij aan de overzijde de aanzienlijke in een kom gelegen kampong Bajah [1]) bereiken. Die kom wordt, op ongeveer een paal afstands van het strand, gevormd

[1]) Zoo noemt Koorders deze kampong, bl. 309, 310, in overeenstemming met Junghuhn's kaart. Zij is echter klaarblijkelijk dezelfde, die bij Bik, bl. 260, kampong Madoer wordt genoemd, en wier bevolking hij beschrijft als eene kolonie uit het Buitenzorgsche Djasinga. De kaart van v. d. Velde onderscheidt een kampong Bajah en een kampong Madoer, welke laatste bijna vlak aan het strand zou gelegen zijn; maar Koorders kent geene kampong van dien naam, en met het Madoer van Bik komt de ligging in het geheel niet overeen.

door het terugwijken van den Goenong Madoer, welke, daarna weder tot de rivier naderende, een ver in zee vooruitstekenden en welig begroeiden uithoek vormt. Van dien uithoek overziet men de geheele baai, tusschen Tandjong Madoer en Tandjong Tji Hara besloten, waarbij de zich blauw tegen den horizon afteekenende lijnen van laatstgenoemd voorgebergte den achtergrond vormen. Eene vaart op de rivier van Madoer afwaarts tot aan haren mond is zeer beloonend. De stroom is breed en kristalhelder; de boorden zijn laag en groen en bedekt door de prachtigste boomgroepen, die zich over het water welven, hier en daar afgewisseld door vreedzaam grazende buffels; het gebergte dat de vallei begrenst, vooral de Goenong Madoer, levert met zijne groene bekleeding de schilderachtigste gezichtspunten op, en de woeste branding in de baai geeft een grootschen indruk van den eeuwigen strijd der elementen.

Voorbij dit punt valt niet veel bijzonders meer op te merken. Alleen de in een schoon, doch woest oord gelegen kampong Sawarna verdient nog vermelding. Zij ligt op eenigen afstand van het strand aan een riviertje dat op zijn weg naar zee een aaneenschakeling van kalkholen bespoelt, waarin de salanganen ontelbare nestjes hebben opgehangen. Overigens is de ruimte tusschen Tji Madoer en Tji Barenoh schier geheel door den hoogen, langen, met schier ondoordringbaar en toch door onderscheiden voetpaden doorsneden bosch begroeiden bergrug Pasir Mangga bedekt.

Iets beter bekend dan de strandweg is de weg die van Tji Langkahan noordwaarts, over het dicht begroeide Kendengsche gebergte, naar het 26 palen verwijderde Lebak voert. Het geheele gebergte heeft hier het karakter van een hoogland zonder uitstekende toppen, maar doorsneden van vele, in verschillende richtingen loopende, meer of min diepe ravijnen en valleien, waardoor kleinere en grootere rivieren in ontelbare kronkelingen noord- of zuidwaarts gaan. Na de kampongs Kandang Sapi en Wangsak Rama te zijn voorbijgegaan, steekt men eerst de westwaarts vloeiende Tji Liman, en daarna bij Poleng de noordwaarts stroomende Tji Oedjoeng, de voornaamste der Bantensche rivieren [1]),

[1]) Zie D. I. 73.

over. Dicht bij dit punt verbindt een zijtakje den weg met Goenoeng Kentjana, de hoofdplaats van het district Paroeng Koedjang, bekend aan de lezers van den „Max Havelaar" als de woonplaats van den Wadana die aan Saïdjah's vader zijne buffels ontnam [1]). Van Poleng wendt zich de weg west-noordwestwaarts naar Lebak, mede eene districtshoofdplaats, vroeger ook de hoofdplaats van het gansche regentschap dat nog gewoonlijk naar haar genoemd wordt, maar in die waardigheid in 1843 vervangen door Waroeng Goenoeng, gelijk dit weder eenige jaren later door Rangkas Betoeng, beide meer noordwaarts nabij de grenzen der afdeelingen Pandeglang en Serang gelegen.

Lebak ligt prachtig in den schoot der vallei van de Tji Semoet (juister Tji Simeut, d. i. Sprinkhanen-rivier), den voornaamsten zijtak van de Tji Oedjong. De rivier, die in sterk kronkelenden loop over een steenachtige bedding ruischt en bruist, slingert zich bijna om het geheele plaatsje heen en knelt het als in hare armen. De vallei, waaraan het zijn naam ontleent [2]), is ingesloten door een gebergte dat 250 à 300 meters hoog is. Vooral is het gezicht betooverend, wanneer men, van de laatste hoogte afdalende, nederblikt in het dal, dat met den heerlijksten plantengroei is getooid.

Ten zuiden van Lebak, op een afstand van 5 à 6 palen, liggen in het dal van de Tji Oedjoeng de kolenvelden van Bodjong Maniek, en wat meer zuidwestwaarts, bij den zijtak Tji Lajang, die van Bodjong Mangkoe, die wij beide reeds in het eerste boek van dit werk leerden kennen [3]). Wij zullen er ons niet weder bij ophouden, maar ons liever den langduriger en moeielijker tocht laten welgevallen naar de dorpen der Badoewi's, een merkwaardigen volksstam die het dal der Tji Oedjoeng veel hooger op, ten zuidoosten van Lebak, bewoont. Wij gaan, den weg naar Tji Langkahan een paar palen terug afleggende, de steile hoogte weder

---

1) Het verhaal had droevige waarheid ten grondslag; de knevelarijen van het districtshoofd gingen zoo ver, dat de Regeering, hoeveel weerzin zij ook steeds aan den dag legt om het gezag der inlandsche hoofden aan te randen, den Wadana van zijne waardigheid ontzette. Zie Kol. Versl. 1856. 22.

2) De naam is volledig Lebak Prahiang, d. i. de vallei der demonen. Zie Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 2. 300. Aan dien naam zal ongetwijfeld wel een legende verbonden zijn.

3) Dl. I. 115 v.

op, doch slaan nu spoedig een zijpad in naar de kampong Tji Boengoer, vanwaar wij den bezwaarlijken tocht in de richting van de Tji Oedjoeng vervolgen door een wildernis van alang-alang en glagah, afgewisseld door kreupelhout, waar tusschen zich hier en daar een reusachtige gomelastiekboom [1]) verheft. Bij het doorwaden van de Tji Manoek verlustigen wij ons in den aanblik van een kleinen, maar liefelijken waterval, en te midden van het hooge rietgras wijst men ons de grot Karang penganten, waarin geen inlander den moed heeft zich neder te laten, omdat eene legende meldt, dat hier een jeugdig echtpaar een droevigen dood vond. Den man kostte de poging het leven om in die grot vogelnesten in te zamelen, en de trouwe gade doorstak zich, als een andere Thisbe, bij het lijk van haren echtvriend.

De gewone weg naar de Badoewi's bereikt de Tji Oedjoeng bij Bodjong Menteng en gaat vandaar verder naar Dangdang; het is echter den vriend van natuurschoon aan te raden, alvorens hij Bodjong Menteng bereikt, een zijpaadje rechts in te slaan, waardoor hij het gebied van het district Paroeng Koedjang betreedt, om het een weinig lager aan de rivier gelegen Parakan Besi te bezoeken, een levendige en welvarende kampong, met nette woningen, wuivende kokospalmen en prachtige rijstvelden, die u reeds bij het afdalen in het dal door een heerlijken aanblik beloont, maar slechts met moeite bereikt wordt over een smalle bamboebrug, hoog boven de rivier gespannen, en aan de beide uiteinden hangende op groote waroeboomen, die zich horizontaal over het water welven. Van Parakan Besi gaan wij vervolgens, berg op berg af, door een prachtige boschstreek, tot zich eensklaps aan onze linkerhand een wonderschoon berggezicht voor ons opent, waar wij tot in een eindeloos verschiet heuvel aan heuvel en bergtop aan bergtop zich met scherpe lijnen aan de lucht zien teekenen. Nu volgt een lange, steile daling en het doorwaden van de Tji Séké, waardoor wij het kleine plateau van Tji Awi bereiken, dus genoemd naar het riviertje dat hier de grens der districten Paroeng Koedjang en Lebak en tevens van het gebied der Badoewi's vormt.

[1]) Urostigma karet. Zie Dl. I. 152.

Over de Badoewi's zou veel zijn mede te deelen. Met de overleveringen en gissingen omtrent hun naam en afkomst, met de beschrijving en de poging tot verklaring hunner zonderlinge begrippen en gebruiken, zou men een boekdeel kunnen vullen. Doch het onderwerp is overbekend, alles wat men omtrent hen weet en gist is tot vervelens toe herhaald, en slechts volledigheidshalve waag ik mij aan een uiterst vluchtige schets.

De Badoewi's zijn een levende antiquiteit. Zij zijn echte Soendaneezen, maar die den Islam niet hebben aangenomen, — een gering overblijfsel van dat deel der bevolking dat zich tegen de nieuwe leer zoo lang hardnekkig bleef verzetten en meer en meer naar de diepste en ontoegankelijkste schuilhoeken van het gebergte terugweek [1]). De naam Badoewi's wordt hun alleen door de buitenwereld gegeven, en schijnt niets anders te zijn dan het Arabische badawi, ons bedowijn, dat de woestijnbewoners aanduidt, die van vaste woonplaatsen verstoken zijn. Het is zeker niet onwaarschijnlijk dat de strijders voor den Islam, door Arabieren aangevoerd, dien naam op de bewoners der zuidelijke wildernissen hebben toegepast; in allen gevalle is deze verklaring van den naam onder de tot nog toe voorgestelde de eenige die de verwerpelijkheid niet op het voorhoofd draagt. Zelven noemen zich de Badoewi's, volgens de meeste berichten, eenvoudig naar de dorpen die zij bewonen en geven zij zich geen collectieven naam. Van Hoëvell geeft echter als zoodanig djélĕma dangka, Koorders oerang parahiang op; beide namen kunnen beteekenen „menschen die de daemonen vereeren" [2]). Zeker is het althans dat de Badoewi's werkelijk nog den godsdienst hunner heidensche voorouderen belijden en den Islam verafschuwen, ofschoon zij zijn invloed niet geheel hebben kunnen weren. In de geloofsbelijdenissen die zij aan v. Hoëvell mededeelden, komt Allah als hoogste godheid en ook de naam van Mohammed voor; maar

[1]) Zie Dl. II. 239, 272; vgl. Dl. I. 351, 356.

[2]) Dangka schijnt ongeveer hetzelfde te beteekenen als het Jav. boetå, wat ik opmaak uit de vergelijking der Woordenboeken van Geerdink en Rigg in v. De laatste schijnt de uitdrukking djélema dangka te kennen, maar geeft den indruk van te meenen, dat ook deze naam door de Mohammedanen aan de Badoewi's gegeven wordt.

het zijn slechts namen en klanken, die zij wellicht alleen bezigen om hunne tegenstanders te misleiden, even als zij zich ook laten besnijden of voorgeven besneden te zijn, ten einde hunnen schimp te ontgaan [1]). Inderdaad schijnt hun hoogste godheid Batara Toenggal te zijn, zoodat Allah voor hen slechts een andere naam is waarin zij de attributen samenvatten die zij aan dien eenigen [2]) toekennen. Doch, zooals dat bij de heidensche Javanen algemeen was, in de werkelijke godsvereering wordt in plaats van het opperwezen, dat slechts een abstract begrip vertegenwoordigt, een heirleger van uit dat wezen geboren of uitgestraalde geesten gesteld, die ook bij de Badoewi's Sanghjangs genoemd worden, terwijl met de vereering der natuurgeesten ook die van de afgestorvene voorouders zoodanig verbonden wordt, dat zij daarmede geheel ineensmelt [3]). Het eigenaardigst wat ons van de religieuse voorstellingen der Badoewi's wordt medegedeeld, is dan ook, dat de zielen der gestorven boozen in de kraters der vulkanen branden, maar dat die der vromen gaan naar de lemah bodas, de witte plek [4]), om daar in de zalige rust der voorouders te deelen. Die zoogenaamde witte plek nu ligt hooger aan de Tji Oedjoeng, op eenige palen afstands van hunne dorpen, te midden van het dichte woud, en heeft met hare zich het een boven het ander verheffende terrassen al het aanzien van een oude bidplaats, zooals er zoovele op Java voorkomen [5]). Basaltblokken van verschillende gedaante en grootte, deels overeind staande en door kleinere gesteund, en allen met eerwaardig mos begroeid, liggen over die terrassen verspreid, en vertegenwoordigen voor de Badoewi's de verschillende Sanghjangs die de voorwerpen hunner hulde en vereering zijn.

---

1) Van Hoëvell gelooft dat alleen de djélema loear (zie beneden) besneden zijn; doch Koorders, bl. 331, schijnt te kennen te willen geven dat de besnijdenis bij de Badoewi's algemeen is.

2) Toenggal beteekent eenig; Batara Toenggal of Hjang Toenggal komt in de Javaansche mythologie soms voor als de vader van Batara Goeroe. Zie Cohen Stuart, Brâtâ Joedâ, I, bl. III en 263.

3) Zie Dl. I. 313—332. Van die Sanghjangs der Badoewi's worden door v. Hoëvell, bl. 395, 400 v. een menigte opgenoemd.

4) Bodas beteekent wit, en lemah plek of grond, niet, zooals van Hoëvell opgeeft, steenen.

5) Dl. II. 104, 148.

De Badoewi's hebben ook geesten of goden die hunne kampongs beschermen, in de manier van den danhjang desâ der Javanen [1]), en ook zij houden ter eere dier goden offerfeesten. Deze feesten heeten kawaloe en worden gevierd in de eerste, tweede en derde maand van het oogstjaar, dat natuurlijk een zonnejaar is, al is het maanjaar hun niet onbekend. De feesten worden voorafgegaan door een vastendag en gevierd met een maaltijd. Het voornaamste feest is het laatste en wordt kawaloe toetoeg genoemd. Op dit feest maakt in iedere kampong eene der voornaamste vrouwen een beeldje van rijstemeel, ongeveer zoo groot als een pasgeboren kind, verwt het aangezicht geel, de oogen en wenkbrauwen zwart en de lippen rood, en hult het lichaam in linnen. Dit beeldje moet de bruid van den beschermgeest der kampong voorstellen. Inmiddels bereiden eenige andere vrouwen in een sangkoe of metalen pot, die een heilig erfstuk van de voorvaderen is, de offerspijze, laksa geheeten, en bestaande uit een soort van vermicelli van rijstemeel, waarbij eenig vleesch van zeven verschillende dieren: ree, dwerghert, schubdier, stekelvarken, eekhoorn, rivierslakken en garnalen [2]), moet gevoegd worden. Is deze offerspijs gereed, dan wordt het beeldje door de zeven oudste mannen naar zekere plaats in het bosch gebracht en in zittende houding met den rug tegen een hoenderei op een matje gezet. Daarna worden er zoovele mandjes met laksa als er personen en zooveel uit arèn-bladeren gesneden poppen als er vrouwen in de kampong zijn, in een kring om het beeld geplaatst, en daarom heen eenige arèn-stokken in den vorm van kleine lansen, naar het aantal mannen, in den grond gestoken. Een bamboe met azijn en een tweede met water worden aan een stok tus-

[1]) Dl. I. 315.

[2]) De Soendasche namen zijn mĕntjĕk, peutjang, peusing, landak, boeĕet, soesoe of soesoeh en koerang, en zijn allen goed verklaard in Geerdinks woordenboek, met uitzondering van soesoe, waarbij hij „naam van een visch" schrijft. Rigg verklaart soesoe: „a small monovalve shellfish common in the mountain streams, Melania." Dit komt overeen met van Hoëvell's „slakken" en nog nauwkeuriger met „klein soort van rivierslak, Mal belitjoeng", in den Soendan. tolk van Grashuis, bl. 36. Hoe de Hollander, Ld. en Vk. I. 415, aan „landkrabben" komt, kan ik niet nagaan. Koorders, die, bl. 339, opgeeft, dat soesoe volgens Rigg een vischsoort is, schijnt het onderscheid tusschen visschen en weekdieren niet te kennen.

schen den kring der lansen opgehangen en een bos padistroo wordt in brand gestoken; want azijn, water en vuur zijn noodig om het wild te bereiden, dat de bruidegom, als hij zijn bruid bezoekt, van de jacht zal medebrengen. Na dit alles verwijderen de zeven mannen zich en laten het beeld over aan de hoede van een schorpioen en een spin, die er links en rechts als wachters aan gebonden zijn. Bij de terugkomst der zeven mannen in de kampong moeten alle vrouwen rijst stampen, en het feest wordt met een offermaal besloten. Den volgenden dag worden de graven der voorouders door de mannen bezocht.

Er zijn tallooze zaken die voor den Badoewi boejoet, dat wil zeggen voor hem, om eene of andere fantastische reden, onheilspellend en hem daarom, vaak van oudsher, ontzegd zijn. Ook deze vorm van bijgeloof is algemeen onder de heidensche volken van den Archipel, en is op verre na niet uitgeroeid onder de bekeerden tot den Islam [1]). Het verbod betreft in vele gevallen het gebruik van zekere spijzen of dranken, dikwijls ook het betreden van bepaalde plaatsen of het deelnemen aan zekere handelingen, en het geldt nu voor sommige familiën, dan voor den geheelen stam, nu onder bepaalde omstandigheden, dan voor altijd. Bij de Badoewi's schijnt het boejoet zich buitengemeen ver uit te strekken, misschien ook ten deele als een middel om hunne afzondering van de omringende bevolking te handhaven. Het is bij hen boejoet rijst anders dan op sawah's te telen, in rijst te handelen, rijst buiten 's huis te koken, sommige spijzen gekookt te nuttigen, apen, herten, geiten en sapi's te eten en te slachten (terwijl daarentegen het vleesch van kidangs, bantengs, buffels, kippen en eenden niet verboden is), te paard te rijden, lastdieren te gebruiken, andere kleuren dan wit, zwart en blauw te dragen, de legersteden met rotanmatten en groote rolkussens te bespreiden, kleederen te dragen van stoffen die niet door hen zelven vervaardigd zijn, tabak te rooken of te

---

[1]) Het boejoet is het taboe der Zuidzee-eilanden, het pali der Dajaks, het pamali der Boegineezen en Maleiers, het kasipalli der Makassaren, het fadi der Malegassen, het roboe der Bataks, het leo der Timoreezen, het posan der Alfoeren, het angker der Javanen en het sarebi der Balineezen.

kauwen, goud in ontvang te nemen, de schrijfkunst te beoefenen, de huizen anders dan met kirai [1]) te dekken en velerlei andere zaken meer [2]). Ook is het den Badoewi's niet geoorloofd te gelijk meer dan ééne vrouw te huwen. Is één der echtgenooten gestorven dan moet de overlevende drie jaren ongehuwd blijven. Echtscheidingen zijn, zoo al niet onbekend, ten minste hoogst zeldzaam.

Intusschen achten de Badoewi's het niet noodig, dat de strenge eischen van hunnen godsdienst en hunne eigenaardige gebruiken door alle leden van hunnen stam worden in acht genomen. Zij zijn tevreden wanneer zij slechts door een kleine kern volkomen zuiver en ongeschonden bewaard worden, en gunnen aan de overigen eene veel grootere mate van vrijheid. Hierop berust de onderscheiding tusschen de djélĕma dalem en de djélĕma loewar, d. i. de binnen- en de buitenmenschen. De eersten mogen slechts uit veertig gehuwde mannen met hunne huisgezinnen bestaan; wordt dit aantal overschreden, dan gaan de overigen over tot de djélĕma loewar, die in de naburige dorpen gemengd onder de Mohammedaansche bevolking leven en de voorschriften van hunnen godsdienst slechts behoeven in acht te nemen, voor zoover de omstandigheden dit gedoogen. De djélĕma dalem bewonen, volgens de laatste berichten, de kampongs Tji Beo, Tji Kertawana en Tji Samodor. Men kan echter niet zeker zijn dat dit nog heden het geval is, daar verhuizingen onder de Badoewi's zeer dikwijls voorkomen. Kanèkes, Rawajan, Tji Kesik, in vroegere berichten als woonplaatsen dezer lieden voorkomende, zijn het thans niet meer; andere soms als zoodanig vermelde kampongs zijn het slechts voor zoover ze gedeeltelijk door djélĕma loewar bewoond worden.

In de kampongs der djélĕma dalem zijn alle huizen even groot en geheel op dezelfde wijze op houten stijlen eenige voeten boven den grond gebouwd, terwijl het front onveranderlijk òf naar het noorden òf naar het zuiden gericht is. De woning van het dorps-

[1]) Dl. I. 565.

[2]) In de opgaven omtrent hetgeen boejoet is heerscht veel verschil, vooral, zoo het schijnt, omdat eenige schrijvers aan sommige verbodsbepalingen eene te wijde strekking geven.

hoofd, Girang poeöen geheeten, staat aan het zuidelijk uiteinde der kampong, met de deur naar het noorden, en heeft de balé, waar de kawaloe's gevierd worden, recht tegen zich over. Benoorden de balé is een loods, waar al de vrouwen van het dorp in een lesoeng die meer dan 12 voet lang is, gezamenlijk de rijst stampen. In de buurt dier loods vindt men al de rijstschuren in een groep bijeen staan. Zij zijn, even als de huizen, met bijzondere zorg bewerkt.

De Girang poeöen wordt voor het leven gekozen; daar hij echter gehuwd moet zijn en geen tweede huwelijk mag aangaan, verliest hij zijne waardigheid als zijne vrouw sterft. De Girang poeöen van Tji Beo schijnt de voornaamste en eenigermate het hoofd der geheele gemeente te zijn. Misschien is het aan hem alleen, misschien ook aan de gezamenlijke girang poeöens opgedragen te beslissen, wie, als het getal der djélĕma dalem te groot wordt, tot de djélĕma loewar moet overgaan. Ook in de buitendorpen, ten minste in een achttal, vindt men girang poeöens, waarvan stellig gezegd wordt, dat zij aan dien van Tji Beo ondergeschikt zijn. In de binnendorpen staat een tweede hoofd, Girang serat genaamd en eveneens door de bevolking gekozen, den Girang poeöen ter zijde; hij schijnt vooral belast te zijn met zaken waarbij de Badoewi's met de buitenwereld in aanraking komen. Als de derde in rang wordt de oudste in jaren, de pangasoeh kokolot [1]) aangemerkt.

De Badoewi's zijn zeer zindelijk en leiden een ingetogen leven; zij kenmerken zich door oprechtheid en goede trouw, begaan schier nimmer misdrijven, brengen hunne landrenten geregeld op, en zijn voor het Gouvernement de gehoorzaamste onderdanen [2]).

Van onzen heerlijken uitstap in het gebergte keeren wij terug

---

[1]) Van kolot = oud.

[2]) Ik heb in deze schets zooveel mogelijk Koorders gevolgd; want zijne berichten zijn de nieuwste en wegens zijne bekendheid met de Soendasche taal en den geest van onderzoek die hem bezielde, het best te vertrouwen. Maar ongelukkig zijn ze slechts ontleend aan losse aanteekeningen, na zijn dood in zijne papieren gevonden, en die dikwijls maar half verstaanbaar zijn, meer aanvulling en verbetering van vroegere berichten dan een zelfstandig overzicht bedoelen, en de tegenstrijdige mededeelingen die hem ter oore kwamen onverzoend naast elkander plaatsen.

naar Lebak, om vandaar den weg oostwaarts in te slaan die naar Sadjira gaat. Die weg is niet gemakkelijk: hij voert over heuvelachtig terrein met vele steile hellingen; hij is meestal ook niet fraai, daar hij weinig sporen van bevolking toont en veelal door kreupelhout en glagah loopt. Eene uitzondering maakt echter de afstand van ongeveer een paal, dien men, alvorens kampong Moentjang te bereiken, aflegt door een heerlijk maagdelijk woud, met hoog opgaand, lommerrijk geboomte, verlevendigd door het liefelijk gefluit van een gevederden zanger [1]). Vervolgens doorwaadt men de vrij breede Tji Minjak, een tak van de Tji Semoet, en ziet aan den weg de gardoe en pasar van de kampong Tji Minjak, die zelve in een niet zeer verwijderd verschiet aan onze rechterhand opdoemt. Na nu nog de Tji Laki, de grensrivier tusschen de districten Lebak en Sadjira, te zijn overgestoken, heeft men nog 5 palen af te leggen om de gelijknamige aan de Tji Bèrang gelegen hoofdplaats van het laatste te bereiken, welker verbinding met Djasinga in het Buitenzorgsche wij reeds vroeger leerden kennen [2]).

Het district Sadjira, vooral het gedeelte dat zich zuidwaarts van de hoofdplaats uitstrekt, behoort nog tot de minst bekende gedeelten van Banten. Junghuhn teekent op zijn kaart in 1855 aan, dat het met bosschen bedekt, onbewoond en niet nader onderzocht is, en daar de topographische opneming van Java eerst in 1878 tot Banten is gevorderd [3]), en nog tot geene verbetering der kaarten geleid heeft, staat onze kennis nog ongeveer op dezelfde hoogte. Wel is een niet onbelangrijk deel der woeste gronden van Sadjira, gelijk ook, ofschoon in veel minder mate, van de districten Lebak, Waroeng Goenoeng en Parakan Koedjang, krachtens de agrarische wet, door de Regeering in erf-

---

1) Koorders, bl. 324 (vgl. 345), spreekt slechts van „zangvogels", zonder de soort te noemen; maar Junghuhn, Java, I. 532, teekent aan, dat hem geen andere zangvogel op Java bekend is dan de manoek kaso of tekoesan, die over het gansche eiland wordt gevonden en dien men zonder moeite, reeds bij den eersten slag van zijn gezang herkent. Is mijne meening juist, dat ook hier aan dien bergzanger moet gedacht worden, dan moet hij niet zoo uitsluitend tot de derde zone beperkt zijn als Dl. I. 235, werd gezegd.

2) Boven, bl. 100. 3) Reg. versl. 1878. 47.

pacht uitgegeven en vooral met koffie beplant [1]), maar bij gebrek aan voldoende kaarten is de ligging der perceelen niet na te gaan. Evenmin is de plaats nauwkeurig te bepalen van de in 1855 bekend geworden warme bron, die in Sadjira op 8 palen afstands van de grens van Djasinga en op eene hoogte van 1200 voet in een dicht bosch gevonden wordt, en waarbij de heer Motman, ten gerieve der inlanders, die er voor de genezing van sommige ziekten veel vertrouwen in stellen, een bamboezen huisje heeft laten opslaan [2]). Aan natuurlijk schoon kan het deze afdeeling niet ontbreken; zeker is het althans dat men er op menig punt, bij vrij uitzicht, een prachtigen blik moet hebben op den oostwaarts zich verheffenden Salak [3]). Wij zullen ons echter in deze onbekende gewesten, dewijl ons iedere gids daarvoor ontbreekt, niet wagen, maar met de hoop dat de uitbreiding der particuliere landbouw-ondernemingen betere resultaten voor de productie van Banten zal opleveren, dan er ooit door het cultuurstelsel verkregen zijn, den weg van de vrij onbeduidende kampong Sadjira naar Rangkas Betoeng, de hoofdplaats van het Regentschap Lebak, inslaan.

Deze weg is veel afwisselender en aangenamer dan die van Lebak naar Sadjira en voert deels langs den linker-, deels langs den rechteroever van de Tji Bèrang, die men met een vlot oversteekt, nu eens door heerlijke sawah's, dan weêr over schuimende bergstroomen, en gunt hier en daar een blik op schilderachtig gelegen kampongs. Vooral bij den post Genteng, omstreekt 1½ paal van Rangkas Betoeng, ontrolt zich, op een verheffing van den weg, eensklaps een prachtig panorama voor onze oogen. Lachend en vriendelijk ligt de kampong Genteng, omringd door groene heuvels, aan de boorden van de Tji Bèrang, en aan alle zijden rust de blik in het verschiet op de schoone lijnen van den Doelang, den Djasinga, den tweetoppigen Endoed, den Boetak en de bergen waarin Lebak verscholen ligt en die zich hier slechts als lage heuvelrijen voordoen. Om dit verheven punt te bereiken, hebben wij echter een zeer lastigen en oneffen weg moeten af-

---

[1]) Reg. versl. 1878, Bijl. WW. 2 en Bijl. P. 1.
[2]) N. T. v. N. I. X. 462, XI. 217.
[3]) Zie b. v. pl. XVI in het plaatwerk „Java" van Salm en Greive.

leggen, die, wegens de steile hellingen, voor vervoer per as geheel ongeschikt is, en dit ongemak heeft in 1874 tot een gedeeltelijke verlegging van den weg naar meer vlak terrein aanleiding gegeven [1]), waarbij het maar te hopen is dat hij niet in schoonheid verloren heeft, wat hij in gemak heeft gewonnen. Van den post Genteng af is de weg vlak en effen, maar waterloos en verlaten, totdat wij de vruchtbare vlakte naderen waarin, bij de samenvloeiing van de Tji Bèrang met de Tji Semoet, Rangkas Betoeng met zijn lange reeks van wijd verspreide, onder het groen verscholen woningen, zijn keurig onderhouden, fraai beplanten aloen-aloen en zijn even onbruikbaar als overbodig, sedert 1875 niet meer bezet [2]) fortje gelegen is.

Van Rangkas Betoeng hebben wij slechts vier palen af te leggen en bij Tji Langkat, waar deze weg met den rechtstreeks van Lebak noordwaarts voerenden samenkomt, met de veerpont de Tji Oedjoeng over te gaan, om Waroeng Goenoeng te bereiken. Ook deze plaats heeft een net voorkomen en fraaie omstreken met schoone gezichtspunten, doch wij houden er ons niet op, gedreven door het verlangen om eindelijk ook het kleinste, maar schoonste der Bantensche regentschappen, Pandeglang of het Midden-regentschap, te betreden. In dit regentschap verheft zich de bodem der residentie in den Karang en den Poelasari tot zijn grootste hoogte [3]), terwijl tusschen den noordwestelijken voet van den Karang en het Anjersche gebergte de merkwaardige vlakte gelegen is die nog den naam van Dano draagt, omdat zij eenmaal een uitgestrekt meer vormde, dat thans ten deele voor de cultuur is veroverd, en wat het overgebleven deel betreft, eer een moeras dan een meer is te noemen [4]). Pandeglang

---

[1]) Reg. versl. 1875. 2. [2]) Zie Reg. versl. 1876, bl. 39.

[3]) Zie Dl. I. 68, 71.

[4]) Junghuhn, Java. II. 7. Kussendrager, Java. 14. Roorda v. Eysinga Ld. en Vk. III. 2. 230. Volgens laatstgemelden zijn de pogingen tot drooglegging in 1835 aangevangen en stelde men zich voor 800 jonken voor den rijstbouw te winnen, waarvan in 1836 werkelijk 131 jonken verkregen waren. Volgens Brumund (1841), bl. 691, was men er wel in geslaagd het niveau van het water te verlagen, maar was de eigenlijke drooglegging mislukt. Daar het mij niet blijkt dat de pogingen later hervat zijn, geloof ik dat wat Dl. I. 61, over de droogmaking van d u i z e n d e n bouws gezegd is, zeer over-

is ook het eenige der Bantensche regentschappen, waarin zich nog de Gouvernements-koffiecultuur, schoon op kleine schaal, heeft staandegehouden. Over het algemeen zijn de bodem en de maatschappelijke toestand van Banten zoo ongeschikt gebleken voor de Gouvernements-cultures, dat zij allen, met deze uitzondering, langzamerhand zijn ingetrokken. In Pandeglang werden in 1877 nog ruim 8500 pikols koffie aan het Gouvernement geleverd; zij waren echter gedeeltelijk verkregen uit zoogenaamde merdika-tuinen, d. i. van landen aan inlanders afgestaan om er voor eigen rekening koffie te telen, die echter tegen de bepaalde prijzen aan het Gouvernement moet worden geleverd. Hier in Pandeglang zijn namelijk van de nog in onderhoud zijnde koffiegronden van het Gouvernement omstreeks 100 bouws aan drie aanzienlijke inlanders afgestaan, onder voorwaarde, dat zij gedurende minstens 20 jaar voor de koffiecultuur zullen bestemd blijven [1]).

De hoofdplaats Pandeglang is slechts 6½ paal van Waroeng Goenoeng verwijderd. De weg stijgt aanhoudend en wint gedurig in schoonheid. Pandeglang zelf is gelegen in een bekoorlijke omgeving, aan den oostelijken voet van den Karang en omstreeks 240 meters boven het zeevlak. Het klimaat is er koel en gezond, doch de nachten zijn dikwijls koud. Wat aan Pandeglang zekere levendigheid geeft, is de samenkomst op dit punt van drie groote wegen, die het noordwaarts met Serang, westwaarts met Tji Ringin, oostwaarts met Rangkas Betoeng verbinden.

Gelijk de overige afdeelingshoofdplaatsen van Banten heeft, of had althans tot 1876 [2]), ook Pandeglang een fort, — een herinnering aan den tijd toen Bantens bevolking als bijzonder gevaarlijk bekend stond, omdat de residentie gedurig verontrust werd door de woelingen der hoofden die door de opheffing

---

dreven is te achten. Had men bereikt wat men zich heeft voorgesteld dan zouden werkelijk omstreeks 3200 bouws voor den rijstbouw gewonnen zijn, want een jonk is gelijk vier bouws. Zie Dl. I. 492.

[1] De lijdensgeschiedenis der Gouvernements-cultures in Banten is kortelijk uiteengezet Resumé. 180—226. Wat het hier gezegde omtrent den tegenwoordigen toestand der koffiecultuur in Banten betreft, vergelijke men bl. 211 ald. met Reg. versl. 1878, bl. 182, en Bijl. QQ. bl. 2 en 3.

[2]) In dat jaar is het opgeheven. Zie Reg. versl. 1877, bl. 47.

van het Sultanaat in eer en aanzien geleden hadden. Die reden heeft thans opgehouden te bestaan. De Bantensche bevolking is niet woeliger dan die van andere residentiën, en daar die forten geen waarde hebben voor de defensie, zijn zij sedert 1875 en 1876, met uitzondering van die te Serang en Anjer, niet meer bezet. Of zij nu ook geslecht zijn, is mij niet gebleken. Om een inwendigen vijand in bedwang te houden was overigens het fort te Pandeglang uitstekend gelegen, namelijk op eene ten zuiden van het dorp vooruitspringende hoogte, die den geheelen omtrek bestrijkt. Het uitzicht van dit punt is bijzonder schoon. Naar alle zijden heeft men een heerlijk panorama van bergen en dalen, bosschen en bouwlanden, en de horizon, aan de westzijde bepaald door de weinig verwijderde toppen van Karang en Poelasari, wordt aan de oostzijde gevormd door de Goenoeng Sewoe van Buitenzorg, waarachter men echter bij helder weder ook de grootsche lijnen van het Gedé-gebergte kan onderscheiden.

Wij slaan van Pandeglang den weg noordwaarts in, maar volgen dien niet verder dan tot het 3 palen verwijderde Tjadas Sari, en kiezen vandaar den weg westwaarts naar Anjer, die langs den noordelijken voet van den Karang voert. Tot dicht aan de Dano genaderd, gaan wij een voetpad op dat zich door het kreupelhout slingert, om de districtshoofdplaats Tji Omas of Tjomas te bereiken. Deze ligt aan de helling van den berg op eene hoogte van ongeveer 400 meters, zoodat men er de vlakte van de Dano aan zijne voeten heeft. De moeite wordt beloond door het heerlijkst vergezicht. De waterplas glinstert in de diepte tusschen de schakeeringen van de donkere wouden en het zachte groen der sawahs, die door beekjes doorkronkeld en door kleine groepjes woningen afgewisseld zijn. Aan de andere zijde der vlakte teekenen zich de golvende spitsen der dicht begroeide Anjersche bergen aan de lucht [1]).

---

[1]) Te Tji Omas beschrijven van de Velde in 1838 en Brumund in 1841 een buitenverblijf voor den Resident van Banten, gelegen in een heerlijken tuin en met een open koepel of pandopo vóór het woonhuis, vanwaar men dit schoone panorama kon genieten. Ik vind het later nergens meer vermeld, en twijfel zeer of het nog bestaat. Het gemis van nieuwe nauwkeurige berichten over Banten doet zich bij elken voetstap gevoelen.

Maar er is hier meer te genieten. Wij dalen af in de vlakte om den heerlijken tjoeroeg (waterval) gade te slaan, gevormd door de Tji Betoeng, de beek waardoor zich de Dano ontlast, en die ten zuiden van Anjer bij Pasang Tenang in zee valt. Het punt vanwaar de waterval goed kan worden gadegeslagen, is slechts met veel moeite en inspanning te bereiken, maar men wordt rijkelijk beloond door het gezicht der twee breede, langs schier loodrechte rotswanden ter hoogte van 40 voet afstortende stralen, die met hun in damp verstuivend water een vochtig waas verspreiden over het donker gebladerte der schoone boomgroepen die van alle zijden het prachtig tooneel omgeven [1]).

Van Tji Omas gaan wij vervolgens een pad op dat over de westelijke helling van den Karang ligt en uitkomt even voorbij den post Pandat, op den grooten weg die, tusschen Karang en Poelasari door, van Tji Ringin naar Pandeglang voert. Pandat is weder in een verrukkelijk oord gelegen. De postloods is geplaatst op het hoogste deel van den genoemden weg, den rug die den Poelasari met den Kokosan, een der voorbergen van den Karang, verbindt. Die Kokosan met zijn veeltoppige, scherpgetande kruin ligt ten noordwesten en kan den meer noordnoordwestwaarts zich verheffenden, veel hoogeren Asapan, die echter voor den Karang zelven onderdoet, slechts gedeeltelijk voor onzen blik bedekken. Zuidwaarts vertoont zich de Poelasari als een regelmatige kegel, die zich met zachte hellingen tot een breeden voet uitbreidt. Wolken omkransen zijn kruin en onttrekken ons het gezicht der rookkolommen die uit zijn nog niet geheel uitgedoofden krater opstijgen.

Van uit Pandat heeft men de beste gelegenheid om den Poelasari te bestijgen, een tocht die niet zonder moeilijkheid en zelfs niet zonder gevaar is, maar den koenen reiziger door een grootsch schouwspel beloont. Het pad dat zich door de dichte, donkere bosschen, nu langs glibberige hellingen, dan langs gapende afgronden, naar boven slingert, biedt ten laatste slechts het gezicht

---

[1]) De waterval is afgebeeld op pl. XX der „Gezigten uit N. I." van van de Velde. Hij noemt hem Tjiroek-Betong, ten gevolge eener ongelukkige verwarring of samensmelting van de woorden Tjoeroeg en Tji.

op verdorde bladeren en half verkoolde, met asch en modder bedekte stammen en daarachter dikke rookkolommen, die met verbazende kracht opwaarts dwarrelen. Eindelijk treedt men uit het bosch en staat aan den rand van den krater. Een opeenstapeling van lava- en trachietbrokken, overdekt met witte of blauwgrijze modder, asch en glinsterende zwavelkristallen, vormt een kom van geringe diepte en omtrent 800 schreden in doorsnede, waarin uit een negental gaten de kokende modder en zwavel met sissend geluid opborrelen, en waar men in den omtrek van dien krater een stok in den grond steekt, stijgt overal een verstikkende zwaveldamp op.

Op het punt waar men aan deze zijde den kraterrand bereikt, heeft men weinig uitzicht, daar men van alle kanten door woeste lavamassa's is ingesloten; maar aan de overzijde heeft zich uit de uitgeworpen steenen een hoogte van omstreeks honderd voet boven den krater opgebouwd. Slechts door den krater heen is zij te bereiken, maar de broze zwavelkorst, prijkende met de levendigste kleuren, golft als een pas bevrozen water onder uwe voeten en de hitte maakt het onmogelijk een oogenblik stil te staan. Zonderling dat, op slechts een paar voet afstands van een der grootste moddergaten, een bron van ijskoud, helder water opwelt. Hebt gij eindelijk de hoogte aan de overzijde bereikt, dan ligt een chaos van lavablokken en verkoolde boomen, een vreeselijk beeld van dood en verwoesting, aan uwe voeten; maar te sterker treft daarnaast het krachtige leven, dat de heerlijke vegetatie langs de hellingen der onafzienbare ravijnen ten toon spreidt, of dat u bekoorlijk tegenlacht van de vruchtbare akkers en tuinen, bosschen en velden, die duizend meters beneden u aan den voet des bergs liggen uitgebreid.

Van Pandat gaat de weg verder door een der schoonste valleien van Java. Eerst begint de Asapan zich vrijer aan het oog te vertoonen, terwijl zij aan de zuidzijde door den Poelasari en een weinig verder door den Karang begrensd wordt. Door de westelijke opening doemen in het verre verschiet de nederige kruinen der Buitenzorgsche Goenong Sewoe op.

Zoo bereikt men allengs den post Kadoe Boembang, waarbij

op geringen afstand de districtshoofdplaats Tji Manoek is gelegen. Die plaats was eenmaal in het bezit eener theefabriek, die met de geheele theecultuur in Banten is te niet gegaan, en ook hare koffiepakhuizen bezitten niet meer het vroeger gewicht. Ook eene andere merkwaardigheid, de Waringin Koeroeng, een boom van verbazenden omvang en bijzondere heiligheid, die niet ver van Tji Manoek bij de kampong Kadoe Idjoe aan den weg naar Pandeglang stond, is thans verdwenen. De Resident Buyn achtte het bestaan van dien boom, wegens de overlevering die er zich aan hechtte dat in zijne schaduw het groote verbond was gesloten waarbij de Bantenners den Islam als volksgodsdienst aannamen, eene voortdurende bedreiging voor de rust der residentie, en slaagde er in hoofden en bevolking te bewegen, om op den 14den en 15den Januari 1846, onder feestelijke plechtigheden, zonder de tegenwoordigheid van een enkelen Europeaan, zelven den boom te vellen, die een duizendtal menschen onder zijne schaduw vereenigen kon en de getuige van zoo menige samenspanning tegen het Nederlandsche Gouvernement was geweest [1]. De te Tji Manoek op Gouvernements kosten ingerichte en van galerijen en vele logeerkamers voorziene pasanggraban zal echter nog wel in stand zijn gehouden.

Wanneer wij nu nog den weg van Tji Manoek naar Pandeglang, een afstand van zeven palen, hebben afgelegd, hebben wij de rondreis om den Karang volbracht. Vooral op dit laatste gedeelte hebben wij gelegenheid de overeenkomst van dezen berg met den Salak op te merken. Evenals deze is hij een kegel met zacht afglooiende hellingen, evenals deze is hij door een ontzettende kloof tot diep in zijne ingewanden opgescheurd en vertoont hij in verschillende toppen de overblijfselen van een ingestorten kraterrand. De hoogte van den berg wordt geschat op 1900 meters. Van bestijgingen schijnt niets bekend te zijn; maar men verhaalt dat hoog aan zijne hellingen een meertje gelegen is, waarin een zilverkleurig vischje leeft, dat zonder eenige vrees voedsel uit de hand des bezoekers komt aannemen en door den Soendanees als heilig vereerd wordt, waarom hij deze plek met

[1] T. v. N. I., 1859, I. 155 v.

offers en gebeden nadert. De Poelasari vertoont zich van dit gedeelte van den weg gezien geheel anders dan te Pandat en mist den regelmatigen kegelvorm, daar zijn oostelijke rug veel hooger is en minder steil afloopt dan de westelijke helling. Zijne hoogte boven het zeevlak wordt op 1275 meters gesteld.

Naar het volksgeloof van den Bantenner heeft Hanoman, in de bekende apengestalte, eenmaal twee groote hoopen zand en steen aangedragen, om daarmede straat Soenda te dempen, doch ze in zijn toorn, omdat hij aan de aanwezigheid der eilanden Rakata, Poelo Besi en Dwars in den weg bespeurde, dat een andere geest hem was voorgeweest, hier ter plaatse neêrgesmeten, waardoor de Karang en Poelasari ontstaan zijn. De Karang was toen zoo hoog, dat hij tot de sterren reikte. Verontwaardigd omdat de apen van die omstandigheid gebruik maakten om tot de sterren op te klimmen en ze te verslinden, nam de vorst Loerah Dalam een schaar, waarmede hij een groot stuk van den berg afknipte. De lagere bergen die hem omgeven, werden hieruit gevormd.

Behalve al het opgenoemde is er in de omstreken van Pandeglang nog veel bezienswaardigs, waaronder de warme baden van Tji Panas en het drie uren vandaar gelegen zwavelbad Tji Biok verdienen genoemd te worden.

Van Pandeglang tot Serang bedraagt de afstand 14½ paal. De weg loopt over Tjadas Sari, de districtshoofdplaats Baroes en Tji Lintjing. Hij voert door eene schoone met rijstvelden bebouwde vlakte, maar kan ons weinig meer boeien na de aangrijpende tooneelen die zich voor ons ontrold hebben. Te Serang teruggekeerd, hebben wij onze rondreis door Banten volbracht.

VIERDE HOOFDSTUK.

Krawang.

De tegenwoordige administratieve indeeling van het eiland Java heeft de sporen der geschiedenis niet uitgewischt; de sa-

menvoeging en scheiding der meeste grootere en kleinere groepen heeft een historischen grondslag. Bij Krawang wordt deze echter geheel gemist. Geen ander gewest heeft zoovele willekeurige veranderingen zijner grenzen aanschouwd, vereenigt in zich zulke aan elkander vreemde bestanddeelen. In het historisch gedeelte van dit werk zijn de lotgevallen die het ondergaan heeft tot aan de reorganisatie der residentiën door Commissarissen Generaal beschreven [1]). Bij hun besluit van 20 Juli 1818 [2]) werd bepaald, dat de benedenlanden van Krawang tusschen de Tji Taroem en de Tji Manoek eene afzonderlijke residentie, residentie Krawang genoemd, zouden vormen, maar dat de bovenlandsche districten Gandasoeli, Tji Noesa [3]) en Wanajasa deel van de Preanger Regentschappen zouden blijven uitmaken. Volgens deze bepaling bestond dus de residentie uit het tegenwoordige regentschap Krawang, met uitzondering van het district Wanajasa, en uit de uitgestrekte particuliere landen van Tji Asem, Pamanoekan, Kandang Auer en Indramajoe West, verkocht tijdens het Engelsche tusschenbestuur [4]), en de geheele ruimte tusschen de rivieren Tji Lamaja [5]) en Tji Manoek beslaande. Doch reeds in

[1]) Dl. II., bl. 336 v., 361, 373, 393—395, 413, 530 v., 595, 615.

[2]) Stbl. n° 53.

[3]) Tji Noesa was destijds het noordelijk deel van het tegenwoordige district Gandasoeli, regentschap Bandong. Zie de kaart van Raffles en vergelijk die van van de Velde.

[4]) Zie T. v. N. I., II. 116, 117.

[5]) Sedert het eerste deel van dit werk in het licht verscheen, heeft de topographische kaart van Krawang, in 1877 uitgegeven, ons eindelijk de rivieren dezer residentie, waaromtrent ik bij de samenstelling van dat deel, blijkens bl. 83 noot, zeer in het onzekere verkeerde, nauwkeuriger leeren kennen. Ten opzichte der Tji Lamaja wordt daardoor de kaart in den Atlas van N. I. schier geheel in het gelijk gesteld. Zij ontspringt op den Boerangrang, doorsnijdt de geheele residentie van zuid tot noord en scheidt het land Tji Asem van de districten Wanajasa, Sindang Kasih en Adiarsa. De noordwestwaartsche ombuiging en gedeeltelijke ontlasting door de Tji Peraga op de kaart van Junghuhn (door de Hollander Ld. en Vk. I. 262 gevolgd) hebben geen plaats. De mondingen van Tji Peraga en Tji Lamaja liggen veel verder oostwaarts dan bij Junghuhn, nagenoeg ter plaatse waar zij in den Atlas van Ned. Indië zijn geteekend, en er bestaat tusschen de beide rivieren volstrekt geen verbinding. Maar toch dwaalt de kaart van Junghuhn veel minder van de waarheid af dan de door mij in Dl. I gevolgde kaarten van van de Velde en le Clercq, die de uitwatering van de Tji Lamaja zelfs ten westen van den hoek van Sedari plaatsen. De kaart in den Atlas van

1823 ontving Krawang eene geheel andere gedaante: Kandang Hawor en Indramajoe West werden bij Tjeribon gevoegd, waardoor ook deze residentie een aanhangsel van particuliere landen kreeg, en de Tji Séwoe, verder zuidwaarts de Kali Tjoepoenegara, de grens tusschen Krawang en Tjeribon werd [1]). Te gelijker tijd ontving Krawang vergoeding voor hetgeen het verloor, door de toevoeging der zoogenaamde Tegalwaroesche landen tusschen de Tji Taroem en de Tji Beët, die vroeger tot Buitenzorg behoorden [2]). In 1826 werd door den Commissaris-Generaal du Bus, als bezuinigingsmaatregel, de geheele residentie Krawang bij Buitenzorg gevoegd, in dier voege dat zij, onder den resident van Buitenzorg, door een assistent-resident zou bestuurd worden, bij wiens ressort nu ook het district Wanajasa weder gevoegd werd [3]). Maar nog in hetzelfde jaar ging de Commissaris-Generaal verder en vereenigde zoowel Buitenzorg als Krawang als assistent-residentiën met de residentie Batavia [4]). Die vereeniging is echter kort van duur geweest. Door eene bepaling in het besluit van 16 Augustus 1828, dat de assistent-resident van Buitenzorg en Krawang, of zoodanige ambtenaren als later onder eene andere benaming met het bestuur aldaar mochten belast worden, rechtstreeks met den Gouverneur-Generaal en de Hoofden

Ned. Indië, ook op de kaart van Java van Serné gevolgd, zou vrij onberispelijk zijn, indien maar die tamelijk groote, doch naamelooze rivier die ongeveer in het midden tusschen den hoek van Sedari en den mond der Tji Peraga in zee valt, geheel was weggelaten. Zij schijnt uit de verkeerde teekening van de Tji Lamaja op vroegere kaarten ontstaan te zijn. Op de topographische kaart is niets daarvan te vinden.

[1]) Ook hier wordt de kaart in den Atlas van Ned. Indië, tegenover die van Junghuhn, door de topographische kaart in 't gelijk gesteld. Eerst zij opgemerkt, dat men, in plaats van Tji Ponegara, volgens de topogr. kaart, Kali Tjoepoenegara schrijven moet; vervolgens dat de Kali Tjoepoenegara dezelfde is als de Tji Pamanoekan, die de oostelijke grens van Krawang tegen de Preanger en Tjeribon vormt, tot zij zich, op 6° 24' Z.B., nabij de grens tusschen de districten Pagadèn en Pamanoekan, een weinig noordwestwaarts wendt, om langs de hoofdplaats van het laatstgenoemde in zee te stroomen; en eindelijk, dat de Kali Séwoe slechts een kustrivier is, die niet met de Tjoepoenegara samenhangt en eerst van 6° 18' Z.B. af de grensrivier wordt, om dit tot aan haren mond te blijven. Hiernaar is andermaal D. I, bl. 83, te verbeteren.

[2]) Staatsbl. 1823, n°. 42. Vgl. boven, bl. 95.

[3]) Staatsbl. 1826, n°. 24 en 31. [4]) Staatsbl. 1826, n°. 53.

der Departementen zouden correspondeeren [1]), werd de zelfstandigheid der beide afdeelingen feitelijk hersteld. Sedert zijn de ambtenaren met het bestuur over Krawang belast als op zich zelf staande assistent-residenten beschouwd [2]), ofschoon sommigen bij uitzondering ook wel eens den titel van resident hebben gevoerd [3]), totdat, bij een ordonnantie van 20 Januari 1866 [4]), die met 1 Jan. 1867 in werking is getreden, de titel van resident gelijkelijk aan alle hoofden van gewestelijk bestuur op Java is toegekend. Inmiddels is in 1833 het district Wanajasa nog eens weder van Krawang afgenomen [5]). Later is het er echter op nieuw mede vereenigd [6]); doch van de beschikking waarbij dit heeft plaats gehad, heb ik geen spoor in het Staatsblad kunnen vinden.

Na al deze verschillende wisselingen bestaat derhalve Krawang thans uit twee breede strooken van particuliere landen, de Tegalwaroesche landen in het zuidwesten en de landen van Tji Asem en Pamanoekan in het oosten, van elkander gescheiden door één enkel zeer uitgestrekt regentschap, Krawang genaamd, ofschoon de hoofdplaats Poerwakarta heet, en uit de districten Tjabang Boengin, Adiarsa, Krawang, Sindang Kasih en Wanajasa samengesteld.

Nog altijd echter wordt Krawang, even als Banjoewangi, blijkens de regeling der inkomsten van den resident [7]), als een residentie van minderen rang beschouwd. Wat is daarvan de reden?

In uitgestrektheid staat Krawang bij de overige residentiën van West-Java achter, maar overtreft het daarentegen acht der residentiën van Midden- en Oost-Java. Hierin kan dus de reden niet gelegen zijn. Maar met uitzondering van Banjoewangi heeft Krawang van alle residentiën het kleinste bevolkingscijfer en de geringste bevolkingsdichtheid. En dan nog is het meerendeel dier

---

1) Staatsbl. n°. 59, 2° l. 2) Zie boven, bl. 62.
3) Zie Bijdr. t. d. T. L. en Vk. v. N. Ind., 3e Volgr. III, bl. 125.
4) Staatsbl. n°. 5. 5) Staatsbl. n°. 41.
6) Zooals b. v. officiëel blijkt uit den Staat, gevoegd bij Staatsbl. 1874, n°. 73.
7) Staatsbl. 1866, n°. 66.

bevolking gevestigd op de particuliere landen [1]), met welke de resident veel minder bemoeiingen heeft, omdat daar de landelijke inkomsten door de landheeren ten eigen bate geheven, de heerediensten aan de landheeren bewezen en door hen geregeld, en de inlandsche hoofden door de landheeren benoemd en bezoldigd worden, zoodat voor den resident niet veel meer dan een algemeen toezicht overblijft [2]). Een groot gedeelte der residentie is onbewoond en onbewoonbaar, daar ze uit moerassen en bosschen bestaat. Het geheele district Tjabang Boengien is, met uitzondering eener smalle strook langs de Tji Taroem, geheel ongeschikt voor den landbouw, daar de gronden ziltig zijn en het zeewater bij springvloed tot diep in het land dringt. Pakies, de meest bekende plaats in dat district, aan het strand gelegen ter plaatse waar twee kleine oostelijke mondingstakken van de Tji Taroem, Soengei Galian en Soengei Mérah, na zich vereenigd te hebben, onder den naam van Kali Pakies in zee uitwateren, was vroeger bekend om zijne uitgestrekte zoutpannen, die eenmaal genoeg opleverden om in de behoeften van Batavia en zijne Ommelanden te voorzien; maar heeft, sedert de aanmaak van zout tot Madoera beperkt werd, zijne vroegere beteekenis verloren. Van de geheele kuststrook ten noorden van den weg die van Patjing over Randoe en Tampoeran naar Tji Lamaja voert, en behalve het distrikt Tjaboeng Boengien ook nog een belangrijk gedeelte van de distrikten Krawang en Adiarsa bevat, kan men naar waarheid zeggen, dat zij het grootste gedeelte van het jaar onder water staat en slechts na langdurige droogte toegankelijk is. De lage landen van Tji Asem en Pamanoekan deelen natuurlijk in deze ongunstige voorwaarden, maar maken slechts een betrekkelijk klein deel dier uitgestrekte landgoederen uit.

De bosschen, die hier, gelijk over geheel Java, als op woeste

[1]) Volgens het Reg. Versl. over 1873 bedroeg de bevolking van Krawang op het einde van het afgeloopen jaar 241,393, terwijl, volgens bladz. 228 van het Verslag, de bevolking der particuliere landen 146,205 zielen bedroeg, zoodat slechts 95,088 voor het Gouvernements-gebied overbleven.

[2]) Een duidelijk overzicht van de rechten door de landheeren, de opgezetenen en den Staat op de particuliere landen geoefend, geeft de Louter, Handleiding, 2e druk. 357 vv.

gronden voorkomende, domein der Regeering zijn, hebben in de Gouvernementslanden van Krawang een groote uitgebreidheid; maar het zijn meest zoogenaamde wildhout-bosschen, onder welken naam alle bosschen van welken aard ook begrepen worden, die niet geheel of grootendeels uit djati-boomen bestaan. De djati-bosschen bezitten verreweg de grootste waarde, en daarom is hun onderhoud en exploitatie in de verordeningen omtrent het boschwezen met bijzondere zorg geregeld. Geheel worden ook de djati-bosschen in Krawang niet gemist; maar men vindt ze alleen in de hoogere en drogere streken. In 1866 zijn door de Regeering in de districten Sindang Kasih en Adiarsa onderscheidene perceelen voor geregelde exploitatie aangewezen, en met de djati-bosschen in Tjeribon en de Preanger voorkomende tot een afzonderlijk boschdistrict vereenigd [1]. Maar ook van de wildhoutbosschen in Krawang zijn een groot aantal afgebakend, gemeten, in kaart gebracht en onder het beheer der ambtenaren van het boschwezen gesteld. Reeds in 1871 is dat geschied voor 52 boschperceelen in de districten Tjabang Boengien, Krawang en Adiarsa, terwijl in 1878 nog drie wildhoutbosschen in Adiarsa en een in Wanajasa daaraan zijn toegevoegd [2]. Ook in de particuliere landen van Krawang komen zoowel djati- als wildhoutbosschen voor, maar zij behooren, gelijk overal op die soort van landerijen, aan den landheer, die alleen van het hout dat hij uitvoert, eene recognitie aan het Gouvernement betaalt.

De betrekkelijk geringe beteekenis van Krawang is ook oorzaak, dat de groote postweg niet over deze residentie, maar om hare zuidgrens heen door Tji Andjoer, Bandong en Soemedang naar Tjeribon loopt. En dit is dan weder eene reden, waarom zij minder dan andere residentiën bereisd wordt en bekend is. Echter heeft zij rechtstreeks gemeenschap met Batavia langs den ouden Krawangschen weg, die als zijtak van den grooten postweg te beschouwen is, en dien wij in het tweede hoofdstuk tot aan de Tji Taroem, op dat punt de grensrivier, hebben leeren

[1]) Staatsbl. 1866, n°. 77.

[2]) Staatsbl. 1871 n°. 168, 1878 n°. 42. Vgl. over de djati-bosschen D. I, bl. 143, en over het beheer en de exploitatie der bosschen de ordonnantie van 14 April, 1874 (Stbl. n°. 110), of het uitstekend overzicht bij de Louter, Handleiding, 410 vv.

kennen [1]). Wij zullen nu, om met de natuurtooneelen en andere merkwaardigheden die Krawang aanbiedt, nader bekend te worden, dien weg en zijne voornaamste vertakkingen door deze residentie volgen.

Na de Tji Taroem met de veerpont te zijn overgestoken, zetten wij voet aan wal te Tandjoeng Poera, een punt dat in den tijd der Compagnie bekend was door de veldschans, daar opgeworpen om de grenzen van Batavia te dekken [2]). Deze is echter in 1810 geslecht [3]), en daar hier niets bijzonders meer valt op te merken, zetten wij dadelijk de reis voort naar de slechts 3½ paal verder gelegen voormalige hoofdplaats der residentie, die den naam Krawang met haar gemeen heeft. De weg derwaarts loopt langs de Tji Taroem, zonder echter hare kronkelingen te volgen. Te Krawang zijn eenige Chineesche handelaars gevestigd; overigens heeft het plaatsje zijne beteekenis grootendeels verloren, sedert de zetel des bestuurs naar Poerwakarta is overgebracht. Doch alvorens den grooten weg te vervolgen, willen wij vanhier een uitstap doen naar de Tegalwaroesche landen. Van Krawang gaat een zijtak van den weg, de Tji Taroem snijdende, zuidwaarts, naar het slechts twee palen verwijderde Teloek Djambi, de hoofdplaats van het tot die landen behoorende district Soemadangan. Dit district vormt het noordelijk, gelijk Tji Ampel het oostelijk, Tegal Waroe het westelijk en Kandang Sapi het zuidelijk deel dier uitgestrekte landen, die thans allen te zamen aan den Chinees Tjoe Tek Hai behooren, of althans te zijnen name staan. In de omstreken van Teloek Djambi is het terrein vlak. De plaats ligt te midden van uitgestrekte suikervelden, die weder door sawahs omringd zijn, en heeft op eenigen afstand ten westen de rawa Tji Salak.

Van Teloek Djambi gaan twee, niet altijd of overal voor rijtuig bruikbare wegen uit, de eene zuidwestwaarts naar Tegal Waroe, de andere zuidoostwaarts naar Tji Ampel, de hoofdplaatsen der gelijknamige districten. Het terrein begint zuidwaarts van Teloek Djambi

---

[1]) Boven, blz. 67.
[2]) Dl. II, 393, 475; vgl. Batavia in deszelfs gelegenheid, I. 12.
[3]) T. v. N. I. II, 1. 439.

allengs te rijzen en stijgt in den bergrug die het geheele gebied der Tegalwaroesche landen bijna in rechte lijn van het westen naar het oosten doorsnijdt, schier geheel met bosch en alang-alang bedekt is en ten zuiden van Tji Ampel in den Pasir Benteng eindigt, tot eene hoogte van 600 à 800 voet. Na van Teloek Djambi in de richting van Tegal Waroe 16½ paal afgelegd en den Goenoeng Goeha of Grotberg, in wiens holen vogelnestjes worden ingezameld, aan de rechterhand te hebben laten liggen, bereikt men Pangkalan aan de Tji Beët. Van hier tot Tegal Waroe, een afstand van 4½ paal, loopt de weg door eene waterrijke en vruchtbare, met sawahs bedekte vlakte, die echter door de heuvelrij Pasir Tji Salak doorsneden wordt. Van Tegal Waroe loopt een weg noordwestwaarts, langs den noordervoet der genoemde heuvelen, naar de Tji Beët, en kruist die rivier op het punt harer vereeniging met de Tji Omas, welke zijtak vanhieraf zuidwaarts de taak van haar overneemt om de grens der Tegalwaroesche landen te bepalen. Gemelde weg gaat naar Tji Baroesa en is dezelfde waarvan reeds vroeger in de beschrijving der afdeeling Buitenzorg zelve sprake was [1]). Een ander pad gaat van Tegal Waroe zuidwestwaarts naar de districtshoofdplaats Kandang Sapi, die in het dal der Tji Taroem zelve te midden van bosschen en sawahs gelegen is. Dit pad slingert zich door de uitloopers en voorbergen van het gebergte Dendeng Hari [2]), die bijna het geheele district Kandang Sapi en het zuidelijk deel van het district Tegal Waroe bedekken, en waarin hier en daar kleine koffietuinen zijn aangelegd. Dit gebergte bereikt zijn grootste hoogte in den Goenong Sangga Boewana op de zuidgrens van Tegal Waroe, waar het tot nagenoeg 1300 meters omhoog stijgt.

De weg van Teloek Djambi naar Tji Ampel volgt in het algemeen den linkeroever der Tji Taroem, in welker dal laatstgenoemde plaats op 10 palen afstands van eerstgenoemde gelegen is. Een paar palen ten zuiden van deze plaats ligt, aan de noor-

---

[1]) Boven bl. 95. Op de topographische kaart van Krawang is ook een andere weg naar het Buitenzorgsche geteekend, die van Tegal Waroe langs de zuidzijde van den Pasir Tji Salak loopt en de Tji Omas snijdt.

[2]) Zie Dl. I, bl. 75.

delijke helling van den Pasir Benteng, op 6 à 8 palen van zijn kam, eene warme jodium-houdende bron. Zij welt op in een der ravijnen die in dit sterk geaccidenteerd terrein door het regenwater zijn uitgespoeld, en het opgevangen vocht aan de Tji Taroem toevoeren. De bodem bestaat hier uit het diluvium, afkomstig van het trachietische Dendeng Hari-gebergte, en onmiddellijk rustende op tertiaire klei. Het water der bron smaakt zeer zout en riekt sterk naar zwavelwaterstofgas, welke reuk zich mededeelt aan den onmiddellijken omtrek, die met de baloentas [1]) en andere aan het zeestrand eigene planten bedekt is, ofschoon die op eenigszins grooteren afstand nergens in deze streek voorkomen. De inlanders zullen deze plaats nimmer vrijwillig bezoeken: deels uit vrees voor de wilde dieren, tijgers en rhinocerossen, wier sporen hier veelvuldig worden waargenomen; maar vooral omdat zij zulk een pengasinan (ziltige plek) als een verblijf van booze geesten wantrouwen. Volgens het onderzoek van den heer Altheer staat het jodium-gehalte dezer bron geheel gelijk met dat der wateren van Gebangan en Asinan [2]), doch is zij veel rijker aan zouten, vooral aan keukenzout, zoodat in verhouding tot de zoutmassa het jodium-gehalte natuurlijk veel geringer is. Hij acht deze bron zoowel om hare geneeskracht als om hare waarde voor de industrie van het grootste gewicht. In het eerste opzicht staat zij niet achter bij het Gebangan-water, en hij berekent dat zij jaarlijks 1600 kilogrammen jodium en meer dan 600,000 kilogrammen keukenzout zou kunnen opleveren. Bij de overweging der vraag, in hoeverre het mogelijk zou zijn de binnenlanden van Java door de exploitatie der aanwezige zoutbronnen van het noodige zout te voorzien, komt natuurlijk deze bron bijzonder in aanmerking. Indien echter die exploitatie moest plaats hebben door verdamping boven vuur, zou daarvan eene groote verwoesting in de naburige bosschen te vreezen zijn [3]).

Wij verlaten thans de Tegalwaroesche landen, om den weg van Krawang naar Poerwakarta te volgen. Deze voert eerst door den breeden zoom van sawahs langs den rechteroever der Tji

[1]) Conyza Indica. [2]) Zie Dl. I. 132.
[3]) N. T. v. N. I. X. 387, XXVI. 401.

Taroem, weldra afgewisseld door bosschen waarin ook eenige aanplant van djatihout gevonden wordt, en vervolgens langs de voormalige kaneeltuinen van Gintoeng en Tamblang [1]), die, in dienst van het Gouvernement aangelegd, later, eerst in huur en in 1874 in erfpacht, aan particulieren zijn afgestaan, maar, omdat de ondernemer in gebreke bleef de verschuldigde pacht te betalen en geen andere gegadigden zich voordeden, in Febr. 1878 weder ter beschikking der bevolking zijn gesteld [2]), zoodat thans de kaneelcultuur op Java nagenoeg geheel verdwenen is te achten. Anderhalven paal voorbij Gintoeng gaat, bij den post Kosambi, een zijtak van den weg zuidwaarts naar Parakan Troes, waar thans op van het Gouvernement gehuurde gronden, welker huur nog niet in erfpacht is overgegaan, een suikerfabriek met een niet onbelangrijken aanplant van riet wordt gedreven. Tijdens het bestuur van den Commissaris-Generaal du Bus was hier in 1828 een landbouw-établissement gevestigd, waar, onder de leiding van den heer Diard, lid der Natuurkundige Commissie, proeven werden genomen met vreemde tabak- en katoensoorten en de teelt van zijdewormen, alsook tot verbetering van suiker- en indigocultuur. Daar echter deze plaats gedurende den westmoeson van tijd tot tijd was blootgesteld aan de overstroomingen der Tji Taroem, aan wier oevers zij gelegen is, heeft men al zeer spoedig het établissement naar Tji Langkap, acht palen hooger aan de Tji Taroem, overgebracht. Hier kwam het établissement onder het bestuur van den heer G. de Serière, die tevens met de functiën van assistent-resident van Krawang belast werd. Het werk werd verricht door veroordeelden tot dwangarbeid, onder de leiding van een directeur, een adjunct-directeur, eenige opzieners en politiedienaars. De tabakscultuur, de zijdewormenteelt gepaard met het afhaspelen der cocons, de cochenilleteelt, het weven van goenizakken, de leerlooierij, later ook de aanplant op belangrijke schaal van thee en kaneel, maakten er de voornaamste takken van nijverheid uit. [3])

---

[1]) Vgl. D. I, bl. 548.
[2]) Regeeringsverslag 1878, bl. 97.
[3]) Buddingh, Neerl. O. I., I. 117, en Kussendrager, Java, I. 85, bij wel-

Omtrent de invoering der cochenilleteelt op Java heeft de heer de Serière eenige bijzonderheden medegedeeld, die hier eene plaats verdienen; want ofschoon een bijgebouw van het kasteel te Buitenzorg het tooneel was van hetgeen ik nu ga verhalen, is toch van uit het établissement te Krawang de cochenilleteelt over Java verbreid. Reeds vroeger werd herinnerd dat het cochenille-insect (Coccus cacti) leeft op de nopalplant, de Opuntia coccinellifera, die tot de cacteeën behoort. Om de cochenilleteelt in te voeren, was dus noodig nopalplanten met insecten bevolkt naar Java over te brengen. Uit Amerika was reeds deze teelt naar Cadix overgebracht en nu werd aan kapitein Lutsenburg, commandant van het fregat de Leie, de taak opgedragen om vandaar bevolkte nopalplanten af te halen. Zes en twintig planten met honderden insecten bevolkt werden door hem aan boord genomen, onder toezicht van een Spanjaard, Bisch geheeten, die op Java de cochenilleteelt zou besturen. Ongelukkig hadden de zeereis en de atmospheer op het schip op de planten een hoogst ongunstigen invloed; hare opperhuid werd zoo hard, dat de insecten zich niet langer met hun teederen angel daaraan konden hechten en langzamerhand afvielen zonder te hebben voortgeteeld. Van al de honderden insecten waren er slechts drie levend in den proeftuin aangekomen. Daar bemerkt men dat één daarvan begint te jongen. Nu scheen de schat behouden; vooral Bisch begon zich aan uitbundige vreugde over te geven. Maar nu bleek het dat de angel der jonge insecten nog veel minder dan die der volwassene door de verharde huid der plant kon heendringen; zij stierven bijna zoo spoedig als ze geboren waren. Evenwel, er bleven nog twee zwangere insecten over; kon men er in slagen de nopalplanten, in verschen grond overgebracht, op nieuw te doen uitspruiten en dan, zoo een der insecten tot het werpen van jongen mocht komen, eenige dier mikroskopische diertjes met een veertje op te vangen en op die nieuwe uitspruitsels over te brengen, dan bleef er nog eenige hoop, dat de moeiten en kosten niet geheel te vergeefs zouden geweest zijn. Bisch verwachtte

ken laatsten Parakan Troes tot Prakangtipies is verbasterd. Vgl. v. d. Wijck, du Bus. 142, 144.

er niets van: te Cadix had men nooit zoo iets beproefd; maar de heer de Serière liet zich niet daardoor afschrikken.

De nopalplanten maakten nieuwe uitspruitsels en een der twee overgebleven insecten begon te baren. De Commissaris-Generaal, die in alles wat den landbouw betrof het levendigste belang stelde, kwam zelf de proefneming bijwonen. Met een loup gewapend gelukte het den heer de Serière al aanstonds met zijn veertje twee insecten over te planten op een welig uitspruitsel, waaraan zij zich dadelijk vasthechtten. Voortgaande had hij het geluk tien uitspruitsels te bevolken, waarna de Commissaris-Generaal zich verwijderde. Maar een aanwezig beambte, die de toedracht der zaak nauwkeurig wilde gadeslaan, raakte, toen hij met het vergrootglas in de hand zich over de plant had heengebogen waaraan het eenige nog gaaf overgeblevene volwassen insect gehecht was, die, bij het opheffen van het hoofd, zoo krachtig aan met de klep der muts waarmede hij gedekt was, dat hij het insect van de plant sloeg. Hij bestierf het haast van schrik; maar gelukkig waren de jongen der moeder die het eerst gebaard had, reeds in grooten getale in veiligheid gebracht. Dien dag en den volgenden werden een vijftig spruiten bevolkt en de cochenilleteelt was voor Java veroverd. Jammer dat men, nadat zij zich over het eiland verbreid had, niet ook heeft kunnen bewerken dat de cochenille de aanvankelijk zoo aanzienlijke handelswaarde op den duur behield. De cultuur is langzamerhand weggekwijnd en er is nauwelijks iets meer van over [1].

In Mei 1832 werd het landbouw-établissement te Tji Langkap door eene vreeselijke ramp getroffen. De overdreven ijver van den Gouverneur-Generaal van den Bosch om de productie van Java in korten tijd tot eene aanzienlijke hoogte op te voeren, had aanleiding gegeven dat omstreeks 360 Chineezen door schoone beloften waren overgehaald om de reis naar Java aan te nemen, ten einde daar bij verschillende landbouwondernemingen als vrije arbeiders in dienst te treden. De arme Chineezen vonden zich bij hunne aankomst bedrogen: er was niets voor hunne ontvangst voorbereid, geen enkele ondernemer was geneigd of gereed hen zoo voetstoots in zijn dienst te nemen, in plaats van de 6 Spaan-

[1]) Vgl. D. I. 548.

sche matten 's maands die hun waren toegezegd, ontvingen zij vier gulden koper, en daar men geen anderen raad met hen wist, werden zij met en nevens de tot dwangarbeid veroordeelde Javanen in het établissement te Tji Langkap in dienst gesteld. De ontevredenheid die natuurlijk door hunne teleurstelling gewekt was, werd nog vermeerderd door de strenge tucht waaraan zij hier onderworpen werden. Eensklaps brak onder hen een hevig oproer uit: zij ontsloten de gevangenisdeuren voor de dwangarbeiders, plunderden en verbrandden zoowel de gebouwen van het établissement als het residentiehuis te Poerwakarta, en vernielden aanzienlijke hoeveelheden takak, zijde en leder, en vele kostbare papieren, waaronder al de bescheiden die de resident de Serière voor een statistieke beschrijving van Java verzameld had, en al de aanteekeningen van den heer Macklot, lid der Natuurkundige Commissie, die zelf, met onderscheidene andere Europeanen en Inlanders, bij de poging om de woedende muiters te keer te gaan, den dood vond. De opstand, zonder eenig plan in arren moede aangevangen, werd met ruwe hand onderdrukt; meer dan de helft der Chineezen werden doodgeschoten, opgehangen of op andere wijze om het leven gebracht, en zoo groot was de schrik, dat zelfs een tiental Chineezen, die te Wanajasa bij de theecultuur werkzaam en zeker aan den opstand volkomen onschuldig waren, de slachtoffers werden van den argwaan die door hunne zoo natuurlijke ongerustheid werd opgewekt [1]).

Het Krawangsche landbouw-établissement heeft zich niet weder van dezen slag hersteld en is bij besluit van 14 Maart 1835 ingetrokken. De gronden zijn toen aan een particulier ondernemer verhuurd; alleen behield zich het Gouvernement de vrije beschikking voor over den nopaltuin en zoodanig gedeelte gronds als tot uitbreiding daarvan noodig mocht zijn [2]). Deze uitzonderiug is waarschijnlijk de reden dat men ook later het Krawangsche landbouw-établissement wel eens als nog aanwezig vermeld vindt [3]).

[1]) Zie het rapport van Mr. J. H. Tobias over dezen opstand in Bijl. XVII van de Serière, Mijne loopbaan in Indië. Vgl. ook van Deventers Bijdragen, II. 340, 474 vv., Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III, 2. 406.

[2]) De Serière, Mijne loopbaan. 30 en Bijl. XX; van Deventer, Bijdr. II. 745.

[3]) B. v. van Deventer, Bijdragen, III. 179.

Van Tji Langkap voert een zijweg naar Poerwakarta langs den rechteroever der Tji Kao, welke op den Boerangrang ontspringende rivier de grens van de Krawangsche districten Wanajasa en Sindang Kasih tegen het Bandongsche district Gandasoeli vormt, en zich vereenigt met de Tji Taroem, juist op het punt waar deze, na de andere zijde van Gandasoeli tegen het Krawangsche Tji Ampel begrensd te hebben, de grensscheiding begint te vormen tusschen de Tegalwaroesche landen en het regentschap Krawang. Bij het vereenigingspunt liggen twee plaatsen die den naam van Tji Kao dragen, de eene aan de Bandongsche zijde, de andere in Sindang Kasih aan den Krawangschen kant. In het Bandongsche Tji Kao liggen groote koffiepakhuizen, waarheen al de Gouvernements-koffie gevoerd wordt, die in Krawang in het bergachtige district Wanajasa geteeld en in het inkooppakhuis ter hoofdplaats Wanajasa verzameld wordt. Veel grooter evenwel is de hoeveelheid koffie die hier uit de naastbijgelegen deelen der Preanger wordt samengebracht. Al die koffie wordt langs de Tji Taroem verscheept, die van hier voor zoogenaamde tien-kojans [1]) prauwen bevaarbaar is. De vaart vereischt echter veel behendigheid wegens de sterke kronkelingen der rivier, haren snellen stroom en de vele droogten, rotsen, steenen en boomstammen die den doortocht belemmeren. In de laatste jaren heeft men voor het transport van kleine stoombooten gebruik gemaakt. De bovengemelde weg van Tji Langkap naar Poerwakarta is bij Waroeng Boeah door een kleinen zijtak met het Krawangsche Tji Kao en dit door een veer met het Bandongsche verbonden.

Wij willen evenwel thans niet van Tji Kao rechtstreeks naar Poerwakarta gaan, maar terugkeeren tot den grooten weg van Krawang naar die hoofdplaats, dien wij te Kosambi verlieten. Dien vervolgende overschrijden wij schier onmiddellijk de grens van het district Adiarsa en, na nog vijf palen gedeeltelijk langs de voormalige kaneeltuinen van Tamblang te hebben afgelegd, de hoofdplaats van het district, Dawoean, die ook Nieuw-Adiarsa genoemd wordt [2]). Deze plaats is weder, als gewoonlijk de grootere dorpen,

[1]) Een kojan = 30 pikols. Zie Dl. I. 495 v.

[2]) Er ligt namelijk een ander Adiarsa aan de Tji Taroem, een weinig boven

door natte en droge rijstvelden omringd; doch weldra komt men op nieuw in bosschen en alang-alang-velden. Bij Tji Ampek, twee palen van Dawoean, zondert zich een rijweg in noordoostelijke richting van den grooten weg af naar Tji Lamaja. Drie palen verder bereikt men Djomin, waar de groote weg een richting bijna recht zuidwaarts neemt en in het district Sindang Kasih komt. De volgende post, vijf palen verder, is Garoengsang, en na nog vijf palen in eenigszins zuidwestwaartsche richting te hebben afgelegd, hebben wij Poerwakarta bereikt. Deze plaats is eerst omstreeks den aanvang van het bewind van den Commissaris-Generaal du Bus aangelegd en tot hoofdzetel van het gewestelijk bestuur van Krawang verheven. Zij ligt in een schoone met sawahs bedekte vlakte, op den rechteroever der Tji Kao. De aloen-aloen, waarop de weg uitkomt, is zeer uitgestrekt en heeft in het midden een grooten vijver. Behalve den regent en een paar andere inlandsche hoofden wonen aan dit plein de weinige Europeanen der plaats. Het afgezonderd liggende residentiehuis maakt een aangenamen indruk; voorts vindt men hier eenige pakhuizen, het telegraafkantoor, de secretarie en al wat zoo al meer tot de hoofdplaats eener residentie behoort. Tusschen de aloen-aloen en de rivier liggen de inlandsche kampongs, die sterk bevolkt zijn en er vrij goed uitzien. Het Chineesche kamp ligt meer noordelijk, evenals het hospitaal. Noordwaarts van Poerwakarta lagen vroeger, zoowel aan den weg naar Garoengsang als langs dien naar Waroeng Boeah, uitgestrekte kaneeltuinen, die een schoon gezicht opleverden, doch waarvan waarschijnlijk thans wel niets meer zal over zijn [1]). In een gehucht nabij deze plaats wonen eenige Ambonsche Christenen, nakomelingen van veroordeelden wegens deelneming aan den opstand in de Molukken in 1817, die in 1829 als ballingen naar Krawang gedeporteerd zijn, om

---

Krawang en buiten de tegenwoordige grenzen van het district, waaraan het misschien oorspronkelijk zijn naam gaf.

[1]) Men vindt ze wel is waar nog aangeduid op de topographische kaart van Krawang, maar in de staten van de particuliere landbouwondernemingen, in de jongste regeeringsverslagen en regeeringsalmanakken voorkomende, is er geen spoor van te vinden, terwijl de Gouvernements kaneelcultuur sedert lang is opgeheven. Zie Dl. II, bl. 696.

bij het landbouw-établissement te werk gesteld te worden [1]).

Van Poerwakarta loopt een 13½ paal lange weg, niet ver van den rechteroever der Tji Kao, naar Wanajasa, de hoofdplaats van het laatste district in de Gouvernementslanden van Krawang. Zeer spoedig na Poerwakarta verlaten te hebben, bereikt men de grens tusschen Sindang Kasih en Wanajasa, en rijdt nu, allengs stijgend, over een door vele steile hellingen bemoeielijkt pad. Diepe sawahs in de valleien en terrasvormige langs de berghellingen, bosschen en alang-alang-velden, kampongs en koffietuinen, wisselen elkander in bonte mengeling af, tot men het, op een hoogte van 640 meters, in een schoone vallei aan de noordelijke helling van den Boerangrang gelegen Wanajasa bereikt. Wanajasa is een aanzienlijke negerie, door breede en zindelijke wegen doorsneden, en met een aantal vrij goede inlandsche woningen, door hoog geboomte en sierlijke bamboestruiken beschaduwd. De omtrek is rijk aan natuurschoon en overtreft in dit opzicht alles wat Krawang ons nog te aanschouwen gaf, behalve het zuidelijkste deel der Tegalwaroesche landen. Echter dankt Wanajasa zijne bekendheid vooral aan de gewichtige rol die het bij de invoering der thee-cultuur op Java vervuld heeft. Het is niet algemeen bekend, dat Java die cultuur eigenlijk aan den Commissaris-Generaal du Bus verschuldigd is. Op zekeren dag dat de heer Diard hem op eene wandeling door den plantentuin begeleidde, werd zijne aandacht getroffen door een prachtig bloeienden theeheester, en zoodra hij vernomen had, welke plant het was die daar zoo welig groeide, kwam hij tot het besluit theezaden uit Japan te ontbieden, waartoe de aanwezigheid van Dr. von Siebold in dat land eene uitmuntende gelegenheid bood. Aan het verzoek werd onmiddellijk voldaan, en reeds in het volgende jaar (1827) was een regelmatige plantage van eenige theeheesters in den tuin te Buitenzorg aangelegd, waarvan in 1828 door een op Java wonenden Chinees de eerste Java-thee werd bereid [2]). Met de zaden in die plantage verkregen, werd in Wanajasa de eerste theetuin op groote schaal aangelegd. Reeds

---

[1]) Buddingh, N. O. I., I. 114.

[2]) De Serière, Mijne loopbaan. Bijl. XXI.

in 1831 telde men daar ruim honderdduizend heesters [1]).

Ongeveer drie palen ten noordoosten van Wanajasa worden, nabij de kampong Tji Ratjas, op eene hoogte van 1436 voet, in een door zacht hellende heuvels ingesloten vallei, doorsneden door een beekje dat zich op korten afstand in de Tji Lamaja ontlast, warme en koude minerale bronnen aangetroffen. De warme, wier water door den heer Maier scheikundig onderzocht is, worden door de inlanders tegen rheumatisme en huiduitslag aangewend, en wellen in het diepste van het dal, gedeeltelijk in de beek zelve, uit een kleiachtigen grond op, waarin koolstofzure en zwavelzure kalk, kleiversteeningen, hier en daar beddingen van zacht leisteen en geheele lagen versteend hout en bamboe worden aangetroffen. De koude ijzerbevattende bronnen komen in de nabijheid voor in minder kleiachtigen bodem, die, als hij tot eenige diepte wordt uitgegraven, op een bedding van verbrokkeld bazalt blijkt te rusten, dat vele ijzerdeelen bevat [2]).

De reiziger wien het er vooral om te doen is het schoonste en belangwekkendste gedeelte van Krawang, de omstreken van Tenger Agoeng en den vulkaan Tankoeban Prahoe te bezoeken, kan, als hij zich te Wanajasa bevindt, zich rechtstreeks vandaar, te paard of per tandoe, langs een weg die negen palen lang is, de Tji Lamaja snijdt en op zijn hoogste punt een verrukkelijk gezicht op een klein, helder meer en een schoonen terugblik op de negerie Wanajasa biedt, naar de gelijknamige hoofdplaats van Segala Herang begeven. Voor ons, die ons ten doel stellen zooveel mogelijk een overzicht van de geheele residentie te verkrijgen, is het beter terug te keeren tot nabij Garoengsang, om vandaar den weg te volgen die over Tji Peundeui, aan de Tji-Asemsche zijde der Tji Lamaja, naar Kali Djati voert. Minder aanbevelenswaardig zou het zijn om terug te gaan tot Tji Kampek, ten einde vandaar den reeds met een woord vermelden weg naar Tji Lamaja te volgen; want deze 17 palen lange weg loopt door het oostelijk deel van Adiarsa, op geringen afstand van de rivier Tji Lamaja, door een weinig aantrekkelijke landstreek, en het juist halverwegen gelegen

[1]) De Serière, Mijne loopbaan. 32 vv.; van Deventer, Bijdragen, II. 398.
[2]) Natuur- en Geneesk. Archief III. 458; N. T. v. N. I., II. 4.

Djati Ragas, waar, gelijk bij enkele kleinere dorpen, het oog, vermoeid door het eentonig gezicht van bosschen en wildernissen, althans met welgevallen op het frissche groen der sawahs rusten kan, is de eenige plaats van eenige beteekenis die men voorbijkomt. Eindelijk zou ook Tji Lamaja, dat in het lage land op slechts een paar palen afstands van het strand gelegen is, de moeite van een bezoek niet loonen, terwijl wij genoodzaakt zouden zijn, ten einde vandaar verder te komen, òf weêr terug te gaan, òf wegen te volgen die alleen voor voetgangers of ruiters bruikbaar zijn. Doch eer wij de Tji Lamaja oversteken en dus de landen van Tji Asem en Pamanoekan betreden, wil ik een enkel woord over hunne algemeene gesteldheid doen voorafgaan. Zij behooren thans aan de erven van den heer P. W. Hofland en worden door den heer J. T. Hofland als dirigeerend eigenaar bestuurd, bevatten ongeveer twee vijfden der residentie en houden in uitgestrektheid het midden tusschen onze provinciën Zeeland en Limburg. Het geheele prachtige landgoed is verdeeld in acht districten, waarvan Tji Asem, Malang en Kali Djati tusschen de Tji Lamaja en de Tji Asem, Pamanoekan aan beide zijden van de Tjoepoenegara tusschen de Tji Asem en de Kali Séwoe, Pagadèn en Tji Herang, ook Soebang genoemd, tusschen de Tji Asem en Tjoepoenagara, Segala Harang en Batoe Sirap aan de bronnen en boventakken der genoemde rivieren in het gebergte liggen. Dit gebied is gedurende een reeks van jaren met beleid en verstandige zorg voor de inlandsche bevolking bestuurd geworden, zoodat de bezoeker, die uit de aangrenzende districten van het regentschap Krawang in Tji Asem komt, getroffen wordt door den plotselingen overgang van betrekkelijke woestheid tot bloeiende orde [1]). De landheer heeft voor verschillende cultures vrijwillige overeenkomsten met de opgezetenen aangegaan, krachtens welke zij gedeeltelijk van de hem verschuldigde opbrengsten vrijgesteld zijn, gedeeltelijk in geld en rijst beloond worden [2]). Behalve padi, katjang en klappers, door de bevolking voor haar eigen onderhoud aangeplant, worden hier onderscheidene artikelen voor de Europeesche

[1]) J. ten Brink, Op de grenzen der Preanger. 8.
[2]) Kol. versl. 1877. 206, 1878. 195.

markt op belangrijke schaal verbouwd. De opbrengst was in 1876: 24,087 pikols suiker, 18,638 pikols koffie, 44 pikols muskaatnoten en 14 pikols foelie. In 1877 was de koffie-opbrengst maar half zoo groot (9,145 pik.), die van suiker ongeveer dezelfde (de opgave van 23,059 pik. wordt onvolledig genoemd, daar nog niet al het suikerriet verwerkt was), die van notemuskaat 126 en van foelie 33 pik., terwijl in dit jaar bovendien nog vermeld worden: 2,692 kilo's kakao, 2,080 kilo's kina en 464 kilo's vanielje [1]).

Kali Djati, de hoofdplaats van het gelijknamig district, ligt ruim honderd meters boven de zee, niet ver van het riviertje Kali Bodas, een zijtakje van de Tji Asem. Een groote rijweg loopt van daar noordwaarts, over een afstand van 6 palen, naar Poerwodadi, de hoofdplaats van het district Malang, die nog slechts 51 meters boven de zee verheven is. Het is daarom bevreemdend dat men nog ten noorden van Poerwodadi, in het allengs meer en meer afhellend terrein, dat weldra geheel in de vlàkte overgaat, een uitgestrekten koffietuin aantreft [2]), al blijkt ook uit het bekende voorbeeld van Kediri, dat de teelt van den koffieheester in de vlakte, zij het dan ook met minder goede uitkomst, althans niet onmogelijk is. De weg, zich verder noordwaarts voortzettende, snijdt dien koffietuin, kruist het riviertje Tji Djengkol, en bereikt op een afstand van 11 palen van Poerwodadi de districtshoofdplaats Tji Asem. Deze ligt te midden van sawahs, aan de samenvloeiing van Tji Asem en Tji Djengkol, nog slechts 8 meters boven de zee en ongeveer 5 palen van het strand. De weg buigt zich hier oostwaarts om en loopt, nagenoeg parallel met het strand, naar Pamanoekan aan de Tjoepoenegara, hier gewoonlijk rivier van Pamanoekan geheeten. Het laatste gedeelte van den weg voert door een uitgestrekt plantsoen van suikerriet, terwijl van Pamanoekan af, dat ook 8 meters boven de zee ligt, langs de rivier en tot hare uitwatering aan den ruim 7 palen verwijderden hoek van Pamanoekan, een schier onafgebroken opvolging van kampongs en sawahs gevonden wordt. De weg zet zich van Pamanoekan oostwaarts voort, totdat hij, op 8 palen afstands vandaar,

[1]) Kol. Versl. 1878. 194.
[2]) Zie de topographische kaart.

Séwoe aan de grensrivier met Tjeribon, de Kali Séwoe, bereikt.

Van Pamanoekan gaat bovendien een weg zuidwaarts over Kamarong of Pagadèn Baroe, de hoofdplaats van het district Pagadèn, naar Soebang in het district Tji Herang. De geheele afstand van Pamanoekan tot hier bedraagt 25 palen, en de weg is allengs weêr gestegen, daar Kamarong ruim 30 en het tien palen verder liggende Soebang ruim 80 meters boven het zeevlak verheven is. Soebang ligt reeds iets zuidelijker dan Kali Djati, waarmede het verbonden is door een weg die weder door een koffietuin voert en daarna de Tji Asem kruist. Oostwaarts is die weg voortgezet tot het drie palen van Soebang verwijderde Wanaredja, dat thans de hoofdplaats van Tji Herang is. Al die wegen, die de voornaamste dorpen in de groote noordelijke helft der Tji Asem- en Pamanoekan-landen met elkander verbinden, bieden weinig bijzonders aan, maar zijn toch geenszins onbehagelijk. De vlakke streken die zij doorloopen, zijn overal groen: grasveld en bosch, sawahs en tipars, suikervelden en koffietuinen wisselen elkander gedurig af, en de hoog wuivende vederbossen van in groepen vereenigde kokospalmen wijzen de kampongs der inlanders aan, wier hutten van bamboe tusschen de tamarinden en wariengieus gluren [1]).

Te Soebang, dat in een lachend dal is gelegen, begint het landschap een belangwekkender voorkomen aan te nemen. Er is hier een suikerfabriek met een belangrijken aanplant en eene villa wier naar het gebergte gekeerde voorgalerij een bijzonder liefelijk panorama te genieten geeft. Langs de zachtglooiende lijnen der heuvels, slechts hier en daar door geboomte of gebouwen gebroken, weidt de blik over onafzienbare rijstvelden, hier door een lichtgroen gambierveld, daar door een wèl verzorgden vanieljetuin, ginds door een plantsoen van sierlijke kakaoboomen, elders door een perk met jonge klappers bekoorlijk afgewisseld [2]).

Van Soebang naar Segala Herang bedraagt de afstand in zuidzuidwestelijke richting 14½ paal. De breede, goed onderhouden weg slingert in zigzag over de hellingen en toppen der heuvelen

[1]) Ten Brink, t. a. p. 8.

[2]) Ten Brink, t. a. p. 13; Buddingh, N. O. I., I. 113.

tusschen varens en reusachtig struikgewas, te midden waarvan in menig ravijn de nijvere hand des landmans een berghelling aan de wildernis heeft ontwoekerd om ze met terrasvormigen sawahbouw te tooien. De verre bergen teekenen hunne grijsblauwe, in het azuur des hemels wegsmeltende golving in fijne, schuchtere trekken aan den gezichteinder. Maar alles is stil en eenzaam, en slechts hier en daar stijgt uit een dal, waarin zich een kampong in het groen heeft genesteld, een lichtblauwe rookwolk omhoog, of bestuurt een kleine knaap met een bamboerietje den tragen gang van een weidenden buffel [1]). Hadden wij verkozen van Soebang eerst naar Kali Djati te reizen, wij hadden vandaar een meer recht zuidwaarts loopenden, 15 palen langen weg naar Segala Herang kunnen volgen, waarbij het algemeen karakter van het landschap weinig verschil zou hebben getoond. Wij zouden er zeker eene gemakkelijke gelegenheid bij gewonnen hebben om den waterval Tjoeroeg Agoeng te bezoeken; doch die is op zoo geringen afstand van Segala Herang verwijderd, dat een rit van weinig meer dan een uur ons in staat zal stellen, dien vandaaruit te bereiken.

Het bergland dat onze weg doorsneden heeft, wordt Goenong Tembakan genoemd. Het wordt door een schoon en breed plateau van het gebergte gescheiden dat zich op de grens van Krawang en de Preanger verheft, en uit den Tankoeban Prahoe en Boekiet Toenggoel met hunne uitloopers en voorbergen bestaat. Op dit plateau, op eene hoogte van meer dan 600 meters boven de zee, ligt, op kleinen afstand ten zuiden van Segala Herang, het heerlijke Tenger Agoeng, de gewone verblijfplaats van den landheer der Tji Asem- en Pamanoekan-landen, dat met de schoonste gezichtspunten de voordeelen van een Europeesch lente-klimaat vereenigt, 't welk zelfs soms bij nat en nevelig weder een vuurtje in het woonvertrek niet onwelkom maakt. Het gezicht uit het landhuis is zoowel naar de noord- als naar de zuidzijde betooverend. Aan de noordzijde ligt, vóór het huis, een groot, cirkelrond grasperk, rechts en links als omlijst door heerlijk geboomte, doch aan de achterzijde het gezicht vrij latende op de groepen van vrucht-

[1]) Ten Brink, t. a. p. 31.

boomen waarin de hutten van het uitgestrekte Segala Herang verscholen liggen. Daarachter wordt wel is waar de blik grootendeels door het Tembakan-gebergte onderschept, maar niet geheel; want tusschen de zacht glooiende hellingen der heuvels door opent zich een onafzienbaar verschiet over de gansche, allengs naar zee dalende vlakte. Natuurlijk smelten, naarmate de blik verder reikt, bosch en veld te meer tot een grijskleurig geheel te zamen; maar bij volkomen helderen hemel kan het gewapend oog vanhier zelfs de zilveren golven der Javazee en den rook van een toevallig voorbijvarend stoomschip onderscheiden.

Begeeft men zich daarentegen naar de zuidzijde van het gebouw, dan opent zich, bij een wolkeloozen hemel, een niet minder verrukkelijk bergpanorama, en ziet men de heldergroene zee van bosschen en beemden hare golven als het ware tegen den gestadig rijzenden bodem opstuwen, tot zij het hoogste punt van den bergkam bereiken in de ruim 2000 meters hooge maar afgeplatte kruin van den Tankoeban Prahoe, die door zijn vorm aan de kiel eener omgekeerde prauw doet denken, zooals ook in zijn naam is uitgedrukt [1]). Zijne hoogte valt weinig in het oog, dewijl hij niet meer dan 300 à 350 meters uitsteekt boven de keten waaruit hij zich verheft; zijne hellingen zijn zoo zacht, dat men te paard bijna den hoogsten kraterrand bereiken kan, en vandaar dat ook de koffietuinen hier tot eene hoogte van bijna 1500 meters opstijgen, als eene schoone afwisseling in het donker woud dat hem tot aan den top bedekt. Rechts verbindt hem een rug van ruim 1300 meters hoogte met den hem in verheffing evenarenden Boerangrang, links een lange keten met den meer kegelronden en hem een paar honderd meters in hoogte overtreffenden, maar eerst op aanmerkelijken afstand, aan de zuidgrens van het district Batoe Sirap, oprijzenden Boekiet Toenggoel.

Van het ontstaan der bergen waarop onze blikken hier rusten, geeft op hare wijze eene Javaansche legende rekenschap; als bijdrage tot de kennis van den volksgeest verdient zij een korte vermelding.

In overoude tijden regeerde in het Tjeribonsche regentschap

[1]) Tankoeb beteekent in het Soendaasch *omgekeerd liggen*.

Galoe een prins die een dochter had van zeldzame schoonheid, Poetri Dajang Soembi geheeten. Zij was een hartstochtelijke jageres en versmaadde, met de jonkvrouwelijke fierheid eener Artemis, de aanzoeken aller jongelingen die, door den roep harer schoonheid aangelokt, naar Java stroomden, om te dingen naar hare hand. Maar op zekeren morgen wachtten hare maagden vergeefs op hare komst. Plotseling was zij verdwenen en ook haar groote jachthond werd vermist. Na zes jaren keerde zij, tot algemeene verbazing, terug, vergezeld door haren hond en een knaap, Sang Koeriang genaamd, dien zij als haar zoon opvoedde, maar zonder ooit van zijn vader te gewagen. Ook de zoon werd welhaast een moedig jager, en vergezelde zijne moeder op hare zwerftochten, om hert en ever op te sporen. Eens, reeds tot jongeling opgewassen, zette hij zich aan hare voeten en vroeg: „Moeder, zeg mij wie mijn vader is.“ De kleur der prinses verschoot, zij boog zich voorover en fluisterde haren zoon een woord in dat hem met afgrijzen vervulde.

Den volgenden morgen toog Sang Koeriang ter jacht zonder zijne moeder, slechts door den trouwen hond vergezeld. Hij keerde niet weder. Den hond vond men dood met een kris tot aan 't gevest in de zijde gestoken. Dajang Soembi herkende met schrik de kris van haren zoon.

Vele jaren verliepen. Dajang Soembi had niets van hare schoonheid verloren; want Siwa had haar, met een offer van zeldzame bloemen gepaard gebed verhoord, en haar voortdurende jeugd en frischheid geschonken. Uit Galoe gevlucht had zij den berg Karang Penganten, in het Bandongsche distrikt Tji Lokotot, ten zuiden van den Tankoeban Prahoe gelegen, tot woonplaats gekozen, waar zij in stille afzondering hare dagen aan het weefgetouw doorbracht.

Daar vertoonde zich in die streken een vreemdeling, wiens heldenfeiten door de schelle faam luid werden uitgebazuind. Dajang Soembi opende hem hare woning; hij zag haar en had van dat oogenblik geen anderen wensch dan haar te bezitten. De moeder had haren zoon herkend; den zoon was het niet mogelijk in die fiere schoone zijne moeder te herkennen. Zij verried zich niet en

deelde als van ouds met Sang Koeriang het genot der jacht. Op zekeren dag, terwijl de jachtstoet ver verwijderd was, stond Sang Koeriang plotseling, bij eene kromming van den weg, voor het aangezicht van Dajang Soembi en werd door hare verrukkelijke schoonheid geheel aan zichzelven ontvoerd. Hij werpt zich aan hare voeten en smeekt haar de zijne te worden. De prinses heft de hand op en wijzende naar de vlakte die zich voor hen uitbreidt, spreekt zij aldus: „Wanneer gij in éénen nacht, eer de dag aanbreekt, deze vlakte in een meer herschept, en een vorstelijk vaartuig bouwt, waarin gij mij afhaalt, om in dat meer te varen, dan zal ik de uwe zijn."

Sang Koeriang had door de gunst der goden over wonderdadige macht te beschikken. Wat Dajang Soembi geëischt had, omdat het haar onmogelijk scheen, ging inderdaad zijn vermogen niet te boven. Na twee dagen zendt hij een bode tot de prinses, die haar de boodschap brengt: „Mijn heer heeft mij gelast u te verkonden, dat dezen nacht, vóór 't aanbreken van den dageraad, eene vorstelijke prauw zal gereed liggen in het nieuwe meer dat op zijn last zal ontstaan zijn." Dajang Soembi beefde van ontroering en verzonk in gepeins en gebed. De nacht kwam. Daar verneemt zij het geruisch van groote wateren: alle rivieren in den omtrek worden uit hare bedding gestuwd en afgedamd en hare wateren vloeien samen tot een uitgestrekt meer, van alle kanten door bergen ingesloten. Zij gaat naar buiten om bij het heldere sterrenlicht beter te overzien wat er gebeurd is. Nog een uur en de zon zal aan de kimmen verrijzen en al de gestelde voorwaarden vervuld vinden. Reeds nadert haar de prins om het loon van zijn Hercules-arbeid te vragen. Nu strekt zij den arm uit naar het oosten. Plotseling wordt het purperrood en rijst de zon boven de kim. De prins ziet zijn arbeid te schande gemaakt en werpt zich in wanhoop aan hare voeten. Daar brengt zij van onder haar opperkleed de kris te voorschijn, waarmede hij den jachthond gedood heeft. „Begraaf u," roept ze, „in den bodem van het meer, gij kind der schande en des ongeluks. Gij hebt uwe moeder ten huwelijk begeerd en met deze kris uwen vader van het leven beroofd."

Sang Koeriang verdween en men heeft nooit meer van hem vernomen. De onvoltooide prauw en wat hij verder had achtergelaten werden in bergen herschapen. De van kruin en takken beroofde stam die het hout voor de prauw had geleverd, veranderde in den Boekiet Toenggoel [1], den tronkberg; de afgehouwen takken en bladeren, tot een hoop samengetast, vormden den Boerangrang [2]; de nog onvoltooide prauw, die juist met de kiel naar boven gekeerd lag om de naden te dichten, werd de Tankoeban Prahoe; de dam die aan de noordzijde van het meer het afloopen der wateren moest tegenhouden, werd Goenong Tembakan, het damgebergte [3].

Om de belangwekkendste merkwaardigheden van Tenger Agoengs schoonen omtrek te leeren kennen, zullen wij eerst een rit noordwaarts langs den weg naar Kali Djati ondernemen, ten einde den waterval Tjoeroeg Agoeng te bereiken; daarna zal een tweede ons zuidoostwaarts naar Tji Salak, de hoofdplaats van het district Batoe Sirap, brengen, terwijl wij eindelijk onze verkenning dezer streek met een tochtje zuidwaarts tot aan den krater van den Tankoeban Prahoe zullen besluiten.

De weg naar den waterval slingert zich langs en over de hoogten en biedt het genot der meest afwisselende gezichten op wilde bergstroomen, steile rotswanden, vruchtbare valleien en betooverende berg-perspektieven, tot hij voorbij Batoe Kapoer, bekend door zijne minerale bron en door den fraaien waterval dien hier de Tji Nangka

---

[1]) Toenggoel beteekent den stomp of tronk van een boom.

[2]) Met toespeling op de beteekenis van rangrang: het afvallen van bladeren en takken van de boomen.

[3]) Er bestaan van deze legende twee zeer uiteenloopende lezingen, de eene medegedeeld in het T. v. N. I., II. 1. 445, als ook door Buddingh, N. O. I., I. 116, de andere door ten Brink, t. a. p. 41. Men zal mij niet euvel duiden, dat ik, om een zoo goed mogelijk samenhangend geheel te krijgen, mij beurtelings van de trekken der beide verhalen bediend heb. Het is duidelijk dat de namen der bergen de fantasie hebben geprikkeld en het verhaal voortgebracht, waarbij het op de verklaring dier namen is toegelegd. Ook de naam Karang Penganten, d. i. de bruidspaarrots, vindt zijn verklaring in het verhaal, en hetzelfde geldt van nog een aantal andere bergtoppen, die ik opzettelijk niet genoemd heb, om den lezer niet met namen te overstelpen. Maar de verklaring van den naam Boerangrang toont duidelijk, dat men het met zulke etymologische legenden niet al te nauw moet nemen.

bij hare uitwatering in de Tji Asem vormt [1]), het bed van laatstgenoemde rivier bereikt. Die stroom baant zich zijnen weg door een ravijn, dat geheel met sawahs bedekt is: aan onze rechterzijde zien wij ze langs den heuvelrand opklimmen, terwijl aan de linkerzijde de bruisende stroom aan onze voeten spartelt. De weg daalt steeds dieper, bij een kromming gaan wij een kleinen zijtak over, wij hooren het water luid ruischen, maar nog blijft de oorzaak voor onze blikken verborgen. Bij een groep acacia's, die de rivier geheel voor ons bedekken, begint een steil en glibberig voetpad, en terwijl wij onder het dalen ons links wenden, zien wij eensklaps een waterval voor ons. De rivier, allengs tusschen twee steile rotswanden in een nauwe spleet samengeperst, drijft het schuimende water met woeste kracht over de grauwe steenen en langs de wortels der acacia's, der wilde pisangs en der sierlijke boomvarens, die langs den heuvelrand tot in haar bed afdalen. Plotseling daalt hare rotsbedding loodrecht naar beneden, en tusschen twee zwarte steengevaarten stort zich het lichtgele water met donderend geraas in den afgrond. Maar nog hebben wij den eigenlijken Tjoeroeg Agoeng, den grooten waterval, niet gezien. In een oogenblik leggen onze inlandsche begeleiders tal van stammen en takken over de kloof die de twee rotsmuren scheidt, stapelen er andere takken en bamboestokken overheen, spreiden een mat over den vastgestampten bodem en improviseeren aldus een brug, die ons veilig naar de overzijde voert. Nu volgen wij een poos den loop der rivier en bereiken, langs een stijgend voetpad, niet minder steil en glibberig dan dat waarlangs wij afdaalden, eene hoogte tegenover onze vroegere standplaats. Eerst hier vertoont zich de ware Tjoeroeg Agoeng. De val in het acacia-bosch, ofschoon meer romantisch door zijn omgeving, is slechts het voorspel van een grooteren en grootscheren. De rivierbedding is hier breeder, de heuvelen langs hare oevers zijn minder steil, het geboomte is minder dicht, het tooneel heeft zijn woestheid verloren, maar vol majesteit stort zich de breede stroom naar beneden, en het is ons alsof hij in een onpeilbare diepte verdwijnt [2]). Wij zijn getuige geweest

[1]) Maier in N. T. v. N. I., II. 48; Junghuhn, Java, II. 59.

[2]) Ten Brink, t. a. p., 76 vv.; Junghuhn, Java, II. 57, die aan den eersten kleineren waterval den naam van Tjoeroeg Goöng geeft.

van de doorbraak der Tji Ásem door den Goenong Tembakan, den neptunischen verheffingsrand die het plateau van Segala Herang aan de noordzijde begrenst.

Onze tweede tocht snijdt het plateau zelf in oost- en zuidoostelijke richting. Het is de moeite wel waardig dat wij onzen Junghuhn nog eens opslaan, om van hem te vernemen hoe het er hier vóór 30 jaren uitzag, en het toen met het thans te kunnen vergelijken. „De voortrap of het plateau van Segala Herang," zoo lezen wij bij hem, [1]) „ligt binnenwaarts van dezen neptunischen verheffingsrand en stijgt met wijd uitgestrekte trappen zeer langzaam naar den voet van den vuurberg op. Hij is van het N. naar het Z. 5 à 6 palen breed en van het O. naar het W. 15 à 20 palen lang, en bestaat in deze geheele uitgestrektheid uit banken van lava, die, weleer van den vulkaan afstroomende en tegen den verheffingsrand in het noorden stuitend, zich hier noodwendig moesten ophoopen. Deze lava is zwart-blauw, bazaltisch, in horizontale banken en platten gescheiden, op grootere diepte meestal dicht, maar in hare bovenste lagen, en steeds meer naar de oppervlakte toe, poreus en vol groote luchtblazen, die almede, en wel parallel met de banken, in de lengte zijn uitgestrekt. Honderden voeten hoog ziet men aan de wanden van vele kloven de lavabanken op elkander liggen, men ziet ze naar boven toe steeds poreuzer worden, terwijl zij eindigen in een vlakken grond, die slechts daar waar hij ongelijk of golvende is, in zijne diepten een weinig humus bevat, maar voor 't overige naakt te voorschijn komt en op de meeste plaatsen met afgebroken stukken dezer lava van een duim tot een voet dikte bestrooid is. Daarenboven is dit gesteente met ontelbare gaatjes doorboord als een zeef, en slurpt dus al het regenwater op, dat op de oppervlakte valt, zoodat het spoorloos in zijn ingewand verdwijnt. Dit groote plateau gelijkt alzoo een afgekoeld en gestold lavameer, welks rotsachtige hobbelige oppervlakte dagreizen ver slechts met alang-alang en glagah is begroeid en op de meeste plaatsen onbewoond, onbewoonbaar en bijna voor alle kultuur ongeschikt is, — een rots- en graswoestenij waarin de reiziger geen

[1]) Java, II. 56.

ander geluid hoort dan den doffen weêrklank zijner voetstappen, zoo bedriegelijk hol, dat hij gelooft over een gewelf te gaan."

Deze vlakte heeft zeker hare natuur ook thans nog niet verloochend, en bestaat nog voor een groot gedeelte uit woeste gronden en alang-veld. En toch heeft de industrie hier wonderen gewrocht. Bij Djalantjagak voert de weg door een uitgestrekten koffietuin, die zich zuidwestwaarts uitstrekt in de richting van de grot Tjoeroeg Rendeng, en nog geen paal verder langs een groot notemuskaat-plantsoen, waarna hij weldra de grens van Batoe Sirap en spoedig daarop het bed der Tjoepoenegara bereikt, welke laatste verder noordoostwaarts een tweede, maar minder romantische doorbraak door den herhaaldelijk vermelden verheffingsrand vormt. Van de grens van Batoe Sirap af beantwoordt het plateau bijna in het geheel niet meer aan Junghuhns beschrijving. De weg voert langs schoone rijstvelden, en nu over een met kort gras begroeiden heuvel, dan langs den benedenrand van een groenen bergketen, naar de hoogte aan welker voet, 10½ paal van Segala Herang, de groote en volkrijke kampong Tji Salak, de hoofdplaats van het district, verhuld door groote boomgroepen, gelegen is. Een breede laan van reusachtige wariengiens voert, langs een reeks van net gebouwde en sterk omheinde woningen, die de duidelijke bewijzen van de meer dan gewone welvaart dezer kampong toonen, naar de fraaie aloen-aloen, waaraan ook een verblijf voor den landheer is opgericht.

De heer Hofland heeft veel voor de vermeerdering der welvaart van deze streken gedaan, maar is daarin op uitnemende wijze bijgestaan door twee achtereenvolgende Demangs of districtshoofden van Batoe Sirap, Raden Rangga Marta Joeda, en zijn zoon Raden Madja Koesoema. De eerste, in 1856 gestorven, had bijzondere zorg gewijd aan den aanleg van wegen en waterleidingen en was onder andere de aanlegger van den rijweg van Boeka Negara, het zuidelijkste koffie-établissement van het district, aan de helling van den Boekiet Toenggoel, naar Bandong in de Preanger, welke weg in 1847 geopend werd. De heuvel, van welks voet Tji Salak is gelegen, draagt op zijn top een eenvoudig monument, door den landheer opgericht boven het

gebeente van den trouwen dienaar, die 40 jaren lang het district tot welzijn der bevolking had bestuurd. Op een klein terras van zorgvuldig gewitte baksteenen is een marmeren tafel opgericht, die met een eenvoudig grafschrift in vergulde Javaansche karakters prijkt. De eerbied der bevolking openbaart zich in de offers die hier gedurig op de trappen van het terras worden nedergelegd. Een heerlijk panorama beloont bovendien de beklimming van dezen heuveltop. Aan alle zijden wordt de horizon door zacht glooiende bergen gevormd, en uit den krater van den Tankoeban Prahoe ziet men een helder wit wolkje rijzen, dat onbeweeglijk zijn standplaats bewaart [1]).

Op den terugtocht naar Segala Herang willen wij ook nog even de straks vermelde grot bezoeken, die, zooals Junghuhn zich uitdrukt, de „lava-natuur" van het plateau, in welks zuidwaarts allengs oprijzende helling zij gevonden wordt, op het schoonst openbaart. Hier is een plaats waar de grond is opengebarsten tot een spleet, die noord-noordoostwaarts zich verliest in een hol, dat uit een boogvormig gewelf van 100 à 150 voet diepte bestaat, en bij den ingang eene hoogte van omstreeks 30 voet heeft, die allengs tot 15 en 10 voet vermindert. Zij bestaat uit blauw-zwarte bazalt-lava, zooals overal in Segala Herang wordt aangetroffen, maar van het gewelf hangen tallooze lava-stalaktieten, die de gedaante van lange spitsen, kegels, druiventrossen en takken vertoonen, loodrecht naar beneden, klaarblijkelijk ontstaan door de stolling die de door de hitte verweekte lava onder het langzaam afdruipen onderging. De naam dezer grot, Tjoeroeg Rendeng [2]), beteekent „aaneengeschakelde watervallen," waarschijnlijk omdat de stalaktieten eenigermate het beeld van plotseling versteende watervalletjes vertoonen.

Onze laatste tocht geldt den Tankoeban Prahoe, over welks kruin de grens tusschen Krawang en Bandong gaat. In verband met den Gouvernements-aanplant van kinaboomen aan zijne zuidelijke hellingen, en inzonderheid ten gevolge der beklimming

---

[1]) Ten Brink, t. a. p. 103 vv.
[2]) Niet grinding, zooals Junghuhn schrijft, Java, II. 58.

door den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele in 1863 [1]), bij gelegenheid eener inspectie van de kina-plantsoenen, is de bestijging aan de Bandongsche zijde eene vrij gewone en gemakkelijke zaak geworden. Dr. Groneman alleen heeft, deels vóór, deels na dat jaar, den Tankoeban Prahoe meer dan 20 maal, maar steeds van die zijde bestegen [2]), en kon zich daarbij in de laatste periode bedienen van het gemakkelijke, zigzagswijze naar boven voerende pad, dat de bevolking in heeredienst voor den Toewan besar had geëffend. Men kan thans zelfs te Lembang, volgens een bepaald tarief, in drie talen in den pasanggrahan opgehangen, paarden en gidsen voor den tocht erlangen, waarin, zoo men verkiest, ook het bezoek van den krater begrepen is [3]). Ook aan de Krawangsche zijde, die tot zulk een aanzienlijke hoogte met uitgestrekte koffietuinen beplant is, levert de beklimming, schoon veel zeldzamer, geen bijzonder bezwaar op; zelfs de nederdaling in den krater, vroeger veelal met moeilijkheden en gevaren gepaard, is door stevige houten trappen gemakkelijk gemaakt [4]).

De weg van Segala Herang, of zoo men wil van het landbuis Tenger Agoeng, naar den vuurberg, loopt, ten westen van het meergemelde plateau, door een allengs stijgende, schoon bebouwde streek, naar Panaroeban [5]), dat op eene hoogte van ruim duizend meters aan de grens der koffieplantsoenen gelegen is. Vandaar den rand dier koffietuinen volgende, bereiken wij, een hon-

[1]) Kol. Versl. 1863. 4. Vgl. Groneman, Bladen uit het dagboek van een Ind. Geneesheer. 149 v.

[2]) T. a. p. 160. De uitvoerigste beschrijving van dezen berg en zijne gedaanteveranderingen danken wij dan ook aan genoemden geleerde, bl. 118—167.

[3]) Bernelot Moens in N. T. v. N. I., XXVIII. 322.

[4]) Van vroegere beklimmingen zijn mij de volgende beschrijvingen bekend: Horsfield in Verhh. v. h. Bat. Gen. VIII. On the mineralogy of Java. 19 (1804); Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 2. 401 (1821); F. G. Valck, T. v. N. I., V. 1. 174 (1823); de Wilde, de Preanger Regentschappen. 6 (vóór 1830); van Oort en Sal. Muller, Verhh. v. h. Bat. Gen. XVI. 31 (1833); Junghuhn, Java, II. 43 vv. (1837 en 1848); Bleeker, T. v. N. I., VIII. 2. 565 (1846); Bleeker en Maier, N. T. v. N. I., I. 154 en 305 (1850). De laatste beklimming, waarvan mij een beschrijving bekend is, is die van v. Rijckevorsel, Brieven. 328.

[5]) De topographische kaart schrijft Panoeban; doch daar ik overal elders Panaroeban vind, meen ik dit voor eene fout te mogen houden.

derd dertig meters hooger, de kampong Tji Atar of Tjatar, bekend door een in hare nabijheid voorkomend ijzererts, vervat in eene dikke, harde, donkerroode steenlaag, waarvan de verweerde gedeelten een fraai roode aarde opleveren, die in deze streken als kleur-stof voor het verwen van poorten en hekken gebezigd wordt [1]). Ook vindt men, deels in de onmiddellijke nabijheid, deels op grooteren afstand, onderscheiden merkwaardige minerale bronnen, waaronder die van Tji Pabela, omstreeks 40 meters lager dan Tji Atar gelegen, te midden eener prachtige vegetatie van boomvarens en slingerplanten, uit drie openingen eener rots in milden overvloed te voorschijn komt, maar zoo moeilijk te bereiken is, dat men haar zich ongestoord met het water der rivier Tji Pabela laat vermengen [2]). Van Tji Atar gaat de weg verder midden door het koffieplantsoen tot men, na de cultuurgrens bereikt te hebben, zich plotseling verplaatst vindt te midden der veelsoortige en majestueuse reuzen van het oorspronkelijke woud, wier stammen en takken met ontelbare parasieten prijken, terwijl daarbeneden de bodem met mos en met millioenen varens bekleed is, straks afgewisseld door Laurineeën en Pandanen en door de geurige bloemen der Gandapoera [3]). Allengs echter worden de woudreuzen vervangen door de dikke en krachtige stammen van ander geboomte, dat, scheef en bochtig dooreen gegroeid, zich reeds een 20 à 30 voet boven den grond tot breede, donkergroene loofkruinen vertakt. Nog wat verder en men ontwaart slechts Vacciniums, Rhododendrons, Gaultheria's en andere struiken die zich gaarne groepswijze vereenigen, en terwijl zij eigenlijk eerst op eene hoogte van bij de 3000 meters te huis behooren, zich ook bij uitzondering op veel lager standplaats vertoonen, waar de rotsige muren en randen der kraters en de zwaveldampen die er uit opstijgen, aan andere gewassen den toegang versperren.

Wij bereiken den kraterrand aan zijn oost-noordoostelijk gedeelte, waar zijne wanden het steilst zijn en men in den acht-

---

[1]) Nat. T. v. N. I., V. 219; vgl. XXX. 437.

[2]) Over de wateren van Tji Atar zie Junghuhn, Java, II. 59, en Maier in N. T. v. N. I., II. 293, 299, 637, 644.

[3]) Abelmoschus moschatus.

honderd à duizend voet diepen kolk met huivering en ontzetting neêrziet. Het geheel van den krater is aan de bovenste opening bijna regelmatig ovaal, met een diameter van O. naar W. van 6000 en van N. naar Z. van iets meer dan 3000 voet, maar hij wordt door een tusschenrug in twee bijkans kringvormige ketels verdeeld, waarvan de oostelijke en diepste bij de inlanders den naam van Kawa Ratoe, de westelijke en omvangrijkste dien van Kawa Oepas draagt. De machtige scheidsmuur, deels uit vast, deels uit puinachtig gesteente gevormd, daalt in het midden honderden voeten lager, zoodat hij aan weêrszijden naar den rand omhoog schijnt te klimmen. Sissend en bruisend rijzen aan zijne beide zijden aanhoudend dampwolken uit de diepe trechters op. De wand tusschen de beide helften is evenwel begroeid; het hoogere kreupelhout, van boven verbrand, spruit gedurig van onder weder uit, een altijddurende worsteling van het leven met den dood.

Plaatst men zich op den zuidelijken kraterrand, dan ziet men over deze beide kolken en over den noordelijken muur op de lagere bergen en vlakten van Krawang neder, en vormen de scherpgeteekende lichtgrauwe of door den zwaveldamp wit gekleurde lavarotsen en het donker geboomte dat ze omringt, een heerlijk contrast met het in fijne amethystkleur wegsmeltend verschiet, dat, bij onbewolkten hemel, eerst door de verre kimlijm der Javazee begrensd wordt.

De Tankoeban Prahoe, schoon altijd werkzaam, heeft slechts zelden hevige uitbarstingen. Men kent in deze eeuw slechts die van 1829 en 1846, en ook deze hebben hare verwoestende uitwerking tot de kraters en hunne naaste omgeving bepaald. Duizenden bij duizenden boomen werden door die uitbarstingen gebroken en geblakerd en onder asch en modder begraven. De kraters zelven, waartoe ook nog een minder belangrijke, meer oostelijk en veel lager gelegene, de Kawa Badak, behoort, ondergaan bij die uitbarstingen soms belangrijke veranderingen. Uit de vergelijking van Horsfields beschrijving met hetgeen hij zelf zag, kwam Junghuhn tot het besluit, dat de tusschenmuur tusschen Kawa Ratoe en Kawa Oepas eerst door de uitbarsting van 1829

was ontstaan. Die van 1846 liet, volgens Bleekers waarnemingen, de hoofdvormen onveranderd, maar bracht toch in den Kawa Ratoe een belangrijke verandering te weeg. Later heeft zich, zonder dat van bijzonder hevige verschijnselen blijkt, in dezen laatsten krater een klein meer gevormd, dat eenige jaren later weder is opgedroogd, en in September 1861 heeft de langen tijd onveranderd gebleven Kawa Oepas begonnen dikkere en zwaardere dampwolken te ontlasten, die bij onderzoek bleken op te stijgen uit een nieuwen eruptiekegel, die zich in het diepst van den kolk — een krater in een krater — gevormd had, ter plaatse waar vroeger een enkele zware dampzuil uit een hoog opborrelenden poel van heet water omhoog steeg.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Tjeribon.

De residentie Tjeribon beantwoordt in het algemeen aan het oude Tjeribonsche rijk, dat echter in den loop zijner geschiedenis niet altijd dezelfde grenzen gehad heeft. Volgens de laatste organisatie van Tjeribon door Daendels [1]) kwam het dusgenoemde landdrostambt in uitgestrektheid overeen met de tegenwoordige regentschappen Indramajoe (Oost), Tjeribon, Madjalengka en Koeningan, maar namen en indeeling verschilden. Galoe dat, terwijl Soekapoera en Limbangan met de Preanger-landen vereenigd werden, van de vroegere zuidelijke prefectuur alleen overbleef, was bestemd om, volgens het traktaat van 1811, aan Jogjakarta te worden overgegeven, en bleef dus voorloopig op zich zelf staan. Daar echter die overgave niet tot stand kwam, is Galoe sedert altijd als een deel van Tjeribon beschouwd. Daar de residentie Krawang, die Raffles had ingetrokken [2]), door Commissarissen Generaal, bij besluit van 20 Juli 1818, in dier voege hersteld was, dat zij zich, evenals ten tijde van Daendels, oost-

---

[1]) Zie Dl. II, bl. 557. [2]) Zie Dl. II. 595.

waarts tot aan de Tji Manoek uitstrekte, en dus ook Kandang Hawor en Indramajoe West [3]) bevatte, bleef Tjeribon, behoudens eenig verschil wat de zuidelijke grens betreft, in omvang gelijk aan het gewest dat ten tijde van Raffles dien naam had gedragen. De indeeling werd echter, bij besluit van 5 Jan 1819 [4]), meer met de tegenwoordige in overeenstemming gebracht. Slechts de namen van twee der regentschappen verschillen daar nog van de thans gebruikelijke: Indramajoe (Oost) heet nog altijd Bengawan wètan [1]), en het is jammer dat het dien naam, of liever nog dien van enkel Bengawan, niet behouden heeft, omdat dan de verwarring zou vermeden zijn die thans in vele geschriften, en dienvolgens ook in vele hoofden, tusschen het regentschap Indramajoe Oost en het particulier land Indramajoe West bestaat, — eene verwarring die ook nog daardoor bevorderd wordt, dat die woorden oost en west bijna nooit aan den naam Indramajoe worden toegevoegd. Deze naamsverandering is, zooveel ik kan nagaan, nooit officiëel voorgeschreven, maar allengs ingeslopen; wat waarschijnlijk samenhangt met de hereeniging van de landen van Kandang Hawor en Indramajoe West met Tjeribon, bij besluit van 23 Sept. 1823 [2]). Voor Indramajoe West was de naam Bengawan Koelon, dien het vroeger gedragen had, reeds allengs in onbruik geraakt; men noemde het „het land Indramajoe." Dit land, te zamen met Kandang Hawor, werd nu met het regentschap Bengawan vereenigd tot eene assistent-residentie, waarvan het Europeesche opperhoofd zijn zetel had in de negerie Indramajoe, die, terwijl zij zich langs beide oevers der Tji Manoek uitstrekt, echter in haar geheel aan het Gouvernement behoort, zoodat haar westelijk deel eene Gouvernements-enclave in het particulier land vormt. Dit administratief geheel werd nu Indramajoe genoemd, volgens de heerschende gewoonte om een gewest en zijne hoofdplaats bij voorkeur met denzelfden naam te noemen. Maar dat gewest wordt, wat de belangen van het Gouvernement betreft, hoofdzakelijk slechts vertegenwoordigd door het regentschap, dewijl de Gouvernements-ambtenaren met particuliere landen slechts zeer geringe bemoeiingen hebben.

[1]) [illegible] [2]) Stbl., n°. 9. [3]) Zie Dl. II. 556 noot. [4]) Zie boven. 145.

De assistent-residentie deelde dus haren naam ook aan het regentschap mede. Daar de naam Bengawan geheel in onbruik is geraakt, zal ik echter in het vervolg, om verwarring te voorkomen, het particuliere land steeds Indramajoe West, het regentschap Indramajoe Oost noemen. Sedert nu Tjeribon door de toevoeging van de genoemde particuliere landen werd vergroot, had het den omvang dien het tot heden behield.

Het andere regentschap dat van naam veranderde, is Madjalengka. Dit heette tot 1840 enkel Madja, terwijl de hoofdplaats Sindang Kasih werd genoemd. Bij besluit van 11 Febr. van dat jaar is aan beide de naam Madjalengka gegeven [1]).

Eindelijk moet nog worden opgemerkt, dat het district Palimanang, bij besluit van 24 Mei, 1862 [2]), van het regentschap Madjalengka naar het regentschap Tjeribon is overgebracht. In de geheele residentie bedraagt het aantal districten 34, waarvan 8 tot de particuliere, 26 tot de Gouvernementslanden behooren.

Om de residentie Tjeribon te leeren kennen, keeren wij in gedachten uit het zuiden van Krawang terug naar Pamanoekan en volgen vandaar den ons reeds bekenden zijtak van den grooten postweg, die verder naar Indramajoe voert. Na de Kali Séwoe bij de kampong Séwoe te zijn overgegaan, bevinden wij ons op het land Kandang Hawor (of Auer), dat uit de districten Leweng Malang, Kandang Hawor, Losarang en Lelea bestaat, ongeveer zoo groot is als twee derden der provincie Utrecht, en aan de heeren Mr. C. J. A. den Tex, burgemeester van Amsterdam, en F. A. Vriese toebehoort, in wier naam het door den heer C. H. van der Veen wordt geadministreerd [3]).

Dit land behoort waarlijk niet tot de bevoorrechte deelen van Java, noch wat natuurlijke schoonheid, noch wat geschiktheid voor cultures betreft, en was dan ook tijdens den verkoop een eenzame wildernis. Het ligt bijna geheel in de lage, heete, moerassige strandvlakte en reikt zuidwaarts, waar het tot de Pre-

[1]) Stbl. n°. 7. [2]) Stbl. n°. 54.

[3]) Ik bezit van dit land eene afzonderlijke beschrijving door den heer J. Glaser, met twee fraaie gravures. Zij schijnt een overdruk te zijn uit het een of ander tijdschrift of jaarboekje, maar alle aanwijzing daaromtrent ontbreekt.

anger behoorende regentschap Soemedang tot aan zijne grenzen tusschen Krawang en Tjeribon inschiet, lang niet zoo ver als de Pamanoekan-landen, en slechts tot aan de laagste hellingen van het centraal gebergte. Geschikte koffiegronden worden er niet aangetroffen, en ook suikerriet wordt er niet door de landheeren verbouwd; maar een stukje grond van 57 bouw is in 1870 door hen afgestaan aan een Chineeschen huurder, die er op kleine schaal en, als de opgaven omtrent de productie te vertrouwen zijn, met in de laatste jaren steeds ongunstiger wordenden uitslag, de cultuur van suiker en koffie drijft [1]). Ook de teelt van kokosnoten, ofschoon de bodem daarvoor groote geschiktheid heeft, is op dit land van weinig belang. De voorname waarde van deze bezitting is gelegen in de rijstproductie, waarvan de landheeren een tjoeké heffen ten bedrage van 10 percent, met vrijstelling van hetgeen de velden meer dan 25 pikols per bouw opleveren [2]). In sommige gedeelten van het uitgestrekte gebied zijn belangrijke werken tot bevordering van den rijstbouw tot stad gebracht, vooral om het water uit de kleine rivieren naar de sawah's af te leiden. Inzonderheid merkwaardig is uit dit oogpunt het afvoerkanaal van de Tji Panas, een in Soemedang ontspringend riviertje, dat, op de grens van Kandang Hawor gekomen, plotseling in zijn loop noordwaarts door een heuvel gestuit werd, die het tot eene oostwaartsche wending dwingt. Zijn water, dat van dit punt af tot aan zijne vereeniging met de Tji Manoek de zuidgrens van Kandang Hawor vormt, ging voor den landbouw van dit gewest geheel verloren. Doch aan de andere zijde van gemelden heuvel had zich een soort van kreek of kom gevormd, Tji Telaga geheeten, die met een noord-noordoostwaarts vloeiend en de vruchtbaarste deelen van Kandang Hawor doorsnijdend stroompje in verband staat. Men besloot een kanaal door den heuvel te graven, en zoo de Tji Panas met de Tji Telaga te vereenigen. Jaren lang duurde de reuzenarbeid, en toen hij eindelijk voltooid was,

---

[1]) Kolon. Verl. 1872, bl. 176, 1876, bl. 190, 1878, bl. 194, 195. Volgens die verslagen is de suikeroogst van 700 pikols in 1871 tot 8 pikols in 1877, de koffieoogst van 166 pikols in 1875 tot 4 pikols in 1878 gevallen.

[2]) Kol. Versl. 1876, bl. 191.

bleek het dat de Tji Panas zich volstrekt niet gezind betoonde het oude bed te verlaten. Zulk een bergstroom door afdamming te dwingen een kunstmatig bed te volgen, was een taak aan welker uitvoerbaarheid menigeen wanhoopte. Toch werd ze door de bevolking met al het taai geduld van den Javaan volvoerd, en toen de dam voltooid was, smaakte zij de voldoening, dat het water met kracht door de nieuwe bedding stroomde en zelf den in zijn weg gestelden hinderpaal versterkte door het medegevoerde zand tegen den dam te werpen [1]). De rijst van Kandang Hawor is niet slechts van voortreffelijke hoedanigheid, maar de productie is ook zeer aanzienlijk en stijgt in gunstige jaren tot 300,000, enkele malen zelfs tot meer dan 500,000 pikols [2]). Toch is slechts een betrekkelijk klein gedeelte van het uitgestrekte land in cultuur gebracht, waarvan wij ons ten deele reeds overtuigen kunnen door hetgeen zich aan onze blikken aanbiedt, wanneer wij den grooten weg volgen, die, niet ver van het strand, achtereenvolgens de districten Leweng Malang, Kandang Hawor en Losarang doorsnijdt.

Door bosschen aan onze linkerhand van het strand gescheiden, en aan de rechter, behalve bij de kampongs Mangsetan en Walini, waar eenige sawah's worden aangetroffen, slechts den blik op onafzienbare moerassen biedend, loopt de weg door Leweng Malang. Een binnenweg van drie palen lengte verbindt hem met de zuidwaarts gelegen desa Andjatan, den zetel van den Demang, die een prachtig huis aan de zuidzijde van de groote en vierkante aloen-aloen bewoont. Hier verlustigt zich het oog in een aanzienlijke uitgestrektheid bebouwden grond, doch welke richting men ook verder moge volgen, overal ontmoet men niets dan schier ondoordringbare wildernis. Den weg van Andjatan naar

[1]) Glaser, t. a. p. 5—7.

[2]) De productie bedroeg volgens de Kol. Versl. 1872, bl. 176, en 1876, bl. 190:

in	1870	303,075	pikols
„	1871	582,696	„
„	1872	316,288	„
„	1873	221,800	„

Van de laatste jaren zijn òf geene òf klaarblijkelijk hoogst onvolledige opgaven verstrekt.

het acht palen verder gelegen Tji Pantjoe en het wederom zes palen vandaar verwijderde Tjadas Ngampar kan men slechts te paard of te voet afleggen. Hier maakt het eentonige, dicht met bamboe begroeide moeras voor een nog eentoniger grasvlakte plaats, totdat men, vier palen zuidelijker, de rivier Tji Kandong overgaat, niet ver van de plaats waar zij zich in de Tjoepoenegara stort. Nu komt men in een bosch van hooge boomen, waaronder vele djati-stammen, terwijl daarachter het bergachtig geworden landschap de gewone bekoorlijke tafereelen van Java's hoogere streken begint te vertoonen, tot men, zes palen bezuiden de Tji Kandong, in de steil oploopende hoogte Pasir Iwer-Iwer de grens van Soemedang bereikt. Van die hoogte ziet men, het aangezicht zuidwaarts keerende, vóór zich den Tampomas, rechts den Tankoeban Prahoe, links den Tjerimai hunne hooge toppen scherp tegen den azuren hemel teekenen; maar den blik naar het noorden wendende ziet men slechts grenzelooze wildernis, waarin men geen spoor van bebouwing of bevolking kan ontwaren.

Doch keeren wij van dezen uitstap naar de zuidgrens terug tot den grooten weg. Wij betreden nu spoedig het district Kandang Hawor, het grootste der vier, dat zich evenzeer zuidwaarts tot aan de grens van Soemedang uitstrekt. In de streek die de weg doorsnijdt, is het district buitengewoon sterkt bevolkt. De negerie Kandang Hawor bestaat uit eene opeenvolging van dicht saamgepakte desa's, waarin geen plaats voor geboomte is overgebleven en die door uitgestrekte rijstvelden omringd zijn. De Demang woont hier in de desa Boelak, wier aloen-aloen door den grooten weg gesneden wordt, — de eenige plaats van dit land waar een pasar wordt gehouden. Maar zuidwaarts van deze meer vruchtbare dan schoone plek is alles weder wildernis en bosch; terwijl men noordwaarts wel het geklots der Java-zee verneemt, maar door het strandbosch, ofschoon dit hier slechts een zeer smalle strook vormt, van het gezicht op hare golven verstoken blijft. De zoutaanmaak die vroeger in dit district voor rekening der Regeering plaats vond, is reeds omstreeks 1850 gestaakt.

Van Kandang Hawor gaat de weg zuidoostwaarts en voert ons, terwijl hij zich steeds verder van het strand verwijdert, naar het

veel kleiner district Losarang. Dit district heeft langs de zee een breeden zoom van bosch, daarachter een uitgestrekt moeras, en nog meer binnenwaarts, langs den weg, eene voortzetting der goed bevolkte en met uitgestrekte sawah's bedekte vlakte, die reeds in het vorige district aanving. Te midden der desa's van de negerie Losarang ligt aan den grooten weg de woning van den administrateur van Kandang Hawor, eene prachtige villa, door een fraai park en nette bijgebouwen omringd, en in de nabijheid staan eenige goed gebouwde pakhuizen en een rijstpelmolen, die door stoom wordt gedreven. Een weinig verder gaat een zijtak van den weg zuidwaarts en snijdt de desa Djanga, waarin de onaanzienlijke woning van den Demang wordt aangetroffen. Volgt men den grooten weg verder, dan verwisselt men weldra Losarang met Lobener, het eerste district van het land Indramajoe West; volgt men daarentegen den zijtak, dan komt men, steeds langs desa's en rijstvelden gaande, eerst uit Losarang in een oostwaarts uitspringenden hoek van het district Kandang Hawor, en vervolgens in Lelea, het schoonste en best bebouwde gedeelte van het geheele gebied. De weg loopt zuidoostwaarts en eindigt bij de desa Toegoe, die aan de grens der bebouwde vlakte met het bosch ten zuiden is gelegen. Een schier lijnrechte weg gaat, midden door onafzienbare sawah's, hier en daar afgewisseld door met prachtig geboomte prijkende dorpen, ruim zeven palen ver in noord-noordoostwaartsche richting naar de negerie Lelea, waar de Demang van het district een fraaie, op Europeesche wijze gebouwde woning heeft. Deze negerie zet zich in een reeks van kampongs over een halven paal voort langs het vervolg van den weg, die aan de noordgrens van het district ons weder op den, rakelings daarlangs gaanden, grooten weg brengt, doch op een punt dat niet meer in het Kandang Haworsche land, maar in het district Lobener van Indramajoe West is gelegen.

Het land Indramajoe West heeft nog niet de helft der uitgestrektheid van Kandang Hawor, maar is veel meer bebouwd en doet dien ten gevolge, zoowel in bevolking als in rijstproductie, slechts weinig voor Kandang Hawor onder. Zich uitstrekkende langs de geheele oostzijde van dit laatste, reikt het zoowel noord- als

zuidwaarts verder, daar aan de zeezijde de kustlijn noord-oostwaarts oploopt tot aan den hoek van Indramajoe, en aan de zuidzijde het district Djati Toedjoe zich gedeeltelijk om het district Kandang Hawor heenslingert en zich bovendien, door de zuidoostwaartsche strekking der grenslijn tegen Soemedang, verbreedt. Doch zelf aan zijne oostzijde door de Tji Manoek begrensd, vormt Indramajoe West van het noorden naar het zuiden slechts eene smalle strook, en de vier districten waaruit het bestaat, volgen elkander in dier voege op, dat alleen Pasekan aan zee ligt, ten zuiden daarvan het door den grooten weg van west naar oost doorsneden Lobener volgt, daaraan weder ten zuiden Oedjoeng paalt, en eindelijk het zuidelijkst deel van het geheele land door Djati Toedjoe gevormd wordt. De beide laatstgenoemde districten zijn slechts goed bebouwd en bewoond langs de boorden der Tji Manoek, waaraan ook hare hoofdplaatsen, die dezelfde namen dragen, gelegen zijn. Al het overige terrein is hier ook weder bosch en alang-veld, zonder noemenswaardige terreinverheffing, en waarin de bewoonde plekjes uitermate schaarsch zijn. Lobener daarentegen is, met uitzondering van eenige moerassen, waaronder de groote Rawa Arahan, schier geheel bebouwd, en men kan ongeveer hetzelfde zeggen van Pasekan, indien men de uitgestrekte strandbosschen uitzondert. De grens van Pasekan met Lobener en een klein gedeelte van Losarang wordt gevormd door de Kali Rambatan of rivier van Tjantigi, den westelijken mondingsarm van de Tji Manoek, en Pasekan beslaat de geheele delta van dezen stroom, zoozelfs dat het zijne oostelijke grens niet in de Tji Manoek zelve, maar in een zeer onbeduidende oostelijke uitwatering vindt, welke naar die zijde als de eigenlijke grens der delta te beschouwen is.

Ook het land Indramajoe West is bij uitnemendheid een rijstland. Behalve de tweede gewassen der inlanders, worden er geene andere producten gekweekt. Maar die rijst is van uitmuntende hoedanigheid en de gemiddelde productie kan veilig op 300,000 pikols in het jaar geschat worden [1]).

[1]) De Koloniale Verslagen (1872, bl. 176, 1876, bl. 190) geven de volgende cijfers op:

De weg van Losarang naar Lobener, een afstand van 10 palen, loopt oostwaarts tot Legok, vanwaar een zijweg door de sawah's langs den linkeroever der Tji Manoek zuidwaarts gaat naar Oedjoeng, den zetel van den Demang van het gelijknamig district, en vandaar, een groote oostwaartsche kromming der rivier afsnijdende, meest door de wildernis naar Djati Toedjoe, de hoofdplaats van het zuidelijk district, die weder aan de Tji Manoek te midden van uitgestrekte rijstvelden gelegen is. De groote weg neemt bij Legok een wending noordoostwaarts en brengt ons in weinige minuten te Lobener. Ook deze plaats biedt niets dat ons kan ophouden, en wij vervolgen dus dadelijk den grooten weg, die ons, langs den linkeroever der Tji Manoek en met een overgang over de Kali Rambatan, naar het district Pasekan en, nadat zes palen zijn afgelegd, in de belangrijke handelsplaats Indramajoe brengt.

Indramajoe ligt aan beide zijden van de Tji Manoek, op ongeveer 9 palen van het strand, en is niet slechts de hoofdplaats van de geheele assistent-residentie en van het district Indramajoe, maar ook van het district Pasekan. Ofschoon toch ook het aan den linkeroever der rivier gelegen gedeelte grootendeels aan het Gouvernement behoort, en zelfs de woning van den assistent-resident en het, trouwens sedert lang niet meer bezette, fortje aan dien oever gelegen zijn, liggen echter eenige der Indramajoe omgevende en er toe gerekende kampongs der inlanders buiten het Gouvernements-gebied, en in eene van deze, Sindang Hadji geheeten, houdt de Demang van het district Pasekan zijn verblijf. Ook hebben wij den administrateur van Indramajoe West, den heer Jellinghaus, onder de bewoners der Europeesche wijk van deze hoofdplaats te zoeken.

Indramajoe wordt, onder den naam van Dermayo, reeds in de berichten der Portugeezen en der vroegste Nederlandsche bezoekers van Java vermeld [1]). Het was destijds zeker merkelijk dichter bij de monding der rivier gelegen; want de aanhoudende aanslibbing

In	1870	280,976	pikols
„	1871	409,041	„
„	1872	220,571	„
„	1873	299,330.	„

[1]) Zie Dl II. 275, noot 4.

heeft vele plaatsen van Java's noordkust steeds verder van het strand verwijderd, en was natuurlijk zeer sterk aan den mond van een stroom als de Tji Manoek. In 1678 stichtte de Compagnie er een pager om de invallen der Bantenners tegen te gaan, die zich hier trachtten te nestelen; men noemde dien „de Bantamsche bril," en wellicht stond hij reeds op dezelfde plaats als het later vaak vermelde fortje, dat o. a. zwaar te lijden had van de aardbeving die 17 Nov. 1847 alom in de residentie Tjeribon zulke vreeselijke schade aanrichtte [1]). Valentijn noemt Indramajoe onder de voorname plaatsen van Java. Ofschoon het, naar zijn zeggen, eer een open vlek dan een stad was te noemen, bevatte het een groot aantal nette bamboezen en planken huizen, en was er een sterke handel en vaart, vooral ook door de groote verzending van timmerhout, die langs de Tji Manoek naar deze plaats en vandaar naar Batavia plaats had [2]). Later, toen de rijstproductie zoowel in Indramajoe Oost als West zich zoozeer uitbreidde dat de hooggeroemde Indramajoe-rijst van hier met scheepsladingen kon verzonden worden; toen te Karang Sambong (gelegen in Madjalengka, ter plaatse waar de Tji Manoek de grens tusschen dat regentschap en Soemedang begint te vormen,) groote pakhuizen werden opgericht, waarin de koffie van een groot deel der Preanger en Tjeribon werd samengebracht, om vervolgens met prauwen naar Indramajoe en van Indramajoe over zee naar Batavia gevoerd te worden; toen te dezer plaatse zoutpakhuizen werden gevestigd, en de naar Karang Sambong terugvarende koffieprauwen hier een lading zout in ruil ontvingen, — wies Indramajoe gedurig in beteekenis. Jammer maar dat de ontwikkeling van Indramajoe wordt tegengehouden, zoowel door den slechten toestand der reede, als door de neiging der Tji Manoek om hare wateren bij voorkeur door de Kali Rambatan naar zee te voeren. De reede ligt geheel open voor den westmoeson, zoodat men alleen in den oostmoeson hier veilig kan laden en lossen; de negen palen afstands die de laadprauwen van de pakhuizen in de stad naar de reede hebben af te leggen, veroorzaken een aanzienlijk verlies aan tijd en geld; de uitgestrekte zandbank voor den mond der rivier valt bij laag water geheel droog en houdt de laadprauwen

[1]) N. T. v. N. I. XVIII. 313. [2]) Valentijn IV. 1. 19.

op totdat het water genoegzaam gewassen is; en bij dat alles wordt nog het op zich zelf zeer bruikbare rivierbed, tot groote schade zoowel voor de scheepvaart als voor de irrigatie der rijstvelden langs hare boorden, aanhoudend met schaarschte van water bedreigd. Wat de Regeering voor verbetering gedaan heeft, bepaalt zich tot nog toe tot het laatstgenoemde euvel, waartegen zij van 1847 af aanhoudend, doch met onvoldoenden uitslag, heeft geworsteld. Het doel der werken was de Rambatan af te sluiten en daardoor al het water der boven-rivier te dwingen zich door de beneden-Tji Manoek te ontlasten, behoudens de constructie van een overlaat, waardoor, bij bandjirs, alleen het overtollige vocht aan de Rambatan werd toegevoerd. Het water heeft evenwel den overlaat herhaaldelijk vernield en zich een nieuwen weg naar de Rambatan gebaand. Verschillende werken tot leniging van het kwaad, waardoor veel van de arbeidskracht der bevolking gevergd is, hebben echter geen stand gehouden, totdat in 1875 het plan ontworpen is tot een overlaat van zoodanige sterkte, dat geen verdere vernieling was te vreezen. De kosten van dit werk werden op bijna zes tonnen gouds begroot. De arbeid is in 1876 aangevangen, en wordt, volgens het jongste Koloniaal Verslag (1878), nog altijd ijverig voortgezet [1]). Overigens is de haven van Indramajoe gerangschikt onder de havens der tweede klasse, d. i. de zoodanige waar Europeesche schepen, zonder bijzondere vergunning, alleen die goederen mogen lossen, die niet met invoerrecht of accijns zijn bezwaard. Dat Indramajoe een landraad, een gevangenis en een Chineesche wijk onder de bevelen van een luitenant heeft, behoeft nauwelijks te worden opgemerkt; minder alledaagsch is het dat er ook de Arbieren in eene wijk onder een luitenant hunner eigen natie vereenigd zijn.

De groote weg van Indramajoe naar Tjeribon gaat, dwars door de rijstvelden van het district Indramajoe, zuidoostwaarts tot de aan zee, bij den mond van het riviertje Tjantel, gelegen desa Balongan, en vandaar zuid-zuidoostwaarts, op kleinen afstand van het strand, naar Karang Ampel, de hoofdplaats van het tweede district

[1]) Zie T. v. N. I. 1859, II. 257; Kol. Versl. 1876. 130, 1877. 144 1878. 132.

des regentschaps, die 14¾ paal van Indramajoe verwijderd is. Een binnenweg van 11 palen voert van Karang Ampel westwaarts naar het derde district Sleman en komt, na zijne voormalige gelijknamige hoofdplaats gepasseerd te zijn, uit bij de tegenwoordige, Djati Barang, die schuin tegenover Oedjoeng aan de Tji Manoek gelegen en met een rijweg van ruim elf palen lengte langs den dicht bevolkten en met onafzienbare sawah's getooiden rechteroever der rivier, ook rechtstreeks met Indramajoe verbonden is. Het terrein waardoor al deze wegen voeren, is geheel vlak; en de aaneengeschakelde rijstvelden zijn slechts hier en daar door eenige plekken bosch, graswildernis of moeras afgewisseld. Volgt men van Karang Ampel den grooten weg verder zuidwaarts, dan laat men links een breeden zoom van moerassen en strandbosschen liggen, die oostwaarts eindigt in den hoek Oedjoeng Tanah. Doch allengs nadert de weg weêr tot de zee, terwijl hij tevens, bijna zeven palen van Karang Ampel, de grenzen van de afdeeling Indramajoe overschrijdt, en in Gegesik Lor, het eerste district van de afdeeling Tjeribon komt, dat vooral door de groote, zes palen westwaarts van den postweg gelegen suiker-onderneming Ardja Winangon bekend is. Nog 14 palen rijden wij verder, steeds door desa's en sawah's, en gedurig het strand meer nabij komende, tot wij het van ouds beroemde en nog altijd belangrijke Tjeribon bereiken.

Tjeribon ligt vlak aan zee, in een klein langs het strand der Bocht van Tjeribon uitgestrekt district, dat denzelfden naam draagt en van alle kanten is ingesloten door een grooter, Loewar Kota (letterlijk: buiten de stad) genoemd, en dat ten noorden door Gegesik Lor, ten westen door Palimanang en Ploembon wordt begrensd.

Kort nadat wij de grenzen van het district der hoofdstad betreden hebben, bereiken wij de desa Astana, aan een gelijknamig riviertje gelegen. De naam, die uit het Sanskriet of Perzisch stamt, beteekent in het Maleisch vorstelijke woning, in het Soendaasch en Javaansch vorstelijke begraafplaats. Werkelijk vindt men hier het graf van Tjeribons stichter, en wel op een kleinen heuvel, die in de nabijheid van het strand plotseling uit de aangeslibde vlakte oprijst. Die heuvel is de beroemde Goe-

nong Djati, waaraan zich de legende omtrent de eerste prediking van den Islam in deze streken en den oorsprong van Tjeribon knoopt [1]). De astana zelve verkeert in zeer vervallen toestand, maar wordt nog steeds in hooge eere gehouden. In den omtrek krielt het van bedelaars, die op de aalmoezen der grafbezoekers azen.

Een weinig verder, nog twee palen ten noorden der stad, komt men door de desa Tangkil, waar de Resident en Secretaris verblijf houden en ook enkele andere Europeanen gevestigd zijn. De ongezondheid van Tjeribon, waarover straks nader, heeft hen de wijk doen nemen naar deze gunstiger plek. Het residentiehuis is zeer schoon gelegen. Aan de voorzijde heeft men een vrij uitzicht op het blauwe vlak der Java-zee, terwijl men aan de achterzijde den blik laat weiden over uitgestrekte groene velden en bosschen, tot aan de hellingen van den Tjerimai, wiens trotsche kruin zich in de wolken verbergt. De kazerne en stallen der Djajang Sekars, mede te Tangkil gelegen, zijn natuurlijk bij de opheffing van het corps van bestemming veranderd [2]). In de nabijheid van Tangkil kan men ook nog eene door kunst vervaardigde grot met vele kamers en kronkelgangen bezoeken, bij welke ook een fraaie vijver met eilandjes ligt, die bij het verlaten der grot een verrassend gezicht oplevert [3]). Van Tangkil gaat, behalve den gewonen rijweg, die hier met een dubbele rij prachtige tamarindeboomen beplant is, nog een tweede weg naar de stad. Deze dichter langs het strand loopende weg voert ons ook naar het aan zee gelegen logement.

De vestiging der Compagnie te Tjeribon was een uitvloeisel van het met de Sultans in den aanvang van 1681 gesloten verdrag, waarin zij zich het recht bedong om er eene versterkte loge te mogen bouwen [4]). Dat recht liet zij niet lang ongebruikt. Welhaast werden de grondslagen gelegd van een fort, dat hier onder

---

[1]) Zie Dl. II, bl. 191, waar deze astana reeds kortelijk beschreven is. Zie ook Roorda v. Eysinga, Reiz. en Lotg. III. 68, Ld. en Vk. III. 2. 445; Olivier, Ld. en zeetogten, I. 434; Buddingh, Ned. O. I., I. 138; v. Sevenhoven in T. v. N. I., I. 256; Kussendrager, Java. 135; v. Rijckevorsel, Brieven. 335. [2]) Zie boven, blz. 106.

[3]) Roorda van Eysinga, Reizen en Lotg. III. 69.

[4]) Zie Dl. II. bl. 399 v.

den naam van „de Beschermer" verrees en, behalve aan het garnizoen, aan het hier door de Compagnie aangestelde opperhoofd en zijne onderhoorigen tot huisvesting strekte. Langzamerhand nam de Europeesche bevolking zeer toe en ontstond er eene uitgebreide Europeesche wijk en de plaats werd destijds voor zeer gezond gehouden. Doch in 1805 werd Tjeribon door eene vreeselijke ramp getroffen. In het begin van dat jaar had eene uitbarsting van den Tjerimai plaats, die, even als eene vroegere uitbarsting in 1772, door eene kwaadaardige pestziekte in de lagere landen der residentie gevolgd werd [1]. Om te bepalen of er eenig verband tusschen de uitbarsting en de ziekte bestaan kan hebben, zou men met den aard der uitgeworpen stoffen moeten bekend zijn; doch daaromtrent schijnt niets in der tijd te zijn opgeteekend [2]. Hoe het zij, het schijnt dat vooral de hoofdstad vreeselijk door die ziekte geteisterd werd en dat het grootste deel zoowel der Europeesche als der inlandsche bevolking werd weggeraapt [3]. Maar ofschoon die ziekte slechts van tijdelijken aard was, heeft Tjeribon zijn voormaligen roem van gezondheid nooit herkregen. Waarschijnlijk is die nooit geheel verdiend geweest, maar alleen daaraan toe te schrijven, dat onze voorouders schier uitsluitend aan de stranden van Java gevestigd waren en de gezondere bergstreken nauwelijks kenden. In de lage, alluviale strandgewesten waarin ook Tjeribon ligt, is de hitte dikwijls onuitstaanbaar en het verblijf alles behalve heilzaam voor den Europeaan. Maar ook bijzondere oorzaken, die alleen voor de stad en b. v. niet voor Tangkil gelden, werken tot de ongezondheid van Tjeribon mede. In berichten voor omstreeks 40 jaren geschreven, kan men daarvan treurige tafereelen vinden. De inlandsche woningen waren te dicht opeengepakt, te bedompt,

---

[1]) Horsfield in Verhh. v. h. Bat. Gen. VIII, on the mineralogy of Java. 42; v. Hoëvell, Inwijdingsrede in de nieuwe kerk te Tjeribon. 8.

[2]) Junghuhn, Java, II. 169. Indien het juist is wat een ander bericht meldt, dat de ziekte in Tjeribon reeds in 1804 heerschte (zie Kussendrager, Java. 128; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 2. 449; Teenstra, Ned. Overz. Bez. 148), zou het overbodig zijn een verband te zoeken.

[3]) Zie ook nog v. Sevenhoven in T. v. N. I., I. 254. Hij moet dezelfde ziekte bedoelen, ofschoon hij ze jaren te vroeg stelt.

te weinig voor vrijen luchtstroom toegankelijk; de Chineesche en vooral de Arabische wijk waren uiterst morsig; de modderbank voor de stad besmette de lucht door hare verpestende dampen, en op vele plaatsen was het er niet uit te houden door den afschuwelijken stank [1]). Door de verbeteringen die Tjeribon in de laatste jaren ondergaan heeft, is dit alles zeer ten goede veranderd; maar een gezond verblijf zal nog niemand het durven noemen.

De Europeesche bevolking, die na de pest waarvan zoo even sprake was, zoozeer was verloopen, dat Daendels in 1809 de instandhouding der kerk, die een 40 à 50 jaren vroeger midden in het fort gebouwd was, en misschien voor de verdediging daarvan bij een eventueelen aanval nadeelig werd geacht, overbodig oordeelde en haar slechten liet, terwijl hij de steenen tot puin gebruikte voor den aanleg van den grooten postweg [2]).

Het groote gewicht dat de residentie Tjeribon, door de menigte producten die zij leverde, onder de werking van het Cultuurstelsel verkreeg, is intusschen oorzaak geweest, dat zich ook ter hoofdplaats na 1830 allengs weder meer Europeanen gevestigd hebben, en dit heeft weder ten gevolge gehad dat veel voor verfraaiing, verlevendiging en luchtzuivering is gedaan. In 1841 telde er de Hervormde gemeente 145, de Roomsch-Katholieke omstreeks 20 zielen. De behoefte aan eene kerk werd zoo levendig gevoeld, dat de gemeente zelve daartoe eene aanzienlijke som bijeenbracht, waartoe ook de Regent van Tjeribon eene goede bijdrage leverde, terwijl de Mohammedaansche geestelijken eene groote hoeveelheid metselsteenen schonken. In 1842 was de nieuwe kerk, die tevens voor den Protestantschen en den Katholieken eeredienst wordt gebruikt, in zooverre voltooid, dat er den 27sten Nov. de eerste godsdienstoefening kon gehouden worden [3]). Het nette, schoon hoogst eenvoudige gebouwtje ligt aan de aloen-aloen, op den hoek dien dit plein vormt met den daarop uitkomenden grooten weg, langs welken de meeste woningen

---

[1]) Roorda v. Eysinga, Reiz. en Lotg. I. 221.
[2]) Van Hoëvell, Inwijdingsrede. 8.
[3]) Van Hoëvell, t. a. p. 14 v.

van Europeanen zich bevinden, ofschoon ook eenige aan de aloen-aloen zelve gebouwd zijn. Aan de andere zijde van de kerk was, tijdens hare inwijding, een nieuwe dalam of woning voor den Regent in aanbouw, die sedert voltooid is, even als de nieuwe en fraaie moskee, die te gelijker tijd aan de westzijde van de aloen-aloen is verrezen. In deze buurt vindt men ook het residentie-kantoor; de societeit der Europeesche bewoners ligt vlak aan het strand, zoodat zij aan de achterzijde door de zee bespoeld wordt.

Het is wel niet als een blijvende ramp voor Tjeribon aan te merken, dat den 31sten October 1835 het kruidmagazijn in het fort de Beschermer, dat almede in de nabijheid van de aloen-aloen stond, hetzij door een ongeluk of door boosaardig opzet (want dit is niet uitgemaakt), in de lucht sprong, met dat gevolg dat de pakhuizen, de gevangenis en het oostelijke bastion schier geheel werden vernield [1]). Het gevolg was dat het fort, waarvan men den vorm nog aan den platten grond bij Valentijn onderkennen kan, werd geslecht, en binnen de enceinte der gemetselde grachten, welke nog zijne plaats aanwijzen, drie ruime koffiepakhuizen, die ieder ruim 12000 pikols koffie bevatten kunnen, en een nieuwe gevangenis gebouwd werden. Westelijk van het voormalige fort staan zoutpakhuizen van grooten omvang [2]).

Ook het inlandsche gedeelte van Tjeribon is eenigszins op Europeesche wijze aangelegd en bestaat uit nauwe en onregelmatige straten en stegen, deels ook van grachten doorsneden; maar de huizen zijn allen op inlandsche wijze van bamboe gebouwd. Intusschen is ook in dit deel der stad meer ruimte gemaakt, waardoor een betere luchtverversching is bevorderd. De waroengs zijn er zeer menigvuldig; de aan het strand gelegen wijken zijn grootendeels door visschers bewoond.

In de algemeene verfraaiing van Tjeribon hebben ook de Chineesche en Arabische kampen gedeeld. Vooral de eerste is een

[1]) Roorda v. Eys. Ld. en Vk. III. 2. 348; Kussendrager, Java. 129; Teenstra, Lb. en Vk. Ned. Overz. Bez. 148. Het fort is dus niet in 1832 geslecht, zooals de een den ander telkens heeft nageschreven.

[2]) Kussendrager, Java. 129; v. Hoëvell, Reis, I. 75.

bezoek overwaardig. Zij is groot en sterk bevolkt, propvol winkels, en bevat misschien den schoonsten klinting of Chineeschen tempel van Java. Ook deze is ongeveer eene halve eeuw geleden nieuw opgericht, en er zijn daarvoor een bouwmeester en schilder opzettelijk uit China ontboden. Het gebouw is bepleisterd en overvloedig met bonte figuren bemaald; in een afzonderlijk vak zijn de namen der stichters bevat [1]). Nevens de Chineezen hebben ook de Arabieren in het Tjeribonsche rijk vroeger een groote rol gespeeld. Men kan zich te Tjeribon zoowel van den handelsgeest als van de morsigheid van dat volk overtuigen, de talrijkheid hunner met goud en edelgesteenten, zijden en sitsen stoffen prijkende toko's bewonderen, het treurig levenslot hunner altijd in donkere, vunzige vertrekken opgesloten vrouwen en dochters beklagen, en medelijden hebben met het veelvuldig lijden hunner oogen, dat zij echter wel veelal aan hun eigen onzindelijkheid zullen te wijten hebben.

Tot de merkwaardigste bewoners van Tjeribon behooren de afstammelingen der oude Sultans. Wij hebben in de geschiedenis gezien, hoe het Tjeribonsche vorstenhuis trapsgewijze zijne macht en zelfstandigheid verloor en eindelijk geheel gemediatiseerd werd. Wij hebben ook gezien dat de laatste vorst die nog een schaduw van gezag had geoefend, twee-en-dertig jaren nadat zijne vorstelijke waardigheid tot een ledigen titel en een pensioen beperkt was, in 1851 ten grave daalde [2]). Maar gelijk sedert lang twee Sultans de macht gedeeld hadden, bleven ook nu twee van macht beroofde Sultans het pensioen en den titel deelen, en beide bleven in Tjeribon de oude vorstelijke verblijven, de kratons hunner voorgangers, bewonen. Er zijn nog tot heden een Sultan Sepoeh en een Sultan Anom. De Sultan Sepoeh die in 1845 stierf, werd opgevolgd door een Sultan Sepoeh die in 1853 overleed en door zijn oudsten zoon vervangen werd, en deze laatste stierf den 31sten Mei 1875, nadat hij vrij wat aan de Regeering te doen had gegeven. Hij voedde een wrok tegen het Europeesch gezag, verliet zelden zijn kraton en kwam de verplichtingen niet na die hij had op zich genomen.

---

[1]) Roorda v. Eys. Ld. en Vk., III. 2. 448; v. Hoëvell, Reis, I. 75; Buddingh, N. O. I., I. 137.

[2]) Dl. II, bl. 371, 396, 414, 425, 452, 516, 556, 581.

Hij stierf nog ten rechten tijde; want twee dagen te voren had de Indische regeering besloten hem tot straf voor zijn wangedrag den Sultanstitel te ontnemen. Zijn dood voorkwam de straf, en rustig kon weder een andere Sultan Sepoeh, de oudste broeder van den overledene, optreden, om den titel te voeren, het pensioen te ontvangen en de familiegoederen te beheeren [1]). Vrij wat beter hebben zich de Sultans Anom in hunnen nieuwen staat geschikt. De in 1851 overledene wist zich te troosten met zijn wajangspel door menschen vertoond, bedacht daarvan zelfs een nieuwen vorm, dien echter de Tjeribonners als strijdig met de adat verwerpelijk vonden, had in zijn kraton een soort van theater met zeer curieuse decoraties en zag niet ongaarne dat de Europeesche ingezetenen van Tjeribon en aanzienlijke vreemdelingen de vertooningen kwamen bijwonen [2]). Ook zijn opvolger, de tegenwoordige Sultan Anom, is zeer geëmancipeerd, legt met zijne vier echtgenooten bezoeken af bij den Resident en heeft een Hollandschen gouverneur bij zijne kinderen [3]).

De kraton van Sultan Sepoeh is de voornaamste, de kraton bij uitnemendheid. Een ringmuur van omstreeks 8 voet hoogte omsluit eene ruimte van aanzienlijke uitgestrektheid, waarin, behalve de eigenlijke woning van den vorst, die vrij goed ingericht en gemeubileerd is, een groot aantal bijgebouwen en tot kampongs vereenigde woningen voor zijne hovelingen, familie-leden en bedienden bevat zijn. De andere kraton is kleiner, maar op dezelfde wijze ingericht. In vergelijking met de kratons van Soerakarta en Jogjakarta hebben echter die van Tjĕribon weinig te beteekenen; maar zij bevatten eenige eigenaardige merkwaardigheden. De Sultans van Tjeribon schijnen eene bijzondere liefhebberij te hebben gehad voor kunstmatig grotwerk; wij zagen daarvan reeds een proefje bij Tangkil en zullen er straks nog meer van vernemen. Men vindt er ook overblijfsels van in de kratons, vooral in dien van Sultan Anom. Vroeger stroomde daardoor water, dat er uit het

[1]) Kol. Versl. 1876. 4. Vgl. v. Rijckevorsel, Brieven. 334.

[2]) Zie Buddingh in T. v. N. I. IV. 2. 344 (vgl. D. I. 459 van dit werk) en N. O. I., I. 136. In de waardeering van het decoratief blijft de schrijver op die twee plaatsen zich niet gelijk.

[3]) V. Rijckevorsel, t. a. p.

gebergte heen was geleid. Eene andere merkwaardigheid dezer kratons zijn de vele door vorstelijke handen keurig uitgesneden deurstijlen, schermen en meubelen die men er aantreft. Het schijnt dat de Tjeribonsche prinsen te allen tijde en nog heden er steeds vermaak in vonden, zich van de drukkende staatszorgen door een weinig handenarbeid te verpoozen [1]).

De rivier van Tjeribon, de Tji Rebon of Garnalen-rivier, aan wier monding werkelijk vele garnalen en kreeften gevangen worden [2]) en die waarschijnlijk aan de hoofdplaats en het gewest haren naam heeft gegeven, stroomt door de stad, maar heeft weinig waarde voor het verkeer, daar zij zeer ondiep en slechts bij hoog water voor kleine vaartuigen bruikbaar is. Zij doet aan de stad meer kwaad door de reeds vermelde modderbank aan haren mond, dan zij haar voordeel aanbrengt. Het havenkanaal, dat gevormd wordt door eene achttien meters breede geul van 277 meters lengte, besloten tusschen wanden van koraalsteen op een door kaden beschutte landtong, mist niet alleen genoegzame ruimte, maar wordt door de daarin mondende rivier gedurig bedorven, zoodat het slechts door aanhoudend baggeren in eenigszins bruikbaren staat is te houden, en het uit- en invaren der laadprauwen dikwijls groot bezwaar ondervindt. Dit is te meer te betreuren omdat de reede van Tjeribon zeer veilig is en te allen tijde voor laden en lossen goede gelegenheid biedt, en omdat de handel dezer stad, die tot de havens der eerste klasse, d. i. de voor algemeenen in- en uitvoer opengestelde, behoort, in de laatste jaren zeer is toegenomen en wegens den overvloed van producten, dien de residentie oplevert, voor groote ontwikkeling vatbaar is. Men heeft reeds sedert eenige jaren het plan opgevat om de uitwatering elders heen te leiden; doch er is nog niets van gekomen, en men schijnt zelfs laatstelijk weder van inzicht veranderd te zijn, daar men, na in Augustus 1877 weder ƒ 10,000 voor het baggeren eener geul uit de hand te hebben uitgegeven, toen bleek dat hiermede het doel niet bereikt werd, op het

---

[1]) Van Sevenhoven, T. v. N. I., I. 254; v. Hoëvell, Reis, I. 76; Buddingh, N. O. I., I. 136. v.

[2]) Olivier, Ld. en Zeetochten, I. 134.

aanschaffen van een stoombaggermolen voor Tjeribon is bedacht geworden [1]).

Wanneer men Tjeribon van de reede gadeslaat, vertoont zich achter de stad de hooge berg Tjerimai, ook vaak de berg van Tjeribon genoemd, die wel is waar zuidwaarts met Java's centraal gebergte verbonden is, maar, daar hij naar het westen, noorden en oosten door zich tot aan het strand uitstrekkende en slechts door enkele voorbergen en heuvelrijen afgebroken vlakten omgeven is, alle gezichtspunten in de noordelijke helft der residentie beheerscht en veel naderbij schijnt te zijn, dan werkelijk het geval is [2]).

Alvorens Tjeribon te verlaten hebben wij nog eene merkwaardigheid in den omtrek te bezoeken, die zelden door de reizigers wordt onbezien gelaten. Behalve den grooten postweg die recht uit het westen van Karang Sambong naar Tjeribon gaat en zich oost-zuidoostwaarts in de richting van Tagal voortzet, heeft Tjeribon door den ons reeds bekenden noord-noordwestwaartschen weg verbinding met Indramajoe en door een zuid-zuidwestwaartschen met Koeningan. Aan laatstgenoemden ligt, op twee palen afstands van Tjeribon, bij de desa Soenja Ragi, een lustverblijf van Sultan Sepoeh, dat door de Javanen voor een wonder van bouwkunst en tuinaanleg gehouden wordt. Men past er zelfs het in honderd vormen bij allerlei gebouwen in de meest verschillende streken van den aardbodem voorkomende sprookje op toe, dat den bouwmeester — in dit geval een vreemdeling uit China — na de voltooiing de oogen zouden zijn uitgestoken, opdat hij buiten staat zou zijn een tweede zoodanig wonder te stichten. Ofschoon ook deze vorstelijke lusthof, gelijk alles van dien aard op Java, slechts gebrekkig onderhouden is, verdient hij echter een bezoek om dezelfde reden waarom de vreemde-

[1]) T. v. N. I. 1857, II. 258; Kol. versl. 1871. 118, 1872. 112, 1873. 149, 1874. 131, 1875. 134, 1876. 131, 1877. 147, 1878. 134.

[2]) Vandaar de onzinnige voorstelling van Tjeribon, van de reede gezien, op eene plaat in J. C. Baane's „Reis naar Oost- Indië," waar de stad, die er ook al heel zonderling uitziet, onmiddellijk aan den voet van den Tjerimai gelegen schijnt, en men langs de helling en tot nabij den top van den overigens geheel kalen berg N. B. 23 boomen tellen kan.

ling die te Baden-Baden komt, zelden een ritje naar het lustslot Favorite zal verzuimen, — omdat het zoo wonderlijk en ongerijmd is. Er is weinig op Java te zien dat zoo dikwijls en zoo omstandig beschreven is [1]; — bewijs genoeg dat het vreemdsoortige zoowel zijn prikkel heeft als het schoone. Ook ik mag er niet van zwijgen, maar zal trachten zoo kort mogelijk te zijn.

Een rijpad voert van den grooten weg naar een vrij ruim plein, waarop men tusschen de breedgetakte wariengienboomen een aarden wal ontdekt met drie openingen. Gij gaat de middelste binnen en bevindt u voor een vijver, niet veel meer dan een modderpoel, maar met heerlijke lotusbloemen bedekt. Uit dezen vijver verrijst een rotsvormig gebouw, dat als voorportaal kan beschouwd worden tot het deels van metselsteenen, deels van hout opgetrokken, doch almede een rots nabootsend hoofdgebouw, waarvan het echter gescheiden is door een doolhof van nauwe donkere gangen met kleine poorten en bamboezen bruggetjes. De toegangen tot dien voorbouw worden gevormd door twee smalle wenteltrappen, die langs een aaneenschakeling van nagebootst grotwerk en kunstmatige stalaktieten voeren, hier met mythologische monsters en Hindoe-tempeltjes in baksteen, ginds met Europeesche borden en Chineesche of Japansche bloempotten in allerlei vormen versierd, een paar malen ook afgewisseld door vertrekjes die met tichels van Delftsch aardewerk bekleed zijn. De gangen en poortjes voeren deels naar onderaardsche holen, deels naar het binnenste van het hoofdgebouw, deels ook met trappen naar boven, waar op den top van het geheel een zeer klein koepeltje is opgericht, nauwelijks groot genoeg om aan twee personen te gelijk het genot van het schoone vergezicht te schenken. Het hoofdgebouw, dat in drie afdeelingen gesplitst is, bestaat uit een verbazend aantal kamertjes en donkere schuilhoeken, waarin men hier en daar nog de overblijfsels van rustbanken aantreft, die den Sultan, als hij hier met de schoonen van zijn harem vertoefde, tot wellustig genot noodig-

[1]) Van Sevenhoven in T. v. N. I., II. 1. 323; Junghuhn in Reisen durch Java. 239, en T. v. N. I., VI. 2. 365; van Hoëvell, Reis, I. 76; Buddingh, N. O. I., I. 134; v. Rijckevorsel, Brieven. 335.

den, vooral toen nog de vele fonteinen in werking waren, die thans geheel zijn opgedroogd, en nog een der talrijke watervallen zich in een breeden, dunnen straal als een doorzichtig gordijn vóór eene der rustbanken afstortte. Overal is snijwerk aan pijlers en balken aangebracht, overal ziet men de sporen van verguldsel en schitterende verw. Alleen zoekt men te vergeefs naar iets dat den gekuischten kunstzin bevredigen kan en ergert men zich half dood aan de onbeschaamde bedelarij, waaraan men bij het verlaten van al dit moois ten prooi is en waaraan Tjeribon sedert lang een onbenijdbare beruchtheid dankt.

Maar keeren wij naar de stad terug om vandaar thans den postweg tot aan de grenzen van Tagal te volgen, totdat wij stuiten tegen de Tji Sangaroeng of rivier van Losari, die tegelijk de grens tusschen twee residentie's en tusschen Soenda en het eigenlijke Java is. Wel is hier de hoofdstad, evenals in Banten, door den invloed van het Hof in taal en zeden sterk gejavaniseerd [1]; maar toch blijft tot aan de grensrivier onder de dorpsbewoners het Soendaasch karakter heerschend, en men merkt op dat dit zelfs nog in Brebes, het westelijkst regentschap van Tagal, althans zeker tot aan de Tji Pamali, het geval is. Tusschen de Tji Sangaroeng en Tji Pamali verstaat de bevolking beide talen; maar het Javaansch wordt even weinig bewesten de eerste, als het Soendaasch beoosten de laatste gehoord [2]. Misschien is er eenige waarheid in de meening, dat eenmaal de Tji Pamali de grens tusschen Mădjăpahit en Padjadjaran geweest is en dat die later naar de Tji Losari is verlegd.

De ruim 22 palen lange weg gaat dicht langs het strand, is schier onafgebroken door sawah's bezoomd, en biedt hier en daar links den schoonen aanblik der zee en rechts dien der vlakte door den heerlijken Tjerimai begrensd, maar is overigens kaal, vermoeiend en eentonig. Langs het strand is een smalle strook moeras, waarin, tusschen enkele acacia-, cassia- en ficus-soorten, Conyza indica en Delivaria ilicifolia in overvloed groeien [3]. Talrijke, van

[1]) Vgl. D. I. 441. [2]) Van Hoëvell, Reis, I. 83.
[3]) Bleeker in T. v. N. I. 1849. II. 177.

den Tjerimai komende riviertjes doorsnijden den weg, maar zijn te onbeduidend om op vermelding aanspraak te maken. Van de desa's die men doorkomt en die den reiziger maar al te vaak op den stank van bedorven visch onthalen en hem tot lessching van den dorst slechts brak en drabbig water bieden [1]), verdienen Moendoe, Pangerangan, Gebang en Losari, dat wij er een enkel woord aan wijden. Moendoe, een welvarend visschersdorp, 4 palen ten zuidoosten van de hoofdstad, in het district Loewar Kota, is vooral bekend door de ikan proet (buikvisch), een visch ruim zoo groot als onze kabbeljauw. In zekeren tijd des jaars vertoont deze visch zich bij duizenden in de bocht van Tjeribon. Zij wordt door de visschers van Moendoe gevangen, vooral om den buik, die het lekkerste deel geacht wordt, af te snijden, in te zouten, te drogen en als een gezocht artikel in den handel te brengen. Ten tijde der Compagnie moesten de visschers een groot gedeelte van hunne dus bereide vangst aan den Resident leveren, die gewoon was daarvan geschenken te zenden voor de ontbijttafel van den Gouverneur-Generaal en de leden der Hooge Regeering te Batavia. Deze visch komt, zegt men, aan Java's noordkust nooit anders voor dan in deze bocht; zij zou zich echter ook op sommige plaatsen der zuidkust somtijds vertoonen. [2]) Tot welk geslacht deze visch behoort en welken naam zij in de wetenschap draagt, is mij niet bekend; de heer Bleeker, dien ik er lang geleden over raadpleegde, moest mij het antwoord schuldig blijven, wat bij zijne verbazende kennis der Indische visschen wel te verwonderen is, te meer daar hij op zijne veelvuldige reizen over Java ook desa Moendoe niet onbezocht liet [3]).

Pangerangan ligt vijf palen verder, ten oost-zuidoosten van Moendoe, in het district Sindang laoet, en is door een zijweg verbonden met zijne 4 palen verder zuidwaarts gelegen hoofdplaats Lemah Abang, die ook nog eene andere verbinding heeft met de postroute, door een weg die dichter bij Tjeribon daarop uitkomt. In deze streek vindt men uitgestrekte suiker-

---

[1]) Junghuhn, Java. II. 601.
[2]) Van Sevenhoven. T. v. N. I., II. 1. 326.
[3]) T. v. N. I. 1849. II. 101.

aanplantingen; zij is een der hoofdzetels van de in Tjeribon zoo belangrijke suikercultuur. Men vindt hier de op contract met het Gouvernement werkende ondernemingen Sindang laoet en Karang Samboeng, de eerste met een aanplant van 500, de andere van 300 bouws. Een derde perceel, Blender geheeten en 300 bouws groot, is aan een Chineeschen ondernemer in huur afgestaan. Eenige kleinere ondernemingen berusten geheel op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking. Sindang laoet is de eerste suikeronderneming geweest die bij de invoering van het cultuurstelsel tot stand kwam.

Gebang ligt bijna 7 palen verder dan Pangerangan en is een groote, volkrijke, welvarende, vlak aan zee gelegen desa, van welke een goede weg naar de bovenlanden gaat, die bij Paboeran gesneden wordt door den weg van Lemah Abang naar de hoofdplaats van het district Losari, Tji Ledoek aan de Tji Sangaroeng, en uitkomt een weinig verder op den weg van Tji Ledoek naar Tji Awi Gebang. Er is te Gebang veel inlandsche handel en er wonen eenige Chineezen. Zij was eenmaal de hoofdplaats van het regentschap Gebang, dat in vroeger tijd als een eenigszins zelfstandig vazalland van Tjeribon voorkomt [1]).

Losari eindelijk is aan beide oevers der Tji Sangaroeng gelegen, en behoort gedeeltelijk tot Tjeribon, gedeeltelijk tot Tagal, gelijk er ook een Tjeribonsch en een Tagalsch district Losari bestaat. Dit laatste behoort tot het regentschap Brebes en zijn wedânâ heeft het oostelijk deel van het dorp Losari tot woonplaats. Losari ligt op twee à drie palen afstands van het strand en mag onder de volkrijkste en welvarendste desa's van Java genoemd worden.

In het Tjeribonsche district Losari heeft de suikercultuur niet veel minder omvang dan in het aangrenzende Sindang laoet. Men heeft er de op contract met de Regeering werkende ondernemingen Tersana en Tji Ledoek, de eerste met een aanplant van 400, de tweede van 500 bouws. De grond die niet voor de desa's en de suikerrietvelden is ingenomen, is, met uitzondering van het

---

[1]) Van Sevenhoven in T. v. N. I., II. 1. 327; vgl. boven Dl. II. 274, noot.

moeras tusschen de desa Losari en het strand, schier geheel met de vruchtbaarste sawah's bedekt. De indigocultuur, die ook eenmaal in deze streken een kunstmatigen bloei genoot, is vervallen tegelijk met de contracten, sedert de Regeering erkend heeft dat hare voordeelen niet evenredig waren aan de schade die zij aan de bevolking berokkende.

De rivier de Tji Sangaroeng, die van Tji Ledoek af de grens tusschen Tjeribon en Tagal uitmaakt, in dier voege dat hare kleine delta geheel tot Tagal wordt gerekend, maar die wat haren bovenloop betreft geheel tot Tjeribon behoort, is eene der merkwaardigste rivieren van Java. Ontspringende aan de zuidelijke helling van den Tjerimai, niet ver van Darma, doorkronkelt zij, met in het algemeen oostwaartschen loop, in ontelbare bochten en tal van spruiten opnemende, het gebergte dat de afdeeling Koeningan bedekt, stroomt langs de districtshoofdplaats Kadoe Gedé en de regentschapshoofdplaats Koeningan, en is verder benedenwaarts, door eene stoute, in den rotsteen van den steilen oever uitgekapte waterleiding, de Soera Katiga geheeten, dienstbaar gemaakt aan de bevochtiging der sawah's van Loerah Goeng en Tji Awi Gebang. Na zich noordoostwaarts gewend te hebben, komt de Tji Sangaroeng in eene diepe, door het gebergte omsloten, vlakte, met aangeslibden bodem, en breekt daarna door de kloof van Menangtang, om onmiddellijk daarop, tusschen Waled en Tji Gobang, de vlakte van Losari te betreden.

De kloof van Menangtang levert niet alleen een schilderachtig natuurtooneel op, zij is ook bijzonder merkwaardig door de regelmatige en bijna gelijkvormige glooiing harer beide zijden en door de gelijke hoogte van haren kam aan weêrszijden van de rivier. Die regelmatigheid, die bij den eersten opslag aan een kunstmatigen oorsprong zou doen denken, is daaraan toe te schrijven, dat wij hier ongetwijfeld met eene werkelijke doorbraak te doen hebben. De lage dalbodem, hoogerop aan de rivier, waarvan ik reeds gewaagde, is door waterpassing bevonden nog merkelijk lager te zijn dan de vlakte benoorden, en is naar allen schijn eenmaal een meer geweest, welks wateren zich een doortocht door de heuvelen gebaand hebben, die aan de

grens tusschen Losari en het Koeninganech district Tji Awi Gebang plotseling uit de vlakte oprijzen; zich, met eene hoogte van 200 à 250 voet, nagenoeg evenwijdig met het strand, tot in Tagal uitstekken, en vroeger de scheiding vormden tusschen het meer en de zee. Die heuvelrug levert in menigvuldige, vaak goed bewaarde overblijfselen van schelpdieren, die in een conglomeraat van verharde, blauwe strandmodder aan zijne noordelijke helling worden gevonden, het onwraakbaar bewijs, dat hij eenmaal door de zee werd bespoeld [1]).

De Tji Sangaroeng vervolgt nu haren kronkelenden loop oostnoordoostwaarts door de vlakte van Losari, tot zij bij Tji Ledoek zich vereenigt met de Tji Djankelok, die het oostelijkst deel van Koeningan besproeit en, na ook door een smalle kloof in de Koeningansche heuvelen te zijn heengebroken, de grens tusschen het Tjeribonsche en het Tagalsche Losari vormt, totdat zij te Tji Ledoek die taak aan de Tji Sangaroeng overdraagt.

Voor de scheepvaart heeft de Tji Sangaroeng geen waarde; zelfs waar de postweg haar snijdt, is haar zandig, wijd uitgespoeld en 15 tot 20 voet beneden de doorsneden vlakte diep bed in den drogen tijd zoozeer van water beroofd, dat de rijtuigen er door koeli's doorheen worden getrokken, en het meestal droog liggende rivierbed, omdat de boorden heinde en ver met doornbamboe begroeid zijn, door de bevolking als gemeenschapsweg gebezigd wordt. In den natten moeson daarentegen is het bed niet slechts geheel gevuld, maar overschrijdt het water aanmerkelijk de oevers [2]). In dien tijd is de rivier een drietal uren opwaarts voor prauwen bevaarbaar.

Eene andere merkwaardigheid der Tji Sangaroeng, die zij echter met vele andere riviertjes in deze streken gemeen heeft, is dat hare bedding, bijna tot aan hare bronnen toe, is opgevuld met ontzachlijke trachietblokken, die somtijds de zonderlingste vormen hebben. Door het gebruik der bedding als weg is de

[1]) Krajenbrink in T. v. N. I., VIII. 1. 55. vv. De kaart en plaat die bij deze beschrijving der Tji Sangaroeng behooren, ontbreken in mijn exemplaar van het Tijdschrift, en evenzeer in dat der Akad. Biblioth. te Leiden.

[2]) Junghuhn, Java. II. 601; Wilsen in T. v. I. T. L. en Vk. IV. 148.

bevolking met die steenen bekend, en als hunne gedaante aan eenig in hare oogen eerbiedwaardig voorwerp herinnert of ze door het water naar eenige in aanzien staande of verdachte plaats zijn gevoerd, verbindt er zich voor den Soendanees het denkbeeld aan van een geheimzinnige, bovenaardsche macht. Het landschap te midden waarvan die steenen worden aangetroffen, heeft dikwijls op zich zelf reeds iets huiveringwekkends. De diep ingesneden bedding, het ondoordringbare bamboebosch, de hier en daar opschietende reusachtige boomen, de schelle kreet van gevreesde dieren die zich in de wildernis laat hooren, vervullen den bijgeloovigen inlander met een mysterieusen angst, die hem bescherming doet zoeken bij de hoogere machten, die zulke steenen voor zijne verbeelding vertegenwoordigen. Merkwaardig is het, dat hij nog heden bij voorkeur die steenen vereert, wier vorm hem den lingga of de joni, de symbolen der voortbrengende natuurkracht herinnert. Steenen die zekere vermaardheid erlangd hebben, worden gaarne bij den aanleg eener nieuwe desa daarheen overgebracht, om begraven te worden onder den wariengien of tamarindeboom die op de aloen-aloen wordt geplant. Op vele andere plaatsen in Koeningan vindt men dergelijke steenen opeengestapeld in de schaduw van den boom die altijd het midden der aloen-aloen versiert. Zij zijn dan omgeven door een hekje van bamboe of steen, en doorgaans hebben zij in de oogen van den Europeaan zoo weinig opmerkelijks, dat hij niet licht op het denkbeeld zou komen daarin een voorwerp van religieuse vereering te begroeten, indien niet de steeds daarom heen gestrooide versche bloemen de hand van den offeraar verraadden [1]).

Van Losari gaat een weg van 7½ paal lengte langs den linkeroever der Tji Sangaroeng over Sidaresmi naar Tji Ledoek. Van Tji Ledoek naar Tji Awi Gebang bedraagt de afstand 15 palen, waarvan nog ongeveer een derde door de eentonige vlakte, het overige, nadat de beschreven heuvelrij overschreden is, door de meer afwisselende landschappen van de af-

[1]) Wilsen, t. a. p. 147, 149.

deeling Koeningan voert. Door eene schoone, volkrijke, breede vallei, bedekt met sawah's, die op wat grooteren afstand ook terrasvormig langs de hellingen der heuvelen opstijgen, met de indrukwekkende massa van den Tjerimai bijna recht voor zich, en met het oog aan de linkerzijde op het met koffietuinen als bezaaide gebergte dat het zuidelijk deel van het regentschap bedekt en waarvan de kam, nog eens weder onder den zoo vaak terugkeerenden naam van Kendang-gebergte bekend, de grens van Koeningan met de residentie Banjoemas vormt, bereikt men van Tji Awi Gebang, na 9½ paal te hebben afgelegd, de hoofdplaats Koeningan, die op den zuidoostelijken voet van den Tjerimai, op eene hoogte van 532 meters boven het vlak der zee, gelegen is. Twee palen voorbij Tji Awi Gebang zondert zich van dezen weg een andere af, die bijna recht oostwaarts gaat en op vier palen afstands van het genoemde punt de districtshoofdplaats Lebak Wangi bereikt, die in den bloeitijd van het cultuurstelsel door hare indigofabriek bekend was, en nog drie palen verder eindigt bij Loerah Goeng, juister Loerah Agoeng, de reeds vermelde districtshoofdplaats, welker sawah's zich uitstrekken tot aan de Tji Sangaroeng, die op kleinen afstand voorbij stroomt.

Uit het weinig bekende en schaarsch bezochte bergland dat zich ten oosten en zuiden van Loerah Goeng over het geheele district van dien naam uitstrekt en dat op vele plaatsen met koffietuinen bedekt is, maar slechts weinige verspreide desa's telt, verrijst, recht oostwaarts van de genoemde hoofdplaats en op een afstand vandaar van hoogstens zeven palen, de lange, halvemaanvormige, van west naar oost gestrekte bergrug, die met den ons uit het vorige hoofdstuk bekenden vulkaan op de grenzen der Preanger den naam Tankoeban Prahoe gemeen heeft. Zijn hoogste top stijgt tot 2020 meters, en hij is na den 3044 meters hoogen Tjerimai de hoogste berg van Tjeribon, daar de Sawal zich slechts tot eene hoogte van 1761 meters verheft. Onder de desa's in dit uitgestrekte bergland zijn Lebak Herang en Legok Herang, voor zoover bekend is, de merkwaardigste. Om de eerste te bereiken gaan wij van Loerah Goeng zuidwaarts naar Tji Gedang, kruisen daar de rivier Tji Sangaroeng, dicht

bij hare vereeniging met de Tji Taäl, en volgen dan het met sawah's bedekte dal dezer laatste tot Tji Waroe. Nu gaat de weg rechtsaf het gebergte in, tot wij, na twee of drie palen te hebben afgelegd, aan den zuidelijken voet van den berg Raboek de onaanzienlijke desa aantreffen die het doel van onzen tocht is. In het enge dal tusschen den Raboek en het aan de andere zijde oprijzende hoogland van Patala is slechts ruimte voor de vorming van een beek door de van beide zijde afstroomende wateren; de arme dorpbewoners hebben niet zonder veel moeite aan hare oevers hier en daar een kleine plek voor hunne rijstvelden ontwoekerd, die echter steeds gevaar loopt in den regentijd door een bandjir vernield te worden. Moeilijk is een reden te bedenken, waarom een plek voor een vestiging van menschen is uitgekozen die zich noch door vruchtbaarheid, noch door schoonheid onderscheidt, en waar zelfs geen plaats voor een weg is, zoodat het rivierbed als zoodanig dienst doet. Slechts het voorkomen in deze streek van een soort van slijpsteen van uitstekende hoedanigheid kan het ontstaan der nederzetting verklaren. Op honderd passen afstands van de desa is een kleine heuvel, geheel en al bedekt door den zwaren stam en de ontelbare wortels van een reusachtigen wariengien-boom. De afhangende wortels vormen als een doolhof van op verwonderlijke wijs dooreengeslingerde armen, die de gewijde overblijfselen omkronkelen op dezen heuvel bewaard; want die plek, Hoeloe Dajeuh (hoofd der desa) genaamd, is het heiligdom van het dorp en draagt twee lingga-vormige cylinders van thonschiefer, lang verweerd en slechts door de boomwortels te zamen gehouden, en eenige wonderlijk gevormde, grijze of geelachtige steenen, specimina van den slijpsteen, waaraan het dorp zijn ontstaan te danken heeft. Zij zijn waarschijnlijk te beschouwen als een offer aan de godheid door den lingga-cylinder vertegenwoordigd, even als in de mijndistricten van Europa de bergman een stuk zilver of ander metaal vóór het altaar of het beeld van den heilige ophangt, aan wiens gunst hij het gelukkig slagen van zijn arbeid dank weet [1]).

[1]) Wilsen T. v. T. Ld. en Vk. v. N. I., VI. 76 vv. Wilsen noemt ook deze

Den weg dien wij naar Lebak Herang volgden, omstreeks een paal ver teruggaande, komt men aan het dal der Tji Golok, waardoor een zuidwaarts voerende weg ligt, die verderop dwars door het gebergte naar de desa Boenger Beres en vandaar door de koffietuinen langs de hellingen der op de grens van Banjoemas verrijzende bergen Poelasari en Soebang voert. Wij komen zoo in de nabijheid van Legok Herang, de hoogst gelegen plaats in Koeningan waar zich menschen hebben nedergezet. De Soebang verheft zich met steile, van verre herkenbare rotswanden tot eene hoogte van omstreeks 1600 meters en verbreedt zich naar de westzijde, 200 à 300 meters ver, zoodat een klein plateau gevormd wordt, waarop de genoemde desa ligt. Bezwaarlijk zal men een bewoond plekje vinden dat moeielijker te bereiken is; want het geheele omliggende bergland tot aan de Tji Djolang, de grensrivier tusschen Koeningan en Galoe en later tusschen Galoe en Banjoemas, is van talrijke, diepe en steile ravijnen doorsneden. Het is onmogelijk hier een behoorlijken weg aan te leggen en de kleine gehuchtjes en hare sawah's zijn slechts verbonden door schier onbruikbare voetpaden. In den regentijd, als zich uit honderd ravijnen en kloven bruisende riviertjes met hooggeel gekleurd water afstorten, is Legok Herang niet zonder levensgevaar te bezoeken. In geheel Koeningan staat dit dorp in slechten reuk; men verklaart er uit éénen mond dat, zoo een Europeesch of inlandsch ambtenaar het wagen mocht, daar een nacht door te brengen, een zeker onheil hem treffen zou. De heer Wilsen trotseerde het vooroordeel en vond den tocht bezwaarlijk genoeg, maar bleef van slechte gevolgen verschoond, ofschoon hij zelfs de vermetelheid had de kaboejoetan (de heilige, ontoegankelijk plaats) te bezoeken die dicht bij het dorp is gelegen, ter plaatse waar de Soebang zich aan de grens van het plateau weder omhoog heft. Ook hier weder is, midden in het dichtste bosch, een omheinde plek, die twee lingga-cylinders en een wonderlijk bekrasten steen bevat, waarop sommige figuren aan letters doen denken.

---

desa Legok Herang, evenals de andere; doch de topographische kaart noemt deze eerste Lebak Herang. Lebak en legok beteekenen beide laagte, diepte; maar met eenig verschil in het gebruik.

Deze plek heet de mannelijke kaboejoetan, en een twintig passen verder ligt een trachietblok, in den vorm van een joni bewerkt, dat als vrouwelijke kaboejoetan beschouwd wordt; wederom dus de stereotype herinnering aan de Siwaïetische natuurkrachten. Nog 1½ paal verder ligt, tusschen de bergen Soebang en Poelasari, vlak aan de grens van Banjoemas, een plateau, Lowong Datar geheeten, waar men een kleinen vijver vindt en eenige huishoudelijke voorwerpen van vrij hoogen ouderdom, die waarschijnlijk maken dat hier eenmaal een kluizenaar zijn verblijf hield. De vrouwen en meisjes van Legok Herang onderscheiden zich door de anders op Java niet voorkomende gewoonte, om ook onder de gewone bezigheden armbanden te dragen, en blijven daaraan trouw als zij naar elders worden uitgehuwelijkt [1]).

Koeningan, om thans tot deze hoofdplaats terug te keeren, heeft een aangenaam en gezond klimaat en heerlijke omstreken; het wordt beschaduwd door ontelbare kokosboomen, en in zijne sawah's worden verschillende soorten van slingerende katjangsoorten gekweekt, die, aan lange staken opklimmende, aan de akkers een voorkomen geven dat aan onze hopaanplantingen doet denken [2]). In de omstreken van Koeningan vindt men op verschillende plaatsen warme bronnen. De voornaamste ligt op ruim een halven paal zuid-zuidoostelijk van Koeningan, in een terrein waaruit de heuvelen Tanjakan Malang, Pasir Kosambi en Pasir Goela oprijzen. Zij ontspringt in een wadas achtig gesteente, dat op kalk bevattenden zandsteen rust, en heeft daarin eene spleet gevormd, door welke haar water wegloopt in de op kleinen afstand voorbijstroomende Tji Sangaroeng, boven wier gewonen waterspiegel zij zoo weinig verheven is, dat bij bandjir het rivierwater dikwijls tot in het de bron overgevende, langwerpig vierkant gemetselde bekken dringt. Het water welt op onder sterke ontwikkeling van koolzuurgas, waarom het gevaarlijk is tot op 1½ à 2 voet boven de opening neêr te bukken. Somtijds is de ophooping daarvan zoo groot, dat Javanen die zich hier baden wilden, gestikt zijn. De inlanders drinken het water als versterkend

[1]) Wilsen in T. v. I. T. Ld. en Vk. VI. 92. vv.
[2]) Junghuhn, Reisen durch Java. 241.

geneesmiddel en gebruiken het uitwendig bij verschillende huidziekten, waarom zij boven het bekken een bamboezen huisje en daarnaast een pandåpå gebouwd hebben. Het ijzergehalte van dit water is zoo groot, dat alles waarmede het in aanraking komt, spoedig met een okerachtig afzetsel is omgeven. De bron schijnt geen anderen naam te dragen dan dien van Ajer panas, wat eenvoudig „warm water" beteekent. Een tweede minerale bron, Sisipan geheeten, welt op ½ paal afstands van de vorige, aan den anderen oever der rivier, onder zwakke gasontwikkeling op, in een terrein dat uit een trachietachtig conglomeraat bestaat, waarvan groote, in de rivier liggende blokken een aantal kleine watervallen doen ontstaan [1]).

Twee andere minerale bronnen worden zeer nabij elkander gevonden op ruim 7 paal afstands van Koeningan, een weinig ten oosten van den weg die van Koeningan over Tji Lemoes, de hoofdplaats, en Beber, de tweede desa van het district Beber, naar de stad Tjeribon voert. De geheele afstand van Koeningan tot de hoofdstad bedraagt langs dezen weg 22½ paal; tot aan Tji Lemoes, een afstand van 9 palen, loopt hij over den oostelijken voet van den Tjerimai, waarvan hij zich verderop in meer of min oostwaartsche strekking allengs verwijdert. De minerale bronnen liggen omtrent 470 meters boven den zeespiegel bij de desa Sankanoerip, over de grens der afdeelingen Koeningan en Tjeribon, vlak ten oosten des kraters van den Tjerimai en in de onmiddellijke nabijheid der bedding van de beek Tji Ambar. De bronnen wellen op uit vulkanische puinbrokken en hebben warm, walgelijk smakend en naar zwavelwaterstofgas riekend water. Ook hier hebben de inlanders rondom de bronnen ruime bekkens gegraven, zoodat men er zich gemakkelijk baden kan. Over de zuidelijkste is bovendien ook hier een huisje van bamboe gebouwd, met eene kleine pandåpå daarover, daar de inlanders deze bron zeer heilzaam achten tegen zekere huidziekten [2]).

Van geheel anderen aard is de modder- en gasbron, Tji Oejah

---

[1]) N. T. v. N. I IV. 404, XXI. 1—12. Junghuhn, Java. II. 1344.
[2]) Junghuhn, Reise durch Java. 241, en Java, II. 1343; N. T. v. N. I. XXIII. 390.

(d. i. zout water) genaamd, die in een zeer merkwaardig gedeelte der afdeeling Koeningan, ten zuiden van hare hoofdplaats, wordt aangetroffen [1]). Reeds aan de oevers van de Tji Sangaroeng houdt het vulkanische terrein op en maakt plaats voor neptunische bergketenen, uit fijn, blauwachtig grijs kalkzandsteen bestaande. Onderscheidene zoodanige bergketenen vullen de tusschenruimte tusschen den Tjerimai en den Sawal, welke laatste berg met zijne uitloopers een groot deel van Galoe, het zuidelijkste regentschap van Tjeribon, bedekt. De eerste dezer ketenen, van den Tjerimai af gerekend, die bijzonder rijk is aan koffieaanplantingen, kunnen wij Pasir Salam, de tweede Goenoeng Poegak heeten, mits wij in het oog houden dat de inlanders deze namen slechts aan bijzondere gedeelten of toppen der lange ketenen schenken [2]). Tusschen deze twee ketens strekt zich een wijd, trogvormig dal uit, dat in de richting van noord ten westen naar zuid ten oosten gekruist wordt door den weg van Koeningan naar Bambatan en Tji Niroe. Op dien weg komt men over drie beken, de Tji Songo, Tji Awi en Tji Badak [3]), die, in de bovenhelft van het dal door kleine bodemverheffingen gescheiden, oostwaarts samenvloeien in den vlakken dalbodem, die een eenigszins bol grasland vormt, dat hier en daar met op zich zelf staande bamboeboschjes is afgewisseld. Ongeveer ¼ paal oostwaarts van den weg die van Bambatan naar Tji Niroe voert, ligt de poel van ziltig modderwater, dien de inlanders door den naam Tji Oejah aanduiden. Deze wordt dus gevonden in een streek van zuiver neptunische vorming, tusschen deelen van het bij wijze van schotsen in lange ketenen opgerichte tertiaire gebergte, in een dal dat hier ter plaatse ongeveer 250 meters hooger is dan de zeespiegel, en waarin de top van den Tjerimai van eene hoogte van meer dan 3000 meters nederblikt.

Wanneer men van Bambatan uitgaat, voert het pad naar Tji Oejah in zuid-zuidoostelijke richting over kleine kronkelende be-

---

[1]) Junghuhn, Java. II. 1172.

[2]) Ik volg hier Junghuhn; doch heb in plaats van zijn „Goenoeng Sela" den naam Pasir Salam van de topographische kaart overgenomen.

[3]) Junghuhn noemt de eerste Tji Sampi en de laatste Tji Petak. Ik volg de namen van de topographische kaart.

ken, in welker bed men tallooze puinbrokken van straalvormige kalkspaath vindt, vermengd met vulkanische rolsteenen die met een korst van kalkspaath overdekt zijn. Die kalkspaath-brokken, 1 à 2 duim dik, zijn fragmenten van lagen of korsten van deze stof, die alom in den omtrek dezer plaats zijn afgezet, en nu eens geheel bloot liggen, dan weder met een dunne aardkorst of een schraal grasbekleedsel bedekt zijn. Geboomte of struikgewas wordt hier, met uitzondering van enkele groepen bamboe, geheel gemist. Te midden nu van een aantal andere kleine plassen of moerassen ligt hier de bedoelde poel, welks ziltige natuur zich aanstonds te kennen geeft door het welig tieren in zijn omtrek van eene varensoort die gewoonlijk slechts aan de moerassen langs de zeekust voorkomt, de pakoe kajakas [1]). De spiegel van het water, slechts 10 meters breed, heeft de gedaante eener halve maan van zeer regelmatigen vorm. Duidelijk laat zich een thans droog geworden bed onderkennen, dat eenmaal de halve maan aanvulde tot een cirkelvormigen kring van water, die, als de gracht eener vesting, een stukje centraal land omgaf, dat zich dus vroeger als een eiland te midden van een rond meertje moet vertoond hebben en waarschijnlijk door opgestuwde modder gevormd was. Dit middenstuk is thans door het weligste woudgeboomte beschaduwd, dat met de kale omstreken van den ring een sterk in het oog loopend contrast vormt. In het droog geworden gedeelte zijn toch nog vele bekkens en gaten over, waaruit water, deels van zuur-, deels van zoutachtigen smaak opwelt. Het water der Tji Oejah zelve is koud, met modder tot een dunne pap gemengd, helder geelachtig grijs van kleur en ziltig van smaak, en wordt in het diepste gedeelte van den poel aanhoudend in eene zacht golvende beweging gehouden door gasbellen, die zonder geruisch gedurig naar de oppervlakte opstijgen. Men zegt dat het water der beken waarin dat der Tji Oejah uitloopt, zeer ongezond is en aan vele bewoners der naburige dorpen, die het als drinkwater gebruiken, slepende longziekten berokkent.

Den oudheidkundige is een andere uitstap in den omtrek van Koeningan aan te raden. Hij sla daartoe in noordwestelijke richting

[1]) *Acrostichum inaequale.*

den negen palen langen weg in naar den berg Serang Lemo [1]), een 5000 voet hoogen voortop van den Tjerimai, waarvan hij door de kleine vallei van Paboetoengan, die op eene hoogte van omstreeks 4000 voet ligt, gescheiden is. Twee derden van den Serang Lemo zijn door de koffiecultuur ingenomen, terwijl het overige met zwaar bosch bedekt en door vele rhinocerossen bewoond is, waartegen de koffieplantsoenen door een diepe gracht beveiligd zijn. Aan de grens van het bebouwde gedeelte, en wel op den zadelrug van een zijner vertakkingen, vindt men eene geheiligde plaats, Sanghjang Tjomot geheeten, waar, in het midden van eene kleine vierkante ophooging van aarde en lavabrokken, door een heg van andjoewang [2]) omtuind, en onder het dichte loof van een zeer ouden djamboeboom, eenige steenplaten liggen, waarvan een deel tot voetstuk dienen voor twee andere steenen voorwerpen, wier gedaante aan lingga en joni doet denken. De offeraar gebruikt het tweede dezer voorwerpen als vijzel, waarin hij eenige medegebrachte ingrediënten tot poeder wrijft met een afgebroken stuk van het eerste, om het als krachtig werkzaam middel mede naar huis te nemen, en tracht daarna een groot, vormeloos trachietblok, dat in de nabijheid ligt, de eigenlijke Sanghjang Tjomot, zoodanig met de vingers van ééne hand te omspannen, dat hij het van zijne plaats licht. Gelukt hem dit, dan beschouwt hij zijn gebed als verhoord. Nog grooter waarborg vindt hij echter in de herhaling van zijn offer en bede op eene nog wat hooger gelegen plaats, Pasir Aki-Aki geheeten, waar een achttal zeer ruwe beelden van Padjadjaran-type met eenige steenen er tusschen, in twee rijen, met een grooten platten steen, die als offertafel dient, er voor, geplaatst zijn binnen een bamboezen omheining, te midden van een ouden koffietuin. Bij Pasir Poerna Djiwa, niet ver van Pasir Aki-Aki, maar over de grenzen van het district Kadoe gedé, vindt men ook nog eenige overblijfselen van een oud bouwwerk, en daarbij een

[1]) Op de kaart van Junghuhn G. Sira. Zonderling dat noch van Serang Lemo, noch van Sanghjang Tjomot, noch van Pasir Aki-Aki, noch van Pasir Poerna Djiwa eenig spoor op de topographische kaart is te vinden.

[2]) *Calodracon Jacquinii.* Vgl. D. I. 645.

afgebroken vierkante zuil op achtkant voetstuk en het geschonden beeld van een dier, door de inlanders, blijkens den naam badak dien zij er aan geven, als een rhinoceros beschouwd. Bij den terugtocht naar Koeningan kan men ook nog op twee palen afstands vandaar, in de desa Tji Galoegoe, een vijf voet langen heiligen steen bezoeken, die achter den boom op de aloen-aloen ligt, en veelal met boreh besmeerd is [1]).

Van Koeningan naar de districtshoofdplaats Kadoe gedé gaat de weg zuidwestwaarts om den zuidelijken voet van den Tjerimai heen. De afstand bedraagt 3 palen, en 6 palen verder ligt Darma, nabij de westelijke grens der afdeeling Koeningan tegen de afdeeling Madjalengka. Darma is wederom bekend door een dier rotswerken die de Sultans van Tjeribon op zoovele plaatsen door Chineesche bouwmeesters hebben doen aanleggen. Het werd omstreeks 40 jaren geleden door den heer van Sevenhoven beschreven als bestaande uit eene door hooge en dicht begroeide rotsen ingesloten plek, die men bereikte door ingangen van ruwe steenen gevormd, en waarin een vijver, uit welks midden een zware waterstraal opsprong, het geheele tooneel in zijn kristalhelder water weêrkaatste. Het water, van visschen wemelende, was in kanaaltjes in alle richtingen heengeleid en bracht onder de talrijke bruggetjes raderen in beweging, die, tegen bamboezen van onderscheiden dikte slaande, daaraan welluidende tonen ontlokten. Rondom de geheele plek waren langs de rotsen fraaie boomen en heesters met schitterend gekleurde bloemen geplant [2]). Of thans nog iets van deze heerlijkheid overig is, durf ik niet bepalen.

Wij willen thans in de eerste plaats het zuidelijkste regentschap van Tjeribon, het zuidwaarts vooruitspringende, ten westen en zuiden door Soemedang en Soekapoera, beide tot de Preanger behoorende, en ten oosten door de residentie Banjoemas begrensde Galoe bezoeken, en volgen daartoe den 16½ paal langen weg, die van Darma, in over het algemeen zuidwestwaartsche richting,

[1]) Wilsen in T. v. Ind. T. Ld. en Vk. IV. 150 vv., 164 v. Brumund in Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 131 v.
[2]) T. v. N. I., I. 1. 255.

naar Pendjaloe gaat. Men doorsnijdt eerst langs uitgestrekte sawah's den zuidoostelijken hoek van het regentschap Madjalengka en stuit vervolgens tegen den bergrug Tjendana, welks kam de grens tusschen Madjalengka en Galoe aanwijst. In de nog tot Madjalengka behoorende desa Tjendana, een weinig rechts van den grooten weg gelegen, vindt men alweder oude overblijfselen, bestaande uit eenige zeer fraaie offerbellen, die, blijkens de daarop aangebrachte sieraden, tot den Siwaietischen eerdienst behoorden, en hier met eenige olie- of waterkruiken onder een bamboezen pandåpå geplaatst zijn, terwijl bij den ingang ruwe uit trachiet gehouwen watervaten staan. Aan een der paden die naar de kampong voeren, vindt men nog, midden in de alang-alang, een beeldje, Sanghjang monjet geheeten, en werkelijk de gedaante van een aap vertoonende, waardoor men van zelf genoopt wordt aan eene voorstelling van Hanoman te denken. Meer andere oude en heilig geachte overblijfselen liggen op grooteren afstand in dezen omtrek verspreid [1]).

Wij overschrijden den bergrug Tjendana, komen bij Tji Kolé in het met sawah's bedekte dal van de Tji Pahara, overstijgen nogmaals een rijk met koffie beplanten bergrug, Goenong Poetri genaamd, en dalen van zijne kamhoogte 6 à 7 honderd voet om het heerlijke Tasik [2]) Lengkong te bereiken, aan welks zuidelijken oever de districtshoofdplaats Pendjaloe gelegen is, naar welke het gewoonlijk „het meer van Pendjaloe" wordt genoemd. Wij weten reeds [3]), dat de vallei waarin dit meer ligt, even als de vallei der Tji Pahara, slechts een wat diepere insnijding vormt in den verbindingsrug tusschen den Tjerimai en den uiteengeslagen vulkaan Sawal, die zich in het zuidwesten van Galoe verheft. De pasanggrahan van Pendjaloe, die omstreeks 20 meters hooger staat dan de oppervlakte van het meer, is omstreeks 800 meters boven het zeevlak verheven.

Stellen wij ons voor, opdat wij ons een der heerlijkste natuurtooneelen die Java te genieten geeft, voor den geest brengen, dat wij bij ondergaande zon van den Goenong Poetri afdalen,

---

1) Wilsen en de Seyff in T. v. Ind. T. Ld. en Vk. IV. 489 v. VII. 385. v.
2) Soend. voor „meer." 3) Zie Dl. I. 86.

en den helderen waterspiegel van het meer, die een met prachtig geboomte bedekt eiland omvat, zijn golvende oevers door rijk bebouwde heuvelen omzoomd, de talrijke dorpen van zijn omtrek in hunne bekoorlijke boschjes van vruchtboomen verscholen en door rijst- en grasvelden afgewisseld, aan onze voeten zien uitgebreid, alles door de laatste stralen der dagtoorts met een schitterenden gloed overgoten. Langer en langer worden de schaduwen die de trotsche boomen van het eiland over het meer werpen; blauwe rookwolkjes stijgen uit de woningen, in de dorpsboschjes verborgen, schier lijnrecht omhoog; in den troebelen, melkachtigen damp, die, schoon de hemel wolkeloos is, de meer verwijderde voorwerpen als met een uiterst fijn gaas van blauwachtig witte kleur omhult, ontwaren wij in het verschiet de zich naar alle zijden uitbreidende jukken van den Sawal en bespeuren wij, den blik wat meer rechts latende afdwalen, over de Soemedangsche grens heen, de dreigende kruin van den verderfbrakenden Galoenggoeng, wiens kraterspleet wij nog duister en flauw bij het wegzinkend licht onderkennen [1]).

De boomen op het eilandje beschaduwen heilige graven, waaraan ongetwijfeld overleveringen verbonden zijn, die ik echter nergens vermeld vind. In het meer leven velerlei visschen, waaronder de goerami, de tambra en de goudvisch voor omstreeks veertig jaren opzettelijk daarheen zijn overgebracht [2]). De desa zelve is beroemd om hare oudheden, die er in een heilig huisje, ter zijde der woning van den Wadånå, bewaard worden. Dit huisje, door een zeven voet hoogen heining van bamboe omringd, staat op palen en is inwendig met wit katoen behangen. Van den zolder dalen twee hangmatjes af, door gordijnen beschut. De twee voornaamste relieken: een ijzeren zwaard, drie voet vier duim lang, met naar buiten gebogen en met lofwerk besneden greep, en een ijzeren tweetandige lanspunt, twee voet drie duim lang, worden daarin bewaard, in vele stukken grof linnen gewikkeld. Rondom de wanden staan kleine gevlochten mandjes, waarin eenige andere

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 159; Buddingh, N. O. I., I. 130.

[2]) N. T. v. N. I., XIII. 256. Zie over de hier genoemde vischsoorten D. I. 212, 219.

vodden bewaard worden: een vierkant blikken lampje, een ronde koperen doos met deksel, eenige aarden potjes, zooals men op iederen pasar koopen kan, een paar oude linnen priesterkappen. Het eenige voorwerp dat wezenlijk merkwaardig mag genoemd worden, is eene offerschel, die door sierlijke bewerking uitmunt. Van Pendjaloe begeven wij ons langs een weg die zich door schoone sawah's om den voet van den Sawal heenslingert, naar Kwali, de hoofdplaats van het tweede district dezer afdeeling, negen palen van Pendjaloe verwijderd en omstreeks 400 meters boven het oppervlak der zee verheven. Deze plaats is ons reeds bekend door de daar gevonden inscripties, die doen vermoeden, dat zij òf zelve de oudere zetel van Padjadjaran was, òf door een leenman van Padjadjaran werd bestuurd [1]). Hoe dit zij, zeker is het, dat Kwali bijzonder rijk is aan overblijfselen der oudheid, waarvan sommige wel waard zijn dat wij er nog eenige oogenblikken bij stilstaan, al wordt de rijkdom der zuidelijke districten van Tjeribon aan dergelijke, meest op hetzelfde nederkomende merkwaardigheden wel een weinig vermoeiend.

Even als Pendjaloe heeft ook Kwali een heilig huisje, waarin tal van oude voorwerpen, op soortgelijke wijze ingewikkeld, bewaard worden, — een klein museum van antiquiteiten. Den vreemdeling worden zij slechts schoorvoetend en alleen op bepaalde dagen en na vrij wat ceremoniëel vertoond. De heer Brumund dankte het aan de tusschenkomst van den Regent, dat hij alles te zien kreeg en alles ontwikkeld vond bij zijne komst. Hij bleef dus bewaard voor de teleurstelling van, na langzame, het geduld op zware proef stellende, loswikkeling, in vele gevallen slechts wat oud roest voor den dag te zien brengen. De merkwaardigste voorwerpen zijn: een koperen lamp in den vorm van een haan, die een hagedis in den snavel houdt; een bel van gegoten rood koper, bewerkt in den vorm van een broodvrucht [2]); een oude lans van zeer hard koper, Prangkolan genaamd; een fraai bewerkt, vier duim hoog metalen beeldje met vier armen

---

[1]) Zie Dl. II. bl. 44.

[2]) Soekoen, *Artocarpus laevis.* Zie Dl. I. 573.

en een ronde glorie met vlammen als ruggestuk, en twee zodiakbekers [1]). Het overige zijn onbeduidende prullen, die alleen bewijzen, met welk een onbegrensde zucht de bewoners van Kwali bezield zijn, om alles te bewaren wat hun door ouderdom eerwaardig schijnt.

Merkwaardiger dan de schat van het heilige huisje is de Astana gedé, de groote begraafplaats van Kwali. Zij ligt op ongeveer een kwartier afstands van het dorp en bestaat uit eene vierkante, met bamboe omheinde plek, 48 schreden lang en 45 breed. De eerwaardige kruin van een machtigen wariengien verrijst in het midden en welft zich met die van eenig ander zwaar geboomte over de oude graven. Dicht bij den ingang rust op eenige andere steenen een onregelmatig vierkante tafelsteen, in verschillende richtingen gebarsten, die waarschijnlijk reeds vóór de invoering van den Islam als offersteen dienst deed. Een tweede, langwerping platte, overeind geplaatste steen staat er achter. Beide zijn gebleven zooals zij uit de werkplaats der natuur zijn te voorschijn getreden, en te zamen door een heg van andjoewangs omplant. Een weinig verder vindt men de beide steenen die de reeds besproken opschriften dragen, den eenen vlak op den grond liggende, den anderen opgericht. Nog een andere steen, met een in ruiten verdeeld vak en hand- en voetindrukken, werd ook reeds vroeger vermeld [1]). Brumund gist dat de negen maal vijf ruiten moesten dienen om door telling eene uitspraak over twijfelachtige gevallen te erlangen, zooals ook wij Europeanen doen door middel der roksknoopen of door het ontbladeren eener roos. Naast den steen met ruiten staan nog een paar lingga-cylinders. Hoe men overigens over den ouderdom dezer begraafplaats moge oordeelen, de graven die men er thans aantreft, behooren allen tot het Mohammedaansche tijdvak en zijn gedeeltelijk zelfs van zeer jonge dagteekening. Naast het beschreven vak ligt nog een tweede afdeeling der Astana gedé, door een opening in den pagar en een daaraan sluitend paadje met de eerste verbonden. Ook hier vindt men graven in

---

[1]) Dl. II. bl. 45.

de schaduw van zwaar geboomte en nevens eenige onbeschreven ook twee met enkele woorden beschreven steenen. Op een daarvan meende Friederich een duidelijk spoor van den lingga-dienst te ontdekken [1]).

Soortgelijke overblijfselen als wij te Pendjaloe en Kwali vonden, worden in schier elke belangrijke desa van Galoe, maar vooral in den naasten omtrek van Kwali aangetroffen. Te Daja Loehoer, één paal noordoost van Kwali, worden eenige gekleurde steentjes, zooals men ze overal van den grond kan oprapen, een kanonnetje, eenige oude wapens, potjes en schellen als heilige zaken vereerd. Te Tji Pakoe, vijf palen zuidwest van Kwali, vindt men een beeldje van Padjadjaran-type, een steen met zeer kleine voetindrukken en eenige lingga-cylinders. Te Radja-desa, 5 palen oost van Kwali, in het district Rantja, bewaart de koewoe, in een kist op zijn zolder, eenige oude watervaten en kruiken, allen van gebakken aarde en verglaasd, zooals bij den Siwaïetischen offerdienst in gebruik waren [2]). Wij laten ons door dit en nog zooveel ander fraais niet verlokken, maar slaan van Kwali den weg zuidwaarts in naar het 13 palen verwijderde Tji Amies, waar ons trouwens ook al weder dergelijke overblijfselen wachten.

Tji Amies, de hoofdplaats van het regentschap, ligt in eene schoone, vruchtbare en gezonde streek, op slechts een paar palen afstands van de grens met de Preanger, gevormd door de Tji Tandoewi, die geheel Galoe aan de west- en zuidzijde omzoomt en zich aan zijn zuidoosthoek vereenigt met de Tji Djolang, die wij reeds als de oostelijke grensrivier leerden kennen. De regent die te Tji Amies zetelt, is in het bezit van een ouden staf, 1¼ meter lang, met zilveren beslag, en waaruit, als een zilveren plaatje is opgelicht en men er mede van zich afslaat, een driepuntig wapen te voorschijn springt, alsmede van een paar oude zadels, zeer gelijk aan de nog heden bij tornooien gebruikelijke, en die, toen Galoe nog onder Mataram stond, zijne voorgangers,

---

[1]) Wilsen in T. v. T. Ld. en Vk. v. N. I., IV. 488; de Seyff, ald. VII. 382; Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 110 v.

[2]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 113; Wilsen, T. v. Ind. T. Ld. en Vk. VI. 57, 65.

bij hunne jaarlijksche hofbezoeken, verplicht waren naar de hoofdstad mede te nemen, om ze bij de daar gevierde feesten te gebruiken. Wilden wij nu van Tji Amies naar Pendjaloe terugkeeren, langs den weg die tusschen de Tji Tandoewi en de zuid- en westzijde van den Sawal is aangelegd, dan zouden wij te Lengo, 9 paal west-noordwest van Tji Amies en een paal rechts van den weg, weder een heilige plek kunnen bezoeken, waarop weder twee beeldjes van Padjadjaran-type en eenige andere steenen gevonden worden, of nog eenige palen verder langs een der jukken van den Sawal kunnen opstijgen naar de oude bidplaats van Indit-Inditan, waarbij ook nog het een paal hooger, te Sedaloe Marap, gelegen graf behoort, waar de vrome kluizenaar begraven heet, wien Indit-Inditan tot boeteplaats verstrekte [1]). Wij volgen echter liever dien weg in tegenovergestelde richting, om ook Rantja, het vierde en laatste district van Galoe te leeren kennen. Langs een weg die in het algemeen de richting van de Tji Tandoewi op geringen afstand volgt, bereiken wij het 16 palen van Tji Amies verwijderde Siloeman, het hoofddorp van Rantja en het zuidelijkste punt der geheele residentie Tjeribon, omkronkeld door een zuidwaarts gekeerde bocht van de Tji Tandoewi en slechts drie palen van het dorp Madoera, even over de grens van Banjoemas, verwijderd. Een weinig ten noorden van Siloeman strekt zich langs de Tji Djolang een uitgestrekt moeras uit, de Rawa Anam geheeten.

Van Siloeman voert over bergen en door dalen en voor een groot deel langs koffietuinen een slingerende, meer dan 20 palen lange en slechts te paard berijdbare weg noordwaarts naar de voormalige districtshoofdplaats Rantja. Deze desa ligt op een uitgestrekt plateau, Lowong gedé genaamd, dat 30 jaren geleden nog met eene prachtige boschvegetatie prijkte, maar thans herschapen is in een zee van sawahvelden, waaruit slechts hier en daar kleine heuvels als eilandjes omhoog rijzen. Op één dier heuvels, op een kwart paal afstands ten westen der desa gelegen en Pasir Sanghjang Doas geheeten, heeft men, toen

[1]) Brumund, t. a. p. 105 vv.

het bosch werd opgeruimd, bij het vellen van een boom onderscheiden voorwerpen opgedolven, die tot de merkwaardigste oudheden van Tjeribon behooren en die men op de plaats zelve waar zij gevonden zijn, heeft laten liggen, maar met een pagar van andjoewang omplant. Er is dus een nieuwe heilige plek gevormd, waar voorwerpen vreedzaam bijeen liggen, die oudtijds aan de meest verschillende vormen van Hindoeschen eerdienst behoorden: een nieuw bewijs trouwens hoe broederlijk die nevens elkander op Java bestaan hebben. Men vindt er een zuiver bewerkte lingga-zuil van fijnkorrelige trachiet, 32 centimeters hoog, en vier beeldjes van rood koper gegoten, van 15 tot 18 centimeters hoog, verschillend zoowel in ouderdom als in kunstwaarde, waarvan één Boeddha, een tweede Brahma, de beide andere Doerga of Parwati, de echtgenoot van Siwa, schijnen voor te stellen. Van de beide laatste is het éëne eigenlijk meer een ornament, waarvan het beeld der godin slechts het hoofdbestanddeel uitmaakt [1]).

De desa Rantja ligt 4 à 5 palen ten zuiden en westen van het dal der Tji Djolang, die de noord- en oostgrens van Galoe uitmaakt en waarnaar het Rantja-plateau over het algemeen met zeer steile hellingen afdaalt. De Tji Djolang ontspringt op den Goenong Tji Djolang op de noordgrens van het district Kwali en vormt, schier van haren oorsprong af, met in het algemeen zuidoostwaartschen loop, de grens tusschen de afdeelingen Galoe en Koeningan. Bij het dorp Tjoeroeg, ten noorden van het Rantja-plateau, neemt zij echter een meer zuidwaartsche richting aan en behoudt die, schoon met zeer sterke kronkelingen, tot zij, na nog omstreeks drie palen te hebben afgelegd, eene doorbraak vormt door het Kendang-gebergte, waar haar water zich als door eene nauwe poort van torenhoog op elkander neêrgestorte puinbrokken van zandsteenlagen met donderend geweld al schuimend een doortocht baant. Hoogst merkwaardig uit geologisch oogpunt is de ligging der ontbloote lagen, die zich langs de rivier vertoonen, wanneer men het droge gedeelte van haar rotsbed,

---

[1]) Wilsen in T. v. I. T. Ld. en Vk. VI. 62.

dat zich naast de met water gevulde gleuf uitstrekt, tot pad kiezende, haren loop van Tjoeroeg tot aan de doorbraak volgt. Met volkomen regelmatigheid staan de lagen, afwisselend uit zandsteen en klei bestaande, maar ten innigste met elkander vereenigd, in bijna verticalen stand als naast elkander geplaatste planken, een merkwaardig voorbeeld eener als omgekantelde formatie, waarbij de vlotten om zoo te zeggen op het hoofd staan. Ofschoon wij de geologische verklaring van dit zonderling verschijnsel aan meer bevoegden moeten overlaten, levert het zulk een indrukwekkend natuurtooneel op, dat wij gaarne de moeilijkheden trotseeren, die aan het afdalen naar het diepe rivierbed verbonden zijn, te meer dewijl wij de kans hebben van onze moeite ook nog door een rijken oogst van in de rivier levende schelpdieren beloond te zien [1]). Ook ligt hier, maar op een moeilijk te vinden en niet zonder gevaar te bereiken punt, een batoe toelies of beschreven steen, dien de heer Wilsen, wien wij er een afbeelding van verschuldigd zijn, welke hij echter zelf „zeer onvolkomen" noemt, naar de naastbij gelegen desa „batoe toelies van Tji Tapèn" genoemd heeft. Het rotsbrok dat de ingesneden figuren draagt, is 24 meters breed en nagenoeg even hoog. Het benedendeel bestaat, tot een hoogte van vijf meters, uit grofkorrelige trachiet; het overige is een conglomeraat van groote en kleine trachietstukken, door koolzure kalk verbonden, en doet hier en daar aan druipsteenvorming denken. Het geheel is door dichten plantengroei omsponnen. Het benedendeel is bezaaid met inkervingen van menschenhand, zonder eenige orde dooreen geworpen. Sommige figuren schijnen ruwe menschelijke gestalten te zijn, andere wekken het vermoeden van letterteekens te wezen, tot een nog onbekend alphabet behoorend. Ofschoon de steen reeds in 1857 bekend was, blijkt mij niet dat hij tot dusver het voorwerp van nader onderzoek is geweest [2]).

Van Tjoeroeg in het dal der Tji Djolang voert een bergpad, te voet of te paard bruikbaar en 12 à 15 palen lang, naar de voormalige indigofabriek bij Paboearan in het dal der Tji

[1]) Zie daarover Junghuhn, Java, III. 40. — 45.
[2]) Wilsen in T. v. I. T. Ld. en. Vk. VI. 58.

Sangaroeng. Vandaar kunnen wij ons òf rivieropwaarts naar Koeningan, òf rivierafwaarts naar Tji Ledoek begeven. Van beide plaatsen vinden wij gemakkelijke ons reeds bekende wegen, om naar Tjeribon terug te keeren. Wij moeten thans nog het meest bekende en het meest bereisde middendeel der Residentie bezoeken, dat van de hoofdplaats tot Karang Sambong op de Preangergrens door den grooten postweg overdwars gesneden wordt.

Wij volgen dien weg en rijden westwaarts door de vruchtbare, dicht bebouwde en verbazend volkrijke vlakte, eerst naar Tengah Tani, ook Loewar Kota genoemd naar het district waarvan zij de hoofdplaats is, en vandaar naar eene andere districtshoofdplaats, Ploembon geheeten, 7½ paal van de stad Tjeribon verwijderd en bekend door de suikeronderneming Soerawinangon, die hier een aanplant heeft van 400 bouws. Een zijweg van 9½ paal gaat van Ploembon zuidwaarts naar Mandi Rantja, mede de hoofdplaats van een gelijknamig district, en gelegen op eene hoogte van ongeveer 330 meters op de noord-oostelijke helling van den Tjerimai. Daar er, behalve een in het bosch liggend Hindoebeeld [1]), van welke soort van merkwaardigheden wij voorloopig genoeg hebben, niets bijzonders gevonden wordt, laten wij dien weg liggen en rijden door naar Palimanang, 3½ paal verder aan den postweg, en de hoofdplaats van het westelijkste district der afdeeling Tjeribon, vroeger tot Madjalengka gerekend [2]). Palimanang is eene gewichtige plaats en verdient dat wij er eenige oogenblikken verwijlen.

De bevolking van Tjeribon werd vroeger, even als die van Banten, voor zeer onrustig en woelziek gehouden. In beide residentiën was dit aan dezelfde oorzaak toe te schrijven: den onwil van vorsten en grooten, wier invloed op de bevolking onberekenbaar is, om zich te schikken in het verlies van hun gezag bij de opheffing van het voormalige sultansbestuur. Nog in 1818 werden Palimanang en de aangrenzende Madjalengkasche districten,

---

[1]) Wilsen in T. v. J. T. Ld. en Vk. IV. 491.
[2]) Zie blz. 107.

Djati Wangi en Radja Galoe, verontrust door een oproer, waarbij een rooverhoofd, Bagoes Serriet geheeten, in naam de voorganger was, maar dat ongetwijfeld veel dieper liggende oorzaken had dan de zucht om zich door plundering te verrijken. De muiters begonnen hunne taak met het verbranden der desa's Radja Galoe, Palimanang en Bandjaran, en de Resident en twee welgezinde inlandsche hoofden werden de slachtoffers van hun ijver om den euvelmoed der opstandelingen te betoomen. In allerijl werd eene militaire expeditie uitgerust, en te Palimanang een kampement voor de troepen ingericht. Het oproer werd spoedig onderdrukt en Bagoes Serriet, na uitloving eener premie aan de onzen overgeleverd, onderging de doodstraf [1]); maar desniettemin werd besloten te Palimanang, dat juist in het middelpunt der residentie gelegen is, eene kleine redoute te bouwen, sterk genoeg om een inlandschen vijand in bedwang te houden. Zij werd in 1821 voltooid en met vier stukken bewapend. Dit verhinderde echter niet, dat in 1830 in dezelfde streken weder onlusten uitbraken, over welker oorzaak veel is getwist, doch waarvan de ware reden ongetwijfeld wel daarin is te zoeken, dat eenige leden der vorstelijke familie, naar herstel van het verloren gezag strevende, gebruik maakten van de ontevredenheid die bij de bevolking door de invoering der indigo-cultuur opgewekt was [2]). Palimanang werd ook nu als het broeinest der ongeregeldheden beschouwd en een drietal hoofden dier afdeeling werden, bij het dempen der onlusten, tijdelijk of levenslang naar Banda gebannen. Nog heden schijnt men het noodig te achten de redoute te Palimanang in stand te houden, ofschoon in de laatste jaren een groot deel der versterkingen, die met soortgelijk doel op verschillende punten van Java zijn opgericht, langzamerhand verlaten zijn. Merkwaardig is het dat de resultaten der verpleging van zieke militairen in het hospitaal te Palimanang geroemd worden, in weêrwil der groote warmte die deze plaats met de geheele vlakte van Tjeribon gemeen heeft. Men schijnt dit aan de goede ligging van het hospitaal, de

---

[1]) T. v. N. I., III. 2. 364. 1854, I. 316.
[2]) Van Deventer, Bijdr. II. 195. v., 224, 227, 268 vv., 294 v., 310 vv.

betrekkelijke droogte der lucht en het uitmuntend drinkwater te moeten toeschrijven [1]).

Palimanang heeft twee op contract met het Gouvernement werkende suikerondernemingen: Glagamidang, met een aanplant van 324, en Gempol, met een aanplant van 400 bouws.

Wat echter te Palimanang het meest onze aandacht verdient, zijn de natuurmerkwaardigheden die in zijn omtrek worden gevonden. De desa ligt namelijk op geringen afstand van het zich aan hare zuidwestzijde verheffende kalkgebergte, Goenong Kromong, in oudere berichten „het gekartelde gebergte" [2]) genoemd. Junghuhn had de voorstelling dat dit gebergte zich onmiddellijk aan den Tjerimai aansloot en zegt dat het bijna het voorkomen heeft van eene noordwaartsche verlenging der trachietribben die van dezen kegelberg afdalen. Die voorstelling, waaraan zijne kaart geheel beantwoordt, is echter eenigszins misleidend; want het Kromong-gebergte is van den Tjerimai gescheiden door een vrij diepe insnijding, het zadelvormig dal waardoor de Tji Bèbèr stroomt en de rijweg loopt die van Ploembon naar Radja Galoe en Madjalengka voert. In dat dal ligt ook, aan den voet van den Tjerimai, de desa Lengkong, die Junghuhn te veel naar de oostzijde van het Kromong-gebergte en te dicht bij Palimanang heeft geplaatst [3]).

Het Kromong-gebergte, ofschoon in zijn onregelmatige splijting, zijn hoekigen gekartelden vorm, zijn verbrokkeling in vele steile rotspieken, de gaten en kloven waarmede het overal doorboord of opengescheurd is, niet veel verschillend van andere dergelijke kalkgebergten op Java, treft ons echter meer dan gewoonlijk, omdat het van alle kanten, behalve de zuidzijde, met zijn woeste, met bosch bedekte oppervlakte uit eene uitgestrekte vlakte oprijst, terwijl het zich in zijne hoogste spits tot 585 meters verheft. Het bestaat uit witachtig gelen en dichten kalksteen, die vele zeeschelpen en koralen bevat, en vormt op vele plaatsen op zich zelf staande rotswanden, van 50 tot 100 voet hoogte, en veelal als met trappen uitspringende. Maar vooral merkwaardig zijn de

---

[1]) Roorda v. Eys., Reizen en Lotg. I. 217.
[2]) Roorda v. Eys., Ld. en Vk. III. 2. 443.
[3]) Zie de topographische kaart van Tjeribon.

sporen van vulkanische inwerking, die het in groot aantal, hier in minerale bronnen, ginds in aardoliewellen, elders in mofetten of stikgrotten, vertoont.

Van de minerale bronnen ligt de meest bekende, 1½ paal west van Palimanang en ½ paal zuid van den postweg, aan de noordoostelijke helling van het kalkgebergte, op een hoogte van omstreeks 150 voet boven de zee. Uit talrijke openingen welt stoomend water naar boven, dat eenigermate naar waterstofgas riekt, onaangenaam zoutachtig smaakt, en een temperatuur heeft van 63.3° Cels. Dit water zet verbazende hoeveelheden kalkspaath en kalktuf af, en door het bezinksel dezer stoffen zijn van de bovenste bronwel af, over een omtrek van meer dan honderd voet doorsnede, als het ware een reeks van trappen gevormd, op de wijze waarop, in den winter van kouder klimaat, in den omtrek van bronnen trapsgewijs en kringvormig afdalende terrassen uit ijslagen gevormd worden. Het water, over die trappen heenstroomend, vereenigt zich ten laatste tot een beek, die op 300 voeten afstands van de bron nog een temperatuur van 51.7° Cels. behoudt. Alle voorwerpen die in het water geworpen worden, zijn in weinige oogenblikken met een harde witte korst overtogen. Koolzure kalk in de meest verschillende vormen, zwavel en fraaie kalkspaathkristallen liggen overvloedig op den bodem verspreid. De geheele plek is vrij van geboomte en trekt reeds op een afstand het oog, vooral door de geelachtig witte kleur der bronwel, die in het zonlicht schittert met verblindenden glans [1]).

Een weinig dichter bij den voet des bergs, maar op een wat hoogeren rug, is een plek waar, in eenige holten in de aardkorst die den kalkbodem bedekt, aardolie uit den grond sijpelt. De hoeveelheid die hier door de inlanders wordt verzameld, is echter gering en wordt slechts op ongeveer een pikol in het jaar begroot [2]).

Nog een weinig hooger, omstreeks 200 voet boven het zeevlak,

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 1342 v. en Reise, 242; Maier in N. T. v. N. I, V. 266, 481; v. Sevenhoven in T. v. N. I., I. 1. 224; v. Hoëvell, Reis, I. 81.

[2]) Junghuhn, Java, II. 162 en 1298; de Greve in T. v. Nijv. en Landb. in N. I. XI. 338.

vinden wij in een rotswand van ongeveer 100 voet hoogte den ingang tot eene stikgrot, die bij de inlanders onder den naam van Goeha djagalan of padjagalan, d. i. slachthol [1]), bekend is. De opening der grot ligt onder een voorwaarts springend gewelf, en in het rotsdak zijn twee breede, lijnrecht naar beneden loopende spleten, waardoor het daglicht in de grot doordringt. Wortels van zwaar geboomte slingeren zich zoowel door deze spleten als langs den rotswand benedenwaarts. Het schijnt dat aan de grot een zekere heiligheid wordt toegekend; zij is althans met een deur gesloten en wordt door priesters bewaakt. Het koolzuurgas dat de grot vervult, maakt dat men het er slechts weinige oogenblikken in kan uithouden, waarom den bezoeker een touw om het lijf wordt gebonden, ten einde hem, als hij bedwelmd raakt, onmiddellijk terug te trekken. Doorgaans wordt ook een proef met een kip genomen, die, na eenige sekonden in de grot te hebben doorgebracht, stuiptrekkingen krijgt en schijndood wordt teruggetrokken, maar na eenigen tijd weder bijkomt. Op nog eene andere vertooning van vermakelijker aard wordt de reiziger onthaald, als de bewakers met een stok op de groote, van binnen geheel holle stalaktieten slaan, die vóór den ingang van het hol afhangen. Op dit geluid volgt onmiddellijk een sterk geritsel in het loof der omstaande boomen, en een groot aantal half getemde grijze apen [2]), ouden en jongen, springen van tak tot tak naar beneden, en naderen zonder eenigen schroom om den maaltijd te genieten, uit rijst en pisang bestaande, die hun aan den ingang der grot in korfjes wordt aangeboden [3]).

Een ander niet minder merkwaardig vulkanisch verschijnsel wordt in hetzelfde gebergte op grooteren afstand van Palimanang gevonden. Wanneer men een dwarsweg die zuidwaarts vandaar naar Babas voert en den postweg met den boven beschreven weg van Ploembon naar Radja Galoe verbindt, vier palen ver is gevolgd, komt men aan eene smalle, bijna twee palen lange vallei,

---

[1]) Van het Jav. en Soend. *djagal*. Junghuhn verminkt den naam tot galang, wat niets beteekent. Zie de Hollander, Ld. en Vk. I. 236.

[2]) *Macacus Cynomolgus*. Zie D. I. 258.

[3]) Junghuhn Java, II. 1300; Reise. 243.

die door twee ruggen van het Kromong-gebergte gevormd wordt, de gedaante heeft van een zeer scherphoekigen driehoek en het bed vormt van de aan haar hoofd ontspringende beek Tji Kedongdong. De kleine ruimte der vallei bevat twee desa's en drie tjantilans of gehuchten, en is overigens geheel met rijstvelden bedekt. Nadat men de vallei een eind weegs is ingereden, bespeurt men in het afhellend vlak van hare zuidzijde een spleet die door verblindend witte rotsblokken en helder gele zwavelkristallen omringd is, de nabijheid eener vulkanische werkplaats met onmiskenbare zekerheid aanduidend. Om haar te bereiken slaat men bij de desa Tji Panas een smal voetpad in, dat over een moerassig grasland naar een smal en dicht begroeid ravijn voert. Hier opent zich de breede scheur die Kawa gedé (groote krater) genoemd wordt en in wier nabijheid zich in de dikke korst van neêrgeplofte kalk onderscheidene gaten vertoonen, waaruit een dof maar aanhoudend geluid voortkomt, dat door kokende vochten schijnt te worden voortgebracht, ofschoon er geen heet water uit opborrelt. De zwavelreuk is sterk en in de nabijheid der openingen is de bodem zeer heet en hangen zich aan de takken en bladeren, door de inlanders met opzet hier nedergelegd, glinsterende zwavelkristallen, die met zorg worden ingezameld. Op grooteren afstand liggen ontelbare helder witte krijtachtige brokken en kalkspaathkristallen en langs de openingen vloeit een kleine beek, die vervolgens in de breede spleet verdwijnt, en die, schoon over zoo sterk verwarmden bodem vloeiende, kristalhelder koud water medevoert. Onmiskenbaar bevinden wij ons hier aan den uitgang van een dier onderaardsche kanalen, waardoor zich de gasstroomen van den vuurhaard des Tjerimai's ontlasten en waardoor eenmaal ook eene massa heet water werd uitgedreven, die een beek vormde, waaraan de nabijgelegen desa Tji Panas [1]) haren naam verschuldigd is. Die beek, van wier vroeger aanwezen de hier nedergeplofte stoffen getuigenis geven, schijnt thans geheel verdwenen te zijn of zich onder de aardkorst een anderen weg gebaand te hebben.

---

[1]) De naam beteekent „heet water".

Merkwaardige natuurverschijnselen, als ik hier heb geschetst, zijn zelden zonder invloed gebleven op het bijgeloovig gemoed van den Soendanees. Ook bij den Kawa gedé vindt men een kleine bidplaats in het kalkpaathgesteente gehouwen, en getuigen de daar nedergelegde offergaven, dat de Dewa van dezen krater wordt gehuldigd als een machtige geest, die weldaden schenken of hen die zijn dienst verwaarloozen met ziekten en onheilen straffen kan [1]).

Doch keeren wij naar Palimanang terug om den grooten postweg verder te volgen. Na nog vier of vijf palen steeds om den noordelijken voet van den Kromong heen te hebben afgelegd, bereiken wij de grens der afdeeling Madjalengka, de laatste van Tjeribon waarmede wij hebben kennis te maken. Wij betreden nu het district Radja Galoe, en zoo wij thans reeds de residentie Tjeribon verlaten wilden, zouden wij onzen weg langs een afwisseling van bosch, sawahs en suikertuinen voortzetten door het district Djati Wangi, en zijne gelijknamige hoofdplaats doortrekken, die 13½ paal van Palimanang en nog 9½ paal van het ons reeds bekende Karang Sambong [2]) verwijderd is. Ons plan brengt echter met zich, dat wij, alvorens het reeds vermelde dorp Bandjaran te bereiken, een linksaf voerenden weg inslaan, die ons, langs de westelijke hellingen van het Kromong-gebergte, eerst naar de tegenwoordige hoofdplaats van het district, Leuwi Moending, en vervolgens, grootendeels langs de suikerrietvelden der onderneming Paroeng Djaja, naar het voormalige hoofddorp Radja Galoe brengt. De tooneelen die de weg daarheen, door een vruchtbare en volkrijke streek loopende, ons aanbiedt, zijn aangenaam, maar missen het bekoorlijke der nieuwheid; Radja Galoe zal ons een merkwaardigheid te beschouwen geven die ons nog geheel nieuw zou zijn, zoo wij niet iets dergelijks, maar op kleinere schaal, bij de stikgrot te Palimanang ontmoet hadden.

In de nabijheid van Radja Galoe is een heilige plek, vol herinneringen uit den grijzen voortijd, een kaboejoetan [3]). Een boschje

[1]) Wilsen in T. v. I. T. Ld. en Vk. VII. 54 vv.

[2]) Zie boven bl. 184.

[3]) Dit woordt hangt samen met boejoet; zie boven bl. 132. De eigen-

van zwaar geboomte, in welks kille en sombere schaduw u een gevoel van huivering overvalt, omvat een vierkante open plek, waar, te midden van eenige andere heilige steenen, een grootere steen van ongeveer een meter hoogte is opgericht. De overlevering zegt dat een der vorsten van Galoe (een Radja Galoe dus, zoo dat dit verhaal met den naam der plaats samenhangt,) in den strijd tegen den eersten verkondiger van den Islam in deze streken, den Soesoehoenan Goenong Djati, op deze plaats, op het oogenblik dat hij als krijgsgevangene in 's vijands hand zou vallen, plotseling verdween en de steen ter gedachtenis dier gebeurtenis hier geplaatst is. Ook op deze gewijde plek vinden wij een kolonie van tamme apen [1]); het is trouwens een algemeene trek bij de volken van Maleischen stam, dat getemde, en dus eenigszins menschelijk geworden dieren, met eerbied en onderscheiding behandeld en op gewijde plaatsen onderhouden en gevoed worden, misschien wel omdat men gelooft dat de zielen der voorvaderen er in gevaren zijn [2]). Europeanen krijgen echter zonder moeite den toegang en het is hun vergund om zelven de apen te voederen. De bewaker van het heiligdom slaat, na een gebed te hebben gepreveld, met een stuk hout op een ouden hollen boomstam, en het is dan of er plotseling een windbui door de takken vaart. Honderden grijze apen dalen in een oogwenk uit het geboomte en verzamelen zich op het vierkant rondom de steenen. Onder hen is er één die in grootte en kracht uitmunt, de apenkoning, door de inlanders de k o e w o e geheeten,

---

lijke beteekenis van b o e j o e t is *voorouders*, en vandaar is k a b o e j o e t a n een plaats aan de voorouders gewijd, of heilig door herinneringen van den voortijd. Als adjectief beteekent *b o e j o e t* voorouderlijk, van de voorouders afkomstig, en, speciaal bij de Soendaneezen, wat op voorvaderlijk gezag verboden is.

[1]) Zulke apenkoloniën worden op vele plaatsen van Java gevonden. Die van Radja Galoe is echter wel de meest bekende en onder andere uitvoerig beschreven door v. Sevenhoven in T. v. N. I., I. 1. 252; v. Hoëvell, uit het Ind leven. 48; Buddingh, N. O I., I. 181. Van Rijckevorsel, Brieven. 336, beschrijft, zoo het schijnt, een andere, meer in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdstad te zoeken.

[2]) Men denke b. v. aan de eekhorens bij een heilig graf te Palembang (Wallace, Insulinde, I. 219), of aan de krokodillen in het meer van Grati, waarover beneden nader. Boven blz. 142 kwam ons reeds een voorbeeld van heilige visschen voor.

en deze kiest zijn zetel op den hoogen steen, die als het ware zijn troon is, en waarop, zegt men, geen der andere apen zou durven plaats nemen. Ook wanneer het voedsel gestrooid wordt, wachten de anderen eerbiedig tot de koning verzadigd is, of worden door zijn dreigend gebaar op een afstand gehouden. Als de grijze apen of monjets, steeds de handigste en vrijmoedigste van hun geslacht, verzadigd en weder in de boomen verdwenen zijn, komt een troepje zwarte apen of loetoengs uit een ander gedeelte van het boschje aansnellen, om zich aan het overschot te vergasten; maar over dit Israël is geen koning, een iegelijk doet wat goed is in zijne oogen.

Van Radja Galoe rijdt men 9½ paal ver, in west-zuidwestwaartsche richting, naar Madjalengka, voormaals Sindang kasih, de hoofdplaats van het gelijknamige district en van het geheele regentschap, 144 meters boven het zeevlak gelegen. De Regent heeft een zeer fraaien dalem; overigens levert de plaats niets bijzonders op; maar wij kunnen in het voorbijgaan opmerken, dat in de districten Radja Galoe en Madjalengka drie perceelen woesten grond door de Regeering in erfpacht uitgegeven en thans met suiker en koffie beplant zijn, — tot dus ver de eenige in deze residentie.

Van Madjalengka naar Madja, het hoofddorp van het volgende district, bedraagt de afstand 7¼ palen, in zuidoostelijke richting, over gedurig rijzend terrein. De plaats ligt op den westelijken voet van den Tjerimai, die gewoonlijk van hieruit bestegen wordt. Doch eer ook wij ons daartoe aangorden, willen wij nog een kort bezoek brengen aan Telaga, het merkwaardige hoofddorp van het zuidelijkste der Madjalengkasche districten. De weg derwaarts gaat bijna recht zuid, negen palen ver, en waar hij het riviertje Tji Bodas, een zijtakje van de Tji Loetoeng, kruist, worden een weinig oostwaarts aardoliewellen aangewezen, die bij de ruwe exploitatie der inlanders omstreeks 8½ pikol 's jaars opleveren [1]).

Telaga ligt aan de rechter- of noordzijde van de rivier Tji

[1]) Junghuhn, Reise. 240; Krajenbrink in T. v. N. I., VIII. 1. 52; de Greve in T. v. Nijv. en Landb. in N. I., XI 337.

Loetoeng, die op de zuidoostelijke helling van den Tjerimai ontspringt, en, een groot deel der wateren van de districten Madja en Tegala in haren westwaartschen loop opnemende, als zij tot de grenzen der Preanger genaderd is, zich noordwaarts wendt en de grensscheiding tusschen de regentschappen Madjalengka en Soemedang vormt, tot zij zich bij Karang Sambong met de Tji Manoek vereenigt.

Telaga is eene aanzienlijke negerie, die vooral de belangstelling verdient van de beoefenaars der Javaansche oudheid en van wat steeds onafscheidelijk daarmede verbonden is, het Javaansche bijgeloof. Telaga heeft een zeer fraaie pasanggrahan, maar tegenover dien vriendelijken tempel der herbergzaamheid verheffen zich reusachtige wariengienboomen, die eene reeks van oude graven beschaduwen en eene vrij uitgestrekte plek in schier nachtelijk duister hullen. Die plek jaagt den inlander groote vrees aan; want ofschoon er geen enkel huis op staat, en dus ook geen enkele huisvrouw er de weefgetouwen hanteeren kan, kan men er des nachts duidelijk de tonen hooren, door in werking zijnde weefstoelen voortgebracht. Dit is natuurlijk het werk der geesten en de legende is om eene verklaring niet verlegen. Te Telaga woonde eenmaal een prinses, berucht wegens de wreedheid waarmede zij hare vrouwelijke bedienden behandelde en tot harden arbeid dwong. Men schrijft haar gruwelen toe, waarvan het verhaal de haren doet te berge rijzen; tot hare straf moet zij hier thans met eigen handen, te midden harer slachtoffers, elken nacht den weversspoel door de kettingdraden steken [1]).

Over die prinses van Telaga moeten wij ons niet te zeer verwonderen; de plaats schijnt werkelijk eenige historische beteekenis gehad te hebben. De heer Brumund zegt ons, op welk gezag weet ik niet, dat de regenten van Telaga eenmaal heerschten over een groot deel van Tjeribon's binnenlanden, als vazallen nu eens van Tjeribon, dan van Mataram.

Met het geheele Tjeribonsche rijk kwam ook Telaga onder

---

[1]) Wilsen in T. v. I. T. Ld. en Vk., VI. 84.

de Compagnie; maar de afstammelingen der oude regenten wonen nog in deze plaats, voeren den titel van Raden en zijn met de voornaamste inlandsche ambten bekleed. Met dit bericht is zoowel de bijzondere uitgestrektheid van de aloen-aloen in overeenstemming, als de aanwezigheid van graven, waarin de oude vorsten van Telaga rusten, op eene plaats vier palen ten noordoosten der negerie, en hoog aan de helling van den Tjerimai, onder den naam van Taman Sanghjang (lusthof der Sanghjangs) bekend. Er is hier een lief meertje met eilandjes, waarvan ook Junghuhn gehoord had, toen hij dit gedeelte van Java bereisde; hij kon echter, tot zijn groote ergernis, van den Controleur geen verlof erlangen om het te bezoeken, dewijl het, natuurlijk om den wille der graven, door priesters bewaakt werd en voor ongeloovigen ontoegankelijk verklaard was [1]).

Telaga bezit een aantal relieken uit den voortijd, die in twee heilige huisjes bewaard worden. Slechts op maandag en donderdag wordt hier den vreemdeling toegang verleend en men maakt groote zwarigheid om zelfs dan de heilige voorwerpen naar buiten te dragen, ofschoon men er in de duisternis der bewaarplaatsen zoo goed als niets van zien kan. Met veel moeite slechts is het aan de heeren Wilsen en Brumund gelukt, zich met de schatten van Telaga behoorlijk bekend te maken. Een groot deel dier relieken, uit oude potten en flesschen, vermolmde fragmenten van lansstokken en bogen, een hoop oud roest, een kist met steenen, resten van Chineesche potjes en allerlei lorren bestaande, is zeker de moeite niet waardig die deze oudheidkenners er voor over hadden; maar er zijn toch ook werkelijk belangwekkende zaken onder. Daartoe behooren een groot aantal half veroxydeerde veldslangen en falconetten en eenige maliënkolders, grootendeels zeker van Hollandsche afkomst. De bewaarders evenwel beschouwen ze met grooten eerbied. Voor hen zijn ze afkomstig van zekeren Poetjoek-oemoen van Padjadjaran, die met de dochter van Soenan Paroeng, derden vorst van Telaga, huwde en hem na zijn dood opvolgde. Vooral echter verdienen eenige Hindoe-beelden

---

[1]) Junghuhn, Reise. 241; Java. II. 161. De ligging van het meer kan men kennen uit de topographische kaart van Tjeribon.

de aandacht, bestaande uit Boeddha's van geel of rood koper, die door eenige eigenaardigheden eene Siameesche afkomst schijnen te verraden, voorts een prachtig bewerkt beeldje, 15 centimers hoog, met drie hoofden en zes armen, misschien een Trimoerti voorstellende, en nog vijf andere beeldjes, waaronder drie van groote kunstwaarde, die geheel onbekende mythologische personen vertegenwoordigen. Doch ook die beelden, met alles wat hier voorkomt, zouden door Poetjoek-oemoen als huwelijksgift van Padjadjaran zijn medegebracht, en de namen, thans aan de beelden gegeven, zijn meerendeels aan de Padjadjaransche overlevering ontleend. In de negerie zelve toont men het huis, de padischuur en de gehoorzaal van Poetjoek-oemoen, welk alles hij ook al van Padjadjaran moet hebben medegevoerd, zoowel als de deur van de moskee. Die deur is, evenals de djatihouten pilaren en daarop rustende dwarsbalken van het huis en de gehoorzaal, inderdaad een merkwaardige proeve van keurig snijwerk, maar stellig niet van vóór-Mohammedaanschen tijd [1]).

De theeonderneming Tjarennang, groot 300 bouws, op van het Gouvernement gehuurden grond in het Tjarennang-gebergte, is den zuidwesthoek van het district Telaga aangelegd [2]), zou wellicht ook nog een bezoek waardig zijn; doch wij spoeden ons om naar Madja terug te keeren, ten einde van daar uit onze tochten door Tjeribon met de beklimming van den Tjerimai [3]) te besluiten.

Te Madja gekomen verwisselen wij onzen wagen met rijpaarden en slaan den weg oostwaarts naar Argalinga in. Wij beginnen de koele en verfrisschende berglucht in te ademen, terwijl het smalle kronkelende pad, nu door diepe ravijnen en dartelende bergstroomen, dan langs steile afgronden, ons steeds hooger en hooger doet stijgen, tot wij, op eene hoogte van omstreeks 1200 meters boven de zee, den in het midden van schoone koffietuinen gelegen pasanggrahan te Argalinga bereiken. Het is een heerlijke plek, waar de reiziger, bij een frisch klimaat en een versterkende

[1]) Wilsen, T. v. I. T. Ld. en Vk., VI. 155; Brumund, Verhh. v. h. Bat. G., XXXIII. 123; Buddingh, N. O. I., I. 127.

[2]) Vgl. D. I. 548. [3]) Vgl. over dezen berg D. I. 87.

berglucht, in het goed gebouwde planken huis, voor zijne ontvangst bereid, alle gemakken, en in den tuin die het omgeeft, een keur van Europeesche groenten en vruchten voor zijn disch vinden kan.

Deze bekoorlijke plek wordt dikwijls door de ambtenaren met het toezicht op de koffiecultuur belast en door hunne vrienden en gasten bezocht; maar slechts weinigen hebben den moed om de bezwaren te trotseeren, die aan een tocht tot de nog 2100 meters hoogere kruin van den Tjerimai verbonden zijn [1]. Wel behoort deze berg niet tot de ontoegankelijkste; maar toch vordert de beklimming meer krachtinspanning, en stelt zij bloot aan meer gevaar, dan den meesten welkom is die niet door de zucht naar kennis of eene meer dan gewone liefde voor de Natuur genoopt worden om zulke bezwaren gering te achten. Wanneer men den gordel der geregelde koffietuinen voorbij is, ziet men zich weldra omgeven door de duisternis van het ondoordringbaar woud, en volgt men met kloppend hart het slingerend pad, ter bréedte van ongeveer een meter in de rots uitgebouwen, en aan de één zijde door steile wanden, aan de andere door den afgrond begrensd. Zoo stijgt men eenige honderden meters omhoog. Ten laatste verlaat men den rand des afgronds en gaat meer rechtstreeks naar boven; het pad wordt steeds smaller, steeds steiler, steeds moeilijker, het woud steeds dichter, steeds krachtvoller. Men vindt zich beloond door den aanblik van schilderachtige boomgroepen, van schitterende bloemen, van klaterende bergstroomen, van verrukkelijke vergezichten, maar haakt toch naar het oogenblik dat de zware taak is volbracht. Welhaast is men de kruin tot op 500 meters genaderd. Nu neemt de krachtige vegetatie af; verschrompelde heesters en alang-alang nemen de plaats in der woudreuzen; eindelijk, als

[1]) De bekende beklimmingen van den Tjerimai zijn slechts zeer weinige in getal. Blume besteeg den berg in 1825 (Ind. Magaz. 2e twaalft. II. 102), Junghuhn met Dr. Fritze in 1837 (Reise. 230; vgl. Java, II. 168), van Hoëvell in 1844 (althans in dat jaar gaf hij in het T. v. N. I., VI. 3. 325, het eerst een verhaal van dien tocht in het licht, later herdrukt in „Uit het Indische leven". 43.) Ik kan niet gelooven dat de berg later niet meer zou bestegen zijn; maar beschrijvingen er van zijn mij niet bekend.

men nog slechts een 100 à 150 meters van den top verwijderd is, houdt alle plantengroei geheel op en klinken de hoeven der paarden op de trachietrotsen, naaw door een paar centimeters aarde bedekt. Nu wordt het onmogelijk in den zadel te blijven; soms moet men op handen en voeten voortkruipen, tot men de zonderlinge paden bereikt, die ook hier, volgens hunne gewoonte, de rhinocerossen om den rand van den krater hebben uitgeschuurd [1]).

Steeds klimmend en klouterend en nu en dan over de rotsblokken struikelend, staat men eindelijk aan den rand van den krater, een ontzachlijk, trechtervormig gat van eironde gedaante, waarvan de grootste doorsnede, die van west-zuidwest naar oostnoordoost is gericht, 600 à 700 meters bedraagt. De wanden, gevormd door opeengestapelde rotsstukken, die aan een muur met ontelbare spleten doen denken, hellen naar binnen vrij steil, op enkele plaatsen loodrecht af; het oog kan zich slechts langzaam gewennen om tot op den omstreeks 150 meters diepen kraterbodem door te dringen er de steenbrokken te onderscheiden die hem bedekken. Alles bestaat uit grauwkleurig trachiet, alles schier is kaal en van plantbekleeding verstoken. De kraterbodem is door een dwarsrug in twee deelen gescheiden, waarvan het noordoostelijke zich als het diepste vertoont. Sporen van hevige vulkanische werking zijn nergens meer te zien; alleen uit dien tusschenrug, die niet hooger dan 10 à 12 meters schijnt te zijn, en slechts uit onsamenhangend puin en gruis is gevormd, stijgen nu en dan nog witte dampwolken omhoog, die het u verkondigen dat het onderaardsche vuur hier nog smeult, en de diepe stilte die hier heerscht, nog altijd niet volkomen te vertrouwen is. Echter is na 1805 geene uitbarsting van den Tjerimai meer voorgekomen [2]). Het afdalen in den krater zou met behulp van ladders misschien mogelijk wezen. Niet daarvan voorzien, deinsde zelfs Junghuhn terug voor het vermetel pogen, hij, de stoutste bergbeklimmer die nog Java's grond heeft betreden.

De legenden der Soendaneezen brengen het ontstaan van den

---

[1]) Vgl D. I. 248. [2]) Zie boven, bl 188.

krater alweder in verband met den Soesoehoenan Goenoeng Djati, den eersten verkondiger van den Islam in hun gewest. De wali's die hem in zijne taak behulpzaam waren, door geestelijken hoogmoed bedwelmd, weigerden hem de hulde waarop hij aanspraak had. Op een dag door den Scheikh voor eene samenkomst op den top van den Tjerimai bepaald, waren alle toebereidselen voor zijne ontvangst verwaarloosd, werden hem alle eerbewijzen onthouden. Eene gevoelige terechtwijzing was dubbel verdiend. Eensklaps stort de berg ineen en ontstaat de vreeselijke diepte, waarin wij een krater meenen te zien. Ongedeerd zitten de wali's op den bodem van den afgrond, en zegepralend ziet de Scheikh van den rand des kuils op hen neder.

Maar het is niet enkel om in den krater neêr te blikken, dat wij den Tjerimai bestegen hebben; het is ook om, voordat wij van Tjeribon afscheid nemen, de residentie van dit haar hoogste punt nog eens in haar geheel te overzien. Het oog beheerscht er eene onmetelijke uitgestrektheid en weidt over een der schoonste gedeelten van den aardbodem. Onvergelijkelijk is het parorama van bosschen en sawahs, van dorpen en weiden, van heuvels en vlakten, van stroomen en meren, van de blauwe zee en het verre verschiet. Eene beschrijving is overbodig; wij hebben de residentie in alle richtingen doorkruist; wij hebben overal getracht ons hare terreingesteldheid zoo duidelijk mogelijk voor den geest te stellen; hier zien wij ze in haren geheelen omvang als een landkaart aan onze voeten uitgebreid.

ZESDE HOOFDSTUK.

De Preanger Regentschappen.

Wij zijn genaderd tot de grootste en gewichtigste residentie van West-Java, de Preanger Regentschappen. Men zou ze ook de meest typische kunnen noemen, omdat wat West-Java van het overige des eilands onderscheidt, zoo wel wat de natuur als

wat de bevolking betreft, zich hier duidelijker en scherper dan in de andere residentiën vertoont. Dit is dan ook de reden, waarom deze uitgestrekte en schoone residentie eene groote plaats moest innemen in de algemeene beschrijving van Java's natuur en bevolking in ons eerste deel, en tegelijk, waarom wij thans bij hare beschouwing, zoo wij niet in herhalingen willen vallen, betrekkelijk kort zijn en ons grootendeels tot lokale bijzonderheden bepalen mogen [1])

De uitgestrektheid der Preanger Regentschappen is nog ruim 60 geographische mijlen grooter, dan die van Batavia, Krawang en Tjeribon te zamen; maar daarentegen bedraagt het bevolkingscijfer dezer drie residentiën nagenoeg het dubbel van dat der Preanger Regentschappen. Terwijl Batavia, Krawang en Tjeribon, in het algemeen genomen, door den kam van het Centraal-gebergte van de Preanger gescheiden zijn, en dus uit de noordelijke hellingen en voorbergen en de zich vandaar tot aan zee uitstrekkende alluviale vlakten bestaan, vormen de Preanger van de zuidelijke hellingen van het Centraal-gebergte tot aan den zuidelijken oceaan een uitgestrekt massief bergland, slechts hier en daar door hoogvlakten afgewisseld.

De Preanger bestaan uit vijf regentschappen, waarvan het westelijkste, Tji Andjoer, ongeveer een derde der geheele residentie beslaat, en zoo groot is als geheel Tjeribon, maar uitgestrekte woeste gronden met zeer schaarsche bevolking bevat. Bij de reorganisatie der Preanger in 1870 [2]) werd het gesplitst in twee assistent-residents-afdeelingen: Tji Andjoer en Soekaboemi. Deze laatste beslaat de grootste westelijke helft, bestaande uit de districten: Goenong Parang, Tji Mahi, Tji Heulang, Tji Tjoeroeg, Pelaboean, Djampang Koelon en Djampang Tengah. De overige districten: Tji Kalong, Tji Blagoeng, Tji Poetri, Bajabang, Tji Andjoer, Maleber, Tji Kondang, Pesser,

---

[1]) De hoofdpunten van de geschiedenis der Preanger zijn behandeld in Dl. II van dit werk, bl 275 v., 316 v, 324, 329 v., 336, 361, 393 v., 405 v., 425 v., 438, 474 v., 517, 530 v, 535-537, 556 v., 569 v., 573, 595, 606, 610, 618, 623 v., 629-631, 682, 700.

[2]) Stbl n°. 120.

Djampang Wetan en Tji Damar, vormen de afdeeling Tji Andjoer.

Ten Oosten grenst aan Tji Andjoer het regentschap Bandong, ongeveer ¾ van de uitgebreidheid van Tji Andjoer beslaande, maar grootendeels sterker bevolkt. Ook dit regentschap werd in 1870 in twee afdeelingen verdeeld: Bandong, onder het onmiddellijk bestuur van den Resident, en uit de westelijke helft des regentschaps of de districten Gandasoeli, Radjamandala, Tji Lokotot, Oedjong-broeng Wetan, Oedjoeng-broeng Koelon, Tji Hea, Ronga, Kopo, Tji Sondari en Bandjaran bestaande; en Tji Tjalengka onder een assistent-resident, gevormd uit de oostelijke districten Tji Pedjah, Madjalaja, Tji Tjalengka, Baloeboer-Limbangan, Tji Kemboelan en Timbang Anten.

In den Noordoosthoek der residentie ligt het veel kleinere, maar veel volkrijkere regentschap Soemedang. Zijne noordelijke helft, die zich tusschen Krawang en Tjeribon inschuift, vormt de afdeeling Soemedang, die uit de districten Tji Beurum, Tjongeang, Derma-wangi, Tandjoeng Sari, Soemedang en Derma-radja bestaat. De overige districten: Malambong, Tji Awi, Indihiang, Singaparna en Tasik Malaja, die de afdeeling Tasik Malaja vormen, liggen verder zuidwaarts langs de oostelijke grens van Tjeribon en zijn van Bandong gescheiden door het kleine regentschap Limbangan, dat slechts ééne afdeeling uitmaakt en slechts de vier districten Wanakarta, Wanaradja, Panembong en Soetji bevat.

Het regentschap Soekapoera eindelijk is ongeveer zoo groot als Bandong, en strekt zich van het Tji Andjoersche district Tji Damar langs den zuider-oceaan uit tot aan de Oostgrens der Preanger, gevormd door de Tji Tandoewi, terwijl het ten noorden begrensd wordt door de regentschappen Bandong, Limbangan en Soemedang, die het geheel van de zee afsluit. Ook Soekapoera is in 1870 in twee assistent-residents-afdeelingen gesplitst. De eerste, die den naam Soekapoera Kolot (d. i. Oud-Soekapoera) gekregen heeft, bevat de districten Kandang-wesi, Nagara, Batoe-wangi, Panjeredan, Tradjoe, Salatjaoe en Karang, die de westelijke helft van het regentschap uitmaken. De oostelijke districten Paroeng, Mandala, Pasir pandjang, Bandjar,

Kawasen, Tji Djoelang, Prigi, Tji Kemboelan en Kali Poetjang, vormen de tweede, oostelijke afdeeling, die den naam Soekapoera behouden heeft.

Ik moet den lezer verschooning vragen voor deze dorre details, die mij onvermijdelijk voorkwamen, omdat wij nog geene kaarten of handboeken bezitten, waardoor de in 1870 ingevoerde verdeeling van de Preanger in negen afdeelingen genoegzaam duidelijk wordt gemaakt. Thans gaan wij onverwijld onzen tocht door deze residentie aanvangen. Wij stellen ons daarbij voor dat wij, uit Tjeribon komende, de Tji Manoek bij Karang Sambong overgaan, zoodat wij het eerst het regentschap Soemedang, en wel het district Derma-wangi, betreden. Karang Sambong is verdeeld in Karang Sambong Wètan, het eigenlijke dorp, op den Tjeribonschen oever der rivier, en Karang Sambong Koelon, een gehucht op den Preanger-oever, waartoe het fortje Tomo behoort, dat vroeger door 12 à 20 man bezet werd, de eenige krijgsmacht die in de gansche uitgebreide residentie der Preanger werd gevonden. En dat zelfs deze overbodig werd geacht, blijkt uit het in 1875 genomen besluit om ook dit fortje te laten vervallen. De voornaamste pakhuizen voor het koffie-transport [1]) zijn aan den Preanger-oever, waar ook de met het opzicht belaste pakhuismeester verblijf houdt.

Van Karang Sambong loopt de groote postweg door de districten Derma-wangi, Tjongeang en Tji Beurum naar de hoofdplaats Soemedang. De hoofddorpen der drie districten zijn aan den postweg gelegen: Pakemitan (d. i. het Wachthuis), zooals de hoofdplaats van Derma-wangi genoemd wordt, zeer dicht bij Karong Sambong, Tjongeang op een afstand van 8, Tji Beurum op een afstand van 20 palen. Halverwegen tusschen Tjongeang en Tji Beurum ligt het dorp Tji Anda, aan den zuidoostelijken voet van den Tampomas, en tusschen Tji Anda en Tji Beurum loopt de weg, die van den oever der Tji Manoek af langzamerhand gestegen is, over eene aanzienlijke hoogte, door een voorberg van den Tampomas gevormd, vanwaar men,

---

[1]) Zie boven, bl. 184.

bij helder weder, een heerlijk panorama geniet, dat zich over de geheele vlakte van Tjeribon uitstrekt. Vooral schoon zijn op Java zulke gezichtspunten, wanneer men het oogenblik treft waarop de dampen, die zoo vaak als een witte nevelzee het landschap bedekken, langzaam optrekken en, naarmate de gordijn wordt weggeschoven, de blik steeds verder en verder mag doordringen in het onafzienbaar verschiet [1].

Van Tji Beurum hebben wij nog 5 palen af te leggen om Soemedang te bereiken, dat juist aan de grens van het gelijknamig district met Tji Beurum is gelegen. Soemedang is een allerliefste plaats, met een gezond en aangenaam klimaat en eene bijzonder schoone ligging. De heerlijk bebouwde en met dorpen bezaaide vlakte, die zich vooral ten westen en noordwesten van haar uitbreidt, werd reeds vroeger beschreven [2]; een vreemde bezoeker heeft er den bekenden Italiaanschen dichtregel op toegepast:

Un pezzo di cielo caduto in terra [3].

Waarheen men ook de blikken wendt, biedt de omtrek de bekoorlijkste gezichtspunten aan, westwaarts begrensd door den 2200 meters hoogen Boekiet Toenggoel, noord-noordoostwaarts door den ter hoogte van 1630 meters rijzenden Tampomas, zuidwaarts door den Sembilan en het Gerimbi-gebergte, terwijl de derwaarts allengs oploopende en tot met bosch bedekte bergketenen aangroeiende heuvelen hier den blik bieden op tipars en katjang-tuinen, ginds op weiden met grazende buffels. Uit de vlakte zelve, om den zuid-zuidwestelijken hoek van den Tampomas heen, stijgen eenige zonderlinge, geïsoleerde bergtoppen omhoog, die zich, van Soemedang gezien, langzaam verheffen, maar aan de zijde van den Tampomas als steile rotswanden afdalen.

Soemedang heeft het aanzien van een even volkrijke als welvarende plaats. De aloen-aloen is groot en fraai, de moskee zorgvuldig gepleisterd, de dalem of woning van den Regent met

---

[1]) Buddingh, N. O. I., I. 106.
[2]) D. I, bl. 85.
[3]) De zieke reiziger or rambles in Java. 71.

de vele bijgebouwen ruim en welingericht, het logement goed gelegen en goed onderhouden, de woning van den Assistent-resident welgebouwd en de meeste Europeesche woningen net en bevallig van voorkomen. Zoowel de zijwegen en voetpaden als de hoofdweg zijn aan beide zijden omzoomd door heggen van rozenstruiken, van gandaroesa, van beloentas [1]) en andere bloeiende heesters. Achter deze keurig onderhouden heggen staan de nette bamboehuisjes der inlanders, ieder door zijn tuintje omgeven, regelmatig in rijen geschaard. Langs de noordzijde van de negerie stroomt door haar diep ingesneden bed de bruisende Tji Pèlès, die Soemedang van heerlijk drinkwater voorziet, en langs hare boorden loopt een fraaie wandeldreef, die door de fijne vederen van het spichtige bamboeloof wordt beschaduwd. De bevolking heeft een gunstig voorkomen en men zegt dat de vrouwen van Soemedang de schoonste van Java zijn [2]).

Maar ook het heerlijke Soemedang is niet verschoond van de ellenden des levens; de plaaggeesten die het den Javanen zoo bitter maken, kiezen ook hier soms hun zetel. Bekend is de geest Gandaroewa, dien de inlanders zich voorstellen als een lang en gezet man, met zwaren witten baard en knevels, die zich ophoudt in de hoogste boomen en soms ook zijn intrek neemt in de woonerven, en er dan vermaak in schept, onzichtbaar voor het oog der menschen, met steenen te werpen en sirih te spuwen. Gelukkig is hij bijzonder bevreesd voor zwijnenvleesch, zoodat men door een stuk daarvan in de nabijheid op te hangen, hem uit zijn schuilhoek verdrijven kan [3]). Maar dit middel schijnt niet algemeen bekend te zijn, daar het blijkt dat men in sommige gevallen tot het afbreken der door het spook bezochte woning moest overgaan, als eenig middel om er van bevrijd te raken.

In 1831 heeft een zeer merkwaardig geval van dien aard te Soemedang plaats gehad, waarvan vele verhalen met allerlei

---

[1]) *Gandaroesa* = *Gendarussa vulgaris; beloentas* = *Conyza indica*

[2]) De Wilde, Preanger Regentsch. 35; Roorda van Eys., Reiz. en Lotg. III. 66; v. Hoëvell, Reis, I. 52; Buddingh, Ned. O. I., I. 103; v. d. Bosch, Ned. Bezitt. II. 7.

[3]) Wiselius in T. v. N. I. 1872. II. 26.

afwijkingen in omloop zijn. Het viel voor ten huize van den assistent-resident von Kessinger; vooral was het een elfjarig inlandsch meisje dat door deze plagerij vervolgd werd. Veertien om en in het huis gestelde inlandsche wakers hadden dagen lang te vergeefs beproefd de oorzaak van het aanhoudend steenen werpen te ontdekken, totdat eindelijk de sedert zoo bekend geworden generaal, destijds luitenant-kolonel aide de-camp, Michiels, die toevallig te Soemedang kwam en bij den Controleur afstapte, zich in persoon met een onderzoek belastte. De resultaten bleven onbevredigend; de Generaal sprak er later niet gaarne over, onder vertrouwde vrienden evenwel liet hij zich soms bijzonderheden ontvallen, die toonden hoe diepen indruk het gebeurde op hem gemaakt had. Eens had hij zich met het genoemde kind, dat steeds door steenen vervolgd werd, in eene kamer opgesloten, terwijl niemand òf daar binnen òf zelfs in de nabijheid werd toegelaten. Met het kind tusschen de beenen geklemd, plaatste hij zich voor den muur van de kamer, met de voeten daartégen steunende, en bleef in die houding uren lang zitten, om het vallen der steenen waar te nemen. Steeds werden de steenen menigvuldiger, en dit te meer naarmate hij zijne aandacht te meer op het kind gevestigd hield. Nagenoeg loodrecht vielen zij om het meisje neder, zonder het te bezeeren of zelfs te raken, en het kind zelf scheen over het ongewone verschijnsel niet verwonderd noch daarvoor bevreesd te zijn.

Men heeft het destijds zelfs de moeite waardig gevonden een rapport aan den Gouverneur-Generaal over deze zaak op te maken, dat door den heer von Kessinger geteekend werd, en waaruit ik hier het voornaamste laat volgen.

„Op den 4den Febr. 1831, zijnde de eerste dag der Javasche maand poeasa, van eene gedane inspectie naar huis keerende, ontwaarde ik op eenigen afstand van mijn huis, dat het door een groot aantal menschen omringd was. Daar ik niet kon begrijpen wat dat beteekende, verhaalde mij mijne vrouw, dat er in de binnengalerij en de binnenkamer van het huis steenen vielen, zonder dat men kon ontwaren waar zij vandaan kwamen. Dit hoorende werd ik eenigszins vergramd en zeide, dat een mensch met gezonde oogen toch wel zien kon, door wien de

steenen geworpen werden. Daarop plaatste ik mij midden in de binnengalerij, waar het meerendeel der steenen nedervielen; maar overtuigde mij spoedig, dat dit niet door menschenhanden kon geschieden, daar de steenen, soms vlak voor mijne voeten, loodrecht naar beneden vielen zonder zich te bewegen en zonder dat iemand in de nabijheid was.

„Ik onderzocht toen de planken der zoldering één voor één en bevond dat zij allen vast en zonder eenige tusschenruimte naast elkander lagen. Hierop liet ik al de menschen die hetzij in of bij het huis woonden, zich op een vrije plaats vóór het huis verzamelen en door eenige policiedienaren bewaken, en begaf mij vervolgens, na vooraf al de luiken en deuren gesloten te hebben, alleen door mijne vrouw vergezeld, binnenshuis. Maar toen was het nog veel erger en kwamen de steenen van alle kanten aanvliegen, zoodat ik spoedig genoodzaakt werd om de deuren en luiken weder te openen. Dit hield zoo gedurende zestien dagen gestadig aan, zoodat op éénen dag wel duizend steenen vielen, waaronder er waren van negen pond zwaarte. Hierbij moet ik niet vergeten te zeggen, dat mijn huis een planken huis is, gebouwd van droog djati-hout, en dat de vensters voorzien zijn van omstreeks 2 duim van elkander verwijderde houten tralies, en voorts dat het werpen 'smorgens te 5 ure begon en aanhield tot 11 ure des avonds.

„De bijzonderheid dat de steenen meestal in de nabijheid van een elfjarig meisje vielen, ja dat kind zelfs schenen te vervolgen, ga ik met stilzwijgen voorbij, omdat zij minder ter zake doet, en ik dit verslag niet te uitvoerig wensch te maken [1]."

Hoe de afloop dezer geschiedenis geweest is, wordt in de authentieke bescheiden niet gemeld, maar de overlevering te Soemedang is, dat de Regeering er een einde aan gemaakt heeft door het huis te laten afbreken [2]. De dader is evenwel in dit geval niet ontdekt. Gelukkig echter zijn er ook gevallen aan te wijzen, waarin al de behendigheid der Javaansche goochelaars, die zich

---

[1]) Een verhaal van den ooggetuige Dornseiff, herbergier te Soemedang, komt voor in het tijdschrift Biang Lala, Jaarg. II, D. I, bl. 183; het officiëel verslag van den heer v. Kessinger is medegedeeld in T. v. N. I., Jg. 1872, II. 495; terwijl de mededeeler, Generaal van Swieten, daaraan laat voorafgaan wat hij zelf uit den mond van Generaal Michiels had vernomen. Uit dezelfde stukken is ook het verhaal geput gegeven door den heer Vorderman in N. T. v. N. I., XXXVII. 61. Hetzelfde geval moet bedoeld zijn in de zeer afwijkende verhalen van Buddingh, N. O. I., I. 104, en Ida Pfeifer, zweite Weltreise, II. 278, welke laatste zelfs het tooneel der gebeurtenis naar Tjeribon verplaatst.

[2]) Zoo verhalen zoowel de heer Buddingh als Ida Pfeifer.

in het werpen van steenen en andere voorwerpen vermeidden, hen niet voor den scherpen blik van Europeesche waarnemers heeft kunnen vrijwaren. Dr. Vorderman verhaalt een geval, dat in de desa Tji Anting, in het Bandongsche district Gandasoeli, heeft plaats gegrepen en waarbij het hem gelukte de inlandsche vrouw Ebbot, die zich zelve als het slachtoffer der boosaardigheid van Gandaroewa voordeed, ten laatste zelve op de daad van het werpen van een stuk klappernoot te betrappen [1]. In het geheel schijnt dit onzichtbaar steenen werpen, ofschoon het ook in Europa wel eens is voorgekomen, geene andere conclusie toe te laten, dan die waartoe ons ook de goocheltoeren der Javanen brengen [2]: dat de inlanders kunstgrepen kennen en eene snelvingerigheid bezitten, die het begrip der Europeanen verre te boven gaan.

Wij mogen van Soemedang geen afscheid nemen, zonder een enkel woord over den Tampomas, die nog altijd tot de minstbekende vulkanische bergen van Java behoort. De eenige bestaande uitvoerige beschrijving eener beklimming van den Tampomas danken wij aan Junghuhn [3]. Wel zegt die schrijver, dat de Tampomas te Soemedang slechts als een kleine berg gold, en men hem verzekerde dat men te paard tot op de kruin kon komen en dat verscheidene heeren dien wandelrit gemaakt hadden; maar zijne eigene ervaring heeft hem geleerd dat die voorstelling geheel bezijden de waarheid is, en hem de overtuiging gegeven dat nog geen Europeaan vóór hem den waren top had bereikt.

Junghuhn begon te drie ure in den nacht bij fakkellicht de bestijging bij den pasanggrahan tusschen Tji Beurum en Tji Andja en werd door zijne inlandsche gidsen eerst langs koffietuinen, vervolgens over een steenachtigen, drogen, met alang- en glagahwildernis bedekten bodem, daarna door kreupelhout, en eindelijk door hooge bosschen, waarin de woudreuzen door rotans omstrengeld en door wilde pisangs afgewisseld en de vermolmde stammen met ontelbare, gedeeltelijk phosphoresceerende paddestoelen bedekt waren, tot aan een punt gevoerd dat zich wel is waar als een bergtop voordeed, maar waarvan men neêrzag in

---

[1]) N. T. v. N. I. XXXVII. 55 vv. [2]) Zie D. I. 467. [3]) Java, III. 513.

een dal aan welks overzijde een hoogere berg verrees. Hij herkende weldra in de eerste berghoogte het overblijfsel van een voormaligen kratermuur, waarvan dan ook de kringvormige gedaante, schoon op vele punten verstoord, nog duidelijk te erkennen was, en in den binnenwaarts gelegen door dien kring omsloten berg, een nieuwen, uit enkel puinbrokken of slakken opgebouwden eruptie-kegel, die den krater bijna geheel had opgevuld. Den schedel van dezen kegel bevond hij 330 meters hooger dan den rand en 400 meters hooger dan den naar binnen gekeerden voet van den kratermuur. Hij had dus eerst aan diens binnenzijde af te dalen, om daarna weder den uit het tusschendal omhoog stijgenden eruptie-kegel te beklimmen, die eerst eenige breede trappen of voorsprongen vormt, maar boven het midden der helling zich steiler en rotsachtiger tot den afgeronden top omhoog heft. Die stompe schedel vertoont zich als het segment van een kogel of als een koepelvormige kap die den geheelen berg kroont. De samenstelling van den eruptie-kegel uit millioenen opeengestapelde lavabrokken van hoekigen en onregelmatigen vorm heeft op Java hare wedergade slechts in den kegel van den Merapi. De tallooze spleten en kloven in den slakkenkegel maken zijne beklimming even gevaarlijk als bezwarend. Toch was het Junghuhn met groote inspanning gelukt den top te bereiken vóór de zon aan de kim verrees. Het vergezicht heeft een verbazenden omvang; de blik beheerscht noordwaarts de geheele vlakte tot aan de Javazee, wordt oostwaarts bepaald door den Tjerimai, en reikt west- en zuidwaarts over alle tusschenliggende bergen en vlakten, tot aan den hoek van het Gedé-gebergte, den Patoeha en den Tjikorai.

Onder de duizenden, 10 en meer voeten diepe kloven, die den schedel van den berg doorgroeven, onderscheidt men een enkele grootere kloof, een hoofdspleet, die, hier wijdgapend, ginds half dichtgevallen, van het westen naar het oosten over de gansche kruin loopt, tot zij zich op zeker punt ter diepte van honderd voet loodrecht naar beneden stort, om te eindigen in een hol. Die opening was waarschijnlijk de laatste krater of uitbarstingsspleet van den eruptie-kegel; bij gemis van ladders was het Junghuhn onmogelijk er in af te dalen.

Merkwaardig is het dat aan de zuidwestzijde van den top, waar men over de vlakte van Soemedang naar Bandong heen ziet, een vierkant plekje is geëffend, waarop een langwerpig vierkante offersteen is opgericht. Junghuhn's volgers knielden daarbij neder en ontstaken wierook, terwijl hij tevens vernam dat die heilige steen vele bedevaartgangers naar den bergtop lokte. Nog een paar andere offersteenen worden op andere punten van den bergtop aangetroffen.

Junghuhn schijnt den Tampomas als een geheel uitgebranden vulkaan te beschouwen; latere onderzoekers hebben echter eenige sporen van voortdurende werkzaamheid ontdekt. De heeren Kinder de Camarecq en van Es, die den berg in 1857 bestegen, vonden de meening van sommigen, dat uit een der kloven van den top nog rookwolken zouden voortkomen, niet bevestigd, maar ontdekten daarentegen op de zuidoostelijke helling van den berg, op ongeveer de helft zijner hoogte, een terrein waarop uit een aantal gaten verstikkende zwavelzure dampen opstijgen, terwijl de geheele omtrek sterk met zwavel bezwangerd is [1]). Ook heeft men aan den noordoostelijken voet van dezen berg twee minerale bronnen ontdekt: eene heete zoet- en eene heete zoutwaterbron, in elkanders nabijheid op ongeveer 2½ paal afstands van de desa Tji Anda gelegen [2]).

Van Soemedang naar Bandong, de hoofdplaats der Preanger, bedraagt de afstand 29 palen. De weg is zeer afwisselend en slingert zich eerst door de Soemedangsche vlakte, waarbij men aan zijne rechterhand het oog heeft op het zonderlinge terrasvormige, maar slechts weinig verheven terrein dat den Tampomas met den Boekiet Toenggoel verbindt, en een vlak golfvormigen, breeden band vormt, door vier volkomen ronde, ketelvormige, met vocht gevulde gaten doorboord, — raadselachtige meertjes, waar noch water heen- noch water uitvloeit. Door de vlakte zelve kronkelt zich, evenzeer aan onze rechterhand, de Tji Pèlès, en na vier à vijf palen van Soemedang af te hebben afgelegd, komen wij aan de helling van het diepe ravijn dat haar tot bed strekt en in conglome-

[1]) N. T. v. N. I. XIII. 281.   [2]) N. T. v. N. I. XIII. 275.

raten en losse puinbrokken tot eene diepte van 100 en meer voeten is uitgespoeld. Bij het verlaten der bergen die de Soemedangsche vlakte ten zuiden begrenzen, zien wij haar hier een fraaien, in twee armen gesplitsten waterval vormen, die zich over een wand van aanzienlijke hoogte naar beneden stort [1].

Na de Tji Pèlès te zijn overgestoken, komt men in het westelijkste district van Soemedang, Tandjong Sari, en wel in de eerste plaats aan den post Tji Ledoek, die nabij den rand van het ravijn op eene hoogte van meer dan 600 meters boven de zee gelegen is. De weg doorsnijdt nu van hier af tot Tji Noenoek, de eerste belangrijke plaats in het Bandongsche, het zeer oneffen en hobbelig, hier en daar tot aanzienlijke hoogte stijgend terrein, dat de vlakte van Soemedang van de veel uitgebreider vlakte van Bandong scheidt. Voor het aanleggen van een rijweg over de steilten en ravijnen van deze schilderachtige streek zijn nu eens zware uitkappingen in de rotsen, dan weder kolossale aanvoeringen van grond tot demping der kloven noodig geweest, en telkens vindt zich de reiziger geplaatst tusschen loodrechte rotswanden ter eene, en duizelingwekkende afgronden ter andere zijde. De reusachtige boomen die uit de diepte der ravijnen omhoog schieten, bereiken vaak met hunne hooge kruinen nog niet den rand van den weg, en het snelle vierspan dat nu en dan in vliegende vaart van de hellingen schijnt af te storten, heeft op andere punten de hulp van karbouwen noodig, om tegen de gevaarlijke steilte te worden opgetrokken. Vooral de steile berg Pola, tusschen Tji Ledoek en Tji Gentel, legde aan den aanleg van den weg, die over eenige palen in zijne zijden is uitgehouwen, groote bezwaren in den weg. Op eene plaats waar die weg vroeger over eene belangrijke steilte liep, heeft men in 1822, onder het bestuur en opzicht van den Resident R. baron van der Capellen, eene rots door kruid laten springen, doch in dier voege dat ook aan de andere zijde van den weg een zwaar rotsblok is blijven staan. De reiziger gaat dus nu door een soort van rotspoort, wel eenigszins te vergelijken met die der bekende Roche Bayard aan de Maas een weinig

[1]) Junghuhn, Java. II. 580; Buddingh, N. O. I. I. 103.

boven Dinant, en onder den naam van „rotspoort van den Pola" bekend. Een opschrift vereeuwigt den naam van den ontwerper en het tijdstip waarop dit werk tot stand kwam. Het belangwekkend tooneel wordt nog verlevendigd door den meer dan honderd voet hoogen, steil naar beneden schietenden val van de Tji Herang (een zijtakje van de Tji Pèlès), dien men bij het in- of uitrijden der poort in een nabijzijnd ravijn met oor en oog tevens kan waarnemen [1]).

Op elf palen afstands van Soemedang bereikt men de vriendelijke en bekoorlijk gelegen districtshoofdplaats Tandjong Sari, wier omstreken de schoonste gezichtspunten bieden, afgewisseld door koffietuinen en terrasvormige sawahs. Een merkwaardig contrast met die sterk bebouwde streek vormt in de nabijheid eene kleine, met steenbrokken van verschillende grootte bedekte hoogte, die den naam Sirah Gadja (d. i. Olifantskop) draagt. Aan den zuidoostelijken voet van dien heuvel ligt eene lauwe bron met sterk alkalischen smaak, die de karbouwen uit den omtrek in grooten getale aanlokt, daar zij aan ziltachtig water de voorkeur geven. Eene tweede dergelijke bron ligt iets meer westelijk. Op beide plekken verzamelt zich het water in een kleine kom of bekken van 1½ voet diepte, terwijl het, voor zoo ver het den rand daarvan overschrijdt, westwaarts naar eene kleine rawa, oostwaarts naar het riviertje Tji Mandi afvloeit. Een andere lauwe bron ligt nog in het noorden van hetzelfde district op aanmerkelijken afstand van de hoofdplaats en van den postweg, nabij de kampong Tji Kramas [2]).

Het reeds gemelde Tji Noenoek, dat op eene hoogte van 7 à 8 honderd meters en op zes palen afstands van Tandjong Sari is gelegen, behoort tot het Bandongsche district Oedjoeng-Broeng Wetan (Oost Oedjoeng-Broeng), waarvan de hoofdplaats Oedjoeng-Broeng langs den postweg vier palen van Tji Noenoek verwijderd is. Het district Oedjoeng-Broeng Wètan en, zoo het schijnt, ook het grootste deel van het aangrenzende Oedjoeng-Broeng

---

[1]) Van Hoëvell, Reis I. 50; Buddingh, N. O. I. I. 102 v.; T. v. N. I. 1860, I. 171. In het plaatwerk „Java", door Salm en Greive, schijnt pl. XXIV, getiteld „in het Soemedangsche", een voorstelling van deze rotspoort te zijn. De Tji Herang schijnt ook wel, even als het nabij gelegen poststation, Tji Ledoek genoemd te worden.

[2]) N. T. v. N. I. XIII. 279 v.

Koelon (West Oedjoeng-Broeng), maar in allen gevalle met uitzondering van de thans in laatstgemeld district gelegen hoofdplaats Bandong met haren onmiddellijken omtrek, werden gedurende het Engelsche Bestuur verkocht en vormden toen, onder den naam Oedjoeng-Broeng, een landgoed van verbazende uitgestrektheid, waarvan in 1815 ongeveer twee vijfden gecultiveerd waren [1]), maar dat in 1821 door de Regeering werd teruggekocht [2]), waarna het weder op den tegenwoordigen voet bij de Bandongsche districten werd ingelijfd [3]).

Van Oedjoeng-Broeng zet zich de postweg voort langs den voet der bergen die het plateau van Bandong aan de noordzijde begrenzen. Men heeft nog twee palen af te leggen tot Sindang Laja en van daar zes palen tot aan de hoofdplaats. Bevreemdend is het dat de weg, die van Tji Noenoek tot Bandong over het vlakke terrein van het plateau met aanmerkelijke bekorting in rechte lijn kon zijn aangelegd, zonder eenige noodzakelijkheid zich in tallooze bochten langs den voet van het gebergte slingert. De overlevering verklaart dit feit uit de gramschap van den gevreesden Daendels omdat de Ingenieur, die met den aanleg van den weg tusschen Tji Andjoer en Bandong was belast, dien eerst over steile hellingen had getraceerd. De Maarschalk zou, op zijne eigenaardige wijze, gedreigd hebben „den vent te laten doodschieten,“ indien hij den weg niet al slingerend langs de hellingen liet aanleggen. De regent van Bandong, wien het maken van den weg van Bandong naar Soemedang tot aan de grenzen van zijn regentschap was opgedragen, zou nu ook voor dit gedeelte het voorschrift van den Maarschalk letterlijk hebben opgevolgd, om zich tegen de gevolgen van zijn toorn te vrijwaren [4]).

Maar in plaats van den postweg van Oedjoeng-Broeng naar Bandong te volgen, willen wij de laatstgenoemde plaats bereiken

---

[1]) Zie over den toenmaligen staat van dat land Roorda van Eysinga, Reizen en Lotg. I. 207 vv.

[2]) Zie Dl. II. 629. Bij v. d. Aa, N. O. I. III. 191, wordt het 30 jaren later (1851) nog als een uitgebreid particulier landgoed beschreven.

[3]) de Wilde, Preang. Regentsch. 33.

[4]) Van Hoëvell, Reis. I. 51.

langs een omweg die meer afwisseling aanbiedt en ons gelegeheid geeft met verschillende merkwaardigheden kennis te maken. Het grensgebergte tusschen de Pamanoekan- en Tji Asem-landen in Krawang en de Preanger, door den Boekiet Toenggoel, Tankoeban Prahoe en Boerangrang gevormd, leerden wij vroeger kennen [1]), maar ook de zuidelijke hellingen en uitloopers dier bergen, die zich tot aan het Bandong- plateau uitstrekken, zijn een bezoek overwaardig. Wij stijgen dus te Oedjong-Broeng te paard om aan eenige der belangrijkste punten een kort bezoek te brengen.

Oedjoeng-Broeng ligt bijna recht ten zuiden van den Boekiet Toenggoel; een weinig ten oosten van de lijn die het dorp met den top van den berg verbindt, liggen, op de grenzen van Soemedang en Bandong, de bergen Menglajang en Poelasari, welke laatste, zich westwaarts in den Goenoeng Kasoer voorzettende, van het Krawangsche grensgebergte gescheiden is door de romantische kloof die tot bed verstrekt aan de Tji Kapoendoeng. Van de ribben die zich van den Menglajang en den Kasoer naar de vlakte van Bandong uitstrekken, zijn de voornaamste de Pasir Tji Pangsaloe en de Pasir Pamojanan, die van elkander gescheiden zijn door de kloof waardoor het riviertje Tji Pangsaloe stroomt, dat later de sawahs van Oedjoeng-Broeng besproeit en zich nog wat verder zuidwaarts in de Tji Taroem stort. Deze bergstreek was veertig jaren geleden geheel bedekt met ondoordringbaar bosch en door tal van tijgers bewoond, en dankt veiligheid, vruchtbaarheid en bruikbare wegen vooral aan de uitbreiding der koffiecultuur; maar nog vindt men er de overblijfselen der vroegere wouden in eene heerlijke vegetatie van Epicharis-soorten en Emblica's, van Acacia's en Scitamineeën, en bij de romantische tooneelen die de ravijnen en bergstroomen aanbieden, geniet men er de heerlijke vergezichten die het goddelijk schoone plateau van Bandong en de krans van trotsche berggevaarten daaromheen opleveren. Ook aan heilige plaatsen die vroeger het tooneel waren van den eeredienst der Soendaneezen, is in deze

[1]) Blz. 164.

streken geen gebrek. Reeds vroeger heb ik gewag gemaakt van eenige merkwaardige Hindoe-beelden die in 1843 door Junghuhn, deels op den Pasir Tji Pangsaloe, deels op den Pasir Pamojanan, zijn ontdekt [1]). Deze beelden zijn later overgebracht naar den pasanggrahan te Negara Wangi, aan de helling van den Pasir Pamojanan en op nagenoeg gelijken afstand van de beide bidplaatsen gelegen. Thans liggen daar alleen nog een zeer ruwe en zwaar beschadigde Nandi, een hoofdelooze Ganesa en de romp van eene in Boedda-houding zittende figuur; de overige beelden, waaronder ook de door Junghuhn zoo hoog geprezen Doerga, zijn weder verstrooid geraakt. Wat er van geworden is, schijnt niet met zekerheid bekend te zijn, ofschoon men mag aannemen dat ze ten deele worden weêrgevonden in eenige beelden die, deels te Tji Andjoer, deels te Bandong, den tuin van het Residentiehuis versieren.

Ook van de open bidplaats op den top van den Boekiet Toenggoel is reeds met een enkel woord gewag gemaakt [2]). Zij verdient echter om haren eigenaardigen vorm, dat wij er nog een oogenblik bij stil staan. Men vindt er namelijk de overblijfselen van aarden wallen, die zich zoodanig aan elkander sloten, dat zij een groot vierkant vormden, met dergelijke kleinere vierkanten aan weêrszijden. Ofschoon het niet blijkt dat zich in die vierkanten Tjandi's verhieven, doet toch deze inrichting denken aan de wijze waarop de hoofdtempels van den Diëng of van Tjandi Séwoe door kleinere omgeven zijn, even als de zich telkens boven elkander verheffende terrasvormige omgangen, die wij later op den Tjikorai zullen gadeslaan, ons den aanleg van Bårå Boedoer voor den geest roepen [3]). Jammer dat, althans voor zoover mij bekend is, tot dusverre geene opgravingen op den Boekiet Toenggoel hebben plaats gehad. Wellicht zal eenmaal een nauwkeuriger onderzoek nog nieuw licht over die omwallingen doen opgaan.

---

[1]) De Doerga waarvan Junghuhn met zooveel ophef gewaagt, is waarschijnlijk die te Bandong, niet die te Tji Andjoer. Zie Brumund, Verhh. v h. Bat. Gen., XXXIII. 92. Dit tot verbetering van het geen Dl. II, bl. 148, gezegd werd.
[2]) Dl. II, bl. 148. [3]) G. A. de Lange in N. T. v. N. I., XI. 79.

Van den Boekiet Toenggoel afdalende, volgen wij het dal van de Tji Kapoendoeng en bereiken na een paar uren rijdens Lembang, op een klein plateau aan de zuidelijke helling van den Tankoeban Prahoe. Deze plaats, vroeger de hoofdplaats van het district Oedjoeng-Broeng Koelon, ligt op eene hoogte van 1250 meters in eene verrukkelijk schoone streek, met een heerlijk koel klimaat, een zuivere lucht, frisch en helder bronwater en een vruchtbaren bodem, door woeste ravijnen en dichtbegroeide bergkloven begrensd, en omgeven door donkere wouden en ontzettende berggevaarten. In dit oord vestigde Junghuhn zijne woonplaats, kort nadat hij in 1855, als ambtenaar voor natuurkundig onderzoek, met den titel van Inspecteur, uit Europa was teruggekeerd. Zijne woning, door hooge boomen beschaduwd, half verscholen in heesters met geurige bloemen en omringd [illegible] een tuin vol keurige vruchten en groenten, lokte, hoe afgelegen ook, niet zelden vreemde bezoekers, die persoonlijk [illegible] wilden leeren kennen die meer dan iemand anders voor [illegible] nis van Java gedaan had. Junghuhn had hier een proeftu[illegible] de kina-cultuur [1]), die meer bijzonder aan zijne zorgen [illegible] vertrouwd, en het was hier dat hij den 24sten Apri[illegible] hij juist op het punt stond om, met een tweejarig ver[illegible] van gezondheid in Europa te gaan zoeken, aan z[illegible] de wetenschap werd ontrukt. Bekend is het da[illegible] de kina-cultuur niet gelukkig is geweest en [illegible] de heeren W. K. van Gorkom en J. C. [illegible] eene andere wijze van behandeling en door [illegible] van andere soorten van Cinchona toe [illegible] resultaten hebben verkregen, die ziel [illegible] de hoeveelheid als in de hoedanigheid [illegible] kinaschors van Java openbaren. Met [illegible] Junghuhn's groote verdiensten [illegible] voorbij te zien. Op het einde van 1[illegible] bang 164,000, en de hooger [illegible] Prahoe, 1625 meters boven d[illegible]

---

[1]) Vgl. D. I. 551.

ravijnen van Lembang gescheiden tuin te Nagrak 324,000 kinaplanten. Naast deze Gouvernementstuinen zijn thans in deze streken ook de aan particulieren in erfpacht afgestane perceelen Djajagiri, Pasir Ipis en Lembang met kina beplant. Men mag echter vermoeden dat de kina-cultuur, daar de boomen eerst na vele jaren van aanhoudende zorg renten beginnen af te werpen, wel altijd de behartiging der Regeering zal vereischen om niet in verval te geraken. Deze cultuur wordt thans uitsluitend door betaalden, vrijwilligen arbeid der inlanders gedreven.

De kina-cultuur is niet alleen van onberekenbaar nut; zij zal ook, bij toenemende uitbreiding, evenzeer als de koffieteelt, eene nieuwe schoonheid aan het Javaansche landschap bijzetten. De Cinchona's zijn prachtige boomen, en het gebladerte der verschillende soorten is zoo verschillend van vorm, dat een oningewijde niet licht op het denkbeeld zou komen ze tot hetzelfde geslacht te brengen. Deze hebben groote, gene zeer kleine, sommige breede en ronde, andere lange en smalle bladeren. Sommige soorten groeien op tot groote boomen, terwijl andere niet meer dan struiken mogen genoemd worden.

Ten slotte moet ik van Lembang nog vermelden, dat er lagen van ijzererts gevonden worden, die echter, naar men meent, de kosten en moeite der bewerking niet zouden loonen, en dat 4 palen ten W.N.W. van die plaats, nabij de grens van het district Tji Lokotot, eene warme minerale bron wordt aangetroffen, die de heer Philippeau, indertijd eigenaar van een te Lembang gevestigd établissement voor de West-Indische koffiebereiding of zoogenaamde natte pelling, ten gerieve der bevolking op eigen kosten heeft doen indijken en met eene keurig nette badinrichting heeft toegerust [1]). Lembang is ook de plaats vanwaar de Tankoeban Prahoe het meest en het gemakkelijkst beklommen wordt. De geheele weg kan te paard worden afgelegd en voert eerst door de kina-tuinen en langs Junghuhns graf, waarop

[1]) Zie over Lembang en de kina-cultuur aldaar, Groneman, Bladen uit het Dagboek enz. 110 v.; v. Rijckevorsel, Brieven. 324; Reise der Novara, II. 172 v.; Maier in N. T. v. N. I., III. 471 vv.; Teysmann, ald. VIII. 202; de jaarlijksche verslagen over de kina-cultuur in hetzelfde tijdschrift, en het Kol. Verslag van 1878, Bijlage SS en WW.

eenige zijner vereerders eene witte zuil met een aan zijne nagedachtenis gewijd opschrift hebben doen plaatsen. Later komt men door het prachtigste maagdelijke woud; maar wanneer men den kraterrand nadert, vertoonen zich hier en daar plekken waar de boomen, onder de inwerking der vulkanische dampen, al hun gebladerte verloren hebben. Deze invloed openbaart zich evenwel zoo ongelijkmatig, dat somtijds geheel bladerlooze boomen van alle zijden omringd zijn door planten die in vollen bloem- en bladertooi prijken [1]). Doch wij behoeven dezen tocht niet verder voort te zetten, daar wij den zoo merkwaardigen krater reeds van de zijde van Krawang hebben bezocht [2]).

Van Lembang gaat een goede rijweg, negen palen lang, bijna recht zuidwaarts naar Bandong. In den donkerkleurigen bodem schitteren duizenden uiterst fijne ijzerkristallen in zwarte massa's opeengehoopt. Oude en verwilderde koffietuinen, naast andere die nog rijke vruchten dragen, overvloedig bewaterde sawah's, hier en daar door djagong-, tabak- en koolvelden afgewisseld, dichte bundels van geelgestreepte bamboestengels, wier lichtgroene looffestoenen op het flauwste zuchtje wiegelen, steile ravijnen uit wier diepte nu en dan dicht begroeide rotsen als kleine eilanden oprijzen, en de heerlijke vergezichten op de Bandong-vlakte en de hooge bergketenen die haar ten zuiden begrenzen, leveren de bekoorlijkste verscheidenheid van tooneelen, gestoffeerd door mannen en vrouwen, die producten of levensbehoeften naar beneden dragen en zich nu en dan verkwikken door een straal bergwater, naar den weg geleid door een in den steilen kant gestoken bamboe. De donkere arèn-palmen, zoo overvloedig in de hoogere bergstreken, maken meer en meer plaats voor het heldere groen der klappers, naarmate wij de grens van het Neptunische voorgebergte naderen, totdat de bevallige theeplantsoenen van het huurland Tji Oemboeloeït ons verkondigen, dat wij weldra den

[1]) Bernelot Moens in N. T. v. N. I. XXVIII. 322 v ; Reise der Novara, II. 178; Croockewit, Zes weken in de Preanger Regentsch., Gids, 1866, III. 304 vv.

[2]) Zie boven, bl. 172 vv. Ik verzuimde daar de afbeeldingen van den Tankoeban Praboe en zijne kraters te vermelden in Verhh. o. d. Nat. Gesch. d. N. I. Bez., Afd. Ld. en Vk., pl. 74—77.

rand der vlakte zullen bereiken. Vooraf echter maken wij een kleinen uitstap, links van den weg, om den beroemden waterval te bezoeken dien de Tji Kapoendoeng vier palen ten noorden van Bandong vormt. De stroom die tot hiertoe in een breed bed tusschen trachietsteenen murmelde, wordt eerst plotseling door een smalle, een half uur lange, slechts weinig hellende rotsspleet geperst, en stort zich daarna, van de hoogte van 40 voet, loodrecht in een kringvormig, 20 voet diep, door donkere, ten deele kale rotswanden begrensd, bekken Heerlijk steekt de witte, schuimende waterval af tegen de zwarte basaltrotsen der omgeving. Zware boomen overschaduwen het indrukwekkend tooneel en sommige, door den stroom ontworteld, schijnen in den afgrond met het water te worstelen [1]). Van dezen uitstap naar den grooten weg teruggekeerd, bevinden wij ons weldra in de tegenwoordige districtshoofdplaats van Oedjoeng-Broeng Koelon, Tji Paganti genaamd. Op ¾ paal afstands west van deze plaats, bij kampong Tji Kaka, vindt men eenige ruwe en zwaar beschadigde Hindoe-overblijfselen, waaronder een Ganesa en een Joni te onderscheiden zijn. Na van Tji Paganti af nog twee palen te hebben afgelegd, rijden wij de fraaie hoofdnegerie der geheele Residentie binnen [2]).

In de Preanger-regentschappen bestaat het kenteeken dat men eene inlandsche stad, eene dajuh of nĕgårå [3]), bereikt heeft, in een wit steenen hek of soort van poort, die overal denzelfden vorm heeft. Ook Bandong rijdt men door zulke afsluitingen binnen. De hoofdstraat, die eigenlijk een deel is van den postweg, is een prachtige, breede en rechtlijnige grintweg, zoo effen als een kolfbaan, aan weêrszijden bezoomd met aaneengeschakelde warongs en toko's, waarboven de kokospalmen hunne sierlijke kruinen verheffen. Het aantal dier toko's of winkeltjes, die van hout en bamboe gebouwd zijn, en waarvan de vloer een weinig

---

[1]) De beste beschrijving geeft Groneman, Bladen enz., 24 vv. Zie ook Junghuhn, Reise, 193; Ida Pfeifer, Zweite Weltreise, I. 207; de Zieke Reiziger, 58; Roorda v. Eys., Ld. en Vk., III. 2. 424; Buddingh, N. O. I., I. 102; Croockewit in Gids, 1866, III, bl. 306.

[2]) Groneman, t. a. p. 108 vv. [3]) Zie D. I, bl. 600.

boven den grond verheven is, zoodat men met een trapje van twee of drie treden daarnaar opklimt, bedraagt te Bandong honderden. Doorgaans is er van alles wat de inlander behoeft, huisraad, kleedingstukken, landbouw-werktuigen enz., en dus ook overal ongeveer hetzelfde, te koop, en zit de tokohouder midden op den grond, omgeven door zijne om hem heen gestapelde waren. Achter die gaarkeukens en winkels vertoonen zich de zeven of acht voet hooge, van bamboe gevlochten pagers, die de onzichtbare, door vrucht- en bloemboomen als bedolven woningen der inlanders van den grooten weg scheiden [1]).

Na dezen weg eenige minuten bewandeld te hebben, komt men aan de aloen-aloen, een groot grasplein, met schoone wariengiens beplant, en met een steenen pandopo in het midden, die tien à twaalf voet boven den grond verheven is. Aan den westkant staat, een weinig ter zijde, op een afzonderlijk pleintje, de fraaie moskee, die in 1850 op kosten der Regeering gebouwd is [2]). Aan de zuidzijde verheft zich, achter een witten muur, de dalem van den Regent, een der grootste en fraaiste van Java. Een langwerpig bijgebouw, uit een groote voorzaal met glasvensters, eenige op Europeesche wijze gemeubileerde kamers en een open achterzaal met het uitzicht op een fraaien, met goerami's en andere fijne visschen bevolkten vijver bestaande, is geheel voor de ontvangst van aanzienlijke Europeanen ingericht [3]). De in 1874 overleden regent, Raden Adipati Wira Nata Koesoema, was beroemd wegens zijne gastvrijheid en hoffelijkheid, en menig Europeesch ambtenaar en reiziger weet te verhalen van de schitterende ontvangst die hem in den dalem te Bandong ten deel viel, waarbij de oostersche pracht der van diamanten schitterende kleeding in welke de Regent optrad, en de volgelingen die zich met zijn stok en krissen, zijn hoed en sigaarkoker, zijn sirihdoos en spuwbekken, op de knieën achter hem voortsleepten, schier het eenige waren wat

[1]) Croockewit, Zes weken in de Preanger, bl. 302; de Zieke Reiziger, 55; d'Almeida, Life in Java, II 252.

[2]) Kol. Versl. over 1850, uitg. Kemink, bl. 83. Eene afbeelding dezer moskee vindt men in „de Zieke Reiziger“, tegenover bl. 55.

[3]) Roorda v. Eys., Ld. en Volk., III. 2. 436.

den bezoeker herinnerde, dat hij zich in een Aziatisch vorstenverblijf bevond [1]). De Regent was een groot liefhebber van paarden en had niet weinig op met zijn welgevulde stallen, met Arabische, Perzische en Bimaneesche kleppers prijkende. Gaarne hield hij die groote drijfjachten op herten waarvoor de Bandongsche vlakte zulk een geschikt terrein biedt [2]), en vele Europeanen plachten daaraan deel te nemen, even als zij hunne paarden in den wedloop tegen die van den Regent lieten rennen [3]). Niet zelden onthaalde hij ook zijne gasten op de dansen zijner rijk gekleede bedaja's [4]), terwijl bij feestelijke gelegenheden de aloen-aloen het tooneel was van allerlei spelen en volksvermaken. Behalve de senènans of tornooien [5]) verdient daaronder vermelding een soort van ballet, op een matje uitgevoerd door een zestal als Europeesche vrouwen gekleede popjes van omstreeks een halven voet hoogte, die, door een verborgen mechaniek in beweging gebracht, tot verbazing der toeschouwers, de Europeesche danskunst door hun sprongen en buitelingen parodiëerden [6]). Ook zag men er vaak, onder de leiding van hadji's of santri's, het dĕboes of gĕdĕboes [7]), een vertoon van zoogenaamde onkwetsbaarheid, daarin bestaande, dat eenige ingewijden, onder aanroeping van den Profeet en den Scheikh Abdoe'l-Kadier Djilani, zich onder woeste gebaren en dansen scherpe ijzeren priemen schijnbaar in het lichaam staken, maar zonder daarvan, vermoedelijk omdat de punt door een onzichtbare veer naar binnen ging, eenig letsel te ondervinden. Doorgaans wedijverde de Resident met den Regent om aan deze feesten den meesten luister bij te zetten. Maar het mag hierbij niet onopgemerkt blijven, dat de regent van Tji Andjoer zoowel in gastvrijheid en prachtliefde, als in rang en rijkdom, voor zijn ambtgenoot van Bandong

---

[1]) Reise der Novara, II. 171. Vgl. v. Rijckevorsel, Brieven. 330.

[2]) Zie Dl. I, bl. 250.

[3]) Money, Java, I. 31; d'Almeida, Life in Java, II. 257.

[4]) Money, t. a. p. 30. Vgl. over de bĕdaja's boven, D. I., bl. 482.

[5]) Zie Dl. I, bl. 585.

[6]) Van Hoëvell, Reis, I. 24, noemt dat spel tjêmin; maar in geen Maleisch, Soendaneesch of Javaansch woordenboek kan ik dit woord vinden.

[7]) Van Hoëvell, t. a. p. 25, beschrijft het uitvoerig onder den foutieven naam kĕdĕboes. De woordenboeken van Rigg en Geerdink schrijven gĕdĕboes; het laatste kent ook den vorm dĕboes.

niet onderdeed [1]). Tji Andjoer, dat in alles zooveel overeenkomst met Bandong heeft, dat het bijna met dezelfde woorden kan beschreven worden, betwist het zelfs bijna den rang van hoofdplaats, en was werkelijk de verblijfplaats van den Resident tot 1864, toen eindelijk uitvoering gegeven werd aan het reeds in 1856 genomen besluit, om, in het belang der administratie en wegens strategische redenen, den zetel van het gewestelijk bestuur naar Bandong te verplaatsen [2]). Sedert dien tijd is Bandong in sommige opzichten veel vooruitgegaan en geeft Tji Andjoer wel eenigszins den indruk van een gevallen grootheid, daar er, door het afbreken van vele gouvernementsgebouwen, in de anders volkrijke plaats vele open vakken ontstaan zijn [3]). Maar als regentschapshoofdplaatsen staan Bandong en Tji Andjoer gelijk, of liever heeft laatstgenoemde plaats op dit oogenblik iets voor, daar de Regent over ruimer middelen beschikt om den luister zijner hofhouding op te houden. Bij de hervorming van het Preanger stelsel in 1870 verloren de Regenten het recht van belastingheffing en willekeurige beschikking over de bevolking, waaraan zij de met hun ambt verbonden inkomsten en voordeelen uitsluitend ontleenden. Bij een besluit van den Gouv. Gen. van 10 Sept. [4]) werd daarop bepaald, dat de Regenten van Bandong, Tji Andjoer en Soemedang, behalve het vast tractement van *f* 20,000, dat ook aan die van Limbangan en Soekapoera werd toegelegd, eene persoonlijke toelage zouden genieten elk ten bedrage van *f* 24,000, terwijl bovendien alle Preanger-regenten een gulden zouden ontvangen voor elken uit hun regentschap aan het Gouvernement geleverden pikol koffie, behoudens een maximum dat voor Bandong op niet minder dan *f* 82,000, voor Tji Andjoer en Soemedang beiden op *f* 30,000, voor Limbangan op *f* 10,000 en voor Soekapoera op *f* 6,000 gesteld werd. Hieraan was evenwel de voorwaarde verbonden, dat, bij vervanging der tegenwoordige functionarissen, de inkomsten hunner opvolgers nader

---

[1]) Zie over dergelijke feesten te Tji Andjoer v. Hoëvell, Reis, I. 23; Money, Java, I. 25; Reise der Novara, II. 184 vv.

[2]) Kol. Versl. over 1864, bl. 5. [3]) Van Rijckevorsel, Brieven. 308.

[4]) Stbl., n°. 124.

zouden worden geregeld. De regent van Tji Andjoer, Raden Toemenggoeng Prawira Di Redja, die zijne waardigheid in 1864 aanvaardde, is nog in het bezit der hem in 1870 toegekende inkomsten, maar voor Raden Toemenggoeng Koesoema Di Laga, die in 1874 Wira Nata Koesoema als regent van Bandong opvolgde, is bij die gelegenheid de personeele toelage vervallen en de koffiepremie tot een halven gulden per pikol met een maximum van ƒ40,000 teruggebracht [1]). Men heeft in de laatste jaren van de schitterende hofhouding der Preanger-regenten, van die feesten, die jachten, die wedrennen, weinig meer gehoord. Het is zeer de vraag of de regent van Bandong nog de middelen bezit om de vroegere staatsie op te houden, en de eenigszins gunstiger toestand van dien van Tji Andjoer is slechts tijdelijk, terwijl de machtige prikkel van den naijver ontbreekt.

Het Europeesche gezag heeft te Bandong gewonnen wat het inlandsche verloren heeft. Voor den Resident, die bij de verheffing van Bandong tot hoofdplaats zich aanvankelijk met het tegenover den dalem gelegen, niet zeer aanzienlijke huis van den vroegeren Assistent-resident moest behelpen, is elders een nieuwe meer met zijn rang overeenstemmende woning gebouwd, die in 1867 voltooid is [2]).

Ofschoon Bandong, gelijk de meeste inlandsche plaatsen die aan den grooten weg liggen, zich ver in de lengte daarlangs uitstrekt, heeft het toch ook zij- en dwarsstraten, die elkander en den grooten weg onder rechte hoeken snijden. Al die wegen zijn breed en goed onderhouden, de inlandsche woningen zijn hier voor een groot deel met pannen gedekt, en de geheele plaats heeft een voorkomen van welvaart, dat een aangenamen indruk geeft [3]). Bandong onderscheidt zich van Tji Andjoer vooral door een veel talrijker Europeesche bevolking, en dit niet slechts omdat het de zetel is van het Bestuur, maar waarschijnlijk als een gevolg van het aangenaam, koel klimaat; want men kon reeds dezelfde opmerking maken, eer Bandong de hoofdplaats der Residentie werd [4]). Natuurlijk is echter met die verandering het aantal

---

[1]) Kol. Verslag, 1875, bl. 75. [2]) Kol. Verslag, 1869, Bijl. S.
[3]) De Zieke Reiziger, 55. [4]) D'Almeida, II. 262.

Europeanen zeer toegenomen. Er is een assistent-resident voor de politie, tevens voorzitter van den Landraad [1]); er zijn een residentie-secretaris, eenige kommiezen, een notaris, een hoofdingenieur van den Waterstaat met het hem ondergeschikt personeel, een civiel geneesheer met toelage van het Gouvernement, een zestal Europeesche onderwijzers aan de in 1866 geopende kweekschool van inlandsche onderwijzers voor de Soenda-landen, enz. De doorgaans bevallige Europeesche woningen, die het sieraad van Bandong uitmaken, liggen meerendeels aan den postweg, maar ten deele ook aan de lommerrijke achterwegen en aan den weg naar Lembang, aan welken laatsten ook de zoo even gemelde kweekschool gebouwd werd [2]). In deze school bereikte in den cursus 1877-78 het aantal der leerlingen het bij de formatie bepaalde maximum van honderd [3]).

Ik moet nog een oogenblik bij het logement te Bandong stil staan, niet omdat het zooveel beter of slechter is dan andere Indische logementen — zij laten allen, vooral wat de tafel betreft, zeer veel te wenschen overig [4]) — maar omdat er zich de herinnering aan verbindt van een der meest bekende en merkwaardigste personen, die ooit in Nederlandsch Indië hunne tenten hebben opgeslagen. Wie zich de vele, natuurlijk wel wat sterk gekleurde verhalen der reizigers van het leven en de eigenaardigheden van Moeder Hauer [5]) herinnert, kan zich het logement te Bandong bijna niet zonder haar denken, en ziet haar in de verbeelding nog altijd daar den schepter zwaaien. In hare jeugd moet zij als marketentster den slag van Waterloo hebben bijgewoond, en in meer dan tachtigjarigen leeftijd stierf zij te Bandong als weduwe van haar zevenden echtgenoot. Hare lengte wordt op zes voet

---

[1]) Stbl. 1871, No. 169. [2]) Croockewit, bl. 303. [3]) Kol. Versl. 1878. bl. 110.

[4]) De logementen worden in Indië meestal van Regeeringswege gesubsidieerd, maar daarentegen zijn ook de tarieven door het openbaar gezag vastgesteld. Ofschoon in de laatste jaren de prijzen van alle levensbehoeften ook in Indië geweldig gestegen zijn, heeft men die tarieven ongewijzigd gelaten. Menige reiziger zou zeker liever wat meer betalen, om het recht te hebben een beter onthaal te vorderen.

[5]) Als voorbeelden citeer ik „de Zieke Reiziger." 59; Croockewit, bl. 303; v. Rijckevorsel, Brieven. 319..

geschat, en zij was in later jaren gezet naar evenredigheid. Zij was gewoon lang en veel op de courant te turen; ondeugende reizigers maakten echter wel eens de opmerking, dat zij die omgekeerd voor zich hield. In vroegere jaren was zij zeer behulpzaam en voorkomend en bewees aan vele jonge ambtenaren goede diensten; maar eene allengs zeer toegenomen doofheid verbitterde in de laatste jaren haar humeur in die mate, dat zij geheel onhandelbaar werd. Het geluid dat zij liet hooren had veel van het gebrom van een tijger; wie haar niet beviel, wist zij, zoo zij hem al niet uit haar hotel zette, het leven zoo ondragelijk te maken, dat hij het wel ontwijken moest, ofschoon Bandong hem geene andere toevlucht bood. Hare geheime geschiedenis zou vermoedelijk meer merkwaardig dan stichtelijk wezen, en het is wellicht maar goed dat zij nooit zal geschreven worden.

Het plateau waarop Bandong gelegen is, werd in het eerste deel van dit werk in eenige groote trekken beschreven [1]). Zijne algemeene strekking is van W.N.W. naar O.Z.O., en het heeft van Tji Padalarang, aan den rand van het kalkgebergte dat de vlakte van Bandong van die van Radja Mandala scheidt, tot Tji Tjalengka, aan den voet van den Roejoeng, eene lengte van ongeveer 25 geogr. minuten. Eene lijn van Bandjaran, aan de zuidgrens van het Bandong-plateau in dier voege tot aan den voet der voorbergen van den Boekiet Toenggoel getrokken, dat zij de lengteas rechthoekig snijdt, zal vrij nauwkeurig de grootste breedte van het plateau aanwijzen en 10½ geogr. minuten lang zijn. De uitgestrektheid zal die van de helft der provincie Utrecht zeer nabij komen [2]). De hoogte van het plateau boven het zeevlak bedraagt ruim 700 meters. Uit geologisch oogpunt schijnt de aard en oorsprong dezer van alle zijden door hoogere bergen omsloten hoogvlakte nog vrij problematiek. Ik heb reeds elders

[1]) Bl. 69, 79-81.

[2]) Van Hoëvell is dus niet vrij van grootspraak als hij (Reis, I. 38) aan het plateau eene oppervlakte toekent ongeveer zoo groot als eene der kleinere provinciën van ons vaderland. Nog erger maakt het de Hollander, als hij, in Ld. en Vk. II. 229, zegt, dat deze vlakte het grootste deel der Afdeeling Bandong uitmaakt.

opgemerkt [1]), dat het onmogelijk schijnt, tegenover de nasporingen van latere geologen, de meening van Junghuhn vol te houden, waaraan ik in de geologische schets van Java in het eerste deel van dit werk nog vasthield, dat de gansche tertiaire formatie op dit eiland tot hetzelfde geologisch tijdvak behoort. Men moet daar, volgens de uitkomsten van later onderzoek, nevens het zandsteen met kolen, de mergel en de kalk van eoceene formatie, ook jongere tertiaire lagen van mioceenen en plioceenen oorsprong onderscheiden, waartoe ook een deel van Java's kolenbeddingen, met name de bruinkolen van Bodjong Manik en Bodjong Mangkoe in Banten [2]), die slechts een koolstofgehalte van 51.6 pct. bezitten, ongetwijfeld behooren. Maar waarschijnlijk moet men nog verder gaan, en ook het door Junghuhn geheel geloochend bestaan van quartaire lagen of diluvium op Java erkennen. Nadat reeds Staring, in zijn verhandeling „sur l'existence du terrain diluvien à Java", op sporen van diluviale vorming, vooral op het vinden van kiezen van Mastodon elephantoïdes in zwarten kalkmergel tusschen Samarang en Rembang gewezen had [3]), heeft inzonderheid de als uitstekend geoloog bekende mijn-ingenieur R. D. M. Verbeek de meening voorgestaan, dat sommige horizontale trachiet- en puimsteentuffen en conglomeraatlagen van Java, met name het in horizontale lagen afgezette materiaal dat de hoogvlakte van Bandong heeft opgevuld, en de witte kleiachtige tuf met losse kwartskristallen en magneetijzererts van het binnenland van Banten, tot het diluvium moeten gerekend worden [4]).

De vlakte van Bandong wordt besproeid door de Tji Taroem, die in noordwaartschen loop hare zuidzijde bij de districtshoofdplaats Madjalaja betreedt, en spoedig daarna, zich westwaarts ombuigende, haar in tallooze bochten van het oosten naar het westen doorkronkelt, tot zij, vijf à zes palen ten zuidwesten van

---

[1]) Zie de Voorrede van Dl. II, bl. IX.
[2]) Dl. I, bl. 116. Dl III, bl. 127.
[3]) Archives Neêrlandaises. 1867.
[4]) Geologie van Java (in T. v. h. Aardr. Gen., D. I,) bl. 296, 298. Vgl. J. Lorié, Bijdrage tot de kennis der Jav. eruptiefgesteenten (Rott. 1879), bl. 8.

Bandong, door een noordwaarts in het plateau vooruitdringend dioriet-porfiergebergte breekt, en in hare diep ingesneden dalkloof kort na elkander de fraaie watervallen Tjoeroeg Kapak, Tjoeroeg Lanang en Tjoeroeg Djombong vormt [1]. In haren loop door het plateau neemt de Tji Taroem een verbazend aantal zijrivieren en beken op, waarvan aan de rechterzijde de Tji Tarik, Tji Pangsaloe, Tji Saranten, Tji Kapoendoeng en Tji Mahi, aan de linker- de Tji Kasea, Tji Sangkoewi en Tji Widai vermelding verdienen. Elders rust het oog met wellust op den spiegel van kleine meren, zooals Sitoe Makolang en Sitoe Tji Leloï, die tusschen de groene heuvelen glinsteren, en wier water door indijking aan de besproeiing der rijstvelden is dienstbaar gemaakt. De zoo rijk bewaterde en uit roode vette leemachtige aarde bestaande bodem is bij uitnemendheid vruchtbaar en wegens de hooge ligging en het koele klimaat niet alleen voor den rijstbouw en de koffieteelt, maar voor allerlei Europeesche graansoorten, groenten en vruchten geschikt. En toch ligt dit heerlijk terrein, vooral in het noorden, nog grootendeels onbebouwd. Wèl heeft men, als men eene der hoogten in de nabijheid der hoofdplaats bestijgt, naar alle zijden een heerlijken blik op de sawahs en koffietuinen die langs de hellingen der bergen oprijzen; wèl voert de groote weg grootendeels langs aaneengeschakelde rijstvelden, en was de onmiddellijke omtrek van Bandong sedert lang bekend door zijn menigvuldige koffieplantsoenen, door dichte hagen van waroe [2]) omzoomd; maar toch zou er waarschijnlijk ook nog ruime plaats overig zijn voor eene Europeesche landbouwkolonie, waarvoor van Hoëvell in 1847 deze vlakte boven alle andere streken van Java, ja van geheel Ned. Indië, geschikt oor-

[1]) Reise der Novara, II, 182.

[2]) *Hibiscus.* Zie over deze hagen „de Zieke Reiziger." 56,71. De schrijver van dit curieuse boek is opgetogen over het heerlijk klimaat van Bandong, waar de thermometer nooit hooger rijst dan 75° Fahr. en waar zelden twee dagen achtereen voorbijgaan zonder een verkwikkende regenvlaag, die meestal niet langer dan een paar uren aanhoudt. Hij noemt Bandong het Montpellier van Java. Daarentegen zegt Teenstra, Ned. Overz. Bez. I. 44, dat de lucht te Bandong zoeler en vochtiger dan te Tji Andjoer en dat het er dikwijls zeer mistig is.

deelde [1]). Zijne aanbeveling heeft indertijd veel bijval gevonden; maar zonder hier in het ingewikkelde vraagstuk omtrent het mogelijke en wenschelijke van zulke koloniën in de tropische gewesten te willen treden, kom ik er gaarne voor uit, dat ik in ieder geval de plaats daarvoor wel het laatst op Java zou zoeken.

De omstreken van Bandong zijn zoo rijk aan schoone en merkwaardige natuurtooneelen, dat men verlegen staat waarheen het eerst de schreden te wenden. Een der leerzaamste, maar tevens een der bezwaarlijkste tochten die men hier ondernemen kan, is zeker wel die waarvoor Junghuhn het plan ontwierp ten behoeve van den geoloog der Novara expeditie, baron von Hochstetter. Den vreemden, door geboorte en wetenschappelijke verdiensten uitblinkenden reiziger werd de tocht van regeeringswege zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt; voor hem die aan eigen middelen is overgelaten, is hij zoo bezwaarlijk, dat zelfs het glanspunt, de waterval Tjoeroeg Halimoen, de grootste van Java, uiterst zelden bezocht wordt, en v. Hochstetter zelf er niets vreemds in vond, dat Junghuhn zich nog in 1854 voor den eenigen Europeaan kon houden die deze plek had betreden [2]). Wij zullen den heer von Hochstetter in gedachte vergezellen op zijn leerzamen tocht en verplaatsen ons te dien einde met hem bij het reeds beschreven punt, waar de Tji Taroem zich tijdelijk als in het gebergte verliest, om weldra in een door diepe beekkloven doorgroefden zuidwestelijken voorsprong of zich om het gebergte heenbuigend aanhangsel der Bandong-vlakte weder te voorschijn te treden. In plaats echter van het bed der rivier te volgen, ging van hier de tocht zuidwestwaarts naar den uit machtige zuilen van dioriet-porfier gevormden rotskegel Batoe Soesoen, aan de helling van den Goenoeng Boeloet. Des avonds van dienzelfden dag werd het door zijne zoutbronnen [3]) bekende Tji Lilin, de hoofdplaats van het district Rongga, bereikt. De mergelachtige zandsteensoorten van het gebergte dat hier den voorsprong der Bandong-vlakte aan de

[1]) Reis, I. 39 vv.
[2]) Reise der Novara, II. 183. Vgl. Buddingh, N. O. I., I. 102.
[3]) Nat. T. v. N. I. XIV. 212.

zuidzijde begrenst, bevatten een buitengewonen rijkdom van goed bewaarde fossiele overblijfselen [1]). Von Hochstetter was aangenaam verrast, toen het bleek dat de Wedana hem niet alleen een rijkelijk avondmaal in den pasanggrahan bereid, maar ook eene groote verzameling petrefacten en steenen bijeengebracht had, die hij hem met eene door hemzelven geteekende kaart der streek ten geschenke aanbood. Den volgenden morgen vroeg trokken de reizigers verder zuidwestwaarts naar Leo Tji Tjangkang, waar, door het breken van kalksteen ten behoeve eener daar aanwezige kalkbranderij, eene rijk met petrefacten dooraderde koraalbank op den top van een heuvel was bloot gelegd. Vandaar trokken zij in dezelfde richting nog dieper het woeste, hier geheel van zijne oorspronkelijke woudbekleeding beroofde en slechts met alang-alang bedekte gebergte in, niet echter om jacht te maken op de vele tijgers die daarin huizen, maar om het honderd voet diep in zacht puimsteen en trachiettuf ingesneden bed van de Tji Lanang, een linkerzijtak der Tji Taroem, en van de vele beken die zich in haar uitstorten, te onderzoeken. Bij de samenvloeiing van de Tji Boerial en Tji Tangkil vonden zij vele goed bewaarde conchyliën, maar een plotseling opkomend onweder noodzaakte hen in aller ijl te rijden naar het bergdorp Goenoeng Haloe, gelegen aan de Tji Dadap, een zijtak der Tji Sokan, van welker meer zuidwaarts liggend en op dit punt de grens tusschen Rongga en het Tji Andjoersche district Tji Kondang vormend bed, zij hier door een bergreeks gescheiden is, die tot de oostelijke Kendeng-keten [2]) behoort.

Den volgenden dag werd nu het onderzoek der Tji Lanang hervat, die in het algemeen een noordoostelijken loop heeft. Het dal stroomafwaarts volgende nam men een nieuwe rijke vindplaats van petrefacten waar in den zandsteenmuur Goenoeng Sela, waar de fossiele overblijfselen in hunne oorspronkelijke ligplaats kunnen worden gadegeslagen. Kort daarna werd het dal der Tji Lanang met dat der Tji Tjamo, den volgenden linkerzijtak der Tji Taroem, verwisseld, en de uit kalkbrecciën bestaande Batoe Kakapa onderzocht.

---

[1]) Junghuhn, Java, III. 110. [2]) Dl. I, bl. 78.

Eindelijk werd naar het bergdorp Tji Tjabang opgebroken, dat uit de hoogte op de kloof der Tji Taroem nederziet.

Wij slaan hier de Tji Taroem gade in dat merkwaardig gedeelte van haren loop waarin zij heenbreekt door het uit dioriet-porfier, trachiet-basalt en steil opgerichte kalkbanken bestaande gebergte dat de vlakte van Bandong van die van Radja Mandala scheidt, en in een meer dan duizend voet diepe, nauwe rotskloof de trotschte doorbraken en watervallen van geheel Java vormt, om kort daarna, wanneer zij dit gebergte verlaten heeft, haren loop kalm en rustig als bevaarbare rivier voort te zetten. In deze woeste, huiveringwekkende, met oorspronkelijk woud bedekte en door verscheurende en vergiftige dieren bewoonde rotskloven openbaart zich de volle grootschheid der Javaansche natuur. Drie merkwaardige punten, de doorbraak Tjoekang Raoen, de waterval Tjoeroeg Halimoen en de doorbraak Sanghjang Heloet, liggen hier op geringen afstand van elkander, maar wil men ze allen bezoeken, dan moet men telkens naar Tji Tjabang terugkeeren, om van het bergplateau telkens van 1000 tot 1600 voet diep in de kloof af te dalen. Op het eerste punt wringt zich de gansche watermassa, onder ontzettend koken en bruisen, door een rotspoort van slechts 12 voet breedte. Van de schommelende bamboebrug die de loodrecht dalende wanden der kloof verbindt en waaraan deze plek den naam van Tjoekang Raoen ontleent [1]), ziet men duizelend in de ijzingwekkende diepte neder. Op het tweede punt stort zich de ontzettend breede waterkolom van een veertig voet hoogen dioriet-rotswand naar beneden, met zulk een bulderend geloei dat de geheele omstreek aanhoudend dreunt en het geraas tot op grooten afstand vernomen wordt. Op het derde moet zich de Tji Taroem, vlak bij den steilen breukrand die het tertiaire gebergte tegen het terras van Radja Mandala begrenst, tusschen de slechts tien voet van elkander verwijderde wanden van loodrecht oprijzende zandsteenbanken, met donderend geweld haren weg banen, om zich onmiddellijk daarna met onbegrijpelijke vaart in een ontzachlijke diepte neder te storten [2]).

[1]) Tjoekang beteekent een vlonder of bruggetje voor voetgangers.

[2]) Reise der Novara, II. 184. Zie ook Verhh. o. d. Nat. Gesch., Afd. Ld.

De tocht werd nu voortgezet naar het dorpje Goea, gelegen aan den zuidelijken voet van den Goenoeng Noengnang, eene vervaarlijke massa van kalkrots, die met hare loodrecht opgerichte banken een deel van den zoo even gemelden breukrand vormt. De berg is doorgroefd van talrijke spleten en holen, waaruit de inlanders, vaak niet zonder gevaar, vele eetbare vogelnestjes te voorschijn brengen. Ten noorden van dezen berg is ook nog de kalkgrot Sanghjang Tikoro bezienswaardig, daar zij zich welft over een beek die in de Tji Taroem valt, nadat deze door het kalkgebergte is heen gebroken. Men kan zich in de bedding dezer beek overtuigen, dat de vlakte van Radja Mandala bestaat uit horizontaal liggende kalkbanken van dezelfde soort als die welke in loodrechten stand het steile grensgebergte vormen. Van dit punt begaven zich de reizigers naar Radja Mandala en keerden vandaar naar Bandong terug, langs een gedeelte van den postweg dat wij bij de reis van Bandong naar Tji Andjoer nader zullen leeren kennen.

Uit wetenschappelijk oogpunt is de hier beschreven tocht van v. Hochstetter bijzonder merkwaardig, omdat de weinige dagen op dit zoo gunstig terrein doorgebracht, genoegzaam waren om den scherpzinnigen waarnemer te doen inzien, dat Junghuhn, door geen onderscheid te maken tusschen de oudere en de jongere tertiaire sedimenten van Java, door voor alle kalklagen denzelfden ouderdom aan te nemen, en door de leer te verkondigen dat de kalklagen altijd als het jongste lid der tertiaire sedimenten optreden en dus nooit door andere lagen van tertiairen oorsprong bedekt worden, in een reeks van onderling nauw samenhangende dwalingen was vervallen. Von Hochstetter onderscheidt oudere kalken, die vele orbitoieden en nummulieten bevatten en de bovenste laag der eoceene formatie vormen, en jongere kalklagen, die gedeeltelijk in de mioceene, en ten deele, zoo het schijnt, in de nog jongere of plioceene formatie te huis behooren [1]), en zijne resultaten zijn door

en Vk., bl. 456, en de afbeelding ald. op pl. 79, en vgl. de Wilde, Preanger Regentschappen, 139, die Sanghjang Heloet en Sanghjang Tikoro schijnt te verwarren.

[1]) Zie Reise der Novara, Geol. Theil, II (1866), S. 113-152. Vgl. Verbeek, Geol. van Java. 291; Lorié, Bijdr. t. d. kennis der Jav. eruptiefgesteenten. 10.

hetgeen later is aan het licht gekomen, meer en meer bevestigd.

Wij hebben thans het zuidwestelijk deel der afdeeling Bandong of het district Rongga leeren kennen; een tweede tocht zal ons rondvoeren door de zuidelijke districten Kopo, Tji Soendari en Bandjaran, waarin de bergen Patoeha, Tiloe en Malabar gelegen zijn [1]). Tot dat einde slaan wij den weg in die van Bandong zuid-zuidoostwaarts loopt en rijden dwars over de vlakte tot het op vijf palen van de hoofdplaats verwijderde Bandong kolot of oud-Bandong, waar, tusschen de monden der Tji Kapoendoeng en Tji Sangkoewi, een veer is over de Tji Taroem. Oud-Bandong ligt tegenover het noordelijk voorgebergte van den Malabar, achter welks breede, met wildernis bedekte schouders de donkere ribben en ravijnen van den ouden vulkaan naar zijn met eeuwige wouden bekleede kruinen omhoog stijgen. Na de rivier te zijn overgestoken hebben wij nog vijf palen in zuid-zuidwestwaartsche richting, met de Tji Sangkoewi aan de rechterhand, af te leggen, om, onder 't genot van treffende vergezichten op den beurtelings wegschuilenden en in vollen luister te voorschijn tredenden Malabar, Bandjaran, de hoofdplaats van het gelijknamig district, te bereiken. Dit dorp, net en welvarend en met een fraaie aloen-aloen prijkend, ligt ruim 700 meters boven de zee, op den noordwestelijken voet van dien eenmaal geduchten, maar sedert eeuwen slapenden vuurberg. Van Bandjaran gaat de weg westwaarts naar het 6 palen verder gelegen Seréang, districtshoofdplaats van Kopo, en gewoonlijk met den naam van het district genoemd. Deze plaats ligt aan de Tji Widai, wier dal wij stroomopwaarts volgen, om, na nog 8 palen te hebben afgelegd, Widai te bereiken, doorgaans Tji Soendari genoemd naar het district waarvan het de bestuurszetel is en dat zijn naam ontleent aan

[1]) Mijn voornaamste leidsman op dezen tocht is Groneman, Bladen enz. 168 vv. Jammer dat zijn tocht door dit gebergte reeds van 1859 dagteekent. Evenals Groneman behoud ik ook de gewone schrijfwijze Patoeha en Malabar, ofschoon Dr Bleeker ons, in N. T. v. N. I. VI. 360, leert, dat de namen *Pa toewa* en *Ma lebar* moeten luiden, en *Oude vader*, *Breede moeder* beteekenen In de Soendasche taal wordt *oud* door *kolot* of *sepoeh*, breed door *roebuk* uitgedrukt. De woorden *toewa* en *lébar* zijn Maleisch, en kunnen toch bezwaarlijk voorkomen in Soendasche namen.

een riviertje dat zich twee à drie palen beneden die plaats met de Tji Widai vereenigt. Widai of Tji Soendari ligt aan den voet van den Patoeha, meer dan 1100 meters boven het zeevlak, omgeven door sawah's en koffietuinen. Na hier den nacht in den pasanggrahan te hebben doorgebracht, stijgen wij vroeg in den morgen te paard, om den vermoeienden tocht naar den top van den Patoeha te aanvaarden. Eerst gaat de weg door opklimmende sawah-terrassen, doch reeds na een paar palen bereiken wij de woudgrenzen en klinkt ons van onder het koepeldak der „kerk van ongekorven hout" het liefelijk gekweel van den Javaanschen bergzanger,

Een zingend vedertjen en een gewiekt geluid,

te gemoet. Dichter en dichter wordt het loofgewelf en steeds schaarscher worden de openingen waardoor een zonnestraal dringt of het azuur des hemels op ons nederblikt. Een wildernis van opeengepakte knoopige strobilanthes-stengels geeft hier een eigenaardige eentonigheid aan de heesterbosschen, die den voet aller stammen aan het oog onttrekken, en waarboven slechts nu en dan de breede lichtgroene bladeren der zingiberaceeën en de fijne vederschermen der boomvarens uitsteken. Maar hoog boven alles rijzen de reusachtige rasamala's, die, met een wereld van mossen en varens en heerlijk bloeiende orchideeën beladen, omkronkeld zijn door ranke lianenkoorden, die, in de sierlijkste bochten afhangende, zich van stam tot stam, van tak tot tak slingeren. Menige bergstroom wordt overgetrokken, die in bruisenden val naar beneden stort of tusschen zware rolsteenen klotsend voortschrijdt, totdat, als meer dan drie uren door het woud zijn afgelegd, zijn verminderende rijkdom verkondigt dat de groote zijkrater van den Patoeha niet ver meer verwijderd is.

Na eenigen tijd onzen tocht tusschen ruwe en grillig gekronkelde, met karig loof begroeide en met lange baardmossen behangen stammen en takken door lagere kreupelbosschen te hebben voortgezet, waarbij wij aan de rechterhand het pad laten liggen dat zich naar den hoogsten bergtop slingert, bereiken wij,

door middel van een vijftig schreden over een hobbeligen, witkleurigen steengrond, den lageren noordelijken rug van den rand des zijkraters, vanwaar zich een onvergelijkelijk schoon natuurtooneel voor onze blikken ontrolt. Beneden ons ligt de ruime vlakte van den kraterbodem, grootendeels bedekt door den groenachtig gelen spiegel van een bijna rond zwavel- of aluinmeer [1]), dat 230 meters in doorsnede heeft. Aan de noord- en oostzijde grenst daaraan een oevervlakte met spleten en scheuren doorgroefd en wit als ware zij met sneeuw bedekt. Aan den zuidelijken en westelijken oever vormen verbrokkelde witte of witgele steenen kleine schiereilanden in den vorm van puinbanken. Om den oostelijken rand der vlakte loopt een zacht hellende met vacciniums begroeide bergrug, maar in 't zuiden rijst, tot eene hoogte van ongeveer 240 meters boven ons hoofd, een loodrechte, bruingrauwe rotswand op, gekloofd met menigvuldige spleten, waardoor de donkere bosschen van zijn overhangenden rand tot den diepen afgrond nederdalen. Die rotswand is de afgebroken oostzijde van den Taman Saät, den eigenlijken bergtop, de hoogste spits van de bergketen die de vlakte van Bandong aan de zuidzijde omgeeft.

Men kan over een steenig pad langs den glooienden binnenwand van den krater tot op zijn vlakken bodem afdalen, wat evenwel, wegens de papachtige natuur van den bodem, op sommige plekken veel voorzichtigheid vereischt. Den geoloog biedt die afdaling een ruim veld van onderzoek [2]), maar wij moeten ons voortspoeden naar den ouden kratertop; want de Taman Saät is niets anders dan de schacht van den voormaligen centraalkrater, stellig ouder dan die in welken zich, door de samenvloeiing van atmospherisch water en de uit den bodem des ketels daarin opstijgende zwaveligzure dampen, het beschreven zwavelmeer gevormd heeft. De weelderigste plantengroei overwelft het pad en spartelt over den bodem. Inzonderheid treft ons het gezicht eener hier

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 62.

[2]) Vgl. ook wat Maier, in N. T. v. N. I, XV. 325, over zijn onderzoek van water en zwavelmelk uit dezen krater mededeelt. Afbeeldingen van den Patoeha en zijn krater vindt men in de Verhh. over de Nat. Gesch. d. N. O. I. Bez., Afd. Land- en Vk., pl. 70 en 71, met korte beschrijving, bl. 451.

veelvuldig voorkomende fraaie bekerplant [1]), dewijl dit merkwaardig geslacht op Java slechts schaarsch vertegenwoordigd is. In de schaduw der dichte bosschen al hooger en hooger klimmende, bereiken wij eindelijk den smallen oostelijken rand van den bergtop, vanwaar wij, tusschen het geboomte door, in de ontzachlijk steile diepte van den krater nederzien. Vandaar over den oostelijken en zuidelijken rand, nu rijzend dan dalend, voortgaande, komen wij ten laatste op den hoogsten top, waar de seinpaal voor de geographische opmetingen is opgericht, 2430 meters boven het zeevlak. Onvergelijkelijk schoone en woeste vergezichten doen zich hier aan alle zijden op. Langzaam en trapsgewijs dalen bergen en berghellingen in onafzienbare reeks in de verre diepte af. De chaos van woest dooreengeworpen ruggen en toppen, ravijnen en dalen, overal prijkend met een prachtig kleed van groene bosschen en met een eindelooze verscheidenheid van kleuren en tinten en het bekoorlijkst spel van licht en schaduw getooid, smelt allengs weg in zwakker, doffer tonen en verliest zich ten laatste in den lichtblauwen nevel die den horizon schijnt te omzweven. Hier en daar blikt tusschen het groen de bruine spiegel van een uitgestrekte rawa of trekken sneeuwwitte wolkenmassa's zich samen boven de peillooze groene diepten. In het heerlijke Telaga Patengan, het schoone bergmeer met zijne lichtgroene oevers en eilandjes, dat, op slechts weinige palen afstands van hier, vijftienhonderd meters boven de zee, aan de zuidwestelijke helling van het gebergte schittert, wêerspiegelt zich het diep azuur van den helderen hemel, en daarachter doemt in de blauwe verte een zwakke lichtstreep op, de flikkering der baren van den zuider Oceaan.

Slechts met weêrzin wendt men van dit heerlijk panorama den blik af naar de peillooze, sombere diepte van den uitgestorven krater, waarin nog niemand het gewaagd heeft af te dalen. Hij doet zich voor als een zeer regelmatige trechter in den vorm van een omgekeerde piramide, waarvan de spits is afgeslagen. De nauwe benedengrond, voor zoover men dit door de duizeling-

[1]) *Nepenthes melamphora.* Zie Miquel, Flora van N. I. I[a]. 1072. Vgl. boven D. I, bl. 151.

wekkende hoogte waarvan men dien gadeslaat, kan beoordeelen, is vlak en met gras begroeid; maar gelijk de geheele berg tot aan zijn hoogste spits met het groen van weelderig loof en moszoden getooid is, zoo heeft dit zich ook voortgezet tot in den diepsten bodem van den afgrond, — een beeld van het nieuwe leven, gedurig ontkiemend uit den dood [1]).

Na vijf palen rijdens door de bosschen van het hooggebergte bereiken wij den weg die van Tji Soendari naar den Goenoeng Tji Widai is aangelegd, en als wij dan dien weg nog twee palen gevolgd zijn, bevinden wij ons op de breede kruin van dien berg, vanwaar de bodem aan de oostzijde vrij steil afdaalt naar de plek waar de merkwaardige solfatara Kawah Tji Widai gelegen is, terwijl ten noordwesten de Goenoeng Oeroeg zijn stompen, woudrijken top opheft tot eene wat grooter hoogte dan het punt waarop wij ons bevinden. Weinige minuten zijn toereikend om ons vanhier langs een klein voetpad tusschen hoog geboomte te doen afdalen tot de open plek, waar wolken van stoom en de opeengedrongen vacciniums en erica's de aanwezigheid der solfatara aanwijzen.

De Kawah Tji Widai is een zoogenaamde explosie-krater, midden door zandsteen-lagen uitgebroken, — een trogvormige diepte, wier randen zich niet boven den vlakken bodem van den omtrek verheffen en die een chaos vertoont van verbrokkeld gesteente, als ijsschotsen opeengestapeld, en bij duidelijk bewaarde stratificatie op merkwaardige wijze verteerd, verweekt, van zwavelzuur doortrokken en met zwavel en aluin bezet. Met een sissend geluid stijgen uit ontelbare spleten zwavelzure dampen, zwavelwaterstofgas en waterdampen op en vereenigen zich tot een rook- en nevelwolk, die onveranderlijk blijft hangen boven de door de prachtigste bosschen nauw ingesloten ruimte en de temperatuur zoodanig verhoogt, dat daardoor, op een hoogte van ruim 1800 meters, eene verwonderlijk weelderige vegetatie aan den bodem wordt ontlokt. Kokend heete modderpoelen van zure klei en nieuw gevormde aluin vullen de ruimte tusschen de steenblokken aan en vormen aan de oppervlakte een onzekere, bedriegelijke korst,

[1]) Junghuhn, Java, II. 62.

die de zonderlingste uit aluin en andere bestanddeelen gevormde grauwkleurige efflorescentiën draagt, nu op bloemkool, dan op korstmossen, dan weder op takkige koralen gelijkende. Het overtollige water van dezen ketel ontlast zich door eene zwavelig-zure beek in de Tji Widai, die wij reeds als een zijrivier van de Tji Taroem leerden kennen [1]).

Van den Kawah Tji Widai trekken wij door schier nooit betreden wildernissen met onvergelijkelijk forschen plantengroei, alleen op de aanwijzing van het kompas en onder aanhoudend rijzen en dalen, over hooge bergkammen en langs steile kanten naar den Goenoeng Wariengien, den zuidoostelijken hoektop van het Pengalengan-gebergte [2]), weder in het district Bandjaran gelegen. Midden op de kruin is ten dienste der geographische opnemingen een deel van het bosch weggekapt, zoodat noord- en zuidwaarts het gezicht vrij is. Noordoostwaarts ligt de kleine bergvlakte van Pengalengan voor ons, aan de westzijde begrensd door den Goenoeng Tiloe, een ouden afgeronden vulkaan, die met zijn golvende zijribben en bijtoppen den voorgrond grootendeels bedekt. Van welke zijde men den berg ook gadeslaat, altijd zijn met den hoofdtop twee bijtoppen zichtbaar, en het is daaraan dat de berg den naam van Goenoeng Tiloe, d. i. Driebergen, verschuldigd is. Van zijne hellingen storten zich langs steile wanden en over donkere rolsteenbeddingen woeste bergstroomen af, die zich straks verliezen in eene diepe rotskloof, het bed der onstuimige Tji Sangkoewi, welke de eenige afwatering van het plateau vormt en tusschen den Tiloe en den Malabar doorbreekt om haren weg naar de vlakte van Bandong en naar de Tji Taroem te zoeken. Wat verder oostwaarts, aan de overzijde der vlakte, doorboren de hooge kruinen van den Malabar de blanke

[1]) Bl. 260. Zie over den Kawah Tji Widai, Groneman, t. a. p. 200; Junghuhn, Java. II. 62.

[2]) Zie Dl. I, bl. 80. De G. Waringien komt op onze kaarten niet voor. Groneman noemt hem „den zuidoostelijken hoektop van het Kendeng-gebergte“, wat ik meen te moeten toeschrijven aan de onzekerheid in het gebruik der namen Brengbreng en Kendeng. Dat het Pengalengan-gebergte, „de laatste uitlooper van den G. Brengbreng“, bedoeld is, kan voor den opmerkzamen lezer aan geen twijfel onderhevig zijn.

wolken die als een mantel om zijne breede schouders hangen. Aan de oostzijde zien wij als grens der vlakte de drie hooge en breede, door lagere zadels verbonden ruggen van het Wajang-gebergte verrijzen, en ter halver hoogte van den middelsten rug bespeuren wij een kraterkloof, waaruit een sneeuwwitte dampzuil naar de wolken stijgt en wonderschoon afsteekt tegen den donkeren achtergrond van blauwgroene bergwouden. Tusschen al die bergen ligt het kleine maar schoone plateau van Pengalengan ingesloten, de thans droogliggende bodem van een voormalig bergmeer. Het was Junghuhn die, door de ligging en de prachtige wouden van dit plateau bekoord, in 1839 het eerst de aandacht vestigde op zijne uitnemende geschiktheid voor de koffiecultuur. Weldra werd nu eene oppervlakte bosch van drie palen middellijn geveld; een pasanggrahan werd gebouwd [1]) en er ontstond een nederig dorp, dat den naam van Pengalengan ontving; en thans steekt er het donkere loof van honderdduizenden koffieheesters heerlijk af tegen het lichtgroen gebladerte der tweemaal zoo hooge dadapboomen die ze overschaduwen, terwijl de uit beide samengestelde tuinen slechts kreupelboschjes schijnen, vergeleken met de honderd voet hooge wouden die ze van alle zijden omringen.

Wenden wij van den Goenoeng Wariengien den blik zuid- en zuidwestwaarts, dan genieten wij een niet minder schoon gezicht over de woudrijke ribben van het Brengbreng-gebergte, afdalende tot in de geheimzinnige diepten van het dal der Tji Laki, die hier het Tji Andjoersche district Tji Damar doorstroomt, terwijl de rotsgebergten der Zuidkust, door welker kloven en ravijnen die rivier zich den weg naar zee baant, den onmetelijken gezichtskring begrenzen [2]).

Van de hoogte van den Goenoeng Wariengien voert een hier en daar steile, maar vrij breede en gemakkelijke bergweg, midden door de lommer der maagdelijke wouden naar het dorp Pengalengan, reeds van den top te herkennen aan een paar roode stippen en grauwe punten te midden der zee van groen. Het zijn de pannen daken van de pasanggrahan en de nederige bamboehutten van het daarom heen verrezen bergdorp. Een ander schoon en

[1]) Nat. T. v. N. I. XV. 34. [2]) Groneman, t. a. p. bl. 220 vv., 234.

breed bergpad voert van het dorp door de weelderige koffietuinen die het omgeven, naar den zuidwestelijken voet van den Malabar. Deze kolossale berg heeft geene kegelvormige kruin, maar bestaat uit twee zich ver uitstrekkende lange ruggen, die eene bijna driehoekige ruimte insluiten en aan de oostzijde in een spitsen hoek samenkomen, welke zuidoostwaarts uitloopt in een afgeronde kruin van kleinen omvang, den hoogsten top van het gansche gevaarte. De steile afdaling der beide bergruggen naar de binnenzijde kenmerkt hen als een kratermuur, in westnoordwestelijke richting doorbroken door een wijde, kloofachtige opening, aan welker beide zijden de bergruggen in steile toppen eindigen. Daar alle wanden, kloven en ravijnen van den berg met ondoordringbaar bosch bekleed zijn, is het onmogelijk te bepalen of de oude kraterbodem nog sporen van vulkanische werking in fumarolen en heete modderpoelen vertoont; de eenige nog herkenbare bewijzen van het vulkanisch karakter des bergs zijn twee warme bronnen aan zijne zuidelijke helling. Midden over den Malabar loopt de grens tusschen de districten Bandjaran en Tji Pĕdjeh (of Peudjeh), waarvan het eerste tot de afdeeling Bandong, het andere tot de afdeeling Tji Tjalengka behoort. De hoogste, oostelijke top, door Metzger op 2318 meters bepaald, en niet veel minder dan 1000 meters boven het diepst van den kraterbodem stijgende, behoort tot Tji Pedjeh. In het belang van den geographischen dienst zijn de bosschen geveld, die hem vroeger bekleedden, en steeds worden, om het uitzicht naar alle zijden vrij te houden, alle hoogere heesters en struiken door het kapmes weggeruimd.

Vanuit Tji Parai, de hoofdplaats van het district Tji Pĕdjeh, werd de berg in 1839 door Junghuhn aan de oostzijde bestegen. Hij moest toen eenige mannen vooruitzenden om de rhinocerospaden op te sporen en verder den weg te banen door het kappen van het struikgewas [1]). Thans wordt de berg gewoonlijk vanuit Pengalengan beklommen, omdat de beide aan de hellingen van

[1]) Uitstapje naar de bosschen van de gebergten Malabar, Wayang en Tilu op Java (overdruk uit het Tijdschr. v. Nat. Gesch. en Phys., D. VIII). bl. 18 v.

den Malabar gelegen kinaplantsoenen, Tji Niroean en Tji Bĕrem (Beurem), door goede wegen met die plaats verbonden zijn. De kina-aanplanting van Tji Bĕrem, in 1877 324,000 planten bevattende, ligt verder oostwaarts aan de helling van den Malabar, op eene hoogte van 1560 meters; wij volgen het breede en gemakkelijke, de steilere deelen in bevallige kronkelingen omslingerende pad, dat van den zuidwestelijken voet naar de kina-aanplanting van Tji Niroean voert. In 1855 door Junghuhn aangelegd, is zij de oudste in deze streken, en bevatte in 1877 394,000 kinaplanten, deels in den vollen grond, deels nog in kweekerijen verzorgd. Het établissement ligt op eene hoogte van 1566 meters, maar vele der tot Tji Niroean behoorende tuinen zijn tot op veel grooter hoogte verspreid. In verband daarmede zijn de wouden, die oorspronkelijk over den ganschen Malabar een onafgebroken groen kleed spreidden, thans door tal van voetpaden doorsneden, waardoor deze berg, zoo rijk in wonderen van de plantenwereld, zich ook door de ongewone toegankelijkheid dier schatten voor botanische wandelingen bijzonder aanbeveelt. Is men de kinatuinen voorbij, dan worden de paden steiler en smaller, maar toch kan men zonder gevaar, zelfs te paard, tot den hoogsten, zuidoostelijken top opstijgen.

Is men daar eenmaal aangekomen, dan geniet men bij helder weder een vergezicht, dat zelfs op Java schaars zijne wedergade heeft. Het schoone plateau van Pengalengan ligt aan onze voeten, met het gansche traliewerk van bergen en bergketenen die het ten oosten en westen insluiten. Oostwaarts zien wij, over de bergreeks van den Wajang heen, in het boschrijke hoogdal waarin de Tji Taroem haren oorsprong neemt, en waaraan ik elders in dit werk [1]) voorstelde ter onderscheiding den naam van Plateau van Tegal Badoeng te geven. Aan de andere zijde van dit plateau, ver in het zuidoosten, zien wij een dampzuil uit den helder zwavelgeel gekleurden krater van den Pepandajan omhoog dwarrelen. Vandaar noordwaarts op kan ons oog de gansche keten volgen die den Pepandajan met den Rakoetak

[1]) D. I, bl. 80.

verbindt, en de rookkolom van den Kawa Manoek achter de dichtbegroeide toppen van den Poentjak Tjai zien omhoog rijzen. Over den Rakoetak heen ontwaren wij in het oosten de blanke dampzuil die uit den zwarten Goentoer-top omhoog stijgt, en links van dezen den rook die boven de fumarolen en borrelende modderpoelen van den Kawa Karaha zweeft. Achter de Pepandajan-keten, en slechts gedeeltelijk er door bedekt, zien wij van den spitsen top van den Tji Korai de donker blauwe ribben steeds verder uiteenwijkend naar beneden dalen. Nog verder op den achtergrond onderscheiden wij, een weinig links van den Tji Korai, den Geloenggoeng, en meer noordwaarts den Telaga Bodas en het Malembong-gebergte. Maar zelfs over de grenzen der Preanger reikt het oog, en niet slechts de Sawal en de Tjerimai in het aangrenzende Tjeribon, maar zelfs de ver verwijderde Slamat, de reus van Tegal, teekenen zich tegen de lucht in het melkachtig troebele verschiet.

Wenden wij den blik westwaarts, dan is de gezichtskring begrensd door andere reeksen van met bosch begroeide bergketenen, gekarteld door talrijke toppen, waarvan de Patoeha de hoogste is. Vóór dezen berg vertoont zich de slapende Tiloe, ofschoon een aanzienlijke kegel, als een heuvel die tegen de helling van den Patoeha leunt, en van de grootere hoogte waarop wij ons bevinden, zien wij neder op zijne steile ribben en zijn afgeronden top. Meer naar het zuiden zien wij den kraterdamp van den Kawa Tji Widai uit de eeuwige bosschen opstijgen. Met den Tiloe is zuidoostwaarts de Goenoeng Wariengien verbonden, van wiens top wij vroeger het plateau van Pengalengan hebben gadegeslagen.

Zien wij naar het zuiden, dan laten wij den blik langs de schoone keten van den Wajang en den zuidwestwaarts daarmede verbonden Windoe glijden, om tusschen dezen en den G. Wariengien heen door te dringen in het eenzame geheimzinnige bergland van het zuiden, van Tji Damar en Kandang Wesi, met zijn woeste rotsgevaarten, zijn steile rivierkloven en zijn ongerepte wildernissen.

Keeren wij ons eindelijk ook naar het noorden, dan overzien wij een deel der 700 meters beneden ons liggende vlakte van Bandong,

met hare lichtgroene sawahs en talrijke dorpen het tegenbeeld van het woeste boschlandschap aan de zuidzijde. Een ander deel wordt echter door de noordelijke en noordoostelijke jukken van het gebergte aan onzen blik onttrokken. Maar ook hier verrijzen trotsche berggevaarten in alle richtingen aan den horizon. Ginds ver in het westen heft de machtige Gedé, de omvangrijkste der Preanger vulkanen, zijne donkerblauwe toppen in de lucht; dan volgen naar het oosten de steile kalkrotsen van Gandasoeli (of Plèrèd), die de laaglanden van Krawang van de Preanger scheiden, de verbrijzelde toppen van den Boerangrang, de breede rug van den Tankoeban Prahoe, de massieve kegel van den Boekiet Toenggoel, voorts, op de grenzen van Bandong met Soemedang, de Poelasari en slanke Menglajang, en ver daarachter de kale hellingen van den Tampomas [1]).

Ik heb niet veel meer kunnen doen dan de hoofdtrekken van het skelet der hier zichtbare bergreeksen aanwijzen, en moet het aan den lezer overlaten het met stroomen te dooraderen, met het rijkste plantenkleed te bedekken en met het heerlijk licht der tropische zon te overstorten, door een beroep op zijne verbeelding. Thans noodig ik hem uit langs de zuidelijke helling van den Malabar, die bedekt is met schoone koffietuinen, in de schaduw van oude woudboomen aangelegd en door breede paden doorsneden, weder naar het plateau van Pengalengan af te dalen, tot wij aan onze linkerhand een bergpad ontmoeten, 't welk ons de gelegenheid biedt door het dichte woud, dat zich hier meer door zware en laag vertakte, dan door hooge en slank oprijzende stammen kenmerkt, de solfatara van den Wajang te bereiken. Dit gebergte vormt den oostelijken rand van het plateau van Pengalengan en begrenst tevens het district Bandjaran tegen de tot de afdeeling Tji Tjalengka behoorende districten Tji Pĕdjeh en Madjalaja, wier onderlinge grenslijn mede op den Wajang

[1]) Over den Malabar is Junghuhn in zijn Java (II. 66) bijzonder kort, daar hij den berg reeds uitvoerig in het boven (bl. 272, noot 1) vermelde artikel beschreven had. Later gaf hij vele nieuwe bijzonderheden in Nat. T. v. N. I. XV. 38 vv. Niet minder uitvoerig beschrijft Groneman zijn beklimming van den Malabar in Bladen enz., bl. 249 vv.

uitkomt. Ook het Wajang-gebergte is in de laatste jaren, evenals de Goenoeng Tiloe en Goenoeng Tji Widai, aan de uitbreiding van de kinacultuur dienstbaar gemaakt; in de aan zijne hellingen op eene hoogte van ruim 1500 meters gelegen plantsoenen van Tji Bitoeng worden volgens de laatste opgave 261,000 kinaplanten verzorgd [1]. Doch de voornaamste bijzonderheid van dit gebergte is de reeds vermelde solfatara, die Junghuhn niet aarzelt de merkwaardigste van geheel Java te noemen [2].

Dat gedeelte van het gebergte waarin de solfatara gelegen is, bestaat uit twee kleine, zich slechts weinig boven den bergkam verheffende toppen, verbonden door een boogvormigen rug, waarvan de holle zijde naar het westen, en dus naar het plateau, is gekeerd. Op den steil afdalenden voet van dit gedeelte ligt de solfatara, die Junghuhn beschouwt als het uitwerksel eener secundair vulkanische uitbarsting en die te midden van in alle richtingen zich mijlen ver uitstrekkende wouden het eenige kale plekje vormt. Nadert men die plek door het dichte woud van eiken en kastanjes, kambérong- en poespa-boomen [3], hier en daar afgewisseld door de reusachtige coniferen van het geslacht Podocarpus [4], dan zou men wanen een witten muur, of liever nog een gaasachtigen witten doek, achter het geboomte gespannen, voor zich te zien. Alle rotsen dier kale ruimte toch, van de grootste blokken tot het kleinste brokje gruis, zijn verbleekt tot een melkwitte kleur, ofschoon het oorspronkelijk grauw daar overal doorheen schemert, terwijl bovendien de plek nog door de witte dampen der solfatara beneveld is. De kawa vormt een spleet die over een lengte van 700 voet van het zuidoosten naar het noordwesten afdaalt en van het noordoosten naar het zuidwesten ongeveer 500 voeten breed is, en vertoont zich als een uiteengescheurd, met kloven doorsneden en van dampen doorwoeld gedeelte der steile helling. De gewone verschijnselen die zulke solfatara's overal aanbieden: verhitte bodem, — waterdamp, — zwavelzure dampen, die, hier sissend, ginds bruisend, uit

[1]) Koloniaal versl. van 1878, bijl. SS. [2]) Java, II. 69.
[3]) *Astronia spectabilis* en *macrophylla*, *Schima Noronhae*. [4]) Zie D. I. 164.

duizend spleten en gaten uitbreken, — zwavelkristallen en groote hoeveelheden gesublimeerde zwavel rondom de openingen opgehoopt, — verbleekte, verweekte, in alle graden van ontbinding verkeerende rotsstukken van verschillende grootte, — op de diepere plaatsen heete, troebele, steeds borrelende waterplassen, — en te midden van dit tooneel van verwoesting de altijd groene, schoon vaak met het aanzetsel der dampen overtogen vaccinieeën, die juist bij voorkeur zulke standplaatsen zoeken, — geen van die allen ontbreken ook hier; maar bijzonder merkwaardig is de kawa van den Wajang door de zuidwestwaarts uit haar afstroomende zwavelzure beek Tji Panjeredan, die eerst op 3½ paal afstands van den krater, na een aantal beken van zuiver water te hebben opgenomen, den zuren smaak verliest, ofschoon een weiachtige melkkleur haar ook dan nog blijft kenmerken; door den geiser die zich in de laagste kraterhelft aan den voet van een gedeeltelijk verteerden rotswand heeft gevormd, en waarschijnlijk ontstaan is doordien zich op den bodem van een waterpoel een fumarole opende, wier werking het water in de vulkanische spleten deed dringen en de mondingen der dampkanalen afsloot, totdat de toenemende spankracht der dampen de drukking van het water overwon en een deel daarvan, dat echter steeds in het bekken terugkeert, met groote kracht in de hoogte wierp; door de groote hoeveelheden zilverwitte pluimaluin, die door de gedurige werking der zure dampen op de trachiet-lava gevormd worden; en eindelijk door de groote fumarole van gloeiend heete en veel opgelost kiezelzuur bevattende dampen, die in het noordoosten der kawa met sterk gedruis ontspringt, en uit een breede, in de diepte met water gevulde opening een heeten spatregen om zich heen spreidt, die met den neêrslaanden waterdamp samenvloeit tot een kleine zure beek welke zich later met de Tji Panjeredan vereenigt [1]).

De assistent-residentie Tji Tjalengka, die wij thans hebben betreden, is als een der hoofdzetels van de koffiecultuur te beschouwen.

---

[1]) Junghuhn, Uitstapje enz., bl. 45 vv., Java, II. 67 vv.; Groneman, Bladen enz., bl. 235 vv.; Rost van Tonningen in N. T. v. N. I. I. 137.

Koffie is hier het voornaamste en, voor zoover de voor de Europeesche markt bestemde artikelen betreft, nagenoeg het eenige product. Op de vele perceelen die in deze afdeeling in huur of erfpacht aan Europeesche ondernemers zijn afgestaan en die over al hare districten verdeeld zijn, is tot dusver de koffieteelt hoofdzaak, ofschoon ze ten deele ook voor den aanplant van kina, thee en tabak zijn bestemd. Alle berghellingen dragen hier een welig koffieplantsoen, en in verband daarmede zijn thans in deze afdeeling overal te voet en te paard begaanbare wegen en de noodige pasanggrahans aangelegd, ten behoeve van de inspectie-reizen der ambtenaren. Een bezoek van de schoonste en merkwaardigste punten dezer afdeeling levert dus thans slechts weinig bezwaar op.

Wat de Gouvernements-koffiecultuur betreft, zijn vooral ook in deze afdeeling de uitwerkselen zichtbaar van de nieuwe regeling die in 1872 in de Preanger werd ingevoerd, en, toen deze boven verwachting gunstige resultaten opleverde, na een in 1875 gehouden plaatselijk onderzoek, door den Gouverneur Generaal over geheel Java werd uitgebreid, behoudens de bevoegdheid der Residenten om, in overleg met den Hoofdinspecteur der koffiecultuur of den Directeur van Binnenlandsch Bestuur, wegens bijzondere omstandigheden daarvan af te wijken [1]). De hoofdtrekken van het nieuwe stelsel zijn, dat de aanleg van groote tuinen op verren afstand van de woning der cultuurplichtigen vervangen wordt door den aanplant van kleine tuinen in de nabijheid der desa's; dat alleen de bezitters van bouwgronden en tuinerven boven een bepaald minimum tot dienst in de koffietuinen verplicht zijn en oproeping der bevolking in massa daartoe verboden is; dat om de desa's in de koffiedistricten een kring met een straal van 12 palen getrokken wordt, buiten welken, zonder

[1]) De Preanger-regeling is vastgesteld bij besluit van 29 Jan. 1872 (Bijbl. op het Stbl. n° 2738); zij is over de overige koffie-produceerende gewesten van Java, met uitzondering van Pasoeroean en het Tenger-gebergte, uitgebreid bij besluit van 26 Mei, 1875 (Bijbl. op het Stbl. n° 3084), en ook op Pasoeroean van toepassing verklaard bij besluit van 23 Sept. 1877 (Bijbl op het Stbl. n° 3233). De gevolgen dezer bepalingen leert men kennen uit de Regeerings-verslagen.

uitdrukkelijke machtiging van den Gouv. Gen., geen koffieaanplant mag gevorderd worden, en binnen welken de woeste gronden voor de Gouvernements-koffiecultuur moeten gereserveerd blijven, ten zij de Resident het noodig oordeelt ze voor den inlandschen landbouw af te staan; dat van de bevolking bij de koffiecultuur ingedeeld, niet meer gevergd mag worden dan een jaarlijksche aanplant van 50 boomen voor iederen planter, en zulks nog wel alleen voor zoover de beschikbare werkkrachten hem veroorloven die te onderhouden; en eindelijk, dat de bevolking, zoowel desa'sgewijze als individueel, zich door vrijwilligen aanplant en onderhoud van het voorgeschreven getal boomen van den aanleg van nieuwe tuinen op last der Regeering kan ontslaan, ja zich ook van de werkzaamheden in de reeds bestaande kan bevrijden, wanneer deze laatste bij vrijwillige overeenkomst met medewerking van het Bestuur door meer nabijgelegen desa's overgenomen of wel aan gegoede inlanders voor geheel vrijwilligen aanplant afgestaan worden. Door deze bepalingen, die zoo kennelijk de strekking hebben om de bezwaren der verplichte cultuur te temperen, is tevens een weg voor de uitbreiding van vrijwilligen aanplant geopend, die daarenboven ook door den aan het goedvinden der Residenten overgelaten afstand van woeste gronden aan inlanders, uitsluitend voor de koffiecultuur en tot een maximum van 50 bouws aan denzelfden persoon, in hooge mate bevorderd wordt. Nevens de reeds vroeger buiten bemoeienis der Regeering gebleven en ook thans als geheel vrijwillige teelt gehandhaafde pager- en kampong-koffie, is nu, ten gevolge dezer bepalingen, vooral in de Preanger, waar zij het langst in werking zijn geweest, een vrijwillige koffiecultuur in geregelde tuinen onder verschillende vormen ontstaan, met dien verstande evenwel, dat alle vrijwillig door inlanders geteelde koffie aan de verplichte levering aan het Gouvernement tegen den bepaalden prijs onderworpen blijft. De vrijwillige koffietuinen, wier aantal in de Preanger reeds zeer groot is en jaarlijks toeneemt, worden in drie soorten onderscheiden. De eerste soort zijn de mardika-tuinen (d. i. vrije tuinen). Het zijn de tuinen die bij overeenkomst aan inlanders zijn afgestaan, het zij omdat de cultuurplichtige bevolking ze minder

voor haren arbeid geschikt achtte en dus verkoos elders te planten; hetzij omdat zij, volgens de nieuwe bepalingen omtrent den afstand der tuinen van de desa's, als Gouvernementstuinen moesten vervallen en afgeschreven worden. Zij worden dikwijls aangevraagd door inlanders die in het bezit van eenig kapitaal zijn, inzonderheid door hadji's, en men prijst de zorg waarmede zij onderhouden worden, waartoe intusschen het van Gouvernementswege geoefende toezicht zeker niet weinig bijdraagt. De tweede soort zijn de sorangan-tuinen (privaat-tuinen). Het zijn de voor de koffieteelt aan inlanders afgestane woeste gronden, waarvan het aantal al mede gedurig toeneemt, daar de aanvragen zeer worden aangemoedigd door de bepaling, dat de ondernemer, als hij gedurende vijf jaren stipt aan alle voorwaarden voldaan heeft, erfelijk individueel bezitter wordt, waardoor dan tevens, volgens de bepalingen der Agrarische Wet, de weg tot overgang in vollen eigendom is geopend. Vervreemding van zulke tuinen aan andere inlanders is slechts met vergunning van den Resident, aan niet-inlanders in het geheel niet geoorloofd. De derde soort eindelijk zijn de milik-tuinen (eigen tuinen), waardoor men verstaat de tuinen die door cultuurplichtigen op hun eigen (soms echter slechts gehuurden) grond zijn aangelegd en onderhouden worden, boven en behalve den arbeid dien zij in de Gouvernementstuinen te verrichten hebben. Deze vooral nemen zeer sterk toe en schijnen nog wel de beste uitkomsten op te leveren.

De opkomst dezer vrije cultuur dagteekent, zelfs in de Preanger, nog van een te kort verleden, om met zekerheid over de resultaten te oordeelen; blijft zij, gelijk tot dusver, stand houden en zich uitbreiden, dan mag men in weinige jaren een geheele hervorming der koffiecultuur in deze residentie te gemoet zien. Reeds nu is de invloed op vele plaatsen merkbaar en wisselen in de koffiedistricten overal vrije tuinen de Gouvernementstuinen af [1]).

---

[1]) Een good overzicht van deze hervorming der koffiecultuur geeft de Louter, Handleiding, 2e druk, blz. 398 vv.

Wij bespeuren dit ook aan de koffieplantsoenen die de hellingen van den Malabar en het daarmede samenhangend Wajanggebergte bedekken, maar niet minder ook, wanneer wij, van dit laatste aan de Tji-tjalengkasche zijde afdalende, de Tji Taroem oversteken om het gebergte te bezoeken dat zich, aan hare overzijde, van den Rakoetak tot den Pepandajan uitstrekt. Ik moet hier den lezer herinneren dat tusschen deze beide bergreeksen de hoogvlakte ligt waarop de Tji Taroem ontspringt, en waarin de rawa's Gedé en Tegal Badoeng zich door haar van het overtollige water ontlasten [1]). Die hoogvlakte, naar het zuiden meer uitgebreid, is tusschen den Wajang en de daar tegenover liggende bergen Poentjak Tjai en Goewa schier tot een hoogdal vernauwd. Het is op dit punt dat wij haar overtrekken om in de eerste plaats de weinig bekende solfatara te bezoeken, die den naam van Kawa Manoek (Vogelkrater) draagt. Deze kawa ligt in het district Timbang Anten, nabij zijne grens met Tji Pĕdjeh, op de oostelijke helling van den Goenoeng Goewa. Junghuhn zag haar slechts in de verte, van den Goenoeng Goentoer af, waar hij hare dampen omhoog dwarrelen en den door hare werking verbleekten grond door het woud zag schemeren; maar zij werd reeds in 1833 bezocht, beschreven en afgebeeld door de heeren Muller en van Oort. In 1842 werd de kawa onderzocht door den heer Hasskarl. Op hem volgde in 1844 de heer P. J. Maier, die, toen hij in 1852 zijn bezoek in gezelschap van Dr. Bleeker herhaalde, de opmerking maakte dat de solfatara in 10 jaren tijds aanzienlijk in omvang was toegenomen. Op vele plaatsen in hare nabijheid, die vroeger een vasten bodem hadden gevormd, hadden nieuwe instortingen plaats gehad, zoodat er nu de vulkanische dampen ongestoord konden ontwijken en de ontleding van het gesteente gedurig voorzetten. De kawa heeft een grooten omvang, minstens ¼ paal in doorsnede, en bevat meer

---

[1]) Zie Dl. I, blz. 80. Zeer zonderling is het dat ergens bij de bronnen van de Tji Tjaroem, behalve eenige steenen, — het overblijfsel van een oud bouwwerk, — een zeer verminkt beeld, een groote steenen martavaan en een oud stuk geschut gevonden worden. Een curieuse verzameling op die hoogte! Zie T. v. N. I. 1871. II. 238.

dan twintig modderpoelen van verschillende grootte, meest allen gevuld met kokend mineraalwater, waardoorheen, onder hevig gedruis, de gassen ontsnappen, die het water eenige voeten hoog opwerpen. In de nabijheid dier poelen is het trachietachtig gesteente tot blauwachtige modder ontleed, en waar de rotsen nog haren vorm behouden hebben, is toch de samenhang verbroken en vallen zij bij lichte aanraking uiteen, zoodat het groote voorzichtigheid eischt van den eenen poel tot den anderen te komen [1]).

Op vier palen afstands oostnoordoost van de Kawa Manoek ligt de pasanggrahan op den Pasir Kiamis, — een westelijken uitlooper van den Goenoeng Kiamis, die ten noorden van den Kawa Manoek verrijst. De weg naar den pasanggrahan, die weder voor een deel door koffietuinen voert, is vooral merkwaardig door de groote obsidiaan-blokken, die hier in menigte verstrooid en zelfs opgestapeld liggen en vermoedelijk door den Pepandajan zijn uitgeworpen. Sommige dezer blokken, ofschoon den uiterlijken vorm van obsidiaan behoudende, zijn gemakkelijk tot poeder te wrijven en vertoonen zich, waar de ontbinding nog verder gevorderd is, als een schoone, witte pijpaarde. Te midden van dit obsidiaan-terrein liggen, op een paal afstands van den pasanggrahan, twee warme minerale bronnen, de eene aan den linker-, de andere aan den rechteroever der rivier Tji Bodas, die zich oostwaarts een weg baant naar de Tji Manoek. Van de eerste, wier water zich in eene ronde, kunstmatig gevormde kom van 10 voet diameter verzamelt, wordt door de inlanders veel als badplaats gebruik gemaakt [2]). Uit de achtergalerij van den pasanggrahan geniet men een schoon gezicht op den Pepandajan, in wiens dwarrelende witte rookwolken de berggeest ons schijnt toe te wuiven, dat te midden zijner wildernissen de

---

[1]) De literatuur over dezen krater bestaat uit de beschrijving en afbeelding door Muller en van Oort in Verhh. o. d. Nat. Gesch. Afd. Ld. en Vk., bl. 457 en pl. LXXX, — de mededeelingen van Hasskarl in Junghuhn's Java, D. II (doch alleen in den tweeden druk, bl. 125 vv.), en een opstel van den Heer Maier in Nat. T. v. N. I. IX. 123, getiteld: „Scheikundig onderzoek van het mineraalwater voorkomende in de solfatara Kawa Manuk“.

[2]) Maier in Nat T. v. N. I. VI. 301, XIV. 87.

Natuur ons nieuwe geheimen ontsluieren zal. Dwars door het district Timbang Anten rijden wij van den Pasir Kiamis naar het liefelijke Tji Soeroepan, dicht bij het punt waar de grenzen van Tji Tjalengka, Limbangan en Soekapoera Kolot te zamen komen; want van die paradijsachtige plek is de beste gelegenheid om op te stijgen naar de helsche smidse [1]) waaruit zich, meer dan honderd jaren geleden, eensklaps en onverwachts dood en verderf over 40 dorpen verspreidde.

Tji Soeroepan, aan de noordzijde van den zadel die den Pepandajan en Tji Korai verbindt, op eene hoogte van ruim 1300 meters gelegen, biedt een aangenaam klimaat, een overvloed van groenten, bloemen en vruchten en heerlijke gezichtspunten op de zuidelijkste vulkanen van Java, westwaarts op den Pepandajan, oostwaarts op den Tji Korai in de afdeeling Limbangan. Pruimeboomen uit gematigder zone groeien hier naast pisangs en djeroeks; aardappelen, kool en uien naast tabak, rijst, koffie en thee; en fuchsia's, balsaminen, zonnebloemen en vooral een overvloed van heerlijke rozen naast de bloemen die gewoonlijk de tuinen van Java versieren [2]).

De Pepandajan, wiens hoogste punt, volgens Metzger, tot 2613 meters stijgt, verheft zich niet aanmerkelijk boven de gemiddelde hoogte der bergketen, waarvan hij het zuidoostelijk uiteinde vormt. Hij onderscheidt zich vooral door de verbazende grootte zijns kraters, wiens bleeke en gedeeltelijk zwavelgele wanden op grooten afstand zichtbaar zijn. Die steil oprijzende wanden beschrijven om de zuidoostzijde van den krater een halven kring, gevormd deels door den rechterbergwand van den Pepandajan zelven, deels door de hellingen van twee kegelvormige toppen, die in verband met den linkerrand der kloof steil en puntig oprijzen, en waarvan de dichtst bij den Pepandajan gelegene Goenoeng Kembang, de meer verwijderde, die nog twee kleine bijspitsen heeft, G. Bobok genaamd wordt. De holle

[1]) Smidse of smederij is de juiste vertaling van den naam Pepandajan, die, zooals Junghuhn opmerkt, moeilijk in gepastheid zou te overtreffen zijn.

[2]) MS. aanteekeningen van den heer Adema, een voormaligen leerling, aan wien ik voor de kennis der afdeeling Tji Tjalengka veel verschuldigd ben.

zijde van den kringvormigen wand gaat over in een lange, zeer breede kloof, die eene allengs dieper wordende insnijding vormt. Deze kloof richt zich eerst lijnrecht noordwestwaarts, maar wendt zich later naar het noorden, en verliest zich eindelijk in een gewone rivierkloof, die langs de noordoostelijke helling van den berg afdaalt.

Hoog boven den krater zijn de wanden met dicht bosch bedekt, waaruit de Tji Pepandajan te voorschijn treedt, wier aanvankelijk zoet en kristalhelder water, in haren nederwaartschen loop door de kloof, allengs troebel en door de dampen die aan haren oever en in hare bedding opbruisen, sterk met zwavelig zuur bezwangerd wordt. Waar echter de kraterkloof een gewone rivierkloof wordt, verliest ook de beek gedeeltelijk haar karakter en wordt, onder den naam van Tji Bĕrĕm, een meer gewone rivier. De zeer oneffen bodem der kloof bestaat uit een verscheidenheid van vulkanische uitwerpselen, gedeeltelijk bedekt door de rotsbrokken die door de verwering en ontbinding der wanden in ontelbare menigte zijn afgestort en de beek op vele plaatsen tot het vormen van kleine watervallen dwingen. Schoone boomvarens en tal van poespa-boomen bekleeden een groot deel zoowel van den kraterbodem als van de rotsen die hem omgeven, en in den krater verheffen zich, tot eene hoogte van twee à drie voet, een aantal moddervulkanen of salsen, — kleine regelmatige kegels wier doorboorde top een kringvormigen rand heeft, welke met tusschenpoozen van 20 à 25 seconden, onder een sterk gerommel, door heet, modderachtig water overstroomd wordt. Dat de verharding der op den rand blijvende modder deze salsen niet allengs tot grootere hoogte opbouwt, is toe te schrijven aan de hevige schudding die ze van tijd tot tijd weder doet instorten.

De Pepandajan had, voor zoover wij weten, tot 1772 in volkomen rust verkeerd, toen in den nacht van den 11den op den 12den Augustus van dat jaar eensklaps de uitbarsting plaats had, die zijn naam, schoon geene latere ooit gevolgd is, voor altijd heeft geducht gemaakt. De bewoners van het dal van Garoet, dat zich ten oosten en noordoosten van den Pepandajan uitstrekt [1]), werden omstreeks middernacht door een donderend

[1]) Zie Dl. I. 84.

gerommel uit den slaap opgeschrikt, en zagen met ontzetting uit den top des bergs een helderen vuurglans opflikkeren, terwijl verbazende hoeveelheden gloeiende puinbrokken, met kracht in de lucht geslingerd, de streek ten noordoosten van den berg in een onafzienbaar puinveld verkeerden, boven welks oppervlakte zich thans nog millioenen puntige en scherphoekige rotsbrokken verheffen. Een belangrijk deel van den berg sloeg uiteen en zijne gedaante onderging eene ingrijpende verandering. Men zegt dat door deze uitbarsting 40 dorpen verwoest en bijna 3000 menschenlevens vernietigd werden. Hoogst merkwaardig is het dat in dienzelfden nacht ook uitbarstingen van den Tjerimai en den Slamat hebben plaats gegrepen, terwijl het zeer waarschijnlijk is dat de boven vermelde Kawa Manoek bij dezelfde gelegenheid is ontstaan [1]).

Het is in Indië noch gebruikelijk, noch raadzaam, moeilijke bergtochten over een lang tijdverloop uit te strekken, dewijl dan de last van het medesleepen der benoodigdheden te zwaar wordt en omdat men in het tropische klimaat zich voor overmatige vermoeienis moet wachten. Maar ook onze denkbeeldige reis heeft behoefte aan rustpunten. Wij keeren dus in gedachten van den Pepandajan naar Pengalengan en vandaar naar Bandong terug, om vandaaruit op een nieuwen tocht de afdeelings-hoofdplaats Tji Tjalengka, den vulkaan Goentoer en eenige der voornaamste punten in de westelijke, tot de afdeeling Tji Tjalengka behoorende helft van het plateau van Garoet te leeren kennen.

Met dat doel rijden wij over de Bandongsche vlakte langs den Soemedangschen postweg terug, totdat, even voorbij Tji

---

[1]) In het eenige oorspronkelijke bericht van deze uitbarsting, afkomstig van den predikant Mohr en opgenomen in Dl. XIV der Verhh. van de Holl. Mij. d. Wetensch te Haarlem, bl. 88, wordt gezegd, dat „40 inlandsche dorpen te gronde gegaan en verzonken of onder de vuurstoffen en puinhoopen van den gesprongen berg begraven zijn". Aan dit losweg gebruikte woord verzonken is door latere schrijvers veelal te groot gewicht gehecht. Dat geene verzinking of verzakking, maar daarentegen ophooging van het terrein heeft plaats gehad, wordt aangetoond door Junghuhn, Java, II, bl. 112 der eerste en, uitvoeriger en beter, bl. 133 der 2e uitgave. Latere beschrijvingen van den Pepandajan geven Groneman, Bladen enz., bl. 42; Teysmann in N. T. v. N. I. VIII 209; Croockewit in de Gids, 1866, III. 308 enz.

Noenoek en 13 palen ten oosten van Bandong, een zijweg zich van den hoofdweg afzondert, die langs den voet van den Boekiet Djarian, den Sembilan en het Gerimbi-gebergte [1]) in zuidoostelijke richting naar het nog zeven palen verder gelegene Tji Tjalengka voert. Die zijweg loopt weder grootendeels door het Soemedangsche district Tandjoeng Sari en bereikt de genoemde afdeelingshoofdplaats, die op eene hoogte van ruim 900 meters boven het zeevlak gelegen is, zoodra hij de grens der afdeeling waartoe zij behoort, overschreden heeft. Die plaats heeft sedert de reorganisatie der Preanger in 1870 veel in beteekenis gewonnen. Vroeger had zij reeds een zoutpakhuis, een koffiepakhuis en een pasanggrahan; thans is zij ook de zetel van een assistent-resident, van een patih des Regents en van een landraad. Nog meer zal zij in gewicht stijgen, wanneer zij, zooals het voornemen is, door een spoorweg aan de ééne zijde met Bandong en van daar over Tji Andjoer en Soekaboemi met de lijn Buitenzorg-Batavia, aan de andere zijde in nog niet vastgestelde richting met Tjĕlatjap in de residentie Banjoemas zal verbonden zijn. Nu de lijn Soerabaja-Pasoeroean-Malang voltooid is, mag men hopen dat eerlang althans aan de eerstgenoemde zoo hoogst belangrijke verbinding de hand zal geslagen worden.

Van Tji Tjalengka voert een weg in zuidwestwaartsche richting naar de districtshoofdplaats Madjalaja (eigenlijk Tji Bodjo), vanwaar men over Tegal Mantri den pasanggrahan te Patjet aan de noordelijke helling van den Malabar, met een prachtig gezicht op de Bandong-vlakte, bereiken kan. Deze weg zou ons echter terugvoeren naar de reeds bezochte streken van den Malabar en Wajang; wij slaan daarom den nog meer belangwekkenden weg in die van Tji Tjalengka in zuid-zuidoostwaartsche richting naar de hoogvlakte van Lèlès voert [2]). Men trekt hier over een bezwaarlijken bergpas, die tusschen den Goenoeng Boedjoeng en

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 80 en 85, en Dl. III, bl. 237. De hier voorkomende namen worden zeer verschillend geschreven Voor Sembilan vindt men ook Sembilang en op de kaart in den Atlas van N. I. zelfs Sindoelang; voor Gerimbi heeft genoemde kaart Karoembi en Groneman, bl. 29, Karĕmbi.

[2]) Zie Dl. I, bl. 83.

den Goenoeng Mandalawangi [1]) zoo steil omhoog klimt, dat zij die zich van een wagen bedienen, op onderscheiden punten een voorspan van buffels behoeven. Maar de bezwaren van den weg worden rijkelijk opgewogen door de schoonste afwisseling van berg- en dalgezichten, waarbij men nu eens den blik vestigt op de aan de linkerzijde tot eene hoogte van ruim 1200 meters omhoog rijzende geisoleerde, koepelvormige, tot aan den top begroeide bergen Kalèdong en Haroemen, dan weder in de huiveringwekkende diepte eener wildbegroeide kloof nederziet, die nog op de ontoegankelijkste plaatsen met enkele van het vroeger bergwoud overgebleven reuzenstammen getooid is. Eindelijk gaat het veelal bergaf in pijlsnelle, duizelingwekkende vaart, tot men, na meer dan twee uren in den bergpas te hebben doorgebracht, het 13 palen van Tji Tjalengka verwijderde Lèlès, de hoofdplaats van het district Tji Kemboelan, binnenrijdt [2]).

De vlakte rondom dit dorp is bedekt met heerlijke rijstvelden en een grooten aanplant van kokos- en pinang-palmen; een kom of vijver met helder bronwater, waarbij een pasanggrahan gebouwd is, noodigt er den reiziger tot een verkwikkend bad, en in de nabijheid van het dorp welt een milde bron, wier water eene warmte van 25° C. heeft, uit een spleet aan den voet van een heuvel op en geeft het aanzijn aan de beek Tji Tjapar, die zich tusschen trachietsteenen van allerlei grootte haren ruischenden weg baant [3]).

Wij hebben hier de zuidoostwaarts vooruitspringende dwarsketen voor ons, die ten zuiden van Lèlès het plateau van Garoet vernauwt en de vlakte van Lèlès eenigermate van zijn meer zuidelijk deel afzondert. Die keten bereikt in den Goenoeng Agoeng hare grootste hoogte, terwijl zij in den vulkaan Goentoer, den ge-

[1]) Deze Goenoeng Mandalawangi moet niet verward worden met den door Junghuhn met denzelfden naam benoemden eruptiekegel van den Pangerango (zie Dl. I, bl. 65 en 74). In het artikel Mandalawangi in het Aardr. en Stat. Woordenboek van N. I. zijn die beide bergen wonderlijk dooreengehaspeld. Reeds in de noot op bl 84 van dit deel is opgemerkt, dat velen den naam Mandalawangi voor den eruptiekegel van den Pangerango voor verkeerd houden. Ik kom daarop beneden nog terug.

[2]) Groneman, Bladen, bl. 29 vv. [3]) Junghuhn, Reise. 196; Buddingh. I. 97.

duchten Donderberg, eindigt [1]). Tusschen den Patĕngtĕng [2]), vanwaar deze dwarsketen uitstraalt, en den Goenoeng Agoeng ligt, te midden van schier ondoordringbare wouden, de krater Kawa Karaha, die ook Kawa Kiamis genoemd wordt, ofschoon die naam zeker niets gemeens heeft met dien van den merkelijk zuidelijker gelegen Goenoeng Kiamis, dien wij bij ons bezoek van de Kawa Manoek leerden kennen [3]). De Kawa Kiamis bevat eenig fumarolen en borrelende modderpoelen, waarin zich de rhinocerossen en bantings dikwijls komen baden. Zoover mij bekend is, bleef de heer Reinwardt, die in 1819 tot den krater doordrong, tot dusver de eenige bezoeker. Voor den toerist staat zijne belangrijkheid zoo het schijnt in geene gunstige verhouding tot zijne toegankelijkheid; doch dat hem eerlang een nader onderzoek van een wetenschappelijk reiziger ten deel valle, is zeker zeer te wenschen. Mocht deze krater zich allengs door zijne uitwerpselen tot een berg ophoogen, zooals, volgens Junghuhns meening, met den Goentoer het geval is geweest, dan zou de Goenoeng Agoeng aan weêrszijden een eruptiekegel bezitten uit zijne hellingen opgegroeid [4]).

Rijdt men van Lèlès zuidwaarts naar het op zes palen afstands bekoorlijk tusschen bamboeboschjes en door tal van vischvijvers omgeven Trogong [5]), de hoofdplaats van het district Timbang Anten, dan weidt het oog over een verscheidenheid van tooneelen die zelfs op Java zelden geëvenaard wordt. Bij het verlaten van Lèlès ligt de woeste Goenoeng Agoeng, met zijne ontoegankelijk steile ribben en ravijnen, zijne deels met woud begroeide, deels met halfverweerd lavapuin bedekte zijwanden voor ons en onttrekt den Goentoer zelven aan onzen blik; maar nadat een voorspan van buffels onzen wagen door de dikke vulkanische asch over de steile hellingen van den Djoengkoer Paneng, een van den Agoeng afdalenden en zich

[1]) Zie D. I. 83. [2]) Zie Dl. I. 79.

[3]) Zie boven, blz. 282. In het Aardr. en Stat. Wdbk. v. N. I., art Kiamis, wordt de krater ten onrechte naar den G. Kiamis verplaatst.

[4]) Junghuhn, Java, II, bl. 107 der 1e, 124 der 2e uitg.

[5]) Groneman, Bladen, bl. 35, schrijft Taroegoeng.

tot ver in den dalgrond uitstrekkenden stroom van lavapuin, heeft heengesleept, wordt onze blik als geboeid aan den Goentoer, die eensklaps in al zijn woeste dorheid voor ons oprijst en uit zijn uitgetanden kratermond dreigende dampwolken omhoog zendt. Geen grashalm tooit zijne hellingen; kaal van den top tot aan den voet vertoont hij zich in het somber kleed zijner eigen zwartachtig-grijs gekleurde uitwerpselen als een beeld van verwoesting en dood. Maar welk een contrast wanneer wij onzen blik van dit huiveringwekkend schouwspel naar de bekoorlijke vlakte wenden, die door het bed der Tji Manoek wordt doorsneden! Lachende velden, vriendelijke dorpen en gehuchten, bekoorlijke kleine meren, zooals de Sitoe Bagendit [1]) en de Sitoe Randjeng, maken haar tot een bloeienden lusthof, die echter ook aan de andere zijde van den bruisenden stroom door trotsche berggevaarten begrensd wordt en steeds sidderend opziet tot den vuurkolk, die zoo dikwijls de berghellingen met gloeiende puinmassa's bedekte en ophoogde, en steeds de schoone dorpen Lèlès, Trogong en het nabijgelegen Garoet met het lot van een Herculanum en Pompeji bedreigt.

Ofschoon de hoogste top van den Goentoer, d. i. de noordwestelijke kraterrand, eene hoogte van 1982 meters boven het zeevlak bereikt, verheft hij zich slechts 1280 meters boven zijne basis, het Garoet-dal. Echter is de beklimming hoogst moeilijk; klein is het getal van die haar ondernamen, nog kleiner van die haar volbrachten. Reinwardt beproefde haar in 1818 en andermaal in 1819, maar moest beide keeren voor de onoverkomelijke zwarigheden wijken. Junghuhn was gelukkiger. Hij bereikte den kraterrand in Juli 1837, in gezelschap van de heeren Fritze en Nagel, en beklom den berg andermaal, nadat inmiddels vier uitbarstingen hadden plaats gehad, waardoor zijne gedaante groote veranderingen had ondergaan en de kraterrand aanmerkelijk in omvang was toegenomen, in Augustus

---

[1]) Gezichten op den oost- en westoever van dit meer, het laatste met den Goentoer op den achtergrond, komen voor bij Groneman, „de Preanger regentschappen, landschappen naar de natuur geteekend" (Leiden, Kolff).

1844, vergezeld door den heer P. J. Maier [1]). In Mei 1854 werd de Goentoer beklommen door den heer J. E. Teysmann [2]), nog wat later, in Aug. 1859, door den heer J. Groneman [3]). Berichten van latere bestijgingen zijn mij niet bekend. Aan het verhaal van laatstgenoemden schrijver ontleen ik eenige vluchtige trekken; want bij een aan zoovele veranderingen onderhevig terrein, moet men zich bij voorkeur houden aan de jongste berichten.

De heer Groneman en zijne reisgenooten stegen in den vroegen morgen te Trogong te paard, den weg inslaande die naar den zuidoostelijken voet van den Goenoeng Poetri voert. Deze zuidelijke uitlooper van het Goentoer-gebergte bestaat uit twee evenwijdige, door een breede kloof gescheiden ruggen, die met gras en kreupelbosch bedekt zijn. Een reusachtige brandnetel, Poeloes genaamd [4]), die hier menigvuldig voorkomt, is de schrik der reizigers, die bij den eersten aanblik van den boom eene ficus-soort vermoeden, maar bij aanraking zwaar voor hunne dwaling gestraft worden. Na een uur rijdens langs een smal bergpad werd de kloof bereikt die den wild begroeiden Poetri van den kalen, donkeren puinhoop scheidt, die den naam van Goentoer draagt en, waar men ook heen blikt, slechts een grauwen bodem van vulkanische asch vertoont, waarop millioenen lavabrokken in eindelooze verscheidenheid van grootte, kleur en soort gestrooid zijn. Bij de grenskloof moet men de paarden achterlaten, want de helling biedt geen spoor van een pad. Aanvankelijk evenwel is het terrein wel zeer oneffen, maar zonder sterke helling, doch in de richting van den krater voortklauterende, ziet men welhaast de steilte zoozeer toenemen, dat men de helling op wel 45 graden schatten kan. De breede stroomen van grootere, door gruis en puin aangevulde lavabrokken, die van den kratermond kronkelend afwaarts dalen en zich van beneden gezien als donkere strepen vertoonen, bieden echter den voet een beter steunpunt dan de dikke, door steenen

[1]) Junghuhn, Java, II, bl. 105. Het verhaal der eerste beklimming vindt men Reise. 194, dat der tweede Java, II. 522; vgl. Nat. T. v. N. I. IV. 41.
[2]) Nat. T. v. N. I. VIII. 206. [3]) Bladen, 82.
[4]) *Laportea crenulata* of een verwante soort.

afgewisselde aschlagen, ofschoon het aanhoudend klauteren over de scherpkantige, vaak ellenhooge trachietbrokken een uiterst vermoeiende taak is. Gelukkig dat de naar rust en verademing hijgende reiziger, wanneer de uitgeputte longen en als verlamde beenen hem een oogenblik tot stilstaan dwingen, verkwikt wordt door den liefelijken aanblik van het dal met zijne duizenden, hier droog liggende, daar met blanke waterspiegels bedekte sawah's, zijn ontelbare kampongboschjes, zijn glinsterende meren, de kronkelende zilverlinten zijner rivieren, en door de trotsche lijnen aan den horizon gevormd, van waar de Pepandajan achter den Poetri zijn gapenden krater toont, tot waar de Telaga Bodas achter de Goentoer-helling verdwijnt. Schoon vooral is hier de Tji Korai, wiens prachtige kegel zich donkerblauw teekent tegen het rein azuur des hemels, en wiens van den top afdalende ribben, door zacht gebogen uitspoelingsdalen gescheiden, zich, steeds wijder vaneen wijkend, tot ver in de vlakte verlengen. Steeds gevaarlijker wordt de tocht, steeds moeielijker de ademhaling, tot men eindelijk, na drie uren klimmens over den kalen puinhoop, eene reeks van kleine dampende openingen in den sterk verhitten bodem ontwaart. Zij kondigen de nabijheid aan van den zuidelijken kraterrand, van welken men weldra in den gapenden afgrond nederziet. Tusschen, deels vuurroode, deels bruingrijze, bijna loodrechte wanden, uit wier tallooze spleten en kloven vulkanische dampzuilen omhoog dwarrelen, blikt men neder in de vreeselijke diepte. Van afdaling in dezen krater kan geen sprake zijn; maar 't noordwestelijk deel van den rand, waar de lavamassa tot een hoogeren bergkam oprijst, verlokt tot een nieuwe poging. Hier is echter het gezicht in den kraterbodem minder ruim, minder indrukwekkend, maar kan men beter de eenigszins komvormig ingezakte vlakte waarnemen, die den kratertop verbindt met den Goenoeng Mesigit, een wat hoogeren top dan de Goentoer, die de ruimte tusschen dezen en den Agoeng aanvult. Vroeger waren de Goentoer en de Agoeng door een diepe kloof gescheiden, doch de uitbarsting van November 1843 heeft ze opgevuld met groote hoeveelheden asch en lavapuin en haar door een oneffen puinveld vervangen,

dat op vele punten niet zonder gevaar voor het afstorten der steenbrokken kan betreden worden.

Junghuhn heeft de meening uitgesproken, dat de Goentoer, die zich werkelijk voordoet als niet uit den hoogsten kant van de bergketen, maar uit zijne zuidoostelijke helling uitgebarsten, plotseling ontstaan is als een zijdelingsche spleet, wier uitwerpselen aan de buitenwaartsche hellingen den vorm van een halven kegel gaven, en dus een bloote eruptiekegel is zonder ringmuur [1]. Tegen deze meening is Dr. Bleeker nadrukkelijk opgekomen. Hij wijst er op dat de bergen Poetri, Tjindé, Agoeng, Tindjoelaut en Handjawar [2] te zamen den Goentoer hoefijzervormig omgeven, en dus klaarblijkelijk den ouden ringmuur vertegenwoordigen, waarvan alleen het naar Trogong gekeerde gedeelte is ingestort. Dit gevoelen krijgt groote waarschijnlijkheid, wanneer men bedenkt, dat de aanleuning der binnenzijde van den Goentoer tegen den achter hem liggenden berg zeer wel door opvulling der vroegere tusschenruimte door zijne vulkanische uitwerpselen kan zijn teweeggebracht, eene opvulling waartoe nog de uitbarsting van 1843, zooals ons bleek, aanmerkelijk heeft bijgedragen [3].

De geschiedenis der uitbarstingen van den Goentoer te beschrijven, behoort niet tot mijne taak. Alleen zij opgemerkt, dat zij zeer menigvuldig waren in de eerste helft dezer eeuw, waarin er 17 bekend zijn, de laatste in 1847. Van dien tijd af schijnt hij bijna geheel in rust te zijn gebleven. Als eene curiositeit vermeld ik, dat Junghuhn de hoeveelheid der bij de uitbarsting van Januari 1843 [4] uitgeworpen asch of zand op een gewicht van 330 millioen pikols (van 125 Amst. ponden) begroot. Wie de gegevens voor zulk een berekening nagaat, zal wel moeten erkennen, dat men daarbij niet op ettelijke mil-

[1]) Java, II. 74, 531.

[2]) De beide laatste, elders niet genoemde toppen weet ik niet aan te wijzen, tenzij zij in de plaats komen van Junghuhn's Djoengkoer Paneng.

[3]) Zie Nat. T. v. N. I., VI. 360, 520. Een dergelijk verschijnsel herhaalt zich bij den berg Boeloeran, zooals Bleeker opmerkt en Stöhr, die Provinz Banjuwangi, bl. 11, bevestigt.

[4]) Wel te onderscheiden van die van Nov. 1843.

lioenen meer of min moet letten; maar toch is zij niet geheel zonder waarde, daar zij ons meer dan alle beschrijving te hulp komt in de voorstelling, hoezeer zelfs nog in den jongsten tijd de bodemgesteldheid van Java door de uitbarstingen der vulkanen is gewijzigd [1]).

Wij keeren thans nogmaals naar Bandong terug om ook aan de noordwestelijke districten van het regentschap dat ons reeds zoo lang bezig hield, aan Ganda Soeli, Tji Lokotot, Radja Mandala en Tji Hea een bezoek te brengen. De drie laatstgenoemde worden doorsneden door den grooten postweg van Bandong naar Tji Andjoer, aan welken ook hunne hoofdplaatsen gelegen zijn. Wij snellen eerst over het westelijk deel der Bandong-vlakte naar Tji Mahi, de hoofdplaats van Tji Lokotot. Zij heeft haren naam van het riviertje Tji Mahi, een zijtakje van de Tji Taroem, dat op den Tankoeban Prahoe ontspringt en aanvankelijk zijn loop neemt door het breede, boschrijke hoogdal tusschen dien vulkaan en den scherpkantigen rug van den Boerangrang. Te midden van dit dal verbreedt zij zich tot het fraaie, vaak door rhinocerossen en bantings bezochte en door honderden watervogels verlevendigde meer Lembang Tji Mahi, in welks heldere en kalme wateren zich de toppen van den Boerangrang weêrspiegelen. Na dit hoogdal verlaten te hebben vormt zij onderscheiden watervallen, waarvan de Tjoeroeg Penganten wel niet de hoogste, maar ongetwijfeld de schilderachtigste is. Hij dankt zijn naam aan de den inlander zoo gemeenzame voorstelling van een bruidspaar, waar het oog en de verbeelding treffende, schoon levenlooze, voorwerpen gepaard voorkomen [2]); want zijne beide machtige, meer dan honderd voet schier loodrecht nederstroomende waterstralen, gescheiden door een met groen gekroond rotsblok, dat wellicht niet zeer lang meer aan de ondermijnende kracht des waters zal weêrstand bieden, zijn als een bruid en bruidegom, die uit een heerlijke zaal van loof en bloemen in vollen luister te voorschijn treden [3]).

---

[1]) Verschijnselen als Deel II, bl. 52 en 131, ter sprake kwamen, worden daardoor begrijpelijker.

[2]) Vgl. boven, bl. 112.

[3]) Deze schoone waterval is beschreven en afgebeeld in Verhh. o. d. N. G.

Tji Mahi ligt zes palen van Bandong. Vijf palen verder bereikt men den post Tji Padalarang, vanwaar een zijweg door lange bergpassen en breede ravijnen, over schuimende bergstroomen en schommelende hangbruggen, noordwaarts loopt naar de wilde kalkrotsen van het Parang-gebergte en de diepe vallei van Plèrèd. Grooter rijkdom van natuurschoon dan deze weg aanbiedt, is nauw denkbaar. Tusschen de zich hier en daar openende bergwanden blikken u rijkbewaterde valleien en zacht glooiende, met hoema's [1]) en schilderachtige boomgroepen bedekte hellingen tegen, terwijl achter die heerlijke landschappen zich de gekloofde ribben en wijkende ruggen en toppen van den trotschen Boerangrang verheffen.

Wanneer men de Tji Somang, een kleine zijrivier van de Tji Taroem, is overgestoken en daarmede den voet op het voormaals Tji-andjoersche, thans Bandongsche, distrikt Ganda Soeli heeft gezet, klimt men door woeste graswildernissen tot het hoogste punt van den bergpas op. Hier verandert eensklaps het tooneel: aan weêrszijden van den weg wijken de naakte bergwanden terug en er opent zich een vergezicht van onvergelijkbaren rijkdom aan vormen en kleuren over de onafzienbare vallei van Plèrèd, — een paradijs in de wildernis, — die ten laatste zich in de lage landen van Krawang verliest. En uit die vallei stijgt aan de noordwestzijde de wild dooreengeworpen, veelvormige steenmassa van het Parang-gebergte omhoog. Een chaos van ribben en ruggen, van kloven en kruinen rijst in eindelooze verscheidenheid van lijnen op, terwijl hier en daar donkere kalktorens, duizenden voeten hoog, met loodrechte wanden boven den dalbodem opstijgen.

Op 23 palen afstands van Tji Padalarang liggen, aan den voet van het gebergte, de verspreide woningen van het stille Plèrèd, de hoofdplaats van het district, en na zich nog 10½ paal om het gebergte te hebben heengekronkeld, bereikt de weg Tji

---

d. N. Overz. bez. Afd. Ld. en Vk. bl. 454 en T. v. N. I. 1852, I, bl. 425. De boven, bl. 252, beschreven waterval der Tji Kapoendoeng is afgebeeld in Groneman's „Preanger-Regentschappen, landschappen naar de natuur geteekend“.

[1]) Zie D. I, bl 116.

Kao op de grenzen der Preanger, dat wij reeds als eene stapelplaats van de koffie, die vandaar langs de Tji Taroem wordt afgevoerd, hebben leeren kennen [1]. De weg dien wij hier bereden hebben, is een der voornaamste afvoerwegen van West-Java en de eenige voor een groot deel der Preanger, en zal dit blijven tot de spoorweg, die thans in bewerking is, aan dit gewest een beter middel van gemeenschap verschaft [2].

Bij Tji Padalarang maakte de postweg oorspronkelijk eene sterke bocht noordwaarts, ging de Tji Taroem over bij Bajabang, juist beneden het punt van hare vereeniging met de Tji Sokan, en boog zich dan om naar Soeka Mantri in het Tji-andjoersche district Maleber, vanwaar hij weder met de tegenwoordige richting samenviel. Door de verlegging is een dubbele rivierovergang noodzakelijk geworden, maar is de afstand van Tji Padalarang tot Soeka Mantri zeven palen verkort [3]. Thans gaat de weg van Tji Padalarang naar het 11 palen verder gelegen Radja Mandala, de hoofdplaats van het gelijknamig distrikt, en voert eerst door de steil opgerichte kalkbanken van het gebergte dat aan deze zijde het plateau van Bandong begrenst, en dan over de gelijksoortige, maar horizontaal liggende kalkbanken, die de vlakte of het terras van Radja Mandala vormen [4]. Gelijk altijd bieden ook hier weder de kalkbergen, waaronder de toppen Karang Paranten, Pawoeng, Tandjoeng, Kentjana enz., de schilderachtigste tooneelen op. Hier glinsteren zij met hunne krijtwitte wanden u door het groene bosch te gemoet, elders rijzen zij als bouwvallen van torens en paleizen boven het geboomte op en roepen u de ruines der ridderkasteelen aan Rijn en Moezel in het geheugen terug. Vooral merkwaardig is de Goenoeng Mesigit, over wiens hellingen de weg heenvoert, en wiens opeengestapelde rotsen aan eene reusachtige moskee doen denken, zooals ook de naam te kennen geeft. De weg

[1]) Boven, bl. 156.

[2]) Hier was schier mijn eenige gids Groneman, Bladen, bl. 304 vv.

[3]) De Wilde, Preanger Regentschappen, 32. Van Hoëvell's geheugen bedroog hem toen hij meende nog in 1847 de Tji Taroem bij Bajabang te zijn overgegaan. Zie zijn Reis, I. 37.

[4]) Zie boven, bl. 263 en 264.

bereikt tusschen deze rotsen eene hoogte van 800 meters boven den zeespiegel en daalt daarna zigzagsgewijze naar de vlakte af.

Radja Mandala ligt op nog slechts twee palen afstands van het diepe en breede ravijn waardoor de Tji Taroem vloeit. De prachtig met bosch begroeide oevers verheffen zich tot 80 meters boven het water, waarin een sterke pont, door een vloer van bamboe op vier aaneen gebonden prauwen rustende gevormd, gereed ligt om den zwaren reiswagen te ontvangen, die, voorzichtig naar beneden gelaten, het vaartuig onder zijn gewicht doet buigen en kraken. Langs een dun, maar sterk rotantouw wordt de pont, in weêrwil van den woedenden stroom, veilig naar de overzijde getrokken.

Na de Tji Taroem te zijn overgestoken hebben wij thans nog 8 palen over een zwak golvenden, grootendeels met alang-alang en glagah bedekten bodem af te leggen, om de districtsplaats Tji Hea, ook Tji Sokan wètan genoemd, te bereiken. Kort na den overgang der Tji Taroem snijdt de weg de rivier Tji Hea, die zich een weinig lager met eerstgenoemde vereenigt. De Tji Hea doorstroomt het geheele naar haar genoemde district van het zuiden naar het noorden, vormt niet ver van haren oorsprong den waterval van Batoe Arahan en is bekend door de deugdzame slijpsteenen die bij hare bronnen en boventakjes worden verzameld [1]). Het dorp Tji Hea ligt aan den rechteroever der Tji Sokan, die hier de grensscheiding tusschen de regentschappen Bandong en Tji Andjoer uitmaakt. De Tji Sokan stroomt door een soortgelijke kloof als die der Tji Taroem, maar omstreeks 30 meters minder diep. De kloof heeft van boven wel 130 meters breedte, maar de in haren diepsten grond stroomende rivier kan op niet meer dan 16 à 17 meters breedte geschat worden en is overspannen door een overdekte Amerikaansche brug. De paarden worden afgespannen, rotantouwen worden aan de wagenassen bevestigd en, terwijl men die beurtelings om een der langs de helling geplaatste palen slaat, laten een twaalftal koeli's het rijtuig langzaam naar beneden, waarna zij het over de brug trekken, aan

---

[1]) De Wilde, Preanger Regentsch. 137.

welker overzijde de karbouwen gereed staan, om het voetje voor voetje weder tegen de hoogte op te sleepen. Men betreedt nu, bij het dorpje Tji Sokan koelon, de vruchtbare vlakte van Maleber, die zich, zacht hellend van het westen naar het oosten, over den voet van den Gedé uitbreidt. Terwijl het oog met welgevallen rust op de kampongs onder vruchtboomen en bamboestoelen verscholen, de welige rijstvelden die ze omgeven, en de trotsche lijnen der blauwe bergen op den achtergrond, bereikt men, na 4 palen sedert den overgang van de Tji Sokan te hebben afgelegd, het reeds genoemde Soeka Mantri. Bij deze plaats gaat een vrij breede binnenweg, die de noordoostelijke districten van Tji Andjoer, t. w. Tji Blagoeng en Tji Kalong, doorsnijdt, langs hunne gelijknamige hoofdplaatsen naar het door zijne koffiepakhuizen bekende Paroeng Koleng aan de Tji Taroem [1]). Deze rivier maakt hier de grensscheiding tusschen het district Tji Kalong en de Bandongsche districten Radja Mandala en Ganda Soeli. Het dorp Tji Kalong ligt aan de rivier Tji Koendoel, die, op den Gedé ontspringende, een diep dal in oostwaartsche richting door het geheele district Tji Kalong heeft gegroefd, en in de Tji Taroem valt ongeveer in het midden tusschen het punt waar zij zich met de Tji Sokan vereenigt, en dat waar zij, op de plaats harer plotselinge wending om den berg Tjantajan heen, de uit het oosten komende Tji Somang opneemt [2]). De districten Tji Kalong en Tji Blagoeng zijn bedekt door de zuidelijke hellingen en uitloopers van het Centraal-gebergte, dat zich hier eerst, op de grenzen van Tji Andjoer met Buitenzorg, in een lagere bergreeks voortzet, maar op het punt waar de Krawangsche grens de Buitenzorgsche vervangt, in den Dendeng-Hari weder tot een aanzienlijke hoogte opstijgt [3]). Vier palen verder dan Soeka Mantri rijdt men het vriendelijke Tji Andjoer binnen [4]).

[1]) Buddingh N. O. I. I. 85. [2]) Zie Dl. I, bl. 81.
[3]) Zie Dl. I, bl. 75, en Dl. III, bl. 150.
[4]) De weg van Bandong naar Tji Andjoer is oneindige malen beschreven. Als voorbeelden citeer ik: van Hoëvell, Reis, I. 35 vv.; Buddingh, Ned. O. I. I. 88 vv.; Croockewit in Gids voor 1866, III, 300 v.; van Rijckevorsel, Brieven 317 vv.; Heynen, Drie bergvlakten op Java (overdruk uit het

De hoofdplaats van het grootste, maar in belangrijkheid eerst het tweede der Preanger Regentschappen, vertoont zich op een afstand gezien, door de rijke plantsoenen van klappers en pisangs die haar omgeven of binnen hare kom groeien, als een weelderig bosch te midden eener met sawahs bedekte vlakte. Inwendig heeft zij rechte, breede, door netheid uitmuntende straten, en op eene hoogte van bijna 500 meters boven het zeevlak gelegen, heeft zij een gezond en aangenaam klimaat. Doch het zou overbodig zijn haar verder te beschrijven. Reeds vroeger is op hare groote overeenkomst met Bandong gewezen en zijn de voornaamste punten van verschil in het licht gesteld [1]).

Het regentschap Tji Andjoer kan alleen in de noordelijke aan de helling van Java's Centraal-gebergte liggende districten in rijkdom, volkrijkheid en belangwekkende natuurtooneelen met Bandong wedijveren. Ook in overblijfselen van beelden en bidplaatsen uit den vóór-Mohammedaanschen tijd, ofschoon die ook in Bandong schaarsch zijn, is Tji Andjoer nog armer; het weinige van dien aard dat in het Regentschap te vinden was, heeft nog veel van zijne waarde verloren, doordien het reeds voor jaren grootendeels van zijne oorspronkelijke plaats weggevoerd werd, om in den tuin van het residentiehuis te Tji Andjoer te worden verzameld [2]). De vijf groote aan zee palende districten, Pelaboean, Djampang koelon, tengah en wètan en Tji Damar, bestaan grootendeels uit eentonige, schaarsch bevolkte wildernis, waarover ook de geschiedenis van Java zwijgt. Slechts enkele punten vorderen er onze aandacht, terwijl voor de kennis van het overige de algemeene beschrijving van de kust en van het berg- en rivierstelsel van Java volstaat, die in het eerste deel van dit werk is gegeven [3]).

De lezer zal zich herinneren, dat ik hem, bij de beschrijving der residentie Batavia, langs den postweg tot op den top van

---

Tijdschrift „de Wachter"). 99; Coolsma, Twaalf voorlezingen over West-Java. 222 v.

[1]) Zie boven, bl. 255 vv.

[2]) Brumund, in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII, 85 v.

[3]) Zie ald. bl. 47, 74, 77--79.

den Megamendoeng bracht, waar een hek de grens tusschen genoemde residentie en de Preanger-regentschappen aanwijst [1]). Thans noodig ik hem uit met mij in gedachten eerst de 19 palen af te leggen, die Tji Andjoer nog van genoemd grenspunt scheiden, en vervolgens de voornaamste punten van het Gedé-gebergte te bezoeken, dat, door den Geger Bintang met den Megamendoeng verbonden, in grootsche lijnen op de grens van Buitenzorg en Tji Andjoer omhoog rijst.

De weg gaat van Tji Andjoer in noordwestelijke richting dwars door het district Tji Poetri naar zijn hoofdplaats Patjet, een afstand van 11 palen, en na nog een paal bereikt men den post Tji Panas, het beroemde lustoord van den Gouverneur-Generaal, gelegen op eene hoogte van 1078 meters boven den zeespiegel. Wij zijn dus van Tji Andjoer af reeds bijna 600 meters gestegen, ofschoon de weg over eene bekoorlijke afwisseling van bergen, vlakten en valleien gaat. De frissche berglucht, de verscheidenheid van plantengroei, het beweeglijk kristal der veelvuldige bergstroomen, de vriendelijke dorpen die door hunne dichte boschjes gluren, het gewemel van voetgangers en pedati's en grazende karbouwen en de woeste berggevaarten op den achtergrond maken dezen weg tot een der aangenaamste van Java.

Tji Panas ontleent zijn naam, dien het met zoovele andere plaatsen op Java gemeen heeft, aan het warme water dat hier op drie verschillende plaatsen uit den bodem opwelt en zijne hooge temperatuur en minerale bestanddeelen dankt aan den vulkanischen bodem, gevormd door de lavastroomen van den Gedé, die zich tot hier hebben uitgebreid. Te midden der tuinen is bij een dezer boomen een badhuis opgericht [2]). Omringd door de wilde en woeste natuur van het zich vóór den Gedé uitstrekkend voorgebergte, waarop zij zijn aangelegd, leveren die tuinen met hunne bijna meer Europeesche dan Indische vruchtboomen en gewassen en hunne welige grasperken een indrukwekkend schouwspel op. Moge ook de woning niet zeer aanzienlijk zijn, het gezond en gematigd klimaat (in den vroegen morgen

[1]) Boven, bl. 93, 94.
[2]) Maier in N. T. v. N. I III. 175; Junghuhn, Java, II. 1310.

wijst de thermometer vaak minder dan 10° C.), de heerlijke omstreken, de geschiktheid voor de jacht maken Tji Panas tot een aangenaam verblijf [1]). De tuinen zijn thans, voor zoover zij als kweekplaats voor aan koeler klimaat eigen gewassen gebezigd worden, als zoogenaamde „bergtuin“ met den plantentuin van Buitenzorg onder hetzelfde bestuur vereenigd, zooals reeds vroeger werd opgemerkt [2]). Er zijn vele fraaie boomen en heesters geplant en er worden voor de tafel van den Gouverneur-Generaal groote hoeveelheden Europeesche groenten gekweekt. Wallace werd er bijzonder getroffen door eene kweekerij van orchideeën, die langs een kleine rivier welke den tuin besproeit, aan de stammen en takken der boomen gehecht waren [3]). Misschien zou men ze thans te vergeefs zoeken; want zulke inrichtingen zijn natuurlijk aan gedurige verandering onderhevig.

Indien Tji Panas een aangenaam oord van uitspanning aan den Gouverneur en zijne gasten biedt, ook minderbevoorrechten, die herstel van den afmattenden invloed der tropische warmte zoeken, kunnen daartoe in deze koele bergstreek gelegenheid vinden. Zij wordt hun een weinig voorbij Tji Panas geboden in het bekende gezondheidsétablissement Sindang Laja, dat zijn aanwezen dankt aan den vermaarden Doctor Ploem, en op denzelfden voet als dat te Gadok in het Buitenzorgsche door het Gouvernement wordt gesubsidiëerd [4]). Het établissement is geheel als een logement ingericht en men betaalt er dezelfde prijzen als in andere logementen. De niet zeer schitterende voorloopige inrichting is in 1865 of 1866 door een ruim, fraai en schoon gelegen huis vervangen, zoodat thans Sindang Laja aan alle eischen van een uitspanningsoord voldoet [5]).

Nu begint zich de heerlijke vegetatie der rasamala's met hare torenhooge kruinen, het schoonste sieraad der hellingen van den Megamendoeng, te vertoonen [6]). Hier en daar ziet men ze zich spiegelen in rosachtig gekleurde meertjes of plassen, door het

[1]) Van Hoëvell, Reis I. 20; Heynen, Drie bergvlakten. 115; Croockewit. 323.
[2]) Boven, bl. 87. [3]) Insulinde, I. 188. [4]) Zie boven, bl. 91.
[5]) Croockewit, bl. 324 v.; d'Almeida, Life in Java, II. 265.
[6]) Zie Dl. I, bl. 158.

bijeengeloopen bergwater gevormd; elders verheffen zij zich achter het ondoordringbaar heestergewas dat beide zijden van den weg omzoomt. Op drie palen afstands van Tji Panas wordt de laatste post Tji Andjawar bereikt. Vandaar gaat het met vervaarlijke steilte 5 palen ver tegen de hellingen van den Megamendoeng omhoog, hier nog bezwaarlijker dan aan de Buitenzorgsche zijde omdat de weg minder slingerend is aangelegd, en bereikt men eindelijk den poentjak of top, waar het heerlijk panorama den reiziger de gelegenheid biedt het treffend contrast tusschen de trotsche en sombere tooneelen van het Preanger landschap, en de zachte en liefelijke van het Buitenzorgsche op te merken.

Doch keeren wij naar Tji Panas terug, om vandaar den in 1840 door den hortulanus van Buitenzorg, den heer Teysmann, aangelegden weg naar den top van den Pangerango (juister Pangrangoe), Junghuhn's Mandalawangi, in te slaan [1]). Langs dien weg liggen de bergtuinen van Tji Bodas, Tji Bĕrĕm (of Beurem) en Kandang Badak geéchelonneerd, terwijl de hoogste op den top zelven, 3022 meters boven den zeespiegel, wordt aangetroffen [2]). Het eerste gedeelte van den weg is van hoog bosch ontbloot; men rijdt langs met dorpjes bezaaide grasvlakten, vol weidende buffels, afgewisseld door tabak- en koffieplantsoenen, en als men Tji Bodas nadert, waar de eerste proeven met de kinacultuur genomen, doch sedert lang gestaakt zijn, door welige kweekbedden van artisjokken en aardbeziën. Men gaat vervolgens langs een dalkloof die tot aan den rand als met een meer

---

[1]) De aanleg van den weg wordt vermeld in Junghuhn's Java, II. 21. In de beschrijving daarvan volg ik vooral de Reise der Novara, II. 158 vv., met vergelijking van Wallace, Insulinde, I. 188; d'Almeida, Life in Java, II. 267; Buddingh, N. O. I., I. 82. In de beschrijving van den berg zelven volg ik Junghuhn's Java in de tweede uitgave, II. 16—25. Wij vinden daar ook in hoofdzaak terug wat Junghuhn vroeger in zijne monographie „Streifzüge durch die Waldgebirge G. Panggerango, Manellawangi und Gedé", geplaatst achter zijn „Reisen durch Java". 412—518, over dezen berg had medegedeeld. Over het geschil betreffende den Mandala wangi raadplege men de beneden, bl. 313 noot, vermelde Kritische Aanmerkingen van Teysmann en Junghuhn's antwoord.

[2]) Vgl. boven, bl. 87.

van groen gevuld is, en weldra vangt ook hier het bosch der slanke, zuilvormige rasamala's aan, wier kroonen zich welven boven een struikhout van sierlijke boomvarens en musaceeën. Zoo bereikt men den pasanggrahan van Tji Bĕrĕm, opgericht op een plateau door een allengs vlakker wordend dal gevormd. Deze plaats is door den heer Teysmann meer bijzonder tot een kweekerij van nuttige planten uit kouder hemelstreken bestemd. In de nabijheid is op eenigen afstand van den weg eene plek die elken vriend der Natuur tot een bezoek uitlokt, al is zij slechts te voet en met veel moeite te bereiken. In een woeste bergkloof, gedeeltelijk gevuld door het roskleurig water der rawa Tji Bĕrem [1]), die aan de plaats haren naam geeft, ziet men zich aan weêrszijden, te midden van prachtige boomen en heesters, het water van een klaren bergstroom nederstorten. Die ter rechter valt bijna loodrecht van een hoogte van 400 voet, terwijl die ter linker zich als een pauwestaart uitbreidt over een vooruitspringende rots, langs wier hellingen hij den bodem zocht. Van deze beken heet de eene Tji Panas, de andere is de Tji Koendoel, die op den Gedé ontspringt en die wij reeds in haren verderen loop als de hoofdbeek van het district Tji Kalong leerden kennen [2]). Aan de oostzijde van de rawa is een fraai gewelfde grot, wier bodem ten deele door haar water bedekt is.

Van dezen kleinen uitstap keeren wij terug naar Tji Bĕrem, vanwaar de smalle weg al slingerend door het woud naar boven stijgt. Weldra vindt men zich geplaatst tusschen twee vervaarlijke rotsen, die, als de pijlers eener poort, slechts een nauwen doortocht vrij laten. „Lawang Sakatoen" is de naam dezer rotspoort, die, naar luid der overlevering, hier aan den ingang van het woud werd opgericht door een vorst van Padjadjaran, en daarom door de inlanders met eerbied wordt begroet. Nog een weinig verder wordt men verrast door het gemurmel en gekletter der uit drie warme bronnen samengevloeide beek Tji Olok, die, dampend heete watervallen vormend, zich in de met heerlijke boomvarens getooide dalkloof der Tji Koendoel nederstort. Een

---

[1]) Tji Bĕrem beteekent „rood water." [2]) Boven bl. 297.

smalle houten brug voert over de beek en na weinige schreden gaat men op dezelfde wijze eene andere over met ijskoud water, die met de eerste evenwijdig loopt en, even als zij, de tallooze varens bedauwt die uit den afgrond waarin zij zich neêrstort, opwaarts rijzen. Nog wat verder houdt het bosch op en loopt de weg over een uitgestrekt veld van puin en steenen, getuigen van de verwoestende kracht des nog steeds werkzamen kraters van den nabijgelegen Gedé, die wel geen gloeiende lavastroomen meer uitwerpt, maar nu en dan eene plek schijnt uit te kiezen, om haren plantengroei onder massa's slijk en steenen te verstikken.

Thans bereiken wij weldra het derde station Kandang Badak (de Rhinoceroskraal), dusgenaamd omdat vroeger, toen de berg nog schaarsch bezocht en ontoegankelijk was, deze kleine vlakke plek eene geliefde verzamelplaats der rhinocerossen werd geacht. De hier opgerichte pasanggrahan werd herhaaldelijk door de uitbarstingen van den Gedé vernield. Ook hier is een kleine plek in het bosch opengehakt, waar men beproefd heeft kinaplanten te kweeken en die met een aanplant van boomvarens en andere gewassen prijkt. Op dit punt zondert zich van den weg een vrij bezwaarlijk voetpad af, waarlangs men den krater van den Gedé kan bereiken. Den hoofdweg kan men te paard tot aan den top van den Pangerango vervolgen; maar alleen reeds aan zijne menigvuldige wendingen kan men erkennen, dat men een op zich zelven staanden, regelmatigen kegel bestijgt. De reusachtige rasamala's laten zich nergens meer zien; de boomen die hier nog voorkomen, zijn verschrompelde dwergen, met lange baardmossen behangen. Doch wat het algemeen karakter der vegetatie op de hoogste bergtoppen van Java betreft, zij het mij vergund te verwijzen naar hetgeen in het eerste deel van dit werk daarover gezegd is [1]). De top vormt eene ovale, onregelmatig golvende en eenigermate uitgeholde, door een lagen rand omzoomde, naar het zuidwesten hellende en daar in een smalle kloof overgaande vlakte. Men vindt er

---

[1]) Bl. 166 vv De daar als aan den Pangerango bijzonder eigen vermelde *Primula imperialis* (*Cankrienia chrysantha* de Vr.) is later ook naar andere bergtoppen overgeplant.

der zuidoostelijke ribben van den Pangerango-kegel, buiten den kring zijner kraterranden gelegen, gaat weldra over in den zadelvormig uitgeholden verbindingsrug der beide kraters, Pasir Alang, die, tot den Gedé genaderd, zich verliest in een cirkelvormigen, maar aan de noordzijde verbrijzelden kraterrand, die om een kraterbodem heenloopt van een paar duizend voet in doorsnede, en, ofschoon smal ja zelfs scherp te noemen, toch gelegenheid biedt om rondom den krater te wandelen, totdat men, meer dan een halven cirkel beschreven hebbende, eene kloof bereikt aan welker overzijde verder noordwaarts eene vervaarlijke rotsmassa ligt, die zich aan drie zijden steil als een toren verheft en alleen naar het noordoosten eene gewone berghelling heeft. Dit stuk, Goenoeng Roempang genaamd, is een overblijfsel van het door een uitbarsting vernielde noordelijke deel van den kraterrand. De kraterbodem van den Gedé ligt dus naar de noordzijde geheel open, zoodat het oog van hem die dezen van den top des Pangerango's gadeslaat, door geen beletsel verhinderd wordt in zijne diepte neêr te zien. De kraterrand is in dit noordelijk deel verdrongen door den lavastroom die hem vernielde, en zich nu vertoont als een bergstrook van ruim 300 meters breedte, die uit los opeengestapelde rotsbrokken is gevormd en, tusschen den Goenoeng Roempang ten westen en het vóór den Pasir Alang liggende plateau van Kandang Badak ten oosten, de steile helling van den Gedé-kegel uitmaakt waarlangs de Tji Koendoel afstroomt. De werkzame kolk ligt nabij den rand in den zuidoostelijken hoek van den kraterbodem, en de uitbarstingen hebben rondom die kolk ook weder een rand doen ontstaan, die, door voortdurende werkzaamheid opgehoopt, ten laatste een nieuwen eruptiekegel in den nieuwen krater zal vormen, evenals die nieuwe krater een eruptiekegel te midden van den ouden is.

De buitenhelling van den nieuwen krater is in het zuidoosten van den hoogen muur of rand des ouden kraters gescheiden door een kalen, vlakken, met puimsteen bedekten dalbodem, die zijn naam van Aloen-aloen aan de gewone dorpspleinen ontleent. Deze is het overgebleven deel van den ouden kraterbodem,

en de oude kraterrand omgeeft hem op dezelfde halfkringvormige wijze, als de nieuwere kratermuur den nieuweren bodem, maar in een ontzachlijk veel grooteren omvang en veel aanzienlijker breedte. De beide kratermuren zijn evenwijdig en concentrisch, en als men zich de beide uiteinden van den buitensten boogvormig verlengd denkt tot zij elkander ontmoeten, verkrijgt men een cirkel die den omtrek des voormaligen kraters van den Gedé aanduidt en weinig minder groot is dan de reusachtige kraterkolk van den Pangerango. De wijdste kratermuur, welks naar het zuidoosten gekeerde buitenhelling zich in een groot aantal divergeerende ribben over een verbazenden omtrek verspreidt, is als de zuidelijke helling van den ganschen, als één met twee kraterkolken doorboorden kegel gedachten, Gedé te beschouwen. Die kratermuur bereikt zijn grootste hoogte in het middendeel, Goenoeng Seda Ratoe geheeten, terwijl het westelijk uiteinde den naam van Goenoeng Gemoeroe, het oostelijk dien van Goenoeng Soenja Koening draagt.

Ik heb getracht eenig denkbeeld te geven van den bouw van het gansche zoo merkwaardige berggevaarte, dat in zijn geheel weder als de éene helft te beschouwen is van den tweelingsvulkaan, waarvan de Salak de wederhelft vormt. Den indruk te schatten dien het woeste en sombere, maar onvergelijkelijk grootsche tooneel op den beschouwer moet maken, wil ik aan de verbeelding van den lezer overlaten. Laat mij er alleen nog bijvoegen, dat de rand om de thans nog werkzame kolk zonder veel moeite te bestijgen is, en dat men dan nederziet in een trechtervormigen afgrond van 250 voet diepte, waarvan de bodem bedekt is met slijk en hier en daar met geelachtige waterplassen. Slechts water en waterdampen, modder en puin worden hier waargenomen, maar van lavastroomen die door den tegenwoordigen krater van den Gedé kunnen zijn uitgeworpen, is geen spoor te ontdekken. De kracht om groote massa's stoffen tot dien gloeienden, vloeibaren toestand te brengen, waarin zij langs de kraterhellingen afstroomen, alles vernielende en bedelvende wat zij op haren weg ontmoeten, is ook aan den Gedé niet meer eigen; even als alle andere vulkanen van Java ver-

keert ook hij in de laatste periode zijner werkzaamheid en schijnt hij het afsterven nabij [1].

De Soendaneezen, altijd droomende van de heerlijkheid van het oude Padjadjaran, waarvan de voorstellingen van de meest teugellooze verbeelding getuigen, beschouwen het Gedé-gebergte als de puinhoopen van een paleis, dat Praboe Wangi, de zoon van Tjioeng Wanara, den stichter des Padjadjaranschen rijks, hier zou hebben opgericht. De Gedé zelf was het paleis, de zuidelijke kraterrand de paséban, de Pangerango de moskee, terwijl de overige toppen de woningen der vrouwen en der hofbedienden vertegenwoordigen [2].

Niet minder dan vijf der Tji-andjoersche districten strekken zich uit over de uitgestrekte zuiderhelling van den machtigen Gedé, in den vorm van naar boven spits toeloopende en schier in één punt te zamen komende, naar onder wijd uiteenloopende strooken. Die districten zijn, van het oosten naar het westen, Bajabang met de hoofdplaats Mangoen Kerta, Pesser met de hoofdplaats Kaliki, Goenoeng Parang met de hoofdplaats Soekaboemi, Tji Mahi met de hoofdplaats Tji Saät en in het zuiden het dorp Tji Kĕmbar, vroeger de hoofdplaats van een afzonderlijk district, en Tji Heulang met de hoofdplaats Karang tengah. Het kleine district Tji Andjoer, dat alleen de negerie van dien naam en haren onmiddellijken omtrek bevat, wordt omsloten door het reeds vermelde district Maleber, welks gelijknamige hoofdplaats ten zuiden van den postweg en 2 palen ten zuidoosten van Tji Andjoer ligt. De districten Goenoeng Parang, Tji Mahi en Tji Heulang behooren reeds tot de assistent-residentie Soekaboemi, de tweede der beide groote afdeelingen waarin het regentschap

---

1) Vgl. v. Hochstetter in Reise der Novara, II. 163. Ook Wallace bezocht den Gedé-krater (Insulinde, I. 190), en evenzoo de heer Croockewit (Gids, t. a. p., bl. 326). Mijn topographische schets van den berg berust vooral op Junghuhn's beschrijving (Java, II, bl. 25—30 der 2de uitgave), en op zijne graphische voorstellingen, vooral die op een karton zijner groote kaart van Java. Wat S. Muller in Verh. o. d. Nat. Gesch, d. N. O. I. B., Afd. Land- en Vk., bl. 450 en 452, over den Gedé en den Pangerango zegt, is van weinig beteekenis en heeft alleen waarde om de bijgevoegde platen (LXII—LXIX, LXXII en LXXIII) en de opgave der oudere literatuur.

2) Oosterling, I. 396.

Tji Andjoer verdeeld is. Diezelfde districten, te zamen met het westwaarts aan Tji Heulang grenzende Tji Tjoeroeg, vormden eenmaal het uitgestrekte landgoed Soekaboemi, welks geschiedenis ik in het tweede deel van dit werk verhaald heb [1]). Goenoeng Parang en Tji Heulang worden ten zuiden begrensd door de Tji Mandiri, aan welker anderen oever het zuidelijke Kendeng-gebergte omhoog rijst [2]). Even als in het vroeger vermelde Tji-andjoersche district Tji Poetri, zijn ook in de Soekaboemische districten Tji Mahi, Tji Heulang en Tji Tjoeroeg een aantal perceelen aan particulieren in huur of erfpacht afgestaan, voornamelijk, zooals uit de hooge ligging reeds is op te maken, voor de cultuur van koffie en thee bestemd. In 1877 leverden de huurlanden Sinagar en Tji Rohani, beide groot 300 bouws, en beide tot Tji Heulang behoorende en door den heer A. Holle geëxploiteerd, ieder 175,000 kilo's thee; terwijl het huurland Parakan Salak in Tji Tjoeroeg, groot 291 bouws, behoorende aan den heer A. W. Holle, 199,000 kilo's thee opbracht [3]). Daarnevens bestaat in deze schoone districten ook eene uitgebreide Gouvernements koffiecultuur.

Van Tji Andjoer gaat een zijtak van den postweg naar Soekaboemi, een afstand van 19 palen. De weg voert over golvend terrein en met vele kronkelingen door een schoone bergstreek en biedt overal het gezicht op den stompen kegel van den Gedé, tot aan zijn top met donkere wouden bedekt. Na Tji Andjoer verlaten te hebben, snijdt men een hoekje van het district Tji Kondang, dat over zijne geheele lengte door de Tji Sokan van de Bandongsche districten Tji Hea en Rongga wordt gescheiden, en ten noorden door Maleber, ten westen door Bajabang en een stuk van Djampang tengah en ten zuiden door Djampang wetan begrensd wordt. Op drie palen afstands van Tji Andjoer zondert zich van den grooten weg een goede, zeven palen lange rijweg af naar Tji Beber, de hoofdplaats van Tji Kondang en aan de rivier Tji Kondang, een zijtak der Tji Sokan,

---

[1]) Blz. 630. [2]) D. I, bl. 77.
[3]) Koloniaal Verslag 1878, Bijl. W.W.

gelegen. Van Tji Beber gaat dan de weg verder over het woeste Kendeng-gebergte naar Soeka Negara, de hoofdplaats van Djampang wetan; doch dit 18 palen lange gedeelte kan slechts te voet of te paard worden afgelegd of wordt ten hoogste door een pedati bereden.

Zeven palen voorbij het punt waar de weg naar Tji Beber afdraait, ligt het poststation Gekbron en twee palen verder de districtshoofdplaats Kaliki, vanwaar men nog zeven palen tot Soekaboemi, ook Tji Kolé genaamd, heeft af te leggen. Dit is een groot, regelmatig aangelegd en bijzonder net dorp, met een goede aan de aloen-aloen gelegen pasanggrahan, die de plaats van een logement kan vervullen [1]). Natuurlijk vindt men er het personeel en de inrichtingen die met een afdeelingshoofdplaats onafscheidelijk verbonden zijn. De hoogte van Soekaboemi boven den zeespiegel bedraagt ongeveer 600 meters. De omstreken zijn bekoorlijk. Terwijl ten noorden de Gedé langzaam oprijst, kenmerken zij zich aan de zuidzijde door talrijke, veelvuldig vertakte, halvemaanvormig gebogen heuvelruggen, die op eenigen afstand van den voet van den Gedé omhoog rijzen, zich uitstrekken tot aan den oever van de Tji Mandiri en oostwaarts van Soekaboemi met boschjes van rasamala getooid zijn, maar verder westwaarts hun witachtig gesteente hier en daar tusschen een graskleed laten doorschemeren. Tusschen deze heuvelen zijn in den zuidwaarts dalenden bodem diepe, ten deele ketelvormige kloven gegroefd, waardoor de van den Gedé afdalende beken hunne wateren naar de Tji Mandiri voeren. Op den achtergrond vertoont zich in onafzienbare reeks de Kendeng-keten, met scherpen en zeer oneven kam en talrijke uitstralende ruggen, slechts hier en daar met boomgroepen, meestal alleen met alang-alang en glagah bedekt. In het terrein tusschen Soekaboemi en de Tji Mandiri worden, ter plaatse waar de lavastroomen van den Gedé een einde nemen, twee warme bronnen aangetroffen [2]).

Van Soekaboemi gaan westwaarts twee belangrijke, allengs meer divergeerende wegen uit. De zuidelijkste gaat naar Tji Kembar en vandaar naar Pelaboean Ratoe, de noordelijkste over Tji Saät

---

[1]) Junghuhn, Reisen. 167; Croockewit, Gids, t. a. p. 298.

[2]) Junghuhn, Reisen. 167, Java. II. 1311.

naar Karang tengah, waar hij zich noordwaarts ombuigt naar Tji Tjoeroeg, om daar aan te sluiten aan den nieuwen weg van Buitenzorg naar de Preanger, waarover reeds vroeger kortelijk werd gesproken [1]). De net aangelegde districtshoofdplaats Karang tengah is zes palen van Tji Saät en 9 van Soekaboemi verwijderd. Zij is ook rechtstreeks met Pelaboean Ratoe verbonden door een voetpad dat, zoodra het het district van dien naam bereikt heeft, door het uitgestrekte thee- en koffieland Tji Salak voert. De weg van Karang tengah naar Tji Tjoeroeg is nog 11 palen lang en loopt op eenigen afstand langs de reeds vermelde thee-ondernemingen Sinagar en Parakan Salak, die, rechts en links van den weg liggende, ongeveer drie uren van elkander verwijderd zijn. Beide zijn heerlijk gelegen te midden der schoonste afwisseling van sawah's en klapperboschjes, theeplantsoenen en bergstroomen. De nieuwe weg en de nieuwe cultures hebben bevolking en welvaart gebracht in deze vroeger eenzame streek. Vooral Parakan Salak is door de bijzondere zorg van den onlangs overleden landheer in een paradijs herschapen. Zoo heeft hij onder anderen in de nabijheid van zijn woonhuis, door een bergstroom naar een ravijn te leiden, een bekoorlijk, door wariengien- en nangka-boomen omkransd meertje doen ontstaan, dat voor baden en visschen eene heerlijke gelegenheid verschaft. Die landheer leverde ook het zeldzaam voorbeeld van een Europeaan die de Javaansche muziek op prijs stelt, en heeft op de plantage zelve een gamĕlan doen vervaardigen, die door schoonheid van toon en volledigheid uitmunt [2]).

Doch keeren wij terug naar den grooten weg en volgen wij dien tot Tji Tjoeroeg, dat 11 palen van Karang tengah en nog 5 van de Buitenzorgsche grens verwijderd is. De plaats ligt op den vlakken zadel, door het in elkander overgaan der westelijke hellingen van den Pangerango en der oostelijke van den Salak gevormd, en die tot de laagste bergzadels tusschen twee vulkanen op Java behoort, daar de weg die er over voert, op zijn hoogste punt, noordelijk van Tji Tjoeroeg, zich slechts 530 meters boven den zeespiegel verheft. Het is duidelijk dat deze lage rug,

---

[1]) Boven, bl. 91. [2]) Croockewit, bl. 294 vv.

die, in verhouding tot de beide aan weêrszijden verrijzende berggevaarten, aan het daartusschen liggende terrein het karakter eener vallei niet ontneemt, een oneindig beter punt voor een gemeenschapsweg tusschen Buitenzorg en de Preanger biedt, dan de bezwaarlijke pas over den Megamendoeng. Het is even onbegrijpelijk dat men dit in Daendels' tijd heeft voorbijgezien, als het natuurlijk is dat men voor den aanleg van den spoorweg van Buitenzorg naar Tji Tjalengka de richting door de zoogenaamde Salak-vallei en verder via Soekaboemi, Tji Andjoer, Bandong, heeft gekozen. De eenige richting die daarnevens eenigszins is in aanmerking gekomen, die van Tji Baroesa door de vallei van de Tji Beët [1]) naar de Tji Sokan, is bij een opzettelijk onderzoek gebleken veel grooter zwarigheden op te leveren.

Dat een weg, die tusschen de hellingen van zulke kolossale gebergten als de Salak en de Pangerango doorgaat, grootsche gezichten moet opleveren, spreekt van zelf; zij hebben echter, althans aan de zijde van den Pangerango, niets liefelijks. De westelijke hellingen van dien berg zijn geheel onbewoond; men zou er te vergeefs een koffietuin of desa of ook maar een enkele hut zoeken. De woudgrens reikt tot dicht bij Tji Tjoeroeg, en de regelmatig afdalende ribben hebben hier over eene groote uitgestrektheid plaats gemaakt voor een chaos van woeste toppen en spitsen, getuigen van de ontzettende kracht die dit gedeelte van den berg eenmaal vernielde en met puinbrokken van lava overdekte [2]). Misschien is de verlatenheid dezer streek en de woeste natuur van haar terrein, die ook voor den aanleg van den tegenwoordigen weg vele viaducten, steenen bruggen en andere kunstwerken noodzakelijk heeft gemaakt, de voorname oorzaak geweest, waarom zij voor den aanleg van den postweg niet in aanmerking is gekomen.

De Salak, die grootendeels in het Buitenzorgsche gebied is gelegen, werd reeds vroeger door mij in hoofdtrekken beschreven [3]). Hij kan echter ook aan de Preanger-zijde, van Tji Tjoe-

[1]) Zie boven, bl. 95. [2]) Junghuhn, Java, 2e uitg., II. 24.

[3]) Boven blz. 83. Hoe weinig ik daar ook over den Salak gezegd heb (en in dat weinige ben ik geheel Junghuhn gevolgd), toch vrees ik nog te veel

roeg uit, zoowel als aan de Buitenzorgsche zijde, hetzij van

---

te hebben gezegd. De literatuur over den Salak is nog al uitgebreid, maar hoe meer men er zich in verdiept, op hoe meer moeilijkheden men stoot. Ik geef hier een overzicht van de bekende onderzoekingen en beklimmingen en de literatuur daarover, waarna ik een paar opmerkingen laat volgen.

1817. Beklimming door Prof. Reinwardt en den heer de Wilde. — De Wilde, Preanger Regentschappen, bl. 26—29.

1822. Botanische onderzoekingen op den Salak door Prof. Blume. — C. L. Blume, Beschrijving van eenige gewassen, waargenomen op een tocht naar den Salak, in Verhh. v. h. Bat. Gen. IX. 129.

1822. Beklimming door Kuhl en van Hasselt. — Uittreksels uit brieven van Kuhl en van Hasselt aan Temminck en van Swinderen in Alg. Konst- en Letterb. 1823, n. 6—10.

1831. Beklimming door Macklot, Korthals, Muller en van Oort. — S. Muller, Eenige oudheden van Java en Sumatra, in T. v. T. L. en Vk. v. N. I., D. IV, bl. 112 vv. en Pl. V en VI. Vgl. Junghuhn in T. v. N. I., I. 2. 492.

1838 Oct. Beklimming door Junghuhn. — F. J., Goenong Salak, in T. v. N. I., I. 2. 486—507; Junghuhn's Java, II, bl. 11—16 der 2e uitgave. Vgl. Teysmann, Kritische Aanmerkingen op Junghuhn, in T. v. N. I., V. 1, bl. 494, en Junghuhn's Kritiek op de Krit. Aanm. in een aanhangsel op hetzelfde deel, bl. 6.

1838 Nov. Beklimming door een gezelschap ongenoemde wetenschappelijke mannen. — Uittreksel uit een brief medegedeeld door Junghuhn in T. v. I. I. 2. 495—501.

1841 Nov. Beklimming door Schwaner, in gezelschap van Zollinger, baron van Lynden en Teysmann. — C. M. Schwaner, Geologische uitstapjes in de omstreken van Buitenzorg, voornamelijk op den Salak. Nat. T. v. N. I., V. 369—426; Zollinger's Monographie over den Salak, n⁰ VII (Togt naar de solfatara), T. v. N. I., VI. 2. 164—176.

1843 Nov. Beklimming door Zollinger, de eerste maal (2—4 Nov.) in gezelschap van Dr. Bleeker, baron van Lynden en Teysmann, de tweede maal (15—19 Nov.) alleen. — H. Zollinger, Tocht naar den Salak, op 2—4 en 15—19 Nov. 1843, een monographie. T. v. N. I., VI. 2. 141—164, 3. 37—59.

Ik kan niet denken dat de Salak na 1843 niet meer beklommen is, of liever, ik acht het ontwijfelbaar dat beklimming van dien bergtop, gelijk van zoovele andere, in de laatste jaren, in verband met de werkzaamheden van den geographischen dienst, eene gewone zaak is geworden. Maar er is niets over gepubliceerd en zoolang de topographische kaart van de Preanger zich nog laat wachten, zal, vrees ik, ook weinig van de resultaten bekend worden.

In de hier aangehaalde berichten is veel tegenstrijdigs en onvereenigbaars. Een enkel voorbeeld: Junghuhn noemt den hoogsten top van den Salak Goenoeng Gajak, of, naar een latere verbetering Goenoeng Gadjah (d. i. de Olifantsberg); den Gagak, op de kaart van Raffles ten W. van den Perbakti aangewezen, heeft hij te vergeefs gezocht, en hij vermoedt dat hier te gelijk eene verwarring met den G. Gadjah en eene verbastering van den naam heeft

Tjampea uit over Tji Bening, hetzij van Gadok uit over den bergkam tusschen de groote en kleine Tji Idoeng, bereikt worden. Welke weg verkieslijk is, hangt af van het punt waarmede men in de eerste plaats wenscht kennis te maken. Wie b. v. de solfatara aan de westelijke helling bezoeken wil, waaruit nog, door middel van kleine scheuren in den bodem, zwaveligzure dampen sissend omhoog stijgen, en die thans nog het eenige spoor van vulkanische werkzaamheid op dezen berg is, zal wel doen den weg van Tjampea uit te kiezen; wil men den hoogsten top bereiken, dien Junghuhn vroeger Gajak, later Gadjah noemde, die volgens Zollinger Gagak heet, en die volgens nog een ander gevoelen geen bijzonderen naam draagt, maar in den algemeenen van Salak begrepen is, dan is het verkieslijk, gelijk wij ons thans gereed maken te doen, van Tji Tjoeroeg uit de zuidoostelijke helling te bestijgen. Die hoogste top stijgt tot ongeveer 2200 meter, vertoont op zijn kruin eenige merkwaardige oudheden, en biedt den bezoeker van nabij en van verre de schoonste gezichten.

plaats gevonden. Zollinger zegt dat de hoogste top van den Salak, niet Gajak of Gadjah, maar Gagak heet, doch hij stemt toe dat de op de kaart van Raffles voorkomende Gagak niet bestaat. Teysmann beweert dat de inlanders den ganschen berg Salak noemen, en dat Junghuhn den Gajak zelf heeft uitgevonden, vermoedelijk door verwarring met den (dus als werkelijk erkenden) Gagak van Raffles' kaart. Schwaner leert, dat het Salak-gebergte door de diepe vallei van de Tji Antan (zie boven bl. 98), als een op zich zelf staand geheel, van het Kendeng-gebergte (nam. het noordelijke, uit Banten komende) gescheiden is, en dat het eerstgenoemde van het oosten naar het westen bestaat uit de volgende toppen: Salak, Pitjoeng, de beide Petai, Perbakti en den zadelvormigen Gagak, zoodat de berg dien Junghuhn nergens vinden kon, toch werkelijk, zooals op Raffles' kaart, ten westen van den Perbakti, maar, evenals deze, nauwer met den Salak verbonden dan daar het geval is, zou voorkomen.

De heer Hageman heeft een andere grief tegen Junghuhn. In een opstel „Over de beweerde uitbarsting van den Salak in 1699," in Nat. T. v. N. I., D. XXX, bl 343, tracht hij aan te toonen, dat die uitbarsting geheel onbewezen en door J. op hoogst lichtvaardige gronden aangenomen is. Werkelijk spijt het mij dat ik, Dl. II. 131, Dl. III. 5, Junghuhn's voorstelling zoo onvoorwaardelijk heb onderschreven. Wel meen ik nog, dat het bericht van Bogaert de meening begunstigt dat bij die gelegenheid de Salak werkzaam was, maar of die uitbarsting op zich zelve de groote beteekenis had die Junghuhn er aan toekent, is zeer te betwijfelen. Vgl. Dr. Swaving, Batavia's sanitaire geschiedenis, bl. 78 vv.

Wij kunnen van Tji Tjoeroeg uit eenige palen te paard afleggen, maar waar de helling steil begint te worden, moeten wij het oneffen, vaak glibberig pad, dat aanhoudend door zware bosschen voert en waarop ons steeds het geruisch der van alle kanten door de bergkloven afstortende beken verzelt, te voet vervolgen. Geen andere berg van Java is zoo weelderig, zoo onafgebroken met woud begroeid als de overal met een dikke humuslaag bedekte Salak. Om het gesteente te leeren kennen waaruit hij gevormd is, moet men in de kloven afdalen, waarin de beddingen der beken met veelsoortig lavapuin zijn opgevuld. In de lagere streken, tusschen 600 en 1200 meters ongeveer, heerscht ook hier de rasamala; hoogerop worden de bosschen meer gemengd en vindt men vooral eiken en kastanjes. De rug waarlangs wij opklimmen, wordt gedurig smaller, terwijl hij zich allengs verheft tot de hoogte die volgens Junghuhn en Zollinger als de eigenlijke Salak, in onderscheiding van den Gajak of Gagak, is te beschouwen. Die eigenlijke Salak is namelijk niets anders dan een hoog uitstekend deel van den smallen rand tusschen de zachte uitwendige helling van den berg en den bijna loodrechten wand der groote kloof die hem middendoor deelt en aan de tegenovergestelde, noordwestelijke zijde begrensd wordt door den derden top, door Junghuhn en Zollinger beide Tji Apoes genaamd. Terwijl de gemelde rand zich westwaarts in de richting van den Gagak uitstrekt, gaat hij weldra eenige honderden voeten naar beneden om aan de andere zijde der dus gevormde kloof tot dezen hoogsten top van het geheele gebergte op te rijzen; want de Tji Apoes, die slechts door een nog veel dieper gelegen en zeer smallen kam met den Gagak samenhangt, schijnt niet volkomen zijne hoogte te bereiken. De naar de noordwestzijde openliggende en dus van uit Buitenzorg zichtbare kloof, die zich in het bed der beek Tji Apoes noordwaarts voortzet, heeft eene onafzienbare diepte, waarvoor onze blik met huivering terugdeinst.

De kruin van den Gagak vormt een kleine vlakte van ruim 300 voet lengte en 36 voet breedte, waarvan de lengteas zich van O.N.O. naar W.Z.W. uitstrekt. In het oostelijk deel onder-

scheidt men een langwerpig vierkant, 36 voet lang, 26 voet breed, en door een rand van twee à drie voet hoogte omgeven. Westwaarts van daar, nagenoeg in het midden van de kruin, is een dergelijk kleiner vierkant met opgeworpen zijden, nog eenige schreden westelijk een overdwarsche dam van eenige voeten hoogte in den vorm van een borstwering, en eindelijk op het westeinde der kruin een langwerpig vierkant van 30 bij 20 voet, op welks midden eene verhooging rust, die zich tot 8 à 9 voet hoogte verheft en waarop eenige overeind staande steenen verrijzen. Daaromheen staan boomen geplant van een hier anders niet voorkomende soort. Deze plek wordt een astana genoemd en schijnt werkelijk de grafheuvel te zijn van een in de oogen der inlanders eerbiedwaardig persoon; want iedere Soendanees die vreemde reizigers naar deze plek vergezelt, werpt zich hier neder, zoo dat hij met het aangezicht schier den grond raakt, en brengt zijne gaven en gebeden ten offer.

Doch het wordt tijd dat wij naar Tji Tjoeroeg en vandaar naar Soekaboemi terugkeeren, om thans den weg naar Tji Kembar en Pelaboean Ratoe in te slaan. Van Soekaboemi tot Tji Kembar bedraagt de afstand 11, van daar tot Pelabocan Ratoe 22 palen. Het eerste gedeelte kan met een licht rijtuig, het laatste slechts te voet worden afgelegd. Daarentegen is het eerste, zoo men den blik in de diepe, romantische dalkloof der in tallooze kronkelingen tusschen trachietblokken schuimende Tji Pelang uitzondert, niet bijzonder belangwekkend; het tweede daarentegen des te schooner. Men gaat genoemd riviertje, een tak van de Tji Mandiri, door middel eener overdekte houten brug over, en rijdt omstreeks vier palen verder het tegen een heuvelrij leunende Tji Kembar binnen, dat even net is als de meeste hoofddorpen der Preanger. Van hier bereikt men weldra de Tji Djati, de grens van het district Pelaboean Ratoe, en dan gaat het verder berg op berg af, tot men op eene hoogte komt vanwaar de weg met sterke krommingen in een diep, breed dal afdaalt. Het is het dal der Tji Mandiri, die vroolijk ruischt en spartelt tusschen het loof van het welig geboomte dat hare oevers omzoomt, en waarboven zich op vele plaatsen de schoone, waaier-

vormige bladeren der lontarpalmen verheffen, die in schilderachtige groepen over het dal en de lagere hellingen verstrooid zijn. Aan de andere zijde van het dal rijst in golvende lijnen en ronde koppen de met even trotsch als ondoordringbaar geboomte bedekte keten van het Kendeng-gebergte omhoog. Wij dalen echter niet af in het dal, maar volgen den weg die, op eenigen afstand van den rechteroever der hoofdrivier, over een aantal van noord naar zuid stroomende, door evenwijdige heuvelreeksen gescheiden zijriviertjes voert. Van de hoogten ziet men zich van tijd tot tijd de kalme, vroolijk het zonlicht weêrspiegelende zee tegenflikkeren, en als men door de steeds woester wordende streek den laatsten heuvelrug bereikt heeft, ziet men de Pelaboean Ratoe (de vorstelijke ankerplaats), die aan het geheele district en aan zijn hoofddorp haren Maleischen naam heeft medegedeeld, aan zijne voeten uitgebreid, terwijl men de Tji Mandiri zich in schilderachtige bochten tusschen hare steile oevers ziet wringen, om zich, ten zuiden der aan het strand liggende districtshoofdplaats, die wij nu ook weldra betreden, in de baai uit te storten.

Over de Pelaboean Ratoe werd reeds vroeger bij de beschrijving van Java's kustbeloop gesproken [1]). De Europeanen noemen haar Wijnkoopsbaai, waarvoor somtijds Wijnkoopersbaai wordt geschreven [2]). Het hier wijkende, ginds vooruitspringende strand der baai rijst aan de noord- en zuidzijde in steile, maar niet loodrechte en meeest overal toegankelijke rotsen op, waarachter zich hoogere, sterk gekartelde en gespleten, met zwaar bosch

[1]) D. I., bl. 47.

[2]) Den oorsprong van dien zonderlingen naam heb ik niet kunnen opsporen. Ik geloof echter dat hij niets met den wijnhandel te maken heeft, maar aan eèn persoon, den Opperkoopman Jan Jacobsz. Wijncoop (zie over hem de Jonge, Opkomst enz., D. V., bl. XI), is ontleend. Het schijnt dan echter vreemd, daar die Wijncoop reeds omstreeks 1626 leefde, dat de naam Wijnkoopsbaai op kaarten en in beschrijvingen van Java ouder dan Stavorinus niet schijnt voor te komen; maar misschien is aan een nakomeling van genoemden Wijncoop te denken. De Wijnkoopsbaai is in 1801 op last der Indische Regeering opgenomen door Kapitein J. C. Baane, maar het resultaat van dien arbeid is, zoo het schijnt, in de archieven nedergelegd en er nooit uit te voorschijn gekomen. Zie Oosterling. I. 119; Kussendrager, Java. 101.

bedekte bergen verheffen. De oostzijde vormt een zacht oploopend zandstrand, maar het landen is wegens de hevige branding slechts op één punt mogelijk, namelijk een weinig ten noorden van de hoofdplaats, waar zich het riviertje Tji Gangsa in de baai uitstort. Op dit punt bestond reeds een klein dorp dat den naam der rivier droeg [1]), toen er omstreeks 1835 pakhuizen voor het aangevoerde Gouvernementszout en voor de af te voeren Gouvernementskoffie werden opgericht. Dit gaf natuurlijk aan de Wijnkoopsbaai eenig vertier, maar sedert eenige jaren zijn die pakhuizen weder opgeheven. Ook schijnt de bodem hier niet zeer gunstig voor cultuur; de bevolking blijft gering en de omstreken der Wijnkoopsbaai willen niet recht tot ontwikkeling komen. Het hoofdbestaanmiddel is er de visscherij, en in het dorp ziet men overal gedroogde visch hangen, terwijl bij den maaltijd visch veelal schering en inslag is [2]).

Men reist hier te voet of te paard; want voor rijtuig zijn de wegen niet bruikbaar. Een dezer wegen voert naar Tji Gangsa en van daar langs het strand over bergruggen en tal van riviertjes naar de Tji Barenoh, die de grens tusschen Banten en de Preanger vormt, en die wij vroeger van de Bantensche zijde bereikten [3]). De bedoelde bergruggen zijn eigenlijk de tot hier afdalende, maar zich hier en daar weder tot kleine kegelbergen verheffende ribben van den machtigen Halimoen [4]). Langs ééne van deze klimmen wij op om een merkwaardige, maar zeer weinig bekende plaats te bezoeken, die, volgens de legende, de metropolis is van de negerie Soemedang. Deze plaats ligt dicht bij de Bantensche grenzen, in den westwaarts vooruitspringenden hoek dien het district Pelaboean Ratoe tusschen de Wijnkoopsbaai en het regentschap Lebak vormt. Zij bestaat uit een kleine tusschen hooge bergen ingesloten en met dicht bosch begroeide vlakte, waarop eene armzalige kampong, Silak Tatar, met hare sawah's en vruchtboomen gelegen is, terwijl onge-

---

1) Bik in T. v. I. T. Ld. en Vk., XVI. 275.
2) Junghuhn, Reisen. 169; v. Rijckevorsel, Brieven. 110 v.
3) Zie boven, bl. 124 vv.
4) Junghuhn, Java, II, 2e uitg., bl. 10. Vgl. boven D. I, bl. 72.

veer een 40 oude graven, geheel met mos begroeid, in den omtrek verspreid zijn. Ook vindt men er de sporen van een dalem, een paséban en een aloen-aloen, en aan die plek is de bedoelde legende verbonden, die kortelijk aldus luidt:

Toen de Islam zich naar deze streken verbreidde, lag te dezer plaatse eene groote negerie, Soemedang geheeten, waarover zekere Praboe Lindoe Djaja uit naam van den landsvorst het bestuur voerde. Tegen de strijders voor den Islam niet bestand, nam dit hoofd met zijn gezin en de geheele bevolking de vlucht naar de bosschen, gelijk ook zijn vorst de wijk had genomen naar den berg Halimoen. Van dien vorst heeft men sedert niets meer vernomen. Praboe Lindoe Djaja verloor bij zijn vlucht de gouden greep zijner kris; zij viel in het moeras en versteende in hetzelfde oogenblik, en nog wordt hier een steen gewezen die eenigermate den vorm van het genoemde voorwerp nabootst. Praboe Lindoe Djaja en zijne volgelingen kwamen grootendeels in het bosch om, hetzij door gebrek, hetzij omdat zij verscheurd werden door de tijgers, die nog heden zich in groote getale in deze wildernissen ophouden. De overigen trokken verder oostwaarts en werden de stichters van een ander Soemedang, dat tot veel grooter aanzien dan het oude geraakte. Het oude Soemedang, verwoest en verlaten, werd weder een wildernis, en gedurende langen tijd bezocht schier niemand deze plek, eensdeels omdat zij door de krachtige vegetatie ontoegankelijk was en door tijgers onveilig werd gemaakt, maar vooral ook uit bijgeloof; want men beweerde dat hier steeds het slaan op de gamelan en het dansen der ronggengs werd vernomen, ofschoon er geen spoor van menschen was te vinden.

In de nabijheid van deze plek, op den berg Soekaramé, vindt men nog een groot steenen beeld in priesterkleeding, dat gehouden wordt voor de versteening van een heilig man, die hier kwam vasten en bidden. Maar merkwaardiger is een groot bekken van heete bronnen, dat op ongeveer een paal afstands van deze plaats wordt gevonden en den naam van Kawa (d. i. krater) draagt. Het is een vlakke, kale plek, bezaaid met groote rotsblokken, waaronder men het hevig koken van water kan vernemen,

dat dan ook hier overal uit den grond welt en gedeeltelijk uit groote gaten met kracht naar buiten wordt geworpen. Het water zet korsten van kalktuf af en heeft eene warmte van meer dan 65° C. Het verzamelt zich tot eene warme beek, Tji Panas geheeten, die omstreeks een halven paal verder zich vereenigt met de Tji Soekaramé, maar aan deze nog zooveel warmte medegedeelt, dat zij zelve, op het punt harer samenvloeiing met de Tji Madja, dat ¼ paal verder ligt, nog ruim 38° C. teekent [1]).

Een der beekjes die ten zuiden der Tji Mandiri in de Wijnkoopsbaai vallen, de Tji Boeloen geheeten, wijst hier de grens aan tusschen de districten Pelaboean Ratoe en Djampang koelon (West Djampang); want eerstgenoemd district overschrijdt op dit punt de Tji Mandiri, die wat verder oostwaarts, van haar zijriviertje Tji Boeboeni af, zelve de noordgrens van Djampang koelon tegen Pelaboean en hooger op tegen Tji Mahi vormt. In den hier beschreven hoek van Pelaboean vereenigt zich de Tji Mandiri dicht bij hare monding met de Tji Dadap. Volgt men het dal van dat riviertje tot op een groot half uur van het daarnaar genoemde dorp, dan bereikt men eene merkwaardige warme bron, die aan den noordelijken voet van den breukrand van het Neptunische Kendeng-gebergte met groote kracht en overvloed van water opwelt uit een kalksteenrots, die zelve een verhoogde temperatuur bezit en door het heete water dat door hare spleten dringt, voor een deel verkiezeld is. Verder oostwaarts vindt men in het Djampangsche deel van het dal der Tji Mandiri, in eene moerassige streek nabij het riviertje Tji Pitjoeng, eene andere warme bron, die uit grijze, stinkende modder ontspringt [2]).

Vervolgen wij, na de Tji Boeloen te zijn overgegaan, den weg langs de baai tot aan de Tji Awar, dan bereiken wij een hoogst merkwaardig terrein, waar de woeste natuur van Java's zuiderstrand het toppunt harer wilde, huiveringwekkende schoonheid bereikt. De rotsen rijzen van de baai buitengewoon steil op naar het hoogland, waarop de dorpen Tji Goeloesoer en Tji Djapoen

---

[1]) Hasskarl in T. v. N. I., IV. 2. 126 vv.; Junghuhn, Java, II. 1313.
[2]) Junghuhn, Java, II. 1311 v.

zijn gelegen, en besproeid door de Tji Goeloesoer, die tusschen deze beide dorpen, langs een reeks van kort op elkander volgende steile rotstrappen, omstreeks 100 voet naar beneden daalt, en vervolgens door eene kloof, diep in het grofkorrelig puingesteente dezer streek ingesneden, haren weg voortzet naar de even diepe kloof waardoor de Tji Mariendjoeng hare wateren naar de Tji Kanté voert. Gaat men nu in westelijke richting van Tji Djapoen weder naar de Wijnkoopsbaai, dan komt men aan een punt waar het plotseling een einde nemende hoogland ter diepte van meer dan 550 meters afdaalt. De daardoor gevormde rand, scherp en gekarteld, loopt boogvormig om, aan de noordzijde tot aan den mond der Tji Awar onder den naam van Goenoeng Gedogan, aan de zuidzijde tot aan den mond der Tji Saär onder den naam van Goenoeng Sangaranten. De ruimte die tusschen de baai en den rand van het hoogland overblijft, is ingenomen door een gebergte, dat in drie steile, als een traliewerk onderling verbonden jukken oprijst, van welke het binnenste en hoogste Goenoeng Mesigit wordt geheeten. Tegenover den Goenoeng Mesigit daalt het hoogland eerst, met de steilte van een muur, 270 meters naar beneden en zet dan smalle ribben af, die als armen uit het benedendeel van den vervaarlijken wand uitsteken. Doch slechts één van deze ribben reikt tot aan het binnenste juk van het Mesigit-gebergte, daar de overige te diens opzichte eene te schuinsche richting volgen. Door de wigvormige rib die het hoogland met het bergjuk verbindt, wordt de afgrond in twee deelen gesplitst, die ieder het aanzijn aan een beek geven. De noordelijke, die weder Tji Pitjoeng heet, vereenigt zich met de Tji Awar, de zuidelijke gaat onder den naam van Tji Saär naar de baai. In geen ander gedeelte van Java ziet men in zulk een klein bestek zulk een rijkdom van vormen zoovele steile wanden, zulke duizelingwekkende kloven [1]).

Verder zuidwaarts wachten ons niet minder merkwaardige tooneelen aan den zuidelijken inham der Wijnkoopsbaai, die onder den naam van Tji Letoek- of Zandbaai bekend is. Wij hebben

[1]) Junghuhn, Java, III. 160 vv.

reeds bij de beschrijving van Java's kustlijn gezien, dat zich om die baai heen eene alluviale vlakte uitstrekt, omzoomd door den plotseling omhoog rijzenden wand van het Linggoeng-gebergte [1]); maar wat ik daar nog niet heb opgemerkt, is, dat zich van dezen muur niet minder dan zeven groote watervallen afstorten, de hoogsten van Java en ten deele door vooruitspringende trappen verdubbeld. Zij worden gevormd door even zoo vele rivieren, die zich in de vlakte aan den voet van den rotsmuur tot twee stroomen vereenigen, die de namen der grootste bovenarmen, Tji Kanté en Tji Letoek, behouden. Op de plaatsen waar de vallen nederstorten, springt de muur dieper in, daar hij door het water tot kloven is uitgeschuurd. Zelfs heeft het vliegende waterstof van een dezer vallen, den Tjoeroeg Sodong, eene overwelfde bocht of grot in het gesteente uitgegroefd. Van de sawah's van het dorp Tji Atol, dat het naast aan den rand des muurs is gelegen, ziet men van eene hoogte van 340 meters op de daken van het in de vlakte liggende dorp Tji Kanté neder. Het verdient ook opmerking, dat deze streek zich door eene zeer eigenaardige vegetatie onderscheidt, waarin de vormen vermengd en vereenigd zijn die anders tot zeer verschillend gebied behooren. Inzonderheid komen er in de vlakte aan den rand van den muur geheele boschjes van Boemboelan-boomen [2]) voor, die, ofschoon veel minder hoog, in hun voorkomen groote overeenkomst hebben met den Djati-boom, en dan ook werkelijk met hem tot dezelfde familie, die der Verbenaceeën, behooren [3]).

Na ons bezoek der Tji Letoek-baai keeren wij over zee naar Pelaboean Ratoe terug, een tochtje waartoe een halve dag varens toereikend is [4]). Van genoemde plaats gaat een pad, dat eerst niet ver van het strand der Wijnkoopsbaai, de Tji Mandiri nabij hare monding snijdende, zuidwaarts loopt, zich daarna zuidwestwaarts ombuigt en 23 palen lang is, naar Pasawahan. Dit dorp,

---

[1]) Dl. I., bl. 47. [2]) *Premna tomentosa.*

[3]) Junghuhn, Java, I. 315, III. 36, 81; Aquasie Boachi in Nat. T. v. N. I. XI. 461, en Huguenin ald. XII. 110. Beide deze ingenieurs schrijven, in plaats van Linggoeng, Lingkoeng of Lingkong. Over het resultaat van hun onderzoek naar het aanwezen van steenkolen alhier, sprak ik met een woord D. I, bl. 118. [4]) v. Rijckevorsel, Brieven, 313.

nagenoeg in het midden van het district Djampang koelon liggende, is thans zijne hoofdplaats of pakemitan, in plaats van de vroegere Bandar Sari, die aan de Tji Kaso, de westelijke grensrivier van Djampang koelon tegen Djampang tengah, gelegen is [1]) Er is te Pasawahan een pakhuis voor de Gouvernementskoffie; andere producten voor de Europeesche markt worden in dit district, waar nog geen landen in huur of erfpacht zijn uitgegeven, niet geteeld. Van Pasawahan gaan paden uit in verschillende richting, waarvan een de Tji Karang snijdt, die met uitzondering der grensrivieren de voornaamste van het district is, en vervolgens zuidwaarts voert naar de monding van dien merkwaardigen stroom. Deze monding, die op een smallen zeearm gelijkt, is 200 voet breed, diep en met half ziltig water gevuld. De rivier snijdt midden door de kalkmergelbank, die zich tusschen de Tji Pamaboean, welker mond vijf palen ten oosten van den hoek van Genting [2]) ligt, en de Tji Waroe, die ongeveer half zoo veel van den mond der Tji Kaso verwijderd is, over de geheele zuidkust tot diep landwaarts in uitstrekt. Van de Tji Koeda Mara, een weinig ten oosten van de Tji Karang, af, is echter de kalkbank in de nabijheid der zee vervangen door een vlakke, droog geworden bocht, die in een zich langs de kust uitstrekkend rif overgaat. Voor 't overige vormt die bank aan de zeezijde steile wanden met vele kleine in- en uitspringende bochten. Met bruisend geweld klotsen de golven tegen dezen muur, waarin ze op vele punten gewelven en holen hebben uitgespoeld, in welke de salanganen hare eetbare nestjes ophangen. Dicht bij de monding der Tji Karang rijzen, op eenigen afstand van de kust, drie torenvormige, geheel geïsoleerde rotsen uit de baren, terwijl daartegenover, in den kustmuur zelven, de grotten Goea Pandan en Goea Tji Karang de aandacht trekken. Verder oostwaarts, aan de andere zijde der vlakke bocht, is vooral de Goea Oeroek merkwaardig, welke grot door een overwelfd kanaal in verband staat met een trechtervormig gat van 50 à 60 voet diepte, waarin de zee haar water uitstort, dat er als in een ketel

[1]) De Tji Kaso is uit geologisch oogpunt zeer merkwaardig. Zie Junghuhn, Java, III. 33, 70.

[2]) Zie D. I, bl. 47.

kookt en bruist [1]). Doch genoeg van deze woeste, ofschoon schilderachtige tooneelen. Laat ons thans in gedachten den 24 palen langen weg inslaan die van Pasawahan in noordoostwaartsche richting naar Njalendoeng, de pakemitan van Djampang tengah voert.

Njalendoeng is slechts 12 palen van Soekaboemi verwijderd en er mede verbonden door een weg die over de Tji Mandiri en het Kendengsche gebergte loopt. Van Njalendoeng gaat een pad zuidwaarts over Tji Awiteli naar Kramat, waar het zich in twee takken splitst. De zuidwestelijke tak loopt naar de voormalige pakemitan Sagaranten, niet ver van de Tji Kaso, die de westelijke grens van het district vormt; de zuidoostelijke naar Tegal hoä aan de Tji Balápoelang (bij Junghuhn Tji Palaboelan), die als oostelijke grensscheiding van Djampang tengah eerst haren zijtak de Tji Bèbèr vervangt en daarna zelve door de Tji Boeni, waarin zij uitmondt, vervangen wordt. De weg naar Sagaranten biedt weinig bekoorlijks, daar hij meest door alang-alang en glagah voert, maar het groote, nette dorp maakt door zijne vele vruchtboomen en de vele sawah's die het omgeven, — anders zoo schaarsch in deze streken, — een aangenamen indruk. Tusschen Sagaranten en Tji Pamingkies strekt zich de Goenoeng Bentang uit, en de weg die beide dorpen verbindt, loopt over de westelijke helling en den voet van dat gebergte. De streek waardoor hij voert, is gedeeltelijk met zwaar bosch, verder zuidwaarts met bamboe en een verbazend aantal wilde arènpalmen begroeid. Zij gold vroeger als zeer onveilig door de menigvuldige tijgers; in de laatste jaren deed zich daarin verbetering voor, die door de inboorlingen werd toegeschreven aan de vestiging aldaar van zekeren Bapa Jejoet uit Djampang wètan, die, zoo zij meenden, de talismans of bezweringen kende, waardoor men de tijgers verjagen kon. De man zelf, daarover ondervraagd, maakte volstrekt geen aanspraak op geheime wetenschap en wist alleen te zeggen, dat sedert hij daar gekomen was, zich geene tijgers vertoond hadden. Voor Bapa Jejoet was de vrees die deze streek aan de bevolking inboezemde, zeer voor-

[1]) Junghuhn, Java, III. 301 v.

deelig, daar hij uit de arènpalmen in den omtrek zooveel toewak en suiker kon winnen als hij verkoos, zonder dat iemand hem iets in den weg legde. Van Tji Pamingkies gaat het pad zuid-zuidwestwaarts naar Rambai, dat aan de Tji Boeni, niet ver van haren mond, is gelegen. Dat pad voert ten deele langs het riviertje Tji Dolog, dat in zijn diep gegroefd en door dicht bosch overschaduwd, uit kalkmergel en vulkanisch conglomoraat samengesteld bed heerlijke watervallen vormt. Ook is deze streek merkwaardig door het groot aantal holen en grotten dat er wordt aangetroffen [1]). Van Rambai tot aan zee, een afstand van 8 à 9 palen, is geen enkel pad; alles is hier woeste, met dicht bosch bedekte wildernis, waarin zich niet licht de inlanders wagen te minder daar er overleveringen en geheimzinnige verwachtingen aan verbonden zijn, die hen met bijgeloovige vrees vervullen.

Sedert onheugelijke tijden zijn de Djampang-landen, naar de meening der inlanders, het eigendom van zekeren Ejang, Soesoehoenan Djampang Manggoen genaamd, die met zijn broeder, Ejang Dalem Wangsakerti, verblijf houdt op den berg Patoeha, nabij den oorsprong der Tji Djampang, die een zijrivier van de Tji Boeni is. Dalem Wangsakerti is verloofd aan de prinses Tji Aweni, de dochter van Boros Ngora, die zijn verblijf heeft op den berg Hioer, bij den oorsprong der Tji Kaso. Deze rivier stroomt thans, ter plaatse waar de weg tusschen Sagaranten en Tji Pamingkies haar het dichtst nadert, door een nauwe kloof tusschen hooge en rechtstandige rotswanden en stort zich van eene belangrijke hoogte neder. Die kloof nu zal zich, naar de voorstelling der inlanders, eenmaal sluiten, tengevolge van het instorten der rotswanden. De Tji Kaso zal dan genoodzaakt worden haren loop te nemen langs de zuidelijke helling van den reeds vermelden G. Bentang, en zoo de Tji Dolog opnemen, ter plaatse waar zij den waterval vormt die onder den naam Tjoeroeg Tji Aweni bekend is. Hier is het dat de bovengemelde prinses, in versteende gedaante, de komst van haren bruidegom verbeidt, en op den dag waarop de Tji Kaso haren loop ver-

[1]) Hoogeveen, het district Djampang tengah, in T. v. T., Ld. en Vk., v. N. I., VIII. 493 vv.; Junghuhn, Java, III. 172 vv.

andert, zal Ejang Dalem Wangsakerti haar in plechtigen optocht komen afhalen, en met haar en zijn gansche gevolg een feestelijken tocht over zee maken. Een weinig beneden Rambai ligt in de Tji Boeni een eilandje, welks aan beide einden toegespitste vorm wel eenigszins aan een prauw herinnert. Volgens de meening der inlanders rijst en daalt het met het water als een prauw, en blijven twee boomen die er, te midden van veel alang-alang, op verrijzen, onveranderlijk in denzelfden toestand. Dat eiland zal nu bij die gelegenheid werkelijk als vaartuig dienst doen, met de beide boomen als masten. Zekere bultenaar, Batara Bongkok, is door Ejang Dalem Wangsakerti met de bewaking van dit eiland-schip belast, en het geluid dat zich hier doet vernemen wanneer het water met geweld tegen den steenigen oever klotst, wordt veroorzaakt door een gamelan, die Batara Bongkok laat bespelen. Het vaartuig zal het bruidspaar overvoeren naar den hoek van Tji Laoetèrèn in Soekapoera. Daar en elders zullen zij zich eenigen tijd ophouden en zich eindelijk nederzetten aan den zuidelijken voet van den berg Marioek, die zich in Tji Damar, aan het begin van de Brengbreng-keten, dicht bij den mond der Tji Boeni, verheft, waar zij eene stad en een rijk zullen stichten. In afwachting dezer gebeurtenissen heeft Boros Ngora reeds vele toebereidselen gemaakt. Op den berg Hioer stelt een hol de steenen stalling voor van het voor zijne schoondochter bestemde fraaie paard, dat wel is waar onzichtbaar is, maar toch van tijd tot tijd zijn gehinnik doet hooren. Ook de matrassen en kussens die haar de wateren der Tji Kaso als huwelijksgeschenk zullen toevoeren, liggen reeds lang gereed in de gedaante van groote rotsblokken, waarlangs de rivier haren nieuwen loop zal nemen. Voorts groeien op den berg Hioer allerlei reusachtige gewassen, die de groenten voor het feestmaal zullen leveren. Inzonderheid komen daarvoor de boros kaso, d. i. de uitspruitsels van de glagah, in aanmerking, en zoowel om deze bestemming, als omdat de vorst Boros Ngora zelf zich daarnaar noemt, durven de inlanders in deze streken de uitspruitsels der glagah niet eten en zelfs niet met den naam van boros kaso noemen. Voor den laatsten stellen zij het synonieme hoemboet

kaso in de plaats, en zij houden zich overtuigd dat wie deze uitspruitsels eet, tot straf door een tijger zal verslonden worden [1]).

Doch genoeg van Djampang tengah, dat vooral merkwaardig is in zoover het leven der Soendaneezen zich er vrijelijk naar zijne eigenaardigheden ontwikkelt en den rechtstreekschen invloed der Europeanen nog nauwelijks ondervonden heeft [2]). Landen in huur of erfpacht zijn hier tot dusver niet uitgegeven, en in dit opzicht onderscheidt het district zich bepaaldelijk van het aangrenzende Djampang wètan (Oost-Djampang), waar de Europeesche landbouwnijverheid zich krachtig begint te ontwikkelen, vooral in den omtrek der nabij zijne noordgrens gelegen en door een vroeger [3]) beschreven weg met Tji Andjoer verbonden hoofdplaats Soeka Negara, alsook westwaarts van die plaats, langs den weg die naar Soewoeng en Sitoe Wanggi loopt, zich daarna noordoostwaarts wendt tot Tji Loegan in Djampang tengah, en verder noordwaarts gaat door het district Pesser, tot hij zich tusschen Gekbron en Tji Andjoer aan den grooten weg aansluit. Die ontwikkeling der landbouwnijverheid belooft aan het thans nog onbeduidende Soeka Negara in de naaste toekomst een toenemenden bloei. Het plaatsje ligt aan de Tji Balapoelang, die van hier af tot aan hare vereeniging met de Tji Beber het district in zuidoostwaartsche richting doorsnijdt. Een moeielijk bergpad gaat van Soeka Negara uit oostwaarts, tusschen den Patoeha en Toempak Roejoeng door, naar Tji Soendari en Bandong. De hoogste top van den Patoeha, vroeger door ons bestegen [4]), ligt juist op de grens van Djampang wetan en Tji Soendari, en toen wij vandaar onze blikken richtten op de zuidwestlijke hellingen en het meer Patengan, lieten wij ze reeds weiden over de heuvels en dalen, de velden en stroomen van het eerstgenoemd district. Over het algemeen is dit district een geheel binnenlandsch; slechts met eene lange, zeer smalle strook langs den linkeroever der Tji Boeni reikt het aan den Oceaan; want terwijl genoemde rivier de oostgrens van Djampang tengah is, wijkt de west- of liever noordwestgrens van Tji

[1]) Hoogeveen, t. a. p., bl. 509 vv. [2]) Vgl. echter Dl. I, bl. 450.
[3]) Boven, bl. 309 v. [4]) Zie boven, bl. 268.

Damar een weinig van haar terug en volgt den kam van het Brengbreng-gebergte [1]), dat van hare oevers opstijgt en zich in de richting van den Patoeha voortschakelt. De linkeroever van de Tji Boeni, die op den Toempak Roejoeng ontspringt, behoort dus geheel tot Djampang wètan.

Eindelijk gaat nog een derde pad van Soeka Negara naar de Zuidkust. Het loopt zuidoostwaarts naar Tji Paré, Bobakan, Tji Limoes en Bodjong Peter, allen dicht bij elkander gelegen aan de zoo even reeds vermelde Tji Djampang. Vervolgens snijdt het het vulkanische Soebang-gebergte dat aan de noordzijde van het smalle dal der Tji Boeni oprijst, overschrijdt genoemde rivier en bereikt weldra daarna, langs de helling der Brengbreng-keten opstijgende, de grens van Tji Damar, van welk punt het over Tji Binoeng bijna recht zuidwaarts loopt naar Sindang Barang, de pakemitan van Tji Damar, gelegen aan de Tji Sadéa, op geringen afstand van hare monding in den Zuider-oceaan. De afstand tusschen Soeka Negara en Sindang Barang, bedraagt 30 palen. Een weinig links van het beschreven pad ligt, aan den voet van het Brengbrengsche gebergte, in een kleine, uit een dikke bank van vulkanische rolsteenen bestaande dalvlakte, tot welke zich het enge rotskanaal waardoor de Tji Boeni stroomt, over eene lengte van omstreeks duizend voet verbreedt, eene warme minerale bron, en op geringen afstand van deze rijst een rotsblok omhoog, dat de gedaante van een toren heeft en geheel uit jaspis- en agaatachtig kwartsgesteente bestaat [2]).

Tji Damar is het laatste der Tji-andjoersche districten die langs den Zuider-oceaan gelegen zijn. Het strekt zich uit langs de zuidzijde van Tji Soendari en Bandjaran en herhaaldelijk mochten wij er een blik op werpen, toen wij het vergezicht genoten dat zich op de toppen van den Patoeha, den Wariengien en den Malabar voor ons uitbreidde [3]). Er worden in dit district een aantal warme en zoute bronnen aangetroffen [4]) en het wordt doorsneden door een aantal riviertjes met diep ingesneden

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 78. [2]) Junghuhn, Java, II. 1315.
[3]) Zie boven, bl. 268, 271, 274.
[4]) N. T. v. N. I. XIV. 221; Junghuhn, Java, II. 1317.

kloven, waarvan de Tji Damar en Tji Laki de voornaamste zijn. Over deze beide loopt een pad van Sindang Barang, evenwijdig met het strand, in oostwaartsche richting naar de Tji Pantjoeng, die de grensscheiding vormt tusschen Tji Damar en Kandang Wesi, het eerste district van het regentschap Soekapoera en van de afdeeling Soekapoera Kolot, waarop wij den voet drukken op onzen denkbeeldigen tocht.

In tegenstelling met de Djampangsche districten, waar het strand slechts weinig bewoond is, liggen in Soekapoera een groot deel der voornaamste dorpen dicht aan zee, onderling verbonden door een meer of min bruikbaar pad dat zich van de Tji Pantjoeng tot de Tji Tandoewi over de geheele lengte van het regentschap uitstrekt. Dien weg volgende en langs een der daarop uitkomende dwarswegen een uitstap makende naar de meer noordelijke districten, zullen wij een overzicht erlangen van het regentschap, dat, bij zijne geringe bevolking en bebouwing, in zijne waarde niet kan erkend worden, zoolang het theeland Tji Kadjang, waarvan de plantsoenen terrasgewijze langs de hellingen van den zadel tusschen den Pepandajan en Tji Korai opklimmen [1]), in een gewest dat eene oppervlakte van omstreeks 3400 vierkante palen heeft, de eenige landbouwonderneming is die met Europeesch kapitaal en Europeesche intelligentie gedreven wordt. Nogtans moet worden opgemerkt, dat de bevolking van Soekapoera betrekkelijke welvaart geniet, of althans geene armoede kent, en, getrouw aan de voorvaderlijke eenvoudigheid, in hare afgelegene dorpjes een stil en tevreden leven leidt.

Het begin van den tocht door het district Kandang Wesi schijnt mijne bewering omtrent de ligging der groote dorpen te logenstraffen. Wij vinden geen enkel voor wij het punt bereiken, waar, dicht bij de monding der Tji Kadjang, zich een negen palen lange zijweg noordwaarts afscheidt naar de tegenwoordige pakemitan Boengboelan. Die weg kronkelt sterk en gaat, over steile heuvels en woeste ravijnen, eerst door alang-alang en later door prachtig woud, vol boschjes van reusachtige bamboe. Boengboelan zelf biedt niets bijzonders, maar de weg die vandaar

[1]) Croockewit, Gids, 1866, III. 309; Groneman, Bladen. 39, 43.

noordoostwaarts, over een afstand van 16 palen, naar de voormalige districtshoofdplaats Tji Manoek aan den voet van den Pepandajan gaat, is een der schoonste, maar ook een der moeilijkste van Java. Men heeft tal van riviertjes te doorwaden, tal van vermoeiende klimmingen en dalingen te volbrengen, maar wordt meestal door het donker loof van maagdelijke bosschen tegen den zonnegloed beschermd. Die bosschen zijn vol van arènpalmen, en deze nuttige boomen hebben, schoon in het wild groeiende, steeds een eigenaar wiens rechten geëerbiedigd worden. Het schoonste punt op den weg is bij het riviertje Tji Boeta Roewa, dat 25 voeten beneden de houten brug die het overspant, ontzettend kookt en schuimt, terwijl onmiddellijk aan de overzijde een hooge, bijna loodrecht stijgende berg, bedekt met rasamala's en andere woudreuzen, den reiziger slechts door de slangvormige uitkappingen in zijne helling gelegenheid biedt om, met den gapenden afgrond aan zijne zijde, langzaam omhoog te klimmen. Eindelijk wordt door deels nieuw aangelegde, deels afgeschreven koffietuinen, het op eene hoogte van meer dan 1600 meters gelegen Tji Manoek bereikt, waar noch padi noch klappers vruchten dragen, en dat dan ook, evenals het vroeger door ons bezochte Pengalengan, alleen ten behoeve van de koffiecultuur is aangelegd. Van Tji Manoek verder trekkende, overschrijden wij de grenzen van Kandang Wesi, en terwijl wij Tji Kadjang, de op een 1200 meters hoog, door de hellingen van Pepandajan en Tji Korai gevormd plateau gelegen pakemitan van Negara, met haar reeds vermeld theeland, aan onze linkerhand laten liggen, rijden wij door koffietuinen, bosschen en tegalvelden, ten laatste sterk dalende, naar het in een kleine dalkom gelegen Bandjar Sari, de hoofdplaats van het district Batoe Wangi [1]). Allervriendelijkst is de aanblik van het dorp in

[1]) Koorders, wiens „Reis door Soekapoera", in Bijdr t. d. T. Ld. en Vk. v. N. I., 3e Volgr., Dl. IV, bl. 367—389, hier mijn voornaamste bron is, schrijft den naam dezer plaats, bl. 386, Bandjar Wangi, vermoedelijk een eenvoudige schrijffout, uit verwarring met den districtsnaam Batoe Wangi ontstaan, en die hij zou verbeterd hebben indien hij zelf de uit zijn nalatenschap gepubliceerde aanteekeningen voor de pers bewerkt had. Junghuhn noemt dit dorp Tji Gantoeng. Zie zijn Java, III. 279, vergeleken met zijne kaart

het kleine dal, waardoor zich bevallig de Tji Kaëngan kronkelt. Wij merken hier een nette pasanggrahan op met een smaakvol aangelegd voorpleintje, in welks midden een heerlijk rozenperk prijkt.

Van Bandjar Sari zetten wij onze reis voort naar Dedel, de pakemitan van het aan Batoe Wangi grenzende district Tradjoe. De weg derwaarts, 14 palen lang, loopt door een doodsche, hobbelige, eentonige, uit zeer slechten grond bestaande, veelal met glagah begroeide, maar overvloedig door beken besproeide landstreek, en het kleine Dedel ligt in een verbazend enge dalkom, waarin men langs een vrij geleidelijke, maar sterke helling afdaalt.

Van Dedel gaat een weg noordwaarts naar Mangoen Redjo, en een andere zuidoostwaarts naar Tji Balong. Mangoen Redjo is het hoofddorp van het district Panjeredan en is bij de laatste organisatie der Preanger de hoofdplaats geworden van de afdeeling Soekapoera Kolot, en dus ook de zetel van den Assistent-resident. Tji Balong is de pakemitan van het district Paroeng. Beide plaatsen liggen aan de rivier Tji Woelan, die, op den berg Kratjak op de oostgrens van het regentschap Limbangan ontspringende, om het tot de afdeeling Tasik Malaja behoorende district Singaparna heenloopt en het, na hare aanvankelijk zuidwaartsche richting met eene oostwaartsche verwisseld te hebben, van Panjeredan scheidt. Aan den noordoosthoek van Panjeredan wendt ze zich zuidwaarts en vormt nu, over een korten afstand, de grens tusschen de districten Panjeredan en Tasik Malaja, en vervolgens die tusschen Panjeredan en Paroeng ter linker- en Mandala ter rechterzijde. Paroeng, waarvan Tji Balong de hoofdplaats is, behoort reeds niet meer tot Soekapoera Kolot, maar tot Soekapoera. De Tji Woelan stroomt door eene steile kloof, die, blijkens de ontblootingen die van de grens van Limbangan tot Tji Balong de waarneming der bodemgesteldheid begunstigen, uit vulkanisch puingesteente, tot een verbazend dikke laag opgehoogd, gevormd is. Die puinbrokken zijn de uitwerpselen van den Galoenggoeng en gedeeltelijk eerst van zijne geduchte uitbarsting in 1822, waarover straks nader, afkomstig [1]). De

[1]) Junghuhn, Java, III. 182.

afstand van Dedel tot Mangoen Redjo bedraag slechts 9 palen, en de tegenover elkander liggende hoofddorpen Mangoen Redjo en Singaparna, tusschen welke een veer over de Tji Woelan de gemeenschap onderhoudt, zijn slechts drie palen van elkander verwijderd. De weg van Dedel naar Tji Balong daarentegen is 17 palen lang, en loopt door het district Salatjaoe over zijne gelijknamige pakemitan. Die weg is geweldig hobbelig en voert door een kale, doodsche streek, uit eindelooze reeksen van onbewoonde en onbebouwde berg- en heuvelruggen gevormd, met roodkleurigen bodem en vol reusachtige steenbrokken, die soms dreigend over het pad heenhangen. Salatjaoe zelf ligt echter in eene uitgestrekte sawah-vlakte, en vandaar tot Tji Balong, een afstand van vier palen, is de landstreek vriendelijker, meer bebouwd en meer bewoond. Bij Tji Balong vereenigt zich de Tji Longgan, het voornaamste der talrijke riviertjes die men op den weg doorwaden moet, met de op kleinen afstand voorbij stroomende Tji Woelan. Van Tji Balong hebben wij nu nog vier palen langs die verbazend snel stroomende en bij hoog water gevaarlijke rivier af te leggen, en haar met een èrètan (een soort van pont) over te steken, om bij Tji Kalong, de pakemitan van Mandala, den strandweg weder te bereiken.

Wij keeren thans in gedachten terug tot het punt waar wij dien strandweg verlieten. Wij trekken de Tji Kandang over en bereiken, na acht palen langs het strand te hebben afgelegd, het dorp Tji Erih. Het ligt vlak aan zee, in een eentonig grasland, en geen enkele boom of struik beschaduwt de bamboehutten der geringe bevolking. De pasanggrahan, een kleine, op den vlakken grond gebouwde loods, biedt een ruim en schoon uitzicht op den nabijzijnden Oceaan. Van Tji Erih naar Paměngpěk is daarentegen de weg zeer vriendelijk en loopt door eene opvolging van sawahs, waartusschen kleine kampongs bevallig verspreid liggen. Nu krijgen wij allengs het gezicht op den ver in zee vooruitstekenden hoek van Tji Laoetèrèn, en na het riviertje van denzelfden naam te zijn overgestoken, rusten wij welhaast uit in den pasanggrahan van Paměngpěk, gelegen aan

de aloen-aloen, die met een weelderig groenen wariengien prijkt.

Pamengpek is gelegen in een schoone, vruchtbare, slechts weinig golvende vlakte, die, zoover het oog reikt, met sawahs en kampongs bedekt is en u het plateau van Bandong voor den geest terugroept. Vroeger de hoofdplaats van Negara, heeft Pamengpek die waardigheid in het belang der koffiecultuur aan Tji Kadjang moeten afstaan. De afstand tusschen beide plaatsen bedraagt niet minder dan 37 palen, en toch is Pamengpek, waar de padi in 4 à 4½ maand rijp is, de voorraadschuur van het koude en nevelige Tji Kadjang, waar men zegt dat ze om te rijpen volle 12 maanden behoeft.

Van Pamengpek tot aan de Tji Kaëngan, de grensrivier tusschen Negara en Karang, biedt de weg eigenaardige schoonheden aan. Hij slingert zich nu eens langs het vreedzame strand, dat uit goudgeel zand bestaat en waar de voeten vaak door het kristalhelder water van den Oceaan genet worden, terwijl men op een afstand de branding hoort loeien; dan weer door het prachtigste woud, waarin tal van reusachtige njamploengs [1]) hunne donkere schaduwen spreiden. Alvorens de Tji Kaëngan te kunnen overgaan, wordt de reiziger door het steile voorgebergte dat hier in zee uitsteekt, tot een zeer bezwaarlijken omweg dieper landwaarts gedwongen, die hem echter beloont met eenige heerlijke blikken op de zich in het zonlicht badende zee. De Tji Kaëngan zelve is een nader onderzoek van haar bed overwaardig. Zij baant zich eenige palen hoogerop haren weg door de rotskloof Tjoekang Batoe, waar het dal aan de westzijde begrensd wordt door den bergwand Boeroeng Agoeng, die door diepe spleten in eenige hoogst schilderachtige, vier-, vijf- en zeshoekige, ter hoogte van torens opstijgende, honderden voeten dikke en door dwarsche reten in geledingen gescheiden pilaren verdeeld wordt, die uit eene soort van porfier bestaan en wier vlakke schedel door prachtig woudgeboomte wordt overschaduwd. Beneden het dorp Garoeng, dat op een vlakken voorsprong van dezen wand, een weinig

---

[1]) *Calophyllum Inophyllum.* Zie Dl. I, bl. 131.

zuidwestwaarts van de rotsengte, is gelegen, is een plaats waar men in deze kloof kan afklimmen. Tallooze rotsblokken van vervaarlijke grootte liggen daar in woeste wanorde opeengestapeld, en het water van het riviertje vindt nu eens een doortocht onder de steenen, waartusschen het schuimend en bruisend te voorschijn treedt, en stort elders in sprongen over de rotsblokken heen, waardoor donderende watervallen gevormd worden. In een nauw gedeelte van de rotsspleet waren vroeger eenige afgestorte rotsblokken, door elkander ondervangen en gesteund, in dier voege blijven hangen, dat zij eene natuurlijke brug, de eigenlijke „Tjoekang Batoe“ [1]), vormden; doch voor ruim 30 jaren is deze natuurlijke verbinding der beide rivieroevers door een bandjir vernield. Wat overigens aan dit woeste tooneel nog de grootste schoonheid bijzet, zijn de reusachtige woudboomen, wier kruinen zich trapsgewijs tot aan den hoogsten rand der kloof verheffen, en de vijgensoorten die met hare dooreengestrengelde wortelen een ondoorkomelijk netwerk over het gesteente hebben gespreid.

Karang is het laatste district van Soekapoera Kolot waardoor onze weg voert. Het pad loopt door eene zeer eenzame streek, eerst over een breed strand, zoo glad als een kolfbaan, met geel, vast zand bedekt en waarop weinig branding staat, vervolgens over wit schelpzand, en eindelijk over zwart zand, beide zeer rul en moeilijk voor de paarden en een strand vormende van weinige voeten breedte, dat door een woest huilende branding wordt bestookt. Men doorwaadt eenige riviertjes en vaart de breede Tji Langla over, maar kampongs ontmoet men hier nergens, en de pakemitan, mede Karang geheeten, ligt binnenslands aan een 12 à 14 palen langen dwarsweg, nabij den regteroever der Tji Langla en op 8 palen afstands van Salatjaoe. Na de, hier breede, Tji Woelan te zijn overgevaren, zetten wij den voet op het gebied van Mandala, het eerste district der afdeeling Soekapoera.

Tji Kalong, de pakemitan van Mandala, ligt op een paar palen afstands van het strandpad, ongeveer 150 schreden links van de Tji

---

[1]) Vgl. boven, bl. 263, noot 1. [2]) Junghuhn, Java, III. 179 vv.

Woelan, aan den zoom eener breede dalkom, waardoor de kronkelende rivier zich haren weg naar zee baant. Van den binnenweg die naar Tji Kalong voert, tot aan de breede Tji Medang, loopt het pad, niet ver van het strand, door de eentonigste, onherbergzaamste streek die zich denken laat, waarin alleen de sawahs van de dorpen Tji Totok en Tjantigi eene kortstondige afwisseling aanbrengen. Ter plaatse waar de Tji Medang wordt overgevaren, ligt Kalapa Genep, eene groote, welvarende plaats, vroeger de zetel van het districtshoofd, die echter in 1850, ook weder in het belang der koffiecultuur, naar Tji Kalong verplaatst is. Tusschen de Tji Medang en de Tji Bening, de grensrivier tusschen de districten Mandala en Tji Djoelang, ligt de weg over kleine stroompjes en over steile, glibberige rotshellingen, die op vele plaatsen ver in zee uitspringende voorgebergten vormen, hier djodjongor genoemd, en somtijds een omweg noodzakelijk maken. Op eenige punten geniet men prachtige vergezichten, rechts over den Oceaan, links over onafzienbare reeksen van met woud gekroonde bergen. Aan de overzijde der vrij breede Tji Bening, die wij met een vaartuig oversteken, ligt een kleine, eenzame pasanggrahan, op weinige ellen van het strand. De kampong ligt dieper landwaarts.

Ons pad door Tji Djoelang biedt soortgelijke tooneelen als de reeds beschrevene; alles is eenvormige, armelijke, eenzame woestenij, slechts hier en daar door een oase van sawahs om een kleine kampong heen afgebroken. Toch is ook hier de natuur niet zonder eigenaardige schoonheid, waar zich diepe, uitgestrekte, welig begroeide ravijnen aan onze voeten openen, of onze blikken rusten op de eindelooze aaneenschakeling van boschrijke heuvelen, terwijl het hoogere Kendeng-gebergte in het noorden den horizon teekent. Vriendelijk wuiven ons een oogenblik de kokospalmen van Nagrog toe, maar om weldra voor slechts te onherbergzamer wildernis plaats te maken. En toch heeft de vlijt der inlanders geen enkel hoekje, al heeft het slechts enkele voeten in het vierkant, ongebruikt gelaten, waar humus genoeg gevonden wordt om een weinig tabak of djagong te planten. Eindelijk bereiken wij de kampong Pasoeketan, wier bamboeboschjes zich bevallig wiegelen over de kronkelende, breede, nooit doorwaadbare Tji Djoelang, een frisschen,

vischrijken stroom, maar wiens steenachtige bodem alle netten vernielt. Nu bereiken wij meer bewoonde streken. De kampongs Barengkok en Tji Waroe aan de overzijde zijn als het ware de voorsteden van de welvarende pakemitan Tji Djoelang, die op tien palen afstands van Tji Bening gelegen is. Na nu ook nog de Tji Djaloe te zijn overgegaan, bevinden wij ons in het district Prigi of Parigi. De Tji Djoelang kronkelt zich op eenigen afstand om de zuidzijde van de naar haar genoemde kampong heen, en loopt evenwijdig met het strand tot zij de Tji Djaloe ontmoet, waarna zij zich vereenigd in dat deel der Penandjoeng-baai storten, dat onder den naam van Dirk de Vries-baai bekend is [1]). Deze baai bespoelt, landwaarts indringende, de oostzijde van het district Tji Djoelang, terwijl de districten Prigi en Tji Kemboelan zich met hun zeer beperkt kustgedeelte langs hare noordzijde uitstrekken. De pakemitan Prigi, die zeer spoedig na de overvaart der Tji Djaloe bereikt wordt, maakt door haar bloeiend voorkomen een alleraangenaamsten indruk. Aan een fraaie aloen-aloen ligt een nette pasanggrahan en vandaar loopt een breede, keurig onderhouden weg, aan weêrszijden door goede woningen en tuintjes omzoomd, tot aan de meer dan een paal van elkander verwijderde hekken of poorten van bamboe, die de grens van het dorp aanwijzen.

De grens van het district Prigi wordt langs den strandweg spoedig bereikt. Na een smalle maar grasrijke kuststrook, waarop kudden van honderden aan de volkrijke kampongs Tji Bendah en Karang Bendah behoorende karbouwen grazen, te zijn doorgereden, komen wij aan de Tji Kelewoeng, de grensrivier met het volgende district, die zich op dergelijke wijze met de meer oostwaarts vloeiende Tji Kemboelan vereenigt als de Tji Djoelang met de Tji Djaloe. Nu zien wij de zee weder van zeer nabij en hooren het klotsen harer branding, varen daarna de Tji Kemboelan over op het punt waar zij de Tji Tondjong opneemt, en rijden kort daarna de pakemitan Tji Kemboelan of Goembar binnen, die zich alweder door een welvarend voorkomen onderscheidt. Deze pakemitan ligt 10 palen van Prigi, dicht aan de grens van het district Kali

---

[1]) Zie Dl. I, bl. 46.

Poetjang en 12 palen van zijne gelijknamige hoofdplaats, die aan een smal, zich tusschen bebouwde akkers slingerend riviertje ligt, mede Kali Poetjang genaamd, 't welk zich weinige schreden verder in de Tji Tandoewi, de oostelijke grensrivier der Preanger Regentschappen, uitstort.

Het district Kali Poetjang vormt nabij zijne westgrens de rotsige, ver in zee uitstekende landtong Penandjoeng, waardoor de Penandjoeng-baai in twee deelen gescheiden wordt, en strekt zich verder uit langs de noordzijde van haar oostelijk deel, dat door de zeevarenden Maurits-baai genoemd wordt. De streek waardoor de weg van Tji Kemboelan naar de pakemitan Kali Poetjang loopt, is aanvankelijk met kampongs bezaaid, en later, als men de kristalheldere, met oorverdoovend gebruis over hare rotsbedding schuimende Tji Panerèkèan nadert, met prachtig opgaand geboomte bedekt, waartusschen zich een diep, welig begroeid ravijn opent, dat den reiziger een blik gunt op den niet ver verwijderden Oceaan. Maar dit liefelijk tooneel maakt op zijne beurt plaats voor eenzame, met laag hout begroeide wildernis, terwijl de weg met sterke golvingen langs een heuvelrug slingert, die Pasir Panerèkèan genoemd wordt. De pakemitan zelve heeft een gunstig voorkomen, is met prachtige vruchtboomen beplant en door welige sawah's omgeven; maar zij is een oasis in de wildernis.

De oevers van de Tji Tandoewi zijn hoogerop schier geheel onbewoond en meest met vaalkleurige glagah begroeid, schaars door hoog geboomte afgewisseld, dat bovendien aan de Soekapoerasche zijde slechts een smalle streep vormt, waarachter uitgestrekte moerassen liggen. Het grootste dezer moerassen is de bekende rawa Lakbok. Ten noorden daarvan ligt Sapoe Angin, de eerste bewoonde plaats van eenige beteekenis die opwaarts van Kali Poetjang aan de Tji Tandoewi wordt aangetroffen. Sapoe Angin ligt in het district Bandjar en 22 palen van zijne gelijknamige pakemitan, die hoogerop aan de Tji Tandoewi gelegen is, ter plaatse waar zij niet meer de grens tusschen Soekapoera en Banjoemas, maar die tusschen Soekapoera en Tjeribon vormt. Bandjar ligt in een kleine maar liefelijke, welig met geboomte en sawahs prijkende vallei, en is thans de hoofd-

stapelplaats van de koffie die uit de Preanger langs de Tji Tandoewi wordt afgevoerd. De voormalige koffiepakhuizen te Kali Poetjang zijn evenals die te Tji Gangsa aan de Wijnkoopsbaai ingetrokken. Bandjar is door een 33 palen langen weg ook rechtstreeks met Kali Poetjang verbonden. Deze weg loopt door het district Koeasèn of Kawasèn [1]), en over zijne hoofdplaats Tji Langkap, die 17 palen van Kali Poetjang en 16 van Bandjar verwijderd is. In dit district worden op verschillende plaatsen minerale en zoute bronnen aangetroffen [2]).

Eindelijk voert van Bandjar een 20 palen lange weg over Tji Maragas naar Manondjaja, de hoofdplaats van het regentschap Soekapoera en de zetel van den Regent. Deze weg loopt over een heuvelachtig, gedeeltelijk woest en eenzaam terrein, niet ver van de Tji Tandoewi, en gunt op sommige punten een blik op de smalle dalkom waardoor zij zich haren weg baant, terwijl aan hare overzijde hooge bergen den horizon beschrijven, waaronder de Tjerimai zich boven al de andere verheft. Manondjaja ligt in het district Pasir pandjang, op kleinen afstand van de Tji Tandoewi en van de grens van het district Tasik Malaja, het eerste van de afdeeling van denzelfden naam, die de zuidelijke helft van het regentschap Soemedang uitmaakt. Manondjaja biedt niets bijzonders; want de kleine verzameling van een heilig man te Bandjar afkomstige relieken, die er vertoond wordt, is te onbeduidend om onze aandacht bezig te houden; maar op een afstand van ¾ paal van de negerie heeft de Regent een niet onaardig buitenverblijf [3]).

De afstand van Manondjaja tot de negerie Tasik Malaja bedraagt slechts zeven palen. Ook op laatstgenoemde plaats wordt een verzameling van relieken vertoond, die slechts den naam van oud roest verdienen en met die van Manondjaja in onbeduidendheid wedijveren. Overigens bevinden wij ons hier in een welva-

---

[1]) Vgl. D. II, bl. 406. [2]) Nat. T. v. N. I. XIV. 225.

[3]) Voor Soekapoera zijn de aanteekeningen van Koorders in Bijdr. t. d. T. Ld. en Vk., 3e Volgr., IV, bl. 369, schier mijne eenige bron geweest. Over de oudheden te Manondjaja zie Brumund, Verhh. v. h. B. Gen., XXXIII. 105.

rende en volkrijke streek, waarvan ook het verbazend drukke verkeer op den pasar van Tasik Malaja getuigenis geeft. Het landschap waardoor men rijdt, is vlak, vriendelijk en goed bebouwd. De weg is, gelijk in vele streken in het Soemedangsche, met djati-boomen beplant, die hier tamelijk goed voortkomen. In noordwestwaartsche richting zet zich van Tasik Malaja de weg over drie palen afstands voort naar Indihiang, de rijke pakemitan van het eerstvolgende, mede Indihiang genoemde district. Deze plaats wordt door het riviertje Tji Pates, waarover een steenen brug ligt, in twee deelen gescheiden en strekt zich uit over eene lengte van wel twee palen. Men vertoont er eene op een koperen blad gekraste piagem, benevens een paar oude pajongs en andere halfvergane prullen, als bewijzen der aanstelling door een vorst van Mataram aan een der voorvaderen van het districtshoofd verleend. Belangrijker zijn eenige overblijfselen uit den Hindoetijd, waaronder een lingga de eerste plaats inneemt. Zij liggen 2½ paal ten westen van dit dorp op den heuvel Wankelang, die tevens een schoonen blik over den omtrek aanbiedt.

De districten der afdeeling Tasik Malaja, met uitzondering van Singaparna, waarover straks nader, volgen op elkander in de richting van het zuiden naar het noorden. Het derde is Tji Awi, weder met een gelijknamige hoofdplaats, die, ofschoon de streek houtarm is, eenige goede houten huizen telt, en weder door haar geheele voorkomen van de welvaart der bevolking getuigt. Op het punt waar de grens tusschen Tji Awi en het ten noordwesten daaraan palende district Malambong op de scheiding tusschen de Preanger en Tjeribon uitkomt, ligt de berg Tjakra Boewana, waarop de Tji Tandoewi ontspringt. Tji Awi en Indihiang liggen dus in de groote westelijke helft der dalvlakte die zich ten zuiden van den Tjakra Boewana uitstrekt en door de Tji Tandoewi doorstroomd wordt. Aan de westzijde wordt die vlakte begrensd door de laatste vulkanische dwarsketen van het oostelijke Kendeng-gebergte, die aan den Roejoeng begint en dit dal van het ten westen gelegen plateau van Garoet scheidt. Bij den Telaga Bodas, die ligt op het punt waar de grenslijn tusschen Tji Awi en Indihiang aan zijn westelijk uiteinde tegen de oostgrens van

het Limbanganscho district Wanaradja stuit, straalt van dit gebergte de zijketen af aan welker einde, op de grens van Tji Awi met Singaparna, de krater van den Galoenggoeng is gelegen. De Telaga Bodas en de Galoenggoeng behooren tot de merkwaardigste bergen der Preanger, en wij zullen ze, even als den Tji Korai en de oostelijke helft van het plateau van Garoet, op eene laatste wandeling door deze, aan prachtige natuurtooneelen zoo onvergelijkelijk rijke residentie bezoeken, na vluchtig herinnerd te hebben, dat de weg van Malambong naar Soemedang tusschen Pawenang en de districtshoofdplaats Derma Radja de Tji Manoek snijdt, om over Tji Kadoe, de pakemitan van het district Soemedang, de hoofdplaats van het Regentschap te bereiken. Het district Malambong wordt aan de westzijde tegen het Tji-tjalengkasche district Baloeboer Limbangan, en vervolgens tegen het Soemedangsche district Derma Radja, begrensd door genoemde rivier, die tot bij Pawenang door een diepe, romantische kloof stroomt, maar vandaar haren loop naar de Tjeribonsche grens in een breeder stroomdal door een vlakke streek voortzet, zoo als reeds uitvoeriger in het eerste deel van dit werk beschreven werd [1]). Pawenang ligt op slechts een halven paal afstands van de Tji Manoek, geheel onder kokospalmen en andere vruchtboomen verscholen. In noordwestelijke richting weidt vandaar de blik over een schoon en volkrijk heuvelland tot aan de afgeronde kruin van den Tampomas, terwijl in noordoostelijke en oostelijke het land meer en meer afdaalt naar de vlakten van Tjeribon, waarmede de schier recht ten oosten aan den horizon verrijzende kruin van den Tjerimai een treffend contrast vormt. Vroeger was Pawenang de hoofdplaats van een afzonderlijk district, doch dit is later met Malambong vereenigd. Van de pakemitan Malambong tot de pakemitan Derma Radja bedraagt de afstand 14, van Derma Radja tot Tji Kadoe 8, eindelijk van Tji Kadoe tot de ons reeds bekende hoofdplaats Soemedang nog 9 palen [2]). In het district Malambong zijn sedert kort een paar perceelen land in erfpacht uit-

---

1) Blz. 84, 85.

2) Koorders, t. a. p. 367—369; Junghuhn, Reisen 226, 227, Java, II. 570 — 582; Brumund, t. a. p. 103—105.

gegeven, van welke Tji Moengkal Belah in 1877 6000 kilo's thee opleverde.

Na een overzicht der verbinding van Tasik Malaja met Soemedang genomen te hebben, keeren wij terug naar eerstgemelde plaats, om vandaar den 11 palen langen weg naar de pakemitan Singaparna in te slaan, wier naam, om dit in het voorbijgaan op te merken, niet, zooals men wel eens beweerd heeft, leeuwenplaats beteekent, maar eenvoudig ontleend is aan een voormalig hoofd, Singaprana geheeten, wiens naam door den heer K. F. Holle in een ouden piagem, afkomstig van den Dipati van Timbang Anten, is opgespoord [1]). De weg voert heen om den zuidoostelijken voet van de boven vermelde keten, die in den berg Galoenggoeng eindigt. Hier strekte zich, ruim eene halve eeuw geleden, van de Tji Tandoewi tot de Tji Woelan, een met rijstvelden bedekt, met dorpjes dicht bezaaid en met tal van wegen doorsneden terrein uit, dat, schoon eigenlijk nog een voortzetting der berghelling, in zijne zachte zuidwaartsche daling te recht den naam van vlakte dragen kon.

Heerlijk wierp de middagzon van den 8sten October 1822 hare gouden stralen over het altijd groene landschap, waar alles vrede en kalmte ademde, terwijl de landbouwers van den veldarbeid rustten, op de balé-balé hunner kleine woningen uitgestrekt. Te één ure na den middag deden zich eensklaps hevige schokken gevoelen, die de bewoners uit hunne hutten dreven. Zij hoorden een donderend geraas en zagen met ontzetting op naar den Galoenggoeng, waaruit een zwarte rookzuil van verbazenden omvang opsteeg, die, zich over het uitspansel verbreidende, den helderen zonneschijn in weinige oogenblikken in stikdonkeren nacht deed verkeeren. Vol angst en vertwijfeling doolden zij rond, en weinige seconden later waren honderden hunner bedolven door de modder die in ontzettende hoeveelheden uit de lucht nederviel, of verzwolgen door den vloed van kokend water die, met slijk en steenen vermengd, mijlen ver in den omtrek alles overstroomde, alle dorpen, velden en bosschen vernielde en de gansche vlakte in een dampenden, blauwachtig-grauw gekleurden poel herschiep.

---

[1]) T. v. I T., Ld. en Vk, XXIV. 177.

Te vier ure verminderde de hevigheid der uitbarsting, te vijf ure was alles gedaan. De natuur scheen tot hare gewone kalmte teruggekeerd. Daar begint in den avond van den 12den October de Galoenggoeng andermaal te brullen. Wat de eerste uitbarsting gespaard had, werd door de tweede verdelgd. De dorpsbewoners, die in hunnen angst naar de heuvelen vluchtten die met de graven hunner voorouders bedekt waren, zagen zich ook daar door de kokende golven van den steeds zwellenden stroom achterhaald, en de heuvels zelven werden deels door het slijk overdekt, deels door zijne drukking weggespoeld.

Nieuwe heuvels ontstonden, een nieuwe bodem werd gevormd, waaronder de oude 40 tot 50 voet diep begraven ligt. Slechts hier en daar stak de kruin van een hoogen boom boven den nieuw gevormden grond uit, en de weinige inboorlingen die aan de verwoesting ontkomen waren, konden zelfs de plaats hunner dorpen niet terugvinden. Het aantal der door beide uitbarstingen vernielde kampongs wordt op 114, dat der omgekomene menschen op 4011 geschat [1]).

Na meer dan 50 jaren is het leven teruggekeerd op dit tooneel des doods; maar de sporen der aangerichte verwoesting zijn niet uitgewischt. Het vereischt echter het geoefend oog eens kenners om te onderscheiden wat in de eigenaardige verschijnselen die de beschreven vlakte kenmerken, aan deze jongste uitwerping moet geweten worden; wat als het werk van vroeger uitbarstingen moet worden beschouwd. Want het is stellig een dwaling, wanneer men de uitbarsting van den Galoenggoeng in 1822, de eenige die bekend is, ook voor de eenige houdt die ooit heeft plaats gehad. Het meest in het oogloopend kenmerk der vlakte: de duizenden, schier allen geheel op zich zelf staande heuvels die haar bedekken, kan niet enkel uit de jongste uitbarsting verklaard worden. Allen zijn zij gevormd uit hoekige vulkanische rotsklompen, getuigen van de kracht die de stukken van den door zijne uitbarstingen gedeeltelijk verbrijzelden berg in alle richtingen tot op verbazenden afstand wegslingerde. Maar tusschen de oude steenheuvels en de

[1]) Junghuhn, Java, II. 125—130, 136—160; Kussendrager, Java. 114—117; van Hoëvell, Uit het Indische leven, blz. 104—110.

in 1822 gevormde is nog een kennelijk onderscheid, dat zich evenzeer tot de vlakke deelen van het uitwerpingsterrein uitstrekt. De oude grond is, ten gevolge der vergevorderde verwering, met vruchtbare bruine aarde bedekt, die de hoeken tusschen het gesteente heeft aangevuld, en sedert lang met nieuwe bosschen of cultuurgewassen getooid is, terwijl in de uitwerpselen van 1822 de verwering der steenen nog nauw is aangevangen en de verharde donkergrauwe massa die als slijk van den berg afdaalde, nog slechts een jongen plantengroei van alang-alang en glagah en klein struikgewas draagt.

Omstreeks halverwegen tusschen Tasik Malaja en Singaparua wordt de weg gesneden door de Tji Koenir, de voornaamste beek der vlakte, die, uit de spleet van den Galoenggoeng afdalende, zich in maeandrische kronkelingen door schier ondoordringbare glagah-bosschen een weg baant naar de Tji Woelan, terwijl zij vóór 1822 hare wateren naar de Tji Loseh voerde, die zich later met de Tji Tandoewi vermengt. Ook de reiziger die den krater van den Galoenggoeng bezoeken wil, heeft eene zware taak te vervullen, en het kapmes eener inlandsche voorhoede moet hem behulpzaam zijn, om den tocht binnen het bereik zijner krachten te brengen. Daarentegen is de hoogte die bestegen moet worden, niet zeer aanzienlijk; want terwijl de geheele berg zich niet verheft boven de overige toppen der keten waartoe hij behoort, en die zich nergens hooger dan 1800 meters schijnt te verheffen, ligt de krater aanmerkelijk lager, in eene zijdelingsche spleet, die ver onder den hoogsten top van den berg een aanvang neemt. Die spleet is aan beide zijden door een steilen rotswand begrensd en loopt, gedurig in breedte toenemend, benedenwaarts, tot zij zich in het vlakke land verliest. Het is of een langwerpig stuk uit de helling van den berg is uitgescheurd; maar de dus ontstane kloof is sedert lang weder van den bodem tot de randen met dicht geboomte bedekt. Niets doet hier dus de aanwezigheid van een krater vermoeden, dan alleen de bewegelijke, bleeke nevelen, die men soms in de hoogste deelen der kloof uit het donkere groen van het bosch ziet opstijgen, en die, daar zij zich ook bij volkomen heldere lucht vertoonen, gemakkelijk als

vulkanische dampen erkend worden. Klimt men door de kraterspleet naar boven, dan ontmoet men werkelijk in hare hoogste streken, waar tevens de plantbekleeding ijler wordt, heete bronnen en twee groote fumarolen, waardoor zich massa's waterdamp onder hevig bruisen ontlasten, en nog een weinig hooger een rotsdam, die dwars door den bodem der kloof bijna hare geheele breedte doorloopt, maar toch van hare zijwanden door dalkloven met schuimende beken gescheiden blijft. Die rotsdam heeft al het aanzien van een eruptiekegel en vormt het hoogste punt in de kraterspleet, door Junghuhn, met behulp van een barometer, op eene verheffing van 1167 meters bepaald. Het gelukte namelijk dien koenen reiziger, door het klouteren over de vervaarlijke lavabrokken van een ingestort gedeelte, dit hoogste punt te bereiken, ofschoon de rug van den dam onder zijne voetstappen verbrokkelde. Overal sissen hier vulkanische dampen door tallooze kleine openingen in den met zwavel bezwangerden grond. Aan de binnenzijde is die rotsdam of eruptiekegel door een zacht glooiend dal, op welks oneffen bodem u twee kleine groenachtig blauwe meren tegenschitteren, gescheiden van den bergwand die de geheele kraterspleet in het noordwesten sluit en als een loodrechte muur zich ter hoogte van naar gissing 400 meters tot aan de nok van den geheelen berg verheft. Uitstekende spitsen, die men als de overblijfselen des kraterrands van een voormaals kegelvormigen vulkaan zou kunnen aanmerken, zijn hier nergens voorhanden, en voor zoover wij kunnen nagaan heeft de Galoenggoeng nooit een anderen krater gehad dan die zijdelingsche spleetvormige, die door de uitbarsting van 1822 niet ontstaan, maar zeer in omvang toegenomen is [1]).

De ligging van Singaparna leerden wij reeds vroeger kennen, toen wij Mangoen Redjo bezochten [2]). Het is eene groote, welva-

[1]) Junghuhn beklom dezen krater in 1837 in gezelschap van Dr. Fritze en onderzocht het uitwerpingsterrein nogmaals in 1846. Tot mijne verbazing zijn dit, zoover mij bekend is, de eenige onderzoekingen van dezen merkwaardigen vulkaan die ooit hebben plaats gehad. Teysmann beschrijft het uitwerpingsterrein in vluchtige trekken in het verslag zijner botanische reis van 1854, Nat. T. v. N. I. VIII. 213 v.

[2]) Zie boven, bl. 332.

rende kampong, met een fraaien pasanggrahan. Wie zich vandaar naar Garoet begeven wil, gaat gemeenlijk, om moeilijke bergpaden te vermijden, de Tji Woelan over naar Mangoen Redjo en houdt den rechteroever dier rivier tot het punt waar zij de Tji Korai opneemt en de grenzen van Singaparna, Penjeredan en Soetji elkander ontmoeten, waarna men nog een eind weegs den rechteroever van de Tji Korai volgt. Een groot deel van den weg is langs deze rivier in de helling van een bergrug uitgekapt, zoodat men tusschen een loodrechten wand ter rechter en een afgrond ter linker doorrijdt. Eindelijk, na de Tji Korai te zijn overgestoken, komt men in het eerste Limbangansche district, Soetji. Het heuvelachtige terrein dat men nu doorreist, is wel zeer romantisch, maar weinig geschikt voor cultuur, en even arm aan hoog geboomte als aan kampongs. De eenige plaats van eenige beteekenis die men doorkomt, is Pasanggrahan, de tegenwoordige pakemitan van het district Soetji, dat echter ook een gelijknamig dorp bevat, meer noordwaarts tusschen Garoet en Tji Sangkang gelegen. De geheele afstand van Singaparna tot Garoet bedraagt langs dezen omweg 26 palen, t. w. 3 tot Mangoen Redjo, 19 vandaar tot Pasanggrahan en 4 van Pasanggrahan tot Garoet, terwijl de werkelijke afstand in rechte lijn maar 17 palen groot is. En toch is ook deze weg eigenlijk slechts voor pedati's en ter nauwer nood voor rijtuigen geschikt, welke laatste dikwijls door buffels tegen de hellingen opgetrokken en door menschenhanden weder nedergelaten moeten worden [1]).

Garoet ligt aan den rechteroever der Tji Manoek, op slechts drie palen afstands van Trogong, welks schoone ligging niet ver van den tegenovergestelden oever en aan den voet van den berg Goentoer wij vroeger leerden kennen [2]). Het is de hoofdplaats van het district Limbangan, dat zelf in de wandeling dikwijls Garoet genoemd wordt, en vormde vroeger met zijn onmiddellijken omtrek een afzonderlijk district, dat thans bij Panembong, met Tji Gedoeg als pakemitan, is ingelijfd. De pasar van Garoet is bijzonder druk en levendig; doch de woning van den armen, diep in schulden stekenden Regent heeft veel

[1]) Teysmann, t. a. p. 212 v. [2]) Boven, bl. 288 v.

van een verkoophuis van oude Europeesche meubelen. Het dorp is zeer regelmatig aangelegd, met rechtlijnige straten, die aan beide zijden met aaneengeschakelde huizen bebouwd zijn. In bekoorlijkheid van ligging en indrukwekkende grootschheid der omgeving doet het voor Trogong niet onder, en als het middelpunt der wegen van Limbangan is het de meest geschikte plaats om tot uitgangspunt te dienen voor het bezoeken der voornaamste merkwaardigheden waaraan het kleine regentschap zoo rijk is [1]. Wij beginnen met het bezoek van twee merkwaardige dorpen, Tji Ela en Tji Boeroei, beide in het district Panembong gelegen.

Om Tji Ela te bereiken volgt men den 13 palen langen weg naar Tji Gedoeg, die een zuidwestelijke richting heeft, maar verlaat dien bij den 7den paal, waar een voetpad van een paal lengte langs het kleine meer Tji Gembor en om den voet van een heuvel heen naar de kampong voert. Zij bevat slechts een klein aantal huizen, evenwijdig tegenover elkander geplaatst, maar onder deze trekt dadelijk eene woning de aandacht, omdat zij zich onderscheidt door de opgehoogde aarde die haar twee voet boven den grond verheft, door een met alang-alang bedekte voorpoort en door een omheining van pluimriet en andjoewang [2], die haar als een gewijde plek kenmerkt. Het huis wordt bewoond door zekere Nji (of Njai) Agĕm, die als koentjen of bewaarster der oude overblijfselen of poesaka's, die er in een groote kist en twee doozen of valiezen geborgen zijn, bij de bevolking in hoog aanzien staat. Deze overblijfselen zijn afkomstig van zekeren regent van Timbang Anten, die den titel van Soenan Lawas Djaja voerde, en voor ongeveer drie eeuwen hier, vermoedelijk in naam als vazal van Mataram, maar met bijna onafhankelijk gezag [3], het bestuur in handen had. Tot zijn gebied behoorde, behalve het tegenwoordige district Timbang Anten, ook het aangrenzende district Panembong, waarin Tji Ela gelegen is. De hier aanwezige poesaka's zijn: een geelkoperen kanonnetje, vier krissen, het ijzer eener lans, een wimpel met het dubbele zwaard dzoe'l-

---

[1] Junghuhn, Java, II. 245; Croockewit in Gids voor 1866, II. 307.
[2] *Calodracon Jacquinii.* Vgl. boven, bl. 209. [3] Vgl. Dl. II, bl. 274 v.

faqâr [1]) en eenige andere prullen; maar daaronder komt één stuk voor dat zoowel voor de politieke als voor de cultuurgeschiedenis van Java van zeer groot belang is. Het is een lap grof katoen, waarop een kaart van West-Java tot aan Tjeribon en de Segara Anakan geteekend is. Het gebied van Timbang Anten neemt het middenvak der kaart in en is buiten alle verhouding groot. Trouwens alles is daarop zeer wanstaltig geteekend, maar toch kan den vervaardiger eene in vele opzichten juiste kennis van het terrein niet ontzegd worden. Het is hier de plaats niet om over dit merkwaardig overblijfsel der Javaansche oudheid in nadere bijzonderheden te treden; de heer K. F. Holle heeft het, door de uitgave van een fac-simile op $\frac{1}{4}$ der ware grootte, voor alle beoefenaars der Javaansche geschiedenis en letterkunde toegankelijk gemaakt [2]).

Dit stuk placht voor de bewoners van Tji Ela en omstreken een voorwerp van diepe vereering te zijn; het werd des avonds vóór vrijdag door de koentjen, onder het prevelen van Arabische gebeden en het branden van wierook, voor de oogen der buiten het huis staande bevolking ontrold, en was overigens voor ieder, wie hij ook zijn mocht, volstrekt ontoegankelijk, daar de Nji Agĕm de overtuiging wist levendig te houden, dat iedere tekortkoming in eerbied voor de heilige poesaka's met zware rampen zou gestraft worden. Zelve bevond zij zich zeer wel bij het ontzag dat zij wist in te boezemen. Haar huis en erf werden kosteloos door de bevolking onderhouden en zij bezat een overvloed van huisraad, door geschenken bijeengebracht.

Maar ook in het afgelegen Tji Ela is de geest der nieuwere tijden doorgedrongen. Het vroeger zoo woest en eenzaam oord waarin het dorp ligt, is welvarend en volkrijk geworden, sedert de heer Holle in 1862, in de onmiddellijke nabijheid dezer plaats, de theeonderneming Waspada stichtte, die later door toevoeging

---

[1]) De dzoe'l-faqâr, het beroemde zwaard van Ali, komt in den Ind. Archipel dikwijls op vlaggen en dergelijke voor. Zie Juynboll, „een Atjineesche vlag," in T. v. N. I. 1873, II, bl. 331, 336.

[2]) Dit fac-simile komt voor in deel XXIV van het T. v. T. L. en Vk. v. N. I. De toelichtende aanmerkingen van den heer Holle leest men aldaar, bl. 168—176. De origineele kaart is 215 bij 90 centimeters groot.

van nieuwe perceelen belangrijk is uitgebreid [1]), en de reorganisatie van het Preanger-stelsel aan de bevolking meer tijd liet om haar eigen belangen te behartigen. De bekwame landheer, beter dan iemand met de taal en het karakter der bevolking vertrouwd, ijverde, in vereeniging met zijn vriend, den verlichten hoofdpangoeloe van Limbangan [2]), met onverdroten volharding aan de bevordering van haar welzijn en mocht zich den eernaam van „de vriend der Soendaneezen" verwerven. De vroeger woeste streken in dezen omtrek zijn thans allen bebouwd, hetzij met inlandsche landbouwgewassen, hetzij met vrijwilligen koffieaanplant. Nieuwe kampongs zijn ontstaan, oude uitgebreid of verbeterd, en op de goed onderhouden wegen ontmoet men thans de inlanders, waarvan vooral het vrouwelijk deel zeer schamel placht gekleed te zijn [3]), in korte, rood, paars of groen gekleurde badjoe's, lachend en kakelend van den veldarbeid terugkeerende. Maar dit is niet de eenige verandering. Ook het bijgeloof heeft een schok gekregen. De hoofdpriester van Limbangan heeft daartoe het voorbeeld gegeven door zelf, in tegenwoordigheid van een Europeaan, de woning van Nji Agĕm te betreden en de poesaka's te onderzoeken. Eenige hoofden hebben, schoon aanvankelijk niet zonder schroom, dat voorbeeld gevolgd, en de heiligheid van Tji Ela is allengs aanmerkelijk gedaald, vooral echter sedert de koentjen, die ook als doekoen raad placht te geven, zelve in eene gevaarlijke ziekte de hulp van den heer Holle heeft ingeroepen [4]).

Niet anders is het gegaan met de heiligheid van Tji Boeroei, de tweede der bedoelde kampongs. Zij ligt verder zuidwaarts dan Tji Ela, 12 palen van Garoet en 5 van Tji Gedoeg, op een afgezonderde plaats, hoog op de helling van den Tji Korai. Zij is grooter dan Tji Ela en telt een honderdtal huisgezinnen. Ook hier staat in 't midden van een omheind, steeds met zorg schoongehouden erf, een klein huis op palen, dat onder de hoede van een koentjen, met erfelijke waardigheid, gesteld is. Hier bestaan

[1]) Kolon. Versl. over 1878, Bijl. WW, bl. 8. Zie verder over Waspada het „verslag betreffende de theeonderneming Waspada onder ult° Juni 1861", in T. v. N. I., 1868, II. 139; Croockewit, t. a. p., bl. 308.
[2]) Zie over hem D. I., bl. 445. [3]) Zie Dl. I. bl. 604.
[4]) Zie de reeds aangehaalde toelichtingen bij de kaart, bl. 170, 172, 175.

de poesaka's alweder gedeeltelijk uit oude prullen, als een bril, een tafelschel, een afgebroken drietand, maar anderdeels, gelukkig! uit voorwerpen van groote waarde, nam. een verzameling van 13 oude handschriften, sommige in de Kawi-taal, andere in een mengsel van Javaansch en Soendaasch vervat. Negen zijn met Kawi-quadraatletter geschreven op reepen nipah-blad, waarvan iedere zijde vier regels bevat en die met een koord zijn aaneengeregen. Zij zijn nog geheel ongeschonden en de inkt is gitzwart gebleven. Nauwkeurig passen zij, ieder afzonderlijk, in verlakte, deels effen roodbruine, deels met zwartachtige bloemen en krullen versierde doozen, die ieder weder in een eigen zakje gestoken en, zorgvuldig in vele stukken grof katoen gewikkeld, in twee gesloten doozen verdeeld en met deze in twee inlandsche valiezen geplaatst en vastgesnoerd worden. Al deze handschriften zijn vóór-Islamisch en handelen over Boeddhistische theologie en zedeleer, maar het verstand er van wordt door vele technische termen bemoeilijkt. Van de vier andere zijn één op lontarblad en drie op bamboestokjes gegriffeld in een kleiner of cursief Kawi-schrift. Het handschrift op lontar-blad schijnt van soortgelijken inhoud als de vorige, maar de bamboestokjes zijn vermoedelijk slechts voor horoskooptrekkerij bestemd geweest [1]). Het eerste is ook in een doos besloten, terwijl van de laatste twee stellen in een kokertje, het derde door een gevlochten ring worden bijeengehouden. Geen conservator van een museum kan angstvalliger voor zijne schatten zorgen dan de inlander voor zijne kaboejoetans.

In de maand Moeharram wordt te Tji Boeroei, ter eere dezer schatten, een feest gevierd. De geheele kampong met al hare huizen en erven wordt schoon gemaakt, en de inwoners tooien zich met nieuwe kleederen. Alle in de Preanger verspreide Tjiboeroejers keeren op dien dag naar hun geboorteplaats terug om aan de feestviering deel te nemen. De geesten der voorvaderen, die op den top van den Tji Korai wonen, en, zoo het schijnt, ook die der oude, vóór-Mohammedaansche regenten van Tjeribon, worden op dien dag door offermalen vereerd [2]).

---

[1]) Deze handschriften zijn een deel der in Dl. I, bl. 443, vermelde.
[2]) Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 96 vv.

Zelfs onder de conservatieve Soendaneezen is de vasthoudendheid der Tji-boeroejers, de „toekoeh Tji Boeroei", ten spreekwoord geworden; en toch hebben ook hier nieuwe begrippen zich doen gelden. De vroeger ontoegankelijke poesaka's zijn herhaaldelijk aan Europeesche geleerden vertoond en zelfs tijdelijk ten onderzoek afgestaan, de toegang tot het dorp wordt niet langer aan vreemdelingen geweigerd, de reuk van heiligheid is sterk aan het afnemen, en men brandt er zelfs petroleum, schoon de twijfelachtige weldaad van dat nieuwe licht er gekocht werd door een brand die 30 huizen vernielde en aan vijf menschen het leven kostte [1]).

Wij bevinden ons hier reeds een aanmerkelijk eind op weg naar den top van den Tji Korai, op wiens grootsche verschijning wij reeds zoo dikwijls den blik mochten richten. Wij zullen de wandeling derwaarts voortzetten, na te hebben opgemerkt dat de tegenwoordige districtshoofdplaats van Panembong, Tji Gedoeg, — de voormalige, zelve Panembong geheeten, ligt nabij de Tji Manoek, 4 à 5 palen dichter bij Garoet, — op den westelijken voet van den Tji Korai ligt, en door een weg over zijne helling met het ons reeds bekende, op den zadel tusschen dezen berg en den Pepandajan gelegen Tji Kadjang [2]) verbonden is.

De Tji Korai is een prachtige kegelberg, die van al de bergen tusschen den Gedé en den Tjerimai de grootste hoogte, namelijk die van 2813 meters, bereikt; maar een krater is aan dezen berg niet meer duidelijk te onderscheiden. Hij is aan zijne lagere hellingen met koffietuinen, hooger op met de prachtigste bosschen bedekt, die al de gewone verscheidenheid en meer dan den gewonen luister der Javaansche bergwouden ten toon spreiden. De kanaalvormige paden der rhinocerossen, die elkander menigwerf kruisen, zijn ook hier den reiziger van veel nut om gemakkelijker den top te bereiken. Die top vormt een klein, rondachtig plat, 50 voet lang en 30 voet breed, en van den scherp begrensden rand af steil naar de met woud bedekte hellingen afdalende, behalve dat hij aan de west-zuidwestzijde,

[1]) Holle in T. v. T. Ld. en Vk. v. N. I. XXIV. 175 v.

[2]) Zie boven, blz. 329, 330, 333.

omstreeks 25 à 30 voet lager, nog een vrij ruimen voorsprong heeft. Waarschijnlijk is de spits een deel van den voormaligen, naar het zuidoosten heen geheel verbrijzelden kratermuur, terwijl de zijdelingsche spleet of kloof, die zich naar die zijde opent en waaruit de meergemelde rivier Tji Korai afdaalt, wellicht een vervorming van den voormaligen ketel is. Heerlijk is het uitzicht dat zich op den liefelijken top, met zijne schoone Alpen-flora, naar alle zijden opent. Uit vijf vuurmonden, de kraters van den Gedé, den Goentoer, den Kawa Manoek, den Pepandajan en den Slamat, ziet men de dampwolken omhoog stijgen, terwijl daartusschen zeven andere nog meer of min werkzame vulkanen verrijzen, de Tankoeban Prahoe, de Tampomas [1]), de Patoeha, de Wajang, de Telaga Bodas, de Galoenggoeng en de Tjerimai, wier dampen vanhier niet zichtbaar zijn.

Ook op den top van den Tji Korai worden, evenals op dien van den Boekiet Toenggoel, den Tampomas, den Salak en andere hooge kegelbergen, de sporen van kunstmatige bearbeiding aangetroffen. Die top is door menschenhanden gelijk gemaakt en door omgangen in eenige boven elkander liggende terrassen verdeeld. Ook ziet men er eenige vierkante, drie à vier voet diepe, regelmatig gevormde gaten, waarvan de bestemming niet recht duidelijk is. Dat ook de top van den Tji Korai den vromen zin der Soendaneezen een geschikte bidplaats scheen aan te bieden, is klaar, en niet onwaarschijnlijk is het, dat dit in eenig verband staat met de vereering der daar wonende geesten der voorvaderen, die wij in het dorp Tji Boeroei aantroffen [2]).

Wij keeren thans naar Garoet terug, om van daar een laatsten uitstap in oostelijke richting te maken naar den top van den Goenoeng Telaga Bodas, den Berg van het Witte Meer [3]).

---

[1]) Zie boven, blz. 243.

[2]) Junghuhn spreekt in zijn „Java," II, bl. 119, over den Tji Korai slechts met een enkel woord, maar beschrijft aldaar, bl. 542—556, uitvoerig zijne beklimming van dien berg in 1844. De geographische ingenieur G. A. de Lange beklom den Tji Korai in 1855. Zie Nat. T. v. N. I. XI. 76, 79.

[3]) De beklimmingen van dezen berg zijn menigvuldig. Zie b. v. De Wilde, Preanger Reg. 114; Junghuhn, Reisen. 210, Java, II. 120; Nat. T. v. N. I. IV. 141, VIII. 204; Jagor, Reiseskizzen. 155; Groneman, Bladen. 64.

Wij volgen daartoe den rijweg die van Garoet over Soetji noordoostwaarts gaat naar Tji Sangkang, het voormalige hoofddorp van het district Wana Radja. Hier, op zeven palen afstands van Garoet, splitst zich de weg. De ééne tak gaat noordwaarts naar Wanakerta, de voormalige pakemitan van het gelijknamig district, en van daar meer noordwestelijk en later westelijk over Baloeboer Limbangan naar Tji Tjalengka; doch op een paal afstands van Tji Sangkang zondert zich daarvan een zijtak af naar het tegenwoordige hoofddorp van Wanakerta, Tji Koelahan, dat in het geheel 13 palen van Garoet verwijderd is. Tji Koelahan ligt aan den zuidwestelijken, het dorp Wanakerta aan den westelijken voet van den berg Sida Keling, en tusschen beide dorpen wordt in den bodem van het Garoet-dal eene warme bron aangetroffen [1]).

Doch om den Telaga Bodas te bereiken laten wij te Tji Sangkang den noordelijken weg aan de linkerhand liggen en volgen den oostelijken naar Wana Seda, de tegenwoordige hoofdplaats van het district Wana Radja, en daarom ook zelve dikwijls Wana Radja genoemd. Wij bereiken die plaats na slechts twee palen te hebben afgelegd, zoodat zij in het geheel negen palen van Garoet verwijderd is. Bij Wana Seda voert rechts van den weg die naar het meer leidt, een slingerpad naar een diep ravijn, waardoor een kleine bergstroom vloeit. Wij slaan dit in, doorwaden de beek en gaan daarna steil tegen de helling van den berg op, totdat wij, een paal beoosten Wana Seda, een dicht en somber bamboebosch bereiken, waarin eene ompaggerde, zorgvuldig schoon gehouden vierkante ruimte, met een door hagen van andjoewang omzoomden toegang, de kaboejoetan van het dorpje Tji Malaka aanwijst. Hier wordt in een op palen drie voet boven den grond staand huisje, onder bewaring van een koentjen, een werkelijk belangwekkende verzameling van oudheden aangetroffen. Men vindt er een beeldje in menschelijke gestalte en twee karbouwen, allen gevoegelijk tot het Javaansche type [2]) te brengen, uit proenggoe of klokkenmetaal, een mengsel van vijf deelen zink met één deel rood koper, gegoten; voorts twee offerschellen,

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 1322. [2]) Zie Dl. II, bl. 146.

twee goed bewerkte komforen, eenige fraaie metalen buikplaten van vierkanten vorm, krissen, lanspunten, een kanonnetje, aarden potten en een verglaasd aarden leeuwtje van Chineeschen oorsprong, en vele andere snuisterijen, waaronder ook een menigte duiten van vroegeren en lateren tijd. De koentjen, ofschoon dien post bij erfenis bekleedende, weet niets van den ouderdom en de herkomst der voorwerpen te zeggen. Niet ver van Tji Malaka, maar door een ravijn daarvan gescheiden, stonden vroeger drie ruwe beelden van Padjadjaran-type als voorwerpen van de vereering der bevolking. Een ijverig priester liet ze in het ravijn werpen, waaruit later twee werden opgedolven, die thans te Garoet op het erf der controleurs-woning bewaard worden. Van het derde is geen spoor meer gevonden [1]).

Maar wij keeren terug tot den weg naar het meer, die weder, als naar gewoonte, eerst door koffietuinen, later door prachtige bosschen voert, en bij den terugblik heerlijke vergezichten aanbiedt. Eindelijk kondigen eigenaardige plantenvormen de nabijheid aan van een kratergebied en terwijl de zeer steile weg allengs vlak is geworden, brengt ons een laatste bocht eensklaps voor den bijna melkwitten spiegel van het schoone, kalme, rimpellooze kratermeer, dat, behalve aan de zijde waar wij het naderen, aan alle kanten door, hier bijna loodrechte, ginds terrasvormige, maar overal welig begroeide rotswanden omgeven is. De reiziger vindt hier steeds een kleine overdekte pont gereed liggen, om hem naar den anderen oever te brengen. De spiegel van het meer ligt 1696 meters boven het zeevlak en 986 meters hooger dan Garoet; het laagste zuidelijke deel van zijne oevers wordt gesneden door de beek Tji Bodas, die het overvloedige water van het meer, nog lang met behoud zijner witte kleur, naar de Tji Manoek afvoert. De omtrek van het meer is bijna cirkelvormig, met eene doorsnede van ongeveer 1200 meters. Zoowel uit zijn bekken als uit vele punten zijner hooge oevers stijgen zwaveldampen op; maar de plaats waar in 1837, toen Junghuhn voor het eerst deze plek bezocht, de krachtigste dampzuil omhoog steeg, vond

---

[1]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 98 vv.

Groneman in 1859 geheel werkeloos. Groote massa's zwavel en aluinaarde waren er vermengd met het puin van het gesteente, welks verwering alleen nog getuigde voor de werking die hier door de vulkanische dampen was uitgeoefend. Zijne kleur is het meer alleen verschuldigd aan den weerschijn van het bezinksel van zuivere aluinaarde dat zijn bodem bedekt [1]).

Ten noordwesten van het meer en een paar honderd meters lager wordt, aan de helling van den berg, nog eene andere merkwaardigheid aangetroffen. Zij bestaat uit een kale plek van grauwachtig-gele kleur, waarvan de bodem uit grootendeels vergane en uiteen gevallen steenmassa's bestaat. Die plek bevindt zich bij den oorsprong van een klein dal en is rondom van houtgewas omgeven. Men vindt in haren omtrek doorgaans eene menigte doode dieren, vooral vlinders en kevers, maar toch ook vogels en kleinere zoogdieren, enkele malen, naar men beweert, zelfs tijgers en rhinocerossen, en vooral verdient het opmerking, dat de beenderen dezer dieren spoedig vergaan, maar de zachte deelen, haren en vederen in goeden staat bewaard blijven. De inlanders geven ook aan deze plek den naam van Padjagalan, d. i. slachtplaats [2]). Dat zich hier van tijd tot tijd gassen ontwikkelen die voor de ademhaling ongeschikt zijn, is onmiskenbaar, ofschoon het zeker is dat er ook tijden zijn waarin de bodem dezer plek zonder gevaar kan betreden worden. Maar raadselachtig blijft het, wat steeds zoovele dieren naar dit gevaarlijke plekje lokt, waar zij voedsel noch drinkwater vinden; nog raadselachtiger, waarom hier die deelen het spoedigst vergaan, die elders het langst getuigenis geven dat een l e v e n d organisme tot ontbinding is overgegaan.

---

[1]) Vgl. Dl. I, bl. 61. [2]) Zie boven, bl. 223.

VIERDE BOEK.

CHOROGRAPHIE.

TWEEDE AFDEELING.

MIDDEN-JAVA.

EERSTE HOOFDSTUK.

Tegal en Pekalongan.

Het smalle gedeelte van het eiland Java dat zich tusschen Tjeribon en de Preanger ten westen, en Samarang, Kadoe en Jogjakarta ten oosten uitstrekt, vormt door de eenvoudigheid zijner terreinformatie een sterk contrast met het ingewikkeld stelsel van bergen, dalen en hooge of lage vlakten, dat men zoowel ten oosten als vooral ten westen daarvan aantreft. In hoofdzaak heeft men hier slechts een enkele bergketen, Java's Centraalgebergte, dat bijna midden over dit gedeelte des eilands loopt, en welks uitloopers noord- en zuidwaarts zachtkens naar de vlakten afdalen die hier aan beide zijden de zee begrenzen. De kam van dit gebergte vormt eene waterscheiding die door geen enkele rivier doorbroken wordt. Zuidwaarts heeft men het stroomgebied van de Serajoe en de Bågåwåntå, noordwaarts een aantal kleine rivieren die, in hoofdrichting eenigszins evenwijdig, van het gebergte met weinig kronkelingen en zijtakken naar zee gaan. Over dien kam is tevens de politieke grens getrokken die de residentiën der noord- en die der zuidkust van elkander scheidt. Ten zuiden liggen Banjoemas en Bagelen, die echter ten opzichte van elkander eenigszins ingewikkelde verhoudingen toonen, welke ons het vol-

23*

gend hoofdstuk zal leeren kennen; maar ten noorden liggen naast elkander vijf regentschappen: Brebes, Tegal, Pemalang, Pekalongan en Batang, die allen van het Centraalgebergte tot het strand reiken. Alleen moet worden opgemerkt dat het regentschap Tegal slechts wigvormig tusschen Brebes en Pemalang vooruitdringt, het Centraalgebergte alleen rakende met den scherpen kant der wigge, die juist op den top van den Slamat, de hoogste spits der keten, gericht is. Die vijf regentschappen vormen de twee kleine residentiën Tegal en Pekalongan, te zamen weinig grooter dan Krawang en nagenoeg gelijk in omvang aan Samarang. De drie eerstgenoemde regentschappen behooren tot Tegal, de beide andere tot het nog veel kleinere Pekalongan, dat van de geheele strook slechts ruim een derde beslaat. De beide gewesten verkeeren uit physisch-geographisch oogpunt in geheel gelijksoortige omstandigheden, en er is geen enkele reden voor afzonderlijke behandeling, of het moesten de historische betrekkingen zijn, die hier, gelijk elders zoo dikwijls, scheiden wat van nature bijeen behoort, en vereenigen wat van nature gescheiden is. Ik acht het in het belang mijner chorographische schets, om ze als één geheel te beschouwen. De meeste aanzienlijke plaatsen dezer residentiën, t. w. al de regentschaps- en onderscheidene districtshoofdplaatsen, liggen in de nabijheid van het strand en zijn onderling verbonden door den grooten postweg, die somtijds schier rakelings langs het stand gaat en zich nergens meer dan zes palen daarvan verwijdert. Wij zullen dus in onze denkbeeldige reis door dit gebied den grooten postweg volgen, en alleen waar het noodig is om met eenig belangwekkend punt dieper binnenslands of in het gebergte kennis te maken, de daarop uitkomende zijwegen inslaan.

Onze reis door Tjeribon bracht ons in oostwaartsche richting tot aan de Tji Sangaroeng, ook Tji Losari geheeten [1]). Men houdt deze rivier voor de grens tusschen de Soendalanden en het eigenlijke Java, en die onderscheiding is zoo diep in het spraakgebruik gedrongen, dat de vreemdeling te Batavia soms

---

[1]) Zie boven, bl. 198.

de verrassende vraag moet hooren: „Gaat gij ook naar Java,“ terwijl hij meent er reeds te zijn. Oude overleveringen leeren echter dat niet de Losari, maar de Pamali, de rivier waaraan Brebes ligt, de grens tusschen Madjapahit en Padjadjaran is geweest. Ik kom op dit punt beneden nog terug; zeker is het dat in de geheele strook lands tusschen de rivieren Sangaroeng en Pamali Soendasche taal en Soendasche zeden nog een zeker overwicht hebben, ofschoon in de kuststreek de bevolking het Javaansch wel verstaat, wat vooral aan volkplantingen van Javanen is toe te schrijven, die zich te midden der Soendaneezen gevestigd hebben. Men merkt op dat de lieden van beide stammen afzonderlijke dorpen bewonen en zich niet vereenigen. In het meer afgelegen, zich langs de grens van Banjoemas uitstrekkende bergdistrict Salem schijnt alles zuiver Soendaasch te zijn [1]).

Zoodra wij de Tji Sangaroeng zijn overgestoken, wat in den regentijd met een pont pleegt te geschieden, bevinden wij ons in het Tegalsche regentschap Brebes, waarvan het eerste district, evenals het laatste Tjeribonsche, Losari heet. Wij zijn hier aan het begin eener uitgestrekte vlakte, die tot aan de hoofdplaats Tegal ongeveer de helft der breedte van de geheele residentie beslaat, maar verder oostwaarts wat smaller wordt. Aan deze vlakte schijnt de residentie haren naam verschuldigd te zijn; want vlakte of vlak veld is de eigenlijke beteekenis van het woord tegal [2]).

Van de Tjeribonsche grens tot Brebes, de hoofdplaats van het regentschap, bedraagt de afstand 17½ palen, terwijl van Brebes tot Tegal, de hoofdplaats der residentie, nog 8¾ palen zijn af te leggen. Over schier die gansche uitgestrektheid loopt de weg op 2 à 3 palen afstands van den zeeoever, en alleen waar de hoek van Brebes in zee vooruitsteekt, wordt die afstand wat grooter. Die weg is vrij vervelend. Al is de vlakte die men

---

[1]) Zie Kussendrager, Java. 148.

[2]) V. Rijckevorsel, Brieven. 337; Bleeker in T. v. N. I. 1849. II. 178; v. Hoëvell, Reis, I. 83; Buddingh, N. O. I., I. 144, 146; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 5, 13. Zie ook D. I. bl. 145, en dit deel, bl. 196.

doorrijdt, grootendeels wèl bevolkt en in de nabijheid der dorpen met sawahs bedekt, toch is ze van eentonigheid niet vrij te pleiten. In weerwil der allengs zeer uitgebreide cultuur, ontwaart men aan de zeezijde nog steeds over groote uitgestrektheden niets dan laag kreupelbosch, zich ten hoogste 30 voet verheffend, uit rhamneeën, acacia- en cassiasoorten samengesteld, afgewisseld door grasplekken, en tal van kleine moerassen en poelen onder zijne schaduw verbergend. Aan de andere zijde ziet men niet veel meer dan dezelfde tooneelen, want ofschoon men het Koembang- en het Pembarisan-gebergte [1]) en den verder oostwaarts zich uit het laatste plotseling tot vervaarlijke hoogte verheffenden Slamat aan den horizon ziet afgeteekend, bevinden zij zich op te grooten afstand, dan dat men er iets meer dan de algemeene omtrekken van zou kunnen herkennen. Men rijdt over tal van riviertjes, waarover doorgaans houten bruggen liggen, maar ze vlieten langs lage boorden naar zee en bieden niets schilderachtigs aan. Soms echter kan het oog doordringen tot de golven der Java-zee, die van den hoek van Losari tot aan den hoek van Brebes een vrij diepen inham vormt, en kan men die bedekt zien door een vloot van majangs of visscherspinken, behoorende aan de bewoners van eenige kleine dorpen die men voorbijkomt, zooals Kloewoet aan deze en Limbangan aan gene zijde van Brebes, in welke men op andere tijden de netten in de zon kan zien te drogen hangen. Overigens bestaat schier de eenige afwisseling in de wilde varkens die nu en dan uit het kreupelhout, de geliefkoosde verblijfplaats dier dieren, te voorschijn schieten, of in troepen tamme eenden

---

[1]) Vgl. D. I, bl. 88. Ik zwijg echter hier opzettelijk van den Goenoeng Bongkok; want ofschoon deze op de kaart van Junghuhn werkelijk op de daar aangeduide plaats voorkomt, en het gezag van Bleeker, in T. v. N. I., 1849, II. 177, hare voorstelling schijnt te bevestigen, ligt de G. Bongkok volgens de topographische kaarten bijna tien minuten meer westelijk, op de grens der afdeeling Tjelatjap met Koeningan, vrij juist ter plaatse waar hij op de kaart van van de Velde voorkomt. De naam Pembarisan voor het Centraalgebergte is aan de kaarten van v. d. Velde en le Clercq en aan Bleeker t. a. p. ontleend; doch de laatste spreekt hier zeker ten onrechte van „trachietbergen."

(bêbek) die inlandsche hoeders als schapen voor zich uitdrijven [1]). De eieren dezer eenden, die gezouten en overal heen verzonden worden, leveren aan de bewoners van Tegal belangrijk voordeel op.

Het eerste station op dezen weg is Tandjoeng, tegenwoordig de hoofdplaats van het district Losari, 4¼ paal van de voormalige verwijderd [2]). Een paal verder oostwaarts zondert zich een zijweg af naar Lemah Abang en Ketanggoengan West, en nog ¾ paal verder een tweede, die met den vorigen evenwijdig loopt naar Ketanggoengan Oost. Lemah Abang is eene suikerfabriek, die op vrijwillige overeenkomst met de bevolking werkt, en behoort aan den heer L. F. Gonsalves. Deze is tevens eigenaar van Ketanggoengan West of Kersana, het eerste particuliere land dat wij beoosten de Tji Manoek ontmoeten, en dus ook het eerste welks rechtstoestand niet door het reglement op de landen bewesten de Tji Manoek beheerscht wordt. Ver verwijderd van het rayon waarin de overige particuliere landen van deze klasse gelegen zijn, heeft Ketanggoengan bijzondere lotgevallen gehad. Het vormde in November 1813, toen het door Raffles, niet, gelijk zoovele andere grondstukken, verkocht, maar als een vrije gift aan den Regent van Brebes geschonken werd, een stuk land te midden der vlakte, van 4½ paal in het vierkant, geheel onbebouwd en onbewoond, en daarom ook waarschijnlijk aan geenerlei voorwaarde bij den afstand onderworpen. Sedert bleef het in het erfelijk bezit der familie van dien Regent, tot het in 1861 tusschen twee erfgenamen verdeeld werd, hetgeen de Regeering gelegenheid gaf het ééne deel van den eigenaar terug te koopen en weder onder haar eigen beheer te brengen. Het overige, het thans nog bestaande landgoed, onderging bij eene volgende successie eene nieuwe splitsing, maar in 1872 werden al de aandeelen achtereenvolgens door den heer Gonsalves opgekocht. Het land is nu nog groot 3197 bouws, waarvan

[1]) Junghuhn, Java, II. 602, 603; Buddingh, N. O. I., I. 144; Bleeker in T. v. N. I., 1849, II. 177; Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 286.

[2]) Op blz. 198 kende ik die waardigheid nog, in overeenstemming met de kaart van Junghuhn en den Atlas van N. I., aan Losari toe. Ik bemerkte te laat mijne dwaling, maar de veranderingen in de districtshoofdplaatsen zijn zoo menigvuldig, dat er geen oog op te houden is.

2417 met padi en suiker zijn beplant, en bevat 27 desa's met een bevolking van ongeveer 11000 zielen. Daarvan planten thans een 600tal, tegen eene belooning in belastingvrije sawah's, voor den landheer suikerriet, dat op de, een weinig bezijden den weg van Tandjoeng hierheen gelegen fabriek Lemah Abang verwerkt wordt [1]). Het dorp Ketanggoengan, in Ketanggoengang lor en kidoel (d. i. noord- en zuid-Ketanggoengan) verdeeld, behoort niet tot het tegenwoordige landgoed, maar tot het door de Regeering teruggenomen gedeelte. De tweede vermelde weg loopt daarlangs en beide zijn zuidwaarts doorgetrokken tot zij elkander bij Mandalajoe, 12½ paal van Tandjoeng, ontmoeten. Dit dorp ligt nog in Losari, maar nabij de grens van Tjeribon en van het district Salem, en aan het uiteinde der vlakte. Van hier begint de bodem allengs te rijzen en vertoont hij weder die liefelijke en afwisselende tooneelen, die alom de bergstreken van Java onderscheiden, ofschoon het binnenland van Tegal in dit opzicht doorgaans geacht wordt voor het aangrenzende Tjeribon onder te doen.

De verbinding van de bergen van Brebes en de aangrenzende deelen van Banjoemas met die van Koeningan in Tjeribon, waardoor ze dan weder met den Tjerimai samenhangen, wordt gevormd door verschillende afzonderlijke strooken van tertiair gebergte, hoofdzakelijk uit kalk bestaande, en de gewone romantische vormen, vol holen en grotten, der kalkgebergten vertoonende. Prachtige bosschen tooien deze bergen, die meest overal met een laag zwarte vruchtbare aarde bedekt zijn, welke ze uitnemend geschikt maakt voor de koffiecultuur [2]). Zij bereiken hunne grootste hoogte in den Goenoeng Koembang, een bergreeks die van de grenzen van Koeningan dwars door Brebes gaat tot dicht bij het dal der rivier Pamali, waar zij weder met de jukken van het Centraalgebergte samenloopt. Het Koembang-gebergte stijgt in zijn hoogste verheffing tot 1223 meters, en is hier bij uitzondering hooger dan de kam van de Centraal-

[1]) Rapport omtrent de partic. landerijen beoosten de Tji Manoek (Batavia, 1878), 123, 340 vv.

[2]) Junghuhn, Java; II. 171; Hageman, Java. 133; Kussendrager, Java. 157.

keten, over welken de grenslijn tusschen Tegal en Banjoemas getrokken is, daar deze zich van de grens van Koeningan tot aan den pas van Petoegoeran, waarover de weg naar Banjoemas loopt, nergens zelfs tot 800 meters verheft [1]). Tusschen het Koembang- en het Centraal- of Pembarisangebergte strekt zich eene schoone, in verschillende richting door heuvelen doorsneden hoogvlakte uit, waarop Salem, het voormalige hoofddorp van het gelijknamig district, op een afstand van 15¼ palen van Mandalajoe, is gelegen. De weg kan slechts te voet of te paard gebruikt worden en is wegens de steile hellingen en diepe ravijnen zeer bezwaarlijk, maar levert schilderachtige tooneelen op [2]).

Dit Koembang gebergte, beter bekend in Java's legendaire geschiedenis, dan in de beschrijvingen van het eiland, die er nauwelijks gewag van maken, wordt door de inlanders beschouwd als de plaats van herkomst van een zeer gevreesden, vaak hevig uit het zuidwesten waaienden wind, die, onder den naam van Angin Koembang bekend is. Men zegt dat deze wind vaak de kracht heeft om boomen te ontwortelen, en dat hij de ademhaling belemmert en de borst beklemt [3]). Hoe met deze verschijnselen de bewering strookt, dat de schadelijke invloed van dien wind vooral is toe te schrijven aan de moerassen van Brebes, durf ik niet bepalen; maar het schijnt mij dat niet alleen de oorzaak, maar ook de verschijnselen, aan een nader, wetenschappelijk onderzoek groote behoefte hebben.

Van Salem naar Bantar Kawoeng, de tegenwoordige districtshoofdplaats, bedraagt de afstand 11¾ palen. De weg voert over eenige bergruggen, wier hellingen op vele plaatsen met koffie beplant zijn, in oost-zuidoostelijke richting naar de vallei van de Pamali, aan wier linker-oever het dorp gelegen is. De Tji Pamali

---

[1]) De G Pajoeng, die stellig een der hoogste toppen is, stijgt tot 765 meters

[2]) Kussendrager, Java. 155, 157; Junghuhn, Reisen. 277, waar R u m b a n g een drukfout is voor K u m b a n g. Wat Hageman in Ind. Archief, I. 246, van het Koembang-gebergte zegt, is met de topographische kaart van Tegal niet overeen te brengen.

[3]) Kussendrager, Java. 147; Hageman, Ind. Arch., I. 246; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 2, 13.

of Kali Pamali (want als scheidsrivier tusschen de Soendasche en Javaansche landen duldt zij zoowel het Soendasche Tji als het Javaansche Kali vóór haren naam [1])) ontspringt in het district Boemi Ajoe op den Goenoeng Tiga, een der laatste westelijke voorbergen van den Slamat. Die met zwaar bosch bedekte voorbergen zijn eigenlijk de, een soort van keten vormende toppen, uitstekende uit een zware rib die van de westzijde van den Slamat uitgaat, en behouden de aanzienlijke hoogte van 1800 à 2100 meters, tot zij langzaam overgaan in de lage breede tusschenruimte, die den pas van Petoegoeran vormt en tusschen het systeem van den Slamat en de vroeger beschreven neptunische bergen gelegen is. De hoogte van deze tusschenruimte boven de alluviale vlakte zal nauwelijks 200 meters bedragen, zoodat op dit punt, dat voor de gemeenschap tusschen Tegal en Banjoemas de gunstigste gelegenheid biedt, de Centraalketen bijna verbroken schijnt [2]).

De Kali Pamali snijdt deze tusschenruimte in westelijke richting en wringt zich vervolgens in sterk kronkelenden, maar over het algemeen noordwestelijken loop door een kloof van het neptunische gebergte, die allengs in een schoone, breede vallei overgaat, te midden van welke de rivier over eene groote uitgestrektheid de grens beschrijft tusschen de districten Salem en Boemi Ajoe, voorts de Kali Herang opneemt en na Bantar Kawoeng besproeid te hebben, een noordwaartsche richting aanneemt, die zij, de geheele residentie doorsnijdende, ofschoon zij sterke kronkelingen vormt, in het algemeen tot hare monding behoudt.

Van Bantar Kawoeng is niets bijzonders te vermelden, dan dat ruim 8 palen zuidwaarts van deze plaats, in het bosch Pangebatan, eene warme bron wordt aangetroffen, met die in het bosch Tji Soeroe, ruim 11 palen noordwestwaarts vandaar, de eenige bekende in het district [3]). Van Bantar Kawoeng naar Boemi Ajoe bedraagt de afstand 8¾ palen. De weg gaat door rijstvelden en koffietuinen niet ver van den linkeroever der Pamali, overschrijdt de rivier en de districtsgrens bij Tandjoeng Sari, een

---

[1]) Vgl. D. I, bl. 71. [2]) Zie Junghuhn, Java, II. 171, 186, 604.
[3]) Nat. T. v. N. I. XX. 113.

weinig boven de monding der Kali Herang, en volgt dan op eenigen afstand den linkeroever van dit riviertje tot de groote, bloeiende, schoon gelegen desa Boemi Ajoe bereikt wordt. Zij wordt soms ook Kali Herang genoemd, daar dit uit het westen komende stroompje met nog een ander, Kali Kroeh geheeten, hare rijstvelden besproeit. Die Kali Herang is eigenlijk de uitwatering van het meertje Telågå Randjeng, dat, in rechte richting ruim 11 palen van Boemi Ajoe, op den westelijken voet van den Slamat en nabij de grens van Banjoemas is gelegen [1]. Boemi Ajoe is een gewichtige plaats voor het verkeer met Banjoemas; er gaat vandaar naar Adjibarang, de hoofdplaats van een gelijknamig district in deze residentie, een postweg die tot aan Petoegoeran op de Tegalsche grens 7¾ en vandaar tot Adjibarang nog 6 palen lang is. Boemi Ajoe ligt in een kleine dalkom, schier geheel door heuvels omringd, op eene hoogte van omstreeks 780 meters, en heeft ten gerieve der reizigers die dezen weg volgen, een bijzonder goed ingerichte pasanggrahan [2]. De naam Boemi Ajoe, die *liefelijk oord* beteekent, is voor deze plaats welverdiend.

Daar wij Banjoemas eerst later willen bezoeken, gaan wij van Boemi Ajoe noordwaarts naar het 12¼ paal verwijderde Margasari, dat door liefelijke tooneelen omgeven is, en waar men nog de frissche berglucht inademt [3]. Maar nu heeft men weldra den rand der noordelijke vlakte bereikt, en ofschoon men nog eenige heuvelruggen kruist, is het grootste gedeelte van den weg naar Djati Barang, de 12¼ paal verwijderde hoofdplaats van het district Brebes, weder even eentonig als al de andere wegen die deze onafzienbare vlakte kruisen. Hier is zij echter sterk bevolkt, zoodat de bosschen schier geheel ontbreken, maar daarentegen de desa's en sawah's des te talrijker zijn. Djati Barang heeft niets bijzonders, behalve de onder den-

[1] Van dit meer spreekt Junghuhn, Java, II. 206, maar met zeer onvoldoende kennis.

[2] Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 14; de Zieke Reiziger. 77; Hageman in Ind. Arch.I.216; Losse aanteekeningen in T. v. N. I., 1860. I. 175.

[3] De Zieke Reiziger, t. a. p. De schrijver noemt de plaats verkeerdelijk Mungal Saree.

zelfden naam bekende suikeronderneming, met een aanplant van 400 bouws; doch een weinig ten zuidoosten vandaar liggen te Soera, nabij de Kali Gangsa, die hier de grens tusschen de regentschappen Brebes en Tegal vormt, op eene dicht met kreupelhout bewassen en door hoog geboomte overschaduwde plek, graven die door de inlanders als heilig vereerd worden, ofschoon de herinnering van de namen en daden dergenen wier stof er rust, verloren schijnt te zijn gegaan. Een halve paal verder vindt men op een dergelijke plek de graven der oude regenten van Brebes, en in denzelfden omtrek, meer zuidwaarts, ligt nog een plek die door de Javanen als tanah angker [1]), d. i. als een onheilspellende, slechts met groot gevaar te betreden grond, beschouwd wordt, en daarom zorgvuldig wordt vermeden, met het natuurlijk gevolg dat er zich vele apen en andere dieren, soms zelfs tijgers, ophouden [2]).

Van Djati Barang begeven wij ons naar het 8¾ paal verwijderde Brebes. Na 8 palen in noordwestelijke richting te hebben afgelegd, bereiken wij den grooten postweg, slaan dan links om en rijden, na dezen nog ¾ paal gevolgd te hebben, de genoemde hoofdplaats van het regentschap binnen. Zij ligt aan den rechteroever der Kali Pamali en om haar van de westzijde te naderen moet men de 50 meters lange houten brug overgaan, die over deze breede rivier is geslagen. Ofschoon deze brug 12 meters boven den gewonen waterstand ligt en door 50 zware balken wordt geschoord, heeft zij in den regentijd dikwijls veel van den sterken stroom te lijden, en wordt zij wel eens geheel weggeslagen. Brebes is eene vrij groote en volkrijke negerie, met een vriendelijk, net en welvarend voorkomen. De Regent bewoont een zeer fraaien dalem en men vindt er een vrij groot aantal steenen huizen, terwijl in de Chineesche wijk veel drukte en vertier heerscht.

Een weinig boven Brebes wordt de plaats aangewezen waar het verdrag gesloten werd, dat deze rivier als grens tusschen het gebied van Padjadjaran en Madjapahit aanwees. De legende

[1]) Zie boven, bl. 132. [2]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk., III. III S.

zegt dat bij die gelegenheid een boom opschoot, die zich ontwikkelde tot twee groote takken, waarvan de ééne naar het oosten, de andere naar het westen wees. Een boom is op zich zelf geen „monumentum aere perennius," en in weerwil van hetgeen sommige schrijvers er van verhalen, blijkt het niet dat één hunner hem zelf gezien heeft, en sta ik er niet voor in dat hij bij menschengeheugenis te zien is geweest. Maar bij vergelijking met den paal of toegoe, niet ver van Samarang, die, volgens een ander gevoelen, bedoelde grens zou aanwijzen, heeft deze boom ten minste dit voor, dat hij op eene meer aannemelijke plaats is verrezen [1]).

Noordwaarts van Brebes ligt aan de Tji Pamali het dorp Sawoe Djadjar, dat zijn naam mededeelt aan de beneden-rivier en aan het kleine delta-eiland, gevormd door hare beide mondingsarmen, en dat het verst in zee vooruitstekend punt van den hoek van Brebes vormt [2]).

Van Brebes den postweg vervolgende, hebben wij tot de hoofdstad Tegal een afstand van 8¾ palen af te leggen, en overschrijden wij de grens tusschen de regentschappen waarvan zij de hoofdplaatsen zijn, door het overgaan der Kali Gangsa, die dikwijls met de Kali Goeng of rivier van Tegal verward wordt. Na dezen overgang wendt de weg zich eenigszins noordoostwaarts en nadert zoowel daardoor, als door het op nieuw inspringen der kustlijn oostwaarts van den hoek van Brebes, meer en meer tot het strand, totdat hij door een kleine wending noordwaarts de aan zee gelegen hoofdplaats Tegal bereikt.

Tegal behoort tot de aanzienlijkste steden van Java en is door hare bedrijvigheid en scheepvaart van veel belang voor de geheele residentie. Niet alleen worden er belangrijke hoeveelheden koffie en suiker verscheept, maar ook de inlandsche handel en visscherij zijn er van groot belang, zoodat het op de

---

[1]) Vgl. D. II, bl. 145.

[2]) Zie over Brebes en de beneden-rivier Bleeker in T. v. N. I. 1849. II. 179; v. Hoëvell, Reis. I. 83; Buddingh, N. O. I., I. 145 vv.; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 13; Plantinga's O.-Indië. 129; T. v. N. I. 1860, I. 172.

reede van grootere en kleinere prauwen wemelt. Reeds Valentijn noemt Tegal „eene van de groote strandsteden, in welke wel acht duizend huisgezinnen zijn", en geeft eene teekening van het fort, hier door de Compagnie gesticht om tot verblijf te strekken voor het garnizoen en de beambten, aan wier hoofd een onderkoopman was gesteld [1]). De Regeering verschaft thans in hare statistieke mededeelingen omtrent Java volstrekt geene gegevens betreffende de plaatselijke bevolking, en daar ook de meeste andere berichten daarover zwijgen, heb ik tot dusver mij schier nergens aan eene opgave van het bevolkingscijfer ook der aanzienlijkste negeriën durven wagen. Dr. Bleeker heeft echter op zijne reizen over Java zich in de hoofdplaatsen zooveel mogelijk omtrent hare bevolking doen inlichten, en ofschoon zijne cijfers reeds van 1845 of 1846 dagteekenen, kan het toch nog nut hebben ze mede te deelen, omdat men daaruit het betrekkelijk gewicht dier plaatsen althans bij benadering leert kennen. Hij schatte de bevolking van Tegal op 29536 zielen, bestaande uit 25889 Javanen, 1860 Arabieren, Bengaleezen en Maleiërs, 1579 Chineezen en 208 Europeanen. De grondvlakte der stad berekent hij op 5 vierkante palen [2]). Indien de hoofdplaats in dezelfde verhouding als de geheele residentie in bevolking mocht zijn toegenomen, zou thans haar zielental wel 80000 moeten bedragen. Er is echter veel reden om te gelooven dat de ontwikkeling van de welvaart der hoofdstad door ongunstige omstandigheden is belemmerd, en daarom ook voor haar de vermeerdering der bevolking geen gelijken tred met die in de desa's heeft gehouden.

De min gunstige omstandigheden waarop ik het oog heb, zijn inzonderheid gelegen in den slechten toestand der haven. De reede van Tegal ligt geheel open, maar de Kali Goeng of rivier van Tegal, die op den Slamat ontspringt en door het oostelijk gedeelte der stad loopt, vormt aan hare uitwatering eene haven, waarvan men in 1852 getracht had de bruikbaarheid door de uitlegging van een zeehoofd te vergrooten. Dit werk schijnt

---

[1]) Valentijn, IV. 1. 25. [2]) Bleeker in T. v. N. I., 1849. II. 181.

echter met weinig overleg tot stand te zijn gebracht. Reeds in 1858 klaagde men dat het niet slechts veel van den westmoeson en van den paalworm had te lijden, maar dat het ook door verkeerde plaatsing de verzanding van den mond der rivier had te weeg gebracht, zoodat Tegal nu feitelijk zonder haven was. De prauwen voor het laden en lossen moesten er op eenigen afstand van den wal blijven liggen, en de goederen moesten door koeli's over de bank en door de branding heen van en naar den wal worden gedragen. Bij sterke branding stond het verkeer dikwijls dagen achtereen geheel stil [1]). Zoo bleef de toestand jaren lang, tot men in 1871 naar middelen van herstel begon om te zien, bestaande in de vernieuwing en verbetering der havenhoofden, het weren van het bandjirwater uit de haven ten einde de verzanding tegen te gaan, en het uitdiepen en door het aanleggen van een kaaimuur verbeteren der binnenhaven. Bij die werken werden echter allerlei tegenspoeden en vertragingen ondervonden. De langzame voortgang werd jaarlijks in de Regeeringsverslagen geschetst en betreurd [2]). In 1878 kon echter getuigd worden, dat de werken die ten doel hadden het bandjirwater buiten de haven te houden, voltooid waren, en dat dien ten gevolge de bankvorming vóór den havenmond, zeer ten gerieve van de kleine prauwvaart, sterk was afgenomen. Bij gemis van een baggermolen had men echter aan het vaarwater nog niet de vereischte diepte kunnen geven en voorloopig werd dus voor de groote prauwen van een tijdelijk los- en laadhoofd gebruik gemaakt. Het blijkt echter uit het verslag van 1879, dat eindelijk een stoombaggermolen beschikbaar was gekomen en de haven nu behoorlijk op diepte kon gehouden worden [3]). Die verbeteringen zijn echter nog te versch dan dat zij nu reeds veel invloed kunnen geoefend hebben, en dat de treurige toestand der haven gedurende eene lange reeks van jaren de ontwikkeling van den handel moet gestremd hebben, behoeft zeker niet nader te worden aangetoond.

---

[1]) T. v. N. I. 1859. II. 259.

[2]) Zie de op blz. 194, noot 1, bij het spreken over de haven van Tjeribon aangehaalde plaatsen.

[3]) Kol. Versl. 1878, bl. 143, 1879 bl. 132.

Tegal is zeer regelmatig aangelegd, met breede, goed begrinte, door witte muren omzoomde straten, die elkander onder rechte hoeken kruisen en met tamarindeboomen en de uit Zuid-Amerika naar Java overgebrachte Djati Walåndå [1]) beplant zijn. De woningen der Europeanen staan nabij het strand, gedeeltelijk aan een langwerpig vierkant, met hoog geboomte beschaduwd plein, waaraan ook het Gouvernements- of Residentiehuis en het fortje gelegen zijn. Het eerste is een fraai gebouw, op de grondslagen van het oude Gouvernements-huis opgetrokken; het laatste heeft sedert lang niet meer als versterking dienst gedaan, maar wordt gedeeltelijk als kazerne der pradjoerits, gedeeltelijk als gevangenis gebruikt. Achter het Residentiehuis ligt een tweede plein, waarop de zware fundamenten van eene oude koepelkerk de aandacht trekken. Tot den nieuweren tijd behooren de mede aan het strand liggende Gouvernements-pakhuizen. Van het sombere, onoogelijke logement kan niet veel goeds gezegd worden. De dalem van den Regent is geheel van steen en, behoudens de vele muren die hem op Javaansche wijze omgeven, in Europeeschen smaak ingericht. In den onmiddellijken omtrek der stad verdienen de goed onderhouden, met vele monumenten prijkende Christen-begraafplaats, en de fraaie zoogenaamde toerwegen, die met een dubbele rij kanarie-, katapan- of tamarindeboomen beplant zijn, onze opmerkzaamheid.

In weerwil van de bezwaren die den handel van Tegal drukken, is er toch veel vertier, vooral in het fraaie Chineesche kamp, dat aan de zuidzijde der stad gelegen is, ter plaatse waar men haar langs den postweg binnenrijdt. Men beweert dat de vestiging der Chineezen te Tegal de oudste op Java is. In de tiende eeuw zou hier een Chineesch vaartuig gestrand zijn, waarvan de schipbreukelingen zich over Tegal, Samarang en Djapara verspreidden. Een hunner wist de verbazing van het inlandsch hoofd van Tegal op te wekken door de vertooning van een wondersteen, waarmede men denkt dat een zeilsteen bedoeld is, daar de Chineezen sedert lang met het kompas be-

---

[1]) *Guazuma tomentosa.*

kend zijn. Vol eerbied voor een adept in zoo geheimnisvolle wetenschap, vergunde hun het hoofd zich met zijn gevolg te Tegal neêr te zetten [1]). De Chineezen hebben hier een groote menigte toko's, en zoowel de handel met het binnenland als de kusthandel wordt voornamelijk door hen gedreven. Maar ook de inlanders hebben hier vele winkels, waarin vooral een overvloed van kleedingstukken voorhanden is. Tegal is gunstig bekend om de bekwaamheid zijner steenhouwers, timmerlieden en smeden, en men beweert dat nergens op Java beter rood wordt geverwd.

Deze stad had vroeger den naam van zeer ongezond te zijn; maar door het dempen der moerassen rondom het fort, schijnt de toestand veel verbeterd te wezen. Dr. Bleeker bevond bij een onderzoek dat zich over vijf jaren uitstrekte, de sterfteverhoudingen merkelijk gunstiger dan te Batavia. Zeker is het dat in de eerste helft dezer eeuw Tegal herhaaldelijk door zware epidemiën is geteisterd, die zelfs tijdelijk tot eene verplaatsing van den zetel des bestuurs naar Bandjaran, zes palen ten zuiden van de hoofdplaats, aanleiding hebben gegeven [2]).

Wij slaan thans dien zuidwaartschen weg in, om andermaal eenige der belangrijkste punten van het binnenland te bezoeken en de omstreken van den Slamat te leeren kennen. De weg is over eenige palen zoo dicht met desa's bebouwd, dat men nauwelijks bemerkt de hoofdplaats verlaten te hebben. Geen plekje is hier onbewoond gebleven en het voorkomen der bevolking getuigt van welvaart. Op 3½ paal afstand van Tegal passeeren wij de suikerfabriek Pagongan. Schoon is vaak op dezen weg de blik naar het gebergte heen, met den trotschen Slamat aan den gezichteinder.

Het reeds genoemde Bandjaran, het eerste poststation, is een

---

[1]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 13.

[2]) Zie over Tegal Roorda v. Eysinga, Reizen en Lotg. III. 74 vv., Ld. en Vk. III. III. 9, en Aardrijksbeschrijving v. N. I. 220; v. Sevenhoven in T. v. N. I., II. 1. 328; Losse aanteeken., in T. v. N. I. 1860, I. 177; van Hoëvell, Reis, I. 84; Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 181; Buddingh, N. O. I., I. 147, 149; van Rijckevorsel, Brieven. 337. De oudere berichten spreken over een ruim en fraai stadhuis uit de dagen der Compagnie, met een tuin met grotwerk; maar in de nieuwere vind ik het nergens vermeld.

groot en bloeiend dorp, besproeid door de rivier van Tegal, met vele steenen huizen en een drukken pasar. Dicht bij deze plaats ligt in de priesterlijke desa Pasarèan (d. i. rustplaats) het nog door een jaarlijks gezantschap uit Soerakarta vereerde, door een planken huisje overdekte, door onderscheiden muren omgeven en door prachtig geboomte omplante graf van Soesoehoenan Tegal Aroem, dien de geschiedenis van Java ons als een bloeddorstig dwingeland heeft leeren kennen [1]).

Bij Bandjaran splitst zich de weg dien wij volgden, in drie takken. Rechts gaat men naar Oedjoeng Roesi, de districtshoofdplaats van Krangdon, slechts ¾ palen van Bandjaran verwijderd, en deze is weder met een 3¾ paal langen, in zuidwaartsche richting voerenden weg verbonden met Slawi, het hoofddorp van het district Doekoe Wringin, gelegen tusschen de suikerfabrieken Kemanglen ten noorden en Doekoe Wringin ten zuiden, beide ondernemingen die wegens goede leiding en goede resultaten in de geschiedenis der suikercultuur op Java een eervolle plaats innemen. Op het prachtige landhuis te Kemanglen, omgeven door de vruchtbare vlakte, die echter zuidwaarts spoedig in de voorbergen van den Slamat overgaat, heeft men een bijzonder vrij gezicht op dezen reusachtigen vulkaan, die zich in het zuid-zuidoosten voordoet als een massieve kegel, met schuins afgeknotten top en met steile hellingen aan de oost-, veel zachtere aan de westzijde. Met eene hoogte van 3427 meters, is hij na den Smèroe de hoogste bergtop van Java, en wordt, zoowel uit dezen hoofde, als om zijn verbazenden omvang, ook dikwijls Goenoeng Gedé of de Groote berg genoemd [2]) Links gaat van Bandjaran een weg naar Pangka en verder, dien wij straks nader zullen leeren kennen. Wij volgen thans den weg die, recht door, over Ketapang naar Lebaksioe voert, dat acht palen van Bandjaran verwijderd is. Van Ketapang, 3¼ paal voorbij Bandjaran, gaan wederom dwarswegen uit, rechts over de suikerfabriek Kemanglen, die in weinige minuten bereikt

[1]) D. II, bl. 341—368. Zie over dit graf v. Sevenhoven, T. v. N. I., II. 1. 330; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 8; Hageman, Ind. Archief, I 247; v. Hoëvell, Reis, I. 85.

[2]) Bleeker in T. v. N. I., 1849, II. 186 v.; van Rhijn, Reis. 88 vv.

wordt, naar het ons reeds bekende Djati Barang [1]), links over Bogares, waar ook de weg over Pangka op uitkomt, naar Djati Negårå, het hoofddorp van het district Gantoengan, dat wij later doorkruisen zullen.

Lebaksioe ligt 14 palen van de hoofdstad, even over de grenzen van het regentschap Tegal, waarin hier het tot Brebes behoorende district Lebaksioe een diep inspringenden hoek vormt. Reeds eer men deze plaats bereikt, begint de weg allengs te stijgen: men heeft de vlakte achter zich, men is in het gebergte. Lebaksioe biedt aan de bezoekers van Tegal de gelegenheid tot een aangenamen uitstap, waarvan velen gebruik maken. Er is een zeer goede pasanggrahan, waarachter men het bruisende, tot een bad noodigende water van een kristalhelderen bergstroom in de diepte ziet vloeien. Het klimaat is frisch en aangenaam en de gezichten, zoowel in het gebergte, als over de schoone, vruchtbare vlakte tot in zee, zijn vol bekoorlijke afwisseling [2]).

Van Lebaksioe vervolgen wij onzen weg zuidwaarts, door het district waarvan het het hoofddorp is, naar Kali Bakoeng, dat door een zijweg rechts met het ons reeds bekende Margasari verbonden is, en vervolgens naar Boemi Djawa, waar wij nog 14 palen in zuidwestelijke richting van Boemi Ajoe verwijderd zijn. De afstand van Lebaksioe tot Boemi Djawa bedraagt 10½ paal. In deze bergstreken rijden wij dikwijls langs of door koffietuinen en steeds hebben wij den machtigen Slamat vóór ons, als wij den blik een weinig links af wenden. Eenige palen ten zuiden van Boemi Djawa wordt, op de noordwestelijke helling van dien berg, in het bosch Remboel en bij het gelijknamige dorp een warme bron gevonden [3]), gelijk er nog meerdere in dezen omtrek schijnen voor te komen. Om echter den berg dichter te naderen, volgen wij van Boemi Djawa den weg oostwaarts naar Simpar, gelegen in het weder tot het regentschap Tegal behoorende district Gantoengan, in de spitse punt waarmede Tegal tusschen

---

[1]) Boven, blz. 363.

[2]) v. Hoëvell, Reis, I. 87; Bleeker in T. v. N. I., 1849. II. 187; Losse aanteekeningen, in T. v. N. I., 1860. I. 175; Buddingh, N. O. I., I. 149.

[3]) Nat. T v. N. I. XX. 112; Junghuhn, Java, II. 206.

de beide andere regentschappen naar den Slamat vooruitdringt. Vroeger waren hier Gouvernements-theetuinen, maar met de gansche Gouvernements-theecultuur zijn zij lang opgeheven [1]). De pasanggrahan van Simpar ligt reeds hoog tegen den Slamat, en als men vandaar nog een weinig het pad opwaarts volgt en dan rechts afslaat, bereikt men een vierhoekige, 16 schreden lange en 12 breede, met andjoewang en andong [2]) omplante en zorgvuldig schoon gehouden ruimte, die door de bewoners der omringende desa's in hooge eere wordt gehouden en waar tot zelfs de ronggengs zegen komen vragen op haar bedrijf. Toch worden de machtige geesten wier bescherming onder offers van wierook en bloemen wordt afgesmeekt, slechts vertegenwoordigd door een hoop meestal ruwe, maar eenigszins kunstmatig gerangschikte steenen. Eén is een lingga-pedestal, door menschenhanden gevormd [3]).

Van Boemi Djawa naar Simpar zijn 6 palen; verder oostwaarts, 6¾ palen van Simpar, ligt Moga, de hoofdplaats van het district Bongas, dat tot het regentschap Pemalang behoort. Dit dorp met zijn pasanggrahan ligt aan den noord-noordoostelijken voet van den Slamat, op eene hoogte van 300 meters, van de alluviaal-vlakte ten noorden gescheiden door onderscheidene zeer romanesk gelegen dwarsche heuvelstrooken. Op kleinen afstand ten westen en noorden van Moga stroomt de Tjomal, de grootste rivier van Tegal, die ten zuiden van Moga op den Slamat ontspringt, en een weinig verder oostwaarts de grensscheiding vormt tusschen de districten Bongas en Mandi Radja. Dit laatste schijnt genoemd te zijn naar het met koel, kristalhelder water gevulde bekken dat in de nabijheid van Moga de gelegenheid biedt tot een heerlijk bad, 't welk onder den naam van Mandi Radja, d. i. Koningsbad, bekend is. Het is een van die baden, zooals er

---

[1]) Eene afbeelding dezer theeplantsoenen, met den Slamat op den achtergrond, komt voor in de Reis van v. Hoëvell, tegenover bl. 88 van D. I.

[2]) *Calodracon Jacquinii* en *Calodracon terminalis*. In het gebruik der beide inlandsche namen schijnt verwisseling voor te komen van deze beide soorten onderling en met *Cordyline flexuosa*.

[3]) Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 140.

ook aan de Banjoemasche zijde van den Slamat voorkomen, welke gevormd worden door het bergwater dat door de poreuse lavagesteenten langs onderaardsche kanalen afdaalt, om zich ten laatste met geweld een uitweg te banen. Op de plaatsen waar dit geschiedt, graven dan de inlanders een vierkanten bak of vijver, waarin het water hoog opwelt en dien ze met goudvisschen en goerami's bevolken. Daar dit water snel uit de hoogere streken afdaalt, zonder met de dampkringslucht in aanraking te komen, is zijne temperatuur steeds een paar graden lager dan de gemiddelde luchtwarmte der plaats waar het uitbreekt, en dienvolgens buitengewoon verfrisschend. Moga zelf wordt naar dit bad ook wel Mandi Radja genoemd en was vroeger het hoofddorp van het district Mandi Radja, terwijl het 24¾ palen van Moga verwijderde Bongas, in den zuidoostelijken uithoek van Tegal gelegen, het hoofddorp van Bongas was. Maar de grenzen tusschen die districten waren toen geheel anders dan nu. Mandi Radja was het zuidwestelijke en Bongas het zuidoostelijke deel van het regentschap Pemalang en de Tjomal vloeide tot Randoe Donkal midden door Mandi Radja, om eerst bij genoemde plaats het gebied van Bongas te betreden [1]).

Ten zuidwesten van Moga worden, op een afstand van 3 en 4 palen, twee heilige plekken aangetroffen, die te eer onze aandacht verdienen, daar Tegal aan deze soort van merkwaardigheden arm is. De eerste heet Gamboang, en men vindt er eenige voorwerpen uit kalksteen gehouwen, t. w. een zeer ruwen Ganesa van Javaansch type, een fragment van een tweeden Ganesa en eenige meer of min geschonden lingga's; de tweede, Goemilang geheeten, heeft bijna niets te toonen, dan een omstreeks vier voet hoogen, in den grond bevestigden steen, waarvan het boveneinde tot een zeer ruw hoofd is gevormd, terwijl langs het lichaam zeer dunne handelooze armen afhangen. Men noemt dit beeld, dat tot het Padjadjaran-type moet gerekend worden, Kaki-Kaki, en brengt daaraan offers op een er voor liggenden

[1]) Junghuhn, Java, II. 173; Bleeker in T. v N. I., 1849, II. 189; Kussendrager, Java, bl. 49. Op de kaart van Tegal in den Atlas van Ned. Indië is het bad Mandi Radja op veel te grooten afstand van Moga geplaatst.

tafelsteen van trachiet. Daarvoor staat nog een stuk van een ander beeldje, en alles te zamen is met een vierkant van keisteenen omlegd [1]).

Van beklimmingen van den Slamat is niet veel bekend, wat eenigszins bevreemdend is, daar hij zoowel van Tegal als van Banjoemas uit, zoo het schijnt, zonder bijzondere moeite kan bestegen worden. Wij zullen bij onze tochten door laatstgenoemde residentie de op de oostelijke helling van den Slamat gelegen, 1200 meters hooge bergvlakte leeren kennen, waarop de dessa Priatin is gebouwd. Het is van dit punt dat de Slamat in 1847 door Junghuhn en den assistent-resident van Tjelatjap Noordziek beklommen werd [2]); denzelfden weg volgde Jagor in 1858 [3]), en, nadat inmiddels op den top een geographisch signaal was opgericht, ten bewijze dat ook de geographische dienst hier was werkzaam geweest, de controleur Lange in 1875 [4]). Eene vroegere bestijging door Junghuhn, in het gezelschap der heeren Borst, secretaris van Tegal, Dr. Fritze en Dr. Holle, die in Augustus 1838 plaats had, ging uit van Moga. De resident van Tegal Varkevisser had vooraf paden laten maken door het openkappen van het woud, waarmede de berg tot op eene hoogte van 2400 meters geheel bedekt is, en had, zoowel op een hoogte van omstreeks 1200 meters, als op den top, voor de reizigers hutten laten oprichten. Te paard vertrokken, togen zij eerst in zuidwestwaartsche richting door een bamboerijke streek, waarin zij verscheiden nieuw aangelegde dorpjes aantroffen, en daarna tegen de noordelijke helling van den vulkaan omhoog. Den nacht brachten zij door in de eerstvermelde hutten, waar zij den volgenden morgen de paarden achterlieten, om den tocht te voet voort te zetten. Reeds te één ure hadden zij den top bereikt. Hier hadden de reizigers veel van den scherpen oostenwind te lijden, zoodat zij een zeer kouden

[1]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 140 v.

[2]) Junghuhn, Java, II. 195, 203. [3]) Reiseskizzen, 206.

[4]) Nat T. v. N. I. XXXVIII. 22 Bestijgingen van den Slamat in 1812 of 1813 door den Engelschen resident en den heer van Winkelman en in 1823 door den resident Besier vermeldt. Kussendrager, Java. 158.

nacht doorbrachten, ofschoon de thermometer niet lager dan 5° C. viel. Bij het afstijgen vonden zij den volgenden morgen, te 8 ure, 1000 en meer meters beneden de kruin, nog rijp op in de schaduw staande planten en struiken, waaruit zij opmaakten dat de temperatuur op den top door de vulkanische dampen minstens 5.5° C. was verzacht.

Terwijl de Slamat in zijne zuidelijke afhelling naar het bed der Serajoe eene reeks van uitgestrekte terrassen vormt, daalt hij aan de noordzijde gelijkmatig glooiend tot bij Moga af. Aan de oostzijde merkt men, op eene hoogte van omstreeks 2400 meters, een vooruitstekende punt op, die een overblijfsel is van een ouderen vorm van den vulkaan, toen zijne uitbarstingen hem nog niet tot zijne tegenwoordige hoogte hadden opgebouwd.

Op de hoogte van 2400 meters houdt de vegetatie op den Slamat schier geheel op. Uit de fraaie boschjes van Vaccinium- en Viburnum-soorten die de Javaansche Alpenflora kenmerken, betreedt men hier het geheel kale gebied van den bovensten koepel van den Slamat, waar geen grashalmpje meer groeit en zwartachtig grauwe lavakorsten, grootendeels met zand en puin overdekt, het eenige zijn wat zich aan onze blikken vertoont. Junghuhn meende hier de sporen te vinden van de uitbarsting van 1835, van welke hem echter alleen door de mededeelingen eeniger Europeesche ingezetenen van Tegal iets bekend was; maar toen in 1875 de heer Lange den bergtop beklom, vond hij er alles in ongeveer denzelfden toestand als die door Junghuhn was beschreven, ofschoon in 1860 eene nieuwe uitbarsting had plaats gehad, waarbij in de afdeeling Pemalang een aschregen nederviel [1]).

De kruin van den Slamat is van geringen omvang en grootendeels vlak, maar in het west-zuidwesten door een bijna cirkelvormigen krater doorboord. De grootste diameter van de kruin loopt van het zuidwesten naar het noordoosten en bedraagt 600 meters, waarvan iets minder dan een derde op den krater komt. Aan de zuidwest- en westzijde is de rand van den krater zeer smal,

---

[1]) Nat. T. v. N. J. XXII, 136.

en daar hij naar buiten onmiddellijk in de steile berghelling overgaat, geheel ontoegankelijk; maar aan de noord-noordoostzijde is hij slechts de grens eener vlakte die met zeer fijn grauw zand bedekt is. Die vlakte wordt in noord-noordoostelijke richting allengs smaller en gaat eindelijk over in een kloof die de bergkruin doorsnijdt en als eene rivierbedding bergafwaarts loopt. Echter is die bedding, gelijk de meeste dergelijke in de hoogere streken van den Slamat, geheel droog, dewijl het water door de holligheden of luchtbellen in de lava doorsijpelt en langs verborgen kanalen naar den voet gaat, zooals ons reeds vroeger gebleken is. Ter wederzijde is die zandvlakte begrensd door rotsen, die uit over elkander liggende en op vele plaatsen gespleten lavalagen bestaan en zich van 60 tot 100 voet boven de vlakte verheffen. Zij sluiten zich aan aan den smallen westrand des tegenwoordigen kraters en teekenen met dezen rand den omtrek van den ouden. Aan de zuidoostzijde zijn die rotsen eigenlijk slechts de afhellende grens eener woeste bergvlakte, met lavabrokken van allerlei grootte bezaaid, en het oostelijk deel van den bergtop vormend. Eerst zacht naar het zuiden afloopende, gaat die vlakte welhaast in de steile berghelling over, terwijl zij in het noordoosten door eene smalle zuidoostwaarts gerichte kloof, door het regenwater uitgegraven, van een stompe bergnok gescheiden is, die zich nog ongeveer honderd voet boven het midden der vlakte verheft en het hoogste deel van de gansche kruin uitmaakt. Op die eenzame woeste vlakte vertoont zich geen spoor van plantaardig of dierlijk leven; niets breekt de doodsche stilte af, dan het onheilspellend gebulder van den krater.

Den bovensten rand van den krater noemde ik cirkelvormig; hij heeft echter een menigte punten die hoekig en onregelmatig naar binnen vooruitspringen. Schier loodrecht daalt de wand in de ontzachlijk diepe kraterkolk af, uit welker ganschen omvang een witte rookwolk opstijgt, die het den bezoeker slechts zelden veroorlooft een blik in de diepte te werpen. Men hoort daarbij steeds een geweldig bruisen als van een waterval. Wanneer een goedgunstige windvlaag de rookwolk een oogenblik verdrijft of verdeelt, ontwaart men dat de afgrond cilindervormig is en naar

onder in omtrek afneemt, en dat de wanden door tallooze spleten verdeeld zijn in teerlingvormige, los op elkander gestapelde stukken van bleekgele kleur, wier hier en daar vooruitstekende ribben ieder oogenblik met afbrokkeling schijnen bedreigd te worden. De bodem der kolk vertoont zich, wanneer de blik er een enkele maal in kan doordringen, grootendeels blinkend geel, als ware hij met zwavel overdekt, en uit honderden spleten en gaten worden hier de dampzuilen uitgebracht, die, zich in het opwaarts stijgen vereenigende, de rookwolk vormen, welke gewoonlijk den ganschen ketel vervult. Aan den voet van het westnoordwestelijke gedeelte van den wand bespeurde Junghuhn eene inspringende gewelfde bocht, die tot op een derde der hoogte van den muur reikte, en welker achterwand onderscheidene groote fumarolen bevatte, terwijl uit een gat in den ondersten, schuin en diep afloopenden linkerhoek dier bocht de dikste dampzuil zich draaiend en met geweldig geraas verhief; doch den heer Lange kwam het in 1875 voor, dat de hoofdopening waaruit de dichtste rook opsteeg, niet aan de westzijde, maar aan de noordoostzijde gelegen was. Het sissen en stoomen der zich door de gaten wringende dampen brengt dat hevig geloei te weeg, waarvan reeds hierboven gesproken is.

Men geniet van den Slamat, als men de woudgrens overschreden heeft, een prachtig gezicht. Noordwaarts ziet men zijne voorbergen zich verliezen in de vlakte van Tegal, door de Javazee omzoomd; zuidwaarts overziet men de heuvelen en vlakten van Banjoemas, begrensd door het onmetelijk gebied der Ratoe Loro Kidoel, de Vorstin van den zuider Oceaan; westwaarts ziet men aan den horizon den Tjerimai de trotsche kruin hoog boven het daarvoor liggend gebergte verheffen; oostwaarts rijst vulkaan naast vulkaan, de Sindårå naast den Prahoe en den Soembing, de Merapi naast den Merbaboe, tot eene hoogte opwaarts die van 2500 tot 3300 meters afwisselt. Schoon vooral is de aanblik, wanneer men, duizenden voeten beneden zich, de wolkenlaag drijven en ontelbare stapelwolken hare scherpbegrensde schaduwen over het onafzienbaar landschap werpen ziet [1]).

---

[1]) Jagor, Reiseskizzen. 207.

De keten die oostwaarts van den beschreven vulkaankegel tot aan het Diëng-gebergte voortloopt, wordt van eerstgenoemden of liever van het tegen hem leunend plateau van Priatin, gescheiden door eene merkelijk lagere vlakke tusschenruimte, waarover een tweede weg loopt die Tegal met Banjoemas verbindt. Wanneer wij van de bestijging des bergs naar Moga terugkeeren, kunnen wij dien weg bereiken, na langs een anderen, die zich over de lagere hellingen van den Slamat in zuidoostelijke richting langs en door de koffietuinen slingert, 10½ paal te hebben afgelegd. Het punt der samenkomst is het dorp Belik, dat, op nog 2 palen afstands van de grens, aan de noordelijke helling van den op het grenspunt tot 830 meters stijgenden pas, op eene vooruitpringende, schotsvormige vlakte gelegen is. Aan de noordzijde rijst uit die 750 meters hooge vlakte de kolossale stompe rots Mandelem weder tot 865 meters omhoog, om aan de andere zijde honderden voeten naar de vlakte af te dalen. Langs den westelijken voet dier rots gaat nu de weg noordwaarts naar Randoe Dongkal, de tegenwoordige hoofdplaats van het district Mandi Radja, wier uitgestrekte sawah's door de wateren der Kali Tjomal besproeid worden. Men is hier op 8 palen afstands van Belik reeds tot 230 meters gedaald. In de nabijheid van Randoe Dongkal worden twee zoutwaterbronnen gevonden, de eene 1¼ paal ten noorden van zijn pasanggrahan bij het dorp Asinan of Ngasinan, de andere drie palen oostwaarts vandaar bij het dorp Semingkier. Het water is geel, zelfs eenigszins groenachtig van kleur en wordt door het hoornvee en de paarden met graagte gedronken. De hoeveelheid water die hier opwelt, is echter te onbeduidend om voor den zoutaanmaak in aanmerking te komen [1]).

Van Randoe Dongkal 7 palen in west-noordwestelijke richting afleggende, keeren wij uit het regentschap Pemalang terug in het regentschap Tegal en bereiken, even over de grens, Djati Negara, het

[1]) Wanneer men de plaatsen in het N. T. v. N. I. waar van deze zoutbronnen wordt gewag gemaakt (IV. 399, XXII. 113, XXVI. 115), nauwkeurig met elkander en met de kaarten vergelijkt, zal men het, geloof ik, met mij eens zijn, dat het bestaan van twee zoutbronnen in de nabijheid van Randoe Dongkal moet worden aangenomen.

tegenwoordige hoofddorp van het district Gantoengan. Om tot deze plaats te komen moet men de Kali Ramboet overgaan, die, aan de noordelijke helling van den Slamat ontspringende, achier over hare geheele lengte de grens tusschen de regentschappen Tegal en Pemalang vormt. Djati Negara ligt nabij den linkeroevor der rivier en heeft ten zuiden een heuvelreeks, die, in Lebaksioe aanvangende, het district Gantoengan van west naar oost doorsnijdt, en bij de Kali Ramboet eindigt. Over deze heuvelreeks loopt de weg van Djati Negara naar het vroeger door ons bezochte Simpar, een afstand van 10¼ paal. Het dorp Gantoengan, dat aan het district zijn naam geeft, ligt aan de zuidelijke helling van de gemelde heuvelen en wordt door den weg gesneden. Aan de noordelijke helling liggen, tusschen Djati Negara en Lebak Wangi, de bronnen der rivier Tjatjaban wetan (oost-Tjatjaban), die de noordelijke helft van Gantoengan in noordwestelijke richting doorsnijdt, en bij Doekoe Djati, op de grens van Gantoengan en Doekoe Wringin, zich vereenigt met de uit Lebaksioe komende Tjatjaban koelon (west-Tjatjaban). Na de vereeniging behoudt de rivier den naam van Tjatjaban, verlaat spoedig weder het district Doekoe Wringin, dat hier slechts met een punt tusschen Gantoengan en Pangka inschiet, en vervolgt dan, als een vrij breede stroom, door de districten Pangka en Maribaja haren weg naar zee. In het laatstgenoemde district zullen wij haar straks weder ontmoeten [1]).

Van Djati Negara hebben wij 9¾ palen in noordwestelijke richting af te leggen tot het reeds vermelde wachthuis Bogares [2]), en vandaar nog anderhalven paal noordwaarts naar Pangka, de hoofdplaats van het gelijknamig district. Hier zijn wij weder geheel tot de strandvlakte teruggekeerd, d. i. tot de streek die het gunstigst is voor de suikercultuur. Bij Pangka ligt dan ook eene, op contract met het Gouvernement werkende suiker-onder-

[1]) Met den loop der hier vermelde rivieren zijn de kaarten van Junghuhn en in den Atlas van Ned. Indië erg in de war; veel beter stemt de kaart van v. d. Velde met de topographische kaart overeen. Onder de beschrijvingen, die meestal ook van groote verwarring getuigen, onderscheidt zich gunstig die van Kussendrager, Java, bl. 150 v.

[2]) Boven, bl. 371.

neming, met een aanplant van 500 bouws, thans behoorende aan den heer W. J. H. van Rijck. Zij is zeker eene der meest bekende suikerfabrieken van Java. Jammer dat ik er moet bijvoegen: meer berucht dan beroemd! want zij dankt die bekendheid niet aan bijzonder uitstekende werkwijze of buitengewone productie, maar aan het ongunstig licht dat hare geschiedenis op het cultuurstelsel heeft geworpen en aan de blaam die de handelingen te haren opzichte in de Kamerzitting van 1860—1861 der Regeering hebben op den hals gehaald [1]).

Wij brengen onzen tweeden uitstap naar het binnenland ten einde door van Pangka over het 5 palen verwijderde Bandjaran naar de hoofdstad terug te keeren en vervolgen thans vandaar den strandweg in oostwaartsche richting naar de Pekalonganscbe grens. De tooneelen die de weg aanbiedt, zijn ongeveer dezelfde als op den weg van Losari naar Tegal, maar hij loopt, althans tot aan de Kali Ramboet, veel dichter langs het strand, en aan onze rechterzijde vertoont zich het gebergte op gedurig kleineren afstand. Uit het district Tegal komt men spoedig in Maribaja, waarvan de hoofdplaats Kramat 5½ paal van Tegal verwijderd is. Spoedig nadat men deze plaats voorbij is, gaat men met een goede houten brug de hier ongeveer 100 voet breede Tjatjaban over. Een weinig rechts van den weg ligt aan die rivier de desa Maribaja; de rivier zelve wordt hier dikwijls de Kali Maribaja genoemd. Men beweert dat Maribaja eene samentrekking is van Moeara boewaja, d. i. krokodillenmond [2]). Dit zou dan eigenlijk de naam van den mond zijn, die op de geheele benedenrivier, de desa die er aan ligt, en het district dat ze doorsnijdt, zou zijn overgedragen.

Onderscheidene andere riviertjes worden, doorgaans over houten bruggen, gepasseerd, tot men eindelijk de Ramboet, de grensrivier tusschen de regentschappen Tegal en Pemalang, bereikt.

---

[1]) Zie, wat het eerste betreft, vooral „Pleitredenen voor den Hoogen Raad in de zaak van H. P. Hoevenaar tegen de Regeering van N. Ind.“ Zalt-Bommel, 1854, en wat het tweede betreft, van Hoëvell, Parlementaire redevoeringen, IV. 107—127.

[2]) Hageman in Ind. Archief, I. 247.

Deze rivier wordt hier doorgaans Kali Palawangan genoemd [1], naar eene gelijknamige desa, die men bereikt zoodra men ook hier de houten brug over den stroom is overgegaan. Sommigen noemen haar ook „rivier van Pemalang“ [2], maar anderen geven dezen naam, zoo het schijnt, aan de kleine Kali Koneng, die even voorbij Palawangan in zee valt en dichter langs de hoofdplaats Pemalang heengaat, of aan de nog kleinere Kali Tandjoeng Sari, die haar doorstroomt. Kort nadat men de Kali Koneng is overgegaan, buigt de weg zich zuidoostwaarts om, en weldra rijdt men de hoofdplaats van het regentschap binnen, die 13½ paal van Kramat en 19 palen van Tegal verwijderd is.

De negerie Pemalang bekoort het oog van den reiziger door haar netten aanleg. Zij strekt zich ruim een paal ver langs den grooten postweg uit, die hier met steenen muren is afgezet en door een heerlijke laan van hooge, breedgetakte tamarindeboomen wordt beschaduwd. Achter die muren liggen de woningen der inlanders in het groen verscholen. De Regent heeft er eene fraaie woning aan een niet minder fraaie aloen-aloen. Op den pasar is veel vertier en hij prijkt met een lange rij Chineesche en inlandsche toko's [3]. Het Europeesch gezag wordt er, even als te Brebes, vertegenwoordigd door een assistent-resident. Bijzondere merkwaardigheden vindt men er niet, of het moest het graf zijn van zekeren Arabischen heilige, een der medgezellen van Raden Pakoe [4], die zich van hem afscheidde om den Islam meer westwaarts te verkondigen, en op zijnen tocht te Pemalang overleed [5]. Ook

---

[1]) B. v. op de kaarten van Junghuhn en van de Velde, bij Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 188, en bij Hageman, Ind. Arch. I. 247.

[2]) B. v. de kaart in den Atlas v. N. Ind. en het Aardr. en Stat. Wdbk. van Ned. Indië op Pamalang. De reden waarom ik niet bepalen durf, of de Pamalang, door Bleeker en Hageman t. a. pp. en door de kaart van van de Velde van de Palawangan onderscheiden, de K. Koneng of de K. Tandjoeng Sari der topographische kaart is, ligt in de onnauwkeurigheid der voorstelling van de Tegalsche rivieren op alle oudere kaarten, die steeds van misstellingen wemelen.

[3]) Buddingh, N. O. I., I. 154; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 189.

[4]) Zie Dl. II, bl. 189.

[5]) Hageman, Handl. II. 132, en Ind. Arch II. 219. Hij noemt dezen geloofsheld Seijid Rakidien. Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III 8, schrijft, Saidi Prakidien.

zegt men dat nergens op Java zulke fijne en smakelijke oesters gevonden worden als de kleine soort die hier op de kust wordt gevischt [1]).

De omstreken van Pemalang zijn vruchtbaar en goed bebouwd. Men vindt er o. a. op 4 palen afstands de suikerfabriek Bandjar Dawa van den heer von Bultzingslöwen, werkende op contract met het Gouvernement, met een aanplant van 400 bouws. Ook ligt omstreeks tien palen ten zuid-zuidwesten van Pemalang, nabij den linkeroever der Kali Ramboet en nabij de grens van het district Pemalang met Mandi Radja, eene merkwaardige rots, de Goenoeng Gadjah of Olifantsberg [2]) geheeten. Zij ontleent dezen naam aan een fantastische gelijkenis op een reusachtigen, liggenden olifant, en verheft zich tot eene hoogte van 316 meters, in den vorm van een geknotten en half verbrijzelden kegel. De kolossale, schuins overhangende rotsbrokken van dezen berg, die ieder oogenblik dreigen neêr te storten, doen vermoeden dat hij vroeger een veel aanzienlijker hoogte heeft gehad. Hij is bijna geheel kaal en slechts aan de zuidzijde, die alleen beklimbaar is, nog eenigszins begroeid.

Van Pemalang gaat de weg bijna recht oostwaarts naar Oeloe Djami, gelegen aan de Kali Sragi of rivier van Oeloe Djami, die de grens vormt tusschen Tegal en Pekalongan. De afstand bedraagt 14 palen. Daar de kustlijn tot aan den hoek van Pemalang aanmerkelijk noordwaarts oploopt en zich aan de andere zijde met veel zachter helling terugbuigt, is de afstand tusschen den weg en het strand hier overal veel grooter dan in het gedeelte van Tegal naar Pemalang. Na de geheele vlakte van het district Pemalang doorreden te hebben, komen wij in het gebied dat naar de Kali Tjomal genoemd wordt en in de districten Tjomal lor en Tjomal kidoel (noord- en zuid-Tjomal) gescheiden is. De weg zelf vormt hier, over een afstand van eenige palen,

[1]) V. Sevenhoven in T. v N. I., II 1. 332.

[2]) Op de topographische kaart staat G. Gladjah, wat echter, blijkens den Regeeringsalmanak v. 1879, Bijl Y, bl. CLXXVII, stellig slechts een verschrijving is. Zie over dezen berg Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 11, en Kussendrager, Java. 161.

de grens tusschen die beide districten en kruist de Tjomal een weinig benoorden het naar haar genoemde dorp, de hoofdplaats van Tjomal kidoel. De rivier Tjomal, die wij in haren bovenloop te Moga en Randoe Dongkal leerden kennen, doorstroomt, na een eind weegs de grens tusschen de districten Bongas en Mandi Radja beschreven te hebben, de oostelijke helft van het laatstgenoemde met sterke kronkelingen in noordoostelijke richting, tot zij op de grens van Tjomal kidoel komt, waarna ze nog een eind weegs de scheiding tusschen dit district met Mandi Radja vormt. Op dit gedeelte is zij aan de linkerzijde nog door de laatste uitloopers van het gebergte, aan de rechter reeds geheel door de vlakte begrensd. Waar zij geheel in de vlakte komt, strekt Tjomal kidoel zich langs hare beide oevers uit en besproeit zij weldra de rijst- en suikerrietvelden van het hoofddorp Tjomal, waarbij eene op contract met het Gouvernement werkende suikerfabriek, met een aanplant van 300 bouws, thans behoorende aan de erven Jhr. F. J. Th. van der Wijck, is gelegen. De fabriek is van den post, die aan de snijding van den grooten weg door de rivier ligt, nog 1½ paal verwijderd; de rivier, die men met een vlot van bamboe overgaat, is hier 150 voet breed, en de wel 20 voet hooge oevers zijn in den regentijd moerassig. Zij komt nu in Tjomal lor en doorsnijdt dit, steeds kronkelende, in noordwestelijke richting, tot zij zijne grens met het district Pemalang raakt, die zij dan verder volgt tot zij zich bij den hoek van Pemalang in zee stort. Deze grootste der Tegalsche rivieren is tot 60 palen van hare monding voor visscherspraauwen bevaarbaar [1]).

Van den post Tjomal tot Oeloe Djami, de hoofdplaats van Tjomal lor, is de afstand nog 3½ paal. Oeloe Djami was in den tijd der Compagnie de hoofdplaats van een particulier land, verhuurd aan den Kapitein der Chineezen te Samarang [2]); zij werd

[1]) Kussendrager, Java. 149. De naam der rivier wordt gemeenlijk Tji Omal geschreven; maar de topographische kaart heeft Tjomal. De samentrekking van Tji Omal tot Tjomal zou niets vreemds zijn; maar het Soendasche Tji past niet in de samenstelling van den naam eener Javaansche rivier. Echter zijn wij hier nog niet zoo ver van de Soendasche grenzen, dat wij haar bepaald onaannemelijk kunnen achten.

[2]) Zie Dl. II. 522.

toen als eene der welvarendste plaatsen van Java geroemd. Nog heden is zij bijna alleen door Chineezen bewoond, die er allen steenen huizen hebben, en heerscht er groote drukte en levendigheid [1]). De Sragi, wier bovenloop in Pekalongan ligt, heeft hier een aanzienlijke breedte. Na haar met een vlot te zijn overgestoken, bevinden wij ons in de residentie en in het regentschap Pekalongan, en in het district Sragi, dat aan de rivier zijnen naam ontleent, en dat zij in haren middenloop doorkronkelt tot op het punt waar zij de grens bereikt en de Kali Toembal opneemt, die tot dus ver de rol van grensrivier heeft vervuld.

De naam Pekalongan beteekent „verblijf der kalongs", en is, volgens het gewone gevoelen, werkelijk aan deze dieren ontleend, die men zegt dat nergens menigvuldiger dan in de omstreken der hoofdstad voorkomen [2]). In Hoog Javaansch wordt dit gewest ook Pangasalan genoemd.

De afstand van Oeloe Djami, welk dorp gedeeltelijk op den Pekalonganschen oever der rivier ligt, tot aan de hoofdstad Pekalongan bedraagt 8¾ palen. De weg loopt steeds voort op 3 à 4 palen van het strand, snijdt de districten Sragi en Wirådesä, en buigt zich, in het district Pekalongan gekomen, een weinig noordwaarts, om de nog geen twee palen van zee verwijderde hoofdplaats te bereiken. Aan dezen weg liggen de post Peda wetan, 2¾ paal van Oeloe Djami, en 1¼ paal verder de districts-hoofdplaats Wirådesä, eene zeer oude desa, in de vorige eeuw de hoofdplaats van een afzonderlijk regentschap [3]). In den bloeitijd van het cultuurstelsel was hier een indigofabriek. De teelt van indigo leverde echter in Pekalongan, meer nog dan elders, treurige resultaten en werd in 1858 in deze residentie finaal ingetrokken. De too-

---

[1]) V. Sevenhoven in T. v. N. I., II. 333.

[2]) V. Sevenhoven, T. v. N. I., II. 1. 334; Roorda v. Eys., Ld. en Vk. III. III. 16; Buddingh, N. O. I., I. 155; Hageman, Java. 126. Zie over de kalongs D. I, bl. 255.

[3]) Hageman in T. v. I. T. L. en Vk. IV. 373; Vgl. boven Dl. II. 522. Op de kaart in den Atlas van N. I heet deze plaats Goomawang kidoel, en op de topographische kaart van Pekalongan, Mritjan, waarschijnlijk omdat ze uit verschillende kampongs is samengesteld, en de wadånå of het districtshoofd nu de eene, dan de andere bewoonde.

neelen die hier de postweg aanbiedt, zijn geheel van denzelfden aard als in Tegal, behalve dat aan weêrszijden van den weg het bouwland nergens door bosch is afgebroken. Zelfs de groote kudden tamme eenden ontbreken niet; want ofschoon men hier minder werk maakt van het zouten harer eieren, worden zij des te meer aangefokt om ze te rooken. De bêbek asap of gerookte eenden van Pekalongan zijn over geheel Java vermaard en gezocht [1]).

De hoofdplaats Pekalongan behoort tot de aanzienlijke steden van Java. De groote postweg zelf vormt hare voornaamste straat. Hij is hier met een laan van tamarinden beplant en wordt gesneden door de frissche en breede rivier van Pekalongan, die zich kronkelend door de stad slingert en waarover hier ter plaatse eene groote brug van djatihout is gelegd. Vlak bij dit punt ligt het oude fort, dat bij zijn opbouw den naam van „de Beschermer" ontving. Het werd gesticht in 1753 en lag toen aan het strand, terwijl het er thans van gescheiden is door een ruim 1½ paal breeden zoom van aangeslibd en moerassig land, dat echter gedeeltelijk bewoond en op vele plaatsen met nipah beplant is. Het fort heeft steenen wallen en vier bastions, maar doet thans uitsluitend dienst als gevangenis en kazerne van de pradjoerits.

De Europeanen wonen voornamelijk aan den linker-oever der rivier, deels langs den postweg, deels aan een groot vierkant plein, door hooge waringins beschaduwd, waaraan ook het residentiehuis, de bureelen, het postkantoor en de in 1852 gebouwde protestantsche kerk gevonden worden. Evenwel worden ook nog aan den rechter-oever, langs de voortzetting van den postweg, vele Europeesche woningen gevonden, en onder andere ligt daar het logement. Vooral echter verdienen aan dezen oever de dalem van den Regent met de ruime aloen-aloen, waaraan ook als naar gewoonte een groote moskee is gebouwd, en de uitgestrekte, uit nette steenen huizen bestaande Chineesche wijk de aandacht. Onder de Chineezen en inlanders ziet men hier veel handel en bedrijvigheid, waarvan de pasar, die met een

[1]) Buddingh, N. O. I., I. 154.

groot aantal in rijen staande toko's en warongs bebouwd en dicht bij de aloen-aloen gelegen is, natuurlijk het middelpunt vormt. Onder de daar verhandelde waren verdienen de hier ter plaatse geweven en gebatikte sarongs, de zoo gezochte kaïn Pekalongan, bijzonder de aandacht. Tusschen aloen-aloen, pasar en Chineesche wijk liggen ook nog eenige ruim gebouwde inlandsche wijken, en het hier beschreven geheel is bovendien nog aan alle kanten door een gordel van inlandsche kampongs omslingerd. De bevolking werd door Bleeker in 1848 op 15000 zielen geschat, waaronder 250 Europeanen, 1900 Chineezen en 500 Arabieren, Bengaleezen, Maleiers en Boegineezen; thans is zij ongetwijfeld veel grooter. Wegens het aangenaam klimaat, zeer veel koeler dan gewoonlijk aan de stranden door de frissche winden die van het gebergte waaien, en wegens de goedkoopte der levensmiddelen was Pekalongan sedert lang de geliefde verblijfplaats van gepensioneerde ambtenaren en weduwen [1]).

Op het plein vóór het residentiehuis staan, zoo zij niet in de laatste jaren als zoovele andere naar elders vervoerd zijn, de nog voor Pekalongan bewaard gebleven beelden uit den Hindoetijd, die bij verschillende gelegenheden van het Diëngplateau derwaarts zijn overgebracht. Die beelden zijn natuurlijk alle van het Indo-Kaukasisch type. Vroeger mocht Pekalongan op een veel grooter aantal bogen, maar de meeste en beste zijn naar elders verspreid, en sommige zelfs bij al dat heen en weêr reizen spoorloos verdwenen. Drie Ganesa's, ééne Doerga, vijf in Boeddhahouding zittende en nog een paar staande beelden vormen het overschot der verzameling, en slechts één dezer beelden, een zittend met vier armen, maar dat zeer beschadigd is en onder andere het hoofd heeft verloren, bezit eenige kunstwaarde [2]).

Aan de noordzijde van Pekalongan voert een goede rijweg naar het strand, waar een uitkijk is gebouwd die een schoon gezicht op de reede en de Java-zee te genieten geeft. De reede

---

[1]) V. Sevenhoven in T. v. N. I., II. I. 332; Bleeker, T. v. N. I., 1849, II. 267; Buddingh, N. O. I., I. 155 v.; Junghuhn, Reisen. 278; v. Hoëvell, Reis, I. 90; Oosterling, I. 268.

[2]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 142.

is open en heeft van vier tot zeven vademen water, doch de gemeenschap van de stad met de reede is hier al even onbevredigend als in al de havens van Java's noordkust. Van eene monding der rivier kan nauwelijks sprake zijn; eene uitgestrekte zandbank, die zich daarbij nog gedurig verplaatst en waarop voortdurend een sterke branding staat, maakt het verkeer zelfs voor kleine prauwen en scheepssloepen onzeker en gevaarlijk en in den noordwestmoeson onmogelijk. In de laatste jaren tracht men door baggeren uit de hand een geul open te houden, maar aan het uitbrengen van een havenhoofd schijnt zelfs niet gedacht te worden, niettegenstaande de stad, als een haven der tweede klasse [1], voor den grooten handel is opengesteld [2].

Wij willen thans een uitstap naar het binnenland maken en aan eenige der voornaamste punten in het regentschap Pekalongan een vluchtig bezoek brengen. Het einddoel van onzen tocht is de berg Rågå Djambangan, de hoogste top in het gebergte dat den Slamat met den Diëng verbindt, en de eenige berg in die keten dien men om zijn zuiver kegelvormige gedaante bij den eersten oogopslag als een vulkaan meent te kunnen begroeten. Wij volgen den weg die van Pekalongan zuidwaarts, steeds door de dicht bevolkte en dicht bebouwde vlakte, naar de suikerfabriek Wânå Pringgå gaat, die 9½ palen van de hoofdstad verwijderd is. Men komt voorbij Pasangan, waar vroeger een indigo-plantage was en de zetel van den wadânå van het district Pekalongan, doch dat thans geheel onbeduidend is, daar de indigo-cultuur is ingetrokken en de wadânå in een der kampongs van de hoofdstad woont. Na het district Pekadjangan bereikt te hebben, komt de weg weldra aan een punt waar hij zich splitst in een recht zuidwaarts doorloopenden tak, die eindigt bij Kedoeng Woeni, de hoofdplaats van het district, ook al vroeger door de indigo-cultuur bekend, en een tak die eerst een eind westwaarts gaat, maar zich dan ook weder zuidwaarts ombuigt en ons weldra de genoemde suikeronderneming te gemoet voert, die thans aan den heer D. F. W. Lucassen behoort en een contract met het Gouvernement

[1] Zie boven, bl. 185.
[2] T. v. N. I. 1859, II. 259, en de koloniale verslagen der laatste jaren.

heeft voor een aanplant van 700 bouws. De velden voor de onderneming beschikbaar liggen gedeeltelijk nog in het district Pekadjangan, grootendeels reeds in het ten zuiden daaraan grenzende uitgestrekte district Sawangan, dat met het ten westen daaraan palende district Bandjar Goemiwang de grootste zuidelijke helft van het regentschap besluat. De suikertuinen strekken zich uit tot voorbij Karang Anjar, het hoofddorp van Sawangan, dat ¾ paal van Wånå Pringgå in zuidwaartsche richting verwijderd is. Voorbij Karang Anjar heeft men spoedig het einde van de vlakte bereikt, en naarmate men zich in het gebergte verdiept, wint het landschap in schoonheid wat het in vruchtbaarheid en volkrijkheid verliest. De desa's zijn hier dun gezaaid en de woeste gronden hebben een groote uitgestrektheid, waarom reeds onderscheidene perceelen in het district Sawangan in erfpacht zijn uitgegeven, meest voor de cultuur van koffie bestemd [1]).

Van Karang Anjar bereiken wij, na 10½ paal in zuid-zuidoostelijke richting te hebben afgelegd, de pasanggrahan Sedå. Wij laten daarbij aan onze linkerhand den 450 meters hoogen berg Rågå Manik of Rågå Selå liggen, op welks top eene in drie nog goed aan elkander passende stukken gescheurde trachietplaat moet liggen, met een opschrift in oude, nog niet ontcijferde karakters. Onder de inlanders is de meening verspreid, dat de inscriptie betrekking heeft op eenige heilige beelden, die de Boeddhisten bij hunne vlucht voor de krijgers van den Islam te dezer plaatse zouden begraven hebben. In 1819 liet de resident van Palembang zich door deze praatjes verlokken om onder en om den steen den grond tot eene diepte van 18 voet te laten omwoelen, maar zonder dat iets gevonden werd. Aan den voet van den berg ligt het graf van een Mohammedaanschen heilige, door het volk Kjahi Rågå Selå genoemd [2]).

Sedå ligt in een rijk bewaterde dalkom, die door een hoogen bergrug is gescheiden van een kolossale kolk, den ingezakten krater van een vulkaan van onmetelijken omvang. De bodem van dezen krater, die wel zes à zeven kilometers in doorsnede heeft,

[1]) Regeerings-almanak 1879, bl. 310.
[2]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 142.

ligt 840 meters boven de zee en bestaat uit verweerd trachiet, met veel ijzer en kalk gemengd. De rand van den krater wordt gevormd door twee hooge bergruggen, waarvan de zuidelijke gedeeltelijk langs de Banjoemasche grens gaat en zich in den meergemelden Rågå Djambangan tot zijne grootste hoogte, die van 2177 meters, verheft. De kam van den noordelijken rug is slechts weinig lager dan de hoofdkam en stijgt het hoogst in den Goenoeng Mrånggå, die tegenover den Rågå Djambangan, maar wat meer westelijk ligt. Slechts op één punt is de rotswand doorbroken, te weten aan de westzijde, ten zuiden van den Mrånggå: de beide ruggen, ieder in een steilen top eindigend, naderen zoo dicht tot elkander, dat er slechts even genoegzame ruimte is voor den bergstroom die de wateren uit den krater afvoert. Deze omstandigheden wettigen het vermoeden, dat de krater eenmaal overdekt was door een meer, dat zich op deze plaats door een doorbraak heeft ontlast.

Het inwendige van dezen krater levert schoone tooneelen op, die hem een bezoek overwaardig maken. Wij zetten ons daarom te Sedå te paard en rijden naar Sångå Wedi, dat aan de zuidelijke binnenhelling van den krater op eene hoogte van 870 meters is gelegen. Vandaar het riviertje Moentjar met zijn prachtigen waterval, den Tjoeroeg Moentjar, in zijn loop door den kraterbodem opwaarts volgende, bereiken wij den pasanggrahan Petoeng Krijånå, die recht over den Rågå Djambangan aan de noordelijke binnenhelling op eene hoogte van 960 meters ligt. Van dit punt heeft men een schoon gezicht op twee steile scherpgerande kloven, die van den top van den Rågå Djambangan afdalen, en op onderscheidene, 200 à 300 voet hooge watervallen, die zich van den zuidelijken binnenwand naar beneden storten. Maar rondom den ganschen binnenwand gaat een hier en daar vrij moeilijk bergpad, dat de verstrooide desa's verbindt die op de inspringende zijden van dien wand gelegen zijn, en de gelegenheid biedt om de koffietuinen te bezoeken die hier op vele punten, soms op schier loodrechte hellingen, zijn aangelegd. Er zijn echter ook paden waarlangs voetgangers dwars door den kraterbodem kunnen heengaan, maar die te paard niet bruikbaar zijn. Waar het mogelijk

was is die bodem in sawah's herschapen, maar zij worden afgewisseld door eenige poelen, die den naam van pakis dragen. Nagenoeg in het midden is een gewijde plek, door de Javanen Åntä Båjå genoemd, waar men een groot en eenige kleinere altaren, eenige beeldjes en een lingga vindt. Hem die dezen laatsten tusschen de armen kan opnemen, zal geluk ten deel vallen. Noordwaarts gaat uit dezen krater een pad over de desa Mrånggå, die een paar honderd meters beneden den top des bergs ligt, naar den pasanggrahan Pekoeloeran en vandaar naar de desa Dårå, die aan den weg van Karang Anjar naar Bandar Sidajoe, de hoofdplaats van het Batangsche district van dien naam, is gelegen. Van laatstgemelde plaats is Dårå 10, van Karang Anjar 5½, van Petoeng Krijånå 14¾ palen verwijderd.

De merkwaardige plek die ik hier gepoogd heb te beschrijven, behoort tot een gedeelte van Java dat eerst in den laatsten tijd wat beter is bekend geworden. Zelfs Junghuhn heeft deze streek nooit bezocht, en wij wisten van den Rågå Djambangan niets, dan dat de zoo vaak door mij vermelde [1]) Cornelius dien in 1790 bestegen had en er een solfatara met groote hoeveelheden zwavel had aangetroffen [2]). Die solfatara schijnt tot nog toe niet te zijn wedergevonden, doch dit is weinig te verwonderen, daar men zich ook in later tijd om dien hoogsten top van den kraterrand weinig bekommerd heeft. Maar ook de geheele kolossale krater dien ik beschreven heb, is eerst sedert weinige jaren in zijn ware natuur erkend geworden, en het is niet onwaarschijnlijk dat juist zijn reusachtige grootte die heeft doen voorbijzien. De zuivere kegelvorm van den Rågå Djambangan, die hem op een afstand steeds voor een volledigen vulkaan heeft doen houden, schijnt, nu hij blijkt slechts een fragment van een kraterrand te zijn, als iets meer toevalligs te moeten beschouwd worden. De heer N. A. T. Arriëns, resident van Pekalongan, was de eerste die in 1864 het licht der wetenschap over dit verwaarloosd terrein deed opgaan [3]).

---

[1]) Dl. II. 54, 91.

[2]) Horsfield, on the Mineralogy of Java. 45 (in D. VIII der Verhh. v. h. Bat. Gen.)

[3]) Nat. T. v. N. I. XXVIII. 197 vv. De topographische kaart van Pekalongan heeft mij minder dienst bewezen om mij de beschrijving van den heer Arriëns te verduidelijken, dan ik gehoopt had.

Ten oosten van den Râgâ Djambangan ligt, in den zuidoostelijken hoek van het regentschap Pekalongan, nog een andere vulkanische berg, die Sikoetjang of Goenoeng Telâgâ Endrâ, d. i. de Berg van het meer van Indra, genoemd wordt. De hoogte van den bolvormigen top zal omstreeks 1900 meters bedragen. Aan de Pekalongansche zijde dalen van den berg twee zich ver uitstrekkende ribben af, die eene hoefijzervormige kloof omvatten, waarvan de steile wanden dicht begroeid, maar desniettemin onbeklimbaar zijn. Aan het boveneinde der kloof ligt nabij den steilen wand het meertje, dat vroeger veel grooter van omvang was, maar een kleine honderd jaar geleden door een aardstorting grootendeels moet gedempt zijn en door eene herhaling van dergelijke gebeurtenissen op beperkter schaal gedurig kleiner wordt. Dit meer is de oorsprong van de rivier van Pekalongan, die dus de geheele residentie van zuid naar noord doorstroomt. De kloof zelve is weder een doorgebroken krater, waarvan de hier en daar heuvelachtige bodem, ten gevolge derzelfde aardbeving die het meer heeft opgevuld, met het puin van den verbrijzelden top overdekt is [1]. In die kraterkloof ligt, ruim 1380 meters boven de zee, de desa Mangoenan, welke door een weg die over Bermi noordwaarts gaat en op den zoo even vermelden weg van Dârâ naar Bandar Sidajoe uitkomt, met deze plaatsen verbonden is, terwijl een bergpad, dat als een vervolg van dien weg te beschouwen is, eerst west- en dan zuidwaarts van Mangoenan naar de Banjoemasche grens loopt. Mangoenan is van Dârâ 16½, van Bandar Sidajoe 18, van de grens van Banjoemas 5¾ palen verwijderd.

Ten westen van den Râgâ Djambangan schakelt het gebergte zich voort in den Simegâ, wiens waaiervormige ribben zich in vele takken over Pekalongan verspreiden. De westelijke tak vormt echter den hoofdkam, maar voorbij den Goenoeng Joengkoeng daalt hij af tot een geringe hoogte, om zich in den Goenoeng Langiet weder tot ruim 1550 meters te verheffen, ofschoon toch in het algemeen gesproken de hoogte der toppen van het oosten naar het westen gedurig afneemt. Over het bedoelde

---

[1]) Arriëns, t. a. p. 195 v.

lage gedeelte loopt weder een pad naar Banjoemas, terwijl juist aan de grens eene, zich over die residentie uitstrekkende, met desa's en sawah's bedekte vlakte begint, die oorspronkelijk een meer of moeras was en Rawa Poetjang, of, naar een nog tot Pekalongan behoorend dorp, Rawa Kali Genteng heette. Maar hoe laag het gebergte op dit punt ook moge zijn, het houdt niet op de waterscheiding te vormen, en de rivier van Peninggaran, waardoor dit voormalige moeras naar de noordzijde afwatert, komt door onderaardsche kanalen, onder de waterscheiding door, naar Pekalongan [1]).

Om het hier beschreven punt te bereiken, keeren wij terug naar Sedå en volgen van daar een bergpad, dat na een paar palen uit het district Sawangan in het aangrenzende Bandar Goemiwang komt, en vervolgens, het enge bed der Kali Loetoeng dicht bij haren oorsprong overschrijdende, op 7½ paal afstands van Sedå den gemelden weg naar Banjoemas op nog 1½ paal van de grens ontmoet. Daar wij ons onderzoek van het grensgebergte nog verder willen voortzetten, gaan wij nu de rivier van Peninggaran over, die in haar eng dal den voet van schier loodrecht opgeheven ruggen schuurt en er nu en dan brokken van afscheurt, zoodat het terrein uit hoopen van steenklompen bestaat, waardoor de rivier soms is opgedamd en gedwongen geworden zich met geweld een doortocht te banen. Na de rivier te zijn overgetrokken stuiten wij tegen den voet van een bergrug die van den Goenoeng Langiet afstraalt en, zoo het schijnt, uit geologisch oogpunt als de laatste te beschouwen is die nog tot het verder oostwaarts gelegen Diëng-gebergte behoort. Van dezen rug daalt men af in het dal der rivier van Bodas, aan welks andere zijde de ruggen verrijzen die als uit een middelpunt of knoop uitstralen uit den Goenoeng Tjoepoe, een weinig verder westwaarts op de grens van Tegal met Banjoemas gelegen. Deze ruggen schijnen te bestaan uit zuiver neptunische gesteenten, die wel opgeheven maar niet geheel door-

[1]) Kali Genteng en de Rawa Poetjang zijn op de kaart van Junghuhn geheel ten onrechte dicht bij Bandar Goemiwang geplaatst. Het blijkt trouwens uit zijn Java, II. 206, dat hem de nauwkeurige kennis der lokaliteit ontbrak, die wij aan Arriëns, t. a. p., bl. 204, verschuldigd zijn.

broken zijn, en verliezen zich onder de machtige ribben die zich van den Slamat in alle richtingen verbreiden.

De desa Bodas ligt op eene hoogte van omstreeks 450 meters, in een terrein dat uit witachtig-grauwe en weinig samenhangende klei bestaat, van melkwitten kalkspaat dooraderd. Het woord bodas beteekend wit, doch in de Soendasche taal; indien men dus den naam van het dorp met de kleur van den bodem in verband wil brengen, moet men hier een spoor van Soendaasch, te midden van eene Javaansch-sprekende bevolking, erkennen [1]).

Het riviertje waaraan Bodas ligt, ontspringt verder zuidwaarts, in den uitersten zuidelijken hoek van Pekalongan, uit een vallei of kom die eenmaal een meer moet zijn geweest en nog den naam draagt van Telågå Djadjar. De vallei heeft een oneffen bodem, bestaande uit dezelfde soort van fijne, onvaste klei die wij te Bodas aantroffen; zij is van alle zijden ingesloten, behalve op één punt aan de noordzijde, waar, wellicht ten gevolge eener aardbeving, het meer eene uitwatering heeft gevonden door eene doorbraak, die een enge kloof met zeer steile wanden in den bergrug heeft gegraven, en allengs zoo diep is uitgespoeld, dat het geheele meer is leeg geloopen. Grondverschuivingen hebben hier gedurig plaats, en de desa Kelesem, die op een in de dalkom vooruitstekend gedeelte van haren hoogen rand rust, heeft eene zoo gevaarlijke ligging, dat zij ieder oogenblik met den ondergang bedreigd wordt. Naast de beschreven dalkom en door een smallen bergrug daarvan gescheiden, ligt een tweede dalkom geheel van denzelfden aard, eveneens met eene doorbraak, maar die haar water naar Banjoemas afvoert. Hieruit verklaart zich de naam van Telågå Djadjar, die met „aaneenliggende meren“ kan vertaald worden [2]).

De rivier van Bodas, wier oorsprong hier beschreven werd, behoort tot het stroomgebied der Kali Sragi of rivier van Oeloe Djami, die wij reeds in haren benedenloop leerden kennen, en is met haar verbonden door verschillende riviertjes, die zich telkens het een in het ander storten en de taak van elkander

---

[1]) Vgl. wat boven, bl. 383, noot, over den naam der rivier Tjomal gezegd is.
[2]) Arriëns, t. a. p. 205 vv. [3]) Boven, bl. 384.

-overnemen om de grens tusschen Tegal en Pekalongan te vormen [1]).

Langs de desa Bodas loopt een pad dat een derden gemeenschapsweg tusschen Pekalongan en Banjoemas uitmaakt. Wij volgen het eerst naar Sigoegoer, op 3¼ palen afstands van de Banjoemasche grens, en van daar naar het 8½ paal verder gelegen Tempoeran. Hier splitst zich de weg in twee takken. De linker gaat naar Kesesi, dat half op den Pekalonganschen, half op den Tegalschen oever der Kali Genteng, hier de grensrivier, is gelegen. Deze weg is 8¾ palen lang en gaat nog grootendeels door het gebergte, overschrijdt de grens van de districten Bandar Goemiwang en Sragi en brengt ons dicht bij Kesesi in de breede vruchtbare vlakte terug, die de noordelijke helft van het regentschap Pekalongan uitmaakt.

De rechtertak gaat naar Kadjen, thans de districtshoofdplaats van Bandar Goemiwang, die door een weg westwaarts, vier palen lang, met Karang Anjar in Sawangan verbonden is, terwijl Goemiwang, de vroegere hoofdplaats van Bandar, 1¾ paal verder aan den weg noordwaarts ligt. Van Goemiwang hebben wij dan nog 9½ paal in dezelfde richting af te leggen naar het ons reeds bekende Wirâdesâ, zonder eenige plaats van beteekenis te ontmoeten. De weg gaat eerst door het noordelijk deel van Bandar Goemiwang, een schaarsch bevolkt district, dat echter waarschijnlijk meerdere ontwikkeling zal erlangen, sedert ook hier eenige perceelen woeste grond, vooral voor de koffiecultuur, in erfpacht zijn uitgegeven. Daarna komt hij tegelijk in de vlakte en in den westhoek van het district Pekadjangan, welk laatste hij weldra met Wirâdesâ verwisselt.

Van Kadjen voert eindelijk ook een weg westwaarts, die met een groote bocht door de vruchtbare vlakte gaat en onderscheiden riviertjes snijdt, welke grootendeels hare wateren aan de Kali Sragi toevoeren. Die weg nadert Kesesi tot op een paal afstands en is door

---

[1]) Zoo moeten wij ons de zaak voorstellen, als wij ons houden aan het spraakgebruik, dat de rivier die zich door het district Sragi kronkelt, als de hoofdrivier beschouwt. Maar met evenveel, zoo niet meer recht houdt Arriëns, t. a. p. bl. 205, de Kali Bodas voor dezelfde rivier die, na de Peninggaran en Loetoeng opgenomen en herhaaldelijk van naam verwisseld te hebben, bij Oeloe Djami in zee valt.

een zijweg daarmede verbonden. Van het verbindingspunt gaat hij noord-noordoostwaarts naar de districtshoofdplaats Sragi, waarbij de suikeronderneming der erven Vitalis, met een aanplant van 400 bouws, is gelegen. De afstand van Kadjen naar Sragi bedraagt langs den beschreven weg $14\frac{3}{4}$ palen, en van Sragi naar Wirådeså zijn nog $5\frac{1}{4}$ palen af te leggen, grootendeels langs een voortzetting van denzelfden weg, die tusschen Oeloe Djami en Peda wetan op den grooten postweg uitkomt.

Wij spoeden ons thans terug naar de hoofdstad, om vandaar den weg oostwaarts voort te zetten en ook een bezoek te brengen aan het regentschap Batang, dat, vergeleken met het westelijk regentschap, zich veel verder langs de zee, maar lang zoo ver niet langs de grens van Banjoemas uitstrekt. De hoofdplaats Batang is langs den postweg slechts $5\frac{3}{4}$ paal van de hoofdstad der residentie verwijderd, en is door niets bijzonders van andere dergelijke regenten- en adsistent-resident-zetels onderscheiden. De Kali Batang, die bij de zuidgrens der residentie op den G. Boetak ontspringt, stroomt langs deze negerie naar zee, en tusschen haar en het omstreeks $2\frac{1}{2}$ paal verwijderde strand ligt de suikeronderneming Klidang, die op vrijwillige overeenkomst met de bevolking berust. De strandvlakte is hier reeds veel smaller geworden en neemt voorbij Batang zoo snel in breedte af, dat na eenige weinige palen slechts een zeer smalle strook, vlak langs zee, overblijft, die nog op enkele plaatsen door heuvels wordt afgebroken. Vroeger liep de postweg van Batang langs Klidang naar den mond der rivier, en vandaar over de gemelde vlakke strook tot aan de Samarangsche grens. De moerassigheid van het terrein, de vrees voor aanvallen van zeeroovers, die hier soms, zegt men, de reizigers besprongen, en de overweging dat een weg door een onbewoonde en onbewoonbare streek aan de residentie zelve geen voordeel kon brengen, schijnen de aanleiding tot een verlegging te zijn geweest, die den tocht wel bezwaarlijker, maar veel aangenamer voor de reizigers gemaakt heeft. De weg gaat nu van Batang zes palen oost-zuidoostwaarts tot den post Toelis, en vandaar met eenige slingeringen $21\frac{3}{4}$ palen oostwaarts, op 4 à 6 palen afstands van het strand. Hij voert door de wijd uit-

gestrekte bosschen die den in heuvelrijen uitloopenden voet van het Diëng-gebergte bedekken, welke echter hier en daar door desa's met haren kring van sawah's worden afgewisseld. De bosschen bestaan nu eens uit djatiboomen, die alle andere boomen en schier alle slingerplanten uit hunne nabijheid bannen, zoodat het woud steeds iets ijls behoudt [1]), dan weder uit geboomte van verschillende soort, waaronder reusachtige vijgeboomen de overhand hebben, en dat door lianen en spartelend struikhout tot een ondoordringbare groene massa is samengepakt. Men rijdt over heuvel en dal, vaak in de dichte schaduw der takken die den weg overwelven, en telkens over de houten bruggen die de talrijke kleine rivieren overspannen, wier bed veelal met rolsteenen van trachiet is opgevuld. In zulke laag gelegen wildernissen, vaak door plekken van alang-alang afgewisseld, leven doorgaans vele tijgers, en dat zij ook hier niet ontbreken, wordt door hun bestendigen medgezel den pauw [2]) of door het gezicht van tijgervallen dikwijls aan de reizigers herinnerd. Echter is, ten gevolge der toegenomen bevolking en bebouwing en der premiën voor gedoode tijgers door de Regeering uitgeloofd, deze plaag aanmerkelijk verminderd en weinig meer te duchten. Op vele plaatsen is deze weg zoo moeielijk, dat men zich door een voorspan van trage buffels tegen de hellingen moet laten opsleepen [3]). Gewoonlijk wordt deze geheele boschstreek met den naam van „bosch van Wiléri“ bestempeld. Deze naam is ontleend aan de desa Wiléri, die aan de voortzetting van dezen weg in het Samarangsche district Kendal ligt, en was misschien gepast toen alles tot aan en voorbij die plaats één onafgebroken woud vormde; maar past weinig meer voor een uitgestrekte strook lands, waar bosch en bouwland elkander gedurig afwisselen.

De beschreven weg loopt bijna geheel door de stranddistricten Batang en Soebah.

Van den post Toelis tot aan de twee palen verder gelegen desa Simbang snijdt de weg een voormalig huurland, dat in de

---

[1]) Zie D. I, bl. 148. [2]) Zie D. I, bl. 241.

[3]) Junghuhn, Reisen. 278; v. Hoëvell, Reis, I. 95; Buddingh, N. O. I., I. 158; v. Rijckevorsel, Brieven. 339.

geschiedenis van Nederlandsch Indië een treurige vermaardheid heeft erlangd. In 1828 werd door den Resident van Pekalongan, namens de Regeering, met den heer L. Petel een contract aangegaan, waarbij aan dezen „de woeste landen van Simbang, gelegen in het district Soebah, regentschap Batang", voor 25 jaren in huur werden afgestaan. De uitgestrektheid bedroeg toen niet minder dan 7590 bouws. Al aanstonds hadden de huurders groote moeite om het noodige werkvolk voor de ontginning van zoo uitgestrekte onbewoonde streken te verkrijgen; doch vooral toen de opdrijving van het cultuurstelsel het der bevolking schier onmogelijk maakte hare arbeidskracht aan particulieren te verhuren, werd hunne taak eene uiterst ondankbare. Sommige eenigszins dubbelzinnige bepalingen van het contract werden steeds in hun nadeel uitgelegd. Eindelijk wendde zich in 1843 een latere huurder, de heer Herderschee, met een bezwaarschrift tot het Gouvernement, en werkelijk werden hem nu veranderingen in het huurcontract toegestaan die het hem mogelijk maakten zich, door het aanleggen van nieuwe kampongs voor van elders aangeworven boedjangs, een kern van vast werkvolk te verschaffen, dat niet tevens tot het bewijzen van cultuur- en heerediensten aan de Regeering verbonden was. Nu ging gedurende 17 jaren, van 1845—1862, het land belangrijk vooruit, en schoon het den ondernemer nog geene groote winsten opleverde, scheen het eene schoone toekomst te gemoet te gaan. De ambtenaren en inlandsche hoofden zagen echter met leede oogen, dat vele inlanders uit de Gouvernementsdistricten vrijwillig naar het huurland begonnen te verhuizen. De bevolking tegen den landheer op te ruien en de bewoners der naburige desa's te beletten of te verbieden op Simbang te gaan werken, waren de middelen die werden aangewend om de zaak te bederven en den huurder tot het opgeven der onderneming te nopen. De geschillen liepen zoo hoog, dat de Regeering een plaatselijk onderzoek gelastte en als uitkomst daarvan den Resident van Pekalongan hare ontevredenheid betuigde over „de hartstochtelijke wijze waarop hij, ten nadeele van de belangen der bevolking en van den huurder van Simbang bij contract verzekerde rechten" was te werk gegaan, en dat hem als de

uitdrukkelijke wil der Regeering werd te kennen gegeven, dat het contract zou worden nageleefd in den geest waarin het was aangegaan. Ongelukkig stierf kort daarna de heer Herderschee; de erven verlangden ontbinding van een zaak waarmede zij geen raad wisten; de crediteuren, vertegenwoordigd door een Commissie van liquidatie, achtten voor het behoud der kapitalen in Simbang gestoken eene toezegging van verlenging der huur na afloop van het contract wenschelijk, doch konden niet meer verwerven dan eene belofte van eventueele voorkeur, later vervangen door een verklaring, dat hun verzoek voorloopig buiten beschikking zou blijven. De zaak werd jaren lang sleepende gehouden, en zelfs na afloop van het contract werd het herhaaldelijk voor één jaar verlengd, totdat eindelijk tot eene nieuwe verhuring, ingaande 1 Januari 1872, werd overgegaan, die echter beperkt werd tot de ruim 1500 bouws die reeds voor koffie- en suikercultuur ontgonnen waren, en wel in twee perceelen, Simbang en Segajoeng, waarvan het eerste 642, het andere 925 bouws groot is. De overige 6000 bouws zijn tot den gewonen rechtstoestand teruggekeerd [1]).

Van Simbang den postweg verder volgend, bereiken wij, na 5½ paal te hebben afgelegd, Soebah, het hoofddorp van het district van dien naam. Omstreeks drie palen ten zuiden van die plaats wordt, bij de desa Gombong, een fraaie waterval aangetroffen in de Kali Oerang, die hier van den steilen rand van het gebergte als met een vervaarlijken sprong naar de vlakte afdaalt [2]). Zes en een halven paal voorbij Soebah overschrijdt de postweg de grenzen van het district Kali Salak, dat hier met een hoek noordwaarts uitspringt, en na nog 1½ paal komen wij in het district Keboemen, dat zich langs de geheele oostgrens van Pekalongan uitstrekt, terwijl nog een zestal palen verder ons brengen tot Gringsing aan de Kali Koetoe, welke rivier op de noordelijke helling van den Prahoe ontspringt en zich grootendeels als een woeste bergstroom door een klippig bed met steile oevers

[1]) F. H. J. Netscher, Recht en onrecht of de toestand der gewestel. besturen in Indië tegenover de partic. industrie, 's Grav. 1864; (J. A. Krajenbrink), de zaken van het land Simbang nader toegelicht, 's Grav. 1866; Kolon. verslag 1868. 180, 1870. 133, 1871. 180. [2]) Arriëns in N. T. v. N. I. XXVIII, 187.

den weg naar zee baant. Zij heet echter in haren bovenloop Kali Lampier en ontvangt eerst den naam van Kali Koetoe nadat zij zich met een aantal andere riviertjes, die van de noordelijke helling van den Prahoe komen, vereenigd heeft. Zij is tot op een halven paal van haren mond bevaarbaar; bij zware regens kan haar water geweldig zwellen en verwoestende bandjirs veroorzaken. Toen men om den weg naar Samarang te vervolgen, de rivier nog met een pont of sasak bij Gringsing moest oversteken, gebeurde het bij zulke gelegenheden niet zelden, dat de voerlieden zich niet aan den overtocht durfden wagen, en de reiziger in een inlandsch huisje het oogenblik moest verbeiden waarop de woede van den verbolgen stroom tot bedaren kwam; doch in 1856 heeft men over deze rivier een Amerikaansche brug gelegd, die, althans zoolang zij niet wordt weggeslagen, den reiziger een gemakkelijker overtocht verzekert [1]). De geheele afstand van Pekalongan tot de plaats van overtocht bedraagt 33½ palen.

De binnenlandsche districten van Batang zijn schier geheel bedekt met de uitloopers van het Diëng-gebergte, waarvan de hoogste top, de Prahoe, in den zuidoosthoek van het regentschap is gelegen, ter plaatse waar de grenzen van Pekalongan met die van Banjoemas en Bagelen, Kadoe en Samarang op één punt samenkomen. Van den Prahoe zet zich dan dit gebergte in een reeks van kraters, die wij gedeeltelijk reeds leerden kennen, westwaarts voort tot nabij de grenzen van Tegal. Het merkwaardigste gedeelte van het aan merkwaardigheden van natuur en kunst beide zoo eindeloos rijke gebergte wordt echter gevonden in de meer onmiddellijke nabijheid van den Prahoe, en wel op de zuidelijke hellingen, die tot de residentiën Banjoemas en Bagelen behooren. Ofschoon zeer vele reizigers het Diëng-plateau en de meren en kraters die het omgeven, van Pekalongan uit bezoeken, en, daar zij het overschrijden der grenzen niet vermelden, de lezers in den waan brengen dat al die merkwaardigheden nog tot Pekalongan behooren, is het zeker voor ons verkieslijk, ten einde deze verwarring te vermijden, op onze denkbeeldige tochten het Diëng-plateau

[1]) Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk., III. III. 367; Bleeker, T. v. N. I., 1849, II. 270; Buddingh, N. O. I., I. 160. vv.

en zijne omgeving van de zuidzijde te betreden, waartoe ons het volgende hoofdstuk de gelegenheid bieden zal. Hier meen ik te kunnen volstaan met de korte vermelding van nog enkele merkwaardigheden, die zich aan de noordelijke helling voordoen en dus bepaald tot Pekalongan behooren. Misschien ware het verkieslijk geweest het gansche gebergte onafhankelijk van alle politieke grenzen te beschouwen en te beschrijven, doch dit liet zich nu eenmaal met het plan van dit gedeelte van mijn werk niet overeenbrengen.

Ik verzoek dus mijne lezers zich in gedachten weder met mij te verplaatsen op den postweg, en wel in de desa Tamanan, die 3½ paal oostwaarts van Soebah ligt. Van hier gaat een zijweg zuidwaarts naar het slechts 2¾ palen verwijderde Kali Salak, het hoofddorp van het uitgestrekte district van dien naam, dat zich, evenals Keboemen ten oosten en Bandar Sidajoe ten westen, tot aan de zuidgrens uitstrekt. De uitgifte van landen in erfpacht heeft zich in deze streken tot nu toe bepaald tot eenige perceelen in Bandar Sidajoe en een klein perceel gedeeltelijk in Keboemen en gedeeltelijk in Soebah gelegen, in welk laatste district, behalve de vroeger vermelde huurlanden, ook nog een achttal perceelen, te zamen meer dan 2000 bouws groot, voor de teelt van koffie, tabak en inlandsche gewassen in erfpacht zijn uitgegeven. Van Bandar Sidajoe gaat de weg oostwaarts, over het slechts ¾ paal verwijderde Limpang, naar Tersånå, het hoofddorp van Keboemen, 3¾ paal van Limpang. Tersånå heeft ook nog een andere verbinding met den postweg, namelijk door een zijweg dien men bij den 28sten paal inslaat; want over Tersånå kan men gemakkelijk het bekende badétablissement Plantoengan bereiken. Het établissement zelf ligt, wel is waar, op den Samarangschen oever der grensrivier en zal dus eerst later door ons bezocht worden; maar de vallei die door hare warme bronnen zoo vermaard is geworden, wordt door die grensrivier in dier voege gesneden, dat de bronnen over beide oevers verdeeld zijn en niet de minst krachtige op den Pekalonganschen oever opwelt [1]).

[1]) Dr. Mandt, Topogr. geneesk. verslag over de vallei van Plantoengan, in Nat. en Gen. Arch. II. 277, 286; Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 270; v. Hoëvell, Reis, I. 97.

De afstand van Tersånå tot aan de Samarangsche grens bij Plantoengan bedraagt nog 6¼ paal. Vandaar gaan wij nu eerst 4¾ paal zuidwestwaarts en daarna 8 palen zuidwaarts, om de Banjoemasche grens in de richting naar het Diëng-plateau te bereiken. Omstreeks die laatste wending ligt het dorp Simbang Klawen, waarbij, zooals ons vroeger is gebleken [1]), de sporen aanvangen van de Boeddhawegen, die eenmaal ook uit Pekalongan over den berg Pager Kentang, die zich ten westen aan den Prahoe aansluit, naar de priesterstad op het Diëng-plateau voerden. Verder westwaarts volgen op den Pager Kentang de toppen Kepakisan, Tjimat, Alang, Timbang, Boedak, op welker zuidelijke hellingen onder andere de kratermeren van Leri en Dringoe, onderscheiden solfatara's en het bekende Doodendal of Pakaraman gelegen zijn; doch aan wier noordzijde wij slechts de overblijfselen van één enkelen krater aantreffen. Omtrent dat merkwaardig punt zijn wij het eerst onderricht door den heer Mickler, ter gelegenheid zijner opneming van het Diëng-gebergte in 1859, terwijl het eenige jaren later nader onderzocht en beschreven is door den Resident van Pekalongan Arriëns [2]). Tusschen den berg Timbang ten oosten en den berg Boedak ten westen ligt, ongeveer 210 meters lager dan de top van laatstgenoemden, een plateau, dat door die beide bergen en aan de zuidzijde door den Goenoeng Tegal Terbes als door een ringmuur is omsloten, terwijl aan de laagste of noordzijde het riviertje Terbes zich een doortocht heeft gebaand. Het plateau is als een groote kraterketel te beschouwen, welks rand een eivormige gedaante heeft, met een omtrek van omstreeks 3000 meters. Stellig hebben wij ook hier te doen met een voormalig kratermeer, dat zich door eene doorbraak ontlast heeft, ofschoon de bodem nog altijd zeer moerassig is gebleven. Wellicht is dus, zooals de heer Arriëns gist, Tegal Terbes verbasterd uit Telågå Terbes, ofschoon het toch ook

[1]) Dl. II. 57.

[2]) Zie Nat. T. v. N. I. XXIII. 66 v. XXVIII. 185, 195 vv. Mickler schrijft Trepes, doch volgens Arriëns moet men Terbes lezen, dat in het Javaansch doorzijpelen zou beteekenen. Het Jav. Wdbk. van Prof. Roorda heeft echter daarvoor den vorm Trabas.

niet ongerijmd is aan zulk een vlakte den naam van Tegal, d. i. veld, toe te kennen. De bodem bestaat uit zeer vruchtbare aarde en er groeien in overvloed bramen en frambozen, van welke laatsten de vruchten een aangenamen smaak hebben. Het riviertje Terbes vereenigt zich met een ander, waardoor de Telågå Dringoe uitwatert, om de Kali Simbang te vormen, welke nabij hare monding in de Javazee, naar eene daaraan gelegen desa, den naam van Kali Roban krijgt. Iets verder westwaarts ontspringt aan den voet van den G. Kendang, den eerstvolgenden hoogen bergtop, aan welken zich nog meer naar het westen de vroeger beschreven Goenoeng Telågå Endrå aansluit, de Kali Batang. De beide kali's hebben een bijna parallellen loop noordwaarts tot bij Bandar Sidajoe, de reeds meer dan eens genoemde hoofdplaats van het gelijknamig district. Tusschen die beide rivieren ligt een weg die van Batoer in Banjoemas noordwaarts naar Bandar Sidajoe gaat en over een bergrug loopt die op één punt zoo smal is, dat hij geen drie ruiters naast elkander doorlaat, en van welken men de rivier rechts 600 en de rivier links 400 voet beneden zich ziet stroomen. Ofschoon de weg gedeeltelijk in de rots is ingehouwen, blijft hij tamelijk bezwaarlijk. Aan de Banjoemasche grens is hij slechts 200 meters lager dan de top van den meer dan 1800 meters hoogen Boedak. Van Gerlang, dat nog slechts een paal van de Banjoemasche grens en evenver van het plateau van Tegal Terbes verwijderd is, heeft men, langzaam dalende, $11\frac{7}{8}$ paal tot Bandar Sidajoe af te leggen. Hoe steil hij ook hier en daar wezen moge, heeft toch deze weg, als de voornaamste verbinding van Pekalongan met de regentschappen Bandjar Negårä in Banjoemas en Wånäsåbå in Bagelen, gewoonlijk een drukke passage [1]).

Bij Bandar Sidajoe buigt zich de Kali Batang noordwestwaarts om, terwijl de Kali Simbang haren noordwaartschen loop vervolgt. De weg wendt zich in dezelfde richting als de Kali Batang, overschrijdt die rivier na eenige palen en komt dan in het district Masin, waarvan het gelijknamige hoofddorp, op $10\frac{3}{8}$ palen afstands van Bandar Sidajoe, aan de rivier van Pekalongan, hier nog Kali

---

[1]) Arriens in N. T. v. N. I. XXIII. 194 v.

Koepang genoemd, gelegen is. Bij Masin splitst zich de weg. De linksche tak, 4 palen lang, gaat naar de hoofdstad Pekalongan, de rechtsche brengt ons, na 5½ paal te hebben afgelegd, te Batang terug, vanwaar wij ons spoeden om over den ons reeds bekenden postweg zoodra mogelijk de Samarangsche grens weder te bereiken.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Banjoemas en Bagelèn.

Van den kam van het Centraal-gebergte tot aan het zuiderstrand en van de Tji Tandoewi ten westen tot aan de Bågåwåntå ten oosten, strekt zich dat gedeelte van Java uit, dat tot 1830 de westelijke Måntjå-negårå of buitenstreken van het gebied der Vorstenlanden uitmaakte, en eerst in het genoemde jaar, ten gevolge van den krijg met Dipå Negårå, aan het Nederlandsch gezag overging [1]. Er bestaat dus tusschen beide gewesten een historisch verband, even als zij in natuurlijke gesteldheid met elkander overeenkomen, in zooverre zij een vlakke, lage, moerassige kuststrook, slechts nabij haar onderlinge grens door het voorgebergte van Karang Bòlong afgebroken, en een in het algemeen in de richting naar het Centraal-gebergte steeds hooger rijzend binnenland met elkander gemeen hebben. De verdeeling van dit gebied tusschen de beide residentiën is echter eene minder natuurlijke. In het noorden strekt zich Banjoemas over de gansche zuidelijke helling van het Centraal-gebergte van de Tjeribonsche grens tot aan den Prahoe uit, zoodat dit landschap langs de grens van Tegal en Pekalongan ongeveer dubbel zoo breed is als aan het strand. Bagelèn daarentegen vormt een eenigszins onregelmatigen driehoek, waarvan zich de breede basis langs het strand uitstrekt, en die alleen met de spits

---

[1]) Zie D. II, bl. 665.

van den tophoek, welke tusschen Banjoemas en Kadoe vooruitdringt, het Centraal-gebergte raakt. Die noordelijke punt van Bagelen wordt beslagen door het schoone en rijke landschap Ledok, dat oorspronkelijk niet tot Bagelen behoorde, maar een afzonderlijk gewest onder het gezag van den Sultan had uitgemaakt, en dien ten gevolge ook bij de inlijving in het Nederlandsch gebied aanvankelijk tot eene afzonderlijke residentie werd bestemd. Doch de kleine omvang van het gewest deed tot eene verandering besluiten eer nog de reeds benoemde resident zijne functiën aanvaard had. Ledok werd echter destijds bij Kadoe en niet bij Bagelen gevoegd; eerst in 1832 is het tot een deel van laatstgenoemde residentie verklaard [1]). Had men de aanwijzing der natuur willen volgen, dan had men Ledok, dat een zeer klein deel van de zuidelijke helling van het Centraal-gebergte met de bronnen van de Kali Serajoe of rivier van Banjoemas bevat, tot de residentie Banjoemas moeten brengen; hiertegen pleitte echter dat deze toch reeds Bagelen aanmerkelijk in uitgebreidheid overtrof, sedert het vroeger onder den naam Banjoemas bekende landschap door toevoeging van het district Karang Kobar [2]), van het eiland Noesà Kambangan, en van een paar kleine, tot dusver tot Tjeribon en Tegal gerekende stukken vergroot en tot zijn tegenwoordigen vorm gebracht was.

De nieuwe residentiën Banjoemas en Bagelen werden, tegelijk met de inlijving van Ledok bij laatstgenoemde, ieder in vier regentschappen verdeeld. Herhaaldelijk is sedert zoowel in de namen als in de grenzen dier afdeelingen verandering gebracht [3]). Thans bevatten die residentiën ieder vijf regentschappen, waarvan in elke één onder het onmiddellijk bestuur van den Resident staat, terwijl in de overige het Nederlandsch gezag door een assistent-resident wordt vertegenwoordigd. In Banjoemas strekt zich het regentschap Tjĕlatjap uit over het westelijk deel der residentie en het geheele strand. Het oostelijkste regentschap is Bandjar Negårå. Tusschen Tjĕlatjap en Bandjar Negårå liggen Poerwåkertå

---

[1]) Van Deventer, Bijdragen, II. 144, 434. [2]) Zie daarover D. II, bl. 639.
[3]) Van Deventer, Bijdr. II. 144.

en Poerbålinggå langs de noordergrens. Het regentschap Banjoemas ligt tusschen beide laatstgenoemde en Tjĕlatjap, doch dringt met een spitse punt tusschen Poerwåkertå en Poerbålinggå tot aan den Slamat, en oostwaarts met een smalle strook tusschen Poerbålinggå en Bandjar Negårå ten noorden en de Bagelensche grens ten zuiden vooruit. In Bagelen is het regentschap Ambal, dat zich in een smalle strook langs het geheele zuiderstrand uitstrekte, bij besluit van den Gouverneur Gen. van 17 Maart 1872 ingetrokken en tusschen de regentschappen Karang Anjar, Keboemen en Koetå Ardjå verdeeld. Terwijl Ledok den geheelen noordelijken hoek en Poerwåredjå het oostelijk deel der residentie beslaat, volgen thans de drie eerstgenoemde regentschappen, over de geheele breedte tusschen het strand en de grenzen van Banjoemas en Ledok, in de genoemde orde op elkander van het westen naar het oosten.

De naam Banjoemas beteekent goudwater en is, zoo men wil, aan de hoofdplaats gegeven door haren stichter Arjå Soereng Rånå [1]), omdat het stofgoud, afgevoerd door de rivier Serajoe, waaraan zij gebouwd werd, hem deze plek tot eene vestiging deed kiezen. Volgens eene andere meening echter leverde niet de Serajoe zelve het stofgoud op, maar een Kali Mas geheeten riviertje, dat zich hier met haar vereenigt [2]).

De naam van Bagelen schijnt met den Siwa-dienst in verband te staan. Wij vonden van dien dienst de duidelijke sporen in de tempelgrotten van Koetå Ardjå [3]); ik mag er nog bijvoegen, dat in de desa Bagelen (regentschap Poerwåredjå, district Tjangkreb), welke haren naam aan de residentie heeft medegedeeld, eene steenen lingga-zuil wordt aangetroffen, die thans van haar voetstuk afgeworpen op den grond ligt, maar nog het voorwerp van de vereering der bevolking is. Het lichaamsdeel door den lingga voorgesteld, heet in het Kawi Pagĕlèn, en de Javanen, die Pagelèn en Bagelèn, als naam der residentie, door elkander gebruiken, beweren dat de eerste vorm de ware is. De desa heet dus vermoedelijk naar die lingga-zuil, te eerder daar het op Java niet ongewoon is de desa's te noemen naar het een of ander merkwaardig

[1]) Zie D. II, bl. 336. [2]) Hageman, Ind. Arch. IV. 163; Kussendrager, Java. 220.
[3]) Dl. II, bl. 67 v.

voorwerp dat binnen haren kring of in haren omtrek gevonden wordt. Er bestaat echter eene legende die van dezen naam een geheel andere verklaring geeft en toch, merkwaardig genoeg, met dezelfde lingga-zuil in verband wordt gebracht. Zij luidt als volgt.

Zekere Awoe-Awoe Langit zette zich, ofschoon van vorstelijke afkomst, in het Kelir-gebergte, op de grens van Bagelèn en Jogjakarta, als landbouwer neder en huwde er de Njai Roro Renganis, meer bekend onder den naam van Njai Bagelèn, die even hartstochtelijk het weven van kleedjes als hij zelf den veldarbeid beminde. Uit hun huwelijk sproten drie kinderen. Op een dag dat Awoe-Awoe Langit met het vullen zijner padischuur onledig was, vermiste de moeder twee harer kinderen, en toen zij vol bezorgdheid haren man ondervroeg, kreeg zij tot antwoord, dat dit niet zou gebeurd zijn, indien zij zich, in plaats van met weven, met hare kinderen had bezig gehouden. Beide gingen echter de kinderen zoeken en vonden ze ten laatste in de rijstschuur onder de padi bedolven en gestikt. De schuld lag dus blijkbaar aan den man, die de kinderen, die daar gespeeld hadden en in slaap gevallen waren, niet opgemerkt en met padi overdekt had. Hevige tooneelen hadden nu tusschen de echtgenooten plaats, die daarmede eindigden, dat Awoe-Awoe Langit zich met het eenig overgebleven kind naar elders begaf en Roro Renganis in doffe neerslachtigheid verviel, waaruit niets meer in staat was haar op te beuren totdat zij op wonderdadige wijze in den hemel werd opgenomen [1]). Die beschreven zielstoestand wordt in het Javaansch uitgedrukt door het woord p ĕ g ĕ l, waarvan Pagelèn of Bagelèn zou afstammen. De plaats waar de lingga-zuil ligt, wordt door de inboorlingen voor de offerplaats van Roro Renganis gehouden.

Zonderling is het dat men de patricische geslachten in Bagelèn, die zich door den titel van k e n t o l onderscheiden, hoe weinig dit ook in den samenhang der legende voegt, vaak als de afstammelingen van Roro Renganis voorstelt. Volgens een meer aannemelijk gevoelen zijn de k e n t o l s, die nog in deze residentie in

---

[1]) Men wijst echter haar graf aan te Bedoek, in het district Tjangkreb. Zie T. v. N. I. 1860, I. 209, waar hare gansche geschiedenis geheel anders verhaald wordt.

hoog aanzien staan en daarom ook door het Gouvernement met onderscheiding behandeld worden, de afstammelingen der 40 mantri domas, die eenmaal door den vorst van Demak met het bestuur over even zoovele dorpen of districten in Bagelèn belast waren. De overlevering weet nog al de desa's aan te wijzen waar deze hoofden eenmaal hun zetel hadden [1]).

Onzen tocht door de residentie Banjoemas beginnen wij bij Moeara, het punt waar de Tji Djolang, de grensrivier tusschen Banjoemas en Tjeribon, zich uitstort in de Tji Tandoewi, de grensrivier tusschen Banjoemas en de Preanger Regentschappen. Dit punt is door een rijpad verbonden met het vroeger door ons bezochte Bandjar in laatstgenoemde residentie [2]), en als wij de Tji Tandoewi zijn overgestoken, brengt ons de voortzetting van dit pad, nadat wij zes palen door een heuvelachtige streek en langs eenige koffietuinen hebben afgelegd, in de desa Madoera, aan de rivier Tji Begandjing, die zich op geringen afstand vandaar met de Tji Tandoewi vereenigt. Madoera met het omliggende land werd vroeger tot Tjeribon gerekend, maar in 1830 bij het toen pas voor Nederland verkregen Banjoemas gevoegd, om zijne grenzen beter af te ronden. Het is nu een deel van het district Daja Loehoer. Deze laatste naam duidde vroeger een van Banjoemas geheel afgescheiden, aan den Soesoehoenan behoorend landschap aan, ongeveer in omvang gelijk staande met de tegenwoordige districten Daja Loehoer, Madjenang en Pegadingan. Met toevoeging van den kustzoom (Tjĕlatjap en Adiredjå) werd dit landschap, na de inlijving van Banjoemas, een der regentschappen van die residentie; het verwisselde echter later zijn naam met dien van Tjĕlatjap, terwijl Daja Loehoer slechts de naam bleef van het westelijkste district [3]).

Dit district is zonderling samengesteld: het bevat twee in natuurlijke gesteldheid zeer onderscheiden gedeelten. Noordwaarts van

[1]) A. van de Poel in T. v. N. I. VIII. 3. 173; K. F. Holle in T. v. I. T. L. en Vk. XVI. 377. Vgl. boven D. I, bl. 666 noot, D. II, bl. 224, op welke plaatsen ten onrechte, zoo het schijnt, de titel van Kentol als uitgestorven is voorgesteld. [2]) Zie bl. 337.

[3]) Zie D. II. 485; van Deventer, Bijdragen, II. 144; G. A. de Lange, Geodesische triangulatie van Banjoemas, bl. 15.

de Tji Tandoewi en haren linker zijtak de Tji Kawoeng, die zich eenige palen lager dan de Tji Djolang met haar vereenigt, en tot aan de grenzen van Tjeribon, strekt zich een steeds hooger stijgend, door de zuidelijke hellingen en dwarsjukken van het Koeninganscho Kendang-gebergte [1]) gevormd bergland uit, woest, schaars bevolkt en zelden door reizigers bezocht. Het voormalige hoofddorp Daja Loehoer ligt, door sawahs omgeven, zeven palen N. N. W. van Madoera, in een mild bewaterde vallei, en is door rijpaden met Madoera (10½ paal) en met Bingking op de grens van Tjeribon (3¼ paal) verbonden. De zetel van den Wadånå is eerst van Daja Loehoer naar Madoera en later vandaar naar Soenålåjå, thans Wånåredjå genoemd, een weinig ten oosten van Madoera verplaatst. Reeds in dit noordelijk deel van het district vindt men eenige moerassen in den onmiddellijken omtrek der Tji Tandoewi, onder andere de Rawa Gedé, recht ten westen van Madoera, waaruit zich de 118 meters hooge heuvel Pasir Lereng verheft [2]); doch het gedeelte ten zuiden van de Tji Kawoeng behoort nagenoeg geheel tot den breeden, onbewoonbaren moeraszoom die zich tot aan de Segara Anakan langs den linker oever der Tji Tandoewi uitstrekt, en middendoor gesneden wordt door de grenslijn die de districten Daja Loehoer en Pegadingan van elkander scheidt. Van de meer dan 20 palen lange en van 1 tot 4 palen breede strook van dit moerasland die tot Daja Loehoer behoort, is niets te vermelden dat onze aandacht waardig is.

Van Wånåredjå (3¾ paal van Madoera) gaat een weg noordoostwaarts naar Madjenang (7¼ paal), de hoofdplaats van het gelijknamig district, zuidwestwaarts naar Pegadingan (12 palen), dat ook zijn naam aan een district gegeven heeft, maar zijn rang als hoofddorp in de laatste jaren aan het zuidelijker gelegen Sidåredjå heeft moeten afstaan. Het noordelijk deel van het district Madjenang bestaat uit de zuidelijke hellingen der bergen die den Slamat met het Koeninganscb gebergte verbinden [3]).

---

[1]) Zie boven, bl. 202.

[2]) De Lange, Verslag van de geodesische triangulatie van Banjoemas, bl. 17. [3]) Zie boven, bl. 361.

Het hoofddorp, omgeven door een breeden zoom van sawahs, die door de Tji Djaloe besproeid worden, ligt aan den voet van het gebergte en aan den noordelijken rand eener uitgebreide, zeer lage en schier geheel met moeras bedekte vlakte van ruim elf palen lengte en vijf palen breedte. Die vlakte is aan de zuidzijde begrensd door de Tji Kawoeng, in welke de wateren samenvloeien van de verbazende menigte riviertjes die haar doorsnijden. Echter ligt ook nog aan de zuidzijde dier rivier de groote rawa Tjiliwong Pandjang, die tot het district Pegadingan wordt gerekend. Te zamen met dit aanhangsel is de bedoelde vlakte ook aan de zuidzijde ingesloten door heuvelland, dat haar scheidt van de veel grootere moerassige vlakte ten zuiden, welke zich allengs in den onzekeren omtrek van de Segara Anakan verliest.

Van het district Pegadingan behoort de grootere noordoostelijke helft tot dit heuvelland, waarmede het ook nog voor een klein deel tot de Tegalsche grens reikt, de kleinere zuidwestelijke tot de zoo even gemelde moerassige vlakte, die zich westwaarts tot aan de Tji Tandoewi uitstrekt en zuidoostwaarts nog een aanzienlijk deel van het district Tjĕlatjap beslaat [1]). De moerassen zijn veelal met kreupel- en wildhout begroeid en strekken tot verblijf- en weideplaatsen aan vele bantings en rhinocerossen. Het hoofddorp van Pegadingan, Sidåredjå, ligt op den uitersten rand dier moerasstreek, nog iets meer zuidwaarts vooruitgeschoven dan het meer bekende Sindéh, dat vroeger een tijdlang de hoofdplaats van het district is geweest.

De bergstreken der drie Dajaloehoersche districten zijn, na aanvankelijke mislukking der koffiecultuur [2]), slechts op enkele plaatsen daaraan dienstbaar gebleven en worden dus zelden bezocht. Zij zijn echter in 1856 bereisd door de geographische ingenieurs G. A. de Lange en Dr. van Limburg Brouwer, die, onder andere, seinpalen oprichtten op den berg Soebang, den hoogsten top van het grensgebergte met Tjeribon, nabij de grens van Koeningan met Galoeh, en op den berg Mroejoeng, den hoogsten top op de grens met het Tegalsche district Brebes. Zij beschrijven deze bergstreken

[1]) Vgl. D. I, bl. 59. [2]) Van Deventer, Bijdr. II. 432 v.

als volslagen wildernis, slechts op enkele punten afgewisseld door kleine vlakten of plateaux voor rijstbouw geschikt en verbonden door paden, die, wegens de onregelmatigheid van het terrein, uiterst bezwaarlijk waren, vooral wanneer hevige regens den grond glibberig hadden gemaakt. Niet genoeg konden zij de deugd roemen van de paarden in deze bergstreken, die hen tot hunne verbazing veilig over de moeilijkste punten brachten. Den berg Soebang hebben wij reeds op onze tochten door Tjeribon leeren kennen [1]). De heeren de Lange en van Limburg Brouwer vonden zijne beklimming van de Banjoemasche zijde hoogst bezwaarlijk, ofschoon zij daarin geholpen werden door ruwe houten trappen, op de steilste punten aangebracht, en door in de rots over eene lengte van 40 ellen uitgehouwen treden nabij den top. Deze inrichtingen staan in verband met de bedevaarten die ook de bewoners van Daja Loehoer naar dezen bergtop verrichten. De heer de Lange vond dien top verdeeld in vier omwallingen, die naar het noorden hooger opliepen, terwijl in het midden der zuidelijkste omwalling het goed onderhouden graf van een heilige gevonden werd. Dit graf kon naar zijn oordeel niet veel meer dan 50 jaren oud zijn; maar ofschoon een weinig beneden den top nog de overblijfselen voorhanden waren van de kleine woning en het huisraad, die naar de meening der inlanders ten dienste van den daar wonenden kluizenaar gestrekt hadden, plaatsten toch de Javanen, als naar gewoonte, zijn leeftijd in de dagen van Mådjåpahit. Klaarblijkelijk is dit een geheel andere heilige plek dan die welke de heer Wilsen op denzelfden berg in de nabijheid van het dorp Legok Herang bezocht.

Ook op den berg Mroejoeng, die slechts tot eene hoogte van 736 meters stijgt, werd eene heilige plek door den heer Lange gevonden, bestaande uit een aanplant van andong [2]) rondom een bijzonder goed bewaarde joni. Hij verhaalt ons dat de inlanders van hunne vereering dezer plek een geheim maakten,

---

[1]) Zie boven, bl. 204. Ik heb daar de hoogte op omstreeks 1600 meters gesteld, omdat de heer Wilsen daarvoor ± 5000 voet opgeeft. De heer de Lange vond echter slechts 1201 meters.

[2]) Bl. 372, noot 2.

maar dat het geboomte, 'twelk voor de oprichting van het signaal gekapt was, zorgvuldig opgeruimd werd gevonden, zonder dat men ontdekken kon door wien dit was geschied.

Wat wij van deze open bidplaatsen in het westelijk deel van Banjoemas lezen, stemt geheel overeen met alles wat ons omtrent den eenvoudigen en kunsteloozen eerdienst der Soendaneezen door het bezoek van talrijke heilige plekken in de Preanger en Tjeribon bekend is. Inderdaad is dan ook de bevolking der Dajaloehoersche districten nog geheel Soendasch [1]), evenals die in de aangrenzende deelen van Tegal, en daaruit laat zich onder andere verklaren, dat de rivieren nog het woord Tji vóór haren naam dragen. De meening ligt dus voor de hand dat ook het eerste lid van Tjilatjap, zooals de naam der bekende havenplaats op de zuidkust van Banjoemas, en van het district en het regentschap waarin zij ligt, gewoonlijk door de Europeanen wordt geschreven en uitgesproken, niets anders zijn zal, dan dit bekende Soendasche woord. Er is echter in den omtrek der bedoelde plaats geen spoor van een rivier Latjap te vinden, de Javanen schrijven Tjĕlajap en dat dit de ware vorm is schijnt meer en meer te worden erkend [2]).

Van Sindéh (3 palen van Sidåredjå) gaat midden door het district Tjĕlatjap en over de heuvels die de oostzijde der moerassen omzoomen, een te paard bruikbare weg naar de genoemde hoofd- en havenplaats. Wil men haar echter per as bereiken, dan moet men een grooten omweg nemen, zonder zekerheid evenwel van ook dan den weg overal bruikbaar te vinden, vóórdat men den 43 palen verwijderden post Sampang, aan den grooten weg van Banjoemas naar Tjĕlatlap, heeft bereikt. Men gaat dan eerst van Sindéh over Karang Poetjang, dwars door het district Pega-

---

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 98.

[2]) Tjĕlatjap, of Tjlatjap heeft den grammatischen vorm van een frequentativum van tjatjap Zie Roorda, Jav. Gr. § 197. De grondbeteekenis van tjatjap, zoowel in het Soendasch als Javaansch, schijnt te zijn: uit, door en door, ten einde toe. Kan dus de naam ook samenhangen met de ligging van Tjĕlatjap op een uitersten landhoek? Nu vind ik echter in den jongsten Regeeringsalmanak den vorm Tĕlatjap, dien ik meen ook wel elders gelezen te hebben.

dingan, naar Adjibarang in het regentschap Banjoemas (23½ paal). Dit is een belangrijke plaats, gelegen aan de Kali Tadjoem, een zijtak der Serajoe-rivier, te midden van uitgestrekte sawahs. Zij is de hoofdplaats van een gelijknamig district, en is door groote wegen noordwaarts met Boemi Ajoe in Tegal, oostwaarts met Poerwåkertå verbonden. Eerstgenoemden weg, die over den westelijken voet van den Slamat loopt, leerden wij reeds vroeger kennen tot nabij het punt waar hij bij Kranggan de Banjoemasche grens bereikt [1]). Hij loopt vandaar verder door eene schoone, volkrijke, met rijstvelden bedekte vlakte, besproeid door de Kali Kawang, een zijtakje van de Tadjoem, dat door zijne bevallige kronkelingen het landschap verlevendigt en telkens door den reiziger moet worden overgestoken. De schoonheid der ligging van Adjibarang en de goede inrichting van zijn pasanggrahan, zoowel als het heerlijk uitzicht dat men van een heuvel in diens nabijheid geniet, worden zeer geprezen. Bezoekers van deze plaats gaan gewoonlijk ook de op een paal afstands gelegen Selå belah, „de gekloofde of gespleten rots", bezien. Er is daar in den bodem een onpeilbaar diepe spleet, ongeveer 40 voet lang en tien voet breed, wier wanden uit afgebroken steenen en scherpe rotspunten gevormd zijn. Aan deze, waarschijnlijk door een aardbeving gevormde kloof is de herinnering verbonden, dat de Javaansche hoofden, die Banjoemas, eer het Gouvernementsland werd, namens de Vorsten bestuurden, niet zelden personen die iets misdreven hadden of hun hinderlijk waren, in stilte lieten opvatten en, met de handen tegen het lijf gebonden, in deze spleet werpen, om er een jammerlijk uiteinde te vinden [2]).

Een weg van mindere klasse gaat van Adjibarang zuidwaarts naar Djati Lawang, hoofdplaats van het district Djamboe (12¾ palen). De weg volgt het dal van de Tadjoem, die zich een doortocht heeft gegraven door de kalkheuvelen ten zuiden van Adjibarang, maar komt, een weinig voorbij de halverwegen gelegen desa Djamboe, die aan het district haren naam heeft gegeven, maar thans onbeduidend is, op nieuw in de vlakte.

[1]) Boven, bl. 363.

[2]) T. v. N. I. 1855, II. 251, 1860. I 176; d' Almeida, Life in Java, II. 245 v.

Hier ligt Djati Lawang, eene groote desa, wier rijstvelden besproeid worden door de Tadjoem, welke rivier, na haren loop nog een eindweegs oostwaarts met sterke kronkelingen te hebben voortgezet, zich op de grens der districten Djamboe en Adiredjå met de Serajoe vereenigt. De Tadjoem heeft bij de samenvloeiing eene breedte van 450 voet. De weg van Djati Lawang over Patik Rådjå naar Poerwåkertå nadert tot zeer dicht aan dit punt bij Babakan, en is vandaar door een 2½ paal langen dwarsweg, die bij Tjindaga over de Serajoe voert, verbonden met den post Sampang, dicht bij de desa Djemblem, aan den grooten weg van Banjoemas naar Tjĕlatjap. De afstand van Djati Lawang tot Sampang bedraagt 6¾ palen.

Wij volgen nu den grooten weg, die eerst in zuidwest-, dan in meer zuidwaartsche richting, nu dichter bij, dan verder verwijderd van den linkeroever der naar zee kronkelende Serajoe, de vlakte van het stranddistrict Adiredjå over een afstand van 9 palen doorloopt, aleer hij Adipålå, de hoofdplaats van het genoemde district, die ook zelve vaak Adiredjå genoemd wordt, bereikt. Deze plaats was in den bloeitijd van het cultuurstelsel een middelpunt van de kaneelcultuur. Zij was door kaneeltuinen omgeven, die zich ook langs een groot gedeelte van den weg vanhier naar Tjĕlatjap uitstrekten, en bezat een fabriek voor de bereiding van het product [1]). Bij de intrekking der kaneelcultuur in 1865 zijn de daarvoor gebezigde gronden aan de bevolking teruggegeven.

De weg van Adiredjå naar Tjĕlatjap is 13½ paal lang en aan beide zijden met djati-boomen beplant [2]), zooals dat langs vele wegen in deze, overigens geene djati-bosschen bezittende residentie het geval is [3]). Deze geheele weg gaat door vlak, op vele plaatsen moerassig land, waarin bosch en allang-allangvelden omstreeks de weinige en kleine desa's met rijstcultuur afwisselen, op geringen afstand van- en evenwijdig met het strand der Schildpaddenbaai. Op 2¾ palen van Adiredjå moet men de Serajoe weder

---

[1]) Aardr. en Stat. Wdbk. art. Adiredjo; Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 225.

[2]) Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 225. [3]) Ind. Archief. IV. 131.

oversteken. Deze rivier heeft hier, nabij haren mond, eene aanzienlijke breedte, die op 600 voet wordt geschat. Men gaat haar over met een drijvende brug tusschen Welahar en Selarang, een weinig boven de plaats waar het kanaal begint dat haar met de reede van Tjĕlatjap vereenigt, en dat men, den weg naar die hoofdstad verder volgende, steeds op eenigen afstand aan zijn linkerhand heeft. In de monding ligt een eilandje, waardoor zij in twee takken verdeeld wordt, maar er is ook nog een kleine uitwatering door een oostelijken zijarm. Ofschoon niet zeer diep is de Serajoe tot 12 palen boven de hoofdplaats Banjoemas bevaarbaar, maar daar haar mond door de sterke branding onbruikbaar wordt gemaakt, zou zij zonder het bedoelde kanaal voor den afvoer der producten van weinig nut zijn [1]).

De ligging van Tjĕlatap, zoo bijzonder gunstig voor den handel en voor de verdediging van Java, gelijk reeds bij onze beschouwing van Java's kusten in het eerste deel van dit werk werd uiteengezet [2]), is echter hoogst ongunstig uit een sanitair oogpunt, ten gevolge van het modderachtige strand en den moerassigen omtrek. Vooral in den westmoeson heerschen hier kwaadaardige koortsen, ofschoon in de laatste jaren door drooglegging van een aanzienlijk deel van het moerassig terrein veel verbetering is aangebracht. In den tijd toen Tjĕlatjap nog onder de Javaansche vorsten stond, was het een verbanningsoord, waar men doorgaans van de ballingen niet lang last had.

Onder het Nederlandsch bestuur is Tjĕlatjap al spoedig geheel van gedaante veranderd en eene der fraaiste plaatsen van Java geworden. Zij is door elkander rechthoekig snijdende wegen, die veelal prachtige lanen vormen, in eenige langwerpige blokken verdeeld, en wordt doorsneden door het meergemelde kanaal, de Kali Sesoekan. Ten westen van dit kanaal heeft men de eigenlijke stad. De groote pasar ligt hier vlak aan den kanaaloever en is omgeven door de Chineesche wijk. Verder westwaarts ligt de paséban met de woningen van den Assistent-

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 95, 98; Teysmann, t. a. p. 225. Vgl. over de Serajoe en het kanaal D. I. 42, 91.

[2]) Bl. 41—43.

resident en enkele andere Europeanen, den pasanggrahan en den dalam van den Regent. Inlandsche kampongs omringen de gemelde pleinen en gebouwen [1]). Aan de oostzijde van het kanaal vindt men de Gouvernementspakhuizen en zijn twee havenhoofden in de reede uitgebracht om het laden en lossen gemakkelijk te maken. Ook liggen hier de gebouwen vereischt voor de huisvesting en oefening van het talrijke garnizoen, dat tevens in den dienst der op het eiland Noesa Kambangan te Karang Bòlong en Batoe Njapa opgeworpen versterkingen en van de in 1878 eindelijk voltooide kustbatterij op de landtong van Tjĕlatjap [2]), eenige minuten van de stad, voorziet. De versterking van Karang Bolong behoort tot de merkwaardigheden van Tjĕlatjap en verdient wel een enkel woord meer dan er in mijn eerste deel gevoegelijk aan kon gewijd worden. Zij is gebouwd op de naar binnen gekeerde rotsige noordwestpunt van het eiland en bewapend met granaatstukken van het zwaarste kaliber. Alle ruimten zijn in de levende rots uitgehouwen en daardoor van zelve bomvrij. Aan de zeezijde ongenaakbaar, is zij aan de landzijde tegen overrompeling beschermd door een hechten toren op den top van

---

[1]) Bleeker, t. a. p. 96 v.; Buddingh, N. O. I. I. 213.

[2]) Koloniaal verslag 1879, bl. 4. Ten gevolge eener opmerking van Prof. de Hollander (vgl. zijne Land- en Volkenkunde, I, 3e druk, bl. 327), heb ik in de verbeteringen op mijn eerste deel, die ik vóór het tweede plaatste, den bl. 43, reg. 2 v. b., voorkomenden naam Karang Bòlong in Karang Bandong veranderd; doch ik meen thans die verandering te moeten terugnemen. Het is mogelijk dat de geheele oostpunt van Noesa Kambangan eigenlijk Karang Bandong heet, ofschoon de topographische kaart van Banjoemas dien naam tot de zuidoostelijke spits beperkt, bij welke de D. I, bl. 45, vermelde rotsen gelegen zijn; maar dat er behalve Karang Bòlong in Bagelèn ook een Karang Bòlong op Noesa Kambangan ligt, en wel ter plaatse waar de bedoelde sterkte gebouwd is, wordt door zoovele schrijvers getuigd, dat ik het niet kan in twijfel trekken. Zie b. v. Bleeker, t. a. p. 97; Teysmann, t. a. p. 213; de Vaynes van Brakell, de verdediging van Ned. Ind., bl. 270 v. (welke schrijver uitdrukkelijk onderscheidt tusschen „de twee gelijkvormige kapen, Karang Bòlong Bagelèn en Karang Bòlong Noesa Kambangan"); d'Almeida, Life in Java. II. 240 (die bovendien van den naam Karang Bòlong eene verklaring geeft, die met het oog op de beteekenis van b ò l o n g in 't Jav. (namelijk g a t), zeer aannemelijk is, waar hij zegt: „the name Karang Bolong is derived from a roche percée, which stands prominently in the sea, a short distance from the fort"). Vgl. ook de Topographische kaart en de kaart van Junghuhn. Doch laat het zijn dat de naam Karang Bòlong voor deze plaats eigenlijk verkeerd is, dan heeft hij toch door het algemeen gebruik recht van bestaan gekregen.

de rots. Men heeft aan deze rotsbatterij dikwijls den naam van „klein Gibraltar“ gegeven, een eerenaam waarop hare ligging en inrichting haar wel eenigszins aanspraak géven [1]).

Het schijnt echter dat de werken die later tot versterking der positie van Tjĕlatjap zijn aangelegd, in het grootsche karakter van Karang Bòlong niet deelen. Er wordt, naar het schijnt, door velen thans minder gunstig over Tjĕlatjap als militaire positie gedacht, en het gevolg daarvan is, dat men aan de geprojecteerde werken slechts tragelijk en met inkrimping der vroegere plannen heeft gearbeid, terwijl het thans een punt van overweging uitmaakt, of er nog iets meer tot bevestiging van deze stelling zal worden gedaan.

Maar het zijn niet, althans niet in de eerste plaats, de merkwaardige werken der genie, die zoovele bezoekers van Java naar Tjĕlatjap lokken; het zijn veeleer de natuurwonderen, die in den omtrek dezer plaats worden aangetroffen: de halfslachtige, door rhizophoren omboorde Segara Anakan, met hare paaldorpen en kjökkenmöddinger, en het daarvóór liggende rotseiland Noesa Kambangan met zijne mofetten en druipsteenholen, zijne Patma en Widjäjå Koesoemå. Dat alles echter werd reeds in het eerste deel, bij de beschrijving van Java's kusten, zoo uitvoerig vermeld [2]), dat mij hier slechts overblijft daarnaar te verwijzen. Alleen heb ik er nog bij te voegen, dat de naam Segårå Anakan, waarvan men, op grond der gewone vertolking door „Kinderzee“, wellicht geneigd zou zijn den oorsprong in eene legende te zoeken, waarschijnlijk eenvoudig „kleine zee“ beteekent, — eene zee die, om zoo te zeggen, in vergelijking met den Oceaan slechts een kind is [3]). Op Noesa Kambangan verdient ook nog de door zijn reusachtige randoe alas [4]) bekende post Banteng Mati op de uiterste noordwestspits vermelding. Een kleine bezetting, die daar den toegang tot de Segara Anakan uit de Mauritsbaai bewaakt, heeft door een, schier het gansche eiland in de lengte door-

[1]) De Vaynes Van Brakell, Verd. van Java, bl. 271.

[2]) Bl. 41—46. [3]) Buddingh, t. a. p. 215; Teysmann. t. a. p. 223.

[4]) *Salmalia Malabarica;* zie D.I. 567.

snijdend voetpad met de reede van Tjĕlatjap gemeenschap [1]).

Wij keeren thans van Tjĕlatjap naar Adiredjå terug, om vandaar in de eerste plaats den strandweg in oostelijke richting te vervolgen en een bezoek te brengen aan het rotsig voorgebergte Karang Bòlong in Bagelèn. De weg van Adiredjå tot Djetis, gelegen aan de rivier van denzelfden naam, die de grens tusschen Banjoemas en Bagelèn uitmaakt, is 18¼ palen lang, en snijdt een paar palen ten oosten van Adiredjå den wijden, bijna als een zeeboezem te beschouwen mond van een kustrivier, Kali Bengawan geheeten, met behulp eener zeer lange, vlottende bamboezen brug. Verder gaat hij bijna lijnrecht door de strandvlakte, aan de rechterzijde het gezicht biedende op den zandigen zeeoever, aan de linker- op een moerassige streek, die gedeeltelijk in rijke sawahs herschapen is. De opbrengst van rijst is hier zeer overvloedig en lokt in den snijtijd het landvolk van heinde en ver naar dit oord [2]). De Kali Djetis ontspringt op het gebergte dat, ten zuiden der hoofdstad Banjoemas, de breede vallei van de Serajoe van de strandvlakte scheidt, en soms ook al Kendanggebergte genoemd wordt, maar hier in het vervolg door den naam van Zuid Serajoe-gebergte zal worden aangeduid, dien Junghuhn daaraan gegeven heeft [3]). Het hangt samen met de uitloopers van den Soembing en beslaat eene breede strook lands aan weêrszijden der grenzen tusschen Banjoemas en Bagelèn. In dit gebergte ontspringen bijna al de rivieren die de strandvlakten van Banjoemas en Bagelèn besproeien. Het gebergte is uit geologisch oogpunt zeer belangwekkend. Het geheel is tertiair, laagsgewijs gevormd, maar bevat ontelbare trachietische puinbrokken, die in andere gesteenten als ingekneed zijn, en

---

[1]) Zie over Noesa Kambangan en de Segara Anakan T. v. N. I., I. 2. 54; Junghuhn, Java. I. 259, 365; Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 97, 237; Buddingh, N. O. I., I. 214—220; Teysmann, N. T. v. N. I. VIII. 218—225, IX. 349; Blume in Ind. Mag. 2e twaalftal, II. 179; de Hollander, Ld. en Vk. I (3e druk). 327; Jagor, Reiseskizzen. 193.

[2]) Teysmann, N. T. v. N. I., VIII. 125. Den naam Kali Bengawan ontleen ik aan de topographische kaart van Banjoemas. Anderen noemen haar Kali Adiredjå, en Teysmann, die haar als een zeeboezem beschrijft, eenvoudig „de Adiredjo."

[3]) Junghuhn, Java. III. 409.

allerlei metamorphische vormingen, zelfs geheele bergen die uit glimmerschiefer en jaspis bestaan. Het vormt talrijke ketenen, met groote afwisseling van karakter, en is door een menigte smalle sterk vertakte dalen, met westelijke strekking, doorsneden [1]).

De Djetis begint eerst de grens tusschen Banjoemas en Bagelèn te vormen, nadat zij haren voornaamsten voedingstak, de Kali Idjo, heeft opgenomen, die tot op dat punt deze taak vervult. Uit Bagelèn neemt zij slechts weinig water op, maar belangrijken toevoer ontvangt zij uit de Banjoemasche moerassen. Echter heeft haar bed, ofschoon breed (bij de monding wel 300 meters), slechts geringe diepte. Tot op zes palen van hare uitwatering doet de vloed zich bespeuren en tot zoover is zij ook bevaarbaar. Ofschoon aan de Bagelènsche zijde, bij Ajah, dat tegenover Djetis ligt, en verder zuidwaarts het Karangbòlong-gebergte onmiddellijk aan haren oever oprijst, wijkt dit een weinig ten noorden van Ajah genoegzaam terug, om ook hier ruimte te laten voor een uitgestrekte moerasstreek. Wegens het duinstrand aan de Banjoemasche en het rotsgebergte aan de Bagelènsche zijde is de Djetis de eenige afwatering voor het moerassig terrein daarachter; maar de afvoer is ontoereikend en kan in het geheel geen plaats hebben, wanneer de vloed het water in de rivier opstopt en opdrijft [2]). Van Ajah gaat over het zeewaarts vooruitspringend gebergte [3]) een 8½ paal lange, voor rijtuig bruikbare weg naar de desa Karang Bòlong.

De naam Karang Bòlong wordt, gelijk zoovele van dien aard, in verschillende, deels engere, deels ruimere, beteekenissen gebruikt. Ofschoon hij ook aan het geheele district wordt gegeven en het gansche heuvelland tusschen de Djetis ten westen en de Tjinting goeling, de uitwatering der Rawa Babah Bâjâ, ten oosten, gewoonlijk het Karangbòlong-gebergte (zeldzamer het Ajah-gebergte) genoemd wordt, is toch de naam Karang Bòlong, in overeenstemming met zijne beteekenis van „doorboorde rots",

---

[1]) Junghuhn, Java, III. 194 vv., 409; Epp, T. v. N. I. 1849. II. 325 v.; Schilderungen, 447; N. T. v. N. I. XXII. 128.

[2]) V. Schmidt auf Altenstadt, Atlas van Bagelen, bl. 5; Kussendrager, Java. 221.

[3]) Vgl. over dit voorgebergte D. I. bl. 40.

oorspronkelijk slechts eigen aan eene enkele, door het water uitgeholde rotspunt, die wij straks nader zullen leeren kennen, terwijl hij in de eerste plaats is uitgebreid tot het geheel van het kleine bergstelsel, uit de rotsige kammen en spitsen bestaande die de slechts weinig boven het zeevlak verheven eivormige dalvlakte omringen, waarop (en zie hier nog weder eene andere beteekenis van denzelfden naam) het dorp Karang Bòlong is gelegen. Dit bergstelsel is waarschijnlijk niets anders dan een uiteengeslagen, verbrijzelde vulkaan, de uiterste grens eener zuidwaarts van de hoofdlijn der vulkanische werkzaamheid divergeerende opheffing, die hier nogmaals tot eruptie gekomen is. De vlakte die het dorp draagt, is de kraterbodem, en de kammen en spitsen daaromheen zijn de overblijfselen van den kraterwand. Aan de zuidzijde draagt die wand den naam van Karang Koeda. Hij verheft zich daar slechts 181 meters boven het zeevlak, en aanhoudend door de woedende golven bestookt, is hij sterk uitgehold, zoodat hij niet slechts over het water heen hangt, maar ook eene reeks van diepe holen bevat, waarin de cypselus zijne eetbare nesten bouwt. Dit zijn de zoo beroemde vogelnestklippen van Karang Bòlong, waarvan reeds meermalen in dit werk werd gewaagd [1]). Aan de zuidoostzijde is de kraterwand doorbroken door een beek, de Kali Mangis, die een diepe, thans met duizenden kokospalmen bedekte spleet heeft uitgespoeld, waardoor haar water naar zee gaat tot het, na nog de uit een dwarsdal komende Kali Pelet te hebben opgenomen, door de kokende branding als verzwolgen wordt. Aan de oostzijde is over den kraterrand, die hier niet veel hooger dan 150 meters stijgt, een weg gelegd, die naar Soewoek aan de Tjinting goeling voert. Hij slingert zich gedeeltelijk door bosch en biedt op zijn hoogste punt een heerlijk gezicht op het zuidelijk voorgebergte, de bruisende zee en de velden der Bagelènsche vlakte. Het hoogst is de kraterrand aan de westzijde, waar hij tot meer dan 300 meters stijgt, maar noordwaarts lager wordt tot hij in het noordwesten, waar hem de weg naar Ajah snijdt, den gemakkelijk-

---

[1]) D. I., bl. 40, 318. Zie ook bl. 240.

mond, waarin, bij onstuimige zee, de vloed met groote kracht binnendringt. Wanden en bodem en de hooge gewelven zijn gevormd uit opeengestapelde trachiet-conglomeraten en geven, fantastisch door flambouwen verlicht, een tooverachtigen indruk. Maar het treffendste is het donderend geraas der branding, die hare schuimende golven tot diep in het hol drijft. Zij zijn daar echter niet zeer te duchten, tenzij men bang is om nat te worden; want gebroken en getemperd door de voorliggende klippen, hebben ze slechts genoegzame kracht behouden om de ledematen van wie hier een zeebad zoekt, door zachte bespoeling te verkwikken. Wacht men het oogenblik af waarop het water weder terug vloeit, dan kan men zelfs zonder veel moeite naar buiten komen en een der meer verheven rotspunten bestijgen, die door de ziedende branding worden gebeukt. Maar welhaast stijgt het water hooger om ons heen en vervormt zich het bestegen trachietblok tot een rotseiland. Wij zijn omgeven door het woedend geklots der golven, die zich op de steile kust te barsten stooten en, verstuivend in millioenen sneeuwvlokken, hoog boven ons tot het hart der rotsen opvliegen. In den roodgrauwen, hier en daar met festoenen van groen getooiden rotswand, die zich van hier naar het westen uitstrekt, bespeuren wij tal van kloven en holen die tot op en beneden den waterspiegel afdalen, en waarin telkens de kokende golfslag binnendringt, om straks weder met kracht te worden uitgedreven. Te midden van het fijne waterstof vliegen de gierzwaluwen in tallooze zwermen heen en weder om hunne nestjes aan de wanden der spelonken vast te hechten, en boven hen zweeft in groote kringen de zeearend, die zijne prooi met doordringende blikken bespiedt [1]).

De tweede wandeling voert ons van Karang Bòlong langs een

---

1) V. Hŏevell, t. a. p. 111 v.; Junghuhn, Java III. 187; Epp, Schilderungen. 452 v. — Teysmann, t. a. p., bl. 226, beschrijft een dergelijk tooneel, waarbij hij zijne standplaats had genomen op een andere doorboorde rots, die hij voor de eigenlijke Karang Bòlong schijnt te houden, maar waarvan de juiste ligging niet door hem is aangeduid. Daar hij ook den onderaardschen gang vermeldt, en daarbij in parenthesi de woorden „ook een Karang Bòlong" voegt, schijnt werkelijk hier ergens nog een tweede doorboorde rots, in den vorm eener kolossale poort, aanwezig te zijn.

tamelijk steil, maar toch zelfs voor een Javaanschen klepper niet onbegaanbaar pad naar den kam van den Karang Koeda, en biedt ons, behalve den trotschen aanblik van den strijd der elementen aan onze voeten en het onbelemmerd uitzicht over de strandvlakte, de gelegenheid om bekend te worden met de zware taak, den Javanen opgelegd, die met den pluk der nestjes belast zijn. Langs een lange rotanladder, die stevig aan een rotsspits bevestigd is en over den afgrond hangt, dalen zij tot eene diepte van 200 voet naar beneden. Op de plaats der nederdaling staat een wachthuisje en daarbij een waroeboom, die zijne takken over den rand der rotsen uitstrekt. Hier verzamelen zich op het bestemde oogenblik een honderdtal plukkers, en na nogmaals voor het laatst bij den waroeboom geofferd en een schietgebed tot de Njai Loro Kidoel opgezonden te hebben, dalen zij, de een na den ander, langs den loodrechten wand naar beneden. Genaderd tot het hol waarin zij plukken willen, wachten zij het oogenblik af dat de golfslag buiten is, en slingeren zich dan met een zwaai naar binnen, om de stellingen van bamboe te bereiken, die overal langs den wand der spelonken zijn bevestigd, en die hun voet een steunpunt bieden, terwijl zij met de hand of met lange haken den kostbaren buit naar zich toe halen. Inmiddels dringen aan hunne voeten de golven elk oogenblik naar binnen, om weder te worden uitgedreven in eindelooze opvolging. Duizenden gevaren bedreigen hen: bij het afdalen langs de rotanladder kan een duizeling hen bevangen; de vloed kan opzetten en hen in het hol verzwelgen; het rotsbrok waaraan de stellage bevestigd is, kan loslaten en in den afgrond verdwijnen; maar kalm en onbevreesd gaat de Javaan die gevaren te gemoet, vertrouwende op de bescherming der machtige godin van den Oceaan aan wie hij zijne offers heeft gebracht, en gerust dat hij niet zal sterven als de voorbeschikte dag nog niet gekomen is [1]).

De vogelnestklippen zijn op geheel Java, de Vorstenlanden niet uitgezonderd, voor zoover zij niet op particuliere landen voorkomen, een eigendom van den Staat, die ze exploiteert òf

[1]) Van Hoëvell en Epp t. a. pp.; Jagor, Reiseskizzen. 198.

in eigen beheer, òf door verhuring aan de bevolking, òf door verpachting aan de meestbiedenden. In het district Karang Bòlong was vroeger de bevolking tegen geringe betaling verplicht den pluk te bezorgen; de daarvoor aangewezen personen waren van heerediensten vrijgesteld. Later geschiedde de exploitatie eenige jaren lang in vrijen arbeid; maar op 1 Augustus 1871 heeft eene uitbesteding daarvan plaats gehad, tengevolge waarvan, te beginnen met 1 Januari 1872, de exploitatie is toegewezen aan den hoogsten inschrijver voor een tijdvak van 25 jaren en tegen een pachtschat van *f* 37,100 's jaars [1]).

Een weinig ten noorden van Karang Bòlong wijkt het gebergte genoeg van den rechteroever der Tjinting goeling terug om bij de desa Djladri een vlak terrein te vormen, dat bij vloed door het zeewater overstroomd wordt, en daarom werd aangewend tot den aanleg van vischvijvers, waaruit de visch eens à twee malen 's jaars verkocht wordt, terwijl de opbrengst deels aan het onderhoud der vijvers en sluizen besteed, deels onder de bevolking van Soewoek en Djladri, die hier de wacht houdt, verdeeld wordt [2]).

Wij steken thans de Tjinting goeling over, om de groote Bagelènsche vlakte te doorkruisen, die zich van genoemden stroom langs het strand uitstrekt tot aan de Bågåwåntå. Zij is te beschouwen als een voormalige zeeboezem, die eenmaal tot aan den voet van het Zuid Serajoe-gebergte vooruitdrong, en links en rechts door de daarmede samenhangende Karangbòlong- en Kelir-gebergten werd begrensd. Die vlakte heeft van west naar oost eene lengte van 40 palen en van noord naar zuid een breedte die van 10 tot 15 palen afwisselt. Bagelèn behoort in het algemeen tot de sterkst bevolkte gedeelten van Java; maar binnen den omvang der residentie hebben de districten in deze vlakte gelegen weder verre de overhand boven die in het gebergte. In dit opzicht staan de meer binnenwaarts liggende, maar toch nog geheel tot de vlakte behoorende distric-

---

[1]) De Louter, Handl. 2e druk, 179; Epp, Schilderungen. 454; Atlas van Bagelèn. 28; Regeeringsverslag 1871. 67. [2]) T. v. N. I. VIII. I. 214.

ten Poerwåredjå en Koetå Ardjå boven aan, terwijl Djenar en de vlak aan strand gelegen districten Petanahan en Ambal den tweeden rang innemen. Met eene gezamenlijke uitgestrektheid van 180 vierkante palen bevatten die 5 districten op 1 Januari 1870 eene bevolking van 262,000 zielen, of 1450 per vierkanten paal, terwijl in de geheele residentie gemiddeld 677 zielen per vierk. paal gevonden werden. Het allergrootst was het relatieve cijfer in Poerwåredjå, waar het 1750 zielen per vierk. paal bedroeg [1]). Met uitzondering van de smalle duinstrook, die het strand van den Oceaan vormt, is hier bijna geen plekje overgebleven dat niet aan den landbouw is dienstbaar gemaakt, terwijl het Gouvernement bijzondere zorg heeft gedragen om de verdeeling van het water tot bevloeiing der rijstvelden te regelen, en den afvoer van het overtollige, die door het duinzand geweerd werd, te bevorderen. De grootsche werken daartoe aangelegd, vooral die tot verschaffing van een kunstmatigen mond aan de Lo Oeloe of rivier van Keboemen en tot drooglegging van het grootste deel der Rawa Wawar, zijn zeker de belangrijkste merkwaardigheden die deze vlakte oplevert. Zij werden reeds in het eerste deel [2]) van dit werk in eenige hoofdtrekken beschreven. Ik kan er nu bijvoegen, dat ook sedert de verschijning van dat deel, ijverig aan de voortzetting dezer werken door het leggen van dijken en het graven van nieuwe kanalen is gearbeid, en dat de toestand van Bagelèn met betrekking tot bevloeiing en draineering gedurig beter wordt. Van de oppervlakte van 7268 bouws, door de Rawa Wawar beslagen, waren in 1872 reeds 3900 voor den landbouw gewonnen, en men rekende door de voortzetting der werkzaamheden dit getal tot 6000 te brengen. In het genoemde jaar werd het westelijk deel der rawa afgesloten door een dijk van Gentang tot Wawar en werd de watertoevoer door de Gebang geregeld door een dam met sluis, even bewesten Gentang in de rivier gelegd [3]). In 1873 werd het Ketawang-kanaal voltooid, waardoor aan het water der rawa een uitweg naar zee langs de districtshoofdplaats

[1]) Atlas van Bagelèn, bl. 8 en kaart IV.

[2]) Bl. 58 vv. Vgl. Atlas van Bagelèn, bl. 5—7. [3]) Kol. Verslag 1873. 203.

Ketawang werd gegeven [1]). Een dergelijk kanaal, meer westwaarts bij Wawar, kwam gereed in 1874 [2]). In 1875 werd een dam in de Lo Oeloe gelegd, ten einde haar water op te stuwen in de leiding Kedong Samah [3]). In de beide volgende jaren bepaalden zich de werkzaamheden tot een sluis in de monding der leiding Sedagaran, die ook al tot het groote plan der drooglegging van de Rawa Wawar behoort [4]). Het in 1878 opgevatte plan, om door het leggen van een dijk langs het Ketawangkanaal van Sengårå tot Patoet het nut van dat kanaal te vermeerderen en het water der rivier Djali buiten de rawa te sluiten, zal vermoedelijk ook wel reeds een begin van uitvoering gekregen hebben [5]). De vlakte van Bagelèn levert juist aan Nederlandsche ingenieurs een bij uitnemendheid geschikt terrein om hunne bekwaamheid in het ontwoekeren van land aan de macht der watergoden te toonen. Eer Bagelèn Nederlandsch werd, was hier alles aan de krachten der natuur overgelaten; sedert de inlijving wordt zijne vlakte door de werken der genie tot een tweede Nederland gemaakt, en men heeft zich door de aanwinst van uitstekende gronden voor den landbouw beloond gezien. Maar ook hier blijft steeds het gevaar, dat de krachten der natuur, verbolgen over den haar opgelegden dwang, zich losrukken en vreeselijk wreken zullen.

De cultuur van indigo en kaneel, vroeger in de Bagelènsche vlakte op last der Regeering gedreven, heeft opgehouden te bestaan; maar de Handelmaatschappij heeft er nog eene indigo-onderneming, waarvoor de gronden in verschillende districten van de bevolking gehuurd worden. In 1875 werden 5956, in 1876 9846, doch in 1877 slechts ongeveer 2500 kilogrammen indigo verkregen. De te groote uitgebreidheid en verspreiding der aanplantingen heeft in de laatste jaren tot aanmerkelijke beperking geleid [6]). Wat den inlandschen landbouw betreft is

[1]) Kol. Versl. 1874. 182. [2]) Kol. Versl. 1875. 179. [3]) Kol. Versl. 1876. 129.

[4]) Kol. Versl. 1877. 153; 1878. 131.

[5]) Het Verslag over 1879, bl. 130, spreekt slechts in het algemeen over verbeteringen aan de waterleidingen.

[6]) Kol. Versl. 1877. 205; 1878 193. Vgl. Atlas van Bagelèn. 23.

natuurlijk rijst het hoofdproduct, maar daarnevens wordt op belangrijke schaal de cultuur van djagoeng, katjang, kedelé, katèla, kapas, djarak en tabak [1]) gedreven.

Het is evenzeer te verwachten, dat in deze vlakte de schoonste en volkrijkste desa's en negeriën van deze residentie zullen gevonden worden, als dat de natuur er weinig bijzonder opmerkenswaardigs zal opleveren. Volgen wij den weg door de voormalige Ambalsche districten, die op 1 à 1½ paal afstands tamelijk evenwijdig met het strand loopt, dan bereiken wij van Karang Bòlong uit de districtshoofdplaatsen Poering en Petanahan na 6¼ en 11 palen te hebben afgelegd. Van Petanahan naar de voormalige regentschapshoofdplaats Ambal hebben wij weder 11 palen af te leggen en gaan daarbij de Lo Oeloe of Kali Troentoeng [2]) over, door middel van de fraaie steenen boogbrug, waarvan de bouw in 1871 aangevangen en in 1877 voltooid werd. Eene harer bogen heeft eene spanning van 34 meters. Zelfs onder de bruggen dezer residentie, waarvan verscheidene als meesterstukken van architectuur geroemd worden, neemt zij eene eereplaats in [3]).

Ambal is een nette, stille plaats, met een groote aloen-aloen, beplant met prachtige waringins; zij drijft een belangrijken rijsthandel met Jogjakarta, doch biedt niets dat ons tot eenig oponthoud kan nopen. Wij reizen dus dadelijk door naar Ketawang, de 12¾ paal verder gelegen districtshoofdplaats van Wånåråtå. Op weg derwaarts passeeren wij het Wawar-kanaal, en daar aangekomen kunnen wij dat van Ketawang leeren kennen. De voormalige districtshoofdplaats Wånåråtå ligt nog 3½ paal verder, en vandaar hebben wij nog 8¼ paal af te leggen, om bij Djågåbajå, en tegenover Tjongot of Semanggi, het punt der vereeniging van de Lerang met de Bågåwåntå te bereiken. Het is eerst van dit punt af en tot aan hare monding dat de Bågåwåntå, die overigens geheel tot Bagelèn behoort, de grens tusschen die residentie en Jogjakarta vormt. Opmerking verdient het dat dit gedeelte, niettegenstaande de Lerang zich onder een nagenoeg rechten hoek in de Bågåwåntå stort, door de inlanders als de

[1]) Zie over deze producten D. I. 532, 534, 535, 537, 545, 546.

[2]) Zie D. I, bl. 58. [3]) Kol. Versl. 1872. 111; 1874. 129 v.; 1878. 130.

voortzetting van de laatste en niet van de eerste, en dus de Bågåwåntå niet als de hoofd- maar als de bijrivier beschouwd wordt. Zelfs op de topographische kaart van Bagelèn wordt de mond Moeara Kali Lerang genoemd. De oorzaak is dat aan de Mataramsche prinsen de overtocht der Bågåwåntå, die noodlottig was voor een hunner voorzaten, door de adat is ontzegd. Toen nu Dipå Negårå, tegen het einde van den oorlog op Java, zich genoodzaakt zag, ten einde het bepaalde mondgesprek met Generaal de Kock te houden, de Bågåwåntå over te steken, werd dit gedeelte voor den overtocht gekozen, nadat 's prinsen volgelingen hadden uitgemaakt, dat men hier met de Lerang en niet met de Bågåwåntå te doen had, en dus van den overgang hier ter plaatse geen gevaar was te duchten [1]).

Ten noorden van Semanggi vormt de Bågåwåntå niet langer de grens tusschen de beide residentiën, maar tusschen de districten Djenar en Poerwåredjå ten westen en Tjangkreb ten oosten, terwijl zij nog hooger midden door het district Loano stroomt. Volgens de tegenwoordige indeeling behoort Djenar nog tot het regentschap Koetå Ardjå, waartoe ook Wånåråtå gebracht is. De drie andere hier genoemde districten vormen het regentschap Poerwåredjå.

De groote weg van Jogjakarta naar Poerwåredjå, de hoofdstad van Bagelèn, loopt van Djågåbåjå op eenigen afstand van den rechteroever der kronkelende Bågåwåntå over altijd vlak terrein, met rijstvelden en desa's bedekt. Ook de linkeroever der rivier, in het district Tjangkreb, biedt dezelfde tooneelen aan, doch de vlakte gaat hier naar het oosten al spoedig over in de hellingen van het allengs hooger stijgend Kelir-gebergte, dat het grootste gedeelte van Tjangkreb en schier het geheele aangrenzende district Nangoelan in Jogjakarta beslaat. De noordelijke voortzetting dezer bergen over de oostelijke streken van Loano en een deel van het Jogjasche landschap Kali Bawang wordt het Tjatjabansche gebergte genoemd, en nog verder noordwaarts, omstreeks de grenzen van Loano met Ledok en Kadoe, maakt deze naam weder plaats voor dien van gebergte van Menoreh. Al deze namen

[1]) Kussendrager, Java. 217. Vg. boven, D. II, bl. 662.

zijn intusschen vaag en duiden slechts de verschillende onmerkbaar in elkander overgaande deelen van een bergreeks aan, die, van den Soembing uitstralende, zich tot zeer nabij Semanggi, en derhalve tot op een kleinen afstand van het zuiderstrand voortzet, en dus de Bagelènsche vlakte aan de oostzijde omlijst, gelijk het Karangbòlongsche gebergte aan de westzijde. Over de hoogste toppen van het Kelir-gebergte gaat de grenslijn van Bagelèn met Kadoe en Jogjakarta. De Koenir, op de grens van Loano met het district Menoreh in Kadoe, stijgt tot 969, de Gepak, op de grens van Tjangkreb met Nangoelan, tot 857 meters. Een weinig ten noorden van laatstgenoemden berg verheft zich, evenzeer op de grens, de G. Kelir, waaraan de naam van het gebergte is ontleend, en die zelf, naar men beweert, zoo genoemd wordt, omdat zijn steile kalkwand aan het wit katoenen scherm doet denken, waarachter de wajang-poppen vertoond worden [1]). Wij zullen dezen berg en de druipsteengrotten in zijne nabijheid nader leeren kennen, wanneer wij tot de residentie Jogjakarta genaderd zijn, en dan ook zal ik over het geognostisch karakter van het gebergte, dat alleen aan die zijde wat nader onderzocht is, in eenige bijzonderheden treden. Hier zij het genoeg op te merken, dat het grootendeels schijnt te bestaan uit overblijfselen van opgeheven koraalbanken, rustende op een basis van trachiet [2]). De koffiecultuur is in het district Tjangkreb nogal belangrijk, ofschoon niet in die mate als in Loano, dat, zoo wij het regentschap Ledok uitzonderen, het rijkste koffiedistrict van Bagelèn is. In Loano vindt men nog de zoute bron Banjoe Asin, die echter zeer weinig te beteekenen heeft [3]).

Tusschen den voet van het gebergte en den oever der Bagawanta loopt een te paard bruikbare weg, die bij Semanggi aanvangt en bij de districtshoofdplaats Tjangkreb uitkomt op den weg die van Sentålå en Jogjakarta dwars door het Kelir-gebergte naar Poerwaredja voert. Aan dezen weg liggen o. a. de desa's

[1]) Zie D. I, bl 452 v.

[2]) Ik verwijs voorloopig over dit gebergte naar de berichten der mijn-ingenieurs Arntzenius en van Dijk, in N. T. v. N. I, I. XXVIII. 284—288, en Jaarb. v. h. Mijnwezen in N. I., I. 1. 168—187.

[3]) N. T. v. N. I. XX 384, XXII. 128.

Bedoek, Bagelèn en Gangeng. In de eerste wordt het graf der Njai Bagelèn gewezen; de tweede, naar hare lingga-zuil genoemd, gaf haren naam aan de geheele residentie; en te Gangeng ligt Pangeran Djåjå Koesoemå begraven, een van het hof zijns vaders gebannen Mådjåpahitsche prins, die de stichter werd van het rijkje Banjoe Oerip, waarvan wij straks de overblijfselen zullen bezoeken [1]). Men is te Tjangkreb nog slechts 2¼ paal van de hoofdplaats van Bagelèn verwijderd. Den vroeger vermelden weg langs den anderen rivieroever volgende, bereikt men haar over Poerwådadi, de tegenwoordige, en Djenar de voormalige hoofdplaats van het district Djenar, en heeft men van Djagabaja naar Poerwadadi 6, vandaar naar Djenar 1, van Djenar tot Poerwaredja 7 palen af te leggen.

Poerwaredja ligt aan de Bagawanta, over welke hier een fraaie steenen brug ligt. Tijdens den Java-oorlog waren hier een paar schansen gebouwd, Brenkelan en Gedong Kebo genaamd, waarbij eene onregelmatige en gedeeltelijk vrij onoogelijke desa lag. Na de inlijving van Bagelèn in het Nederlandsch gebied, werd deze plaats, om hare schoone ligging in een vruchtbare vlakte en aan een frissche rivier, tot de hoofdplaats der nieuwe residentie bestemd, en ontving zij den naam van Poerwaredja, „ontluikende bloei" [2]). De naam Gedong Kebo, veelal ten onrechte Kedong Kebo uitgesproken, bleef echter eigen aan het ten zuiden der stad aangelegde militair kampement, dat met casernes, cantines, officierswoningen en hospitaal is toegerust, en waar ook in 1848 de pupillenschool voor onverzorgde kinderen van Europeesche militairen werd gevestigd, doch, hoe goed ook overigens ingericht, zoo slecht werd gehuisvest, dat op 12 Maart 1856 de drie gebouwen, uitmakende de kaserne, gymnastie- en ambachtszaal van het corps, bij een hevigen storm plotseling ineenzakten,

---

[1]) T. v. N. I. 1860, I. 207. Zie verder boven bl. 406 v.

[2]) Poerwåredjå is de naam van onderscheidene plaatsen op Java. Hij is ontleend aan het Sanskriet en schijnt eigenlijk „oostelijk rijk" te beteekenen (zie Roorda, Jav. Wdbk. 187 b). De Javaan neemt het echter met die Sanskrietnamen zoo nauw niet, en hecht wellicht inderdaad aan dien naam Poerwaredja de in den tekst vermelde en door verschillende schrijvers opgegeven beteekenis.

zoodat een sergeant en verscheidene pupillen ellendig omkwamen. De overige leerlingen zouden, van alle woning verstoken, onder den blooten hemel hebben moeten blijven, zoo niet de officieren en andere Europeanen hen bij troepen van 12 tot 14 onder dak hadden genomen. De Gouverneur-Generaal, van de ramp onderricht, gelastte de verplaatsing dezer nuttige inrichting naar Gombong, waar wij haar op het vervolg van onzen tocht door Bagelèn zullen aantreffen. Ofschoon Poerwaredja, tengevolge der krijgsgebeurtenissen in 1825—1830, een militair centrum geworden was, heeft men echter spoedig afgezien van het plan om er belangrijke versterkingen op te richten. Er is dan ook slechts een klein fort of blokhuis nabij de rivier gebouwd, dat de wegen naar Semanggi en Keboemen bestrijkt. Toch heeft Poerwaredja nog altijd een talrijk garnizoen, wat waarschijnlijk is toe te schrijven aan de steeds voortdurende onzekerheid omtrent het voor Java het best passende defensiestelsel. Men heeft er onder andere op gewezen, dat, in geval van een oorlog, Poerwaredja de meest geschikte plaats zou zijn voor de vestiging van de Hooge Regeering, en dat het daarom raadzaam zou zijn reeds in vredestijd haar daarvoor in te richten. Zoolang men nu hiervan niet bepaaldelijk heeft afgezien, is het natuurlijk dat men de zaken te Poerwaredja laat zooals ze zijn, in de overtuiging dat, wel is waar, de plaats waar het algemeen bestuur gevestigd is, bevrijd moet blijven van het oorlogsrumoer en daarom geen hoofdpunt der defensie mag wezen, maar dat zulk een plaats toch ook niet geheel open en zonder wijkplaats mag gelaten worden.

Poerwaredja onderscheidt zich door een ruimen en grootschen aanleg; door een groote aloen-aloen, waaraan tegenover den dalem van den Regent een fraai en uitgestrekt residentiehuis is gebouwd, terwijl aan datzelfde plein in 1837 een groote, steenen moskee gesticht is; door onderscheidene breede en fraai beplante, met levende heggen bezoomde wegen en dwarswegen; door nette inlandsche kampongs, en door een grootendeels uit steenen huizen bestaande Chineesche wijk. De woningen der Europeanen, deels aan de aloen-aloen, deels langs de voornaamste wegen, hetzij van steen of hout gebouwd, zijn wel is waar veelal eenvoudig,

maar dit verhindert niet dat Poerwaredja met zijne talrijke bevolking tot de schoonste plaatsen van Java behoort, gelijk het ook tot de gunstigste voor de gezondheid gerekend wordt. In de kampong Brenkelan aan de noordzijde der hoofdplaats, langs den weg naar Loano, wordt des Zondags en Donderdags, en te Gedong Kebo aan de zuidzijde wordt des Dinsdags en Vrijdags pasar gehouden. Vooral de pasar van Brenkelan heeft een grooten naam en wordt druk bezocht, daar hij door de vele takken van inlandsche nijverheid die te Poerwaredja bloeien, rijkelijk voorzien wordt van al wat aantrekkelijk is in de oogen der bevolking. Weven, blauwverwen, batikken, touw slaan, netten breien, matten vlechten, geelgieten, steenen en pannen bakken, meubelen maken, olie persen en vervaardiging van deloewang of Javaansch papier zijn de voornaamste takken van nijverheid die te Poerwaredja worden uitgeoefend. De laatstgenoemde industrie is hier, gelijk elders, schier geheel in handen der geestelijkheid [1]).

Aan de reizigers die Poerwaredja bezoeken, is een uitstap naar den 5 à 6 palen oostwaarts van daar in het Kelir-gebergte, district Loano, gelegen Goenoeng Wanggi bijzonder aan te bevelen. Hij is een der hoogste toppen van dit gebergte en verheft zich tot ongeveer 700 à 800 meters. Men wijst er het graf van Raden Djamboe, een Mataramschen prins, die het eerst den Islam in Bagelèn zou hebben verkondigd, en hier een tempel stichtte, waarvan de plaats, ten westen van het graf, door twee groote steenen, overschaduwd door heerlijk bloeiende boomen, is aangewezen. Bij het graf bevinden zich nog twee kleinere, waarin de priesters begraven liggen die Raden Djamboe in zijne taak behulpzaam waren, en binnen de omheining van het graf werd ook het stoffelijk overschot van Raden Toemenggoeng Pringgâ Di Wirâ, een vroom man uit Loano, op zijn eigen verlangen ter aarde

[1]) Vgl. over het inlandsche papier. D. I. bl 591. De hier over Poerwaredja medegedeelde bijzonderheden zijn getrokken uit Bleeker, T. v. N. I., 1850. II. 79; Buddingh, N. O. I., I. 187, 189; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 60; Atlas van Bagelen. 34, 38; de Vaynes van Brakell, verdediging enz. 293 v.; Losse aanteekeningen in T. v. N. I., 1860. I. 204, en wat de pupillenschool betreft T. v. N. I. 1850. II. 71; 1851. I. 89; 1856. II. 133.

besteld. „Goenoeng Wanggi" wordt door de inlanders verklaard: „berg waarvan de heilige geur des geloofs is uitgegaàn."

Eene andere merkwaardigheid van dezen berg bestaat daarin, dat hij volgens de meening der Javanen de eenige plaats is waar eene soort van waroeboom groeit, die onder den naam van Waroe Goenoeng Wanggi bekend is, en bijzonder geschikt wordt geacht voor het maken van lansschachten, zoodat eene enkele schacht van dit hout met 30 à 40 gulden betaald wordt. De grootste stammen zijn 25 à 30 voet hoog en hebben 24 à 30 rijnl. duimen in omtrek. De stam groeit recht op en heeft een grijswitte kleur en een sterk vertakten top; iedere stam levert van 4 tot 8 schachten. Bij het kappen der boomen worden zeer bijzondere voorzorgen in acht genomen. Eerst wordt de kruin afgehouwen en daarna de stam van onder tot boven in tweeën gespleten, maar zorgvuldig met banden bijeengehouden, totdat de ééne helft aan den voet is afgehakt, waarna zij met veel voorzichtigheid naar beneden wordt gelaten; want indien zij viel zou zij alle waarde verloren hebben. Daarna wordt evenzoo met de andere helft gehandeld. De schachten uit dit hout vervaardigd worden ook steeds met denzelfden eerbied behandeld. In de familie der regenten van Poerwåredjå worden er twee bewaard, die met edelgesteenten bezet zijn en ieder hun eigen naam hebben, zooals trouwens dikwijls bij in bijzondere achting staande wapenen het geval is.

Een wonderlijke legende is met deze waroeboomen verbonden en wordt als grond hunner heiligheid aangevoerd. In ouden tijd zou een persoon, met bovennatuurlijke kracht begaafd (waarschijnlijk een sangtåpå), op dezen berg gewoond hebben. Eens was hij door de hem vijandige bewoners van den omtrek in het nauw gebracht en toen het hem aan middelen tot verwering begon te falen, liet hij een groote slang uit de lucht vallen, ving ze en hieuw ze in tweeën, begroef het bovendeel, maar plantte den staart in den grond. Deze schoot onmiddellijk wortel en bracht in een ommezien een waroeboom voort, uit welks hout hij de lansschachten vervaardigde waarmede hij zonder moeite zijn vijanden overwon [1].

[1] T. v. N. I. 1860. I. 205 v.

Op 4 à 5 palen ten zuidwesten van Poerwaredja ligt de desa Banjoe Oerip, die voor het overblijfsel gehouden wordt van den alouden zetel van een rijkje van dien naam, dat door een vazal van Madjapahit werd bestuurd. Ook wordt een weinig westwaarts vandaar te Mendiran het als heilig vereerde graf aangewezen van Kjai Ageng Mendiran, die, volgens de overlevering, een zoon was van eene door Amangkoe Rat II weggevoerde dochter van den in 1680 door hem ten val gebrachten Pangéran van Giri, en wiens naam als bestuurder van deze streek bij de bevolking in gezegend aandenken is gebleven [1]).

Wij willen thans van Poerwaredja naar Banjoemas terugkeeren langs den grooten weg die de vlakte van Bagelèn op grooteren afstand van het strand doorsnijdt, en ons met de hoofdplaatsen en eenige der aanzienlijkste desa's van de regentschappen Koetâ Ardjâ, Keboemen en Karang Anjar zal bekend maken. De geheele weg, minder rechtlijnig dan die langs het strand, ofschoon de afstand tusschen beide slechts van vijf tot tien palen afwisselt, heeft van de hoofdstad van Bagelèn tot aan de Banjoemasche grens een lengte van 47½ palen; waarbij dan nog 18½ palen komen voor den afstand van die grens tot aan de Banjoemasche hoofdstad. Deze geheele weg, voor zoo ver hij door Bagelèn gaat, biedt ons weinig meer dan het gezicht op aaneengeschakelde desa's en sawah's, doch zal ons, bij eenigszins langer verwijl in eenige der plaatsen die wij doortrekken, de gelegenheid bieden om door kleine uitstapjes met sommige merkwaardigheden kennis te maken.

Reeds op 7½ paal afstands van Poerwaredja bereiken wij de negeri Koetâ Ardjâ of Koetâ Redjâ [2]), gelegen aan de Djali-rivier, die hier de regentschappen Poerwaredja en Koeta Ardja vaneen scheidt. De plaats zelve heeft niets merkwaardigs, maar ontleent eene zekere vermaardheid aan de bekende tempelgrotten, die echter wel in het regentschap Koetâ Ardjâ, maar op 8 à 10 palen afstands van de hoofdplaats, meerendeels in het district Kemiri, gelegen zijn. Om ze te bereiken volgen wij den grooten weg nog 5 palen

[1]) T. v. N. I. 1860. I. 207. Vgl. boven, D. II. 388.
[2]) Ardjâ en Redjâ zijn woorden van ééne beteekenis.

ver westwaarts en slaan dan een zijweg rechts in, die ons voert naar het 3 palen verder gelegen Pitoeroeh, hoofdplaats van een district van gelijken naam. Van hier vervolgen wij den weg noordwaarts en bereiken weldra het einde der vlakte. Na de eerste lage heuvelrij overschreden te hebben, komen wij bij de desa Kali Tepoes in het gebied der Kali Glagah, een sterk kronkelende, in den westmoeson vrij waterrijke rivier. In honderd bochten slingert zich de weg door de diepe, vaak schilderachtige vallei, terwijl telkens de rivier moet doorwaad worden tot men den dicht begroeiden bergrug Goenoeng Lawang bereikt [1]). Hier vindt men de belangrijkste grottengroep; de tweede, die van G. Tebasan, ligt een paal verder noordwaarts en men volgt, derwaarts rijdende, steeds hetzelfde riviertje. Om de grotten van Watoe Lawang te bezoeken, moeten wij op onzen weg tot voorbij de desa Kali Tepoes terugkeeren; terwijl die van Merden westwaarts vandaar, deels bij, deels over de grens van Pitoeroeh met het Keboemensche district Premboen gelegen zijn [2]). Wij hebben die grotten zelve, als merkwaardige gedenkteekenen van het Siwaïsme in deze streken, reeds vroeger leeren kennen [3]).

Op den grooten weg, ter plaatse waar wij dien verlieten, teruggekeerd, hebben wij nog 3¼ paal af te leggen tot Premboen, de gelijknamige hoofdplaats van het eerste district in het regentschap Keboemen. Wij hebben echter even weinig reden om ons hier op te houden, als bij de nu volgende districtshoofdplaats Kedong Tawon, die weder 5¾ palen verder ligt, en eerst de nog 7¾ palen vandaar verwijderde regentschapshoofdplaats Keboemen is belangrijk genoeg om ons tot een kortstondig oponthoud te nopen.

Keboemen ligt aan de Lo Oeloe, die ook wel rivier van Keboemen genoemd wordt. Deze stroom heeft hier pas het gebergte verlaten en is zelfs aan de overzijde nog bezoomd door een heuvelrij, die eerst tegenover Keboemen eindigt. Hij voert uit het gebergte eene groote verscheidenheid van trachietische rolsteenen af, die dikwijls schoone kristallen van kwarts en veldspaath

---

[1]) Op de topographische kaart staat G. Lanang.
[2]) Kinder in T. v. I. T. Ld. en Vk. I. 90 93 v.
[3]) Zie D. II, bl. 67.

bevatten. De negerie Keboemen is ruim aangelegd en doorsneden van goede wegen, die hier en daar met lommerrijk geboomte prijken. De geheele plaats heeft een aangenaam en vriendelijk voorkomen, ofschoon geen enkel gebouw er bijzondere aandacht verdient, behalve den dalem van den Regent, waarvoor een fraaie pandåpå prijkt, versierd met snijwerk, rood en verguld, en opschriften in gouden letters, en gestoffeerd met groote spiegels en fraaie lampen [1]).

Een uitstap van Keboemen in het Zuid Serajoe-gebergte is niet van belang ontbloot. Acht palen ten noorden van Keboemen, bij de desa Sambådå, en drie palen oostwaarts vandaar bij Wadas Malang worden aan den oever der Lo Oeloe bronnen van zoutachtig water aangetroffen, waaraan zich de karbouwen gaarne vergasten, maar die bij hoogen waterstand geheel door het rivierwater overdolven worden [2]). Westwaarts van de rivier worden, bij den ruim 400 meters hoogen berg Tjondong, twee plaatsen aangewezen waar vroeger warme bronnen ontsprongen, die echter sedert omstreeks 30 jaren hebben opgehouden te vloeien. Het terrein waarop zij voorkwamen, heeft het aanzien van een ingestorten kraterbodem. Het is omgeven door reusachtige rotswanden en bezaaid met soms 30 ellen hooge, los op den grond liggende brokken, die uit een zeer hard trachiet-conglomeraat zijn gevormd [3]).

Voorbij Keboemen wordt de weg aangenamer. Wel loopt hij nog steeds door vlak en moerassig terrein, maar aan de rechterzijde vertoonen zich meer en meer de vooruitdringende heuvelrijen van het bergland dat zich noordwaarts tot aan het dal der Serajoe uitstrekt. Aan de andere zijde der Lo Oeloe, op slechts ½ paal afstands van Keboemen, ligt Pedjagoan, de hoofdplaats van het district Soka, het eerste van het regentschap Karang Anjar, welks gelijknamige hoofdplaats wij zeven palen verder bereiken. De negerie Karang Anjar ligt aan het riviertje Abang, dat,

---

[1]) Buddingh, N. O. I., I. 205; Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 84; Epp, Schilderungen. 447—449, en T. v. N. I. 1849. II. 326; T. v. N. I. 1860. I. 208.

[2]) N. T. v. N. I. XX. 383, XXII. 131 v.; Junghuhn, Java. II. 1350.

[3]) N. T. v. N. I. XX. 384, XXII. 129.

met zoovele andere, zijne wateren aan de Rawa Babah Bâjâ toevoert. De plaats doet in vriendelijk voorkomen voor Keboemen niet onder, al is zij minder aanzienlijk. De bevolking is vrij talrijk en des dingsdags en vrijdags wordt er op de groote marktplaats een druk bezochte pasar gehouden [1].

Wederom rijden wij 5 palen verder en bereiken de districtshoofdplaats Gombong, die vooral bekend is door de belangrijke rol welke haar in het defensiestelsel van Java door den Gouv. Gen. van den Bosch was toegedacht. Maar ook hier weder bleek de veranderlijkheid der inzichten die zich zoo vaak in Indische zaken, maar nergens meer dan in de militaire aangelegenheden, doet gelden. Onder de directie van den Generaal van der Wijck werd hier de aanvang gemaakt met het bouwen van een duchtige sterkte, die den naam van Generaal Cochius zou dragen, ter herinnering aan een der helden van den Javaanschen oorlog. In 1846 was het centrale gedeelte of zoogenaamde reduit, een steenen achthoek, die door kenners bewonderd wordt, nagenoeg voltooid, maar ontbraken nog al de buitenwerken, toen plotseling de arbeid op hooger last gestaakt werd. De strijd over de strategische waarde dezer plaats schijnt tot heden niet te zijn opgelost; ten minste men heeft de versterkingen in statu quo gelaten. Inmiddels is de pupillenschool, na de ramp die haar in 1856 te Gedong Kebo overkwam, naar de sterkte te Gombong verplaatst, waar deze nuttige inrichting tot heden onder de waakzame zorg der Regeering in stand is gehouden [2].

De omstreken van Gombong bieden gelegenheid tot belangwekkende uitstapjes in dat gedeelte van het Zuid Serajoe-gebergte dat meer bijzonder onder den naam van Karang-anjarsch gebergte bekend is en langs de westzijde van Gombong heen in lage heuvelreeksen zuidwaarts uitloopt, tot het in het ons reeds bekende Karangbòlong-gebergte overgaat. Terwijl in dit laatste trachiet het hoofdgesteente is, vertoont zich van Rangkah aan de Tjinting

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 84.

[2]) Epp, Schilderungen. 449 v.; Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 85; Buddingh, N. O. I., I. 205; de Vaynes van Brakell, Verdediging van N. I. 290; de Louter, Handl. 2e dr. 313.

goeling noordwaarts voornamelijk kalk, die echter op trachiet rust, terwijl een groenachtige zandsteen als verbindend lid optreedt. De kalkheuvelen spreiden de schilderachtigste rotspartijen ten toon, en in de dalkloven ziet men, te midden van den prachtigsten plantengroei, bruisende watervallen zich van kolossale trachietbrokken afstorten. Waar men daarentegen een vrij uitzicht genieten kan, ziet men steeds de reusachtige massa's van Slamat, Prahoe, Sindårå en Soembing aan den horizon verrijzen. In het kalkgesteente vindt men vele druipsteengrotten, die aan tal van vledermuizen en slangen, enkele malen zelfs aan tijgers tot schuilplaats strekken; vooral munt de grot van Rågådånå, omstreeks vijf palen zuidzuidwest van Gombong, door prachtige stalaktieten uit. Slechts op eenige weinige plaatsen vindt men koffietuinen en djatiplantsoenen, maar over het algemeen wisselt het hooge woud af met alang-velden en kreupelbosschen. Tijgers komen nog dikwijls hier voor, en soms ontmoet men ook rhinocerossen en bantengs, die echter meer en meer wijken voor de zich allengs uitbreidende cultuur. Aan vele localiteiten zijn ook hier legenden verbonden, en vele overblijfselen der oudheid, bronzen en looden beeldjes, gouden ringen, eene klok van witkleurige compositie en dergelijke, zijn in deze streken opgegraven [1]). Bijzondere vermelding verdient nog eene minerale bron nabij de desa Sempoer, die zeven palen noord-noordwest van Gombong aan den voet van den berg Marababoe is gelegen. Men wandelt vandaar nog een paal verder langs den steilen rotswand van den Wagir Soeroe, doorwaadt de rivier van Djati Negårå en beklimt dan, dwars door het struikgewas en over losliggende steenbrokken, den 150 voet hoogen G. Sangoelårå, op welken tusschen het gesteente het helder gekleurde, naar zwavel riekende en zoutachtig smakende warme water uit den grond borrelt en langs den rotswand afsijpelt. De inlanders vangen het in bamboeleden op en gebruiken het tot wassching bij huidziekten. Na zware regens is de weg naar deze bron geheel onbruikbaar [2]).

---

[1]) Epp, Schilderungen, 447, 449 v. en T. v. N. I. 1849. II. 326; Atlas van Bagelen. 2.

[2]) N. T. v. N. I. XX. 328, XXII. 130; Epp, Schilderungen. 450.

Van Gombong naar de Banjoemasche grens bedraagt de afstand nog 6 palen. De weg loopt door de rijstvelden van Selåkertå en Bawang en over het laagste gedeelte der verbinding tusschen het Zuid Serajoe- en Karangbòlong-gebergte. Na het grensriviertje Kali Idjo te zijn overgegaan, bevinden wij ons in het district Kaliredjå, het zuidelijkste van het regentschap Banjoemas. Het deel van het district dat aan onze linkerhand ligt, is laag en moerassig en behoort tot de strandvlakte; aan onze rechterhand rijst, op kleinen afstand van den weg, het Zuid Serajoegebergte langzaam omhoog. Het ligt nog gedeeltelijk woest, maar toch zijn er sedert de vestiging van het Nederlandsch gezag een menigte nieuwe desa's verrezen en op vele plaatsen is het bosch gekapt en het terrein voor den aanleg van sawahs en enkele koffietuinen gezuiverd. Op 5¾ paal van de grens bereiken wij het hoofddorp Kaliredjå, gewoonlijk Soempioeh geheeten, besproeid door de Kali Djaring, die zich weldra in de moerassen verliest, en bekend door zijn groote marktplaats. Zeven palen verder, bij den post Boentoe, splitst de weg zich in twee takken. In west-noordwestelijke richting voortgaande zouden wij, na 5¼ paal te hebben afgelegd, het ons reeds bekende Sampang [1]) bereiken; wij kiezen echter den weg die ons noordwaarts, dwars door het heuvelland, over een juist even grooten afstand naar de hoofdstad Banjoemas voert. De bergrug [2]) waarover deze weg gelegd is, stijgt tot ongeveer 180 meters en bereikt zijn hoogste punt bij de desa Pager Alang, waar uitkappingen van meer dan 50 voet diep zijn noodig geweest om hem berijdbaar te maken. Heeft men, na een op vele punten steile klimming, deze pashoogte bereikt, dan ziet men de bekoorlijke vallei der Serajoe in de diepte voor zich. Onder het afdalen trekken de Europeesche begraafplaats, met hare hooge witte

---

[1]) Zie boven, bl. 418.

[2]) Ik ben zeer onzeker omtrent den naam van dezen bergrug. Bleeker (T. v. N. I. 1850. II. 85), dien ik hier overigens voornamelijk volg, noemt hem G. Kalongan, de kaart van Jungbuhn G. Karang Raoe, de topographische kaart G. Blombangan. Ook komt op de laatste hier geen dorp Pager Alang (Jungh.) of Pagralen (Bleeker) voor. Zie over dezen weg ook nog Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 231.

tomben, en daarachter het nog op vrij grooten afstand van de stad gelegen, maar door een schoonen, rechten weg met haar verbonden prachtige residentiehuis, met zijn fraaie bijgebouwen en sierlijke tuinen, het oog, terwijl nog verder de regelmatige, door ruime en fraai beplante rijwegen doorsneden vierkanten en de nette Europeesche huizen van de stad zelve steeds duidelijker te voorschijn treden.

Banjoemas is heerlijk gelegen in een met rijstvelden bedekte vlakte of kom, waarvan de zuidelijke helft door het zoo vaak reeds vermelde Zuid Serajoe-gebergte, de noordelijke door de kronkelende Serajoe zelve wordt omsloten. Het is een vroolijke en levendige plaats, ofschoon het bevolkingscijfer niet groot is. De inlandsche kampongs bevatt'en nu een dertig jaren geleden omstreeks 4000 Javanen, welk getal echter na dien tijd zeker meer dan verdubbeld is. Dat der Chineezen, toen op 200 begroot, zal vermoedelijk ook belangrijk zijn toegenomen. Overigens bevat de plaats zelve geene bijzondere merkwaardigheden, maar des te meer verdienen een paar uitstapjes aanbeveling, waartoe de schoone omstreken uitlokken [1]).

Het eerste tochtje ondernemen wij te water, in eene gemakkelijke tentprauw gezeten, om de schilderachtige tooneelen gade te slaan die de kronkelende Serajoe aanbiedt, waar zij, na eerst haren loop westwaarts langs den voet van het Zuid Serajoe-gebergte te hebben voortgezet, zich omstreeks 6 palen beneden de hoofdstad, langs den stroom gerekend, zuid-zuidwestwaarts wendt, om door de kloof heen te breken, die het genoemd gebergte scheidt van de ons reeds eenigermate bekende kalkheuvelen welke ten zuiden van Adjibarang, langs de grens der districten Adjibarang en Poerwakerta met Djamboe, de laatste uitloopers van het Dajaloehoersche gebergte vormen [2]). Verder dan de desa Gambar Sari, waar de rivier op omstreeks tien palen afstands van Banjoemas de kloof verlaat, om haren weg naar het nog 10 palen verder gelegen Selarang [3]) door de strandvlakte voort te zetten, willen wij onzen tocht niet uitstrekken; want hier verliest de vaart het grootste

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 94. [2]) Zie bl. 412. [3]) Boven, bl. 414.

deel harer bekoorlijkheid. Maar zoolang wij tusschen het gebergte blijven, weiden onze blikken over de schoonste landschappen die men zich kan voorstellen. De kloof is op sommige punten nauwelijks een halven paal breed en is over hare geheele lengte langs de rivieroevers met desa's getooid. Daarachter verheffen zich links en rechts de tallooze koppen en koepels van het gebergte, die tot ongeveer 300 meters boven het zeevlak oprijzen, nu eens bedekt met het prachtigste plantenkleed, dan weder de steile, witte wanden, nagenoeg naakt, prijs gevende aan het brandende zonlicht, dat door den witten kalksteen in hellen gloed wordt teruggekaatst [1]).

Van geheel anderen aard is een tweede uitstap dien wij van Banjoemas uit ondernemen, met het oogmerk om het heerlijk panorama te genieten dat zich voordoet aan den verrukten blik der beklimmers van den berg Koemawi, die 3 à 4 palen oost-zuidoost van de hoofdstad, op de grenzen der districten Banjoemas en Kaliredjå, zich boven alle omliggende toppen van het Zuid Serajoe-gebergte verheft. Op de kruin is een pasanggrahan, die ons de gelegenheid biedt om rustig den blik te laten weiden over de onafzienbare landkaart aan onze voeten uitgespreid. De zware nevel die, naar wij ons voorstellen, op het oogenblik onzer aankomst nog het landschap bedekt, trekt langzamerhand op, en zoo wordt het ons oog vergund zuidwestwaarts door te dringen tot Tjelatjap en Noesa Kambangan en vandaar langs de gansche kustlijn de branding op het strand te zien breken. West- en noordwestwaarts vertoont zich op den achtergrond het woeste Dajaloehoer-gebergte, en langs den noordelijken voet der Zuid Serajoe-bergen, in wier midden wij ons bevinden, zien wij de glinsterende wateren der Serajoe kronkelen, omzoomd door het geboomte der desa's die langs hare boorden elkander gedurig opvolgen, en gevoed door de talrijke bergstroomen die van de hellingen van den Slamat afdalen. Dat trotsche berggevaarte rijst in het noord-noordwesten aan den gezichteinder omhoog. Van den Slamat hebben de lavastroomen zich in alle richtingen verspreid over het nep-

---

[1]) Bleeker T. v. N. I, 1850. II. 95.

tunische land aan zijn voet, zuidwaarts tot aan de diepe insnijding door het bed der Serajoe gevormd, oostwaarts tot omstreeks Poerbalinggå, waar de tertiaire gronden weder te voorschijn treden. Zeer gelijkmatig gaat de Slamat aan de zuidzijde over in een tamelijk effen en glooiend terrein, dat zich in een wijden halven kring over zijn voet uitbreidt, uitgestrekte golvende terrassen vormende, die deze streek tot eene der vruchtbaarste en voor den rijstbouw meest geschikte van Java maken. Tal van bloeiende dorpen, van Adjibarang tot Poerbålinggå, zijn in boogvormige rangschikking op dien zacht hellenden bodem gelegen en door goede rijwegen verbonden, die wij straks nader zullen leeren kennen. Slechts op één punt noordwest ten noorden van onze standplaats, bij de desa Kemoetoek, vertoonen zich aan de helling van den grooten berg een paar spitse, duidelijk begrensde voorgebergte-koppen. Het gansche gebogen en afhellende vlak ligt voor ons uitgespreid, en als wij den blik verder oostwaarts laten dwalen, dan volgen wij steeds verder de slangvormige bochten van de Serajoe en van haren voornaamsten, van den Rågå Djambangan komenden, later bijna evenwijdig met haar loopenden zijtak, de Pekatjangan, die echter, alvorens zich met haar te vereenigen, op Javaansche manier zijn naam met dien van Kali Kelawèn verwisselt, na een kleinen uit het noorden komenden stroom van dien naam te hebben opgenomen. Verder oostwaarts verliest zich de Serajoe voor ons oog in het diepland van Bandjar Negårå, maar zien wij aan hare noordzijde het hoogland van Karang Kobar verrijzen, terwijl aan den horizon de Prahoe, de Sindårå en de Soembing hunne hooge toppen tot in de wolken heffen. Het glinsterend zilver der kronkelende rivieren, de bekoorlijke verscheidenheid van het groen en de omlijsting door het blauwe gebergte vormen een geheel waaraan zich de blik niet verzadigen kan [1]).

Omstreeks drie palen oostwaarts van den Koemawi loopt de grens tusschen de districten Banjoemas en Poerwåredjå, welk laatste zich uitstrekt van de Serajoe, die zijne noordelijke grens

[1]) T. v. N. I. 1860. I. 177, aangevuld uit Junghuhn, Java. II. 172

tegen Tjahjånå en Bandjar uitmaakt, tot aan Kaliredjå en het Bagelènsche district Gombong. In Poerwåredjå liggen een paar heilige graven, die bij de bevolking in hoog aanzien staan. Het eerste is het graf van den Panembahan Goemelem, dien men voor den grootvader houdt van den Senåpati, grondlegger van het huis van Mataram. Het ligt even buiten de desa Goemelem, waarvan de bevolking met het onderhoud van dit graf is belast. Niet ver van daar vindt men op een moeielijk toegankelijke bergspits het graf van Djaja-ning-Rat Panembahan Girilangan, een Mådjåpahitschen prins die den Islam aangenomen en in deze streken zou gepredikt hebben. Een langwerpig vierkante zerk, waarover een houten, door een steenen muur omgeven gebouwtje is opgericht, is hier, gelijk gewoonlijk, alles wat de rustplaats van zulke heiligen kenmerkt [1]).

Na het bezoek dezer graven begeven wij ons naar de districtshoofdplaats Poerwåredjå, die aan de Serajoe ligt, ter plaatse waar zij de Kali Sapi opneemt en hare bevaarbaarheid aanvangt. Dit dorp is oostwaarts, door een weg langs de Serajoe, die 21½ paal lang is, met Bandjar Negårå verbonden. Wij zullen echter die plaats langs een anderen weg bereiken, en keeren nu naar Banjoemas terug, langs een elf palen langen, steeds door desa's en rijstvelden voerenden weg, die eveneens den loop der rivier volgt, maar op grooteren afstand en zoodat hij hare talrijke kronkelingen afsnijdt. De gansche weg van Banjoemas tot Bandjar Negara is met djatiboomen beplant [2]).

Te Banjoemas teruggekeerd, gaan wij de Serajoe over en volgen den grooten weg die noordwaarts naar de 4¾ palen verwijderde districtshoofdplaats Soekåredjå leidt. Deze ligt aan de Peloes, een der tallooze riviertjes van het stroomgebied der Serajoe, dat zich echter niet rechtstreeks, maar door tusschenkomst van de Kelawèn met haar vereenigt. Het district Soekåredjå strekt zich met een lange, scherpe punt tusschen de districten Poerwåkertå en Poerbålinggå tot aan den top van den Slamat uit, en bevat op de hoogere hellingen van dien berg de voor tabakscultuur

[1]) T. v. N. I. 1860. I. 178. [2]) Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 232.

bestemde landen van Tji Bèrèm, de eenige die tot nog toe in Banjoemas in erfpacht zijn uitgegeven [1]). Te Soekåredjå splitst zich de groote weg in twee takken. De eene gaat westwaarts naar Poerwåkertå, op een afstand van zes palen gelegen, de andere noordoostwaarts naar Poerbålinggå, dat 8¼ paal verwijderd is. Poerwåkertå is de hoofdplaats van het gelijknamig regentschap en is een uitgestrekte, fraaie en belommerde plaats, met eenige Europeesche huizen en een aloen-aloen die met zeer schoone waringins beplant is [2]). Zij is, zooals reeds vroeger werd opgemerkt, door een grooten weg met Adjibarang (11¾ palen) en over deze plaats met de residentie Tegal verbonden [3]), en zij wordt besproeid door de Kali Bandjaran of rivier van Poerwåkertå, die, na zich met de Kali Logawan vereenigd te hebben, zich juist aan den noordelijken ingang der boven beschreven kloof van de Serajoe in deze uitstort. De weg van Poerwåkertå naar het bij dit punt gelegen dorp Patik Rådjå werd reeds vroeger vermeld [4]). Hier kan er nog worden bijgevoegd, dat Patik Rådjå ook door een recht oostwaarts voerenden weg met den post Kali Ori, op den weg van Banjoemas naar Soekåredjå, verbonden is.

Poerbålinggå, 46 meters boven het zeevlak gelegen, is de hoofdplaats van een gelijknamig regentschap, dat uit de districten Poerbålinggå, Kertå Negårå en Tjahjånå bestaat. De keurig nette hoofdnegerie, die eene fraaie woning voor den adsistent-resident bevat, is bekoorlijk gelegen aan de ons reeds bekende Kelawèn, welke rivier hier een vrij aanmerkelijke breedte heeft [5]).

Van Poerbålinggå rijden wij, langzaam stijgende, noordwaarts naar Bobot Sari, de hoofdplaats van het district Kertå Negårå. Vandaar gaan hoofdzakelijk twee wegen uit, waarvan de eene in noordwestelijke richting voert naar het tegen den Slamat leunende plateau van Priatin, terwijl de andere, die meer recht noordwaarts gaat, eene tweede, ons reeds bekende verbinding van Banjoemas met Tegal vormt. De eerste weg is slechts te voet of te paard bruikbaar en brengt ons in bijna recht west-

---

[1]) Kol. Versl. 1879. Bijl. YY. 24. [2]) Buddingh, N. O. I., I. 223.
[3]) Boven, bl. 412. [4]) Boven, bl. 413. [5]) Buddingh, N. O. I., I. 223.

waartsche richting naar de desa Serajoe. Een weinig bezijden het pad derwaarts kunnen wij hier de wording der Kali Aroes gadeslaan, die ontstaat uit het, te midden van horizontale lavabanken, met groote kracht te voorschijn dringende water eener springbron, dat uit sommige gaten wel een halven voet hoog opwelt. Het water is zoo overvloedig, dat de beek zich al aanstonds over een bed van omstreeks vijf voet breedte uitbreidt. Dit verschijnsel doet aan de springbronnen van Mandi Radja in Tegal denken, en moet, gelijk andere gelijksoortige aan de zuidzijde van den Slamat, in den omtrek van Adjibarang en elders, op dezelfde wijze verklaard worden [1]).

Niet minder merkwaardig is de schilderachtige waterval dien, vlak bij Serajoe, een wat aanzienlijker beek, de Kali Sasso vormt. Langs den rand van een dichtbegroeiden rotswand stort zich een krachtige waterstraal af, die wordt opgevangen in een ondiep, bijna kringvormig bekken, waarvan het middendeel een vijver vormt, door slanke bamboestruiken beschaduwd. Hier vinden de inlanders eene heerlijke koele badplaats. Een groot deel van het water wordt echter door een soort van goot afgevoerd naar een tweede bekken en vervolgens naar een diepen, ronden ketel, welks donkere, uit tuf gevormde wanden dicht met varens begroeid zijn [2]).

Te Serajoe bevinden wij ons op een hoogte van 330 meters boven het zeevlak; wij hebben dus tot het omstreeks 1250 meters hooge plateau, over een afstand van 7 à 8 palen hemelsbreedte, nog meer dan 900 meters te stijgen, eer wij Priatin bereiken. De weg gaat meest door koffietuinen, die op dit punt veel hooger dan elders langs de hellingen van den Slamat opstijgen en ons zelfs op het plateau niet verlaten. De grond dien wij overtrekken, is met eene dikke laag humus bedekt, behalve op de plaatsen waar wij eene beekbedding kruisen. Tenzij na zware regens zijn op de hellingen van den Slamat, boven een hoogte van 600

---

[1]) Jagor, Reiseskizzen. 205; Junghuhn, Java. II. 176. Zie over de verklaring boven, bl. 372.

[2]) Jagor, Reiseskizzen. 206; Junghuhn, Java. II. 174; Roorda v. Eys., Ld. en Vk. III. 3. 69. Jagor noemt den naam der rivier niet; R. v. E. noemt haar Kali Sopo, Junghuhn Kali Sosso, en de topographische kaart Kali Sasso.

meters, de waterloopen doorgaans geheel droog en staat alleen in de diepste holligheden eenig koffiekleurig vocht, zoodat de lava, door wier luchtbellen het water heen sijpelt, bloot en glad gespoeld aan den dag komt. Zij vertoont zich als eene vaste, harde, lichtgrauwe massa, waarin verhevenheden en gaten elkander afwisselen.

Uit dezelfde lava zijn ook de heuvels en heuvelstrooken opgebouwd, die de bergvlakte van Priatin omgeven. In een dezer heuvels, Djengkol geheeten, vindt men rechts van den weg, ¼ paal van Priatin, een klein hol aan den voet van een loodrechten rotswand, door ontelbare vledermuizen bewoond. Het is vooral belangrijk voor den geoloog, die hier de poreuse, fraai gekroesde lava geheel bloot liggende kan gadeslaan [1]).

Het dorp Priatin zelf is alleen door zijne hooge ligging merkwaardig: het strekt gewoonlijk tot station voor hen die den Slamat van de Banjoemasche zijde willen beklimmen. Na in een rit van ongeveer een kwartier in west-noordwestelijke richting de schier geheel bebouwde bergvlakte doorkruist te hebben, ziet men zich verplaatst in een oorspronkelijk woud van zware boomen, die een bij uitstek ruig en harig voorkomen hebben door de ontelbare varens, mossen en orchideeën waarmede zij behangen zijn. Inzonderheid onderscheidt men daaronder de fraaie mossoort Meteorium speciosum, die, in ellen lange festoenen van de takken afhangende, door het geringste zuchtje gewiegeld wordt. Eerst door droge beekkloven, hooger op, waar men de paarden moet achterlaten, vooral door rhinocerospaden, ziet men zich den weg naar de hoogte gebaand, naar de zone der Javaansche alpenflora, die zich nergens schooner en weliger dan op dezen bergtop vertoont. Treft men hier een vroolijken zonneschijn, dan vereenigen zich het hooge geurige gras, de veelkleurige bloemen, het gegons van ontelbare insecten, de zacht glooiende helling, de reine lucht, om deze streek tot een lusthof van Flora te maken, die echter, wanneer wij verder trekken, maar al te spoedig in de woeste werkplaatsen van Vulcanus

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 175, 176.

overgaat. Op ongeveer 180 meters beneden de uiterste grens van den plantengroei ziet men hier de dwarsche rib van den G. Lanang uitsteken als een kleine op den Slamat staande bijberg, in welken wij reeds vroeger een overblijfsel van het oudere geraamte des vulkaans meenden te herkennen [1]). Maar verder willen wij onzen tocht thans niet voortzetten, daar wij top en krater reeds van Tegal uit hebben bezocht.

De tweede verbindingsweg van Banjoemas met Tegal, dien wij reeds aan de Tegalsche zijde leerden kennen [2]), heeft van Bobot Sari tot aan de grens nog eene lengte van 8 palen, en doorsnijdt een door massa's lava overstroomd terrein, dat door den bovenloop der Kali Kelawèn besproeid wordt. Dit riviertje vormt ten noorden van Bobot Sari een merkwaardigen waterval, die de schoonste rotsontblootingen te aanschouwen geeft. Tusschen 15 voet hooge zijwanden stroomt de beek over een glad geschuurde bedding, in welker midden zij een dieper kanaal heeft gegraven, tot zij zich eensklaps van een veertig voet hoogen rotsmuur in een halfcirkelvormig bekken van omstreeks 150 voet diameter nederstort. De zijwanden blijven in gelijke hoogte het bekken omgeven en loopen dan verder oostwaarts, nu tot 55 voet boven den dalbodem stijgende. De onderste helft van den wand waarlangs het water afstort, is tot eene diepte van wel 10 voet uitgehold, zoodat men zonder bezwaar achter den waterval door kan gaan. Men kan zich dus hier gemakkelijk overtuigen, dat het naar binnen springende gedeelte van den wand uit eene lichter weg te spoelen ophooping van vulkanische rolsteenen bestaat, en dat de bedding van harde lava, ter dikte van 20 voet, op de rolsteenen rust en eenige voeten vooruitspringt [3]).

Wij hebben hier tevens gelegenheid om van wat naderbij een blik te werpen op het zeer eigenaardig gevormde gebergte, dat zich aan de oostzijde van den pas waarover de weg loopt, verheft en tot aan den Rågå Djambangan voortschakelt. De zuidzijde van dit gebergte vertoont zich geheel anders dan de noordzijde,

---

[1]) Boven, bl. 375. Ik heb overigens hier nog een en ander aan Junghuhn's Java, II. 194 vv. ontleend.

[2]) Boven, bl. 378. [3]) Junghuhn, Java. II. 178.

die wij in Tegal en Pekalongan waarnamen. De breede nok en de noordelijke helling van het gebergte bestaan uit vulkanische gesteenten; de zuidzijde vertoont zich als de vaneen gereten deelen van een neptunische formatie, die door plotselinge vulkanische opheffing werd verwrikt en opgescheurd. Die brokstukken, die de verschillende namen van G. Kelir, G. Plana, G. Sitimar, G. Boetak, G. Lawit enz. dragen, hebben het aanzien van kolossale, van onderen zeer breede, maar steeds smaller en steiler wordende schotsen, die naar den kant der vulkanische nok scherp zijn afgeknot. Zij volgen op elkander in een lange reeks, met sterk gekartelden kam, en gaan aan hun voet vrij plotseling over in het terraswijze zachtkens naar de Serajoe afhellende terrein, door de sawah's van Poerbålinggå beslagen [1]).

Een dezer schotsvormige bergen, de Goenoeng Lawit, is voor den geloovigen Javaan eene plaats der bedevaart; want op dien berg ligt het graf van Pangéran Djamboe Karang, één der wali's of heilige mannen die aan den Islam de zegepraal op Java verschaft hebben.

Om deze plaats te bezoeken, stijgen wij te Bobot Sari te paard en rijden zes palen oostwaarts tot Kertå Negårå, aan het riviertje Tåmbrå, dat hier de grens vormt tusschen de districten Kertå Negårå en Tjahjånå. Dit laatste is het derde district van het regentschap Poerbålinggå en staat in naam en faam met de legende van den genoemden heilige in het nauwste verband. Men verhaalt namelijk dat Djamboe Karang een prins was van Padjadjaran, die een nieuw rijk in de omstreken van den Lawit stichtte, daar in oorlog geraakte met de scharen van den Islam, door een Arabischen zendeling aangevoerd, en eene nederlaag leed, waarbij zijne volgelingen geheel verstrooid werden. Dit bracht hem tot nadenken, en terwijl hij in het gebergte rondzwierf, openbaarde zich hem de noerboeah of tjahjå kannabéan, de glans die van den Profeet afstraalt [3]) en het kenmerk is zijner goddelijke zen-

[1]) Junghuhn Java, II. 171.

[2]) Junghuhn, Java II. 172; T. v. N. I. 1860, I. 178.

[3]) Het gebrekkige bericht dat ik genoodzaakt ben te volgen (T. v. N. I. 1860, I. 178), laat hem Padjadjaran verlaten om de noerboeah te zoeken,

ding. Dit geschiedde op den heuvel die nog onder den naam van Goenoeng Tjahjå [1]), berg van den lichtglans, bekend is, en daar hij nu een vurig aanhanger van den Islam werd, sneed hij zich, als een teeken der aflegging van den ouden mensch, haren en nagels af, die hij op den genoemden heuvel begroef. Nu begon hij zelf de nieuwe leer te verkondigen en gaf zijne dochter ten huwelijk aan den Arabischen zendeling die hem de nederlaag had toegebracht. Uit dit huwelijk sproten nieuwe helden en heiligen, die den Islam in deze streken door leer en zwaard verbreidden, reeds lang voor Madjapahit was ten val gebracht. Wali Perkasa, een achterkleinzoon van Pangéran Djamboe Karang, wordt genoemd onder de acht heiligen die aan de stichting der moskee van Demak behulpzaam waren, en werd door den Sultan van dat rijk met het bestuur over het landschap Tjahjånå beleend, welks naam de legende ongetwijfeld bedoelt met de tjahja of den profetischen lichtglans in verband te brengen [2]).

Nadat wij de Tambra zijn overgestoken, rijden wij 2¼ paal verder oostwaarts tot aan de desa Pepedan, aan den voet van den heuvel Tjahja of Tjahjana, en vandaar noordoostwaarts, langs den rechteroever van de Kali Karang, naar de perdikan-desa Makam, aan welker bevolking het onderhoud van het graf van Djamboe Karang en eenige zijner volgelingen is opgedragen. De graven zelve leveren niets merkwaardigs op. Van een hoogen

---

die hij vond op den berg Lawit, en strijdt hij eerst daarna tegen den Islam. Men gevoelt hoe ongerijmd dit is en kan er een nieuw voorbeeld in zien van de hopelooze verwarring in de verhalen die men uit den mond der Javanen opvangt. Ik vlei mij door eenige wijziging van het verhaal den oorspronkelijken zin naderbij te zijn gekomen. Noerboeah, noerboeat en noeboeah zijn de verschillende Javaansche vormen van het Arab. noeroe'n-naboeah, waarvan „tjahja kannabéan" de Jav. vertaling is. De profetische lichtglans van Mohammed speelt eene groote rol in de mystische theologie der Moslemen. Zie b. v. Niemann, Inleid. t. d. kennis van den Islam, bl. 355. Men kan hieruit opmaken wat men te denken heeft van de volgende mededeeling in het T. v. N. I., t. a. p.: „hij ging op reis om de tjahija noerboead (een heilig vuur of vlam) te zoeken, 't welk hij meende dat hem gelukkig zou maken. Dit vond hij op den berg Lawit."

[1]) Op de topographische kaart staat G. Tjahjånå.

[2]) Behalve in het T. v. N. I., t. a. p., vind ik van Pangeran Djamboe Karang ook met een woord melding gemaakt bij Junghuhn, Java, II. 175. De plaats van zijn graf is op de kaart van Junghuhn aangewezen.

muur omgeven, liggen zij in stille donkere boschages, op moeilijk toegankelijke heuvelspitsen. De bewoners der desa zijn in het bezit van een Javaansch verhaal in pégon-schrift, dat de geschiedenis van hunnen held bevat [1]).

Van het bezoek dezer heilige plaats keeren wij terug naar Pepedan, dat door verschillende paden zuidwestwaarts met Poerbålinggå (10½ p.), zuidwaarts met Boekåtédjå (9¾ p.), oost-zuidoostwaarts met Wånådadi (15¼ p.) verbonden is. Welk dezer paden wij ook volgen, steeds moeten wij de Kali Gintoeng oversteken, die van haren oorsprong af de grens vormt tusschen de districten Tjahjånå en Bandjar, en dus ook tusschen de regentschappen Poerbålinggå en Bandjar Negårå, maar een weinig bezuiden Pepedan dwars door Tjahjånå westwaarts gaat, om hare wateren naar de Tambra en, vereenigd met deze, naar de Kelawèn te voeren. Poerbalingga kennen wij reeds. Boekatédja is het tegenwoordige hoofddorp van Tjahjana en ligt in de vlakte tusschen de Pekatjangan en Serajoe tegenover Poerwåredjå. De weg daarheen gaat over Lamoek, dat aan de Pekatjangan is gelegen en vóór korten tijd het hoofddorp van Tjahjana was. Daar echter deze plaatsen niets merkwaardigs aanbieden, slaan wij den weg in naar Wånådadi, het hoofddorp van Bandjar, hooger op aan de Pekatjangan gelegen. Om vanhier naar Bandjar Negara, het eigenlijk doel van onzen tocht te komen, kunnen wij òf een weg zuidwaarts inslaan, die ons, na 2½ paal afgelegd te hebben, waarbij wij de Serajoe moeten oversteken, bij Mantri Anom op den grooten weg tusschen Poerwaredja en Bandjar Negara brengt, òf het rijpad volgen dat, over een afstand van 4 palen, naar de desa Bandjar leidt, die haren naam aan het district heeft gegeven. Van Bandjar gaat een zeer belangwekkende weg, dien wij nader zullen leeren kennen, in noord-noordoostelijke richting naar Karang Kobar;

---

[1]) T v. N. I. 180. De naam der desa wordt daar niet genoemd; maar op Junghuhn's kaart vindt men hier eene desa Makan aangeduid, met de bijvoeging „perdikan-desa." Op de topographische kaart van Banjoemas heet zij Makam, en dit is zonder twijfel de juiste schrijfwijze; want het Arab. woord m a k á m (standplaats, plaats) is in het Jav. gebruikelijk in den zin van g r a f, inzonderheid van h e i l i g g r a f. De voorberg van den Lawit waarop eigenlijk het graf ligt, heet op de topographische kaart „G. Makam pandjang."

dicht bij Kasenet, 1¼ paal voorbij Bandjar, leidt een zijtak zuid-zuidoostwaarts, die ons, nadat wij drie palen hebben afgelegd, tegenover Bandjar Negårå, aan de Serajoe brengt.

De ligging van Bandjar Negårå is zeer schoon. Onmiddellijk achter de negerie stijgen de rijstvelden terraswijze langs de steile hellingen van het Zuid Serajoe-gebergte omhoog. Voor zich ziet men den schuimenden vloed, waarover een schilderachtige bamboebrug ligt en met een dubbele rij bogen een waterleiding gaat die de plaats van goed drinkwater voorziet en bijna aan een Romeinschen bouw zou doen denken. Aan de overzijde strekt zich het met desa's bezaaide Bandjar-negåråsche diepland uit, door de bergen van Karang-Kobar omgrensd, en teekenen zich de trotsche profielen van den Rågå Djambangan, den Prahoe, den Sindårå en den Soembing aan den horizon [1]). Maar de plaats zelve maakt geen aangenamen indruk. Noch de ruime aloen-aloen, noch de dalam van den Regent, noch de adsistent-residents woning munten door fraaiheid uit; de Europeesche huizen zijn weinige in getal, en de plaats heeft een somber en verlaten voorkomen [2]).

Wij willen thans den tocht door het Serajoe-dal tot Wånåsåbå, de hoofdplaats van Ledok, voortzetten en zullen dus weldra de grenzen tusschen Banjoemas en Bagelèn weder overschrijden. Wij vervolgen tot dat einde den grooten weg langs den linkeroever der rivier eerst tot Singåmertå (3¼ paal), welke plaats haren naam heeft gegeven aan het district van Bandjar Negårå waarin ook de hoofdplaats gelegen is. Even voorbij Singmertä valt de Kali Toelis, die van het Diëng-plateau komt, in de Serajoe, nadat zij over hare geheele lengte de grens tusschen de Banjoemasche districten Karang Kobar en Bandjar en de Bagelènsche Kali Alang en Leksånå heeft uitgemaakt. Van het vereenigingspunt af strekt zich echter het district Singamerta nog 7¼ paal oostwaarts uit in een lap gronds, bijna in de gedaante van een rechthoek, die willekeurig uit het Ledoksche gebied schijnt uitgesneden. De noordelijke grenslijn wordt gevormd door de Serajoe zelve,

[1]) Jagor, Reiseskizzen. 210.
[2]) Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 145; Buddingh, N. O. I., I. 223; Teysmann, N. T. v. N. I. VIII. 232.

de zuidelijke door den kam van de noordelijkste keten der Zuid Serajoe-bergen, die het hoogst stijgt in den zich tot 1044 meters verheffenden G. Midangan, naar welken een deel van die keten soms het Midangan-gebergte genoemd wordt. De zuidelijke helling dier bergen behoort gedeeltelijk tot het district Keboemen, maar juist van den Midangan af, tot Kali Wirå, mede een district van Ledok. De noordelijke en zuidelijke grens van dezen uithoek zijn van twee tot drie palen van elkander verwijderd; de oostelijke bestaat uit eene geheel willekeurig van noord naar zuid bij de desa Sawangan getrokken lijn. Vanhier af stroomt nu de Serajoe geheel door Ledoksch gebied en maakt de scheiding tusschen de districten Leksånå ten noorden en Kali Wirå ten zuiden. De weg splitst zich bij Sawangan in twee takken. De oude weg gaat weldra de rivier over en bereikt op twee palen afstands van de grens de districtshoofdplaats Leksånå aan den rechteroever der Serajoe, die hier de Kali Pring opneemt. Het district Leksana is bedekt met tertiair gebergte, dat overal dicht tot den rechteroever van de Serajoe nadert, zich het hoogst verheft in den tot 1335 meters stijgenden Tjowet, en noordwaarts zich verliest onder de hellingen van den 2363 meters hoogen Bismå, den zuidwestelijken top des onmetelijken kraterwands van het Diëng-gebergte.

Het dal van de Serajoe heeft zijn nauwste gedeelte tusschen de samenvloeiing der rivier met de Toelis en met de Begaloe, welke laatste ¼ paal boven Leksana plaats heeft. Terwijl de bergen van Leksana haar nauw aan den linkeroever insluiten, zet zich aan hare andere zijde het Midangan-gebergte voort in een aangeschakelde reeks van toppen, die nagenoeg recht van west naar oost loopt en wier hellingen tot aan haren rechteroever reiken. Tegenover Leksana verheft het zich weder tot een aanmerkelijke hoogte in den G. Beser, naar welken dat gedeelte soms het Besergebergte genoemd wordt. Verder oostwaarts schakelt zich dit gebergte voort in den Tjindé, den Genteng, den Wedoes en den Koekoesan. Deze laatste is door een kleinen heuvelrug met een uitlooper van den Soembing verbonden, waardoor de scheiding tusschen het stroomgebied der Serajoe en dat der Bågåwåntå voltooid wordt. De Begaloe komt van den Soembing en stroomt aanvanke-

lijk in west-noordwestelijke richting, twee à drie palen ten noorden van genoemde waterscheiding, en van den Koekoesan afgezonderd door de voortoppen G. Rembet en G. Sirandil. Tot dicht aan den G. Wedoes genaderd, verandert zij hare richting in een recht westelijke en volgt nu den voet van het Beser-gebergte totdat de samenvloeiing met de Serajoe plaats heeft, juist op het punt waar deze rivier haren tot nog toe zuid-zuidwestelijken loop met een westelijken verwisselt, en waar haar de weg dien wij van Leksånå af volgden, overschrijdt, om zich te vereenigen met den nieuwen weg, die, langs haren rechteroever voerende, om tot die vereeniging te geraken, van zijnen kant de Begaloe overschrijden moet. Er is dus van hier af weder slechts één groote weg, die den linkeroever der Serajoe op eenigen afstand volgt en, nadat zes palen zijn afgelegd, de hoofdplaats van Ledok, het bekoorlijke Wånåsåbå, bereikt. Nog moet ik opmerken, dat boven de vereeniging de Serajoe de grens vormt tusschen de districten Leksana en Wånåsåbå, terwijl de Begaloe dit laatste eerst van Kali Wirå en later gedeeltelijk, d. i. tot aan den voet van den G. Sirandil, van Sapoeran scheidt.

Het bovendeel van het dal der Serajoe, tot aan het punt harer westwaartsche ombuiging, is niet ten onrechte wel eens met den naam van het Bagelènsche Tempé begroet [1]). Schooner vereeniging van grootsche en liefelijke tooneelen, dan dit aanbiedt, is wel nauwelijks denkbaar. Aan de noordzijde daalt het af van de hellingen van den trotschen Diëng; aan de oostzijde ziet er de majestueuse, van woud ontblootе kegel van den Sindårå op neder; meer in het zuidoosten verheft zich de even ontzagwekkende en even naakte Soembing, en aan de westzijde reiken de bergen van Leksånå tot aan den rivieroever. De hooge, zuidwaarts afhellende dalbodem, door deze gevaarten ingesloten, is als een toonbeeld van leven en bloei. Van de anders zoo schaarsche bevolking van Ledok is een zeer aanzienlijk deel in deze vallei opgehoopt, die allerwegen

[1]) Buddingh in T. v. N. I., II. 1. 355, en N. O I., I. 206. Ofschoon die schrijver den naam van Tempé aan geheel Ledok toekent, bedoelde hij natuurlijk slechts dat gedeelte dat werkelijk tot de vergelijking aanleiding geeft, en dat hij ook alleen gezien had, nam. het dal van de Serajoe.

met desa's en rijstvelden bedekt is. Daartusschen bieden de koffietuinen en maïsvelden eene bekoorlijke afwisseling; bloemen en kruiden ontspruiten in eindelooze verscheidenheid den vruchtbaren bodem, en de milde lucht wordt er met wellust ingeademd.

De vallei wordt, van het punt der vereeniging van Serajoe en Begaloe noordwaarts, nog eenigermate verengd door de lage heuvelreeksen die zich in den hoek tusschen de beide rivieren verheffen, maar opent zich wijd naar de oostzijde wanneer wij Wånåsåbå naderen. Terwijl zich de top van den Sindårå juist in het noordoosten vertoont, wijken zijne uitloopers vlak oost van Wånåsabå aanmerkelijk terug, en daar de Soembing, wiens kruin oost ten zuiden van de hoofdplaats verrijst, merkelijk verder oostwaarts ligt en de hellingen van beide bergen naar het westen heen een breede kloof vrijlaten, die eerst langzamerhand opstijgt tot den hoogen rug die beide verbindt, heeft men te Wånåsabå vooral in zuidzuidoostelijke richting eene uitgestrekte golvende vlakte voor zich, wier grootste breedte ongeveer acht palen bedraagt en die middendoor wordt gesneden door den weg die, over Kretek en Semilir, Wånåsåbå met Sapoeran en het dal van de Bagåwåntå vereenigt. Bijna recht oost van Wånåsåbå verliest zich de blik in de geheimzinnige spleet tusschen Sindårå en Soembing, die, daar zij een oost-noordoostwaartsche richting krijgt, al spoedig door den berg Loehoer, een zuidwestelijken voortop van den Sindårå, voor ons oog wordt bedekt. Vlak achter Wånåsåbå stijgen de kalkbergen van Leksånå in den Tjowet tot hunne grootste hoogte op [1]).

Aan deze onvergelijkelijk schoone ligging beantwoordt het vriendelijk voorkomen der negerie, die tot de aangenaamste en gezondste plaatsen van Java mag gerekend worden. Zij ligt op eene hoogte van 800 meters boven de zee en heeft dus een koel klimaat, bij uitnemendheid geschikt voor de teelt van Europeesche groenten en bloemen. De aloen-aloen is groot en van goede gebouwen omgeven; achter de woning van den adsistent-resident is eene uitmuntende badplaats met heerlijk koel water. Ten behoeve der thee- en koffiecultuur zijn er groote pakhuizen gebouwd [2]). Het

[1]) Bleeker, T. v. N. I., 1850. II. 156 v; T. v. N I. 1860. I. 188.
[2]) Buddingh, N. O. I., I. 206.

fortje echter, uit den tijd van den Java-oorlog afkomstig, heeft, schoon lang in stand gehouden, ten laatste den weg gevolgd van schier alle versterkingen tot beteugeling van een inlandschen vijand op Java gesticht, en is in 1875 uit de rij der fortificatiën weggevallen [1]).

Onder de merkwaardigheden van Wånåsåbå nemen de sporen der Boeddhawegen, die in den Hindoetijd naar de heilige priesterstad op het plateau van den Diëng voerden, en die reeds een weinig ten noorden van deze negerie aanvangen [2]), de eerste plaats in. Ik heb echter in het tweede deel van dit werk over alles wat in deze streken uit oudheidkundig oogpunt belangrijk is zoo uitvoerig gesproken, dat ik thans, met verwijzing daarheen [3]), mij tot de vermelding van eenige natuurlijke merkwaardigheden die zich op den weg van Wånåsåbå naar het dorp Diëng voordoen, wensch te bepalen. Ik zal echter dien 15¼ palen langen weg thans niet verder volgen dan tot aan de zuidelijke buitenhelling van den veeltoppigen ouden kraterwand waaruit het Diëng-gebergte eigenlijk bestaat, dewijl wij den onuitputtelijken rijkdom van merkwaardigheden die binnen dien wand besloten liggen, straks van de Banjoemasche zijde over het hoogland van Karang Kobar zullen bereiken.

Nauwelijks hebben wij de hoofdplaats van Ledok verlaten, of de weg overschrijdt de grens van het district Kali Alang, het noordelijkste en belangwekkendste van geheel Bagelèn. Langzamerhand rijst de bodem van het dal, dat echter tot Mendjer nog geheel met sawah's bedekt is, slechts hier en daar door koffietuinen afgewisseld. De hellingen der bergen aan weêrszijden treden dichter naar elkander toe, de lijnen worden gedurig scherper en grootscher. Menigvuldig, schoon meest nog weinig bekend, zijn in de vulkanische streek die wij doorreizen, de minerale en warme bronnen. Men vindt er reeds eene bij Mangli, in den onmiddellijken omtrek van Wånåsabå; maar meer bekend is de warme bron Kali Anget, die twee palen van de hoofdplaats dicht bij den weg gevonden wordt in een kleine beekkloof, welke in west-zuidwestelijke richting over den vlakken voet van den

[1]) De Vaynes van Brakell, Verdediging, bl. 295; Kol. Versl. van 1876, bl 39.
[2]) D. II, bl. 55. [3]) D. II, bl. 49—67.

Sindårå loopt. Het water heeft reuk noch smaak en zet een geelachtig bezinksel af, uit ijzeroxyde hydraat bestaande [1]). Nadat wij nu Kali Beber, het voormalige hoofddorp van Kali Alang, links van den weg hebben laten liggen, komen wij, op vijf palen afstands van Wânåsåbå, op een punt waar de uitloopers van den Bismå en den Sindårå voor den doortocht der Serajoe slechts een smalle spleet overlaten, en waar ¼ paal bewesten den weg, bij de desa Tegal Sari, onderscheiden warme, zwavelhoudende bronnen opwellen, die bij den naam van Banjoe koening (geel water) bekend zijn [2]). Op 5½ paal van Wanasaba bereiken wij Garoeng, het tegenwoordige hoofddorp van Kali Alang. Een kleine paal verder gaat van den weg een pad aan de linkerzijde, eigenlijk de oude weg naar Diëng, naar boven, dat door de rijstvelden van Mendjer en Maron voert, dorpen die aan het zuidelijk uiteinde van het meer van Mendjer gelegen zijn. Wij vinden dit bekoorlijke meer op dat gedeelte der zuidelijke buitenhelling van het Diëng-gebergte dat onder den naam van Goenoeng Serådjå bekend is; het vormt daar, op eene hoogte van 1100 meters boven de zee, een diepe kom, die de glooiing plotseling afbreekt. Het meer is rond en heeft ruim 300 meters in doorsnede; de diepte verschilt van eenige voeten tot 50 vademen. Het is omgeven door een rotswand, die deel uitmaakt van eene van den Serådjå afdalende rib, welke zich, hoe lager zij komt, in te meer vertakkingen splitst. Het volgt uit de ligging van het meer in het midden eener sterke helling, dat de noordelijke oever veel hooger is dan de zuidelijke. Terwijl de eerste 60 meters boven den waterspiegel stijgt, is er aan de zuidzijde een punt waar de oever zich ter nauwer nood daarboven verheft. Op dit punt is ook een spleet, waardoor zich het overtollige water ontlast in een beek die naar de Serajoe afstroomt. Slaat men het meer van de hoogere hellingen van den Serådjå gade, dan maakt de blauwe, rimpellooze spiegel van het vischrijke water een liefelijken indruk. Wèl zijn de omringende rotswanden

---

[1]) Junghuhn, Java. II. 1349; N. T. v. N. I. XX. 384.
[2]) N. T. v. N. I. XXII. 133.

gedeeltelijk kaal of slechts met grove grassoorten bedekt, maar deels aan de west-, deels en vooral aan de oostzijde zijn zij thans bedekt door de theetuinen van Tempoeran, en de duizenden in regelmatige rijen geplante en in levendig, glanzig groen gedoste heesters van de schoone Camellia-soort die ons den geliefden volksdrank verschaft, blinken ons uit de verte vriendelijk tegen [1]).

De weg die ons tusschen de desa's Maron en Telågå schier in onmiddellijke aanraking met het meer bracht, loopt nu verder langs zijne oostzijde midden door de theeplantsoenen van Tempoeran, en verwijdert zich vervolgens van het meer in noord-noordoostelijke richting, om de theetuinen van Krio en Serang te kruisen. Bij de desa Serang heeft men in het oost-noordoosten het gezicht op den G. Telèrèp, het halfcirkelvormig overblijfsel van een voormaligen, thans vernielden vulkaan, wiens hellingen zoowel noordwestwaarts met die van den Prahoe, als zuidoostwaarts met die van den minder verwijderden Sindårå een zadel vormen. In zuidoostelijke richting geniet men hier een geheel vrijen blik op den Sindårå, van zijn uit de vallei opstijgenden voet tot aan zijn kegelvormigen, een weinig afgeknotten top, terwijl zijn veel lagere voortop de G. Kembang, die op zijn zuidwestelijke helling verrijst, nog grootendeels aan het oog onttrokken is. Bij de desa Kedjadjar komen wij op den nieuwen rijweg naar Diëng terug, dien wij een weinig voorbij Garoeng verlieten. Wij volgen dien thans zuidwaarts langs den voet van den Telèrèp, in de eerste plaats naar Tambi, waar wederom, nu ten oosten van den weg, schoone theetuinen gelegen zijn, door welke zich het pad slingert dat over den zadel tusschen Telèrèp en Sindårå oostwaarts naar Djoemprit, in de aangrenzende residentie Kadoe, gaat. Voor het dorp Sigedang, dat op eene hoogte van ruim 1800 meters, eenzaam, slechts door djarak-heesters beschaduwd, op een plateauvormig verbreeden, van den Telerep afgedaalden lavastroom gelegen is, vormt deze weg het eenige middel tot gemeenschap met de buitenwereld [2]). Tambi is 3½ paal van de grens van Kadoe en

[1]) Zie over het meer Junghuhn, Java. II. 229; Bleeker, T. v. N. I. 1850. II. 156; Buddingh in T. v. N. I., II. 1. 335.

[2]) Junghuhn, Java. II. 275, 279 v.; Bleeker T. v. N. I. 1850. II. 155.

2¼ paal van Garoeng verwijderd. Van deze laatste plaats keeren wij thans zonder oponthoud naar Wânâsâbâ terug, om nu vandaar in oost-zuidoostelijke richting, dwars door de Serajoe-vallei, den weg naar het 5¾ paal verwijderde Kretek te volgen. Van deze plaats gaat oost-noordoostwaarts, over den rug die Sindârâ en Soembing verbindt, de groote weg naar Temangoeng in de residentie Kadoe. Ook deze weg voert weder door uitgestrekte theeplantsoenen te Djoerang djero en Retjâ en komt op 6¼ paal afstands van Kretek aan den post Kledoeng, die op eene hoogte van 1405 meters boven het zeevlak, juist op de grens van Bagelèn met Kadoe, is gelegen.

Van Kretek tot de districtshoofdplaats Sapoeran hebben wij nog zes palen af te leggen. Het uitzicht wordt nu evenzeer door den Soembing als tot dusver door den Sindârâ beheerscht. Even voorbij Kretek overschrijden wij de grens tusschen de districten Wânâsâbâ en Sapoeran, daarop steken wij de Begaloe en vervolgens, bij de theetuinen van Semilir [1]), de reeds beschreven waterscheiding tusschen Serajoe en Bâgâwântâ over. Ook het dal van laatstgemelde biedt ons eene heerlijke verscheidenheid van schoone gezichten. Sapoeran zelf is alleen merkwaardig door de in de nabijheid liggende theetuinen van Tandjong Sari en door het graf van zekeren Kjai Goesti. Al de tot dusverre vermelde theeplantsoenen van Ledok zijn sedert eenige jaren onder den naam van „Ledoksche theetuinen" door de Regeering in huur uitgegeven aan de heeren van den Berg, Holle en Jacobson, en leverden in 1878 eene opbrengst van ongeveer 300,000 kilogrammen, op eene uitgestrektheid van 640 met thee beplante bouws. Die uitkomst is zeker niet bijzonder schitterend, en daar aan de theecultuur in Ledok het groote bezwaar verbonden is, dat, bij gebrek aan bosschen, brandhout en houtskool slechts tot hoogen prijs te bekomen zijn, heeft zij, om zich staande te houden, behoefte aan groote productie en — wat in den laatsten tijd ook al te wenschen heeft overgelaten — aan voordeeligen afzet.

---

[1]) Op de topographische kaart staat Semitie, doch dit moet een fout zijn. Zie Atlas van Bagelèn, kaart IX en bl. 22, en Regeerings-Almanak, 1879, bl. 304.

Intusschen loopt het contract in 1885 ten einde, en het blijkt mij niet dat over verandering in erfpacht onderhandeld is, waarom ik vrees dat de toekomst der Ledoksche theetuinen niet volkomen verzekerd is te achten [1]).

Wat nu het graf van Kjai Goesti betreft, men houdt dezen persoon voor een legerhoofd van Mådjåpahit, die, in den strijd met Raden Patah overwonnen, zich in deze toen woeste streken verborg en er stierf. Men bewaart bij het graf een ouden Chineeschen schotel waaruit hij gegeten, en een oud zadel waarop hij gereden zou hebben. De Javanen houden dit zadel voor onvergankelijk. Het is inderdaad zeer zwaar en sterk en het maaksel pleit voor hoogen ouderdom [2]).

De weg gaat nu verder zuidwaarts naar Loano, hoofddorp van het district van dien naam, dat 20¾ palen van Sapoeran, maar nog slechts 7 palen van Poerwåredjå, de hoofdstad van Bagelèn, verwijderd is. De weg volgt den loop van de Bågåwåntå en levert overal schoone gezichten op; doch bijzondere merkwaardigheden worden, zooveel ik weet, nergens aangetroffen. Een paal benoorden Loano komt deze weg samen met den grooten weg van Poerwåredjå naar Magelang, en op dat punt is hij nog 7¼ palen van de Kadoesche grens verwijderd.

Daar wij nog een toer van Bandjar Negårå uit naar het Diëng-gebergte wenschen te ondernemen, volgen wij thans van Sapoeran een pad dat ons over den met koffietuinen bedekten G. Koekoesan en langs den voet van den G. Wedoes tot dicht bij de boorden van de Begaloe brengt. Wij rijden vervolgens vanhier over de noordelijke hellingen van het met koffietuinen omkranste Beser-gebergte, met de Begaloe aan de rechter- en een bergstroompje, de Kali Poetih, dat zich bij Sawangan in de Serajoe stort, aan de linkerhand. Even voordat dit rijpad, dicht bij de vereeniging van Begalèn en Serajoe, de desa Selå Negårå bereikt, wordt het gesneden door een zich van den

---

[1]) Zie Kol. versl. 1879, Bijl. YY, bl. 24; Atlas van Bagelèn, bl. 22. Vgl. verder de belangrijke verslagen over de Ledoksche theetuinen van den heer W. de Jong, in D. XVI en XVII (Nieuwe serie, D. XI en XII) van het Tijdschr. v. Nijv. en Lbw. in N. I.

[2]) T. v. N. I. 1860. I. 208.

nieuwen weg afzonderenden zijtak, die eerst de Kali Poetih en daarna den kam van het Beser-gebergte overschrijdt, om aan diens andere zijde af te dalen naar Kali Wirå, het hoofddorp van het gelijknamig district. Deze desa is langs het bedoelde pad 3½ paal van den nieuwen weg, 3¾ van zijne vereeniging met den ouden, en 4 palen van Leksånå verwijderd. Het district Kali Wirå is geheel met heuvelrijen tot het Zuid Serajoe-gebergte behoorende bedekt en wordt doorkronkeld door vele beken, die meest allen samenvloeien met de Kali Gebang, welke op de zuidelijke uitloopers van het Beser-gebergte ontspringende rivier het district schier in zijne geheele lengte doorsnijdt en later, in de Bagelènsche vlakte gekomen, zich in de Rawa Wawar verliest. Daar Kali Wirå geene bijzondere merkwaardigheden schijnt op te leveren, laten wij ons niet tot afwijking van het gevolgde pad verlokken, dat ons weldra, dicht bij de Banjoemasche grens, op den grooten weg naar Bandjar Negara terugvoert.

Van Bandjar Negara gaat nu onze weg over het algemeen noordwaarts naar de 13 palen verwijderde districtshoofdplaats Karang Kobar. Wij rijden aanvankelijk door de vlakte, maar als wij den weg van Bandjar naar Karang Kobar dicht bij Kasenet bereikt hebben [1]), bevinden wij ons weldra aan den voet eener reeks van talrijke, steile en schilderachtige bergspitsen, die, om zoo te zeggen, den zuidelijken grensmuur van het gebergte vormen en plotseling uit het diepland oprijzen. Wij rijden rechtstreeks aan op een dier toppen, den 1250 meters hoogen Pawinian, en ontdekken hier in den rotsmuur de poort die ons den toegang naar het hoogland opent. Een kloof met steile wanden scheidt den bergtop in twee spitsen. De merkwaardigste is die aan de oostzijde, die bij de bevolking den naam van G. Lawéh draagt, een ontzettende, kale rotsklomp, uit trachietmassa's gevormd, die in concentrische, 6 tot 10 voet dikke lagen om en op elkander liggen. Van ter zijde gezien vertoont hij zich bijna als een pilaar, maar naar het oosten is hij verlengd in een langgerekten kam, die een loodrechten wand vormt. Wanneer wij, door dien bergpas

[1]) Zie boven, bl. 450.

opstijgende, terugzien, genieten wij een heerlijk panorama; want het gansche Bandjar-negarasche diepland ligt voor ons, aan den horizon door het Zuid Serajoe-gebergte begrensd [1]). Voor ons uit weiden onze blikken, terwijl wij verder trekken, over ontelbare, sterk verbrokkelde, van diepe kloven doorsneden, in woeste wanorde dooreenliggende, maar niet hooge bergtoppen, waartusschen de Soeren en Mroewoe zich al bruisend een doortocht banen, en die hier en daar met terrasgewijze oploopende sawahs en welige koffietuinen prijken. Onder de bekoorlijkste afwisselingen die de wilde natuur bieden kan, wordt ten laatste de desa Karang Kobar bereikt.

De hutten van Karang Kobar liggen schilderachtig verstrooid in een liefelijk, met sawahs bedekt dal, dat zich uitbreidt aan den voet van den berg Telågå Lèlè, die wellicht als een uitgebrande eruptiekegel te beschouwen is. De berg verheft zich aanmerkelijk boven zijn onmiddellijke omgeving; maar noordwaarts vandaar, in de richting naar de hooge toppen die den Rågå Djambangan met den Diëng verbinden, rijst het terrein meer regelmatig op tot een uitgestrekt hoogland, dat zich evenwel door een zeer zonderling aanzien onderscheidt. De kam van het centraal-gebergte daalt eerst van 300 tot 400 meters steil af en gaat dan over in een soort van plateau, maar dat met ontelbare kleine, door labyrinthisch kronkelende kloven gescheiden toppen bezaaid is. Zij zijn kaal of met grauwkleurig gras begroeid, en slechts op enkele punten wordt hun eentonig voorkomen door de bruinkleurige hutten van een dorpje afgewisseld. Voor een 40tal jaren vond men tusschen Karang Kobar en den voet van den Rågå Djambangan, op eene hoogte van meer dan 1348 meters, de thans verlaten theetuinen van Pegoendangan [2]).

Van Karang Kobar rijden wij 11¾ palen in over het algemeen noordoostelijke richting naar Batoer, de hoofdplaats van het gelijknamig district, dat den uitersten oosthoek van Banjoemas vormt. De

---

[1]) Junghuhn, Java. II. 209, die G. Labet schrijft in plaats van G. Laweh; T. v. N. I. 1860. I. 180; Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 143; Jagor, Reiseskizzen. 210.

[2]) Junghuhn, Java. II. 210; T. v. N. I. 1860. I. 181.

weg biedt overal het gezicht op schoone bergprofielen, maar de vegetatie is op deze hoogte schraal en vooral de boomen zijn klein en weinig talrijk. Hier en daar is echter de bodem met eene menigte Gleicheniaceeën en andere varens bedekt [1]). Bij Prâdjiwâ, een uur voordat men Batoer bereikt, zondert zich van den weg dien wij volgen, het pad af dat over de westelijke helling van den Goenoeng Petarangan naar Bandar Sidajoe in de residentie Pekalongan voert, en dat wij, voor zoover het tot die residentie behoort, reeds vroeger leerden kennen [2]).

Batoer ligt op eene hoogte van 1624 meters, aan den voet van den achter het dorp steil opstijgenden, schier geheel van geboomte beroofden G. Petarangan, die zich in zijn hoogsten top, den vroeger vermelden Goenoeng Boedak [3]), tot 2221 meters verheft. De plaats heeft een zeer eigenaardig aanzien; geboomte wordt er niet gevonden en zijne schaduw is er ook minder gewenscht, daar zelden de zonnestralen door de bewolkte lucht dringen. Daar er behalve de Gigantochloa Atter geen bamboe gevonden wordt, zijn de huizen er meest al opgetrokken uit houten stijlen en beschotten van glaga-riet; de betere soort zijn met planken beschoten, doch daar het hout met veel moeite van den Prahoe moet worden aangevoerd, is dit voor de meeste bewoners te kostbaar. Overal in den omtrek van Batoer zijn alle boomen reeds lang voor het droogstoken der hier op groote schaal geteelde tabak gekapt, zoodat men zich thans behelpen moet met het brandhout van jonge boompjes en struiken, die gelukkig op den vruchtbaren bodem welig opschieten. De hoofdstraat is regelmatig in een rechte lijn gebouwd, maar er zijn ook onderscheidene dwarsstraten, die een minder gunstig voorkomen hebben. De bevolking, voor zoover zij uit Javanen bestaat, is er uit verschillende streken samengevloeid, maar men vindt er ook een groot aantal Chineezen, die er leven van den handel, inzonderheid van het opkoopen van tabak. Zoowel Javanen als Chineezen onderscheiden zich door een gezond en krachtig voorkomen en zelfs door een blozend gelaat; het klimaat is hier trouwens

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 144.
[2]) Zie bl. 402. [3]) Boven, bl. 401.

zoo weinig warm, dat men dikwijls Chineezen ontmoet die zich tegen de koude in schapenvellen gewikkeld hebben. Batoer heeft een druk bezochten pasar en voor Europeesche reizigers een goede en ruime pasanggrahan, van hout gebouwd met glazen ramen en met twee gemetselde vuurhaarden, die vooral des avonds goede diensten bewijzen. De vloer is uit vierkante gehouwen steenen gemetseld, die van het Diëng-gebergte zijn aangebracht, en behalve de binnen- en voorzaal heeft men er een zestal logeerkamers. Vóór het gebouw staan, of stonden althans niet lang geleden, eenige oud-Javaansche beelden van het Diëng-plateau afkomstig [1]). Vele Europeesche groenten en vruchten komen hier goed voort en worden ook door Chineesche kweekers verbouwd. Er ware echter van het gunstige klimaat ongetwijfeld veel meer voordeel te trekken, b. v. voor de teelt van tarwe, die het gemis der hier niet meer groeiende rijst rijkelijk aan de bevolking zou vergoeden [2]).

Onder de merkwaardigheden die in de omstreken van Batoer een bezoek verdienen, is in de eerste plaats de Telågå Dringo te vermelden, een meer dat, ofschoon doorgaans tot de Diëng-meren gerekend, toch strikt genomen nog niet tot den kring van het Diëng-gebergte [3]) behoort, zooals ook door Junghuhn erkend wordt [4]). Het ligt op eene hoogte van 1960 meters op den Goenoeng Dringo, een zuidwestelijken voortop van den zich tot 2205

---

[1]) Brumund Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 161; vgl. boven, D. II. bl. 67.

[2]) Teysmann, N. T. v. N. I. VIII. 234—238; Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 144; T. v. N. I. 1860. I. 181; Jagor, Reiseskizzen. 210.

[3]) Ik zal hier de voornaamste literatuur over het Diëng-gebergte kortelijk opgeven, en verder slechts bij enkele bijzonderheden, waar dit ter rechtvaardiging mijner voorstelling noodig schijnt, bijzondere aanhalingen voegen: Horsfield, Verhh. v. h. Bat. Gen. D. VIII, Essay, p. 40, 142. — Buddingh, T. v. N. I., II. 1. 315. — Junghuhn, Reisen durch Java. 316. — Junghuhn, Java. II. 207. — Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 238. — Mickler in N. T. v. N. I. XXIII. 54. — Arriëns in N. T. v. N. I. XXVIII. 185. — Bleeker in T. v. N. I. 1850. II. 144. — Losse aanteekeningen in T. v. N. I. 1860. I. 181. — Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 156. — Jagor, Reisseskizzen. 210. — Heynen, Drie bergvlakten. 33. — T. v. h. Aardrijksk. Gen. II. 359. — Notulen van het Bat. Gen. op de plaatsen in D. II van dit werk, bl. 55, aangehaald. — C. Leemans in Versl. en Meded. d. K. Ak. v. Wet. Afd. Letterkunde, D. VIII.

[4]) Junghuhn, Java. II. 226.

meters verheffenden Goenoeng Alang, en reikt met zijn noordelijken rand juist tot aan de nok van den bergrug. Wij volgen om het te bereiken, aanvankelijk den weg van Batoer naar Diëng, maar slaan weldra links af een zijpad in, dat langs het dorp Timbang naar het meer voert. De bijna cirkelvormige kom van het meer heeft ongeveer 600 meters in doorsnede en is, met uitzondering eener diepere plek in het midden, die ongeveer 150 meters middellijn heeft, geheel bedekt met het geurige kalmoes-riet [1]), dat zijn Javaanschen naam dringo aan het meer heeft medegedeeld. Honderden wilde eenden hebben deze bekoorlijke plek tot hun verblijf gekozen. De oevers van het meer stijgen met zachte glooiing tot omstreeks 70 meters omhoog en zijn aan de westzijde met gras, aan de oostzijde met welig woud getooid. Aan de zuidzijde is in dien wand een kleine spleet, waardoor een beekje vliet; doch de voorname uitwatering van het meer heeft plaats naar de Pekalonganache zijde door middel van een onderaardsch kanaal of natuurlijken tunnel [2]). Nadat dit water weder te voorschijn is getreden, vormt het, in vereeniging met de uitwatering van het meer Terbes, de Kali Simbang, zooals vroeger beschreven werd [3]).

Wanneer wij van het meer Dringo oostwaarts gaan, bereiken wij spoedig de kloof waardoor het op den G. Alang ontspringende riviertje Kali Poetih benedenwaarts vloeit, tusschen den G. Dringo en den oostwaarts daarmede verbonden G. Tjimat. In de bedding van dit riviertje ligt, omstreeks 160 meters lager dan het meer, de solfatara Kawah Dringo, een met troebel water gevuld bekken van 15 à 20 voet in doorsnede, waaruit aanhoudend witte dampen opstijgen, schilderachtig afstekende tegen het welig groen der boomen en varenkruiden die den warmen, uit lapilli en trachiet bestaanden bodem tooien. Het water wordt door den damp in gedurige beweging gehouden en soms wel vier vijf voet naar boven gestuwd. Lager in het dal ziet men onderscheiden gaten, waaruit met hevig geraas dampen opstijgen, en kokend water, opborrelend in eene tweede, gelijksoortige solfatara, die door den naam van Kawah Segåråwedi wordt onderscheiden [4]). Zij

[1]) *Acorus Calamus.*
[2]) Arriëns, t. a. p. 192.
[3]) Boven, bl. 402.
[4]) Mickler, t. a. p. 64.

ontleent dien naam aan eene plek die, op kleinen afstand, wat lager gelegen is, en die, ofschoon veel minder bekend dan het dal Pakaraman, dat wij straks zullen bezoeken, volgens de inlanders in vroeger jaren, in nog hoogere mate dan dit, de eigenschap moet bezeten hebben, menschen en dieren die er zich in waagden, ja zelfs de er overheen vliegende vogels, door de daaruit opstijgende gassen te dooden. Men zegt dat toen geen halmpje hier tierde; de naam Segåråwědi, die letterlijk zandzee beteekent, zal toen zeker meer gepast zijn geweest dan thans, nu dit geheele door aardverzakking gevormde terrein met welig gras en kreupelhout bedekt is [1]).

Nog lager in hetzelfde dal afklimmende komen wij, dicht bij het punt waar wij den weg van Batoer naar Diëng weder bereiken, aan de Soemoer Djålå Toendå. Het woord soemoer beteekent put, en werkelijk heeft men hier eene nauwe, diepe, trechtervormige verzakking met schier loodrechte wanden voor zich, op wier bodem een plas water van omstreeks 150 meters in omtrek wordt waargenomen. De wand is het laagst naar de zijde van den grooten weg; plaatst men zich op dit punt, dan ziet men eene wel 40 meters hooger stijgende helling tegenover zich en het water diep onder zijne voeten. Even als het Kleurenmeer op den Megamendoeng [2]) vertoont ook dit water gedurige kleurverandering, waarschijnlijk door de breking der lichtstralen veroorzaakt. De bijgeloovige inlander hecht eene gewichtige beteekenis aan de kleur die het den bezoeker vertoont. Is die groen dan zal hem dit geluk, is zij geel dan zal het hem ongeluk, is zij blauw dan zal het hem gezondheid aanbrengen enz. Evenzeer is hij overtuigd dat wassching met dit water aan het lichaam duurzame jeugd en kracht verzekert [3]).

Noordwestelijk van Soemoer Djålå Toendå en wat hooger aan de berghelling ligt nog eene dergelijke, geheel met water gevulde aardverzakking, de Telågå Nilå, die een cirkelvormigen omtrek heeft van 170 meters; wij laten die echter onbezocht, daar gewichtiger verschijnselen ons tot voortzetting van den

[1]) Mickler t. a. p. bl. 62 v. [2]) Zie boven bl. 93.
[3]) Mickler t. a. p. bl 64; Jagor t. a. p. bl. 211.

tocht in ándere richting aanmanen. Den grooten weg naar Diëng verder volgende bereiken wij weldra het punt waar ons een zijpad, slechts ¼ paal lang, aan de beruchte mofette Pakaraman brengt, naar welke de G. Tjimat, aan wiens helling zij gevonden wordt, ook G. Pakaraman [1]) genoemd wordt. Men ziet hier een min of meer kegelvormig bekken, waarvan de noordelijke rand omstreeks 90, de zuidelijke omstreeks 30 meters hoog is, met wanden die vrij steil en met den schoonsten plantengroei getooid zijn; maar waarvan de vlakke bodem, omstreeks 15 vierkante meters groot, geheel kaal is, omdat zich hier, gelijk op zoovele plaatsen op Java [2]), vrij koolzuur ontwikkelt, dat, zwaarder dan de dampkringslucht, boven den bodem blijft hangen, vooral wanneer het, zooals hier, schier geheel aan de inwerking van den wind is onttrokken. De gasontwikkeling is op deze plek zeer ongelijkmatig en thans over het geheel van weinig beteekenis. Vroeger moet zij veel belangrijker geweest zijn, zoodat men hier doorgaans eene menigte gestikte dieren vond; maar tegenwoordig is zij meestal zoo gering, dat de proeven die, ten gevalle der reizigers, met kippen of honden genomen worden, gewoonlijk mislukken. De plek rechvaardigt dus geenszins de vreeselijke schilderingen die men in vele reisverhalen er van aantreft. Men houdt haar voor het beruchte Doodendal, waarvan de Javaansche overlevering zooveel weet te berichten, en welks verschrikkingen, door zekeren Foersch[3]), een chirurgijn in dienst der Oost-Indische Compagnie, ten breedste uitgemeten, de grondslag zijn geworden van de overdrevenste voorstellingen, en zelfs den Engelschen tooneelschrijver Colman Jr. de stof hebben geleverd voor een, gelukkig blijeindend! drama [4]). De bijzondere toegankelijkheid van de

[1]) B. v. door Horsfield en Junghuhn.

[2]) Zie b. v. boven bl. 223, 354.

[3]) Het verhaal van Foersch werd in Januari 1784 door zekeren Heydinger, Hoogduitsch boekverkooper te Londen, medegedeeld in het „Universal Magazine," en daaruit overgenomen in de Nieuwe Ned. Bibliotheek, D. IV, St. II, en in de Vaderlandsche Letteroefeningen, D. VI, St. II. De volledigste mededeeling omtrent alles wat over het Doodendal geschreven is, gaf Prof G. J. Mulder in het Natuur- en Scheikundig Archief, D. V (Jaarg. 1837), bl. 242.

[4]) The Law of Java, het eerst opgevoerd in Covent Garden Theatre, Mei 11, 1822.

Pakaraman, die oorzaak is dat geen reiziger die den Diëng betreedt, haar onbezocht laat, is zeker wel de reden waarom hier het beruchte Doodendal bij voorkeur gezocht wordt. Eigenlijk schijnt het mij, dat de hierboven vermelde mofette Segåråwĕdi op die onderscheiding al zooveel aanspraak heeft.

Het oudste mij bekende bericht omtrent de Doodenvallei wordt aangetroffen in de Amoenitates exoticae van Kaempfer [1]), die de Javaansche berichten welke klaarblijkelijk den grondslag van de vreeselijke verhalen van Foersch uitmaken, in haren eenvoudigsten vorm weêrgeeft. Reeds dit eerste bericht berust op de verwarring van twee zaken: de opstijging van verstikkende gassen in sommige holen en valleien van Java, en de vergiftigende kracht van het sap van den Javaanschen giftboom, Antiaris toxicaria [2]). De Doodenvallei wordt als de groeiplaats van den giftboom gedacht, en de doodende werking van het koolzuur wordt voorgesteld als door de uitwasemingen van den gevaarlijken boom teweeggebracht [3]).

Wanneer wij, na dit bezoek aan de Stikvallei den weg naar Diëng tusschen de hellingen van den Tjimat ten noorden en den zuidwaarts oprijzenden Goenoeng Någåsari vervolgen, hebben wij weldra het gebied van den eigenlijken voormaligen verheffingskrater van den Diëng bereikt. Het zijn voornamelijk vijf hooge bergtoppen, die met hunne verbindende ruggen de overblijfselen van den verbrijzelden en verbrokkelden kraterrand vormen: de Tjimat ten noordwesten, de Prahoe ten noordoosten, de Srådjå ten zuidoosten, de Bismå ten zuidwesten en de Någåsari ten

---

[1]) Verschenen in 1712; zie ald. bl. 575. [2]) Zie D. I, bl. 152.

[3]) Eene historische bijzonderheid in D. II, bl. 504, medegedeeld omtrent het vonnis aan eenige vrouwen te Soerakarta door middel van het vergif van Antiaris toxicaria voltrokken, steunt, zooals ik, tot mijn spijt, te laat bemerkte, in den grond slechts op het niet zeer vertrouwbaar gezag van Foersch. Ik zie echter geen reden om daarom ook dat verhaal te verwerpen. Foersch heeft vooral daarin gezondigd, dat hij alles wat de Javanen verhaalden, voor goede munt opgenomen en uit ijdelheid als resultaat van eigen onderzoek en aanschouwing medegedeeld heeft. Bovendien staat het bedoelde feit met de verdichtselen aangaande de Doodenvallei in geen rechtstreeksch verband, en zou Foersch zich, daar de Compagnie ook andere dienaren te Soerakarta had, door een verdicht verhaal van dien aard aan het gevaar hebben blootgesteld van als leugenaar betrapt te worden.

westen. De Tjimat zet zich langs de noordzijde van den kratergrond voort in den Kepakisan en den Pager Kĕndĕng, welke laatste zich voordoet als een enkelvoudige bergrug, maar inderdaad een eruptiekegel is, waarvan de kruin bestaat uit een smallen rand, die een bijna volkomen cirkel beschrijft om een ketelvormigen trechter van omstreeks 100 meters diepte. Op den bodem van dien ketel ligt het dorp Pager Kendeng en zijne hellingen zijn schier geheel bebouwd. Het water dat zich hier verzamelt, breekt door den rand des ketels heen en stort zich aan den voet des bergs in het meertje Telågå Leri, dat tevens gevoed wordt door menigvuldige warme beekjes, die in zijn omtrek uit den poreusen en modderachtigen grond opborrelen [1]). Op den Pager Kendeng volgt de G. Tjitjing, die reeds als een voortop van den Prahoe te beschouwen is en waarop de Kali Toelis ontspringt, die, het plateau van Diëng middendoor kruisende, de grens tusschen Banjoemas en Bagelèn vormt en in het zuidwesten den kraterbodem verlaat, door het laagste deel van den rand tusschen Bismå en Någåsari afvloeiende. In den Prahoe, die een gebogen bergrug met zeer smalle nok en binnenwaarts gekeerde holle zijde vormt, erkennen wij het hoogste deel van den kraterrand, dat zich tot 2557 meters verheft. De Prahoe is zuidoostwaarts verbonden met den Telèrèp en zuidwaarts met den voormaligen eruptiekegel Pakoewådjå, uit wiens verbrijzeling de thans door een kloof gescheiden toppen Kendil en Pakoewådjå zijn ontstaan, zooals reeds elders in dit werk [2]) uitvoeriger werd uiteengezet. Zich aansluitende aan den Pakoewådjå beschrijft de kringvormige Srådjå een halven cirkel rondom het lage, duistere dal, waarin het meer Tjebong en aan zijnen oever, op eene hoogte van 2078 meters, de desa Simboengan wordt gevonden, met de reeds genoemde desa Pager Kendeng, die ongeveer op dezelfde hoogte boven de zee ligt, het hoogste dorp van Java. Met den Srådjå door den Pager Tipis verbonden, vormt eindelijk de Goenoeng Bismå den zuidwesthoek van het geheele stelsel en verheft zich tot eene hoogte van 2363 meters,

[1]) Mickler t. a. p. bl. 58 v. [2]). D. II, bl. 58.

de grootste na die van den in den tegenovergestelden zuidoosthoek zijn toppunt bereikenden Prahoe, van welken de Bismå in rechte lijn door een afstand van 7¼ kilometer is gescheiden.

Ongeveer in het midden van den dus omlijsten kraterbodem verheft zich nog een dubbel uitgeboorde eruptiekegel, die den naam draagt van G. Panggonan. Hij vormt twee trechtervormige ketels, die door een smallen steilen rand zijn gescheiden, en waarvan de noordwestelijke en grootste, Merdådå geheeten, het eivormige Telågå Merdådå bevat, na het Telågå Mentjer het grootste der Diëng-meren. Het ligt op eene hoogte van 2115 meters en wordt het gemakkelijkst bereikt door een voetpad dat van de desa Karang tengah, aan den westelijken voet van den berg, derwaarts opstijgt. Langs dit voetpad loopt eene waterleiding die de desa uit het meer van goed water voorziet. De omtrek van het meer, vroeger 2200 meters bedragende, is door den aanleg der waterleiding tot 1700 meters verminderd. De tweede krater, Tikel Panggonan, heeft eene meer vierkante gedaante, maar met afgeronde hoeken. De binnenwanden, die van 60 tot 90 meters hoog zijn, prijken met dicht boomgewas, dat zijne donkere schaduwen werpt over het welige gras dat den vlakken bodem bedekt.

Tusschen den Panggonan ten westen en den Prahoe ten oosten, met den Pager Kendeng ten noord-noordwesten en den Pakoewådjå ten zuid-zuidoosten, strekt zich het met gras bedekte plateau uit, waarop eenmaal de heilige priesterstad was gelegen, wier nog van vroegeren luister getuigende overblijfselen elders in dit werk uitvoerig beschreven zijn [1]). Naast die overblijfselen der oudheid is er het heden vertegenwoordigd door een nieuw dorp, Diëng geheeten en in Oost- en West-Diëng verdeeld. Midden op het plateau vindt men het meertje Balé Kambang en nabij zijn zuidoosteinde, doch er van afgezonderd door een dwarschen uitlooper of zijtak van den bergrug die de oostzijde van het plateau begrenst [2]), de meertjes Wernå en Pengilon, die slechts door een strook van moerassigen grond van elkander zijn gescheiden. Te zamen zijn zij geheel door heuvelen omringd. Het

---

[1]) D. II, bl. 50—67. [2]) Zie D. II, bl. 60.

meer Pengilon is donkerbruin gekleurd; het meer Wernå daarentegen vertoont eene merkwaardige kleurschakeering, hier appelgroen, daar geel- en witachtig, waarschijnlijk ten gevolge van een bezinksel op den bodem dat zijn oorsprong aan een solfatara verschuldigd is. Het stille, rimpellooze watervlak levert, vooral in den avond, een heerlijk schouwspel, wanneer men het gadeslaat van den bergrug ten oosten die met een der lengteribben van den Prahoe samenhangt. Als de zonnestralen, door de opstijgende dampen gebroken, door de wouden aan zijne westzijde heenschemeren, prijkt het met een heerlijk groen, dat de kleur der jonge pisang-bladeren voor den geest roept.

Wat verder westwaarts, tusschen het plateau en den Panggonan, ligt het meertje Troes, kleiner dan de beide vorige, schier geheel bedekt met kalmoesriet en door tallooze eenden bewoond. De oevers zijn zeer moerassig en door dicht woud begrensd en midden door het meer stroomt de Kali Toelis, die vervolgens, wild bruisende door een schilderachtig rotsbed, haren weg voortzet door den breeden dalgrond die den Panggonan van den Pager Tipis en den Bismå scheidt. In dezen dalgrond vindt men, dicht bij den voet van den Panggonan, een aantal solfatara's: de Kawah Tjåndrå di Moekå, door welken een pad ligt dat de dorpen Diëng en Sikoenang verbindt, twee die den naam van Kawah Kidang dragen, en eindelijk de Kawah Katen en de Kawah Boentoe. Zij liggen allen aan den rechteroever van de Kali Toelis. Nog verder westwaarts ligt het dorp Boentoe aan de zuidwestelijke helling van den Panggonan, die hier niet in lengteribben, maar in drie boven elkander liggende, vlakke en met gras begroeide terrassen naar den dalbodem afdaalt. Boentoe ligt op het bovenste terras, dat wel de beklimming waardig is, om het zeer eigenaardig gezicht dat men vandaar geniet. De blik weidt er over het gansche hoogland van Karang Kobar met zijn tallooze rotsspitsen en de dun gezaaide dorpen die met bruinen gloed op zijn vaalkleurigen bodem uitkomen. In het zuidwesten is het gezicht gedeeltelijk begrensd door de rotsmassa van den Goenoeng Lawé, maar kan het oog toch ook doordringen tot een deel der vlakten die het hoogland van Karang Kobar van het Zuid Serajoe-gebergte scheiden,

en zelfs over die blauwende bergen heen tot in zee. In het verre westen rijst, hoog boven de wolken die over de labyrinthische dalen van Karang Kobar zweven, de Slamat in al zijne majesteit, in schemerig blauw gehuld en met een statig oprijzende rookkolom, als met een witten vederbos, getooid.

De weg van Batoer naar Diëng, die in het geheel zeven palen lang is, loopt, wanneer hij den kraterbodem van het Diënggebergte heeft bereikt, door een anderen breeden dalgrond, die zich uitstrekt tusschen den Tjimat en Pagar Kendeng ten noorden en den Någåsari en Panggonan ten zuiden. Dit dal wordt besproeid door de Kali Dolog, die het aan zijn boveneinde door een nauwe bergkloof betreedt en zich aan zijn benedeneinde, tegenover de mofette Pakaraman, door een even nauwe kloof bruisend naar beneden stort. In het midden van het dal worden, niet ver van het ons reeds bekende Karang tengah, eenige door aardbeving ontstane ketelvormige verzakkingen met bochtig uitgesneden rand aangetroffen, die, met water gevuld, allengs tot een soort van meer, de Telågå Sewiwi, zijn samengeloopen, en welig met waterkers [1]) begroeid zijn.

Van Diëng gaat de weg, die nu geheel door Bagelènsch gebied naar Wånåsåbå voert, om den rand van het plateau heen naar de desa Badak Banteng, waar hij een anderen dalgrond bereikt, zich uitstrekkende tusschen de hellingen van den Prahoe en een reeds vermelden bergrug, die in zonderlinge kronkelingen een der van den Prahoe afdalende lengteribben voortzet en aan welks andere zijde het zuidelijk deel van het plateau en de meren Wernå en Pengilon gelegen zijn. Vroeger liep de weg over de op sommige punten uiterst smalle nok van dien bergrug; thans is hij meer oostwaarts verlegd naar het liefelijk dal, dat de zachte kleurenpracht ten toon spreidt eener weide met ranonkels en viooltjes bezaaid. Op de plaats waar de hellingen van den Pakoewådjå en de van den Prahoe afdalende ribben elkander het dichtst naderen, gaat dit dal over in een nauwe bergkloof, waardoor de Serajoe, die tot dusverre met zacht gemurmel door zijn

[1]) *Nasturtium officinale.*

bodem ruischte, zich schuimend en klotsend naar beneden wentelt.

Wij bereiken nu spoedig Kedjadjar tot waar wij van Wânâsâbâ uit onzen tocht naar den Diëng voortzett'en. Wij staken dus hier onzen tocht door een gebergte dat ongetwijfeld de aan merkwaardigheden rijkste plek van geheel Java vormt en terecht in dit opzicht onuitputtelijk is genoemd. Een groot deel dier merkwaardigheden moest ik onaangeroerd laten; slechts de hoofdzaken mocht ik in vluchtige omtrekken schetsen. Onvermogend is mijne pen — iedere bladzijde van dit werk getuigt het — om den indruk dien de Javaansche natuur op het ontvankelijk gemoed maakt, naar waarde weder te geven; maar waarschijnlijk ben ik wel nergens verder beneden de waarde van mijn onderwerp gebleven, als waar ik het waagde, in de weinige bladzijden die ik te mijner beschikking had, de grootsche natuurwonderen te schetsen die dit gebergte aan alle zijden aanbiedt.

DERDE HOOFDSTUK.

Samarang en Kadoe.

Op Pekalongan volgt aan Java's Noordkust de residentie Samarang, in hoog Javaansch, volgens eene meermalen voorkomende verandering, Samawis geheeten [1]). Zij strekt zich langs de zee uit van de Kali Koetoe, de grensrivier tegen Pekalongan, tot aan de Kali Tangoel Angin, de grensrivier tegen Djapara. Onder deze residentie door reikt zij nog omstreeks evenver oostwaarts tot zij de grens van Rembang ontmoet. Hare gedaante doet aan een vogel denken met een grooten vierkanten kop, naar rechts en links breed uitgespreide vleugels en een korten, erg gehavenden staart. De kop ligt tegen Djapara aan en bestaat hoofdzakelijk uit de noordelijke helft van het regentschap Demak;

---

[1]) Zoo heet ook Mataram in hoog Jav. Matawis. Zie meer voorbeelden bij Roorda, Jav. Gramm. I. 104. *f*.

Kendal vormt den linker-, Grobogan den rechtervleugel, Salatiga den door Soerakarta begrensden staart. Van het lichaam maakt het regentschap Samarang de aan Kendal grenzende westelijke, het zuiderdeel van Demak de aan Grobogan grenzende oostelijke helft uit. Tusschen den kop en linkervleugel beschrijft de Javazee een bocht, beantwoordende aan die tusschen kop en rechtervleugel door een deel van Djapara gevormd. Tusschen den rechtervleugel, en den staart schiet een westelijke uithoek van Madioen en een deel van Soerakarta in, terwijl eindelijk de residentie Kadoe de ruimte tusschen den linkervleugel en den staart inneemt. Het, van eenige hoeken en spitsen afgezien, eivormige landschap Kadoe grenst verder ten westen aan Bagelèn, ten zuiden aan Jogjakarta. Het is na Pekalongan de kleinste residentie van Java, en bestaat uit slechts twee regentschappen: Temanggoeng, dat de noordelijke, en Magelang, dat de zuidelijke helft beslaat. De stand van het ovaal is schuin, zoodat de as vrij nauwkeurig naar het noordwesten en zuidoosten gericht is. De zuidwestzijde van Kadoe grenst geheel aan Bagelèn, het zuidelijk einde aan Jogjakarta; Soerakarta schuift zich met een kleinen hoek aan de zuidoostpunt tusschen Samarang en Jogjakarta in. Kadoe vormt eene natuurlijke eenheid: het stroomgebied der boven-Prâgâ, en bestaat dus uit een enkele groote vallei met de daaruit oprijzende hellingen. Indien de naam, gelijk men beweert, diepland beteekent [1]), is hij zeker bijzonder gepast. Desniettemin was het vroeger in een Soerakartasch en een Jogjakartasch gedeelte gesplitst, die tot het tegenwoordige gewest vereenigd zijn, nadat beide door de Javaansche vorsten bij het contract van 1811 aan Daendels waren afgestaan, en de werkelijke overgave in het volgende jaar door Raffles was afgedwongen. Aanvankelijk met Pekalongan vereenigd, werd Kadoe in 1817 door Commissarissen-Generaal tot een afzonderlijke residentie verheven [2]). Daarentegen was Samarang een oude bezitting der Compagnie, maar het is

[1]) Roorda v. Eys., Ld. en Vk. III. III. 48. Vgl. het woord Kĕdoeng, diepte in eene rivier.

[2]) ...ren D. II, bl. 566, 586; Java Annual Directory for 1816: Stbl. v. 1817 nº. 18, 1819 nº. 16.

door Raffles vergroot geworden met de te gelijker tijd en op dezelfde wijze als Kadoe verworven afdeeling Grobogan en daardoor tot zijn tegenwoordigen omvang gebracht [1]).

Samarang is de eerste residentie beoosten de Tji Manoek waarin wij weder particulier landbezit op eenigszins belangrijke schaal aantreffen. Verreweg de meeste perceelen zijn verkocht ten tijde van Daendels en Raffles, maar in enkele gevallen klimt de vervreemding reeds tot vroeger tijdvak op. De meeste dezer perceelen liggen in de afdeeling Samarang, die 361 desa's op particuliere landen, tegen 475 Gouvernements-desa's telt. Het district Samarang, of de onmiddellijke omtrek der hoofdplaats, is bijna geheel in handen van particulieren, de districten Serondol, Singen Koelon en Grogol voor een niet onbelangrijk gedeelte. Een drietal perceelen komen nog voor in dat gedeelte van het regentschap Demak dat aan Grogol grenst. In de regentschappen Salatiga en Grobogan liggen eenige kleine stukken lands die aan Soerakarta behooren, doch geheel in Samarangsch gebied geënclaveerd zijn. Vroeger werden de in Salatiga gelegene deels tot Soerakarta, deels tot Jogjakarta gerekend. Daendels liet ze bij de overeenkomsten met de vorsten van Januari 1811 aan het Nederlandsch Gouvernement afstaan [2]); doch daar deze traktaten geene uitvoering erlangden, dan voor zoover zij in 1812 door Raffles vernieuwd werden, en bij die vernieuwing over die enclaves niet meer gesproken werd, schijnt de oude toestand gebleven te zijn, behalve dat deze grondstukken, bij de regeling der grenzen van de beide rijken in 1830, in haar geheel tot Soekawati gerekend en dus aan den Soesoehoenan toegekend werden [3]). Anders is het gegaan met het landschap Selå of Seselå Warong, dat in Grobogan geënclaveerd ligt. Dit landschap behoorde in 1811 aan Jogjakarta en werd in het traktaat van dat jaar uitdrukkelijk genoemd onder de landen die de Sultan aan Nederland moest afstaan, terwijl men in 1812 van meening schijnt te zijn geweest, dat Selå in den afstand van Grobogan begrepen was. Maar in 1813 is het aan den Sultan, die er hoogen prijs op stelde omdat

---

[1]) Zie Dl. II, bl. 521 v., 566, 586, 595.

[2]) Zie Dl. II, bl. 566. [3]) Dl. II, bl. 664.

daar de graven van vele zijner voorouders lagen, teruggegeven als een soort van vergoeding voor de landen die hij aan Prins Pakoe Alam moest overgeven [1]). Bij de grensregeling van 1830 bleven de vorstelijke begraafplaatsen van Selå, Pasar gedé en Imågiri het gezamenlijk eigendom der beide vorsten, maar met dien verstande, dat de Sultan het bestuur over de in zijn eigen rijk geënclaveerde landen van Pasar gedé en Imågiri, en de Soesoehoenan het bestuur over het landschap Selå erlangde [2]).

Om met de voornaamste merkwaardigheden van Samarang en Kadoe nadere kennis te maken, beginnen wij onzen denkbeeldigen tocht door deze residentiën op het punt waar de groote postweg de Kali Koetoe overschrijdt, die wij als de grensrivier tusschen Pekalongan en Samarang leerden kennen [3]). Aan den Samarangschen oever der rivier ligt hier de desa Karang anom, vanwaar wij nog slechts 2¼ paal hebben af te leggen om Wiléri te bereiken. Reeds die kleine tocht geeft ons gelegenheid om op te merken, dat de uitloopers van het Diëng-gebergte, die zich aan gene zijde der rivier tot aan het strand voortzetten, hier weder aanmerkelijk terugwijken. Tusschen den mond der Kali Koetoe en Kali Woengoe, waar op hunne beurt de uitloopers van den Oengaran naar zee vooruitdringen, heeft zich een breede alluviale kom gevormd, die met desa's en schoone rijstvelden bedekt is, en nagenoeg het geheel der districten Troekoe, Kendal en Perboean beslaat. Van het voormalige bosch van Wiléri [4]) is te Wiléri zelf nagenoeg niets meer te bespeuren. De sawah's van dit oord worden besproeid door de Kali Wiléri, die hooger op den naam van Kali Damar draagt.

---

[1]) Dl. II, bl. 587.

[2]) Hageman, Java. II. 183, en Geschied. v. d. oorlog op Java, bl. 421; Nahuys, Officiëele rapporten, I, 218, waar echter, ten gevolge van een drukfout, verkeerdelijk staat, dat de Sultan het land kreeg voor het onderhoud der graven van Selå, en de Soesoehoenan dat voor het onderhoud der graven in het Mataramsche bestemd. Voor het overige hebben een aantal schrijvers de lotgevallen van Selå verkeerd voorgesteld door het gebeurde in 1812 en 1830 met elkander te verwarren. Zoo b. v. Bleeker in T. v. N. I, 1850. I. 30; v. Hoëvell, Reis, I. 120; Buddingh, N. O. I., I 171; de Hollander, Ld. en Volk. 3e dr. I. 78, noot 2.

[3]) Zie boven, bl. 399. [4]) Boven, bl. 396.

Eer wij den postweg van Wiléri over de districtshoofdplaats Troekoe naar Kendal vervolgen, willen wij het ten zuiden aan Troekoe grenzende district Selokaton bezoeken, dat op de voorbergen van Prahoe en Telèrèp, die het schier geheel bedekken, een bekoorlijke afwisseling van koffietuinen, djati- en andere bosschen en mild begroeide valleien met terraswijze aangelegde sawah's draagt. Reeds te Wiléri ziet men, op 2½ paal afstands, op een voorbergrug van den Prahoe het dorp Sidåmoekti liggen, met een gelijknamig koffieland, dat, vroeger in huur, sedert 1877 in erfpacht bezeten, zich over 682 bouws uitstrekt en in 1878 1083 pikols koffie opbracht [1]).

Te Sidåmoekti verwisselen wij de vlakte met het heuvelland en het gebied van Troekoe met dat van Selåkaton. Bij het landhuis van Sidåmoekti slaan wij een smal pad in, dat, op eene hoogte van omstreeks 200 meters, in zuid-zuidwestelijke richting over een der voorbergen van den Prahoe naar de desa Gebangan voert. Dit kleine, eerst sedert 1838 opgekomen dorp heeft eene verwonderlijk schoone ligging en een gezond en aangenaam klimaat. Het ligt op eene hoogte van omstreeks 250 meters en aan den voet van een met vruchtboomen beplanten heuvel, die nog een 30 meters hooger stijgt. Van die hoogte den blik latende rondgaan, overziet men in alle richtingen heuvelketens en ravijnen met de rijkste schakeeringen van groen getooid, en als men zich noordwaarts wendt, ziet men de vruchtbare golvende vlakte begrensd door de blauwe wateren der zee, waarin men, ofschoon de afstand omstreeks 9 palen bedraagt, bij helder weder de schepen ziet voorbijzeilen.

Op een halven paal afstands van het dorp, in zuidwestelijke richting ligt de bron die het bekende jodiumhoudende Gebanganwater oplevert [2]). Op den weg daarheen ziet men tallooze blokken trachiet-conglomeraat van allerlei grootte en vorm wild en woest door elkander liggen, en hoort men in een diep ravijn het ruischen eener onstuimige woudbeek, die zich over warme rolsteenen den weg naar de Kali Damar baant. Slechts een paar-

---

[1]) Kolon. Versl. 1879, Bijl. YY, bl. 18. [2]) Zie D. I, bl. 132.

honderd schreden boven hare uitwatering kronkelt zich deze beek in noordelijke richting om een heuvel heen, en het is op dit punt dat het minerale water vlak aan haren oever opwelt. Het komt in een kleine holte, die 1½ voet in doorsnede heeft en 3½ voet diep is, op vier plaatsen uit het trachiet-conglomeraat te voorschijn. Boven deze holte steken aan de noordzijde een paar groote steenen uit, en sedert de ontdekking der bron is dit natuurlijk begin eener bekkenvorming door het aanbrengen van andere trachietstukken voltooid, zoodat thans het water in een onregelmatig ronde, meer of min vijfhoekige kom is besloten. Boven het water is een dak op stijlen gebouwd, maar tenzij in den laatsten tijd verbetering mocht zijn aangebracht, zijn de genomen voorzorgen ontoereikend om het water bij zware regens voor vermenging en verslapping te bewaren. Ook van het bouwen van een badhuis, waarover vroeger veel gesproken is, schijnt niets gekomen te zijn.

Het eigenaardig karakter van den Diëng, voor zoover dit in een onuitputtelijken rijkdom van merkwaardige vulkanische verschijnselen bestaat, verloochent zich ook niet op de noordelijke buitenhelling van den Prahoe waarop wij ons thans bevinden. Eene tweede niet minder merkwaardige minerale bron ligt zes à zeven palen zuidoostwaarts van Gebangan. Wij bereiken haar langs een weg die, afwisselend rijzend en dalend, over Soekåmangli naar de desa Kali Loempang voert, die op eene hoogte van omstreeks 250 meters gelegen is. Van hier daalt men aanhoudend totdat men, na nog een paar palen te hebben afgelegd, bij het gehucht Alas Asinan de minerale bron bereikt, die ook zelve, wegens den zouten smaak des waters, Asinan of Ngasinan genoemd wordt. Zij ligt in een zwaar bosch van djati-, dadap- en cassiaboomen, op eene hoogte van 70 à 80 meters boven het zeevlak, en is kort na hare ontdekking, die in 1845 plaats had, door uitgraving van een ruimer bekken voorzien en door een boven haar opgericht bamboezen hutje beschut. Het jodiumgehalte van deze bron is nagenoeg gelijk aan dat van de bron te Gebangan; maar daar de bron van Ngasinan wel zesmaal zooveel water als die te Gebangan oplevert, zou er ook zesmaal meer jodium uit kunnen bereid worden. De hoeveelheden die men jaarlijks uit beide bron-

nen zou kunnen verkrijgen, werden in 1853 door den heer P. J. Maier op 12 kilo voor Gebangan, 73.7 kilo voor Ngasinan begroot [1].

De waarde van deze beide bronnen werd, vooral in den eersten tijd na de ontdekking, zooveel te hooger geschat, omdat die ontdekking ongeveer samenviel met de oprichting van het reeds vroeger vermelde bad-établissement te Plantoengan [2]), waarvan zij slechts weinige uren verwijderd zijn.

Om van de bron Ngasinan derwaarts te komen, rijden wij eerst over Kali Tjas naar Bedaka (3 palen), en vandaar naar de vier palen meer westwaarts gelegen desa Selåkaton. Op dezen laatsten weg passeert men, omstreeks halverwegen, de districtshoofdplaats Soekåredjå, vanwaar een weg zuidoostwaarts gaat die na 3¼ paal Bedjen op de grens van Kadoe bereikt. Twee palen westwaarts van Soekåredjå ligt het dorp Selåkaton. In deze streken nemen de erfpachtslanden van Tjoeroek en Poetjoeng Selåkaton, beide hoofdzakelijk voor koffiecultuur bestemd, eene aanzienlijke ruimte is. De bodem bestaat overal uit heuvelen van trachiet, die tot klei ontbonden of in humus overgegaan is, en spreidt eene zoo uitnemende vruchtbaarheid ten toon, dat hij op een onafzienbaren tuin gelijkt. De desa Selåkaton ligt op eene hoogte van ruim 600 meters; zij is volkrijk, maar onregelmatig gebouwd, en heeft een fraaie moskee en een buiten het dorp onder prachtig geboomte verscholen marktplein. Het schoone plateau waarover men hier den blik laat weiden, vertoont de bekoorlijkste afwisseling van koffietuinen, sawah's en tabaksvelden en biedt meer naar het zuiden een heerlijken blik op de trotsche profielen van Prahoe, Sindårå en Soembing. Bij het landhuis van Selåkaton staat eene verzameling Hindoe-beelden, 15 in getal, van 1½ tot 5 voet hoog, maar waarvan slechts enkele zich nog in redelijken toestand bevinden. Men ziet er een Siwa als asceet [3]), een Doerga, drie Ganesa's, een Vischnoe enz. Deze

---

[1]) Maier in N. T. v. N. I. V. 265.

[2]) Boven bl. 401. De naam wordt nu eens Pelatoengan of Platoengan, dan eens Pelantoengan of Plantoengan geschreven. Beide laat zich verdedigen omdat in het Javaansch de aardolie, waaraan de naam ontleend is, zoowel lantoeng als latoeng genoemd wordt.

[3]) Zie D. II. 159.

beelden zijn omstreeks 1850 door den toenmaligen landheer van Selåkaton bijeengebracht en deels van den Diëng afkomstig, deels van de desa's Djambean en Gedong, die verder zuidwaarts op en over de grens van Kadoe zijn gelegen en, te oordeelen naar de inlandsche verhalen, een nader onderzoek van oudheidkundigen overwaardig zouden zijn [1].

Het badétablissement Pelantoengan wordt dikwijls Selåkaton genoemd, omdat het op het land van dien naam is gelegen, maar is van de desa Selåkaton nog 5¼ paal in de richting van west ten zuiden verwijderd. De weg beklimt nu eens heuvelruggen, om straks af te dalen in ravijnen, waarin kristalheldere bergstroomen ruischen. Ook hier is elke bruikbare plek met rijst, koffie en tabak beplant, schoon de bebouwing natuurlijk bij die van het boven beschreven plateau achterstaat. Heeft men, na vele wendingen, bij de desa Wånå Kembang den laatsten bergrug bestegen die Selåkaton van het dal der Kali Koetoe, hier nog Kali Lampier geheeten [2], scheidt, dan biedt zich een verrassend gezicht aan. In het nauwe ravijn waardoor de rivier hier geperst wordt, wijkt de oostelijke oever terug en vormt eene halfronde ruimte, met een straal van omstreeks 300 meters, waarvan de bodem een zacht naar de rivier afhellend vlak vormt. Van den steil afdalenden bergrug in de diepte neêrblikkende, ontwaart men, te midden van grootsche natuurtooneelen, de nederige, onregelmatig verstrooide gebouwen van het badétablissement met hunne witte of gele muren en zwarte daken, en wordt daardoor onweerstaanbaar herinnerd aan de huisjes van een Neurenberger speeldoos, door de hand van een kind opgezet.

Men vindt ook eene minerale bron op den smallen Pekalonganschen rivieroever [3]; hier hebben wij ons echter alleen met de bronnen aan de oostzijde bezig te houden. De geheele oostelijke oeverrand is door het op wel twintig plaatsen opborrelend water, dat overal eene belangrijke hitte heeft, ondermijnd, en zelfs in het midden van het rivierbed stuit men bij het doorwaden op plekken waar de warmte voor den blooten voet zeer

---

[1] Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 144.

[2] Zie boven, bl. 399. [3] Boven, bl. 400.

gevoelig is. De meeste dezer wellen zijn echter van geringe beteekenis; alleen bij de hoofdbron willen wij nog een oogenblik verwijlen. Zij ligt aan den voet van den heuvel die de zuidelijke grens der vallei vormt, en het op drie plaatsen uit den zandachtigen bodem opborrelende water vult eene kom die 10½ meter in omtrek en omtrent 1 meter diepte heeft, terwijl het overtollige vocht door eene opening in den rand naar de slechts 14 meters verwijderde rivier afstroomt. De bron stoot veel koolzuurgas uit en in haren omtrek bespeurt men een sterken reuk van jodium en petroleum. Aardolie komt trouwens overal in deze vallei en zelfs op zeer geringen afstand van de wel te voorschijn, maar de hoeveelheid is te gering en de hoedanigheid te slecht, om er eenige waarde aan toe te kennen.

Het plan om te Plantoengan een badétablissement op te richten, werd in 1842 door het militair departement opgevat en in 1844 waren de gebouwen voltooid. De resultaten waren aanvankelijk zeer gunstig, en men meende dat zelfs melaatschen te Plantoengan genezing van hunne afzichtige kwaal konden vinden. Wel werd de onderneming in 1854 door Dr. Mandt, die haar van den aanvang af bestuurd had, van de Regeering overgenomen en verder voor eigen rekening beheerd, maar er werden niettemin de noodige schikkingen voor de verpleging van zieke militairen getroffen en steeds werden ze in grooten getale naar deze inrichting gezonden. Intusschen schijnt men de waarde der wateren van Plantoengan aanvankelijk zeer overschat te hebben; van jodium althans zijn er bij nauwkeurig onderzoek slechts zeer geringe sporen in gevonden. Groote moeilijkheden beletten bovendien om Plantoengan, op de wijze der groote badplaatsen van Europa, tot een vereenigingspunt der beau-monde te maken. De aanwezigheid van zoovele zieke militairen, waaronder steeds vele melaatschen, is weinig uitlokkend. Middelen om zich te verstrooien ontbreken er bijna geheel, tenzij men een net aangelegde bloemtuin met een vischvijver in het midden of het schoone gezicht op den Prahoe daartoe wil rekenen; doch met zoo weinig zijn de meeste badgasten op den duur niet tevreden. De geheele inrichting heeft iets nederigs en primitiefs, dat alle

vergelijking met plaatsen als Baden-Baden of Monaco buitensluit, en zelfs over de geschiktheid van het klimaat bestaat groot verschil van meening. Desniettemin heeft de plaats als gezondheidsétablissement nog steeds een goeden naam en mag zij zich in betrekkelijken bloei verheugen [1]).

Van Plantoengan keeren wij weder naar Selåkaton, om vandaar den 10½ palen langen weg te volgen, die eerst dwars over het plateau en voorts, na veel klimmen en dalen over een hoogen bergrug, van welks kam men het heerlijkste panorama geniet, naar Sidåmoekti en vandaar naar Wiléri terugvoert.

Te Wiléri zijn wij langs den grooten postweg, dien wij nu weder volgen, 5 palen verwijderd van de districtshoofdplaats Troekoe en 11¼ van Kendal, de in het gelijknamig district gelegen hoofdplaats van het regentschap. De weg gaat steeds door de strandvlakte, eerst noordoost- en dan oostwaarts, en overschrijdt, ongeveer in het midden tusschen Troekoe en Kendal, de rivier Bodri, waarover eene brug van meer dan 40 meters lengte is geslagen. De Bodri, dikwijls, maar zoo het schijnt ten onrechte, Kali Poetri [2]) genoemd, ontstaat, op de grens van het regentschap Kendal met Kadoe, uit de samenvloeiing van de Kali Logang en de Kali Loetoet, vormt grootendeels de grens tusschen de districten Troekoe en Perboean en besproeit Pengadon, de

[1]) De ligging der bronnen van Ngasinan, Gebangan en Plantoengan is op de kaarten van Junghuhn en Versteeg hoogst gebrekkig aangewezen, zoodat de lezer moet gewaarschuwd worden, die kaarten hier niet te gebruiken. De literatuur over deze bronnen is nog al rijk en in de meeste stukken worden zij gezamenlijk behandeld. Ik geef hier eenige der voornaamste stukken op, zonder te vermelden wat ik aan ieder afzonderlijk ontleen, wat veel te veel ruimte vorderen zou. In het Nat. en Gen. Arch. schreven daarover de geneeskundigen Bleeker, Mandt en Fromm, I. 149, 152, 327 (1844), II. 277, 362, 634, 694 (1845), III. 494, 513 (1846), IV. 170 (1847); in het T. v. N. I. een ongenoemde, IV. 2. 122 (1842), Bleeker, 1850. I. 13; in het N. T. v. N. I. Maier, I. 33, 115 (1851) en XXX. 413 (1868). Zie verder de brochures van Prof. G. J. Mulder over Gebangan's en Asinan's water, Rott. 1845 en 1847; Junghuhn's Java, II. 264, 1348; Buddingh, N. O. I. I. 159; Kol. Versl. 1854 (uitg. Kemink), bl. 60; Pr. P. A. v. d. Lith, Ned. O. I. 56

[2]) Fromm in Nat. en Gen. Arch II 494; Kussendrager, Java. 179 v. Uit de vergelijking met de topographische kaart van Samarang ziet men dat ook de loop dezer rivier op de vroegere kaarten geheel verkeerd was geteekend, behalve op die van van de Velde.

hoofdplaats van het laatste. Zij voert in den westmoeson eene vrij groote watermassa klotsend en bruisend door het ravijn dat zij in de vlakte heeft uitgespoeld, en is dan zelfs voor kleine vaartuigen eenige palen ver bevaarbaar; maar in den oostmoeson is zij soms bijna geheel droog.

Kendal is een fraaie en volkrijke negerie, op drie palen afstands van zee gelegen, bijzonder net aangelegd, met breede door hoog geboomte beschaduwde wegen en een schoone aloen-aloen. De regentswoning, die bijna geheel als eene Europeesche heerenhuizing in deze gewesten is ingericht, wordt ook om de pracht en den goeden smaak waarmede zij gemeubileerd is, door vele bezoekers geprezen [1]). Voor de pendåpå vindt men ook hier een aantal Hindoebeelden, geteerd of beschilderd, die althans ten deele uit de ons reeds bekende desa's Djambean en Gedang afkomstig zijn [2]).

Van Kendal gaat de weg zuidoostwaarts naar Kaliwoengoe (5 palen). Deze districtshoofdplaats ligt onmiddellijk aan den voet van het gebergte, dat hier tot op 4 palen van het strand vooruitdringt. Wat er zoo nog van de strandvlakte overblijft, bestaat grootendeels uit moeras. In de nabijheid ligt de suiker-onderneming Kaliwoengoe, met een aanplant van 500 bouws.

Van Kaliwoengoe tot aan de hoofdstad Samarang hebben wij nog 14 palen af te leggen, in over het algemeen oostelijke richting. De weg gaat hier langs den voet of over de laatste uitloopers der heuvelrijen, die uit trachiet gevormd en met blokken en rolsteenen van trachiet bedekt zijn, is doorgaans zeer schilderachtig en biedt aan de linkerhand het gezicht op schier onafgebroken sawah's, aan de rechter op boschjes, vooral van djatihout, en hier en daar op koffietuinen [3]). Zeven palen aan deze zijde van Samarang staat dicht bij den weg de toegoe of paal dien de Javanen houden voor de aanwijzing der grens tusschen Padjadjaran en Madjapahit; wat hij werkelijk schijnt te zijn, is reeds elders aangeduid [4]).

[1]) Buddingh, N. O. I. I. 161; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 11; van Hoëvell, Reis, I. 96; van Sevenhoven, T. v. N. I. II. 1. 355.

[2]) Brumund, Verhh. v. h Bat. Gen. XXXIII. 144, 146.

[3]) Fromm in Nat en Gen. Arch. III. 494; Bleeker, in T. v. N. I. 1850. I. 12.

[4]) D. II, bl. 145.

Thans ligt hier de grens tusschen de districten Kaliwoengoe en Bodja, waarvan het laatste een gelijknamig hoofddorp heeft, dat, 12 palen van Kaliwoengoe, ter hoogte van ruim 300 meters, op den noordwestelijken voet van den Oengaran ligt. Slechts met een zeer smalle strook reikt Bodja tot aan zee, zoodat wij reeds na weinige oogenblikken de grens van het regentschap Samarang overschrijden. Langs een aaneenschakeling van desa's bereiken wij Bodjong, dat, schoon nog 1½ paal van het stadhuis van Samarang verwijderd, als een voorstad dier hoofdplaats wordt aangemerkt. Het eerst wat er in het oog valt is het zoogenaamde Huis van Bodjong, een hoog en prachtig gebouw, voormaals het Hotel van den Gouverneur van Java's Noordoostkust [1]), thans de woning van den Resident van Samarang. Vóór dat huis is een fraai, heerlijk belommerd, ofschoon niet zeer uitgestrekt voorplein, door eenige andere groote gebouwen omgeven, en achter het huis een schoon aangelegde tuin, waarin zich van een kleine hoogte een ruischende waterval naar beneden stort.

Het gedeelte van den postweg dat dit hotel met de eigenlijke stad verbindt, is beplant met hooge kanarie- en tamarinde-boomen, en zou de Lichtenthaler-allee van Java mogen genoemd worden. Aan weêrszijden van deze heerlijke laan liggen fraaie villa's, te midden van smaakvol aangelegde parken en plantsoenen: het zijn de woningen der meer aanzienlijke en vermogende Europeesche bewoners van Samarang, en steeds nemen zij in aantal toe, terwijl zij de inlandsche kampongs meer en meer verdringen. Samarang — het zal ons zoo aanstonds nader blijken — is schier nog meer onbewoonbaar dan het oude Batavia, en wie kan ontvlucht hare hitte, haar stof, haar stank en hare muskieten in eene der beter bedeelde buitenwijken en bij voorkeur in Bodjong, terwijl hij de stad slechts bezoekt voor zijne dagelijksche bezigheden, of voor de weinige vermaken die zij oplevert. Als de avond zijne in de tropische gewesten zoo hoog gewaardeerde koelte brengt, wemelt het in de Bodjongsche laan van fraaie équipages en van wandelaars te voet of te paard, en zou men wanen zich in eene wijk van Nieuw-Batavia verplaatst te zien.

---

[1]) Zie Dl. II, bl. 521.

De Bodjongsche laan voert naar den linkeroever der Kali Ngaran of rivier van Samarang, aan welker overzijde de eigenlijke stad ligt, en over welke, schoon zij niet veel beter is dan eene moddersloot, een kapitale brug is geslagen. Een gedeelte der eigenlijke stad, en wel het fraaiste, ligt echter nog aan de westzijde van de rivier. Het is het gedeelte dat onder den naam van „de Paséban" bekend is, en bestaat uit de aloen-aloen, een groot langwerpig vierkant plein, omringd door eenige der voornaamste gebouwen, zooals de dalem van den Regent, de woning van den Patih, de fraaie moskee, het groot militair Hospitaal, het Stadhuis, de gouvernements koffie- en zoutpakhuizen, enz. Het tegenwoordige hospitaal was mede vroeger een paleis van den Gouverneur der Noordoostkust, en is later gebruikt voor de in 1818 door den Hoogleeraar Reinwardt gestichte, maar in 1826, in weêrwil harer zeer geprezen resultaten, als een offer aan den afgod der bezuiniging gevallen kadettenschool. Het groote en hooge, geheel vrijstaande en van alle zijden door een tuin omringde gebouw staat aan de noordzijde van de aloen-aloen, met het front naar de rivier, dicht bij de brug en bevat beneden en boven ruime, zindelijke en doelmatig ingerichte ziekenzalen, waarin 550 Europeesche lijders kunnen verpleegd worden. Voor inlandsche militairen is eene afzonderlijke ziekenzaal, gescheiden en verwijderd van het hoofdgebouw ingericht [1]).

Tegenover het Groote Hospitaal staat het nieuwe Stadhuis van Samarang, opgericht ter vervanging van het in 1852 afgebrande, dat op de markt in de oude stad stond. De bouw, in 1854 aangevangen, heeft wel tien jaren geduurd, wat tot groote ongelegenheden aanleiding heeft gegeven, daar het nieuwe gebouw de verschillende residentie- en politie-bureaux, het post- en geldkantoor en de zalen voor de zittingen van den Raad van Justitie binnen zijne wanden moest bergen. In weêrwil van den langen tijd aan den opbouw besteed, is het nieuwe stadhuis voor Samarang geen sieraad geworden.

---

[1]) Zie over het hospitaal en alles wat gezondheid en ziekenverpleging te Samarang betreft Dr. M. J. E. Muller, Geneeskundige Torpog. van Samarang, in Nat. en Geneesk. Archief II. 430; III. 83, 257. (Ook overgedrukt in T. v. N. I. Jg. VII, D. III. en Jg. VIII, D. I. en II.)

Het mist allen stijl en karakter en kan het best vergeleken worden met een groote fabriek [1]).

Achter het hospitaal begint de Pontjolsche weg, die door een dwarsweg langs den ringmuur van dat gebouw met den Bodjongschen weg vereenigd is. Hij loopt, ten noorden van laatstgenoemden, in het algemeen in dezelfde richting, doch zoo, dat hij zich over zijne eerste helft steeds verder daarvan verwijdert, en dan, zich ombuigend, dien meer en meer nadert, tot hij, dicht bij het voormalige Java-hôtel, thans het hotel van den Generaal Majoor, kommandant der 2de militaire afdeeling, van welke Samarang de hoofdzetel is, weder op den Bodjongschen weg, tegenover het residentiehuis, uitkomt. Deze weg voert door de voorstad Pontjol, die wel grootendeels, maar niet zoo uitsluitend als Bodjong, door Europeanen wordt bewoond. Vroeger lagen hier de weinige steenen huizen van Europeanen op groote erven, die meestal ook kleine inlandsche kampongs bevatt'en, welker bewoners het recht om hier te verblijven, betaalden met de verplichting om de erven en huizen te bewaken en schoon te houden. Hierin is waarschijnlijk thans veel verandering gekomen, daar in den laatsten tijd vele nieuwe huizen op Pontjol verrezen zijn. In de onmiddellijke nabijheid van het hospitaal ligt, of lag althans nog voor weinige jaren, eene grootere inlandsche kampong, Petikan geheeten.

Rechts van den Pontjolschen weg, op het punt waar deze zijne van den Bodjongschen weg afwijkende richting met eene convergeerende verwisselt, ligt, te midden van rijstvelden die de bevolking aan de strandmoerassen ontwoekerd heeft, het fort Prins van Oranje.

In den tijd der Compagnie was de kom der stad Samarang geheel omwald, hoofdzakelijk met het doel om haar tegen den aanval van een inlandschen vijand te dekken. Deze versterking, die zelfs tegenover een Europeeschen vijand niet te verachten zou geweest zijn, bewees goede diensten in de belegering die de stad in 1741 van de Chineezen en hunne Javaansche bondgenooten te verduren had [2]). Men besloot echter in 1824 tot het

---

[1]) Zie Meessen's photographiën, n° 39; Gevers Deynoot, Reis, bl. 90.

[2]) Zie Dl. II. bl. 459—463.

slechten der wallen en dempen der grachten over te gaan; wat later wel eens betreurd werd, daar nu, bij het uitbreken van den krijg met Dipå Negårå, Samarang zonder eenig verdedigingsmiddel voor een vijandelijken aanval blootstond. Gelukkig werd het niet aangetast!

De versterking die Samarang aan den Generaal van den Bosch verschuldigd is, staat met die vroegere gebeurtenissen in geen verband, maar is slechts opgericht met het oogmerk om in een oorlog te dezer plaatse vasten voet te kunnen houden, ten einde het rustig bezit eener zoo aanzienlijke plaats aan den vijand te betwisten. Het schijnt echter dat dit doel met eene minder kostbare en tevens aan de algemeene verdediging van Java beter dienstbaar te maken sterkte had kunnen bereikt worden. Er is inderdaad zeer veel aan dit fort ten koste gelegd. Daar het op een moerassigen, uiterst slappen bodem werd gesticht, is reeds bij den opbouw op aanzienlijke verzakkingen gerekend. Dank zij dier voorzorg is het bomvrije kasteel, dat tot reduit dient, niettegenstaande het wel een meter diep gezakt is, in zijn geheel gebleven, zonder schade van eenige beteekenis te lijden. Toch is de verzakking nog grooter geweest dan zij berekend was, en het gevolg is dat de begane grond te laag is geworden, zoodat men in den westmoeson soms veel last van het water heeft. Het fort heeft vier bastions en een artesischen put [1]).

Ten noorden van de Paseiban ligt, langs den westelijken rivieroever, het zoogenaamde Maleische kamp, dat zich in een nauwe bochtige hoofdstraat, waarop eenige dwarsstraatjes uitkomen, naar de reede en de strandbatterij uitstrekt. Deze wijk bestaat uit lage, onoogelijke, aan elkander sluitende huisjes van gebakken steen, met pannen gedekt, en bewoond door Maleiers, Bengaleezen, Klingaleezen en Arabieren, tusschen welke zich echter ook vele inlanders en Chineezen hebben gevestigd. Men vindt hier een moskee met een in Moorschen trant gebouwd torentje, maar overigens is er niets dat onze aandacht verdient, behalve de groote drukte en levendigheid, die er nog den ganschen dag heerschen,

[1]) Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 29, 45 v.; de Vaynes van Brakell, Verded. v. N. I. 316.

ofschoon de spoorweg en het havenkanaal oorzaak zijn dat in de laatste jaren de groote drukte van het goederenvervoer naar de oostzijde der stad is verlegd.

De Chineezen wonen echter slechts voor een klein deel in het Maleische kamp; de groote massa heeft haar verblijf in het Chineesche kamp, dat zich ten zuiden van de Paseiban en van de oude Europeesche stad, die geheel aan den rechter rivieroever ligt, en dus langs beide oevers der Kali Samarang uitstrekt. Steenen poorten scheiden dit kamp van de overige stadsdeelen. In deze door deels rechte en vrij breede, deels smalle en bochtige straten doorsneden wijk wonen eenige duizenden Chineezen, meest kooplieden en winkeliers, in veelal smalle, diep inloopende, donkere, morsige en bedompte, van gebakken steen opgetrokken en met pannen gedekte huizen. Echter steekt het algemeene voorkomen van dit kamp gunstig af bij dat van het Chineesche kamp te Batavia. De kapiteins en luitenants der Chineezen, die den Chineeschen Raad vormen, en eenige andere vermogenden hebben er ruimere en nettere huizen, met groote vertrekken en binnenplaatsen. Enkele dier woningen zijn om de smaakvolle inrichting en de fraaie tuinen de bezichtiging waard. De talrijke, steeds rustelooze bevolking, die hare waren voor een groot deel tot ver op de straat uitstalt, maakt dat de smallere stegen in deze wijk soms nauwelijks te passeeren zijn.

Terwijl het Chineesche kamp aan de oostzijde door den grooten weg naar de Bovenlanden begrensd wordt, is het aan de westzijde van Bodjong gescheiden door de minder aanzienlijke voorstad Peloran, die door eenige weinige Europeanen en vele Javanen bewoond wordt. Aan de zuidzijde zijn Peloran en het Chineesche kamp door eene menigte Javaansche kampongs omzoomd, terwijl andere, hier en daar door Europeesche woningen afgewisseld, zich tot op aanmerkelijken afstand van de stad, waartoe zij echter nog gerekend worden, aan beide zijden van den genoemden weg naar de Bovenlanden uitstrekken.

De oude Europeesche stad, die nog altijd als de kern van Samarang moet beschouwd worden, ligt in haar geheel aan den linker rivieroever en heeft, sedert zij van hare wallen en grach-

ten beroofd is, geheel het aanzien van een Nederlandsch landstadje. Ongeschikter bouwwijze met het oog op het tropische klimaat, dan in dit gedeelte van Samarang wordt aangetroffen, is nauwelijks denkbaar. De huizen, ongeveer 600 in getal, zijn in 16 à 18 straten, die meestal rechtlijnig en van 18 tot 30 voeten breed zijn, dicht tegen elkander gebouwd. De voorzijde der huizen komt vlak aan de straat uit; van achteren hebben zij een klein erf, dat door de keuken, de verblijven der bedienden, de stallen en de muren der belendende huizen van alle zijden is ingesloten. Meestal hebben de huizen eene verdieping, of althans onder het dak nog eenige zolderkamertjes. Vóór het huis ligt een stoep, die den toegang geeft tot eene voorgalerij, welke de geheele breedte van het huis beslaat, maar, daar vele huizen uitermate smal zijn, zich dikwijls slechts als een ongeveer vierkant vertrekje van 10 à 12 voet lengte en breedte vertoont. Een gang verbindt de voorgalerij met de achtergalerij, en het is op dien gang dat aan ééne of aan beide zijden de overige vertrekken uitkomen. Het bovenhuis is veelal op dezelfde wijze verdeeld. De vloeren bestaan gewoonlijk uit roode, slecht gebakken plavuizen, die, als de bewoners welgesteld zijn, met rotan-matten bedekt worden. Muren en vloeren geven overal bewijzen van de vochtigheid van den bodem, die in sommige wijken in den regentijd onder water staat. De niet of slecht geplaveide, maar uiterst drukke en woelige straten zijn bij droog en warm weder even ondragelijk door het stof, als bij regenweêr onbegaanbaar door de modder. De hitte is vaak ondragelijk, vooral daar alle schaduwgevend geboomte gemist wordt, en de zonnestralen dubbel branden wijl zij door de witgepleisterde gevels, die de geheele stad kenschetsen, fel worden teruggekaatst. De inrichting der latrienen is hoogst gebrekkig; de afvoer van het vuile water uit keukens en stallen door de vrij diepe open riolen, die zich doorgaans aan de ééne zijde der straten bevinden, zeer onvolkomen, en vele oude, lang verwaarloosde huizen zijn verpest door wandluizen, schorpioenen, duizendpooten, stinkmuizen en groote ratten, waar echter tegenover staat dat van de plaag der witte mieren Samarang schier geheel vrij is. Opmerking verdient het ook, dat

deze stad, blijkens de ervaring, niet zoo ongezond is als men van de vele vochtige, bekrompen en slecht ingerichte huisjes zou verwachten.

De hier in hare hoofdtrekken beschreven oude stad is verdeeld in vijf wijken, die elk op zich zelve een klein en gezamenlijk een groot vierkant vormen. Open pleinen van eenige beteekenis zijn er geene, behalve de Paradeplaats, die ongeveer honderd schreden lang en zestig breed is en het centrum der stad vormt. Hier is het fraaiste gedeelte der oude stad, maar het heeft in 1852 veel geleden door het afbranden van het oude stadhuis, een nog hecht en sterk gebouw uit de vorige eeuw. Op dat plein bevindt zich een in 1841 tot eene diepte van 71 meters geboorde artesische put, die uitmuntend en overvloedig drinkwater oplevert, dat niet alleen voor de bewoners der stad, maar ook voor de ter reede liggende schepen een ware weldaad is. Eene leiding voert het water naar een gemetseld reservoir bij de Bodjongsche brug, dat eene gemakkelijke gelegenheid biedt om de door prauwen derwaarts gebrachte ledige watervaten van de schepen te vullen.

Langs de zuidzijde van het Paradeplein loopt de hoofdstraat die de oude stad middendoor snijdt. Zij draagt den naam van Heerenstraat en maakt een deel uit van den grooten postweg, die zich dwars door de stad voortzet in de richting naar Demak. Eenige schreden voorbij het plein ligt, mede aan de noordzijde, de in 1794 gebouwde Protestantsche kerk, die een koepeldak, twee torens en een goed orgel bezit, maar zich meer door netheid dan door schoonheid onderscheidt. Nog wat verder vindt men in dezelfde straat het Heerenlogement, dat ook al een alles behalve vroolijk en opwekkend voorkomen heeft. Trouwens gebouwen die aan den gekuischten kunstsmaak voldoen, moet men in het geheel in Samarang niet zoeken. De stad, die zoo echt Nederlandsch is in het aantal en de goede inrichting harer nuttige en liefdadige gestichten, zooals het oude mannen- of proveniershuis, de weeshuizen der Hervormde en der Katholieke gemeente, waarvan het laatste binnen zijn ringmuur zelfs een eigen artesischen put bevat, het bedelaarsgesticht of lazaret,

een uur buiten de stad, voor arme inlanders die aan ongeneeslijke en besmettelijke ziekten lijden, enz., — die stad verloochent evenmin haar Nederlandsch karakter in de onverschilligheid voor uitwendigen tooi en behagelijke vormen waarvan hare straten overal getuigen en die haar alle aantrekkelijkheid voor den vreemdeling zou doen missen, indien niet de natuur in vele opzichten de tekortkomingen der kunst vergoedde.

Het gedeelte van Samarang dat in den laatsten tijd de meeste verandering ondergaan heeft, is zeker wel de ten noorden der eigenlijke stad gelegen voorstad, die bij den naam van „het Zeestrand" bekend is. Zij bestond eenige jaren geleden uit een aantal op groote, meest als klappertuinen aangelegde erven gelegen huizen, die de ruimte besloegen tusschen den rechter rivieroever en een op het strand uitloopenden rijweg. De plaats van straten werd er ingenomen door twee voor wagens bruikbare wegen en door voetpaden die, te midden van stinkende slooten met brak water en van de moerassen waaraan de tuinen ontwoekerd waren, van het ééne erf naar het andere voerden. De woningen, veelal nog vochtiger en vunziger dan die in de stad, hadden slechts weinig voordeel van haren vrijen stand, daar zij doorgaans aan de achterzijde eene geheel met muren afgesloten plaats hadden. De met kreupelhout begroeide strandmoerassen, die onmiddellijk achter deze wijk een aanvang namen, verspreidden er hare verpestende miasmen, millioenen muskieten maakten het schier onmogelijk hier des avonds de vrije lucht te scheppen, en in den regentijd was deze buurt in hoogen graad aan overstroomingen blootgesteld. In de dagen der Compagnie moeten juist in deze wijk vele fraaie huizen en tuinen zijn gelegen geweest; maar in een tijd die meer acht begon te geven op de eischen der gezondheidsleer, werd zij meer en meer verlaten, en behield zij als bewoners slechts eenige oudgasten, die, op de plaats zelve geboren, voor de bezwaren die zij opleverde, door de gewoonte ongevoelig waren.

In dit gedeelte van Samarang heeft de aanleg van den spoorweg die deze stad met de Vorstenlanden verbindt, in de laatste jaren groote verandering aangebracht. Deze spoorwegverbinding,

waarvoor in 1862 aan den heer W. Poolman c. s. eene concessie werd verleend, die, na bij de wet van 6 Juli 1863 bekrachtigd te zijn, in handen der naamlooze vennootschap „de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij" overging, erlangde een begin van uitvoering in Maart 1864, terwijl den 17den Juni de Gouverneur-Generaal baron Sloet van de Beele de eerste spade voor de eerste sectie in den grond stak. Op het einde van 1872 was de geheele weg voltooid en den 21sten Mei 1873 kon ook de laatste sectie voor het publiek verkeer worden geopend. De lengte van dezen weg bedraagt 202.1 kilometers. De eerste sectie, lang 34.2 kilom., gaat van Samarang naar Kedoeng-Djati, en kruist te Broemboeng, op 13.1 kilom. afstands van de hoofdstad, den grooten weg die haar met Poerwådadi verbindt. Te Kedoeng-Djati splitst zich de spoorweg in twee takken. De linkertak gaat oostwaarts tot Goendih en vandaar zuidwaarts tot Soerakarta. Dit gedeelte vormt de tweede sectie en heeft eene lengte van 73.9 kilometers. De verbinding van Soerakarta met Jogjakarta, lang 57.6 kilom., wordt geacht de derde sectie uit te maken. De vierde sectie eindelijk is de zijtak die van Kedoeng-Djati in west-zuidwestelijke richting naar Ambarawa gaat, en is 36.4 kilom. lang. De eerste en vierde sectie liggen geheel op Samarangsch grondgebied, behalve dat laatstgenoemde een paar kleine Solosche enclaves snijdt; de derde sectie betreedt afwisselend Samarangsch en Soerakartasch grondgebied, totdat zij, op ongeveer 12 kilom. afstands van Goendih, het Samarangsch grondgebied voor goed verlaat. Ofschoon wij op onze verdere tochten door de Residentie ons liever van de gewone wegen zullen bedienen, die ons gunstiger gelegenheid bieden om de merkwaardigheden van natuur en kunst te leeren kennen, zullen wij natuurlijk den spoorweg meermalen op onze reizen ontmoeten.

Het stationsgebouw te Samarang, dat in eenvoudigheid en karakterloosheid niet onderdoet voor den gewonen stijl der Samarangsche gebouwen [1]), werd opgericht in de nabijheid van het strand, op een punt waar het met het havenkanaal, waar-

---

[1]) Zie Meessen's photographiën, n° 40.

over straks nader, gemakkelijk door een spoor kon verbonden worden, terwijl het door een ander spoor, door een afzonderlijken ondernemer gelegd en geëxploiteerd, in verband is gebracht met de Gouvernements-pakhuizen. Natuurlijk heeft het nieuw leven gebracht in de buurt waar het werd opgericht. Ruime lokalen voor de bureaux van administratie en controle, magazijnen voor goederen en materiëel, werkplaatsen van voldoende uitgestrektheid en van alle vereischte werktuigen en gereedschappen voor de vervaardiging van materiëel en het aanbrengen van noodige herstellingen voorzien, verrezen rondom het hoofdgebouw. In die werkplaatsen werden al dadelijk het grootste deel der wagens en rijtuigen gebouwd, vele der uit Nederland gezonden ijzeren bruggen ineengezet, en van het ijzer- en houtwerk, voor de gebouwen vereischt, een belangrijk gedeelte gereed gemaakt. Zij werden op zoo groote schaal ingericht, dat zij in het vervolg in de behoeften van alle eventueele verlengingen of zijtakken, ja van alle spoorweg-ondernemingen op Java en zelfs van de particuliere industrie kunnen voorzien. Geen wonder dan ook dat het Zeestrand zich uit zijn diep verval begon op te beuren, en zelfs vroeger geheel onbewoonde terreinen langzamerhand tot deze buurt getrokken werden [1]).

Niet minder heeft daartoe bijgedragen de aanleg van het reeds met een woord vermelde havenkanaal, waardoor men getracht heeft verbetering te brengen in den ellendigen toestand waartoe de reede van Samarang vervallen was ten gevolge der toenemende aanslibbing langs de kust en der verslijking van de rivier, die vroeger hier de eenige gemeenschap met de reede vormde. Die rivier is sedert lang niet meer dan een moddersloot, wier onvoldoende breedte en diepte reeds op zich zelve een ramp voor de stad is, daar zij het soms plotseling zwellende water niet behoorlijk kan afvoeren en haar dus in den regentijd aan verwoestende overstroomingen ter prooi laat. Maar nog treuriger was het, vooral in verband met den toenemenden handel van Samarang, dat

---

[1]) Zie over dezen spoorweg, behalve de Koloniale Verslagen, vooral het Verslag van den Raad van Beheer der Ned.-Ind.-Spoorweg-Maatschappij over het tiende boekjaar (1873).

sedert lang de stapelplaats der producten van bijna geheel Midden-Java is en als eindpunt van den hierboven beschreven spoorweg in de laatste jaren nog veel grooter gewicht heeft erlangd, dat de gemeenschap tusschen de stad en de schepen op de reede onzeker en in den westmoeson, wanneer vaak een sterke branding op de bank voor den riviermond staat, in hooge mate gevaarlijk was. De traagheid en het gebrek aan veerkracht waarmede de maatregelen tot verbetering van den onhoudbaren toestand zijn ontworpen en uitgevoerd, was jaren lang een schande voor de Regeering, die destijds, uit vrees van het batig slot te zien inkrimpen, ook tegenover de noodzakelijkste verbeteringen tot ellendige palliatieven de toevlucht nam. Eindelijk is men er in 1858 toe overgegaan om hier (evenals te Batavia veel vroeger geschied was) een van de rivier afgescheiden kanaal te graven, dat aan de prauwen die de gemeenschap van de stad met de reede onderhouden moeten, grootere veiligheid verschaffen zou. Maar toen dit kanaal bijna tot aan zee gereed was, begon men twijfel te koesteren omtrent de doelmatigheid van het werk, waarom, volgens besluit van den Gouv. Gen., in Aug. 1864 de arbeid aan het havenkanaal voorloopig gestaakt werd, terwijl men daarentegen pogingen begon aan te wenden om aan de rivier een tweeden mond te geven, die, om de zandbank heen, meerdere diepte aan de vaartuigen zou aanbieden. In 1867 is echter de arbeid aan het kanaal hervat, terwijl, in afwachting zijner voltooiing, de nieuwe geul zooveel mogelijk op de vereischte diepte gebracht en gehouden werd. In het Verslag over 1873 kon de Regeering berichten, dat de meest vooruitspringende gedeelten of hoofden van het kanaal, uit ruwe stortingen van kalksteen bestaande, die zooveel mogelijk in verband gelegd en geprofileerd waren, in 1872 voltooid waren, maar dat men de gemeenschap niet verzekerd achtte wanneer men het kanaal in open verbinding met de rivier bracht, waarom men in 1871 den bouw eener kapitale schutsluis had ter hand genomen. Bovendien had men nu weder in de monding van het kanaal met gedurige neiging tot verzanding te worstelen, waarom men een plan in overweging nam om de

hoofden te verlengen tot aan het punt waar eene diepte van vier meters werd aangetroffen, de dammen meer oostwaarts aan te brengen en het westelijke hoofd 200 meters voorbij het oostelijke te doen schieten. Maar ofschoon de schutsluis in 1874 voltooid en het kanaal voortdurend uitgediept werd, scheen het plan tot verlenging der hoofden het stadium der overweging alweder niet gemakkelijk te kunnen te boven komen. Een veel grootscher plan drong zich naar den voorgrond, en toonde op nieuw hoe vaak „le mieux l'ennemi du bien" is. Niet slechts de gemeenschap met de reede is te Samarang slecht, ook de reede zelve is in den westmoeson, waarvoor ze geheel openligt, in hooge mate onveilig. Men heeft dus het denkbeeld opgevat om ook voor Samarang te doen wat thans door den aanleg der haven te Tandjong Priok voor Batavia gedaan wordt. Eene commissie werd benoemd om te onderzoeken, of het mogelijk zou zijn eene veilige havenkom, of althans eene goede aanlegplaats voor groote zeeschepen te Samarang of op eenig geschikt punt in de nabijheid, des noods zelfs te Djewana, aan te leggen, en natuurlijk werd, terwijl dit omslachtig en langdurig onderzoek in gang was, tot verbetering der reeds bestaande werken slechts het allernoodigste verricht. Tegen het advies der Samarangsche Kamer van Koophandel besloot men zelfs alle pogingen om de rivier zelve voor de prauwvaart bruikbaar te houden, geheel op te geven. In 1876 kwam de Commissie tot de conclusie, dat, wegens de voortdurende veranderingen van den zeebodem, te Samarang zelve de bouw van eene haven geschikt voor groote schepen niet mogelijk was; zij zette echter haar onderzoek nog voort op andere, meer verwijderde punten van de kust; en eerst in 1877 kwam men tot de overtuiging, dat Samarang langs dezen weg in het geheel niet te helpen was. Dit had ten minste het voordeel, dat nu met meer kracht aan de verbetering van het bestaande werd gearbeid. Het Koloniaal Verslag van 1879 meldt, dat thans de verlenging van het westerhoofd voltooid en het in- en uitvaren der prauwen daardoor veel veiliger geworden is, en dat men, met hulp van een grooten uit Europa ontvangen baggermolen, er in geslaagd is, gedurende het afgeloo-

pen jaar, den mond van het havenkanaal behoorlijk open te houden, zoodat eene verlenging van het oosterhoofd vooreerst niet noodig wordt geacht [1]).

De reede van Samarang heeft althans dit bij die van Batavia vooruit, dat zij een oneindig schooner gezicht oplevert. De stad met hare boomrijke omstreken en de bergprofielen op den achtergrond vormen een liefelijk panorama. In het zuidwesten verheffen zich de Prahoe, de Sindårå en de Soembing, en recht in het zuiden rijst de Telemåjå omhoog, achter welken zich de breede, veeltoppige kruin van den Merbaboe aan den horizon teekent. Tusschen den Soembing en den Sindårå treedt de Oengaran [2]) aanmerkelijk meer naar voren. Zijne schilderachtige, trachietische en met trachietblokken bedekte voorheuvels strekken zich uit tot in de nabijheid der stad, en men kan van de reede hunne ruwe omtrekken, hunne breede afgeronde kruinen en hunne spaarzame vegetatie met het ongewapende oog onderscheiden. Achter die omstreeks 250 meters hooge heuvels stijgt de Oengaran op met zacht rijzende hellingen, allengs overgaande in het donkergroen zijner dichtbewassen kruin, die met maagdelijke bosschen bedekt is.

Nog bekoorlijker wordt de blik op dit schoone landschap wanneer men het gadeslaat van het koepeldak der in het midden van het oude Samarang gelegen protestantsche kerk, dewijl dan het oog ook de stad met hare wit gepleisterde huizen, hare lachende kampongs,

---

[1]) De geheele geschiedenis dezer werken kan men in de Koloniale Verslagen vinden. In de vroegere werd daarover gehandeld onder het hoofd „Handel en Scheepvaart", sedert 1866 onder dat van „Openbare werken."

[2]) Eigenlijk Ngaran, waarnaar ook de rivier van Samarang, die op dezen berg ontspringt, bij de inlanders Kali Ngaran heet. Maar de Europeanen spreken den voor hen lastigen naam met een voorslag „Oengaran" uit, wat vervolgens in het hun nog beter mondende „Oenarang" verbasterd is. Zie Friederich in T. v. I. T., Ld. en Vk. XIX. 411. „Ngoenaran", zooals Hageman, Java II. 19, schrijft, is denkelijk een andere verbastering; maar dat bij Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 14 vv., herhaaldelijk „Ngoengroengan" als naam van dezen berg voorkomt, schijnt mij op een misverstand te berusten. Kussendrager, Java, bl. 180 en 186, spreekt van een gebergte „Kroenroengan", dat hij den zuidelijksten bergrug van den „Oengaran" noemt. Ik gis dat deze naam „Ngoengroengan" moet luiden, en door Bleeker tot het gansche gebergte is uitgebreid.

hare woelige reede, hare van menschen en lastdieren wemelende wegen, hare breede Bodjongsche laan, de rijke sawahs harer omstreken beheerscht, en, terwijl het zuidwaarts zijn gezichtskring door de reeds genoemde bergen begrensd ziet, noordwaarts onbelemmerd weiden kan over de tintelende golven der Javazee.

Ook aan gelegenheid tot schoone wandelingen en rijtoeren is te Samarang geen gebrek. Heeft men zich ten laatste zelfs verzadigd aan de heerlijke Bodjongsche laan, waar bij zonsondergang het getjilp van myriaden op het lommerrijke geboomte neêrstrijkende rijstvogeltjes de lucht vervult, dan kan men tot afwisseling den weg bewandelen, die, evenwijdig met het havenkanaal, naar het strand gaat en meer en meer met Europeesche woningen bezet raakt. Oostwaarts van de stad voeren aangename wandelingen langs Karang Bidårå of Kebon Djait naar het Europeesche kerkhof, dat door een hek omsloten is en met honderden grafnaalden en tomben prijkt. Langs die begraafplaats bereikt men dan weldra den postweg van Samarang naar Demak, die tot aan de kleine opeengehoopte kampongs van Torbaja, op een paal afstands van de stad op het gelijknamige land gelegen, schier geheel door inlandsche woningen en erven bezoomd is. Onder de kampongs langs den weg behooren het van ouds bekende Kali Gawé dicht bij Torbaja, en Tawang vlak bij de stad. Het particulier land Torbaja werd ten tijde van Raffles door den Regent van Samarang gekocht, en is thans, ten gevolge van den afstand van een aanzienlijk terrein aan de Ned. Indische-Spoorweg-Maatschappij in 1868, gesplitst in een westelijk deel dat tot het disirict Samarang, en een oostelijk dat tot het aangrenzende district Singen Koelon gerekend wordt. Beide behooren nog aan de erfgenamen van den eersten kooper en worden door den Regent van Samarang en een broeder van hem bestuurd. De rijstvelden van westelijk Torbaja, die echter wegens den ziltigen bodem van weinig beteekenis zijn, worden besproeid door de rivier van Torbaja, ook de Kali Gawé genoemd, die op de oostzijde van den Oengaran ontspringt. Vroeger ontlastte zij zich door verschillende voor kleine prauwen bevaarbare mondingsarmen, door

welke de in den tijd der Compagnie nog al belangrijke [1]) handels- en visschersplaatsen Torbaja en Kali Gawé gemeenschap met de zee hadden. Doch het terrein schijnt hier deels door de aanslibbing, die deze plaatsen meer en meer van het strand verwijderde en het vaarwater bedierf, deels ook in verband met den spoorweg-aanleg, groote veranderingen ondergaan te hebben. Er is nu slechts één bruikbare riviermond, die tevens de oostelijke grens van de reede van Samarang bepaalt. De spoorweg passeert de rivier met een brug tusschen Torbaja en het strand, en zij zelve wordt nog slechts bezocht door de prauwtjes die aan de visschers van Torbaja behooren; want daar de omstreek voor den landbouw zoo weinig geschikt is, zoeken de bewoners van dit dorp voornamelijk het levensonderhoud als koeli's, handwerkslieden of visschers en door den aanleg van vijvers voor kunstmatige vischteelt [2]).

Vooral echter is aan de bezoekers van Samarang de zoogenaamde „groote toer“ aan te bevelen, waarvoor men zich in de stad, tot den matigen prijs van *f* 6.— (ten ware in den laatsten tijd het tarief mocht verhoogd zijn), van een wagen met vier paarden voorziet. Wij volgen nu den weg die langs de oostzijde der stad van den postweg zuidwaarts voert naar de bovenlanden. Ik merkte reeds op, dat ook die weg tot een aanmerkelijken afstand van de stad met tot haar gerekende kampongs en hier en daar met Europeesche woningen bezoomd is. Een groot deel dezer kampongs behoort tot het particuliere land Paterongan, dat geheel binnen het stadsgebied ligt, thans in het bezit is van den Chinees Beh Biauw Tjoan, en met rijst en kokosboomen beteeld wordt. Als men het dorp Paterongan even voorbij is, en alvorens men Djoemblang, de hoofdplaats van het district Serondol, bereikt, buigt men vlak aan de grens rechts om en vervolgt, over heuvelen en dalen en

---

[1]) Vgl. D. II, bl. 468.

[2]) Zie over het land Torbaja het Rapport omtrent de particuliere landerijen beoosten de Tji Manoek, bl. 273. De ligging van Torbaja en Kali Gawé is aangeduid op de kaart van Samarang in den Atlas van N. I.; maar men zoekt die plaatsen te vergeefs op de topographische kaart. Wat Kussendrager, Java, bl. 180, over de rivier zegt, past, blijkens de kaarten, niet meer op haren tegenwoordigen toestand.

[illegible] zijn weg langs het land [illegible] ijdlang in [illegible] te zijn geweest, [illegible] aan [illegible] is teruggekeerd. Dit land [illegible] vermaardheid aan een vroegeren eigenaar, [illegible], nog algemeen bij den naam van Toewan [illegible] bekend, en wiens graftombe is geplaatst op de plek [illegible] het schoonste gezicht geniet. Ook was hier vroeger een aangename badplaats, die echter, toen het land in het bezit van een Arabier was gekomen, zeer in verval is geraakt. Nu gaat de weg verder langs tal van Chineesche graven en [illegible] begraafplaats, totdat men uitkomt bij het huis van Bodjong, vanwaar men langs de Bodjongsche laan naar de stad terugkeert. Doch alvorens Bodjong te bereiken, kan men door een kleinen uitstap nog eene grot bezoeken, die eene bijzondere heiligheid heeft in de oogen der Chineezen. Zij is van een houten voorbouw voorzien, die tevens tot verblijfplaats der bewakers strekt, en alles is hier overvloedig met Chineesche karakters beschreven.

Men weet dat alle opgaven omtrent plaatselijke bevolkingscijfers in de mededeelingen der Regeering gemist worden, zoodat men ook dat van Samarang slechts bij ruwe gissing kan bepalen. Omstreeks 1850 werd de bevolking geschat op 28,000 à 30,000 zielen, en wel op ruim 20,000 Javanen, 4000 Chineezen, 1500 Makassaren en Maleiers en 330 Arabieren. Het aantal Europeanen werd op 1500 à 1600 begroot [1]). Als die cijfers eenigzins te vertrouwen zijn, schijnt het mij niet gewaagd het tegenwoordige bevolkingscijfer op minstens 30,000 zielen te schatten.

Samarang heeft geheel het karakter eener [illegible] [illegible] en de drukte van het verkeer drijft er [illegible] door al de straten der stad. Op de [illegible] de bureaux [illegible] de Europeesche bevolking [illegible]

[1]) [illegible]

inlandsche nijverheid staat er op een betrekkelijk zeer hoogen trap. Men vindt er vele meubelmakers, metselaars, timmerlieden, kleermakers, schoen- en laarzenmakers, goud- en zilversmeden en koperslagers, en de Samarangsche sarongs genieten over geheel Java een zekere vermaardheid. De inlandsche ambachtslieden zien er welgesteld uit en bewonen nette, meest houten huizen. Nevens de Arabieren en Chineezen onderscheiden er zich ook de Klingaleezen of zoogenaamde Mooren als wakkere en rustelooze handelaars in 't groot en klein, terwijl zij met de Chineesche vrouwen wedijveren in 't stikken met goud- en zilverdraad. De straten der stad wemelen onophoudelijk van mannen die kasten en stoelen, zadels en tuigen, zweepen en sporen, hoeden en met goud gestikte mutsen, knoopen en wandelstokken, tjarpoe's of Arabische muilen en rozenkransen, katoenen en lakens, van vrouwen die sarongs en slendangs, hoofd- en zakdoeken te koop bieden. Wel is waar zijn de meeste artikelen niet zeer soliede, maar zij bevelen zich aan door een gunstig uiterlijk en een lagen prijs. Handel in edelgesteenten wordt vooral door Arabieren en Mooren gedreven. Het onophoudelijk vervoer van stapelproducten met karren die den weg van de bovenlanden naar de stad, met prauwen die de rivier van Samarang bedekken, heeft natuurlijk grootendeels voor vervoer langs den spoorweg en het havenkanaal plaats gemaakt, maar de drukke handelsbeweging is daardoor niet verminderd, maar slechts naar het Zeestrand verplaatst [1]).

Doch gelijk in niet weinige handelsplaatsen ook in Europa, is te Samarang schaarsch te vinden wat het leven versiert en veredelt. Een klein liefhebberij-tooneel, waarop met lange perioden van stilstand nu en dan gespeeld wordt, en de harmonische tonen van de harp, het lievelings-instrument der Samarangsche nonna's, die er u uit vele kleine huizen te gemoet klinken, — ziedaar wat er de kunst vertegenwoordigt. Voor gezellig verkeer hebben er de heeren hun societeit, hun vrijmetselaarsloge, de burgerlieden en kleurlingen hunne avondwandelingen in de begoten straten en

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 19; Buddingh, N. O. I., I. 163; van Rees, Herinneringen (3e druk), I. 223.

hunne praatjes op de stoep voor de deur der huizen, op oudvaderlandsche wijze, waarbij de nonna's zich gaarne vertoonen in witte japonnetjes en met geurige bloemen in het haar [1]).

Zoo is het leven in Samarang, — althans zoo was het voor weinige jaren. Maar ook in Indië leeft onze tijd snel en was veel wat eeuwen lang stand hield, in de laatste jaren aan verbazende veranderingen onderworpen. Wie durft hier zeggen, tenzij hij kersversch uit Indië is teruggekeerd, hoe het thans met het leven te Samarang gesteld is, en wie durft verzekeren, dat, als deze dingen heden nog alzoo zijn, zij ook morgen nog alzoo zullen wezen?

Maar het wordt tijd dat wij van de hoofdstad afscheid nemen en andere plaatsen in deze, aan merkwaardigheden zoo rijke, residentie bezoeken. Wij vervolgen daartoe den postweg in oostnoordoostelijke richting en bereiken, na 17½ paal te hebben afgelegd, het in Java's oude geschiedenis zoo beroemde Demak, de hoofdplaats van het gelijknamig regentschap. Na te Tenggang, een weinig voorbij Torbaja, het district Samarang verlaten te hebben, doorsnijdt de weg de beide oostelijkste districten van het regentschap van dien naam, Singen Koelon en Grogol, die geheel en al vlak zijn en uit vruchtbaar alluvie-terrein bestaan, dat door vele riviertjes doorsneden wordt en nagenoeg geheel door den rijstbouw is ingenomen. De hoofddorpen Genoek en Karang tengah, die men op 4½ en 13¾ palen afstands van Samarang passeert, bieden niets bijzonders. Het grootste gedeelte van den weg loopt langs of door particuliere landen, waaronder het uitgestrekte, met Sajoeng en Batoe één geheel vormende Gemoelak in Singen Koelon vermelding verdient, omdat in den naam een spoor schijnt overig te zijn van de schahbandarij Gemoelak of Goemoelak, die in den tijd der Compagnie onder de handelsplaatsen in de nabijheid van Samarang genoemd wordt [2]). Is men even voorbij Karang tengah de Kali Boejaran of Kali Kondang, een een weinig

[1]) Van Rees, t. a. p. 224 v.; Gerdessen, Vijf jaar gedetacheerd. 37.

[2]) Zie Dl. II., bl. 468. Ik moet evenwel hier herhalen wat ik aldaar in de noot opmerkte, dat op oude kaarten (die van Valentijn en die in het VIIe deel van de Jonge's „Opkomst") de rivier van Gemoelak gelegen is ter

hooger zich van de Kali Sampangan afscheidende mondingsarm, overgestoken, dan bevindt men zich in het district Demak en doorkruist het particulier land Kali Kondang, steeds door tooneelen van hetzelfde karakter omgeven. Nog verdient opmerking, dat langs den postweg een kanaal loopt dat Samarang met Demak verbindt en dat zich van Demak in dezelfde oost-noordoostelijke richting voortzet tot Tangoel Angin aan de rivier van dien naam, die de grens tusschen Samarang en Djapara vormt. Dit kanaal dankt het aanzijn aan de in 1808, onder het bestuur van Daendels, door den Regent van Demak verordende maatregelen om den moerassigen bodem der vlakte van Demak droog te leggen en duizenden bunders land voor den rijstbouw te winnen, door het overtollige water naar de rivieren van Demak en Tangoel Angin af te voeren. Het ongeveer 30 voet breede kanaal is in den oostmoeson op onderscheiden plaatsen droog, maar in den westmoeson is het voor zeer kleine prauwen bevaarbaar en bewijst het aan den binnenlandschen handel niet onbelangrijke diensten, vooral ook wijl de reis over zee dan minder veilig is [1]).

De tegenwoordige beteekenis der negerie Demak beantwoordt niet aan hare historische vermaardheid; te minder behoeven wij er lang bij stil te staan, daar de overblijfselen die aan de overlevering omtrent de vroegere grootheid gezag bijzetten, slechts weinige in getal zijn. De beroemde moskee van Demak, het werk van haar eersten Sultan, is in 1845 verbouwd en heeft van den ouden bouw slechts eenige met snijwerk versierde pilaren bewaard [2]). Op de plaats van het oude vorstenverblijf is later het zoutpakhuis verrezen [3]). Alleen de graven der drie vorsten die te Demak geheerscht hebben, Panembahan Djimboen, Pangéran Sabrang Lor en Pangéran Tranggânâ, worden nog in de nabijheid der moskee aangewezen: dat van eerstgenoemden

plaatse waar op nieuwere de Kali Kondang voorkomt, die op de topographische kaart van Samarang Kali Boejaran heet. Deze nu ligt merkelijk meer oostwaarts dan het tegenwoordige Gemoelak.

[1]) Daendels, Staat, 112, gebruikt een wel wat sterke uitdrukking, als hij die moerassen een „binnenzee" noemt. Zie verder Kussendrager, Java, 181 v.; Roorda v. Eys. Ld. en Vk. III. 3. 25; Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 24; Rochussen, Toelichting. 146. [2]) Zie Dl. II. 194. [3]) Dl. II. 203.

overdekt door een tombe van gebakken steen, die zich alleen door grootere lengte van andere dergelijke onderscheidt, — die zijner beide opvolgers te zamen met andere graven, boven welke ze in geen enkel opzicht uitsteken, onder het dak van een planken grafhuis; maar zelfs die graven zijn van twijfelachtige authenticiteit, daar de begraafplaats latere veranderingen en herstellingen ondergaan heeft en opschriften die hunne echtheid waarborgen, geheel en al ontbreken [1]).

Demak is thans niets meer dan eene gewone regentschapshoofdplaats, die er niet onaardig uitziet en met een fraaien dalem prijkt, maar verder niets opmerkelijks oplevert. De oostzijde der negerie wordt besproeid door de rivier Sampangan, die van hier af tot aan zee gewoonlijk den naam van Kali Demak draagt. Aan den oever der rivier ligt de aanzienlijke marktplaats. De Javanen gelooven dat in de rivier van Demak nog een witte krokodil en een witte schildpad leven, welke voedsterlingen waren van den eersten vorst van Demak. De prauw van dien vorst was eenmaal op de rivier door een aantal krokodillen aangevallen, die echter allen overwonnen werden. Sedert mogen gewone krokodillen zich niet meer in de rivier ophouden; de witte krokodil, die haar bewaakt, vergunt hun slechts eenmaal in 't jaar een kortstondig bezoek op den stroom [2]).

Het regentschap Demak heeft alleen bergen in zijn zuidelijk, tusschen het Samarangsche district Singen koelon en het Grobogansche Poerwădadi door, tot aan de grenzen der residentie met Soerakarta reikende district Manggar. Daar wachten ons nieuwe natuurwonderen; doch de drie noordelijke districten van het regentschap, Demak, Wedoeng, en Samboeng, vormen te zamen eene uitgestrekte vlakte, die tot de minst aantrekkelijke deelen van Java behoort. Wel is zij in alle richtingen met sawahs bedekt, waarvoor de lage, moerassige bodem op zich zelf niet

---

1) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 168. Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 27, plaatst de graven der Sultans één paal ten zuidoosten van Demak, nabij den weg naar Poerwădadi. Misschien bestaan daaromtrent verschillende overleveringen.

2) Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 27.

ongeschikt is, maar in geen ander gedeelte van Java komen zoo dikwijls en op zoo groote schaal wanoogsten voor. De voorname schuld daarvan draagt het gemis van een behoorlijke irrigatie; want die sawahs zijn nu eens aan de vernieling van hevige bandjirs blootgesteld, dan weder, door het gemis van besproeiings-kanalen, in tijden van droogte van het noodige water verstoken. Het middengedeelte van het aangrenzende regentschap Grobogan, dat door de Loesé, den rechterarm der rivier van Tangoel Angin, besproeid wordt, deelt in dezelfde bezwaren; want van Koewoe af bestaat de breede vallei van de Loesé uit een bodem van geheel dezelfde gesteldheid als de vlakte van Demak, waarmede zij ten nauwste samenhangt. De maatregelen in Daendels' tijd genomen hebben de bebouwing der vlakte mogelijk gemaakt, maar haar geene duurzame goede oogsten kunnen waarborgen. Bij zware regens was de grond te sompig om te bewerken en ging telkens het geplante verloren [1]), en het onvoldoende der bestaande werken leidde tot hare verwaarloozing, terwijl de zorg voor het batig slot van de kostbare werken terughield, voor een afdoende verbetering gevorderd. Een plan daartoe, van den ingenieur van Tiel afkomstig, strekte om de oude, verwaarloosde kanalen door nieuwe te vervangen, waardoor eene voldoende draineering verkregen zou worden, en tevens de rivier van Demak af te dammen, om uit haar waterleidingen door de Demaksche landen te kunnen aanleggen, die in droge seizoenen het noodige water aan den rijstbouw zouden verschaffen [2]).

De Gouverneur-Generaal Rochussen schonk in 1847 zijne aandacht aan dit plan en droeg den Resident van Samarang op, het door den plaatselijken ingenieur te doen onderzoeken. De nieuwe werken waren echter nauwelijks en op weinig doelmatige wijze aangevangen, toen de jaren 1848 en 1849, die zich door groote onregelmatigheid der moesons en buitengewone regens kenmerkten, Java in een poel van ellende stortten. Geen gewesten hadden echter meer daarvan te lijden dan Demak en Grobogan.

---

[1]) Engelhard, Bestuur van Daendels. 283.

[2]) Rochussen, Toelichting. 147.

In die ongelukkige regentschappen heerschte in 1849 een volslagen hongersnood, die vele duizenden ten grave sleepte [1]). De Regeering, die in voorzorg zoo zeer was te kort geschoten, spaarde thans kosten noch inspanning om de ramp te lenigen: verbetering der irrigatiën en intrekking van bezwarende cultures werden verordend en de gevluchte bevolking keerde allengs terug. Tot eene algemeene, doortastende verbetering scheen echter de kracht te ontbreken, en ofschoon voortdurend veel over den ongunstigen staat van den landbouw in Demak en Grobogan gedacht, geschreven en gesproken werd, bleek eerst het nieuwe, nog slechts met de uiterste inspanning afgewend gevaar, dat deze gewesten in de laatste maanden van 1872 en de eerste van 1873 bedreigde, een genoegzaam sterke prikkel om tot afdoende maatregelen te leiden. In 1873 werd een brigade ingenieurs met opnemingen en technische onderzoekingen in Demak belast, en nadat deze commissie onder velerlei tegenspoeden hare taak in 1875 had ten einde gebracht, deels zelfs voordat zij nog geheel gereed was, werden een nieuw aftappingskanaal tot afvoer van het water dat het prauwvaartkanaal van de riviertjes Djadjar en Brandjangan ontving, eene verlegging van den rechter Toentang-dijk van Goeboek tot Djeketrå, het verbreeden van het bed der Djadjar gepaard met een verlegging van haren mond, een nieuwe brug over de rivier, en een dubbele schutsluis in het prauwvaartkanaal bij de hoofdplaats Demak, achtereenvolgens ter hand genomen en in 1879 voltooid. Inmiddels is het onderzoek ook tot Grobogan uitgebreid, en dit ligt thans voor de uitvoering der noodzakelijkste werken aan de beurt. Het blijkt echter uit het koloniaal verslag van 1879 dat ook in Demak het meeste nog te doen is en dat de volkomen uitvoering der beraamde verbetering van waterafvoer en irrigatie in die afdeeling zeker nog vele jaren vorderen zal [2]).

Wij zullen den eentonigen, slechts door den blik op den Moerjå of berg van Djapara verlevendigden rit langs den post-

---

[1]) Van Soest, Geschiedenis van het Kultuurstelsel, III. 217.

[2]) Kol. Versl. 1873, bl. 5 v.; 1876, bl. 128; 1877, bl. 143; 1878, bl. 130; 1879, bl. 129. Lezenswaardig zijn de beschouwingen over de delta van Demak van den heer van Wales in T. v. N. I. 1873. I. 396.

weg van Demak tot Tangoel Angin niet afleggen. De weg is 13½ paal lang, schier volkomen lijnrecht en over zijne gansche lengte door het boven beschreven kanaal begeleid, en voert langs geen enkele plaats van beteekenis totdat hij aan de rivier van Tangoel Angin, die de grens tusschen Demak en de residentie Djapara vormt, de zooeven genoemde hoofdplaats van het district Wedoeng bereikt, waaraan de rivier haren naam ontleent. Thans wordt deze plaats veelal Karang Anjar geheeten.

Van Demak gaat, aanvankelijk in zuidoostelijke, later in oostzuidoostelijke richting, een uitstekende groote weg naar Poerwådadi, de hoofdplaats van Grobogan. Op zes palen afstands van Demak betreedt men het district Samboeng en een halven paal verder zijne hoofdplaats Dempet. Vandaar rijdt men nog zeven palen in dezelfde zuidoostelijke richting door tot Boegel, de hoofdplaats van het district Manggar. Zij ligt onmiddellijk aan de grens der beide districten en aan de rivier de Tangoel Angin, die hier reeds de grens tusschen Samarang en Djapara uitmaakt [1]). Te Boegel wonen vele Chineezen en er is een druk

[1]) Ik heb reeds D. I, bl. 60 en 93, het naar aanleiding van Junghuhns kaart vrij algemeen geworden gebruik gevolgd, om deze rivier van Penawangan af, dat is van het punt der vereeniging van de Serang met de Loesé, de Tangoel Angin te noemen, zoodat de Serang en de Loesé beschouwd worden als confluenten uit wier vereeniging de Tangoel Angin ontstaat. Ik houd mij ook hier gemakshalve daaraan, hoewel stellig, volgens der Javanen spraakgebruik, de naam Kali Tangoel Angin (d i. rivier van Tangoel Angin) alleen toekomt aan het benedeneinde der rivier, van de desa Tangoel Angin af, en zij overigens na de vereeniging den naam van Serang behoudt, zoodat de Loesé als een affluent van de Serang beschouwd wordt. Deze voorstelling strookt echter weinig met onze begrippen, en eer zouden wij nog de Loesé als hoofd- en de Serang als bijrivier beschouwen. Ik moet hier nog een woord bijvoegen over den naam Tji Doenan, mede volgens Junghuhns kaart, D. I, bl. 93, als synoniem met Serang opgegeven. Reeds het eerste lid Tji, dat tot de Soendasche taal behoort, bewijst dat wij hier met een corrupten naam te doen hebben. De ware naam is echter niet moeielijk op te sporen. Aan de Tangoel Angin ligt, op kleinen afstand van haren mond, eene desa Tedoenan, en vandaar krijgt het riviergedeelte van Tedoenan af tot aan zee soms ook wel den lokalen naam van Kali Tedoenan. Kussendrager, Java. 181, geeft den naam Tedoenan aan de geheele rivier die bij de Javanen Serang en gedeeltelijk Tangoel Angin heet. Junghuhn, die de desa Tedoenan niet kende, heeft, bij zijne gebrekkige taalkennis, geen bezwaar gezien daaruit Tji Doenan te maken, en terwijl hij, uitgaande van de meening dat de namen Tji Doenan en Serang synoniem waren, het gebruik van

bezochte pasar. Te dezer plaatse vereenigt zich een binnenweg, die van Samarang over Broemboeng en Goeboek naar Boegel gaat, met den grooten weg van Demak naar Poerwådadi. Langs den grooten weg over Demak is Boegel 30¼, langs den binnenweg 29¼ paal van Samarang verwijderd.

Van Boegel loopt de weg op kleinen afstand van de rivier, maar lijnrecht, zoodat hare talrijke kronkelingen worden afgesneden, naar Penawangan (7¼ paal). De uit het zuiden komende Serang, die zich bij die plaats met de uit het oosten komende Loesé vereenigt, vormt van hier opwaarts de grens tusschen de regentschappen Demak en Grobogan. Penawangan ligt nog aan de Demaksche zijde, in het district Manggar; maar zoodra wij de 250 voet lange houten brug die boven het vereenigingspunt over de Serang ligt, zijn overgegaan, bevinden wij ons in het Grobogansche district Poerwådadi. Het vervolg van den weg (5½ paal) voert ons door de vallei van de Loesé, op kleinen afstand van den linkeroever dier sterk kronkelende rivier, naar de negerie Poerwådadi, de tegenwoordige hoofdplaats van het regentschap Grobogan. De oude hoofdplaats, Grobogan, ligt aan de andere zijde van de Loesé (die hier de grens tusschen de districten Grobogan en Poerwådadi aanwijst) en aan den voet van het kalkgebergte Goenoeng Tjingkal Séwoe, waarover de grens tusschen het regentschap Grobogan en de residentie Djapara loopt. Om Grobogan te bezoeken gaat men te Poerwådadi de Loesé over en volgt eenige palen ver den weg die noordwaarts voert naar Lemah Abang, juist op de Djaparasche grens. De afstand van Poerwådadi tot Grobogan bedraagt 4¼, die van Grobogan tot Lemah Abang 5½ paal.

Zoo weinig als een bezoek aan Grobogan de moeite loonen zou, zoo weinig kan ons ook Poerwådadi tot een eenigszins langer oponthoud nopen. Het plaatje is net aangelegd, met rechthoekige, door houten hekken afgezette straten, heeft eene goed bevolkte Chineesche wijk en een fraaie woning voor den Adsistent-resident, maar biedt verder niets opmerkelijks aan.

---

laatstgenoemden naam tot den linker bovenarm beperkte, diezelfde beperking ook op den naam Tji Doenan toegepast.

De weg van Poerwâdadi naar Wirâsari, de hoofdplaats van het derde der Groboganasche districten, ligt aan den rechter of Groboganschen rivieroever. Wij moeten dus de Loesé oversteken en een halven paal ver den weg naar Grobogan volgen, maar slaan dan rechtsaf, om in bijna recht oostwaartsche richting de 13 nog overige palen tot Wirâsari af te leggen. Aanvankelijk voert ons onze weg nog steeds door de met sawahs bedekte vlakte: eene padizee, waarin de desa's en doekoeh's een archipel van ontelbare eilanden vormen. Toch is hier in het Loesé-dal die vlakte door de kalkheuvelen ten noorden en zuiden binnen veel nauwer grenzen besloten, dan in de onafzienbare velden van Demak, en wanneer wij de desa Majahan, omstreeks vier palen van Poerwâdadi, voorbij zijn, begint de weg zelfs min of meer te golven, daar de noordelijke heuvelenrij hare uitloopers tot dicht bij het rivierbed uitzendt. Een halven paal voorbij Majahan bevinden wij ons eensklaps op Soerakartasch grondgebied. Wij hebben namelijk de enclave Selâ betreden, die, zooals wij reeds zagen [1]), aan den Soesoehoenan bleef toebehooren, ofschoon zij van alle zijde door Groboganasch gebied is ingesloten.

De hoofddesa Selâ ligt op een paal afstands rechts van den weg, en ofschoon zij daarmede door een zijtakje verbonden is, schijnt dit toch de voorname reden te zijn, waarom schier alle reizigers deze plaats laten liggen zonder er eenige aandacht aan te schenken. Men zegt dat te Selâ een merkwaardig doolhof gevonden wordt, maar Bleeker, de eenige mij bekende schrijver die het vermeldt, had geene gelegenheid het te bezichtigen. Aan Brumund danken wij de wetenschap, dat het graf waarom Selâ hoofdzakelijk in eere wordt gehouden, dat is van Kjai Ageng Selâ, dien de inlandsche geslachtsregisters doen afstammen van den laatsten vorst van Mâdjâpahit, als den eersten van zijn geslacht beschouwen die den Islam aannam, en tot kleinzoon den bekenden Kjai Ageng Pamanahan geven, wiens zoon de stichter werd van het Mataramsche rijk [2]). De Kjai rust hier nevens twee zijner vrouwen, in een hoogst eenvoudige tombe, waarover een houten grafhuis is gebouwd, dat in een staat van diep verval verkeert. De moskee

[1]) Boven, bl. 474. [2]) Zie D. II. 258 vv.

bij het graf is van ruw, ongeschilderd hout gebouwd en ziet er uit als een oude stal; en de muren die het kerkhof omringen, ofschoon van later tijd dagteekenende, dreigen in te storten. Trouwens reeds in 1846 berichtte van Hoëvell, dat de graven van Selå zich in een zeer vervallen en armzaligen toestand bevonden, dat de Soesoehoenan er zich niet veel aan liet gelegen zijn, en meende genoeg te doen door eene jaarlijksche som van *f* 100 voor het onderhoud te betalen, zonder om te zien naar het gebruik dat er van gemaakt werd. Voor 't overige is Selå niet het eenige belangrijke dorp van dit district. Ruim een paal voordat men aan den dwarsweg naar Selå komt, laat men, evenzeer aan zijn rechterhand en op ongeveer gelijken afstand van den weg, de desa Djånå liggen, die bekend is door een druk bezochten pasar en door eenige modderwellen, die veel ziltig water opwerpen, waaruit door de inlanders keukenzout bereid wordt [1]). Op deze laatste bijzonderheid kom ik zoo aanstonds terug.

Het district Wiråsari, dat wij thans weldra betreden, strekt, even als ook het laatste district Kradénan, zich over de geheele breedte der afdeeling Grobogan aan beide zijden van de Loesé uit. De gelijknamige hoofddesa heeft eene talrijke Javaansche en Chineesche bevolking, en ook hier zijn de straten met witte houten hekken afgezet. De Loesé, die de sawahs van Wiråsari besproeit, is hier nog een smal riviertje en het heuvelachtig terrein strekt zich uit tot haren oever. De fossiele soorten van mollusken en polypen die in deze heuvels worden aangetroffen en allen behooren tot soorten die nog in de Javazee leven, getuigen van den jongen oorsprong der kalk waaruit zij bestaan. Waar het terrein niet bebouwd is, wordt hier de vegetatie vooral door het menigvuldig voorkomen van den Plåså-boom [2]) gekenmerkt, wiens als vurige kolen gloeiende bloemen op vele plaatsen het sieraad der graswildernissen van Midden-Java uitmaken.

---

[1]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 173; van Hoëvell, Reis I. 120; Bleeker in T. v. N. I. 1850. I. 30. In plaats van Djånå schrijft Bleeker Drånå; de kleine verandering, die ik vertrouw dat een verbetering is, ontleen ik aan de de topographische kaart van Soerakarta.

[2]) *Butea frondosa*. Zie D. I, bl. 143.

In het gebergte ten noorden van Wiråsari, waaraan soms de naam van Goenoeng Soeråpati gegeven wordt, komen eenige druipsteengrotten voor, die een bezoek overwaardig zijn. De weg voert over een oneffen terrein, begroeid met afwisselend struikgewas, dat weldra nu eens voor djati- dan eens voor accacia-woud plaats maakt [1]). Slechts enkele open plekken, voor sawahs ontgonnen en behoorende tot de desa's of doekoeh's Ngalian, Bekoe, Siwalan, Gedangan, Babar, Tlågå Manik, Widoeri en Batoer, doen zich aan ons voor. Het terrein vertoont zich als een opvolging van kleine bergvlakken, met brokken kalksteen van allerlei grootte bezaaid en door klare bergstroomen, zooals de Kali Widoeri, doorsneden. In de nabijheid der grotten is ten behoeve der reizigers een soort van pasanggrahan gebouwd. Deze grotten zijn vier in getal en daar zij driemaal 's jaars eene opbrengst van 4 à 5 kati's vogelnestjes opleveren, worden zij voor eene som van ± *f* 200 aan de bevolking der desa Kemadoeh Batoer verpacht. Niet alle zijn zij evenzeer toegankelijk en gedeeltelijk kunnen zij zelfs door den Europeaan slechts met levensgevaar bezocht worden, waarom de reizigers zich veelal met het bezichtigen van één of twee tevreden stellen. Het algemeen karakter dezer grotten, met hare veelvuldige vertakkingen, hare boogvormige gewelven, hare festoenen, draperiën, zuilen en kegels van druipsteen, in de grilligste, eindeloos afwisselende vormen, komt zeer overeen met hetgeen ons de grotten van Han, Tilf en Remouchamps in België of de Baumanns- en Bielshöhle in het Harzgebergte bieden, maar in de niet zoo dagelijks door fakkels berookte grotten van Java hebben de stalaktieten vaak nog een witheid en frischheid bewaard, waardoor zij het ver van de Europeesche winnen [2]).

Van Wiråsari gaan twee wegen naar de residentie Rembang: de eene oostwaarts langs den rechteroever der Loesé, in de richting van Blora, de andere zuidoostwaarts over Koewoe naar de districtshoofdplaats Kradenan en vandaar mede oostwaarts in de richting van Randoe Blatoeng. De afstand tot aan de grens langs den eersten weg bedraagt 11½, die van Wiråsari tot Kradenan

[1]) Vgl. D. I, bl. 147, 148.

[2]) Dr. Fromberg, Vogelnest-grotten bij Wirosarie, in Ind. Archief, II. 158.

7 en die van Kradenan tot de grens 8½ palen. Wij zullen ons bepalen tot een rit van Wiråsari naar Koewoe en omstreken, omdat wij daar binnen kleinen omtrek het belangrijkste bijeen vinden dat het district Kradenan onderscheidt.

Het terrein ten zuiden van Wiråsari is weder geheel vlak, bedekt met desa's en sawah's. Wij steken de Loeséé over, bereiken na omstreeks drie palen te hebben afgelegd, de grenzen van Kradenan, en laten schier onmiddellijk daarna met verbazing den blik weiden over een kleine vlakte van het zonderlingst voorkomen, die in de richting van Koewoe, maar op nog een paal afstands van dat dorp, is gelegen. Het is de zoogenaamde slijkvulkaan van Koewoe, door de Javanen Bledoeg genoemd. De naam slijkvulkaan is echter even weinig als de ook soms gebezigde van modderwel geschikt, om ons een juiste voorstelling te geven van het vreemde verschijnsel dat zich hier voordoet. Het terrein der Bledoeg is nagenoeg cirkelvormig en heeft omstreeks een halven paal in doorsnede; het bestaat uit blauwe of loodkleurige modder, waarvan de bolvormige massa zich hoogstens 3 meters boven de omliggende vlakte verheft. Die modder, steeds week en vochtig gehouden door doorbrekende gassen en doorsijpelend water, biedt slechts een uiterst zwakken steun voor den voet, zoodat dit terrein aan den omtrek alleen met behulp van daarop gelegde bamboezen horden, maar meer naar het midden, inzonderheid bij de hoofdpunten van eruptie, in het geheel niet kan betreden worden. De uitbarstingen, die zich openbaren in ontploffingen van witten damp, waarbij zwarte massa's tot eene hoogte van 16 à 20 voet worden opgeworpen, hebben op verschillende punten plaats, doch voornamelijk op twee. Voordat eene ontploffing begint, vertoont zich op die plekken een kleine holte, die echter volstrekt niet den vorm van een trechter of buis aanneemt; bij de ontploffing rijst de bodem omhoog, de kleine holte zwelt over een omtrek van eenige voeten tot een bolvormige massa aan, een doffe doch vaak op grooten afstand hoorbare slag doet zich vernemen, het gas dat de opheffing veroorzaakt, ontsnapt als witte damp, en de vloeibare modder valt hoorbaar in de middenpunten van eruptie terug. Daar blijft zij dan rustig liggen, totdat na weinige seconden nieuwe uit de

diepte opstijgende gassen kracht genoeg verkrijgen om den zwakken weêrstand der weeke massa te overwinnen, en hetzelfde verschijnsel zich herhaalt.

Eene nauwkeurige waarneming der verschijnselen leert duidelijk genoeg, dat hier geene eigenlijke uitwerping van modder of slijk plaats heeft, maar dat het uit modder gevormde terrein zelf in aanhoudende beweging is. Vandaar dan ook dat, ofschoon dit verschijnsel volgens de inlandsche overleveringen reeds tot de dagen van Mådjåpahit opklimt en wij uit de mededeelingen van Horsfield weten dat het althans 70 jaren geleden zich reeds evenzoo als thans vertoonde, van ophooging van het terrein geen zweem is te bespeuren. De aanhoudende uitbarstingen boezemen dan ook aan de inlanders niet de geringste onrust in. De omtrek van het terrein is aan alle zijden bebouwd en bewoond. De pasanggrahan van Koewoe grenst er onmiddellijk aan, en de kokospalmen waarin Grabagan verscholen ligt, strekken zich uit tot aan zijn rand. Rondom de kale plek groeit in menigte de baloentas [1]), een aan de strandmoerassen eigen heester, die zijn weligen groei in dit hem anders vreemde oord aan de bezwangering van den bodem door het zout van het opwellend water te danken heeft.

Het zoutgehalte van dit water is inderdaad zeer aanmerkelijk, en bedraagt meer dan 2½ percent. Eene eigenaardige industrie is in deze streek daaruit ontstaan. De inlanders hebben verzamelbakken voor het met zout bezwangerde water gegraven en boven of naast die bakken duizenden doorgekliefde bamboes op horizontale rekken geplaatst. Hierover wordt het water aanhoudend uitgegoten, opdat het door de warmte der lucht verdampe en het zout achterlate. Op deze eenvoudige en kunstelooze wijze worden jaarlijks belangrijke hoeveelheden zout verkregen. Hetzelfde geschiedt, misschien zelfs op nog ruimer schaal, uit de reeds gemelde wellen van Djånå in Selå. Een derde plek, die insgelijks veel zout water opgeeft, wordt gevonden bij Tjrèwèk, 2½ paal ten Z. Z. W. van Koewoe. Andere minder belangrijke wellen van dien aard in denzelfden omtrek ga ik met stilzwijgen voorbij. Bij de groote gemakkelijkheid en de geringe kosten waarmede de bevolking

[1]) *Conyza Indica.*

van Grobogan het haar noodige zout wint, kan men gemakkelijk nagaan, dat het Gouvernements-zoutmonopolie in deze afdeeling niet is te handhaven, te minder daar het ook niet in de Vorstenlanden werkt en Selå tot Soerakarta behoort. De aanmaak van zout uit deze modderwellen is dan ook aan de bevolking bij uitzondering toegestaan, maar van dat zout wordt een cijns geheven, ten bedrage van een vijfde zijner waarde, naar den laatsten plaatselijken marktprijs berekend. Dit zout mag echter alleen naar Soerakarta worden uitgevoerd; uitvoer naar elders is op straffe van boete, gevangenis en verbeurdverklaring verboden [1]).

Er ligt in het district Kradenan nog eene andere merkwaardige plek, omstreeks 6 palen recht oostwaarts van Koewoe, zeer nabij de grens van Blora. Ik bedoel de doekoeh Medang Kamoelan of Mendang Kamoelan, die, naar de meening der Javanen, de plaats aanwijst waar de hoofdstad van het oude rijk van Mendang Kamoelan was gelegen [2]). Hoe onwaarschijnlijk die meening ook zijn moge, de bewoners van den omtrek twijfelen geenszins aan hare juistheid en verhalen van die streek allerlei wonderen. Vooral vervult hen de voorstelling met vrees, dat deze plek bewaakt wordt door een vervaarlijk grooten tijger, afstammende uit den tijd toen de kraton van Mendang Kamoelan nog stond, en wiens pooten door ouderdom zoo krom staan, dat hij op zijne enkels moet loopen. Tusschen twee boomen ligt hier een steen waarop offers aan de geesten van dit oord gebracht worden. Doch afgescheiden van die fantastische redenen voor belangstelling in deze plek, bestaan er ook meer wezenlijke. De naam Mendang Ramèsan of Mendang Paramèsan moge soms als synoniem met dien van Mendang Kamoelan aan de geheele plek gegeven worden [3]), meer bijzonder wordt daardoor, volgens de getuigenis der reizigers, een ten westen

[1]) Zie over deze verschijnselen Domis, Oosterling, II. 2. 45; Junghuhn, Java, II. 349 en 1176; van Hoëvell, Reis, I. 121; Maier in N. T. v. N. I., I. 127; vooral Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 31. Over het Grobogansche zout zie de Waal, Aantt. over Kol. Onderw. III. 219, en Staatsbl. v. N. I. 1876, n⁰ 258.

[2]) Zie Dl. II, bl. 89. De naam der daar vermelde desa Ngroeroet wordt op de topographische kaart Ngroenoet geschreven.

[3]) Roorda Jav. Handwdbk., bl. 797 [b].

van die plaats liggend meertje aangewezen, dat een halven paal in omtrek heeft en in welks midden het water schijnt te koken en hoog opborrelt, omdat zich daaruit, vooral in den regentijd, veel waterstofgas ontwikkelt, dat zich boven het water laat ontvlammen. Ofschoon de bodem in den omtrek droog is, verzekert men dat, waar men er ook een spade in den grond steekt, het water onmiddellijk naar boven springt. Dicht bij dat meertje wijst men ook nog een 6 à 7 voet diepen, door de natuur gevormden put, Soemoer Oepas geheeten, die tien voet in doorsnede heeft en steeds met water gevuld is, dat, hoeveel men er ook uitschept, altijd weder tot dezelfde hoogte stijgt [1]). De weg van Koewoe naar Mendang Kamoelan voert bij afwisseling door sawah's en djati-bosschen en is een aangename toer om te paard af te leggen.

Van Koewoe rijden wij ruim een paal zuidwaarts tot Bandjar Lor en komen daar op een bijna lijnrechten zijweg, die ons door de vlakte aan den linker-oever der Loesé, na een rit van 15½ paal, aan het punt brengt waar hij den weg snijdt die van Lemah Abang aan de Rembangsche grens over Grobogan en Poerwådadi zuidwaarts naar de grens van Soerakarta gaat. De afstand van die grens bedraagt op dit punt nog 13½ paal. Nog ruim vier palen rijden wij voort in dezelfde westwaartsche richting, steken de Serang over en bevinden ons weder in de vlakte van Manggar. Omstreeks 14 palen ver rijden wij nu door deze schoone, geheel met sawah's bedekte vlakte, tot aan den post Glapan nabij de rivier de Toentang, die hier de grens vormt tusschen de districten Manggar en Singen Kidoel. Van Glapan hebben wij nog 5½ paal af te leggen, langs een boogvormigen, de kronkelingen van de Toentang

[1]) Omtrent de juiste ligging van het meertje Mendang Ramèsan kan ik geen zekerheid verkrijgen. Wat in den tekst over de verwisseling der namen Mendang Kamoelan en Mendang Ramèsan gezegd is, noopt mij om het (even als Junghuhn deed) in de onmiddellijke nabijheid van het dorp te zoeken; maar de berichten van v. Hoëvell, Bleeker en Hasskarl komen slechts daarin overeen, dat het ergens aan den weg tusschen Koewoe en Mendang Kamoelan ligt, maar verschillen zoozeer omtrent den onderlingen afstand, dat geen overeenbrenging mogelijk is. Van het dorp Kasonggo, waarbij eene modderbron liggen zou, die Junghuhn voor identisch houdt met het meertje Mendang Ramèsan, heb ik in het geheel geen spoor kunnen vinden. Zie overigens v. Hoëvell, Reis, I. 123; Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 34; Junghuhn, Java II. 350 en 1182.

aan haren rechteroever in het groot volgenden, maar de kleine bochten afsnijdenden weg, en ten laatste de rivier over te steken, om het aan haren linkeroever leunende Goeboek, het hoofddorp van Singen Kidoel, te bereiken. De geheele afstand van Koewoe tot Goeboek bedraagt langs dezen weg 41 palen en brengt ons door geen enkele belangrijke of door iets bijzonders gedenkwaardige plaats. Daarentegen biedt hij schier aanhoudend de heerlijkste vergezichten, zooals men zich gemakkelijk kan voorstellen, wanneer men zich herinnert, dat men door niet minder dan negen zich van 1600 tot 3400 meters verheffende vulkanen omringd is. In de vlakte van Manggar heeft men den Moerjå of berg van Djapara in het N. O. ten N. en den Prahoe in het W. t. Z.; in het W. Z. W. verheft zich, meer op den voorgrond, de breede Oengaran, terwijl zich achter diens noordelijke helling een deel van den Sindårå en achter de zuidelijke, recht in het Z. W., de Soembing vertoont. Laat men den blik verder zuidwaarts glijden, dan rust hij in het Z. W. t. Z. op den Telåmåjå, in het Z. t. W. op den Merbaboe en den daarachter te voorschijn tredenden Merapi, terwijl eindelijk in het Z. O. t. Z. zich de reusachtige Lawoe verheft. De lage, maar vriendelijke heuvelen van Grobogan vullen in het Oosten de breede ruimte aan die tusschen de toppen van Moerjå en Lawoe overblijft.

Wij hebben thans hoofdzakelijk nog het regentschap Salatiga, het schoonste gedeelte der residentie Samarang, te bezoeken; doch moeten vooraf van Goeboek nog een kleinen uitstap maken, om het merkwaardig verschijnsel te leeren kennen, dat onder den naam van het „heilige“ of „eeuwige vuur,“ bij de Javanen onder dien van „Merapi“, bekend is. Wij volgen tot dat einde den weg van Goeboek naar Dempet, totdat wij, op 3¼ paal afstands van eerstgenoemde plaats, aan onze rechterhand den dwarsweg naar Boegel kunnen inslaan, die de grens tusschen de districten Samboeng en Manggar volgt. Na nog een kleinen paal te hebben afgelegd, bereiken wij aan de rechter- of Manggarsche zijde de desa Melati darat. Midden in de sawahs dezer plaats wordt eene opene plek zwarte aarde van ongeveer 20 voet diameter aangetroffen, die door in het rond geplante bamboestoelen beschaduwd

wordt. Men vindt er doorgaans, op kleine bakjes of pisang-bladen, rijst, visch, bloemen en dergelijke als offeranden geplaatst; want de inlanders verhalen dat Soenan Kali Djågå, een der acht Wali's die zich met Raden Patah verbonden om den Islam op Java te doen zegevieren [1]), op zekeren tijd op reis zijnde, hier door den regen overvallen werd, en, zich verkleumd gevoelende, zijn stok in den grond stak, waarop onmiddellijk vlammen opstegen, om hem te verwarmen. Werkelijk zag de heer Hasskarl, toen hij deze plek bezocht, uit eenige trechtervormige gaten in den grond, die 8 à 14 duim breed en omstreeks een voet diep waren, en in wier gedeeltelijk met gebrande aarde bedekten bodem hij een aantal kleine openingen bespeurde, een gas opstijgen, waarvan hij, denkelijk wijl hij het brandende vond, aannam dat het door de enkele aanraking met de dampkringslucht ontvlamde, en dus, uitgebluscht zijnde, dadelijk van zelf weder in brand vloog [2]). Andere reizigers hebben zich evenwel kunnen overtuigen, dat het gas, wanneer de vlam is uitgedoofd, wat òf door krachtig blazen, òf door stampen op de plaats van ontwikkeling, òf ook door het opgieten van water geschieden kan, eerst bij vernieuwde aanraking met vuur weder ontvlamt. Hierbij is nog op te merken, dat, wanneer bij het stampen het rechte punt niet geraakt wordt, de vlam juist des te levendiger opbrandt, gelijk ook geschiedt wanneer men een bamboepijp in de opening steekt, als wanneer het gas, verhinderd zich te verspreiden, met des te meer kracht door de opening der pijp stroomt, en voorts, dat als de vlam door water wordt uitgebluscht, de gasontstrooming daardoor niet lang verhinderd wordt, maar na weinige oogenblikken het gas weder in genoegzame hoeveelheid door het water is gedrongen, om bij de geringste aanraking met brandend stroo of papier op nieuw te ontvlammen. In den regentijd ziet men de vlam vaak tot een hoogte van een paar voet opschieten, maar na lange droogte is zij veel zwakker en stijgt slechts tot een halven voet of minder, ja verdwijnt soms geheel, zoodat het, om

---

[1]) Zie Dl. II, bl. 193.

[2]) Reise nach dem Berge von Djapara und den Schlamm-quellen von Koewoe, in Flora, Botan. Zeitung, Regensburg, 1847, bl. 641.

eene nieuwe ontvlamming te verkrijgen, noodig is de bovenkorst van den grond ter diepte van eenige duimen weg te graven. Eenige schreden ten oosten van deze plek wordt een tweede dergelijke, doch kleinere aangetroffen, die door de inlanders doedå, d. i. weduwnaar, genoemd wordt. In de nabijheid dezer tweede vuurbron is een stuk grond van 50 passen in den omtrek, dat altijd schuimt en borrelt, maar zonder warm te zijn [1]).

Eenige palen ten zuiden van Goeboek bij Ngambok verdient nog eene plaats onze opmerkzaamheid, waar, op een uitspringend kalkgebergte, vanwaar de blik den omtrek in groote uitgestrektheid beheerscht, de overblijfselen te vinden zijn eener bid- en offerplaats uit den Hindoetijd. Die plaats is kenbaar aan de roode gebakken steenen, deels goed bewaard, deels vergruisd, die over een omtrek van meer dan honderd schreden verspreid liggen, en waarbij nog een zwaar beschadigde Ganesa en enkele andere fragmenten van beeldhouwwerk worden aangetroffen. Ook een beeld dat te Goeboek op het erf van den Wadånå staat, is van Ngambok afkomstig [2]).

Wij keeren thans naar Goeboek terug, om ons vandaar naar het omstreeks 8½ paal verwijderde spoorwegstation Kedoeng-Djati te begeven, waar de zijtak naar Ambarawa een aanvang neemt. Wij leggen vandaar bijna zeven kilometers af tot aan de halte Tempoeran. Deze plaats ligt aan de Toentang, die hier het riviertje Sintjåjå opneemt en over welke hier, een weinig boven de vereeniging, een niet onbelangrijke spoorwegbrug met eene overspanning van 28 meters is geslagen. De Toentang vormt op dit punt de scheiding tusschen het district Singen Kidoel, dat nog tot het regentschap Demak behoort, en den noordelijken hoek van het district Salatiga, dat tegenwoordig met het verder zuidwaarts gelegen Tengaran de adsistent-residentie Salatiga vormt, terwijl de beide overige meer westwaarts gelegen districten van het regentschap Salatiga, t. w. Ambarawa en Oengaran, de adsistent-residentie Ambarawa uitmaken. Wanneer wij aan de halte Tempoeran den spoortrein voor eenige uren verlaten, is het alleen om de overblijfselen

---

[1]) Van Hoëvell, Reis I. 118; Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 34; Buddingh, N. O. I., I. 170.

[2]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 162.

van een oud bouwwerk te leeren kennen, die, omstreeks drie palen ten noordwesten van die plaats, in Singen Kidoel gevonden worden. Wij zetten ons te paard en rijden langs een moeielijk, sterk kronkelend boschpad, totdat wij onder een hoogen boom een menigte ruwe steenen vinden opgestapeld. Het pad gaat hier naar boven en brengt ons op de omstreeks 24 voet breede kruin van een dijk, die zich in zeer ongelijke hoogte, van vier tot veertig voet afwisselend, boven het omringend terrein verheft. Ofschoon dit werk, dat wellicht tot den vóór-Demakschen tijd opklimt, maar waaraan geene overlevering verbonden schijnt, grootendeels, vooral door de kracht der tropische regens, verwoest en de dijk zelfs op verscheiden plaatsen met zwaar geboomte begroeid is, kan men toch nog duidelijk onderkennen, dat zoowel de kruin als de zacht afloopende glooiingen aan weêrszijden met, wel is waar niet behouwen, maar toch meer of min plaatvormige steenen zijn bedekt geweest, zoodat men hier ongetwijfeld de overblijfselen van een ouden heerweg aanschouwt [1]).

Wanneer wij op den spoorweg weder plaats nemen, bereiken wij, 7.8 kilometers verder, de halte Gågå dalem, gelegen in het midden eener uitgestrekte tot Soerakarta behoorende enclave. Een weinig verder bevinden wij ons weêr in een van alle kanten door het gebied des Soesoehoenans ingesloten, bijna cirkelvormig stukje grond dat tot Samarang gerekend wordt, maar om weldra stil te houden aan de halte Bringin, die, op 5.4 kilometer afstands van de vorige, wederom in het gebied van Soerakarta is gelegen. Wij verlaten hier andermaal den trein, om den goeden, 5¼ paal langen rijweg te volgen, die vanhier in de richting van zuid ten westen naar Salatiga voert. Van dien weg loopen nog meer dan twee derden over Soerakartaschen bodem, terwijl in den omtrek nog onderscheidene, ten deele zeer kleine stukjes keizerlijk grondgebied op de zonderlingste wijze tusschen de Gouvernementslanden verstrooid liggen.

Salatiga behoort tot de aangenaamste plaatsen van Java; gelegen op eene hoogte van omstreeks 580 meters, vereenigt het een heerlijk

---

[1]) Brumund, Verhh. v. h. B. G. XXXIII. 166.

koel en gezond klimaat met de bekoorlijkste omstreken. Men behoeft zich slechts de ligging dezer plaats voor den geest te brengen, om te gelijker tijd overtuigd te zijn, dat ook de verschillende wegen waarlangs men haar bereiken kan, aan alle zijden de grootste verscheidenheid van trotsche en liefelijke gezichten opleveren. Het zijn vooral twee bergkolossen, de Oengaran in het noordoosten, de Merbaboe in het zuid-zuidwesten, die het karakter van het landschap bepalen. De rechte afstand van Salatiga tot de kruin van den Oengaran bedraagt omstreeks 13, die tot de kruin van den Merbaboe 8 geographische minuten. De eerste keert aan Salatiga de buitenzijde toe van den boogvormig gekromden verbindingsrug welke zijn noordoostelijken top, Soerålåjå, die tot omstreeks 1800 meters opstijgt, verbindt met den veel steileren zuidwestelijken top Soemåwånå, die zich tot 2048 meters verheft [1]). Zoowel deze toppen als hunne helling zijn bedekt met een dikke laag humus, die alle rotsen verbergt en waarop een buitengewoon welig, dicht opeengepakt woud tiert. Aan dien milden plantengroei is het ook toe te schrijven, dat op dezen berg, slechts een weinig beneden den top, bijzonder rijke bronnen ontspringen, en dat, in weêrwil

[1]) Er is verschil in de berichten omtrent de namen en de hoogte der verschillende toppen van den Oengaran. Na zorgvuldige vergelijking der verschillende opgaven bij Junghuhn, Java, II. 331, Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 250, en Friederich in T. v. T. L. en Vk. van N. I. XIX. 503, met de topographische kaart en de hoogte-opgaven in den Regeeringsalmanak, meen ik het volgende te mogen aannemen: 1° dat de hoogte door de Lange en v. Asperen aan den Soerålåjå toegekend, inderdaad de hoogte is van den Soemåwånå, zoodat verwisseling der beide namen heeft plaats gehad; 2° dat de Soerålåjå meer dan 200 meters lager is dan de Soemåwånå; 3° dat de derde door Junghuhn zeer losweg onder den naam van Samangli vermelde top, dezelfde is die door de Lange en van Asperen Boetak wordt geheeten, en dat Junghuhn dien ten onrechte veel lager noemt dan de beide andere, daar hij volgens de Lange en van Asperen tot 2029 meters reikt, en volgens Friederich zelfs de hoogste van allen zou zijn; 4° dat de Boetak (waarvan de naam kaalhoofd beteekent en wijst op het ontbreken van boschbekleeding) weder in twee toppen onderscheiden wordt: Boetak Wetan (Oost-Boetak) of Boetak Gadjah Moengkoer, en Boetak Koelon (West-Boetak) of Boetak Ngoengroengan; en 5° dat de Boetak Ngoengroengan dus genoemd wordt, omdat hij overgaat in den boschrijken zuidelijksten bergrug van den Oengaran, Ngoengroengan geheeten. (Eerst na het afdrukken van het vorige vel heb ik opgemerkt, dat mijne, bl. 495, n. 2, omtrent den naam Ngoengroengan geopperde gissing door Friederich, bl. 502, ten volle bevestigd wordt.)

zijner betrekkelijk geringe hoogte, zijne bovenhelft schier altijd in wolken gehuld is, terwijl de van woud ontbloote Merbaboe ook waterarm is en slechts door enkele, op eene hoogte van een paar duizend meters langs zijne zijde zwevende wolken beschaduwd wordt. Aan de helling van den Oengaran, in de richting van Bawen, bespeurt men twee kleine, klokvormige kegels, die als tweelingen met elkander verbonden zijn, en vandaar zuidwaarts vertoonen zich eenige breede, zich in den vorm van platten uitstrekkende en opvolgend lager wordende bergruggen, waarvan de afgebroken top naar de kruin des bergs gericht is en aan die zijde steil afdaalt. Daarna gaat de voet des vulkaans over in een oneffen hoogland, waarop zich nogmaals eene op zich zelve staande heuvelmassa verheft, die, evenals de genoemde tweelingskegels, tot de trachietische voorbergen van den Oengaran behoort, zooals er bij de meeste vulkanen van Java worden aangetroffen. Zuidoostwaarts verlengt zich dat hoogland naar en voorbij Bawen, tot het met den noordelijken voet van den Merbaboe samenloopt, waarop wat meer naar het oosten Salatiga gelegen is. Westwaarts van het beschreven hoogland ligt tusschen den zuid-zuidoostelijken voet van den Oengaran en den noordelijken van den tot 1883 meters rijzenden Telåmåjå en de overige daaraan palende voorbergen van den Merbaboe, op eene hoogte van omstreeks 470 meters boven het zeevlak, de dalketel van Ambarawa, die een meer zou vormen, wanneer niet de Kali Toentang een groot deel der watermassa door de romantische rotskloof, waardoor ze zich met een opvolging van grooter en kleiner watervallen een doortocht gebaand heeft, afvoerde naar de vlakte van Demak [1]).

De zooeven vermelde Telåmåjå neemt het midden in van een uitgebreid voorgebergte aan de noordzijde van den Merbaboe, dat uit verschillende kegelvormige spitsen bestaat, waarvan de westelijkste, de Djåkåpekik en Andong, tot ver in Kadoe reiken, terwijl de oostelijkste, Kopèng [2]) genaamd, oost ten zuiden van Salatiga

---

[1]) Vgl. D. I., bl. 60.

[2]) Volgens Junghuhn, Java, II. 350 v., wordt ook de Kopeng soms Gadjah Moengkoer genoemd, wat tot een wonderlijke verwarring van dezen berg met den Boetak-Gadjah Moengkoer van het Oengaran-gebergte, in het Aardr. en Stat. Wdbk. v. N. I., art. Oengaran, aanleiding heeft gegeven.

zich steil, bijna in den vorm van een suikerbrood, boven de gelijkmatig dalende oppervlakte der berghelling verheft. Het heeft het aanzien alsof de lavastroomen van den Merbaboe tegen dezen reeds bestaanden kegel aanvloeiden en dien van alle zijden omringden, terwijl zij zich allengs tot het om- en voorliggend hoogland opbouwden. Het tusschenland tusschen deze voorbergspitsen en den Merbaboe zal 1300 à 1400 meters hoog zijn, totdat het zich in de berghelling zelve weder hooger begint te verheffen, en vormt een vlak, rijk bebouwd plateau, uitnemend geschikt voor de teelt van thee, tarwe en Europeesche groenten, en dat, als handelsbelang niet zwaarder woog dan de voorschriften der gezondheidsleer, bijzonder zou zijn aan te bevelen om eene Europeesche hoofdstad voor Midden-Java te bouwen, ter vervanging van het zoo ongunstig gelegen Samarang. Boven dit hoogland verheft zich, met breede ribben en zacht glooiende hellingen, waarvan aan de noordoostelijke naar Salatiga gekeerde zijde de eerste regelmatiger gevormd, de andere eenigszins sterker zijn dan aan de overige zijden van den berg, de breede kale kruin van den Merbaboe, die aan Salatiga twee spitsen toekeert, door eene groote kloof of insnijding in den kraterwand gescheiden. Deze kloof daalt langs de noord-noordoostelijke helling benedenwaarts, is breed aan het begin, maar loopt allengs smaller uit, en vormt een aan beide zijden door een scherpen rand begrensde diepe spleet, die deze zijde des bergs in rechtlijnige richting tot aan den voet doorsnijdt.

De omstreken van Salatiga kenmerken zich ook door groote vruchtbaarheid en een bewonderenswaardigen rijkdom der vegetatie. Overal prijken de berghellingen met het frissche groen der sawahs en met het donkere, glanzige loof van onafzienbare koffietuinen, afgewisseld door djati- en andere wouden en door de bevallige dorpsboschjes, onder wier milde schaduw zich de desa's en doekoeh's der Javanen verschuilen.

Men zegt dat de opkomst dezer plaats van 1628 dagteekent, toen er de eerste pasanggrahans zouden zijn opgericht en er zich een kleine bevolking onder een inlandsch hoofd zou verzameld hebben; maar, indien het waar is, gelijk andere overleveringen willen, dat de naam, die eigenlijk Selå tigå, d. i. drie steenen, moet luiden, wijst

op drie steenen tempels, die hier vroeger gestaan hebben, maar van wier afbraak in 1749 het thans gesloopte fort de Hersteller gebouwd is, dan zal men wel moeten aannemen, dat dit oord reeds in den voor-Islamietischen tijd de aandacht van Brahmaansche of Boeddhistische priesters getrokken had. Die tempels moeten gestaan hebben bij de beroemde badplaats, bekend onder den naam van Kali Taman, die omstreeks een paal bezuiden het dorp gelegen is. Er welt daar uit verschillende bronnen een groote hoeveelheid koud en kristalhelder water op, dat verzameld wordt in een grooten gemetselden vijver, Benåjå geheeten, omgeven door een tuin vol geurige bloemen en waarbij een planken huisje ten dienste der badenden is opgericht. De badplaats behoort thans aan een der Europeesche ingezetenen van Salatiga; maar de toegang wordt aan niemand geweigerd. Het overtollige water, door verschillende kanalen uit den vijver afgeleid, wordt voor de besproeiing van rijstvelden gebruikt; een weinig meer oostwaarts vindt men nog een tweede dergelijke badplaats, waarvan zich de mindere klasse der inlandsche bevolking bedient [1].

In den bloeitijd van het Mataramsche rijk was, gelijk Oengaran de eerste, zoo Salatiga de tweede rustplaats voor hen die als gezanten, of tot het bewijzen van hulde, van Samarang naar de Hofstad optogen, en waren de bewoners dier beide plaatsen verplicht zonder betaling in al de behoeften der naar het Hof opgaande reizigers te voorzien. Maar ook andere historische herinneringen zijn aan Salatiga verbonden. Den 17den Maart 1755 werd hier door het beleid van Nikolaas Hartingh de overeenkomst tot stand gebracht waardoor de langdurige strijd tusschen de leden van het Mataramsche huis beëindigd en de algemeene vrede van Java bezegeld werd [2], en den 18den Sept. 1811 teekende de Generaal Janssens te Salatiga de capitulatie, waarbij Java en Onderhoorigheden aan de Engelschen werden overgegeven [3].

Salatiga wordt middendoor gesneden door den grooten weg van Samarang naar Soerakarta, langs welken de nog al talrijke, veelal van

---

[1]) Domis in Verhh. v. h. Bat. Gen. X. 108; Buddingh, N. O. I., I. 175; Gerdessen, Vijf jaar gedetacheerd. 47.

[2]) D. II, bl. 494. [3]) Zie Dl. II, bl. 577.

steen gebouwde en door tuinen omgeven woningen der Europeanen liggen. De beste huizen staan vooral rondom het groote plein in het midden der plaats, waaraan ook het door den adsistent-resident bewoonde, bijzonder fraaie Gouvernementshuis ligt, uit welks achtergalerij men een verrukkelijk gezicht op den Merbaboe geniet. Het fort, dat nabij dit Gouvernementshuis gelegen en met vier bastions voorzien was, werd omtreeks 1848 geslecht, en men legde toen het garnizoen in een ruime vierkante vlakte ten zuiden van de plaats, het „kampement" geheeten, waar nieuwe kazernes en officierswoningen van steen werden gebouwd. Te Salatiga liggen de staf en het depôt-eskadron van het eenig regiment kavallerie dat tot het Nederlansch-Indische leger behoort, waardoor veel levendigheid in dit plaatsje gebracht wordt. Er is een klein, maar voor de behoeften der plaats voldoend logement. Bleeker schatte in 1840 de bevolking op 200 Europeanen, 400 Chineezen, 40 Arabieren en Mooren, en 2163 Javanen, welke laatsten kampongs bewoonden die de Europeesche wijk vooral aan de noordzijde omringden. De naamlijst der Europeesche bewoners van Ned. Ind. voor 1880 geeft voor Salatiga 134 namen, waaruit men veilig tot eene Europeesche bevolking van 400 à 500 zielen, buiten bet garnizoen, besluiten kan, terwijl er alle reden is om te gelooven, dat ook de overige bestanddeelen der bevolking minstens in dezelfde evenredigheid zijn toegenomen.

De afstand van Salatiga naar de Soerakartasche grens bedraagt langs den grooten weg, die in de richting van zuid ten oosten loopt, 13½ paal. Op 7½ paal van Salatiga ligt daaraan de districtshoofdplaats Tengaran, en het gedeelte van den weg ten zuiden van die plaats voert, ten gevolge van het zonderling dooreenliggen van Samarangsch en Soerakartasch grondgebied, gedeeltelijk nog weder over het gebied van den Soesoehoenan, en wel over het land Ampel, dat tot de aan Europeanen afgestane huurlanden behoort en ten deele als een park is aangelegd. De weg gaat over de oostelijke helling van den Merbaboe en zijn tweelingbroeder den Merapi. Deze laatste, dien men te Salatiga zich reeds in het zuiden acbter den Merbaboe kan zien verheffen, treedt meer en meer duidelijk te voorschijn, naarmate men zuidwaarts vordert. Overi-

gens levert deze weg niet veel opmerkelijks; doch bij Tingkir, twee palen ten zuiden van Salatiga, zondert zich aan de linkerhand een ruim twee palen lange en vrij hobbelige dwarsweg af naar Ploembon, mede eene Soerakartasche enclave, en mede aan een Europeeschen landheer verhuurd. Dit land is bijna geheel aan de koffiecultuur dienstbaar gemaakt en ook de weg derwaarts is grootendeels door koffieaanplantingen bezoomd. Van genoemden dwarsweg gaat, op ¼ paal afstands van Tingkir, een voetpad zuidwaarts naar de desa Ngadiproewå, in welker nabijheid de badplaats Sintjåjå ligt, die bij de Javanen beroemd is om de kracht die er aan wordt toegekend, om de daarin badende vrouwen vruchtbaar te maken. Vele mijner lezers zullen zich herinneren, dat men niet verder behoeft te gaan dan de Sauvenière te Spa, om in Europa sporen van dergelijk bijgeloof te vinden, en zullen zich dus niet verwonderen, dat het bad Sintjåtjå vooral door hooggeboren Javaansche vrouwen die naar kinderen verlangen, bezocht wordt [1]. Er zijn hier één groot vierkant bekken en onderscheidene kleinere, waarvan de bodem uit trachiet-conglomeraat en vulkanisch puin bestaat. De meeste zijn bevat binnen een muurtje van opeengestapelde, vierkante, door geen cement verbonden trachietsteenen. Het kristalhelder water is heerlijk om te drinken en voedt een groot aantal barbeelen en zoetwatermollusken van het geslacht Melania. Het overtollige water wordt door onderscheiden beekjes naar de in de nabijheid ruischende Kali Sintjåjå afgevoerd, en een rijke vegetatie van boomen en struiken siert de bevallige plek. Men zegt dat hier vroeger beelden gestaan hebben, doch sedert lang is daarvan niets meer te vinden, behalve dat men soms metalen beeldjes, zoo het schijnt tot den Boeddha-dienst in betrekking staande, in de nabijheid der bekkens heeft opgedolven [2].

Van dezen uitstap naar het zuiden te Salatiga teruggekeerd, gaan wij den grooten weg naar Samarang in noordwestelijke richting op tot aan het station Toentang, dat 9.9 kilometers verder ligt

---

[1]) Domis en Buddingh in de op blz. 521, noot 1, aangehaalde plaatsen verhalen hetzelfde van het bad Kali Taman te Salatiga; doch daar schijnt dit meer tot een vroeger tijdvak te behooren.

[2]) Bleeker in T. v. N. I. 1850. I. 310.

dan de halte Bringin en waar weder eene groote brug, met een overspanning van 20 meters, over de Kali Toentang is geslagen. Op den weg naar Toentang passeert men de desa Pragoeman, in welker nabijheid de overblijfselen worden gevonden van een Tjandi, die naar het volksgeloof het graf is van den hond van wien de Kalangs afstammen [1]). De Kalangs zijn een zwervende volksstam op Java, die het voorwerp is van diepe minachting, welke zich vooral ook uitspreekt in de legenden die over zijn oorsprong in omloop zijn. Wij leerden ze reeds ter loops in de geschiedenis van Java kennen [2]); maar bij de beschrijving der Vorstenlanden zullen wij gelegenheid vinden over dit uit ethnologisch oogpunt bij uitnemendheid belangwekkend deel der bevolking van Java in eenige nadere bijzonderheden te treden. Den vriend der natuur is bijzonder aan te bevelen om bij Toentang af te dalen in de diepe, romantische kloof der naar dat dorp genoemde rivier. Van de vele watervallen die zij vormt, is de schoonste de omstreeks 80 voet hooge en zeer breede val dien zij vormt bij de desa Soesoehan. Men merkt in deze kloof ook het graf op van een op jeugdigen leeftijd gestorven genie-officier, wiens kameraden zich beijverd hebben den door hem uitgesproken wensch te vervullen, dat dit schoone oord zijne laatste rustplaats wezen zou [3]).

Van Toentang zijn met den spoorweg nog 6.4 kilometers af te leggen om het eindstation van den zijtak bij de vesting Willem I te bereiken. Dit gedeelte van den weg ligt weder bijna geheel in eene Soerakartasche enclave, maar die zich ook wederom in handen van een Europeeschen huurder bevindt. Bijna de geheele streek tusschen de Toentang en het dorp Bawen, dat wij straks nader zullen leeren kennen, wordt namelijk ingenomen door het met duizenden Javanen bevolkte landgoed Ngasinan, waarop een voormalige huurder, de heer de la Brethonière, een fraai landhuis gebouwd en uitgestrekte koffietuinen aangelegd heeft, maar dat thans onder het beheer staat der liquidateuren van de Oost-indische Maatschappij van Administratie en Lijfrenten, wier geheel onverwachte

[1]) T. v. T. Ld. en Vk. van N. I. XXIV. 437.
[2]) Dl. II., bl. 335. [3]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 269.

val voor eenige jaren aan de welvaart van velen, zoowel in het Moederland als op Java, zulk eene diepe wonde heeft toegebracht.

De vesting Willem I, een regelmatig vierkant met vier reduits binnen en vier buiten den aarden hoofdwal, fraaie kazernes, officierswoningen, hospitaal, societeit en wat verder tot zulk een établissement behoort, ligt in de westelijke helft van den dalketel van Ambarawa, dien wij reeds in een ander deel van dit werk [1]) als een vulkanische bodemverzakking leerden kennen, wier diepste middendeel wordt beslagen door een groot, ondoorwaadbaar, grootendeels met waterplanten bedekt moeras, de Rawa Pening.Het dal heeft de gedaante van een halve maan, waarvan de bolle zijde naar noord ten oosten gekeerd is; het heeft eene lengte van 8 en eene breedte van 4 palen en wordt door het nagenoeg eironde, van noord naar zuid bijna drie palen lange, van oost naar west omstreeks 2 palen breede moeras verdeeld in eene oostelijke en westelijke helft, die slechts verbonden zijn door smalle strooken ten noorden en zuiden der rawa, waarvan eerstgenoemde den spoorweg draagt. De vallei is bevat tusschen de ribben die den Merbaboe en Telåmåjå met den Oengaran verbinden. Het hoogland dat haar ten oosten begrenst, werd boven reeds in zijne hoofdtrekken beschreven. Hooger is het gebergte dat haar ten westen bepaalt en van Kadoe scheidt, en onder den naam van Djamboe-gebergte zijn afgeronde, met grasvelden of koffieaanplantingen bedekte kruinen tot omstreeks 1000 meters boven de zee of 500 boven het dal verheft. Alle wateren der omliggende hellingen, die zachtkens naar de vallei afdalen, verzamelen zich in de rawa Pening, die zich op hare beurt door de Toentang ontlast. De vallei is bij uitnemendheid vruchtbaar en volkrijk. Met uitzondering van de rawa en het terrein der vestingwerken vormt zij eene aaneenschakeling van desa's en sawah's, en langs de boorden van de rawa streeft de landbouw met aanhoudende inspanning naar uitbreiding van zijn terrein ten koste van het watervlak.

In natuurlijke schoonheid en schilderachtige tooneelen behoeft de vallei van Ambarawa nauwelijks voor eenig ander deel van Java onder te doen. Zoo bekoorlijk als het is van de vallei uit

---

[1]) Dl. I., bl. 60.

de veelvormige bergtoppen en ruggen die haar omringen, met hunne rijk geschakeerde vegetatie gade te slaan, zoo verrukkend is het van die toppen en ruggen neder te zien op de waterrijke vlakte met hare talrijke in de lommer van veelsoortige vruchtboomen bedolven dorpen, en op de ten haren opzichte veelal scherp begrensde berghellingen die uit haar opstijgen. Het schoonst is wellicht nog het gezicht dat men geniet van de platte daken der vestinggebouwen, vanwaar men de geweldige trachietmassa's der omliggende vulkanen misschien het best in al hare pracht kan gadeslaan. Vooral trekt, als men den blik naar het zuiden wendt, een zonderling gevormd deel van het Djamboe-gebergte, dat zich aan de noordwestzijde van den Telåmåjå aansluit, hier onwederstaanbaar ons oog. Twee toppen, waarvan de Javanen den oostelijken Goenoeng Wirågåmå, den westelijken Goenoeng Kĕlir noemen, vormen de beide uiteinden van een hoefijzervormigen rug, die een wijde en diepe kloof omvat, welke echter in de benedenhelft zich gedurig vernauwt en in den massieven voet van den berg nog slechts een smalle spleet vormt. De gapende kloof is naar den top toe bedekt met maagdelijk woud en draagt in het midden enkele dorpen, te midden eener spaarzame boomvegetatie; maar de voet van den berg is alom met talrijke desa's en welige koffietuinen bedekt, terwijl zoowel de vormen der ruggen die de kloof begrenzen, als de kleurschakeeringen harer plantbekleeding klaar en scherp zijn geteekend [1]).

Tegenover dit heerlijk natuurschoon, boezemt ons, als toeristen, de vesting zelve slechts matige belangstelling in, vooral daar in den laatsten tijd zich ook bij de mannen van het vak meer en meer de overtuiging gevestigd heeft, dat hare strategische waarde niet beantwoordt aan de grootsche verwachtingen die zij heeft opgewekt. Met het bouwen dezer vesting werd in 1833 een aanvang gemaakt: zij was door den Generaal van den Bosch tot het hoofdpunt der defensie van geheel Java bestemd. Willem I ligt namelijk een weinig ten zuidwesten van Bawen, waar de groote weg, die van Samarang zuidwaarts voert, zich splitst in een tak over Salatiga naar de Vorstenlanden en een tak over Ambarawa naar Kadoe

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1850. I. 254 vv.

(vanwaar de bekende Maleische naam Tangan tiga of de „drie armen"), en beheerscht dus een der gewichtigste punten van Midden Java. Ook biedt het terrein een belangrijk voordeel in de mogelijkheid om door inundatie de vesting in het oosten, zuiden en zuidwesten voor den vijand ontoegankelijk te maken. Over eene lengte van 4 en eene breedte van 2 à 3 kilometers kan het terrein onder water worden gezet, in dier voege dat de geïnundeerde bodem zich onmiddellijk aansluit aan het moeras, dat ongeveer een kilometer van de vesting verwijderd is. Tegen dat voordeel schijnt echter oppervlakkig een groot nadeel over te staan; men zou verwachten dat het garnizoen op zulk een terrein zeer aan malaria-koortsen zou zijn blootgesteld en door groote sterfte zou bezocht worden. Spotternijen van vreemdelingen over de kikvorschennatuur der Nederlanders, die bij voorkeur in de moerassen huizen, zijn dan ook niet achterwege gebleven [1]). Echter heeft de ervaring geleerd, dat, wel is waar, ziektegevallen te Willem I zeer menigvuldig zijn, maar de sterfteverhouding er niet ongunstig is. Men verklaart dit daaruit, dat het water in het moeras door den gedurigen toevloed van de bergen en afvloed door de Toentang, steeds in beweging is, en ook de sawahs het grootste deel van het jaar met stroomend water bedekt zijn. Doch er zijn andere nadeelen aan de positie verbonden, die het moeten doen betreuren, dat er zoovele milloenen schats aan zijn ten koste gelegd. „Zelfs leeken," zegt Dr. Epp, „moet het in het oog vallen, wat ook de generaal von Gagern vermoedde, dat dit bolwerk niet houdbaar is." En indien men reeds in 1852 zoo oordeelde, wat zal men er wel van zeggen sedert de jongste oorlogen geleerd hebben, hoe weinig eene in de vlakte gelegen vesting vermag tegen het getrokken geschut op de haar bestrijkende hoogten geplant? Hierbij komt nog het gevaar van de aardbevingen, waaraan het terrein van Ambarawa in zoo hooge mate is blootgesteld. In 1865 werd daardoor aan Willem I belangrijke schade toegebracht, terwijl het kampement van Banjoe Biroe, uit officierswoningen en kazernen samengesteld, en drie palen ten zuiden der vesting gelegen, geheel vernield werd. Men heeft zich toen beijverd de

[1]) Epp, Schilderungen, 438.

schade zooveel mogelijk te herstellen, doch in 1872 hebben zich weder zware schokken doen gevoelen, die, ofschoon zij geen zeer belangrijke verwoesting aanrichtten, toch op nieuw hebben getoond hoe weinig men op het duurzaam bestaan dezer werken rekenen kan. Maar ook al deze bezwaren daargelaten, schijnt de vraag geoorloofd, of op een eiland als Java eene vesting in het middenpunt des lands op grooten afstand van de hoofdplaats, op wier verdediging men naar het schijnt in de eerste plaats moet bedacht zijn, wel ooit zoodanigen hinderpaal aan de bewegingen des vijands kan in den weg stellen, dat men daardoor genoegzaam tegen vreemde invasie gewaarborgd is. Het probleem der verdediging van Java zal altijd een hoogst moeilijk blijven, zoolang de hoofdzetel der Regeering te Batavia gevestigd blijft, en er heerscht tegenwoordig vrij algemeen een weinig bemoedigende twijfel, of men in de oplossing van het probleem wel gelukkig is geweest.

Ambarawa, de hoofdplaats der naar haar genoemde adsistent-residentie, bestaat uit de aan elkander sluitende desa's Pandjang, Ambarawa, Losari en Koepang, en ligt op nog geen paal afstands ten noorden der vesting, aan den grooten weg van Bawen naar Kadoe. Sedert de stichting der vesting is zoowel de bevolking als het vertier er zeer toegenomen en wordt er een belangrijke kleinhandel gedreven; doch behalve den grooten pasar levert de plaats niets opmerkelijks op. In een afzonderlijke wijk, met vele nette steenen huizen, wonen er eenige honderden Chineezen, terwijl er ook eenige Arabieren, Mooren en Bengaleezen gevestigd zijn. Het getal Europeanen te Ambarawa zal 400 à 500 bedragen.

Heeft Ambarawa zelf niets dat den reiziger bijzonder aantrekt, des te overvloediger vindt hij het in de heerlijke omstreken, die ook ons nopen, alvorens de residentie Samarang te verlaten, nog eene denkbeeldige excursie te ondernemen naar de minerale wateren van Banjoe Koening, het reconvalescenten-gesticht te Oengaran en den top van den berg van dien naam, die van Salatiga gezien onze belangstelling reeds zoozeer gaande maakte.

Om de bronnen van Banjoe Koening te bereiken kunnen wij verschillende paden inslaan; ik meen het beste te kiezen door den grooten weg naar Kadoe eerst een eindweegs te volgen en dan

alvorens de desa Djamboe te bereiken, rechts afslaande een noordwaarts loopend pad te volgen, dat met steile hellingen naar den Kendil voort. Deze bergrug, die niet meer dan een paal hemelsbreedte van Ambarawa verwijderd is en zich 300 à 350 meters boven de vallei verheft, biedt een gezicht aan dat onder de schoonste mag gerekend worden die Java te genieten geeft. Het volkrijke Ambarawa, het kampement en de vesting ziet men aan zijne voeten liggen, en daarachter den blik over de vallei latende weiden, ziet men ze als een schaakbord in vakken verdeeld. Hier wordt een veld door karbouwen voor een nieuwen oogst beploegd, ginds prijkt een ander met het lichte groen der jonge padihalmen, daar is een derde in het donkerder gewaad van het oudere rijstgewas gehuld, elders een vierde geel gekleurd door de onder hun rijpen last bukkende aren. Boschjes van vruchtboomen, die de tot doekoehs en desa's vereenigde woningen der inlanders verbergen, liggen als eilandjes daartusschen verstrooid. Blikt men dieper den dalketel in, dan bespeurt men in zijn midden een uitgestrekt grijsachtig veld, afgewisseld door groote waterplassen, maar geheel van akkers en boschjes beroofd. Het is de rawa, die door hare doodsche kaalheid evenzeer afsteekt bij de niet minder rijk bebouwde en bevolkte streek die zich aan hare andere zijde uitbreidt, dan bij die welke haar van Ambarawa scheidt. Maar wat vooral dit gezicht zoo indrukwekkend maakt zijn de grootsche bergprofielen die de overzijde van den dalketel begrenzen; meer op den voorgrond de Kelir, de Wirågåmå en de Telåmåjå, en ver in het zuiden de breede kruin van den trotschen Merbaboe [1]).

Het pad vervolgende dat ons naar den Kendil voerde, komen wij weldra uit op den voetweg van Ambarawa naar Taroekan, die, terwijl hij ons steeds het genot van schoone vergezichten biedt, zich over de lagere hellingen van het Djamboe-gebergte kronkelt. Ook te Taroekan kan men zich weder in een heerlijk vergezicht verlustigen: er bevindt zich een pasanggrahan vanwaar men het geheele gedeelte van Midden-Java overziet dat beschre-

---

[1]) Bleeker in T. v N. I 1850, I. 267.

ven wordt door eene lijn die van den Oengaran naar den Telåmåjå en Merbaboe, vandaar naar den Lawoe en van dezen naar de Blorasche heuvelen getrokken wordt. Men heeft er den top van den Oengaran in N. N. W., den Merbaboe in Z. Z. O., den Merapi, die gedeeltelijk achter den laatsten te voorschijn treedt, in Z. Z. O. t. Z., en den Lawoe in O. Z. O., terwijl men, in het Z. W., tusschen Oengaran en Telåmåjå door en over het Djamboe-gebergte heen, zich den majestueusen Soembing ziet verheffen. In dezelfde zuidwestelijke richting is Banjoe koening omstreeks een paal van Taroekan verwijderd. Het gezicht verandert gedurig, maar blijft steeds even schoon. De reeds met een woord vermelde [1]) trachietmassa die het dal van Ambarawa aan de noordzijde afsluit, verbergt haar slechts ten deele voor onzen blik, en noordwestwaarts kan deze onbelemmerd weiden over de gansche vlakte van Demak tot aan de heuvelen die hare oostzijde begrenzen [2]).

De wateren van Banjoe koening zijn de meest bekende onder de talrijke minerale bronnen, die aan de hellingen van den Oengaran allerwegen opwellen [3]). Zij komen voor in de onmiddellijke nabijheid der naar hen genoemde desa, hebben een warmte van 22° C. en mogen onder de krachtige zure staalbronnen gerekend worden. Het aangename, frissche, heldere en reuklooze water heeft veel overeenkomst met Selterswater en wordt door sommige Europeanen te Ambarawa gedronken. Het welt overvloedig op uit een spleet van drie voet lengte en 1 voet breedte, 18 voet beneden het niveau van een trachietisch bekken dat 28 voet lang en 10 breed is en door fraai geboomte beschaduwd wordt. Het omliggende terrein, vooral de groeve waardoor zich het water in het in de nabijheid vlietende spruitje Kali Pawan ontlast, is geheel met ijzeroxyde bedekt; schijnbaar wordt het water daardoor roodachtig geel gekleurd, en het is waarschijnlijk daaraan dat de naam Banjoe koening (geel water) ontleend is [4]).

---

[1]) Zie bl. 519. [2]) Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 254 en 250.

[3]) Zie Waitz, Ind. Mag., 1e twaalft., D. III, bl. 253 vv.; Nat. T. v. N. I. VI. 526. vv., XX. 173 vv.: Junghuhn, Java, II. 329 v., 344, 1347.

[4]) Zie behalve de schrijvers in de vorige noot aangehaald, ook Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 251.

Voor den toerist wordt de aantrekkelijkheid die deze minerale bron aan Banjoe koening verleent, nog verre overtroffen door die welke het verschuldigd is aan de bouwvallen van negen Hindoe-tempels, die, boven het dorp aan de helling van den Soemåwånå gelegen, bij den naam van Tjandi Sångå bekend zijn. Zij liggen op-, één zelfs over de grens van Kadoe, dat hier met een kleinen uitspringenden hoek tot aan den top van den berg reikt. Wij zullen die tempels, hoe belangrijk ook, thans met stilzwijgen voorbijgaan, wijl zij reeds in een ander gedeelte van dit werk beschreven zijn [1]).

Maar eer wij Banjoe koening verlaten willen wij nog even een blik werpen in den vlakken dalgrond, die zich een weinig bewesten die plaats begint te vormen en eene scheiding maakt tusschen de westelijke hellingen van den Oengaran en de voortzetting van het Djamboe-gebergte, dat hier, om zoo te zeggen, zijne verbinding met den Oengaran latende varen, zich op eenigen afstand daarvan in noordwestelijke en vervolgens langs de noordgrens van Kadoe in westelijke richting voortzet tot het zich verliest in de hellingen van den Prahoe. De kam van dit Djamboe-gebergte zou eigenlijk de natuurlijke grens van Kadoe zijn, dat alsdan ongeveer de gedaante zou hebben, die op de kaart van Junghuhn, maar in strijd met de administratieve indeeling, aan dat gewest gegeven is. Zelfs ligt in dezen hoek van Kadoe, nabij het begin van den genoemden dalgrond, het dorp Soemåwåna, dat zijn naam aan het noordoostelijk district van die residentie heeft gegeven, ofschoon dit thans Kaloran tot hoofddorp heeft. Het dal is komvormig, maar heeft slechts geringe diepte, loopt in een halven cirkel om den voet van den Oengaran en wordt besproeid door de Kali Gètas, die al de wateren medevoert welke hier van den Oengaran afvlieten. Aan den noordwestelijken voet van den berg wordt echter de dalgrond vlakker, terwijl ook de noordwaarts zich over het district Bodja verbreidende takken van het Djamboe-gebergte slechts een vlakken, nauwelijks 330 meters hoogen bergwal vormen, die met zijne donkere djatibosschen de vallei ten westen begrenst. De dalgrond is geheel met desa's en sawah's bedekt en zijn frisch groen steekt bekoorlijk af tegen

[1]) Dl. II, bl. 87 vv.

den rooden, met ijzerdeelen bezwangerden leembodem die op de barre hoogten van het Djamboe-gebergte overal tusschen de dunne graszoden en de schaarsche maïs-plantsoenen doorschemert, en de naar het noorden toe steeds lager afdalende donkere wouden van den Oengaran. Op geringe hoogte boven dezen dalgrond voert langs de helling van genoemden berg een moeielijke rijweg rondom zijne kruin tot aan het in het vlakland aan zijn noordwestvoet gelegen dorp Djai Kalangan, vanwaar men over Soesoehan kan opklimmen naar Medini, welke plaats straks nader zal ter sprake komen [1]).

Om van Banjoe koening op den grooten weg van Salatiga naar Oengaran te komen, hebben wij negen palen af te leggen langs een sterk kronkelend voetpad, dat over de zuidoostelijke hellingen van den Oengaran voert. Het begin van deze wandeling is ons reeds bekend, want wij keeren in de eerste plaats naar Taroekan terug. Daarna stijgen wij steeds hooger langs de zijde van den berg, tot wij eene hoogte van ruim 800 meters bereikt hebben. De uiterst vermoeiende tocht, nu over steile ribben, dan door diepe ravijnen, wordt ons telkens door schoone vergezichten vergoed. Terwijl op de ribben slechts eene gras- en struikvegetatie wordt aangetroffen, zien wij die in de ravijnen vervangen door eene groote verscheidenheid van vaak tot aanmerkelijke hoogte opschietend geboomte. Straks verwijderen wij ons van den berg en gaan meer oostwaarts, maar steeds met even sterke kronkelingen, voort, totdat wij, 5¾ paal voorbij Bawen en op nog 3¼ paal afstand van Oengaran, den grooten weg, nog ongeveer een paal aan deze zijde van Babadan, bereiken. Een paar palen ten oosten van dit punt liggen, op geringe hoogte boven de zee, in de omstreken van Klepoe, Gandårijå en Kali Oelå onderscheidene deels warme, deels koude minerale bronnen. De belangrijkste is de bron Pablengan, nabij Kali Oelå, waarvan het water aangenaam van smaak en rijk aan minerale bestanddeelen is, en door de inlanders gebruikt wordt bij de bereiding van spijzen, inzonderheid van een soort van rijstkoek, gemblong geheeten, die een bijzonderen geur daaraan ontleent [2]).

[1]) Junghuhn, Java, II. 340 v. [2]) N. T. v. N. I. XX. 176.

Weinige plaatsen op Java genieten een beteren naam wat gezondheid, aangenaam klimaat en schoone omstreken betreft, dan het op eene hoogte van 313 meters gelegen Oengaran, de hoofdplaats van het gelijknamig district. De nabijheid van Samarang, waarvan het langs den grooten weg, die hier overal verrukkelijk schoone uitzichten en een tooneel van verwonderlijke bedrijvigheid biedt, slechts 13½ paal verwijderd is, heeft niet weinig tot die bekendheid bijgedragen, daar zelden een bezoeker van die hoofdstad een uitstap naar Oengaran verzuimt. De plaats was reeds belangrijk ten tijde van Valentijn, en moest toen, zooals reeds vroeger herinnerd werd [1]), kosteloos voorzien in de behoeften der doortrekkenden die de hofreis naar Mataram deden, maar was daarentegen dan ook van alle andere lasten vrijgesteld [2]). In 1786 is er een fortje gebouwd, dat onmiddellijk aan den grooten weg is gelegen en met steenen wallen en twee bastions is toegerust. Toen in 1846 Dr. Bosch, destijds Chef van den Geneeskundigen Dienst, eene plaats zocht, geschikt voor een convalescenten-établissement en de behandeling van chronische ziekten, had hij wel is waar aanvankelijk het oog laten vallen op het een paar palen zuidelijker gelegen Kali Alang, maar werd toch ten slotte de keuze op Oengaran bepaald, waar het fort zonder groote kosten voor de verpleging van een 70tal lijders, onder het opzicht van een officier van gezondheid van het Nederlandsch-Indische leger, kon worden ingericht. De resultaten waren zoo gunstig, dat weldra ook een aantal ambtenaren en particulieren, die aan de gewone Indische kwalen leden en aan de stranden niet op hun verhaal konden komen, naar Oengaran togen. Er verrees tegenover het fort een vrij voldoend logement en er vestigden zich zelfs eenige Europeesche familiën met der woon, die met eenige tientallen Chineezen en eenige honderden Javanen de bevolking van het plaatsje uitmaken [3]).

---

[1]) Boven, blz. 521. [2]) Valentijn, IV. I. 31.

[3]) Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 218; de Vaynes van Brakell, Verdediging, bl. 333.

Van Oengaran blikt men in westzuidwestelijke richting in een kloof, door twee van den berg Oengaran afstralende ribben gevormd, die bij de namen van Goenoeng Tjoeroeg en Goenoeng Tjandi — den Watervalberg en den Tempelberg — bekend zijn. In deze nauwe vallei stort zich van den top van eerstgemelden berg een riviertje naar beneden, dat in zijn bed van trachietrotsen met lava vermengd een aantal, grootendeels zeer schoone watervallen vormt, waarvan sommige meer dan 100 voet hoog zijn. Ter zijde van dezen bergstroom en nog geheel in zijn rotsbed breken onderscheidene heete staalwellen uit, waarvan het omstreeks 52° C. warme water op sommige punten straalsgewijs omhoog schiet. Op ééne plaats heeft zich een kom in de gedaante van eene urne gevormd, van 1½ voet diameter en 3 voet diepte, waarin het heete water met groote kracht opborrelt. De bodem in den omtrek der rivier en der wellen is veenachtig, met poreuse lava vermengd en met ijzeroxydehydraat overtogen, en overal in den omtrek der wellen is hij sterk verhit, zelfs in het bed der koude rivier. De oorsprong der rivier schijnt onbereikbaar, omdat de oevers met ondoordringbaar woud omzoomd zijn en in het rotsige bed steilten voorkomen, die het onmogelijk is te beklimmen. Ofschoon deze plek een in de hoogste mate belangwekkend en schilderachtig schouwspel oplevert, schijnt zij slechts zeer weinig bekend te zijn; misschien omdat zij niet te bereiken is dan ten koste van meer inspanning dan meestal den Europeeschen bewoner van Nederlandsch Indië lief is [1]. Het pad dat van Oengaran over Lèrèb naar Indråkilå gaat, brengt tot dicht in hare nabijheid, maar er blijven dan nog groote zwarigheden te overwinnen.

Indråkilå, bij verkorting Derkilå, is het hoogst gelegen dorp op de noordoostelijke helling van den Oengaran, en onderscheidt zich door de groote brokken trachietlava welke hier nog onverweerd uitsteken uit den bruinrooden, leemachtigen bodem, die al de hellingen van den Oengaran bedekt. Men heeft daar reeds eene hoogte van meer dan 800 meters bereikt en is er dus reeds

[1]) Waitz in Indisch Magazijn, 1e Twaalft., III. 253.

een aanmerkelijk eind op weg om tot de kruin op te klimmen [1]. Dat die zelden bezocht wordt en weinig onderzocht is, kan niet zeer bevreemden; want het dicht saamgepakte, vochtige woud, de doorweekte humusgrond, de wolkennevel, de oorverdoovende insectenkoren en de duizenden springbloedzuigers maken er het verblijf schier ondragelijk.

Vroeger heb ik reeds geschetst hoe zich de toppen van dezen berg te Salatiga vertoonen, thans wil ik ook trachten in hoofdtrekken te beschrijven, welke voorstelling men van den berg krijgt als men hem van die toppen gadeslaat. De Soerålåjå en Soemåwånå, door een boogvormigen verbindingsrug vereenigd, blijken alsdan een wijden dalgrond te omvatten, die, gelijk alles wat hem omringt, met een dicht en donker woud is bedekt en naar het noorden en noordwesten zachtkens afdaalt. De binnenhelling van de toppen en hunnen verbindingswand is zeer steil en vertoont nergens de naakte rots. Naar het westen is de dalgrond begrensd door den meer geïsoleerden tweetoppigen Boetak. Die verschillende toppen hebben geheel het aanzien van overblijfselen van een ringmuur, die eenmaal den krater omtoog. De dalruimte schijnt dus de plaats van den krater aan te wijzen, doch in dier voege, dat de noordelijke helft van zijn voormaligen rand geheel is vernield. De oude trachietrotsen zijn overal vervormd tot leem en klei, maar zóó dat men de schoonste gelegenheid heeft om den trapsgewijzen overgang gade te slaan. Uit zulke rotsen van trachiet en trachietlava, maar in de meest verschillende graden van verweering en met schier onmerkbare wijzigingen van de hardste rotsblokken in de weekste leemaarde overgaande, zijn de talrijke heuvelen samengesteld, die den noordelijken, noordoostelijken en oostelijken voet van den Oengaran hier en daar kransvormig omringen, en vooral aan de noordnoordwestzijde zich uitstrekken tot schier in de onmiddellijke nabijheid van het strand. Aan de zuidelijke helling van den Oengaran stijgen, nabij het hoogste westelijk gedeelte van de kruin, nog dampen uit een solfatara op. Deze vormt het bovenste, ketel-

[1]) Zooals Junghuhn deed den 24sten April 1838, toen hij den nacht op den Soerålåjå doorbracht. Zie zijn „Java“, II. 338.

vormige gedeelte eener kloof, die, naar beneden enger toeloopend, in de bedding der beek overgaat welke wij reeds bij ons bezoek te Banjoe koening leerde kennen. De solfatara ligt nog in Samarang, maar zeer nabij de grens van den uitspringenden hoek van Kadoe, waarover reeds gesproken is. De kruin van den Oengaran is hier van boven vlak, maar daalt eensklaps in den vorm van een trap naar beneden, terwijl overal de puinbrokken van lava zich uit den bodem verheffen.

Een oogenblik moet ik nog stilstaan bij de noordwestelijke hellingen van den Oengaran, die zich over het district Bodja uitstrekken. De zoom van het woud, die aan de zuidzijde niet lager dan 1300 meters boven het zeevlak daalt, ligt hier eerst op eene hoogte van 800 meters, zoodat het eenzame landhuis Medini, dat hier op eene hoogte van omstreeks 1100 meters werd gebouwd, geheel door het maagdelijk bosch omgeven is [1]. Ook bij dit punt vindt men warme en koude staalbronnen, en kan men een prachtigen waterval bewonderen, die zich van een hoogte van meer dan 200 voet bijna loodrecht in een ravijn stort. En als moesten alle merkwaardigheden van den Oengaran zich hier herhalen, men treft er ook twee oude, steenen waterleidingen aan, die naar de overblijfselen van ingestorte tjandi's voeren. Ook kan men van Medini langs een voetpad, dat dwars over den top van den Oengaran gaat, in weinige uren de reeds vermelde Tjandi Sångå bereiken. De oude lavastroomen van den Oengaran strekken zich in noordwestelijke richting uit tot voorbij het hoofddorp Bodja en komen dan in aanraking met een molasseachtigen, veel zwavelijzer bevattenden zandsteen, waar op eene bank ligt van witachtig gelen, dichten en harden kalksteen, overdekt met schrale roodachtige klei, waarop echter welig djatiwoud tiert. In dezen kalksteen is de merkwaardige grot Goewah Trajoe bevat, en de ons reeds bekende Kali Gètas stroomt er langs een onderaardschen weg, om weder te voorschijn te treden in een enge, zeer romantische kloof, in welker wanden de mondingen van onderscheiden holen uitkomen [2]. Hare wateren met

[1] Waitz, t. a. p. 253, 254; vgl. Junghuhn, Java, II. 345, 1347.
[2] Junghuhn, Java, II. 341—344, III. 325 v.

die van andere riviertjes vermengende, ontlast de Kali Gètas zich bij Kendal in de Javazee.

Wij keeren na deze vermoeiende, maar ruim beloonde kruistochten door het gebergte, naar Oengaran en vandaar naar Ambarawa terug. Thans volgen wij geheel den grooten weg, die ons eerst over Babadan en Merak Mati naar Bawen voert, dat op 9¼ paal afstands van Oengaran is gelegen. De geheele weg is schoon en levert de liefelijkste tooneelen op, vooral wordt hij belangwekkend waar hij langs de oostelijke helling gaat van de reeds een paar malen vermelde [1]), domvormige en 791 meters hooge trachietmassa, die door Junghuhn Tali Såtå, door Bleeker en den Regeerings-almanak Kendali Sådå genoemd wordt [2]). Bawen is eene groote dessa, maar die alleen door hare ligging aan den driesprong merkwaardig is. Vandaar hebben wij nog slechts 2½ paal af te leggen om Ambarawa weder te bereiken.

Van Ambarawa hebben wij thans nog 7¾ palen langs den grooten weg af te leggen, aleer wij de residentie Kadoe betreden. De weg blijft nagenoeg vlak tot aan den post Djamboe, die op omstreeks 3 palen van Ambarawa, op eene hoogte van 492 meters, d. i. slechts 14 meters hooger dan het fort Willem I, is gelegen. Hier begint hij echter vrij steil naar het Djamboegebergte te stijgen, dat zijn vermoedelijk van de Europeanen afkomstigen naam aan genoemde plaats te ontleenen schijnt. De weg gaat al kronkelend over het gebergte, waarin zich tusschen de veelal boomlooze toppen wèlbebouwde en lachende valleien slingeren. De desa's zijn niet menigvuldig, maar de aanplant van koffie is belangrijk. Dicht bij den post Pingit, die op eene hoogte van 686 meters legt, overschrijdt men de grens, en nu bevindt men zich in de residentie die door hare bijnamen van „tuin van Java“ en „Javaasch Arcadië“ als eene der schoonste wordt gekenmerkt. Nog 5 palen ver rijden wij door het Djamboe-gebergte, dat gedurig vriendelijker aanzien krijgt, en hebben

[1]) Boven, bl. 519 en 530.

[2]) Junghuhn. Java, II. 336; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 250; Regeerings-almanak voor 1880, bl. 240. Op de topographische kaart van Samarang is geen naam daaraan gegeven.

dan het op eene hoogte van 623 meters liggende Medånå bereikt. Dit is de hoofdplaats van het district Prapak, waartoe ook Pingit behoort, en ligt tusschen twee rivieren: de Kali Moerang, een kleinen tak van de Prågå, ten noorden, en de Kali Elå of Ellå, de voornaamste zijrivier van dienzelfden stroom, ten zuiden. De laatste ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheiden beken, die van de westelijke hellingen van het Djamboegebergte en de voorbergen van den Merbaboe afstroomen, en begint weldra daarna de grens te vormen tusschen de districten Prapak en Ngasinan, waarvan het eerste tot het regentschap Temanggoeng, het andere tot het regentschap Magelang behoort. Daar Medånå niets bijzonders oplevert, verwisselen wij er slechts van paarden en vervolgen onmiddellijk den grooten weg tot het een paal verder gelegen punt waar zich aan de rechterhand een zijweg naar Kranggan, eene groote desa aan de route van Magelang naar Temanggoeng, afzondert. Die dwarsweg is 5½ paal lang, terwijl wij, van het punt waar hij aanvangt, tot den driesprong bij Setjang doorrijdende en vandaar den weg naar Temanggoeng volgende, zeven palen tot Kranggan zouden af te leggen hebben. Op nog 3½ paal afstands van Kranggan in noordwestelijke richting ligt Temanggoeng, de hoofdplaats van het noordelijke, vroeger, maar met andere grenzen, Menoreh, thans met den naam zijner hoofdplaats genoemd regentschap, en tevens van het district Djetis, dat het zuidwestelijk deel daarvan uitmaakt [1]).

Op ongeveer 2½ paal afstands van Temanggoeng passeert men de Prågå, die Kadoe van het noorden naar het zuiden doorsnijdt. Zij heeft hier eene breedte van omstreeks 50 voet en stuwt hare omstuimige wateren over een bed van trachiet-rolsteenen voort. Sedert 1853 heeft de overgang plaats door middel eener Amerikaansche brug [2]).

---

[1]) De veelvuldige veranderingen die de administratieve indeeling van Kadoe sedert het herstel van het Nederlandsch gezag ondergaan heeft, en die het recht verstand der oudere berichten over dit gewest vaak in hooge mate bemoeilijken, zijn nauwkeurig uiteengezet en door acht schetskaarten toegelicht in het zesde hoofdstuk van het werk: „de residentie Kadoe naar de uitkomsten der statistieke opgave en andere officiëele bescheiden“ (Batavia, 1871). [2]) Bleeker in T. v. N. I. 1850, II. 158; de residentie Kadoe, bl. 28.

Het regentschap Temanggoeng is kleiner, minder bevolkt en in vele opzichten minder merkwaardig dan het regentschap Magelang, maar niet minder vruchtbaar en rijk aan natuurschoon. Het is thans verdeeld in de vijf districten Prapak, Djetis, Kadoe, Soemåwånå en Lempoejang, terwijl Magelang er zeven telt. De tegenwoordige regent van Temanggoeng, die in Dec. 1878 zijn eervol ontslagen vader [1]) opvolgde, draagt den vreemd luidenden naam Raden Temanggoeng Holland Soemå Dirdjå. Daar zijn voorganger Raden Adipati Arjå Holland Soemå di Lågå heette, schijnt die naam Holland in de familie erfelijk te zijn. De aanleiding tot het voeren van dien naam is zegt men deze, dat de vorige regent geboren is op denzelfden dag waarop in 1816 de Commissarissen-Generaal ter reede van Batavia kwamen om voor Holland het bestuur over Java weder te aanvaarden [2]).

Temanggoeng ligt in het midden van het dal van Kadoe, nabij de noordgrens van het district Djetis, aan het riviertje Kali Koewas, dat zich met de Prågå vereenigt, en ruim een paal bewesten laatstgenoemde rivier, die hier de districten Kadoe en Djetis van Soemåwånå en Prapak scheidt, op eene hoogte van 583 meters boven de zee. Wanneer men eene rechte lijn van den top van den Prahoe naar dien van den Merbaboe en eene tweede van den top van den Soembing naar dien van den Oengaran trekt, zullen zij elkander nagenoeg kruisen op het punt waar Temanggoeng gelegen is. De eerste lijn zal ongeveer de richting hebben van W. N. W. naar O. Z. O., de tweede van Z. W. t. W. naar N. O. t. O., en zij zullen elkander snijden onder een hoek van omstreeks 56°. De rechte afstand van Temanggoeng tot den top van den Prahoe bedraagt 30, tot dien van den Oengaran 23, tot dien van den Merbaboe 34, tot dien van den Soembing 14 kilometers. De top van den Sindårå ligt bijna recht W. van Temanggoeng, ter nauwer nood één graad meer noordelijk, en is bijna evenver van den top van den Prahoe als van dien van den Soembing, namelijk 14 kilometers van dien des eersten en

[1]) Uit het Kol. Versl. voor 1879, bl. 2, blijkt niet duidelijk in welke familiebetrekking hij tot zijn voorganger staat. Hij zou ook een jongere broeder kunnen zijn.
[2]) Buddingh, N. O. I., I. 186.

ruim 12 van dien des anderen verwijderd terwijl zijn afstand van Temanggoeng 20 kilometers in rechte lijn bedraagt. Nagenoeg recht ten noorden van Temanggoeng ligt de 898 meters hooge kruin van den Goenoeng Krikil, een der hoogste toppen van een gebergte welks golvende kamlijn zich van daar westwaarts over den Banaran, Alap-alap, Moekoes, Tlåmpå en Pring Wedoes naar den Prahoe, oostwaarts over den Djongol, Ngingrang, Katèr, Tjengken en Sapoe Angin naar den Oengaran uitstrekt, en de vallei van Kadoe ten noorden afsluit. Dit gebergte is, zooals reeds boven werd aangeduid, eene zich westwaarts ombuigende voortzetting van het verbindingsjuk tusschen den Oengaran en den noordwestelijken voorberg van den Merbaboe, den Telåmåjå, dat wij reeds onder den naam van Djamboe-gebergte leerden kennen, en dat op het punt dier ombuiging reeds van den Oengaran gescheiden wordt door den dalgrond waarin het dorp Soemåwånå ligt. Alleen naar het zuiden toe ligt het dal van Kadoe meer open, ofschoon ook daar, maar eerst aan de zuidgrens der geheele residentie, op een afstand van 38 meters van Temanggoeng, het kalkgebergte van Menoreh in het zuidwesten en de uitloopers van den met den Merbaboe samenhangenden Merapi in het zuid-oosten zoo dicht tot elkander naderen, dat er slechts een geringe ruimte voor den afvloed der wateren van het dal overblijft. Bij dit alles herinnere men zich, dat de Soembing 3336, de Sindårå 3124, de Prahoe 2568, de Oengaran 2048, de Merbaboe 3116, de Merapi 2866 meters hoog zijn; dat de Soembing de gedaante heeft van een stompen kegel, met schoone, omstreeks 850 meters beneden de spits aanvangende, door kloven gescheiden, zich naar beneden gedurig meer vertakkende ribben, de regelmatigste die aan eenigen vulkaan van Java worden aangetroffen, en met een zuidoostwaarts ver in het dal vooruitspringend trachietisch voor-gebergte, de Goenoeng Gandoe [1]), dat recht ten zuiden van Temanggoeng den blik volkomen onderschept; dat de kleinere, steilere Sindårå, de schoonste kegelberg van Java, nagenoeg geen kloven heeft, en wat zijn top betreft een suikerbrood gelijkt, waarvan het

[1]) Junghuhn, Java, II. 301, noemt het G. Selå Grijå naar een daarop gebouwden tjandi. Zie boven D. II. 69.

bovenstuk is afgeslagen; dat de Prahoe aan de zuidoostzijde grootendeels bedekt wordt door den daar voorliggenden, 1950 meters hoogen puinhoop van den verbrijzelden vulkaan Telèrèp, terwijl wat meer noordelijk het Djamboe-gebergte zich met zijne helling vereenigt en schijnt op te stijgen naar zijn top; dat de Oengaran, die van zijne toppen den Boetak en den Soemåwånå naar Kadoe toekeert, door het daarvoor liggende lagere Djamboe-gebergte slechts gedeeltelijk bedekt wordt; dat de Merbaboe zijn ontzachlijk breede kruin verheft boven zijne kolossale trachietische voorbergen [1]), die zelven zich voordoen in de grootsche vormen van kegelbergen van den tweeden rang, van welker toppen divergeerende ribben naar beneden loopen, en wier westelijkste spitsen, de Goenoeng Andong en de iets lagere, meer zuidwaarts gelegen Goenoeng Tjelengan, met hunne hellingen in het dal van de Kali Elå afdalen; eindelijk dat langs de westzijde van den Merbaboe in het verre verschiet de getande kruin van zijn tweelingbroeder den Merapi nog even zichtbaar wordt. Ieder die wel eens den blik over een hoog gebergte heeft laten weiden en van de gave der verbeelding niet geheel verstoken is, zal zelfs uit deze dorre topographische details een bergpanorama van onvergelijkelijke grootschheid en schoonheid voor het oog zijns geestes zien oprijzen.

Het is merkwaardig dat een groot deel der bergen die het dal van Kadoe omringen, geheel van bosch is ontbloot. De zuidelijke hellingen van het Diëng-gebergte, de hellingen van den Telerep, den Sindårå, den Soembing aan de west- en die van den Merbaboe aan de oostzijde van Kadoe missen allen bijna volkomen de woudbekleeding, met uitzondering van eenige steile spitsen en ontoegankelijke kloven. Dat men dit niet aan vulkanische werking kan toeschrijven, is genoegzaam zeker, daar de vernielende kracht van de lava's en gloeiende steenen, door de kraters uitgeworpen, zich altijd tot de kruin bepaalt en niet lager dan 500 meters daarbeneden afdaalt, en daarom ook niet verhinderd heeft dat de Gedé, Slamat, Merapi, Smèroe en andere

[1]) Zie boven blz. 519.

tot de werkzaamste behoorende vulkanen van Java met ondoordringbaar bosch bedekt zijn, waarboven slechts de woeste spits zich boomloos verheft. En dat ook de Kadoesche bergen daarop geene uitzondering maken, bewijst ten overvloede de aard van den bodem op den geheelen Soembing en de benedenhelft van den Sindårå, daar er de bovenste aardlaag nergens uit zand of asch, maar geheel uit vruchtbare, roodachtig bruine aarde bestaat. Het schijnt dus dat wij hier aan eene ontwouding op groote schaal door de hand des menschen te denken hebben, te verklaren uit de behoefte aan bouwgrond, die zich sedert eeuwen in dit sterk bevolkte gewest heeft geopenbaard. Tot op eene zeer aanzienlijke hoogte zijn de Soembing en de Sindårå bebouwd. Tot omstreeks 950 à 1000 meters boven de zee vindt men er desa's met uitgestrekte sawah's; hoogerop, tot ongeveer 1570 meters, zag men er vroeger belangrijke theeplantsoenen, voornamelijk bij Kledoeng [1]), op den verbindingsrug tusschen beide vulkanen; doch deze kultuur is geheel vervallen sedert in Maart 1848 het Gouvernement de hand er van aftrok [2]). Maar vooral merkwaardig zijn de aanplantingen van tabak en groenten, inzonderheid kool en uien, die tot op eene hoogte van 2200 meters, d. i. in eene zone waar de ruwheid van het klimaat de kultuur van tropische gewassen verbiedt, op groote schaal voorkomen. De grond die niet bebouwd wordt, is in deze streken heinde en ver met alang-alang bedekt, en eerst boven de 2200 meters vertoonen zich de armelijke, vaak nog door de bijl gedunde Alpenboschjes, die voornamelijk uit Dodonaea's en Vacciniums bestaan. Op den waterrijkdom dezer hellingen heeft de ontwouding klaarblijkelijk een allerongunstigsten invloed gehad. Terwijl van de met bosch bekleede toppen van den Gedé, den Lawoe, den Merapi en andere hooge kegelbergen, de stortbeken van eene hoogte van 2500 meters naar beneden bruisen, zijn de hellingen van Sindårå en Soembing boven de 1250 meters geheel waterloos, zoo zij niet door den regen gedrenkt worden.

Eene herhaling derzelfde verschijnselen vindt men aan de oostzijde

---

[1]) Vgl. boven, bl. 458. [2]) De residentie Kadoe, bl. 116.

der vallei op de hellingen van den Merbaboe, die door de herscheppende menschenhand bijna nog meer van haren oorspronkelijken woudtooi beroofd zijn dan die van den Soembing, en meestal slechts grasvelden vertoonen, die deels met alang-alang, glagah en andere grove grassoorten begroeid zijn, deels door fijnere grassen aan paarden en rundvee uitmuntende weiden bieden. Men mag echter hierbij het verschil tusschen de oost- en westzijde der bergen niet over het hoofd zien. Het is een natuurlijk gevolg van de omstandigheden die het klimaat van Java beheerschen, dat de westelijke berghellingen koeler en vochtiger zijn dan de oostelijke. Gelijk bij den Sindårå en Soembing de Bagelènsche zijde minder kaal is dan de Kadoesche, is daarentegen op den Merbaboe de Kadoesche zijde minder volkomen van hare wouden beroofd dan de Soerakartasche, en zijn er op eerstgenoemde in de streken boven de 1500 meters nog eenige meer aaneengeschakelde boschjes overgebleven. Overigens is ook ten aanzien der kultuurgewassen en der schaarschheid van water de Merbaboe het evenbeeld van den Soembing. Ook hier zijn de lagere zonen tot op eene hoogte van ruim 1000 meters grootendeels met sawahs bedekt, waarop dan velden van bergrijst, maïs en keukengroenten volgen; ook hier is de theecultuur opgegeven, die vroeger vooral te Ledok Sewoe, op het noordwestelijke voorland van den Merbaboe, gedreven werd.

Van Temanggoeng zelf is niets bijzonders te vermelden. De plaats is volkrijk, en telt een 30 à 40 Europeesche gezinnen, wier woningen aan de uitgestrekte aloen-aloen gelegen zijn. De omstreken van Temanggoeng zijn mede sterk bevolkt, rijk in sawah's en koffietuinen, en kenmerken zich door eene menigte rondachtige heuvels van 10 tot 30 meters hoogte, die zonder eenige orde of samenhang in de rijstvelden verstrooid liggen en grootendeels met gras begroeid zijn, terwijl op enkele graven worden aangetroffen door Plumeria acutifolia [1]) beschaduwd. Deze heuvelen liggen vooral ten westen van Temanggoeng in de vlakten die den voet van den Soembing omringen, maar komen ook nog aan de oostzijde van den Prågå voor. Zij bestaan uit steenklompen,

[1]) Zie D. I, bl. 645.

[illegible] vee
[illegible] den
[illegible] door
[illegible] verscheide
[illegible] plaats
[illegible] Javanen
[illegible] door eene
[illegible]

[illegible] een noor-
[illegible] hoofdplaats
[illegible] loopt over
[illegible] beschrijft
[illegible] die de koorde
[illegible] Parakan ligt
[illegible] voet van
[illegible] Djetis, en
[illegible] ligging, waterrijke rijst-
[illegible] Vroeger was het dorp schier ge-
heel door Chineezen bewoond, die hunne huizen omringd hadden
met hooge muren, opgetrokken met de steenen die door de beken
worden afgevoerd, waardoor de Chineesche buurt uit kleine ves-
tingen samengesteld scheen [1]). Nog altijd is hier de Chineesche
bevolking talrijk en in een afzonderlijke kampong vereenigd. De
groote weg gaat van Parakan in zuidwestelijke richting, tusschen den
voet van Sindàrà en Soembing en over den rug die beide ver-
bindt, naar de grens van Kadoe met Bagelèn. De afstand be-
draagt 7½ palen. Vooral bij den blik achterwaarts zijn de pano-
rama's die men geniet, boven alle beschrijving schoon en liefelijk.
Het vervolg van dien weg door de residentie Bagelèn leerden wij
reeds vroeger kennen [2]).

Een tweede weg voert van Parakan in noordwestelijke richting
langs den voet van den Sindàrà naar [illegible]
[illegible] van het district Kalie [illegible] Van daar [illegible]

[1]) [illegible]
[2]) [illegible]
[3]) [illegible]

zich de groote weg in nagenoeg noordwaartsche richting over Moentoeng voort tot Tjandi Råtå, het hoofddorp van het district Lempoejang (5 palen), en van daar tot Bedjen aan de Samarangsche grens, vanwaar men nog 3½ paal tot het ons reeds bekende Selåkaton heeft af te leggen [1]). Deze weg, die van Moentoeng af over het Djamboe-gebergte voert, is op sommige plaatsen moeilijk met rijtuig te passeeren. Genoemd gebergte wordt hier in de richting van Z.O. naar N.O. doorsneden door de valleien der Kali Poepoe, Kali Loetoet en Kali Logoeng, die allen op de hellingen van den Prahoe ontspringen. Laatstgenoemde maakt de grens uit tusschen het district Lempoejang en het Kendalsche district Selåkaton. De ten zuiden van haar stroomende Loetoet beschrijft over de laatste helft van haren loop de zuidoostgrens van een lange tot Kadoe behoorende landtong, die palen ver in het gebied van Samarang vooruitdringt, en vereenigt zich aan de uiterste spits daarvan met de Logoeng, om te zamen de vroeger beschreven Kali Bodri te vormen [2]). De Kali Poepoe eindelijk, de zuidelijkste der drie, in wier te dezer plaatse aanmerkelijk verbreed dal Tjandi Råtå gelegen is, vereenigt zich met de Kali Logoeng bij de desa Tempoeran, ongeveer in het midden van dat gedeelte van haren loop waarin zij, op de beschreven wijze, de grens tusschen Kadoe en Samarang vormt. Op 7½ kilometer rechten afstand ten westen van Tjandi Råtå ligt, tusschen de Logoeng en de Loetoet, op de helling van den Prahoe, het dorp Gedong, van welks oudheden reeds met een woord werd gesproken [3]). Op een plateau van eenigen omvang moeten er nog overblijfselen van eene verzameling van beelden voorhanden zijn, ofschoon de belangrijkste stukken sedert lang naar Selåkaton, Kendal en Temanggoeng vervoerd werden. De Regent te Temanggoeng zal wellicht nog in het bezit zijn van een Banaspati, door onze berichtgevers met een Medusa-hoofd vergeleken, die van Gedong derwaarts is overgebracht, en daar zulke Banaspati's doorgaans als kroonstukken boven een ingang of nis geplaatst werden, is het waarschijnlijk dat Gedong in vroeger tijden met een tjandi geprijkt

[1]) Vgl. boven bl. 478. [2]) Boven, bl. 481. [3]) Boven, bl. 479.

heeft. Volgens de Javaansche overlevering heeft de Njai Dewi Renganis, die, van eene hemelnimf of Widådari afstammende, zich evenzeer door wondermacht als door schoonheid, vroomheid en reinheid van wandel onderscheidde, onder de vele lustverblijven die zij bezat, er ook een bewoond in de omstreken van Gedong en Djambean, waarin zij verzeld werd door tijgers, bantings en rhinocerossen, die haar bewaakten en vertrouwelijk met haar omgingen, gelijk zij ook met elkander in vrede leefden [1]). Of er tusschen deze vrome Njai en de vroeger vermelde [2]) Roro Renganis eenige betrekking bestaat, zou ik niet durven bepalen.

Van Ngadiredjå, waarheen wij thans terugkeeren, gaan nog twee wegen uit, die wij moeten leeren kennen. De eene voert oostwaarts, langs en over den zuidelijken voet van het Djamboegebergte en door de tot Lempoejang behoorende desa's Djoemå en Kebraman, naar Malebå, in het district Soemåwånå op een zuidelijken uitlooper van het genoemd gebergte gelegen, en vervolgens oostzuidoostwaarts, over Kendang en Pringtali naar Kaloran, het hoofddorp van Soemåwånå, dat 14½ paal van Ngadiredjå verwijderd en, langs een weg die met vele slingeringen in noordoostelijke richting dwars door het gebergte gaat en 9½ paal lang is, met het dorp Soemåwånå aan den voet van den Oengaran verbonden is. Met den grooten weg van Setjang naar Temanggoeng heeft Kaloran gemeenschap door een in zuid-zuidwestwaartsche richting voerenden en 6½ paal langen rijweg, die bij het ons reeds bekende Kranggan op genoemden weg uitkomt. De vallei waarin het dorp Soemåwånå ligt, leerden wij reeds kennen [3]); zij is in het district van dien naam het aantrekkelijkste punt. In het algemeen heeft het Djamboe-gebergte, dat de districten Lempoejang en Soemåwånå schier geheel bedekt, voor den reiziger minder aanlokkends dan eenig ander gedeelte van Kadoe. Schier overal bestaat er de bodem uit ijzerhoudende leem- en kleigronden, met schrale vegetatie, en nergens in deze residentie is de bevolkingsdichtheid geringer dan in deze districten. Misschien is echter verbetering in den toestand dezer beide gewesten te verwachten van de uitgifte van

[1]) Brumund, Verhh. v. h. B. G. XXXIII. 144 v. [2]) Boven, bl. 406.
[3]) Zie bl. 531.

woeste gronden in huur of in erfpacht, die in de laatste jaren hier nog al belangrijk is geweest, en zich op het einde van 1878 uitstrekte over 3580 bouws, schier uitsluitend voor de cultuur van koffie bestemd [1]).

Belangwekkender en schooner is de weg die van Ngadiredjå zuidwestwaarts gaat en over den zadel tusschen den Telèrèp en den Sindårå naar de residentie Bagelèn voert [2]). De afstand van Ngadiredjå tot aan de grens bedraagt 6½ paal. Als men ruim een paal op dien weg gevorderd is, zal men weldoen dien voor eenige oogenblikken te verlaten voor eene wandeling naar het links van den weg gelegen dorp Perot, waar de Tjandi Perot nog steeds schilderachtig omklemd is door de tallooze luchtwortels van een kolossalen vijgeboom, zoodat alles te zamen een zwaren cylinder van steenen en stammen vormt, waartusschen ook de overblijfselen van beeldhouwwerk fantastisch te voorschijn komen [3]). Ongeveer halverwegen tusschen Ngadiredjå en de grens ligt de desa Djoempriet [4]), in welker nabijheid een zeer merkwaardig natuurverschijnsel onze aandacht vraagt. Op de noordoostelijke helling van den Sindårå treedt, op eene hoogte van 1235 meters boven den zeespiegel, de Prågå eensklaps als een waterrijke beek te voorschijn uit den achtergrond eener grot, die aan den ingang zes meters hoog is, doch op een afstand van 9 tot 12 meters van de opening het karakter krijgt eener spleet, die geheel met het daarin met groote kracht opwellende water is gevuld. De wanden dezer kloof zijn gevormd uit een conglomeraat van lava- en trachietblokken, waarvan verschillende lagen over elkander liggen, de benedenste meer uit grootere brokken, de bovenste uit fijnere, meer zandachtige stof gevormd, en vermoedelijk van verschillende uitbarstingen afkomstig. Deze merkwaardige en pittoreske plek wordt

---

[1]) Koloniaal verslag voor 1879, Bijl. YY, bl. 25 vv. [2]) Zie boven, bl. 57.

[3]) Over dezen Tjandi en den nabijgelegen Tjandi Pringapoes sprak ik reeds met een woord D. II, bl. 68. Uit Jagor's Reiseskizzen, bl. 215, en de Residentie Kadoe, bl. 2, blijkt dat dit zonderlinge huwelijk van een levenden boom met een oude tempelruine althans tot voor zeer weinige jaren nog niet was ontbonden.

[4]) In het eerste deel van dit werk, bl. 90, in navolging van Junghuhn minder juist „Djombret" genoemd.

beschaduwd door schoone acacia's en waringinboomen, in welke zich eene kolonie van halftamme apen ophoudt, die, naar het beweren der Javanen, nooit meer dan 15 individu's mag tellen, zoodat, wanneer er soms een jong te veel geboren wordt, dit na eenigen tijd onmeedoogend wordt weggejaagd [1]).

Nu wij reeds zoo ver tegen de helling van den Sindårå zijn opgestegen, willen wij trachten vanhieruit de kruin van den berg te bereiken. Van Djoemprit voert thans [2]) een voetpad tot dicht aan den krater en de beklimming levert dus nu minder bezwaren op dan zij voor Junghuhn had, den eenigen reiziger die, voor zoover mij bekend is, over zijne tochten naar dezen bergtop in bijzonderheden treedt [3]). Den 3den Juni 1838 beklom hij den berg aan de oostzijde van Parakan uit, en daar hij slechts over weinige uren te beschikken had, begon hij den tocht in den nacht bij fakkellicht. Hij bereikte den top te tien uren, doch daar hij nog denzelfden avond te Magelang moest wezen, kon zijn onderzoek slechts vluchtig zijn. Hij herhaalde derhalve de bestijging den 5den April 1840 en koos nu de noord-noordwestelijke helling, omdat hij zich dan bedienen kon van de voetpaden die tot Sigedang voerden [4]). Hij had op dien tocht zeer te kampen met de onwilligheid zijner Javaansche koeli's, waarbij ik echter niet verzwijgen mag, dat de beroemde reiziger, volgens vele getuigenissen, volstrekt den slag niet had van met inlanders om te gaan. Toen de stoet nog slechts 300 à 400 meters van den top verwijderd was, weigerden zij volstrekt verder te gaan, legden zich kermende neder en gaven voor dat zij ziek waren. Inmiddels brak een onweder los en kliefden de blikseemstralen de zwarte wolken die zich beneden de voeten der reizigers samenpakten. Junghuhn begon te wanhopen of het hem gelukken zou zijne kleine bagage met de instrumenten op den top des bergs te brengen, toen hij eensklaps stemmen boven zich hoorde en een

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 287; de Residentie Kadoe, bl. 16; Jagor, Reiseskizzen. 215.

[2]) Volgens de topographische kaart van Kadoe.

[3]) Jagor, Reiseskizzen. 215, zegt slechts met een enkel woord, dat hij den Sindårå van Wånåsåbå uit beklom.

[4]) Zie boven, blz. 457.

aantal Javanen als gemzen door het kreupelhout zag springen, die zijne bagage zonder vragen opnamen en in aller ijl naar den bergtop voerden. Nu werd de tocht natuurlijk weder voortgezet, waartegen ook de koeli's minder bezwaar maakten nu zij niets meer te dragen hadden. Den top naderende, bleef Junghuhn van verbazing stilstaan. Het is de moeite waard het tooneel in zijne eigene woorden te schetsen. „Zag ik voor mijne oogen den woesten top van den Sindårå, of was het een bazar of een kermis welke ik hier aanschouwde? Hier waren hutten opgeslagen, ginds flikkerden de vlammen van een aantal vuren omhoog; daar werd gekookt en gebraden, terwijl verder op groepen van Javanen waren gezeten, waarvan sommige zich met vroolijke gesprekken, andere met spelen bezig hielden. Allen waren even lustig. Nu trad een wellevend districtshoofd nader en geleidde mij naar eene tafel, waarop Pomona's rijkste gaven prijkten en waarbij een voorraad van den heerlijksten wijn niet vergeten was. Toen de hoofdman mij hier in naam van zijn heer en meester welkom heette, richtte ik onwillekeurig het oog naar het zuiden, 51° ten oosten, waar, beneden in het dal naast den kleinen berg Tidar, de toovenaar woonde, die den top van den Sindårå zoo schoon herschapen had. — Leve Hartmann, Resident van Kadoe!" [1])

Men zou werkelijk bijna aan tooverij denken, zoo Junghuhn ons niet in het voorbijgaan gemeld had, dat hij aan den Resident van zijn voornemen bericht had gegeven. In allen gevalle was deze hulde aan den man der wetenschap den Resident waardig, dien de dankbare Junghuhn zoo zeer prijst als den „werkzamen ambtenaar, die zich met onvermoeiden ijver bezig hield met het aanleggen van wegen en alles aanwendde wat strekken kon tot bevordering van den aanbouw en tot verfraaiing zijner residentie [2]).

De Sindårå stijgt uit de zacht glooiende vlakte tusschen Parakan en Ngadiredjå zoo langzaam en gelijkmatig op, dat het niet mogelijk is te bepalen waar de voet des bergs aanvangt. Eerst op eene hoogte van 1400 à 1500 meters wordt de helling steiler en stijgt zij stouter omhoog naar de zich grootsch boven de

[1]) Junghuhn, Java, II. 295 v. [2]) Junghuhn, Java, II. 323.

wolken verheffende spits van dezen schoonsten kegelberg van Java. Heeft men de hoogte van 2200 meters bereikt, dan ziet men de hellingen bedekt met groote steenbrokken, die naar de spits toe steeds talrijker worden. Zij rusten op de oppervlakte der eigenlijke lavastroomen, zijn nog niet verweerd en steken zelfs tegen den karigen plantengroei die hen omringt, scherp door hunne kaalheid af. Ook enkele bergkloven worden aangetroffen, die door de regens glad zijn uitgespoeld, maar alle oneffenheden zijn onbeduidend in vergelijking van den omvang des ganschen bergtops en doen op eenigen afstand in het minst geen afbreuk aan de volkomen gelijkvormigheid der helling.

Heeft men den rand van de rondachtige kruin bereikt, dan overziet men een met boomen en struiken bedekt plateau, dat zich vertoont als het plat eener dwarsche kegelsnede, zoo vlak dat, als men het van den top van den Soembing gadeslaat, zelfs het gewapende oog er geen oneffenheid in kan ontdekken. En toch bevat dit plateau den bodem van twee meren en zelfs een krater; doch dezen laatsten bespeurt men slechts als men tot zijn onmiddellijke nabijheid is genaderd, daar hij zeer klein, misschien de kleinste van Java is, en eensklaps, zonder eenige randverheffing, uit de vlakte in de diepte afdaalt. Hij vormt een onregelmatig ovaal van 100 meters lengte en 50 breedte, met grauwe, loodrecht afdalende wanden en zeer ongelijke diepte. Alleen aan de oost- en zuidoostzijde zijn die wanden met puinbrokken bedekt en nemen zij daardoor een meer glooiende richting aan, die het afdalen in den krater vergunt. De bodem bestaat uit zand, gruis en halfvergane steenen; de wanden zijn deels uit naast elkander liggende lavaplaten, deels uit verticaal naast elkander geplaatste of elkander vooruitspringende zuilen van een paar meters doorsnede gevormd. Het diepste deel van den krater bestaat uit een bijna vierkante kloof, waardoor het regenwater wegloopt, ofschoon zich daarbij eene wat hooger gelegen kleine kom bevindt, waaruit het water geen uitloop heeft en die dus in den regentijd een meertje vormt.

Van de beide meerbodems ligt de eerste in het middendeel van de kruin, die hier het hoogst is, maar zich toch nauw acht

meters boven het laagste gedeelte verheft, en ten noordwesten van den krater. Hij vertoont zich als een ovaalronde verzakking van ongeveer drie meters diepte, die zich in het droge jaargetijde als een zandvlakte, in den regentijd als een ondiep meer voordoet. Ten westen van dien meerbodem en van den krater strekt zich eene tweede, beneden de aangrenzende streken dalende, smalle, halvemaanvormige, met de hoornen oostwaarts gebogene zandvlakte uit, die alleen in eenige der noordoostelijkste gedeelten in den regentijd met water bedekt is. Midden door hare zuidelijke helft gaat eene, aan den noordwesthoek des kraters aanvangende, zeer enge, maar onpeilbaar diepe scheur, hier en daar met puin opgevuld, welks tegen elkander leunende brokken op verscheidene plaatsen eene natuurlijke overbrugging vormen. In het midden der zandvlakte verbreedt zich deze spleet tot twee langwerpig ronde gaten van 7 à 8 meters middellijn, waaruit, gelijk ook uit enkele andere deelen der scheur, met zacht gebruis zwavelig zure dampen oprijzen, terwijl de wanden der spleet op die plaatsen met zwavelkristallen en een geel beslag van gesublimeerde zwavel bedekt zijn. Junghuhn's aanbeveling aan de natuuronderzoekers om zich aan een touw in de scheur te laten afdalen en zoo tot de werkplaatsen der Cyclopen door te dringen, is, zoo ver ik weet, nog door niemand opgevolgd.

Tusschen en om den krater en de zandvlakten groeien verstrooid of tot boschjes vereenigd Myrica's, Vacciniums en andere boompjes, in wier loof kleine, gele Fringilla's kweelen; de Vacciniums tieren zelfs tot in de onmiddellijke nabijheid der scheur, waar ze met een zwavelachtig beslag overtogen zijn. Daaronder bedekken mossen den bodem, wier bekleedsel de steenen der ontbinding te gemoet voert. Geheel van plantengroei ontbloot is slechts de krater, binnen welks ruimte de stilte alleen gestoord wordt door de zwevende vlucht van eenige zwaluwen, die in de rotskloven hare nesten bouwen.

De zeer eigenaardige, op Java althans niet geëvenaarde vorm van den Sindårå en zijn krater heeft Junghuhn geleid tot de meening, dat in een betrekkelijk laat tijdvak, toen de Soembing geen lava meer uitbraakte, uit den Sindårå gelijkmatige en zachte,

maar overvloedige uitstortingen van lava plaats hadden, die, over den kringvormigen rand des kraters heenvloeiende, dien overdekten en allengs ook de tusschenruimte opvulden, zoodat slechts in het midden eene opening, de tegenwoordige krater, overbleef. Het gemis van een kraterrand wordt door die onderstelling volkomen verklaard, en men kan zich nu ook voorstellen hoe de terrassen aan de Bagelènsche zijde van den Sindårå en de platten tusschen dien berg en den Telèrèp door de afkoeling en verharding der zich verbreedende lavastroomen ontstaan zijn, terwijl de brokken van lavapuin die, vooral aan de Kadoesche zijde, over de glad geworden oppervlakte der oude lavastroomen verspreid liggen, hun ontstaan aan latere uitbarstingen te danken hebben. Na dien tijd schijnt nog alleen asch te zijn uitgebraakt.

De scheur in de kruin van den Sindårå moet naar Junghuhn's gevoelen van jongeren oorsprong zijn dan de halfkringvormige meerbodem; want sedert het samenvlietende water door die spleet kon wegloopen, kon zich geen meer hier ter plaatse vormen. Daar nu eenige bejaarde Javanen, die op den top des bergs met hem waren, hem verzekerden, dat die scherp begrensde meerbodem in 1832 nog een meer was, komt hij tot het besluit dat die scheur eerst na dat jaar moet ontstaan zijn. Hiertegen kan alleen worden aangevoerd, dat zulk een peilloos diepe scheur in de vaste rotsmassa slechts door een geweldigen schok kon ontstaan, waarvan echter in dat tijdvak geen spoor is te vinden. De uitbarsting van 1811, die aan Junghuhn bekend was, schijnt ook van veel te weinig belang te zijn geweest. Die van 1806, welke aan Junghuhn onbekend bleef, is wel de nieuwste die als oorzaak van die scheur kan in aanmerking komen [1]).

[1]) Junghuhn, Java, II. 287—300, en over de uitbarsting van 1806, de Residentie Kadoe. 13, 14. In van der Aa's „Nederlands Oost-indië," III. 307, lees ik over den Sindårå het volgende: „Deze berg heeft tot dusverre het grootste verschil in den stand van den thermometer op Java opgeleverd. De luitenant Heyland, die hem in de maand Mei 1813 beklom, bevond dat in den voornacht de thermometer 36°, des nachts 44°, en bij den dageraad 26° F. teekende, terwijl een tweede thermometer 30° aanwees. Hij vond op een aldaar gelegen meer des morgens ijs ter dikte van 6 tot 12 strepen, en vermoedde dat het water den vorigen dag niet ontdooid was. Het water in een bord was des nachts geheel bevroren en het ijs 2 duimen dik." Hierbij i

Wij keeren nu naar Parakan terug, en willen vandaar thans ook den Soembing bestijgen, die, in weerwil zijner grootere hoogte, daar hij een zeer veel grooteren omtrek beslaat, veel minder steil is dan zijn tweelingbroeder. De paardjes waarvan wij ons op deze tochten bedienen, zijn weinig geschikt om den roem van het Kadoesche paardenras te handhaven, die berust op de vroeger in het district Kadoe, vooral in de streek Margowati, aanwezige stoeterijen, waar paarden van Bimaneesch ras werden aangefokt, om de stallen der Mataramsche vorsten te voorzien. Schoon voor 60 jaren reeds geen spoor van die stoeterijen meer te vinden was, blijft de voortreffelijkheid der Kadoesche paarden nog leven in de herinnering, maar wordt helaas! veelal te vergeefs in de werkelijkheid gezocht [1]). De meest gebruikelijke weg naar den top van den Soembing voert over de desa Katjepit, die, op eene hoogte van omstreeks 1200 meters, bijna recht zuid van Parakan, slechts een weinig naar het westen, aan de helling des bergs gelegen is [2]). Hier vindt men nog bamboe en pisang, maar hooger op houdt, wegens gebrek aan water, alle cultuur op, en ziet men slechts wilde grassoorten, aanvankelijk afgewisseld door boschjes van Cytisus Cajan L., die, ofschoon met fraaie gele bloemen prijkende, toch met hunne op jonge wilgen gelijkende stammetjes en hun ijl gebladerte slechts een schrale vegetatie vertegenwoordigen. De goede weg naar den top, die door den resident Hartmann werd aangelegd en door de naar deze zijde in

---

Roorda v. Eysinga's Ld en Vk. III. 3. 56 aangehaald; doch men leest daar ter plaatse van die bijzonderheden geen woord Het is mij niet gelukt de bron van dit bericht op te sporen, waarom ik er in den tekst niet van heb durven gewagen. Toch vond ik het belangrijk genoeg om er de aandacht op te vestigen. Het hier vermelde meer kan ook het kleinere, hooger liggende, ten noordwesten van den krater zijn, en kan dus niet ten bewijze van den zeer jongen oorsprong der scheur die door de kruin gaat, worden bijgebracht.

[1]) De Residentie Kadoe, bl. 118.

[2]) Een verhaal van een beklimming des Soembings over Katjepit in 1820 leest men in het Ind. Magazijn, 2e twaalft. I. 76, en over genoemd dorp voert ook de door den resident Hartmann naar de kruin van den Soembing aangelegde weg, waarlangs hij zelf, met Junghuhn en Fritze, in 1838 den berg beklom. Junghuhn, Java, II. 323; Reisen. 324. Ook vermeldt Junghuhn, Java, II. 324, eene beklimming door den Gen. Maj. v. d. Wijck, mede door den resident Hartmann vergezeld, in Aug. 1843.

den kraterrand bestaande opening tot in het hart van den krater voert, maakt de beklimming van dezen berg bijzonder gemakkelijk. Bedoelde opening is naar het noordoosten gekeerd en beslaat ongeveer een vierde van den kringvormigen kraterrand. De hoogte van dien rand is zeer ongelijk en verheft zich hier en daar tot spitsen, waaronder een zuilvormige spits ten westen van het middelpunt des kraters boven al de andere uitsteekt en, terwijl zij zich 130 meters boven den kraterbodem verheft [1]), het hoogste punt van den Soembing uitmaakt, waarom ook op die spits de seinpaal van den Geographischen Dienst is opgericht. Om deze spits te beklimmen, begint men met den kraterrand te bestijgen waar hij, juist ten noorden van het middelpunt des kraters, naar de opening afdaalt, waarna men, een weinig beneden den hoogsten rand, langs de buitenhelling voortkloutert tot men de spits bereikt heeft, die eveneens aan de buitenhelling beklommen wordt, waar dit alleen mogelijk is. De geheele tocht is zeer moeielijk, vooral dewijl men een paar steile kloven moet overtrekken, die diepe insnijdingen in den kraterrand vormen, en zou misschien onuitvoerbaar zijn, indien men zich niet kon vastklemmen aan de stammen en takken der welig opgroeiende Alpenboompjes, die vooral de noordwest- en westzijde van den Soembing in de hoogere zonen tooien.

De binnenzijde van den kraterrand vormt bijna overal een loodrechten rotswand uit opeengestapelde lagen opgebouwd, die door kleine vooruitspringende hoeken gescheiden zijn. De wanden der lagen zijn grauw en kaal, doch de kleine terrassen, door de uitspringende hoeken gevormd, zijn met het wollige loof van onderscheiden Gnaphalium-soorten getooid.

Het binnenste van den krater is zeer oneffen; zelfs waar hij naar de noordoostzijde openligt, heeft hij geen gelijkmatige glooiing, maar is de ruimte bijna opgevuld met woest dooreenliggende rotsblokken, die een berg van puin vormen, welke zich aan de ééne zijde tot diep in het hart van den krater, aan de andere

---

[1]) Ten minste indien de metingen van de Lange en Junghuhn juist zijn, waarvan de eerste aan de hoogste spits een hoogte van 3336, de laatste aan den kraterbodem eene hoogte van 3204 meters toekent.

over eenige honderden meters steil langs de helling benedenwaarts voortzet. Die puinberg is vlak bolvormig, maar zeer oneffen van gedaante, schilderachtig door de uitstekende brokken, die zich als zuilen, torentjes of ridderkasteelen eenige meters boven het overige puin verheffen, en met het sierlijke loof van de berg-acacia [1]) en van Gnaphalium- en Vaccinium-soorten getooid zijn. Tusschen den puinberg en het noordelijk einde van den kraterrand liggen nog een aantal alleen staande blokken van verbazenden omvang, afgewisseld door tot torens opgestapelde stukken, die slechts op de spits fraaie boschjes van dezelfde boomsoorten dragen. Die woeste puinberg is een stroom van lava, die, slechts ten halve gesmolten, in gloeienden staat werd uitgebraakt en zich vereenigde met het puin van het noordoostelijk deel des kratermuurs, dat door dezelfde uitbarsting werd verbrijzeld.

Behalve dien puinberg bevinden zich in den kraterbodem nog drie van elkander gescheiden vlakke deelen. Het eerste is een kale, horizontale, rondachtige, witachtig grijze zandvlakte, die in den regentijd den bodem van een meertje vormt, en door een kleine, met rolsteenen opgevulde kloof verbonden is met eene tweede gelijksoortige zandvlakte, aan welker noordwestrand met zacht gedruis zwaveldampen opstijgen, die het gesteente met bleek geel beslag bedekken en het troebele witachtige water van kleine plassen waar zij doorheen dringen, in borrelende beweging houden. Deze beide zandvlakten, waarvan de laatste na den puinberg het hoogste deel van den kraterbodem vormt, liggen tusschen dezen en het noordwestelijk en westelijk deel van den kraterrand. Van die hoogst gelegene vlakte ongeveer 30 meters afdalende, komt men in de derde ruimte, een langen, smallen, halfkringvormigen dalbodem, volkomen effen en horizontaal, schoon met enkele rotsbrokken bestrooid, en bedekt met het groengrijze kleed, door de zoden van Festuca nubigena gevormd.

De geschiedenis meldt ons niets van de uitbarstingen van den Soembing. De oplettende beschouwing van den berg en zijn plantengroei leert ons echter dat hij hevige uitbarstingen moet

---

[1]) *Albizzia montana.*

ondergaan hebben, waardoor een vierde van zijn kraterrand werd verbrijzeld, en dat de jongste wel is waar ouder zijn dan die van den Sindårå, maar niet veel vroeger dan de zestiende eeuw onzer jaartelling kunnen hebben plaats gehad [1]).

Van onze beklimming van den Soembing keeren wij naar Temanggoeng terug, om vandaar, den grooten weg volgende, ook aan het zuidelijk regentschap van Kadoe een bezoek te brengen. Wij rijden terug over Kranggan, vanwaar wij, na 4½ paal te hebben afgelegd, den post Setjang in het district Magelang bereiken. 't Is hier dat de wegen die van Medånå en van Temanggoeng naar de hoofdplaats Magelang voeren, zich vereenigen in een enkelen weg, die bijna recht zuidwaarts, met den Soembing en zijn voorberg den G. Gandoe ter rechter- en den Merbaboe ter linkerhand, het dal van Kadoe midden doorsnijdt, totdat op 6½ paal afstands van Setjang de hoofdplaats der residentie is bereikt.

Het district Magelang, waardoor deze weg loopt, is het middendeel van het gelijknamig regentschap en bestaat uit de smalle, bochtige strook tusschen de rivieren Prågå en Elå, van de grens van Temanggoeng tot aan het punt van beider vereeniging, nabij de zuidgrens der residentie. Dat district heeft dus een volkomen natuurlijke begrenzing; maar het heeft ook een zeer eigenaardig karakter. Het bestaat uit een vlakken lavastroom, die naar de diepe dalkloven aan weêrszijden zacht glooiend afhelt, en vormt dus een eenigszins verheven middenrug, van den voet der bergen die het gansche dal van Kadoe begrenzen, links door het ravijn van de Elå, rechts door het nog veel diepere van de onstuimige Prågå gescheiden. Dit merkwaardige district is bij uitnemendheid vruchtbaar en verreweg het volkrijkste der in het algemeen sterk bevolkte residentie.

Tusschen Setjang en het 2¾ paal verder gelegen Pajaman wordt, een weinig rechts van den weg, een allerzonderlingst natuurverschijnsel aangetroffen. Er is daar eene plek die gekenmerkt wordt door verscheiden groote bekkens of kommen, in wier bodem wijde gaten worden gevonden waaruit het water met zulk een kracht

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 325.

opwelt, dat te gelijk daarmede steenen van belangrijke grootte worden omhoog gedreven. De daaruit ontstaande kristalheldere beek, Kali Bening [1]), zou, door den grooten waterrijkdom, al aanstonds voor prauwen bevaarbaar zijn, indien zij zich niet met sterk verval naar de Prågå spoedde. Daar deze bronnen op aanmerkelijken afstand van alle bergen liggen en daarvan door diepe kloven gescheiden zijn, kunnen zij hun water slechts ontvangen door hevelvormige kanalen, die hun toevoer uit hoogere streken, hetzij op den Soembing of op den Merbaboe, ontvangen en onder de bedding van de Prågå of Elå heenloopen [2]).

De hoofdplaats Magelang ligt op eene hoogte van 384 meters, aan den oostelijken oever van de Prågå. Het is een ruim open vlek, met breede wegen en dwarswegen doorsneden en, gelijk alle meer aanzienlijke plaatsen van Java, in eene Europeesche, Chineesche en Europeesche wijk verdeeld. De Europeesche wijk ligt in de nabijheid van de Prågå en bevat verscheiden goede steenen huizen, waaronder ook een logement. Hier staat ook het residentie-huis, dat als gebouw onbeduidend is, maar zich onderscheidt door een heerlijken tuin, versierd met vele beeldhouwwerken uit den Hindoestijd, die van den Bårå Boedoer en andere gewijde plaatsen in de omstreken zijn bijeengebracht, en waaronder men een met kunstige basreliefs behouwen steen in de gedaante van een sarkophaag onderscheidt. Aan het einde van dezen tuin gekomen, blikt men bijna 50 meters neder in een diep ravijn, het bed der ontstuimige Prågå, en aan de overzijde verheft zich vrij en grootsch de Soembing, wiens voet met een kleed van groene sawahs bedekt is, die in tallooze terrassen aan zijne hellingen opstijgen. Juist in het N.W. ziet men den Goenong Gandoe, den hoogsten der talrijke steile koppen die het eerste dwarsliggende trachietisch voorgebergte vormen, waarin de oost-zuidoostelijke helling des Soembings zich op nieuw verheft, na eerst in een vlak hoogland te zijn overgegaan; en recht in het westen glijdt de blik langs de hellingen van een tweede gelijksoortig voorgebergte, dat verder zuidwaarts, eveneens in overdwarsche richting, met

[1]) „Bening" beteekent helder, zuiver.

[2]) Junghuhn, Java, II. 278, 1365; de Residentie Kadoe. 18.

lang gestrekten kam van den Soembing uitstraalt en Goenong Beser geheeten wordt. De uitgestrekte Chineesche wijk van Magelang ligt in het zuidelijk deel der plaats, langs den weg naar Jogjakarta. De aloen-aloen, waaraan als naar gewoonte de kraton van den Regent, die zeer groot is, en de moskee liggen, beslaat het hoogste gedeelte van Magelang, en heeft aan zijne zuidzijde het fort, een vierkante aarden schans met zware vuurmonden, die op in de bastions gemetselde fondamenten op een ijzeren spil kunnen worden rondgedraaid. De wallen van dit fort geven den wandelaar aan alle zijden den heerlijksten blik op de omstreken te genieten. De inlandsche kampongs bevatten niets bijzonders, maar de pasar verdient een bezoek om zijne twee lange rijen van inlandsche en Chineesche winkels in van steen gebouwde loodsen, die ruim voorzien zijn van rijst, koffie, zout, garens, alsook van de vele tot huisraad en kleeding dienende artikelen, gouden sieraden, zadels, pajongs, krissen en fijne, uit pandanbladeren gevlochten matten, die door de bevolking van Kadoe worden vervaardigd [1]).

Een weinig ten zuiden van Magelang ligt een kleine kegelvormige heuvel, de Goenong Tidar genaamd, die, ofschoon hij zich slechts tot eene hoogte van 504 meters boven het zeevlak of 120 meters boven den bodem waarop Magelang ligt, verheft, een bezoek overwaardig is om het heerlijke panorama dat men van zijnen top geniet. Nergens misschien heeft men schooner, vrijer blik op de majestueuse tweeling-bergen Merbaboe en Merapi, die op de grenzen van Kadoe met de Vorstenlanden verrijzen. Bij de Javanen echter wekt die berg eene geheel andere soort van belangstelling op. Zij beschouwen hem als de p o e s e r of het middelpunt van Java en meenen dat door zijne kruin de groote spijker is gedreven waarmede het eiland aan de aarde is gehecht. Op den top van dezen heuvel is een hoogvereerd heilig graf [2]).

---

[1]) Kussendrager, Java. 192 v.; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 50; Junghuhn, Reisen. 320; Bleeker in T. v. N. I. 1850, II. 156; Buddingh, N. O. I., I. 177; Jagor, Reiseskizzen. 217; d'Almeida, Life in Java, II. 186; de Residentie Kadoe. 12, 123.

[2]) Kussendrager, Java. 108; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 56; Buddingh, N. O. I., I. 177.

Rechts van den door het district Magelang gevormden middenrug liggen de districten Bandoengan en Menoreh, die wij thans in de eerste plaats wat nader willen leeren kennen.

Het district Bandoengan bevat de zuidoostelijke helling van den Soembing en het noordelijkste zijner twee voorgebergten, terwijl de kam van het zuidelijkste grootendeels de grens tusschen Bandoengan en Menoreh uitmaakt; het is, nevens Ngasinan, het belangrijkste district voor de koffiecultuur in deze aan koffiegronden zoo rijke residentie. De hoofdplaats Bandoengan ligt 2¾ paal W. N. W. van Magelang, in het vlakkere gedeelte tusschen de beide voorgebergten. Van Bandoengan gaat een pad naar Sapoeran in Ledok, dat bij het dorp Kali Anggrèk, op eene hoogte van meer dan 800 meters, over het zuidelijke voorgebergte voert. In een der kloven van het andere voorgebergte staat, op niet veel minder hoogte, bij de desa Setrå djanan [1]), de oude Siwa-tempel Selå Grijå, in 1875 door den Resident Hartmann ontdekt en reeds elders in dit werk ter sprake gebracht [2]).

Het district Menoreh, dat van zijne noordgrens zuidwaarts voor een groot deel door de uitloopers van den Goenong Beser wordt beslagen, is langs zijne oost- en zuidgrens, waar het aan Bagelèn paalt, bedekt door dat gedeelte van het Kelir-gebergte, dat onder den naam van „gebergte van Menoreh" bekend is [3]). Het is het eenige gebergte van Neptunische formatie in de residentie Kadoe, bestaat hoofdzakelijk uit kalk, en biedt in zijne puntige torenvormige rotsen en zijne talrijke holen de gewone romantische tooneelen der kalkgebergten aan. De namen door de Javanen aan de meest in het oog loopende toppen gegeven, zijn niet minder fantastisch dan hunne vormen. Den hoogsten hebben zij, met den naam van Indra's hemel, Soerålåjå genoemd; een tweeden heeten zij Goenong Selå Kapal, berg van den paardesteen, omdat zij in eenige witte plekken op zijn steilen wandde gedaante van een paard zien, ofschoon daartoe bijzonder veel goede wil noodig is; een derde heet Goenong Koekoesan, naar de bekende kegel-

---

[1]) Zoo luidt de naam op de topographische kaart; Buddingh in T. v. N. I., I. 2. 407, schrijft „Setro Wetjannan."

[2]) D. II, bl. 69. [3]) Boven, bl. 428, 429.

vormige rijstmanden van dien naam [1]). Wie echter eenige bergstreken van ons eigen werelddeel bereisd heeft, kan hebben opgemerkt dat dezelfde fantastische manier van naamgeving ook daar in het geheel niet onbekend is.

De tegenwoordige hoofdplaats van het district heet Salaman en ligt Z.W. van Magelang, op een afstand langs den weg van 10½ paal. De oude hoofdplaats Menoreh ligt een weinig meer zuidelijk, dieper in een kloof van het gebergte verstoken. Bij Salaman buigt zich de weg noordwestwaarts om; hij volgt die richting tot Krasak (2½ paal) en gaat dan zuidwestwaarts, het gebergte overschrijdende, naar Loano, de hoofdplaats van het gelijknamig Bagelènsch district, om weldra Poerwåredjå, de hoofdplaats van Bagelèn, te bereiken.

Het district Menoreh bevat het schoonste monument der Javasche oudheid, den wereldberoemden Bårå-boedoer. Ik gaf in het historische deel van dit werk eene uitvoerige beschrijving van dit gebouw [2]) en heb er hier slechts bij te voegen, dat men het van Salaman bereikt langs een weg die in de richting van oost ten zuiden voert en 6¼ paal lang is. Ten opzichte van Magelang is de richting zuid ten westen en de afstand 11¼ paal, waarvan de eerste 4¾ langs den grooten weg van Magelang naar Jogjakarta, de 5 volgende langs een zijweg worden afgelegd, die uitkomt op het pad dat den Bårå-boedoer met Tjandi Mendoet verbindt, op 1½ paal afstands van den eersten en ¾ van den laatsten. Overigens moge hier nog slechts de legende een plaats vinden, die den Javaan de verklaring geeft van den oorsprong van dezen reuzenbouw.

Déwa Koesoemå, zoon van een priester en machtig heer over een groot deel van Java, had een zijner hofbeambten zwaar beleedigd. Ziedende van toorn, verschafte de hoveling zich wraak

[1]) Junghuhn, Java, IV. 326; Brumund in T. v. N. I. 1858, II. 383. Junghuhn noemt het geheele Menorehsche gebergte G. Toenggoengan (lees: Toenggangan), maar eigenlijk is dat slechts de naam van een top op de oostgrens van het district. Van den Selă Kapal zegt Brumund, dat de Javanen hem „djaran" noemen; maar dit maakt geen verschil. Een paard heet djaran in Ngoko, en kapal in Krămă, zooals reeds D. I. bl. 585, werd opgemerkt.

[2]) D. II, bl. 69—83.

door het beeldschoone, tweejarige dochtertje van zijn beleediger, den appel zijner oogen, heimelijk weg te voeren en zoo te verbergen, dat ook de wanhopigste pogingen vruchteloos bleven om het spoor van het verloren kind te ontdekken. De troostelooze vader verlaat zijn paleis en zijn hofstad en zwerft vele jaren lang rond in de steeds verijdelde hoop van zijn kind weêr te vinden. Op zekeren dag ontmoet hij op zijn eenzamen weg een onvergelijkelijk schoone, bloeiende maagd. Een stormachtige begeerte om haar te bezitten maakt zich van hem meester; zij wordt hem ter vrouwe en zij baart hem een kind. Nu eerst is de wraak van den beleedigde volkomen; hij openbaart den vader het vreeselijk geheim dat hij in bloedschendigen echt zijn eigen dochter omhelsd heeft. Voor die misdaad is het in der priesteren oog geen verschooning dat zij in onwetendheid gepleegd is; vader, moeder en kind moeten tot straf het overige hunner dagen, tusschen vier muren opgesloten, in gebed en boete doorbrengen. Er is echter één middel om den toorn der goden af te wenden; het is dat de vader in tien dagen tijds een wonderbouw tot stand brengt, waarvan hem het plan wordt voorgelegd. Nu stelt Dewå Koesoemå al zijn kunstenaars en ambachtslieden te werk, en na tien dagen is het grootsche gebouw gereed en doorwandelt hij met zijne priesters en rijksgrooten de rijk versierde galerijen. Maar eenklaps verbleekt hij en deinst vol ontzetting terug. Er ontbreekt één beeld, — misschien vergeten, misschien gestolen; — hoe het zij, aan den eisch der goden is niet voldaan. Met vrouw en kind wordt Dewå Koesoemå tusschen de muren opgesloten. Wij vinden hen versteend terug in de drie kolossale beelden, die ons de vroegere beschrijving van Tjandi Mendoet als in zijne inwendige ruimte gevonden leerde kennen [1]).

De weg van Bårå-boedoer naar Tjandi Mendoet kruist de Prågå en de Elå een weinig boven het punt hunner vereeniging en brengt ons over in het district Probolinggo, waarvan Moentilan

[1]) D. II. bl. 85 De hier verhaalde legende is ontleend aan Brumund in T. v. N. I. 1858, II. 353, en Buddingh in T. v. N. I., I. 2. 401 en N. O. I., I. 183. Men zal zich wel niet verwonderen dat verschillende verhalen omtrent den oorsprong van Bårå Boedoer in omloop zijn; doch éene proeve is zeker genoeg.

de hoofdplaats is. Tusschen de zuidzijde van dit district en de grens van Jogjakarta strekt zich als een zeer spitse driehoek het district Remaneh uit, met de Prågå als basis en met den tophoek uitloopende op de kruin van den Merapi. Het hoofddorp Soetjèn ligt aan den weg van Magelang naar Jogjakarta, 1¾ paal van de grens van Kadoe en 3½ paal van Moentilan. Een veel grooter segment van de hellingen van den Merapi behoort tot het district Probolinggo, maar toch beslaat het Kadoesche gedeelte nog niet het vierde van den omvang des vulkaans. Het overige behoort tot de Vorstenlanden, binnen wier grens ook de krater begrepen is. De beschrijving van dezen steeds verwoesting dreigenden vuurberg is daarom meer eigenaardig in het volgende hoofdstuk te huis. Evenwel vertoonen ook zijne westelijke, zich over Kadoe uitbreidende hellingen te veel eigenaardigs, om niet een oogenblik onze aandacht te vergen.

De Merapi is een der werkzaamste vulkanen van Java. Niet alleen werpt hij zonder ophouden een zware rookkolom uit, maar tot in den jongsten tijd herhalen zich vaak hevige uitbarstingen, die de gedaante zijner kruin groote veranderingen doen ondergaan en niet geringe verwoestingen aanrichten. De vroegere zijn, zooals bij de meeste vulkanen van Java, gebrekkig bekend; in de tegenwoordige eeuw hebben er meer of minder belangrijke plaats gehad in 1822, 1823, 1832, 1837, 1846, 1849, 1863, 1869 en 1872. Ook deze laatste heeft opnieuw de juistheid van Junghuhn's opmerking bevestigd, dat de grootste hevigheid dier uitbarstingen zich doorgaans richt naar de zijde van Kadoe, omdat naar die zijde de slakken van den eruptiekegel vrij en steil van den berg benedenwaarts rollen, zonder door een ringmuur te worden opgehouden [1]). Terwijl de eruptie van 1872 voor Jogjakarta tamelijk onschadelijk was, kostte zij in Kadoe zelfs aan vele menschen het leven [2]). Geen wonder dan ook dat in de districten Probolinggo en Remaneh de koffiecultuur op lagen trap blijft, daar de aanplant steeds met verwoesting door de gloeiende uitwerpselen van den Merapi wordt bedreigd [3]).

---

[1]) Junghuhn. Java II. 386. [2]) Kolon. Versl. 1872, bl. 5.

[3]) De residentie Kadoe, bl. 111.

Overal toonen de westelijke hellingen van den Merapi de sporen van verwoesting en omkeering; zand en steenbrokken liggen ter hoogte van honderden voeten opeen gestapeld, diep doorgroefd door de kloven der beken, en na het vallen van zware regens ziet men hier telkens steile wanden instorten, nieuwe puinmassa's aanslibben, en zware rotsblokken, door het water meêgesleurd, tot in de vlakte afdalen.

De erosie-kloven, djoerang geheeten, hebben een breede grondvlakte en loodrechte met scherpen rand voorziene wanden, zoodat zij in doorsnede nagenoeg vierkant zijn, en in vele gedeelten dezer kloven vormen de duizenden steenbrokken lange rijen, zoodat men zich gemakkelijk overtuigen kan, dat zij bij eene uitbarsting als het ware in stroomen naar beneden zijn geschoven, terwijl het eene steenblok het andere voortstuwde. Die kloven zetten zich voort tot aan het dal van de Elå, zoodat men er op den weg van Soetjèn over Moentilan naar Magelang een aantal te passeeren heeft.

Van deze djoerangs is geene woester en wilder dan die van de Pabelan, een riviertje dat wel is waar op den Merbaboe ontspringt, maar door zijn zuidwestelijken loop in het gebied der uitbarstingen van den Merapi komt en zich met de in westnoordwestelijke richting van den Merapi afdalende Djoerang Apoe vereenigt. Beide vormen tot aan dit vereenigingspunt de grens van Kadoe, want de scherpe, inspringende hoek tusschen beide behoort nog tot Soerakarta.

De wanden dezer kloof, gevormd uit zand en rolsteenen, met groote rotsbrokken vermengd, zijn honderden voeten hoog, volkomen dor en kaal, en zoo los opeengestapeld, dat de reiziger ieder oogenblik moet vreezen onder het puin begraven te worden. Tusschen de millioenen steenbrokken, in de wildste verwarring dooreengeworpen, vormt zich de schuimende beek hare telkens van plaats veranderende bedding. Een paar palen benoorden Moentilan voert zij hare bruisende wateren de Elå te gemoet.

Moentilan is bekend door de zeer gezochte matjes die in zijne omstreken van gespleten pandan-bladeren gevlochten worden, maar biedt overigens niets bijzonders. Van Soetjèn is die plaats

3¼ paal, van Magelang 10 palen verwijderd. Ook gaat vandaar over Banjoe Timoempang, eerst in noordoostelijke, dan in meer oostelijke richting, een weg naar de Soerakartasche grens, die, juist door den beschreven inspringenden hoek, over den zadel tusschen Merapi en Merbaboe naar Selå voert. Het terrein dat nog ten noorden van dien hoek tot het district Probolinggo behoort, is, zooals men gemakkelijk kan nagaan, reeds bedekt door de zuidwestelijke hellingen van den Merbaboe, die met zijne in wijden omvang uitstralende ribben en voorbergen ook de beide nog overblijvende districten van Kadoe, Balak en Ngasinan, geheel bedekt.

Het district Balak strekt zich, langs de noordzijde van het district Probolinggo, van de Elå tot aan den top van den Merbaboe uit. Zijn hoofddorp Tegal Redjå is slechts 6 palen van Magelang verwijderd en van Moentilan het gemakkelijkst langs den omweg over die plaats te bereiken, al zijn er ook voetpaden die meer rechtstreeks derwaarts voeren. Hoe de Merbaboe zich van deze zijde vertoont, is reeds vroeger geschetst [1]), en eene nadere kennismaking met zijne kruin moet tot het volgend hoofdstuk bewaard blijven. Van Tegal Redjå gaat over Pakis een 10¾ paal lange weg tegen de berghellingen op naar het vroeger door zijne theetuinen zoo bekende Ledok Sewoe, in het district Ngasinan, op het noordwestelijk voorland van den Merbaboe en op eene hoogte van omstreeks 1400 meters gelegen. Rechts van dien weg, ter plaatse waar hij zich, nabij de grens van Ngasinan, meer noordwaarts ombuigt, en veel dichter bij de kruin van den Merbaboe, ligt, op eene hoogte van ruim 1700 meters, het dorp Gedakan, waar in een bamboezen hutje, op eene plek waar vroeger een Hindoe-dorp verrees, de op bladeren geschreven aanteekeningen bewaard moeten worden van een in de nabijheid begraven Boeddha-priester, Panembahan Windoe Sånå geheeten, wiens nakomelingen, schoon tot den Islam overgegaan, zijne nagedachtenis in hooge eere houden [2]).

[1]) Bl. 539—543.

[2]) Ik schrijf deze bijzonderheden, niet zonder eenigen schroom, in de vooronderstelling, dat Gedakan op de topographische kaart van Kadoe, Kadakang op de kaart van Junghuhn, Kedagan bij Kussendrager, „Java," bl. 201, en Kedaka, „residentie Kadoe," bl. 3, vermeld, allen verscheidenheden van

De hellingen van den Merbaboe zijn in het district Balak rijkelijk met koffie beplant; maar het doet in dat opzicht toch onder voor het district Ngasinan, waar de koffiecultuur minstens met die van Bandoengan gelijk staat, zoo zij die niet overtreft. Gelijk in de afdeeling Malang in Pasoeroean is ook hier de koffiecultuur in sommige streken eene volkscultuur geworden, dat wil zeggen eene cultuur waaraan zich de bevolking zonder eenigen dwang uit vrije beweging wijdt. De trachietische voorbergen van den Merbaboe, de Djåkåpekik, de Andong, de Tjelengan [1]), die een groot deel van dit district bedekken, bieden daartoe schoone gelegenheid. Vooral op het Andong-gebergte komen aanzienlijke vrijwillige aanplantingen voor en worden de erven der inlanders vaak geheel met koffieheesters volgeplant [2]).

De hoofdplaats van het district Ngasinan heet Grabak en ligt in het zeer breede en waterrijke dal van de Elå, west-noordwest van den Djåkåpekik en den Andong, op een rechten afstand van hoogstens drie kilometers van Medånå, de eerste belangrijke plaats die wij op Kadoeschen bodem betraden [3]). Wil men echter per as van Grabak naar Medånå reizen, dan heeft men een weg te maken die $8\frac{1}{4}$ paal lang is; men moet dan van Grabak westwaarts gaan, tot men, op $\frac{3}{4}$ paal afstands van Setjang, den weg van die plaats naar Medånå bereikt, en dan dezen weg in noordoostelijke richting volgen. Ook van Tegal Redjå kan men Grabak slechts langs grooten omweg met rijtuig bereiken. Men moet dan òf den weg naar Ledok Sewoe volgen en vandaar naar Grabak afdalen, òf een weg kiezen die Tegal Redjå met den grooten weg van Temanggoeng naar Magelang verbindt, en, na dien een halven paal gevolgd te hebben, den dwarsweg inslaan die over Poetjang voert. Langs eerstgenoemden bedraagt de afstand 17, langs den tweeden 16 palen.

Niet ver van Grabak, aan den voet van den berg Andong, komt in het geheel met sawahs bedekte dal eene warme bron te voor-

---

denzelfden naam zijn, en met het doel om de herinnering aan die handschriften te verlevendigen, die in een statistische beschrijving van Kadoe van 1822 vermeld worden, maar sedert weder in vergetelheid zijn geraakt.

[1]) Zie boven, bl. 519, 541. [2]) De residentie Kadoe, bl. 111.

[3]) Boven, bl. 538.

schijn, de eenige die in den onmiddellijken omtrek van den Merbaboe bekend is. In de nabijheid liggen vele gehouwen, teerlingvormige steenen en hier en daar fragmenten van beelden verstrooid, die het bewijs schijnen te leveren dat hier eenmaal een aan den Siwadienst gewijde Tjandi stond. Een gedeelte dier steenen is aangewend om rondom de bron een ruim, vierkant bekken aan te leggen. Toen Junghuhn die plaats in Mei 1838 bezocht, bedroeg de warmte van het water 35.5° C. bij eene warmte van den dampkring van 24.5°. Onophoudelijk stegen gasbellen uit het water op, maar het was geheel zonder reuk of smaak [1]).

VIERDE HOOFDSTUK.

De Vorstenlanden.

Onder den naam van Vorstenlanden worden de residentiën Soerakarta en Jogjakarta samengevat, die te zamen eene uitgestrektheid hebben van nagenoeg 165 vierkante geographische mijlen, of bijna $\frac{1}{18}$ der oppervlakte van Java. De naam duidt den bijzonderen politieken toestand aan, waarin deze residentiën verkeeren. Uit ons overzicht van Java's geschiedenis is ons gebleken, dat deze gewesten het geringe overschot zijn van het eenmaal machtige rijk van Mataram; dat dit kleine gebied nog tusschen vier vorsten: den Soesoehoenan van Soerakarta, den Sultan van Jogjakarta en de van dezen onafhankelijke prinsen Mangkoe Negårå en Pakoe Alam verdeeld is; en dat de macht dier vorsten, door de verschillende overeenkomsten die zij genoodzaakt zijn geworden met het Europeesch gezag aan te gaan, zoodanig is beperkt, dat aan den overgang van hun zelfbestuur tot het rechtstreeksche bestuur van den Nederlandschen Staat slechts zeer weinig meer ontbreekt. De troonopvolging wordt in overleg met de Nederlandsche Regeering geregeld; de Rijksbestuurders

---

[1]) Junghuhn Java, II. 357, 1351; resid. Kadoe, 18.

of eerste staatsdienaars worden door den Gouverneur-Generaal benoemd en ontslagen en door den Nederlandschen Staat bezoldigd; Nederlandsche residenten, op de hoofdplaatsen der beide residentiën gevestigd, voeren het rechtstreeksch bestuur over alle in de Vorstenlanden wonende Europeanen en vreemde oosterlingen, waken voor de naleving der contracten, en houden nauwkeurig toezicht op de geheele inrichting van het beheer, de handhaving van het recht en de politie, de heffing der belastingen en de indeeling en wapening der troepen, die, althans voor den Soesoehoenan en den Sultan, enkel bestaan uit een corps staatsietroepen, geheel ongeschikt voor den krijg en slechts als lijfwachten dienst doende. Voorts zijn de bosschen en vogelnestklippen eigendom van den Staat; wordt het recht tot verkoop van opium hier, gelijk overal elders op Java, in naam en ten bate van den Staat verpacht; zijn voor de in- en uitvoerrechten de Vorstenlanden geheel in het Nederlandsch-Indisch tolgebied begrepen; mogen de verhuringen van land aan Europeanen, die in deze gewesten op zoo groote schaal plaats hebben en natuurlijk den Europeeschen invloed zeer bevorderen, niet plaats hebben dan met goedkeuring van den Directeur van Binnenlandsch Bestuur te Batavia en overeenkomstig de door de Nederlandsch-Indische Regeering vastgestelde voorwaarden; wordt de bestraffing van misdrijven, reeds vroeger in het belang der menschelijkheid door het Europeesch bestuur aan eenige beperkende bepalingen onderworpen, thans uitsluitend beheerscht door de bepalingen van het Strafwetboek voor Inlanders, door de Nederlandsche Regeering vastgesteld; en is eindelijk in 1873 in Soerakarta ook de handhaving der politie in handen van Europeesche ambtenaren overgegaan, terwijl daarvoor vier assistent-residenten benoemd zijn, wier standplaatsen door de Nederlandsche Regeering zijn aangewezen.

Ofschoon deze beperkingen van de macht der Vorsten zich in het algemeen ook tot de zoogenaamde onafhankelijke Prinsen uitstrekken, genieten dezen wel iets meer vrijheid in de regeling der binnenlandsche aangelegenheden van hun klein gebied. Ook staan zij tot het Gouvernement in eene andere verhouding dan de Soesoehoenan en Sultan; want zij zijn tevens de aanvoerders van

inlandsche krijgskorpsen, Legioenen genaamd, die zij steeds voltallig moeten houden en oefenen tot eventueelen bijstand aan het Gouvernement. Het Legioen van Mangkoe Negårå bestaat uit infanterie, cavallerie en artillerie, dat van Pakoe Alam alleen uit de beide eerstgenoemde wapens; de gezamenlijke sterkte is omstreeks 1300 man. De inrichting en uitrusting dezer corpsen is zooveel mogelijk gelijk aan die der inlandsche compagniën rechtstreeks in dienst van het Gouvernement, maar zij staan onder eigen officieren, door de prinsen-kommandanten uit hun eigen familie gekozen, ofschoon, althans wat de hoogere rangen betreft, in overleg met de Regeering benoemd. Prins Mangkoe Negårå heeft den rang van kolonel en ontvangt een traktement van *f* 36,720. Bovendien betaalt het Gouvernement nog ruim *f* 53,000 aan traktementen en soldijen voor zijne onderhoorigen. Prins Pakoe Alam heeft den rang van luitenant-kolonel en ontvangt voor zich en zijn korps ruim *f* 51,000, die hem in jaarlijksche termijnen worden uitbetaald, maar waarmede hij heeft te voorzien in alle uitgaven voor de instandhouding van zijn Legioen gevorderd. De goede houding en geoefendheid van de infanterie dezer corpsen, inzonderheid van die van Prins Mangkoe Negårå, wordt doorgaans zeer geprezen, maar de cavallerie en artillerie laten nog al te wenschen over. Behalve het Legioen heeft Mangkoe Negårå nog een corps van 300 man, die mede als de Inlanders bij het Nederlandsch-Indisch leger gekleed, maar met lansen, waaraan vlaggetjes wapperen, gewapend zijn, en een tweede van 100 man, op Javaansche wijze gekleed en insgelijks met lansen gewapend, die bij feestelijke gelegenheden als zijne lijfwacht dienst doen [1]. De voormalige corpsen Lijfwachten-dragonders, die deels uit Europeanen en hunne afstammelingen, deels uit Amboneezen bestonden, en, onder bevel der Residenten, den Soesoehoenan en Sultan tot militair geleide dienden, hebben in 1874 opgehouden als afzonderlijke corpsen te bestaan, en zijn, even als de Djajang-sekars in de Gouvernementslanden, bij het regiment Oost-indische cavallerie ingelijfd [2].

---

[1]) Poerwå Lelånå. Vgl. wat de Legioenen betreft het Regeeringsverslag van 1849, bl. 28. [2]) Stbl. 1873, n° 271, 1874, n° 163.

Bij de overeenkomsten die den Soesoehoenan en Sultan trapsgewijze in grondgebied en gezag beperkten, werden hun tevens aanzienlijke schadevergoedingen in geld toegekend, en de groote sommen die zij uit 's lands kas ontvangen, stellen hen in staat nog altijd den ouden luister hunner hofhouding eenigermate op te houden, zich met een groot aantal volgelingen te omringen en hunne persoonlijke waardigheid in de oogen der bevolking te handhaven. De schadeloosstellingen jaarlijks op de Indische begrootingen gebracht, bedragen niet minder dan *f* 471,600 voor Jogjakarta, en *f* 805,318 voor Soerakarta. De Soesoehoenan inzonderheid, als vertegenwoordiger van het oude Mataramsche huis, oefent nog altijd eenig prestige op de Javaansche bevolking uit, ook buiten de grenzen van zijn rijkje. Voor zoover het bestaanbaar was met de toenemende besnoeiing van der Vorsten macht, is de oude inrichting hunner hoven, de oude luisterrijke viering der garĕbĕgs, de oude staatsie waar de vorsten zich in het openbaar vertoonen, tot heden gehandhaafd; zijn de rangen, titels, attributen en wijze van bezoldiging der ambtenaren dezelfde gebleven, en verrichten zij nog, maar steeds onder het wakend oog der Europeesche residenten en assistent-residenten, hunne oude dienstplichten. Soerakarta en Jogjakarta, de hoofdsteden der beide rijkjes, zijn dus nog tot zekere hoogte middelpunten gebleven van het Javaansche leven, en wie zich heden een denkbeeld wil vormen van de oude gebruiken en instellingen der Javaansche maatschappij, kan niet beter doen dan den blik naar de Vorstenlanden wenden, en daar de overblijfselen gadeslaan waaruit hij voor zijne verbeelding het voormalig samenstel reconstrueeren kan.

Ik mag mij niet onttrekken aan de taak om van die overblijfselen van zoo eigenaardige instellingen een kort overzicht te geven, maar stuit daarbij op een groote moeielijkheid. Het is thans welhaast 40 jaren geleden, dat de heer C. F. Winter, die langen tijd, als translateur voor het Gouvernement en onderwijzer aan het Instituut voor de Javaansche taal, te Soerakarta was werkzaam geweest, die instellingen, zooals zij destijds nog in genoemde hoofdstad van kracht waren, in verschillende stukken

uitvoerig beschreef [1]). Doch die opstellen, ofschoon van nauwkeurige kennis getuigende, geven van de zaken geen geleidelijk overzicht en toonen hier en daar, in eenige duisterheid en verwardheid, de sporen van de gebrekkige vorming des in Indië geborenen en opgevoeden schrijvers. Maar is het reeds moeilijk de verspreide mededeelingen van Winter in een algemeene schets samen te vatten, onmogelijk is het te bepalen, welke veranderingen in den loop van zoovele jaren die instellingen en gebruiken ondergaan hebben. Voor zoover deze het rechtstreeksch gevolg zijn van overeenkomsten met de Regeering, zijn zij, met het Indisch Staatsblad in de hand, gemakkelijk na te gaan; maar wat wij verder hier en daar in verstrooide aanteekeningen opgemerkt vinden, kan ons het gemis van een goed geordend geheel, door een kundig waarnemer van den tegenwoordigen tijd te boek gesteld, in geenen deele vergoeden. Mij rest dus geen andere weg, dan die instellingen zoo goed mogelijk te beschrijven, zooals de mededeelingen van Winter ze ons leeren kennen, en daarna de veranderingen op te geven, die ik weet dat daarin hebben plaats gegrepen, in het midden latende hoeveel bovendien nog gewijzigd is, zonder dat er uit de mij bekende geschriften van blijkt.

Aan het hoofd van het Rijk staat de Soesoehoenan, als tevens geestelijk en wereldlijk opperhoofd [2]), met eene macht die alleen, maar dan ook op afdoende wijze, door de overeenkomsten met het Nederlandsch Gouvernement en het voor hare naleving wakende toezicht zijner ambtenaren beperkt is. De vorst draagt de namen en titels van Soesoehoenan, Pakoe boewânâ, Senâpati ing-ngalâgâ, Ngabdoe'r-rahman, Sajidîn, Panâtâ-

---

[1]) Die stukken zijn: Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta (in T. v. N. I. Jg. V, D. I, 1843); Rechtspleging over de onderdanen van Z. H. den Soesoehoenan van Soerakarta (in T. v. N. I. Jg. VI, D. I, 1844); Javaansche zamenspraken over verschillende onderwerpen, D. I, 1845. Ook de zoo leerzame „Bijvoegselen betreffende de staathuishoudelijke inrichting der Javanen te Soerakarta", achter de uitgave en vertaling van het Javaansche wetboek Nawolo Pradhoto (in T. v. N. I. Jg. VI, D. I, bl 330) zijn, blijkens T. v. N. I. Jg. VI, D. III, bl. 18, in hoofdzaak van den heer Winter afkomstig.

[2]) Zie Deel I, bl. 372.

gåmå, die men vertalen kan: Zijne Heiligheid, de spijker der wereld, de opperbevelhebber in den krijg, de dienaar des Barmhartigen, de Heer van den eerdienst [1]), de regelaar van den godsdienst.

De tweede persoon in den staat is de aangewezen troonopvolger, de Kroonprins. Eene vaste regeling der troonopvolging is aan de wetten van den Islam onbekend; de polygamie en de daaruit als van zelve voortvloeiende begunstiging van het ééne kind boven het andere, hebben het opkomen van een volstrekt eerstgeboorterecht bij de opvolging verhinderd. Meestal wijst de regeerende vorst bij zijn leven zijn opvolger aan en kiest daartoe dien zijner zonen, hetzij uit een wettige vrouw of uit een slavin geboren, met wien hij het meest op heeft of te wiens behoeve zijne moeder met het beste succes heeft weten te intrigeeren. Strijdige aanspraken en bloedige successie-oorlogen zijn van dit gebrek aan regeling vaak het noodlottig gevolg, en ook de vroegere geschiedenis van Java heeft ons daarvan vele voorbeelden doen zien. Echter schijnt door de Javaansche denkwijze de mogelijkheid dat de keuze op den zoon eener goendik vallen zou, tenzij in buitengewone gevallen, buitengesloten, en is door het gebruik van later tijd de keuze van den oudsten zoon uit een wettige echtgenoot zoo goed als verzekerd. Altijd moet zij echter ter goedkeuring aan de Nederlandsch-Indische Regeering worden medegedeeld. Bezit de vorst zulk een zoon, dan heeft zijne verheffing tot Kroonprins vaak reeds in zijn derde jaar of nog vroeger plaats. Hem worden bij die gelegenheid landerijen toegewezen, waaruit hij aanzienlijke inkomsten trekt, een groot aantal ambtenaren en dienaren worden hem toegevoegd, en hij krijgt den titel van Pangéran Adipati Anom, Soedibjå Rådjåpoetrå, Narendrå Mataram, d. i. de jonge prins-opperheer, de doorluchtige koningszoon, vorst van Mataram. De Kroonprins is het hoofd van al de mannelijke leden der vorstelijke familie die van echte geboorte zijn, en die, als onder hem staande, worden samengevat onder den naam van Kadipatèn (in Kråmå Kadospatèn), afgeleid van den titel Adipati, die aan dezen Prins bij uitnemendheid toekomt. Wanneer nog geen opvolger benoemd

[1]) Vgl. over den titel Sajidîn D. I, t. a. p.

is, en vermoedelijk ook gedurende de minderjarigheid van den benoemde, worden zijne functiën aan het Hof aan een anderen pangêran opgedragen [1]).

Eene voorname plaats aan het Hof bekleedt ook de oudste wettige broeder van den Soesoehoenan, die den titel voert van Pangéran Kamisepoeh, en gesteld is over al de zonen, kleinzonen en broeders des Soesoehoenans, die uit goendiks geboren zijn. Vandaar dat dezen, als één lichaam met den Pangéran Kamisepoeh als hoofd, den naam van Kamisepoehan dragen. Is geen wettige broeder van den vorst in leven, dan moet natuurlijk een ander bloedverwant, b. v. een oom, als Kamisepoeh optreden [2]).

De vrouwen van het gezin des Soesoehoenans worden samengevat onder den naam van Kapoetrèn, welk van poetri, d. i. vorstendochter of prinses, afgeleid woord te gelijk ook het vrouwenverblijf aanduidt, gewoonlijk, waar van Mohammedaansche hoven sprake is, de harem genoemd. Deze bevindt zich in het binnenste van den Kraton; mannen, buiten den Vorst zelven, worden daar nooit toegelaten en de dienst wordt er geheel door vrouwen verricht. In den harem vindt men de verblijven van 's Vorsten moeder, boven allen geëerd en den titel voerende van Ratoe Ageng of Grootvorstin; voorts van 's vorsten wettige vrouwen; van zijne goendiks; van de weduwen zijner mannelijke bloedverwanten; van al de jonge en nog ongehuwde vrouwen die tot zijn familie behooren, en van de vrouwen die binnenshuis bij den Soesoehoenan dienst doen. Ook verblijven daar de vorstelijke kinderen onder het toezicht hunner moeders, maar de knapen worden vandaar verwijderd, zoodra zij de besnijdenis hebben ondergaan. De geheele Kapoetrèn staat onder de bevelen van eene vrouwelijke beambte van den hoogsten rang, die den titel voert van Njai Mas Adipati Sedah Mirah. Zij heeft verscheidene andere vrouwelijke beambten onder zich, die op gelijke wijze als de mannelijke beambten in rangen en klassen zijn verdeeld, en als zij, gelijk bij sommige gelegenheden geschiedt, den Soesoehoenan in het openbaar vergezellen, dezelfde kleeding

[1]) Zie T. v. N. I. VI. 1. 335. [2]) Zie T. v. N. I. t. a. p.

dragen als de mannelijke beambten van gelijken rang, gelijk zij ook op dezelfde wijze met landerijen bezoldigd worden. Wanneer in de Kapoetrèn eenige strafbare overtreding plaats heeft, wordt die door den vorst zelven, in overleg met de Adipati Sedah Mirah, onderzocht en bestraft. Ook mag hierbij nog vermeld worden, dat aan de Sri Menganti, de binnenste poort van den Kraton, waardoor geen man onaangemeld mag binnentreden, steeds eenige vrouwen de wacht houden, die onder de bevelen staan van eene beambte harer sekse, wier hooge rang door den titel Njai Toemenggoeng wordt aangeduid. Deze Njai moet allen die een gehoor van den Vorst verlangen, bij hem aandienen en binnenleiden, en alle voor hem bestemde boodschappen aannemen.

De wettige gemalinnen van den Vorst, die, volgens de wetten van den Islam, nooit een viertal te boven gaan, voeren den titel van Ratoe; de dochters door den Vorst bij haar verwekt, zoolang zij ongehuwd zijn, dien van Raden Ajoe, welken zij, als zij huwen, met dien van Ratoe verwisselen. De goendiks, in den grond als slavinnen beschouwd, hebben natuurlijk geen adellijk praedicaat, maar hare dochters bij den vorst krijgen den titel van Raden Adjeng en worden door een huwelijk Raden Ajoe. De oudste harer krijgt, als bijzondere gunst, wanneer zij trouwt, wel eens den titel van Ratoe, maar dan met toevoeging van Alit of Angger, welke bijvoegsels altijd nog een zekere minderheid aanduiden. Dezelfde titels die de dochters der goendiks voor en na haar huwelijk voeren, dragen ook de kleindochters en achterkleindochters van den Vorst uit wettige huwelijken geboren. Verdere vrouwelijke afstammelingen verliezen meer en meer den adellijken rang en titel, en worden bij afdalende trappen Raden Nganten, Raden Mas Ajoe, Mas Adjeng, Embok Mas en Embok Adjeng genoemd, terwijl bij de titels Raden en Mas, in plaats van andere epitheta, gewoonlijk Rårå, d. i. maagd, gevoegd wordt, wanneer zij door nog ongehuwden gedragen worden [1]).

De Mohammedaansche vorsten hebben altijd nevens zich een eersten staatsdienaar, aan wien zij hetzij volkomen, hetzij be-

[1]) Vgl. hier wat D. I, bl. 663—667, over den Javaanschen adel gezegd is.

perkte volmacht geven, om de zaken in hunnen naam te besturen. In het Arabisch draagt die beambte den welbekenden naam van vezier, die eigenlijk lastdrager beduidt. In den Indischen Archipel bestaat overal eene dergelijke waardigheid, maar de naam vezier of, zooals men in het Javaansch uitspreekt, wadjir, wordt niet gebruikt waar bepaaldelijk van de inheemsche toestanden sprake is. Men bezigt dan inlandsche namen, waarvan het gebruik reeds tot den tijd vóór de invoering van den Islam opklimt, omdat ook reeds toen eene dergelijke waardigheid bestond. Op Java is die naam patih, en elke prins of hoofdambtenaar heeft daar iemand naast zich, die dezen titel draagt, en die zijn raad en medehelper, de uitvoerder zijner bevelen, en bij ziekte of ontstentenis zijn vertegenwoordiger is. De patih van den Oppervorst wordt door de Europeanen van oudsher „de Rijksbestuurder" genoemd; aan het Hof voert hij ambtshalve den titel van Radèn Adipati. Zijne waardigheid is een der weinige die aan de Javaansche hoven niet erfelijk zijn, al is het dat ook te zijnen opzichte niet licht wordt afgeweken van den regel om den oudsten zoon van den vorigen titularis daarvoor te kiezen. De Nederlandsche Regeering heeft er steeds naar gestreefd, de Rijksbestuurders aan zich te verbinden en van hare gunst afhankelijk te maken. Zij heeft daarom bij de contracten met beide Javaansche hoven bedongen, dat de Rijksbestuurders met hare medewerking zullen gekozen worden, en aan ieder hunner eene vaste jaarwedde van *f* 12000 toegelegd.

Van den ambtsnaam patih is het woord Kapatijan gevormd dat het verblijf van den Rijksbestuurder, zijn werkkring en ook het corps der onder zijne bevelen staande beambten aanduidt. De geestelijkheid en de militaire officieren vormen echter, ieder onder hun eigen hoofd, een afzonderlijk corps, want schoon het gezag des Rijksbestuurders, als 's Vorsten vertegenwoordiger, zich over het geheele rijk uitstrekt, is hij meer bijzonder met het toezicht op het civiel bestuur en de rechtspraak belast. De Kapatijan omvat dus de burgerlijke ambtenaren, wier verbazend groot aantal in de volgende rangen is verdeeld: 1. Toemenggoeng's, 2. Kliwon's, 3. Panéwoe's, 4. Panatoes', vaak ook bij

uitnemendheid Mantri's genoemd, ofschoon deze naam eigenlijk aan verschillende klassen van ambtenaren gemeen is [1]), 5. Panéket's, 6. Penglawé's. De namen Panéwoe, Panatoes, Panéket en Penglawé zijn afgeleid van de telwoorden héwoe, duizend, hatoes, honderd, héket, vijftig, en lawé, vijf-en-twintig [2]). Zij zijn thans niets anders dan aanduidingen van hooger of lager rang; over de oorspronkelijke beteekenis heb ik reeds vroeger eene gissing gewaagd [3]).

De Toemenggoengs zijn twintig in getal. Hun ambt is erfelijk op denzelfden voet waarop dit bij alle ambtenaren, met uitzondering van den Raden Adipati, den Mas Pangoeloe en de Djĕksâ's, het geval is. De oudste of eenige wettige zoon heeft den voorrang; zonen uit goendiks komen eerst in aanmerking als er geen wettige zijn, broeders van den overledene als hij in het geheel geene zonen heeft nagelaten. De Toemenggoengs zijn de eenige ambtenaren die het diploma hunner aanstelling, hun piagem, zooals men in het Javaansch zegt, van den Vorst zelven ontvangen, met diens eigen zegel of tjap voorzien. Alle mindere beambten krijgen hun piagem en tjap slechts van den Rijksbestuurder.

Om den werkkring der verschillende Toemenggoengs goed duidelijk te maken, moet ik vooraf wijzen op eene verdeeling des Rijks, die ongetwijfeld reeds opklimt tot den tijd toen de macht der Javaansche vorsten nog ongebroken was. Men stelle zich het Rijk voor als bestaande uit eenige concentrische kringen. Het middelpunt vormde de Kraton, de groote ommuurde ruimte waarin de vorst met zijne bloedverwanten, hovelingen en staatsdienaren woonde. Daar omheen lagen in wijden kring de kampongs der geringe lieden, die meer bijzonder aan den dienst van den vorst en zijn gevolg verbonden waren, en vormden met den Kraton het binnenste district, waarom een grens getrokken was, door tolboomen of barrières afgesloten. Deze tolboomen heetten

---

[1]) Vgl. Prof. Roorda's Handwoordenboek der Jav. taal, bl. 795.

[2]) Gewoonlijk worden die telwoorden met het vervoegsel *sa* vermeerderd en dus séwoe, satoes, séket en selawé uitgesproken.

[3]) Deel II, bl. 180.

rangkah, en wat daarbinnen lag noemde men de Negårå (Kr. Negari), welk woord wij in dezen zin door „de hoofdstad" kunnen vertalen, of ook sadjĕronning-rangkah (Kr. salĕbĕtting-rangkah), d. i. „wat binnen de barrières ligt". Om de Negårå heen lagen de uitgestrekte landerijen waarvan de inkomsten òf door den vorst zelven getrokken werden òf aan zijn bloedverwanten, hovelingen en beambten tot hun levensonderhoud waren afgestaan. Dit gedeelte heette, in tegenstelling met het eerste, sadjabanning-negårå, „buiten de hoofdplaats", of sadjabanning-rangkah, „buiten de barrières", en de grenzen hiervan waren tevens de grenzen, wates, van het rijksgebied in engeren zin. Maar als buitenste kring kwamen daarbij nog de måntjå negårå of afgelegen landen, die als leengewesten bestuurd werden door Regenten, die ieder in hun gebied op kleinere schaal een Kraton, eene Negårå en eenige daarbuiten liggende districten hadden, en aan den Rijksvorst eene schatting opbrachten, in oorlog hem met troepen bijstonden en van tijd tot tijd zijn Hof bezochten om hem de vereischte hulde te bewijzen. Thans, nu het eigenlijk rijksgebied tusschen de vorsten van Soerakarta en Jogjakarta verdeeld is, zijn er natuurlijk twee hoofdsteden, ieder uit een Kraton en zijne omgeving bestaande, en twee kringen van buiten die hoofdsteden gelegen landen. Jogjakarta is als het ware een kopie van Soerakarta in wat kleineren maatstaf. Måntjå negårå hebben deze rijken niet meer, daar het laatste overschot daarvan in 1830 bij het Nederlandsch gebied werd ingelijfd [1]). De onafhankelijke prinsen hebben hun aandeel zoowel in de Negårå als daarbuiten. In de eerste hebben zij een eigen Kraton en daarbij behoorende wijk, en buiten de barrières onderscheidene meer of minder aaneenliggende landstreken, door het gebied der Vorsten ingesloten.

Van de twintig Toemenggoengs van den Soesoehoenan zijn er dertien wier werkkring uitsluitend tot de Negårå betrekking heeft, en zeven wier functiën bestaan in de handhaving van orde en veiligheid daarbuiten. De eerstgenoemden worden met het oog op hun ambt Boepati, d. i. heer, regent, geheeten. De Negårå

[1]) Zie D. II, bl. 664 vv.

des Soesoehoenans, die een omtrek heeft van niet minder dan 15 palen, is namelijk in 13 districten of wijken gesplitst, en elke Boepati is bestuurder van eene dezer afdeelingen, die daarom kaboepatens heeten. Elke kaboepaten heet naar haren Boepati en bevat weder een grooter of kleiner aantal kampongs, ieder onder haar eigen hoofd. De dalems en erven der Pangérans zijn echter niet onder de kaboepatens begrepen, daar iedere prins meester is op zijn eigen terrein. Het aanzienlijke deel der Negårå dat tot de Mangkoe-negaran behoort, is er uit den aard der zaak buitengesloten.

Onder deze 13 Boepati's zijn er weder acht die de waardigheid bekleeden van Najåkå of Rijksraad, en als zoodanig een raadgevend college vormen, dat den Rijksbestuurder in de zaken van zijn beheer is toegevoegd. Vier van deze acht hebben hunne pasébans of de plaats waar zij ambtshalve zitting houden en gehoor verleenen, in den kraton zelven, binnen de poort Sri Menganti, en heeten daarom Wadånå djĕro (of lĕbĕt), „binnen-Wadånå's;" de vier andere, Wadånå djåbå (of djawi) „buiten-Wadånå's" genoemd, hebben hun paséban buiten den eigenlijken kraton, aan de noordelijke aloen-aloen. Dit hangt tevens samen met eenige werkzaamheden die zij voor het opzicht en onderhoud, gene van het inwendige des kratons, deze van het voorplein en de daarbij behoorende gebouwen, te vervullen hebben. Met het oog op deze werkzaamheden is in elke der beide klassen één der vier wadånå's de loerah of chef der drie overige. Nog moet worden opgemerkt, dat deze wadånå's steeds ter beschikking van den Soesoehoenan zijn voor ajahhans of commissies, ook zendingen buiten de grenzen daaronder begrepen.

De vijf overige Boepati's behooren tot de klasse der Hanonnanon, waartoe, behalve hen, ook de geestelijken, de schrijvers van den Vorst en de in zijnen dienst staande handwerkslieden worden gerekend. De Hanonnanon kunnen niet tot ajahhans gebezigd worden, behoudens enkele gevallen die tot hunne functiën in rechtstreeksche betrekking staan, en zijn vrij van de betaling van takĕrtoeroen, een belasting in geld die door de overige ambtenaren aan den Vorst moet worden gekweten. Aan de vijf hier bedoelde Toemenggoengs

zijn, buiten hunne taak als Boepati, ook nog andere gewichtige werkzaamheden opgedragen, die ons nopen over ieder hunner een woord afzonderlijk te zeggen.

De eerste is de Wadånå Kaoem of het hoofd der priesters. Hij is namelijk niemand anders dan de Mas Pangoeloe of Opperpriester, die, ofschoon hij in kerkelijke zaken het hoogste gezag oefent, tevens als Boepati van de wijk der priesters, die een bijzonder gedeelte van de stad in de nabijheid der groote moskee bewonen, tot de Kapatijan behoort en aan den Rijksbestuurder ondergeschikt is.

De tweede is de Wadånå Djekså of fiskaal des Soesoehoenans. Hij draagt den titel van Among Prådjå en was vroeger als zoodanig voorzitter van de rechtbank der Pradåtå, maar sedert de reorganisatie van het rechtswezen in Soerakarta van 1847 [1]) neemt hij bij deze rechtbank het openbaar ministerie waar. Wij komen daarop beneden terug.

De derde is de Wadånå pawon, d. i. het hoofd der keuken, de hof- en victualiemeester des Soesoehoenans. Het woord pawon, eigenlijk „stookplaats, haard," en vandaar „keuken", is afgeleid van awoe, asch.

De vierde is de Wadånå geladag, de opperleverancier der transportmiddelen. Geladag is de naam van een plaats buiten den noordelijken ingang van de aloen-aloen, waar de lastdragers, vrachtpaarden en karren ten behoeve van het hof moeten geleverd worden. De Wadånå geladag heeft eenige ambtenaren onder zich, die Prijaji geladag of Mantri geladag genoemd worden. Midden op de geladag staat een poort, de Kori geladag, en binnen die poort vindt men rechts en links de pandåpå's waarin de ambtenaren voor het transportwezen hunne pasébans of zitdagen houden [2]).

De vijfde eindelijk is de Wadånå Kalang, die gezag voert

[1]) Zie D. I, bl. 344.

[2]) In de Gouvernementslanden geeft men den naam van geladags aan de verzamelhuizen langs de groote wegen, waar de koeli's voor 's lands dienst en de paarden voor het postwezen moeten gereed staan. Daar de paarden voor de transportdiensten gebruikt veel te lijden hebben en spoedig alle goede eigenschappen verliezen, heeft op Java bij de Europeanen het woord geladag in den vernederlandschten vorm gladakker de beteekenis gekregen van een slecht, versleten paard, en vervolgens van een mauvais sujet.

over eene klasse van menschen die vroeger als houthakkers in de bosschen voor den Soesoehoenan dienst deden, thans nog als timmerlieden in den kraton werkzaam zijn. Men noemt ze Kalangs en ze zijn, zoo niet geheel, dan toch grootendeels afkomstig van een bijzonderen volksstam, die reeds herhaaldelijk door mij genoemd werd, maar waarover ik tot dusver nog in geene bijzonderheden kon treden.

In het geschiedkundig gedeelte van dit werk heb ik verhaald [1]), dat Sultan Ageng van Mataram, na de verovering van Balambangan, een groot deel der bewoners van dat gewest naar Mataram overbracht, waar hunne afstammelingen nog onder den naam Pinggir eene bijzondere klasse der bevolking uitmaken, en dat hij te gelijker tijd den stam der Kalangs schatplichtig maakte en dwong zich in de nabijheid zijner hoofdplaats neêr te zetten. In dat bericht is een misverstand ingeslopen [2]). De Kalangs, die vroeger een zwervend leven in de bosschen leidden en met houtvellen den kost wonnen, zijn inderdaad door Sultan Ageng genoodzaakt vaste woonplaatsen, waaraan men den naam van Kalangans gaf, te kiezen, en een hoofdgeld te betalen waaraan 's Vorsten overige onderdanen niet onderworpen waren; maar ofschoon die Kalangs vooral in Mataram in grooten getale voorkwamen en nog te Soerakarta en Jogjakarta afzonderlijke buurten bewonen, zijn zij inderdaad over geheel Midden-Java verspreid gebleven, en kan men de sporen van hun aanwezen in alle residentiën van Rembang tot Banjoemas, zoowel in vroegere als latere berichten volgen [3]). In de gewesten die door de Mataramsche vorsten aan de Compagnie waren afgestaan, zijn de hun opgelegde hoofdgelden ook namens de Compagnie geïnd [4]). De Kalangs oefenden doorgaans bijzondere beroepen uit; velen waren kopersmeden, anderen vervaardigden zweepen uit rotan [5]); maar gedachtig aan

[1]) D. II, bl. 335.

[2]) Waartoe de schrijvers waaraan het ontleend is, Winter in T. v. N. I. II. 2. 578, Mounier in T. v. N. I. VI. 1. 317, en Hageman, Java, I. 105, wel eenige aanleiding gaven.

[3]) Zie de Jonge, VI. 193, VII. 207; Ketjen in Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk. XXIV. 421—423. [4]) Ketjen, bl. 422.

[5]) Van Musschenbroek bij A. B. Meyer, die Kalangs auf Java (in de „Leopoldina," Heft XIII, n. 13—14, Aug. 1877), S. 4.

hunne vroegere levenswijze, hielden zij zich toch voornamelijk bezig met het vellen en bewerken van hout, deels tot hun eigen voordeel, deels als heerendienst aan de vorsten bewezen. Zoo blijkt onder anderen dat zij in Samarang soms hout moesten leveren voor het bouwen van oorlogsprauwen ten behoeve des Soesoehoenans, maar vooral is het van algemeene bekendheid, dat zij in Mataram het houtwerk voor de kratons der vorsten moesten leveren en daaraan het noodige timmerwerk verrichten. Zij waren daar in de 18de eeuw zoo talrijk, dat bij de acte van verdeeling van het Mataramsche rijk in 1755 aan den Soesoehoenan en Sultan ieder 3000 tjatjahs van Kalangs werden toegekend [1]), en dat in het wetboek Nawålå Pradåtå omtrent hen, zoowel als omtrent de Pinggirs, eenige bijzondere bepalingen zijn gemaakt [2]).

De naam waardoor deze menschenklasse wordt aangeduid, Wong Kalang [3]), geeft geen licht over hunne herkomst, en evenmin bestaan daaromtrent overleveringen die eenig vertrouwen verdienen. Een enkel op zich zelf staand bericht meldt dat zij uit westelijk Balambangan afkomstig zouden zijn [4]); eene bijzonderheid die niet van belang ontbloot zou wezen met het oog op hunne religieuse begrippen, indien zich maar niet de twijfel aan ons opdrong, of dat bericht niet eenvoudig een gevolg is van verwarring der Kalangs met de Pinggirs, die zoo dikwijls in éénen adem met hen genoemd worden.

Tegenover een volkomen gemis van vertrouwbare historische gegevens, staan een menigte ongerijmde verdichtselen, die toonen dat de Javanen van oudsher met minachting en afkeer jegens

---

[1]) De Jonge, X. 374, 375.

[2]) Zie over den tijd der samenstelling van dit wetboek D. I, bl. 347, en over bedoelde bepalingen, D. II, bl. 325.

[3]) In Krämă doesoen (zie over de beteekenis van dien term Roorda, bekn. Jav. Spraakk., bl. 4) noemt men de Kalangs ook Kambeng. Volgens Mounier, T. v. N. I. VI. 1. 317, beteekent kalang (passief van alang) iemand die verhinderd, tegengehouden wordt, in casu om tot een hoogeren rang dan dien van Panéwoe te stijgen. Ook Ketjen, t. a. p. bl. 427, wil het woord van alang afleiden, maar maakt over de beteekenis weder een geheel andere gissing. Belangrijker zou het zijn indien het bericht van Ketjen, bl. 429, bevestigd werd, dat op het Maleisch Schiereiland de onbeschaafde bergbewoners Orang Kalang heeten.

[4]) Ketjen, bl. 422.

de Kalangs zijn bezield geweest. Zeer algemeen zijn op Java legenden verspreid die aan dezen volksstam een afkomst uit een tegennatuurlijke verbintenis toedichten. In een Javaansche babad [1]) wordt verhaald, dat Watoe Goenoeng, vorst van het rijk Giling Wĕsi, dat sommigen in de nabijheid van den Smèroe, maar anderen in de Preanger plaatsen [2]), twee vrouwen had, van welke de éene, Dewi Sintå, hem 27 kinderen had geschonken. Eens toen hij zich met ontbloot hoofd op een balei-balei had uitgestrekt, ontwaarde Dewi Sintå eene kale plek tusschen zijne haren, en op hare vraag hoe hij daaraan gekomen was, antwoordde hij, dat hij eens als kind van zijne moeder een slag op het hoofd had ontvangen, terwijl zij bezig was gekookte rijst met een waaier af te koelen. Dewi Sintå herkende met schrik op dat verhaal in haar echtgenoot haar eigen zoon. Zij zon nu op een list om het huwelijk te verbreken, zonder de onwillekeurige misdaad aan den vorst te openbaren, en spoorde hem aan om aan zijne grootheid en roem de kroon op te zetten door te streven naar de hand eener widådari of hemelnimf, wel overtuigd dat zulk eene vermetele poging hem het leven zou kosten. Wat zij voorzien had gebeurde. Batårå Goeroe, de hemelvorst, deed hem den oorlog aan, en hij sneuvelde in den strijd; maar de zonen uit zijne bloedschendige verbintenis met zijne eigen moeder werden de stamvaders der Kalangs.

Veel meer verbreid en algemeen door de Javanen voor waar gehouden, is de meening dat de Kalangs afstammen van een hond; maar de legenden daaromtrent loopen zoozeer uiteen, dat de hond nu eens als de vader, dan weder als de moeder van hunnen stam wordt voorgesteld. Slechts één dezer verhalen, dat mede aan eene Javaansche babad ontleend is, wil ik hier kortelijk mededeelen. Ratoe Båkå, vorst van Mendang Kemoelan, belaagde de kuischheid van zijne eigen dochter, de schoone Dewi Retnå Tjendilå, en daar zij weigerde hem ter wille te zijn, verbande hij haar naar een afgelegen oord, waar zij zich slechts met weven bezig hield. Djåkå Bandoeng, de zoon eener

[1]) Babad Tanah Djawi, uitg. door J. Meinsma, bl. 2 vv.
[2]) Zie Dl. II, bl. 143, en Meinsma's Aantt. op de Babad Tanah Djawi, blz 17.

éndang [1]), zag haar, werd op haar verliefd en vroeg hare hand van haar vader, die ze hem toezeide op voorwaarde dat hij in éénen nacht de Tjandi Séwoe [2]) zou bouwen. Hij nam het aan, maar toen het werk op een tiental beelden na voltooid was, werd hij gestoord door het padi-stampen der meisjes van Prambanan, dat het aanbreken van den dag verkondigde. Terwijl hij aan zijn ontevredenheid in een over die meisjes uitgesproken vloek lucht gaf, vatte hij het voornemen op nu de prinses te ontvoeren. Hij deelde dit aan zijne moeder mede, die hem dat plan ontraadde; steeds levendiger werd hun woordenstrijd, tot eindelijk de éndang haren zoon vervloekte en veranderde in een bruinen hond. Die metamorphose bracht geene verandering in zijne neiging te weeg; huilende bleef hij om de woning der verbannen prinses rondwaren, en was er alzoo getuige van dat zij haar weversspoel liet vallen, en, dien niet kunnende wedervinden, de gelofte deed, dat zij tot man zou nemen wie hem haar terugbracht. De hond vond den spoel en legde hem voor de prinses neder, die, daarin eene beschikking der Déwa's erkennende, zich met hem verbond, maar, beschaamd over hare samenleving met een dier, zich met hem in een bosch verborg, waar zij hem een zoon baarde, die de stamvader der Kalangs werd [3]).

Maar het is den Javanen niet genoeg door een onzinnig samenweefsel van eenige der telkens terugkeerende trekken hunner eentonige legenden een klad op de afkomst der Kalangs te werpen, en zelfs in de desa Pragoeman in Samarang het graf van hun vermeenden stamvader aan te wijzen [4]), zij beweren ook, dat schoon zij zich voor het uitwendige naar de gewoonten hunner landgenooten en de voorschriften van den Islam voegen, zij in het geheim heidenen zijn en onder elkander zekere vreemde gebruiken volgen, waarbij steeds de hond een groote rol speelt. Zie-

[1]) Zie D. I, bl. 385. [2]) Zie D. II, bl. 96.

[3]) Dit verhaal is medegedeeld door den heer te Mechelen, in T. v. I. T. L. en Vk. XXIV, bl. 438. Een ander meer uitvoerig, maar vrij walgelijk verhaal wordt medegedeeld door den heer Ketjen in hetzelfde tijdschrift, t. a. p., bl. 431. Een vierde verhaal geeft Winter in het T. v. N. I. II. 2, bl. 579. De Solosche versie dezer legenden, waarin de hond als de moeder optreedt, vermeldt de heer te Mechelen t. a. p., bl. 440.

[4]) Zie boven, bl. 524.

hier het voornaamste wat ik daaromtrent vind opgeteekend.

Als een huwelijk onder hen zal plaats hebben, worden acht dagen te voren alle familieleden opgeroepen en uitgenoodigd om hunnen voorraad van kleederen af te geven, die dan gezamenlijk met die van bruidegom en bruid in een groote koperen pan gepakt en onder het dak geborgen worden. Daarna veegt men het huis schoon en bestrooit den vloer met asch. Van nu af komen acht nachten lang alle familieleden van beide seksen daar bijeen om te waken, en als zij in de uitgestrooide asch het spoor van een hond waarnemen, wordt dat aangemerkt als een bewijs dat de voorouders het huwelijk goedkeuren. Wat er gebeurt als zich geen hondensporen vertoonen, wordt daarbij niet gemeld. Is het bewijs van goedkeuring verkregen, dan wordt een feestmaal aangerecht, en op het weefgetouw worden twee stukjes roodkleurig doek, maar met ruiten van verschillend patroon, opgezet, die nog denzelfden dag moeten zijn afgeweven, en waarvan het ééne voor de bruid, het andere voor den bruidegom bestemd is. Vervolgens worden de onder het dak geborgen kleederen weder te voorschijn gehaald en aangetrokken, de gamelan geslagen en soms een buffel of koe geslacht, terwijl over het hoofd van bruidegom en bruid water uit een gendi wordt uitgestort, waarna zij het overblijvende drinken. 's Avonds worden de verloofden tot elkander gebracht en moet de bruidegom met zijn kris een wit katoenen draad doorsnijden, waarmede zijne bruid is omwonden. Zij blijven nu den geheelen nacht bij het feest zitten en bekleeden zich des morgens met de voor hen geweven stukjes doek, die als djimats (talismans) bewaard blijven.

Bij een sterfgeval worden de oude kleederen van den overledene dadelijk na de begrafenis, en de nieuwe bij het offermaal op den duizendsten dag na die plechtigheid verbrand. Ook op den derden en zevenden dag hebben offermalen plaats. Sommigen zeggen dat op den duizendsten dag ook een houten pop, 1 à 1½ voet lang, verbrand wordt, die den overledene moet voorstellen. Nog worden vele bijzonderheden verhaald omtrent de viering van een feest, sidekah gaboengan genaamd, en dat steeds op een

vrijdag-wagé of een dinsdag-wagé [1]) moet plaats hebben, omdat deze dagen de sterfdagen zijn van de vrouw en van den hond waarvan zij afstammen. Alle familieleden komen dan bijeen ten huize van het oudste lid, en ieder brengt eenig geld mede om de kosten der feestviering te bestrijden. Nadat de spijzen zijn gereed gemaakt worden zij vóór de slaapplaats op den grond gezet en de kleederen der aanwezigen worden daarbij nedergelegd. Nadat er nu een bakje met zand of asch bijgeplaatst is, begeven zich allen naar buiten en roepen, terwijl zij tegen den pager kloppen: „gij kunt binnentreden, want uwe kinderen hebben het eten gereed gemaakt en volgens gewoonte klaar gezet." Daarna keeren zij terug om te onderzoeken of ook het spoor van een hond in de asch of het zand is afgedrukt, en blijkt dit het geval te zijn, dan wordt het feest als den voorvaderen welgevallig aangemerkt en worden de aangerechte spijzen genuttigd. Of deze feestviering dezelfde is als die, waarbij zij, volgens een ander bericht, zeker om een hond na te doen, met hangend hoofd op handen en voeten loopen, moet ik in het midden laten.

Verder wordt beweerd dat de Kalangs houten beelden in de gedaante van een hond vereeren en onder elkander bij het afleggen van eeden aanroepen; dat onder hen de vaders met hunne eigen dochters vóór haar huwelijk het jus primae noctis oefenen, en dat de moeders dikwijls in bloedschendige betrekking met hare zonen staan, ja dat zelfs wereldsch geluk en rijkdom als het gevolg dier verbintenissen beschouwd worden [2])

Er is zeker vrij wat reden om aan te nemen, dat althans de afzichtigste trekken van deze schildering van de zeden der Kalangs eenvoudig het uitvloeisel zijn van de minachting die de Javanen voor hen koesteren, en rechtstreeks samenhangen met de fabelen omtrent hunne afkomst verpreid. Intusschen geeft ons dit het recht niet alles te loochenen wat van de bijzondere gebruiken der Kalangs verhaald wordt, en mogen wij niet uit het oog verliezen, dat, al zijn zij thans weinig meer van de overige bevolking onderscheiden, zij in vroeger tijd steeds

---

[1]) Zie D. I, bl. 503. [2]) Ketjen, t. a. p., bl. 414—426.

op zich zelven woonden en zich niet door huwelijksverbintenissen met de Javanen vermengden. De vraag is dus gewettigd, of er ook in hun uiterlijk voorkomen sporen worden gevonden van eene afkomst die hen van de overige bevolking scheidt, en of men daarin grond kan vinden om gelijk te geven aan eenige geleerden van onzen tijd, die hen beschouwen als een overblijfsel van eene oudere bevolkingslaag, die op Java lang vóór de Hindoe-periode door het Maleische ras verdrongen of onderworpen is. Mocht dit werkelijk het geval zijn, dan zouden zij uit ethnologisch oogpunt hoogst merkwaardig zijn te achten, en op dit oogenblik te meer eene zorgvuldige studie verdienen, naarmate het zekerder is dat zij in den laatsten tijd zich meer en meer onder de massa der bevolking van Java verliezen.

Ook de Javanen schrijven aan de Kalangs physische eigenaardigheden toe, maar zijn ook hier weder meer phantastisch dan waar. Gelijk de Maleiers op Borneo beweren, dat sommige Dajaksche stammen met een rudimentairen staart prijken [1]), zoo wordt ook hetzelfde door vele Javanen van de Kalangs verzekerd.

Van meer gewicht is de meening van Dr. A. B. Meyer, den bekenden reiziger op Nieuw-Guinea, dat de Kalangs eigenlijk behooren tot den zwarthuidigen kroesharigen stam der Australische Negers, en meer bijzonder verwant zijn met de Nigrito's der Philippijnsche eilanden, de Semangs van het Maleisch Schiereiland en de bewoners der Andaman-eilanden [2]). Deze meening berust hoofdzakelijk op een photographisch portret, door den Heer van Musschenbroek vervaardigd, van een arbeider in den botanischen tuin te Buitenzorg, Ardi genaamd, die daar algemeen voor een Kalang schijnt gehouden te worden. Dit portret is, photographisch vergroot, door den heer Meyer [3]), en in een niet zeer nauwkeurige houtsnede door

[1]) Zie mijn Borneo's Wester-afdeeling, D. I, bl. 167, noot 5. Laatstelijk heeft weder de reiziger Carl Bock, die aan het bestaan van staartmenschen schijnt te gelooven, ernstige, maar steeds vruchtelooze pogingen aangewend, om ze onder de Dajaks te vinden. Zie Aardrijksk. Weekblad, 1880, n° 30, bl. 57. Wij kunnen dien reiziger de kennismaking met Dr. Mohnike's boekske „über geschwänzte Menschen“ (Münster, 1878) ten sterkste aanbevelen.

[2]) Meyer, t. a. p., S. 73.

[3]) Op eene plaat bij de aangehaalde verhandeling.

den heer von Rosenberg [1] gereproduceerd. Wat dezen persoon kennelijk onderscheidt, is een zeer sterk uitgedrukt prognathismus, dat aan zijn gelaat grootere overeenkomst geeft met een anthropomorphischen aap, dan welligt nog ooit in een menschelijk individu is waargenomen. Is deze Ardi werkelijk een Kalang, wat evenwel door anderen bepaald geloochend wordt [2], dan verdient zijn prognathismus zeker bijzonder de aandacht in verband met hetgeen mij de heer van Musschenbroek mondeling verzekerde, dat hij ook bij andere Kalangs dien eigenaardigen gelaatsbouw had opgemerkt, en met een photographisch portret van een Kalang te Jogjakarta, dat ik aan Dr. Groneman verschuldigd ben, en waarin, schoon het anders met het portret van Ardi niet de geringste overeenkomst heeft, toch ook een vrij sterk prognathisme niet te miskennen is. Maar dit is dan toch het eenige punt van overeenkomst met de zwarte rassen dat ik in de Kalangs kan ontdekken. Hunne huidkleur is doorgaans niet donkerder, hun haar is niet meer kroezig dan bij de andere Javanen, en de heeren Ketjen en Groneman zeggen uitdrukkelijk [3], dat zij lichamelijk niet van de overige bevolking te onderscheiden zijn. Zelfs Ardi heeft geene bijzonder donkere huidkleur, en over zijn haar valt, zooals Meyer zelf erkent [4], moeielijk te oordeelen, daar het zeer kort is afgeschoren. Alleen zijn sterke baard heeft een weinig Javaansch voorkomen, maar het reeds vermelde portret van een Jogjaschen Kalang vertoont een volkomen baardeloos gelaat.

Zonder bepaald te willen loochenen, dat de Kalangs oorspronkelijk tot een van de gewone Javanen verschillend menschenras kunnen behooren, waarvan dan echter de zuiverheid reeds zooveel geleden heeft, dat het moeilijk herkenbaar is, acht ik het in den tegenwoor-

---

[1] Der Malayische Archipel. S. 169. Von Rosenberg zwijgt echter geheel over de afkomst van dezen Ardi.

[2] Dr. Groneman te Jogjakarta schrijft mij in een brief van 24 Sept. 1880: „De door Meyer als photogram gereproduceerde Kalang is geen Kalang, heeft niets met de Jogjasche Kalangs gemeen, en wordt door mijn berichtgever, den architect van Pangeran Jaedi Negiri bepaald als stamgenoot geloochend."

[3] Ketjen, t. a. p., bl. 424. Groneman in bovengemelden brief.

[4] T. a. p., bl. 9.

digen stand der quastie hoogst gewaagd, iets omtrent hunne afkomst te willen bepalen, en daar het niet duidelijk blijkt in hoever ze in andere gedeelten van Java thans nog met genoegzame zekerheid van het gros der bevolking kunnen onderscheiden worden, zal ik mij in de volgende regelen tot de beschrijving van hun tegenwoordigen toestand in de Vorstenlanden beperken, en wel inzonderheid te Jogjakarta, dewijl ik daaromtrent nauwkeurige schriftelijke mededeelingen aan Dr. Groneman verschuldigd ben, vervat in een antwoord op eenige, door het Kon. Saksisch Museum van anthropologie en ethnographie, dat onder directie van Dr. Meyer staat, aan eenige Indische autoriteiten gerichte vragen.

Dr. Groneman kreeg zijne inlichtingen van Mas Ngabéhi Brådjå Dentå, kleinzoon van een voormalig hoofd der Kalangs van Jogjakarta en zelf architect van Pangéran Joedå Negårå. Zelf rekent deze persoon zich tot de Kalangs en hij acht zich met zijne stamgenooten afkomstig van Hindoes en Arabieren met Javanen vermengd. Hij begroot het aantal der Jogjasche Kalangs, evenals dat der nog in dat rijk aanwezige Pinggirs, op wel honderd, welk woord echter naar inlandsch spraakgebruik slechts dient om een belangrijk aantal aan te duiden, zoodat zij in werkelijkheid veel talrijker kunnen zijn. Velen wonen in eigen kampongs bijeen, die nog den naam van Kalangans dragen, maar men vindt in dezelfde kampongs toch ook soms Javanen, zelfs bij Kalangs inwonende, terwijl omgekeerd niet zelden ook Kalangs bij Javanen in Javaansche kampongs gehuisvest zijn. Wel zijn er Javanen die van samenwoning met de Kalangs niet willen weten, maar dit is volstrekt niet algemeen, en zelfs zijn voorbeelden van aanhuwelijking tusschen Kalangs en Javanen niet zeldzaam. De zuster van Mas Ngabehi Brådjå Dentå, Mas adjeng Prapignja Moerti geheeten, is goendik van Pangéran Djoeroe, oud-Rijksbestuurder van Jogja, en moeder van twee zijner kinderen. Radèn Riå Moertå Rĕdjå, zoon van wijlen Pangéran Mangkoe Koesoemå, is ook met eene Kalangvrouw gehuwd geweest, wier kinderen nog in leven zijn, en vele andere voorbeelden zouden kunnen worden aangehaald.

De Kalangs van Jogjakarta zijn deels kooplieden, deels timmerlieden, deels magangs van Javaansche prinsen en hoofden.

Dr. Groneman zag dikwijls Kalangs in den kraton des Sultans als timmerlieden werkzaam, en getuigt dat er te Pasar gĕdé velen wonen die door den handel tot welstand zijn geraakt. „Allen," zegt hij, „staan bekend als zeer arbeidzaam en onderling zeer hulpvaardig."

De Kalangs van Jogjakarta onderscheiden zich van de Javanen evenmin door kleeding en taalgebruik, als door physisch voorkomen: er zijn er echter onder hen die eene onwelluidende uitspraak hebben. Ook in den godsdienst onderscheiden zij zich niet: de besnijdenis wordt getrouw door hen in acht genomen, en er komen zelfs hadji's onder hen voor.

In weerwil van dit alles blijft onder de lagere klassen der Javanen en onder de bijgeloovige inlandsche kinderen nog veel vooroordeel tegen de Kalangs bestaan: aan de praatjes omtrent hunne staarten en hun bloedschendigen omgang met hun eigen kinderen wordt nog hier en daar geloof gehecht, en soms weerhouden die vooroordeelen de Javaansche vrouwen, om een anders voordeelig huwelijk met een Kalang aan te gaan.

Heeft volgens deze berichten de samensmelting van de Kalangs met de gewone Javaansche bevolking in Jogjakarta reeds groote vorderingen gemaakt, niet minder moet dit volgens den heer te Mechelen in Soerakarta het geval zijn. Toen de Soesoehoenan, zoo [illegible] als die schrijver, nog de vrije beschikking had over de houtbosschen, was aan de Kalangs de zorg voor het kappen en vervoeren van het hout naar het [illegible] opgedragen, en waren zij bepaaldelijk onderscheiden van de Mara wreksa's of boschimmerlieden, die, zooals hunne Kawi-benaming ook aanduidt, tot het hofpersoneel werden gerekend. Sedert echter de Vorst genoodzaakt werd de bosschen aan het Gouvernement af te staan, zijn deze beide [illegible] geheel samengesmolten, en worden zij gezamenlijk in het land naar Kalang genoemd, die daar thans niet meer op bijzondere afstamming, maar alleen op bijzondere bekwaamheden wijst. De naam Kalang omvat het geheele corps houtkappers [illegible], dat, met den Wadana Kalang aan het hoofd, thans het toezicht op de [illegible] belast [illegible] ondergeschikten, zelfs de opgezetenen

der landerijen, die hun krachtens hun ambt tot hun levensonderhoud zijn toegekend. Het volgt reeds hieruit, en evenzeer uit het eerst kort geleden opgeheven recht der ambtenaren om hun ambten en de daaraan verbonden bevoegdheden te verkoopen, dat, hoevele echte Kalangs zich ook nog in dit corps mogen bevinden, de naam alleen ons geenszins het recht geeft hen als zoodanig te beschouwen. De Wadânâ Kalang zal zeker wel nooit een echte Kalang geweest zijn; want van ouds was het een wet in Mataram, dat geen Kalang tot hoogeren rang dan dien van Panéwoe kon opklimmen [1]); hij zal wel altijd een Javaansch hoofd zijn geweest, die over de Kalangs gesteld werd als een Europeesch officier over een compagnie inlandsche soldaten. Het schijnt echter dat de Wadânâ Kalang eenigszins minder dan zijne ambtgenooten geacht wordt; maar de heer te Mechelen verzekert ons uitdrukkelijk, dat dit is toe te schrijven aan het minder gewicht zijner functiën, geenszins aan de betrekking waarin hij staat tot een ras van menschen van wier voormalige gebruiken en instellingen wel is waar nog eenige herinnering is overgebleven, maar zonder dat iemand meer weet, waarin zij eigenlijk bestonden [2]).

Aan elk der dertien Toemenggoengs wier werkkring wij thans hebben leeren kennen, zijn onderscheidene mindere beambten toegevoegd, t. w. één kliwon, van twee tot vijf panéwoe's, van vier tot twintig mantri's of panatoes', eenige panèkets en een aantal mindere ambtenaren evenredig aan den aard en de uitgebreidheid hunner ambtsbezigheden. Al deze beambten van lageren rang krijgen hun piagem en tjap slechts van den Rijksbestuurder.

De Rijksbestuurder, zelf patih van den Soesoehoenan, heeft op zijne beurt een eigen patih of vicaris en bovendien een eigen djeksâ of fiskaal, die den titel voert van Djeksâ negârâ. Deze ambtenaren hebben den rang van kliwon. Voorts heeft de Rijksbestuurder de noodige klerken (tjariks) en gerechtsdienaars (djinemman) te zijner beschikking.

De Toemenggoengs hebben eveneens een patih en een tjarik

[1]) Mounier in T. v. N. I. VI. 1. 317; vgl. boven bl. 580, noot 4.
[2]) T. v. I. T. L. en Vk. XXIV. 438.

in hunnen bijzonderen dienst; doch deze worden niet als ambtenaren aangemerkt. Een der panéwoe's die aan elken Toemenggoeng zijn toegevoegd, dient hem tevens als djekså, doch de persoon die als zoodanig den Wadånå Djekså en zoo ook den Djekså Negårå ter zijde staat, wordt djedjenang genoemd, wat men gevoegelijk met onder-djekså zou kunnen vertalen.

De Toemenggoengs wier werkzaamheden betrekking hebben tot het land buiten de barrières of het dorpsland, zijn belast met de zorg voor de openbare veiligheid en voor het onderhoud van wegen en bruggen. Zij worden door de Europeanen meestal Regenten van politie geheeten, maar hun inlandsche naam is Toemenggoeng Goenoeng, in Krâmå Toemenggoeng Rĕdi, welke naam zich daaruit laat verklaren, dat alle ambtenaren van wat rang ook, die met de handhaving der politie belast zijn, Goenoeng, in Kr. Rĕdi, betiteld worden [1]). Vandaar ook dat men ze soms Hoofdgoenoengs genoemd vindt. Een van hen, die tevens de eerste in rang en het hoofd of de loerah der overigen is, woont in de Negårå, en heet in de Gouvernements-stukken de Hoofdregent van politie. Ten tijde van Winter waren de landen van den Soesoehoenan voor de politie verdeeld in drie districten: Båjålali, Klaten en Soekå Winangoen, en in elk van deze hielden twee regenten van politie hun verblijf.

Het is mij niet bekend, dat in de inrichting der Kapatijan, die wij het Civiel Departement zouden kunnen noemen, voor zoo ver het bestuur der Negårå betreft, eenige belangrijke verandering sedert Winter's tijd heeft plaats gegrepen, dan alleen wat de rechterlijke functiën van sommige ambtenaren aangaat, waarover ik straks nog afzonderlijk zal spreken. Maar de slechte toestand der politie buiten de Negårå heeft herhaaldelijk de tusschenkomst der Regeering tot verscherping van het toezicht gevorderd. Wat te dien aanzien in de overeenkomsten met den Soesoehoenan van 1847, 1854 en 1873 bepaald werd, is in het historisch gedeelte

[1]) Winter in T. v. N. I. VI. I., bl. 122, noot. Goenoeng of rĕdi beteekent berg; de reden waarom een politie-beambte zoo genoemd wordt, is mij niet duidelijk.

van dit werk in hoofdtrekken geschetst [1]). Het resultaat is, dat thans de regenten van politie, die een tijd lang slechts zes in getal waren, maar later weder op zeven zijn gebracht, behalve de apanage die zij van den Soesoehoenan genieten, *f* 300 's maands uit 's lands kas ontvangen, maar daarentegen ook slechts in overleg met den Resident verkozen en ontslagen kunnen worden, terwijl het Gouvernement hunne standplaatsen regelt; en voorts dat zij gebracht zijn onder het toezicht van den Resident en Europeesche assistent-residenten, waarvoor het geheele Soerakartasche dorpsland, dat van Prins Mangkoe Negårå daarin begrepen, in vier assistent-residents afdeelingen verdeeld is. Van deze regenten van politie, die thans ook den titel van Boepati voeren, woont één, tevens het hoofd of de loerah der overigen, in de Negårå, de anderen ieder in hun regentschap of kaboepaten.

Uit deze regeling is eene nieuwe indeeling der residentie Soerakarta voortgesproten, die schier geheel met die der Gouvernements-residentiën overeenstemt; want dat het aantal der regentschappen en afdeelingen verschilt, komt ook in andere residentiën voor. Men kan namelijk Soerakarta thans beschouwen als bestaande uit 5 afdeelingen: 1°. de Negårå of afdeeling van den Resident, wien een assistent-resident ter hoofdplaats is toegevoegd; 2°. Sragèn, bestaande uit het regentschap van dien naam, met uitzondering van het district Karang Doerèn, en verder uit de daarin geënclaveerd liggende Mangkoe-negåråsche landen; 3°. Båjålali, gevormd uit de regentschappen Båjålali en Ampel en eenige geënclaveerde Mangkoe-negåråsche desa's; 4°. Klatèn, waartoe de regentschappen Klatèn, Kartasoera en Soekå ardjå en nogmaals eenige Mangkoe-negåråsche desa's behooren, en eindelijk 5°. Wånågiri, bestaande uit het samenhangende Mangkoe-negåråsche gebied dat in het oosten en zuidoosten der Residentie is gelegen, het in Jogjakarta geënclaveerde Mangkoe-Negåråsche landschap Ngawèn, het tot het regentschap Sragèn behoorende district Karang Doerèn en eenige enclave's van het gebied des Soesoehoenans [2]).

---

[1]) Dl. II, bl. 673.

[2]) Stbl. 1874, I, n° 209. In weerwil dat daar Soekå-ardjå (vroeger Larangan) van een kawadanan tot een kaboepaten wordt verheven, noemt de

Wij hebben thans de Kadipatèn, Kamisepoehan, Kapoetrèn en Kapatijan leeren kennen. De twee nog overige afdeelingen des bestuurs zijn de Pangoelon en de Pradjoeritan, die wij het Kerkelijk en het Militair Departement zouden kunnen noemen. De Pangoelon ontleent haren naam aan den Mas Pangoeloe of Opperpriester, die aan haar hoofd staat. Hare organisatie is echter reeds, in verband met die der priesterschap in het algemeen, beschreven in het hoofdstuk aan den godsdienst der Javanen gewijd [1]), en ik zal er daarom hier niets anders over zeggen, dan dat ik aan een welwillende mededeeling van den Regent van Koedoes, die mij op een aantal grootere en kleinere leemten en fouten in dit werk heeft opmerkzaam gemaakt, de zekerheid dank dat ook de Soerânâtâ's onder het gezag van den Mas Pangoeloe gesteld zijn [2]). De Pradjoeritan wordt dus genoemd naar het woord pradjoerit, krijgsman; zij omvat alle militairen van hoogeren en lageren rang met hunne huisgezinnen en staat onder het hoofd van des Soesoehoenans lijfwacht. Eigenlijk is, zooals ik reeds opmerkte, de geheele militaire macht van den Soesoehoenan tot eene bloote lijfwacht ingekrompen, en ofschoon zij nog eenige duizenden sterk is, uitgerust en gewapend op eene wijze die haar alleen voor vertooning geschikt maakt en alle militaire waarde ontneemt. De hoogste rangen onder de officieren zijn toegekend aan personen van edele geboorte, maar beneden hen wordt eene lange reeks van afdalende rangen tot op de aanvoerders van zeer kleine afdeelingen aangetroffen. De pradijoerits bewonen, althans zeker ten deele, afzonderlijke kampongs in den kraton.

De bestuursafdeelingen die wij thans achtereenvolgens hebben leeren kennen, worden met een Javaansch woord golongngan of gegolongngan genoemd, welk woord het best door groep kan vertaald worden. Men vindt nu eens van vijf, dan weder van zes golongngans gewaagd. Dit hangt daarvan af of de ka-

---

Regeerings-almanak dit gewest ook later steeds een onder-regentschap, en voert de regent een minderen titel.

[1]) Zie D. I, bl. 376 v.

[2]) De zeer belangrijke aanteekeningen van den Regent van Koedoes op het eerste deel van dit werk zullen eerlang in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Gen. het licht zien.

poetrèn, die zeker niet zoo geheel met de andere op ééne lijn kan gesteld worden, al of niet wordt medegerekend.

Het rechtswezen [1]) behoort niet uitsluitend tot eene dezer golongngans, daar er zoowel eene geestelijke als eene burgerlijke rechtspraak bestaat en nog eene afzonderlijke voor de leden van het vorstelijk gezin. Deze laatste draagt den naam van Kadipatèn. De overeenkomst met den Soesoehoenan van 1847 bevat daaromtrent het volgende: „De Kadipatèn bestaat uit zoovele en zoodanige Pangérans en Toemenggoengs als Z. H. de Soesoehoenan, bij voorkomende gelegenheden, daartoe benoemen zal. Alle geschillen tusschen de Sentånå's en die in welke de Sentånå's als gedaagden voorkomen, worden door deze rechtbank beslist. Van de uitspraken der Kadipatèn kan voor de Pradåtå worden geappelleerd." Winter vermeldt deze rechtbank niet bij name, maar bedoelt haar klaarblijkelijk waar hij, van de voorrechten der Poetrå Sentånå's, d. i. der kinderen en kindskinderen van den Vorst, ten opzichte der rechtsbedeeling gewagende, ons meldt, dat sedert het Javaansche jaar 1762 (1835) de zaken tusschen de Poetra Sentana's door den Soesoehoenan, in overleg met den Pangéran Adipati Ngabéhi (d. i. den oudsten der uit goendiks geboren prinsen [2]) en eenige andere prinsen van het hof behandeld en afgedaan worden [3]).

De geestelijke rechtbank draagt den naam van Soerambi, ontleend aan het voorportaal der groote moskee waarin zij gehouden wordt. Zij wordt gepresideerd door den Mas Pangoeloe en had in Winters tijd tot leden twee of drie Ngoelåmå's, acht Ketibs en zes Modins, terwijl er ook een Djekså of fiskaal en een Kori of deurwaarder aan verbonden waren [4]). Zij sprak recht volgens

---

[1]) Behalve de stukken van den Heer Winter bezitten wij over dit onderwerp nog eene verhandeling van den heer R. de Filietaz Bousquet, in de Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, D. V, St. I, bl. 5 vv.

[2]) Zie D. I, bl. 664. De titel Adipati is te verklaren uit hetgeen D. I, bl. 665, gezegd is.

[3]) T. v. N. I. Jg. VI, D. I, bl. 485.

[4]) De samenstelling wordt anders beschreven door Bousquet, die slechts zes Ketibs en geene Modins vermeldt.

de Sarengat [1]), maar raadpleegde in gevallen waarin deze niet voorzien had, ook de Javaansche wetboeken. Zoowel de vroegere veel uitgestrekter bevoegdheden dezer rechtbank als hare besnoeiing door de overeenkomst van 1847 zijn elders in dit werk omschreven [2]).

De civiele rechtspraak was tot 1847 in Soerakarta aan twee rechtbanken toevertrouwd, de Balémangoe en de Pradåtå. De eerste kwam bijeen in de pandåpå vóór de woning van den Raden Adipati of Rijksbestuurder, werd door dezen hoogen ambtenaar zelven gepresideerd, en bestond verder uit de acht Najåkå's en de Mantri sadåså, dus genoemd omdat zij oorspronkelijk tien in getal waren, ofschoon hun aantal later tot vijftien vermeerderd werd. Acht dezer mantri's waren gekozen uit de panéwoe's der Najaka's, de overige uit de beambten van de Kadipatèn, de Kamisepoehan, de Pradjoeritan, den Wadånå geladag enz. [3]). Als fiskaal bij deze rechtbank fungeerde de Djĕkså Negårå. De Balémangoe deed uitspraak volgens de Angger sadåså, d. i. de bepalingen of instructies voor de Mantri sadasa opgesteld, en in sommige gevallen volgens de Angger ageng [4]).

De Pradåtå vergadert onder een pandåpå op de aloen-aloen, aan de noordzijde der buitenpoort van de groote moskee. Hare samenstelling was tot 1847 de volgende. Als voorzitter fungeerde de Among Prådjå, als leden de Djĕkså's der Kadipatèn, der Kamisepoehan, der Pangoelon, der Pradjoeritan, der acht Najaka's, der Hanonnanon, van den Wadana geladag en van den Wadana Kalang, en de Djĕksa Negara. Elk lid der Pradata had tot zijne beschikking een Kori of deurwaarder en een Sårăjoedå die de zaken onderzocht en voor de verschijning der procesvoerenden vóór de rechtbank had te zorgen. Het richtsnoer voor de uitspraken der Pradata was tot 1847 de Angger Pradata, maar waar deze te kort schoot, werd ook hier de Angger ageng geraadpleegd.

De onderlinge verhouding dezer rechtbanken was als volgt.

---

[1]) Zie D. I, bl. 343. [2]) D. I, bl. 343, 345.

[3]) Van de Mantri sadåså worden slechts 12 door Winter in T. v. N. I. VI, I, bl. 101 nader omschreven, ofschoon hij hun gezamenlijk aantal in noot 1 op 15 stelt. [4]) Vgl. D. I, bl. 347.

De Soerambi was de hoogste; hare vonnissen konden noch door de Balémangoe, noch door de Pradata vernietigd worden, maar waren alleen onderworpen aan een revisie van den Raden Adipati met zijn raad, waarna zij ter approbatie aan den Resident en ten slotte aan den Soesoehoenan werden aangeboden. De Soerambi had de macht de vonnissen der Balémangoe en der Pradata te vernietigen, terwijl de Balémangoe de uitspraken der Pradata casseeren kon. Ook de vonnissen van de Balémangoe en de Pradata kregen eerst kracht van gewijsde door de goedkeuring van den Rijksbestuurder, den Resident en den Soesoehoenan.

De moeilijkste en ingewikkeldste vraag die zich hier voordoet, is die omtrent de grenzen der rechtsbevoegdheid tusschen de Balémangoe en de Pradata. Wat ons daarover door de heeren Bousquet en Winter wordt medegedeeld, is duister, dubbelzinnig, in onderlingen strijd; het lijkt ons of alleen toeval en willekeur, in plaats van een vast beginsel of logische onderscheiding, bepaald hadden, welke zaken door de ééne of door de andere dezer rechtbanken behoorden beslist te worden. Maar de vraag heeft sedert beider samensmelting in 1847 alle praktisch belang verloren en wij zullen er ons daarom hier niet verder in verdiepen.

De reeds zoo dikwijls vermelde overeenkomst van 1847 heeft in het rechtswezen van Soerakarta eene groote vereenvoudiging gebracht. Alle strafzaken werden aan de Soerambi onttrokken en zij hield geheel op hof van cassatie te zijn. Alle civiele zaken, met uitzondering van hetgeen tot huwelijken en nalatenschappen betrekking heeft, waarin alleen de Soerambi volgens de Sarengat heeft te beslissen, en alle strafzaken zonder uitzondering moeten thans voor de Pradata gebracht worden, terwijl de Balémangoe geheel is opgeheven. De Rijksbestuurder, vroeger voorzitter der Balémangoe, is thans voorzitter der Pradata; de Among Prådjå, vroeger voorzitter der Pradata, neemt nu bij deze het openbaar ministerie waar. De overeenstemming der rechtspraak met de voorschriften van den Islam, vroeger eenigszins gewaarborgd door de macht der Soerambi om vonnissen der andere rechtbanken te casseeren, is thans alleen nog eenigermate verzekerd door het recht van den Mas Pangoeloe om de zittingen der Pradata als adviseerend lid bij te wonen,

op dezelfde wijze als in de Gouvernementslanden de Pangoeloe der Residentie de zittingen van den Landraad bijwoont. Leden der Pradata zijn thans alleen zes Toemenggoengs, door den Soesoehoenan gekozen, en het haar als richtsnoer harer uitspraken aangewezen wetboek is uitsluitend de Angger ageng.

Ofschoon nu het rechtswezen door die overeenkomst niet slechts vereenvoudigd, maar ook de controle van het Europeesch gezag, inzonderheid in strafzaken, zeer versterkt was, en in de praktijk zelfs nog sterker was geworden dan de letter der overeenkomst scheen te bedoelen [1]), bleek het toch weldra, dat de opdracht der geheele rechtspraak in burgerlijke en strafzaken aan één enkele ter hoofdplaats gevestigde rechtbank, aan de landen buiten de Negårå geene genoegzame rechtszekerheid verschaft had. Dit heeft geleid tot de reeds vroeger [2]) vermelde instelling van rechtbanken voor civiele en minder gewichtige strafzaken op de hoofdplaatsen der zes regentschappen, Pradata Kaboepatèn genoemd. Deze zijn thans samengesteld uit den Regent van politie als president, één kliwon en één panéwoe als leden, een tweeden panéwoe als djĕksâ en den plaatselijken priester als adviseerend lid. De vonnissen dezer lagere rechtbanken moeten in den regel, alvorens voor executie vatbaar te zijn, ter goedkeuring en bekrachtiging aan de Pradata ter hoofdplaats worden opgezonden, die thans door den naam van Pradata Negara of Pradata gedé wordt onderscheiden.

De hervormingen met betrekking tot politie en rechtswezen door het Gouvernement in Soerakarta tot stand gebracht, omvatten ook, gelijk in de bovenstaande mededeelingen hier en daar doorschemert, de Mangkoe Negaran, zooals het gebied, het bestuur en de hofhouding van prins Mangkoe Negårå genoemd worden. Deze heeft in de Negårå zijn kraton met de daarom heen liggende verbazend talrijke kampongs, welke te zamen met den kraton datgene der vier onder-regentschappen van zijn gebied uitmaken, dat gewoonlijk zijn „gebied ter Hoofdplaats" wordt genoemd. Hij heeft er zijn

[1]) Er is namelijk strijd tusschen art. 7 der overeenkomst en de gewoonte dat de strafzaken op eene rol gebracht en aan den Resident voorgelegd worden, die ze dan gedeeltelijk zelf, slechts in overleg met den Hoofdregent van politie, afdoet, en alleen wat hij daarvoor niet vatbaar acht naar de Pradåtå verwijst. Zie de Louter, bl. 273. [2]) D. II, bl. 674.

Patih met den titel van Radèn Toemenggoeng, zijn hoofd-goenoeng van politie, zijn djĕksâ en zijn pangoeloe; zijn hof is er, ofschoon natuurlijk op veel kleiner schaal, naar het model van dat des Soesoehoenans ingericht; maar alles is er netter en beter onderhouden dan bij dezen, voor wien de adat, die verbiedt de zaken uit den ouden tijd te veranderen, de oorzaak of het voorwendsel is van den vervallen toestand waarin vele deelen en inrichtingen van den kraton verkeeren. Buiten de Negârâ behooren aan Prins Mangkoe Negara eenige door alle deelen van het rijk verspreide en alleen in het zuiden en zuidoosten daarvan een meer aaneengeschakeld gebied vormende landen, welke in de drie onder-regentschappen: Karang Anjar, Wânâgari en Batoe Retnâ verdeeld zijn. Deze landen zijn, zooals wij gezien hebben, naar hunne ligging ingedeeld bij de verschillende assistent-residents afdeelingen waarin het Gouvernement voor eenige jaren de Soerakartasche landen verdeeld heeft; de vierde dezer afdeelingen, Wânâgiri, bestaat echter voor het grootste gedeelte uit Mangkoe-negarasch gebied.

Omtrent politie en rechtsbedeeling op de Mangkoe-negarasche landen zijn door de Indische Regeering in Febr. 1848 en Sept. 1874 bepalingen vastgesteld, die den toestand, behoudens de kleinere schaal der inrichting, geheel met dien in des Soesoehoenans gebied in overeenstemming hebben gebracht [1]. Hij heeft dezelfde bevoegdheid als de Soesoehoenan om, bij geschillen tusschen de Sentânâ's of waarin zij betrokken zijn, zelf, in overleg met eenige prinsen van zijn huis, en alleen in zeer belangrijke gevallen met raadpleging van den Resident, te beslissen; hij heeft een Soerambi, voorgezeten door zijn Pangoeloe, met door hem benoemde priesters als leden en met dezelfde rechtsbevoegdheid als die des Soesoehoenans; hij heeft eene Pradâtâ ter hoofdplaats, met zijn Patih als voorzitter, zes door hem benoemde hoofden als leden, zijn Djĕksâ als fiskaal, zijn Pangoeloe als adviseerend lid, en rechtsprekende volgens de Javaansche Anggers; hij heeft in zijn gebied buiten de Negârâ ambtenaren voor de politie onder de namen van Hoofd-goenoengs en Goenoengs, en hij heeft ook

[1]) Deel II, bl. 674.

eene Pradata Kawadanan op de hoofdplaats der afdeeling Wânâgiri, die in samenstelling en rechtsbevoegdheid geheel met de Pradata Kaboepatèn in de landen des Soesoehoenans overeenkomt. In alles wat mij van de inrichting der Mangkoe-negaran bekend is, kan ik slechts één spoor van een zekere ondergeschiktheid van den Prins aan den Oppervorst vinden: misdrijven waarop volgens de inlandsche wetten de doodstraf staat, door 's Prinsen onderdanen bedreven, worden steeds door de Pradata des Soesoehoenans berecht.

De inrichting van het hof en het inlandsche bestuur in het rijk van Jogjakarta is nooit zoo opzettelijk en in bijzonderheden beschreven; maar wat er hier en daar als in het voorbijgaan van gezegd wordt, toont ons de fragmenten van een samenstel dat aan de inrichting van het broederrijk, met enkele uitzonderingen, geheel gelijkvormig is, terwijl ook de inrichting der Pakoe-Alaman het kleinere evenbeeld van dat der Mangkoe-Negaran mag genoemd worden. Deze overeenkomst strekt zich echter niet uit tot politie en rechtswezen; want ofschoon het Gouvernement ook in Jogjakarta in de regeling daarvan heeft ingegrepen, hebben die hervormingen met die in het Soerakartasche in geenen deele gelijken tred gehouden.

De vorst des rijks draagt den naam en titels van Sultan, Hamangkoe boewânâ, Senâpati ing-ngalâgâ, Ngabdoe'r-rahman, Sajidîn, Panâtâgâmâ, Kalipatoe'llah. Hamangkoe Boewana beteekent beheerscher (letterlijk omvatter) der wereld; over den titel Kalipatoe'llah, d. i. plaatsvervanger Gods, heb ik reeds elders gesproken [1]); de overige zijn gelijk aan die des Soesoehoenans. De vijf of zes golongngans van Soerakarta vindt men te Jogjakarta terug; evenzoo de verdeeling des lands in de Negara en het dorpsland, maar niet die van de Negara in Kaboepatèns of wijken [2]). De priesterschap schijnt in Jogjakarta eenigszins anders georganiseerd te zijn. Den opperpriester vind ik Kjai Pangoeloe, maar elders toch ook Mas Pangoeloe genoemd, waarom ik geen werkelijk verschil in titel met dien te Soerakarta durf aannemen; maar in laatstgenoemd

[1]) D. I, bl. 372. [2]) Hageman, Java, bl. 193, 194.

rijk vind ik geen melding van aanzienlijke priesters, in rang op den Pangoeloe en zijn plaatsvervanger volgende, zooals de Patok Negårå (d. i. steunsels des rijks), die in Jogjakarta vier in getal zijn en ieder in het rijk hun geestelijk gebied hebben. De samenstelling der Soerambi schijnt ook te verschillen, daar, volgens den heer Bousquet, daarin, nevens den Mas Pangoeloe als voorzitter, zeven Ketibs en 30 Ngoelåmå's, Kabajans en Merbots zitting hebben. Ik geloof echter dat in dit bericht eenig misverstand heerscht. Kabajans, d. i. boden, kunnen wel dienaren, maar niet leden eener rechtbank zijn. Ook schijnen mij hier merbots ten onrechte in plaats van modins genoemd te zijn; die tempeldienaars of kosters, die men merbots noemt, vervullen wel eens functiën die eigenlijk aan de modins zijn opgedragen, maar zullen toch wel nergens tot de priesterschap gerekend worden. Een der Ketibs schijnt gedesigneerd te zijn om, zoo noodig als plaatsvervanger van den Pangoeloe op te treden [1]).

De djekså van den Sultan wordt niet Among Prådjå, maar Niti Prådjå genoemd, zoodat wij hier een voorbeeld vinden van een verschil in titel, zooals er waarschijnlijk vele zullen voorkomen. Hij wordt in Gouvernements-stukken vooral vermeld als het openbaar ministerie waarnemende in eene bijzondere rechtbank, welker wedergade nergens op Java wordt aangetroffen, en welker bestaan het minder noodig maakte dat Jogjakarta deelde in de latere hervormingen, die in het rechtswezen in Soerakarta zijn ingevoerd. Ik bedoel de reeds herhaaldelijk vermelde [2]) Rechtbank voor crimineele zaken, in 1831 opgericht. Nevens haar heeft Jogjakarta nog zijn Balémangoe en Pradata, waarvan de eerste aan de Kadipatèn in Soerakarta beantwoordt [3]), de andere met de geheele civiele rechtspraak belast is, met uitzondering alleen van de zaken tot huwelijken en nalatenschappen betrekkelijk, die ook hier voor de Soerambi komen. Maar noch de Soerambi noch de Pradata mogen crimineele zaken behandelen; de onder-

[1]) Omtrent de priesterschap in Jogjakarta leert men een en ander uit v. Hoëvell, Uit het Indische leven, bl. 210, 211.

[2]) D. I, bl. 344, D. II, bl. 673. Hare oprichting berust op art. 6 van het traktaat met Jogjakarta, den 3den Nov. 1830 gesloten.

[3]) Zie Regeerings-Almanak voor 1872, bl. 80.

danen van den Sultan, met uitzondering dier prinsen en grooten wier zaken de Sultan en de Balémangoe beslissen, worden voor binnen het rijk gepleegde misdrijven uitsluitend voor den crimineelen Raad terecht gesteld. De Resident is krachtens zijn ambt voorzitter van deze rechtbank; leden zijn de Radèn Adipati of Rijksbestuurder en eenige inlandsche grooten met den rang van Toemenggoeng, daartoe door den Gouverneur-Generaal benoemd. Vroeger bedroeg het aantal dezer Toemenggoengs slechts één of twee; in de jongste opgaven vind ik Pangéran Soerjå Winåtå en acht Radèn Toemenggoengs als leden dezer rechtbank vermeld [1]. Behalve den hoofd-djekså Raden Toemenggoeng Niti Prådjå, is er ook nog een adjunct-djekså. Bij de behandeling van hals- en andere zware misdaden is de hoofdpangoeloe adviseur, anders een geestelijke van minderen rang. De griffier is een Europeaan. Van alle gepleegde misdaden en alle aanklachten moet de djĕkså den Resident kennis geven, die de bevoegdheid heeft de kennismaking van sommige feiten van minder ernstigen aard, indien hij dit gepast oordeelt, aan deze rechtbank te onttrekken, en daarover, alleen door den Rijksbestuurder geadsisteerd, te beslissen. Doch deze bevoegdheid vervalt zoodra op het misdrijf eene zwaardere straf gesteld is dan drie maanden arbeid in den ketting of *f* 50 boete. Alle vonnissen dezer rechtbank moeten ter revisie aan het Hoog Gerechtshof worden opgezonden. Het spreekt wel van zelf dat bij deze half-Europeesche rechtbank het door de Regeering uitgevaardigde Wetboek van strafrecht voor Inlanders wordt toegepast.

Van de Pradåtå te Jogjakarta wordt zelden iets vernomen. Volgens den heer Bousquet, wiens bericht echter reeds van 1843 dagteekent, is de Hoofd-djĕkså of Niti Pradja voorzitter en zijn hem als leden 24 Panéwoe's en Mantri's toegevoegd, die allen den titel van Mantri Djedjenang voeren.

Met de zorg voor de politie is in Jogjakarta de Rijksbestuurder belast. Hij zelf moet de veiligheid en orde ter hoofdplaats handhaven; in het land buiten de Negårå wordt hij bijgestaan door de Regenten van politie, waarvan tegenwoordig zes den

[1]) Regeerings-Almanak voor 1880, bl. 90.

titel van Raden Toemenggoeng hebben, één dien van Raden Ronggo en de achtste dien van Raden Rio. Van de drie landschappen waaruit Jogjakarta bestaat: Mataram koelon, Mataram wètan en Goenoeng Kidoel, bevat het eerste de regentschappen Kali Bawang, Nangoelan [1]), Pengasih en Sentâlâ; het tweede, behalve de Negara, de regentschappen Soeleman of Sleman, Kalasan en Bantoel Karang, vaak enkel Bantoel genaamd; terwijl het minder vruchtbare en schraal bevolkte Goenoeng Kidoel slechts één regentschap uitmaakt, ofschoon de drie districten Wânâsari, Semanoe en Plajen, waaruit het bestaat, ieder afzonderlijk zich met de uitgestrektheid van het grootste der andere regentschappen kunnen meten. In het eerste dezer districten ligt het aan Prins Mangkoe Negara behoorende landschap Ngawèn geënclaveerd.

De Pakoe Alaman bestaat uit een gedeelte der Negara, waar de Prins zelf, zijn Patih, Djeksâ, Imam en verdere beambten verblijf houden, en het regentschap Karang Kemoening, dat het zuidelijk deel of de kuststrook van Mataram Koelon beslaat, en waar de Regent te Brosot zijn zetel heeft.

De agrarische toestanden, zulk een overwegende factor in het levenslot van den kleinen man, zijn in de Vorstenlanden in meer dan één opzicht van die in het overige van Java verschillend. Ik wees er reeds op dat het land dat de tegenwoordige rijkjes van den Soesoehoenan, den Sultan en de onafhankelijke prinsen uitmaakt, de eigenlijke kern is van het oude Mataramsche rijk, — dat gedeelte waarvan de opgezetenen belasting in geld, producten en arbeid, met andere woorden padjeg en heerediensten, òf aan den Vorst zelven opbrachten, òf aan de prinsen en ambtenaren aan wie de landen als apanage waren toegekend, in tegenstelling met de Mântjâ Negârâ, die meer als leenrijken werden bestuurd [2]).

---

[1]) Over de tijdelijke afscheiding van Kali Bawang en Nangoelan van het Sultansgebied is gehandeld D II, bl. 668.

[2]) Boven, blz. 576. Ik mag echter niet onopgemerkt laten, dat ook in de Mântjâ Negârâ enkele grondstukken tot zulke apanages bestemd waren, wier vruchtgebruikers, door den afstand dier gewesten aan het Gouvernement gedepossedeerd, door de Vorsten uit de ruime hun toegekende geldelijke toelagen zooveel mogelijk werden schadeloos gesteld (T. v. N. I. VI. I. 342, 345); doch

Ook is ons uit de geschiedenis van Java gebleken, dat de vruchtgebruikers dier apanages hunne landen op groote schaal aan Europeesche ondernemers hebben verhuurd, onder voorwaarden die door het Gouvernement in het Reglement op den Landverhuur van 1857 zijn samengevat [1]). Hieruit blijkt dus dat de grondstukken in de Vorstenlanden in drieërlei rechtstoestand verkeeren. Dit verschil bestaat echter hoofdzakelijk alleen ten opzichte van hen aan wie de belastingen worden opgebracht, niet ten aanzien van hen die ze opbrengen; want de Vorst draagt slechts zijn recht op de opbrengsten en diensten der opgezetenen over aan de bezitters van de apanagiën, en ook den Europeeschen huurder kan geen meerder recht worden overgedragen, dan de verhuurder bezit.

Wat de Vorst volgens de adat het recht heeft te eischen, wordt gewoonlijk gesteld op ⅖ van den oogst en één dag in de week beschikking over den arbeid van elk werkbaar man; die tweevijfden zijn echter een gemiddeld bedrag, want van sawahs wordt dikwijls de helft, van tegalvelden slechts een derde genomen. Deze heffingen worden echter niet rechtstreeks aan den Vorst opgebracht: in de landen, die hij voor zich zelven reserveert, worden zij gepacht door de Goenoengs of ambtenaren van politie, die aan den Vorst slechts bepaalden pachtschat opbrengen, wat steeds op de Garebeg Moeloed plaats heeft, en voor zich houden wat zij meer van de bevolking ontvangen; in de apanagelanden zijn het gewoonlijk mindere hoofden, Bekels geheeten, die als pachters optreden en aan de eigenlijke geapanageerden jaarlijks, of ook ineens, eene bepaalde som daarvoor voldoen. Waar de Europeesche landhuurders in de plaats der Goenoengs en Bekels getreden zijn, wordt door hen aan de Vorsten en geapanageerden, bij huur op lange termijnen, doorgaans veel meer betaald dan de vroeger erlangde pachtsom, en toch de bevolking minder gedrukt. In plaats van de gewone heffingen treden overeenkomsten omtrent de gronden door de

dit waren zeldzame uitzonderingen, die op het algemeen karakter van het bestuur dezer meer afgelegen gewesten geen inbreuk maakten.

[1]) D. II, bl 621, 670.

bevolking af te staan en den arbeid door haar te praesteeren voor de teelt van producten geschikt voor de Europeesche markt.

De bevolking kent hier het gemeenschappelijk grondbezit niet; ieder landbouwer bebouwt zijn eigen stukje grond, dat vaak niet meer dan een kwart-bouw bedraagt, en gaat persoonlijk met den Goenoeng of Bekel eene overeenkomst aan omtrent hetgeen hij zal hebben op te brengen, wat in den regel slechts mondeling, maar in tegenwoordigheid van eenige buren als getuigen, geschiedt. De overeenkomst loopt over een jaar, een tijd waarin in de meeste gevallen twee oogsten begrepen zijn, en de opbrengst wordt, zoo ze in nature plaats heeft, gekweten in halfjaarlijksche termijnen, t. w. op de Garebeg Moeloed en op de Garebeg Poewåså [1]), en zoo zij in geld plaats heeft, vooruit of ineens bij het sluiten der overeenkomst. Dit alles vervalt natuurlijk op de landen door Europeanen gehuurd, waar de betaling van geld en producten door beschikbaarstelling van grond en arbeid vervangen is.

De landen die de Vorsten voor zich houden, zijn weder gesplitst in de zoodanige waarvan de inkomsten tot bestrijding hunner persoonlijke uitgaven strekken, en de zoodanige die het benoodigde voor de algemeene rijksuitgaven moeten leveren. Doch dit verschil van bestemming heeft geen invloed op de opbrengst zelve. Deze draagt den naam van padjeg, d. i. letterlijk het vast bepaalde. Van dit woord stamt de naam pamadjeggan, waarmede de voor den Vorst gereserveerde landen dikwijls worden aangeduid. In Jogjakarta worden in het landschap Pengasih, dat bepaald voor het onderhoud van den Sultan zelven is aangewezen, namens dien Vorst ambtenaren gesteld, die de padjeg naar een vasten maatstaf heffen en geheel uitkeeren, behoudens eene percentsgewijze belooning.

De apanage wordt paloenggoehan, in Kråmå palenggahan genoemd, en dit beteekent letterlijk hetgeen men bezit [2]). Er zijn hoofdzakelijk twee klassen van personen die daarop recht hebben; maar het schijnt dat ook wel eens uit bloote

[1]) Vgl. D. I, bl. 394.

[2]) Vgl. wat over haar gezegd is D. II, bl. 621.

[illegible] der recht- [illegible], en het [illegible] zoon, die [illegible] te onderhouden. [illegible] de paloeng- [illegible] goedvinden der [illegible] werden pa- [illegible] van hoogeren en [illegible] leden der Soe- [illegible] Met enkele [illegible] de Pangoeloe) zijn [illegible] dat de ambtenaar [illegible], en de zonen [illegible] als wettige zonen ontbreken. De opvolger [illegible] zijn de schulden van zijn voorganger te betalen, en [illegible] hij zich daartoe niet wil of kan verbinden, moet een andere bloedverwant des overledenen, die daartoe wel in staat en genegen is, met het ambt bekleed worden. Met dit ambt gaat ook de paloenggoeban aan den opvolger over. Doch als er zonen zijn die wegens onvermogen tot afdoening der schulden van de opvolging moeten afstand doen, moet de werkelijke opvolger te hunnen behoeve een deel zijner inkomsten afstaan. Sterft een ambtenaar zonder zonen na te laten, dan heeft de oudste dochter aanspraak op het ambt en de daaraan verbonden inkomsten, maar dan wordt de waarneming opgedragen aan haar wali of voogd, die, als zij gehuwd is, haar echtgenoot zelf is. Heeft deze een zoon bij haar verwekt, dan gaat het recht der moeder op dezen over. Bij ontstentenis van echte dochters kunnen ook dochters van goendiks het ambt op dezelfde wijze erven. Sterft een ambtenaar geheel kinderloos, dan komen in de eerste plaats zijn broeders voor de opvolging in aanmerking, daarna zijne ooms, neven, oud-ooms, doch alleen van vaderszijde. Is een ambtenaar wegens een misdrijf ontslagen, dan is de opvolging ook voor zijne bloedverwanten verloren; maar verbeurt hij zijn ambt slechts om een verzuim of om schulden, dan erven het de bloedverwanten op denzelfden voet alsof hij over-

leden was. Men ziet hieruit, dat de opvolging in de ambten en de overgang der paloenggoehoens zorgvuldig geregeld is; maar door misbruiken wordt daarop niet zelden inbreuk gemaakt. Inzonderheid vindt men gewag gemaakt van het zoogenaamde ngĕsoer, 't welk daarin bestaat dat men een Wadânâ omkoopt om een zijner ondergeschikten onder eenig voorwendsel van zijn ambt te ontzetten en den wettigen opvolger ter zijde te stellen.

Ofschoon de ambtenaren in de Vorstenlanden aan eenige heffingen onderworpen zijn, wordt echter van de inkomsten hunner paloenggoehans niets aan de Vorsten opgebracht. Doch bij aanvaarding van het ambt betaalt ieder ambtenaar aan zijn Wadânâ de zoogenaamde paloenggoeh of palenggah, ten bedrage van vier realen voor elken djoeng sawah waaruit zijn apanage bestaat. De ambtenaren van de hoogste rangen, de Toemenggoengs en Kliwons, betalen deze belasting aan den Vorst zelven. Nog moet worden opgemerkt, dat met het bezit eener paloenggoehan het recht tot het dragen van de kopjah of staatsiemuts [1]) verbonden is.

De ambtenaren zijn natuurlijk niet in de gelegenheid hun paloenggoehan zelven te bewonen, en stellen dus personen in hunne plaats aan, die zij met een stuk van hun land beleenen en die hun de opbrengsten van het overige moeten verantwoorden. Dit nu zijn de meergenoemde Bekels, onder welke men verschillende rangen onderscheidt en die hier als dorpshoofden optreden. Men noemt ze ook vaak Loerah, terwijl hij dien zij vertegenwoordigen hun Loerah tabon of Loerah babok heet. Het ambt der Bekels is volgens de adat ongeveer op dezelfde wijze erfelijk als de andere ambten en vordert soortgelijke opbrengsten of geschenken bij de aanvaarding, maar in werkelijkheid wordt het doorgaans aan den meestbiedende verkocht. Op welke wijze nu de Bekels met de dessabewoners omtrent de betaling der padjeg overeenkomen, is reeds boven uiteengezet, maar ik moet hierbij nog het afschuwelijke misbruik vermelden, dat deze laatsten tot een tweede betaling derzelfde belasting gedwongen worden, als de Bekel wegens wanbetaling aan zijn meester wordt afgezet.

Ik heb gemeend deze agrarische toestanden in de Vorstenlan-

[1]) Zie D. I, bl. 607.

den met eenige uitvoerigheid te moeten beschrijven, als een karakteristieke bijdrage tot de kennis der aan zich zelve overgelaten Javaansche Maatschappij. Zij zijn wel geschikt om ons met den landverhuur aan Europeanen te verzoenen; want al moge het ook daarbij niet mogelijk zijn alle verkeerdheden te weren, grove misbruiken worden zoowel door het belang der huurders als door het wakend oog der Regeering tegengegaan.

Daar de paloenggoehans in vele gevallen zeer klein en dikwijls nog versnipperd zijn, en de Europeesche huurder voor zijne cultuur aan een groote uitgestrektheid gronds behoefte heeft, moet de stichter eener landbouwonderneming in de Vorstenlanden niet zelden met groote zwarigheden kampen. Kan hij zich de rechten van een hoofdambtenaar, soms zelfs van den Vorst zelven, op een stuk van aanzienlijken omvang doen afstaan, dan is dit meestal niet slechts gemakkelijker, maar ook voordeeliger, dan wanneer hij moet trachten door onderhandeling met een groot aantal, soms honderd en meer personen, de noodige perceeltjes voor zijne onderneming bijeen te krijgen; want die moeilijkheid lost zich doorgaans in de betaling van hoogeren pachtschat op.

Een tweede moeilijkheid voor den Europeeschen huurder is daarin gelegen, dat de paloenggoehans aan hunne bezitters slechts precario zijn afgestaan, en de Vorst steeds de bevoegdheid behoudt ze terug te nemen. Hieruit werd een onzekerheid geboren, noodlottig voor elke onderneming, maar vooral voor dezulke die met fabriekarbeid verbonden zijn, — eene onzekerheid die er toe geleid heeft, dat men het contract van cessie, of het zoogenaamde huurcontract, vooraf aan den Vorst ter goedkeuring aanbood. De onzekerheid was nu opgeheven; want wanneer ook de paloenggoehan aan een ander werd overgedragen, was nu de nieuwe bezitter verplicht in den afstand te berusten voor den tijd waarvoor die was aangegaan. Maar de vijandige geest tegen deze landverhuringen, die zich nog van tijd tot tijd bij de Indische autoriteiten openbaart, heeft hieruit een geducht wapen tegen de huurders gesmeed. De Vorsten hadden in gemeenschappelijk overleg bepaald, dat voor iedere piagem (contract) een zeker vast recht zou voldaan worden, bestaande in *f* 25 voor de tjap (zegel) die er op

werd geplaatst. Deze maatregel werkte ongelijk. Wie het geluk had van een enkelen Vorst of Groote genoegzamen grond voor zijne geheele onderneming te verkrijgen, behoefde slechts eenmaal *f* 25 te betalen; wie met hetzelfde doel afstand van grond van honderd personen had moeten verwerven, moest 100 maal *f* 25 voldoen. De Regeering zorgde voor evenredige betaling, niet door den last voor de meest bezwaarden te verlichten, maar door dien voor de meer bevoorrechten te verzwaren. Zij bepaalde dat voor dat zegelgeld niet *f* 25 per piagem, maar, onafhankelijk van het aantal der piagems, 5 pCt. van den pachtschat over al de jaren waarover de cessie liep, zou voldaan worden. De som van *f* 25 steeg daardoor voor sommige ondernemingen tot *f* 20,000 en meer; want volgens het reglement wordt de overeenkomst den eersten keer voor 20 jaren gesloten, zoodat 5 pCt. juist met den pachtschat voor één jaar overeenkomt. Zoo werd een buitensporig voordeel ten koste der Nederlandsche nijverheid als het ware opgedrongen aan de Vorsten, die zelven het niet verlangden, en zelfs, om den slag af te wenden die den landverhuur in gevaar bracht, uit eigen beweging aan de ondernemers de meest mogelijke faciliteiten in de betaling toestonden.

Een derde moeilijkheid voor den landhuurder was tevens een waarborg voor de bevolking. De opgezetenen der paloenggoehans moesten vroeger wel ½ van hun oogst afstaan, maar waren vrij om hun grond al of niet te bewerken en er op te telen wat hun goed dacht. Deze toestand was voor de nieuwe heeren onhoudbaar, en zij moesten wel met de bevolking overeenkomsten aangaan, waarbij, wel is waar, de oude heffing eenigermate als basis diende, maar waarbij de ondernemers zich verzekerden van grond en van werkkrachten voor hunne cultures. In de bijzonderheden zijn thans die overeenkomsten naar de locale omstandigheden op velerlei manier gewijzigd; doch voor de bevolking is het een groot voordeel, dat zij het in de hand heeft te hooge eischen af te wijzen en òf tot de oude betaling van ½ van haren oogst terug te keeren, òf zelfs naar andere gronden, waar haar een beter lot wacht, te verhuizen. De landheeren, dit beseffende, vinden zich natuurlijk genoopt de bevolking door goede regeling van den ar-

beid, beperking der heeredienaten, goed loon voor het daarboven gepraesteerde werk, zorg voor hun eigen landbouw door den aanleg van irrigatie-werken, in één woord door alles wat haar lot kan verbeteren, zoovéél mogelijk aan hun persoon en aan hunne ondernemingen te verbinden.

In weerwil van alle moeilijkheden en alle tegenwerking hebben de landbouwondernemingen van Europeanen op gehuurde paloenggoehans thans een hoogst belangrijken omvang bereikt, ofschoon zij tot bijzondere gedeelten der inlandsche rijkjes beperkt zijn. In Jogjakarta waren in 1878 54 ondernemingen, gelegen in de regentschappen Sleman, Kalasan en Bantoel, die met de hoofdstad het landschap Mataram wétan vormen, en ééne in het gebied van prins Pakoe Alam. De gezamenlijke uitgestrektheid der gehuurde landen besloeg 78,029 bouws, waarvan 16,436 met producten voor de Europeesche markt beplant waren, en de pachtsom bedroeg *f* 566,000. De geteelde producten waren suiker, indigo, tabak en koffie, doch de laatste heeft in deze residentie weinig te beteekenen. De productie bedroeg in dat jaar 272,431 pikols suiker, 514,251 kilo's indigo, 204,156 kilo's tabak en 184 pikols koffie.

In Soerakarta heeft zich de Europeesche landbouw tot veel grooter proportiën ontwikkeld. De ondernemingen waren er in 1878 171 in getal en verbreid over alle regentschappen; zij omvatten 286,860 bouws, waarvan 40,941 met producten voor de Europeesche markt beplant waren. De pachtsom was *f* 840,000 's jaars. De producten zijn over het algemeen dezelfde als in het kleinere rijk, maar suiker en indigo zijn er betrekkelijk van minder, tabak en koffie van veel grooter belang. De opbrengst bedroeg in 1878 249,440 pikols suiker, 202,240 kilo's indigo, 2,466,243 kilo's tabak en 34,337 pikols koffie. Dit laatste product bleef in het genoemde jaar ver beneden het gewone bedrag en had in 1877 103,154 pikols opgeleverd. Nog werden in 1878 op twee ondernemingen in Soerakarta 1122 kilo's rameh verkregen; maar in het algemeen schijnen zich de planters tot de vier genoemde stapelproducten te bepalen [1]).

[1]) Ik heb de gegevens voor hetgeen hier over de agrarische toestanden ge-

Om met de vele merkwaardigheden van natuur en kunst in de Vorstenlanden nadere kennis te maken, beginnen wij met den grooten weg van Moentilan in Kadoe naar de hoofdplaats Jogjakarta te volgen, die ons, nadat wij 5¼ paal hebben afgelegd, op de grens der gelijknamigo residentie brengt. Die grens wordt hier gevormd door de rivier Krasak, een op den Merapi ontspringenden tak van de Prågå, en als wij de fraaie brug zijn overgegaan die over dezen stroom is geslagen, zetten wij bij den post Tempel den voet op Jogjakartaschen bodem. Wij hebben dan nog 5¼ paal af te leggen, om de regentschaps-hoofdplaats Sleman te bereiken. Het noordelijk deel van Jogjakarta vormt een vrij regelmatigen, nagenoeg gelijkzijdigen driehoek, waarvan twee zijden, die op de kruin van den Merapi samenkomen, en waarvan die ter linker geheel door de Krasak van haren oorsprong tot hare monding wordt beschreven, tevens grenslijnen der residentie zijn. Eene lijn die mede van de kruin van den Merapi over een aanmerkelijken afstand zuidwaarts gaat, snijdt dien driehoek zoodanig, dat ruim twee derden van diens inhoud aan hare westzijde, het overige aan hare oostzijde liggen. Het westelijk deel behoort aan het regentschap Sleman, het oostelijk aan het regentschap Kalasan, die dus te zamen de hellingen van den Merapi, voor zoo ver zij tot Jogjakarta behooren, omvatten. Met de derde zijde rust de driehoek op de noordelijke langere zijde van den hier en daar wat ingesneden of uitspringenden rechthoek, die het overige der residentie vormt; hij ligt daarop in dier voege, dat hij ongeveer een derde daarvan bedekt, maar wat aan de oostzijde onbedekt blijft en door Soerakarta begrensd wordt, ongeveer het dubbel bedraagt van het aan de westzijde onbedekt gebleven, door Kadoe begrensde deel [1]. De tegenoverstaande of zuidelijke lange zijde van dien rechthoek is de kustlijn, bespoeld door den Indischen Oceaan. De rechthoek ligt schuin; zijne lange zijden loopen van west-noordwest naar oost-zuidoost; van de korte zijden grenst de noordelijke

zegd is hoofdzakelijk ontleend aan Mounier in T. v. N. I. VI. I. 341 vv.; van Deventer, Bijdragen, I. 177 vv.; Hageman, Java, bl. 187, 193; Mirandolle in T. v. N. I. 1867. II. 281 vv.; de Louter, Handleiding, bl. 383 vv. en het Koloniaal Verslag over 1879.

[1]) Vgl. Bleeker in T. v. N. I. 1850, II, bl. 4.

aan Bagelèn, de oostelijke nog geheel aan Soerakarta, dat het broederrijk van den top van den Merapi tot even beoosten de Sadengbaai omvleugelt.

Over Sleman zelf is niets bijzonders te zeggen, maar de streek waarin het ligt, is een opmerkzame beschouwing overwaardig. De voet van den Merapi, die aan de noordzijde reeds op eene hoogte van omstreeks 1480 meters dien van den Merbaboe ontmoet, waardoor een tusschenzadel gevormd wordt welken wij bij ons bezoek aan Soerakarta zullen leeren kennen, heeft naar alle andere zijden eene verbazend breede ontwikkeling. In Kadoe strekt hij zich uit tot aan het bed van de Elå en, nadat deze zich met de Prågå vereenigd heeft, tot aan de heuvelen op den linkeroever der laatste; oost- en zuidoostwaarts in Soerakarta verbreidt hij zich over Båjålali, Kartåsoerå en Klatèn tot aan de Solo-rivier en haren zijtak de Denkeng [1]); in Jogjakarta beslaat hij den geheelen beschreven driehoek en zet zich over zijne zuidelijke denkbeeldige grenslijn voort, tusschen het bed van de Prågå ten westen en dat van de Oepak ten oosten, totdat hij, tusschen de nauw 8 kilometers van elkander verwijderde mondingen van deze beide doorgaans convergeerende stroomen, gestuit wordt door den Indischen Oceaan. De diep ingesneden beddingen van Elå en Prågå, van Oepak, Denkeng en Sålå-rivier, wijzen de grenzen aan tot waar de oude lava-stroomen van den Merapi zijn voortgeloopen. Van den top des vulkaans, die 2866 meters hoog is, gaat de helling aan deze zijde aanvankelijk, tot op eene hoogte van omstreeks 1100 meters, steil afwaarts; tot op dit punt is zij, van de hoogte van 2300 meters af, met boschjes van Alpenstruiken, van die van 1900 meters benedenwaarts, met oorspronkelijke wouden bedekt. Nog meer dan 500 meters boven de boschgrens verheft zich de kruin als een kale, zwarte, gedurig steiler wordende wand, uit een korst van grauwe asch en groote steenbrokken opgebouwd, en door talrijke, maar ondiepe kloven doorploegd. Beneden de boschgrens nemen weldra de bebouwde velden en woningen der menschen een aanvang; de helling blijft echter nog steil, maar met meer gelijkmatigheid, tot op eene

[1]) Vgl. D. I. bl. 96.

hoogte van 600 meters. Hier gaat zij over in eene zachte glooiing, die allengs het karakter krijgt eener nog slechts weinig afhellende vlakte, — de vlakte van Jogjakarta, in welker midden de hoofdplaats zelve gelegen is [1]).

Die vlakte van Jogjakarta, slechts ten zuiden der hoofdstad hier en daar door kalkheuvelen afgebroken, vormt ook een driehoek, die zijne basis met den reeds beschrevenen gemeen heeft, wiens wat langere beenen door de Prågå en de Oepak gevormd worden, en wiens tot aan zee reikende top een weinig is afgeknot. Beide driehoeken, die het vulkanische gedeelte van het Jogjasche terrein uitmaken, vormen te zamen eene, natuurlijk niet geheel regelmatige, ruit, waarvan de lange diagonaal, van de kruin van den Merapi tot aan den mond van de Oepak, eene lengte heeft van 54 kilometers, terwijl die van de korte nauwelijks de helft daarvan bedraagt.

Wil men zich van de bodemgesteldheid der geheele residentie eene gemakkelijke en eenvoudige voorstelling vormen, dan denke men zich aan weerszijden van de beschreven vulkanische ruit een rechthoek van tertiair gesteente, tegen de gelijkbeenige zijden van den zuidelijken driehoek gelegen. De grootere rechthoek ten oosten beslaat ongeveer de helft van het gansche terrein der residentie; aan de ruit behooren $\frac{3}{10}$, aan den rechthoek ten westen van de Prågå $\frac{2}{10}$. Laatstgenoemde is grootendeels bedekt door het Kelirgebergte, de rechthoek beoosten de Oepak geheel door den Goenoeng Kidoel of het Zuider-gebergte. Van eene vroegere verbinding tusschen die beide kalkgebergten kunnen de verstrooide kalkheuvelen ten zuiden der hoofdplaats getuigen; doch met deze geringe uitzondering is de bodem van het geheele ruitvormige middendeel gevormd door de uitwerpselen van den nog van tijd tot tijd werkzamen Merapi, nadat misschien die van den ouderen, thans sedert lang uitgedoofden Merbaboe den zeeboezem grootendeels hadden opgevuld, die hier in lang vervlogen tijden schijnt te hebben bestaan [2]).

---

[1]) Junghuhn, Java, II, bl. 371 v., 375 v.

[2]) Van Dijk, Geologische beschrijving van Djodkjakarta, in Jaarboek van het Mijnwezen in N. I., Jg. I, D. I, bl. 150, 152, 156 v.

Bij het onderzoek van den bodem van Jogjakarta, dat uit geologisch oogpunt tot de best bekende gedeelten van Java behoort, heeft men overal als de oudste en diepstliggende laag vast trachietgesteente gevonden, dat de basis vormt waarop zich eoceene lagen vol nummulieten hebben afgezet. Opheffingen hier, verzakkingen ginds; de werkzaamheid der polypen aan de randen der afzettingen; nieuwe uitbarstingen van halfgesmolten lava of trachietbreccie, die het oud-tertiaire bekken, op sommige plaatsen tot aan zijn uitersten rand, overdekten; eene langdurige mioceene afzetting van mergel- en kalksteenlagen in de met eilandjes bezaaide bocht, die een naar het zuiden geopenden zeeboezem vormde; daarna de algemeene opheffing van Java door de kracht der thans nog werkende of althans nog herkenbare vulkanen, gepaard met uitgestrekte verscheuringen, die onder andere den steilen rand der zuidkust deden ontstaan; de door opvolgende uitbarstingen allengs volbrachte drooglegging der groote zeebocht, wier vroegere eilanden of ondiepten zich nu hier en daar als kalksteenheuvelen vertoonen; — ziedaar eene vluchtige opsomming der voornaamste feiten, wier opvolging in de geschiedenis van Jogja's bodem men in de voorhanden sporen meent te kunnen volgen. De bovenste bekleeding der vlakte bestaat overal uit een helder grijskleurige vulkanische asch of uiterst fijn zand, dat, als men de hoogere, steilere hellingen van den vuurberg nadert, meer en meer met stukjes puimsteen, puinbrokken en gruis van andere gesteenten vermengd is. Maar de nijverheid der bevolking heeft dien bodem, beginnende van het punt waar de steile helling in zachte glooiing overgaat, bijna geheel in sawah's herschapen, waarop honderden dorpsboschjes en de talrijke ruïnes van vorstelijke lustverblijven, die er in verstrooid liggen, met scherpe lijnen uitkomen. De vruchtbaarheid van dezen bodem is schier uitsluitend van kunstmatige besproeiing afhankelijk, en in de droogste en helderste maanden, in Augustus en September, lost zijne oppervlakte zich op en wordt in het fijnste stof veranderd. Wanneer dan de in Jogjakarta vaak heerschende zuidewinden over de dorre sawah's strijken, ziet men, bij eene gloeiende hitte, die des namiddags te 2 à 3 uren haar maximum bereikt, alom eene me-

nigte zandhozen ontstaan, die, in de boschjes der dorpen gebroken, gedurig door nieuwgevormde vervangen worden.

Wanneer men van Sleman naar den top van den Merapi staart, glijdt de blik langs de westzijde van een dubbelen voorberg van dien vulkaan, die den naam draagt van Goenoeng Plawangan en veel overeenkomst heeft met de voorbergspits van den Merbaboe bij Kopeng [1]). Om dit merkwaardig punt te bezoeken, leggen wij in noordoostelijke richting een rechten afstand van 10 kilometers af, langs paden die door de sawahs en de aanplantingen der Europeesche ondernemers langzaam opwaarts voeren naar de desa Sawoengang, op eene hoogte van 525 meters gelegen aan de Kali Koening, die, van den Merapi afdalende, hier de grens vormt tusschen de regentschappen Sleman en Kalasan. Men bevindt zich hier, op ruim vier kilometers afstands, recht ten zuiden van den Plawangan, die aan dezen kant zijne twee stompe, met woudgeboomte en bamboestoelen bedekte, door een diepe kloof gescheiden en door eenige kleinere spitsen omringde kegels ten toon spreidt, terwijl hij zich, van ter zijde gezien, als een lange, zich eerst ver boven de overige verheffende, en dan plotseling steil afdalende rib van den Merapi vertoont. De naam Plawangan, die van lawang afstamt en poort of doorgang beteekent, is aan gemelde kloof ontleend. Het schijnt dat de lavastroomen hier tegen een reeds bestaande hoogte zijn gestuit, maar zich tegelijk een doortocht door de genoemde kloof gebaand hebben. Op twee punten vormen echter de lavabanken een steilen, lijnrechten wand, waarlangs zich de uit een smalle spleet te voorschijn komende beek Telågå Moentjak, eerst van eene hoogte van 80, later van eene van 25 voet naar beneden stort. De wanden bestaan uit zéer vaste, zwartkleurige, basaltachtige, in horizontale lagen gespleten lava, afgewisseld door eene roode, kleurafgevende aarde in de dwarsloopende spleten, die uit de verweering der vele ijzerdeelen bevattende lava ontstaan is [2]). De geographische dienst heeft op den hoogsten top van den Plawangan, d. i. op eene hoogte van 1272 meters, een seinpaal opgericht. Dicht bij

---

[1]) Boven, bl. 519. [2]) Junghuhn, Java, I. 382.

den oostelijken voet van den Plawangan gaat, tusschen de dorpjes Andong en Rangka, een diep en steil, kanaalvormig, welig begroeid en met bevallige boomvarens getooid ravijn (djoerang) naar beneden, waarin, een weinig lager dan Andong, de Kali Koening ontspringt [1]. Het terrein legt aan de beklimming van den Merapi aan deze zijde schier onoverkomelijke zwarigheden in den weg. Nogtans gelukte het Junghuhn, in Sept. 1835, toen hij voor het eerst dezen berg beklom, van Sawoengang, over Kali Oerang en Andong, Rangka te bereiken, en vandaar, met de hulp van een Javaanschen gids, dien zijne medgezellen den Kapala Goenoeng (het berghoofd) noemden, onder duizend gevaren, tot den top op te stijgen [2]. Wij zullen hem niet volgen op dezen weg, dien het een minder geharden reiziger niet geraden zou zijn te kiezen, te minder daar het ons blijken zal, dat van Soerakarta uit de kruin van dezen vulkaan met vrij wat minder moeite te bereiken is.

Wij keeren dus thans naar Sleman terug en volgen van daar zuidwaarts, acht palen ver, den grooten weg naar de Negårå. Haar noordelijk uiteinde is in rechten afstand 9 kilometers van Sleman, haar zuidelijk 21 kilometers van het zuiderstand verwijderd; de stad zelve meet tusschen die uiteinden 6 kilometers, bij eene afwisselende breedte, waarvan het maximum 4 kilometers bedraagt. Zij ligt op het hellend vlak dat van den Merapi naar den Oceaan afdaalt, op slechts 113 meters boven de zee. Van het verbazend aantal riviertjes die over de zachte helling zuidwaarts gaan, heeft zij de Bĕdog, die tot het gebied van de Prågå behoort, ten westen, en de Godéan, die zich met de Oepak vereenigt, ten oosten, terwijl tal van kleinere spruiten hare kampongs en sawahs besproeien. Zij is geene aaneenliggende stad, maar eene verzameling van uitgestrekte kratons, van Europeesche en Chineesche buurten en van inlandsche dorpen, in alle richtingen doorsneden van breede lanen, overschaduwd door de lommerrijke kruinen van eerbiedwaardige waringins of hooge kanari-boomen, die aan beide zijden geplant zijn. Het is dus wel niet te verwonderen, dat het bevolkingscijfer niet aan den reusachtigen

[1] Ibid. 385. [2] Reisen durch Java, S. 113 ff.

omvang beantwoordt. In 1845 werd het gesteld op 43000 of, de militairen medegerekend, omstreeks 45000 zielen, waaromder ruim 1000 Chineezen, ruim 50 Arabieren en Bengaleezen en ongeveer 600 Europeanen. De bevolking der geheele residentie bedroeg toen 347,500 zielen, maar was in 1878 tot 445,000 gestegen. Zoo wij aannemen dat die der hoofdstad evenredig daarmede geklommen is, zou deze thans 56,000 à 57,000 zielen tellen. Eer ik beproef haar meer in bijzonderheden te beschrijven, ga nog eene enkele opmerking vooraf.

De geschiedenis van Java heeft ons geleerd, dat de rijkszetel telkens verplaatst werd, en de Javanen beschouwen de tijden van duur van elken dier rijkszetels als zoovele perioden in hunne geschiedenis [1]). Wij willen hier niet teruggaan tot de Hindoeperiode, waarvan de geschiedenis te duister is om ons te vergunnen iets omtrent den duur en de opvolging van de zetels der Oppervorsten te bepalen; maar in de Mohammedaansche periode, welker duur wij thans op vier eeuwen kunnen stellen, vinden wij achter elkander vier rijkszetels, die, naar de voorstelling der Javanen, ieder gedurende een eeuw den Oppervorst binnen hunne muren hebben gehuisvest: Demak, Pasar gedé (Karta), Kartasoera en Soerakarta [2]). Met die honderd jaren, die naar de Mohammedaansche tijdrekening slechts ongeveer 97 van onze jaren uitmaken, moet men het niet al te nauw nemen. Demak en Pasar gedé zijn werkelijk gedurende weinig meer dan honderd Mohammedaansche jaren de rijkszetels geweest; maar de periode van Kartasoera, aanvangende in het jaar 1681 onzer tijdrekening, is in 1744 geëindigd, en de periode van Soerakarta heeft dus thans reeds 136 jaren geduurd. Men zegt echter dat voor eenige jaren de Soesoehoenan meende, dat de tijd voor de verplaatsing van den Kraton gekomen was, en dat het de Regeering vrij wat moeite gekost heeft hem van het voornemen terug te brengen om tot die verplaatsing over te gaan; men zou hem beduid hebben, dat dan ook het fort en het residentie-huis, om in de nabijheid van den Kraton te blijven, verplaatst zouden moeten worden, en

[1]) Vgl. D. I, bl. 346, noot 1.

[2]) Zie D. II, bl. 197 (vgl. 203), 259 (vgl. 310), 390 en 469.

dat, daar de Regeering bij de zaak hoegenaamd geen belang had, dit dan op kosten van Z. H. zou moeten geschieden. Voor dit argumentum ad crumenam zou de Soesoehoenan gezwicht zijn [1]).

In verband met deze verwisseling van rijkszetels staat nu ook de zonderlinge adat, om een vorstelijk verblijf schier van het oogenblik dat het voltooid is, te laten vervallen. Natuurlijk worden de reparatiën verricht die volstrekt noodig zijn, om de gebouwen die niet ontruimd kunnen worden, in bewoonbaren staat te houden; maar daartoe bepaalt men zich, en wat van den Kraton geldt, geldt tot zekere hoogte ook van de geheele Negårå. De prinsen van het Mangkoe-negåråsche huis, die met een vooruitstrevenden geest bezield zijn en zich in vele opzichten de denkbeelden van den Europeaan hebben eigen gemaakt, mogen voor het onderhoud en de verfraaiing van hun kraton en al wat hun behoort zorg dragen, in het algemeen bestaan zoowel Jogjakarta als Soerakarta voor een groot gedeelte uit puinhoopen en steekt niemand de hand uit om ze op te ruimen; want ook te Jogja worden dezelfde begrippen gehuldigd, ook daarheen is dezelfde adat overgewaaid. Waarschijnlijk acht de Sultan zich even zeer gerechtigd als de Soesoehoenan, om zich als den eigelijken erfgenaam van de Mataramsche vorsten te beschouwen, en meent hij dus hetzelfde recht te hebben om van rijkszetel te veranderen en, indien de omstandigheden gunstig zijn en het Gouvernement niet weêrstreeft, zijn thans reeds 120 jaar ouden kraton met een nieuw verblijf te verwisselen. Alleen een meerderheid in rang schijnt de Sultan vroeger aan den Soesoehoenan te hebben toegekend, zonder daarom iets te laten afdingen van zijne aanspraken op volkomen onafhankelijkheid. Men verhaalt namelijk dat, een 25 jaren geleden, de gewoonte bestond, dat de Sultan in zijn landhuis te Gowok, eene volkrijke desa, aan den weg naar Soerakarta tusschen zijne hoofdstad en Kalasan gelegen, jaarlijks een bezoek ontving van zijn ouderen broeder, den Soesoehoenan, en bij die gelegenheid zijn troon naderde na de sandalen te hebben afgelegd, en hem, zich nederbuigende, hulde bewees. De Regeering, wenschende aan die bezoeken een

[1]) V. Rijckevorsel, Brieven, 80; d'Almeida, Life in Java, II 91.

einde te maken, bracht den Sultan onder het oog, dat hij in de oogen der Europeanen nooit geheel onafhankelijk zou zijn, zoo lang hij den Soesoehoenan als zijn meerdere huldigde. Toen dus de tijd van het bezoek weder daar was, verscheen de Sultan te Gowok in militaire uniform en plaatste zich op een stoel naast den zetel des Soesoehoenans, waar hij bleef zitten zonder een zweem van neiging te toonen, om de nu als vernederend beschouwde ceremonie te herhalen. De Soesoehoenan voelde zich beleedigd, ofschoon hij zijn toorn wist te verbergen, en de jaarlijksche samenkomsten, die, naar het schijnt, tevens als een soort van volksfeest gevierd werden, zijn sedert niet meer herhaald [1]). Doch hoe dit ook zij, zeker is het dat verval en verwaarloozing zich te Jogjakarta niet slechts evenzeer als, maar in nog hoogere mate dan te Soerakarta vertoonen, wat vermoedelijk vooral is toe te schrijven aan de menigvuldige aardbevingen, waaraan de stad door de nabijheid van den steeds werkzamen Merapi blootgesteld en waardoor zij ook nog in de laatste jaren geteisterd is. Vooral die van 10 Juni, 1867, heeft in de Negårå vreeselijke verwoestingen aangericht. Alle steenen gebouwen in den Kraton zijn ingestort of zwaar beschadigd en het residentie-huis is vernield. Die verwoestingen hebben zich toen tot een groot deel der Residentie uitgebreid. Van de Tjandi Séwoe is het beste omvergeworpen dat de tand des tijds nog gespaard had. Schier overal zijn de bruggen onbruikbaar gemaakt, tal van indigo- en suikerfabrieken zijn geheel of gedeeltelijk ingestort, van Pasar gedé, de bekende marktplaats ten zuiden der hoofdstad, is bijna geen huis staande gebleven, en de menschen die bij die ramp het leven verloren, worden op omstreeks 500 geschat [2]).

Onder de zaken die vroeger van de grootheid van Jogjakarta getuigden, maar waarvan nauwelijks een spoor schijnt overig te zijn, behooren de muren en het sterke paalwerk, die eenmaal de gansche reusachtige stad omgaven. Er voerden toen slechts vier wegen naar de stad, die uitliepen op hare vier houten poorten, uit zware djati-

[1]) D'Almeida, Life in Java, II. 98 f. Die onderhoudende schrijver heeft vele dergelijke verhalen, die men elders te vergeefs zoekt, en waarbij het alleen te betreuren is, dat niet blijkt in hoever men er op kan staat maken.

[2]) N. T. v. N. I. XXX, bl. 480; v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 79.

balken samengesteld [1]). Thans is zij een open stad of vlek en ziet men bij den noordelijken ingang eene gedenkzuil van de diepe vernedering die een harer Sultans in 1811 van den Maarschalk Daendels moest verduren [2]). Van dien noordelijken ingang voert de zoogenaamde Hofstraat, een kromme doorgaans zeer levendige weg, naar de aloen-aloen, waarachter de uitgestrekte vierhoek gelegen is, die door den Kraton wordt beslagen. Eer men de aloen-aloen bereikt, laat men aan zijn linkerhand het Gouvernements-kantoor, de Protestantsche kerk, het Residentiehuis en de Societeit liggen, terwijl tegenover al deze gebouwen aan de rechterhand het fort Rustenburg verrijst. Van de Europeesche woningen liggen enkele, en wel de grootste en fraaiste, langs den bedoelden weg en elders verstrooid, maar de meeste zijn in een kleinen vierhoek samengedrongen, die ten oosten van het fort gelegen en door een met gras begroeid plein daarvan gescheiden is, door eenige parallel loopende straten doorsneden wordt en meest slechts lage en onaanzienlijke huizen bevat. Nog verder oostwaarts, aan de andere zijde van het riviertje dat de oostzijde der Europeesche wijk bespoelt, ligt de kleinere, maar toch ook uitgestrekte kraton van Prins Pakoe Alam. Ten noorden van het fort liggen de pasar, de Chineesche kampong en de Europeesche begraafplaats, op welke laatste men o. a. eenige gedenkteekenen opmerkt, gewijd aan de Engelsche krijgslieden die bij de bestorming van den Kraton in 1812 het leven lieten [3]). Al de overige ruimte is aan alle zijden ingenomen door talrijke Javaansche kampongs en de daartusschen liggende uitgestrekte erven van inlandsche prinsen en grooten, die zich meestal kenmerken door omgestorte muren, aan welker herstelling niemand de hand slaat.

Aan deze vluchtige algemeene omtrekken wensch ik thans

---

[1]) Teenstra, Beschrijv. d. Ned. overz. bez., bl. 185.

[2]) In het Aardr. en Stat. Wdbk. van N. I., D. I, bl. 301, wordt, in plaats van 1811, het jaar 1808 genoemd, en ook de omschrijving van het gebeurde is daar zeer onnauwkeurig. Zie D. II van dit werk, bl. 565. De indruk door de groote stoutmoedigheid van Daendels gemaakt, heeft tot allerlei legenden aanleiding gegeven, waarvan een merkwaardig staaltje voorkomt bij d'Almeida, II. 129—132.

[3]) Zie Dl. II, bl. 586.

eenige bijzonderheden over de voornaamste gebouwen toe te voegen.

Het fort Rustenburg werd in 1760 gesticht, te gelijker tijd met den Kraton, dien het dan ook geheel beheerscht. Het is met een gracht omgeven en heeft steenen wallen en vier bastions, elk met schietgaten voor twee stukken. De kazernen voor de Europeesche militairen, de officierswoningen, het hospitaal en de magazijnen zijn allen in het fort begrepen, waarin een half bataljon infanterie en een detachement artillerie garnizoen houden. Voor de verdediging van Java heeft dit fort geene beteekenis en tegen een Europeeschen vijand zou het niet lang bestand zijn.

Het Residentie-huis heeft door de aardbeving van 1867 zooveel geleden, dat het geheel moest vernieuwd worden. Het oude gebouw wordt door velen die het gezien hebben, fraai genoemd, maar ontleende toch zijn voornaamste aantrekkelijkheid aan zijn grooten, keurig aangelegden tuin, die slechts voor dien van het Residentie-huis te Samarang onderdoet. Nu is in de plaats van het oude een nieuw residentie-huis van reusachtige afmetingen verrezen, dat prachtig en smaakvol gemeubileerd is, voor zoover dat bestaanbaar is met het Indische gebruik, om de decoratie der wanden alleen aan den witkwast over te laten. En dat in een land waar de hand der natuur de fraaiste marmersoorten heeft toebereid, die slechts op den ondernemenden ontginner wachten, om geheel Indië van het schoonste bouwmateriaal te voorzien [1])! Het fraaist is de kolossale troonzaal, dus genaamd omdat aan haar éene uiteinde, onder een blauwen, met goud versierden hemel, waarvan geel zijden gordijnen afhangen, op een kleine, met een Deventersch tapijt bedekte verhevenheid, een canapé is geplaatst, waarop bij feestelijke gelegenheden de Sultan en de Resident plaats nemen. De eetzaal, die achter aan het huis is aangebouwd, is alleen merkwaardig om hare kolossale afmetingen; want zij is 62 meters lang en bevat overvloedige ruimte voor 300 gasten. De officiëele feestmalen zijn trouwens te Jogjakarta, meer zelfs nog dan te Soerakarta, een zaak van groot gewicht, en het Residentie-huis is er minstens even goed voor ingericht,

[1]) Zie Dl. I, bl. 127.

als de paleizen van den Gouverneur-Generaal te Batavia en Buitenzorg. Een bezoeker, die er 180 lampen telde, waarbij hij de vele lusters met vier of zes lichten slechts als één rekende, en het aantal der in het huis voorhanden tafels op 63, dat der stoelen op 400 begrootte, geeft ons daardoor althans eenigermate een denkbeeld van de reusachtige schaal waarop hier alles is ingericht. Jammer, dat de voorzijde zoozeer van een goed uitzicht verstoken is; over het plein heen dat het gebouw van den weg scheidt, ziet men weinig meer dan de wallen van het fort, die zeker geen vroolijken aanblik bieden.

Doch wat voornamelijk te Jogja onze aandacht verdient, is de Kraton, binnen welks uitgestrekte wallen schier al de merkwaardigheden zijn opeengehoopt, die, als karakteristiek Javaansch, onze aandacht bijzonder verdienen [1]).

De Kraton vormt een rechthoek, die alleen langs de oostzijde van de aloen-aloen met een kleineren rechthoek uitspringt en wiens zijden 3600 en 2400 voet lang zijn. Hij heeft meer dan een uur in den omtrek, bevat binnen zijne muren een aantal gebouwen en pleinen, straten en wegen, kanalen en vijvers, kampongs en lusthoven, en wordt door omstreeks 15000 menschen bewoond. Hij is dus veel meer dan een vorstelijk paleis en het eigenlijke Sultansverblijf neemt daarin slechts een betrekkelijk kleine ruimte in. Het geheel is omgeven door een muur, waarvan de hoogte 14 voet bedraagt en die op sommige plaatsen 15 voet dik is. Aan de vier hoeken ziet men bastions met wachttorens, en het geheel is door een gracht omringd, terwijl binnen tegen den muur aarden wallen zijn opgeworpen, waarop hier en daar stukken geschut zijn geplant, die echter vernageld zijn en dus alleen voor staatsie dienen.

De noordelijke of hoofdingang tot den Kraton wordt slechts bereikt

[1]) Van den Kraton zijn mij twee platte gronden bekend. De eerste komt voor in Thorn's „Memoir of the conquest of Java", en werd geteekend in 1812, de tweede is gevolgd naar een Javaansch origineel, in 1870 ter plaatse zelve vervaardigd, en met een beschrijving van den Kraton, volgens de beste inlichtingen samengesteld, uitgegeven door den heer H. C. Rogge in den Volksalmanak der Mij. t. N. van 't Alg. 1873. De vergelijking toont dat in den langen tusschentijd geene belangrijke veranderingen in de verdeeling hebben plaats gehad.

over de reeds herhaaldelijk vermelde aloen-aloen, een groot vierkant plein, door een muur ingesloten en door eene poort, de Kori pamoerakan genoemd, gescheiden van de geladag, een kleiner plein dat voor haar ligt en dat men betreedt door de Kori geladag, die de eigenlijke hoofdpoort is voor alle tot den Kraton behoorende gebouwen [1]). Langs de voorzijde is de aloen-aloen met breedgetakte waringins beplant, die, volgens de eischen der adat, in den vorm van pajongs of zonneschermen geschoren worden. Overigens is dit plein een kale zandvlakte; want dezelfde adat verbiedt, er ook maar een enkelen grashalm te laten opschieten [2]), en alleen twee op het midden staande reusachtige waringins, ieder afzonderlijk door een sierlijk hek omsloten, en vroeger de toevlucht der verongelijkten, die, in het witte gewaad der smeekelingen, de bescherming van den Sultan kwamen inroepen, maken daarop een uitzondering. In den zuidoostelijken hoek van de aloen-aloen is het hok waarin de tijgers bewaard worden, die bij het eerste feest, door den Vorst gegeven, aan het volk het vermaak moeten verschaffen van een wanhopigen strijd met een karbouw te voeren of door de lansen van Javaansche krijgslieden te worden gerampokt [3]). Het was vroeger het uitsluitend voorrecht der Vorsten, hunne onderdanen op die wreede spelen te onthalen, en nog heden kan men ze alleen aan hunne hoven met al de formaliteiten en al de staatsie, door de adat gevorderd, zien opvoeren. In den strijd van den tijger met den buffel is de laatste, wiens horens vooraf worden gescherpt, in den regel overwinnaar, ten gevolge zijner grootere kracht; in den strijd met de menschen moet de meerdere kracht van den tijger onderdoen voor het groote aantal zijner in een vierkant geplaatste bestrijders, die hem, als hij door het carré wil heenbreken, van alle zijden de gevelde lansen voorhouden, en als hij in wanhoop ten slotte den sprong over hun hoofd waagt, op de omhoog gestoken lansen opvangen. Aan eene uitvoeriger beschrijving van deze zoo vaak door pen en teekenstift geschetste

[1]) Vgl. boven bl. 568. Te Soerakarta staat, zooals daar gezegd werd, de Kori geladag op het midden van de geladag, in een muur die haar in tweeën deelt, maar te Jogjakarta schijnt dit niet het geval te zijn Zie van Hoëvell, Uit het Indische leven, bl. 200.

[2]) Zie van Rijckevorsel, Brieven, bl. 88.

[3]) Vgl. D. I, bl. 254.

tooneelen ¹) bestaat, naar ik meen, geen behoefte, en liever wijd ik eenige regelen aan andere, minder algemeen bekende feestelijkheden, waarvan evenzeer de aloen-aloen getuige is.

Ik heb hiermede echter niet het oog op de sĕnènans of tornooien ²), die elken Maandag en Donderdag plachten gehouden te worden; want zij zijn hier sedert eenige jaren geheel in onbruik geraakt en er is alleen de karakteristieke formaliteit van overgebleven, dat op die dagen de Sultan twee Toemenggoengs tot den Resident zendt, om hem te boodschappen, dat Z. H. het tornooi niet kan bijwonen, geheel zooals dat vroeger in geval van verhindering geschiedde. Maar wat nog niet wordt verzuimd zijn de muzikale uitvoeringen op elken Zaterdag-middag, in een gebouw dat ten noorden van het tijgerhok op de aloen-aloen staat, en die in het bespelen der gamĕlan monggang bestaan, waarover reeds elders met een woord werd gesproken ³); en evenmin zijn de plechtigheden in onbruik geraakt die van ouds in de vastenmaand, ter gelegenheid der malĕmmans ⁴), op de aloen-aloen plaats vonden.

De viering der malĕmmans te Jogjakarta schijnt een eenigszins bijzonder karakter te dragen en hoofdzakelijk te bestaan in een soort van pick-nick, door de ambtenaren des Sultans op de aloen-aloen gehouden, waarbij echter door den Vorst zelven gezonden spijzen wel niet zullen ontbreken. Honderden korven met eetwaren, ieder door twee of meer mannen gedragen, worden reeds te voren aangebracht en in orde gerangschikt, en tegen vijf uren in den namiddag verzamelen zich alle ambtenaren op het plein, dat, zoodra de duisternis begint te vallen, met duizenden fakkels, hier en daar afgewisseld door de fraaie lampen van aanzienlijke hoofden, verlicht wordt. Als alles in orde is, komt de

---

¹) Zie beschrijving door v. Hoevĕll in T. v. N. I. Jaarg. III, Dl. I, bl. 298, en Uit het Indische leven, bl. 186; door Junghuhn in T. v. N. I. Jg. VII, D. II, bl. 205; door een onbekende in het verhaal der reis van den Gouv.-Gen. de Eerens over Java, in T. v. N. I., Jg. 1850, Dl. I, bl. 454, en vele andere. Eene afbeelding van een rampokfeest, door Jhr. L. H. W. M. de Stuers, komt voor in het chromolithographische plaatwerk „de Indische Archipel, tafereelen uit de natuur en het volksleven in Indië", van 1865 tot 1868 in 6 aflev. verschenen bij den heer C. W. Mieling te 's Gravenhage.

²) Vgl. daarover Dl. I, bl 585.

³) Dl. I, bl. 475.   ⁴) Vgl. Dl. I, bl. 395.

Sultan in hofkleeding te paard en door tal van volgelingen, ook door den Resident, en een corps muzikanten, die Europeesche stukken op onze gewone instrumenten uitvoeren, vergezeld, om de bonte menigte te overzien en van den Rijksbestuurder, op zijne vraag of allen tegenwoordig zijn, het onveranderlijk toestemmend antwoord te ontvangen. Daarop spreekt de Pangoeloe een gebed uit, dat met een langgerekt Amîn uit aller mond besloten wordt, waarna de Vorst zich verwijdert en de feestvierenden zich nederzetten onder de waringins, of in de open huisjes die aan de vier zijden van het plein langs den muur zijn gebouwd. Er heerscht eene groote drukte en levendigheid, vooral bevorderd door het gebruik om het dienstpersoneel gedurig langs de rijen te doen heen- en wedergaan, ten einde aan veraf gezeten vrienden eenig geschenk van de medegebrachte spijzen over te brengen. Te acht uren in den avond is de maaltijd geëindigd en weldra is het levendig tooneel door doodsche stilte vervangen [1]).

Aan de westzijde van de aloen-aloen bevindt zich in het midden de poort die den toegang verleent tot de groote moskee, welk gebouw echter ook één of meer ingangen buiten den Kraton heeft. Het ligt met zijne bijgebouwen op een ruim plein, door een eigen ringmuur omsloten, en aan welks achterzijde de priesterwijk paalt. De moskee zelve is een groot, vierkant, somber gebouw, dat zeker meer dan 2000 menschen bevatten kan, en dat aan de noordzijde eene afgezonderde galerij heeft voor de vrouwen, die de openbare godsdienstoefeningen willen bijwonen. Vóór het hoofdgebouw is een groot, overdekt, aan drie zijden open, langwerpig vierkant voorportaal, dat wij reeds onder den naam van Soerambi leerden kennen, en waarvan het bovendeel kan gezien worden over den muur heen die de moskee van de aloen-aloen scheidt, terwijl de metalen toren van het hoofdgebouw daarachter hoog uitsteekt. Rondom het gansche gebouw is een vijver gemetseld, die ongeveer acht voet breed en ander-

[1]) Rogge, t. a. p; Bleeker in T. v. N. I, 1850, II, bl. 10. Bleeker stelt het voor alsof die maaltijden geheel door den Sultan werden gegeven, maar Rogge, die zijne inlichtingen ontving van Raden Mas Ismangoen, die uitmuntend met het Jogjasche hof bekend is, beschrijft ze als gemeenschappelijke maaltijden, waartoe ieder het zijne bijdraagt.

half voet diep en met helder water gevuld is. Er is geen middel om in het godshuis te komen zonder dien vijver te doorwaden, en niemand kan zich dus aan de verplichting onttrekken om het heiligdom slechts met gereinigde voeten te betreden, of hij moest zich, gelijk Europeesche bezoekers soms doen, op de schouders van een stevigen inlander door het water laten dragen. Aan beide zijden is de moskee geflankeerd door open gebouwen, bestemd voor de gamĕlan sekatèn, die in de maand moeloed met veel plechtigheid hierheen wordt gebracht, om er zeven dagen lang, ook gedurende den nacht, bespeeld te worden [1]). In den avond van het moeloedfeest, dien wij den avond vóór het feest zouden noemen — maar de Moslem begint den dag met zonsondergang — wordt in dit gebouw door een groot aantal priesters een plechtige dikir gehouden. Zij verzamelen zich vooraf in het voorportaal, waar zij, op matjes gezeten, door eene dicht opeengedrongen schaar van nieuwsgierigen, mannen, vrouwen en kinderen, begluurd worden. De meisjes schijnen dien avond meer dan gewone vrijheid te genieten: „spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae.“ Ook de lokkende gebaren en verleidelijke blikken van de talèdèks worden er niet gemist, en het bewijs wordt maar al te zeer geleverd, dat ook op Java bij feestelijke gelegenheden, die groote samenscholingen van personen van beiderlei sekse met zich brengen, in weêrwil zelfs van het godsdienstig karakter der samenkomst, de tucht en de eerbaarheid vaak maar al te zeer vergeten worden [2]).

Op den dag die op de dikir moeloed volgt, maar ook evenzeer op de beide andere garĕbĕgs, is de aloen-aloen het tooneel van een ander druk en levendig schouwspel, dat op soortgelijke wijze ook te Soerakarta wordt vertoond, maar toch in het nog veel meer dan de zusterstad aan oude gewoonten en ceremoniën verslaafd gebleven Jogjakarta iets vermakelijks en onweerstaanbaar lachwekkends heeft, dat te Soerakarta, waar de troepen meer op Europeesche wijze gekleed zijn, niet in die mate wordt aangetroffen. Het is een groote parade der vorstelijke staatsietroepen,

[1]) Zie D. I, bl 470.
[2]) Rogge, t a. p.; v. Hoëvell, Uit het Indische leven, bl. 205—212.

die van heinde en ver duizenden toeschouwers lokt. Reeds met het aanbreken van den dag loopen de pradjoerits in hunne eigenaardige monteeringen op de aloen-aloen te hoop, om zich ieder onder zijn vaandel te scharen, en in statigen optocht begeven zich ook de rijksbestuurder, de toemenggoengs en kliwons, met hunne gamelans en pajongs en hunne met pieken gewapende volgelingen, naar dit plein, waar alles in de vereischte orde wordt gerangschikt. Later op den dag, als de Sultan, vergezeld door den Resident en omringd door zijne vrouwen en hofbeambten en de aanzienlijkste Europeanen ter hoofdplaats woonachtig, in de bangsal witånå (wat dit is zullen wij aanstonds zien) op zijn dampar of vorstelijken zetel zal hebben plaats genomen, moeten die troepen voor hem defileeren. Deze plechtigheid levert den Europeaan die het geluk heeft tot de bangsal witånå te worden toegelaten, de schoonste gelegenheid om de krijgslieden van den Sultan in al den luister hunner uitrusting en al hunne krijgshaftigheid te bewonderen. De soldaten, drie à vierduizend in getal, zijn in verschillende afdeelingen verdeeld, waarvan elk hare officieren, haar vaandel, hare eigene kleeding, alsmede twee tamboers en twee pijpers heeft. Terwijl op deze instrumenten een lang verouderd marschje wordt gespeeld, treedt een Javaansch officier vooruit, gehuld in gelen rok en groene broek, met groote zwarte laarzen aan de beenen, een driekanten hoed, waarop een groote bloemruiker de plaats van een pluim inneemt, op het hoofd, een breeden, ronden sabel in de hand, en een grooten, groenen bril op den neus. Als hij den troon nadert, verandert hij zijn stap in een potsierlijken dans, met vreemde wendingen en draaiingen van het lichaam, en vóór den Sultan aangekomen begroet hij den Vorst met de wonderlijkste sprongen en grimassen, waarna hij zich al tandakkende verwijdert. De manschappen die hem volgen, hebben pieken in plaats van een sabel, en missen alleen den bril, maar evenaren hem overigens in hunne kleeding, zoowel als in de kunst van hun lichaam en leden op de zonderlingste wijze te verwringen. Op dezelfde wijze volgen andere benden, nu eens met krissen, zwaarden en schilden, dan eens met pieken en geweren gewapend, nu eens meer op Javaansche,

maar toch altijd ouderwetsche wijze in sarongs en korte of lange broeken gekleed en met de zonderlingste hoofddeksels getooid, dan weder in het kostuum der compagniestroepen in de vorige eeuw: driekante hoeden of hooge spitse mutsen, korte spanbroeken, gele, roode, blauwe of zwarte rokken, witte kousen, schoenen met tinnen of zilveren gespen, terwijl meestal de officieren een groenen bril dragen, die het teeken hunner waardigheid schijnt te zijn. Op de tandakkende soldaten volgen de eigenlijke potsemakers of clowns, op de zonderlingste wijze toegetakeld, met geel blanketsel besmeerd en de belachelijkste sprongen en kluchten vertoonende. Ernstig, deftig, onbewegelijk, zonder zelfs het gelaat tot een glimlach te plooien, staren de Sultan en zijne volgelingen, volgens de eischen der Javaansche hofétiquette, het dwaze schouwspel aan, terwijl de Europeanen telkens naar den zakdoek grijpen om een schaterlach te bedwingen, die als hoogst ongepast zou worden aangemerkt [1]).

Wat er overigens op die Garĕbĕgs zoo al plaats heeft, verschilt te Jogjakarta nauwelijks van hetgeen wij later op nog grooter schaal te Soerakarta zullen zien vertoonen, en kan dus hier met stilzwijgen worden voorbijgegaan. Wij moeten thans zien wat de reeds vermelde bangsal witânâ is. Tegenover den noordelijken toegang tot de aloen-aloen is aan de zuidzijde een doorgang tusschen twee groote gebouwen, voor de zittingen van de Crimineele rechtbank en den Residentieraad bestemd, en vervolgens tusschen twee wachthuisjes door, waardoor men komt op een kleiner plein, op welks midden eene vierkante, van boven vlakke en van aarde gevormde hoogte is gemaakt, tot welke men langs een steenen trap van 12 treden opklimt. Dit is de zoogenaamde siti inggil, meestal bij samentrekking sitinggil genoemd, de hooge grond, waarop zich de Sultan bij feestelijke gelegenheden den volke vertoont. Midden op dezen kunstmatigen heuvel staat een pandâpâ, d. i. een op pilaren rustend, aan alle zijden open gebouw, vervaardigd van djatihout, en met een steenen vloer, die in twee terrassen oprijst, terwijl zich op een

1) Van Hoëvell, Uit het Indische leven, bl. 218, 226—229; Rogge, t. a. p.

vooruitspringend deel, dat naar de aloen-aloen is toegekeerd, een kleinere pandåpå verheft, de eigenlijke plaats vanwaar de Sultan de verzamelde menigte op het voorplein gadeslaat. Dit nu is de bangsal witånå. Rechts en links van de sitinggil staan de gebouwtjes waarin de gamelan monggang en de gamelan sekatèn bewaard worden, tot de tijd weder daar is dat zij op de feesten moeten dienst doen. Ter rechterzijde van het kleine plein waarop wij ons bevinden, verdienen nog de stallingen voor rijtuigen en koetspaarden onze aandacht. Men vindt daar een verbazend aantal rijtuigen, waaronder allerlei even zonderlinge en antieke modellen als wij in de kleeding van des Sultans troepen opmerkten. Het fraaiste rijtuig is de staatsiekoets waarmede de Sultan den Gouverneur-Generaal afhaalt, als deze de Vorstenlanden bezoekt. De paarden moeten zeer de bezichtiging waard zijn.

Wanneer wij van den sitinggil aan de zuidzijde weder afdalen, staan wij voor de poort Brådjånålå, die den ingang tot den eigenlijken kraton vormt; want het kleinere plein, zooeven vermeld, moet nog als een aanhangsel van het voorplein beschouwd worden. Bij de breede poort, waarnaast op vier hooge palen een klokkenhuis staat, heeft een Europeesch soldaat de wacht, wien tevens de rol van uurwerk is opgedragen; want hij moet zorg dragen dat ieder uur de hier hangende klok aan de bewoners van den kraton verkondigt hoe laat het is. Deze buitenpoort wordt van de binnenpoort, Mandoengan, gescheiden door een pleintje, waarop niets te zien is dan een groote pandåpå. Deze tweede poort wordt door inlandsche schildwachten bewaakt en verleent weder toegang tot een vierkante ruimte, die wat dieper ligt dan de vorige, als voorplein van het eigenlijke vorstenverblijf beschouwd wordt, en twee langwerpige pandåpå's bevat, bestemd tot wachtkamers voor den rijksbestuurder, de gezanten of andere aanzienlijke personen, die bij den Sultan wenschen toegelaten te worden. De Europeesche lijfwacht van den Sultan is op dit plein geposteerd.

Wij zijn thans genaderd tot de Sri Menganti, de derde of binnenste kratonpoort, die ons eindelijk den toegang baant tot de Pelataran, de ommuurde ruimte waarop of waaromheen de

verschillende gebouwen staan waarin de Sultan voornamelijk zijn leven slijt. Van het voorplein kan men er niets van zien; want de poort is opzettelijk zoo gebouwd, dat de hoekige doorgang den blik onderschept. Het midden der ruimte neemt de bangsal kentjânâ of gouden pandâpâ in. Zij is wel het fraaiste wat er in den kraton te zien is, niet groot, maar oud en karakteristiek Javaansch. De schuin oploopende binnenzijden van het op gebeeldhouwde pilaren rustende dak vertoonen hare balken geheel onbedekt, zoodat het gesneden en met goud overtogen lofwerk, waarmede het hier en daar versierd is, prachtig uitkomt op het ongeverfde hout, dat door ouderdom eene donkere kleur heeft aangenomen. Het van boven vlakke middendeel van het dak is aan den binnenkant verdeeld in zes caissons, van elkander gescheiden door sterk geprofileerde balken, die naar boven toe trapsgewijze breeder worden, zoodat de caissons zeer diep liggen. Te zamen zijn zij gevat in een breeden vlakken rand, door een zwaar geprofileerde lijst omgeven. Dit alles nu is bedekt met het rijkste snijwerk, bloemen, dieren, arabesken, alles verguld, terwijl het fond van rood en blauw slechts even doorschemert. Tusschen al het donkere hout maakt deze zoldering een prachtige vertooning. Overigens is deze pandâpâ met marmer bevloerd, en stijgt men er naar op langs breede trappen [1]).

Achter de pandâpâ bevindt zich een lange open galerij, die bij groote feesten als eetzaal dient, en links daarvan, tegen den achtermuur der Pelataran, het theehuis, patéan, waarin de thee voor des Sultans gasten bereid wordt. De gansche linkerzijde van de ommuurde ruimte is belend door de groote stallingen voor 's Vorsten rijpaarden, waaronder men schoone exemplaren van de edelste rassen aantreft. Rechts van de pandâpâ liggen naast elkander de gedong koening of het gele huis, en de dalem of prâbâjâsâ. De eerste is de eigenlijke woning van den Sultan, de tweede die zijner Sultane favorite, maar officiëel als verblijf van den Sultan erkend. Onder de kleinere gebouwen wekken de verblijven der honden bevreemding, daar de Moslem die dieren als ten hoogste onrein beschouwt.

[1]) Zie vooral v. Rijckevorsel, Brieven uit Insulinde, bl. 81.

In dit onschendbaar verblijf is de Sultan alleen door vrouwen omgeven en mannen mogen het slechts bij uitzondering en nooit onaangemeld betreden [1]), maar het is tevens voor hem een soort van gevangenis; want door de contracten met de Nederlandsche Regeering is het hem ontzegd buiten zijne residentie te vernachten, eene bepaling die ten doel heeft het bezoek der heilige grotten te voorkomen, waarin meermalen Javaansche vorsten uit den gewaanden omgang met de Njai Lårå Kidoel de inspiraties geput hebben, waardoor zij tot verzet tegen het Nederlandsch gezag werden aangevuurd [2]).

Achter de woonhuizen van den Sultan, en dus verder westwaarts, spreiden eenige hooge sawo-boomen [3]) hunne schaduw aan den rand van een park met velerlei planten en bloemen, vijvers en tempeltjes, waartusschen hier en ginds de witte woningen uitkomen, in welke de vrouwen en goendiks en het gansche vrouwelijke hofpersoneel zijn gehuisvest. Dit is dus de harem of kapoetrèn, die voor alle mannen, behalve den Vorst, onverbiddelijk gesloten is. Dit neemt echter niet weg dat de Sultan aanzienlijke gasten niet zelden in tegenwoordigheid van zijne wettige vrouwen en dochters ontvangt, en vele Europeanen in de gelegenheid zijn geweest de schoonheid der dames van het Jogjasche hof te bewonderen [4]). De heer van Rijckevorsel ontmoette niet alleen bij den Sultan twee zijner echtgenooten, maar zag de geheele familie van den Pangéran Ngabéhi, die kort daarna, in 1877, tot Sultan werd verheven. Destijds was hij nog Kroonprins, en dus vermoedelijk gehuisvest in de Kadipatèn, die achter de stallen der rijpaarden in het oostelijk gedeelte van den kraton ligt, en waartoe de plangkoeng kadipatèn, een poort in den noordermuur van den kraton, beoosten de aloen-aloen, den toegang vormt [5]). De prins ontving zijne bezoekers recht huiselijk in de

[1]) Vgl boven, bl. 572 v. [2]) Zie Dl. II, bl. 259, 640, 666.

[3]) *Mimusops Kauki* L. of misschien *Mimusops Manilkara* Don., die op Java in tuinen gekweekt voorkomt en onder denzelfden naam begrepen wordt.

[4]) Vgl het portret van drie Jogjasche prinsessen in „Eigen Haard," 1875, n° 36, waarbij ik een bijschrift voegde, onder den titel: „de Javaansche gratiën."

[5]) „Pangeran Ngabéhi" is eigenlijk de titel van den oudsten der uit goendiks

voorgalerij van zijn woonhuis, in het gezelschap zijner eenige vrouw, eene Javaansche schoonheid van den eersten rang, en van vijf dochters, waarvan drie volwassen waren. De vrouw is eene dochter van den bekenden Sentot [1]); zij werd bij eene Europeesche familie opgevoed, moet twee huwelijksaanzoeken van Europeanen ontvangen hebben, en werd eerst in den echt verbonden met Prins Pakoe Alam [2]), maar liep na drie dagen van hem weg en vluchtte tot den Kroonprins. Deze nam haar zelf tot echtgenoot en stelde Pakoe Alam tevreden door hem in ruil eene zijner zusters aan te bieden. Bij het bedoelde bezoek had de Ratoe boven haar lichtbruine sarong een kleed van violet met goud doorwerkt; de prinsesjes droegen allen groen satijn met goud. De schitterende zwarte oogen deden schier den glans der diamanten tanen, die in de zwarte haren waren gevlochten. Het geheele huis, tot zelfs de badkamers toe met hun waterspuwenden steenen olifant, werd aan de Europeesche gasten vertoond, waarvan de voornaamste de Ratoe zelve, vijf andere de jonge prinsessen aan den arm door het gansche paleis rondvoerden [3]). Zeker mag men uit dit alles opmaken, dat onder den tegenwoordigen Sultan de ouderwetsche deftigheid van het Jogjasche hof groot gevaar loopt, en wellicht vele belachelijke gebruiken, die daar zoo lang gehandhaafd werden, allengs zullen worden afgeschaft. Wie weet, hoevele schreden op dien weg misschien reeds sedert 1877 zijn gedaan!

Wij hebben nog slechts een klein gedeelte van den kraton bezocht, maar de bouwvallen die er een groot deel van bedekken, trekken ons niet aan, en van de pradjoerits, wier wijk in het zuidwestelijk gedeelte ligt, hebben wij reeds meer dan genoeg gezien. Meer belangstelling verwekken de wijken der werklieden die aan den dienst van den kraton verbonden zijn en eigenlijk eene klasse van erfelijke ambtenaren vormen. Zij maken op zich

---

geboren zonen, die in den kraton een afzonderlijk verblijf heeft, de Ngabéan. Maar ik geloof te mogen aannemen dat de Pangéran Ngabéhi, nadat hij in 1872 tot Kroonprins was verheven (zie Dl. II, bl. 669), zijn verblijf naar de Kadipatèn heeft overgebracht.

[1]) Zie D. II, bl. 646, 652, 656, 660 v. [2]) Zie D. II, bl. 670.

[3]) v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 81—83.

zelven eene kleine stad uit, waarin de meest verschillende beroepen, soms met niet geringe kunstvaardigheid, worden uitgeoefend, en waarin de zoon onveranderlijk hetzelfde ambacht drijft als zijn vader. Naast het werk der goud- en ijzersmeden, der timmerlieden en metselaars, der kleermakers en huisschilders, verdienen onderscheidene eigenaardig Javaansche zaken die hier gemaakt worden, met een woord vermelding. Fraai gedamasceerde lansen en krissen, keurig snijwerk in hout, kolossale pajongs, vooral ook de kostbare, maar altijd gedrochtelijke wajangpoppen, behooren tot de voortbrengselen der Javaansche industrie, die nergens beter dan in de vorstelijke kratons vervaardigd worden.

Er is echter in den kraton nog één gebouw dat wij niet onbezocht kunnen laten, tenzij wij ons bloot willen stellen aan het gewone verwijt, dat den reiziger treft die zich vermeet een enkele gevierde merkwaardigheid over te slaan, — dat hij het voornaamste verwaarloosd en eigenlijk zoo goed als niets gezien heeft. Ik bedoel het beroemde waterkasteel, eene der talrijke stichtingen van den bouwlustigen Sultan Amangkoe Boewânâ den tweeden, die in 1792 de regeering aanvaardde [1]). De inrichting van het kasteel maakt het waarschijnlijk, dat het tot een toevluchtsoord der vorstelijke familie bij opstand of oorlog bestemd was. De overlevering zegt dat het ontworpen werd door een Spaansch of Portugeesch ingenieur, die als schipbreukeling op het zuiderstrand was geworpen; maar het echt Javaansch karakter van het gebouw schijnt daarmede in strijd. Ofschoon het thans in een staat van diep verval verkeert, heeft het toch, ten deele juist daarom, iets pittoresks en aantrekkelijks, dat het een bezoek dubbel waardig maakt [2]).

Het gebouw, dat bij de Javanen den naam Taman-sari, d. i. bloemtuin of lusthof, draagt, ligt ongeveer in het midden der westelijke helft van den kraton, ten zuidwesten van de kapoe-

---

[1]) D. II, bl. 509.

[2]) Afbeeldingen van dit gebouw vindt men bij Thorn, Memoir, tegenover bl. 292, en bij Buddingh, N. O. I., I, tegenover bl. 252. Onder de menigvuldige beschrijvingen is die van Rogge, t. a. pl., zeker wel de nauwkeurigste. Vgl. ook d'Almeida, Life in Java, II, bl. 126, die er echter zeer ten onrechte Daendels bij te pas brengt.

trèn, en ten zuidoosten en oosten van de ngabéan of het paleis van den Pangéran Ngabéhi [1]), dat door een afzonderlijken ingang in den vorstelijken kratonmuur, de plangkoeng ngabéan, met de buitenwereld gemeenschap heeft. Ook het waterkasteel kan men rechtstreeks van buiten bereiken door een rechten weg die er heenvoert van de plangkoeng Taman-sari, een ingang in den noordelijken kratonmuur, ten westen van de priesterwijk. Het gebouw ligt op een terrasvormig eiland, in een uitgestrekten vijver die het van alle kanten omringt, en om dit eiland te bereiken, is er geen ander middel dan twee tunnels of onderaardsche gangen, die onder den vijver doorvoeren, zoodat men beginnen moet met 24 treden af te dalen. De tunnels verkeeren sedert lang in zeer vervallen toestand en zijn half gevuld met water, maar er zijn steeds Javanen bij de hand die gaarne hunne schouders leenen om vreemdelingen er door te dragen, die zich niet door de aanwezigheid van tallooze vleermuizen, hagedissen en andere dierlijke bewoners van zulke vochtige en donkere verblijven laten afschrikken. Maar bevatten de tunnels te veel water, de vijver zelf bevat te weinig, en is op sommige plaatsen zoo modderig en zoo volgegroeid, dat hij bijna het aanzien heeft van een moeras. De tunnels ontvangen licht en lucht door vier torentjes, die zich uit den vijver omhoog heffen. Het kasteel heeft een verdieping en zware, doch op vele plaatsen gebarsten muren. Daar het onbewoond is en niemand er zich om bekreunt, kan men het vrij binnentreden, de half vergane trappen op- en afwandelen en de tallooze grootere en kleinere, zonder eenige regelmaat gebouwde en op de ingewikkeldste wijs verbonden vertrekken bezoeken. De eenmaal prachtige versiering heeft veel geleden, maar overal ziet men aan deuren en vensters en balken nog overblijfselen van beeldhouwwerk en verguldsel. In een der kamers staat nog een gedeelte van een verguld ledikant, waarin een der oude vorsten [2]) moet geslapen

[1]) Zie D. I, bl. 664.

[2]) Volgens Rogge de stichter van Jogjakarta, volgens Buddingh, I, bl. 253, de stichter van het vorstenhuis van Mataram, volgens d'Almeida, p. 128, Sultan Amangkoe Boewana IV, ofschoon uit bl. 232 blijkt, dat hij Amangkoe Boewana II bedoelt.

hebben, en waarvan, naar men meent, zelfs de aanraking ongeluk brengt.

De tuinen rondom het gebouw, deels op het eilandje, deels op den anderen oever van den vijver gelegen, verkeeren eveneens in een staat van diep verval; de tempeltjes, de badplaatsen met gemetselde waterbakken, de steenen beeldjes die tot fonteinen gediend hebben, alles is begroeid met varens en slingerplanten en bezit slechts het schilderachtige van een bouwval. Eén punt verdient nog bijzondere vermelding; het is een ronde, tamelijk hooge toren, die op het westeinde van het eilandje is opgericht en bekend is onder den naam van „de Doolhof." Om er in te komen heeft men geen ander middel, dan door drie met water gevulde kanalen, zoodat men zich van een schuitje bedienen moet. Behalve deze ingangen te water, zijn er in den buitensten ringmuur slechts hooge vensters. Is men nu in den toren aangeland, dan bevindt men zich tusschen twee muren, waarvan de binnenste slechts ééne deur heeft. In de groote tusschenruimte zijn een aantal trappen en gangen, maar steeds wordt men weder naar hetzelfde punt teruggevoerd. Intusschen geniet men van de hoogste vertrekken een verwonderlijk schoon uitzicht. Men overziet er den geheelen kraton en de daarombeen liggende stad; in het zuidoosten rust de blik op de dichte bosschen van het Zuider-gebergte en in het noorden ziet men de vlakte langzaam oprijzen naar den Merapi, wiens trotsche kruin zich in de wolken verliest.

De vijver die het waterkasteel omgeeft, is oostwaarts door een breed kanaal verbonden met een tweede bassin, waarin, achter de stallingen der rijpaarden, het Kenanga-eiland (Poelo kenângå) [1]) ligt, en hierop verrijst een ander slechts onder het water door toegankelijk gebouw, van veel jonger dagteekening, uit een toren van aanzienlijke hoogte en een door wallen met kleine bastions ingesloten ruimte bestaande [2]). Een weinig be-

[1]) De naam is ontleend aan de *Cananga odorata*. Zie D. I, bl. 598.

[2]) Rogge beschrijft dat gebouw in het geheel niet, maar het komt voor op zijn platten grond. De eenige mij bekende schrijver die er melding van maakt, is Thorn, t. a. p., die het tijdens het bestuur van Raffles nog in aanbouw zag. Bleeker, T. v. N. I., 1850, II, bl. 8, heeft Poelo kenângå met het waterkasteel verward.

westen dit tweede bassin is het verbindingskanaal overbrugd voor den weg die over de zuidelijke aloen-aloen naar de plangkoeng gading, de poort in den zuidelijken kratonmuur, voert. De zuidelijke aloen-aloen is veel kleiner dan de noordelijke, maar op dezelfde wijze ingericht, zoodat ook hier noch sitinggil, noch bangsal witånå, noch waringins in het midden ontbreken, terwijl aan hare westzijde de stal voor des Sultans olifanten paalt, dieren die op Java vreemd zijn en hier alleen gehouden worden om de staatsie bij groote optochten te vermeerderen. De plangkoeng gading is de laatste poort in den kratonmuur die mij te vermelden bleef; want de poort die nog in den oostelijken muur gebouwd werd, is sedert lang weder dichtgemetseld.

Wij besluiten onze bezichtiging van Jogjakarta met een vluchtigen blik op het verblijf van Prins Pakoe Alam. Ook zijn kraton beslaat een uitgestrekt terrein en heeft eene buitenpoort, Kidangan, en eene binnenpoort, Dånåwårå geheeten, en bij deze poorten ziet men bij plechtige gelegenheden de troepen paradeeren die onder 's prinsen bevelen staan. De merkwaardigheden die men hier den bezoeker toont, worden door een reiziger aldus opgesomd: „een merkwaardig boek, een paar wapens, een vuil staatsiebed en een oranje vaandel." Het bedoelde boek bevat een geslachtsregister der familie en een aantal gedichten, door de voorzaten van den Prins vervaardigd. Het boek is omstreeks twee voet hoog, zeer dik en gebonden in leder, met goud en edelgesteenten ingelegd. Het wordt door twee man binnengebracht en niet geopend voordat twee gele satijnen kussens onder den rug zijn gelegd om alle beschadiging te voorkomen [1]).

Is de hoofdstad rijk aan merkwaardigheden, niet minder zijn het hare omstreken, die over een grooten omtrek met vorstelijke paleizen, lusthoven, badplaatsen en graven, grootendeels geheel vervallen, bedekt zijn. Wij zullen ze niet allen bezoeken, maar ons bepalen tot de belangrijkste, en daar wij ons juist aan het oosteinde der Negårå bevinden, zullen wij het eerst een blik werpen op Poerwåredjå en Rĕdjå Winangoen, welke plaatsen

[1]) Buddingh, N. O. I., I, bl. 255; v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 84; d'Almeida, Life in Java, II, 162.

beide een paar kilometers ten oosten der stad en op nauwelijks een kilometer afstands van elkander gelegen zijn. Bij Poerwåredjå, aan de Kali Keljawoeng, omstreeks twee kilometers ten zuiden van het reeds vermelde Gowok, ziet men de ruïnen van een uitgestrekten kraton, maar zij bieden niets dan een schilderachtig tooneel van verwoesting, ten gevolge van de gewone worsteling der tropische vegetatie met de werken van 's menschen hand [1]). Het meer zuidelijk gelegen Rĕdjå of Ardjå Winangoen is een lusthof in de manier van het waterkasteel, met terrasvormigen aanleg, vijvers en fonteinen, en een kloosterachtig gebouw met een ingang die door een monsterkop met uitgestoken tong is gekroond, en een paar groote en vele zeer kleine vertrekken, die nog slechts door zwaluwen en vleermuizen bewoond worden, en geheel door slinger- en woekerplanten bedekt zijn [2]). Vandaar hebben wij weder een paar kilometers in zuidwaartsche richting af te leggen naar Pasar-Gedé, 3½ paal van de hoofdplaats, en eenigermate als een voorstad daarvan te beschouwen. Het is een marktplaats, zooals reeds de naam aanduidt, en volgens de verzekering van Poerwå Lelånå wonen er vele Javanen, hadji's of santri's, die grooten rijkdom bezitten en die, in weerwil van het in den Koran uitgesproken verbod om geld op rente uit te zetten, aan andere Javanen, Chineezen en zelfs Europeanen, kleine voorschotten geven tegen 40 tot 100 pCt. in het jaar, en voor 't overige hunne schatten in den grond begraven. Van den kraton hier door Senåpati, den stichter van het Mataramsche rijk, gebouwd en door Sultan Ageng verfraaid en vergroot [3]), is thans weinig meer overig, maar de Astana of begraafplaats wordt nog steeds met eenige zorg onderhouden [4]), ofschoon de aardbeving van 1867 hier groote verwoesting heeft aangericht. De begraafplaats bestaat uit verschillende hoven, omringd door muren wier poorten met snijwerk versierd zijn, en die onder houten, door

[1]) D'Almeida, Life in Java, II, 120.

[2]) D'Almeida, t. a. pl., 122 vv.; Junghuhn, Reisen, 1, 75, en T. v. N. I. VI. 2. 368. Laatstgenoemde schrijver geeft de verminkte namen van drie andere vervallen lusthoven, allen in de onmiddellijke nabijheid van Redja Winangoen.

[3]) Zie D. II, bl. 259, 340. [4]) Zie boven, blz. 475.

priesters bewaakte gebouwen de graven van het regeerend vorstenhuis en van enkele vroegere vorsten bevatten. Het voornaamste en meest geëerde dier graven is dat van den Senâpati zelven [1]). Na drie hoven te zijn doorgegaan komt men in eene ruimte waar de graven terrassen vormen, die als trappen boven elkander liggen, en overdekt zijn door een latwerk dat met wit katoen behangen is, wat hun het voorkomen van ouderwetsche ledikanten en aan de geheele ruimte het aanzien van een groote slaapzaal geeft. De gordijnen blijven hangen tot ze vergaan zijn, doch er worden van tijd tot tijd nieuwe over. heen gespannen. Van deze plaats afdalende, komt men aan een kleinen, vierkanten vijver, onder een pannen dak, dat de daarin levende heilige visschen en heilige schildpadden overschaduwt. De visschen zijn een soort van meervallen, door de Javanen ikan léléh genoemd [2]); de schildpadden zijn wit van kleur, wat als iets zeer bijzonders beschouwd wordt.

Eene andere merkwaardigheid van Pasar gedé is een gladde blauwe steen, vier en een halven voet lang en bijna vier voet breed, die in de nabijheid der begraafplaats op een door vier prachtige waringins overschaduwd plekje ligt. Men ziet in dezen steen twee langwerpige afdrukselen, in de manier van de door Bonnivard's voeten in den bodem van het kasteel van Chillon uitgeholde, en die het volksverhaal beweert dat er door de beenen van een zittend mensch in gesleten zijn, hetzij van een Sultan die dien steen bestendig als dampar gebruikte, hetzij van een Europeeschen schipbreukeling, die op last van een der Sultans door een keten aan dien steen zou geklonken zijn. Het laatste is zeker meer in overeenstemming dan het eerste met de zonderlinge opschriften, die met ontzettend veel moeite en geduld in den steen gesneden en over het geheel nog zeer goed leesbaar zijn. In een vierkant staan om de vermelde sporen heen de woorden: ad aeternam | memoriam | sortis | infelicis. Om

---

[1]) Zie Sterrenberg bij de Jonge, Opkomst, X, 45; T. v. N. I., 1860, I. 214, en Poerwâ Lelânâ.

[2]) Zie D. I, bl. 212. Over de witte schildpadden verdient Teysmann, in N. T. v. N. I., VIII. 267 v., nagelezen te worden.

dit vierkant leest men in een kring: ainsi va le monde | zoo gaat de wereld | cosi va il mondo | ita movetur mundus. En deze kring is weder omgeven door een vierkant, door de volgende uitdrukkingen gevormd: in fortuna consortes indigni valete | quid stupeatis insani | videte ignari et ridete | contemnite vos contemtu vere digni. Uit eenige onder en boven deze laatste volzinnen geplaatste afzonderlijke letters en woorden is niets te maken. Het geheel heeft een zeer raadselachtig voorkomen en heeft tot velerlei legenden aanleiding gegeven; een bevredigende oplossing van het raadsel is echter nooit gevonden. De zaak wordt niet duidelijker door den zwaren steenen vijzel die naast den steen is geplaatst, en in wiens voetstuk eenige holten zijn, die drie steenen ballen van verschillende grootte en kleur bevatten [1].

Van Pasar gedé vervolgen wij onzen weg naar het vier palen verder gelegene Plèrèd, dat, ten zuidwesten van de hoofdstad, door de Oepak bespoeld wordt. Hier liggen de ruïnen van een ouden, door Sultan Ageng gestichten kraton, dien wij reeds in de geschiedenis van den krijg met Dipå Negårå leerden kennen, toen hij langen tijd het middelpunt van den weerstand was. Behalve de overblijfselen der 20 voet hooge muren, geheel door dicht en zwaar geboomte overschaduwd, is er niets meer dat onze aandacht trekt [2]. Maar wij moeten van ons verblijf te Plèrèd gebruik maken tot een uitstapje naar de zuidkust, om eenige merkwaardige plaatsen te leeren kennen, die wij van hier het gemakkelijkst bereiken kunnen. Zij liggen in eene tot de regentschappen Kalasan en Bantoel, en dus tot Mataram gerekende strook lands, die, daar zij zich langs de overzijde van de Oepak uitstrekt, volgens de natuurlijke indeeling der Residentie eer tot Goenoeng Kidoel zou moeten behooren. Het is echter een strook van eenigszins bijzondere natuur, bedekt met eene reeks van ruggen en voorheuvelen, die in meestal noordwestelijke

[1] Junghuhn, T. v. N. I. VI. 1. 370 en Reisen, S. 76; d'Almeida, t. a. p., 107—118; v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 85 v.; Buddingh, N. O. I., I. 254 v. Van den genoemden steen geeft laatstgemelde een afbeelding en eenige ophelderingen in T. v. N. I. II. 1. 46. Vgl ook nog eene aanteekening ald. bl. 201.

[2] Brumund, Indiana. I. 229; Weitzel, Oorlog op Java, I, 269. Vgl. boven D. II, bl. 645.

richting van het gebergte uitstralen en zijn hoogst onregelmatigen, zachtkens oprijzenden en slechts met gras en struikgewas of kleine boschpartijen getooiden voet vormen, terwijl de kleine, vlakke bochten die ze vaneen scheiden, overal aan de rijstkultuur zijn dienstbaar gemaakt.

Op één dezer ruggen, 5¼ paal van Plèrèd, ligt de vorstelijke begraafplaats Mâgiri of Imâgiri, eene der stichtingen van Sultan Ageng. Men doorwaadt de omstreeks 200 voet breede rivier, hetzij te paard of in zijn rijtuig, op ongeveer een paal afstands van deze plek, en na in de desa Imagiri te zijn afgestegen, beklimt men den bergrug langs 360 ongelijke treden, die zich bochtig naar boven dringen, en komt dan door een massieve poort op een kleine ruimte, waarvan in drie richtingen nog breedere trappen opstijgen. Die in het midden opgaande, ziet men weldra een vierkanten gemetselden vijver voor zich, waarin de geloovigen de voeten reinigen, en nog hooger geklommen, komt men door een tweede zware poort in een ommuurde ruimte, waarin op steenen paaltjes groote martavanen staan, alweder met reinigingswater gevuld. Steeds klimmende bereikt men vervolgens een derde poort, waarvan de djati-houten deuren met snijwerk versierd zijn. Men betreedt nu een ommuurden hof met nog altijd opstijgenden vloer, waarin een groot aantal aanzienlijke Javanen begraven liggen, die echter niet tot de vorstelijke familie behooren. In een volgenden, evenzeer ommuurden en door een poort afgesloten hof liggen een aantal Pangérans en in overdekte huisjes twee vrouwen van Sultan Ageng. Van hier leidt een derde poort naar den binnensten hof, waar, nevens eenige andere graven, door kaneel- en kruidnagelboomen overschaduwd, onder een oude vervallen loods het stoffelijk overschot van Sultan Ageng zelven rust. Heerlijk is van deze hoogte de blik op de blauwe zee, wier golven zich op een afstand van slechts drie uren tegen den steilen rotswand met donderend geraas te barsten storten; maar weinig verheffends biedt de aanblik der vorstelijke graven, steenhoopen door ruwe planken of hemels van madapollam overdekt. En ook de overige ommuurde plaatsen, rechts en links, die wij nog zouden kunnen bezoeken, evenzeer opge-

vuld met de graven van verscheiden Pakoe Boewånå's, van de eerste Amangkoe Boewånå's en van een groot aantal hunner familieleden, leveren al heel weinig aantrekkelijks op. In den eerbied dien de geringe Javaan voor de graven zijner voorvaderen koestert, schijnen de Vorsten slechts weinig te deelen; althans de uiterlijke teekenen daarvan in zorgvuldige bewaring en versiering worden geheel en al gemist. Het eenige wezenlijk schoone dat, behalve het prachtig uitzicht, Imågiri oplevert, is het geboomte dat de graven beschaduwt, waaronder vele nagasari's [1]), zoo geacht om hun geurigen bloesem, en eenige prachtige kruidnagelboomen, een gewas dat anders op Java niet wil tieren, maar hier den weligsten wasdom ten toon spreidt [2]).

Wij rijden van Imågiri 2¼ paal westwaarts, om op den weg te komen die van de hoofdplaats naar Mantjingan voert, en zetten dan den tocht nog 9¼ paal ver in zuidelijke richting voort. Mantjingan [3]) ligt ruim drie palen ten oosten van den zonderling gevormden mond van de Oepak, wier wateren, tegen het duinstrand stuitende, een groote zakvormige naar het westen gerichte ruimte vullen, terwijl zij zich slechts op één punt, ongeveer in het midden daarvan, een weg naar zee hebben gebaand. De berg Mantjingan, die achter de gelijknamige desa verrijst, is, om zoo te zeggen de hoekpijler van het Zuider-gebergte, of, beter wellicht, van het uitgestrekte, in zijn hoogste ruggen tot omstreeks 700 meters rijzende, plateau, dat zich van hier noordoostwaarts in de richting van Prambanan uitstrekt, aan zijn zuidrand tot Patjitan toe den steilen oever van Java zelven tot grens heeft, en aan zijn noord- en oostzijde met talrijke voorheuvels allengs in het dal der Sålå-rivier afdaalt.

Nog een paar palen oostwaarts van Mantjingan blijft het strand zandig en vlak, maar wordt door de steile berghellingen tot gedurig kleiner ruimte beperkt. Aan den voet van een dezer

[1]) *Mesua ferrea.*

[2]) Brumund, Indiana, I. 222—241; Junghuhn, Reisen, 86; Teysmann in N. T. v. N. I., VIII. 269 v.

[3]) In 1880 is volgens de Ind. dagbladen een plan geopperd om te Mantjingan eene haven te maken. Of het onderzoek voldoende uitkomsten heeft opgeleverd, is mij niet bekend.

hellingen treedt, in een kleine met gras en kruiden begroeide strook lands tusschen de rots en het duin, de warme bron Karang panas te voorschijn, die een bijzondere sterke lucht van zwavel-waterstofgas ontwikkelt, en die een der Sultans in een diep vierkant bekken heeft doen insluiten en met een soort van koepel overdekken [1]). In hare nabijheid, nog wat meer oostwaarts, vormt zich een rotsige uitlooper van het gebergte, welks schedel met Pandanus litoralis en andere struiken gekroond is en in welks naar zee gekeerd einde eene opening ter breedte en hoogte van 6 à 7 voet wordt gevonden, die den toegang geeft tot eene der schoonste druipsteengrotten van Java. De ingang is beschaduwd door vruchtboomen, die de rots in hoogte overtreffen. De grot is scheef, onregelmatig getand, 15 voet lang, 7 voet breed en nergens meer dan 10 voet hoog; maar van haar gewelf hangen tallooze blauwachtig witte, uit concentrische lagen gevormde stalaktieten af, in den vorm van ijskegels, orgelpijpen of kleine pyramiden. De wanden der grot hebben den vorm van zuilen, van elkander gescheiden door diepe kloven, waarin van de punten en tanden aan 't gewelf altijd door water druppelt, zoodat een natuurlijk druip- of regenbad ontstaat, en het is aan dit verschijnsel dat de grot haren naam van Karang trètès, druipende grot, te danken heeft. Het kalkhoudende water zet zich deels in den vorm van kleine trappen op den bodem af, en verzamelt zich deels in kleine bekkens, vanwaar het zacht murmelend naar buiten vloeit. Aan den ingang der grot groeien varens en mossen, die van onderen op door het kalkwater geincrusteerd zijn, zoodat zij van boven nog groenen en groeien, terwijl zij aan het benedeneinde reeds in een steenmassa zijn overgegaan. Dit nu is de beroemde grot der Ratoe Lårå Kidoel, met wie, zooals de legende wil, de stichter van het huis van Mataram in de nauwste betrekking leefde, en wier raad en omgang ook de latere vorsten

[1]) Junghuhn, Reisen. 83, en in T. v. N. I., IV. 2, 102. Men noemt die bron ook Karang Wèdang (Kussendrager, Java. 238). Roorda van Eysinga, Ld. en Vk., III. 3. 123, heeft dien naam abusievelijk overgedragen op de grot Karang trètès, en van der Aa, N. O. I., IV. 241, heeft zich daardoor laten misleiden om het bestaan van twee afzonderlijke grotten, Karang Wèdang en Karang tritis (lees trètès), aan te nemen.

van dat huis hier vaak kwamen zoeken. Zij hadden zelfs met dat doel nabij de grot eene woning voor zich laten bouwen, waarvan de overblijfselen nog in eenige muurbrokken en een waterput voorhanden zijn.

Van Mantjingan gaat onze reis naar Plèrèd terug, terwijl wij vandaar langs een weg van 7½ paal lengte, die rechtstreeks naar Jogjakarta voert, de hoofdplaats weder bereiken.

Wij zouden thans in den omtrek der stad ook eene of meer sirammans of badplaatsen kunnen bezoeken, gevoed door stroomen van levend water en door fraaie plantsoenen omringd [1]), of de plek kunnen in oogenschouw nemen die jaarlijks, drie dagen achtereen, het doel is der samenkomst van duizenden bedevaartgangers, ouden en jongen, mannen en vrouwen, Javanen en Chineezen, ten einde zich te reinigen en voor ziekten en rampen te behoeden door te baden in het in waarheid alles behalve reine water der Kali Winoengan, een riviertje dat uit de samenvloeiing van eenige de hoofdplaats besproeiende beken gevormd wordt en zich met de Oepak dicht bij haren mond vereenigt [2]). Doch het minder belangrijke mag slechts even worden aangeduid, waar nog zooveel gewichtigs onze aandacht vergt.

Wij verplaatsen ons derhalve naar den Goenoeng Gamping, een groep van woest dooreengeworpen kalkrotsen, die drie palen ten westen van Jogjakarta plotseling tot een hoogte van omstreeks 900 voet uit de vlakte oprijzen. Vervaarlijke rotsbrokken, deels steil opgericht, deels schuin over elkander liggende, zoodat diepe holen en kloven gevormd worden, vertoonen zich als het puin van een ingestort gebergte, zonder eenige orde opgestapeld. Uit het midden verheft zich een torenvormige rots met geelachtig witte wanden, vol diepe spleten, schier loodrecht tot een hoogte van omstreeks 150 voet. Overigens is de geheele massa, met al hare uithollingen en duistere diepten, met een dik, ondoordringbaar, met duizend bloemen getooid plantenkleed overtogen. Piperaceeën

[1]) Zulk een badplaats wordt beschreven door d'Almeida, t. a. p. 132. Zij schijnt eene andere te zijn dan de badplaats van den Sultan, die op de topographische kaart der Residentie nabij het zuidwesteinde der stad is aangeduid.

[2]) T. v. I. T. Ld. en Vk. XXV, bl. 213.

en Cissus-ranken klimmen langs de steile hellingen omhoog, en Begonia's en andere sappige planten in de grootste verscheidenheid versieren den ingang der geheimzinnige holen. Aan den zuidelijken voet dezer rots is eene groef waar de Javanen kalk breken, die in kleine, door karbouwen getrokken karren verzonden wordt en tot in wijden omtrek in de behoefte aan dit materiaal voorziet. De naam van den berg is daaraan ontleend; want gamping is de Javaansche naam der kalk.

Op kleinen afstand naar het zuiden heen ligt een tweede meer afgeronde kalkberg, wiens kruin met de prachtigste waringins begroeid is en wiens zuidelijke helling loodrecht naar beneden daalt. Aan dien wand sluiten zich eenvoudige, door verschillende ingangen doorbroken en een vierkante ruimte omvattende muren aan, waarop zich de overblijfselen van eenige kleine, op terrasvormig verhoogden bodem opgerichte gebouwen vertoonen. Boven de ingangen zijn overal nog de sporen van symmetrische, in de kalk gehouwen en met levendige kleuren getooide figuren zichtbaar. Het is weder de ruïne van een voormalig lustslot die wij hier voor oogen hebben.

Een tweede heuvel, die zich ten zuidoosten van den Goenoeng Gamping verheft, draagt eene dergelijke ruïne op zijne kruin. Het is een vierkant, omstreeks 30 voet hoog, door verschillende muren omgeven gebouw, dat in een onder- en bovenkamer verdeeld is. Twee van buiten aangebrachte trappen voeren naar het bovenvertrek en vereenigen zich vóór zijn ingang tot een klein plat. De leuningen dezer trappen zijn met fraai uitgevoerde figuren van sphinxen en krokodillen getooid. De plaats voor dit lustslot was uitstekend gekozen, en wie den moed heeft zich door het struikgewas en de slingerplanten een weg te banen, kan nog, als hij door de vier openingen, in den muur van het bovenvertrek aangebracht, zijn blik over de vruchtbare vlakte laat weiden, door

„'t Aardrijk van vloed doorwaad,
„Waar kruid en boom beblaad
„Bij 't blijde bloemken staat,
„Zijn oog op lust onthalen."

Nog verder naar het zuiden en westen strekken zich met in het al-

gemeen zuidwaartsche richting nog een aantal reeksen van kalkheuvelen uit, die zich slechts tot een hoogte van een paar honderd voet verheffen. Zij bedekken westwaarts het terrein tot aan den oever van de Prågå, maar bereiken nergens het zeestrand. Deels uit kalk, deels uit een fijne zandsteensoort gevormd, zijn zij in 't oogloopend kaal en waterloos en slechts schraal met grassoorten begroeid. Van deze hoogten blikt men neder in het van 15 tot 30 en meer voeten diepe bed van de Prågå, dat op vele plaatsen de opvolging der lagen waaruit de bodem bestaat, duidelijk vertoont. Onder een laag van vruchtbare bruine aarde ligt er eene van grauw zand, gevolgd door zandsteen-conglomeraten en eene witte, zachte zandsteensoort. Trachiet vertoont zich nergens in massa, maar trachietpuin is overal met de verschillende lagen samengekneed [1]).

Aan den oostelijken voet dezer heuvelen ligt Bantoel, op 8½ paal afstands van de hoofdplaats, waarmede het door een rijweg verbonden is. Wij volgen thans dien weg nog 7½ paal in zuidwestwaartsche richting door schier onafgebroken desa's, tot wij bij Serandakan de hier minstens 600 voet breede Prågå voor ons zien. Op een afstand van niet meer dan zes kilometers van den oceaan, welks golfslag tegen het zuiderstrand duidelijk hoorbaar is, stuwt hier de vroeger zoo onstuimige stroom zijne wateren over eene zandige, hoogstens drie voet diepe bedding kalm en gelijkmatig naar zee. Met een bamboezen vlot gaan wij de rivier over, waarna wij weldra Brosot, de hoofdplaats van het Pakoe-alamsche regentschap Karang Kemoening, bereiken. Wij vinden er een nette pasanggrahan, waar wij ons een weinig versterken voor den verderen tocht, die ons na nog 3½ paal te Galoer brengt, eene desa waarnaar dit regentschap voormaals genoemd werd, en die besproeid wordt door een riviertje, de Kali Galoer, dat de wateren van een ten noorden van den weg gelegen moeras naar den mond van de Prågå afvoert. Wij bevinden ons hier op een terrein van gelijken aard als de kuststrook van het aangren-

---

[1]) Junghuhn, Reisen, 76 ff.; Java, I. 134, II. 375, III. 326. Afbeelding van den G. Gamping op pl. X van den bij laatstgenoemd werk behoorenden „atlas van platen."

zende Bagelèn. De weg gaat door laag en moerassig land, dat door een breede zandige kust van de zee is gescheiden. Schoon wèl bevolkt en bebouwd biedt de streek geene schoone gezichten aan; zelfs de heuvelen van het zoo schilderachtige Kelir-gebergte vertoonen zich op te grooten afstand om eenige belangstelling te wekken [1]). Dezelfde weinig aantrekkelijke tooneelen zouden ons blijven vergezellen, indien wij den bijna lijnrechten, evenwijdig met het strand loopenden weg vervolgden tot Glaheng, dat 12¾ paal van Galoer en nog slechts ¼ paal van de Bagelènsche grens, hier door de Bågåwåntå gevormd, verwijderd is [2]).

Daar wij Bagelèn reeds kennen en vooral het Jogjasche gedeelte van het Kelir-gebergte wenschen te bezoeken, gaan wij van Galoer noordwaarts, naar het 8¾ paal verwijderde, aan den rechteroever der Prågå liggende Sentålå, de hoofdplaats van het gelijknamig regentschap. Op kleinen afstand vandaar liggen de hoofdplaatsen van twee andere der kleine regentschappen waarin dit gedeelte van Jogjakarta gesplitst is, Pengasih ten westen en Nangoelan ten noorden. De eerste is door een weg van 4¼, de tweede door een van 5¾ palen met Sentålå verbonden. Beide liggen aan den voet van het Koelon-Prågå of Kelir-gebergte dat den geheelen noordwestkant van Jogjakarta en de aangrenzende deelen van Bagelèn en Kadoe bedekt [3]). Door de overigens met geen succes bekroonde onderzoekingen van de ingenieurs Arntzenius en van Dijk op het bruinkolenveld van Kali Sångå, dat zich over het noordelijke deel van Nangoelan en de aangrenzende deelen van Kali Bawang uitstrekt, is dat zelden bereisd gedeelte van Java wat nader bekend geworden [4]). Het gebergte rijst noch zoo plotseling noch zoo steil uit de vlakte op als de Goenoeng Kidoel, en wordt allengs hooger, tot het op de grens met Bagelèn eene grootste hoogte van ongeveer 1000 meters bereikt. Zijn kern bestaat uit trachiet of trachietbreccie, maar oud-tertiaire lagen, vol nummulieten en fossiele schelpjes, liggen tegen de bergwanden aan, ofschoon zij slechts over een beperkte oppervlakte aan den dag

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I., 1850, II. 12. [2]) Zie boven, bl. 187.
[3]) Vgl. boven, blz. 429, 432 en 552. [4]) Zie D. I, bl. 119 v.

komen. Zij zijn overdekt door regelmatige lagen zandsteen, mergel en infusoriën-kleisteen, en deze weder door dikke, bijna horizontale lagen van kalksteen, zoogenaamde grofkalk. Die kalksteenbodem neemt naar het zuiden allengs in hoogte af, tot hij overgaat in het lage en moerassige land dat het gebergte van het duinstrand scheidt en dat wij reeds leerden kennen. De trachietbreccie vervult een zeer eigenaardige rol. Zij is niet slechts overal als een mantel over het vaste trachiet verspreid, maar wordt ook op vele plaatsen als overdekking der tertiaire lagen aangetroffen, zoodat men, ofschoon geene kraters in de toppen der trachietbergen zijn waargenomen, toch tot de onderstelling gedrongen wordt, dat door jonge vulkanische werking, half gesmolten lava's, vol gloeiende brokstukken, zich met moeite een doorgang hebben gebroken.

Aan den minnaar van romantische natuurtooneelen is een wandeling door dit gebergte bijzonder aan te bevelen. De grillige vormen dier lange aaneenschakeling van spitse bergtoppen die het grensgebergte kenmerkt, zijn even belangwekkend als de prachtige vergezichten die zich, zoowel naar de zijde van Bagelèn als naar die van Jogja, voor het oog ontrollen, als men den kam heeft bestegen. Inzonderheid merkwaardig is de berg Kelir, waarnaar vaak het geheele gebergte wordt genoemd. In den vertikaal afgesneden kalkwand van dezen, 6½ paal westelijk van Nangoelan gelegen berg ziet men, links van het pad en een weinig daarboven, uit een grot die den vorm heeft van een cirkelsegment, een breeden stroom kristalhelder water vloeien, die den naam draagt van Kembang Sokah. Rechts van het pad stort deze beek zich met steilen val in een valleitje, waarin zij den naam van Kali Pringtali aanneemt. In den door dezen waterval schoongewasschen bergwand vindt men de sporen terug van bruinkoollagen, geheel van dezelfde soort als de op tien kilometers afstand en honderden meters lager gelegene bruinkolen van Kali Sångå. Dit getuigt voor eene groote verbreiding dezer bruinkolen, die, al zijn ze van geringe waarde, toch bij gebrek aan brandhout voor deze streek van eenig gewicht zijn, en tevens voor eene merkwaardige verscheuring van het terrein. Den weg verder

noordwaarts voortzettende, bereikt men weldra de op eenige honderden meters van elkander, niet ver van de desa Djoerangrang gelegen druipsteengrotten Sibendo en Semitro. De eerste is de ruimste. Een gang in westelijke richting voert naar een groote overwelfde zaal, uit welke twee andere gangen in zuidelijke richting dieper in het hart van het gebergte voeren. Het indringen in deze gangen wordt zeer bemoeilijkt door vernauwingen en modderpoelen; nu en dan hoort men het water in een afgrond nederstorten, en de bruggetjes van boomstammen die men passeeren moet, verkeeren in vervallen staat. De tweede grot geeft meer bezwaar bij den ingang, daar de bezoeker op handen en voeten moet kruipen, maar beloont de moeite doordien hier een aantal stalaktieten en stalagmieten tot zware, rijkversierde kolommen zijn samengegroeid. Echter zijn fantastische druipsteenvorming en fraaie lichteffecten aan beide gemeen [1]).

Djoerangrang ligt aan den zuidelijken voet van den Pager Goenoeng, en om den noorder voet van dien berg heen wendt zich de weg die van Jogjakarta naar Tjangkreb in Bagelèn voert [2]) en een halven paal voorbij de desa Tjebongan de Bagelènsche grens bereikt. Langs bedoelden weg naar de hoofdstad terugkeerende, vinden wij dien, op 7¼ paal afstands van Tjebongan, in de onmiddellijke nabijheid van de Prågå, gekruist door den weg die Sentålå en Nangoelan met het meer noordwaarts gelegen Bandjaran, het hoofddorp van Kali Bawang, verbindt. Van dit punt hebben wij nog 13¼ paal af te leggen om Jogjakarta weder te bereiken.

Terwijl de genoemde weg van de Prågå af door het regentschap Sleman voert, gaat de groote weg van Jogjakarta naar Soerakarta oostwaarts door het regentschap Kalasan. Tot aan de gelijknamige hoofdplaats heeft men 8¼ palen, en vandaar tot Prambanan op de Soerakartasche grens nog 2¼ paal af te leggen. Beide plaatsen zijn tevens halten op den spoorweg, die, op kleinen afstand van den postweg en ongeveer parallel daarmede

---

[1]) Van Dijk in Jaarboek van het Mijnwezen, Jg. I, D. I, bl. 172—188; T. v. N. I., VI. 4. 389 v.v.

[2]) Zie bl. 429.

loopende, sedert Juni 1872 de beide Javaansche hoofdsteden verbindt. En geen wonder! want die weg doorloopt eene plek die meer dan eenige andere van Java bezaaid is met de prachtige overblijfselen der Hindoekunst, die wij in het tweede deel van dit werk hebben leeren kennen. Die geheele, in merkwaardigheden zoo rijke streek is daar zoo uitvoerig beschreven, dat ik thans met eene verwijzing daarheen kan volstaan [1]).

Wij zouden thans onze denkbeeldige reis onmiddellijk naar Soerakarta kunnen voortzetten, ware het niet dat wij nog een blik behooren te werpen op het uitgestrekte regentschap Goenoeng Kidoel, dat, wel is waar, wegens zijn kleine bevolking en zijne armoede, uit economisch oogpunt weinig belangrijk is; maar dat in natuurlijke schoonheid nauwelijks voor eenig ander deel van Java onderdoet. Junghuhn schreef ergens, dat alleen de gedachte aan dit gebergte genoeg was om hem te doen terugdeinzen voor het denkbeeld om het verblijf op Java weder met dat in Europa te verwisselen [2]). De samenstelling van het zuidergebergte heeft groote overeenkomst met die van het Kelirgebergte, maar de tooneelen die het aanbiedt, hebben zeer veel eigenaardigs. Voor gewone reizigers heeft het echter weinig uitlokkends wegens gebrek aan wegen en onveiligheid door wild gedierte; in de geschiedenis van Java is het hoofdzakelijk slechts bekend als het laatste toevluchtsoord van wederspannige hoofden, die het Nederlandsch gezag tot het uiterste bleven trotseeren [3]). De voornaamste weg die er door voert en de eenige, niet eens altijd bruikbare, voor een wagen, snijdt het middendoor in over het algemeen zuidoostelijke richting, heeft een oostelijken zijtak naar Nglarang, dat in de Mangkoe-negåråsche enclave Ngawèn [4]) is gelegen, en naar Tjandi Prigi verder oostwaarts op de Soerakartasche grens, en eindigt aan de zuidkust in den zuidoosthoek der residentie bij Rongkob, dat langs dezen weg 50 palen van de hoofdstad verwijderd is. Dien weg volgende zullen wij voldoende gelegenheid hebben, om met de meest ka-

---

[1]) D. II, bl. 90—103, [2]) Java, II, bl. 374.
[3]) Zie Dl. II, bl. 483, 486, 491, 658, 660. [4]) Boven, bl. 591.

rakteristieke trekken van dit bergland bekend te worden [1]).

Wanneer men langs den weg die van de hoofdplaats, een weinig ten zuiden van den postweg naar Soerakarta, in oost-zuidoostelijke richting door het regentschap Kalasan voert, de van den Merapi komende Oepak overschreden heeft, komt men in het gebied der voorbergen van den Goenoeng Kidoel, tusschen twee zich daarvan afzonderende dwarsruggen, den Goenoeng Idjoe aan de linker-, den Goenoeng Blitaran aan de rechterhand. In de ruimte tusschen beide verheffen zich vele kleine, geisoleerde, uit zachten zandsteen bestaande heuvelen, als eilanden in den gestolden lavastroom, met vulkanisch zand overspreid. Inzonderheid rijst de steile Goenoeng Gompol dicht bij den weg van alle zijden vrij uit de vlakte op. De Goenoeng Blitaran, wiens noordelijke helling tot dicht aan dezen heuvel nadert, is langs de zijden bedekt met dicht bosch, hier en daar door alang-alang afgewisseld, en waarboven zich de kam als een witachtig grauwe, uit evenwijdige lagen gevormde rotswand ter hoogte van 20 à 30 meters verheft. Om den voet van den berg liggen eene menigte puinbrokken van verbazenden omvang tusschen de terraswijze aangelegde sawahs verspreid [2]).

Vervolgt men den weg nog een weinig verder, dan staat men bij de desa Pioengan, op omstreeks acht palen afstands van de hoofdstad, plotseling vóór den steilen wand, die de grens van het hoofdgebergte vormt, en langs welks voet zich een riviertje, de Kali Boentaran, kronkelt, in welks bed men de ontbloote lagen van kalkhoudenden zandsteen en lichtkleurige mergel gemakkelijk onderscheidt. Langs een steil bergpad stijgt men over dit laagvormig gesteente omhoog, tot men een 20 meters boven het riviertje de daaroverheen gespreide trachietbreccie bereikt,

[1]) Zij zijn ons bekend door Junghuhn, Reisen, S. 95—113, Java, I, 262—276, 342—344, II, 373—375, III, 60 v., 326 v.; Teysmann, N. T. v. N. I., VIII. 260—266, en van Dijk in Jaarboek voor het Mijnwezen, I, 1, 149 vv., 188 vv. Overigens bestaat er, zooveel ik weet, over dat merkwaardig land geen noemenswaardige literatuur. In den Atlas van Junghuhn's Java vindt men gezichten van den Goenoeng Séwoe en van de Zuidkust beoosten Rongkob.

[2]) Junghuhn, Reisen, 90 vv., die ook nog een paar bladzijden aan een verderen tocht door het Blitaran-gebergte wijdt.

waarvan de grens onmiddellijk in het oog valt, omdat zij een uitweg verleent aan langs den steilen bergwand afloopend bronwater. Overigens is de gansche helling met prachtig bosch getooid, slechts hier en daar afgewisseld met plekken die een lichteren tint aan het daarop groeiende alang-alang ontleenen. Heeft men, op eene hoogte van omstreeks 330 meters boven Pioengan, de kruin van den rand bereikt, dan geniet men een verrukkelijk gezicht. Naar het zuiden weidt het oog, zoover het reiken kan, over het golvende hoogland van Goenoeng Kidoel, dat zich vertoont als een onafgebroken woud, hier en daar echter in diepe ketelvormige of langwerpige laagten afdalende, om zich elders langs de helling van een steilen rotskam tot eene hoogte van 600 meters te verheffen. Blikt men daarentegen terug op den afgelegden weg, dan ziet men het bebouwde land voor zich met zijne lichtgroene rijstvelden, overal door het donkerder groen der ontelbare dorpsboschjes getijgerd, tot alles te zamen wegsmelt in het nevelig blauw dat aan den horizon den Merapi omhult.

Van den bergrand voert de weg in zuid-zuidoostelijke richting zachtkens afwaarts naar de 5 palen verder gelegen desa Semingkir, aan den zuider voet van het gebergte dat het noordelijk deel van Goenoeng Kidoel bedekt, en waarover de grens met Soerakarta getrokken is. De hoogste top daarvan, de Goenoeng Ngangleran, waarnaar de heer van Dijk aan deze geheele berggroep den naam van Ngangleran-gebergte heeft gegeven, verheft zich, vlak ten noorden van Semingkir, tot 680 meters en is uit trachietconglomeraat en breccie gevormd. Bij Semingkir splitst zich de weg. Volgt men oostwaarts den weg naar Nglarang, dan bereikt men weldra de desa Ngalang, in welker nabijheid de plek ligt waar men meende dat bruinkool gevonden werd, tot het onderzoek van den mijningenieur Arntzenius de illusie verstoorde [1]. Wij volgen echter den anderen tak van den weg, die zuidoostwaarts naar Wânâsari voert, de hoofdplaats van het regentschap. Die weg loopt door uitgestrekte djatibosschen en gaat bij Boender over de Kali Ojo, die zich later met de Oepak

[1] D. I, bl. 119.

vereenigt. Deze rivier ligt nog buiten het gebied der kalksteenbanken, die het zuidelijk deel van Goenoeng Kidoel bedekken, en is de eenige in deze streken die in den oostmoeson niet geheel opdroogt.

Wânâsari ligt op 23½ paal afstands van de hoofdstad in de uitgestrekte, slechts door geringe oneffenheden afgebroken hoogvlakte die het middendeel van Goenoeng Kidoel, tusschen het noordelijke Ngangleran-gebergte en den Goenoeng Séwoe of het Duizend-gebergte, inneemt. Het plateau meet van W. naar O. ruim 20, van N. naar Z. 11 kilometers en zal weinig minder dan 200 vierk. kilometers beslaan. Het helt zeer zacht naar het zuiden af en is grootendeels met alang-alang bedekt, waartusschen zich hier en daar boompjes van Papilionaceeën, inzonderheid de Butea frondosa met hare vuurroode bloemen, vertoonen, terwijl fraaie Cyperus-soorten de plaatsen aanwijzen waar poelen en moerassen onder het hooge gras verscholen zijn. Op deze hoogvlakte liggen slechts zeer enkele dorpen verstrooid. Na Wânâsari zijn de voornaamste Plajen en Semanoe. Het eerste ligt een weinig rechts van den weg, eer wij Wânâsari bereiken, in den noordwesthoek van het plateau, en is als districtshoofddorp in de plaats getreden van het iets meer noordelijk gelegen Awoeawoe, waar men van eene kleine hoogvlakte een schoonen blik heeft op al de bergreeksen die het plateau begrenzen, en waarachter zich in het noordelijk gebergte een paar hoogere, getande ruggen verheffen, die hier een dichte boschbekleeding, ginds naakte, steile rotswanden vertoonen. Semanoe is gelegen aan het vervolg van onzen weg, aan den rand van het Séwoe-gebergte, 4 palen van Wânâsari, en is slechts te bereiken door het overtrekken eener smalle, met varens en lycopodiën begroeide, door hooge boomen overschaduwde kloof, in welker diepte een bergstroom ruischt. In dit zuidoostelijk gedeelte is de vlakte meer bebouwd en heeft de alang-alang op vrij breede schaal voor sawahs plaats gemaakt.

Wanneer wij van Semanoe onzen weg in oostelijke richting vervolgen naar het 7¼ paal verder, op nog slechts 1¼ paal van de Soerakartasche grens gelegene Bedâjâ, betreden wij het

gebied van den Goenoeng Séwoe, een der merkwaardigste bodemformaties van Java. Het bestaat uit eene verbazend dikke, op zandsteen rustende kalkbank, dicht, hard en witachtig geel van kleur. Junghuhn berekent de dikte op minstens 400 voet, zoodat zij tot vijf- à zeshonderd voet klimt in de 100 à 200 voet hooge, halfbolvormige, ieder op zich zelf staande en volkomen op elkander gelijkende toppen, die het uitgestrekte terrein bij vele honderden bedekken, en daarom terecht den naam van Goenoeng Séwoe of Duizend-gebergte dragen. In de nu eens meer kom-, dan meer kanaalvormige holten tusschen deze heuvels, wordt bijna al het water dat hier valt, en dat niet kunstmatig wordt opgehouden, door trechtervormige gaten in den bodem, loewangs genaamd, verzwolgen. Slechts waar deze verstopt of niet geheel doorboord zijn, vindt men hier en daar eenig vocht in kleine ondiepe plassen of meertjes, maar het meeste wordt langs onderaardsche wegen naar zee gevoerd. Daar welt het, dikwijls op aanmerkelijken afstand van de kust, weder op, zoodat het indigoblauw der baren wankleurig wordt door het troebele, geelachtige mengsel dat er met kracht in opborrelt.

Een paar palen westelijk van Semanoe en op 16 kilometers rechten afstand van de zee, bevindt zich bij de desa Wilajoe een der diepst landwaarts gelegen loewangs, Soerong geheeten, waarin men, daar het dak gedeeltelijk is ingestort, zonder moeite afdalen en den kronkelenden waterloop, op een diepte van 23 meters onder den grond, over een afstand van omstreeks 30 meters volgen kan, totdat men stuit op een tweeden trechter of loodrechte schacht, die in den drogen tijd der bevolking het noodige water levert, dat met een bamboe van wel zeven meters lengte wordt geschept. Het water dezer loewang komt verder oostwaarts in een verdieping van den bodem weder te voorschijn, maar slechts om op korten afstand andermaal en nu voor goed te verdwijnen.

Aan den linkeroever van de Oepak, dicht bij den mond, met den berg Mantjingan aanvangende, heeft de Goenoeng Séwoe aanvankelijk slechts een geringe breedte, die echter weldra tot ongeveer tien kilometers toeneemt; verder oostwaarts echter wordt het gebergte

gedurig breeder, daar de binnenrand, langs het plateau, niet recht oostwaarts gaat, maar een neiging heeft naar het noorden, en de buitenrand, langs de zee, een veel sterkere neiging naar het zuiden. Daarbij omvleugelt het, nabij de grens van Soerakarta gekomen, de geheele oostzijde van het plateau, tot het stuit tegen den 790 meters hoogen Goenoeng Pangoeng, een top van het Nganglerang-gebergte, die ten noordoosten van het plateau, juist op de grens van Jogjakarta met Soerakarta, verrijst. Op dit punt zijner grootste ontwikkeling zal de Goenoeng Séwoe omstreeks 30 kilometers breed zijn. Aan de zuidzijde valt dit merkwaardig gebergte steil in zee; zijne grens is als het ware loodrecht afgekapt en zelfs de bolvormige heuvelen, voor zoo ver zij zich in de nabijheid van den oceaan verheffen, zijn aan de zeezijde scherp doorgesneden, zoodat de hoogte van den rotsmuur van 60 tot meer dan 100 meters afwisselt, naar gelang hij òf door de doorsneden der heuvelen òf door de lagere tusschenruimten gevormd wordt. In weerwil van het wegzakken des waters zijn de heuvelen tot aan den scherpen rand overal met hetzelfde liefelijke plantenkleed getooid.

In dit zonderlinge strand vormen zich een aantal grotten en vogelnestklippen, waarvan de meest bekende gelegen zijn een weinig ten westen van de kleine Sadong-baai, op welke de oostgrens tusschen Jogjakarta en Soerakarta zou uitloopen, indien deze zich niet, omstreeks vier kilometers voor zij het strand bereikt, plotseling oostwaarts omboog, en eerst ruim vier kilometers verder, na grillige bochten beschreven te hebben, aan den zeeoever uitkwam, zoodat nog een aanmerkelijk stuk kust aan Jogjakarta wordt toegevoegd, en de strook waarmede Soerakarta, tusschen het broederrijk en Patjitan in, zich langs de zee uitstrekt, tot ruim 8 kilometers lengte beperkt wordt. De bedoelde grotten dragen de namen van Goewå Tjèlèngmati, Goewå Moloerang en Goewå Sigar. Deze laatste is de beroemde vogelnestgrot van Rongkob, eene desa die hier nabij het strand, 15¼ paal ten zuiden van Bedåjå is gelegen. Aan de wijze waarop de kleine gierzwaluwen in de holen dringen, was ik bij mijne schets van Java's gevogelte

indachtig [1]); de manier van inzameling hunner zoo hooggeschatte eetbare nestjes hebben wij reeds te Karang Bolong leeren kennen [2]); de vereering die ook hier aan de Njai Lårå Kidoel ten deel valt, om hare gunst bij den pluk te verwerven, is in mijn overzicht van der Javanen bijgeloof beschreven [3]). Genoeg zij het dus hier thans nog even aan te stippen, dat men van den rotswand van Rongkob niet slechts een prachtigen blik op den Oceaan geniet, maar ook de steile kust met het oog kan volgen, westwaarts totdat, op drie kilometers afstand, de blik door een uitspringenden landhoek onderschept wordt, maar oostwaarts geheel onbelemmerd, tot zij zich verliest in de blauwe nevelen van het verschiet.

Wij keeren thans van onzen uitstap naar het strand tot Bedåjå terug, om vandaar onzen weg door den Goenoeng Séwoe oostwaarts te vervolgen. In weinige minuten hebben wij de grens van Soerakarta bereikt, en 5¼ paal verder is Sambiråtå onze eerste haltplaats. Nog 4½ paal onzen tocht voortzettende komen wij aan een kruispunt. Een weg die aan het zuiderstrand bij Patoek Pakis begint, snijdt den recht doorgaanden weg, die 5 palen verder oostwaarts de grenzen van Patjitan, thans een deel der residentie Madioen, bereikt. Den weg oostwaarts verlatende, slaan wij aan onze linkerhand dien noordwaarts in, welke ons, na nog vijf en een halven paal, uit het gebergte overbrengt in het dal van de Kali Penambangan, door Bleeker het dal van Wånågiri genoemd [4]) De geheele strook die dat dal van den Oceaan scheidt, die vroeger het district Samboejan of Sembojang vormde, en waardoor de tot nu toe afgelegde wegen voeren, is nog bedekt door het Duizend-gebergte, hier ook soms gebergte van Samboejan geheeten [5]), en levert nog steeds soortgelijke tooneelen op, als wij

[1]) Dl. I, bl. 240. [2]) Boven, bl. 423.
[3]) Dl. I, bl. 317 v. [4]) T. v. N. I., 1850, I. 406.
[5]) Soerakarta was vroeger verdeeld in de landschappen Soekåwati of de noordoostelijke en Padjang of de zuidwestelijke helft. Tot Soekåwati behoorden de districten: Selå en Ngasinan, beide in Samarang geënclaveerd (zie boven, bl 507 en 524), Ampel, mede door Samarangsch gebied geheel van het overige van Soekåwati gescheiden, maar gedeeltelijk rakende aan het Padjangsche district Båjålali, en verder Gagatan, Gétas, Simåwalan, Soekåwati koelon, Soekåwati wétan, Laban, Aribåjå, Ånggåbajan, Kadoewang en Wiråkå. Padjang

in het Jogjakartasche landschap Goenoeng Kidoel aanschouwden. Andere beelden vertoont ons de liefelijke vallei die wij thans gaan betreden, westwaarts begrensd door de kalkbergen van Padjang, die met het Ngangleran- en Pangoen-gebergte samenhangen, oostwaarts door de kalkbergen van Kadoewang, waarvan de hoogste kam, op sommige kaarten Pager Goenoeng genoemd, een deel van de grens met Patjitan vormt, en die zich noordwaarts uitstrekken tot over den voet van den Lawoe, de machtige bergmassa die de breede vallei van Soerakarta, waarin het dal van Wânâgiri aan het noordeinde uitmondt, evenzoo aan de oostzijde bepaalt, als de tegenoverliggende massa's van Merapi en Merbaboe aan de westzijde [1]).

Nadat wij het dal bereikt hebben, snijden wij het in noordoostelijke richting, totdat wij, na nog omstreeks 2¾ paal te hebben afgelegd, bij de kleine desa Djanglot uitkomen op den grooten weg van Soerakarta naar Patjitan. Wij zijn op dit punt zeven palen van Glongong op de Patjitansche grens, en 12 palen van Wânâgiri verwijderd. Eer wij noordwaarts den weg naar laatstgenoemde plaats volgen, willen wij even dien zuidwaarts inslaan en vier palen houden tot de desa Kakap, vanwaar nog drie palen in zuidoostelijke richting ons te Glongong zouden brengen. Kakap ligt in het dal der Kali Wanjang, niet ver van de plaats waar het in het dal van Wânâgiri uitmondt, is de zetel van een wadânâ en werd vroeger ook wel Wirâkâ genoemd, als hoofdplaats van het voormalige Mangkoe-negârâsche district van dien naam. Treft men er een marktdag, dan heerscht er een groote levendigheid; want de pasar van Kakap wordt druk door de bewoners van het omliggende gebergte bezocht. Een goede pasanggrahan biedt er gelegenheid tot overnachten. Maar de plaats

bestond uit de districten: Bâjâlali, Kartâsoerâ, Klatèn, Laroh en Samboejan. Deze verdeeling, door Bleeker, T. v. N. I., 1850, I. 398, vermeld, kan men vrij goed volgen op de kaart van Junghuhn. Ofschoon thans eene andere verdeeling is ingevoerd (zie boven, bl. 591) worden de oude benamingen nog dikwijls gebezigd, en kan men hare kennis niet geheel ontberen. Zoo zijn b. v. de namen „gebergte van Samboejan" en „gebergte van Kadoewang" aan deze oude verdeeling ontleend.

[1]) Vgl. hier D. I. bl. 96.

is vooral een bezoek waard om het schoone gezicht dat men er genieten kan van den kalkrug waartegen zij leunt, ofschoon, niettegenstaande de hoogte slechts 300 à 400 voet boven het dal bedraagt, de beklimming eenige inspanning vordert. Wil men echter zich wat moeite getroosten voor het bereiken van een punt dat den verwonderlijk schoonen omtrek nog beter beheerscht, dan zette men de wandeling nog een paar palen voort over een plateau, dat den lagen rug achter Kakap van een merkelijk hoogeren scheidt, van welken men het geheele dal van Wånågiri in al zijne bekoorlijkheid en scherpe begrenzing kan overzien. Naar alle andere zijden ziet men de zonderlinge toppen van het kalkgebergte in de meest afwisselende vormen verrijzen. Hier gaat het met zachte hellingen in den omringenden bodem over, daar is het door den plantengroei en de regens der tropen uiteengewerkt en ontbonden tot los opeengestapelde blokken, die ieder oogenblik kunnen neerstorten. Nu eens laten vertikale wanden de naakte kalkrots doorblinken, dan weder is alles met een dicht plantenkleed getooid, dat zich hier in den nederigen vorm van grasveld, ginds als een woud van veelvormig geboomte vertoont. Op enkele punten is het gebergte door diepere valleien doorgroefd, waarvan het met sawahs bedekte dal der Kali Wanjang, die hare wateren aan de Kali Penambangan toevoert, verreweg het grootste is [1]).

Wij keeren thans terug naar het punt waar wij den weg van Sambiråtå naar Wanagiri verlieten, en rijden vandaar 5 palen tot Betal, steeds de sterk kronkelende Penambangan op een afstand van 2 tot 4 palen aan de linkerhand latende liggen. Betal ligt aan de Kali Koeloer en is oostwaarts met een weg die 13¼ paal ver door de lange en breede vallei dier rivier voert, met Toelakan verbonden. Te Betal heeft men een schoon en ruim gezicht op de vallei van Wanagiri en de bergen die haar insluiten. In het westen ziet men er de breede ruggen van den Kidang lajang en den Kapoean, in het noord-noordwesten de talrijke toppen van den

[1]) Bleeker in T. v. N. I., 1850, I. 408 v. Den naam van Kali Wanjang ontleende ik aan de Topographische kaart van Soerakarta; Bleeker beschouwt deze als een deel van de K. Penambangan.

Goenoeng Gading, en in het noord-nóordoosten den Goenoeng Idjoe. Tusschen deze beide laatsten gaat het wijde dal over in een smalle kloof, waardoor de Penambangan haren weg vervolgt, en waarin, op zeven palen afstands van Betal, Wanagiri gelegen is [1].

Eer men Wanagiri bereikt, heeft de kloof zich weder verwijd, en de desa is bevallig gelegen tusschen den linkeroever van de Penambangan en den voet van drie steile, van 500 tot 800 voet hooge heuvelen, de noordoostelijke toppen van het Gading-gebergte, dat zelf een der oostelijke uitloopers van het Pangoen-gebergte is. De middelste dezer heuvels, Goenoeng Gandoel genaamd, ligt juist ten westen van Wanagiri, en heeft een spitsen top, die zoozeer overhelt, dat hij het afstorten nabij schijnt. Meer naar het noordwesten ligt de G. Toengangoen, de laagste der drie; de derde, G. Seloboean geheeten, heeft een hakkelige, veeltoppige kruin, en ligt in het zuid-zuidwesten. Allen zijn met een schrale boomvegetatie bedekt. Ik heb reeds elders opgemerkt dat de Kali Penambangan, die deze plaats besproeit, kan beschouwd worden als de bovenloop van de Sålå-rivier, en dus niet te onrecht op eenige kaarten reeds Kali Bengawan geheeten wordt [2].

Wanagiri is een belangrijke plaats, het hoofddorp, zooals ons vroeger reeds bleek, van het Mangkoe-negåråsche gebied buiten de hoofdplaats, de zetel van een assistent-resident, van een regent en van een rechtbank. Er is een ruime houten pasanggrahan, en het verblijf zou er in alle opzichten aangenaam zijn, zonder de sterke luchtstroomen die door de kloof geperst worden, zoo vaak het evenwicht van den dampkring in de valleien van Wanagiri en Soerakarta verbroken is [3].

[1]) Sedert Bleeker deze streken bereisde, moeten de wegen en de namen der desa's veel verandering hebben ondergaan. Betal beantwoordt aan zijn Djosari; van een tweeden weg die van Wånågiri langs den westelijken oever der Penambangan over Kali Måjå naar Kakap voerde en veel langer was, vind ik op de topographische kaart geen spoor meer. Bleeker ging (in 1846) van Wanagari langs den westelijken weg naar Kakap, en kwam terug langs den oostelijken, die toen nog nieuw en nog niet geheel voltooid was. T. v. N. I., 1850, I, bl. 408.

[2]) Zie D. I. bl. 96. Ook op de topographische kaart van Soerakarta wordt zij Bengawan genoemd.

[3]) Bleeker in T. v. N. I., 1850, I. 408.

Van Wånågiri gaat oostwaarts een weg naar Madioen, in de richting van Pånårågå, door het romantische gebergte van Kadoewang, dat hier eene bonte schakeering van djatibosschen, koffietuinen en desa's met hare boschjes en rijstvelden ten toon spreidt. De voornaamste plaatsen aan dien weg zijn Bakalan, — vanwaar een weg noordwaarts loopt naar Sangen, die zich daar splitst in een tak noordwestwaarts naar de hoofdstad, en een tak noordoostwaarts naar Karang pandan, — vervolgens Goenoeng Sahari en Margåmådjå. Tusschen Bakalan en Goenoeng Sahari ligt, op eenigen afstand rechts van den weg, het dorp Kadoewang of Koetå, de zetel van een wadånå, aan de Kali Kadoewang, die zich een weinig boven Wånågiri met de Penambangan vereenigt. De geheele afstand van Wånågiri tot de Madioensche grens bedraagt 28¾ palen.

Met de hoofdplaats is Wånågiri rechtstreeks verbonden door een weg van 23 palen, met noord-noordwestelijke richting. Twee palen voorbij Wånågiri bereikt men het einde der kloof en betreedt men, nog een weinig met zachte helling dalende, de vallei van Soerakarta, die inderdaad den naam eener uitgestrekte vlakte verdient. Tusschen de hellingen en uitloopers van den Merapi ten westen en van den Lawoe ten oosten zal hare breedte omstreeks 35 kilometers bedragen; zij is geheel effen, overal bebouwd en sterk bevolkt. Ten noorden van de hoofdstad krijgt echter het land onmiddellijk een ander aanzien; een golvende, heuvelachtige streek, eigenlijk een uitlooper van het kalkgebergte in het noorden der Residentie, op de grens met Samarang [1]), maakt hier de scheiding tusschen het dal der Solo-rivier ten oosten en de vlakte door welke de spoorweg van Soerakarta naar Samarang voert, ten westen.

Schilderachtig is het landschap langs den geheelen weg van Wånågiri naar Soerakarta. Overal in de vlakte ontwaart men bloeiende dorpen en rijk bewaterde sawah's. In het westen en noordwesten blijven de toppen van Merapi en Merbaboe steeds zichtbaar, en in het oosten vertoont zich de breede, schuins afgeknotte en eenigermate hakkelige top van den Lawoe. Overal wemelt

[1]) Vgl. D. I, bl. 95.

de weg van meest goed gekleede Javanen, terwijl de zilveren sieraden waarmede vrouwen en kinderen getooid zijn, een gunstig denkbeeld geven van de welvaart dezer streken. Bij Nambangan, 6¼ paal van Wånågiri, snijdt de weg de sterk kronkelende Penambangan, die hièr reeds meer dan honderd voet breed is, maar wier zandige bedding, althans in den drogen moeson, te paard kan doorwaad worden. Den weg vervolgende naar den 5¼ paal verder gelegen post Larangan, moet men de Kali Aribåjå oversteken, ter plaatse waar zij de groote desa van dien naam, die de zetel is van een wadånå, met hare wateren besproeit. Een paar palen voordat men de hoofdstad bereikt, moet bij de desa Batjem nogmaals eene rivier worden overgestoken. Zij is geene andere dan die welke wij onder den naam van Penambangan leerden kennen, maar heeft een weinig hooger de Kali Denkeng opgenomen, en van dit punt af wordt haar de naam van rivier van Sålå of Kali Bengawan door niemand meer betwist [1]). Den naam van rivier van Sålå ontleent zij aan de hoofdstad zelve, die te Batavia bijna nooit anders dan Solo genoemd wordt. Soms wordt beweerd dat dit Solo de Soendasche naam van Soerakarta is [2]); maar ofschoon daarin misschien iets waars ligt, als men op het gebruik acht geeft, is de naam toch wel degelijk van Javaanschen oorsprong en ontleend aan een kampong Sålå, die reeds bestond toen hier de zetel van het Mataramsche rijk werd gevestigd, en die nog in de nabijheid van den kraton moet te vinden zijn [3]).

De stad Soerakarta ligt in het midden der vallei tusschen den Merapi en den Lawoe; een rechte lijn, zoo getrokken, dat zij de hoogste toppen van deze bergen verbond, zou het zuidelijk deel van de stad doorsnijden, en door haar in twee nagenoeg gelijke helften, ieder van omstreeks 40 kilometers, verdeeld worden. Hare hoogte boven de zee bedraagt volgens Junghuhn 92, volgens van der

[1]) Ik kon hier alleen Bleeker volgen, T. v. N. I., 1850, I., bl. 407, maar met wijzigingen volgens de Topographische Kaart en den afstandswijzer van Soerakarta, Ind. Staatsbl., 1872, n° 230. Alle vroegere kaarten zijn voor de residentie Soerakarta grootendeels onbruikbaar.

[2]) Aardr. en Stat. Wdbk. van N. I., D. III, bl. 449, art. Solo.

[3]) Prof. Roorda, Jav. Hwbk., bl. 454. Vgl. boven, D. II, bl. 469.

Wijck 105 meters. De rangkah of stadsgrenzen hebben een omtrek van 15 palen, en zelfs de kleinste diameter is wel een uur gaans lang. Het voorkomen der stad is over het algemeen gunstiger, bloeiender dan dat van Jogjakarta; zij behoort tot de aangenaamste plaatsen van Java, maar geeft even weinig als hare mededingster den indruk dien men van eene hoofdstad verwacht. De dichte belommering van tamarinde- en vijgeboomen, afgewisseld door de pluimen der kokospalmen, leidt de aandacht geheel af van de meest onaanzienlijke gebouwen. Het algemeen karakter der stad komt geheel overeen met dat van Jogjakarta, en het bevolkingscijfer beantwoordt hier even weinig aan den verbazenden omvang als daar; het wordt zelfs eer lager dan hooger geschat. In 1852 begrootte de heer Hageman de gezamenlijke bevolking op 38,000 zielen, waaronder 23,800 onderdanen des Soesoehoenans, 9,600 onderdanen van Prins Mangkoe Negårå en 4,600 Gouvernements-onderdanen met inbegrip der militairen. De schrijver erkent echter zelf dat die cijfers slechts op gissingen en combinatiën, niet op tellingen berusten. De heer Bleeker schatte reeds eenige jaren vroeger de Javaansche bevolking op ongeveer 40,000 [2]) zielen, en thans zal zij vermoedelijk wel tot 50,000 en meer zijn gestegen. Het getal Europeanen, door den heer Hageman, behalve de militairen, op 850 begroot, zal thans wel 1500 à 1600 bedragen, terwijl de cijfers der Chineezen (1650) en der vreemde Aziaten (1500) die wij bij dien schrijver aantreffen, zeker,

---

[1]) Bij de beschrijving van Soerakarta heb ik gebruik gemaakt van een „Platte grond van het fort en de wijken der Europeanen en Chineezen", in T. v. N. I. 1850, D. I, van een „Kaart van de hoofdplaats op de schaal van 1 : 20000", in T. v. I. T. L. en Vk. VIII, met toelichtende aanteekeningen, bl. 318, en van een „Plan van Soerakarta" en een groote kaart van den „Kraton van Soerakarta", beide in HS. berustende op de bibliotheek der Leidsche Universiteit, en beide geteekend door of onder opzicht van wijlen Prof T. Roorda. De uitvoerigste beschrijving levert een anoniem stuk (afkomstig van den heer Brumund) in T. v. N. I. Jg. V, D. II, bl. 453. Verder zijn geraadpleegd: Junghuhn, in T. v. N. I. VII. 2. 205 vv., Bleeker in T. v. N. I. 1850, I, 401 vv., van Rhijn, Reis door den Ind.-Archipel, 141 vv., Buddingh N. O. I., I. 229 vv., Gerdessen, Vijf jaren gedetacheerd, 50 vv., van Rijckevorsel, Brieven, 70—79, 90—92, 94—98, d'Almeida, Life in Java, II, 39—88.

[2]) T. v. N. I. 1860, I. bl. 403. Er staat eigenlijk 4000, maar dat hier een nul te weinig gedrukt is, mag wel als ontwijfelbaar beschouwd worden.

vooral wat de eersten betreft, thans mede aanmerkelijk zouden moeten verhoogd worden.

De oostzijde van Soerakarta wordt bespoeld door de Sålå-rivier of Bengawan en wel door het gedeelte van die rivier dat zich uitstrekt tusschen de mondingen van twee zijtakken: de uit de samenvloeing van een aantal beken gevormde Kali Samen ten zuiden, en de Kali Tjåbå ten noorden, welke te zamen haar een groot deel van de wateren toevoeren die van de westelijke hellingen van den Lawoe afdalen. Tusschen deze beide neemt zij aan den anderen oever eenige riviertjes op die de stad doorsnijden. De Wingkå en de Djenes zijn zeer onbeduidend; maar van meer belang is de Kali Pépé, die in het Båjålalische ontspringt, door de stad gaat in de richting van het noordwesten naar het zuidoosten, langs de noordzijde van het fort Vastenburg en de Europeesche wijk stroomt, en zich achter deze laatste vereenigt met de Kali Batoe rånå, die zich om de zuidzijde van den Kraton heen door de stad slingert, en zich bij de Kampong Beton in de Bengawan ontlast. Over de Kali Pépé liggen twee bruggen: de oude tegenover het Residentiehuis, en de nieuwe, eene Amerikaansche hangbrug, aan den weg die tusschen het fort en de Europeesche stad loopt. In den westmoeson voert zij vrij wat water af, maar in den oostmoeson kan zij meestal door een kind doorwaad worden.

Nadat men te Batjem de Bengawan is overgestoken, bereikt men weldra de tot de Negårå behoorende kampongs, waarvan Grogol de zuidelijkste is. Vandaar loopt de weg bijna recht aan op de poort die den toegang geeft tot de zuidelijke aloen-aloen van den Kraton. Deze uitgestrekte verzameling van gebouwen, straten en pleinen, door een gemeenschappelijken muur omgeven en door meer dan 10,000 menschen bewoond, is, volgens de Javanen, gebouwd naar het model van het paleis van Batårå Endrå (Indra) in den Soerålåjå of het verblijf der goden en hemellingen. Doch ofschoon zooveel mogelijk naar de voorstellingen van dit hemelsch paleis gevolgd, kan toch de Kraton in pracht en luister niet daarmede wedijveren. Zoo zijn, b. v., de geheel gouden waringinboomen op de aloen-aloen van het hemelsche paleis, op die van

het aardsche door gewone, ofschoon zeer fraaie, exemplaren van Urostigma benjaminum vervangen. De boomen evenwel dragen dezelfde namen als hunne gouden modellen en onderscheiden zich daardoor van de talrijke andere, naar luim of behoefte op de aloen-aloen geplante waringins, die geen bijzondere namen dragen. Ook kan niet alles op aarde dezelfde bestemming hebben als in den hemel. Daarom beantwoorden de Geladags bij het aardsche paleis aan de parken of kampen waarin, tot vermaak van Batårå Endrå, tamme herten worden gehouden, — de pasébans op de aloen-aloen aan de balé pawatangan of hemelsche tuighuizen, waarin de lansen voor de tornooien der goden bewaard worden, — de kapoetrèn eindelijk, om niet meer te noemen, aan het verblijf der widådari's of hemelnimfen.

Na de uitvoerige beschrijving die ik van den geheel gelijksoortigen en ook in de verdeeling en inrichting grootendeels met den Soerakartaschen overeenkomenden kraton van Jogjakarta heb gegeven, zullen mijne lezers mij zeker niet euvel duiden, dat ik mij thans tot de aanwijzing van eenige eigenaardige bijzonderheden in het Solosche vorstenverblijf bepaal [1]). Eene bijzondere merkwaardigheid van dezen kraton is een houten wachttoren, opgericht in het noordoostelijk deel van de Pelataran. Zijn hoogte zal omstreeks 90 voet bedragen, en het bestijgen daarvan is aan iederen bezoeker bijzonder aan te raden, omdat men vandaar een volkomen vrij gezicht heeft over den geheelen kraton, over de stad en over een groot deel der sterk bevolkte omstreken. Het beklimmen is zeer gemakkelijk, en de wenteltrap die naar den koepel op den top voert, ontvangt door een aantal openingen overvloedig lucht en licht.

In de tweede plaats moet ik een woord zeggen over eenige oude stukken geschut, die deels op de groote aloen-aloen, deels op de Sitinggil bewaard worden, en waaraan zich allerlei legenden en bijgeloovige voorstellingen knoopen. Op de aloen-aloen ligt onder andere

[1]) Om in geene herhalingen te vervallen verwijs ik voor de Pannĕpèn of het keizerlijk kabinet en de Soerånatan of hofkapel naar D. I, bl. 377, onder opmerking, dat de eerstgenoemde onmiddellijk ten noorden van de Pråbåjåså en de tweede op een plein ten noorden van de Pannĕpèn is gelegen.

een zeer groot kanon, afkomstig, zoo men meent, van den Sultan van Padjang, prijkende met eene Javaansche inscriptie en bekend onder den naam van sapoe djagad (bezem der wereld). De Javanen gelooven dat de geest die het bewoont, goede en kwade droomen zendt. Bij dit kanon liggen andere van minder grootte, waarop men een kasteel en twee arenden, de namen van twee Haagsche burgemeesters en van den maker Koenraad Antonisz. en het jaartal 1599 onderscheidt [1]). Twee andere, zeer lange kanonnen, van Javaansch maaksel zoo men zegt, liggen bij de waringin-boomen ten noorden van de Pagelaran, eene met een plat dak van bamboe overdekte ruimte, ten noordoosten van de Sitinggil [2]); zij dragen de namen van Koembå-Koembå en Wani Koembå, maar worden ook wel Koembå råwå en Koembå rawi geheeten. Maar het meest beroemde van alle in den Kraton bewaarde kanonnen is de Satomi, die tot de regalia behoort [3]) en op de Sitinggil bewaard wordt. Kjai Satåmå en zijn vrouw Njai Satomi zijn bij de Javanen mythische wezens wier zielen in twee kanonnen zijn gevaren, die nu ook hunne namen dragen. Het vroeger vermelde stuk geschut te Batavia [4]) wordt te Soerakarta voor den Kjai Satåmå gehouden, en men gelooft er dat dit kanon, zonder hulp van mensch of lastdier, naar Batavia reisde en, toen men het vandaar naar Mataram teruggebracht en in den Kraton aan een keten gelegd had, in den nacht losbrak en zich andermaal naar Batavia op weg maakte, waar het evenwel ook niet tot rust kon komen. Nadat het zich had laten vallen op den voet van een der Javanen die het vervoeren wilde, en deze man daardoor de elephantiasis gekregen had, boezemde het zoo groote vrees in, dat niemand het durfde aanraken, totdat het, door de gebeden van een hadji tot bedaren gebracht, zich eindelijk zijne

[1]) D'Almeida, II, p. 81. Ik kan zijn bericht, dat door blijkbare fouten misvormd is, met geene andere controleeren. Zoo staat er b. v. Hacoe, waarvoor ik meen Hagae te moeten lezen.

[2]) Onder de Pagelaran staat in het zuiden een kleine pandåpå, Bangsal pangrawit geheeten, waarvan het hemelsche model van goud is, en waaronder de vorst zich vroeger des Maandags, Donderdags en Zaterdags aan zijne ambtenaren placht te vertoonen, terwijl daarvoor, in de overige overdekte ruimte, matjes waren gespreid, op welke de ambtenaren volgens rangorde gezeten waren.

[3]) Zie D. II, bl. 368.

[4]) Boven, bl. 16.

tegenwoordige plaats liet welgevallen. Wij hebben vroeger gezien, dat het Bataviasche kanon door eene andere, even dwaze overlevering in een soortgelijk verband wordt gebracht tot het oude kanon dat op het strand dicht bij Banten ligt [1]). De Satomi is met een rood kleed overdekt en verder door een daaroverheen geplaatst vlechtwerk van bamboe beschermd, en de Javanen gelooven dat de Soesoehoenan met den geest van het kanon in nauwe betrekking staat en door hem voor dreigende gevaren gewaarschuwd wordt.

Aan weerszijden van het plein vóór de Sitinggil waarop de Pagelaran staat, bevinden zich twee andere pleinen, met het eerstgenoemde verbonden door poorten die den naam van Kori Pamengkang dragen en ook rechtstreeks gemeenschap hebben met de aloen-aloen door twee van boven niet overdekte ingangen, onder den naam van Soepit oerang of kreeftenschaar bekend. Op het plein ten westen ligt in den zuidwesthoek het koetshuis, dat een groot aantal rijtuigen van allerlei vormen, men zegt wel 150, bevat. Het meest trekt er de aandacht de fraaie staatsiekoets, op last van Pakoe Boewånå VII, in de fabriek van de heeren M. L. Hermans en C[e] te 's Gravenhage vervaardigd, maar eerst na des Soesoehoenans dood, in 1859, naar Java overgebracht. Aardig is de uitdrukking van de verbazing die het gezicht van dit prachtstuk bij Poerwå Lelånå opwekte. Hij geeft daarvan in zijn reisverhaal een korte beschrijving, die hij besluit met de woorden: „wanneer men hem niet zelf gezien heeft, kan men aan het bestaan van zulk een schoonen wagen niet gelooven [2])." Ten westen van het koetshuis en het plein waarop het staat, ligt de Selomprettan of wijk der vorstelijke trompetters, bestaande uit de woningen van Europeesche ordonnansen, trompetters, koetsier en voorrijder.

De gebouwen waarin de Soesoehoenan zijne bezoekers ontvangt, maken geen zeer aangenamen indruk; het meeste wat men er ziet is vervallen, armoedig, smakeloos en vuil. De groote pandåpå,

[1]) Boven, bl. 112.

[2]) Eene uitvoerige beschrijving van deze koets, van eene afbeelding vergezeld, is gegeven in de Handelingen en geschriften van het Indisch Genootschap, D. VI, bl 377.

het eigenlijke staatsievertrek, prijkt wel is waar met verguld lijstwerk en met zuilen die met vogels en bloemen besneden zijn, maar kan bij dien van Jogjakarta niet halen. Meer dan door het gebouw zelf verdient onze aandacht getrokken te worden door hetgeen er bij eene plechtige receptie te zien is. Stellen wij ons een oogenblik voor dat wij tot dit schouwspel worden toegelaten.

Langs drie zijden van de pandåpå, of ook in een halven cirkel, zijn stoelen geplaatst, en tegenover de opengelaten zijde staat in het midden de dampar of vorstelijke zetel, een groote, langwerpig-vierkante tabouret van rood fluweel met goud-passement en met ivoren pooten en tot de rijksinsigniën behoorende [1]. Aan weerszijden van den dampar zitten de Europeanen en die Pangérans en Radens, die, als officieren, recht hebben op het dragen eener Europeesche uniform, met nauwkeurige inachtneming van hun rang, op de stoelen; alle andere inlanders, van hoe hoogen rang ook, zitten met gekruiste beenen op den grond gehurkt, mogen zich slechts kruipend voortbewegen en zijn gekleed in het bekende hofkostuum, waarbij het bovenlijf geheel bloot blijft en met gele boreh is ingesmeerd [2]. Achter den dampar zitten eenige hofdames, die de kroonsieraden of vorstelijke poesåkå's houden, welke ook gedeeltelijk den Soesoehoenan als hij in staatsie uitgaat worden nagedragen. Zij worden in het Javaansch de oepå-tjårå genoemd en kunnen tot twee klassen gebracht worden. De eerste bestaat uit eenige kostbare, massief geuden voorwerpen, die geen ander gebruik hebben dan bij feesten en plechtigheden te paradeeren; zij stellen mythische wezens of dieren voor en dragen de volgende namen: de Pĕksi groedå of vogel Garoeda, de Sawoeng galing of haan, de Ardå walikå, een vogel met een kop die zoowat het midden houdt tusschen een menschenhoofd en een slangenkop, twee

---

[1] Bij de receptie door den heer van Rijckevorsel bijgewoond, wordt in plaats van de dampar een canapé vermeld, waarop naast den Soesoehoenan de generaal van Swieten plaats nam. Dit is, geloof ik, iets zeer bijzonders. Als de Gouverneur-Generaal den Soesoehoenan bezoekt, wordt de dampar van den vorst geplaatst ter linkerzijde van den troon waarop de landvoogd gezeten is. Zie T. v. N. I., 1859, I. 451.

[2] Zie Dl. I, bl. 603, 605 v., 610.

Gadjah's of olifanten, de Kidang of reebok, en de Banjak of gans. Deze voorwerpen worden door de Javanen met bijzonderen eerbied behandeld. De heer Mr. T. C. T. Deeleman, die vergunning kreeg om ze af te teekenen, mocht ze echter nooit aanraken, en de Santånå onder wiens hoede zij gesteld waren, maakte steeds een sembah, zoo vaak hij ze opnam of weer nederzette. De overige regalia zijn zaken die de Soesoehoenan voor zijn eigen gemak of genoegen gebruikt, of althans kan gebruiken, en die daarom ook steeds in plechtigen optocht worden medegevoerd, wanneer hij den Kraton verlaat. Zij bestaan uit het volgende: een matje, dat bijna altijd opgerold blijft, een stoffer uit vederen van den paradijsvogel samengesteld, een gouden koker voor lange Javaansche sigaren, een houten, met goud versierde tabaksdoos, een opiumpijp, een wandelstok, een kwispedoor, dat een vrouwelijke gunsteling steeds bij de hand houdt, omdat het sirih-kauwen telkens het gebruik daarvan vordert, een zilveren, met goud versierde doos met de benoodigdheden voor de sirih-pruim, een zilveren, met goud opgelegde lampetkom en daarin een gouden kan met een groen fluweelen deksel, een twee voet hooge, met goud opgelegde zilveren kist, waarin kleederen worden medegevoerd, voor het geval dat de Soesoehoenan zich na het baden verkleeden wil, twee waaiers van pauwenveeren, een gouden kammetje, een bamboezen toiletkoffertje en een tjarak of hoorn met water gevuld, om den mond van 's vorsten paard te verfrisschen. Eindelijk komen hierbij nog de dampar en eenige kostbare met goud en juweelen versierde wapens: boog, koker met pijlen, schild, zwaard en 25 rijk gemonteerde toembaks of lansen [1]). Zij die deze insigniën dragen, ook wanneer het bij uitzondering mannen zijn, worden onderscheiden door de samir, een langen, vier à vijf centimeters breeden band van gele, groene, roode of purperen kleur, die om den hals is geslingerd.

Achter de hofdames die deze poesåkå's dragen, ziet men

[1]) De optelling der oepå-tjårå is gevolgd naar Deeleman in Bijdr. t. d. Taal- Land- en Vk. van N. I., N. V., D. II, bl. 353, waar men ook al deze voorwerpen op een paar na vindt afgebeeld. Winter, T. v. N. I., V. 1. 739, noemt gedeeltelijk andere voorwerpen en geeft aan dezelfde gedeeltelijk andere namen. De 25 toembaks worden niet door Deeleman, maar wel door Winter tot de oepå tjårå gerekend, en worden ook vermeld door Buddingh, blz. 231.

andere vrouwen, die, als Amazonen met boog en pijlen gewapend, op ééne knie liggen. Het zijn de vrouwelijke lijfwachten van den vorst, die wij reeds als de wacht houdende bij de binnenste kratonpoort leerden kennen [1]); met zeldzame uitzonderingen zijn het oude, rimpelige Sibyllen, die haar kostuum, dat hals en schouders bloot laat [2]), niet veel eer aandoen. De boezem is echter altijd bedekt, daar bij het hofkostuum de tapih steeds gedragen wordt als pindjoeng, dat is tot onder de armen opgetrokken.

Rondom of tusschen deze vrouwelijke lijfwachten ziet men ook een aantal ongelukkige wezens van beide sekse, dwergen en gebrekkigen, die mede van de keizerlijke staatsie onafscheidelijk zijn. Of zij, zooals sommigen meenen, aan het hof verpleegd worden, omdat ze, in hun hulpeloozen toestand, onvermogend zijn voor zich zelven te zorgen, zullen wij in het midden laten.

Bij zulke recepties heerscht een in de hoogste mate omslachtig en vervelend ceremoniëel; alles is stijf, koud, afgepast; alle luidruchtigheid wordt zorgvuldig vermeden, men spreekt weinig en op fluisterenden toon. De vrouwen die den Soesoehoenan bedienen, mogen hem slechts kruipende naderen, en kruipen, zoowel in eigenlijken als in figuurlijken zin, kenmerkt alles wat voor de inlanders, ook van den hoogsten rang, tenzij de Europeesche uniform hun eenige meerdere vrijheid geeft, bij zulke gelegenheden passend wordt geacht. Er wordt thee gepresenteerd, die niet mag geweigerd worden; later ook eenige wijnen. Alleen het vreemde van het schouwspel maakt de plechtigheid voor den Europeaan, althans voor eenige oogenblikken, dragelijk; zij is, zooals de heer van Rijckevorsel het aardig uitdrukt „interessant vervelend."

De Javanen van alle standen zijn groote liefhebbers van feest-

---

[1]) Boven, bl. 358.

[2]) Dit schijnt in strijd met D. I, bl. 605, waar ik de sikěpan genoemd heb als tot het hofkostuum der vrouwen behoorende. De waarheid is dat de sikěpan's, die door de vrouwen gedragen worden als zij aan de Kratonpoort de wacht houden, zoodra zij binnen het erf van het hof komen, voor bloote armen en schouders moeten plaats maken. Zie de aanteekeningen van den Regent van Koedoes op de aangehaalde plaats en Winter, in T. v. N. I, V. 1. 736.

vieren; nergens echter zijn de feesten menigvuldiger en luistervoller, dan in den Kraton te Soerakarta. Merkwaardig is het dat ook de Europeesche nieuwjaarsdag, die de Javanen natuurlijk in het geheel niet aangaat, als een gunstige gelegenheid voor praalvertooning te Soerakarta wordt aangegrepen, — nog merkwaardiger dat de viering daarvan geheel in overeenstemming met de Javaansche zeden en gebruiken plaats vindt. Een Europeaan die de maanden December en Januari voor zijn gezondheid te Soerakarta doorbracht [1]), was in dien korten tijd getuige van de viering van 's Konings verjaardag, van des Soesoehoenans kroondag, van de verjaring van Prins Mangkoe Negårå, van den Europeeschen nieuwjaarsdag en van den verjaardag van den Soesoehoenan. Door de viering van het Chineesche nieuwjaar, die acht dagen duurt, werd die reeks van feesten op oorverdoovende wijze besloten. Ik zal aan dien schrijver een kort verslag van de nieuwjaarsviering ontleenen. Het zal althans eenigermate een denkbeeld geven van het volks- en hofleven in de Vorstenlanden, waaromtrent ieder aandachtig beschouwer zeker met de ontboezeming van Junghuhn zal instemmen: „Wie denkt (ja, om het welzijn der Javanen zelven, wenscht) niet in stilte, dat dit thans nog altijd prachtige, ofschoon weinig beteekenende, onbeduidende, zich dikwijls slechts in uiterlijken pronk en ceremoniëel vertoonende hofleven van de Javaansche vorsten het lot van al het aardsche ondergaan en ophouden moge te bestaan? Maar wie wenscht dan ook niet tevens, dat het ten minste in de kronieken moge voortleven, om eene bijdrage te zijn tot de beoordeeling van de ontwikkelings-geschiedenis der Indische volkeren, wier oorspronkelijkheid, wel is waar, hoe langer hoe meer door Europeeschen invloed verdrongen wordt, maar wier, zoo al niet moreele, dan toch politieke en industriëele volmaking steeds onwederstaanbaar vooruit gaat [2]).“

Reeds des morgens te vijf uren van den 1sten Januari worden de bewoners van het Residentiehuis uit den slaap gewekt door de

[1]) Mr. T. C. T. Deeleman. Zie zijn reeds aangehaald opstel „de nieuwjaarsdag te Soerakarta,“ in Bijdr. v. d. I. T. L. en Vk., N. V., D. II, bl. 348.
[2]) Junghuhn in T. v. N. I., VII. 2. 221.

[illegible] de Rijks-bestuurder en de voornaamste inlandsche grooten den Resident op de [illegible] wijze begroeten. De groote plechtigheid evenwel wordt voor den avond bewaard.

Om haar bij te wonen zijn de ambtenaren en officieren, de landheeren uit den omtrek en de notabelen van Soerakarta reeds dagen te voren uitgenoodigd. Zij vereenigen zich te vijf uren in het Residentiehuis, terwijl een aantal koeli's onder de Pandåpå van den Resident eene groote gamelan plaatsen en de muzikanten [illegible] die straks deze instrumenten zullen bespelen.

Het Residentiehuis, gewoonlijk de Lodji [1]) genaamd, is met de noordelijke aloen-aloen verbonden door een prachtige tamarinden-laan. Thans ziet men het fijngevinde, lichtkleurige loof dezer schoone boomen afgewisseld door talrijke vlaggen,

[1]) D. i. de loge. De uitdrukking stamt uit den tijd der Compagnie.

die aan lange bamboestaken gehecht zijn. Tusschen de boomen zijn, op regelmatige afstanden, die Toemenggoengs of Boepati's gezeten, die hunne werkzaamheden buiten den Kraton hebben. Zij zitten op den grond onder hun groene, met smallen gouden rand versierde pajoengs, die het teeken hunner waardigheid zijn, omstuwd door hunne in rijen geschaarde volgelingen, die allen lansen met vlaggetjes in de hand dragen, en de kleur van het hoofd dat zij dienen, in hunne badjoe's vertoonen. Elke Boepati wordt door zijn gamelan vergezeld.

Omstreeks halfzes komen twee Binnenregenten om den Resident plechtig aan te zeggen, dat Zijne Hoogheid gekleed is en gereed staat hem te ontvangen. De toespraak geschiedt in het Javaansch, en de Resident, hetzij hij ze verstaat of niet, weet wat ze beteekent en beantwoordt ze met een buiging.

Langzaam en statig, zooals ze gekomen zijn, keeren de zendelingen naar den Kraton terug, en als men mag aannemen dat zij de aloen-aloen weder bereikt hebben, komt de staatsie coupé voor, waarin de Resident en Adsistent-resident plaats nemen, om naar den Kraton te rijden en den Vorst af te halen. Twee oppassers staan achter op het rijtuig en houden den Resident een geheel gouden, den Adsistent-resident een half gouden, half witten pajoeng boven het hoofd; want de Regeering heeft het noodig gevonden dit Javaansche teeken van waardigheid niet te onthouden aan die Europeesche hoofdambtenaren, die gedurig met de inlanders in aanraking komen. De af te leggen weg is niet lang; al spoedig ontstaat er in de laan een groote drukte en gejoel, en de gamĕlans van al de daar verzamelde Regenten doen als om strijd hare tonen hooren. Het is het teeken dat de Soesoehoenan in plechtigen optocht nadert. Aan de spits van den trein rijden twintig ruiters, die tot de hofbedienden behooren. Dan volgen een aantal bedienden te voet, die water, houtskool en eenige ketels met rijst dragen; want straks zal dat geliefkoosde voedsel door hen bereid en in den naam des Soesoehoenans onder de menigte verdeeld worden. Al die zaken worden gedragen onder gouden pajoengs; want dat teeken der hoogste waardigheid moet alles overschaduwen wat van den Vorst komt

of hem toebehoort. Nu volgt 's Keizers Europeesche lijfwacht te paard, daarna de Javaansche in haar nationaal kostuum, dan een aantal vrouwen met bloote schouders en armen en met de hoog opgetrokken sarongs door prachtige buikgordels om het middel gehecht, zuchtende onder den last der reeds beschreven rijksinsigniën, die in zulke optochten worden medegevoerd. Nu komt, terwijl de muziek het Wilhelmus aanheft, de staatsiekoets van den Soesoehoenan te voorschijn, waarin naast hem ook de Resident is gezeten. Zij is bespannen met acht paarden, die met fluweelen kleeden bedekt en met pluimen gesierd zijn en ieder door een pikeur geleid worden. Deze paarden verrichten geen anderen dienst, dan enkele malen in het jaar de staatsiekoets te trekken. Twee wapenkoningen, met lange in zilveren knoppen eindigende stokken, gaan voor het rijtuig uit. Achter deze staatsiekoets volgt die van den Kroonprins, waarin ook de Adsistent-resident is gezeten en die met zes paarden bespannen is; daarop de rijtuigen der verschillende Pangerans met hun gevolg te paard, terwijl vele honderden volgers te voet den optocht besluiten. Zelden ziet men in het hedendaagsch Europa een schouwspel dat met zulk een Javaanschen optocht kan vergeleken worden, en zoo al somtijds de maskerades die ons in andere landen of tijden verplaatsen, eenige overeenkomst daarmede toonen, blijft er toch dit groote verschil bestaan, dat op Java bij dit alles eene deftige stilte heerscht, terwijl bij ons het gejoel en gedrang van de menigte steeds veel aan den indruk schaadt.

Terwijl de wagen van den Soesoehoenan het terras der Lodji oprijdt, houden de andere rijtuigen buiten het hek stil. De Pangérans stijgen uit, maken hun sembah en zetten zich op den grond totdat de Vorst uit zijn wagen is gestapt. De troonhemel is in de achter-binnengalerij opgeslagen en de weg van den wagen derwaarts voert over een lang rood kleed, dat slechts door den Soesoehoenan en den Resident, die Zijne Heiligheid aan den arm voert, mag betreden worden. Om ontwijding te voorkomen wordt het achter hen haastig opgerold, naarmate zij vorderen op hunnen weg. Onder den troonhemel, die met geel satijnen draperiën met gouden franje behangen is, staan op een kleed van blauw satijn

twee geschilderde stoelen. De eene is voor den Soesoehoenan, die zich echter in stede daarvan van zijn medegevoerden dampar bedient, de andere is voor den Resident bestemd. Na de trappen die tot den zetel voeren, te zijn opgestegen, blijft de Soesoehoenan staan aan de rechterhand van den Resident. Nu zetten de troonopvolger en enkele voorname Pangérans zich links van den Soesoehoenan op stoelen neder, terwijl die rechts van den troon worden ingenomen door den Adsistent-resident en de onderscheiden genoodigden, nadat zij den Vorst en den Resident hun compliment hebben gemaakt. De gamĕlan van den Vorst wordt in de voorgalerij gebracht, en twaalf mannen, die met een soort van koorgezang de dansen der vorstelijke bayadères zullen begeleiden [1]), plaatsen zich daarbij op den voorgrond.

Terwijl de gamĕlan bespeeld wordt komen de danseressen, ten getale van negen, van achter den troon ter linkerzijde te voorschijn. De bayadères die men aan de hoven vindt, zijn steeds schoonheden van den eersten rang, uit de voornaamste familiën gekozen om deze rol te vervullen en tevens als goendiks het vorstelijk bed te deelen. Bij het dansen wordt echter hare schoonheid in de oogen der Europeanen bedorven, omdat het aangezicht geheel met gele boreh, en het voorhoofd, om het haar in schijn lager te doen komen, gedeeltelijk met zwarte verf bedekt is. Aan hare kleeding wordt de grootste zorg besteed. Reeds den avond voor een feest worden zij gekapt, en om den haartooi voor verwarring te behoeden, moeten zij den geheelen nacht slapeloos doorbrengen. Het haar is met juweelen doorvlochten en op de borst dragen zij drie gouden halve manen. Hare sarongs hebben een bijzonder patroon, dat niemand anders dragen mag en dat in den Kraton vervaardigd wordt. Ieder harer wordt begeleid door een oude vrouw, die al hare bewegingen gadeslaat en dadelijk te hulp moet komen, als er iets aan de kleeding mocht ontbrebreken of losraken. Om het middel hebben zij een lichtblauwe

[1]) Dat de heer Deeleman hier terecht van twaalf koorzangers melding maakt, en de serimpi's en bedåjå's niet zelve zingen, zooals men uit eene uitdrukking, D. I, bl. 482, zou kunnen opmaken, blijkt uit de aanteekening van den Regent van Koedoes op die plaats: „deze serimpi's en bedåjå's zingen bij het dansen niet, maar dat wordt door een mannenkoor verricht."

slèndang, die gebruikt wordt om het effect te verhoogen der slanke, bevallige wendingen waaruit haar dansen alleen bestaat. Ziet men dit voor de eerste maal, dan bewondert men de volkomen gelijkheid in de bewegingen, niet slechts van het lichaam, maar ook van de ledematen, tot zelfs van de leden der vingers. De Javanen worden het nimmer moede deze dansen aan te staren; maar de Europeaan vindt ze, als de prikkel der nieuwheid verstompt is, eentonig en vervelend [1]).

Deze dans, die met eerbiedige sembahs begonnen en besloten wordt, duurt twee volle uren. Daarop begeeft zich de Soesoehoenan, gearmd met den Resident, onder het spelen van een militairen marsch naar de voorgalerij, terwijl al de aanwezigen volgen. Tweemalen wordt dus de zaal in processie rondgewandeld, waarna de muziek het sein geeft dat het bal voor de Europeesche jeugd een aanvang neemt. De Soesoehoenan echter begeeft zich met de voornaamste hofgrooten en notabelen naar een afzonderlijke kamer en speelt er zijn partij whist, waarbij hij altijd winnen m o e t, terwijl ten slotte een door het Gouvernement bekostigd souper wordt gegeven, waarop jaarlijks dezelfde officiëele toasten door den Soesoehoenan of den Resident worden ingesteld. Na den afloop hiervan beginnen de gasten af te trekken en brengt de Resident den Vorst naar zijn Kraton terug.

---

[1]) Ik heb aan de hier beschreven danseressen den naam van serimpi's niet durven geven, ofschoon de heer Deeleman ze zoo noemt, omdat hij tegelijk zegt dat zij ten getale van *negen* zijn Zooals reeds gezegd werd D. I, bl. 482, zijn steeds de serimpi's slechts vier in getal. Intusschen geloof ik thans, dat in het daar gezegde een misverstand heerscht. Uit Raffles, Java, I, 379 vv., wordt duidelijk, dat s e r i m p i en b e d å j ă eigenlijk de namen zijn van dansfiguren, waarvan de eerste *vier*, de andere *zeven* of *negen* personen vordert. De figuur serimpi mag alleen aan het hof, de bedåjă ook in de dalams van Pangérans en Regenten, maar dan slechts door zeven danseressen (aan het hof door negen) gedanst worden. De danseressen zijn in beide gevallen veelal goendiks van hooge geboorte. Niet het getal der danseressen zelve schijnt bepaald te zijn, maar wel het aantal dat voor iedere soort van dans gevorderd wordt; maar het is gewoonte geworden op de danseressen zelve de namen der dansen over te dragen Die aan de hoven schijnt men serimpi's te noemen, in weerwil dat zij ook de bedåjă dansen, en die van de Pangerans en Regenten bedåjă's, omdat zij alleen dezen dans mogen uitvoeren. Laatstgenoemden doen dit, in afwijking van wat de stijve hofétiquette eischt, met allerlei vreemde bijvoegselen, zooals het schermen met krissen, het afschieten van pistolen en dergelijke.

De wijze waarop de groote kerkelijke feesten of zoogenaamde garĕbĕgs op Java gevierd worden, is elders door mij beschreven [1]; maar reeds toen is opgemerkt dat in de Vorstenlanden eenige eigenaardige plechtigheden daarmede verbonden zijn. Bij de beschrijving van Jogjakarta vond ik gelegenheid reeds eenige bijzonderheden omtrent de viering van het moeloed-feest aldaar te vermelden, die van meer plaatselijken aard zijn; maar in het algemeen worden de garĕbĕgs aan de beide hoven in ongeveer dezelfde vormen gevierd. De Europeesche autoriteiten nemen er op dezelfde wijze deel aan, de optochten zijn van denzelfden aard en, hoe vreemd het ons schijne, ook op de kerkelijke feesten wordt, in weêrwil van des Profeten verbod, wijn gedronken (ofschoon enkele zeer nauwgezette personen dien door thee vervangen) bij de verschillende toasten die, ongeveer op dezelfde wijze, ook bij die gelegenheden worden ingesteld. Moge de kerkelijke viering der drie garĕbĕgs eenig onderling verschil aanbieden, de hoffeesten bij die gelegenheid zijn zoodanig aan elkander gelijk, dat de beschrijving van één daarvan ook voor de overige kan volstaan. Daar echter in enkele ondergeschikte punten wellicht eenig verschil bestaat [2], acht ik het voorzichtiger, bepaaldelijk de beschrijving van een der feesten aan eene goede autoriteit te ontleenen, dan te beproeven ze in een algemeene beschrijving samen te vatten, en daar de heer Winter ons in zijn Javaansche samenspraken het moeloed-feest te Soerakarta kort en duidelijk geschetst heeft, wensch ik mij tot de overneming dier beschrijving, door enkele aan een ander werk van denzelfden schrijver ontleende trekken aangevuld [3], te bepalen.

De feestelijkheden worden reeds te voren door het dagelijksch bespelen der gamelan sekatèn binnen den ringmuur der groote moskee, van den 6den tot den 12den der moeloed-maand, aangekondigd [4]. Op den feestdag zelven zendt de Soesoehoenan 's morgens te tien uren twee hofbeambten naar den Resident, om hem te

[1]) D. I, bl. 393, 395, 397.
[2]) Ik vermoed b. v. dat er eenig verschil is in de offerspijzen, daar het mij voorkomt dat op de garĕbĕg besar vleeschspijzen niet zullen mogen ontbreken. Vgl. D. I, bl. 397.
[3]) T. v. N. I. Jg. V. D. I, bl. 712.
[4]) Vgl. boven, bl. 624.

noodigen in den Kraton te komen. Weldra verschijnt nu de Resident in zijn staatsierijtuig en met hem tal van officieren en notabelen, alsmede Prins Mangkoe Negårå en zijn familie. In de groote pandåpå worden zij door den Vorst en zijn gevolg afgewacht. Na wederzijdsche begroeting gaan allen op rijen zitten, de Resident links van den Soesoehoenan en allen op de door hun rang bepaalde plaatsen, deels op stoelen, deels op den grond. Nadat de receptie en voordiening van sirih is afgeloopen, begeven zich de Soesoehoenan, hand aan hand met den Resident, en de Kroonprins, hand aan hand met den Secretaris, naar buiten op de sitinggil, om zich aan hunne op de aloen-aloen verzamelde onderdanen te vertoonen. Alle ambtenaren der Negårå en alle dorpshoofden van het rijk zijn verplicht op dien dag voor den Vorst te verschijnen, en de Rijksbestuurder, Toemenggoengs en Kliwons brengen hunne vaandels en gamĕlans mede en plaatsen ze in orde op het uitgestrekte plein. De Vorst gaat met den Resident onder de bangsal witånå zitten, waar twee hofbeambten een kleine ronde tafel en een gouden schenkblad voor hem plaatsen; het overige gezelschap neemt beneden dit gebouwtje plaats. Nu worden, onder het bespelen der gamelan monggang [1]), de vorstelijke offerspijzen, die bij de poort Kamandoengan gereed staan, langs de westzijde van de sitinggil naar de groote moskee gedragen. De offers bestaan uit rijst, vruchten, eieren, suikergebak en andere lekkernijen, en zijn geplaatst in ronde, van boven spitse, maar naar beneden breed uitloopende manden, die dus eenigszins den vorm van een berg nabootsen, en daarom goenoengan genoemd worden. De troepen die aan weerszijden van de sitinggil geschaard staan, bewijzen aan die goenoengans, terwijl zij hun worden voorbijgedragen, de hoogste millitaire eer.

Wanneer de goenoengans allen voorbij zijn, geeft de Vorst eerst een teeken om het spel der gamĕlan monggang te doen ophouden, terwijl vervolgens, in de plaats daarvan, zich op zijn last een andere gamĕlan, Kjai Sĕkar dalimå geheeten, laat hooren. Onder dit spel worden de toasten ingesteld, die gewoonlijk acht in getal

[1]) Zie blz. 622.

zijn en door de drievoudige salvo's der keurbenden Pradjoerit Tamtåmå en Midji pimilih worden begroet. Die toasten zijn: 1. op het feest van den dag, 2. op de gezondheid van den Koning der Nederlanden, 3. op die van den Gouverneur-generaal, 4. op die van den Soesoehoenan, 5. op die van den Resident, 6. op die van den Kroonprins, 7. op die van des Soesoehoenans familie, 8. op het welzijn van het eiland Java. Inmiddels heeft de Soesoehoenan door twee Toemenggoengs aan den op de Pagelaran gezeten Rijksbestuurder last doen geven, om de goenoengans, nadat de Mas Pangoeloe het gebed daarover zal hebben uitgesproken, onder al zijne dienstdoende ambtenaren te verdeelen. Na de terugkomst dier ambtenaren wordt nogmaals sirih en daarna gebak gepresenteerd, waarop de Vorst den last verstrekt, dat het bespelen der op de aloen-aloen geschaarde gamĕlans zal aanvangen. Onder dit spel keert de Vorst met zijn gevolg, in dezelfde orde waarin zij gekomen zijn, naar den Kraton terug, plaatst zich weder onder de pandåpå en drinkt een kop koffie met melk. Daarna nemen de Resident en het overige gezelschap van den Soesoehoenan plechtig afscheid, maar de Kroonprins, al de Prinsen van het hof, de Rijksbestuurder en de Toemenggoengs gaan met hem naar het Residentiehuis, om het middagmaal te gebruiken. De Kroonprins gaat met den Resident in denzelfden wagen en wordt, na afloop van het maal, door den Secretaris naar huis begeleid. Op het oogenblik dat hij het fort passeert worden 13 kanonschoten te zijner eere gelost.

Nog een enkel woord over de wijze waarop de malemmans te Soerakarta gevierd worden, moge dit overzicht der feesten aan het hof van den Soesoehoenan besluiten. Vroeger is gezegd op welke dagen der maand Ramelań die malemmans gevierd worden, en welke herinneringen uit het leven van den Profeet daaraan verbonden zijn. Te Soerakarta bestaat de viering in het houden van groote uitdeelingen van spijzen, die tegen zonsondergang onder den blooten hemel op de aloen-aloen plaats vinden. Op den 21sten der maand geschiedt de uitdeeling namens den Soesoehoenan, op den 23sten namens den Kroonprins, op den 25sten namens de overige Pangérans van het Hof, op den 27sten

namens den Rijksbestuurder, en op den 29sten namens de Toemenggoengs.

Door de bevolking van den Kraton worden te Soerakarta, evenals te Jogjakarta [1]), onderscheidene takken van nijverheid met goeden uitslag beoefend; vooral de goudsmids en zadelmakers worden gezegd uitstekend werk te leveren. Hoogst ongunstig is echter de toestand der bevolking van den Kraton uit zedelijk oogpunt. Zoowel onder het volk als onder de grooten moet er eene ontzettende verdorvenheid van zeden heerschen; afgrijselijke verhalen zijn daaromtrent in omloop.

Links van de noordelijke aloen-aloen ligt ook hier, evenals te Jogjakarta, de groote moskee, die zich van die der zusterstad in niets bijzonders onderscheidt, dan dat de toren of koepel die het hoofdgebouw kroont, geheel verguld is. Ten noorden van dezen tempel ligt de kaoeman of priesterwijk.

Wij willen thans den Kraton en zijn voorplein verlaten om nog eene kleine wandeling door de stad te doen. Wij gaan de poort Pamaroekan door en bevinden ons dan op een veel smaller plein, de Geladag genaamd, op welks midden zich de Geladag-poort verheft [2]). Rechts en links van deze ruimte strekt zich een groot drassig veld uit, dat met kangkoeng [3]) beplant is en daaraan den naam van Kangkoengan ontleent. De kangkoeng is eene, ook in het wild op moerassige plaatsen voorkomende convolvulacee, die fraaie bloemen draagt en waarvan de jonge bladeren en stengels eene aangename groente opleveren.

De Geladag overgaande komen wij in de reeds vermelde prachtige tamarindelaan, die recht noordwaarts naar het Residentiehuis voert en waarmede de weg naar Bâjâlali, die tusschen de westelijke Koenkoengan en de Protestantsche kerk door recht westwaarts loopt, een rechten hoek vormt. De kerk werd in 1832 door de leden der gemeente grootendeels op eigen kosten gesticht; de Soesoehoenan stond den grond kosteloos af en legde zelf den eersten steen, en de Javaansche grooten schonken op zijn voorbeeld bijdragen voor den bouw. Het nette en vrij ruime gebouw

---

[1]) Zie bl. 630 v.

[2]) Boven bl. 578 en 621, noot 1.

[3]) *Ipomaea reptans* Poir.

heeft den vorm van een langwerpig vierkant en drie ingangen, waarnaar men met eenige trappen opklimt.

Voorbij de kerk liggen aan de westzijde der laan de kazerne en stallen der lijfwachten-dragonders, de civiele gevangenis en eenige aanzienlijke huizen van Europeanen; aan de oostzijde ligt, tusschen twee vijvers, de toegang tot het fort, dat den naam van Vastenburg draagt, in 1779 gebouwd, in 1832 vernieuwd werd en een regelmatig vierkant vormt, met steenen wallen en gracht, vier met geschut beplante bastions, officierswoningen, hospitaal, kazernes enz. Men vindt het in sommige beschrijvingen een „geduchte" sterkte genoemd; een officier die er de beschrijving van geeft welke ik hier laat volgen, schijnt van een langer verblijf daarbinnen een anderen indruk gekregen te hebben. „Netter, zindelijker plekje dan het fort of de benting te Solo, bestaat geloof ik niet op de geheele wereld. 't Is of alles zoo pas uit een doosje genomen en in elkander gezet is, zoo popperig zien de pas geschoren boomen, de tuintjes en de helder groen en wit geschilderde huisjes op „de cour" er uit. Een steenen muur, netjes besmeerd en bepleisterd, met een kanon in elk van de vier hoeken of bastions, een grachtje met „heusch" water en een ophaalbrug, ziedaar de geheele schilderij, waaraan de naam van fort „Vastenburg" is gegeven, 'k zou haast denken bij wijze van parodie; want meermalen zag ik, bij het doen van saluutschoten uit het fort, dat de kanonnen dezelfde uitwerking hadden alsof ze met scherp geladen er tegenover hadden gestaan. Hoeveel oppervlakte die muren omsluiten, weet ik niet juist, maar wel dat er een groote mate van vindingrijkheid toe noodig is geweest om daarbinnen aan 600 menschen huisvesting te verschaffen. Er is dan ook geen hoekje zoo klein of het is ingenomen, hier door een magazijntje, daar door een loodsje of bergkamertje, elders weêr door een hokje waarin een paar gehuwde officieren met hunne geheele familie geborgen zijn [1])."

Achter het fort ligt het exercitieveld, wederom met fraaie tamarindeboomen omplant en middendoor gesneden door een pad dat naar de Lodji wètan of Europeesche stad voert. Deze ligt

[1]) Gerdessen, Vijf jaren gedetacheerd, bl. 57.

in den hoek, gevormd door de samenvloeiing van het riviertje Batoe rånå en de Kali Pépè, en is doorsneden door drie breede straten: de Heerenstraat, de Bloemstraat en de Krakeelstraat, en eenige nauwe dwarsstraten en stegen. Vroeger bevatte zij vele onaanzienlijke huizen, veelal achter gekalkte muren verborgen; doch in de laatste jaren is deze Europeesche stad zeer verfraaid, de muren zijn grootendeels weggebroken en vele woningen kunnen met de fraaiste in Nederlandsch-Indië wedijveren. Vroeger was de zoogenaamde Europeesche bevolking van Soerakarta in denk- en levenswijze meer dan half gejavaniseerd; doch ook daarin heeft de tijd eenige verandering gebracht.

Aan de zuidzijde der Europeesche stad paalt de oude Europeesche begraafplaats, die sedert lang niet meer gebruikt wordt, en in den hoek dien deze met het exercitie-plein vormt, lag de bekende Soerakartasche kweekschool voor inlandsche onderwijzers, die in 1875 naar Magelang in Kadoe werd verplaatst. Sedert 1851, toen zij in werking kwam, was zij in de inlandsche hoofdstad van Java een middelpunt van beoefening der Javaansche taal en tot zekere hoogte een vergoeding voor het hier in 1831 opgerichte Instituut voor de Javaansche taal, dat in 1843, in verband met de stichting eener afdeeling voor de opleiding van Indische ambtenaren aan de Akademie te Delft, was ingetrokken. Aan die inrichting was de beroemde kenner der Javaansche taal Carel Frederik Winter als onderwijzer werkzaam, terwijl hij na hare opheffing al zijne krachten wijdde aan de samenstelling en uitgave van geschriften, die de studie van het Javaansch in Nederland konden bevorderen en gemakkelijk maken. In 1799 te Jogjakarta geboren, overleed hij in 1859 te Soerakarta, zonder ooit het eiland Java verlaten of zelfs de van de Vorstenlanden verder verwijderde residentiën bezocht te hebben. Winter was op het gebied der Javaansche taal de vraagbaak niet slechts voor den Europeaan, maar ook voor den inlander, en stond in hoog aanzien aan het hof des Soesoehoenans. De onwaardeerbare diensten die hij aan Java en Nederland bewezen heeft, zijn door zijne dankbare leerlingen en vereerders gehuldigd door de oprichting van een marmeren, met zijn borstbeeld prijkend gedenktee-

ken, dat den 19en Februari 1867 te Soerakarta onthuld werd [1]).

De nieuwe Europeesche begraafplaats ligt op eenigen afstand ten zuiden van de oude, tusschen de oostzijde van den Kraton en de rivier Batoe râņâ. Te midden van het lange gras verheffen er zich eene menigte grafteekens, wier opschriften toonen, dat de dooden die hier rusten, schier alle natiën van Europa vertegenwoordigen.

In den noordwestelijken hoek van de Europeesche wijk ligt het logement, in welk gebouw de Europeesche ingezetenen tevens hunne societeit houden. Men verhaalt dat zij vroeger, des zaterdags avonds, ook door den Soesoehoenan werd bezocht, die er dan een deftige partij biljart speelde, maar dat de Vorst diė bezoeken staakte, nadat een pas aangekomen kolonel, die een sterke speler was, maar de étikette niet kende, zich verstout had het spel van den Keizer te winnen.

Van hier langs de noordzijde van het fort in de tamarindelaan terugkeerende, bereiken wij, terwijl wij ons noordwaarts wenden, weldra het ruime Residentiehuis, met het daaraan palende kantoor, en als wij de brug voorbijgaan die hier over de Pépé ligt, het kleine schouwburglokaal, waar soms door liefhebbers gespeeld wordt. Westwaarts van daar ligt de uitgestrekte Mangkoe-negaran. De prinsen van het Mangkoe-negârâsche huis vertegenwoordigen in de hofstad het vooruitstrevende element. Alles wat hun toebehoort of onder hunne bevelen staat, onderscheidt zich gunstig van alles wat hier keizerlijk heet. De thans regeerende Prins heeft zich zelfs veel aan het onderwijs, zoowel in den Kraton als op zijne landen, laten gelegen zijn, ofschoon met weinig bevredigende resultaten, waarom het Gouvernement, bij zijne plannen om het in zijn naam gegeven onderwijs ook over de Vorstenlanden uit te breiden, geen uitzondering voor het Mangkoe-negârâsehe gebied heeft kunnen maken [2]). De bezoekers van 's Vorsten Kraton ondervinden echter dat hier een geheel andere geest heerscht dan aan het keizerlijk hof. Of-

[1]) Zie over Winters leven: Handelingen en Geschriften van het Ind. Gen., 6e Jaarg., bl. 51, en een afbeeldsel van het monument met bijschrift van D. H(artevelt) in T. v. N. I. Jg. 1867, D. I, bl. 523.

[2]) Zie Regeeringsverslag, 1879, bl. 106, 1880, bl. 94.

schoon er ongeveer hetzelfde ceremoniëel wordt in acht genomen, voelt men er zich veel meer op zijn gemak. De groote pandåpå, die op zeer hooge zuilen rust en een verbazenden omvang heeft, is er op Europeesche wijze gemeubeld en prijkt met niet minder dan 700 petroleumlampen, wier schijnsel, ofschoon door een lichtblauw plafond en een wit-marmeren vloer teruggekaatst, toch nog nauwelijks toereikend is om het gansche gebouw naar eisch te verlichten. Het plafond is, naar men zegt, volgens de plannen van den Pangéran zelven fraai beschilderd. Schoone beelden en portretten van Europeeschen oorsprong worden in den Kraton van Mangkoe-negårå aangetroffen; toch is er de goede smaak niet tot die hoogte ontwikkeld, dat ook alles verbannen zou zijn wat in het oog van den beschaafden Europeaan daarmede een hinderlijk kontrast vormt. Noordelijk van den Kraton van Mangkoe Negårå ligt een uitgestrekte aloen-aloen, die tot exercitieveld dient van het onder zijne bevelen staande legioen.

Gaan wij de brug over die bij het Residentiehuis over de Pépé voert, dan bereiken wij het Chineesche kamp. De steenen huizen, eenige honderden in getal, zijn gedeeltelijk gebouwd rondom een uitgestrekt marktplein, waar dagelijks Javanen en Chineezen hunne waren te koop brengen en waar groote bedrijvigheid heerscht. De nieuwe Amerikaansche brug over de Pépé verbindt het oostelijk uiteinde der Chineesche wijk rechtstreeks met de Europeesche stad.

Het overige van de Negårå bestaat uit inlandsche kampongs, waartusschen de woningen der prinsen van het keizerlijke en van het Mangkoe-negåråsche huis verstrooid liggen. Alles is doorsneden van breede lanen met hoog geboomte, die aangename wandelplaatsen aanbieden. Onder het geboomte ontwaart men aan beide zijden ontelbare warongs, hier en daar afgewisseld door een opium-kit. De kampongs zelve liggen verborgen in dicht groen of achter hoog opgetrokken muren en zijn omgeven van gegraven slooten, waarover planken en ruwe boomstammen geworpen zijn om als brug te dienen. Het voorkomen der bevolking van de hoofdstad is niet gunstig. Er heerscht onder haar veel armoede,

veel morsigheid, veel zedeloosheid. Het treurig gevolg is, dat er vele afzichtige ziekten onder haar worden aangetroffen. Aan de oostzijde der stad, nabij den oever van de Bengawan, bezuiden den weg naar Ngawi en op kleinen afstand van de Kalanggan [1]), ligt de kampong Kedoeng Kopi, waar, in een soort van lazaret of armengesticht, de lijders aan besmettelijke ziekten en ongeneselijke kwalen worden bijeengebracht; maar de verzorging is er zoo slecht, dat zij gemakkelijk ontvluchten en men ze in menigte onder de bevolking ziet ronddwalen of, vooral in de nabijheid der poststations, aan den weg liggen, om de reizigers een aalmoes af te smeeken. Wanneer men van de zijde van Båjålali de hoofdstad nadert, wordt men reeds te Kalitan, op acht palen van de hoofdstad, door het gezicht van velen dezer ongelukkigen pijnlijk getroffen.

De residentie Soerakarta is als met een web van wegen overspreid, waarvan de hoofdplaats het middelpunt vormt. In de eerste plaats verdient daaronder de spoorweg vermelding, waarvan het station even ten noorden der stad ligt. Door dezen weg is Soerakarta zuidwestwaarts met Jogjakarta verbonden. De baan der sectie Soerakarta—Jogjakarta, lang 57.6 kilometers, d. i. slechts 2 kilometers meer dan de rechte afstand der eindpunten, is voor bijna de helft horizontaal en heeft over de andere helft slechts geringe helling, nergens meer dan 1 op 200, daar zij over de laagste verlengsels der ribben van den Merapi loopt, op welken berg de reiziger overal een vrij gezicht heeft. Over de halten Poerwådadi, Delangoe en Tjèpèr, voert zij naar Klatèn, eene aanzienlijke desa, die wij reeds als regentschaps- en afdeelingshoofdplaats en als zetel eener Pradåtå leerden kennen [2]). Meer nog is zij bekend door haar in 1797 [3]) gebouwd fort, dat op dezelfde wijze als dat te Soerakarta ingericht, maar kleiner is, terwijl de bezetting, althans gedeeltelijk, uit een strafdetachement van Europeanen bestaat. Dit fort ligt op eene hoogte van 211 meters [4]),

---

[1]) Zie boven, bl. 579. [2]) Boven, bl. 590, 591, D. II, bl. 674.
[3]) Zie D. II, bl. 54 noot.
[4]) Volgens Junghuhn. Volgens v. d. Wijck zou die hoogte slechts 180 meters bedragen.

en de spoorweg stijgt tot zijne grootste hoogte een weinig voordat hij Klatèn bereikt. De afstand van Soerakarta tot Klatèn bedraagt langs den spoorweg ruim 30 kilometers. Van Klatèn zijn nog 12 kilometers af te leggen, eer de post Prambanan, vlak bij de grens van Jogjakarta, is bereikt. De schoone overblijfselen der oudheid waaraan de omstreken dezer plaats zoo rijk zijn, werden reeds elders in dit werk vermeld [1]). De geheele hier beschreven spoorwegsectie loopt door eene volkrijke en vruchtbare streek, besproeid door talrijke riviertjes, die van de hellingen van den vuurberg afstroomen, en uit eene aaneenschakeling van dessa's met hare rijstvelden en landbouwondernemingen van Europeesche huurders bestaande. De grens tusschen Soerakarta en Jogjakarta gaat over eene wat hoogere rib, die den Merapi met het Zuidergebergte verbindt en de waterscheiding vormt tusschen de Solo-rivier en de Kali Oepak [2]).

De postweg van Soerakarta naar Jogjakarta is tot Kartâsoerâ dezelfde als de weg naar Bâjâlali en snijdt den spoorweg even voorbij Poerwâdadi. De weg loopt over heuvelachtig terrein en biedt de bekoorlijkste afwisseling van tooneelen. De afstand van den tegenwoordigen tot den ouden rijkszetel — want als zoodanig werd Kartasoera reeds dikwijls door mij vermeld — bedraagt zeven palen, maar wie meenen mocht in de voormalige hofplaats veel merkwaardigs aan te treffen, zou zich zeer bedriegen. De plaats is grootendeels ontvolkt, de oude vorstenverblijven zijn geheel verlaten en slechts steenhoopen zijn er van overig. Een kwart paal voorbij Kartasoera splitst zich de weg, en juist bij den driesprong ligt een keizerlijk lustverblijf, Langen Ardjâ geheeten, een tempel van slechten smaak, waar alles op kakelbonte wijze geschilderd en de troonhemel met verlept groen en geel gaas behangen is [3]). De links afslaande weg nadert gedurig meer de spoorbaan tot een weinig voorbij de halte Delangoe en loopt verder nagenoeg evenwijdig daarmede voort. Van den drie-

[1]) D. II, bl. 94—102. [2]) Bleeker T. v. N. I. 1850, II. 2.

[3]) Buddingh, N. O. I., I. 228; v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 76. Ik heb hier aangenomen dat het door v. Rijckevorsel beschreven buitenverblijf hetzelfde is als het door Buddingh vermelde. Mocht ik mij hierin vergissen, dan zal eene terechtwijzing mij welkom zijn.

sprong tot Klatén bedraagt langs dezen weg de afstand 16 palen, terwijl er vandaar tot de Jogjakartasche grens nog negen zijn af te leggen.

Vervolgt men daarentegen den weg recht door, dan bereikt men even voorbij de splitsing het reeds vermelde Kalitan, waar Bleeker langs den weg een menigte oude Hindoe-beelden zag staan, geheel of gedeeltelijk beschilderd [1]); dat zij er nog staan zou ik niet durven verzekeren, daar ik ze later niet meer vermeld vind.

Een weinig voorbij Kalitan slaat een rijweg links af, die naar het 3 palen in noordoostelijke richting verwijderde Malang Djiwan voert. Deze aanzienlijke desa behoort tot het gebied van Prins Mangkoe Negårå, die er eene prachtige suikerfabriek heeft, onder de leiding van een Europeaan. Aanzienlijke gasten van den Prins worden doorgaans op een tochtje naar deze fabriek onthaald, waarop de eigenaar niet weinig trotsch is [2]). Van Malang Djiwan gaat ook een weg rechtstreeks naar de hoofdplaats, ter lengte van 7¾ palen.

Wij vervolgen thans den weg westwaarts naar Båjålali, dat op 10½ paal afstands van Kartasoera, op den oostelijken voet van den Merapi, aan een tak van de Kali Pépé gelegen is en een fortje bezit, dat, in de vorige eeuw gebouwd, na het einde van den oorlog met Dipå Negårå in 1831 vernieuwd werd. Als zetel van een adsistent-resident, een regent en een pradåtå, zoowel als door het bezit dezer versterking, staat Båjålali met Klatèn op ongeveer gelijke lijn. Het fort ligt op eene hoogte van omstreeks 400 meters; hoe meer de langzaam en gelijkmatig rijzende weg Bajalali nadert, hoe meer de aaneenschakeling van desa's en sawahs door koffietuinen wordt afgewisseld. Eene warme minerale bron met gering zoutgehalte, die niet ver van Bajalali te Bradjan bij Gempol wordt aangetroffen, zou hier nauwelijks vermelding verdienen, indien niet nog zoo uiterst weinig omtrent

[1]) T. v. N. I. 1850, I. 314.

[2]) v. Rijckevorsel, Brieven, bl. 75; Gerdessen, Vijf jaren gedetacheerd, bl. 97. Ook Poerwå Lelånå spreekt met eenigen ophef van deze stichting van zijn schoonvader.

minerale bronnen in den omtrek van Merapi en Merbaboe bekend was [1]).

Te Bajalali krijgt de postweg eene noordwestwaartsche richting; hij loopt daarna gedeeltelijk over een in het Soerakartasche geënclaveerd stuk van de residentie Samarang, naar het reeds vroeger [2]) vermelde Ampel, dat op de oostelijke helling van den Merbaboe ligt. Weinige Europeesche landbouwondernemingen op Java kunnen met Ampel in vermaardheid wedijveren, en het dankt zijnen roem geheel aan zijn stichter den heer Dezentjé, wiens erven thans nog als huurders van Ampel bekend staan. Men ziet er nog eene begraafplaats van deze familie, die met fraaie graftomben prijkt. Ampel is een vlak, rijk bebouwd hoogland, dat op eene hoogte van 640 meters nog een groot aantal onder kokosboomen verscholen desa's bevat, door welige koffietuinen afgewisseld, en waaraan zich ten noordwesten het nog veel hooger gelegen plateau om den berg Kopèng sluit, dat wij in de residentie Samarang leerden kennen [3]). Op de vlakte van Ampel leefde de heer Dezentjé als een oostersch vorst, in een landhuis dat, op de wijze der dalams van Javaansche Pangérans en Regenten, door een hoogen, dikken muur met vier bastions omringd was, en waarbinnen men de gardoe's, pondoks, vijvers, badplaatsen, de kooien met boschhanen en tortelduiven, de gamĕlan, de lontjèng [4]), de lansen en trommen, alles wat de gewone omgeving der inlandsche grooten vormt, terugvond. Dit alles laat zich verklaren door het huwelijk van den huurder met een Soerakartasche prinses, die den titel van Raden Ajoe voerde en ook steeds daarmede werd aangesproken [5]).

Zonder de boven vermelde enclave mede te rekenen, is de hoofddesa Ampel nog 1¾ paal van de Samarangsche grens verwijderd, waarom wij onzen denkbeeldigen tocht in deze richting hier staken en naar Bajalali terugkeeren, om vandaar den zadel tusschen den Merapi en Merbaboe te bestijgen en naar de kraters dier tweelingsvulkanen op te klimmen.

---

[1]) N. T. v. N. I., D. XXVII, bl. 474. [2]) Boven, bl. 522.

[3]) Boven, bl. 520. Zie overigens Junghuhn, Java. II. 352; Teysmann in N. T. v. N. I. VIII. 282. [4]) Groote klok of bengel.

[5]) Buddingh, N. O. I., I. 227.

Wij stijgen met dat doel te Bajalali te paard en slaan een binnenweg in die westwaarts naar Gebiok voert. Steeds sterker stijgende, door een dicht met koffieplantsoenen bedekte streek, bezoeken wij genoemde plaats, waar, op eene hoogte van omstreeks 1500 à 1550 meters een tuin voor het kweeken van Europeesche groenten is aangelegd. De bodem, die hier doorgaans met een fijnkorrelig, heldergrijs zand bedekt is, bezit uitnemende vruchtbaarheid; evenwel merken wij plekken op waar de harde rots niet diep genoeg ligt, wat dadelijk aan het kwijnend voorkomen der koffiestruiken kan bespeurd worden. Niet ver van Gebiok ligt een tweede, zeer uitgestrekte groentetuin, Aglé geheeten, op een stuk gronds dat door den Soesoehoenan ten gebruike der Residenten werd afgestaan. Er is een aangenaam gelegen houten woonhuis, waarvan de voorzijde naar den Merapi gekeerd is, wiens noordelijke hellingen zich hier in volle majesteit vertoonen. Het gezicht op den Merbaboe wordt door een rij van met gras bedekte voorheuvels onderschept; naar het oosten heen kan de blik tot ver in het benedenland reiken. De Resident Hartmann bracht hier vele Europeesche bloemen en ooftboomen te zamen, waarvan misschien nog eenige rozen en perzikboomen zijn overgebleven, maar het kweeken van groenten, waarvoor de plaats door klimaat en bodem zoo uitnemend geschikt is, werd er later meer uitsluitend ter hand genomen. De kool bereikt er eene kolossale grootte, de aardappelen verschillen in voorkomen niet van Europeesche, tuinboonen, artisjokken, aardbeziën slagen uitnemend, en wanneer andere soorten ontbreken, is dit waarschijnlijk meer aan gebrek aan zaden, dan aan ongeschiktheid van den grond toe te schrijven. De hier beschreven tuin ligt in de nabijheid van Sélå en wordt meestal met den naam van die plaats genoemd [1]).

De zadel tusschen den Merapi en Merbaboe, waarop de genoemde plaatsen en tuinen gelegen zijn, is, wat de bovenlaag betreft, geheel eene schepping van den jongeren, nog werkzamen vuurberg. De voet van den Merbaboe verloopt onder de vlak uitgebreide lagen van zand en rolsteenen, die de jongere uitbarstingen van

---

[1]) Junghuhn, Reisen, S. 182, Java II. 860; Teysmann in N. T. v. N. I., VIII. 280.

den Merapi daarover hebben uitgebreid. Van de wijze waarop dit geschied is, kan men zich tweeërlei voorstelling vormen. Het kan zijn dat de Merbaboe reeds lang uitgebluscht was, toen de Merapi eerst aanving zich te vormen; het kan ook zijn dat beide afwisselend werkzaam waren om den zadel met over elkander vloeiende lagen op te hoogen, in welk geval dan toch het laatste woord aan den Merapi gebleven is. De djoerangs of kloven [1]), die ook in dezen zadel sterke insnijdingen vormen, dringen echter niet dieper dan 30 à 35 meters; eerst wanneer men eene doorsnede ter diepte van een paar duizend meters erlangen kon, zou met zekerheid kunnen blijken, welke van deze voorstellingen met de waarheid overeenkomstig is. De kloof die hier het meest onze aandacht verdient, is de Djoerang Djoewé, die zich langs de westzijde van Sélå uitstrekt, en de zadel is, topographisch beschouwd, niets anders dan het vooruitstekende juk dat haar ten oosten begrenst en, terwijl het aanvankelijk eene smalle, zich van den Merapi afzonderende rotsgraat vormt, zich allengs tot eene aanzienlijke, uit lavauitwerpselen bestaande vlakte verbreedt [2]).

Van Sélå uit biedt zich de meest geschikte gelegenheid aan om naar den top zoowel van den Merbaboe als van den Merapi op te stijgen; want daar de Merapi tot 2866 en de Merbaboe, in zijn hoogsten, noordelijken top, tot 3116 meters stijgt, heeft men te Sélå, welks hoogte van 1585 meters langs zachte hellingen zoo gemakkelijk bereikt wordt, in ieder geval reeds de groote helft der stijging achter zich. Toch blijft de weg naar den Merbaboe, die veelal over ruwe ruggen voert en van tijd tot tijd den wandelaar, die zich den doortocht schier versperd ziet, noopt om, dwars door eene diepe kloof, een anderen rug te zoeken, welke hem een beter pad schijnt te beloven, nog altijd moeielijk genoeg; maar de vriend der natuur vindt ruime vergoeding in het heerlijke plantenkleed, dat overal met de bevalligste bloemen bestippeld is. Ofschoon de Merbaboe ook aan deze zijde het eigenlijke woudkleed mist, is zijne flora even schoon als rijk. Hier zijn de vlakke ruggen en hare hellingen bedekt met dichte graszoden, waartusschen viooltjes en ranonkels de teedere hoofdjes ophef-

[1]) Zie boven, bl. 563. [2]) Junghuhn, Java, II. 390 v.

fen. Elders zijn de steilste hellingen met de kleine struiken van Melastoma Malabathricum en verschillende soorten van Rubus bedekt, in wier schaduw sappige balsaminen tieren. Ginds vertoonen zich verstrooid de rechte stammetjes van Gnaphalium Javanicum, die, naarmate men hooger komt, zich meer en meer tot boschjes aaneensluiten, en wier witachtig groen bekoorlijk afwisselt met de levendiger tinten der grassen en van groepjes van fijngevinde Acacia's. Stijgt men nog hooger, dan vertoonen zich de Gualtheria- en Vaccinium-soorten en de roodachtige loofkroontjes van Myrica Javanica, en hangen van de verschrompelde takken der struiken lange, witte baardmossen af, die in dit tropische Alpenlandschap de sneeuw schijnen te vertegenwoordigen. Steeds grooter wordt de rijkdom van blad- en levermossen en andere cryptogamische planten, aan de stammen en takken der struiken opgehangen, gelijk de gaven aan den dennenboom, die op kersavond het kinderhart verblijden. En bij dat alles wat heerlijke blik, wanneer men het oog naar het zuiden wendt en, over de bewegelijke wolkenzee heenziende, den grauwen, kalen top, de witte zuil van dampwolken en de wonderlijk getande, met bosch bekleede jukken van den Merapi ontwaart!

De kruin van den Merbaboe bestaat uit onderscheiden, bij afwisseling rijzende en dalende en eenige kleine toppen vormende nokken, die omstreeks 1300 meters van elkander verwijderd zijn en, nevens eenige kleinere kloven, een groote en diepe ketelvormige kraterkloof insluiten, die in noord-noordwestelijke richting langs de helling afdaalt. Er is een noordelijk juk met een enkele spits, de noordoostelijkste van allen, een zuidelijk juk met drie spitsen, en een dwarsjuk, in gebogen richting, ten oosten, dat de beide andere verbindt. De sporen van de hand des menschen, vermoedelijk uit den Hindoetijd afkomstig, zijn op verschillende punten merkbaar. Hier en daar bespeurt men dikke uitgeholde steenen, waarin het water samenloopt, en de noordoostelijke spits is door kunst geëffend en door een verhoogden rand omsloten. Het is deze spits, waartoe den van Selå komenden het dwarsjuk den weg baant, die gewoonlijk door de bezoekers van den Merbaboe wordt bestegen, en sommigen zijn vandaar westwaarts in

de kraterkloof afgedaald, in welker midden nog eenige zwak dampende fumarolen en heete modderpoelen door de daaruit opstijgende gassen in gedurige beweging worden gehouden, maar door den weligen plantengroei, die uit de gewone Alpenboompjes bestaat, aan het oog der reizigers worden onttrokken. Van uitbarstingen van den Merbaboe is niets bekend, en men kan verzekerd zijn, dat zich hier sedert eenige eeuwen geen spoor van vulkanische werking heeft vertoond.

Het gezicht dat men van den beschreven top geniet, is trotsch en vol verscheidenheid. Diep beneden zich ziet men de wolken zich vormen, maar in de zuiverder lucht boven deze damplagen schijnen aan de overzijde der uitgestrekte vlakte van Soerakarta de blauwende kruinen van den Lawoe en van den meer verwijderden Wilis, en over het dal van Kadoe heen, de spitsen van den Soembing en Sindårå op het wolkenmeer te drijven. Dat bij helder weder de blik zoowel noord- als zuidwaarts tot in zee reikt, is een natuurlijk gevolg van Java's vorm. Dichter om zich heen ziet men den Kopèng in het noorden, den Telemåjå en Oengaran in het noord-noordwesten, den Andong in het noordwesten en recht in het zuiden de zwarte kruin van den Merapi.

Met de liefelijke tooneelen die de hellingen van den Merbaboe opleveren, maakt de woeste, met diepe spleten doorgroefde, maar toch schilderachtig schoone Merapi een sterk contrast. Een ver uitstekend hoofdjuk, hetzelfde dat zich ten laatste tot den vlakken zadel tusschen de beide vulkanen verbreedt, verdeelt aan deze zijde zijne helling in twee helften. De westelijke vertoont slechts de bruingrauwe kleur van de asch en het puin waarmede zij bedekt is; alleen de kloof die het juk onmiddellijk begrenst, prijkt met het frissche groen van een acaciabosch. De oostelijke helft maakt in hare gedaante belangrijke inbreuk op den regelmatigen kegelvorm. Hare jukken, vooral de twee die de Djoerang Gandoel begrenzen, verlengen zich op een groote hoogte aanmerkelijk naar het oosten, alvorens gelijkmatig met de overige hellingen af te dalen, om zich ten laatste nogmaals in een stompen, meer dan 300 meters hoogen, naar den kant van den Merapi steil afvallenden en slechts met gras bedekten kegel te verheffen. Van dit

gedeelte vormen de jukken grauwe rotswanden, van elkander gescheiden door met acacia's bedekte uitstekken, waardoor zij zich vertoonen als smalle evenwijdige strepen tusschen het groen. Langs het steile, gedurig smaller wordende en eindelijk in een scherpe rotskam overgaande hoofdjuk gaat de weg van Sélå naar boven, tot men, in wolkennevels gehuld en van allen plantengroei verlaten, de kruin ten laatste bereikt.

De Merapi — het bleek ons reeds vroeger [1]) — is een nog altijd werkzame vulkaan, en zijn kruin heeft nog in de laatste jaren zoo groote veranderingen ondergaan, dat de bestaande beschrijvingen niet meer op den tegenwoordigen toestand passen. De beste beschrijving is ook hier weder van Junghuhn, maar zijne bezoeken aan den berg vallen in de jaren 1836 en 1838, en na dien tijd hebben nog vijf uitbarstingen plaats gehad. Volgens zijne waarnemingen bestond de kruin uit het overblijfsel van een voormaligen oostelijken kratermuur, die in het midden eene hoogte bereikte van 2773 meters en van het noord-noordwesten naar het zuid-zuidoosten liep. Eene aschvlakte, ter hoogte van 2630 meters gelegen, aan de zuidzijde geopend en aan de noordwestzijde door een wrong van asch begrensd, lag aan den westelijken voet van dien kratermuur en scheidde hem van den eruptiekegel des vulkaans, die, daar hij uit millioenen zeer poreuze, met tallooze gaten doorboorde, sponsachtige en deels zwartachtig grijze, deels koolzwarte lavaslakken bestond, door Junghuhn gewoonlijk met den naam van slakkenkegel wordt bestempeld. Deze kegel, die de gedaante had van een halven bol, was alleen aan de zuidzijde door het halfkringvormige overblijfsel van een getanden kratermuur omvat; aan de noord- en noordwestzijde lagen overal slakken over de berghelling uitgespreid. De moeielijk te beklimmen schedel van dezen slakkenkegel, steeds in dikke, witte dampwolken gehuld, steeg naar gissing 100 à 130 meters hooger dan de zuidelijke kraterwand, waarvan het zuid-zuidwestelijke gedeelte op het hoogste punt zich 2866 meters boven de zee verhief. Aan de binnenzijde daalde deze scherp begrensde kraterrand 50 à 70 meters volkomen loodrecht naar beneden, en onmiddellijk aan den

[1]) Bl. 562.

voet van den wand begonnen zich de slakken van den kegel te verheffen. Slechts aan zijne zuidwestzijde zag men tusschen hem en den muur een paar kleine aschvlakten, die niet met slakken bedekt waren.

Of de Merapi na zijne jongste uitbarsting, die van 1872, door eenigen reiziger bestegen is en op de kruin zelve waarnemingen omtrent zijne tegenwoordige gesteldheid gedaan zijn, kan ik niet met zekerheid zeggen, maar wat van Jogjakarta uit omtrent de vormverandering van den berg kon worden waargenomen, is door den heer Groneman zorgvuldig opgeteekend. Het blijkt uit zijne mededeelingen, dat, zoowel vóór als na de langdurige uitbarsting van 1869, de eruptiekegel een hoogen, afgerond puntigen top vormde, dien men te Jogjakarta duidelijk boven de kraterwanden kon zien uitsteken. Na de eruptie van 1872 is niets meer van dien kegel te zien. Thans heeft de bergkruin een breeden, afgeplatten vorm, hoekig ingesneden door de hetzij oude of nieuw ontstane kloven en spleten van een kraterrand, van welken de oostelijke hoek een weinig hooger is dan de zuidelijke en westelijke gedeelten, en dus ook den hoogsten top van den berg vormt. Over de geheele breedte van dien top welt een dichte dampmassa op, die een blanke wolkenlaag schijnt te vormen. De slakkenkegel schijnt dus, geheel of gedeeltelijk, hetzij ingestort, hetzij uitgeworpen te zijn, en wellicht is ook een deel van den ouden verweerden kraterrand met hem naar beneden gekomen. De heer Groneman gist dat van de bij die uitbarsting vernielde desa's enkele niet onder nieuw gevormde lava-massa's, maar onder het puin van den ingestorten bergtop zullen bedolven zijn [1]).

Wij verlaten thans de schilderachtige en belangwekkende streken tusschen den Merapi en Merbaboe, om een vluchtigen blik te gaan werpen op de noordelijke deelen van Soerakarta, die misschien veel merkwaardigs bevatten, maar waar voor denkbeeldige reizigers, gelijk wij, die van de berichten van anderen afhankelijk zijn, zeer weinig valt op te merken. Wij gaan op den weg die ons van de hoofdstad naar den zadel tusschen de vulkanen bracht, terug tot 7½ paal voorbij Bâjâlali, en vinden dan aan de

[1]) Zie Tijdschrift van het Aardr. Gen. D. II, bl. 203.

linkerhand een weg die ons na 8 palen te Simå brengt, de hoofdplaats van het vroegere district Simåwalan.

Deze streek is over het geheel schraal, niet zeer waterrijk en schaars bevolkt; de weinige riviertjes die wij aantreffen, vereenigen zich tot de Kali Asä of Kali Jåså, een vrij belangrijken linkerzijtak van de Sålå-rivier. Nog 11 palen, deels in noordelijke, deels in westelijke richting afgelegd, brengen ons te Karang gedé, dat, zoo het niet dezelfde plaats is, die vroeger Gĕtas werd genoemd, toch in hare onmiddellijke nabijheid gelegen en er voor in de plaats getreden is. Wij bevinden ons hier in het gebied der Kali Serang, die, uit Samarang komende, haren weg door den noordwesthoek van Soerakarta vervolgt, om weldra op nieuw den Samarangschen grond te betreden en er, vereenigd met de Loesi, de Tangoelangin te vormen. De rivier is onbevaarbaar, maar hare wateren, in vele kanalen afgeleid, zijn van uitnemend nut voor den landbouw. Aan deze rivier ligt, noordwestwaarts van Karang gedé, ook Gagatan. Gĕtas en Gagatan waren onder eene vroegere verdeeling van het Soerakartasche gebied districten van het regentschap Ampel, ook Ampel en Gagatan genoemd, en vormen thans te zamen het district Karang gedé. Ook in dit gedeelte van Soerakarta zijn uitgestrekte landen aan Europeanen verhuurd en wordt veel werk gemaakt van de koffiecultuur.

Reeds van Simå af behoort het gansche terrein dat wij hier doorreisd hebben, tot het tweede kalkgebergte van Java, dat zich over het geheele noordelijke deel van Soerakarta, gelijk ook over de aangrenzende deelen van Samarang, uitbreidt [1]). Wij waren er echter niet ver van het gebied der vulkanen Merbaboe en Oengaran verwijderd, waaraan wij onder andere herinnerd worden door hetgeen wij vernemen van het groote aantal zout of aardolie opleverende bronnen die hier voorkomen, maar waarvan noch de plaats nauwkeurig bekend, noch de hoedanigheid behoorlijk onderzocht is [2]).

Na dit uitstapje vervolgen wij den weg terug naar de hoofdplaats, om kennis te maken met den spoorweg die bijna recht noordwaarts vandaar naar de grens van Samarang gaat. Vroe-

[1]) Zie Deel I, bl. 95. [2]) Zie N. T. v. N. I. XX. 105.

ger had de gewone gemeenschap van Soerakarta met Samarang plaats langs den weg die over Båjålali en Ampel naar Tengaran en Salatiga voert [1]); maar er loopt ook een weg bijna recht noordwaarts van Soerakarta naar Poerwådadi, vanwaar men over Boegel en Demak naar Samarang kan reizen [2]). Deze weg bereikt de noordgrens der Residentie op 23½ palen van de hoofdstad. De spoorbaan volgt met dien weg over het algemeen gelijke richting en snijdt dien op verschillende punten Van het station Soerakarta afreizende, bereikt men na 10.8 kilom. te hebben afgelegd, de eerste halte Kali Asà of Kali Jåså, waarlangs zich de rivier van dien naam naar de Bengawan spoedt. Acht en een halven kilometer verder ligt de halte Salem, 6.6 kilometer vandaar de onbeduidende halte Djengkilon en nog 2.3 kilometer verder de insgelijks onbelangrijke halte Lawang, de laatste op Soerakartasch grondgebied. Kali Aså ligt in een sterk bevolkte streek en het personenvervoer tusschen deze plaats en de hoofdstad is zeer aanmerkelijk. Op dezen spoorweg reizende heeft men aan de rechterhand het gezicht op den uitlooper van het noordelijk kalkgebergte die zich tusschen den spoorweg en de Sålå-rivier zuidwaarts dringt, aan de linkerzijde tot Lawang, waar men geheel tusschen de bergen komt, op onafgebroken rijstvelden, met het gebergte op den achtergrond.

Van het station Soerakarta gaat een zeer kleine dwarslijn tot aan de Sålå-rivier, het begin eener nieuwe spoorweglijn, die van Staatswege zal worden aangelegd en de Javaansche hoofdstad zal verbinden met Madioen en bij Sidå-ardjå met de lijn Soerabaja—Pasoeroean. De richting van den geprojecteerden weg volgt tot Sragen geheel die van den postweg naar Ngawi, maar wijkt bij gemelde plaats een weinig zuidwaarts af, om de Madioensche grens bij de halte Kedoeng Banteng te bereiken. Zoowel de geprojecteerde spoorweg als de postweg loopen door de vlakte waardoor zich de Sålå-rivier kronkelt en die aan de zuidoost- en zuidzijde begrensd wordt door de laatste verlenging der machtige ribben van den Lawoe, aan de noordwest- en noordzijde door het kalkgebergte, totdat de rivier er bij Ngawi doorheen breekt. De post-

[1]) Zie bl. 522 [2]) Zie bl. 513, 505 en 500.

weg van Soerakarta naar Ngawi gaat eerst 8½ paal oostwaarts tot Paloer; de rivier steekt men over met een vlot, wat wegens de hooge steile oevers soms niet zonder bezwaar is. Bij Paloer splitst zich de weg; den oost-zuidoostelijken tak, die naar Karang Pandan voert, zullen wij zoo aanstonds nader leeren kennen. De postweg zelf heeft tot aan de Madioensche grens eene noordoostelijke richting. De voornaamste plaats die er aan ligt, is de afdeelings- en regentschapshoofdplaats Sragèn, die 16¾ palen van Paloer en 10½ van de Madioensche grens verwijderd is. Ongeveer halverwegen tusschen Paloer en Sragèn, liggen twee aanzienlijke desa's, Masaran en Soekåwinangoen, zoo dicht bij elkander, dat zij bijna ineenloopen. Van Sragen gaat nog een weg door de vlakte noordwestwaarts naar Soekåwati aan de Sålå-rivier, welke plaats haren naam aan de gansche noordoostelijke helft van het rijk van Soerakarta heeft medegedeeld [1]).

De vlakte waardoor de weg naar Ngawi loopt, is als het ware eene zee van sawah's, omzoomd door bergen die vaak schoone gezichtspunten opleveren. De vruchtbaarheid van den bodem, die uit fijne, grijze vulkanische asch bestaat, welke bij droogte hard en hobbelig wordt, is geheel van regelmatige bewatering afhankelijk. Het onderhoud van den weg, zooals van alle wegen in de Vorstenlanden, heeft dikwijls veel te wenschen overgelaten; maar de verschrikkingen, waardoor die weg zoo berucht is, ik meen het gevaar van tijgers, dat hier grooter schijnt dan bijna ergens elders op Java, moet men vooral zoeken op het gedeelte dat over de Soerakartasche grens ligt, waarom ik er in het volgende hoofdstuk op zal terugkomen [2]). In de vlakte wordt de weg gesneden door eenige riviertjes, die het water van de noordwestelijke hellingen van den Lawoe naar de Sålå-rivier afvoeren; een paar der voornaamste worden op onze kaarten Kali Sangè en Kali Kadoengbang genoemd.

Ik zou nu nog den weg kunnen vermelden die van Soerakarta in zuidoostelijke richting naar het 3¼ paal verwijderde, vroeger door zijne suikerfabriek bekende Laban gaat en, vandaar de Kali

[1]) Zie bl 653, noot 5.

[2]) Zie T. v. N. I. VII. 2. 120 v.; d'Almeida, *Life in Java*, II. 32.

Samen snijdende en over de hellingen van den Lawoe voortloopende, zich te Sangen, 22 palen van de hoofdstad, aansluit aan het vroeger beschreven wegennet ten westen en zuiden van dien machtigen vulkaan; doch meer genot mogen wij ons beloven zoo wij thans onze tochten door de Vorstenlanden besluiten met een bezoek aan Karang Pandan, het buitenverblijf van Prins Mangkoe Negårå, en de vele merkwaardigheden van zijn omtrek, waaronder de het best van hier te bereiken top van den Lawoe zeker niet de laatste plaats inneemt.

Van Paloer rijden wij zes palen oostwaarts naar Karang Anjar; de weg begint nu langzamerhand te stijgen, en als wij het 9¹ paal verder gelegene lustslot hebben bereikt, bevinden wij ons op eene hoogte van 678 meters. Het huis, dat geene verdiepingen heeft en van hout gebouwd, maar op Europeesche wijs ingericht en gestoffeerd is, ligt op een heuvel, die naar alle zijden steil afdaalt, behalve aan de oostzijde, waar zijne helling spoedig die van den Lawoe bereikt. Door deze ligging beheerscht het den geheelen omtrek. Het bestaat uit een middenzaal die aan weerszijden door eene rij kleinere vertrekken geflankeerd is en zoowel aan de voor- als achterzijde uitloopt op de galerij die het geheel omringt. Het klimaat is hier aangenaam en aan het schoone uitzicht, dat zich over lange bergruggen en breede vlakten, over onafzienbare rijstvelden en ontelbare dorpen uitstrekt, kan de blik zich niet verzadigen. De prins gaat hier dikwijls heen om te jagen en doet ook Europeesche en andere gasten in dit genot deelen; hij heeft er groote hertenkampen, waarin zoowel gevlekte als gewone grijze herten bewaard worden [1]).

Onder de merkwaardigheden die de omtrek van Karang Pandan oplevert, behooren de kleine stikgrot van Djoerang Djeroek en de warme bronnen van Pablingan. Om eerstgenoemde plaats te bezoeken, daalt men in zuidwestelijke richting ongeveer 1½ paal schuin langs de berghelling af. Men brengt er den reiziger bij een kleine kloof, welker wanden uit half vergaan en verweekt trachiet zijn gevormd, dat bijna het voorkomen heeft van mergel,

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 462; Teysmann, N. T. v. N. I. VIII. 273; Buddingh, N. O. I., I. 238; Gerdessen, Vijf jaren gedetacheerd, bl. 98.

en over welker bodem een kleine beek vloeit. Op twee plaatsen, die zoodanig met planken zijn belegd, dat zij den vorm hebben gekregen van een vierkant bekken dat met een deksel kan gesloten worden, stijgt hier het koolzuur op. Het spreekt haast van zelf, dat men er onthaald wordt op proeven met kippen of geiten, die men echter doorgaans zorgt niet zoo 'ver te drijven, dat de arme dieren voor goed bezwijken.

Nog 1¼ paal lager in dezelfde richting, op eene hoogte van omstreeks 480 meters, ligt Pablingan, bij welke plaats in een moerassig terrein, aan den voet van een steilen trachiet-heuvel, die aan de oppervlakte slechts eene half zand- half kleiachtige massa vertoont, binnen eene ruimte van nauw 30 vierk. meters onderscheidene warme bronnen opwellen. Sommige van deze bronnen zijn in bekkens besloten en door het aanbrengen van trappen voor baden geschikt gemaakt. Zij hebben allen een meer of min zouten smaak, zetten een geelachtig bezinksel af en bezitten een nog al uiteenloopenden, maar in geen geval hoogen warmtegraad [1]).

Van dezen uitstap naar Djoerang Djeroek en Pablingan naar Karang Pandan teruggekeerd, zetten wij den tocht bergopwaarts voort naar Kemoening, een der voornaamste van de vele koffie-étaablissementen die aan de hellingen van den Lawoe gevonden worden. Kemoening ligt ongeveer 3 palen oost-noordoost van Karang Pandan, en is nagenoeg even zoover verwijderd zoowel van de verder oost-noordoostwaarts gelegen oudheden van Tjĕtâ, als van de ten zuidoosten liggende oudheden van Soekoeh, die beide van hier zonder veel bezwaar te paard kunnen bezocht worden. Soekoeh ligt op de hoogte van 1145, Tjĕtâ op die van 1371 meters. Wij hebben deze merkwaardige overblijfselen van den lateren Hindoetijd reeds vroeger leeren kennen [2]) en gaan ze dus thans stilzwijgend voorbij. Van Kemoening af kon Teys-

[1]) Junghuhn, Java, II. 465 vv., T. v. N. I. IV. 2. 109 en 103. Van minerale bronnen in den omtrek van den Lawoe is weinig bekend. Junghuhn vermeldt er nog een van uiterst gering belang te Gamping aan de noord-noordwestelijke helling van den berg, Java II. 230, T. v. N. I. IV. 2. 104. Onderscheidene andere zijn genoemd, maar ook niet meer dan genoemd, in N. T. v. N. I. XX. 105.

[2]) D. II, bl. 104.

mann den weg naar den top nog ongeveer een paal ver te paard voortzetten; de verdere afstand, dien hij op ongeveer 10 palen stelt, moest te voet langs hoogst bezwaarlijke paden worden afgelegd. Junghuhn, die in 1838 langs de noordelijke helling van den Lawoe over Tarik en Balong opklom, ontdekte op zijn tocht vandaar naar den top bij toeval de ruïnen van Tjĕtå, gelegen te midden der tjĕmårå- of casuarinenwouden, die de hoogere hellingen van dezen berg kenmerken [1]). In de nabijheid van deze plek zag hij een verbazend aantal boomstammen tegen den grond liggen, die eerst sedert korten tijd ontworteld waren, een verschijnsel dat hij meende te moeten verklaren uit de wijze waarop hier het geboomte zich loodrecht op de steilste hellingen verheft, zoodat wellicht de toenemende zwaarte der parasietplanten die zij dragen, of het strakker worden der lianen die ze omslingeren en boom aan boom vastschakelen, ten laatste alleen genoegzaam is om ze met wortel en al uit den grond te rukken.

Er liggen, wanneer men den berg dus aan de noord-noordwestzijde beklimt, drie toppen achter elkander, die telkens den volgenden voor het oog bedekken, en waarvan eerst de laatste de hoogste is. Tweemaal dus vindt de niet gewaarschuwde reiziger zich bedrogen in de verwachting, dat hij het eindpunt van zijn tocht reeds bereikt heeft. Op den eersten top, die een rondachtigen vorm heeft van 30 meters doorsnede, vindt men in het midden een vierkante uitholling, waarvan de rand vroeger door een kunstmatigen muur moet zijn gevormd geweest. Zelfs in den omtrek van dezen top komen nog verstrooid staande tjĕmårå-boompjes voor. Heeft men dit punt bereikt, dan ziet men in het zuidzuidoosten den tweeden reeds wat hoogeren top, waarvan men gescheiden is door een diep tusschendal, welks met gras bekleede bodem eerst overgaat in een met dicht woud bedekte kloof, die zich vervolgens vernauwt tot een spleet, waardoor het water afstroomt der beek die langs Tarik naar de vlakte daalt, om als zoovele andere de Sålå-rivier te voeden.

Aan den tweeden top ziet men steile hellingen met afgebroken rotswanden, die op vele punten bijna loodrecht en volstrekt on-

[1]) Zie D. I, bl. 162 v.

beklimbaar zijn. Hij is nog smaller dan de vorige top, maar heeft een langer gerekten vorm in de richting van noord naar zuid. De plantengroei bestaat hoofdzakelijk uit vaccinium-struiken, in wier schaduw eene in de aarde groeiende orchidee met rozenroode bloemen [1]) den bodem siert. Ook hier zijn sporen van menschelijken arbeid te zien; de kleine oppervlakte van dezen top is tot vierkante ruimten vervormd, waarvan de randen uit opeengehoopte riviersteenen zijn samengesteld.

Op dit punt rondziende, bemerkt men spoedig dat nog de hoogste top niet bereikt is. Aan de andere zijde eener wijde, diepe, zachthellende, boogswijze omloopende tusschenruimte, vertoont zich, weder aan de zuid-zuidoostzijde en dus in rechte lijn met de beide vorige, een derde top, de hoogste van allen, op welks spits Junghuhn met verbazing een huisje opmerkte. Deze top verlengt zich naar het westen in een minder hoogen bergrug en heeft een meer kaal en winterachtig voorkomen; de casuarina's komen hier niet meer voor. De tusschenruimte tusschen den tweeden en derden top bestaat ten deele uit een plateau, doorsneden door eene diepe kloof met onbeklimbare wanden. Slechts door den weg te nemen door het noordelijk en oostelijk deel van dit tusschendal, kan men er in slagen den hoogsten, uit steenbrokken en rapilli bestaanden top te bestijgen. Zoowel aan de noordelijke als aan de oostelijke helling treft men weder eenige door kunst gevormde terrassen aan, door ruw op elkander gestapelde steenbrokken omringd; zij staan klaarblijkelijk in verband met het vermelde huisje op de spits en doen ons deze plek als een bid- en offerplaats kennen. Junghuhn beschrijft deze spits als een kunstmatig geëffende vlakte van 15 voet in doorsnede, omgeven door een drie voet hoogen muur van ruw opeengestapelde steenen. Het planken huisje, ofschoon het grootste deel dier ruimte beslaande, was slechts even groot genoeg om hem te vergunnen er uitgestrekt in te liggen. Hij vond hier uitgebrande kolen en sporen van welriekende bloemen die als offer gediend hadden. Later ontdekte hij een ander huisje, meer dan 300 meters lager aan de oostelijke helling, beneden de reeds gemelde terrassen. Alles kenmerkte deze plaats

[1]) *Thelymitra angustifolia* R. Br.

als een verblijf van kluizenaars, en ook de verhalen der inlanders waren daarmede in overeenstemming. Thans staat op dezen top het signaal van den geographischen dienst, waarvoor het huisje misschien heeft moeten plaats maken. De hoogte van dit hoogste punt bedraagt 3254 meters.

Het uitzicht op de omliggende hoogten, door dezen top geboden, is aan de ééne zijde even schoon en liefelijk, als woest en schrikwekkend aan de andere. De noordelijke helling is benedenwaarts met het bevalligste struikgewas, vacciniums, acacia's en gnaphaliums begroeid. Kleine, zacht oprijzende hoogvlakten breken op tal van punten de glooiing af en spreiden haren malschen grasbodem ten toon tusschen bevallige heuvels, met groepen van tjĕmårå-boompjes gekroond. In het zuiden daarentegen is alles dor en kaal. Beneden den top ligt een ketelvormige vlakte, geelachtig bruin van kleur, de teekenen dragend van periodiek met water bedekt te zijn en op een uitgedoofden krater gelijkende. Zij draagt den naam van Telågå Koening (het gele meer) en is omgeven door een vlakken rand, die de kom bijna in cirkelvorm omgeeft, met het gewone geboomte dezer streken prijkt en in het zuiden, waar hij het hoogst is, het lager deel der berghelling voor het oog bedekt; slechts ziet men in het zuiden, 5° oost, een ver verwijderden, met woud bedekten bergtop zich als voorberg van den Lawoe verheffen. Naar het zuidwesten heen blikt men neder in eene niet ver verwijderde diepe en woeste kloof, gevormd door een boogvormigen rug, die van de hoogste spits eerst west- en dan zuidwestwaarts loopt, buitenwaarts overgaat in het tusschendal dat den tweeden en derden top scheidt, maar aan de binnenzijde loodrechte, naar het Telågå Koening gekeerde rotswanden vormt, die volkomen het aanzien van een kraterwand hebben. De wijd geopende, met kreupelhout bedekte kloof ligt tusschen de helling van den rand van het Telågå Koening en den halfkringvormigen muur, welke laatste eindigt in een pilaar die, aan de zuid- en oostzijde rechtstandig oprijzende, zich stout en scherp tegen de lucht teekent.

Is het gezicht in de nabijheid afwisselend en treffend, ook het panorama dat zich voor onzen blik ontrolt, is grootsch en boeiend. Naar het oosten overziet men de vruchtbare vlakte

van Madioen, begrensd door de breede kruin van den zachtglooienden Wilis, en achter dezen wat meer links den Keloet en den Smeroe en verder noordwaarts den Ardjoenå. Westwaarts reikt de blik over de vlakte van Soerakarta heen tot den Merapi en meer noordwaarts tot den Merbaboe; ja men ziet achter dezen den Soembing ter linker- en den Sindårå ter rechterzijde hunne toppen verheffen, terwijl in het blauwe verschiet zelfs de Slamat nog als een kleine kegelspits te onderscheiden is.

Maar om het merkwaardigste tooneel te overzien dat de Lawoe te aanschouwen geeft, moeten wij ons van den top verwijderen en, afdalende naar het Telågå Koening, ons met het hakmes in de hand een weg banen door de struiken die zijn zuidrand bedekken. Van dien rand blikt men neder op een vooruitspringend gedeelte van den berg, dat wederom al het aanzien van een krater heeft, en deels bezaaid is met zwartgrijze steenblokken, die er uitzien als slakken, deels in allerlei richtingen door talrijke scheuren doorgroefd is. Aan gene zijde van den westrand van dezen krater loopt die geduchte kloof die wij reeds leerden kennen. Van den pijler waarin het kringvormig gebergte eindigt, ziet men haar zuidwaarts steil naar beneden gaan en een vreeselijken afgrond vormen, waaruit zich een aantal onregelmatige toppen en rotsmassa's verheffen, vermoedelijk de overblijfselen van een bergwand, die door eene uitbarsting vernield werd. Uit een misschien duizend meters lager dan de bergkruin gelegen deel dezer spleet ziet men eene rotsmassa tot verbazende hoogte oprijzen, wier schedel nog met woudgeboomte bedekt is, terwijl aan de naakte wanden vervaarlijke brokken hangen, die men ieder oogenblik verwacht in den afgrond te zien nederstorten. Aan den zuidelijken voet van dien rotstoren ziet men zich al draaiend dampwolken verheffen, die zijne lagere deelen in nevel hullen, terwijl de daarboven zwevende top aan een werkelijk luchtkasteel doet denken. En wat dat vreeselijk tooneel nog te treffender maakt, is het scherpe contrast dat deze barre afgrond vormt met het vriendelijke groen dat hem omgeeft, en de in het zonlicht badende wanden der benedenhellingen, waarvan men een deel aan gene zijde van den kraterrand ontwaart.

Verplaatsen wij ons thans een oogenblik aan den zuidelijken rand van dezen tweeden krater, die meer den vorm van een terras dan van een ketel heeft. Deze rand is van scheuren doorgroefd en daalt zonder scherpe grenslijn vrij en tamelijk steil naar de zuidelijke helling van den Lawoe benedenwaarts. Die zuidelijke helling is bedekt met de ons reeds bekende struikgewassen, ofschoon zij in allerlei richtingen opgescheurd en met zwartachtige rotsklompen bezaaid is, — puinhoopen die zich verder benedenwaarts aan den blik onttrekken omdat zij door schaduwrijke bosschen overdekt zijn. Van dezen rand ontwaart men hoe de helling zuidwaarts door een keten van talrijke, in de richting van oost naar west voortgeschakelde toppen wordt afgebroken, waarvan de hoogste, Goenoeng Djåbå Larangan, zuid-zuidwestwaarts ligt. Zij vormen met de helling van den eigenlijken Lawoe een tusschenzadel in den vorm van een oneffen hoogland, deels met woud, deels met alang-alang bekleed en slechts voor een klein gedeelte bebouwd. Op dien zadel liggen de bruine hutten van het dorp Gåndåsoeli en verder oostwaarts, in het Madioensche gebied, een liefelijk bergmeer, het Telågå Pasir, aan welks oever het dorp Sarangan verrijst; ook loopt daarover een weg die beide dorpen verbindt, de hoogstgelegen weg die uit Soerakarta naar Madioen voert.

Junghuhn volgde deze zuidelijke helling om van Gåndåsoeli naar Karang Pandan terug te keeren; de dichte boschbekleeding had het ware karakter van het terrein aan zijn oog onttrokken. Van den kraterrand tot den tusschenzadel bestond de geheele helling uit millioenen blokken van trachiet en trachiet-lava, van 3 tot 25 voet in doorsnede, door spleten van 3 tot 10 voet wijd gescheiden, vlak van zijden, scherp van hoeken, zonder eenige regelmaat van vorm, zoo woest op en door elkander geworpen, dat zij soms tot torens van 50 à 60 voet hoog oprijzen en vaak het hooger liggende blok de lagere slechts op een paar punten raakt. Alleen de wilde plantengroei, die overal natuurlijke bruggen over de kloven biedt, maakt het mogelijk, zij het ook met de uiterste inspanning, langs deze helling af te dalen. Zelfs een geharden bergklimmer als Junghuhn werd de taak ten laatste te

zwaar, en terwijl zijne Javanen allen moed, alle geestkracht verloren hadden, was hij schier op het punt van vermoeidheid en dorst te bezwijken, toen het vinden van sporen van menschen, van een beek met helder water, dat echter, helaas! van wrangen smaak bleek te zijn, eindelijk van een brug van bamboe over een kloof geslagen en die hem weldra op bovenbedoelden weg bracht, bij allen de vrees, de vertwijfeling verbande en de arme Javanen, die zoo zelden aan hunne gewaarwordingen lucht geven, in de uitbundigste vreugde deed uitbarsten.

Het tooneel van verwoesting dat wij hier gadesloegen, kan slechts door eene uitbarsting van den vulkaan ontstaan zijn; maar het hoogstammig woud dat zich op de puinhoopen verheft, toont duidelijk dat zij niet van jonge dagteekening kan zijn. Van den Lawoe is slechts eene enkele uitbarsting bekend. Zij had plaats op 1 Mei 1752; maar hare geschiedenis is ons in te vage trekken medegedeeld, om te bepalen welk aandeel haar toekomt in de gebeurtenissen die den berg zijn tegenwoordigen vorm gaven. Ontzetting grijpt ons aan bij het gezicht van wat hier, zonder dat een menschelijk oog er getuige van was, in de geheime werkplaatsen der natuur werd gewrocht. Thans slaapt de reuzenkracht die de massa van een kolossaal berggevaarte tot millioenen brokstukken verbrijzelde; wie zegt ons of zij nog ooit weder ontwaken zal?

VIJFDE HOOFDSTUK.

Madioen en Kediri.

De gewesten Madioen en Kediri, vroeger de oostelijke Måntjånegårå uitmakende, werden bij het einde van den Java-oorlog in 1830 door de Vorsten aan Nederland afgestaan. In dien afstand was echter Patjitan, thans het zuidelijkste regentschap van Madioen, niet begrepen, dewijl dit landschap behoorde tot de districten die

de Javaansche Vorsten zich reeds in 1812 gedwongen hadden gezien aan het Britsche tusschenbestuur over te geven [1]). Maar toen in 1830 bepaald werd, dat de oostelijke Måntjånegårå twee residentiën zouden uitmaken, Madioen en Kediri geheeten, werd Patjitan aan eerstgenoemde toegevoegd. Deze beschikking maakte echter reeds den 6den Juni 1832 plaats voor eene regeling, waarbij Patjitan gesteld werd onder een op zich zelf staanden adsistent-resident [2]). Toen, bij de verordening van 20 Juni 1866 [3]), de zelfstandige adsistent-residentiën werden opgeheven, werd Patjitan, hoe klein ook, eene afzonderlijke residentie, doch reeds bij besluit van 11 Dec. deszelfden jaars [4]) werd hierop teruggekomen en Patjitan op nieuw tot eene afdeeling van Madioen verlaagd.

Madioen, uit physisch-geographisch oogpunt beschouwd, is het stroomgebied van de Kali Gentoeng, met de hoogste kammen van het gebergte dat dit gebied omsluit, tot grens. Genoemde rivier ontspringt aan de noordzijde van het gebergte dat de afdeeling Patjitan van het overige der Residentie afzondert en de waterscheiding vormt tusschen de Kali Gentoeng of Madioen-rivier en de Kali Grindoeloe of rivier van Patjitan. Het is dus stellig onjuist te zeggen dat Patjitan het kustgebied van Madioen is. De natuur heeft het gevormd tot een op zich zelf staand gewest, dat alleen om administratieve redenen aan Madioen is toegevoegd.

Madioen bevat thans, behalve Patjitan, nog vier regentschappen, die even zoovele afdeelingen uitmaken: Ngawi in het noordwesten, Madioen in het oosten en noordoosten, Magetan in het westen, Pånårågå in het zuiden. Het voormalige regentschap Poerwådadi is thans ingedeeld bij Magetan, evenals Soemåråtå bij Pånårågå. Tijdens de inlijving waren ook nog Djågårågå, thans behoorende bij Ngawi, Maospati en Tjaroeban, later gevoegd bij Madioen, Toeloeng, Ardjåwinangoen en Pålåredjå, nu deel uitmakende van Panaraga, afzonderlijke regentschappen; maar het Gouvernement heeft er steeds naar gestreefd, het getal regentschappen te verminderen en tot een normaal cijfer terug te brengen en daarvoor van elke voorkomende vakature gebruik gemaakt.

[1]) Zie D. II, bl. 586.
[2]) Van Deventer Bijdr. I. 141.
[3]) Staatsbl. n°. 6.
[4]) Staatsbl. n°. 144.

De gedaante der residentie Madioen, met inbegrip van Patjitan, doet denken aan een torso in schuinschen stand, met breede borst en schouders, dun middellijf en sterk ontwikkelde heupen, de laatste door Pajitan vertegenwoordigd.

Kediri, in hoog Javaansch Kedinten, is van nature minder scherp begrensd dan Madioen. Het is in het algemeen de vallei van de Brantas; maar deze rivier heeft in de residentie noch haren oorsprong, noch hare uitwatering. Wanneer men zich de residentie voorstelt langs hare grenzen zuiver afgeknipt, zooals zij op de topographische residentiekaarten voorkomt, dan heeft hare gedaante zulk een treffende overeenkomst met die van Engeland, dat men op den eersten aanblik meenen zou eene kaart van Groot Brittanje's zuiderdeel voor zich te hebben. Kediri heeft vijf regentschappen, die te samen slechts vier afdeelingen vormen. Het noordelijke deel heet Berbek, het daaraan grenzende middendeel Kediri, het zuidwestelijk deel Ngråwå, het zuidoostelijk Blitar. Deze namen worden zoowel aan de regentschappen als aan de afdeelingen gegeven; doch in de afdeeling Ngråwå is ook nog het regentschap Trenggalek begrepen.

Beide residentiën zijn niet alleen nauw verbonden door hare lotgevallen, maar komen ook in natuurlijke gesteldheid zeer overeen. Het zijn twee groote dalen, beide zich uitstrekkende van het zuiden naar het noorden, beide van den Oceaan gescheiden door het Zuidergebergte en beide ten noorden door het tweede kalkgebergte begrensd. Zij worden van elkander gescheiden door den machtigen Goenoeng Wilis, wiens zuidelijke uitloopers zich met het Zuidergebergte vermengen.

Wij zullen onze kennismaking met de voornaamste plaatsen en merkwaardigheden dezer schoone residentiën aanvangen met een bezoek der afdeeling Patjitan, waartoe wij den grooten weg van Soerakarta naar Patjitan vervolgen van het grenspunt Glongong, tot waar wij dien in het vorige hoofdstuk leerden kennen [1]). Vijf en een kwart paal voorbij Glongong treft deze weg samen met de tweede verbinding der residentie Soerakarta met Patjitan

[1]) Blz. 654.

door den weg die van Sambiråtå komt [1]), en 2½ paal voorbij het vereenigingspunt bereiken wij Poenoeng, de op eene hoogte van 370 meters boven het zeevlak gelegen hoofdplaats van het district Pringkoekoe. De weg heeft eene zuidoostwaartsche richting en behoudt die tot aan de hoofdplaats Patjitan, die nog 9½ paal van Poenoeng verwijderd is. Met uitzondering van de drie of vier laatste palen voert de gansche weg door het gebergte, dat geheel de gewone physionomie van het Zuidergebergte behoudt. Schilderachtiger land dan in het algemeen deze afdeeling aanbiedt, kan men zich bezwaarlijk voorstellen; de heuvels bereiken wel is waar nergens een grooter hoogte dan 600 à 700 meters, maar zij vormen een chaos van reeksen en toppen waaruit zich de meest fantastisch gevormde rotsen verheffen, terwijl daartusschen een drietal bekoorlijke kleine vlakten, in welke de hoofddorpen Patjitan, Ngadirådjå en Panggoel gelegen zijn, aan den blik des reizigers rustpunten aanbieden, waarvan hij zich moeilijk kan afwenden.

De weg van Glongong tot Patjitan voert meestal door schaars bevolkte streken; de desa's zijn gering in getal, klein in omvang en liggen veelal nog verwijderd van den weg. Tusschen Poenoeng en Patjitan treft men geen enkele plaats van eenige beteekenis aan; de vegetatie is er schraal en rechts van den weg strekken zich uitgestrekte alang-alang-velden tot aan zee uit. Steeds vreemder wordt de gedaante der heuveltoppen, die nu eens op pyramiden, straks op batterijen, ginds weder op stoute koepels gelijken. Is eindelijk de laatste heuvel waarover de weg loopt, en daarmede ook een der hoogste punten op dien weg bereikt, dan ontwikkelt zich eensklaps een panorama dat even verrassend als verrukkend is. Eene alluviale vlakte van eenige weinige palen lengte en breedte vormt als de voortzetting eener schoone en uitgestrekte baai, wier blauwe wateren, waarop zich nu en dan ook een Europeesche koopvaarder wiegelt, omboord zijn door een wit glinsterend strand, welks halve cirkel door het schuim der branding wordt geteekend. Baai en vlakte te zamen zijn begrensd

[1]) Blz. 653.

door steil oprijzend gebergte, waarvan de witte wanden met schrale vegetatie bedekt zijn. In de vlakte zelve wisselt het lichte groen der sawah's bekoorlijk af met de donkerder kleur der klapperbosschen waaronder zich de desa's verbergen, en met het zilveren lint dat er de Kali Grindoeloe doorheen slingert, welke zich aan de oostzijde der baai in zee stort. Op den rechteroever van den stroom schittert de hoofdplaats door haar witgepleisterde gebouwen, en de breede, rijk belommerde rijwegen die haar noordwestwaarts met Soerakarta en noordoostwaarts met Pånårågå verbinden, ziet men als donkergroene strepen het landschap snijden. Ten noorden van de hoofdplaats wordt de kleine vlakte middendoor gedeeld door een rib van lage kalkheuvelen, tegenover welke zich aan hare oostzijde de vijf scherpe toppen van den tot 773 meters rijzenden Goenoeng Lima verheffen, die aan de schepen welke de Patjitan-baai bezoeken, een veilig baken aanbieden. Achter de baai strekt zich de onmetelijke zee uit, die in den zonnegloed schittert als een gepolijste plaat [1]).

Patjitan zelf heeft niet veel merkwaardigs. Er is een fraaie, ruime woning voor den adsistent-resident, er is een in 1834 gebouwd fortje, met steenen wallen en huisvesting voor een klein garnizoen, er is een steenen gevangenis met acht vertrekken, er zijn groote gouvernemenspakhuizen, er is een zeer kleine Europeesche en Chineesche bevolking en er zijn inlandsche kampongs, een dalem voor den regent, een moskee en een Gouvernementsschool voor inlanders, — niets wat wij niet overal op Java weervinden. Op een rots nabij het strand wijst men er de Astana Gentoeng aan, de „begraafplaats van den aarden pot.“ In een spleet in den berg wordt daar, onder een koepelvormige bedekking van arèn-vezels, een gesloten aarden pot bewaard, waarin als een talisman voor het eiland Java een been bewaard wordt 't welk, naar het geloof der Javanen, de eigenaardigheid bezit, dat zijne grootte niet kan bepaald worden, daar die zich aan iederen beschouwer als verschillend vertoont [2]). De rivier waaraan Pa-

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 409 v.; Kussendrager, Java, 256 v.; Buddingh N. O. I., I. 358; T. v. N. I. VII. 2. 134.

[2]) Poerwå Lĕlånå.

tjitan ligt, ontstaat uit verschillende beken die op het noordelijk grensgebergte der afdeeling ontspringen, stroomt de vlakte van Patjitan langs den voet van den Goenoeng Lima binnen en is voor prauwen van matige grootte bevaarbaar van den mond tot boven de hoofdplaats, bij welke zij, ook in den drogen moeson, een breedte heeft van 25 à 30 meters. Door het dal der Kali Grindoeloe loopt, na de vlakte verlaten te hebben, grootendeels de weg naar Panaraga, die over het algemeen eene noordwestelijke richting volgt.

Het beste en belangrijkste wat Patjitan bezit, is zijne schoone baai, die een diepen blinden zak vormt, met eene nauwe opening aan de zeezijde, en eene veilige ankerplaats oplevert, waarvan in oorlogstijd een vijandelijk eskader maar al te goed zou kunnen gebruik maken. Men heeft daarom wel eens plannen geopperd om den ingang der baai te versterken, maar tot uitvoering zijn zij nooit gekomen. Deze baai heeft eene lengte van 2 palen, eene breedte van 1½ paal en de opening is ongeveer een paal wijd. De hoofdplaats ligt op eenigen afstand van het strand, maar is door een weg van 2¼ paal lengte verbonden met de strand-dessa Koetjoer, waar zich een koffiepakhuis bevindt en een lang laadhoofd in zee is uitgebouwd, waarover de produkten gevoerd worden naar de prauwen, die wegens de sterke branding het strand niet kunnen naderen. De groote schepen, die op meerderen afstand moeten ankeren, ontvangen hunne lading van de prauwen. Door deze inrichting is Patjitan eene belangrijke plaats geworden voor den afvoer der Gouvernementskoffie [1]).

De baai heeft zich vroeger ongetwijfeld veel dieper landwaarts uitgestrekt, tot aan den voet der bergen die de vlakte omzoomen. Die vlakte, door alluviën gevormd, breidt zich door aanslibbing nog steeds, langzaam, maar gestadig, uit. Tusschen de baai en de hoofdplaats is het terrein moerassig, wat op den gezondheidstoestand van Patjitan geen gunstigen invloed oefent. De moerassige plekken zijn, voor zoover zij niet in rijstvelden zijn herschapen, wat in de laatste jaren op groote schaal heeft plaats gehad, met

[1]) Andere bijzonderheden omtrent deze baai zijn reeds D. I, bl. 40, vermeld.

rhizophoren begroeid, terwijl het strand zelf, dat grootendeels hard en zandig is, met ontelbare exemplaren van Cyperus rotundus, Crinum asiaticum en Ipomoea pes-caprae bedekt is [1]).

Op een rechten afstand van ruim 18 kilometers westwaarts van Patjitan, 4 kilometers van de Soerakartasche grens, en nagenoeg even ver van het strand, ligt in het gebergte de desa Kalak, bekend door eene in hare nabijheid gelegen druipsteengrot, die somtijds als de schoonste van Java geroemd wordt, en toch weinig bekend is, wegens den langen moeilijken weg dien men moet afleggen om haar te bereiken. Haar ingang is hoog en boogvormig; zuilen van kalk en druipsteen verdeelen haar in verschillende vertrekken en de stalaktieten bootsen er op treffende wijze het werk na van 's menschen handen en vertoonen zich hier als orgelpijpen, ginds als doopvonten, die met bas-reliefs overdekt schijnen. Men vermoedt, dat de grot zeer diepe gangen heeft, maar daar de grond steil afloopt en de fakkels moeilijk brandende zijn te houden, heeft, zoo ver mij bekend is, nog niemand gewaagd tot de diepere deelen door te dringen. In de nabijheid der grot wordt in den grond een spleet aangewezen, die 45 meters breed en meer dan 100 meters diep is, en tot welks bodem het oog bij helder weder kan doordringen [2]).

Na dezen uitstap westwaarts vervolgen wij onze reis van Patjitan in oostelijke richting en slaan den weg in die door het gebergte, over Wånådjåjå en Toelakan, voert naar het op 16½ paal van Patjitan gelegen punt waar hij zich splitst in een tak die noordoostwaarts over Mrajan naar Slahoeng, en een tak die zuidoostwaarts naar Ngadirådjå loopt. Op het punt der splitsing wijzen oudere kaarten en reisverhalen de dessa Nimbang aan, waar doortrekkenden hun intrek namen in een particuliere pasanggrahan, door een adsistent-resident van Patjitan gebouwd. Dat dorp schijnt geheel vervallen te zijn, zelfs zijn naam is van de kaarten verdwenen; maar toch willen wij op de plek verwijlen om er een tweede druipsteengrot te leeren kennen, die op een half uur afstands van den vervallen pasanggrahan is gelegen. Om

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 420 v.; T. v. N. I. VII. 2. 135.
[2]) T. v. N. I. VII. 2. 132; Buddingh, N. O. I., I. 352.

den ingang te bereiken, moet men van Nimbang af den berg die haar in zijn schoot bevat, langs een steil en kronkelend pad grootendeels omrijden. Na een brugje te zijn overgegaan, staat men onverwachts voor een boogvormige poort, 30 voet hoog en 50 voet breed, met dicht gebladerte behangen, waardoorheen men in een duisteren afgrond blikt, slechts door het zwakke licht der inmiddels ontstoken fakkels verhelderd. Eene wel die in de grot ontspringt en wier water naar buiten stroomt, laat slechts de rechterzijde van den ingang vrij. Weldra stuit men op een rij van druipsteenpilasters, door de meest fantastische formaties omslingerd en verbonden. Eene opening, hoog genoeg voor onbelemmerden doorgang, leidt naar eene tweede afdeeling der grot, een langen gang tusschen twee als in banken oprijzende theaters, waarvan dat ter rechterzijde zelfs kan beklommen worden. Nog rijker en zonderlinger zijn hier de vormen der stalaktieten, die op vele plaatsen tot laag van het gewelf afdalen; aan een der wanden heeft de natuur zelfs een nis gevormd, waarin een vrouwenbeeldje schijnt te staan, dat aan een Madonna met het heilige kind in den arm doet denken. Intusschen wordt, naarmate men verder komt, de gang steeds nauwer, de grond steeds glibberiger; men gaat nog een eind weegs bukkende voort, maar stuit dan tegen den ondoordringbaren rotswand. De Javaan beschouwt zulke grotten als heilig, hij betreedt ze slechts na voorafgaand vasten onder het prevelen van gebeden; maar ook de Europeaan kan die geheime werkplaats der natuur, waar niets gehoord wordt dan het droppelen van het met kalk bezwangerde water, en niets gezien wordt dan wat door het zwakke schijnsel der obors een oogenblik fantastisch wordt verlicht, niet zonder eerbiedige huivering betreden [1]).

Van het punt waar de weg zich splitst, heeft men nog zes palen eerst zuidoost- en daarna weder meer zuidwestwaarts af te leggen, eer men Ngadirâdjâ bereikt. Deze desa is de hoofdplaats van het district Lorog [2]) en ligt in de tweede der bovengemelde kleine

---

[1]) T. v. N. I. VII. 2. 129 vv.; Buddingh, N. O. I., I. 351.

[2]) De gewone schrijfwijze Lorok houd ik voor foutief. Lorog is een bekend Jav. woord, dat een gleuf tusschen twee hellingen aanduidt.

vlakten, gewoonlijk de vlakte van Lorog genoemd, en schier in alle opzichten het verkleinde evenbeeld van de vlakte van Patjitan. Zij is, evenals deze, door steile bergen, en aan de zuidzijde door eene baai, de baai van Damas, ook baai van Lorog genoemd, ingesloten, en wordt, evenals deze, besproeid door eene rivier, de Kali Lorog, die zich in de baai uitstort; maar de vlakte is veel smaller, de rivier onbeduidender, de baai kleiner, minder beschut en voor de scheepvaart weinig bruikbaar. De tooneelen echter die baai en vlakte aanbieden, zijn niet minder schilderachtig. Langs de rivier, die, zoo men zegt, vele houtversteeningen medevoert [1]), strekken zich de kampongs en sawahs van Ngadiradja tot dicht aan de baai uit, en wel tot aan de plaats waar op oudere kaarten de desa Lorog wordt aangewezen, die thans met Ngadiradja schijnt te zijn samengesmolten. De baai is aan de westzijde begrensd door een klein, rotsachtig schiereiland, dat in den 50 meters hoogen hoek van Lorog eindigt, en waarvan de isthmus, ten gevolge van het diep indringen van een inham aan weerszijden, op het smalste punt nauw 300 meters breed is. Ten westen van dat schiereiland ligt de open baai van Koeripan, waarbij in een zeer kleine, door het riviertje Kali Toenggoe [2]) doorsneden alluvievlakte de desa Koeripan met hare sawahs gelegen is, zoodat zich hier op zeer kleine schaal de formatie der vlakten van Patjitan en Lorog herhaalt. Van het beschreven schiereilandje overziet men deze baai tot aan den hoek Poelau Watoe Koeroeng, die haar aan de westzijde begrenst en het begin uitmaakt van het zich van hier tot aan de baai van Patjitan uitstrekkende, steil uit de zee oprijzende voorgebergte waarvan de vijf diepere insnijdingen, Segårå Glandang, S. Oeloeh, S. Blawong, S. Sangléjan en S. Srengat, te zamen onder den naam van Segårå limå, de vijf baaien, bekend zijn.

Aan de oostzijde der baai van Damas steekt een minder geaccidenteerde en meer afgeronde landhoek uit, die aan de andere

---

[1]) T. v. N. I. VII. 2. 135.

[2]) Zoo heet het op de kaarten van Junghuhn en Versteeg; op de topographische kaart heet het Kali Goejangan, en uit de wijze waarop het geteekend is, moet men opmaken, dat het, gelijk vele rivieren in het Zuidergebergte, een gedeeltelijk onderaardschen loop heeft. De desa Toenggoe, waarnaar het gewoonlijk schijnt genoemd te worden, is op de topographische kaart aangewezen.

zijde begrensd is door de baai van Koenir, waarop die van Bawoer en eindelijk de Panggoel-baai volgt, welke laatste weder van meer gewicht is en door ons bezocht zal worden, nadat wij de reis van Ngadiradja naar Panggoel over land zullen hebben voortgezet. Wij hebben daartoe slechts 16 palen af te leggen, den weg volgende die eerst langs de kampongs en sawahs van Ngadiradja zuidwaarts, en dan door het gebergte, op kleinen afstand van het strand, oostwaarts voert, en waaraan geene andere plaats van eenige beteekenis ligt dan de desa Tembawoer, vanwaar men, na nog ruim vijf palen den rand der vlakte bereikt waarin Panggoel gelegen is.

Deze is de derde der vroeger vermelde alluviale vlakten die in Patjitan de bergen afwisselen. Zij is nauw tusschen het gebergte ingesloten, en is eigenlijk niet veel meer dan de vallei der uit het noorden komende Kali Gedangan benevens de dwarsvallei der Kali Asem, die, in zuidwestwaartsche richting stroomende, zich een weinig ten zuiden van den mond van eerstgenoemde rivier ontlast. Het gebergte in den hoek tusschen beide valleien draagt den naam van Roengko. Aan de vlakte paalt ook hier een baai, die het water van beide rivieren opneemt, naar de zuidwestzijde geheel openligt, aan den ingang vier en dieper landwaarts twee kilometers breed is, en door een rij eilandjes, Poelau Gådå, buiten den mond der Gedangan-rivier gelegen, in tweeën gedeeld wordt. De oostelijke helft wordt somtijds Asem-baai genoemd, en aan dit gedeelte ligt, zoo dicht mogelijk bij het strand, een zoutverkooppakhuis, dat door een weg van 1¼ paal met het meer landwaarts in aan de rivier gelegen Panggoel verbonden is. Vroeger bevond zich in de Asem-baai een laad- en loshoofd en kwamen de schepen daar ten anker, maar de ondiepte en onveiligheid der baai hebben later tot eene verplaatsing van het hoofd geleid. Even ten zuiden van het pakhuis valt de Asem-rivier in de baai, en op haren linkeroever verrijst de berg Sangoeng, die door een kleine binnenbaai, waaraan de doekoeh Djåketrå is gelegen, gescheiden wordt van den 360 meters hoogen berg Gentoeng ten zuiden. De baai van Djaketra is een bijna zuiver vierkant, waarvan alle zijden 450 meters lang zijn, en hare strekking landwaarts is van

west naar oost. Zij gelijkt op een kunstmatig bassin, tusschen twee evenwijdige steile rotswanden ingesloten. Ten oosten is zij begrensd door de kleine vallei, of liever het ravijn, van Djaketra, maar naar de westzijde is zij geheel en al ongedekt, daar zij verder zuidwaarts ligt dan de kustlijn reikt die de westzijde der Panggoel-baai begrenst. Maar gedurende het grootste deel van het jaar is zij volkomen veilig, en laat niets te wenschen over dan genoegzame ruimte. Ten gevolge der sterke valwinden die van het gebergte komen en de tusschen steile rotsen besloten baai soms hevig teisteren, is er bij hooge zeeën of springtij slechts plaats voor een paar schepen. Overigens zijn de ankergrond, de diepte, het gemak om uit en in te komen, te laden en te lossen, zoo goed als men maar wenschen kan. Daarom zijn dan ook te Djåketrå koffiepakhuizen opgericht en is een laadhoofd in de baai aangebracht, terwijl de weg van Panggoel naar het zoutpakhuis om den berg Sangoeng heen tot Djaketra verlengd is. De rotsen Poelau Karang Malang, die, door ondiepten met het strand verbonden, het Gentoeng-gebergte nog een eind in zee voortschakekelen, vergrooten nog eenigszins het oppervlak dat hier tegen zuidwestenwinden beschermd is [1]). Over de voortreffelijke marmersoorten die aan de Panggoel-baai, en wel bepaald op den landhoek die ten noorden der Djaketra-baai in de Asem-baai vooruitdringt, gevonden worden, en over de uitmuntende gelegenheid die de Djaketra-baai voor den afvoer van het marmer zou bieden, als eenmaal aan de ontginning der groeven de hand werd geslagen, is reeds elders in dit werk gesproken [2]). Opmerking verdient het nog, dat in de kalkbergen van Panggoel dicht bij de oppervlakte vele petrefacten, vooral mollusken-schelpen en echinodermen, gevonden zijn [3]).

Ik behoef er niet nader op te wijzen, dat ook de vlakte van Panggoel in de hoofdtrekken het evenbeeld van die van Patjitan is. Het dorp zelf levert niets bijzonders op en heeft slechts de gewone attributen eener districtshoofdplaats. Het district is het oostelijkste der vier (Pringkoekoe, Patjitan, Lorog, Panggoel),

[1]) Van Dijk in Jaarbk. v. h. Mijnwezen, 1872, I. 200.
[2]) Deel I, bl. 226 v. [3]) N. T. v. N. I. III. 19.

die langs de zuidkust van Patjitan elkander in de richting van west naar oost opvolgen, en grenst onmiddellijk aan Kediri, dat met een westwaarts ver vooruitspringenden hoek het district Panggoel aan de zuidzijde grootendeels in dier voege omvat, dat Djakatra niet veel meer dan een kilometer van zijne grens verwijderd is.

Het eenige district van Patjitan dat wij nog niet bezocht hebben, is Semanten, dat ten noorden van Patjitan ligt en het district Pringkoekoe in het zuidwesten, de residentie Soerakarta in het noordwesten, het Madioensche regentschap Pânârâgâ in het noordoosten en het district Lorog in het zuidoosten heeft. Door het district Semanten gaat een weg, die grootendeels het zich spoedig vernauwend en door steile trachietwanden ingesloten dal van de Grindoeloe volgt, van Patjitan naar de 7 palen noordoostwaarts aan genoemde rivier gelegen districtshoofdplaats Ardjâsari en vandaar, over Ngerkâ (8½ paal), Tegalâmbâ (7½ paal) en Tjeloemprit bij de Panaragasche grens (7¼ paal), naar het nog 5½ paal verder liggende Slahoeng, waar deze weg zich vereenigt met den reeds vermelden [1]), die van Ngadirâdjâ over Toelakan derwaarts gaat. Met uitzondering der kleine met sawahs bedekte vlakte waarin Ardjâsari gelegen is, en die door een verbreeding van het dal der Grindoeloe, in het welk hier een paar dwarsdalen monden, gevormd wordt, is het district geheel door den Goenoeng Kidoel bedekt. Dit gebergte behoudt overal hetzelfde karakter en levert zeer weinig verschil van formatie op; trachiet en trachietbreccie, overdekt door dikke lagen poreuze grofkalk, en, op enkele hooge punten, eenig ouder sedimentair gesteente tusschen die beide, vormen overal het uit geologisch oogpunt hoogst eentonig samenstel van het door zijne fantastische vormen zoo schilderachtig Zuidergebergte [2]). Van jongere vulkanische werking vindt men nergens eenig spoor. Minerale bronnen van eenige beteekenis zijn in Patjitan niet bekend, ofschoon van een warme en een koude bron, die tot baden gebruikt worden, te Karang Gajam op de grens van Semanten met Soerakarta wordt gewag gemaakt [3]). Of er voldoende grond bestaat voor de gissing, dat de bergen

[1]) Zie bl. 707. [2]) Van Dijk in Jbk. v. h. Mijnwezen, 1872. I. 195.
[3]) N. T. v. N. I. XX. 118; vgl. XVI. 431.

van Semanten goudaderen bevatten, — een gissing die berust op het veelvuldig voorkomen van een steensoort, mas-oerat geheeten, die in de mijnen van Gorontalo op Celebes steeds in de nabijheid der goudertsen gevonden wordt [1]), durf ik niet bepalen.

Slahoeng, het hoofddorp van het district Djèbèng, ligt aan den voet van den Pagar Goenoeng, het gebergte dat Patjitan van de vallei der rivier van Madioen scheidt. Van den kam van dat gebergte gaan de wegen zoo steil naar beneden, dat zij in het ongunstige jaargetijde niet zonder gevaar te berijden zijn. Doch een schoone liefelijke aanblik lokt den reiziger naar het vriendelijke dalland voor hem, dat met groene rijstvelden bedekt en van honderden beken doorsneden is. Na van Slahoeng af 13¼ paal meest door de vlakte te hebben afgelegd, bereikt men Pånåraågå, de hoofdplaats van het gelijknamige regentschap.

Pånårågå, eigenlijk Prånårågå en in hoog-Javaansch Prănăragi, is een zeer nette en welvarende plaats, gebouwd aan weerszijden van een breeden hoofdweg, en bekend door een kleine gemeente van inlandsche christenen en door de astana of begraafplaats van Batårå Katong, een prins uit het Mådjåpahitsche Vorstenhuis, die tot regent van Panaraga werd aangesteld en wiens nakomelingen het bestuur over dit regentschap bleven voeren, zoo ik meen tot den huidigen dag [2]). De afstammelingen van dit vorstenhuis in de zijliniën vormen den zoogenaamden Panaragaschen adel, die zeer arm is en als de gewone Javanen voor zijn levensonderhoud op den akker moet arbeiden, maar steeds door de overige bevolking met onderscheiding behandeld wordt. De grafkoepel van Batårå Katong is door zeven dikke steenen muren omgeven; den koepel zelven binnen te gaan wordt aan niemand vergund. De Javanen beweren dat de boomen die bij dit graf staan, er hunne kruinen steeds van afwenden, en dat de vogels die er over heen vliegen, dood nedervallen [3]). Te Panaraga worden groote hoeveelheden inlandsch papier vervaardigd, dat om zijne deugdzaamheid geroemd en in groote partijen naar elders verzonden wordt [4]).

[1]) T. v. N. I. VII. 2. 135; Buddingh N. O. I., I. 349.
[2]) Buddingh, N. O. I., I. 344, verbeterd naar Aardr. en Stat. Wdbk. van N. I., art. *Ponorogo*, en Raffles, Java, II. 134. [3]) Poerwå Lĕlånå.
[4]) T. v. N. I. VII. 2. 126 v. Vgl. boven D. I, bl. 591.

Panaraga is het middelpunt van onderscheiden wegen, die het oost- en zuidwaarts verbinden met de groote desa's Singåsari, Poeloeng, Djaboeng, Ardjåwinangoen (Tamansari) en Balong, noordwaarts, zooals straks nader blijken zal, met de hoofdplaats Madioen, westwaarts, in een richting die over de rivier van Madioen voert, met de voormalige regentschaps-, thans slechts districtshoofdplaats Soemåråtå, die $4\frac{3}{5}$ paal van Panaraga en nog $8\frac{3}{5}$ paal van de Soerakartasche grens verwijderd is. Het vervolg van dezen laatsten weg, die bijna recht oostwaarts voortloopt naar Wanagiri, leerden wij in het vorige hoofdstuk kennen [1]).

De omstreken van Panaraga bieden veel merkwaardigs aan; in de eerste plaats behoort daartoe de desa Tegalsari met hare op gansch Java beroemde pesantrèn of priesterschool. Wij volgen den met fraaie tamarindeboomen beplanten weg naar Ardjåwinangoen, die gedeeltelijk dezelfde is als de weg naar Slahoeng, tot aan den post Ngotok, vanwaar een zijpad ons in tien minuten tot ons doel brengt. Gelijk de meeste perdikan-desa's onderscheidt zich ook Tegalsari door de netheid zijner huizen en erven, die, als een bewijs van de gegoedheid der bewoners, veelal met steenen muren omgeven zijn. De desa dankt haren bloei aan hare school en haren druk bezochten pasar. Hare bevolking bedraagt omstreeks 1700 zielen, de oppervlakte harer sawahs 800 bouws. Het meest verdienen er onze aandacht de gebouwen die met de school in verband staan.

De stichter van deze school was Pakoe Boewånå II, wiens vlucht naar Pånårågå, toen in 1742 zijne hoofdstad Kartasoera in handen der opstandelingen onder Mas Garendi gevallen was, in het historisch gedeelte van dit werk werd vermeld [2]). De vorst spaarde geene pogingen om door gebeden en boete de gunst van Allah te verwerven, en wendde zich ten laatste om raad tot een heilig man, die zich in deze streken een kluizenaarshut te midden van een uitgestrekt bosch had gebouwd. Terwijl hij zich voor dien heilige verootmoedigde en zijne voorspraak bij God afsmeekte, deed hij de gelofte, dat, zoo hij in zijn waardigheid hersteld werd, hij dit oord tot eene perdikan-desa zou maken, die hij

[1]) Bl. 657. [2]) D. II, bl. 465.

voor altijd aan den Kjahi en zijne nakomelingen zou afstaan. Kort daarop wendde zich des Soesoehoenans lot, de wapenen der Compagnie herstelden hem op den troon, en indachtig aan zijne gelofte, verhief hij den heilige van Panaraga tot Kjahi Agoeng van Tegalsari en stelde hem aan het hoofd eener school, waarin jongelieden in de leer van den Islam onderwezen en tot priesters gevormd zouden worden. Weldra zag men van alle zijden leerlingen naar Tegalsari stroomen, die soms al wat zij bezaten te gelde maakten, om het onderwijs van den Kjahi te kunnen genieten. Eene moskee werd gebouwd, verblijfplaatsen voor de scholieren werden gesticht en tot op hoogen leeftijd bleef Kjahi Agoeng zich aan de belangen zijner leerlingen wijden. Zijn opvolger trad in zijne voetstappen, maar stierf ontijdig; de derde Kjahi verwaarloosde de belangen zijner leerlingen en werd omstreeks het jaar 1800 afgezet en vervangen door een jongeren broeder, die eene nicht van Pakoe Boewana IV huwde, aan welke als huwlijksgift de desa Karang Gebang werd geschonken, waar nog haar graf door de bevolking onderhouden wordt. Bij den overgang van Madioen aan het Gouvernement in 1830 werden de rechten, door de Soesoehoenans aan de perdikan-desa's en hare priesters geschonken, gehandhaafd en plechtig gewaarborgd. De vierde Kjahi van Tegalsari overleefde lang zijne echtgenoote en stierf in 1862 op honderdjarigen leeftijd, na aan de school, door de keuze van geschikte onderwijzers, een nieuw tijdperk van bloei te hebben verzekerd. Bij zijn dood telde de pesantrèn 300 leerlingen; hare tegenwoordige inrichting is op een maximum van 400 berekend, en is wel geschikt om ons te doen twijfelen aan de juistheid der verhalen die het aantal harer leerlingen kort na de stichting tot wel 2000 doen opklimmen [1]).

De gewone inrichting der pesantrèns en het daar gegeven onderwijs werden vroeger beschreven, en wij hebben dus thans slechts een blik te werpen op de gebouwen die tot de school in verband staan. Zij verrijzen in het midden der desa. De tegenwoordige Kjahi woont in een groot steenen huis, dat met het bijbehoorend erf en den daarop gebouwden pandåpå door een hoogen steenen

[1]) Zie D. I, bl. 384.

muur omringd is, die het scheidt van de ten noordwesten gelegen moskee. Dit huis is verrezen op de plaats waar eenmaal de kluis van Kjahi Agoeng stond. De moskee is een vrij groot steenen gebouw, met sirappen gedekt; de vloer ligt omstreeks vier voet boven den beganen grond, en men klimt daarnaar op met een steenen stoep van twee treden, waarin, merkwaardig genoeg, groote steenen uit het Hindoe-tijdperk gemetseld zijn, die gedeeltelijk nog sporen van daarin gehouwen jaartallen vertoonen. Het dak van de soerambi of het voorportaal rust op net geschilderde pilaren; de minbar of predikstoel, met zijn door vier net bewerkte stijltjes gedragen hemel, is van hout, sierlijk uitgesneden, rood geverfd en met gouden randen afgezet. Eene afzonderlijke galerij voor de vrouwen is aan den rechterkant afgeschoten. Dicht bij de moskee staan een viertal pondoks, gebouwtjes van hout en bamboe, met sirappen gedekt en tot verblijfplaatsen voor de santri's bestemd. Elke pondok heeft een middengang, met vijf cellen aan weerszijden, en iedere cel is tot studeervertrek voor ten hoogste tien leerlingen bestemd. Des nachts leggen zij zich veelal in den gang, in de soerambi of zelfs in de moskee ter ruste; hun padi-voorraad bewaren ze in kleine loemboengs, waarbij zij om beurten de wacht houden.

De santri's die de school te Tegalsari bezoeken, komen uit de meest verschillende deelen van West- en Midden-Java; doch uit de gewesten oostwaarts van Madioen komen er geene leerlingen, dewijl ook Soerabaja op beroemde priesterscholen kan wijzen. Schoolgeld wordt te Tegalsari niet betaald; ook wordt de hulp der santri's voor de bewerking der sawahs van de plaats niet gevorderd, daar de Kjahi daartoe over de krachten der bevolking beschikken kan. Meer vermogende leerlingen geven soms aan den Kjahi eenig geschenk; maar in het algemeen is het onderwijs geheel kosteloos. Doch in hun onderhoud moeten de santri's zelven voorzien, en de minvermogenden, waartoe verreweg het grootste deel behoort, doen dit door hun arbeid voor het bewerken van sawahs en het snijden van padi in de naburige desa's te verhuren, of door, tegen het genot der gewone bidgelden, den dienst bij de begrafenis van gegoede inlanders te

vervullen. Op donderdag-avond wordt in de moskee een maaltijd gegeven, waaraan de santri's en ook andere geloovigen kunnen deelnemen, en waarvan de kosten door den Kjahi uit de opbrengst der djakat bestreden worden [1]).

Andere merkwaardigheden van Panaraga's omstreken zullen wij leeren kennen op een kruistocht naar en door het Wilis-gebergte, waartoe wij ons thans aangorden. De Wilis, minder hoog dan de Lawoe — de hoogste top stijgt tot 2551 meters — is daarentegen meer in de breedte ontwikkeld en bestaat uit verscheiden ruggen, zeer verschillend in hoogte en vorm en door tusschenruggen met elkander verbonden. Men kan drie hoofdruggen onderscheiden. De oostelijkste, het hoogst rijzende in den afgeknotten top Gadjah Moengkoer, ligt geheel in Kediri; de middelste, de eigenlijke Wilis, vormt een dwarsliggenden gekerfden kam, die zich het hoogst verheft in den zuidwestelijken top Dåråwati; de westelijkste, de aanmerkelijk minder hooge Ngebel, ligt het dichtst bij de negeriën Madioen en Panaraga, en de vlakte waarin die plaatsen gelegen zijn, breidt zich uit aan zijn westelijken voet. Te Panaraga ziet men den hoogsten top van den Ngebel in het oosten 30° noord, en den hoogsten top van den Wilis ten oosten 6° noord, terwijl men in het westen 35° noord den hoogsten top van den Lawoe bespeurt. Al de ruggen en nokken van den Wilis zijn tot de kruin met somber woud bedekt, en de voet is geheel door djati-bosschen omsingeld, die, als de bloeitijd ten einde spoedt, door de vaalgrijze kleur der reusachtige bloempluimen op een afstand schier den indruk geven van een streek die van allen plantengroei verstoken is.

Wij beginnen onzen tocht met van Pånåråga uit den Ngebel te bestijgen, wiens talrijke ruggen een zeer onregelmatig beloop hebben en door een doolhof van diepe en wijde dalen, vaak met steile wanden, doorslingerd zijn. Nokken, kloven en wanden zijn allen gelijkelijk met woud bedekt, waarvan het groen alle scha-

[1]) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan eene uitvoerige beschrijving der priesterschool te Tegalsari door F. Fokkens, in T. v. T. L. en Vk. v. N. I., D. XXIV, bl. 318—336. Men vergelijke daarmede wat D. I, bl. 384 v., over de pesantrèns in het algemeen gezegd is.

keeringen doorloopt. Het djati-bosch aan den voet maakt welhaast plaats voor schoone, lommerrijke wouden van ficus- en acacia-soorten, waartusschen men nu en dan de goudgele bloemtrossen van Cassia fistula ziet prijken. Koffieplantsoenen en dorpjes, door pinang- en kokospalmen beschaduwd, bieden hier en daar een bekoorlijke afwisseling. Zoo naderen wij gedurig meer een hoogen dalrand, en wanneer wij dien bestegen hebben, breidt zich aan onze voeten een verrukkelijk schoon meer uit, welks spiegel de bevallige acacia's weerkaatst die zijn steilen oever bedekken. Langs slingerende paden dalen wij in den diepen ketel af, totdat wij den rand van het watervlak bereiken. Hier neemt ons een inlandsch vaartuigje op en wij laten ons rondroeien op den niervormigen plas, wiens grootste diameter omstreeks 600 meters lang zal zijn. Het meer is rijk aan visschen en schildpadden. Zijn spiegel ligt op eene hoogte van 734 meters, zijne diepte zal nagenoeg 70 meters bedragen, zijne wanden bestaan uit trachiet-breccie van zeer geringe vastheid. Aan de zuid-zuidoostzijde is de rand die het omringt, door een kloof doorboord, waardoor het meer zijne uitwatering heeft; aan de oost-noordoostzijde van het meer rijst de Goenoeng Ngebel, waaraan het den naam van Telågå Ngebel ontleent, tot zijne grootste hoogte op. De ketel van het meer heeft het aanzien van een trechtervormigen krater, en de bergrug die het aan de westzijde in den vorm van een halven kring omgeeft, gelijkt zeer op een kratermuur; maar sporen van jongere vulkanische werking zijn hier nergens te bespeuren.

Eenige minuten zuidoostwaarts van het meer vindt men, in de kloof der Kali Pandoesan, een plekje van zwarte, modderachtige aarde, zonder spoor van plantengroei, dat een aantal trechtervormige gaten bevat, die gedeeltelijk droog, gedeeltelijk met slijkerig grijskleurig water gevuld zijn, dat door het opstijgen van gasvormige stoffen in gedurige beweging wordt gehouden, terwijl uit enkele dezer gaten met zacht gedruis zwavelachtige dampen opstijgen. Ongeveer duizend schreden verder sijpelt in dezelfde kloof, in de bedding der beek zelve, tusschen de voegen en reten der trachietrotsen die haren wand vormen, en de rolsteenen die haren

bodem bedekken, heet water uit den grond, met den smaak van keukenzout. Nog verder zuidoostwaarts vindt men in het diepe, met woud bedekte dal der Kali Bedali, te midden van hoog gras, een kleine, glooiende ruimte, waarin eenige kale plekken met onregelmatig gevormde gaten voorkomen. Uit die gaten ontwikkelt zich koolzuur, welks verstikkende werking te bespeuren is aan de doode slangetjes en vogeltjes die men in de spleten ziet liggen.

Om den Wilis zelven te bestijgen, begeven wij ons vanhier, door dalen die met de prachtigste bamboe-vegetatie getooid zijn, naar het nog verder oostwaarts, aan de zuidelijke helling van dien berg, op eene hoogte van 1015 meters gelegen dorp Boedak. De omtrek van dit dorp is bedekt met gras, waarop buffels, koeien en geiten grazen; waarschijnlijk zijn hier de wouden, die op andere punten veel lager afdalen, ten gevolge van vroegere bebouwing uitgeroeid. Den hoogsten top van den Wilis, Dåråwati geheeten, ziet men vanhier in het noorden, 35° oost. Hooger stijgende betreedt men weldra lommerrijke wouden, waarin, nevens velerlei eikensoorten en woudreuzen als Engelhardtia spicata, ook de slanke, palmvormige stammen van Polyadenia subumbelliflora rijkelijk aanwezig zijn. Deze boomsoorten verdwijnen om voor casuarinen plaats te maken, als men de kruin van den Goenoeng Boedak bereikt, die door een diepe kloof gescheiden is van een tweeden, juist op de grens van Kediri gelegen top, den zich met onbeklimbaar steile helling verheffenden Goenoeng Tjåndrå Gĕni.

Verder dan de kruin van den Boedak kan men te paard niet komen. Men vervolgt den weg te voet over de van 1 tot 3 meters breede, aan weerszijden door ontzettend diepe kloven begrensde nok waarin zich deze top verlengt. Eerst noord-, dan oostwaarts, onder afwisselend rijzen en dalen voortgaande, stuit men ten laatste tegen den dwars voorbij de nok loopenden wand van den Dåråwati, die, in weerwil zijner vervaarlijke steilte, met struikgewas en groepen van casuarinen bekleed is. Een zigzagswijze aangelegd pad brengt ons eindelijk op deze hoogste spits van den Wilis, die nog een kroon van zich als pyramiden verheffende tjemårå's draagt. Wij bespeuren nu dat wij ons bevinden op

een nok die van 1 tot 3 meters breed is en een halven kring vormt, aanvangende in het zuiden bij den Tjåndrå Gěni, waarvan zij door een kleine kloof gescheiden is, en door het oosten heen, over den top waarop wij ons bevinden, omloopende naar den Goenoeng Liman in het noorden. West- en zuidwestwaarts zien wij neder op de lager liggende nokken waarlangs wij zijn opgeklommen, noordwestwaarts in een diepen, ketelvormigen, geheel met woud gevulden afgrond, die in het noord-noordwesten in een benedenwaarts loopende kloof overgaat, en die aan de ééne zijde door den binnenwand van den Goenoeng Liman, aan de andere door de meer geisoleerde en minder hooge massa van den Goenoeng Kalangan, die door een dwarsjuk verbonden is met den rug die van den Boedak naar den Darawati gaat, als door de overblijfselen van een vernielden kratermuur wordt begrensd. Oostwaarts, naar de zijde van Kediri, ontwaren wij, in plaats van een gelijkmatige helling, nieuwe bergtoppen die zich opheffen uit de diepte der met woud bedekte tusschendalen en kloven, en met elkander door een doolhof van lagere nokken verbonden zijn. Het somber bladgewelf op de hoogste toppen verheft zich als eilandjes uit de witte oppervlakte der wolkenmeren die de dalkloven overdekken. In het zuidoosten ligt de Toempak Ngloeroep, wiens zuidelijke helling de merkwaardige oudheden draagt die wij elders onder den naam van Penampikan hebben leeren kennen [1]); in het oosten, meer zuidwaarts, de Grondong en, meer noordwaarts, de Gadjah Moengkoer, schijnbaar even hoog als de Darawati en het begin vormende van eene zich ver noordwaarts uitstrekkende nok, die ruwer en steiler dan eenig ander deel van het gebergte benedenwaarts loopt [2]).

---

[1]) Dl. II, bl. 106.

[2]) Ik had voor mijne schets van den Wilis geen anderen gids dan Junghuhn, Reisen, 348 v., en Java, II. 475; doch het is onmogelijk zijne beschrijving op de topographische kaarten te volgen, omdat de namen zoo geheel anders luiden. De namen Toempak Ngloeroep (bij Jungh. Loeroep) en Grondong (bij Jungh. Kronong) en de ligging der oudheden van Penampikan heb ik van de topographische kaart overgenomen. De namen Gadjah Moengkoer en Tjån-drå Geni heb ik behouden, omdat ik die door Junghuhn vermelde toppen niet met zekerheid met op de topographische kaart voorkomende namen kan identificëeren. Op de kaart van Junghuhn is de Gadjah Moengkoer ook blijkens

De zware wouden die den geheelen Wilis bedekken, de dikke laag humus die over al zijne rotsen gespreid is, geven de zekere bewijzen dat hij in vele eeuwen geene uitbarstingen gehad heeft. Maar het trachietisch gruis dat overal zijn voet omgeeft, en de warme bronnen en mofetten die op zijne hellingen worden aangetroffen, leveren het even zekere bewijs, dat hij vroeger een vulkaan moet geweest zijn. Moeielijk is echter uit de tegenwoordige gedaante de ligging van den voormaligen krater op te maken. Heeft de afgrond tusschen de jukken Liman en Kalangan het aanzien van een kraterkloof, het meer Ngebel vertoont ons het beeld van een diepen vulkanischen ketel in nog veel scherper trekken. „Misschien," ik zeg het Junghuhn na, „was de Wilis eenmaal een hooge kegelberg, die, nadat zijn rotsgeraamte honderden van jaren door zure dampen was doordrongen geworden, instortte en de thans aanwezige, breede bergmassa vormde, welker onregelmatig door elkander geworpen toppen en jukken men slechts als de ruïnen van den voormaligen vulkaan moet beschouwen."

Wij keeren thans naar Pånåràgå terug, om den postweg naar Madioen in te slaan, die over den westelijken voet van den Goenoeng Ngebel ligt. Na 6½ paal te hebben afgelegd, bereiken wij de desa Melilir en omstreeks een paal verder ligt, weinige minuten ten oosten van den weg en midden in een djatibosch, de desa Prajan, waarbij zich een warme bron bevindt, welker water in een put wordt opgevangen, die tot 2½ voet boven den grond is opgemetseld. Het water ontspringt uit twee wellen, den eenen dag met meer kracht dan den anderen, is lauw, smaakt ziltig, bevat veel koolzuur en bruist bij vermenging met fijne witte suiker op evenals Selterswater. Bij afsluiting van de gewone uitgangen wordt het geleid naar een in de nabijheid opgericht badhuisje, waar het, ten behoeve dergenen die zich door een

Java, II. 487, op eene verkeerde plaats geteekend, gelijk in het geheel de overeenstemming tusschen Junghuhn's beschrijving en kaart te wenschen overlaat. Op de topographische kaart vindt men den naam Tjåndrå Gĕni en, zoo het schijnt, in den vorm Katja Moenggoer, ook den naam Gadjah Moengkoer terug; maar beider ligging wijkt geheel en al af van de plaats die zij bij Junghuhn innemen.

bad willen verfrisschen of versterken, in een bak van 12 voet in 't vierkant wordt opgenomen. Deze bron is sedert lang bekend en vermaard. Volgens de overlevering was zij reeds in den Hindoetijd een bid- en badplaats, en in den omtrek vindt men gehouwen steenen en overblijfselen van beelden die deze verhalen bevestigen [1]). Zij werd reeds vroeger met een woord vermeld [2]), in verband met de vermoedelijke overblijfselen van een kraton of kedaton, die wat meer noordwaarts aan denzelfden weg, tusschen Melilir en het 3½ paal verder gelegen Dĕlåpå, worden aangetroffen. De dessa Glang of Gilang, waarbij deze overblijfselen liggen, wordt ook Ngoerawan genoemd [3]) en komt onder dezen naam voor op de topographische kaart van Madioen. Men zou hierin wellicht eene aanduiding kunnen vinden dat in deze ruïnen niet de oude zetel van het rijk Dåhå [4]), maar die van het rijk Ngoerawan [5]) te zoeken is. De ware ligging, uitgestrektheid en grenzen dier oude Hindoerijken zijn op grond van het wankelen der overlevering nog aan velerlei twijfel onderhevig.

Van Delåpå zijn nog 2¼ palen af te leggen tot de districtshoofdplaats Oeteran, die nog 7¼ palen van de hoofdplaats Madioen verwijderd is. De weg ligt op eenigen afstand van den rechteroever der rivier, dien hij echter, van Oeteran af, gedurig meer nadert.

Madioen ligt op de hoogte van 69 meters boven het zeevlak, aan den oostelijken of rechteroever der rivier, en heeft den top van den Lawoe in het westen en dien van den Wilis in het zuidoosten; beide bergen zijn er in hun geheele breedte zichtbaar. Het is een fraai aangelegde plaats, met breede wegen en nette woningen. De Europeesche wijk, in het noordelijk deel der negari gelegen, bestaat uit een breede lommerrijke laan, die aan weerszijden met eenige huizen in den gewonen Indischen trant bebouwd is, onder welke het residentiehuis door grootte en fraaiheid

---

[1]) T. v. N. I. IV. 2. 104; Junghuhn, Java, II. 475; N. T. v. N. I. XX. 193, XXIII. 46. vv.; Hoepermans in T v. I. T. L. en Vk. XXI. 150.
[2]) D. II, bl. 105. [3]) N. T. v. N. I. XXIII. 56.
[4]) Zooals D. II, bl. 105, werd aangenomen. [5]) D. II, bl. 106.

uitmunt. Het fortje of blokhuis, tegenover het residentiehuis gelegen, is sedert lang niet meer bezet. De Chineesche kampong ligt aan het zuideinde, aan den weg naar Pånårågå. De bevolking, voor ruim 30 jaren door Bleeker op 6000 Javanen, 300 Chineezen en 40 Europeanen begroot, is sedert ongetwijfeld belangrijk toegenomen; de Europeesche bevolking zal thans op wel 360 à 400 zielen kunnen gesteld worden. Bijzonderheden zijn hier niet te zien, behalve een steenen nandi, die op een hoogen pilaar is geplaatst. Voor de communicatiën is Madioen reeds nu een punt van gewicht, daar er drie groote wegen samenkomen die de plaats over Ngawi met Soerakarta, over Tjaroeban met Kediri en over Panaraga met Patjitan verbinden; maar het zal nog van veel grooter gewicht worden, als de ontworpen spoorwegen van Madioen naar Soerakarta en Sidåardjå voltooid zijn. Het station te Madioen zal een groote uitgebreidheid erlangen, daar er de centrale werkplaatsen voor de lijnen in Oost-Java zullen gevestigd worden [1]).

De rivier waaraan Madioen ligt, wordt door Junghuhn en anderen Kali Gentoeng genoemd, — een naam dien ik ook vroeger in dit werk gebezigd heb [2]), maar omtrent welks juistheid door de nieuwere kaarten twijfel bij mij is opgewekt. In het vervolg zal ik haar steeds door den meer gebruikelijken naam van Bengawan Madioen of rivier van Madioen aanduiden. Zij ontspringt op de zuidwestelijke helling van den Wilis, stroomt langs Ardjåwinangoen, neemt daarna de van het Patjitansche grensgebergte komende Kali Slahoeng op, die misschien met meer recht zelve als haar bovenloop zou kunnen beschouwd worden, en snijdt vervolgens den weg die Panaraga met Soemåråtå verbindt. Na het regentschap Panaraga verlaten te hebben vormt zij tot hare vereeniging met de van den Lawoe afkomende Kali Gandong, welke een weinig boven de negari Madioen plaats heeft, de grens tusschen de regentschappen Madioen ten oosten en Magètan ten westen, terwijl het westwaarts uitspringende, tot Madioen behoorende district Maospati door de Kali Gandong zelve tegen het regentschap Magètan begrensd wordt.

Op 2½ paal afstands van Madioen zondert zich van den ons

[1]) Kol. verslag 1880, bl. 115.

[2]) D. II, bl. 97.

reeds bekenden weg tusschen die plaats en Pånårågå een dwarsweg af, die de rivier van Madioen even bezuiden hare samenvloeiing met de Kali Gandong snijdt en door het Magetansche district Gorang Gareng voert, dat juist den hoek beslaat door de beide rivieren gevormd. Bij den negenden paal van Madioen af ligt de desa Simbatan, waar een vermoedelijk uit den Hindoetijd stammend bad gevonden wordt. Het is van kubieke steenen opgemetseld en het water stroomt er in door de borsten van een Doergabeeld [1]. Bij den post Gorang Gareng wordt die weg rechthoekig gesneden door een anderen, die de ¾ paal verder zuidwaarts gelegen hoofdplaats van het district Gorang Gareng, Redjåsari geheeten, rechtstreeks met den weg van Madioen naar Ngawi, even voorbij Maospati, verbindt. Bij deze districtshoofdplaats ligt de fabriek eener bekende suiker-onderneming, die nu eens Redjåsari dan weder Gorang Gareng genoemd wordt en nevens die van Poerwådadi de eenige is in de residentie. Zuidwestwaarts van Redjåsari ligt bij Giripoernå een lage heuvelreeks, op welker hoogste punt het graf van Sentot, bekend bij den naam van Ali Bassa, den held van den krijg met Dipå Negårå, wordt aangewezen [2].

Zeven palen voorbij den post Gorang Gareng ligt Magètan, de hoofdplaats van het gelijknamige regentschap. Zij behoort tot de aangenaamste plaatsen van Java; aan hare ligging op de oostelijke helling van den Lawoe, op een hoogte van 446 meters, dankt zij een frisch en gezond klimaat, ver te verkiezen boven dat der heete vlakte die wij verlaten hebben. De Regent heeft een fraaien, in menig opzicht op Europeesche wijs ingerichten dalem, en de geheele plaats is bijzonder net en goed onderhouden. Een breede grintweg deelt haar in twee gelijke helften, hoog en lommerrijk geboomte beschaduwt haar en talrijke kanaaltjes van frisch bergwater besproeien er de tuintjes der inlandsche woningen.

Van Magètan zetten wij, steeds stijgende, den weg in west-

[1] Junghuhn in T. v. N. I. VI. 3. 375; Hoepermans in T. v. I. T. Ld. en Vk. XXI. 160. De eerste noemt het dorp Simpattan, maar op de topographische kaart is de naam Simbatan geschreven. [2] D'Almeida, Life in Java, II. 4.

waartsche richting voort, eerst naar Plaoesan, de hoofdplaats van het district Balé pandjang (7 palen), vervolgens naar Sarangan aan het bekoorlijke bergmeer Telågå Pasir, welks heldere spiegel liefelijk door zachtglooiende, met gras bedekte hoogten omkransd is (2½ paal), en eindelijk naar Tjemårå Sewoe (2¼ paal), dat nog slechts ¼ paal van de grens van Soerakarta verwijderd is [1]). Ten noorden van dezen weg zijn de vruchtbare hellingen van den Lawoe met uitgestrekte koffietuinen bedekt.

Om van Magètan naar Maospati te komen, is de kortste weg de rechtstreeksche verbinding van Magètan met den postweg van Madioen naar Ngawi, die in noordoostelijke richting gaat over Brantjang, het hoofddorp van het district Boeloe. De afstand van Magètan tot den postweg bedraagt alsdan 8¼ paal, terwijl men nog een paal in de richting van Madioen heeft terug te gaan om Maospati te bereiken. Het is eene groote desa, waar vele Chineezen wonen, en de hoofdplaats van een district, dat vlak, vruchtbaar, rijk aan desa's en aan rijstvelden is; doch daar er niets bijzonders valt op te merken, kunnen wij zonder schade van het punt waar wij op den postweg komen, dadelijk de richting noordwaarts naar Ngawi volgen. Wij bereiken dan na 2 palen te hebben afgelegd de fabriek der suiker-onderneming Poerwådadi en ¾ paal verder, aan de rechterhand, een dwarsweg die over Poerwådadi en Keniten, hoofddorpen van gelijknamige districten, den weg van Madioen naar Ngawi met dien van Madioen naar Kediri verbindt. Van het begin van bedoelden dwarsweg tot Ngawi is de afstand nog 11¾ paal. Het land dat wij doortrekken is geheel vlak, grootendeels voor rijstcultuur gebezigd, maar schaars bevolkt, zoodat het aantal desa's gering is.

Een andere weg van Magètan naar Ngawi gaat van eerstgenoemde plaats 14 palen in noordoostelijke richting naar Djågårågå, vroeger hoofdplaats van een regentschap, thans nog van een district van dien naam. Dit district en het ten westen daaraan grenzende Sinéh, waarvan de hoofddesa Sempoe heet, strekken zich uit over de noordwestelijke hellingen van den Lawoe. In het district Sinéh moeten overblijfselen uit den Hindoetijd voor-

[1]) Zie boven, bl. 700.

komen, waarvan nog slechts een kleine inscriptie is bekend gemaakt, en die vermoedelijk met de oudheden van Soekoeh en Tjĕtâ in eenig verband staan [1]). Van Djagaraga gaat, door een schaars bevolkte en gedeeltelijk woeste streek, een weg van 16¼ paal in noordoostelijke richting naar Ngawi en bereikt den postweg van Soerakarta naar Ngawi op nog 1¾ paal afstands van laatstgenoemde plaats.

Ngawi is belangrijk door zijne ligging bij het vereenigingspunt van drie groote wegen, die naar Soerakarta, Rembang en Kediri voeren, en van de rivier van Madioen met den grooten waterweg van Soerakarta naar Madioen, die door de rivier van Sâlâ gevormd wordt. Uit dien hoofde is er dan ook eene belangrijke sterkte gebouwd, het fort van den Bosch, dat in den noordoostelijken hoek der negari, aan den linkeroever der rivier van Madioen, is gelegen, juist op het punt waar zij hare wateren in de Sâlâ-rivier uitstort, zoodat het de beide rivieren bestrijkt. Desniettemin wordt de keuze van het punt door deskundigen ongelukkig geacht, daar het door de heuvels die het van drie zijden beheerschen, veel meer in defensief vermogen verliest, dan het wint door de hooge, moeilijk toegankelijke rivieroevers, die het van drie kanten insluiten [2]). In de nabijheid van het fort ligt een buskruidmolen. De vereeniging der rivieren zelve is zeer belangwekkend. Zij verschillen niet veel in diepte en breedte; toch is de watermassa die de Sâlâ-rivier zacht en kalm door haar effen bed voortstuwt, vrij wat aanzienlijker dan die welke de rivier van Madioen bruisend tusschen klippen in haar uitstort. Deze klippen, die ten deele boven het watervlak uitsteken, zijn sterk uitgespoeld, vol holen en nissen, en behooren, evenals al het gesteente dat in de rivierbeddingen aan den dag komt, tot een fijne zandsteenaardige en gemakkelijk te verbrokkelen breccie, hier en daar met trachietbrokken samengekneed. Zoowel deze als de sterke stroom maken het voor de prauwen zeer bezwaarlijk om uit de hoofdrivier in die van Madioen te komen. In de rivier zelve ziet men hier en daar gasbellen opstijgen, die de

[1]) Vgl. D. II, bl. 28.

[2]) De Vaynes van Brakel, Verdediging van Ned. Ind., bl. 346.

plaats van kleine wellen, met zoutachtigen smaak, aanwijzen [1]). Aan den oever prijkt op het punt der vereeniging hoog en breedgetakt geboomte, waaronder zitbanken geplaatst zijn, die aan de Europeesche bevolking van Ngawi eene aangename rustplaats aanbieden.

Voor 't overige heeft Ngawi niet veel bijzonders. De plaats is ruim en goed aangelegd en heeft een groote aloen-aloen, waaraan de woning van den Adsistent-resident, de dalem van den Regent, de steenen met een ringmuur omgeven gevangenis, eenige pakhuizen en de voornaamstè Europeesche woningen liggen. Deze aloen-aloen ligt in het zuiden van Ngawi, op een kwartier afstands van het fort. De ruimte tusschen beide, geheel tusschen den bochtigen rechteroever der Sålå- en den niet minder kronkelenden linkeroever der Madioen-rivier besloten, is door Chineesche en inlandsche kampongs en verspreide Europeesche woningen aangevuld.

Noch Ngawi zelf, noch zijne omstreken, kunnen eenige aanspraak maken op schoonheid. Poerwå Lelånå noemt Ngawi het slechtste regentschap van geheel Java, en inderdaad is de geheele streek dor en onvruchtbaar, terwijl de warmte er zeer drukkend is. Men vindt op Java weinig reden den officier of ambtenaar te benijden, wien Ngawi als standplaats is aangewezen. Een uitzondering zou men wellicht moeten maken voor den hartstochtelijken jager, die de gevaren niet schroomt aan de jacht op tijgers en wilde zwijnen verbonden; want aan deze dieren zijn Ngawi's omstreken buitengewoon rijk. Tusschen het kalkgebergte op de Rembangsche en Samarangsche grens, om welks zuidelijken voet zich de rivier van Sålå kronkelt, en de noordelijke en noordwestelijke hellingen van den Lawoe, ligt eene streek waardoor, op eenigen afstand ten zuiden der rivier, haren loop volgende doch hare bochten afsnijdende, de postweg van Ngawi naar Soerakarta gaat. Hij voert door de districten Sepreh en Gendingan, langs de desa's Ngali, Bågå, Gendingan en Poelei, en bereikt op 24 palen afstands van Ngawi de Soerakartasche grens [2]). Vooral in

---

[1]) Junghuhn, Reisen. 338 v.; Java, II. 422.

[2]) Zie verder bl. 693.

de nabijheid van die grens en tot dicht bij Sragen, in het noordoosten, noorden en noord-noordwesten van den Lawoe, loopt die weg door heete, droge en dorre wildernissen van alang-alang en glagah, waaruit hier en daar verstrooide of tot kleine groepen vereenigde, lage en kromgegroeide woudboomen, vooral Butea frondosa [1]) en Tectona grandis [2]), opschieten. Dicht bij Ngawi is de bodem minder dor, zoodat het geboomte dichter staat en hooger rijst en hier en daar door sawahs wordt afgewisseld; over het algemeen echter is deze streek, die gedeeltelijk zelfs wel eens door den naam van „het tijgerbosch" wordt aangeduid, onherbergzaam en woest en het geliefkoosd verblijf van tijgers, die men er soms zelfs op klaarlichten dag ziet rondloopen, terwijl men op vele punten tijgervallen tot zelfs in de onmiddellijke nabijheid van den weg kan opmerken. Ofschoon deze streek over het geheel arm aan water is, hebben vele ontginningen in de laatste jaren geleerd, dat oordeelkundige leiding en verdeeling van den voorhanden voorraad groote verbetering van den toestand kan aanbrengen. De ergste tafereelen van de verschrikkingen van dezen weg vindt men dan ook in reisverhalen die reeds eenige jaren oud zijn, en wij mogen gerust aannemen, dat de tijd steeds nader komt waarin men er slechts aan gedenken zal, wanneer men van het verledene gewaagt [3]). Dat in het district Gendingan een bron van aardolie, en in het district Sepreh minerale bronnen, met water van ziltigen bitterachtigen smaak, gevonden worden, verdient als bijdrage tot de kennis van den Lawoe in het voorbijgaan vermelding [4]).

De watermassa die de Sålå-rivier bij Ngawi uit de Bengawan Madioen ontvangt, is zeker niet vreemd aan de veranderde richting, op dit punt door haren loop aangenomen, en aan de kracht die haar in staat stelt, een weinig ten noorden van Ngawi door het kalkgebergte heen te breken en de aangrenzende residentie Rembang te bereiken. In meer noordoostelijke richting

---

[1]) De ploso-boom. Zie D. I, bl. 143. [2]) De djati-boom.

[3]) Junghuhn, Java, II. 421 vv., 623 vv.; T. v. N. I. VII. 2. 121; d'Almeida, Life in Java, II. 32 vv.; Buddingh N. O. I., I. 343.

[4]) N. T. v. N. I. XX. 193.

gaat van Ngawi een weg naar Rembang, die reeds op 5¼ paal van die hoofdplaats de grens van Madioen raakt. Op weinige minuten van die grens ligt de post Kedawak, door de zandsteengroeven in de nabijheid bekend [1]).

Wanneer men van Ngawi naar Kediri den postweg wil volgen, moet men over de ons reeds bekende plaatsen Poerwådadi en Maospati naar Madioen en vandaar over Nglames, hoofdplaats van het district Bagi, naar Tjaroeban gaan. Ongeveer parallel met den postweg loopt een andere zijweg meer rechtstreeks naar Maospati. Deze gaat langs den rechteroever der Sålå-rivier naar Kandangan, het tegenwoordige hoofddorp van het district Dero, en snijdt de rivier bij de desa Pendem. Doch op beide wijzen bereikt men Tjaroeban slechts langs een grooten omweg. Veel korter is de zijweg die zich, 1½ paal ten zuiden van Ngawi en 2 palen voordat men te Kandangan komt, van laatstgemelden weg afzondert, en oost-zuidoostwaarts door het district Dero, later, na het Madioensche district Tjaroeban bereikt te hebben, van Moening af met zuidoostwaartsche strekking, naar de voormalige regentschaps-hoofdplaats Tjaroeban gaat. Al deze wegen loopen door de vlakte en bieden niet veel meer dan het gezicht op sawahs, dat, hoe aangenaam ook, op den duur wat eentonig wordt; maar bij Tjaroeban verandert het tooneel, daar hier uitgestrekte djatiwouden een aanvang nemen, die het golvend terrein tusschen den Wilis ten zuiden en den Pandan ten noorden bedekken. Deze laatste is een kleine vulkanische berg, die zich, nabij het punt waar de grenzen van Madioen, Kediri en Rembang samenkomen, midden uit het kalkgebergte tot eene hoogte van 900 meters verheft. Van alle zijden rijzen de hellingen gelijkmatig op naar zijn bolvormige kruin, maar zij zijn het meest naar de westzijde verlengd. Hij ligt te midden van de diepste eenzaamheid der wouden en is zelf van zijn voet tot zijn kruin met dicht bosch bedekt. Aan zijne noordoostzijde bevindt zich een solfatara. Over de Hindoebeelden, overblijfselen van oude muren en fossiele zoogdierbeenderen die op en om dezen berg gevonden

---

[1]) Zij staan aangeduid op de kaart van Junghuhn; maar of er nog heden steen gebroken wordt, kan ik niet bepalen.

zijn, is reeds elders in dit werk gesproken [1]). Op zijne kruin verrijzen nevens elkander twee toppen, waarvan de eene zeer steil en misschien nog nooit beklommen is, de andere eene kleine vlakte draagt, die waarschijnlijk door menschenhanden is geëffend. Op die vlakte vindt men een tweearmig beeld, 2½ voet hoog, zonder versierselen en in hoogst indecenten stand; sommige deelen die van het lichaam zijn afgeslagen zijn er later weder aangevoegd [2]). De bevolking noemt het beeld Kjahi Derpà en houdt het, zegt men, voor een priester die om zijne ontuchtige levenswijze in steen werd veranderd [3]).

De bosschen waardoor de weg naar Kediri loopt, bedekken een als baren golvend terrein, dat uit eene dikke laag of bank van afgeronde blokken trachiet en trachiet-lava bestaat, die duidelijke sporen van wrijving vertoonen. Junghuhn hield zich overtuigd, dat zij eenmaal door de zee bedekt moeten geweest zijn, en daardoor den vorm van rolsteenen gekregen hebben. Enkele onbeduidende posten liggen eenzaam in deze wouden, totdat men, op 10¾ palen afstands van Tjaroeban, de grens van Kediri, en ¼ paal verder, den post Wilangan in het regentschap Berbek bereikt. Hier verheffen zich de baren der rolsteenen tot ware heuvelen en zij gelijken een stroom die regelrecht van het middelste juk van den Wilis afdaalt. Maar nu is ook het einde der groote rolsteenbank en der golfvormige oneffenheid van den bodem bereikt. Bij Bagor, hoofdplaats van het district Gemenggeng, 3½ paal voorbij Wilangan gelegen, komt men in een vlak en vruchtbaar land, en het vale grijs der djati-wouden wordt door groene sawahs vervangen. Vier en een halven paal voorbij Bagor, bij Ngandjoek, het hoofddorp van een gelijknamig district, splitst zich de weg. De groote of postweg, die naar de hoofdstad Kediri gaat, wendt zich nagenoeg recht zuidwaarts; de andere weg gaat bijna recht oost-

---

[1]) D. I, bl. 112, D. II, bl. 109, bij welke plaats vooral ook de „verbeteringen" zijn te raadplegen. Zie overigens over de fossiele beenderen N. T. v. N I. XVI. 70, XXVIII 394 en XXIX. 468.

[2]) Brumund in Verh. v h. Bat. Gen. XXXIII. 216.

[3]) Kussendrager, Java, 261. Die schrijver maakt het beeld 12 voet hoog, en v. d. Aa, Ned. O. I, IV. 202, vond dit nog niet genoeg en maakte er 12 el 8 palm van.

waarts door het smalle noordelijke gedeelte der Residentie, loopt eerst door sawahs, daarna door bosch, en doet geene plaatsen van eenige beteekenis aan totdat hij, op 15¼ paal van Ngandjoek, de gewichtige plaats Kertåsånå bereikt, aan de Brantas en zeer nabij de grens van Kediri met Soerabaja gelegen.

Wij volgen den weg zuidwaarts, 3¼ paal ver, tot Lotjeret, waar zich van den postweg rechts een tak afzondert, die ons, na 2¼ paal, in de regentschapshoofdplaats Berbek brengt. Deze plaats is net aangelegd en door een breeden hoofdweg en eenige dwarswegen doorsneden en is bekend door haren druk bezochten pasar. Zij ligt in een bekoorlijke vallei, tusschen de noordoostelijke ribben van den Liman en den Wilis, en biedt een schoonen blik op de dicht begroeide hellingen en toppen dezer bergen. Noordoostwaarts van Berbek ziet men uitgestrekte velden die voor de fabriek Djati, ¼ paal van Lotjeret gelegen, met suikerriet beplant zijn. Wij zullen den weg van Berbek opwaarts naar Tjepåkå, de districtshoofdplaats van Siwalan (3 palen), vandaar naar den op eene hoogte van 877 meters gelegen pasanggrahan van Sawahan (6 palen) en verder langs voetpaden niet voortzetten, daar wij den top van den Wilis reeds bezocht hebben en schier zijne gansche oostelijke helling eene door vele tijgers bewoonde wildernis is, slechts schaars door kleine desa's en kleine koffieplantsoenen afgewisseld. Wij behoeven evenwel om de reis naar Kediri te vervolgen, niet naar Lotjeret terug te keeren, daar een dwarsweg van 3 palen van Berbek oostwaarts ons weder op den postweg brengt, waarna wij nog een paal hebben af te leggen om Patjeh, de hoofdplaats van het district Godean, te bereiken. Te dezer plaatse vindt men, gelijk op zoovele punten in de residentie Kediri, eenige Hindoe-oudheden, die al zeer weinig bekend zijn: overblijfselen van een tjandi en eenige gebroken beelden, waaronder twee met tijgerkoppen en groote starende oogen [1]).

Van Patjeh tot Kediri bedraagt de afstand nog 12 palen, die in zuidoostelijke richting, dwars door de vlakte van Kediri, worden afgelegd. De districtshoofdplaats Mådjåråtå, die men passeert

[1]) Van den tjandi spreekt Buddingh, N. O. I., I. 337, van de beelden d'Almeida, Life in Java, I. 303.

alvorens Kediri te bereiken, maakt met de hoofdstad bijna één geheel uit.

De hoofdstad neemt in de meergemelde vlakte nagenoeg het middelpunt in; zij ligt echter ongeveer 5 kilometers dichter bij het kalkgebergte dat zich in het noorden over de grens tusschen Kediri en Rembang uitstrekt, dan bij het Zuidergebergte dat ook door deze residentie zijnen weg langs het strand voortzet, maar hier zoo laag is, dat men ter hoofdplaats nauwelijks zijn profiel aan den horizon geteekend ziet. De stad zelve ligt op eene hoogte van 64 meters boven het zeevlak; den hoogsten top van den Wilis heeft men er nagenoeg recht in het westen, dien van den Keloet in het oost-zuidoosten Westwaarts, naar den voet van den Wilis, en oostwaarts, naar dien van den Keloet en de keten welke zich daaraan noordwaarts aansluit, door Junghuhn de Loesongo-keten genoemd, gaat de vlakte, die over het algemeen goed bebouwd en vruchtbaar is, zachtkens oprijzende over in eene wildernis, die, vooral aan de oostzijde, een breeden woesten gordel vormt, waardoor de voet van den berg van het bewoonde land wordt gescheiden. Het losse vulkanische zand, door den Keloet bij verschillende uitbarstingen, zelfs nog in de tegenwoordige eeuw, uitgeworpen, heeft de overhand over een uitgestrekt gebied, waaruit bevolking en cultuur schier geheel verbannen zijn. In het noorden reikt, om zoo te zeggen, de vlakte van Kediri de hand links, om den Wilis heen, aan de vlakte van Madioen, rechts aan die van Soerabaja, die zich tusschen het kalkgobergte en den Ardjoenâ uitstrekt. In het zuiden is zij aan de westzijde begrensd door de in het Zuidergebergte overgaande hellingen van den Wilis, maar verlengt zij zich oostwaarts voorbij Blitar en Wlingi, tusschen den Keloet en den Kawi aan de éène en het Zuidergebergte aan de andere zijde, om daarna, allengs hooger rijzende, in de vlakte van Malang over te gaan. De donkerkleurige kleigrond, waaruit de vlakte van Madioen bestaat, heeft hier plaats gemaakt voor een bodem uit fijn vulkanisch zand gevormd, die echter, waar tijd tot verwering niet ontbroken heeft, in een helder grijze klei is overgegaan, welke bij droogte hard en korstig wordt, bij overvloedige besproeiing in een taaie

modder verandert. Deze kleibodem is echter uitstekend geschikt voor bebouwing en vormt de schoonste rijstvelden. De lossere, meer met humus vermengde grond, die gevonden wordt waar de bosschen eerst in later tijd zijn weggeruimd, is meer geschikt voor de koffieteelt, die in deze Residentie, bij uitzondering, in de vlakte gedreven wordt. Toen Kediri in 1830 onder het Nederlandsch Gouvernement kwam, heeft men, om het zeer boschrijke en schaars bevolkte gewest zoo spoedig mogelijk productief en welvarend te maken, in verband met het aanleggen van groote wegen, de bosschen op groote schaal opgeruimd en herschapen in aanplantingen van koffie, die er, hoe heet deze vlakte ook zijn moge, onder de schaduw der dadapboomen vrij welig en krachtig tieren, al vormen zij niet zulk een lommerrijk bladerengewelf als in de koeler en vochtiger bergstreken. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur is in deze vlakte slechts weinig beneden die der plaatsen aan Java's noorderstrand, maar het verschil van warmte in den natten en drogen moeson is er sterker uitgedrukt. Wegens de meerdere droogte van den bodem is er het verblijf gezonder en wordt men er door geen muskieten gekweld, maar lastig is de zuidenwind, die er bij helder weder bijna zonder tusschenpoozen waait, en te sterker en onaangenamer wordt, naarmate de droogte langer aanhoudt [1]).

De vlakte van Kediri wordt van het zuiden naar het noorden doorsneden door een breede, schoone, voor kleine schepen bevaarbare rivier, die bij de Europeanen algemeen onder den naam van de Kali Brantas bekend is, maar bij de inlanders, als zoovele andere, verschillende namen draagt in de verschillende gedeelten van haren loop. Onder den naam van Kali Brantas betreedt zij, van de hoogvlakte van Malang komende, de residentie Kediri tusschen de zuiderhellingen van den Kawi en het Zuidergebergte en stroomt eerst west-, later meer noordwestwaarts, tot Ngoedjang, 17¼ paal van Kediri, waar haar loop een noordwaartsche richting krijgt. Volgens sommigen wordt zij hier ook wel Kali Ngoedjang genoemd, welke naam echter weinig gebruikelijk

[1]) Junghuhn, Java, II. 626; Aardr. en Stat Wdbk. van N I., art. Koffie, bl 212.

is [1]). Een weinig lager, bij Karang Redjå, hoofdplaats van het district Pakoentjèn, vereenigt zij zich met hare voornaamste zijrivier, die bij een lastige verscheidenheid van namen bekend is en nu eens Kali Ngråwå, dan eens Kali Toeloeng Agoeng, dan weder Kali Bening genoemd wordt, soms ook verward wordt met de Kali Bendå of Kali Trenggalek, die eigenlijk een zijtak van haar is waarmede zij zich eenige palen boven Toeloeng Agoeng vereenigt, voorts in haren bovenloop tot hare vereeniging met de Kali Bendå ook Kali Tjampoer wordt geheeten, en eindelijk, vooral bij oudere schrijvers, van haren oorsprong af de rivier van Kediri genoemd en dan als de eigenlijke hoofdrivier beschouwd wordt, die, zooals men zich uitdrukt, bij Karang Redjå de Brantas opneemt. Voor dit laatste pleit dat werkelijk de rivier, wanneer wij haar als de voortzetting der Brantas beschouwen, na de vereeniging aanmerkelijk van richting verandert, maar daarentegen de noord-noordoostelijke strekking van de Kali Ngråwå in haar geheelen verderen loop door de Residentie blijft behouden. Doch de Kali Brantas, die bij de vereeniging reeds een veel langeren loop achter zich heeft, moet niettemin, naar onze Europeesche wijze van zien, als de eigenlijke hoofdrivier beschouwd worden. En dit is dan ook thans bij onze geografen algemeen in zwang, terwijl de naam „rivier van Kediri" slechts op vage wijs als een synoniem van den naam Kali Brantas, althans in haren middenloop, beschouwd wordt.

De Kota Kediri ligt hoofdzakelijk op den rechter- of oostelijken oever der rivier. Alleen het residentiehuis, de bureaux en pakhuizen, het fort of blokhuis en eenige der voornaamste Europeesche huizen liggen aan den linkeroever, en wel aan den grooten weg langs welken wij de stad binnenkomen, en die hier met lommerrijk geboomte is beplant en een schoon uitzicht biedt op den Wilis. Tegenover het blokhuis ligt over de rivier eene brug van 165 meters lengte, zeker eene der langste van Java. De rivier heeft een snellen stroom en hare bandjirs hebben meer dan eens

[1]) Zie Rigg, Tour from Sourabaya through Kediri enz., in Journ. of the Ind. Archip. III. 202. Volgens dien schrijver zou de rivier den naam van Kali Ngoedjang dragen van de grenzen van Malang af.

aan de brug groote schade toegebracht. Bij de uitbarsting van den Keloet in 1848 werden de palen waarop zij rustte, althans in het midden, door de met tak en wortel medegevoerde zware boomstammen geheel vernield. Men heeft toen de in stand gebleven deelen met elkander verbonden door een soort van hangbrug van gevlochten bamboe, die echter slechts als noodbrug moest dienen, en in 1856 is een aanvang gemaakt met het bouwen eener steenen brug met negen bogen, die, bij gebrek aan werkvolk, jaren lang onder handen is geweest, zoodat ook de houten brug moest worden in stand gehouden [1]).

Het residentiehuis is fraai en ruim; of in den aangrenzenden tuin de verzameling van Hindoebeelden, door verschillende oudere reizigers vermeld, nog gevonden wordt, durf ik niet bepalen, daar zooveel van dergelijke zaken in den laatsten tijd naar Batavia vervoerd is [2]). De beelden waren allen klein, slechts twee, hoogstens drie voet hoog; een Boeddha-beeld, een nandi en de kop van een naga of slang stonden daar vreedzaam naast elkander. Een kwart paal ten zuidwesten van het residentiehuis staat op een kleine droge plek te midden der sawahs en onder de schaduw van een prachtigen waringinboom een groep van drie Hindoe-beelden, waarvan het voornaamste, een mannelijke godheid voorstellende, zes voet hoog en onder den naam van Artjå Goeroe, het beeld van den leermeester, bekend is. De beide andere, uit hetzelfde steenblok gehouwen, zijn vrouwelijke figuren aan weerszijden van het hoofdbeeld geplaatst en nauwelijks tot aan zijne heupen reikende. Men gist dat het mannelijke beeld een Vischnoe moet voorstellen, maar het is zeer geschonden. Het beeldhouwwerk is niet zonder verdienste, schoon het onderdoet voor dat van Prambanan. In de nabijheid liggen ook eenige Mohamme-

---

[1]) Van Wales in T. v. N. I. 1874, II. 472; Rigg t. a. p. bl., 89; Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 168 (waar 260 voet naar ik vermoed een drukfout is voor 560 voet); Buddingh, N. O. I., I. 360; d'Almeida, I. 290; Aardr. en Stat. Wdbk. art. *Kediri*; Kol. versl. voor 1856, Bijl. I, bl. 47, 1857, Bijl. I, bl. 46, 1858, Bijl. L, bl. 118. Uit de latere regeeringsverslagen blijkt niet duidelijk of de bogenbrug ooit is gereed gekomen.

[2]) Zij waren aanwezig toen d'Almeida omstreeks 1863 Kediri bezocht. Life in Java, II. 291.

daansche graven, en de inlanders toonen door de offers die ze hier brengen, dat de plaats in hunne oogen heilig is [1]).

De brug overgaande vindt men aan de overzijde der rivier nog een paar Europeesche buurten en de begraafplaats voor Europeanen in het noordelijk deel der kota; voorts het Chineesche kamp, grootendeels uit steenen huizen bestaande, in haar noordwestelijk deel, en in het zuiden de fraaie aloen-aloen met den dalem van den Regent en wat daar verder bij behoort. De overige ruimte der kota wordt aangevuld door de woningen en erven der inlanders, die hier meestal door muren van gebakken steen, en slechts bij uitzondering door heiningen van gevlochten bamboe omringd zijn. De wegen die deze woningen in groepen verdeelen, zijn recht, breed, goed onderhouden en met fraaie tamarinde-boomen beplant. Aan den hoofdweg ligt nog in het midden der stad een merkwaardig monument, bekend onder den naam van Astana gedong. Het is een oude begraafplaats voor de familie der Regenten van Kediri. Men treedt haar binnen door een poort, die uit regelmatig gehouwen trachietblokken is opgetrokken, waarschijnlijk van oude Hindoe-tempels afkomstig. Binnen de poorten ziet men den 8 à 10 voet hoogen, van eene niet zeer harde witte steensoort opgetrokken onderbouw van eene moskee die lang verdwenen is. De steenen zijn met groeven en rosetten bewerkt, maar op vele plaatsen geheel weggebrokkeld. Achter dit overblijfsel der moskee liggen een aantal graven, door de bekende kambodja-boomen [2]) beschaduwd. Eenige der voornaamste zijn beschut door een overbouw van planken huisjes, die zorgvuldig worden gesloten gehouden [3]).

Er is te Kediri veel vertier door de prauwen die de gemeenschap met Soerakarta onderhouden en de druk bezochte pasars, waarop de talrijke Chineezen de voornaamste rol spelen.

Gelijk in Kediri overblijfselen uit den Hindoetijd overal de aandacht van den reiziger tot zich trekken, zoo nemen ook onder

[1]) Rigg, t. a. p., bl. 197; Junghuhn, Java, II. 685.

[2]) Zie D. I, bl. 645.

[3]) Rigg, t. a. p., bl 199; Raffles, Java, II. 38. Het is eene verkeerde voorstelling van Buddingh, N. O. I., I. 329, de Astana gedong eenvoudig eene uit de steenen van oude Hindoetempels opgetrokken moskee te noemen.

de merkwaardigheden van den omtrek der Kota de tempelgrotten van Selå Mangling de eerste plaats in. Maar hoe belangrijk zij ook zijn mogen, mijne ruimte verbiedt mij er meer van te zeggen dan reeds vroeger in dit werk is aangeteekend [1]). Alleen wil ik nog met een paar woorden aanduiden waar zij te vinden zijn. Een rechte weg gaat van het residentiehuis westwaarts en brengt den reiziger, nadat hij nog geen drie palen dwars door de sawahs heeft afgelegd, aan den voet van een 475 meters hoogen heuvel, den Goenoeng Klotok, die geheel met bosch is bedekt en zijn naam, naar men zegt, ontleent aan de overeenkomst zijner gedaante met de houten klokjes die om den nek der karbouwen gehangen worden. Werkelijk kan hij, vooral bij maanlicht gezien, de gedachte aan zulk een klokje opwekken, en een kleine verhevenheid die in het midden tusschen zijne breede schouders verrijst, neemt daarbij de plaats in van dat gedeelte, waardoor het koord wordt gestoken. De Goenoeng Klotok is een dier voorbergen die overal bij de vulkanen van Java kunnen worden opgemerkt, en ontmoet aan zijne westelijke helling spoedig de ribben die van den hoofdberg, den Wilis, afdalen. Aan den voet van een rotsigen steilen wand, waarachter de top van den Goenoeng Klotok zich vertoont, vindt men een door kunst vlak gemaakt plekje, waarop eenig beschadigd beeldhouwwerk wordt — misschien moest ik zeggen: eertijds werd — aangetroffen, dat naar allen schijn uit de grotten afkomstig is. Van dit terras kan men door het dichte kreupelhout over een hobbeligen rotsgrond opklimmen tot de beide openingen die den ingang tot de grotkamers vormen [2]).

Wij keeren van dezen uitstap naar de grotten terug naar de Kota Kediri, om thans den grooten weg zuidwaarts te volgen, die, niet ver van den rechteroever der rivier en daarmede nagenoeg evenwijdig, naar het boven reeds genoemde Ngoedjang voert. In dezelfde richting en vlak langs den genoemden weg zal de geprojecteerde spoorweg loopen, die, zoo wij hopen, binnen weinige jaren Kediri met Toeloeng Agoeng en vandaar met Blitar, dus met de hoofdplaatsen der beide zuidelijke afdeelingen zal

[1]) D. II, bl. 106. [2]) Rigg, t. a. p. 193; Junghuhn, Java, II. 681.

verbinden, evenals hij noordwaarts, den loop van de rivier en van den daarlangs aangelegden postweg naar Soerabaja volgende, ook aan Kediri eene snellere gemeenschap met Kertåsånå, de belangrijkste plaats in de vierde afdeeling, verzekeren zal. Den weg zuidwaarts inslaande bereiken wij, op 7½ paal afstands van de stad, Ngadiloewih, thans officieel Poerwåkertå genoemd, de hoofdplaats van het district Djambéan, en tien palen verder Ngoedjang, dat om geen andere reden onze aandacht verdient, dan om zijne ligging aan een belangrijken driesprong. De weg splitst zich hier in een tak die, met de tot dusverre gevolgde richting bijna een rechten hoek vormende, oostwaarts naar Blitar gaat, en in een tak die, de vroegere richting voortzettende en de Kali Brantas snijdende, na nog 4½ paal Toeloeng Agoeng bereikt. De brug die ons hier over de rivier voert, verdient de aandacht als de eerste en misschien de beste Amerikaansche brug die op Java gemaakt is. Zij was het werk van een jong ingenieur, S. K. Hein, die hare voltooiing slechts korten tijd overleefde. Zij draagt aan hare beide uiteinden het cijfer 1843 als het jaar der stichting, maar terecht merkt de heer Rigg op, dat men daarnevens den naam van den bouwmeester had behooren te plaatsen. Doch men heeft in de Indische ambtenaarswereld niet veel begrip van het „honos alit artes", en vooral in ondergeschikte betrekking mag men er zelden veel eer van zijn werk genieten, en moet men die overlaten, hetzij aan zijn chef, hetzij aan het abstracte begrip van een corps waartoe men behoort. De brug is 46 schreden lang en 5½ breed [1]) en vormt als het ware een koker of tunnel van traliewerk, die, ofschoon zwak en broos voor het oog, inderdaad door de wijze waarop de drukking is verdeeld, een groot weerstandsvermogen bezit. De rivier is op deze plaats, waar de Brantas den grooten toevloed der wateren van de Kali Ngråwå nog niet opgenomen heeft, slechts 40 voet breed. Hare bedding is zelfs op de diepste

[1]) Volgens Rigg, p. 201. Junghuhn, Java, II. 637, schat hare lengte slechts op 60 voet. Misschien schijnt dit meer in overeenstemming met de geringe breedte der rivier, maar Rigg merkt uitdrukkelijk op, dat de brug zich aan beide zijden ver voorbij den oever uitstrekt, zoodat de rivier ruimte heeft om bij hoogen vloed buiten hare oevers te treden, zonder schade aan de brug te veroorzaken.

plaatsen louter in een bodem van vulkanisch zand uitgespoeld, zonder dat zich een spoor van rotsen of vaster gesteente vertoont.

Toeloeng Agoeng is de hoofdplaats van het regentschap Ngråwå en tevens van de afdeeling van dien naam, die ook het regentschap Trenggalek omvat. Aan de uitgestrekte, met gras begroeide, door prachtige waringins beschaduwde aloen-aloen, verrijst, behalve den dalam van den Regent, ook eene nette woning voor den Adsistent-resident. Ook verdient hier opmerking het ruime en uitmuntend ingerichte steenen schoollokaal, dat op eigen kosten der hoofden is gebouwd. Al de andere gebouwen die om de aloen-aloen staan, zijn goed gewit en zorgvuldig onderhouden, zoodat men van de plaats een aangenamen indruk krijgt, die niet weinig verhoogd wordt door haren grooten en druk bezochten pasar [1]). Deze plaats ligt aan de Kali Ngrawa, over wier verschillende namen en vereeniging met de Kali Brantas ik reeds vroeger gesproken heb. Zij ontspringt in den zuidoosthoek der residentie, heeft aanvankelijk een sterk kronkelenden loop, gaat door de diepe en vischrijke Rawa Bening, wier helder water zij gedeeltelijk afvoert, en vereenigt zich tusschen Tjampoer darat, de hoofdplaats van het district Wadjak, en het langs den gewonen weg negen palen daarvan verwijderde Toeloeng Agoeng, met de vrij belangrijke uit het westen komende Kali Bendå of rivier van Trenggalek. Het gemelde Tjampoer darat, dat zelf ook wel eens Wadjak genoemd wordt, ligt, op eene hoogte van 100 meters, aan den rand van het Zuidergebergte, dat hier plotseling de vlakte afbreekt. Het gebergte van Wadjak verdient een bezoek, zoowel om de schoone natuurtooneelen die het oplevert, als om de Hindoe-oudheden die er gevonden worden en die, voor zoo ver bekend is, uit een paar grotkamers en de overblijfselen van vier of vijf van den gewonen bouwtrant nog al afwijkende tjandi's bestaan [2]).

Wij zullen van ons verblijf in deze streken gebruik maken om ook enkele belangrijke punten van het regentschap Trenggalek te bezoeken, dat zich, volgens Poerwå Lelånå, van alle andere

---

[1]) Buddingh, N. O. I., I. 333; van Wales in T. v. N. I. 1874. II. 459, welke schrijver ook de negari Ngråwå noemt. Over den pasar vgl. boven D. I, bl. 335. [2]) Reeds met een woord vermeld D. II, bl. 106.

Kedirische regentschappen gunstig onderscheidt door welvarende desa's, fraaie erven en zeldzaamheid van misdrijven, alles ten gevolge der hier algemeene onthouding van het opiumschuiven, die het Gouvernement ook genoopt had dit regentschap voor den opiumpachter te sluiten. Of, sedert de loslating van het stelsel der verboden kringen, voor Trenggalek die gunstige toestand gebleven is, durf ik niet bepalen; zeker is het dat de residentie Kediri in het algemeen door haar groot aantal opiumschuivers berucht is.

Wij slaan van Toeloeng Agoeng den weg westwaarts in naar het vier palen verwijderde Kalangbret, het hoofddorp van een gelijknamig district, dat nog tot Ngråwå behoort, en een belangrijke marktplaats. Van hier gaat de weg zuidwestwaarts naar Doerenan, hoofdplaats van het district Pakis, en overschrijdt, op den afstand van 8 palen, eerst de grens van Trenggalek en daarna de Kali Bendå, aan welker tegenoverliggenden of rechteroever Doerenan, ook Pakis genoemd, gelegen is. Vanhieraf volgt de weg, in west-noordwestelijke richting, den loop van de Kali Bendå, die zich kronkelend slingert om den voet van den Tjåndrå Gĕni [1]), den zuidelijken voortop van den Wilis. De koffiecultuur, die, schoon nog niet geheel uit de vlakte verbannen, toch daar zelden meer die aaneenschakeling van plantsoenen van tuin- en boschkoffie vormt waarvan vroegere reizigers gewagen, is ook in Kediri meer en meer langs de hellingen der bergen opgestegen, en heeft vooral dat zuidelijke voorgebergte van den Wilis bijna geheel ingenomen. De weg blijft in de onmiddellijke nabijheid der rivier tot Nglemboe, hoofdplaats van het district Goenoeng Lor, om vandaar in westelijke richting dwars over te steken naar een uitlooper van het Zuidergebergte, die hier het dal der Kali Bendå aan de andere zijde begrenst. Daarop wendt hij zich noordwaarts, overschrijdt de rivier en brengt ons aan hare overzijde na weinige minuten te Trenggalek, dat weder tusschen een paar ribben van het Wilis-gebergte, op een hoogte van 100 meters boven de zee, gelegen en van Nglemboe 5½ paal,

[1]) Namelijk den Tjåndrå Gĕni der topographische kaart, niet dien van Junghuhn. Zie bl. 720, noot 2.

van Toeloeng Agoeng in het geheel 21⅓ paal verwijderd is. Trenggalek heeft, behalve zijne schoone ligging, niets opmerkelijks dan zijn belangrijken pasar. Onzen weg vandaar naar de Madioensche grens vervolgende, bereiken wij die na nog 8 palen te hebben afgelegd. Een halven paal voorbij het grenspunt ligt Balong, vanwaar de afstand tot Panaraga over Sewoe, Ardjåwinangoen en Ngotok nog 18¾ palen bedraagt. Nemen wij daarbij van Kediri af den weg die langs den linkerover der Kali Brantas naar Pakoentjen en vandaar rechtstreeks naar Kalangbret voert, dan beschrijven wij een vrij onregelmatigen halven cirkel, die den ganschen zuidelijken voet van den Wilis omringt. De geheele weg is voor rijtuigen geschikt en zijne gezamenlijke lengte bedraagt 61⅓ paal.

Het schoonste en schilderachtigste gedeelte van de regentschappen Trenggalek en Ngråwå vormt de rotsige zuidkust, diep ingesneden door een aantal baaien, waarvan de Soembreng-, Prigi- en Gemak-baai de voornaamste zijn. De Soembreng-baai ligt het dichtst bij Madioen en is de eerste van eenige beteekenis na de vroeger beschreven Panggoel-baai. Dan volgt de Prigibaai, ook Segårå Wedi of Zandzee geheeten, die aan beide zijden, maar vooral aan den westkant, door ver in zee reikende en in grillige hoeken en spitsen uitloopende voorgebergten begrensd is. De Soembreng- en Prigi-baai hebben veel overeenkomst met de vroeger beschreven baaien in Patjitan, daar zij beide in een alluviale, met sawahs bedekte vlakte overgaan; doch die van Prigi mist een rivier. De Gemak-baai, die zich in schoonheid met de beide andere niet kan meten, is slechts door het in Oedjoeng Siroei eïndigende voorgebergte van die van Prigi gescheiden en is geheel door rotsen omzoomd [1]).

Wij zullen, eer wij deze streken verlaten, aan de Prigi-baai, die voor de schoonste gehouden wordt, een vluchtig bezoek brengen, en kiezen als punt van uitgang Doerenan (Pakis), aan den weg van Toeloeng Agoeng naar Trenggalek. Van genoemd punt in zuid-zuidwestelijke richting den weg naar Bandoeng

---

[1]) Van Wales in T. v. N. I. 1874, II. 429 v.; Kussendrager, Java. 266; Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 383; Buddingh, N. O. I., I. 334 v. Vgl. D. I, bl. 39.

volgende, bereiken wij weldra het Ngråwåsche district Tanggoel, waarvan thans Bandoeng het hoofddorp is. Deze plaats ligt aan de Kali Ngråwå, een weinig ten noorden van de Rawa Bening, 4 palen van Pakis, 5 van Tjampoer darat en 4½ van Sripit. Wij rijden door naar het laatstgenoemde dorp, verlaten daar onzen wagen en leggen te paard eenige palen langs moeilijke bergpaden af, totdat wij de vlakte bereiken waarin, dicht aan het strand, het dorp Prigi of Ketawang, 8 palen van Sripit, gelegen is. Het is gebouwd aan het meest beschutte oostelijke deel der baai en heeft aan het strand een zeer goeden pasanggrahan en eenige pakhuizen, terwijl een over de branding geslagen hoofd aan de schepen gelegenheid geeft in de nabijheid van het dorp te ankeren en de producten der residentie af te halen.

De Prigi-baai bestaat eigenlijk uit twee afdeelingen, gescheiden door een ronden, zacht getanden landhoek, waarop de 496 meters hooge rots Koembå Karno zich verheft. De eigenlijke Prigi-baai, die tot dusver beschreven werd, dringt noordwaarts in; de andere, die Damasbaai genoemd wordt en mede een kleine strandvlakte heeft, die door het riviertje Kali Damas wordt doorsneden, dringt westwaarts vooruit, maar schijnt, daar zij naar het oosten geheel openligt, voor de scheepvaart van minder waarde te zijn. Waar de voorgebergten die beide baaien gezamenlijk insluiten, elkander het dichtst naderen, laten zij slechts eene ruimte van 3½ kilometer vrij; maar wanneer men van het strand der baai naar buiten staart, wordt de blik nog onderschept door onderscheidene, op grooteren of kleineren afstand van haren ingang gelegene rotseilanden, waarvan Poelo Anakan en Poelo Solemo door vogelnestgrotten zijn gekenmerkt.

Men kan zich gemakkelijk voorstellen welk een rijke en bekoorlijke verscheidenheid van kleuren en tinten, van vormen en lijnen, die afwisseling van land en water, van vlakte en bergen, van kust en eilanden, van grauwe rotsen en groene sawahs, van huizen en schepen moet opleveren; hoe liefelijk de aanblik moet zijn, wanneer bij helderen hemel de blauwe gladde waterplassen als gepolijst staal in het zonlicht glimmen, omringd door groenende heuveltoppen, van wier kruin boomen en struiken hun

een vriendelijken groet toewuiven, terwijl ook de zee niet verzuimt hare statige golven met hooge witte kammen en pluimen te tooien; hoe trotsch en overweldigend het schouwspel moet wezen, wanneer, bij onstuimig weder, de loeiende, peillooze oceaan zijne bergenhooge baren met titanenkracht tegen de met de kust evenwijdig loopende bank werpt, zoodat zij als met den knal van een kanonschot uit elkander stuiven. Vooral moet het heerlijk zijn dit trotsche tooneel gade te slaan van eene hoogte vanwaar men het in al zijn omvang en rijkdom kan overzien. Gelegenheid daartoe is zeker in den omtrek der Prigi-baai ruimschoots te vinden, en de vriend der natuur zal ze niet verzuimen, al geldt er in hooge mate het woord van den dichter, dat de Goden aan den mensch niets goeds hebben geschonken dat hij niet betaalt met zijn zweet.

Wij keeren terug tot Ngoedjang en kiezen thans den weg oostwaarts naar Blitar, die, op een aanvankelijk geringen, maar allengs toenemenden afstand, den rechteroever der Kali Brantas volgt, terwijl daarentegen de geprojecteerde spoorweg van Toeloeng Agoeng naar Blitar aan den linkeroever zal blijven tot hij bij de halte Kademangan zich noordwaarts wendt, de rivier overgaat en weldra Blitar aan de zuidzijde bereikt. Over een aanmerkelijken afstand maakt de Kali Brantas hier de grens uit tusschen het Blitarsche district Srengat ten noorden en het Ngråwåsche district Ngoenoet ten zuiden. De hoofddesa Ngoenoet, die ook een spoorweghalte moet worden, ligt 9½ paal van Toeloeng Agoeng aan den linker rivieroever en aan den weg van Toeloeng Agoeng naar Kalipang, die tot Kademangan in het algemeen dezelfde richting als het spoorweg-tracé volgt. De hoofddesa Srengat ligt niet aan den weg zelven van Ngoedjang naar Blitar, maar is er door een noordwaartschen dwarsweg van 1¾ paal mede verbonden; doch van Majangan, 2¼ paal voorbij Ngoedjang, gaat een andere weg naar Srengat uit, die 4½ paal voorbij die plaats weer op den weg naar Blitar uitkomt en vroeger de gewone weg van Ngoedjang naar Blitar moet geweest zijn [1]). Wat vroegere

[1]) Dit is vooral duidelijk uit de kaart van Kediri in den Atlas van Ned. Indië. Vgl. Rigg, t. a. p. 202, 285, en Bleeker, T. v. N. I., 1850, I. 176.

berichten melden omtrent de woestheid der streek waardoor een groot deel van deze wegen liep, en de geringheid der bevolking in de districten Srengat en Blitar in het algemeen [1]), is op den tegenwoordigen toestand niet meer geheel toepasselijk. De genoemde wegen loopen thans grootendeels door een aaneenschakeling van desa's en sawah's; de koffietuinen in de vlakte van Kediri worden thans wel het meest in de districten Srengat, Ngoenoet en Blitar aangetroffen, en de tabakscultuur op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking heeft in de laatste jaren vooral in deze streken eene groote vlucht genomen, ofschoon de bijzondere wisselvalligheid dezer cultuur daarbij dikwijls zeer belemmerend heeft gewerkt. Nogtans zijn er in deze districten nog steeds uitgestrekte gronden die door herhaalde uitbarstingen van den Keloet verwoest en voor alle cultuur ongeschikt zijn gemaakt. De krater van den Keloet is met water gevuld, dat zich bij zijne uitbarstingen met het vulkanische zand vermengt tot een dikke kokende brei, die, overal waar zij zich verspreidt, alle leven doodt. Het terrein door deze uitbarstingen geheel onvruchtbaar gemaakt en in een zandzee verkeerd, wordt op een uitgestrektheid van 80 a 100 vierkante palm geschat. Beginnende boven aan den Keloet verdeelt het zich, waar de helling minder steil wordt, in twee armen, die als de tanden van een vork de oase omvatten, waarop de welvarende hoofddorpen Blitar en Srengat gelegen zijn. De eene arm strekt zich ten noorden van deze plaatsen westwaarts uit, de andere, die eene breedte heeft van drie palen, scheidt Blitar ten oosten van het district Wlingi, dat tot het gebied van den Kawi moet gerekend worden [2]).

Srengat is een groot, onregelmatig dorp, waarvan niets bijzonders te vermelden is, dan dat aan zijn noordoosteinde een kleine, ongeveer een paal lange en een paar honderd voet hooge, met boomen bedekte heuvelrij eene aangename afwisseling aan de wel wat eentonige vlakte geeft. Blitar, eenmaal eene belangrijke plaats, was, toen Kediri in ons bezit kwam, zeer onbeduidend

---

[1]) Rigg, t. a. p., bl. 202.

[2]) P. C. Huyser, iets over de adsistent-residentie Blitar, in T. v. N. I. 1874, I. 319.

geworden, maar is allengs tot nieuwe welvaart ontwaakt. Toen Blitar nog onder de Javaansche vorsten stond, werd er het gezag gevoerd door een hoofd met den titel van Pandji, die bij de oude Javanen een hoogen militairen rang aanduidde. Aan dezen titel ontleende het verblijf van dit hoofd den naam van Kapandjèn. De aloen-aloen met den dalam lag op eenigen afstand ten oosten van het dorp Blitar, en Kapandjèn werd nog lang als de eigenlijke hoofdplaats van het regentschap beschouwd, te meer daar ook aan den Nederlandschen controleur die plaats ten verblijf was aangewezen [1]). Thans echter is Kapandjèn met Blitar samengesmolten en wordt zijn naam niet meer genoemd, zoodat Blitar zelf de waardigheid van hoofdplaats van een regentschap en (naar de tegenwoordige inrichting van het bestuur) van een adsistent-residentsafdeeling bezit. Voorts heeft deze plaats een belangrijken pasar en in verband daarmede eene volkrijke Chineesche kampong. De ontworpen spoorweg door Kediri, waarvan Blitar het eindstation wordt, zal ongetwijfeld aan de welvaart der plaats in hooge mate bevorderlijk zijn.

Onder de punten in den omtrek van Blitar die een bezoek verdienen, vermeld ik in de eerste plaats de desa Gaprang, op nauw drie palen afstands ten zuidoosten van het hoofddorp gelegen, en beroemd door de oudheden die in de nabijheid in een open schuur bewaard worden. De voornaamste zijn twee tegenover elkander geplaatste, zittende, mannelijke gestalten, geheel naakt en in de onbetamelijkste houding, die juist de reden is waarom Javaansche vrouwen die naar het bezit van kinderen haken, hier hare geloften komen afleggen [2]). Ook Kalipang, de hoofdplaats van het district Loedåjå, verdient hier met een woord vermelding. Zij ligt mede ten zuidoosten van Blitar, maar op grooteren afstand. De weg derwaarts snijdt de Brantas, die de noordgrens van het district vormt, en is 8½ paal lang, schoon de rechte afstand wel een derde minder is. Het district Loedåjå,

[1]) Rigg, t. a. p., bl 238.

[2]) De kieschheid verbiedt mij, er meer van te zeggen. Men zie Rigg, t. a. p., bl. 249, die stellig ontkent dat het tweede beeld, zooals, onder velen, ook Poerwå Lelånå meent, eene vrouw moet voorstellen. Alleen de zware beschadiging van het beeld geeft een schijn van grond aan die meening.

eenmaal een deel van het rijk van Soerapati [1]), is een der meest woeste en minst bevolkte gedeelten van Java, wat vooral aan gebrek aan water is toe te schrijven. Het is schier geheel bedekt door het Zuidergebergte, waarin het water zich in den grond verliest, zoodat er geene noemenswaardige rivieren ontspringen; er zijn, wel is waar, een aantal beekbeddingen, waardoor bij zware regens veel water naar de Brantas vloeit, maar als de regens ophouden, zijn zij na weinige dagen weder geheel droog. Sawahs vindt men hier in het geheel niet, droge rijstvelden alleen in de nabijheid van de Brantas; al het overige is wildernis, onder den naam van Alas Loedåjå bekend. Door aftappingen uit de rivier zou hierin wellicht verbetering zijn aan te brengen; doch slechts met groote kosten van aanleg en onderhoud [2]). Schier de eenige weg door deze wildernis is een 17 palen lang voetpad van Kalipang naar Tambak, dat aan Java's zuidkust gelegen is aan een kleine baai, aan welker westzijde een vogelnestgrot wordt gevonden. Nog verdient opmerking dat te Kalipang een gamelan voorhanden is, die slechts bij feestelijke gelegenheden wordt bespeeld, en die door de bevolking zoozeer in eere wordt gehouden, dat zij met boreh besmeerd wordt en dat er des vrijdags wierook voor wordt gebrand.

Ongeveer even ver van Blitar als Kalipang, maar in meer oostelijke richting, ligt de desa Pakèl, die haren naam ontleent aan eenige pakèl-boomen, die er, nevens eenige doerians, in lang verleden tijd geplant zijn, maar nog groote lekkere vruchten opleveren, die grootendeels aan den Regent en Adsistent-resident ten geschenke worden aangeboden. Ook worden daar in twee groote zakken oude kleederen van de Njahi Lårå Kidoel bewaard, die bij de bevolking in groote eer zijn en, naar zij meent, onder de hoede staan van twee tijgers, die bij het jaarlijksch onderzoek naar de voltalligheid steeds tegenwoordig zijn [3]).

Het is ons reeds gebleken dat in de omstreken van Blitar

---

[1]) Vgl. D. II, bl. 418, noot, waar ten onrechte gezegd werd, dat de naam Loedåjå van de kaarten verdwenen is.

[2]) Huyser in T. v. N. I. 1874, I, 320.

[3]) Poerwå Lelånå. De pakèl is eene groote soort van mangga.

veelvuldige overblijfselen der oudheid getuigenis geven van de voormalige beteekenis dezer landstreek. Van meer belang dan de tot dusverre vermelde is een tjandi van gebakken steen, met fraai gebeitelde sieraden in levenden steen, te Gedog, een paar palen ten noordoosten van Blitar, in Raffles' „Java" [1]) vermeld. In zijn tijd bestond nog een groot deel der zijmuren; daar ik bij latere schrijvers van dit monument geen melding meer vind, dringt zich mij de vraag op, of het thans wellicht geheel is gesloopt. Daarentegen is in den laatsten tijd bijzondere aandacht geschonken aan den schoonen tjandi van Panataran, of, zooals hij volgens sommigen eigenlijk heeten moet, Palataran [2]), die noord-noordoostelijk van Blitar in een woeste, eenzame streek, te midden van hoog geboomte, is gelegen. Deze tjandi behoort tot de schoonste overblijfselen der Javaansche oudheid, maar werd reeds vroeger zoo uitvoerig door mij beschreven als de aard van dit werk toelaat [3]). Er is van Blitar een goede rijweg naar die bouwvallen aangelegd, die 8¾ palen lang is en eerst langs rijstvelden en koffietuinen loopt, maar vervolgens door wildernis en bosch tegen de hellingen van den Keloet opwaarts voert.

Ten oosten van het district Blitar ligt het district Wlingi of Wilingi, een schoon en vruchtbaar gewest, van het bebouwde land van Blitar gescheiden door de lahar Siwalan, zooals de vroeger reeds vermelde zandstrook genoemd wordt. Dat district breidt zich uit over de zuidwestelijke helling van den Kawi, het eenig gedeelte van dien sedert lang rustenden en dien ten gevolge, in tegenstelling met den barren, zandigen Keloet, even woud- als waterrijken vulkaan, dat tot Kediri behoort. Een aanvankelijk ongeveer een vierde van den voet des vulkaans beslaande, later plotseling zich sterk versmallende en allengs in een scherpe punt op den 2860 meters hoogen Boetak, de hoogste nok van den Kawi, uitloopende strook is alles wat van dezen berg tot Kediri behoort, waarom wij de nadere beschrijving zijner kruin tot het hoofdstuk over de residentie Pasoeroean besparen. Wlingi kon een der schoonste en rijkste districten van

---

1) II. 40. 2) Zie Huyser in T. v. N. I. 1874. I. 319.
3) D. II, bl. 106. Vgl. voor de ligging Buddingh, N. O. I., I. 336; Rigg, t. a. p. 236.

Java zijn, indien niet de heerlijke Kawi-helling, met haar koel klimaat, haren van tallooze diepe ravijnen doorsneden bodem en haren overvloed van levend water, aan de woeste natuur overgelaten en van bevolking en gemeenschapsmiddelen nagenoeg geheel verstoken was. Duizenden bouws van een voor den aanplant van koffie bij uitnemendheid geschikten bodem liggen daar onbebouwd; zij zouden, evenals de woeste streken van Loedåjå, den arbeid der bevolking door ruime oogsten kunnen beloonen, terwijl de koffiecultuur nog steeds in Blitar in de vlakte gedreven, bij schrale opbrengst hoogst drukkend voor den Javaanschen landman is [1]). In de laatste jaren heeft echter eerst de vrije tabakscultuur en vervolgens de uitgifte in erfpacht van onderscheiden perceelen voor de teelt van tabak en koffie in dien toestand eenige verbetering gebracht.

Naar het hoofddorp Wlingi voert van Blitar een weg over Garoem en Taloen, in alles lang 14¾ palen, en door een zijtak met Papoh verbonden. Wlingi ligt op eene hoogte van 298 meters; men heeft er de kruin van den Kawi in het noordoosten en die van den Keloet in het noorden, en bespeurt er slechts weinig van het bijna vlakke tusschenland, dat, met zachte glooiing naar beide zijden oprijzende, den naam van verbindingsrug ter nauwernood verdient. Langs den westelijken voet van den Kawi en vervolgens over genoemden rug loopt een weg van Wlingi naar Ngantang, die na 10¾ palen de grens van Pasoeroean bereikt; hij volgt den loop van de Kali Lekså, een waterrijke beek, die meer noordwaarts op den Kawi ontspringt en langs Wlingi hare wateren aan de Brantas toevoert. Een andere weg naar de residentie Pasoeroean gaat van Wlingi om den zuidelijken voet van den Kawi, in de richting van Kepandjèn, en bereikt de grens na 13½ paal.

Om met den Goenoeng Kĕloet en het kratermeer op zijn top nadere kennis te maken, keeren wij terug naar Blitar en rijden vandaar naar het eenzaam, te midden der wildernis, nabij de grens van het district Blitar met het tot de afdeeling Kediri behoorende district Djambean gelegene Bĕrni. Dit armzalig, uit weinige bam-

[1]) Huyser. t. a. pl., bl. 321; Junghuhn, Java, II. 702.

boe-hutten en djagong-plantsoenen bestaande dorpje is in rechte lijn 11½ kilom. van Blitar, 4 van de ruïnen van Panataran en bijna 15 van den top van den Keloet verwijderd. Het pad naar dezen laatsten, in 1844 door Junghuhn, in 1854 door den heer Arriëns en zijne reisgenooten gevolgd, voert over de lahar Gedog, een dier zandstroomen, door de Javanen zoo eigenaardig Kali lahar [1]) genoemd, die aan den omtrek van den Këloet zijn eigenaardig karakter geven. Zij is aanvankelijk een vlakke zandstreep van een paar honderd meters breedte, ongeveer 8 meters lager dan de vlakte aan weerszijden, volkomen gelijkende op het droge bed eener stortbeek. De zacht glooiende randen zijn spaarzaam met glagah begroeid en de woeste zandbodem, door die schrale vegetatie begrensd, vormt een treffend contrast met de weelderige bosschen die den rand aan weerszijden omzoomen. Naarmate men voortgaat rijst de bodem zachtkens opwaarts, wordt het bed smaller, de wanden steiler en het gras spaarzamer, tot het eindelijk geheel ophoudt en de bodem alleen bedekt is met steenblokken, die de zonnestralen gloeiend heet terugkaatsen. Nu vertoont zich in het midden van den effen bodem een tweede kleinere lahar, die een paar meters dieper ligt dan de eerste, en daar dit verschijnsel zich een en andermaal herhaalt, vertoont zich ten laatste de geheele kloof als een regelmatig gegraven kanaal, waarvan de wanden in drie terrassen of trappen van ongelijke hoogte naar het diepste, in het midden gelegen gedeelte, dat nog slechts een breedte van 8 à 10 meters heeft, afdalen. Soms verdwijnen die terrassen, om straks weder te voorschijn te komen, en eindelijk bereikt men een punt waar men verrast wordt door het ruischen en klotsen eener over de bedding der lahar stroomende beek, die altijd water schijnt te bevatten, maar zich ten laatste in het zand verliest. De kloof is nu nog slechts een vloedbed, tusschen meer dan 30 meters hooge, steil, ofschoon niet volkomen loodrecht, opstijgende zandwanden, en waarin de beek telkens watervallen vormt over op elkander gestapelde

[1]) Lahar of ladoe schijnt in het algemeen de naam te zijn van de stoffen die door vulkanische uitbarstingen of overstroomingen worden medegevoerd en op lage gronden bezinken en achterblijven.

rotsblokken en afgestorte zandmassa's. Daarna komt men aan een plaats waar de kloof zich aanmerkelijk verbreedt en hare voortdurend hooger wordende wanden, een langwerpige dalruimte insluitende, twee lange bergnokken vormen, die zich ten laatste met den dwars voor de kloof loopenden kraterrand vereenigen. Juist op het punt waar de zuidelijke nok dien rand bereikt, verheft deze zich tot de zuidelijke spits van den Keloet, die echter in hoogte door de straks te vermelden noordelijke en oostelijke spitsen overtroffen wordt. De dalruimte wordt door een van den kraterrand uitschietend tusschengebergte, dat met een woud van Anggring-boomen [1]) bedekt is, in twee langwerpige dalgronden gescheiden; de waterloopen die zich in deze dalgronden vormen, vereenigen aan het einde van dezen tusschenrug hun kristalhelder vocht tot de boven beschreven beek, die het hooger deel der lahar doorstroomt.

Over de smalle noordelijke nok beklom Junghuhn, in weerwil van alle door de Javanen daartegen ingebrachte bezwaren, den dwarsloopenden kraterrand, en zag daarbij aan de andere zijde neder in de schrikbarend diepe, ontoegankelijke kloof der lahar Bedali, de diepste spleet, zoo het hem voorkwam, van het gansche gebergte, die met verscheidene trappen van den westelijken kraterrand afdaalt; zijn oor hoorde in de voor het oog onbereikbare diepte ook hier eene klotsende beek heenbruisen. Aan gene zijde van de lahar Bedali zag hij zich den steilen wand eener rib verheffen, die van den kraterrand uitstraalde ter plaatse waar deze de noordelijke spits vormt. Door boschjes van Anggring, Albizzia montana en boomvarens heendringende, bereikte hij eindelijk de plaats waar de nok in den scherp begrensden kraterrand overgaat. Hier verraste hem de aanblik van een verscheidene honderden voeten beneden den rand zich uitstrekkenden, blauwachtig groenen waterplas, het kratermeer van den Keloet, van alle zijden door kringvormige, onbeklimbaar steile wanden omgeven; maar te gelijker tijd bemerkte hij met ontzetting, dat die gansche wand uit louter los zand bestond, waarop zich ter linker en rechter de versche sporen van instortingen vertoonden. Langs

[1]) *Parasponia parviflora.* Zie D. I, bl. 162.

een weg beter geschikt voor gemzen dan voor menschen, haastte hij zich op eene wat verder noordwaarts gelegen rotspunt een veiliger standplaats te bereiken, die hem een even schrikwekkend als schilderachtig uitzicht bood. Aan alle zijden daalde de rots honderden voeten loodrecht benedenwaarts. Schaduwrijke, sombere kloven, welker bodem het oog niet kon peilen, gaapten hem overal aan; rechts van hem verhief zich de noordelijke, op veel grooter afstand links de zuidelijke en tegenover hem, aan de andere zijde der kraterkolk, de hoogste, tot 1731 meters oprijzende oostelijke spits, allen even steil en ongenaakbaar, en diep in de kolk rustte het liefelijke, maar onheilspellende meer, uit welks boezem zich reeds zoo vaak verwoesting en verderf over het omliggende land had verspreid, en dat in nauwsluitenden kring omgeven was door een hoogen muur van los opgeworpen zand, die ieder oogenblik dreigde ineen te storten.

Mijn bestek verbiedt mij stil te staan bij velerlei merkwaardigs dat de Keloet aan den kundigen bezoeker aanbiedt: het syeniet, welks voorkomen in een vulkaankrater Junghuhn zoozeer verraste en verbaasde; de bantengs, die zich overal paden banen door het Anggring-woud, dat boven op den Keloet alle hoogten en laagten bedekt; de horzelen, wier vergiftige steken minder te ontwijken en daarom meer te duchten zijn dan de aanvallen van het woudgedierte; de reusachtige, zonderling gevormde, maar walgelijk stinkende bloemkolven der hier menigvuldig voorkomende Brachyspatha variabilis. Evenmin mag ik vertoeven bij de geschiedenis van dezen vulkaan, die zijne gevreesde kracht nog in onze eeuw in de uitbarstingen van 1811, 1826, 1835, 1848 en 1864 op geduchte wijze heeft geopenbaard. Hoe veranderlijk het terrein van den Keloet en zijne omgeving moet wezen, kan men na het omtrent zijn bouw gezegde zich gemakkelijk voorstellen. Uit het bericht van den heer Arriëns blijkt dan ook, dat door de uitbarsting van 1848 eene nieuwe lahar, ten zuiden van de lahar Gedog, moet zijn ontstaan, en dat de bedding dezer laatste eene geheel andere gedaante heeft bekomen. Van afstortingen van de spitsen van den kraterrand in het meer, alleen door den wind veroorzaakt, was die reiziger zelf getuige; de omtrek van het meer

zelf had echter in 1854 nog weinig verandering ondergaan [1]). In Januari 1875 is een groot deel van den kraterrand ingestort, met het noodlottig gevolg dat een modderbandjir ontstond, die 1451 erven, 1579 bouws sawah en 788 bouws tegalvelden overstroomde, aan verscheidene menschen het leven kostte en velen aan gebrek en armoede ter prooi liet, ofschoon Regeering en particulieren zich om strijd beijverden om de ramp zooveel mogelijk te lenigen [2]).

Om ten besluite van dit hoofdstuk nog een vluchtig bezoek te brengen aan eenige der belangrijkste plaatsen in de noordoostelijke districten van Kediri, keeren wij thans terug naar Blitar en vandaar naar Srengat, en slaan, een paal voorbij die plaats, den weg noordwaarts in die ons tot in de nabijheid der Kota Kediri terugvoert, maar als wij dan rechts afslaan, naar de slechts 4½ paal van die hoofdstad verwijderde suikerfabriek Pesantrèn brengt, waar wij nog op 13 palen afstands zijn van het oost-noordoostelijk vandaar gelegen Paré. Deze hoofdplaats van het district Soekâredjâ vormt met hare rijstvelden en koffietuinen eene soort van oase in de wildernis, die ook den noordwestelijken voet van den Keloet omgeeft. Op 2½ paal van Paré ligt een tjandi, dien wij reeds onder den naam van Soerâwinâ leerden kennen [3]), en die dezelfde schijnt te zijn als de tempel van Sentoel die ons door Raffles beschreven wordt [4]). Van Paré gaat de weg, weder geheel door bosch en wildernis, oostwaarts door naar het 7½ paal verder in een in Pasoeroean ver vooruitdringenden uithoek der residentie Kediri gelegen Kandawangan, waar men noordwaarts 2½ paal van de grens van Soerabaja in de richting van Ngârâ, zuidwaarts 2 palen van de grens van Pasoeroean in de richting van Ngantang verwijderd is. Genoemde uithoek is bedekt met uitloopers van

[1]) De tocht van den heer Arriëns naar den Keloet is beschreven in N. T. v. N. I. VII. 453; het schijnt dat de nieuwe lahar door hem vermeld de „lahar Soeroean" der topographische kaart van Kediri is, en dat de lahar Gedog van Junghuhn daarop in hare veranderde gedaante voorkomt, maar onder den naam van lahar Gebok. De uitwerkselen der uitbarsting van 1864 beschreef de heer Hageman ald. XXVIII. 472.

[2]) Kol. verslag 1875, bl 5.

[3]) D. I. bl. 108.

[4]) Java II. 38. De beschrijving van v. d. Aa, N. O. I. IV. 246, is uit Raffles vertaald. Een dorp Sentoel ligt op de topogr. kaart een paar palen ten noorden van Paré.

het Ardjoenå-gebergte, aan wier voet Kandangan gelegen is in een gordel van sawahs, die van de oase van Paré weder door schier onafgebroken wildernis is gescheiden.

Naar Paré teruggekeerd, slaan wij thans den weg westwaarts in naar het 10¾ palen verder gelegen Papar, de hoofdplaats van het gelijknamig district. Zij ligt aan de Brantas en aan den langs den rechteroever dier rivier loopenden postweg van Kota Kediri naar den post Bandar djedjer, het grenspunt van de residentie Kediri met Soerabaja, en is van de Kota Kediri 11, van genoemden post 13¾ palen verwijderd. In het district Papar ligt de fraaie, van baksteen gebouwde Tjandi Boedang, die reeds vroeger vermeld werd, en dien ik voor denzelfden houd als de door Raffles beschreven Tjandi Proedoeng [1]).

Bandar djedjer is slechts een kwart paal van de Brantas verwijderd, aan welker tegenovergestelden of linker oever hier Kertåsånå ligt, eene belangrijke plaats, wier verbinding met Madioen wij reeds vroeger leerden kennen [2]). Met Soerabaja is zij, behalve door den weg over Bandar djedjer, ook nog verbonden door een militairen weg, die op 6½ paal afstands de Kali Widas overschrijdt, een linker zijrivier van de Brantas, die zich bij Tambak, 8¾ paal beneden Kertåsånå met haar vereenigt. Aan de overzijde van de Widas ligt Lengkong, hoofdplaats van een gelijknamig district, waarin eene weinig bekende, in de djatibosschen verscholen minerale bron wordt aangetroffen [3]). Te Lengkong komt de weg samen met den weg die door het noordelijkst deel van Kediri van Redjåså naar Moenoeng, op de grens van Soerabaja, gaat, en langs welken de afstand van Lengkong tot Moenoeng nog 7½ palen bedraagt.

---

[1]) Raffles, Java, II. 39; ook bij v. d. Aa, t. a. p., bl. 247. De beschrijving stemt zeer overeen met die van Tjandi Boedang, boven D. II. bl. 108. Tjandi Proedoeng ligt, volgens R. 8 (Eng.) mijlen zuidwest van Sentoel. Aangenomen dat het bedoelde Sentoel hetzelfde is dat op de topogr. kaart van Kediri een paar palen ten N. van Paré ligt, en dat de bepaling der ligging van Tjandi Proedoeng bij Raffles ongeveer juist is, dan zou de tempel, om nog binnen Papar te liggen, op de zuidgrens van het district te zoeken zijn, dichter bij Kediri dan bij de districtshoofdplaats. Ik zou echter geneigd zijn hem dichter bij laatstgenoemde te zoeken.

[2]) Boven, bl. 731. [3]) N. T. v. N. I. XX. 145.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

negårå in het zuidoosten, Rembang in het noordwesten, Blora in het zuidwesten. De afdeeling Rembang, die zich bepaaldelijk aan Djapara aansluit, bestaat voor een deel uit laag, alluviaal terrein, dat zich westwaarts over de residentie Djapara voortzet, zoodat tusschen beide residentiën geene natuurlijke grens bestaat behalve het onbeduidende riviertje Randoe Goenteng. Maar in Djapara vormt die alluviale strook niet tevens den kustzoom; zij ligt er tusschen den berg Moeriå, die met zijn machtige uitloopers de geheele noordelijke helft der residentie bedekt, en tusschen het kalkgebergte dat, als voortzetting eener door het zuiden der afdeeling Rembang loopende heuvelreeks, de zuidgrens van Djapara vormt. Het rondachtige terrein door den Moeriå beslagen, is in het noordoosten, noorden en noordwesten door de Javazee begrensd, in het zuidwesten door de rivier de Tangoel angin, die het van de Samarangsche afdeeling Demak scheidt; het doet denken aan een ruig hoofd, geplaatst op een korten, breeden nek, door de alluviale strook gevormd. Om het beeld vol te houden zou men het kalkgebergte aan de zuidgrens als eene om dien nek geslagen kraag kunnen voorstellen. Met nog geen derde der uitgestrektheid van Rembang, maar met een bevolkingscijfer dat bijna in de verhouding van 5 tot 6 tot dat der grootere residentie staat [1]), is ook Djapara in vier regentschappen, tevens afdeelingen, gesplitst: Djapara in het noordwesten, Koedoes in het zuidwesten, Djoewana, dat een smalle strook over de geheele oostzijde der residentie vormt, en Pati, dat in bijna driehoekigen vorm tusschen Koedoes ten westen en Djoewana ten oosten, met de grens der residentie als basis, ligt ingesloten.

Om de voornaamste plaatsen en merkwaardigheden van deze residentiën te leeren kennen, beginnen wij in den tot het regentschap Koedoes behoorenden zuidwesthoek van Djapara, waar het kalkgebergte van Tjengkal Sewoe aan den rechteroever van de Tangoel angin een aanvang neemt. Tusschen de rivier en het gebergte ligt hier een gordel van sawahs, waardoor de weg loopt die ons van de met Poerwådadi in Samarang verbonden grensplaats

[1]) Volgens de laatste opgave (Koloniaal verslag van 1880) had Djapara 834,416, Rembang 1,017,800 inwoners.

Selosjari eerst langs den zuider voet der kalkbergen naar Klamboe (5½ paal) en vandaar, noordwaarts ombuigende, naar den post Babalan (11 palen) voert. Wij bevinden ons hier in het district Oendaän, het zuidelijkste van het regentschap Koedoes, waarvan thans Prawâtâ (vaak Proewâtâ uitgesproken) het hoofddorp is. Deze in de oude geschiedenis van Java beroemde plaats [1]) ligt aan het zuidelijk uiteinde der Groote Rawa [2]). Het ware wenschelijk dat eens onderzocht werd, of niet in bouwvallen of overleveringen sporen van de vroegere beteekenis dezer plaats zijn overgebleven. Wij weten slechts dat de berg Makam-dâwâ, die zich achter Prawâtâ verheft, zijn naam heet te ontleenen aan een waarzegger van den eersten vorst van Demak, en dat het graf van dien persoon op den berg wordt aangewezen [3]). Even voordat men Babalan bereikt, zondert zich een dwarsweg naar Prawata af; de afstand dezer plaats van Babalan bedraagt 3¾ palen.

Van Babalan den tocht naar Koedoes vervolgende, rijdt men 3¾ palen langs de Tångoel angin en door onafgebroken sawahs tot Djati, aan den postweg van Demak naar Koedoes. Deze laatste plaats is langs dien weg 3¼ paal van genoemde grensrivier verwijderd en ligt op een punt waar de zuidelijke hellingen van den Moeriâ allengs uit de alluviale vlakte oprijzen.

Koedoes is eene der welvarendste plaatsen van Java en dankt haren rijkdom aan den handelsgeest harer bevolking. Poerwâ Lelånâ, onder welken naam, gelijk men weet, de tegenwoordige regent van Brebes, tot voor korten tijd nog regent van Koedoes, schuilt, leert ons dat beide seksen er den kost met handeldrijven winnen, de vrouwen door hare waren in de stad en op de markten in den omtrek te venten, de mannen door verre handelsreizen te ondernemen, die vaak een à twee jaren duren en slechts door halfjarige perioden van rust worden afgebroken, totdat zij genoegzame middelen hebben vergaard om zich een schoon huis te bouwen en het overige hunner dagen in overvloed te genieten.

---

[1]) Zie D. II, bl. 252. De daar voorkomende onjuiste bewering, dat de ligging van Prawâtâ onbekend zou zijn, werd reeds in de „Verbeteringen" op dat doel aangewezen.

[2]) Zie D. I. bl. 59.

[3]) Brumund in Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 175.

Alle hoofdplaatsen en steden van Java worden door handelaars van Koedoes bezocht; maar bij voorkeur reizen zij naar de Preanger, waar zij wel eens de Chineezen der Soendalanden genoemd worden. Een vermogen van tienduizend gulden is, volgens genoemden reiziger, te Koedoes lang niet zeldzaam, en men vindt er ingezetenen wier rijkdom op 80,000 gulden geschat wordt. Die welvaart schijnt er algemeen in al de kampongs, die de stad in wijden kring omgeven. De galerijen der meeste huizen bestaan uit planken die van boven tot beneden met fijn lofwerk zijn uitgebeiteld, waarachter goudpapier is gelegd om het snijwerk te beter te doen uitkomen; vóór de huizen is een ruim en fraai plein met een put en een steenen kom, waarin goudvisschen gehouden worden. Ook vindt men bij de meeste gezinnen groote Chineesche hanen.

Men onderscheidt Koedoes in een oude en nieuwe stad; de eerste draagt vooral roem op het graf van Pangéran Koedoes, wiens groote rol in den krijg waardoor Madjapahit werd ten val gebracht, de geschiedenis van Java ons heeft doen kennen [1]), en op de oude moskee, die daarnevens omhoog rijst [2]). De heiligheid dezer plaats is oorzaak dat er het getal van kaoems, hadji's en santri's buitengewoon groot is; de naam zelf beteekent heiligheid, indien hij werkelijk, gelijk men beweert, van Arabischen oorsprong is. Ongelukkig ontbreken er ook de priesteressen der ontucht niet; het aantal talèdèks wordt er door Poerwâ Lelânâ op wel 80 geschat, die onder het medisch opzicht van een doctor Djawa staan.

De eigenlijke stad, bewoond door den adsistent-resident en den regent, wiens dalam niet door fraaiheid uitmunt, en door de Europeesche ingezetenen, wier aantal 200 à 250 zal bedragen, is net en regelmatig gebouwd, en de hoofdstraat is met een witten muur afgezet. Zij is omgeven door een groote menigte inlandsche kampongs, door Bleeker in 1846 op een aantal van 75 geschat. De bevolking werd destijds begroot op 14000 zielen, waaronder 2000 Chineezen; door Poerwâ Lelânâ wordt ze op 22,000 zielen, waaronder 4000 Chineezen, gesteld.

---

[1]) D. II, bl. 197 v.

[2]) Het graf en de moskee zijn beschreven D. II, bl. 204.

De groote postweg zet zich van Koedoes om den zuidelijken voet van den Moeriâ eerst 5¾ paal bijna recht oostwaarts voort tot Djekoeloe, hoofdplaats van het district Tengeles, in wier nabijheid de suikerfabriek Klaling gelegen is op den voet van de heuvelreeks Patiajam, een ver zuidwaarts vooruitdringend deel van het tertiaire gebergte waaruit eenmaal de Moeriâ is opgerezen, en bekend door zijn verbazenden rijkdom aan fossiele overblijfselen van dieren [1]. De weg gaat dan 9 palen verder in noordoostelijke richting naar Pati, de hoofdplaats der residentie, welke wij later langs een anderen weg zullen bereiken. Thans noodig ik mijne lezers om met mij van Koedoes den weg noordwaarts naar Baë in te slaan en vandaaruit een deel van den berg Moeriâ te bestijgen.

Baë, 3 palen van Koedoes verwijderd, is het hoofddorp van het district Tjendânâ, het noordelijkste van het regentschap Koedoes. Wij zijn hier reeds eenige meters gestegen, maar gaan nu tegen sterker helling opwaarts, tot wij na negen palen in noordelijke richting, met geringe afwijking naar het oosten, te hebben afgelegd, den pasanggrahan van Tjâlâ bereiken, die op eene hoogte van 725 meters gelegen is. De desa Tjâlâ is een der hoogste dorpen in de residentie, en ligt reeds in de zone die voor de teelt van Europeesche groenten geschikt is, gelijk er dan ook een kleine groententuin wordt aangetroffen. Achter Tjâlâ verheft zich een voorsprong van het gebergte, waaraan de naam Moeriâ eigenlijk alleen toekomt, ofschoon die gewoonlijk tot het geheele gebergte wordt uitgebreid. Op dien voorsprong toch ligt het graf van Soesoehoenan of Soenan Moeriâ, een der bondgenooten van Raden Patah in den strijd voor den Islam [2], maar die naar het schijnt zich reeds vroeg aan de wereld onttrokken en een ascetisch leven in stille afzondering op het gebergte geleid heeft. Het graf is omringd door de overblijfselen van zijne woning die, grootendeels door tijd en vuur is gesloopt. Zij was opgetrokken van gebakken, maar door geen cement verbonden steenen, evenals de minaret en muren der oude moskee van Koedoes [3]. Met een trap van 40 treden van gehouwen steen klimt men naar de ruïne op,

---

[1]) Reeds vermeld D. I, bl. 111. Zie vooral N. T. v. N. I XIV 215.

[2]) Zie D. II, bl. 193 v. [3]) D. II, bl. 204.

waarna men door een poort zonder dak op een pleintje komt, om vervolgens door een tweede poort, van een dak met onderscheiden verhoogingen voorzien, een tweede plein te bereiken, waarop, naast de bouwvallen eener moskee, uit lage muurgedeelten en voetstukken van pilaren bestaande, en tusschen hoog geboomte waarin muurbrokken verspreid liggen die de plaats der woning aanwijzen, het graf van den Soenan ligt, dat in den vorm van een bakoven van gehouwen steen opgetrokken en met een houten deur gesloten is. Over het graf is een loods van planken gebouwd, met sirappen gedekt [1]). De bergtop waarop het graf ligt, kan uithoofde der steilte en van den dichten plantengroei slechts met veel moeite beklommen worden. In 1870 deed de adsistent-resident Westenberg eene inspectiereis naar de boven Tjålå gelegen koffietuinen, waarbij hem de regent van Koedoes vergezelde: er werd toen ten behoeve der reizigers een pad naar de bouwvallen gebaand dat tot een merkwaardige ontdekking leidde. Bij de Javanen dier streken bestond eene overlevering, dat in den omtrek van het graf van Soenan Moeriå ook dat van zijn vader Pangéran Gadoeng was gelegen, en dat dit kenbaar was aan de teekening eener volle maan op den noordelijken grafsteen; dat er echter slechts twee menschen, beide lang overleden, in het regentschap waren geweest, die dat graf gezien hadden; dat op ieder die het graf van den Soenan Moeriå ging bezoeken, de verplichting rustte om ook naar dat graf van zijn vader onderzoek te doen; maar dat het alleen zichtbaar zou wezen voor de zoodanigen wier wenschen zouden vervuld worden. De heer Westenberg, die voorop liep, ontdekte nabij het paadje een grafsteen die met zorg was behouwen, en dit noopte hem onder de struiken en bladeren ook naar den tweeden te laten zoeken. Een hoogbejaarde wadånå, die hierbij tegenwoordig was, sprak middelerwijl het vermoeden uit, dat de gevonden steen tot het graf van Pangéran Gadoeng zou behooren, en had juist het kenteeken opgegeven, dat, in geval zijn vermoeden juist was, bij het vinden van den tweeden steen de zaak zou uitmaken,

[1]) Brumund in Verhh. v. h. Bat., Gen. XXXIII. 172; Teysmann in N. T. v. N. I., XI. 121.

toen werkelijk een steen met de duidelijke teekening eener volle maan werd te voorschijn gebracht. De veelvuldige pogingen door Javaansche hoofden aangewend om het verloren graf te vinden, waren steeds zonder gevolg gebleven, naar de meening der inlanders om geene andere reden, dan dat zij niet waren voorbestemd geweest om hunne wenschen vervuld te zien. Thans heerschte er onder het gevolg van onze reizigers groote blijdschap, omdat iedereen zich vleide met de hoop, dat hij zijn deel zou hebben aan het geluk van den heer Westenberg, die nu op de vervulling zijner wenschen kon rekenen. De regent van Koedoes liet het graf in goeden staat brengen en ompaggeren, en zorgde tevens dat het gemaakte pad onderhouden werd, opdat ieder die een bedevaart naar het graf van Soenan Moeriâ ondernam, ook de gelegenheid zou hebben dat van zijn vader te bezoeken [1]).

De voorsprong die in strikteren zin den naam van G. Moeriâ draagt, en de daarboven nog hooger oprijzende die G. Pasar Setan wordt geheeten, liggen aan de zuidelijke helling van den bergtop Mergâ Djembangan, die zich tot eene hoogte van 1406 meters verheft. Hij is echter niet de hoogste spits van het Moeriâ-gebergte, maar wordt in hoogte overtroffen door den 1507 meters hoogen Retawoe, die in noordwestelijke richting van eerstgenoemden top ligt, en nog veel meer door den Soetârenggâ, die 1895 meters hoog is, en meer bepaald den naam van „berg van Djapara" schijnt te dragen [2]). Op deze drie hoogste spitsen zijn signalen van den geographischen dienst geplaatst. Genoemde steile toppen vormen met eenige andere en met de lijstvormige, smalle, loodrecht oprijzende, door diepe, ontoegankelijke kloven gescheiden kammen, die ze verbinden, den vaneen gespleten schedel van den voormaligen kegelberg, die, even als de Sawal en de Wilis, sedert lang verbrijzeld en uitgedoofd is. Van een

---

[1]) Notulen van het Batav. Gen., D. VIII, Bijl. bl. VII.

[2]) Ik volg hier in namen en hoogte-opgaven de topographische kaart. De Regeerings-almanak schrijft Argo Djembangan in plaats van Mergo Djembangan en Retahoe in plaats van Retawoe en geeft aan den Soetârengg slechts 1595 in plaats van 1895 meters hoogte.

krater, een solfatara of zelfs maar een warme bron is in dit gebergte nergens een spoor gevonden.

Om den top van den Mergå Djembangan, den oostelijksten der drie, te bereiken, stijgen wij van het graf van Soenan Moeriå op langs een vreeselijken afgrond met loodrechte wanden, die echter zoodanig met geboomte bezet zijn dat het oog de diepte niet kan peilen. De rug zelf is echter alleen in een strook langs den afgrond met boomen en struiken bezet, en overigens bedekt met alang-alang, waartusschen zich slechts hier en daar een Emblica officinalis vertoont. De woudboomen die hier voorkomen, zijn hoofdzakelijk een soort van eik, met kleine, smalle, van onder zilverachtige bladeren, Albizzia stipulata, soorten van Wendlandia en velerlei palmen en pandanen. De bergtop zelf daalt naar drie zijden, ten oosten, noorden en westen, zoo steil naar beneden, dat men, zich op den scherp begrensden rand wagende, bij een blik in den afgrond gevaar loopt door een duizeling te worden aangegrepen; alleen aan de zuidzijde verbreedt zich de top en daalt hij met zachter hellingen af, die echter door diepe ravijnen doorsneden worden, waarin zich het water verzamelt dat de rijstvelden van Tjålå besproeit. In de bosschen houden zich ontelbare wilde varkens op, en de landman moet in deze streken, als het gewas tot rijpheid komt, groote zorg besteden om zijne velden voor de verwoestingen dier gasten te bewaren. De steile wand van den berg bestaat geheel uit klei en het is onbegrijpelijk dat hij kan staande blijven [1]).

Het is niet mogelijk om van den beschreven bergtop een der omliggende spitsen te bereiken, tenzij door naar Tjala terug te keeren, waar de ravijnen die den door ons betreden bergrug van de andere scheiden, niet meer zoo diep en steil zijn. Wij zullen thans den vermoeienden tocht niet verder voortzetten, daar hij ons slechts soortgelijke tooneelen zou aanbieden als wij reeds aanschouwd hebben, maar wij zullen op onze verdere reis door de residentie Djapara nog meer dan eens gelegenheid vinden om

---

[1]) Deze beschrijving is ontleend aan Teysmann, N T. v. N. I., XI. 121—123. Hij geeft wel is waar aan den door hem bestegen bergtop geen naam, maar ik meen daarin met zekerheid den Mergå Djembangan der topographische kaart te kunnen herkennen.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Tangoel angin, met eene aanzienlijke Chineesche kampong. Bij den post Krasak ligt de desa Bondjot en vanhieraf zijn de velden langs den steeds heuvelachtigen weg voor een deel beplant met suikerriet voor de onderneming Petjangaän, die eene fabriek heeft te Bondjot en eene tweede bij het 1½ paal voorbij Krasak gelegene Tambak, de zetel van den wadânâ van het district Djapara. Inmiddels zijn de sawahs en desa's spaarzamer geworden, en voorbij Tambak komt men in een woeste, hier en daar zeer romantische streek, met een vegetatie van Calotropis, Conyza en djati, een geliefkoosd verblijf van talrijke poejoeh's [1]) en boschhanen. Voorbij den post Kedong Boelé, 3½ paal van Tambak en nog 5½ van Djapara verwijderd, neemt de bebouwing allengs weder toe en worden de desa's talrijker; de gezichten op den Moeriâ ter rechter en op de Javazee ter linker bieden meer en meer een bekoorlijke afwisseling, en men betreedt de stad Djapara wanneer men nog een paal van hare aloen-aloen, het punt vanwaar de afstanden gerekend worden, verwijderd is. De bevolking is in deze welvarende streken goed gekleed en de kinderen zijn aan armen en beenen, hals en heupen met zilveren sieraden behangen. Onder de vrouwen onderscheiden zich vele door aangename gelaatstrekken [2]).

Djapara, juister Djapârâ of Djĕpârâ en in hoog Javaansch ook Djĕpanten, is eene der oudste en vermaardste steden van Java. De Javaansche babads mengen niet zelden haren naam in de legenden omtrent de Hindoeperiode [3]), en de Javaansche handelaren die de Portugeezen bij hun aanval op Malakka in die stad woonachtig vonden, waren voor een deel uit Djapara afkomstig [4]). Tijdens den krijg voor de zege van den Islam werd lang om haar bezit door Mohammedaansche en Heidensche hoofden gestreden [5]). Zij wordt als een belangrijke stad vermeld in de verhalen van Mendez Pinto [6]), en had, na de ontbinding van het rijk van Pangéran Tranggânâ, eene vorstin die de vijanden der Portugeezen

[1]) Zie D. I, bl. 237.
[2]) Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. bl 37, 38; Buddingh. N. O. I., I. 262
[3]) Raffles, Java, II. 98; Hageman, Ind. Arch., I. 610, 611, 612.
[4]) Boven D. II, bl. 215.
[5]) D. II, bl. 222, 224—228, 238.
[6]) D. II, bl. 242, 247.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

en in een ver vooruitspringenden uithoek gelegen, kon geen aanspraak maken om door den postweg van Daendels met de andere handelsplaatsen langs Java's Noordkust verbonden te worden; de weg werd door de vlakte bezuiden den Moeriâ over het bevallige en bloeiende Pati gelegd, en Djapara bleef van dien weg meer dan 20 palen verwijderd. Geen wonder dan ook dat de zetel des bestuurs in 1810 door Daendels naar Pati verlegd werd, ofschoon, wegens het gemis van een geschikt residentiehuis aldaar, de Resident nog eenige jaren te Djapara bleef wonen [1]).

Het is echter meer in het karakter van Nederlandsch-Indische stad, dan van Javaansche negari, dat men van een verval van Djapara kan spreken. Er is nog steeds een talrijke, op 8000 à 10000 zielen begroote Javaansche bevolking, verspreid in de kampongs Bengkol, Bapangan, Saripan, Patrojoedan, Djâhâkoelâ, Satoesan, Boeloe, Bagoesan, Plajaran en Karangwaroe, allen op de gewone wijze van hout en bamboe gebouwd. Het wemelt er van vreemde Oosterlingen: Chineezen, Bengaleezen, Arabieren, Perzen, Boegineezen en Maleiers, waarvan velen de door de Europeanen grootendeels verlaten huizen der eigenlijke Kota hebben betrokken. Nog steeds wordt er een uitgebreide inlandsche handel gedreven, zijn de reede en de voor middelmatige prauwen bevaarbare rivier, die de stad doorsnijdt, met kleine inlandsche vaartuigen bedekt, en gaat er vrij wat om op het groote marktplein, dat op den rechter rivieroever gelegen is. Nog steeds staat er de inlandsche industrie op betrekkelijk hoogen trap en handhaven de kastenmakers, van ouds beroemd door hunne tegen uiterst geringe prijzen met geheele scheepsladingen naar Batavia verzonden meubelen van djatihout [2]), de goud- en zilversmeden, de kopergieters, de steen- en pottenbakkers en de kalkbranders, die steeds een der belangrijkste artikelen voor Djapara's handel leverden, in meerdere of mindere mate hun ouden roem.

---

[1]) Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III. III. 160; Kussendrager, Java. 273; (Lauts), Handleiding tot de Aardr. v. N. O. I. bezittingen, uitg. door de M. t. N. v 't A., bl. 67; Aardr. en Stat. Wdbk., art. *Japara*.

[2]) J C Baane, Reis naar een ged. v. d. Ned. O. I. bezittingen, bl. 215.

De eigenlijke Kota ligt ten Noorden van al de genoemde kampongs en heeft grootendeels het aanzien van een Hollandsch stadje, met rechte straten, die vroeger met tal van nette woningen prijkten. Voor zoover deze nog door Europeanen of afstammelingen van Europeanen bewoond worden, die te zamen hier nog ruim tachtig huisgezinnen tellen, hebben zij hun gunstig voorkomen veelal bewaard; maar voor zoo ver zij door vreemde Oosterlingen betrokken zijn, hebben zij doorgaans een vervallen en morsig voorkomen. De meeste Europeanen die hier wonen, zijn personen die er na volbrachten diensttijd in stilte van hun pensioen leven. Het voormalige, thans door den adsistent-resident bewoonde residentiehuis, dat nabij de aloen-aloen en aan de rivier ligt, is ruim, maar heeft geheel het karakter van een ouderwetsche Hollandsche woning. Om de aloen-aloen liggen ook als gewoonlijk de dalam van den Regent en de moskee. De laatste heeft een gunstig voorkomen en de verschillende daken die zich, als gewoonlijk, het een boven het ander verheffen, zijn met pannen gedekt. Van de aloen-aloen voert een breede houten brug over de Kali Djapara, die hier ruim 50 voeten breed is.

De grootste merkwaardigheid van Djapara zijn de overblijfselen van het oude fort, dat men, den weg die den pasar snijdt, langs den rechter rivieroever volgende, nabij hare uitwatering bereikt. Die weg loopt over een der ribben van den Moeriå, die zich door de stad heen tot aan de rivier uitstrekt, en waarop ook de Europeesche begraafplaats ligt, die in zeer vervallen staat verkeert en geheel met gras en struiken begroeid is. Het fort is gebouwd op het uiteinde van die rib, op eene hoogte van omstreeks 50 voet, en biedt van zijne muren, die alleen nog zijn staande gebleven, een heerlijk uitzicht op de Java-zee. Bij zeer helder weder kan het oog van hier de Karimon-Djawa eilanden bereiken, eene groep van 24 eilandjes, waarvan alleen het grootste bewoond is en bestuurd wordt door een posthouder, die onder den resident van Djapara staat.

Wanneer het fort te Djapara gebouwd is en of werkelijk de grondslagen van den bouw, gelijk sommigen beweren [1]), door de

[1]) De Hollander Ld en Vk. I. 319; Buddingh, N. O I., I. 263.

Portugeezen gelegd zijn, durf ik niet beslissen. Valentijn zegt dat het in 1708, bij de verlegging van het hoofdkantoor naar Samarang, grootendeels is ontmanteld [1]), maar als ik zijne bedoeling wel begrijp, is de toen gebouwde nieuwe woning van het opperhoofd, met den pagger die haar omgaf, binnen de enceinte van het oude fort geplaatst. Na zijn tijd hebben nieuwe veranderingen plaats gehad, die wij evenwel in de schaarsche berichten niet in bijzonderheden kunnen volgen. Toen Stavorinus in 1774 Djapara bezocht, lag de residentswoning reeds bij de aloen-aloen, geheel afgezonderd van het fort, welk laatste hij beschrijft als driehoekig, met één bastion naar de zee en twee naar het land gekeerd, terwijl de poort zich bevond in het midden der courtine die de beide laatste verbond. Het was toen goed onderhouden en met onderscheiden stukken van verschillend kaliber beplant [2]). In 1830 is het fort, dat alle strategische waarde verloren had, wegens den bouwvalligen toestand waarin het geraakt was, van binnen gesloopt [3]), zoodat thans alleen de klipsteenen muur met de drie bastions, zonder geschut maar van 36 schietgaten voorzien, in stand is gebleven [4]). Die overblijfselen geven den indruk dat zij den tand des tijds nog lang zullen kunnen weêrstaan, tenzij men mocht willen overgaan tot de opzettelijke slooping eener sterkte, nutteloos voor de verdediging van Java en gevaarlijk zoo een vijand er zich in nestelde [5]).

Voordat wij Djapara verlaten moet ik nog een woord zeggen over de wijze waarop hier zeker feest, bådå lomban genaamd, gevierd wordt. Men geeft dezen naam, misschien ook wel elders, maar toch meer speciaal te Djapara, aan den achtsten dag der maand Sawal (Sjawwâl), d. i. den blijden dag volgende op de sawalan of de zesdaagsche vasten der maand Sawal, die als de toegift van de groote vasten der maand Ramĕlan wordt beschouwd [6]). De viering van dien dag heeft ook elders plaats, maar zóó, dat zij zich bepaalt tot een slamĕttan of offermaal van kĕtoepat, d. i. van rijst met een weinig zout gaar gestoomd

---

[1]) Valentijn, IV. I. 28. [2]) Stavorinus, vert. van Wilcock, II. 147.
[3]) Kussendrager, Java, 273. [4]) Bleeker in T. v. N. I, 1850. I. 39.
[5]) De Vaynes van Brakell, Verdedig. van N. I. 337.
[6]) Vgl. boven D. I, bl. 396.

[illegible] ter grootte van [illegible] van jonge [illegible].

[illegible] dagen te voren too- [illegible], die men zelfs [illegible] guirlandes van [illegible], met vlag- gen [illegible] poppen ver- [illegible] worden. Voorts be- [illegible] vast samen [illegible] koling, de ronde vruchten [illegible]. De regent [illegible] ijverig deel en [illegible] op wielen geplaatste [illegible] kalk bestreken en met [illegible] zijn.

In de [illegible] ieder in den vroegen morgen een bad, [illegible] en tegen acht uren scheep gaat. De [illegible] en [illegible] nemen een gamëlan mede in

---

¹) [illegible] k e t o e p a t - n i e u w j a a r, waarvoor de inlanders [illegible], wanneer zij met Europeanen spreken. Ik heb elders, D. I. bl. 395, opgemerkt, dat de Europeanen het feest na het einde der vasten van Ramadan als het inlandsche nieuwjaar beschouwen; de inlanders, zich schikkende naar die onjuiste opvatting, noemen het ook zelven in den omgang met hen taoen-baroe, en geven nu ook denzelfden naam, met het onderscheidende bijvoegsel k e t o e p a t, aan het een week later gevierde soortgelijke feest. De naam b å d j i l o m b a n (of l o e m b a n) is samengesteld uit b å d å (andere vorm voor b a k d å), eene verbastering van het Arabische b a' d a, dat n a, n a a f l o o p v a n beduidt, en l o m b a n, dat eigenlijk b a d e n schijnt te beteekenen. De letterlijke vertaling zou dus zijn n a h e t b a d, t. w. het bad dat de vasten besluit, en hieruit laat zich verklaren, dat b å d å l o m b a n ook gebruikt wordt van de opheffing der vrijwillige vasten bij groote droogte, die ook door een bad wordt besloten. Het schijnt evenwel dat b a k d å, een den Javanen vreemd woord, door hen vaak in den zin van f e e s t wordt opgevat, en dat aan l o m b a n of l o e m b a n (dat veelal de bijzondere beteekenis heeft van zich baden tot vermaak, al badende spelen en stoeien en elkaar met water gooien) te Djapara, in de verbinding bådå loemban, het begrip van s p e l e v a r e n, s p e l e n e n s t o e i e n o p e e n w a t e r t o c h t j e, gehecht wordt. Zie de opmerkingen over deze namen van de heeren Juynboll, van den Berg en van der Kemp, in Indische Gids, 1880, I. 192; 1881. I. 130, 987 v., en Klinkert in T. v. N. I. 1868, II. 86.

het vaartuig, en onder het spelen van den Javaanschen feestmarsch, taboeh giro, varen allen het riviertje van Djapara uit naar zee. Weldra is het spiegelgladde water bedekt door honderden prauwen, vol menschen, die onder uitbundig gejoel zich beijveren Poelo pandjang te bereiken. Onder het zeilen daagt de een den ander uit, jaagt hem na, en geeft hem reeds door het werpen met de gevoelig aankomende ketoepats, de als netels op de huid brandende kolang-kaling en de stinkende eieren, en door het schieten met Chineesche voetzoekers en pistolen met los kruid, een voorsmaak van het later te houden spiegelgevecht. Is de tijd voor het middagmaal daar, dan legt men aan bij Poelo Kélor, waar ieder kookt en bakt wat hij heeft medegebracht of koopt van de rondventers van vruchten, spijzen en dranken, die zich in menigte naar het eiland begeven hebben, wijl op dien dag in de stad geen markt wordt gehouden. Is deze vreedzame pique-nique afgeloopen, dan gaat men ter bedevaart naar eenige op het eiland aanwezige graven, en offert er bloemen en wierook. Inmiddels zijn de bamboezen schermen in een kring opgezet, terwijl de Regent met zijne familie en andere aanzienlijke Javanen, soms ook enkele Europeesche toeschouwers, plaats nemen in een opzettelijk daarvoor opgeslagen pandåpå. De voorraad van ketoepat en andere projectielen wordt nu aan wal gebracht, de voornaamste strijders plaatsen zich achter de schermen, of bedekken zich met ronde schilden, en welhaast snorren duizenden ketoepats, vuile eieren en groene arèn-vruchten door de lucht. Ook het geringe volk dat rondom staat, neemt alras een werkdadig aandeel aan het gevecht, dat onder allerlei kluchtige tooneelen voortduurt totdat de Regent het teeken van den aftocht geeft. Nu begeven zich allen weder aan boord en zeilen of roeien, onder het spelen der gamelans, naar Djapara terug. Tegen drie uren is alles afgeloopen en bijna ieder spoor van de luidruchtige bådå lomban verdwenen [1]).

In den onmiddellijken omtrek der stad Djapara liggen de particuliere landen Teloek Awoer en Bodrolangoe, te zamen behoorende aan den Chinees Beh Ik Sam, en Soembring, het

[1]) Zie Klinkert, het Pådå-loemban-feest te Japara, in T. v N. I. 1868. II. 85.

[illegible]

[illegible]

Het [illegible]

Djapara en is omringd door de graven zijner vrouwen en kinderen. De graven hebben niets bijzonders, maar eene oude, half in puin liggende moskee, die in de nabijheid werd gebouwd, vertoont de overblijfselen van keurig beeld- en lofwerk, dat wellicht van een ouden Hindoe-tempel afkomstig is. Men meent dat deze graven de plaats van het oude Djapara der Javanen aanwijzen, welks bevolking zich, nadat de Europeanen de tegenwoordige kota gesticht hadden, allengs derwaarts zou hebben verplaatst [1]).

Het land Soembring, vroeger als bruiker door den Regent van Djapara geadministreerd, is later, door koop van het Gouvernement, het eigendom geworden van den toenmaligen Resident Dirk van Hogendorp. Van de opbrengst der rijst ontvangt de landheer de helft, van die der tweede gewassen ¼, de klapperboomen zijn aan de opgezetenen afgestaan, tegen eene jaarlijksche betaling van *f* 0.70 per boom. De bevolking is rustig, goedaardig en werkzaam, maar weinig talrijk, zoodat de aanleg van sawahs en de oprichting van kalkbranderijen op de aangeslibde gronden slechts zeer langzaam toeneemt. De desa's op dit land bestaan meest reeds van oudsher; alleen Wånåredjå is in later tijd verrezen op het terrein van een afgeschreven koffietuin [2]).

Om het district Bandjaran, het noordelijkste van het regentschap Djapara, te leeren kennen, volgen wij den reeds vermelden weg door het land Soembring, die in noord-noordoostelijke richting voortgaat tot aan de desa Mlonggo, aan de overzijde van een gelijknamig riviertje, en zich dan oostwaarts ombuigt, om, in de nabijheid van Bangsri gekomen, eene noordoostelijke richting aan te nemen. Deze plaats, die 10½ paal van Djapara verwijderd is, maakt één geheel uit met, of grenst althans onmiddellijk aan Bandjaran, dat op andere kaarten als het hoofddorp voorkomt en zijn naam aan het district heeft gegeven; zij ligt op den noordwestelijken voet van den Moeriå, op eene hoogte van 80

---

[1]) Het hier gezegde berust op combinatie van een bericht bij Stavorinus, t. a. p., bl. 149, met hetgeen blijkt uit de topographische kaart van Djapara. Intusschen verdient de toestand dezer monumenten een nader onderzoek.

[2]) Rapport omtrent de partic. landerijen beoosten de Tjimanoek, bl. 348—360.

[illegible]

[illegible]

niet te denken valt. De Tjelering eindigt in de landengte van Oedjong Watoe, waartegenover het eiland Mandalike ligt, dat wij reeds bij onze vroegere denkbeeldige omzeiling van Java's kusten leerden kennen [1].

Den weg voorbij genoemden hoek langs het strand volgende, bereiken wij weldra de dorpjes Melawar en Oedjong Watoe, aan den voet van den Kendit, den noordelijksten top van den Tjelering, en vervolgens, om den noordoostelijken voet van dat gebergte zuidwaarts ombuigende en ons allengs van het strand verwijderende, de desa Tjelering, die haren naam aan het gebergte gegeven heeft. Een weinig ten oosten van Tjelering komen wij aan de Kali Mâdjâ Kajoe, die hier de grens vormt tusschen het district Bandjaran en het eerste district van het regentschap Djoewânâ, dat den naam draagt van Mergoetoehoe, en nog wat verder oostwaarts aan het in een oase van koffietuinen te midden der wildernis gelegen Poentjal, thans gewoonlijk Wânâredjâ genoemd. Van Keling tot Poentjal hadden wij, om den toer om het Tjelering-gebergte te volbrengen, slechts voor voetgangers en voor ruiters bruikbare paden tot onze beschikking; hier komen wij weder op een grooten weg, langs welken wij, eerst het oostelijk strand der residentie naderende en dan zuidwaarts ombuigende, na 10¼ paal te hebben afgelegd, Tajoe, het hoofddorp van Mergoetoehoe, bereiken. Op dien weg komt, op weinige minuten afstands van het genoemde dorp, ook de weg uit dien wij te Keling verlieten, en die over de lagere ribben tusschen den Moeriâ en den Tjelering oostwaarts gaat. Die weg vormt de kortste verbinding van Bangsri met Tajoe, en de afstand tusschen beide plaatsen bedraagt daarlangs 23 palen.

Tajoe ligt weder in eene bebouwde en goed bevolkte, maar in het noordoosten nog door strandbosschen begrensde streek, op ongeveer een kilometer afstand van de zee. De Moeriâ levert van hier een treffend gezicht op en de Kali Tajoe, die van zijne oostelijke hellingen afdaalt, schiet voorbij het dorp, welks rijstvelden zij besproeit, de zee te gemoet. Bij Tajoe of nog wat

[1] D. I. bl. 30. Oedjong Batoe, zooals ik daar schreef, is eigenlijk de Maleische vorm van den naam.

verder noordwaarts begint de lange reeks van tambaks of vischvijvers die het oostelijk strand dezer residentie omzoomen en tot de hoofdplaats Djoewânâ een steeds breeder wordenden gordel vormen, die vandaar tot de grens van Rembang weder langzamerhand afneemt [1]).

Van Tajoe gaan twee wegen zuidwaarts uit: de eene dichter langs het strand, langs desa's en sawah's die tot de districten Mergoetoehoe en Djoewânâ behooren, en over Boeloemanis en Djetah, naar de 16¼ paal verder gelegen hoofdplaats Djoewânâ; de andere meer westelijk, over de laatste uitloopers van den Moeriâ, naar de hoofdplaats der geheele residentie, Pati. Wij volgen den laatstgenoemden, die ons in zuid-zuidwestwaartsche richting na 2½ paal aan de suikerfabriek Pakis brengt en vandaar nagenoeg parallel met eerstgenoemden voortloopende, de grens der regentschappen Djoewânâ en Pati overschrijdt, vervolgens een dwarsweg voorbijgaat die de beide wegen langs de suikerfabriek van Trangkil verbindt, en ons kort daarna te Wedari brengt, het hoofddorp van het Patische district Selâwesi.

In dit district liggen eenige plaatsjes die bij de inlanders eene zekere vermaardheid hebben om daar aanwezige graven of andere overblijfselen der oudheid. Zoo vindt men in de desa Pangoenan, een paar palen rechts van den weg, kort nadat men de grens van het district overschreden heeft, een steenen grafhuisje, waarin geen minder persoon zou begraven liggen dan Pandoe Dewânâtâ, die er door zijne vermeende zonen, de vijf Pandâwâ's, de helden van de Brâtâ Joedâ [2]), plechtig zou zijn ter aarde besteld. Dit volksgeloof zou doen vermoeden, dat wij hier met een overblijfsel van Hindoeschen oorsprong te doen hebben, wat echter slechts door nader onderzoek kan worden uitgemaakt. Niet ver vandaar is waarschijnlijk Semârantâkâ te zoeken, waar in eene met ruwe keien ommuurde ruimte het graf ligt van Pangéran Benâwâ, zoon van den Sultan van Padjang, dien ons de geschiedenis van Java als Adipati van Djipang leerde kennen [3]).

---

[1]) Van Spall in T. v. Nijv. en Ldbw. in N. I., D. XI, bl. 7 v.

[2]) D. I, bl. 422.

[3]) D. II, bl. 160 v. Zie over de hier genoemde oudheden Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII, 174 v.

Bij Wedari neemt de weg dien wij volgen, eene westwaarts divergeerende richting aan en voert ons, eerst nog door het district Selâwesi, vervolgens door het district Pati, naar de gelijknamige hoofdplaats van het laatste, die tevens de hoofdplaats van het regentschap Pati en van de geheele residentie is.

Pati ligt aan den grooten postweg tusschen Koedoes en Djoewânâ. De verbinding met eerstgenoemde plaats leerden wij reeds kennen [1]), die met Djoewana komt zoo aanstonds ter sprake. Het gedeelte van den weg dat door de stad loopt, is door hooge tamarindeboomen beschaduwd, die hier een te aangenamer indruk maken, daar de wegen in Djapara meestal beplant zijn met kajoe koedâ [2]), een wel is waar hooge boom, maar die, daar hij als onze knotwilgen behandeld wordt, alle bekoorlijkheid mist. Aan den postweg liggen de meeste Europeesche huizen en de aloen-aloen, die met eene der fraaiste regentswoningen van Java en eene zeer nette moskee prijkt. Het residentiehuis, een kolossaal gebouw, voor omstreeks 40 jaren opgericht, ligt op eenigen afstand van de stad in de richting van Koedoes, geheel afgezonderd, op een open terrein. Op de trappen die naar den ingang leiden, heeft men twee raksasa's geplaatst, die in een bosch in het district Selâwesi moeten gevonden zijn. Zij zijn van middelbare grootte en de houding die hun de beeldhouwer gegeven heeft, is bij zulke tempelbewakers een zeer gewone; het ééne been is recht achteruit onder het lichaam geslagen, en het andere met gebogen knie er voor geplaatst. De knods, de slagtanden, de buikband, de oepavita, al de gewone attributen zijn voorhanden. Het is jammer dat de herkomst dezer beelden niet nauwkeuriger bekend is; zij zouden ons anders wellicht op het spoor van een Hindoesch heiligdom in Djapara kunnen brengen [3]).

Ten noorden en zuiden van de Europeesche wijk, die misschien een 300 zielen telt, liggen een aantal inlandsche kampongs, die zeker meer dan 10,000 Javanen bevatten. In eene van deze,

---

[1]) Blz. 758.

[2]) *Odina gummifera* Bl. (*Spondias Wirtgenii* Hassk.), D. I, bl. 591, vermeld onder den Soendaschen naam van Kadongdong.

[3]) Bleeker T. v. N. I. 1853, I. 40; Buddingh, N. O. I., I. 265; Teysmann, N. T. v. N. I. XI. 112; Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 173.

Parengan geheeten, ligt een heilig graf door een muur omringd. Het zou het stoffelijk overschot bevatten van zeker Sjeikh, Mahoelånå Mahoeliki geheeten, een door den Soenan van Koedoes uitgezonden zendeling, die hier door de ongeloovigen zou vermoord zijn. In de desa Kemiri koelon, die tot den naasten omtrek van Pati behoort, liggen eenige heilige steenen en twee oude martavanen, die aan het water dat er zich in verzamelt, naar de meening der inlanders, genezende kracht schenken [1]).

Pati ligt aan den zuidoostelijken voet van den Moeriå, tegen welken een weg opwaarts gaat naar de bergdorpen Goewå en Djloebing, gelegen op een hoogte van 175 en 571 meters. Tot Goewå, 6½ palen, is die weg voor rijtuig geschikt, verderop is hij niet meer dan een voetpad. Tusschen Pati en Goewå loopt deze weg langs de dorpjes Rendoelé en Sani, beide weder tot het district Selåwesi behoorende en beide door hunne oudheden bekend. Te Rendoelé staat een oude poort, die door zekeren Kjai Ageng zou vervaardigd zijn ten behoeve der door Soenan Moeriå gebouwde moskee [2]), maar door dezen zou zijn afgewezen omdat een banaspati, dus een heidensch sieraad, boven den ingang was geplaatst [3]). Te Sani wijst men een ouden put, welke zijn oorsprong zou te danken hebben aan een wonderdaad van den Soenan Kali Djågå [4]), die een waterstraal te voorschijn bracht door zijn stok in den grond te steken [5]). De naam Goewå beteekent grot; maar de onderstelling van het aanwezen eener merkwaardigheid, waartoe deze naam en de aanleg van een rijweg naar dit dorp aanleiding geeft, wordt door geene mij bekende berichten gestaafd. Een paar kilometers rechts van Rendoelé ligt de fabriek der suikeronderneming Langsé, op 2½ paal afstands van Pati langs een dwarsweg, die nabij de stad den postweg snijdt.

---

[1]) Brumund, t. a. p. 174. [2]) Zie hierboven, bl. 758 v.

[3]) Eene dergelijke, maar grootere poort, met daarvan gescheiden torenvormige flankstukken, wordt gevonden op het plein vóór de moskee van Djipang, een desa op de oostgrens van het district Tengeles, ruim twee palen ten zuidwesten van Koedoes. De overblijfselen zijn in den stijl der gebouwen bij de moskee van Koedoes (D. II, bl. 204) en behooren tot hetzelfde tijdvak. Zie Brumund t. a. p.

[4]) D. II, bl. 202. [5]) Brumund, t. a. p. 174 v.

Naar alle andere zijden is Pati omgeven door de vruchtbare en volkrijke vlakte die den Moeriå van het Kalkgebergte scheidt, en die, met uitzondering van de Groote Rawa, welke ongeveer negen kilometers ten zuidwesten van Pati begint, uit een schier onafgebroken aaneenschakeling van rijstvelden bestaat. De Kali Djoewånå, waardoor het moeras uitwatert, nadert in haren noordoostelijken loop het zuidoosten der stad tot op een paar kilometers en maakt de grens uit tusschen de districten Tengeles en Pati ten noorden en de districten Tjengkal Séwoe, Angkatan en Glonggong ten zuiden, van welke de beide laatste klein van omvang, maar de meest bevolkte van geheel Djapara zijn. Een weg die op bijna drie palen afstands van Pati de rivier kruist, gaat naar Kajen, het hoofddorp van het district Tjengkal Séwoe, en vandaar over de desa van dien naam naar het ons reeds bekende Prawåtå [1]). De afstand van Pati tot Kajen bedraagt 11¼, tot Prawåtå 26 palen. Men nadert op dien weg steeds meer het Kalkgebergte, dat de zich uren ver uitstrekkende rijstvelden als met een hoogen, maar verbrokkelden muur omzoomt, en waar het kale plekken toont, de opvallende zonnestralen met kracht van zijne witte wanden terugkaatst. Ver daarachter ziet men den statigen Lawoe zijn stompe kruin hoog boven de wolken verheffen [2]). Een tweede weg gaat van Pati bijna recht zuidwaarts naar Gaboes, het hoofddorp van het district Angkatan (7 palen), voorts van Gaboes noordoostwaarts naar Winong, waar de Wadånå van Glonggong zijn zetel heeft (4 palen), en van Winong noordoostwaarts naar de desa Glonggong (4¼ palen), waar hij zich oostwaarts ombuigt, om weldra de grenzen van het zuidoostelijk district van Pati, Bogorame genaamd, te overschrijden en na 2¼ paal zijne hoofdplaats Djakenan te bereiken. Al deze plaatsen liggen in de met onafgebroken rijstvelden bedekte vlakte, op aanmerkelijken afstand van het haren zuidoostrand omzoomende Kalkgebergte, dat hier, naar den 379 meters hoogen Goenoeng Soeråpati, die op de grens van Bogorame met het Groboogansche district Wiråsari verrijst, veelal het Soeråpati-gebergte genoemd wordt [3]).

[1]) Boven, blz. 756. [2]) Bleeker, T. v. N. I. 1850. I. 40

[3]) Zie daarover bl. 509.

De postweg gaat van Pati naar Djoewânâ grootendeels lijnrecht in oost-noordoostelijke richting steeds door de vruchtbare, maar eentonige sawah-vlakte. Bij den post Goejangan (5½ palen) wordt de grens tusschen de regentschappen Pati en Djoewânâ overschreden. De weg is op dit punt zeer dicht tot de Kali Djoewânâ genaderd, die vanhieraf met kronkelenden loop de grens vormt tusschen het district Mantoep ten zuiden en het district Djoewânâ ten noorden. Op 3½ paal afstands van Goejangan ligt Djoewânâ aan den noorder- of linkeroever der rivier.

Djoewânâ werd in den tijd der Compagnie onder de belangrijkste handelsplaatsen van Java gerekend; ook waren er scheepstimmerwerven waar groote zeeschepen gebouwd werden. Men schreef destijds haren naam gewoonlijk Joana of zelfs Joanna, en verviel later in een andere fout, toen de spelling Djawana of Djewana in zwang kwam. Valentijn schatte de bevolking, waarschijnlijk zeer overdreven, op 9000 huisgezinnen [1]); de plaats is echter nog heden vrij volkrijk en huisvest eenige duizenden Javanen, meer dan duizend Chineezen en een 40tal Europeesche gezinnen, en het vertier is er niet onbelangrijk. De rivier heeft hier eene breedte van 180 voet en eene diepte van 18 tot 30, en er zouden dus vrij groote schepen tot voor de stad kunnen komen, indien de breede modderbank vóór den in rechte lijn omstreeks 5 kilometers van de stad verwijderden riviermond dit niet verbood. De groote schepen, die hier koffie en suiker komen laden, moeten op aanmerkelijken afstand van het strand ankeren. Het uiterlijk der stad is zeer onaanzienlijk. Het Europeesche gedeelte doet meer dan eenige andere plaats van Java aan een oud Hollandsch stadje denken, maar de meeste huizen zien er vervallen uit, en ook het eenmaal vrij aanzienlijke fort, dat aan den rivier-oever is gebouwd en een steenen vierkant met vier bastions vormt, maar thans geheel ontwapend is en als Gouvernementspakhuis gebezigd wordt, ziet er oud en verwaarloosd uit. De wijk der Chineezen, uit een reeks van langs den grooten weg gebouwde steenen woningen in de nabijheid van het fort bestaande, heeft een onzindelijk voorkomen. De dalam van den regent,

---

[1]) IV, 1. 30.

de aloen-aloen, de groote pasar, de bamboezen woningen der inlanders met de dwarswegen en bijpaden die ze scheiden, hebben niets aantrekkelijks; alleen een laan van hoog geboomte, die echter slechts een geringe lengte heeft, strekt de kom der Kota tot sieraad [1]).

Ik mag niet verzuimen hier met een enkel woord eene onderneming te vermelden, die aan Djoewånå eene betere toekomst belooft en van overwegend belang zal zijn voor de ontwikkeling van een der vruchtbaarste en volkrijkste gedeelten van Java. In September 1881 heeft zich te Amsterdam eene vennootschap gevormd voor den aanleg van een stoomtram, die Samarang over Demak, Koedoes en Pati met Djoewånå zal verbinden. De weg zal een lengte hebben van 87 kilometers, en het kapitaal der onderneming is op vier millioen gesteld. Ofschoon het bedrag niet geheel is volteekend, is toch het tot stand komen der onderneming aan geen redelijken twijfel onderhevig. Er zal een begin gemaakt worden met de sectie Samarang-Koedoes; in het belang der Djaparasche suikerfabrieken is het te hopen, dat spoedig de middelen zullen gevonden worden, om er ook de tweede, kleinere helft aan toe te voegen.

Na de rivier van Djoewånå met een drijvende brug te zijn overgegaan, komen wij in het district Mantoep, dat zich langs de grens van Rembang in een smalle strook tot aan de zuidgrens der residentie Djapara uitstrekt. De postweg gaat door dit district recht oostwaarts en verwijdert zich dus steeds meer van de noordoostwaarts loopende rivier. Na een paar palen te hebben afgelegd, bereikt men Ngerang, het hoofddorp van Mantoep, dat een weinig rechts van den weg ligt. De laatste post op Djaparasch gebied is Mangoenan, dat 5¾ palen van Djoewånå en 1¼ paal van het 30 voet breede grensriviertje Randoe Gentoeng verwijderd is. Nog steeds loopt de weg door onafgebroken sawah's, maar aan de linkerzijde, waar hij van 1 tot 3½ kilometer van het strand verwijderd is, biedt hij nu en dan een blik op den

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 41; Buddingh, N. O. I., I., 266. Over de rivier van Djoewånå heb ik reeds D. I, bl. 59, eenige bijzonderheden medegedeeld.

breeden zeespiegel, waarop zich soms een menigte zeilen bewegen, terwijl men ver voor zich uit in het oosten den trachietischen berg G. Argo op den hoek van Lasem ontwaart [1]).

Nauw is men de grensrivier overgestoken, of de tooneelen die de weg aanbiedt, beginnen geheel van aard te veranderen. Wij hebben het grondgebied eener residentie betreden, die, in het algemeen gesproken, zich onder de gewesten van Java door een dorren, schralen bodem onderscheidt en tot de minst bevoorrechte streken van het schoone eiland moet gerekend worden. Echter zal het ons blijken, dat ook deze residentie veel belangrijks aanbiedt en noch aan schoone natuurtooneelen, noch aan gewichtige producten, noch aan merkwaardige overblijfselen van vroeger eeuwen gebrek heeft [2]).

In de teelt van producten voor de Europeesche markt staat Rembang bij alle andere residentiën van Java achter. De Gouvernementskoffiecultuur, die er steeds erbarmelijke resultaten heeft opgeleverd, is er sedert lang geheel opgeheven [3]). De suikercultuur bepaalt er zich tot ééne enkele onderneming die nog in contract met het Gouvernement werkt, en drie vrije ondernemingen, welke allen gezamenlijk in 1879 in rond cijfer 40,000 pikols suiker opbrachten, d. i. nog geen tachtigste der geheele productie van Java voor zoover die bekend is. Ook wat de tabakscultuur betreft heeft Rembang het hooge standpunt niet gehandhaafd, dat het reeds in 1854 ten gevolge van de invoering der vrije tabaksteelt had ingenomen. De weifelende houding

---

1) Bleeker, t. a p. 43.

2) Bij Rembang verlaten ons de topographische kaarten, die voor deze en alle nog volgende residentiën nog niet zijn uitgegeven. Het gemis wordt ons eenigszins vergoed door de in 1878 vervaardigde, maar eerst voor weinige maanden verkrijgbaar gestelde „Etappe-kaart van Java en Madoera, schaal 1 : 500,000," onder leiding van den lt. kol. W. J. Havenga, chef van den topographischen dienst, samengesteld door den 1e luit. G. B. Hooyer. Deze kaart kan toch als een resumé der topographische opneming beschouwd worden.

3) In 1859 waren bij de koffiecultuur in deze residentie werkzaam 3,221 huisgezinnen, die 142.82 pikols koffie produceerden, geoogst van 194,655 vruchtdragende boomen, zoodat 1363 boomen slechts één pikol opleverden, en de productie per gezin 0.04 pikol bedroeg. De betaling door de bevolking genoten bedroeg *f* 2,713.16, d. i. *f* 0.84 per huisgezin. Zie Aardr. en Stat. Wdbk. art. Rembang.

der Regeering ten opzichte van den vrijen arbeid heeft daaraan den eersten knak toegebracht, en later heeft die uiterst wisselvallige cultuur groote tegenspoeden ondervonden. Vooral de natte weêrsgesteldheid van het jaar 1879 is voor de tabak zeer verderfelijk geweest. In dat jaar is in Rembang het aantal tabaksondernemingen van Europeanen, dat in 1875 13 en in 1878 nog 9 bedroeg, tot slechts 5 gedaald. De opbrengst, die in 1875 932,580 en in 1876 1,386,900 kilogr. bedroeg, is in 1878 tot 707,500 en in 1879 tot het zeer ontmoedigend bedrag van slechts 62,450 kilogr. verminderd [1]). De verwachting in 1857 door de Regeering uitgedrukt [2]), dat de tabakscultuur, als volkscultuur, langs de boorden der Solo-rivier (het vruchtbaarst deel der residentie) eene rijke bron van welvaart voor de bevolking en voor de Europeesche ondernemers zou worden, is dus voor het oogenblik schier geheel verijdeld. Er is echter geen reden om de hoop op beter tijden te laten varen.

De grootste rijkdom van de residentie Rembang bestaat in hare bosschen, en het djatihout neemt onder hare voortbrengselen de voornaamste plaats in. Van oudsher was Rembang onder de gewesten van Java bij uitnemendheid het gewest der djatiwouden, en groot was de invloed dien er het overvloedig voorkomen dezer uitnemende houtsoort op de nijverheid en de welvaart uitoefende. Scheepsbouw, visscherij en meubelmakerij stonden in deze residentie op betrekkelijk hoogen trap. In de hoofdplaats Rembang had de Oost-indische Compagnie eene groote scheepstimmerwerf, die aan honderden inlanders werk verschafte, en te Lasem, Bantjar, Toeban en vele kleinere kustplaatsen werden tal van inlandsche handels- en visschersvaartuigen gebouwd.

Ongelukkiger wijze is niet slechts in den Goenong Kidoel, in Djapara, in Tjeribon en andere boschrijke streken van Java het djatihout, ten gevolge van overmatigen en zorgeloozen aankap, zoo vernield, dat er nauwelijks van bosschen meer sprake kan zijn; maar is ook in Rembang, dat maar al te zeer als een onuitputtelijke voorraadschuur beschouwd werd, zoo roekeloos gekapt, dat

[1]) Kol. Versl. van 1877, bl. 203, van 1880, bl. 175.
[2]) Staatscourant van 4 April.

de industriën die van den houtrijkdom afhankelijk zijn, allengs schier geheel zijn weggekwijnd. Reeds in het laatst der vorige eeuw waren de bosschen in den omtrek der hoofdplaats Rembang zoozeer uitgeput, dat het hout met veel moeite en kosten van verre moest worden aangevoerd. Te gelijker tijd werden de djatibosschen langs de Solo-rivier, die zulk een schoone gelegenheid voor den afvoer der houtwerken bood, geplunderd ten behoeve der scheepstimmerwerven van Gresik. Toch werd onder het Britsche tusschenbestuur nog bepaald, dat al het benoodigde hout bij voorkeur uit Rembang moest getrokken worden, en ook later moest hoofdzakelijk die residentie in de behoefte aan hout voor 's lands werken voorzien. In den Java-oorlog van 1825—1830 werd ontzettend veel djatihout vernield, maar nog noodlottiger voor de bosschen waren de maatregelen der Regeering die, na de bevrediging, overal fabrieken tot bereiding van tropische producten deden verrijzen. Werden elders de bosschen vooral ten behoeve der suikerfabrieken vernield, in Rembang hebben het meest de tabaksondernemingen het roekeloos verspillen van djatihout in de hand gewerkt [1]).

Het zou belachelijk zijn ontbossching in het algemeen te veroordeelen; zij is een onvermijdelijk gevolg van toenemende bevolking en voortschrijdende ontwikkeling van den landbouw. Maar zij vordert beleid, overleg en matiging, zal zij eenig land niet van het kostbaarst materiaal voor zijne nijverheid en den besten waarborg voor de instandhouding zijner vruchtbaarheid berooven. Dat dit zoo laat algemeen is ingezien en de lessen der wetenschap zoo weinig zijn behartigd, heeft aan vele landen onberekenbare schade toegebracht. Ook in vele gedeelten van Java is dit tot zekere hoogte het geval geweest, en de regeling van het boschwezen van 1865, in 1874 door eene in vele opzichten verbeterde

---

[1]) Cordes, de Djatibosschen in Ned. Indië, in Tijdschr. v. h. A. G., D. I, bl. 275, bij welk opstel eene overzichtskaart der djatibosschen in Rembang, volgens de opneming in 1861—1863, is gevoegd. Eene hoogst belangrijke monographie over het djatihout heeft dezelfde schrijver in het thans loopende jaar (1881) te Batavia in het licht gegeven, onder den titel: „de Djatibosschen op Java, hunne natuur, verspreiding, geschiedenis en exploitatie."

vervangen, is niets te vroeg gekomen om groote nadeelen te verhoeden. De gunstige gevolgen dier regeling zijn onmiskenbaar. Ofschoon ongetwijfeld nog wel het een en ander te verbeteren valt [1]), kan thans het boschwezen genoemd worden een belangrijke, wel ingerichte en zoowel voor den Staat als voor particulieren belangrijke tak van beheer. Terwijl de bosschen onder behoorlijk beheer en toezicht zijn gesteld en de exploitatie aan vaste regelen onderworpen is, kan zoowel de Regeering als het publiek zich veel gemakkelijker en op beter voorwaarden het noodige houtwerk verschaffen, dan tijdens het vroegere wanbeheer, toen bij overvloed van hout op stam en zelfs op de stapelplaatsen, de nijverheid zich vaak het noodige niet kon verschaffen, en trekt de Regeering uit de boschexploitatie niet onbelangrijke inkomsten, die in 1878 *f* 1,046,000 en in 1879 *f* 1,028,000 bedroegen.

Van de verdeeling der bosschen in djati- en wildhout-bosschen heb ik reeds vroeger melding gemaakt [2]); in Rembang zijn de laatste van zeer ondergeschikt belang, maar de djati-bosschen des te belangrijker.

Met het oog op de djati-bosschen is Java thans in dertien boschdistricten verdeeld, waarvan één de residentie Djapara omvat, één de westelijke helft van Rembang of de afdeelingen Rembang en Blora, één de afdeelingen Toeban en Bodjo-negoro, die de oostelijke helft der residentie uitmaken. Vooral in Blora en Bodjonegoro beslaan de djati-bosschen nog een groote uitgestrektheid. In Rembang is een breede kuststrook er geheel van verstoken. Eene opmeting der djatibosschen van Java, waarvoor in 1860 eene Regeerings-commissie werd in dienst gesteld, bracht aan het licht, dat in Rembang de uitgestrektheid der djatibosschen 2845 vierk. kilometers bedroeg. De vergelijking met

[1]) De exploitatie der djatibosschen heeft thans plaats door tusschenkomst van particulieren, hetzij op dien voet dat zij over het hout vrije beschikking hebben tegen betaling van pachtschat, hetzij in dier voege dat zij tegen betaling van kap-, sleep- en vervoerloon het noodige hout aan het Gouvernement leveren. De heer Cordes is van oordeel dat rechtstreeksche exploitatie van Staatswege betere resultaten zou opleveren. Tegen dit gevoelen zijn gewichtige bedenkingen geopperd in het T. v. N. I., Jg. 1881, Dl. II., bl. 231 vv.

[2]) Boven, bl. 148.

den omvang in eenige andere der meest boschrijke residentiën, zooals Samarang (875 v. Km.), Soerabaja (834 v. Km.), Madioen (920 v. Km.), Djapara (225 v. Km.), is het beste middel om het bijzonder gewicht van Rembang voor het boschwezen te doen in 't oog vallen [1]).

Na deze kleine uitweiding zullen wij thans onzen denkbeeldigen reistocht hervatten en in de eerste plaats langs den postweg, die hier op geringen afstand bijna parallel met de kust loopt, de 7½ palen afleggen die de hoofdstad Rembang van de grens van Djapara scheiden. De bodem waarover de zandige, glinsterende, met schoeiingen van witte houten hekken afgezette en met tamarindeboomen beplante weg voert, is laag, modderig, door zeewater gedrenkt, en daardoor weinig geschikt om planten te voeden, zoodat de desa's die men doortrekt, kaal en zonder schaduw, een weinig aantrekkelijken aanblik bieden. Nogtans wijzen hier en daar de vele dicht bijeenstaande huizen op eene talrijke bevolking, die, wel is waar, den landbouw slechts op kleine schaal uitoefent, maar daarentegen het veld harer werkzaamheid en de bron harer welvaart voornamelijk vindt in de zee, die de boomlooze woestenij met hare golven beukt. Nevens de visscherij werd hier vroeger de aanmaak van zout op groote schaal gedreven. De zoutpannen lagen in de nabijheid van het dorp Paradesi, aan het riviertje Delok, dat door den weg gesneden wordt, maar zijn, evenals die van Kandang Hawor en Sidajoe, in 1851 ingetrokken. Het beginsel waarop deze maatregel steunde, namelijk om den zoutaanmaak in het belang van een goed beheer en een werkzaam toezicht op een klein aantal plaatsen te concentreeren [2]), heeft sedert nog volkomener toepassing gevonden, toen de zoutaanmaak voor rekening der Regeering tot Madoera beperkt werd [3]). De plaats der zoutpannen van Paradesi is thans gedeeltelijk ingenomen door den aanleg van tambaks of vijvers voor kunstmatige vischteelt, die zich ook in deze residentie gedurig meer uitbreidt [4]). Het district

[1]) Cordes, de Djatibosschen op Java, bl. 154.
[2]) De Waal, Aanteekeningen over koloniale onderwerpen, III. 258.
[3]) Zie D. I., bl. 623.
[4]) Van Spall, in T. v. Nijv. en Landb. in N. I. XI. 10.

waarin wij ons hier bevinden, draagt den naam van Waroe, even als zijne volkrijke hoofdplaats, die wij op onzen weg aantreffen 1¼ paal vóórdat wij de hoofdplaats Rembang bereiken, welke in hetzelfde district, op nagenoeg gelijken afstand van zijne oost- en zijne westgrens, gelegen is.

De hoofdplaats Rembang heeft eene langwerpige gedaante en strekt zich met eene harer lengtezijden uit langs het strand, dat hier droog en zandig, en dienvolgens dor, maar niet ongezond is. Het riviertje Geneng begrenst de stad aan de westzijde, en onmiddellijk daaraan paalt de wijk der Chineezen, die grootendeels uit steenen huizen bestaat, voornamelijk gelegen aan den de geheele stad in de lengte doorsnijdenden postweg, en die zich onderscheidt door een fraaien, rijk versierden tempel, bij welks ingang twee steenen leeuwen de verwondering der vreemde bezoekers wekken door den kunstig in hun muil gehouwen bal. Verder oostwaarts ligt de Europeesche wijk, een stadje op zich zelf, met rechtlijnige straten en witgepleisterde steenen huizen, die, evenals de zandige wegen, het scherpe zonlicht veelvuldig terugkaatsen. Hier vindt men de in 1829 door vrijwillige bijdragen gestichte protestantsche kerk, die in een park van hooge, lommerrijke boomen staat, uit- en inwendig even net is, en waarvan de predikstoel rust op een fraai met wijngaardbladen en druiventrossen besneden voetstuk [1]); voorts het in 1845 voltooide logement, de ruime en luchtige steenen gevangenis, en eindelijk het residentiehuis, een groot, hecht en sterk gebouw, met verdieping, in de vorige eeuw gebouwd te midden van het bij Valentijn afgebeelde fort, waarvan de muren en bastions nog gedeeltelijk bestaan, maar dat als versterking sedert lang alle waarde heeft verloren. Het benedenhuis mist door die muren schier alle uitzicht, maar uit de bovenvertrekken geniet men een heerlijk panorama op het onafzienbare, vaak met schepen bezaaide vlak der Javazee vóór zich, den berg Moeriâ ter linker- en den berg van Lasem ter rechterzijde. Dit residentiehuis ligt op nauw 40 schreden van het strand, zoodat men hier eene gemakkelijke gelegenheid vindt om in het zuivere, maar soms vrij onstuimige

[1]) Vgl. D. I, bl. 449.

zeewater te baden. Op het erf van eene der Europeesche woningen staat, of stond voor weinige jaren (want in den laatsten tijd is veel van dien aard naar Batavia weggevoerd), een groep Javaansche beelden, afkomstig van den berg Pandan en in 1823 door den resident de Salis hierheen gebracht, en bestaande uit drie Ganesa's, waarvan een met een menschengelaat, ofschoon de neus tot een olifantssnuit is verlengd, verder een Doerga, twee Raksasa's, een zittend vrouwenbeeld met doorboorde borsten, zooals men meermalen op oude badplaatsen aantreft, een staand vrouwenbeeld en een fraai afgewerkte lingga-zuil.

Grootendeels ten oosten, maar gedeeltelijk ook ten zuiden van de Europeesche stad, liggen de inlandsche wijken; de woning van den Regent met de aloen-aloen en moskee is ingesloten tusschen de priesterwijk of Kaoeman ten westen, en de wijken Pandéan, Kasingan en Pandjoenan ten noorden, oosten en zuiden. In de inlandsche wijken worden vele takken van Javaansche nijverheid uitgeoefend, zooals het weven en batikken van hoofddoeken, sarongs en slendangs, het vervaardigen van karoeng-matten en gemoeti-touw voor de visscherspranwen, het bereiden van toeak, trasi, troëboek en kroepoek [1]). Ten zuiden loopt om de stad een wandelweg die met bevallige bamboestruiken omzoomd is en heerlijke gezichten biedt op de zee.

Rembang had in 1846, volgens Bleeker, eene bevolking van 200 Europeanen, 1300 Chineezen, 900 Arabieren, Boegineezen en Maleiers en 8000 Javanen. Sedert is die bevolking ongetwijfeld belangrijk toegenomen; de Europeesche althans kan men nu zeker wel op het dubbel stellen. Hoe onaangenaam te Rembang ook de hooge temperatuur en het gebrek aan schaduw zijn, de plaats heeft den naam van gezondheid en de levensbehoeften zijn er goedkoop [2]).

---

[1]) Dit laatste is een toespijs bij de rijst, bereid uit de binnenste vleeschachtige deelen der buffelhuid, of ook uit visch, en broos in olie gebraden. Troeboek is de tot een soort van kaviaar bereide kuit van *Alausa macrura*.

[2]) Zie v. Hoëvell, Reis, I. 129 vv.; Buddingh, N. O. I., I. 269; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 43; Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 175; Rengers, Dagboek in Bijdr. t. d. kennis der Ned. en vr. koloniën, jg. 1845, bl. 170, en het plan van Rembang op de kaart der residentie van dien naam in den Atlas van N. Ind.

Alvorens den postweg langs het strand te vervolgen, willen wij thans van Rembang een uitstap doen naar de zuidwaarts van die plaats gelegen districten, en den weg inslaan die over Soelang en Karang-djati naar Blora voert. Langzamerhand rijst het terrein, om allengs over te gaan in het heuvelland van Blora, dat eene voortzetting is van het Soeråpati-gebergte tusschen Grobogan en Pati. Het district Soelang, waarvan de gelijknamige hoofdplaats 8½ paal van Rembang verwijderd is, heeft, evenals het ten oosten aangrenzende Pamotan, een schralen, steenachtigen bodem, is weinig bebouwd en heeft daarom nog veel djatibosch behouden, dat echter sedert lang van de kostbaarste boomen beroofd is. Ten zuiden grenzen aan Soelang de Blorasche districten Ngawèn en Karang-djati, die in het noorden nog eene tamelijk samenhangende djatibosch-streek bezitten, oostwaarts grenzende aan de bosschen van Djepon, die thans nog, zooals ons later blijken zal, de schoonste en rijkste van de residentie zijn. Wanneer wij echter Karang-djati, de 14½ paal van Soelang verwijderde hoofdplaats van het gelijknamig district, naderen, zien wij de tamelijk vruchtbare vallei van de Loesi-rivier voor ons, waar het bosch grootendeels voor de rijstcultuur heeft plaats gemaakt. In dit district ligt ook Blora, de hoofdplaats van het zuidwestelijk regentschap. De weg van Karang-djati derwaarts komt, nadat één paal in zuidwaartsche richting is afgelegd, ½ paal ten westen van dien regentszetel uit op den weg die van Djepon naar Blora gaat en zich vandaar over de districtshoofdplaats Ngawèn voortzet naar de grens van Samarang, in de richting van Wiråsari [1]). De afstand van Blora naar Ngawèn bedraagt 9, die van Ngawèn tot de genoemde grens 8½ palen. Blora is een kleine negeri op den rechteroever der Loesi, nabij den zuidelijken voet der gemelde kalkheuvelen, en levert niets opmerkenswaardigs op, of het moesten de bamboezen hekken zijn waarmede er de straten zijn afgezet [2]). Daar ook het bezoek van Ngawèn, dat een paar palen rechts van de Loesi ligt, de moeite weinig beloonen zou,

---

[1]) Zie boven, bl. 509.

[2]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 48, 190 v.; v. Hoëvell, Reis, I. 129; Teysmann in N. T. v. N. I. XI. 125.

en de vogelnestklippen van Tinapan, dat nabij de Samarangsche grens op eenigen afstand rechts van den weg gelegen is [1]), alleen niet belangrijk genoeg schijnen om ons tot een langen tocht in die richting te doen besluiten, willen wij ons thans van Blora rechtstreeks naar het verder zuidwaarts gelegen Randoe-blatong begeven. Ofschoon de afstand van Blora tot dit districtshoofddorp niet minder dan 19¼ paal bedraagt, voert de weg langs geene enkele plaats van eenige beteekenis. Het district is bijna geheel met kalkheuvelen en djatibosschen bedekt; doch maar al te zeer blijkt ook hier, hoe juist de schoonste plekjes djatibosch door de bevolking voor den aanleg van tegalvelden vernield zijn. De bewoners van dit gewest schijnen van oudsher, wellicht om zich aan de drukkende blandong-diensten te onttrekken, bij voorkeur een meer zwervend leven geleid en de samenwoning in geregelde desa's vermeden te hebben. Het gevolg van den door haar gepleegden roofbouw is, dat de uitgestrektheid die nog wezenlijk fraai bosch bevat, in dit district zeer gering is [2]). Omtrent het kalkgebergte dat zich ten zuiden van Randoe-blatong over de grenzen van Madioen tot aan de Solo-rivier uitstrekt, valt voornamelijk op te merken, dat het een groot aantal holen bevat, die allen door ontelbare vledermuizen van de geslachten Nycticejus, Rhinolophus en Vespertilio bewoond zijn. De mest dezer dieren vermengt zich met de deels uit alluvium, deels uit vergane rotsen ontstane aarde, die den bodem dezer holen bedekt. Reeds voor de komst der Europeanen in Indië wisten, zoo men wil, de bewoners dezer streken uit die aarde salpeter te bereiden [3]). De verbinding van het dorp Randoe-blatong met Koewoe in de residentie Samarang hebben wij reeds vroeger leeren kennen [4]). De afstand van Randoe-blatong tot de grens bedraagt nog 11½ paal.

---

[1]) Te Mechelen in Bijdr. t. d. T. L. en Vk. v. N. I. XXV. 170.

[2]) Cordes, de Djatibosschen op Java, bl. 171.

[3]) Junghuhn, Java, II. 423; vgl. Crawfurd, Diction., art. *Nitre*. Wanneer de laatste verzekert dat sendåwå, de naam van salpeter in Jav. en Mal., „a purely native word" is, dan zal hij daarmede wel een *niet-Europeesch* bedoelen; want het woord is inderdaad Sanskriet en afgeleid van den naam van het landschap Sind.

[4]) Boven, blz. 509.

Van Randoe-blatong 2½ paal langs den weg naar Blora teruggaande, vinden wij aan de rechterhand een kronkelend, voor voetgangers en ruiters geschikt en 14¾ palen lang pad, dat naar Ploentoeran of Tjepoe voert, de tegenwoordige hoofdplaats van het district Panolan, dat echter zijn naam ontleent aan een voormalige hoofddesa, die verder zuidwaarts is gelegen [1]).

Het district Panolan is minder dor dan de overige districten van Blora; het is ten zuidoosten door de uit Madioen komende Solo-rivier tegen het Bodjonegorosche district Padangan begrensd, en wordt besproeid door niet minder dan drie van de weinige noemenswaardige bijrivieren die deze stroom in het Rembangsche opneemt: de Kali Kedoean, waaraan hooger op Randoe-blatong gelegen is en die de Solo-rivier even boven Panolan bereikt; de Kali Grobogan, die den weg van Randoe-blatong naar Ploentoeran op ongeveer gelijken afstand van die beide plaatsen snijdt, en de Kali Batokan, die tot aan hare vereeniging met de Solo-rivier, een weinig beneden Ploentoeran, de oostelijke grens vormt van Djepon en Panolan tegen Tinawoen, het eenige Bodjonegorosche district dat aan den linkeroever der Solo-rivier is gelegen. Ofschoon tusschen Panolan en Ploentoeran de kalkheuvelen zich tot aan den oever der rivier voortzetten, bevat het district Panolan toch ook eenige vlakke streken en is het alleen in zijne noordelijke helft met djatibosschen bezet.

De Solo-rivier heeft te Ploentoeran eene breedte van 250 voet en eene zandachtige bedding, die bij lagen waterstand soms gedeeltelijk droog ligt; aan haren tegenovergestelden oever ligt, wat verder oostwaarts, op 1¾ paal afstands van Ploentoeran, de desa Padangan, het hoofddorp van het reeds genoemde gelijknamige district. Er is hier over de rivier geen brug geslagen, maar men passeert haar met een vlot. Zij levert met hare sterke kronkelingen, haar vaak met prauwen bedekt watervlak, hare vruchtbare en boomrijke oevers en de talrijke dorpen die haar

---

[1]) Ploentoeran moet, als de oude kaarten eenigszins te vertrouwen zijn, ongeveer op dezelfde plaats liggen waar in Valentijns tijd Tritrepoe stond, dat hij (IV. 1. 39) beschrijft als een aanzienlijke plaats, met fraaien pasar, twee moskeeën en 4000 huisgezinnen.

omzoomen, gepaard met de steeds op den achtergrond verrijzende heuvels, bekoorlijke gezichten op; inzonderheid wordt de ligging van Padangan geroemd. De rivier heeft zich hier door het tweede Kalkgebergte heengewrongen, dat van Ngawi af hare oevers als omklemde, en oostwaarts opent zich de breede vallei, die het eerste en tweede Kalkgebergte vaneen scheidt. Het is daar vooral dat hare ontelbare bochten een eigenaardig schouwspel opleveren. Tegenover iedere bocht ligt natuurlijk een uiterwaard, die dikwijls het karakter heeft van een schiereilandje, waarvan vaak de landengte zoo smal is, dat men daarover heen den waterspiegel weder zien kan. Men zou verwachten dat die landengten door de hier zoo vaak voorkomende bandjirs in weinige jaren zouden worden doorgespoeld; daar dit het geval niet is, blijkt het dat de bodem eene vaste grondlaag hebben moet, waarop de bandjir te vergeefs zijne krachten verspilt. Daar intusschen die menigvuldige bochten en schiereilanden de bandjirs in hunne vaart stuiten, worden de oevers dikwijls in den regentijd overstroomd, een bezwaar dat wellicht door het doorsteken van de kleine landengten aanmerkelijk te temperen ware [1]).

Padangan is eene groote desa en wordt door sommigen ([2] beschouwd als een overblijfsel van de oude hoofdstad van het landschap Djipang, dat zich inderdaad over het regentschap Bodjo Negoro en eenige aangrenzende districten heeft uitgestrekt. Waarschijnlijk is echter de plaats van den ouden rijkszetel wat hooger aan de Solo-rivier te zoeken, hetzij in het slechts vijf palen boven Padangan gelegen Djipang-pasar, hetzij in het nog eenige palen verder verwijderde Djipang-oeloe. Beide plaatsen toch hebben niet alleen den naam van Djipang bewaard, maar in beide waren ook, omstreeks 30 jaren geleden, nog vele muurfragmenten en puinhoopen van roode baksteenen te vinden, die thans echter grootendeels zijn weggehaald [3]). Wellicht hebben de vorsten van Djipang, evenals zoovele andere Javaansche vorsten, hunne

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 189, 190; Hasselmann, T. v. N. I. 1866, II. 221; van Waey, T. v. N. I. 1875, II. 407.

[2]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 173. Vgl. over Djipang boven, D. II, bl. 252.

[3]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 177.

rijkszetels wel eens verlegd en nieuwe kratons gebouwd, en zijn beide plaatsen beurtelings hunne residentie geweest.

Padangan is gunstig gelegen voor het verkeer, daar het niet alleen over den waterweg langs de Solo-rivier kan beschikken, maar ook het punt der samenkomst van drie belangrijke wegen is. De eerste vormt de reeds vermelde verbinding met Ploentoeran en verder noordwestwaarts met Djepon; de tweede gaat oostwaarts, niet ver van den rechteroever der Solo-rivier, maar al hare bochten afsnijdende, over Kali Tidoe, het tegenwoordige, en Ngoempak, het vroegere hoofddorp van het district Ngoempak, naar Bodjo Negoro, en heeft een zijtak naar Malo, het hoofddorp van Tinawoen, aan den linker rivieroever. Kali Tidoe ontleent zijn naam aan een riviertje dat een weinig lager in de rivier van Solo valt, en is 11¼ paal van Padangan, 10¾ van Bodjo Negoro en 4¾ van Malo verwijderd. De derde weg eindelijk gaat naar de grens van Madioen en verder naar Ngawi, en heeft tot aan de grens nabij Kadawak [1]) eene lengte van 19¼ paal. Deze weg voert door deels vlakke, deels zacht golvende streken, tot dicht bij het 10 palen van Padangan verwijderde Ngrahoe of Rahoe; bij dit dorp begint hij echter zoo snel te stijgen, dat men, als men het achter den rug heeft, weldra, over het geheele land van Blora en Rembang heen, tot in zee kan zien. Hier en daar rijdt men door djatibosch en struikgewas, maar afgewisseld door velden die de schrale bevolking zich voor natten en drogen rijstbouw ten nutte maakt. Voorbij Ngrahoe krijgt men weder schier onafgebroken, doch veelal sterk uitgekapt bosch, waarin zich vele wilde zwijnen en pauwen en waarschijnlijk ook wel tijgers ophouden; het terrein begint steil te klimmen en te dalen, en daar hier geene buffels of ossen gestationneerd zijn om als trekdieren te dienen, worden de rijtuigen door macht van koeli's over de naakte, grijze rotsen getrokken. Evenwel stijgen de bergen niet hooger dan tot omstreeks 300 meters, terwijl de weg, zoodra men de grens bereikt heeft, minder bezwaarlijk wordt en langzaam dalende afwaarts gaat. De blauwachtig grijze zandsteen waaruit deze heuvels bestaan, is zeer zacht wanneer zij

[1]) Zie boven, bl. 729.

gedolven wordt, en kan dan gemakkelijk bewerkt worden, maar wordt hard en neemt een donkerder kleur aan wanneer zij aan de lucht is blootgesteld. Die steensoort strekt zich uit langs de oevers der Solo-rivier over eene groote uitgestrektheid en wordt, of werd althans vroeger, in Toeban, Sidajoe en Gresik op vele plaatsen gegraven, onder anderen om de zerken te leveren voor de graven van Javaansche vorsten en grooten. Ook is die steen in groote hoeveelheden uitgekapt voor den bouw der vestingwerken te Ngawi. Zij is bij de Javanen onder den naam van watoe tjendånå (sandelhoutsteen) of watoe kembang (bloemsteen) bekend [1]).

Wij keeren thans terug tot Ploentoeran, om vandaar den weg naar Djepon (17½ paal) te volgen. Omstreeks halverwegen tusschen de dorpen Grobogan en Tjabah gaan wij de grens over van de districten Panolan en Djepon. Nog steeds voert de weg over kalksteenheuvelen en door djatibosschen, welke laatste in dit district, ten gevolge van den verren afstand van goede afvoerwegen, minder dan elders hebben geleden en zooveel van hunne oorspronkelijke gedaante behouden hebben, dat zij als het ware gedenkteekenen zijn van den rijkdom aan dit kostbaar hout die eenmaal aan schier de geheele residentie gemeen was. Vele djati-stammen onderscheiden zich hier ook door lijnrechten groei. Dicht tot Djepon genaderd betreedt de weg de vallei van de Loesi, waarin genoemd hoofddorp te midden van lachende velden gelegen is. Nog 4¾ palen door die vallei in westwaartsche richting langs den rechteroever der Loesi afgelegd brengen ons terug te Blora. De rijstvelden langs de boorden dier rivier beslaan eene breedte van vier tot twaalf kilometers, en zijn aan weêrszijden ingesloten door djatibosschen, die zich door zware en fraaie stammen onderscheiden [2]).

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 188 v.; Teysmann, N. T. v. N. I., XI. 127 vv.; Junghuhn, Java, II. 422 v. Wat boven, bl. 729, over de zandsteengroeven te Kadawak gezegd is, wordt door het hier gezegde nader opgehelderd. Bij Teysmann zijn in de corrupte namen Reo en Kawada slechts te nauwernood Rahoe en Kadawak te herkennen.

[2]) Cordes, de Djatibosschen op Java, bl. 169 vv.; Bleeker in T. v. N. I. 1850, I. 188, 190.

Van Blora spoeden wij ons terug naar Rembang, om thans den postweg langs het strand te vervolgen. Na acht palen te hebben afgelegd bereiken wij Lasem, eene groote en bloeiende plaats, met meerendeels Chineesche bevolking, die in steenen huizen woont en wier rijkdom, naar men zegt, voornamelijk de vrucht is van het smokkelen van opium. Deze plaats ligt op een paar palen afstands van het strand aan de rivier van Lasem, die slechts tot aan dit dorp bevaarbaar is, en is tegenwoordig de hoofdplaats van het district Binangoen. De Javaansche bewoners van Lasem houden zich veelal bezig met de vischvangst, zoodat de postweg in de nabijheid dier plaats verlevendigd wordt door het gezicht der talrijke visscherspinken, wiegelend in het blanke schuim der groene golven van de Java-zee, of in trage rust beddende in het mulle oeverzand. In de Javaansche nijverheid neemt Lasem eene voorname plaats in door zijn scheepsbouw en meubelmakerij. Hier, gelijk te Rembang en Bantjar, bestonden vroeger belangrijke scheepstimmerwerven, waarop groote schepen gebouwd werden [1]). Meer en meer moest men zich echter wegens de schaarschte en duurte van het hout tot visscherspinken en andere kleine vaartuigen bepalen, en toen de toenemende bezwaren in de verkrijging van het noodige materiaal ook dezen tak van volksindustrie schier geheel hadden doen verkwijnen, bleef nogtans de nijvere bevolking aan den arbeid in hout de voorkeur geven. Tal van meubelmakers en timmerlieden die deze plaatsen bewonen, verlaten tegenwoordig jaarlijks hunne woning om tot in Soerabaja en Kediri werk te gaan zoeken [2]).

Te Lasem is de scheepsbouw thans voornamelijk nog vertegenwoordigd door de werf der firma Nering Bögel en Dunlop, die te Dasoen, tusschen Lasem en het strand, aan de rivier is gelegen en daardoor gemakkelijke gemeenschap met de zee heeft, ofschoon de ondiepte vóór de monding der rivier een hinderpaal voor het bouwen van schepen van grooten diepgang oplevert. De

[1]) Van Höevell, Reis, I. 134; Bleeker, T. v. N. I. 1850. 49; Buddingh, N. O. I., I. 272; Poerwâ Lelânâ.

[2]) Te Mechelen in T. v. I. T. L. en Vk., Dl. XXV. 170.

Europeesche eigenaars weten zich het hout nog tot matige prijzen te verschaffen en de loonen zijn bijzonder laag. Er zijn hier twee vaste kappen waaronder gebouwd wordt, een stoomhoutzagerij met balkengat en een smederij met een handboormachine. De aanwending van machinerie staat echter op lagen trap; zoowel hout als voorwerpen van metaal worden schier uitsluitend met de hand bewerkt [1]).

Een weinig ten zuiden van Lasem, tegen de helling van het gebergte, ligt Kadja, bekend door een daar gelegen landhuis of optrek van den Resident van Rembang, vanwaar men een heerlijk gezicht geniet op de sawah-velden die zich uitstrekken tot aan het strand, op de woningen en plantsoenen van Lasem, en op de Java-zee, die hier een bocht vormt, de baai van Lasem geheeten [2]).

Omstreeks 5 palen van Lasem, even voorbij het poststation Ngindin, en voordat men komt aan het voormalige hoofddorp Binangoen, waarnaar het district nog genoemd wordt, ligt het bloeiende visschersdorp Bonang, bekend als de verblijfplaats van den voornaamsten apostel van den Islam in deze streken, den Soesoehoenan van Bonang, die daar ook overleed en begraven werd, maar wiens lijk later naar zijne geboorteplaats Toeban werd overgebracht, waar wij later zijn graf zullen leeren kennen [3]).

Bonang ligt aan de noordwestelijke helling van een berg, die gemeenlijk de berg van Lasem, soms ook Goenong Argo, G. Gedé en G. Njamplong genoemd wordt. Ik merkte reeds op dat men hem voor zich ziet, wanneer men van Djoewånå naar Rembang rijdt [4]). Is men Rembang voorbij, dan worden de gezichten op den berg gedurig fraaier. Hij verschilt in natuur zeer van de Rembangsche kalkheuvelen, waarvan hij ook bijna geheel geïsoleerd is, en staat tot die heuvelen in ongeveer dezelfde verhouding als de Moeriå tot de kalkbergen van Djapara en Grobogan. Door zijne vele ruggen en toppen, waarvan de bijzondere namen zoo verschillend en gedeeltelijk zoo blijkbaar foutief worden opgegeven, dat het veiligst is ze onvermeld te

---

[1]) Koloniaal Versl. van 1878, bl. 220.
[2]) Van Hoëvell, Reis, I. 135; Buddingh, N. O. I., I. 273.
[3]) Zie over hem D. II, bl. 190. [4]) Blz. 780.

laten, tot juistere kaarten meer licht geven; door de sporen van den kegelvorm die hij duidelijk vertoont; door het trachietische gesteente waaruit hij gevormd is; door de evenwijdige lagen van vulkanisch zand en trachiet-conglomeraat die men waarneemt aan zijn noordwestelijk voorgebergte, soms G. Lasem in engeren zin genoemd en in den zandigen hoek Oedjong Lasem eindigende; door de solfatara eindelijk die men zegt dat aan zijne noordelijke helling wordt aangetroffen, doet hij zich voor als een verbrijzelde vulkaan, die in vele opzichten het verkleinde evenbeeld van den Moeriå is. Zijn hoogste top verheft zich tot 806 meters [1]). De postweg gaat om den noordelijken steilen voet van dezen berg van Binangoen over Seloeké, Talang en het door zijne kokos- en lontarpalmen eene aangename afwisseling in de gezichten biedende Bandangan, naar Kragan, de 17¾ paal van Lasem gelegene hoofdplaats van het gelijknamige district, eenmaal bekend door zijne zijdeplantage aan de oostelijke helling van den berg. Een weg die van Lasem langs de westelijke berghelling zuidwaarts gaat naar het 6½ paal verwijderde Pamotan, mede de hoofdplaats van een gelijknamig district, dat reeds vroeger vermeld werd, buigt zich daar oostwaarts om en loopt over den zuidelijken voet van het gebergte zeven palen ver naar Sedan, wederom een districtshoofddorp, gelegen aan den noordelijken rand der djatibosschen die de geheele zuidelijke helft van het district Sedan bedekken en daar, hoewel sterk geplunderd, nog rijk zijn aan kostbaar geboomte [2]). Daar nu Sedan met den postweg door twee wegen verbonden is, waarvan de ééne, 8 palen lang, over de oostelijke helling van den berg noordwaarts gaat en drie palen voordat men Kragan bereikt, op den hoofdweg uitkomt, de andere, 6½ paal lang, rechtstreeks naar Kragan voert, blijkt het dat men den berg van Lasem, evenals den Moeriå, geheel langs gebaande wegen kan omtrekken, die echter bij den laatsten eene gezamenlijke lengte van 86¾, bij den eersten van slechts 35¼ palen hebben.

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 348; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 42, 49.
[2]) Cordes, de Djatibosschen op Java, bl. 178.

Hetzij wij ons thans van Kragan over den postweg langs het strand naar Bantjar begeven, hetzij wij van Sedan in zuidoostelijke richting den weg naar Djatirågå volgen, in beide gevallen verwisselen wij weldra het regentschap Rembang met het regentschap Toeban, dat de andere regentschappen dezer residentie verre in rijkdom van merkwaardigheden overtreft. Op den eersten weg passeeren wij vele visschersdorpen, die overal door de prauwen in zee en op het strand, de werkplaatsen voor den prauwenbouw en de ter droging uitgespannen netten, het bedrijf der bevolking ten toon dragen, en ook vele Chineesche bewoners tellen, door de gelegenheid tot handel en smokkelarij aangelokt. Het voornaamste is Boeloe, op 8½ paal afstands van Kragan, reeds in het district Bantjar gelegen en nog 5 palen van het hoofddorp Bantjar verwijderd. De kalkachtige, door zijne in het zonlicht schitterende witheid het oog vermoeiende weg, voert, evenals tusschen Binangoen en Kragan, op vele punten bijna rakelings langs zee, maar levert, behalve den blik op den waterspiegel en vele levendige tooneelen op het strand, niets opmerkelijks op; alleen verdient vermelding dat Boeloe ook door een zuidoostwaarts loopenden dwarsweg met den weg van Sedan naar Djatirågå verbonden is en dien bereikt ¼ paal voorbij de controleurswoning en het zoutpakhuis van Djatirågå, die nog een halven paal van het dorp zelf verwijderd zijn.

Van Sedan rechtstreeks naar Djatirågå bedraagt de afstand 14¼ palen, en zoowel ten noordoosten van het hoofddorp tot aan de grenzen van Bantjar, als vooral ten zuidwesten tot aan de grenzen van Djepon en Tinawoen, is het district van dien naam nog met even uitgestrekte als fraaie en rijke djatibosschen bedekt. In Tinawoen daarentegen, dat vroeger zeer rijk aan djatihout was, is het hout zeer verminderd ten gevolge der Gouvernements-boschexploitatie die hier en in Panolan van 1854 tot 1865 geregeld werd voortgezet, en waarbij een groot deel der bosschen perceelswijze geveld werd. Gelukkig dat die uitgekapte perceelen weder veel goeds voor de toekomst beloven [1])!

In Tinawoen ligt, niet ver van den linkeroever der grensri-

[1]) Cordes, t. a. p., bl. 172, 173.

vier met Djepon en Panolan, de ons reeds bekende Kali Batokan, het dorp Dandang Ngilo, dat wij van Djatirågå bereiken kunnen langs een voetpad dat omstreeks 15 of 16 palen lang zal zijn. Dit dorp is vermaard door zijne petroleumbron, waarover reeds vroeger in dit werk eenige bijzonderheden zijn medegedeeld [1]). Omtrent haren oorsprong wordt de volgende legende verhaald. In den tijd der invoering van den Islam op Java leefde in den omtrek van Bonang een priester van de Hindoe-leer en ijverig voorstander van den ouden godsdienst, Blatjak Ngilo geheeten. De Soenan van Bonang trachtte hem te vergeefs tot omhelzing van den Islam over te halen en besloot eindelijk hem met geweld te verdrijven. Blatjak Ngilo nam nu de wijk naar Tinawoen en vestigde zich in het dorp Dandang Ngilo. Kort daarna werd zijne vrouw ongesteld, en daar zij aan eene verzachtende en genezende olie behoefte had, bracht Blatjak Ngilo, alleen door den grond met zijn staf aan te raken, deze wel van aardolie te voorschijn. Later evenwel werd zijne wondermacht door de grootere van Soenan Bonang te schande gemaakt, evenals die van de Egyptische toovenaars door die van Mozes en Aäron. Blatjak Ngilo had het gewaagd zich weder in het gebergte van Njamplong in het district Binangoen te vertoonen, waar hij door Soenan Bonang werd opgemerkt. De Mohammedaansche geloofsheld, wenschende het pleit zonder bloedvergieten te beslechten, noodigde zijn tegenstander uit tot een wedstrijd, die zou toonen wiens wondervermogen het grootste, en wiens leer dienvolgens de ware was. Blatjak Ngilo greep zijn muts en wierp die in de lucht met zoodanige kracht dat zij in de wolken verdween; maar Soenan Bonang schopte met den voet een zijner sandalen omhoog, die, na evenzeer in de wolken verdwenen te zijn, terugkwam en op de aarde viel met de muts van den Hindoe-priester onder zich neêrgetrapt. Blatjak Ngilo verklaarde zich overwonnen en werd een belijder van den godsdienst van Mohammed [2]).

Wij keeren thans terug naar Djatirågå en slaan van daar den weg in die zuidoostwaarts naar Ngawoen voert, het tegenwoordige hoofddorp van het district Singahan. Deze weg loopt

---

[1]) Dl. I, bl. 130. [2]) Van Hoëvell, Reis, I. 141.

door een heuvelachtig terrein op eenigen afstand van den linkeroever der Kali Kening, den voornaamsten zijtak van de Solo-rivier in Rembang [1]). Na 12¼ palen bereikt hij Djoedjoegan, gelegen aan de Kali Nglirip, een paar palen boven het punt waar zij zich met de Kali Kening vereenigt. Van dat punt gaat een voetpad, 24¾ paal lang, deels langs en over de Nglirip, naar Toeban; het brengt ons weldra op een plek waar ons een der heerlijkste natuurtooneelen wacht die Java te aanschouwen geeft. Bruisend en gedeeltelijk in millioenen droppels uiteenspattend, stort zich de beek met donderend geweld in een afgrond van meer dan tachtig voet diepte. In den regentijd is de zware stroom, die als ééne enkele massa langs den rotswand daalt, bruin gekleurd door de aarddeelen die hij uit de hooger gelegen heuvelen medevoert; bij lager waterstand vertoont zich een drievoudige, zilverwitte straal, hier en daar in zijn val door vooruitspringende rotsblokken zoodanig gebroken, dat zich tal van kleinere waterstralen vormen, in wier vlokkig schuim het zonlicht een nooit rustend kleurenspel toovert. De steil afdalende rotswanden zijn hier met ontelbare reuzenvarens en met de lange pluimen van vroolijk wuivende grassoorten getooid, terwijl zij ginds, naakt en kaal, een somberen achtergrond vormen, waartegen het schuimende, sneeuwwitte water en de malsche festoenen van groen bekoorlijk afsteken. Vervolgt de reiziger zijn pad slechts weinige schreden verder, dan biedt dit hem een tooneel dat met het beschrevene een treffend contrast vormt. Tusschen groene oevers zachtkens voortschietende, verbreedt zich het beekje tot een kom, waarin zich de knoestige stammen, de breede met woekerplanten bedekte en met lianen omstrikte takken en de donkere kruinen van trotsche woudreuzen spiegelen, en biedt het langs zijne schaduwrijke boorden den wandelaar een verkwikkende rustplaats aan. Maar wij mogen hier onze wandeling nog niet staken; wij moeten ze minstens nog een drietal palen voortzetten tot aan de desa Goewâ teroes, waar ons een geheel verschillend, maar niet minder aangrijpend natuurtooneel wacht. Twee kale, loodrechte wanden verheffen zich daar, over de lengte van een kwart paal, aan beide

[1]) Zie D. I, bl. 97.

zijden van het op den bodem der kloof zich voortslingerende pad, tot eene hoogte van tachtig voet. Somber en donker vertoont zich de kloof, die zoo eng is dat van het blauwe luchtruim slechts een smalle strook kan gezien worden, en zoo stil en doodsch, dat men zijn adem zou kunnen hooren, indien men er niet door het hoefgetrappel zijner paarden in verhinderd werd [1].

Van Djoedjoegan over de oude districtshoofdplaats Singahan naar Ngawoen zijn nog 5¼, van daar tot Bodjo Negoro, de hoofdplaats van het zuidoostelijk regentschap, nog 10¾ palen af te leggen. Daar echter deze wegen geene bijzondere merkwaardigheden schijnen op te leveren, zullen wij hier den tocht in deze richting staken en tot den strandweg terugkeeren, om later Bodjo Negoro vanuit Toeban via Rengel te bezoeken.

Vijf palen voorbij Boeloe bereiken wij Bantjar. Het was vroeger meer dan thans door zijne scheepstimmerwerven bekend, terwijl ook de kleine redoute, die met het oog op deze de haven dekte, niet meer onderhouden wordt. Alleen visscherij en inlandsche handel geven nog eenig gewicht aan de tamelijk volkrijke plaats.

Van Bantjar tot Djenoe, de hoofdplaats van het volgend district, loopt de weg grootendeels over droog, ligt golvend terrein, met spaarzame, schrale vegetatie, terwijl de bodem op vele plaatsen met onregelmatige kalkblokken van allerlei grootte bezaaid is. Over den afstand van 18 palen die de genoemde plaatsen vaneen scheidt, worden geene dorpen van eenige beteekenis langs den weg aangetroffen, en ook van Djenoe zelf is niets bijzonders te melden. Daarentegen zijn eenige punten in den omtrek een bezoek overwaardig, en daar ook de strandweg van Djenoe naar Toeban niets aanbiedt dat onze aandacht vordert, zullen wij de gelegenheid zoeken om langs binnenwegen eerst de belangrijkste punten in het district Djenoe en daarna Toeban te bereiken.

---

[1]) Te Mechelen in T. v. T. L. en Vk. v. N. I., XXV. 173, 174. Zie ook v. Hoëvell, Reis, I. 147; Buddingh, N. O. I., I. 278. De afbeelding van den waterval in het bekende plaatwerk „Java, naar schilderijen en teekeningen van A. Salm," is, volgens het oordeel van den heer Te Mechelen, zeer gebrekkig; daarentegen worden twee photographiën van den heer H. Veen, die den waterval van twee verschillende punten teruggeven, zeer door hem geprezen.

Wij beginnen met één bezoek te brengen aan de wellen van Tobo, omstreeks 8 palen ten westen van Djenoe, aan den voet van den Goenong Kalang of G. Kalang Wilis. Zij zijn twee in getal, doch de kleinere is zeer onbeduidend; de andere vormt een kom van ongeveer drie meters middellijn, gevuld met water dat door het uit den grond opstijgende, sterk naar aardolie riekende gas in krachtige en altijddurende opborreling wordt gehouden, maar geene verhoogde temperatuur bezit. De inlanders kennen aan dat gas eene verstikkende kracht toe en beweren dat in de nabijheid vaak doode dieren gevonden worden, doch die giftdampen schijnen slechts in hunne verbeelding te bestaan [1]).

Van dit verste westelijke punt terugrijdende, komen wij, op 4 à 5 palen afstands ten zuidwesten van Djenoe, aan de desa Toewiri wètan, waar, over eene uitgestrektheid van ongeveer 34 bouws, een zwarte veengrond wordt aangetroffen, die als brandstof kan worden aangewend, ofschoon de als proef daarvan vervaardigde turven veel klei en schelpen bleken te bevatten en een sterken zwavelgeur verspreidden. De laag, die van ½ tot 1½ voet dik is, ligt van ½ tot 2 voet onder den beganen bodem, die geheel als sawah-grond gebruikt wordt en buitengewoon vruchtbaar is. Een scheikundig onderzoek heeft geleerd, dat die vruchtbaarheid te verklaren is uit de groote hoeveelheid koolzure kalkaarde die hij bevat, maar dat de voor verbranding vatbare stoffen in te geringe hoeveelheid aanwezig zijn, om het gebruik als brandstof aan te bevelen [2]).

Van Toewiri wètan begeven wij ons naar de verder zuidwaarts, op 6 palen rechten afstand Z.Z.W. van Djenoe en omstreeks even ver nagenoeg recht west van Toeban gelegen desa Kapoe.

[1]) N. T. v. N. I. XX. 91. Deze wellen zijn ongetwijfeld dezelfde die Kussendrager, Java, 281, onder den naam van Sodjo Taban, en van Hoëvell, Reis, I. 147, onder dien van Tojo Toban beschrijven, en die zij, ten onrechte zoo het schijnt, met den naam van modderwellen bestempelen. Buddingh, N. O. I., I. 278, heeft blijkbaar van Hoëvell slechts nageschreven. Junghuhn plaatst op zijne kaart Tojo Toban vrij nauwkeurig op dezelfde plaats waarop Tobo in den Atlas van Ned. Ind., kaart van oostelijk Rembang, is aangeduid.

[2]) N. T. v. I. XXIII. 382 v. Men vindt soortgelijke veengronden, zooals nader blijken zal, ook in de residentie Besoeki.

In de nabijheid dezer plaats kan men in een ruim gewelfd rotshol, Goewå Sroenggå geheeten, een riviertje met kristalhelder water zien te voorschijn treden, dat zich daarna weder onder den grond verliest en, zijn onderaardschen loop vervolgende, wellicht het aanzijn geeft aan de zoetwaterwellen die te Toeban bij het strand, een paar honderd schreden ver in zee, worden aangetroffen. Het water, naar de naburige velden geleid, is in deze waterarme streken voor den landbouw van veel waarde. De grot is voor het kluizenaarsleven ingericht, en men wijst er den reiziger een lantierpaal (wantillan), die bestemd is geweest om een olifant aan te binden [1]).

Van Kapoe onzen weg oostwaarts in de richting van Toeban voortzettende, komen wij, op een paar palen afstands van die plaats, aan een andere merkwaardige grot, de Goewå Abar. Zij ligt in eene tamelijk groote, met dor gras en eenige hooge boomen bedekte vlakte, en wordt niet opgemerkt tot men aan haren ingang genaderd is. Voorgelicht door brandende fakkels, waardoor gewoonlijk een menigte vleermuizen worden opgeschrikt, die den reiziger om het hoofd vliegen, daalt men af in de ruime, maar stikdonkere gewelven, die zich met een aantal vaak elkander kruisende vertakkingen in alle richtingen uitstrekken. Men zegt dat men het einde dezer gangen nog nooit heeft kunnen vinden. Na daardoor gedurende een kwartier of langer te zijn rondgeleid, komt men langs een anderen weg terug tot hetzelfde punt waar men de grot is binnengegaan. De overlevering zegt dat deze grot aan den reeds genoemden Blatjak Ngilo een tijd lang tot schuilplaats heeft gestrekt [2]).

Nog een weinig verder, slechts 1½ paal van Toeban, ligt de desa Mådjå Agoeng of Medjagoeng. Hier vindt men een soemoer

---

[1]) V. Hoëvell, Reis, I. 145; Buddingh, N. O. I., I. 278; te Mechelen in T. v. T. L. en Vk. v. N. I. XXV. 168 v.

[2]) V. Hoëvell, Reis, I. 141; Buddingh, N. O. I., I. 279. Die reizigers maken geen gewag van de stiklucht die, volgens Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III, 3. 169, de gangen dezer grot, door hem Goewå Akbar genoemd, zou vervullen. Wat Kussendrager, Java, 280 v., over de merkwaardigheden van Toeban en omstreken mededeelt, is zoo verward dat het voor mij geheel onbruikbaar was.

of put, die tot eene diepte van meer dan 80 voet in den harden kalksteen is uitgegraven, en waaruit het water, door middel van een soort van windas, in timba's of emmers van lontarbladeren wordt opgehaald. In den omtrek van die plaats vindt men nog vier dergelijke putten en men wijst er ook nog één aan in het district Bantjar. Volgens de meening der Javanen zou zekere Arabier, dien zij Kjahi Pamor noemen, de kracht van zijn geloof bewezen hebben door al die putten in éénen nacht uit te graven. Te Medjagoeng toont men ook het heilige graf van een der apostelen van den Islam in deze streken, die Soenan Medjagoeng genoemd wordt [1]).

Eindelijk betreden wij de negeri Toeban zelve, waar ons vele nieuwe merkwaardigheden wachten en die aan historische herinneringen bijzonder rijk is [2]). Valentijn beschrijft haar als een fraaie zeestad, gelegen aan een zeer vermakelijke rivier. „Zij is", zegt hij, „ten deele bemuurd en men ziet hier en daar nog een poort, fraai op de Javaansche wijze gemaakt. Zij wordt nu door een Toemenggoeng bestuurd, die daar een grooten staat houdt en een fraaie woning gedeeltelijk van steen heeft, waarbij verscheiden prijaji's en grooten almede hunne woningen hebben, die aan deze aloude stad vrij wat luister geven. Zij heeft een zeer fraaien Moorschen tempel, een heerlijke paseiban en verscheiden huizen waar de Toemenggoeng allerlei vee en gedierte opkweekt, waarin de Javaansche grooten veel vermaak vinden. In oude tijden had men hier óok een menigte stallingen voor een groot aantal olifanten, paarden enz., die de Vorst voor zijn vermaak placht te houden; doch thans is 't al wel als de Toemenggoeng er één of twee op stal heeft. De huisgezinnen van deze stad worden gehouden een getal van ruim 5000 uit te maken, die zich voornamelijk met den rijst- en houthandel bezig houden. Ook is er dagelijks een groote markt, waar men allerlei vruchten, vee en gevogelte voor zeer weinig geld bekomen kan [3])."

Het tegenwoordige Toeban is nog altijd een regelmatig aangelegd, net, levendig en goed bevolkt zeestadje. Het ligt aan een

---

[1]) V. Hoëvell, Reis, I. 141; Buddingh N. O. I., I. 277.

[2]) Zie b.v. D. II. 190, 229, 278. [3]) Valentijn IV. 1. 28.

ruime baai, met een zandig, niet moerassig strand. De rivier is zeer onbeduidend en de omtrek, die uit droge kalk- of mergelaarde bestaat, heeft gebrek aan stroomend water, omdat de kalkmergel het regenwater absorbeert. Men verwondert zich dan ook niet, dat het naburig terrein door zoovele uitgestrekte grotten ondermijnd is, waarvan wij de voornaamste reeds hebben leeren kennen of later nog bezoeken zullen. Van dien schralen bodem kan men natuurlijk geen groote vruchtbaarheid verwachten; echter wil op sommige plaatsen de maïs goed gedijen, welk graan, vermengd met de knollen der in het wild groeiende gadoeng, hier het gewone volksvoedsel uitmaakt [1]. Voor sommige planten is echter die kalkbodem bijzonder geschikt, en het zijn juist eenige wonderen van het plantenrijk waaraan Toeban een groot deel zijner vermaardheid verschuldigd is. De geurige kenanga-boomen [2] zijn er zoo menigvuldig, dat men in zee den liefelijken reuk op verren afstand reeds bespeurt, en, naar men zegt, inlandsche schippers, die verdwaald zijn, de nabijheid der stad daaraan zoo zeker herkennen, dat hun die geur als baak dient [3]. Op of nabij de astana of vorstelijke begraafplaats, waarop ik straks nader terugkom, ziet men pisang-boomen van zeer buitengewonen omvang, die misschien tot een bijzondere soort behooren [4]. De vlak bij de stad gelegen suikerfabriek Waringin Agong, de eenige die nog in Rembang op contract met het

---

[1]) Van Waey in T. v. N. I. 1876, II. 173. Over de gadoeng zie boven D. I, bl. 515.

[2]) Zie Deel I, bl. 598. [3]) Poerwâ Lelânâ.

[4]) Deze bijzonderheid vermeldt van Waey, t. a. p. blz. 169, met deze woorden: „Niet ver van de graven staan monsterachtige pisangboomen, welker onderstam ruim anderhalf el diameter hebben zal, en die voor het overige uiterlijk met de gewone pisangboomen overeenkomen, hoewel ik mij niet herinneren kan daaraan vruchten gezien te hebben." Men weet dat de pisangboomen zich vernieuwen door de jonge planten die gedurig uit den kruipenden wortelstok uitschieten, en dat de oude stammen, als zij gebloeid en vrucht gedragen hebben, worden weggekapt. Kan men zulke reusachtige pisangboomen verkrijgen door den ouden stam te laten doorgroeien? Het bericht klinkt als een fabel, maar zou misschien geloofwaardiger worden als het duidelijker en beter toegelicht was. Wat verstaat de schrijver door „onderstam"? Zijn ook de jonge spruiten rondom dezen stam opgeschoten als een deel daarvan beschouwd?

Gouvernement werkt [1]), ontleent haren naam aan een waringinboom, die elken bezoeker tot een bewonderaar maakt door den reusachtigen omvang van zijn stam en de krachtige ontwikkeling zijner bijstammen [2]). Maar vooral is Toeban beroemd door den voorbeeldeloos zwaren randoe alas of wilden kapokboom [3]), die vele jaren lang de trots der stad was, maar haar voor korten tijd is ontvallen [4]). Eigenlijk waren er twee boomen van die soort, en ook de kleinere, die waarschijnlijk nog in leven is, overtrof de omringende boomen ver in hoogte, maar was toch met den anderen vergeleken een dwerg naast een reus [5]), en het gevolg daarvan is dat vele schrijvers slechts den grootsten boom vermelden [6]). Deze randoe alas was meer dan 200 voet hoog; zijn stam had vlak boven den grond, met inbegrip der uit de wortels uitschietende loten, een omtrek van 72 voet, en 20 voet hooger, waar hij van deze takken vrij was, van nog meer dan 30 voet, terwijl de kruin eene doorsnede had van 140 voet. Zelfs de dunnere takken zouden, van den stam gescheiden, voor zware boomen hebben kunnen doorgaan. Zoo hoog stak de boom boven alle andere uit, dat hij den zeelieden op grooten afstand tot herkenningsteeken diende, en dat men van Bodjo Negoro over de hoogten ten zuiden van Toeban die stad naderende, den zeespiegel boven de kruinen van alle andere boomen, maar beneden die

---

[1]) Zie boven, bl. 780. [2]) Van Hoëvell, Reis I. 138.

[3]) *Salmalia Malabarica* Sch. et Endl.

[4]) Te Mechelen in Bijdr. t. d. T. L. en Vk. van N. I. XXV. 169.

[5]) Rengers, Dagboek, in Bijdr. t. d. kennis der Ned. en vr. Kol. 1845, bl. 174. Van Waey in T. v. N. I. 1875, II. 169, vermeldt ook beide boomen, maar zonder van het groote verschil van beider grootte te gewagen. Evenmin doet dit Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 169, die tevens, zonderling genoeg, deze boomen waringins noemt. Men behoeft toch waarlijk geen botanicus te zijn om boomen van zoo geheel verschillenden habitus als de randoe alas en de waringin te onderscheiden. Toch schijnt ook v. Hoëvell, Reis, I. 138, in dezelfde fout vervallen te zijn; want zonder met een woord van den randoe alas van Toeban te spreken, gewaagt hij van: „de schoone haloon-haloon, met oude, breedgekruinde waringins beplant."

[6]) Te Mechelen, t. a. p.; Buddingh, N. O. I., I. 275, welke laatste zelfs zoo ver gaat van den randoe alas van Toeban met dien van Noesâ Kambangan, boven bl. 416 vermeld, voor de eenige van Java te houden. Dat die boomsoort daar niet zeldzaam is blijkt reeds uit D. I, bl. 567; vgl. Miquel, Flora, I[II] 167.

van den randoe alas kon zien schitteren. Tal van namen waren van oudsher in den boom gesneden, maar zijn voortdurende groei had de letters zoo hoog boven den grond verheven en tevens zoo kolossaal en onduidelijk gemaakt, dat de phantasie te haren opzichte vrij spel erlangde en de inlanders geloofden de namen van legendarische personen daaronder te kunnen aanduiden. De boom stond bij hen in hoog aanzien en zelfs in reuk van heiligheid; men beijverde zich er loten van meester te worden om die als stekken te planten.

De aloen-aloen die met dezen boom en zijn kleiner evenbeeld prijkte, is groot en in het midden der stad gelegen, en wordt gesneden door den postweg die haar van het westen naar het oosten doorsnijdt en gedeeltelijk door witte steenen muren is afgezet. Aan de noordzijde van de aloen-aloen ligt, te midden van een fraaien tuin, de ruime woning van den Assistent-resident. Verder liggen daaromheen de dalam van den Regent, de moskee, het gevangenhuis en het logement. De talrijke Chineezen, die ook hier, zoo men wil, hun rijkdom aan den smokkelhandel in opium verschuldigd zijn, wonen, evenals de Europeanen, in steenen huizen; de Javanen meestal, gelijk elders, in woningen van bamboe, die in dichte bosschen van vruchtboomen verscholen zijn. Maar ofschoon dit alles op Java zeer gewoon is, maakt Toeban toch op den reiziger een eigenaardigen indruk. Vele huizen hebben er een ouderwetsch voorkomen, meer dan elders ziet men er vrachtossen met zware pakzadels beladen, en de zee verspreidt er een weldadige frischheid.

Tot de bijzondere merkwaardigheden van Toeban behooren de reeds met een woord vermelde zoetwaterbronnen, die op de reede in zee gevonden worden. Zij zijn vier of vijf in getal en liggen in eene lijn die zich ter lengte van omstreeks duizend schreden uitstrekt. De afstand van de kust bedraagt, naarmate van den waterstand, van 60 tot 200 schreden. Bij vloed zijn ze geheel door het zeewater overdekt, zoodat men er niets van bespeurt, maar zoodra is niet de vloed geweken, of zij komen weder te voorschijn. Zij geven een zeer goed drinkwater; maar het zonderlingste is dat een dezer wellen omringd is met een gemetselden

muur, hoog genoeg om ook bij vloed te verhoeden dat de zoute golven zich met haar water vermengen. Van het strand nadert men dien put over een opgeworpen zeehoofd, en zoowel de bewoners der naburige kampongs als de sloepen der zeeschepen komen zich hier van drinkwater voorzien. Die put in zee, zelfs bij de laagste eb door de golven omspoeld, wekt het vermoeden dat het strand door de zee afgeknaagd en voor de golven teruggetreden is sedert dat bouwwerk werd vervaardigd, en inderdaad kan men zich moeielijk een denkbeeld maken van een in het water zelf opgerichten muur die de zoute wateren afweert van de zoete wateren die er in opwellen. Men kan zich echter eenigermate voorstellen dat dit mogelijk zou zijn, wanneer men verneemt dat men op de plaats dezer wellen wel eens bij zeer lage eb den hollen stam van een lontarpalm in den grond heeft gedreven, en wanneer dan het zand uit den stam was gebaggerd, een zeer goed drinkwater verkreeg. Wat den oorsprong dezer wellen betreft verdient mijns inziens de gissing vermelding, dat zij eigenlijk niets anders zijn dan de uitwatering van onderaardsche riviertjes, die in den poreusen kalkbodem van Rembang even goed kunnen voorkomen als in het Zuidergebergte in Jogjakarta, waar ik op een soortgelijk verschijnsel heb gewezen [1]).

Bijzondere opmerkzaamheid verdient de astana van Toeban, zeker een der oudste van de op Java bestaande begraafplaatsen. Voor den inlander is zij vooral belangrijk door het graf van Soesoehoenan Bonang en door het wonder waaraan Toeban te danken heeft, dat het op het bezit der asch van dien heilige mag bogen [2]). Voor ons is zij insonderheid merkwaardig door de schoone overblijfselen der oudheid die zij bevat, inzonderheid door die oud-Javaansche poorten die ook aan de opmerkzaamheid van Valentijn niet zijn ontgaan. Zij ligt achter de moskee; maar de gewone toegang bevindt zich in een zijstraat en voert over

---

[1]) Zie boven blz. 651. Men zie over de wellen bij Toeban Rengers, t. a. p. 178; Buddingh, N. O. I., I. 275; van Waey in T. v. N. I. 1875. II. 168; te Mechelen t. a. p.

[2]) Zie daarover reeds D. II, bl. 190.

vier pleintjes, waarvan men het eerste binnengaat door een lage poort van later tijd, die niets opmerkelijks heeft. Het belangrijkst zijn de poort die naar het tweede plein voert, en die waarmede men de eigenlijke begraafplaats betreedt. Zij zijn in den stijl van Mådjåpahit gebouwd en ontwikkelen haar massief breede flanken in een grooten rijkdom van uit- en inspringende lijsten. De poorten van het derde en vierde plein zijn in denzelfden stijl, maar lager, en zij missen de kolossale kroonstukken, die de hoofdpoorten onderscheiden. Ik merk hierbij nog op, dat ook het plein vóór de moskee door een hooge poort en twee zijpoorten, geheel van hetzelfde karakter, betreden wordt. Deze aanwending van den Hindoestijl bij gebouwen door belijders van den Islam gesticht, verplaatst ons in hetzelfde tijdvak als de soortgelijke monumenten van Koedoes, die echter van de Toebansche daarin verschillen, dat deze laatste van gehouwen kalksteen, die van Koedoes van roode gebakken steenen zijn opgetrokken [1]). Maar er is op de Toebansche begraafplaats nog meer te bewonderen. Om alleen het belangrijkste te noemen, wijs ik op de pandåpå ranté, een langwerpige pandåpå, die rechts van de binnenzijde der eerste groote poort verrijst. Ofschoon zij door een sirappen dak van later tijd gedekt is, heeft zij veel van den tand des tijds geleden; maar men herkent ze niettemin nog als een smaakvol kunstwerk in oud-Javaanschen stijl. Prachtig snijwerk bedekt zoowel hare boven-dwarsbalken als de acht stijlen waarop zij rust. De overlevering zegt, dat deze pandåpå van Mådjåpahit naar Toeban is overgebracht, en dat ze, tijdens zij den Maharadja eene plaats bood om van de staatszorgen uit te rusten, met een traliewerk van gouddraad omgeven was. Tegenover deze pandåpå, rechts van de lagere poort die naar het derde plein voert, staat onder een kleine pandåpå, op een gemetseld voetstuk, een ander merkwaardig kunststuk, een keurig oud snijwerk, gevormd uit een stuk djati-stam met afgeknotte takken [2]). Men ziet er boomen,

---

[1]) De bedoelde Koedoesche monumenten zijn boven, blz. 757, slechts met een woord vermeld, omdat er reeds D. II, blz. 204, over gesproken was.

[2]) Volgens Van Hoëvell, Reis, I. 144, uit den omgekeerden wortel van een nangka-boom met drie opstaande worteltakken. Dezelfde schrijver zegt

woningen, een fraaien tjandi en allerlei figuren in uiterst fijne bewerking. Het tegenstuk van dit kunstwerk, dat eenmaal aan de andere zijde der poort stond, is verdwenen, — zooals de inlanders meenen, door een wonder; alleen de pândâpâ en het voetstuk zijn nog overig.

Het scherpziend oog van den oudheidkenner vindt in deze Toebansche astana, ofschoon zij slechts graven van Mohammedaansche vorsten en heiligen bevat, vele andere alles behalve orthodoxe overblijfselen als sieraden gebezigd of in nieuwere bouwwerken ingemetseld, — zaken die de echte Mohammedaan als h a r a m moet beschouwen, maar waaraan de onkundige Javaan geen aanstoot neemt. Ook de verbazend kolossale, met lijstwerk bebeitelde steenbrokken die te Toeban achter de pasarloodsen op de aloen-aloen staan, geven hem geen ergernis. Hij noemt ze „watoe tiban", uit de lucht gevallen steenen, en beweert dat de naam van Toeban van die gevaarten afkomstig is. Brumund heeft echter in die steenen lingga-pedestallen van buitengewone afmetingen herkend [1]).

Aan de zuidzijde van Toeban voert een aangename, door vele desa's bezoomde weg van vier palen lengte naar de beroemde badplaats Bekti of Boekti. Zij ligt op den rand van het djatiwoud en bestaat uit een vrij uitgestrekt gebouw, opgericht bij een grooten, vierkanten, gemetselden vijver, die met kristalhelder bronwater gevuld is. Een paar kolossale schildpadden en een menigte visschen zwemmen in dien vijver rond; zij worden als heilig beschouwd, mogen niet gevangen worden, maar zijn gewoon door de bezoekers te worden gevoederd. De vijver is overschaduwd door hooge, bladerrijke waringins, waarin zich eene kolonie van grijze apen gevestigd heeft, die gaarne komen deelen in de goede gaven door de vreemdelingen medegebracht. Springend en gillend dalen zij naar beneden, zoodra zij een bezoeker ontwaren. Maar ook in deze kolonie heerscht orde en tucht; geen dezer apen zal het wagen naar het voedsel te grijpen, voordat zich de

---

dat dit snijwerk den berg voorstelt waaronder in het gedicht Râmâ het lijk van Dâsâmoekâ bedolven wordt.

[1]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 177—180.

k o e w o e of apenkoning verzadigd heeft, die zich door ouderdom, grootte of kracht boven al zijne onderdanen verheft [1]). Het overtollige water vloeit weg door een kabbelende beek, die zich in het donker geboomte verliest, en wier weldadig vocht later tot besproeiing van rijstvelden wordt aangewend [2]).

Toeban ligt in het district Rembes, dat, te zamen met Djenoe, ten zuiden begrensd is door het district Rèngel, 't welk zich tot aan de Solo-rivier uitstrekt, en welks noordelijk deel met Djenoe en Rembes een rotsigen bodem, die slechts schraal djatihout voortbrengt, maar ook merkwaardige grotten en wellen gemeen heeft. De weg van Toeban naar de districtshoofdplaats Rèngel gaat eerst 7¾ paal zuid-zuidoostwaarts over Kèpet tot aan de grens van Rembes en Rèngel, en splitst zich daar in twee takken, waarvan de linker, dezelfde richting voortzettende en de grenslijn tusschen beide districten volgende, na 10 palen de Solo-rivier, juist tegenover Babat, het grenspunt tusschen Rembang en Soerabaja, bereikt. Links van den weg ligt een uitgestrekte rawa, bij den naam van rawa Mlanggi bekend. De rechter tak bereikt na 11¼ palen Rèngel, en heeft aan de linkerzijde lage, vlakke, hier en daar moerassige streken, maar woeste kalkheuvelen aan de rechter.

De desa Rèngel heeft hare vermaardheid te danken aan eene merkwaardige grot, die in het gemelde kalkgebergte, even ten noorden dier plaats, wordt aangetroffen. De grot maakt met hare diepe en donkere gewelven een zeer somberen en melancholischen indruk, en er komt een sterke waterstroom uit te voorschijn, die een riviertje vormt dat zich later in de Solo-rivier ontlast. Of dit riviertje in de grot zelve ontspringt of haar langs onderaardsche kanalen bereikt, is niet uitgemaakt; men heeft te vergeefs beproefd het ook maar een eind weegs op te varen, omdat de stikstof die zich in het hol ontwikkelt, reeds wanneer men er 40 à 50 voet diep in is doorgedrongen, de ademhaling belemmert en alle fakkels uitdooft. Er is echter eene omstandigheid die de

---

[1]) Vgl. boven bl. 226.

[2]) Van Hoëvell, Reis, I. 139; Buddingh, N. O. I., I. 276; Rengers, Dagboek, bl. 179.

meening begunstigt dat de rivier een langeren onderaardschen loop heeft; haar doorgaans kristalhelder water wordt namelijk troebel, wanneer het regent aan de andere zijde van het gebergte waaruit zij te voorschijn treedt. Bij den ingang der grot wemelt het water van visschen, doch het bijgeloof der Javanen verbiedt hen die visschen te vangen en te nuttigen, tenzij ze ver genoeg afdwalen om onder de brug te komen, ter plaatse waar het riviertje door den weg gesneden wordt. Toen echter tijdens den Java-oorlog een detachement te Rèngel geposteerd was, maakten de Europeesche soldaten geen bezwaar zich aan de visschen te goed te doen, en werden daarin schoorvoetend door de inlandsche soldaten gevolgd, zonder dat zij eenig nadeel ondervonden. Dicht bij den ingang der grot wordt een pasar gehouden, en gelijk overal waar marktplaatsen in de nabijheid der bosschen voorkomen, worden vele apen door de eetwaren daarheen gelokt. Zij nemen van de koopvrouwen een tol die hun meestal vrijwillig wordt betaald, doch dien zij niet aarzelen met geweld te heffen, indien hij hun geweigerd wordt. Volgens de inlandsche verhalen moet de grot vroeger door twee groote slangen, een zwarte en een groene, bewaakt zijn, en waren die dieren gelegerd tusschen de kronkelende boomwortels die door de spleten der kalkrotsen boven den ingang der grot naar beneden dalen; doch die slangen zouden, door het gemelde detachement gestoord, zich in het water hebben laten vallen en de grot binnengezwommen zijn, om zich nooit meer te vertoonen. De hier beschreven grot is onder den naam van Rong Rèngel, d. i. het hol van Rèngel, bekend [1]).

Zes à zeven palen ten noorden van deze grot, maar over de grenzen van Rèngel met Rembes, vindt men, bij de desa Dermawoe, eene plek waar op een aantal plaatsen een warme, sterk naar zwavel riekende vloeistof uit den grond opborrelt. Voornamelijk heeft dit plaats op een heuvel die op een afgeknotten kegel gelijkt, welke van boven ongeveer 8 voet in doorsnede heeft. De aarde is hier met gedegen zwavel bezwangerd. Eene an-

---

[1]) Van Waey in T. v. N. I. 1875, II. 170 vv.; van Hoëvell, Reis, I. 146; Buddingh, N. O. I., I. 276; te Mechelen, in Bijdr. t. d. T. Ld. en Vk. v. N. I. XXV. 168.

dere warme, naar zwavelwaterstof riekende [1]) bron vindt men bij Soendoelan, eene desa gelegen aan den weg die van Rèngel naar Bodjo Negoro gaat. Deze weg snijdt de Solo-rivier op 7¾ palen afstands van Rèngel; daarna heeft men nog 4 palen langs den rechter-rivieroever opwaarts af te leggen, om genoemde regentschapshoofdplaats te bereiken.

Bodjo Negoro is de gewone en officiëele schrijfwijze van een naam die, zoo ik meen, eigenlijk Boedjå Negårå zou moeten luiden. De dus geheeten regentschapshoofdplaats ligt in het district Temajang, nabij den rechteroever der Solo-rivier; zij is een net, stil plaatsje, maar levert hoegenaamd niets op dat onze aandacht verdient. Het gewicht dezer plaats dagteekent eerst van 1826 en 1827, toen de zetel van den Regent en den Adsistent-resident van Bowernå daarheen werd overgebracht. De plaats heette vroeger Radjeg wesi; te gelijk met hare naamsverandering werd zij echter wat meer noordwaarts verlegd en kreeg zij een geheel ander aanzien, daar aan een groote en fraaie aloen-aloen woningen voor den Regent en den Assistent-resident werden opgetrokken, waarvan ook de eerste geheel in Europeeschen trant werd gebouwd. Behalve de ons reeds bekende wegen, die Bodjo Negoro met Kali Tidoe en Padangan, met Ngawèn en Djatirågå, met Rèngel en Toeban verbinden, gaat ook nog een weg van daar zuid-oostwaarts naar Kapas, districtshoofdplaats van Temajang (5½ paal), en vandaar oost-noord-oostwaarts eerst naar Pelem, hoofddorp van een district van denzelfden naam (5¼ paal) en vervolgens naar Båwernå of Browernå (8¼ paal), welke plaats, schoon zij den naam draagt van een beroemd rijk uit den Hindoetijd, thans ook niets meer dan de hoofdplaats van een gelijknamig district is. Wij zagen reeds dat zij een halve eeuw geleden de zetel van een regent en van een assistent-resident was; maar van de woning van laatstgenoemden, met haar tuin, vischvijver, badplaats en stallen, is geen spoor meer te vinden, en de voormalige aloen-aloen is geheel met kreupelhout begroeid. Van Bowernå zijn nog 5¼ palen af te leggen, eer men bij Babat de grens van Soerabaja bereikt [2]). De hier

[1]) N. T. v. N. I. XX. 91.

[2]) Van Wales T. v. N. I. 1874, II. 423 v.; Hasselmann in T. v. N. I.

genoemde districten zijn alleen vruchtbaar en goed bevolkt in het noorden, in de nabijheid der Solo-rivier. Daar liggen hunne hoofdplaatsen en vele andere dorpen, door rijstvelden omringd en door groote wegen verbonden. De veel grootere zuidelijke helft dier districten is schier niets dan djatibosch en wildernis, maar ook het djatibosch bevat weinig zware stammen, en vooral in Bowernå is het van zeer geringe waarde. Over eene oppervlakte van nagenoeg 70 vierk. kilometers bestaat dit district uit zeer schraal en rotsig bergterrein, waarvan de onvruchtbare kalkbodem begroeid is met dunne, kortstammige, schier voor alle gebruik ongeschikte djati-boompjes, hier en daar door eenige plekken alang-alang-veld, nergens door veldcultuur afgewisseld [1]). Dat in het zuiden van Bodjo Negoro, vooral in en om den berg Pandan, op de grens met Madioen en Kediri, eenige Hindoe-oudheden verspreid liggen, is ons reeds herhaaldelijk gebleken [2]). Hierbij kan nog gevoegd worden dat nabij Ngloejoe, een dorpje niet ver van de zuidgrens van het district Temajang, een kleine groep Hindoebeelden in het bosch gevonden wordt, uit een Doerga, een Nandi en een paar twee-armige Ganesa's bestaande.

Door deze bosschen en wildernissen voeren enkele voetpaden; maar de eenige weg van beteekenis is die van Ngoempak, over welks verbinding met Bodjo Negoro reeds met een woord gesproken is [3]), naar Dander (6¾ palen) en vandaar naar Tritik, dat op den oostelijken voet van den Pandan gelegen is, 19¼ palen van Dander, maar slechts twee van de grens van Kediri en 6¾ van het eerste belangrijke dorp in die residentie, Redjåså [4]). De weg is tot Dander een groote rijweg, maar vandaar af slechts een paardenpad, eentonig en in geen enkel opzicht belangrijk; wij volgen hem dus slechts tot de genoemde plaats, die aan de vuurwellen in haren omtrek een zekere vermaardheid verschuldigd is.

Dander heeft eene schoone ligging en was vroeger eene badplaats voor de bewoners van Radjeg wesi, daar hier uit een

1866, II. 221; Gevers Deynoot, Herinneringen. 92; Buddingh, N. O. I., I. 282. Vgl. over Bowernå boven D. II, bl. 109.

[1]) Cordes, de Djatibosschen op Java, blz. 133.

[2]) D. II, bl. 109, en de verbeteringen op die plaats; boven, bl. 729 v.

[3]) Zie bl. 791. [4]) Zie bl. 753.

kalklaag, die zeer fraaie kalk oplevert, eene frissche en heldere bron te voorschijn komt. Van Dander gaat men over een kronkelend voetpad, dat ongeveer 4½ paal lang is, in west-zuidwestelijke richting naar de Kajangan api, de vuurwel, die te midden van het djatibosch is gelegen.

De Kajangan api is een rond gat van ongeveer 8 meters middellijn en ter diepte van nagenoeg drie meters kegelvormig toeloopende; het is door omlegging met gebakken steenen tot een soort van kom gevormd. In de diepte is de bodem gebarsten en stroomt uit de spleet een brandbare gassoort, die een vlam voedt van 5 à 6 voet diameter en die gemeenlijk ongeveer 4, maar soms tot 9 à 10 voet hoog opstijgt [1]). Om het gat heen bespeurt men, nu in meerdere dan in mindere mate, een sterken reuk van zwavelig zuur. In den regentijd is het gat met water gevuld, waardoor het gas heenborrelt; de vlam is dan over dag onzichtbaar, maar als men er een stuk hout in steekt, vat dit onmiddellijk vuur. Wanneer het water in het gat vermindert, maar de grond beneden nog modderig is, wordt wel eens eenige modder uitgeworpen, die ons echter het recht niet geeft van dezen vuurpoel als van een modderpoel te spreken. Sommigen hebben de gissing geopperd, dat het vuur dezer wel niet van zelf ontstaat, maar dat, wanneer het is uitgedoofd, de inlanders het uit bijgeloof weder ontsteken; doch anderen meenen voldoenden grond te hebben om aan de zelfontbranding vast te houden. Wij hebben vroeger met hetzelfde verschil van gevoelen ten opzichte van het „eeuwige vuur" in Demak kennis gemaakt, maar tevens vernomen, dat nauwkeuriger onderzoek daar het pleit ten voordeele dergenen die aan menschelijke tusschenkomst gelooven, beslist heeft [2]), en dit geeft wel eenigen grond om van gelijk nauwkeuriger onderzoek ten opzichte der Kajangan api gelijke uitkomst te verwachten. Hoe dit zij, omstreeks 50 schreden ten westen van de beschreven vuurwel is eene tweede, waarvan algemeen erkend

[1]) Poerwå Lelånå vond de kom droog en spreekt van een groot geraas waarmede de vlam opsteeg tot eene hoogte van omstreeks 15 voet, zoodat hij aanvankelijk meende een brandend huis te zien.

[2]) Boven, bl. 515.

wordt dat het gas, schoon brandbaar, slechts ontvlamt wanneer het is aangestoken. In den omtrek dezer tweede wel wordt ijzererts gevonden en een sterke lucht van zwavelwaterstofgas en aardolie waargenomen. Om beide wellen heen groeien djatiboomen en verschillende heesters, welker loof gewoonlijk niet van het vuur schijnt te lijden, ofschoon enkele verzengde takken het bewijs leveren, dat het somtijds hoog genoeg opbrandt om schade aan de planten toe te brengen [1]).

Na dezen kleinen uitstap naar het woeste zuiderdeel van Bodjo Negoro haasten wij ons naar Toeban terug te keeren en den strandweg te vervolgen. Na nog 3¼ paal, veelal door sawahs, afgewisseld door klapperboomen en bamboeboschjes, te hebben afgelegd, bereiken wij de districtshoofdplaats Rembes, thans Demari geheeten, waar de Regent van Toeban een lusthuis met tuin heeft doen aanleggen, en nog 3¾ palen verder Legoeng, waar wij nog slechts enkele minuten van de grens van Soerabaja verwijderd zijn.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Soerabaja.

Ofschoon in de dagen der Oost-indische Compagnie het landschap Soerabaja tot Java's Oosthoek gerekend werd en de stad Soerabaja de hoofdstad en zetel van den Gezaghebber dier afdeeling was [2]), heb ik het beter geacht in dit werk ook Soerabaja nog tot Midden-Java te brengen, dewijl het, bij een natuurlijke verdeeling des eilands, naar zijne ligging daarbij behoort, en uit ethnologisch oogpunt nog meer zuiver Javaansch is, terwijl het Madoereesch element eerst oostwaarts vandaar het overwicht krijgt. De band die, ook na het herstel van het Nederlandsch

[1]) Zie over deze wellen de Vogel en Steyn Parvé, in N. T. v. N. I. XVI. 320 vv. [2]) Zie D. II, bl. 522.

gezag op Java, tusschen Soerabaja en het eiland Madoera heeft bestaan, was hoofdzakelijk slechts van administratieven aard. Onder het Engelsch bestuur vormde de westelijke helft van Madoera met de zuidelijke helft van het tegenwoordige Soerabaja de residentie Soerabaja, terwijl de oostelijke helft van Madoera de residentie Soemenep, de noordelijke helft van Soerabaja de residentie Grissee (Gresik) uitmaakte. Maar in 1817 werden de beide helften van Madoera tot één residentie, onder den naam van Madoera en Soemenep, hereenigd. In 1826 werd Grissee door den Commissaris du Bus, als een maatregel van bezuiniging, aan Soerabaja toegevoegd, en niettegenstaande de aanzienlijke vergrooting die de residentie daardoor reeds ondergaan had, trof in het volgende jaar ook Madoera hetzelfde lot, vermoedelijk omdat, bij de macht die nog aan de eigen vorsten van dat eiland gelaten was, de zorg van het Europeesch bestuur daarvoor binnen enge grenzen beperkt bleef. Eerst in 1857 werd Madoera weder van Soerabaja gescheiden en als zelfstandige residentie hersteld, nadat door verschillende maatregelen de macht der Vorsten beperkt en de bestuurszorg uitgebreid was [1]).

De deelen waaruit de residentie Soerabaja thans is samengesteld, vormen zes regentschappen: Sidajoe in het noorden, aan de Java-zee; Lamongan in het westen, aan Rembang en Kediri grenzende; Gresik, Soerabaja en Sidoardjo in het oosten, langs de straat van Madoera, en Modjokerto in het zuiden, grenzende aan Kediri en Pasoeroean. Modjokerto heette vroeger Djapan; maar verkreeg zijn tegenwoordigen naam bij regeeringsbesluit van 11 Sept. 1838, zoo men zegt op verzoek der bevolking, die zich aan den naam Djapan ergerde [2]).

Het is vooralsnog dikwijls een ijdel streven naar de verklaring van Javaansche namen te zoeken, en ik heb van de wilde gissingen

---

[1]) Stbl. 1817 n° 58, 1826 n° 58, 1857 n° 44; Koloniaal Verslag 1856 bl. 22, 1857 bl. 23. Van de vereeniging van Madoera met Soerabaja in 1827 wordt in het Staatsblad geen melding gemaakt; maar zij blijkt uit de onderlinge vergelijking der Regeeringsalmanakken van 1826—1828.

[2]) De verklaring die v. Hoëvell, Reis, I. 172, daarvan geeft, is mij niet duidelijk. Ik ken geen Javaansch Woordenboek dat zijne vertolking van „djapan“ door *traag*, *lui*, bevestigt.

die daaromtrent nu en dan geopperd worden, slechts zelden melding gemaakt. Bij den naam Soerabaja wil ik echter een oogenblik stilstaan, omdat een Nederlandsch geograaf dien, in de vooronderstelling dat hij van Portugeesche afkomst is, door „veilige haven" heeft verklaard. Die verklaring zou allicht geloof vinden bij onkundigen, die niet weten dat sura bahia geen Portugeesch is, maar segura bahia zou moeten zijn, en die evenmin bekend zijn met de gewoonte der Javanen om eigennamen van voorname personen en plaatsen uit Sanskrietwoorden samen te koppelen. De naam van dit gewest heeft in het Javaansch, naar het verschil der taalsoort, onderscheiden vormen, t. w. Soeråbåjå, Soeråpringgi, Soeråbanggi en Soeråwèsti. Soerå, dat in al deze namen terugkeert, schijnt het begrip van heldhaftigheid of stoutmoedigheid uit te drukken, terwijl aan de woorden båjå, pringgi, wanggi en wèsti de beteekenis van gevaar of moeite gemeen is

Behalve de zes genoemde regentschappen, die even zoovele afdeelingen vormen, is aan Soerabaja nog eene zevende afdeeling toegevoegd, t. w. het eiland Bawéan, dat recht ten noorden van den ingang van Straat Madoera op een afstand van 20 geographische mijlen is gelegen, en eene uitgestrektheid heeft van 3.6 vierk. geogr. mijlen of 87 vierk. palen. De bevolking, reeds in 1845 op ongeveer 30,000, in 1851 op 35,000 zielen geschat, en sedert ongetwijfeld vermeerderd, wordt geacht van Madoereesche afkomst te zijn en spreekt, zegt men, de Madoereesche taal met eenig niet veel beteekenend verschil. Hare kleederdracht herinnert echter meer aan de Boegineesche, wat niet zeer te verwonderen is wanneer men in aanmerking neemt, dat onder bovengenoemd bevolkingscijfer van 1845 niet minder dan 1400 Boegineezen en Mandareezen begrepen waren. Van de geschiedenis van dit eiland is weinig bekend; waarschijnlijk werd het reeds lang tot Soerabaja gerekend en is het aan de Compagnie gekomen toen in 1743 die provincie „met alle onderhoorige regentschappen en districten" door den Soesoehoenan werd afgestaan [1]). Het bleef toen onder

[1]) Dit schijnt ook het gevoelen van den heer Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. S. 226, als hij schrijft: „vroeger stond het onder Mataram, doch

het toezicht van den Gezaghebber van Java's Oosthoek [1]); maar had een inlandschen regent, met den rang van Pangéran of Toemenggoeng. In 1782 werd met dit hoofd een overeenkomst gesloten tot wering van zeeroof en smokkelarij. Er werd een bezetting op het eiland geplaatst; de boekhouder Hendrik Frederiksz werd er de eerste vertegenwoordiger van het Nederlandsch gezag en was ook de stichter van het in 1801 gebouwde fort Frederiksz-stad, ter hoofdplaats Sangkapoera, dat nog tot woning van den Adsistent-resident verstrekt. Ook worden leveringen van katoenen garens en klapperolie aan de Compagnie in 1787 vermeld [2]). Men gaf aan het eiland in dien tijd, en zelfs nog in den aanvang dezer eeuw, doorgaans den naam van Baviaan, eene verbastering geboren uit dezelfde zucht om aan de vreemdklinkende Indische namen een meer gemeenzamen vorm te geven, die ook aan Joanna voor Djoewånå, Phaëton voor Palton, Bandieten-eiland voor Panditå-eiland en andere dergelijke het aanzijn gaf. Nog vroeger schijnt het eiland van de zeevaarders den naam van Lubeck ontvangen te hebben; ten minste ik acht het waarschijnlijkst dat dit de oorspronkelijke vorm is, waaruit de verbasteringen Lubek, Loebak, Lobok enz. ontstaan zijn. Zoolang Gresik eene afzonderlijke residentie uitmaakte, werd Bawéan daartoe gerekend [3]), maar te gelijk met die geheele residentie is het later aan Soerabaja toegevoegd. Tot 1870 had het eiland een eigen regent en was het in drie districten verdeeld; doch den 27sten Mei van dat jaar is er het inlandsche bestuur gereorganiseerd en op eenvoudiger voet gebracht: de betrekkingen van regent en patih zijn ingetrokken, en het bestuur is, onder den Adsistent-resident, opgedragen van één enkel districtshoofd, met een bezoldiging van *f* 200 's maands [4]). Het fort te Sangkapoera is sedert lang niet meer bezet en het is daarom vurig te hopen, dat de zeeroof, die nog in 1844 en 1849 dit eiland zoo vreeselijk teister-

sinds 1741 onder de Compagnie." Latere berichtgevers hebben zich dikwijls tot het afschrijven van dit korte bericht bepaald, zonder de drukfout 1741 voor 1743 op te merken. Het hier bedoelde contract is behandeld D. II, bl. 467.

[1]) Vgl. D. II, bl. 526, noot 2.

[2]) Hageman in T. v. T. Ld. en Vk. v. N. I. IX. 291 v.

[3]) Hageman in T. v. N. I. 1858 II. 85.

[4]) Stbl. n° 54.

de [1]), niet opnieuw in deze wateren het hoofd opsteken en het van verdedigingsmiddelen beroofde Bawéan bedreigen zal.

De hoofdplaats Sangkapoera ligt aan eene baai aan de zuidzijde van het eiland, op een afstand van 84 Engelsche mijlen of 13 uren stoomtijd van Soerabaja, en wordt geregeld bezocht door de stoombooten die éénmaal 's maands van Soerabaja naar Bandjermasin en vice versa varen; ook heeft het eiland goede wegen, waarlangs men het kan rondreizen, meestal op geringen afstand van het strand blijvende. Men gaat van Sangkapoera oostwaarts naar Daoen Timoer (3¼ paal), vandaar langs de oost- en vervolgens langs de noordkust naar Tambak (14¾ paal), van Tambak in zuidwestelijke richting dicht langs het strand naar Soewari (11¼ paal), en van Soewari weder oostwaarts naar Sangkapoera (5¼ paal). Bovendien is er een weg van minder klasse dwars door het eiland, van Zuid naar Noord, die Sangkapoera rechtstreeks met Tambak verbindt en 12 palen lang is. Men ziet hieruit dat Bawéan gemakkelijk te bereizen is; ik mag er bijvoegen dat zijne natuurlijke schoonheid het een bezoek overwaardig maakt. Men vindt er het bekoorlijke bergmeer Telågå Kaståbå [2]); een Goewå of onderaardschen gang, die met de schoonste grotten van Java kan wedijveren; den zeer romanesken waterval van de Soengei Tåpå, die ruim 70 voet hoog is. Over het algemeen is het eiland hoog en boschrijk, ofschoon de hoogste toppen, de G. Tinggi en de G. Radja, zich niet veel meer dan 600 meters boven het zeevlak verheffen. Van den top van den Goenoeng Tinggi, die in 1843 het eerst door Europeanen werd bestegen, geniet men een panorama dat het geheele eiland omvat en door weinige in schoonheid overtroffen wordt. Slechts nabij het strand vindt men hier en daar vlakten, waarvan de voornaamste, 3¼ vierk. paal groot, die is waarin de hoofdplaats is gelegen. De drie natuurrijken wedijveren op het eiland in merkwaardige producten. Wat het delfstoffenrijk betreft, herinner ik aan de bruinkolen die men er gevonden heeft en waarover

---

[1]) Zie T. v. N. I. 1851. I, bl. 161, 162.

[2]) Waarvan eene afbeelding gegeven is in T. v. N. I. 1851. I, tegenover bl. 158.

reeds elders in dit werk is gesproken [1]); aan het fijne witte kwartszand dat van Bawéan in belangrijke hoeveelheden naar Soerabaja wordt verscheept, om zijne uitnemende geschiktheid tot het bekleeden van smeltovens; aan het voorkomen op dit eiland van zeer merkwaardige ronde, roodachtige, laagswijze gevormde steentjes, die de inlanders als kogels voor hunne lĕla's gebruiken, en die men gist dat door afzettingen van minerale wateren gevormd zijn [2]). In het plantenrijk verdient de buitengewone ontwikkeling en schoonheid van het hout der tjamplongs [3]) evenzeer opmerking, als de rijkdom van sommige streken aan kajoe-poetih-boomen, waarvan echter de inlanders slechts de bladeren en vrucht als geneesmiddel aanwenden, daar zij de bereiding der bekende kajaput-olie niet verstaan [4]). Eindelijk is het dierenrijk merkwaardig door eene alleen hier voorkomende hertensoort, Cervus Kühlii [5]); door een klein, maar deugdzaam paardenras; door de grootte der civetkatten en de bijzonder goede hoedanigheid van het civet; door het voorkomen aan het strand van vele sponsen, die, ofschoon niet van uitstekende hoedanigheid, toch zeer bruikbaar zijn. Ook verdienen de geaardheid, de levenswijze en de maatschappelijke toestand van de bevolking de aandacht van den vreemden bezoeker. Afkeerig van den landbouw beperkt zij den veldarbeid op hare individueel bezeten akkers liefst tot het strikt noodige, maar daarentegen is zij vol geestdrift voor het zeeleven, en heeft zij in visscherij en overzeeschen handel de bronnen gevonden voor een welvaart en rijkdom die zich onder andere uitdrukken in de zucht om woningen en huisraad met fraai snijwerk te versieren [6]). Schilderachtig zijn de tooneelen die in de maanden Juni—Augustus de nachtelijke vischvangst langs het klippige zeestrand bij het licht van honderden flambouwen oplevert. In ijver voor den Islam, in zorgvuldige opvolging der voor-

---

[1]) D. I, bl. 109. [2]) N. T. v. N. I. XXIX. 472, 485.

[3]) *Calophyllum inophyllum* L.

[4]) Dat hier aan den echten kajaput-boom, *Melaleuca Cajuputi* Rxb., te denken is, zou ik niet durven verzekeren. De naam kajoe poetih is gemeen aan onderscheiden boomen van verschillende familiën, waarvan de meeste aromatische oliën opleveren.

[5]) Zie D. I, bl. 250. [6]) Zie D. I, bl. 450.

geschreven godsdienstplichten, in vereering van heilig geachte graven, in ruime deelneming aan de bedevaart, overtreft de bevolking van Bawéan verre de massa der Javanen; maar men heeft er de opmerking gemaakt dat juist de menigvuldigheid der hadji's ten gevolge heeft, dat zij er van de zijde der bevolking niet langer het voorwerp van eenige bijzondere onderscheiding zijn.

In eenige vluchtige omtrekken heb ik het landje willen schetsen dat, schoon door eene breede zee van Java gescheiden, tot het grootere eiland in zoo nauwe betrekking staat; aan eene nauwkeurige beschrijving viel echter hier niet te denken. Zij zou een afzonderlijk hoofdstuk eischen en daarvoor ook ruime stof opleveren; de noodzakelijkheid van beperking dwingt mij naar de beschrijvingen van Alting Siberg, de Groot, van Hoëvell, van Vleuten, Wiselius ën van Waey te verwijzen, die, terwijl zij elkander aanvullen, te zamen een juist en volledig beeld van Bawéan voor den geest van den lezer doen verrijzen [1]).

Wij zullen thans onze denkbeeldige reis over Java voortzetten. Na de Kali Legoeng [2]), de grensrivier van Rembang met Soerabaja, overschreden te hebben, bevinden wij ons in het regentschap Sidajoe. De postweg loopt voort op kleinen afstand van het strand, eerst in oostelijke, later in zuidoostelijke richting. Waar hij zich van het strand verwijdert voert hij over zacht-

---

[1]) De literatuur over het eiland Bawéan is betrekkelijk rijk, en de berichten onderscheiden zich door nauwkeurigheid en volledigheid. De voornaamste stukken zijn:

J. Alting Siberg, Beschrijving van het eiland Bawéan. T. v. N. I. Jg. VIII, D. I. 279—312.

C. de Groot, het eiland Bawean. N. T. v. N. I., II. 262—274.

W. R. van Hoëvell, Bawéan en de Zeeroovers. T. v. N. I. 1851. I. 158—165.

Van Vleuten, een en ander omtrent het landbezit op Bawéan. T. v. N. I. 1872. I. 337—347.

J. A. B. Wiselius, Geschiedkundige en maatschappelijke beschrijving van het eiland Bawéan. T. v. N. I. 1874. I. 249—278, 417—447.

H. W. van Waey, de Baweaners. T. v. N. I. 1875. II. 233—235.

[2]) Het vorige blad was nauwelijks afgedrukt, toen ik daarin, bl. 814, r. 15, eene misstelling ontdekte. De afstand van Rembes tot aan de grensrivier is 3¾ paal, en het dorp Legoeng ligt enkele minuten verder aan den weg, dus reeds in Sidajoe.

glooiende en lage heuvelribben, grootendeels met djatihout begroeid, dat echter hier en daar wordt afgewisseld door Pithecolobium umbellatum, Butea frondosa en Salmalia Malabarica. Waar de weg dichter langs het strand gaat, verheffen zich boven de acacia's, de ricinus-planten, de heesters van de Calotropis gigantea en Euphorbia tirucalli, eene groote menigte lontarpalmen. Het water is hier zeer schaarsch, geen enkele rivier van eenige beteekenis kruist den weg; de enkele kleine spruitjes zouden, zonder de houten bruggen die er over geslagen zijn, dikwijls ter nauwernood worden opgemerkt. Maar in weêrwil dezer dorheid van den bodem liggen aan den weg verscheiden volkrijke dorpen, zooals Prambon, Sidajoe lawas, Brondong, ook Blimbing genaamd, waar vele visschersvaartuigen te huis behooren, Genting, Sentoel, Pantjen en Wadon. Tusschen Genting en Sentoel ligt, een paar palen rechts van den weg, de desa Dradjat, die met het omliggende terrein, groot ruim 86 bouws, waarvan iets meer dan een vierde bebouwd is, ten gevolge eener schenking van het Engelsch bestuur, particulier eigendom is van de familie der geestelijke Pangérans die hier met de bewaking van het graf van den Soenan van Dradjat [1]) belast waren. De tegenwoordige eigenaar, zoon en opvolger van den laatsten, in zeer hoogen ouderdom gestorven Pangéran, wordt Radèn Gåndå Koesoemå genoemd, en schijnt dus den voorvaderlijken titel niet meer te voeren; hij gaat echter voort van de bevolking belasting en heerendiensten te vorderen; maar de juiste omvang zijner rechten is nooit behoorlijk omschreven [2]). Bij Wadon wordt de weg vlakker, en van hier tot Sidajoe loopt hij door sawahs. De geheele weg van de grenzen tot Sidajoe is 33¼ palen lang. Bij den laatsten paal voordat men die plaats bereikt, gaat een dwarspad van 4¼ paal naar Oedjong Pangka, dicht bij de kaap van dien naam, die laag en zandig is en de westgrens van straat Madoera vormt. Tusschen Oedjong Pangka en den meer westwaarts gelegen hoek Oedjong Pakis merkt men drie langwerpig vlakke heuvels

---

[1]) Zie D. II, bl. 191 en 204.

[2]) Zie Rapport betr. de partic. landerijen beoosten de Tji Manoek, bl. 455; vgl. Reg. Alm. v. 1881 bl. 378.

op, die den naam van de Doodkisten dragen. Op Oedjong Pangka is een vlaggestok geplaatst tot het geven van seinen, en de schepen die Soerabaja door het Westgat bezoeken willen, voorzien zich doorgaans hier van een loods. Op eenigen afstand van Oedjong Pangka, wat dieper de straat in, drijft een lichtschip tot aanwijzing der bevaarbare geul.

Het tegenwoordige Sidájoe, of, in Kråmå, Sidadjeng, de hoofdplaats van het regentschap van dien naam en van het district Tambangan, ligt op aanmerkelijken afstand van het oude, dat de geschiedenis van Java ons in den aanvang der 17de eeuw als een belangrijke zeehaven deed kennen [1]). Dit laatste lag, volgens Valentijn, niet ver van de Rembangsche grens, tusschen Legoeng en Brondong [2]), op de plaats waar nog de kaarten Sidajoe lawas, d. i. oud-Sidajoe, aanwijzen. Daarentegen komt bij dien schrijver daar waar het tegenwoordige Sidajoe ligt, een dorp Sondanadan voor. Het schijnt dus dat de zetel van den Regent verplaatst en de oude naam op de nieuwe hoofdplaats overgegaan is, ofschoon ik van dit feit nergens eenige melding heb gevonden. Sidajoe is gunstig voor den handel gelegen en wordt veel door inlandsche prauwen bezocht; het schijnt zeer welvarend te zijn en heeft een bevallig, zindelijk en vroolijk aanzien. Het groote witte huis van den Regent is bij de zeelieden bekend onder den naam van „het Huis van Sidajoe" en dient hun eenigermate tot baken. Het is echter een ouderwetsch en somber, van binnen donker gebouw, ofschoon de groote, met straatsteenen geplaveide binnenplaats, die met een vijver in het midden prijkt, het eenigszins vervroolijkt. De aloen-aloen is zeer ruim èn de moskee van meer dan gewone afmetingen. De huizen der kòta staan grootendeels in geregelde straten bij elkander [3]).

Van Sidajoe gaat de postweg zuidwaarts en bereikt na weinig meer dan een paal Ngawen, eene desa die gelegen is aan de Kali

---

[1]) D. II, bl. 273 v. [2]) Valentijn IV, 1—38.

[3]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 200; Olivier, Tafer. en Merkw. uit O. I., I. 223; Van Hoëvell, Reis, I. 151; Buddingh, N. O. I., I. 285; Bleeker in T. v. N. I. 1850. I. 93. Alleen de laatste kreeg van Sidajoe een ongunstigen indruk.

Ngawen, een rivier van omstreeks 50 voet breedte, die de noordelijke mondingsarm der Solo-rivier en de noordgrens harer delta is. Zij scheidt zich van de hoofdrivier af juist waar deze de grens van het regentschap Gresik bereikt, en vormt tot aan hare monding de scheiding tusschen de regentschappen Sidajoe en Gresik. Eer wij de delta zelve betreden, willen wij een blik werpen op den loop der rivier midden door het regentschap Sidajoe, van Babat af, waar zij de residentie Rembang verlaat, tot waar zich de Kali Ngawen van haar afzondert. In sterk kronkelenden loop besproeit zij de uitgestrekte, ten deele moerassige vlakte waaruit het grootste deel der districten Pridjek en Kedokan bestaat, van welke de hoofdplaatsen Waringin Anom en Mentani aan haren rechteroever gelegen zijn. Van Waringin Anom gaat een dwarsweg, lang 7¾ palen, over de heuvelen ten noorden naar Brondong; ook Mentani is met een soortgelijken dwarsweg, die 10¼ palen lang is, met den postweg verbonden, op een punt dat nagenoeg halverwegen tusschen Genting en Sentoel daarop uitkomt. Tusschen de beide districtshoofdplaatsen ligt aan een sterke zuidwaartsche bocht der rivier, in het district Kédokan, de desa Ngadibåjå of Kibåjå, bij de Javanen befaamd als de verblijfplaats van Kjai Boewåjå Singåreså, den Loerah of Vorst der krokodillen [1]). Doch deze desa's zijn niet de eenige die langs de rivieroevers gevonden worden; over het geheel zijn zij sterk bebouwd, ofschoon de talrijke, onder hooge boomen verscholen dorpen hier en daar door kale en onbewoonde plekken worden afgewisseld. De rivier zelve heeft aanvankelijk nog hooge steile oevers, die echter allengs lager en vlakker worden, terwijl de breedte van den stroom aanmerkelijk toeneemt. De vaart levert niet meer de hindernissen op die haar hoogerop zoozeer belemmeren [2]), maar wordt nu eens, bij lagen waterstand, door de vele

---

[1]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 201. Bij hem heet het dorp Kibåjå, doch ik twijfel niet of dit is hetzelfde als Ngadibåjå op de kaart van Versteeg. De namen beteekenen hetzelfde: Kibåjå staat voor Kjahi båjå en Ngadibåjå is hetzelfde als Adi båjå. *Adi* en *kjahi* zijn eeretitels die zeer goed met elkander kunnen verwisseld worden, en båjå of boewåjå beteekent *krokodil*.

[2]) Zie D. I, bl. 98.

ondiepten, dan weder, bij hooge vloeden, door het met kracht uit zee opkomende water bemoeilijkt [1]).

De linkeroever der rivier is niet ver verwijderd van den zuidelijken voet der nog met eenige overblijfselen van djatibosch [2]) getooide kalkheuvelen die het noorderdeel van het regentschap Sidajoe bedekken; doch aan de rechterzijde van den stroom strekt zich de vlakte uit over het zuiderdeel der drie districten van Sidajoe en over het voormalige Lamonganasche district Bengawan djero. Zij wordt hier besproeid door een net van riviertjes, waarvan de Kali Lamong lor en de Bengawan djero de voornaamste zijn. De eerste is de afwatering van de Rawa Lamong, meer zuidwaarts in het Lamonganasche district Lingkir gelegen, maar voedt zich ook met het haar door verschillende spruiten toestroomende water uit de Rawa Sekaran en Rawa Boeloe, die in het zuiden van Pridjek gevonden worden. Zij stort zich in de Solo-rivier juist op de plaats waar deze de grenslijn snijdt tusschen de districten Kedokan en Tambangan. De Bengawan djero ontstaat uit onderscheiden beken die in het gebergte van Lamongan ontspringen, en verdeelt zich bij de desa Bilawi in twee armen, waarvan de noordelijkste den naam van Bengawan djero behoudt en zich met de Solo-rivier vereenigt een weinig beneden het punt waar zich de Ngawen van haar heeft afgezonderd, terwijl de zuidelijke, de Kali Bilawi, na bij de instrooming van andere riviertjes herhaaldelijk van naam gewisseld te hebben, zich ten slotte met de Kali Miring vereenigt, op geringen afstand van haren mond [3]). De Bengawan djero gaf vroeger haren naam aan twee der door haar besproeide, onmiddellijk aan elkander grenzende districten, waarvan het westelijkste, met het hoofddorp Pedangdangan, tot het regentschap Lamongan

[1]) Hasselman, T. v. N. I. 1866, II. 222; van Waey, T. v. N. I. 1875, II. 408; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 201.

[2]) Cordes, de Djatibosschen op Java. 175.

[3]) In een opstel over de Solo-rivier van den heer van Waey, in het T. v. N. I. 1875, II. bl. 407, het eenige mij bekende waarin de benedenloop der rivier in eenige bijzonderheden wordt beschreven, heerscht zulk een merkwaardige verwarring, dat het op dit punt geheel onbruikbaar is te achten. De Bengawan djero wordt er voorgesteld als een mondingsarm van de Solo-rivier en Blawi (Bilawi) als gelegen waar hare afzondering plaats heeft.

behoorde; het oostelijkste, met Boenga tot hoofdplaats, het noordelijk deel van het regentschap Gresik uitmaakte; thans evenwel is het Lamonganscbe Bengawan djero tot het district Tengahan getrokken, terwijl daarentegen van het uitgestrekte district Lingkir het oostelijk gedeelte, onder den naam van Mantoep, tot een afzonderlijk district is verheven. De naam Bengawan djero beteekent binnenrivier, en is aan dezen bijstroom gegeven in tegenstelling met de Solo-rivier, die door de Javanen gewoonlijk bij uitnemendheid „Bengawan," „de stroom," wordt genoemd [1]).

Een paar palen boven het punt waar de Ngawèn zich afzondert, wordt de Solo-rivier gesneden door den weg die van Sidajoe naar de regentschapshoofdplaats Lamongan voert. Eigenlijk is hij meer een verbindingsweg tusschen de groote wegen van Toeban naar Sidajoe en van Babat naar Gresik, en verlaat hij eerstgenoemden 2½ paal voordat men Sidajoe bereikt, om op den tweeden beoosten Lamongan uit te komen. Om die hoofdplaats te bereiken heeft men 1½ paal westwaarts terug te gaan en dan nog langs een zijweg ¾ paal af te leggen. De geheele afstand tusschen de beide hoofdplaatsen bedraagt 18½ paal. De overgang der rivier heeft plaats op 3 palen afstands van den noordelijken en 10¾ van den zuidelijken der genoemde wegen, en geschiedt met een vlot, op het punt waar aan den linkeroever Doekoen en aan den rechter Karang Winangoen ligt. Doekoen is, evenals het aanpalende Gedang, een bijzonder groote desa, door vele Chineezen bewoond, en met een aantal huizen die door pannen daken gedekt zijn [2]). Karang Winangoen was 60 jaren geleden grootendeels door afstammelingen van Europeanen bewoond en vertoonde een van den Javaanschen trant merkelijk afwijkenden huizenbouw [3]); waarschijnlijk zullen de sporen daarvan nog wel niet geheel verdwenen zijn. Tusschen Karang Winangoen en Lamongan liggen

---

[1]) Bengawan als appellativuum beteekent bepaaldelijk een groote rivier, een stroom. Ik wil echter hiermede niet betwisten dat de Solo-rivier nabij hare monding ook wel Bengawan gedé wordt genoemd (Van Waey, t. a. p. bl. 407), maar dan is dit op zich zelf overtollige gedé zeker uit de tegenstelling met de Bengawan djero te verklaren.

[2]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 201.

[3]) Van Waey, t. a. p. 410.

aan of nabij den weg de reeds vermelde dorpen Bilawi (Blawi, Blaweh) en Pedangdangan.

Beneden het punt waar de Ngawen zich afzondert, maar boven dat waar de groote weg van Sidajoe naar Gresik de rivier snijdt, ligt nog een andere groote desa, Mådjåpoerå geheeten. Zij strekt zich aan een noordwaartsche bocht wel een half uur gaans langs de rivier uit, en de inlandsche woningen zijn er met eenige Chineesche vermengd. Mådjåpoerå behoort met Ngadibåjå en Gedang tot de belangrijkste handelsplaatsen aan de Solo-rivier. De talrijke zeilprauwen die aan de bevolking dezer dorpen behooren, onderhouden op haar een levendig verkeer [1]).

Wij keeren na deze uitweiding, die ons tevens met het binnenlandsch gedeelte van het regentschap Sidajoe heeft bekend gemaakt, naar Ngawen terug, om de reis naar Gresik te vervolgen. Onze weg voert nu ruim vier palen ver over dat deel der delta dat zich tusschen de Kali Ngawen en de hoofdrivier uitstrekt en waarop ook Mådjåpoerå gelegen is, en biedt ons het gezicht op eene afwisseling van desa's, waaronder het voor omstreeks 30 jaren aangelegde Kemangi, van rijstvelden, moerassen en vischvijvers. Een halven paal voordat men aan de Solo-rivier komt, ontmoet men het reeds vermelde Boenga, dat thans nog slechts eenig belang heeft als districtshoofdplaats van Bengawan djero, maar tot 1826 mocht bogen op het bezit eener rijks-scheepstimmerwerf, en tot 1867 hoofdstapelplaats was van het ten behoeve der Regeering gekapte hout [2]). Na de rivier, die ook op dit punt, uit hoofde der aanzienlijke breedte en lage, moerassige oevers, niet overbrugd is, met een pont te zijn overgezet, komen wij aan het poststation Sembajat, waarnaar het benedeneinde van den stroom soms Kali Sembajat genoemd wordt. Bij deze plaats ontlast zich weder een deel van haar water door de Kali Poetjoek, wier naam vervolgens in dien van Kali Miring overgaat, of juister, die zich later in het kustriviertje Kali

[1]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 201; Hasselman, T. v. N. I. 1866, II. 222.

[2]) Aardr. en Stat. Wdbk. art. *Boenga*; Cordes, de Djatibosschen op Java, blz. 218, 225 v., 253; Staatsbl. 1867, n° 54.

Miring uitstort. Dit riviertje moet als de zuidgrens der delta van de Solo-rivier beschouwd worden; wij zagen reeds dat het even voor zijne uitwatering in zee nog de Kali Bilawi opneemt, hier Kali Manjar geheeten.

Het is hier de plaats om nog eenige oogenblikken te verwijlen bij de gesteldheid van den mond der Solo-rivier, eene zaak van overwegend belang voor de voortdurende bevaarbaarheid der straat van Madoera, meer bepaald van den westelijken toegang tot de reede van Soerabaja of het zoogenoemde Westgat. Het is namelijk in de laatste jaren meer en meer gebleken, dat de reeds in het eerste Deel [1]) vermelde werken tot verlegging van den mond, waarvan de resultaten aanvankelijk zeer geprezen werden, volstrekt ontoereikend zijn om het verder bederf van bedoeld vaarwater te voorkomen. Dit heeft tot nieuwe overwegingen en nieuwe plannen geleid, doch tot nog toe is de Regeering voor de groote kosten teruggedeinsd. Thans echter zijn op de koloniale begrooting voor 1882 de noodige gelden voor de uitvoering van het doelmatigst geachte plan uitgetrokken. Om van den toestand en het ontwerp tot verbetering een denkbeeld te geven, kan ik niet beter doen dan hier een uittreksel uit de Memorie van Toelichting in te lasschen.

„In de koloniale verslagen der laatste jaren is mededeeling gedaan van de onderzoekingen welke de Indische Regeering heeft doen instellen naar de middelen om verbetering te brengen in den ongunstigen toestand van het vaarwater in den noordelijken ingang van Straat Madoera (het zoogenaamde Westgat van Soerabaja). Terwijl dat vaarwater vroeger langs Oedjong Pangka en den wal van Sidajoe liep, is het in den loop dezer eeuw meer en meer oostwaarts, naar de zijde van den Madoerawal, opgedrongen. Nadat in 1843, naar aanleiding van een waargenomen verondieping, het vroegere vaarwater door den luitenant ter Zee M. H. Jansen was opgenomen, werden tot behoud daarvan verschillende middelen in overweging genomen. Naar aanleiding daarvan werd in 1853 de uitwatering der Solo-rivier in noordelijke richting verlegd, nadat in 1847 het tegenwoordige, toen nieuwe vaarwater, en nu reeds weder onder den naam van „het oude vaarwater" bekend, in gebruik was genomen. Het gevolg daarvan was,

---

[1]) Bl. 35.

zooals verwacht werd, dat het vroegere vaarwater meer en meer met banken opgevuld werd. Het duurde echter niet lang of ook in het toen nieuwe vaarwater vertoonden zich verondiepingen. De bankvorming nam hand over hand toe, en thans is de toestand volgens de laatste waarnemingen van dien aard, dat, indien niet spoedig maatregelen tot voorziening worden genomen, de geheele vernietiging van het vaarwater binnen weinige jaren te wachten staat. Alsdan zal nog eene geul te bevaren zijn, die in 1872 in de nabijheid der klippen van Madoera werd ontdekt. Dit vaarwater, het „nieuwe vaarwater" geheeten, is echter zeer smal en zal, bij het oostwaarts opdringen der banken, mettertijd ook verloren gaan.

„De oorzaak van dezen voortdurenden achteruitgang is gelegen in de ontzaglijke massa's slibstoffen welke de Solo-rivier afvoert. Bij de in 1877 en 1878 gedane waarnemingen bevond men, dat die rivier in de 24 uren van 37,000 tot 60,000 kubieke meters slib in zee brengt, welke voor verreweg het grootste gedeelte in de Straat bezinken Dientengevolge heeft eene steeds doorgaande bankvorming aan beide zijden der riviermonding en daarvoor plaats, welke het vaarwater hoe langer hoe meer vernauwt en het ten laatste geheel dreigt te vernietigen.

„Sedert het tegenwoordige vaarwater in gebruik is genomen, hebben herhaaldelijk opnemingen daarvan plaats gehad en zijn middelen beraamd om verbeteringen in den toestand te brengen. In 1876 begreep de Indische Regeering echter, dat voor het nemen eener op goede gronden steunende beslissing meer nauwkeurige gegevens omtrent de stroomen, diepten en getijen in Straat Madoera noodig waren, dan waarover men tot dusverre te beschikken had, en bij een besluit van 14 Febr. van dat jaar bepaalde zij, dat die gegevens zouden worden verzameld, en dat voorts van wege het departement der burgerlijke openbare werken een onderzoek zou worden ingesteld naar de mogelijkheid om de Solo-rivier ergens in de nabijheid der grens tusschen de residentiën Rembang en Soerabaja in de Java-zee te doen uitmonden [1].

Bij een besluit van 16 Aug. 1878 werden de ingenieur der 1e klasse J. J.

[1]) Er heeft eenmaal plan bestaan op eene doorgraving loopende van Waringin anom aan de Solo-rivier naar Sidajoe lawas aan de noordkust. Het gevonden tracé door de kalkheuvels heen leverde geen bezwaren op. De grootste ingraving was ± 40 meters en rotsen waren niet op te ruimen. Op verschillende plaatsen werd geboord en de ondergrond bleek te bestaan uit klei, leem en veel ijzer houdende aarde. De geraamde kosten waren echter ± 14 millioen. Overigens hing de zaak samen met plannen voor de irrigatie der afdeelingen Lamongan, Grissee en Sidajoe in Soerabaja, en Bodjo Negoro en Toeban in Rembang, die voor de welvaart dier streken van overwegend belang zou zijn. Ik dank de kennis dezer bijzonderheden aan de mededeelingen van den heer ingenieur J. L. Pierson.

Dijkstra.. en de luitenant ter Zee H. Nijgh .. tot een commissie vereenigd, om gezamenlijk te verrichten wat tot voorlichting der Regeering nog te doen viel... Op grond van de door haar verrichte waarnemingen betreffende de stroomen kwam zij tot de conclusie, dat het volstrekt niet noodig was den mond der Solo-rivier zoo ver bewesten Straat Madoera te verleggen, als in de bedoeling van het besluit van 14 Febr. 1876 had gelegen, maar dat het voldoende zou zijn wanneer men de rivier liet uitmonden bij Oedjong Pangka.. Zou de verlegging naar Oedjong Pangka veel minder kosten dan de (op 11 à 12 millioen geraamde) verlegging naar de grens van Rembang, zij verdiende vooral de voorkeur, omdat zij in 3½ jaar kan worden tot stand gebracht, terwijl de verlegging naar de grens van Rembang 8 à 9 jaren vorderen zou. De Commissie toch achtte het niet twijfelachtig, dat een zóó tijdroovend werk geen nut meer zou kunnen aanbrengen, dewijl het vaarwater in het Westgat van Soerabaja vóór de voltooiing reeds reddeloos bedorven zou zijn. Het ingesteld onderzoek had geleerd, dat sedert de opneming van 1872 de bank vóór de Solo-rivier zich weder aanmerkelijk had uitgebreid, namelijk ter plaatse der uitmonding van de geul tot een afstand van 1000 meters haaks op de richting van het vaarwater, en van ruim 1000 meters in de richting van de geul, terwijl het op die hoogte nu meer dan één voet droogvallend gedeelte in 1872 eene diepte had van meer dan 21 voet onder laagwater.

„Ten einde den mond der Solo-rivier in noordelijke richting naar Oedjong Pangka te verleggen, achtte de Commissie noodig het uitgraven en uitbaggeren van eene coupure ter lengte van 3000 meters waardoor de rivier bij Tandjong Kapala in de bocht van Sidajoe zou geleid worden[1]). Vervolgens zou over eene lengte van 7000 meters eene geul door de zeebank moeten worden gebaggerd. De kosten van deze werken en van de daarmede in verband staande afdamming van den benedenloop der Solo en van de Kali Miring (een zijtak van de Solo) werden op 2 millioen geraamd.... Na de bovenbedoelde 10,000 meters blijven nog ongeveer 6000 meters over eer Oedjong Pangka bereikt is. Voor deze uitgestrektheid werden door de Commissie geene bijzondere werken noodig geacht. Om echter te kunnen zorgen, dat de Solo zich in dit laatste en diepste gedeelte der bocht van Sidajoe een weg in rechte richting naar Oedjong Pangka zou banen, en om de oevervorming aldaar te begunstigen, meende zij dat gedurende een zestal jaren (wellicht wat korter of wat langer) omstreeks 1½ ton per jaar beschikbaar gesteld zou moeten worden. De Commissie ging uit van het denkbeeld, dat de Solo-rivier, eenmaal in de bocht van Sidajoe geleid

[1]) Tandjong Kapala is een oostwaarts in Straat Madoera vooruitstekende kaap, vlak ten noorden van den mond der Kali Ngawen.

en daardoor buiten den invloed geraakt van de strooming, welke thans hare monding meer en meer oostwaarts doet ombuigen, geleidelijk in noordelijke richting hare banken zou vooruitschuiven en zich een weg naar Oedjong Pangka zou banen. Juist ten gevolge van het ontbreken van een noemenswaardigen stroom in de bocht van Sidajoe en bij Oedjong Pangka zou er volgens de Commissie geen gevaar bestaan, dat de afgevoerde slibstoffen na de hier besproken verlegging nadeelig op het vaarwater zouden werken."

Gesteund door het gunstig advies van alle ter zake gehoorde autoriteiten en de goedkeuring der Indische Regeering, heeft thans het Gouvernement het hier ontwikkelde plan bepaaldelijk tot het zijne gemaakt, en daarvoor op de begrooting voor 1882 een millioen uitgetrokken. Volgens het oordeel van in Nederland geraadpleegde deskundigen zullen echter ook nog andere kostbare werken noodig zijn, om den achteruitgang van het vaarwater tegen te houden gedurende den tijd die nog verloopen moet, alvorens tot de sluiting van den tegenwoordigen Solo-mond kan worden overgegaan. Ook rekent de Regeering reeds bij voorbaat op de latere totstandkoming van een scheepvaartkanaal, dat voor de prauwvaart op de Solo-rivier onmisbaar zal zijn, wanneer, na de afdamming der Kali Miring, de prauwen uit zee niet meer, gelijk thans, de Solo door deze rivier kunnen bereiken. Tegelijkertijd zijn in Indië ook nieuwe plannen in bewerking tot kunstmatige irrigatie van meer dan 100,000 bouws akkerland, in de vlakte van Sidajoe, Lamongan en Gresik gelegen. Het is te hopen dat niet misplaatste zuinigheid aan Java de gelden zal onthouden die het voor deze tot zijne ontwikkelling onmisbare werken behoeft.

Van Sembajat zetten wij de reis voort naar Manjar, dat 5½ paal verder aan den postweg ligt en zijn naam geeft aan de reeds vermelde Kali Manjar. Het is een groote dessa, waar vroeger, toen de aanmaak van Gouvernementszout ook in de omstreken van Gresik op groote schaal plaats had, een pakhuis tot berging van het gewonnen zout was opgericht. Sedert de zoutaanmaak tot het eiland Madoera beperkt werd, is natuurlijk deze inrichting met al de zoutpannen in deze streken vervallen. Het dorp bestond toen, evenals de tusschen Manjar en Gresik

gelegen en evenzeer voor den zoutaanmaak aangewezen desa's Tenger en Roemå, uit eene opeenhooping van armoedige bamboehutten, die onbeschaduwd te midden der zoutpannen lagen, en vertoont ongetwijfeld ook nu nog de sporen van het vroeger bedrijf der bevolking. Van Manjar verder reizende gaat men de Kali Manjar, die hier 180 à 200 voet breed is, met een houten brug over; het eerste dorp aan de overzijde is het door zijne historische herinneringen en heilige graven bekende Lèren [1]). Wij bevinden ons hier in het voormalige, naar de veelvuldige tambaks dus genoemde, district Petambakan, dat Soetji tot hoofddorp had, maar thans in zijn geheel tot het district Gresik is getrokken, 'twelk destijds alleen uit de stad Gresik met haar onmiddellijken omtrek bestond. Door de reeds genoemde dorpen Tenger en Roemå rijden wij verder naar Gresik, dat 5¼ paal van Manjar verwijderd is. De vegetatie dezer lage, moerassige streken bestaat hoofdzakelijk uit Rhizophoren en Bruguiera's, die er bij duizenden tieren. De tambaks of vischvijvers, die wij vroeger leerden kennen, zijn het voorname middel van bestaan der bevolking [2]). Eerst wanneer men de hoofdstad Gresik nadert, wordt het landschap iets levendiger [3]).

Gresik is een der merkwaardigste plaatsen van Java; maar eer wij ons met hare beschouwing bezig houden, willen wij ook den weg leeren kennen waarlangs men haar van Babat over Lamongan bereikt. Wij zullen daarbij tevens een blik werpen op het regentschap Lamongan, dat, hoewel het weinig biedt dat het oog bekoort, toch niet van merkwaardigheden ontbloot is.

De weg gaat van Babat aanvankelijk door het zuidelijk moerassig deel der Sidajoesche districten Pridjek en Kedokan, over de desa's Tesam en Poetjoek, bij welke laatste aan de linkerzijde een dwarsweg noordwaarts gaat naar Waringin Anom, en bereikt, na de rivier Lamong lor gesneden te hebben, het Lamongansche district Tengahan. Van de grens af loopt hij over de desa Kroewoet verder oostwaarts tot aan het punt waar hij, op 18¼

[1]) Zie D. II, bl. 185 v. [2]) Zie D. I, bl. 478.

[3]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 93; Buddingh, N. O. I., I. 285; van Hoëvell, Reis, I. 151 v.

palen afstands van Babat, samenkomt met den reeds vermelden zijweg naar Lamongan, welke tot die plaats slechts ¾ palen lang is, maar van daar nog 12¼ paal zuidwaarts gaat naar de districtshoofdplaats Mantoep. Den hoofdweg vervolgende ontmoet men na 1½ paal aan de linkerhand den reeds beschreven weg naar Sidajoe en nog 11½ paal verder, na de grens van Lamongan met het regentschap en district Gresik overschreden te hebben, aan de rechterhand den dwarsweg naar Tjarmé, hoofddorp van het Gresiksche district Goenoeng Kendeng. Vijf en driekwart paal voorbij dit punt komt de hoofdweg uit op den postweg van Gresik naar Soerabaja, op welken men 1¾ paal terug moet gaan om Gresik te bereiken. De geheele afstand van Lamongan naar Gresik bedraagt op deze wijze 21¼ palen; doch men ontmoet, eer men aan den postweg komt, aan de linkerhand een dwarsweg, die meer rechtstreeks naar Gresik gaat en den geheelen afstand een paal bekort.

Ik noemde zooeven den naam Goenoeng Kendeng, die telkens op Java terugkeert en, zooals men weet, bergketen beteekent. In de residentie Soerabaja is hij gemeen aan drie naast elkander liggende districten, waarvan het westelijkste tot het regentschap Lamongan, het middelste tot het regentschap Gresik, het oostelijkste tot het regentschap Soerabaja behoort. De naam is vermoedelijk ontleend aan de meer ketenvormige gestalte van het kalkgebergte dat ze doorsnijdt, ofschoon die op de bestaande kaarten niet zeer in 't oog valt Het Lamongansche Goenoeng Kendeng grenst ten zuiden aan het district Tengahan en heeft tot hoofddorp Kembang Bahoe, dat 3½ paal west van den weg van Lamongan naar Mantoep en 8¼ paal van Lamongan gelegen is. Lingkir, het derde district van Lamongan, schuift zich ten oosten van Goenoeng Kendeng en Tengahan tusschen deze districten en Bodjo Negoro in, totdat het de grens van Sidajoe ontmoet, en heeft tot hoofdplaats Kedoeng Pring, dat 1¾ paal ten oosten van den weg ligt die van Babat zuidwaarts naar Djombang in de afdeeling Mådjåkertå gaat. Kedoeng Pring is van Babat 7½, van Lamongan 18 palen verwijderd. Vroeger omvatte Lingkir, nevens het gemelde ingeschoven stuk, de

gansche zuidelijke helft van het regentschap Lamongan, doch wij zagen reeds dat daarvan thans het oostelijk deel onder den naam van Mantoep, met gelijknamig hoofddorp, is afgescheiden.

Van geen der genoemde districtshoofdplaatsen is zoover ik weet iets bijzonders te vermelden, behalve dat Kembang Bahoe een zoutpakhuis heeft. De regentschapshoofdplaats Lamongan is zeer stil, maar heeft een bevallig aanzien, daar zij geheel in welig geboomte verscholen ligt. De bijzonder fraaie dalam van den Regent bevindt zich buiten het dorp; bezijden het huis is een groote vierkante waterkom, die geen uitloop heeft en dient om het regenwater te verzamelen, daar zich in dit regentschap de schaarschte van levend water schier overal pijnlijk doet gevoelen [1]). Zulke waterkommen zijn dan ook hier niet zeldzaam. De bevolking heeft op een aantal van de Solo-rivier verwijderde plaatsen, om in de behoefte van drinkwater te voorzien, op lage, goed beschaduwde plekken dergelijke kommen ingedijkt, die in den drogen moeson als gemeente-regenbakken dienst doen. Daar de fijne blauwe klei, waaruit een groot deel van den bodem van Lamongan bestaat, het water niet licht doorlaat, beantwoorden deze kommen in zooverre aan het doel, dat het water wordt bijeengehouden; natuurlijk laat echter de frischheid vaak veel te wenschen over, en is, als de droogte lang aanhoudt, de voorraad spoedig verdampt. Wanneer men in den bodem van Lamongan eenige voeten diep graaft, stoot men overal op zeezand en schelpen. De blauwe klei die de oppervlakte bedekt, is in den regentijd glibberig als zeep en in het droge jaargetijde in tallooze scheuren en spleten opgebarsten [2]).

In het zuiden der districten Lingkir en Mantoep worden nog uitgestrekte djatibosschen aangetroffen, welke met die der aangrenzende deelen van Mådjåkertå een samenhangend geheel vormen van ongeveer 260 kilometers. De bosschen van Lingkir hebben echter veel geleden door het ruwe kappen dat hier van 1854 tot 1864 heeft plaats gehad, toen een uitgestrektheid van 34 vierk. kilometers ter velling aan den heer van Royen was

[1]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 203.
[2]) Van Wales in T. v. N. I. 1874, II. 422.

afgestaan. Sommige perceelen bosch zijn toen geheel verdwenen en door bouwland vervangen [1]). In dit gedeelte van Lamongan ontbreekt het water niet geheel. Uit de samenvloeiing van onderscheiden beken ontstaat er de rivier Lamong Kidoel, die om hare ondiepte en sterk kronkelenden loop onbevaarbaar is, maar voor den afvoer der djati-balken goede diensten bewijst. Na Lamongan verlaten te hebben vormt zij de grensscheiding tusschen het Gresiksche en het Soerabajasche Goenoeng Kendeng en bezuiden Gresik valt zij, onder den naam van Kali Tangi, in de Straat van Madoera. In een der djati-bosschen van Lingkir, Kréka geheeten en behoorende tot de desa Melati, wordt een merkwaardig overblijfsel der oudheid aangetroffen, namelijk de muurfragmenten eener oude schans, Koeta Rosan genaamd, waarover in het historisch deel van dit werk reeds breeder gesproken is [2]).

In het district Mantoep, dat sedert 1874 van Lingkir is afgezonderd, verdient een heuvel onze aandacht die den naam van Goenoeng Titrå draagt, tot het gebied der desa Någå behoort, en deel uitmaakt van het tertiaire, uit mergel, klei en zandsteen bestaande gebergte, dat aan den linkeroever der Brantas verrijst. Ofschoon zij in formatie van het omliggend gebergte niet verschilt, onderscheidt zich deze hoogte door de ontelbare minerale bronnen die op hare kruin in een zeer beperkte ruimte uit den grond opborrelen. Er ligt namelijk op den top van den heuvel, die zich nauwelijks 150 voet boven het vlak der zee zal verheffen, een plateau, waarvan het middendeel, ongeveer 2 bouws groot, het tooneel is der opwelling van die menigte, deels warme, deels koude bronnen, die zich ten laatste in een beekje vereenigen, dat in een der omliggende valleien verdwijnt. Door het water wordt veel koolzure kalk afgezet, die in weinig tijds alle voorwerpen omkorst waarmede het in aanraking komt. Daarom wordt ook op het bronnen-terrein geen spoor van plantenleven aangetroffen, behalve eenig gras op plaatsen waar de bronnen zijn opgedroogd; maar rondom het terrein groeien schrale djati-boomen en eenig kreupelhout. Het water riekt naar zwavelwaterstofgas en is in sommige bronnen troebel wit, in andere, ten gevolge van een

[1]) Cordes, de Djatibosschen op Java, bl. 175. [2]) D. II, bl. 127.

okergeel bezinksel, licht bruin van kleur. De inlanders noemen de bruinachtig gekleurde oude en de witachtige nieuwe bronnen. De smaak is over het algemeen ziltig, maar sommige bronnen geven water van sterk zouten smaak, waarom het den inboorlingen als surrogaat van zout dient en bij de bereiding van zekere lekkernij wordt gebruikt.

Aan den voet van denzelfden heuvel worden nog twee andere bronnen aangetroffen, die eene geringe hoeveelheid aardolie opleveren, en aan de oppervlakte een lichtbruin schuim afzetten, dat de inlander als middel tegen huiduitslag gebruikt. Veel belangrijker is echter eene andere aardoliebron, die niet ver vandaar bij de desa Lantoeng[1]) op een weinig geaccidenteerd terrein, te midden van een djati-bosch, onder de wortels van een dooden boom ontspringt. Dicht langs de bron stroomt een beekje, waarvan het water door de smalle strook aarde die beide scheidt, in de bron sijpelt. De opborrelende aardolie, dus met het water vermengd, stroomt weg zonder dat de inlanders er veel nut van trekken. Echter zijn zij met het lichtgevend vermogen dezer aardolie niet onbekend, en verzamelen zij die soms in een koker van bamboe of andere stof, waarin zij een pit hangen om als lamp te dienen, of gebruiken ze tot het maken van fakkels. Ook wordt soms de huid der paarden met deze olie ingewreven[2]).

Ziedaar het weinige wat ik van Lamongan, zeker een der minst bezochte gedeelten van Java, weet mede te deelen. Daarentegen verheugen wij ons, wat Gresik betreft, in een rijkdom van berichten, waarbij het alleen soms moeilijk is de juiste grenzen te trekken tusschen hetgeen vroeger bestond en hetgeen nog heden bestaat.

---

[1]) Lantoeng beteekent aardolie, zooals reeds bl. 478, noot 2, werd opgemerkt.

[2]) Zie over deze bronnen Wiselius in N. T. v. N. I. XXXIII. 404. Van de bronnen van Tjitrå was reeds vroeger melding gemaakt in hetzelfde tijdschrift, D. XVI, bl. 355, terwijl eene analyse van het water gevonden wordt D. XXVI, bl. 363. De aardoliebronnen van Tjitrå waren ook bekend aan den ingenieur de Greve; zie T. v. Nijv. en Ldb. in N. I. XI. 341, Doch van de bron van Lantoeng vind ik elders geen melding, en daar de heer Wiselius ze in 1873 in het district Lingkir plaatst, dat toen ook nog het district Mantoep omvatte, laat hij mij in de onzekerheid of Lantoeng, dat ik op geene kaart vinden kan, thans tot Lingkir of tot Mantoep behoort.

In de oude geschiedenis van Java vervult Gresik eene voorname rol. Zij was reeds een gewichtige handelsplaats in het Mådjåpahitsche tijdvak, maar treedt vooral op den voorgrond in den tijd der invoering van den Islam op Java, als woonplaats der voornaamste zendelingen en middelpunt waarvan de prediking uitging [1]). Als een gevolg daarvan bleef zij langen tijd de zetel eener dynastie van priestervorsten, wier macht allengs door de vorsten van Mataram ondermijnd en eindelijk vernietigd werd [2]), en nog heden geven de Astana of vorstelijke begraafplaats te Gresik, en het heiligdom op den heuvel Giri in de nabijheid der stad, getuigenis van het aanzien eenmaal door die vorsten genoten. De naam Grĕsik of Garsik schijnt een vasten bodem te beteekenen, — hetzelfde dus als Tandĕs, dat in hoog-Javaansch als de naam dezer stad wordt gebruikt, — en is vermoedelijk daaruit te verklaren, dat te midden der strandmoerassen een strook harde zandgrond voor de vestiging dezer plaats was gekozen [3]). In de zestiende eeuw werd Gresik veelvuldig door de schepen der Portugeezen aangedaan [4]); de zonderlinge verbastering van den naam tot Agasim, Agasin, Agasi of Agasai, waaronder de stad bij hunne schrijvers voorkomt, staat aan de zekerheid harer herkenning niet in den weg [5]). De Nederlanders stichtten er de eerste hunner factoriën in Oost-Java [6]); zij noemden de plaats Gerrici, Gressic en het meest Grissee, wat tot heden de gewone vorm is gebleven. Ook maken onze oude schrijvers dikwijls gewag van eene soort van voorstad of handelswijk van Gresik, die zij doorgaans Joartan noemen, een naam die waarschijnlijk uit Djaratan of Padjaratan verbasterd is [7]); doch met het einde der 17de eeuw verdwijnt deze naam geheel uit de geschiedenis.

Gresik heeft eene even schoone als gunstige ligging. Het verheft zich op de noordoostpunt van den hoek die in het midden

[1]) Zie Dl II, bl. 184—190.

[2]) D. II, bl. 202, 256, 301 v., 327, 354, 366, 388.

[3]) Zie Roorda, Jav. Wdbk. bl. 330, 1e kolom, verg. met van Hoëvell, Reis. I, bl. 153.

[4]) D. II, bl. 229 v. [5]) D. II, bl. 215, noot 4. [6]) D. II, bl. 285.

[7]) D. II, bl. 278, noot. Padjaratan beteekent in het Javaansch begraafplaats.

van het Nauw der straat van Madoera vooruitspringt, aan den voet van den in de geschiedenis der stad zoo gewichtigen heuvel Giri, behoorende tot eene reeks van kalkrotsen die zich te midden der uigestrekte strandvlakte verheft. De veilige reede wemelt veelal van inlandsche, gedeeltelijk ook Europeesche en Amerikaansche schepen, waarvan vele de gelegenheid tot vertimmering zoeken op de hier aanwezige scheepstimmerwerven. Deze schijnen echter vroeger van meer belang te zijn geweest dan thans. De nog aanwezige, slechts twee in getal, zijn alleen voor het bouwen en herstellen van kleine vaartuigen ingericht. De voornaamste behoort aan een Europeaan, den heer Berest, de tweede, die vrij onbeduidend is, aan zekeren Hadji Mohammed [1]). Het strand neemt te Gresik sterk door aanslibbing toe, zoodat het havenhoofd, waaraan de schepen komen laden en lossen, van tijd tot tijd verlengd is moeten worden en thans honderden schreden in zee uitsteekt. Dit havenhoofd levert eene alleraangenaamste wandelplaats op, waar men de frissche zeelucht kan genieten en zich verlustigen in de schoone gezichten op de nauw een Duitsche mijl verwijderde kust van Madoera, en op de reede van het nabij gelegen Soerabaja, waarmede Gresik eene geregelde gemeenschap door middel eener kleine stoomboot onderhoudt. Voor eenige jaren bevond zich op het verst uitstekend gedeelte van dit havenhoofd een houten koepel, die veel door de Europeesche ingezetenen bezocht werd; of die nog bestaat, durf ik niet bepalen. Niet minder fraai is het gezicht dat men uit zee op Gresik en den heuvel Giri geniet; de hooge witte gevels der Europeesche wijk, pikant afstekende tegen de roode pannen daken, het mastbosch op de reede, en het lage, vlakke strand, geheel met vischvijvers bedekt, roepen den Nederlander het verre vaderland in de herinnering terug.

Gresik wordt dikwijls een stadje genoemd; men denkt dan echter slechts aan de Europeesche, ten hoogste ook aan de Arabische en Chineesche wijken; want als men het dertigtal inlandsche kampongs mederekent, die om de genoemde wijken verspreid liggen, dan beslaat zij eene uitgestrektheid van wel 3

[1]) Koloniaal Verslag, 1878, bl. 221.

vierkante palen en is de bevolking op meer dan 20,000 zielen te stellen. In 1845 telde men er, volgens Bleeker, 155 Europeanen of afstammelingen van Europeanen, 512 Chineezen, 1085 Arabieren, Bengaleezen en Maleiers, en 18877 Javanen. Latere opgaven omtrent de bevolking zijn mij niet bekend; maar uit de Naamlijst der Europeesche ingezetenen van 1881, die 72 namen telt [1]), zou ik opmaken, dat het totaal der Europeesche bevolking thans minstens het dubbel van 1845 moet bedragen. De meeste dezer familiën zijn hier sedert een lange reeks van jaren gevestigd.

De Europeesche wijk van Gresik vormt een langwerpig vierkant, dat men òf als een zeer breede straat, òf als een lang en smal plein kan beschouwen. Daarvan zijn drie zijden bebouwd met hooge en zeer nette steenen huizen, maar de vierde of oostzijde is open en komt onmiddellijk aan zee uit, zoodat men er de schepen op de reede ziet liggen. Dit plein is beplant met twee rijen oude, hooge en zware tamarindeboomen, die eene heerlijke schaduw verspreiden. Vroeger stond aan het zuidoosteinde het fort, waarvan, schoon het grootendeels tot kantoren en pakhuizen verbouwd is, nog enkele overblijfselen te zien zijn. Het in 1829 dicht bij het strand gestichte kerkje is een eenvoudige, maar luchtige steenen pendåpå, waarin eenmaal 's maands door een der predikanten van Soerabaja wordt dienst gedaan. De Arabische wijk ligt ten noorden, de Chineesche ten zuiden der Europeesche stad. De aloen-aloen, die niets opmerkelijks biedt dan eene meer door grootte en ouderdom dan door fraaiheid merkwaardige moskee en een eenigermate steedsch aanzien, ligt aan het zuidelijk uiteinde der plaats, en het is tusschen hare oostzijde en het strand dat zich de Chineesche kampong inschuift, die geenszins door zindelijkheid uitmunt. De inlandsche wijken vormen eene menigte, meestal zeer bekrompen straten of gangen.

Er worden te Gresik verschillende takken van industrie uitgeoefend: visscherij en vischteelt, weverij, kalkbranderij, kopergieterij en koperslagerij, de laatste vooral door de hier zoo menigvuldige Arabieren, aan wie ook de meeste handelsvaartuigen behooren, terwijl de handel in edelgesteenten, goud en zilver

[1]) Gehuwde vrouwen en kinderen zijn daarbij niet vermeld.

schier uitsluitend door hen gedreven wordt. Met andere handelstakken, zooals het debiet van lijnwaden, zijden stoffen, rotan enz., houden zich vooral de Chineezen bezig. In 1848 bestond de handelsvloot van Gresik uit 33 vaartuigen, waarvan slechts 4, te zamen 227 last metende, aan Europeanen behoorden, al de overige, metende 3742 last, aan Arabieren en Chineezen. Opgaven van latere dagteekening zijn mij niet bekend. Vele ingezetenen van Gresik zijn gegoed en de plaats is in het algemeen welvarend. Het grootste bezwaar dat zij voor de bewoners oplevert, is het gebrek aan goed drinkwater, zoodat deze onmisbare behoefte op grooten afstand, meest van Soetji, moet gehaald worden.

Na aldus een blik op den algemeenen toestand van Gresik te hebben geworpen, zullen wij de voornaamste merkwaardigheden van stad en omstreken in oogenschouw nemen. In de eerste plaats bezoeken wij de inlandsche begraafplaats of astana, die aan den grooten weg naar Soerabaja aan den uitgang der negeri is gelegen. Zij bestaat, evenals de begraafplaatsen die wij te Koedoes, Toeban en elders leerden kennen, uit verscheiden ommuurde pleinen en pleintjes, waarop de graven verspreid liggen. Het oudste gedeelte vertoont ook hier den Hindoestijl. Behalve aan eenige uit gehouwen kalksteen of baksteenen opgetrokken muurgedeelten, is deze kenbaar aan de beide hoofdpoorten, die dan ook veel van den tand des tijds geleden hebben. De hoogste, de Gapoerå wètan [1]) (oosterpoort), heeft een kroonstuk waarvan de hoogte die van het lichaam der poort evenaart; men kan ze niet aanzien zonder zich te verbazen, dat de draagbalken zulk een vracht van steenen zoo lang hebben kunnen torsen, zonder te bezwijken. Men heeft dan ook een ingang bezijden de poort gemaakt, om de gewijde plaats te betreden. Het voornaamste monument is de ons reeds bekende [2]) marmeren sarkophaag van Malik Ibrahim, den oudsten apostel des Islams op Java. Deze tombe is geheel open; sommige andere zijn overdekt met gemet-

[1]) Gapoerå wètan is, volgens v. Hoëvell, Reis. I. 153, de naam der begraafplaats zelve. Dit komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, maar ik ben geneigd te gelooven, dat het gedeelte der stad (de kampong) waarin de begraafplaats ligt, naar de hier vermelde poort Gapoerå wètan genoemd wordt.

[2]) Zie D. II, bl. 184.

selde pandåpå's, die met fijn en kunstig snijwerk voorzien zijn. Voor den ingang van één dezer pandåpå's staat een uit trachiet gehouwen waterbak, waarop men het jaartal 1346, natuurlijk der Javaansche jaartelling, heeft ontcijferd. Men verhaalt dat deze van Mådjåpahit hierheen is gebracht; thans biedt hij den bezoekers der heilige plaats de gelegenheid om zich te reinigen. Nog andere watervaten en urnen uit den Hindoe-tijd, met jaartallen en opschriften, staan hier en daar verspreid. Ook op verscheidene minder beteekenende graven en poorten vindt men inscripties, deels in het Arabisch, deels in het Javaansch. Merkwaardig is het Javaansch opschrift op het graf van zekeren Toemenggoeng Poespå Negårå van Tandes, omdat daarin melding wordt gemaakt van den twist van Soesoehoenan Amangkoe Rat met zijne broeders Pangéran Poerbåjå en Pangéran Blitar, en van de krijgsverrichtingen van Generaal Bergman, die in 1723 met de onderwerping der opstandelingen eindigden [1]). Op deze beroemde begraafplaats worden ook thans nog voorname personen en geestelijken begraven; het is eene eer die op grooten prijs wordt gesteld.

In een ander gedeelte van Gresik, de kampong Keboengsoeng, wordt het hoog geëerde graf gevonden van de Njai-gedé Panaté, de pleegmoeder van Radèn Pakoe, meer bekend onder den naam van Soenan Giri [2]). De begraafplaats waarop zij rust, ligt aan een nauw straatje of gangetje, en bestaat uit drie pleintjes vol graven, waartoe eene zwaar beschadigde poort, alweder in Hindoe-stijl, toegang verleent. Het graf der Njai wordt door een afdak beschermd, maar levert niets bijzonders op.

Van meer belang is het graf van Raden Pakoe zelven, dat wij thans gaan bezoeken. De begraafplaats ligt twee à drie palen van Gresik, op den top van den heuvel Giri, die zich ter hoogte van 400 voet achter de stad verheft. Langs de hellingen liggen de talrijke woningen van de desa Giri, eene der volkrijkste van deze streken. De begraafplaats heeft twee poorten, die thans van boven open zijn, maar waarschijnlijk ook een kroonstuk hebben gedragen; zij behooren althans tot hetzelfde overgangstijdperk

[1]) Zie Dl. II, bl. 444—447. Men vindt op den steen ook het jaartal 1645 der Jav. aera.

[2]) D. II, bl. 189.

van Hindoeïsme op Islamisme, waarvan ons te Koedoes, Toeban, Gresik, reeds voovele monumenten zijn voorgekomen. Het houten grafhuis van Raden Pakoe, die, zooals wij reeds weten, gewoonlijk Soenan Giri genoemd wordt, is van later tijd; het is met verguld snijwerk op rooden grond rijk versierd. Rechts en links van den nauwen ingang tot de tombe is een naga of groote slang gebeiteld, — een nieuw voorbeeld van de zonderlinge vermenging van Hindoesche met Mohammedaansche voorstellingen, die men zoo vaak op Java aantreft. Over de kris die bij dit graf in een ijzeren kist bewaard wordt, heb ik reeds vroeger gesproken [1]). Niet ver van het grafhuis verrijst eene oude moskee, en rondom het graf van Radèn Pakoe liggen nog een aantal andere. Wij voelen ons echter het meest aangetrokken door het bekoorlijke gezicht op Gresik en de Straat, dat men van deze, den ganschen omtrek beheerschende hoogte geniet.

Van geheel anderen aard is de merkwaardigheid die thans onze aandacht vordert. De heuvelenreeks waartoe de Giri behoort, schakelt zich voort in noordwestelijke richting. Op vijf palen afstands van Gresik, en een weinig bewesten den weg van Gresik naar Manjar, ligt aan den voet dezer heuvelen Soetji, een groot dorp, voormaals het hoofddorp van het district Petambakan; het is vandaar dat de Europeesche bewoners van Gresik gewoonlijk hun drinkwater erlangen. Soetji dankt zijn bekendheid voornamelijk aan de salpetermakerij die hier vele jaren bestaan heeft, en waarvoor de menigvuldige grotten, die in de nabijgelegen kalkheuvelen gevonden worden, een overvloed van materiaal leverden. Het in 1791 te Sidågårå, in hetzelfde district, opgericht salpeter-établissement werd in 1796 door den Gezaghebber van den Oosthoek, Dirk van Hogendorp, naar Soetji verplaatst. Van 1811 tot 1816 stonden de werkzaamheden stil, omdat het toenmalige Engelsche bestuur zich het salpeter met minder kosten uit Bengalen kon verschaffen; doch bij het herstel van het Nederlandsch gezag werden zij dadelijk hervat, om in 1818 op nieuw gestaakt te worden. De aanleiding daartoe meen ik te moeten zoeken in het minder gunstig rapport door

[1]) D. II, bl. 190.

den Hoogleeraar Reinwardt over de bestaande inrichting uitgebracht; wel werd door hem tevens de weg tot verbetering aangewezen [1]), maar men mag aannemen, dat daaraan meer kosten en bezwaren verbonden waren, dan zij der Regeering waard scheen. Het duurde toen tot 1837 eer de werkzaamheden hervat werden; maar reeds in 1839 maakte de Regeering er nogmaals een einde aan, en in 1841 werd het geheele établissement ingetrokken, echter met last om de gebouwen en de salpeter-beddingen in stand te houden. Het schijnt dat ook nu het uit Britsch Indië aangevoerde salpeter voordeeliger uitkwam dan het eigen fabrikaat, doch dat men de gelegenheid wilde openhouden om, indien de aanvoer door de omstandigheden mocht belemmerd worden, de werkzaamheden te Soetji dadelijk te hervatten. Daartoe schijnt zich echter geene aanleiding te hebben voorgedaan.

Kunnen wij derhalve thans met de salpeterfabricatie geen kennis maken, het blijft ons vrij, zoowel de schoone panorama's te genieten die wij van den top der kalkheuvelen kunnen gadeslaan, als de holen te bezoeken waardoor ze op een aantal plaatsen doorboord zijn [2]). De grotten vormen donkere, huiveringwekkende gewelven, waarin het daglicht nimmer doordringt, en die men slechts met behulp van flambouwen kan bezoeken. Zij leveren de gewone tooneelen van zulke grotten op, en zijn bewoond door ontelbare scharen vledermuizen van verschillende soort, vooral van de ook te Batavia zoo gemeene Dysopes tenuis. De voorwaarden voor de vorming eener goede salpeteraarde zijn hier dus in ruime mate aanwezig. Het kalksteen zelf is daartoe onmisbaar, en te meer geschikt naarmate het losser van bouw is en gemakkelijker door lucht en vochtigheid kan doortrokken worden. Maar even noodzakelijk is het aanwezen van dierlijke of plantaardige zelfstandigheden, die, door verrotting ontbonden

---

[1]) Het rapport komt voor als 3e bijlage (bl. 181—198) achter het levensbericht van Reinwardt, geplaatst voor zijne „Reis naar het oostelijk gedeelte van den Ind. Archipel in 1821" (Amst. 1858).

[2]) Het aantal der grotten bedraagt volgens Buddingh 34, volgens Teenstra 24, volgens Reinwardt meer dan 20. Waarschijnlijk behoort daartoe de grot Poetjak wangi, waarvan de meststof onderzocht is door de heeren Rost van Tonningen en Fromberg. Zie N. T. v. N. I. IX. 157, 169.

zijnde, door de inwerking van lucht en vochtigheid allengs worden omgevormd tot de grondstoffen die voor de salpeterbereiding vereischt worden. De bijzonder poreuse gesteldheid van het kalksteen der grotten van Soetji, en de vleêrmuizen wier mest daar in ontzettende hoeveelheden ligt opgehoopt, leveren dus groote natuurlijke voordeelen op, waarvan voor den aanleg van kunstmatige salpeterbedden partij kan getrokken worden [1]. Zulke bedden zijn, of waren althans voor eenige jaren, in de kamers en gangen dezer holen in menigte te vinden. Eén of anderhalven voet boven den grond verheven, 8 voeten ongeveer lang en 3 à 4 voeten breed, en met vette zwarte aarde bestrooid, hebben zij geheel het voorkomen van graven, en daar zij dus aan de grotten het aanzien van katakomben geven, werken zij niet weinig mede om den somberen indruk van het geheel te vergrooten. De losse structuur van het kalksteen te Soetji maakt het ook zeer geschikt tot de vervaardiging van leksteenen. In eenige der grotten worden tevens eetbare vogelnestjes ingezameld [2].

Wij nemen thans afscheid van Gresik en vervolgen de reis naar een nog veel belangrijker plaats, naar de hoofdstad Soerabaja. De afstand bedraagt 11¼ palen. De postweg gaat eerst recht zuidwaarts; het landschap is aanvankelijk eenigszins heuvelachtig en niet onbevallig, doch spoedig ziet men zich weêr door laag en moerassig land omringd. Na omstreeks vier palen te hebben afgelegd, bereikt men de ongeveer honderd voet breede Kali Tangi, die de grensscheiding maakt tusschen de regentschappen Gresik en Soerabaja, en na deze rivier met een houten brug te zijn overgegaan, bevindt men zich in het district Soerabaja, dat, daar het de stad en haren naasten omtrek bevat, gewoonlijk Kòta wordt genoemd, in tegenstelling met het ten zuidoosten daaraan grenzend district Djabakòta, waarvan de naam „buiten de kòta“ beteekent. Nauwkeurig zijn echter die

---

[1]) Reinwardt, t. a. p., bl. 181, 182.

[2]) Over Gresik en zijne merkwaardigheden zijn vooral te raadplegen: Rengers, Dagboek, bl. 186; Jukes, Voyage of the Fly, II. 189 vv.; van Hoëvell, Reis, I. 152—158; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 94 v. 97 v.; Buddingh, N. O. I., I. 298; Brumund, Verhh. v h. Bat. Gen., XXXIII. 182; Gevers Deynoot, Herinneringen. 93; Bickmore, Travels. 56.

namen thans niet, daar Kòta ook het westelijk deel der voormalige Ommelanden, Djabakòta slechts de zuidelijke en oostelijke deelen daarvan omvat. Na den overgang der rivier komt men in de desa Kali Tangi, vervolgens te Smemi of Soememi, waarop het geheel door moerassen omringde Brandjangan volgt, en daarna Doepak, dat met Soememi in armoedigheid van uiterlijk wedijvert. De weg wordt herhaaldelijk door kleine riviertjes gesneden en levert niets belangrijks op dan de lange reeksen van vischvijvers, die ook hier worden aangetroffen. De toegang tot de volkrijkste stad van Nederlandsch Indië is van deze zijde alles behalve schoon te noemen [1]).

Het zal wellicht menigeen verwonderen Soerabaja de volkrijkste stad van Nederlandsch Indië te hooren noemen, daar men ongetwijfeld algemeen geneigd is ook in dit opzicht aan Batavia, zoo vaak „de Koningin van het Oosten" genoemd, den voorrang toe te kennen. Niettemin berust de qualificatie op officiëele gegevens, die, zoo zij al niet volkomen te vertrouwen zijn, echter den toestand bij benadering doen kennen. Zij zijn van zeer recente dagteekening, daar zij ontleend zijn aan het koloniaal verslag van 1881, en terwijl zij toonen, dat vroeger in dit werk de bevolking van Batavia en Samarang te laag is geraamd, blijkt er tevens uit, dat niettemin het bevolkingscijfer van Soerabaja dat der beide andere hoofdsteden van Java overtreft [2]). Ik laat hier een vergelijkend overzicht der bevolking van Java's drie hoofdsteden volgens de jongste opgave volgen.

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 98.

[2]) De cijfers komen voor in Bijlage A, n° I, bl. 3, van het Koloniaal Verslag over 1881. Zij hebben betrekking tot den toestand op het laatst van 1879, en zijn wat Samarang betreft, nauwkeuriger dan die over 1878 in het Verslag van 1880, omdat daar als cijfer der bevolking dat van het district in plaats van dat der stad Samarang was opgegeven. In 1880 is voor de eerste maal eenige opgave omtrent de bevolking der drie hoofdsteden verstrekt. Ik stel in die opgaven geen onbepaald vertrouwen, maar de meening door sommige Indische dagbladen, naar aanleiding van het cijfer der in 1881 aan de cholera bezwekenen, uitgesproken, dat de bevolking der stad Batavia inderdaad wel 200,000, misschien 300,000 zielen zou bedragen, komt mij zeer overdreven voor. Wat boven, bl. 27 en 498, over de bevolking van Batavia en Samarang gezegd is, moet na deze officiëele opgave vervallen.

	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vr.Oosterl.	Inlanders.	Totaal.
Batavia (stad en voorsteden)	4,888	23,539	795	114	73,575	102,901
Samarang (hoofdplaats)	2,830	9,085	653	2,196	54,374	69,141
Soerabaja (hoofdplaats)	4,293	6,577	1,176	350	107,85	120,154

Soerabaja klimt niet tot zoo hoogen ouderdom op als Toeban en Gresik. De geschiedenis heeft ons in de kampong Ampel, de verblijfplaats van Raden Rachmat, doorgaans de Soenan van Ampel geheeten, het begin der stad doen kennen, binnen wier wallen zij nog is begrepen [1]) Het graf van dien geloofsheld en de daaraan palende moskee werden als het ware de kern waarom zich een nieuwe stad vormde, die weldra in de geschiedenis van Java een belangrijke rol zou vervullen. Hare uitnemende ligging aan den mond der Kali Mas, den noordelijken grooten mondingsarm der Kali Brantas, en de veiligheid harer reede hebben grootelijks tot hare spoedige ontwikkeling bijgedragen. Hoe groot de macht was van de Adipati's of Regenten van Soerabaja is ons in het historisch deel van dit werk telkens gebleken. Valentijn verzekert ons, dat zij een prachtigen staat voerden en een fraaien dalam bewoonden, die ook een stal bevatte voor de olifanten die zij bij plechtige bezoeken gewoon waren als rijdieren te gebruiken [2]). Bij het verdrag van 1743 werd Soerabaja met alle onderhoorigheden door den Soesoehoenan aan de Compagnie afgestaan, die er den zetel vestigde van den Gezaghebber van Java's Oosthoek, terwijl de koopman Keyzer de eerste was die als zoodanig optrad. Maar veel vroeger reeds, in 1679, wordt melding gemaakt [3]) van eene versterking of pagar door de Compagnie hier gebouwd, waarvoor de bezetting in 1705 op 100 man bepaald werd [4]). Dit behoeft ons trouwens niet te bevreemden, wanneer wij ons herinneren, dat de Compagnie in 1677 Soerabaja tweemaal op den rebel Troenå Djåjå voor den Soesoehoenan veroverde [5]). Zulke dien-

[1]) Zie D. I, bl. 188. [2]) Valentijn, IV. 1. 47.
[3]) Hageman, in Bijdr. t. d. T. L. en Vk. van N. I. IX. 273.
[4]) Valentijn, IV. 1. 48 en 113. [5]) D. II, bl. 363, 376.

sten liet zij zich gewoonlijk door handelsvoordeelen en het recht om die te beschermen, vergelden. Het schijnt dat die eerste vesting eenvoudig „de Pagar" genoemd werd. Later verrees op hare plaats het fort Belvedere, dat onder het bestuur van Daendels geslecht werd [1]). Daarentegen werd toen een steenen fort aan het rechter-havenhoofd aangelegd. Dit werk stond in verband met belangrijke havenwerken, die terzelfder tijd werden uitgevoerd. Omtrent den vroegeren toestand der haven vindt men al zeer weinig aangeteekend. In een Engelsch reisverhaal van 1789 leest men, dat de stad aan den rivieroever op 1½ Eng. mijl afstands van het strand gelegen was, zoodat men van de reede alleen den vlaggestok zien kon; dat de rivier tot aan de stad voor schepen van honderd tonnen last bevaarbaar was, en dat aan de ééne zijde de oever voor het opsleepen van vaartuigen was ingericht. Vooral de Chineezen dreven er destijds een belangrijken handel [2]). Ofschoon in dit bericht geen melding is van havenhoofden, waren zij ongetwijfeld aanwezig, daar Daendels, om de verondieping der rivier tegen te gaan, de hoofden 450 roeden deed vooruitbrengen, waarbij de rivier op eene diepte van 16 voet werd gebracht [3]).

Daendels was ook de stichter van den Constructiewinkel voor het militair materieel, en zorgde door den opbouw van het thans gesloopte fort Lodewijk [4]) en door onvoltooid gebleven steenstortingen die, ten oosten der reede, Java met Madoera moesten verbinden en slechts de volstrekt noodige ruimte voor de scheepvaart vrijlaten, dat aanslagen als waaraan Gresik en Soerabaja in 1807 van den kant van den Engelschen admiraal Pellew hadden bloot gestaan, in het vervolg niet meer te duchten waren [5]).

De meest ingrijpende verandering die Soerabaja ooit ondergaan

---

[1]) Hageman, t. a. p. 274, en T. v. N. I. 1860, I. 275.

[2]) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan een uittreksel uit het Journaal van Kapt. Bligh, voorkomende in een noot des Eng. vertalers van de reizen van Stavorinus, II. 127.

[3]) Daendels, Staat, bl. 92.

[4]) Zie daarover D. I, bl. 81 en 34, en D. II, bl. 550.

[5]) Zie D. II, bl. 54.

heeft, vloeide voort uit de plannen ter versterking van Java, ontworpen door den Gouverneur-Generaal van den Bosch. Ik ontleen aan een militair schrijver de volgende korte uiteenzetting van het gewicht eener voldoende bevestiging dezer stad voor het defensie-stelsel van Ned Indië.

„Soerabaja is de eenige versterkte plaats van ons Indisch rijk, die den naam van „vesting" met alle recht kan dragen; zelfs Willem I zou men in Europa niet anders noemen dan een „groot fort", terwijl aan Soerabaja, door een zeer beduidend aantal bolwerken omgeven, met hare sterke en prachtige citadel, zelfs in Europa de naam „groote vesting" niet zou onthouden worden. De reden voor de stichting dezer vesting springt gereedelijk in het oog, als men bedenkt dat Soerabaja onze groote militaire stichtingen bevat, zonder welke geen oorlog te voeren is, terwijl de eenige haven aldaar wordt aangetroffen, waar onze zeemacht in zekerheid kan worden gebracht. Men was uit dien hoofde aan de plaats gebonden; werd ze niet versterkt, ongetwijfeld zou de vijand ze onmiddellijk na het uitbreken van een oorlog bezetten, en om dit te beletten zouden wij er onze hoofdmacht moeten opstellen, afziende van de binnenlandsche defensie die de oorlogskansen in ons voordeel moet dan overslaan; ja, wij zouden van de algemeene defensie van het eiland Java, als onmogelijk, geheel moeten afzien, omdat Soerabaja aan een zijner uiteinden gelegen is. Wij zouden dan voor Soerabaja moeten doen, wat voor Batavia met zooveel aandrang bestreden is; want het verlies der plaats zou ook de val onzer heerschappij zijn geweest.

„Er bleef dus geene keus over. Soerabaja moest noodwendig in duchtigen staat van tegenweer gesteld worden, geschikt om door een garnizoen binnen het bereik onzer krachten te worden verdedigd, totdat ons leger uit de binnenlanden tot ontzet kan opdagen en het beleg doen opbreken. De gelegenheid was gunstig, wijl het terrein benoorden en bewesten uit ten eenenmale onbegaanbaar moeras bestaat, en dat beoosten zoo laag gelegen is, dat men bij de minste ingraving op water stuit. In zulk terrein nu kunnen geene loopgraven geopend worden, zoodat de ommanteling der vesting zich aan drie kanten tot zeer eenvoudige fortificatiewerken kon bepalen. Alleen aan den zuidkant is het terrein hoog genoeg om een geregeld beleg mogelijk te maken. Daar bevindt zich dienvolgens het natuurlijk front van aanval, en daar moet derhalve de kunst het evenwicht met de andere fronten herstellen."

De schrijver toont hierna aan dat dit laatste nog niet in voldoende mate heeft plaats gehad en de versterking van het zuid-

front, hoewel niet verwaarloosd, in geene behoorlijke evenredigheid staat tot den rijkdom van verdedigingswerken, waarmede de citadel en de overige forten zijn toegerust. Daarna gaat hij op volgende wijze voort.

„De vesting is over geheel den omtrek door een stelsel van inundatie-kommen ingesloten, die, onafhankelijk van de rivier, uit zee worden gevoed. Dat was daarom noodzakelijk dewijl, bijaldien de vijand er tijdig op bedacht is, de mogelijkheid bestaat om de rivier af te leiden, waardoor de vesting van een goed verdedigingsmiddel zou beroofd worden.... Overigens mogen wij niet verzuimen om ook van het rivierwater, als een sterken bondgenoot tot vermeerdering van het defensief vermogen der vesting, partij te trekken. Bijna de geheele omtrek kan op eenvoudige wijze van uit de bovenrivier onder water gezet worden en, met behulp van afdamming door penanten-stelsels binnen de vestingwerken, in de Kali Mas en Pegirian, onder water worden gehouden, zoolang de bovenrivier nog niet door den vijand zal afgeleid zijn. Dit werk zal hem groot oponthoud veroorzaken; want zoo lang het water niet verdwenen is, kan hij zijne loopgraven niet openen, en intusschen komt ons leger uit de binnenlanden tot ontzet aanrukken" [1].

Deze uittreksels zullen den lezer in staat stellen eenigszins te oordeelen over de motieven die in 1835 en volgende jaren eene omverwerping en omkeering van een groot deel van Soerabaja hebben te weeg gebracht, tot ontzettend ongerief en schade van de bevolking, tot tijdelijke verstoring van den bloei en vooruitgang der stad, en ten koste van het zweet en bloed van ontelbare Javanen, die hunne akkers en veldarbeid, hunne vrouwen en kinderen moesten verlaten, en vaak een afstand van 30 en meer palen moesten afleggen, om hier tegen het karig loon van 15 duiten daags aan de vestingwerken te arbeiden. Een schrijver die Soerabaja vóór 1835 nauwkeurig heeft gekend, en de veranderingen die het sedert onderging, met eigen oog heeft gadegeslagen, beschrijft de omkeering in woorden die van verontwaardiging tintelen [2]. Ik zal trachten de hoofdtrekken van zijn omstandig relaas in weinige woorden weer te geven.

---

[1]) De Vaynes van Brakell, de Verdediging van Ned. Ind., bl. 374—376.
[2]) Hageman in T. v. N. I. 1860, I, bl. 267.

Toen het plan om het centrale gedeelte van Soerabaja tot een vesting van den eersten rang om te scheppen [1]), in het brein des ontwerpers gevormd werd, bestond de stad met voorsteden en ommelanden uit eene aaneengeschakelde massa van volkrijke, vreedzame, rijkbelommerde kampongs, gehuchten, desa's, doorsneden met vele fraaie wandelwegen en natuurlijke kanalen, bewoond door eene nijvere, rustige, welvarende bevolking, uit Javanen en Madoereezen, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen en Europeanen met hunne afstammelingen samengesteld. Het geheel telde 268 wijken, waarvan 192 tot Stad en voorsteden, en 76 tot de Ommelanden ten westen en zuiden behoorden. De stad lag aan de hoofdrivier, de Kali Mas, en hare beide takken, de Kali Sapi of Kali Pegirian en de Kali Anak of Kali Krambangen, waarvan de beide eerste beneden de scheiding nog door twee kanaaltjes verbonden waren. De hoofdrivier vormde de Groote-, de Pegirian de Oosterhaven, en de Kali Anak, die zich ten westen der stad langs aangename wandelwegen in snelle vaart naar zee spoedde, vormde, een weinig beneden Doepa, den ingang voor den aanvoer van balken. Een zijarm die vroeger de Kali Anak met de hoofdrivier verbond, was wel is waar reeds toen gedempt en in een breede straat herschapen, maar zond toch nog twee door sluizen geregelde kanaaltjes af, die eenige der westelijke kampongs van de stad besproeiden. In die stad lagen in Ampel en onderscheiden andere kampongs hoogvereerde heilige graven. De groote tornooiplaats, waarvan reeds Valentijn gewag maakt, had nog hare oude waardigheid behouden; aan hare noordzijde stond nog de dalem der voormalige „prinsen" van Soerabaja, aan de oostzijde de gevangenis, aan de westzijde de groote moskee, aan de zuidzijde lagen de pasar en de executieplaats. De noordoostelijke voorstad Pegirian vormde eene welvarende, volkrijke wijk, door handelaars en zeelieden bewoond, en had een druk bezochte markt. De zuider-voorsteden langs de groote rivier waren levendig, sterk bevolkt en bloeiend. De kampongs der Javanen waren dicht begroeid met bamboestruiken en tuinen.

[1]) Er zijn in Ned. Indië slechts twee vestingen van den eersten rang. De andere is Willem I (boven, blz. 526). Zie de classificatie in Stbl. 1863, n° 61.

Overal was frisch water en lommer tot waar men aan de noordoost-, noordwest- en westzijden het gebied betrad der uitgestrekte strandmoerassen, die deels in vischvijvers herschapen waren, deels, met kreupelhout en nipahpalmen begroeid, aan de bevolking nuttig materiaal leverden. Zoodanig was het aanzien der oude stad; zien wij thans hoe zij tot de tegenwoordige herschapen werd.

Millioenen zijn besteed aan het opwerpen van aarden wallen, het graven van grachten en het bouwen van metselwerken. Een groot aantal kampongs werden onteigend, vernield, verbrand; van de 192 kampong's en wijken van Stad en voorsteden bleven slechts 138 in wezen, en daarvan behooren thans slechts 46 tot de eigenlijke stad. De wijken der Europeanen, Chineezen, Arabieren, Klingaleezen zijn in de vestingstad begrepen, maar de inlandsche bevolking is grootendeels daarbuiten gebannen en heeft slechts weinige kampongs binnen de wallen behouden. De rivieren, verdeeld en afgeleid in grachten, met sluizen en duikers, verspreiden niet langer frischheid en leven door de wijken; de Kali Anak of Krambangan is geheel in een ingemetselde gracht herschapen en gaat met een duiker onder den hoogen wal door. Aan de westzijde zijn de wallen gevormd uit de modder der moerassen, aan de zuidzijde uit den grond waarop dicht bevolkte kampongs verrezen waren. En de handen die aan de aard- en steenhoopen het aanzijn gaven, zijn de handen der Javaansche landbouwers, die tot uit Rembang, Kediri en zelfs Banjoewangi moesten opkomen, om deel te nemen aan het werk dat aan de vreemde beheerschers van Java het duurzaam bezit van het eiland moest verzekeren.

Wat Daendels voor de bevestiging van Soerabaja gedaan heeft, is alles te niet gegaan zonder ooit eenig nut aan de defensie bewezen te hebben. Het fort Lodewijk, later in Oranje en Erfprins herdoopt, heeft nimmer een schot gelost, en ging op de vreedzaamste wijze eerst in Fransche, toen in Engelsche handen over. In 1857 werd het voor afbraak verkocht; de plaats werd aan de zee wedergegeven en de kooper ging bankroet. Het zeefort in den Trechter ten oosten der stad, bij Koeanjer, dat in een diepte van 16 voet waters moest gefondeerd worden, heeft

zich nooit boven de baren verheven en komt op de zeekaarten als klip voor, onder den naam van het „Gezonken fort." Het fortje Kali Mas, op een eilandje aan den ooster-rivieruithoek, heeft alleen dienst gedaan om drie man en een sergeant, Javanen, te huisvesten en buskruid voor schepen van particulieren te bergen, totdat in 1837 de bliksem in het kruidhuisje sloeg; in 1852 was er van den wal niets meer over. Thans is het terrein waarop het stond, geheel door het uitgestrekte Marine-établissement bedekt. Tot zoover de mededeelingen van den heer Hageman!

Zal ook de nieuwe werken een dergelijk lot treffen? Sedert veranderde inzichten de willekeurige beschikking over de werkkrachten der bevolking niet meer veroorloofden, en daardoor de kosten aan de vestingwerken te besteden aanzienlijk vermeerderden, schijnt men zich in Indië ernstiger te hebben afgevraagd, of men zich met betrekking tot het defensiewezen wel op den rechten weg bevond, en of de vestingwerken de ontzettende offers waard waren die er voor gevorderd werden. Die twijfel heeft ook Soerabaja getroffen. Sedert 1860 is aan hetgeen nog te doen was overgebleven, tragelijk voortgewerkt, zoo het niet geheel is gestaakt; men las in de regeeringsverslagen telkens van overwegingen, in hoeverre en op wat wijze de werken te Soerabaja moesten voltooid worden, maar niets van flinke besluiten of krachtige maatregelen ter uitvoering. De verwaarloozing leidde tot verval, het verval tot slooping; waar ruimte voor nieuwe stichtingen noodig was, werd een deel der wallen geslecht, en de vreemdeling die Soerabaja bezoekt, verbaast zich bij den zonderlingen aanblik der ledige ruimten die de stad van hare omstreken scheiden. Ook de nieuwe vesting is dus vervallen en half ontmanteld, voordat zij aan een enkel vijandelijk schot werd blootgesteld.

Met meer welgevallen dan bij werken die, ook al hadden zij aan het doel beantwoord, alleen nut konden bewijzen wanneer Java door den oorlogsfakkel bedreigd werd, en waarvan men dus vurig moest wenschen, dat zij het bewijs hunner waarde of onwaarde nooit zouden leveren, verwijlen wij bij de werken des vredes, bestemd om de welvaart der stad te

bevorderen en het levensgenot harer ingezetenen te verhoogen. Ik heb hier bepaaldelijk het oog op den spoorweg die sedert korten tijd Soerabaja met Pasoeroean en, door dwarslijnen die bij Sidåardjå en Bangil aanvangen, ook met Kertåsånå en Malang verbindt [1]). Van de hoofdlijn gaat de eerste sectie, die te Gempol aan de Kali Pòrong eindigt en 35½ kilometer lang is, geheel door de residentie Soerabaja; het tweede gedeelte zullen wij bij ons bezoek aan Pasoeroean leeren kennen. De lijn Sidåardjå-Kertåsånå ligt ook nagenoeg geheel in de residentie Soerabaja en is gesplitst in de secties Sidåardjå-Mådjåkertå en Mådjåkertå-Kertåsånå, waarvan de eerste eene lengte heeft van ruim 31, de tweede van ruim 38 kilometers; deze spoorwegen zijn van staatswege aangelegd en worden van staatswege geëxploiteerd.

Wat voor het behoud van den westelijken toegang tot de reede van Soerabaja thans door de Regeering is ontworpen, werd boven uiteengezet; maar ook de behoeften van den toegang door den Trechter, of het zoogenaamde Oostgat, zijn aan hare aandacht niet ontgaan. En geen wonder, wanneer wij bedenken hoe overgroot het belang is dat Soerabaja bij het behoud van dit vaarwater heeft. Zelfs de schepen die uit het noorden derwaarts komen, kiezen, als zij diep geladen zijn, thans den weg om Madoera heen door straat Sapoedi, om Soerabaja van de oostzijde te bereiken. Het onderzoek der heeren Dijkstra en Nijgh heeft zich ook tot het Oostgat uitgestrekt, en hunne opneming heeft getoond, dat ook daar, sedert 1847, een verontrustende achteruitgang in het vaarwater heeft plaats gegrepen, en dat het onvermijdelijk zal zijn maatregelen te treffen om te beletten, dat de doorgaans zoovele vaste stoffen medevoerende bandjirs zich bij voortduring door de Kali Mas en het kanaal van Wånåkråmå in dat vaarwater ontlasten. De plannen daaromtrent zijn echter nog niet tot rijpheid gekomen, en nadere voorstellen worden uit Indië gewacht [2]).

---

[1]) Van den weg van Sidåardjå naar Madioen zijn de secties Sidåardjå-Mådjåkertå en Mådjåkertå-Kertåsanå, na het afdrukken van hetgeen boven, bl. 754, over dien spoorweg werd medegedeeld, gereed en in exploitatie gekomen. De beide nog overige secties, Kertåsånå-Wilangan en Wilangan-Madioen, zullen vermoedelijk in 1882 gereed komen.

[2]) Memorie van toelichting op de begrooting voor N. I. voor 1882, blz. 22.

Ik zal thans beproeven eenig denkbeeld te geven van het tegenwoordige Soerabaja en de merkwaardigheden die het oplevert, ofschoon die taak, bij het gemis van nauwkeurige berichten van recente dagteekening en van een vertrouwbaren platten grond[1]), aan velerlei misvattingen onderhevig is, waarom ik van den lezer meer dan gewone toegevendheid voor de volgende bladzijden moet inroepen.

Wanneer men Soerabaja van de zeezijde nadert, wordt men getroffen door een gewoel en drukte op de reede en in de haven zooals geene andere plaats op Java te aanschouwen geeft. Talrijke zeil- en stoomschepen, zoo koopvaarders als oorlogsbodems, liggen hier steeds ten anker, en daartusschen is een gewemel van booten en prauwen, van allerlei vorm en kaliber, een geraas en geschreeuw, in het bontste mengelmoes van allerlei talen uitgestooten, waarbij men schier gevaar loopt het hoofd te verliezen. Dat rumoer vergezelt u, wanneer gij door den kunstmatigen mond van de Kali Mas, in een tambangan, als in een oudvaderlandsche trekschuit, naar de ruim 1¼ paal verwijderde stad wordt opgesleept. Door de noodzakelijkheid om de havenhoofden, wegens de toenemende aanslibbing, telkens vooruit te brengen, heeft de Kali Mas, van de stad af tot aan hare uitwatering, de gedaante gekregen van een recht en breed kanaal, ingesloten tusschen loodrechte, gemetselde kaaimuren, met den weg naar den Boom ten westen en den weg naar het Maritieme établissement ten oosten. Aan de andere zijde van die beide wegen is de bodem geheel moerassig en grootendeels onbewoond. De Boom is eigenlijk niets dan een tolhuis, maar heeft zijn naam behouden uit den tijd, toen nog een werkelijke afsluiting van de rivier door een slagboom plaats had. Dit tolhuis ligt aan de rivier ongeveer halverwegen tusschen hare uitwatering en de stad. Over het Maritieme établissement moet ik iets meer zeggen, al is ook een gedetailleerde beschrijving van hetgeen door de Europeesche overheerschers op Java is tot stand gebracht, van het plan van dit werk uitgesloten.

---

[1]) De Platte grond van G. P. F. Cronenberg, in 1864 te Batavia uitgegeven, is verouderd en zoo zonderling ingericht, dat het gebruik misleidend en tijdroovend is.

Het Maritieme établissement is de roem van Soerabaja en de meest grootsche stichting waarop de stad kan bogen. Het paalt onmiddellijk aan het rechter- of oostelijke havenhoofd, en bestaat uit een uitgestrekt bassin, met drijvend dok en een ruim en diep toegangskanaal, evenwijdig aan de rivier, en verder uit werkplaatsen, hellingen, magazijnen en woningen voor het personeel van verschillenden rang en stand. Al deze uitgestrekte stichtingen zijn verrezen of ingegraven op een plek geheel door de kunst daarvoor geschapen, daar vroeger hier niets dan moeras, modderbank en water te zien was. Voor het bouwen van zulk een établissement zijn reeds van 1822 af verschillende plannen geopperd, doch weder ter zijde gelegd; eerst toen de plaatselijke inspectiën van den Schoutbijnacht van den Bosch en den Generaal-majoor von Gagern in 1845 tot de keuze van het thans daarvoor gebezigde terrein geleid hadden, kon het werk met kracht worden aangevangen, en werd het onder de bekwame en energieke leiding van den ingenieur Geil in weinige jaren voltooid. Merkwaardig is het vooral dat, in tegenstelling met de vestingwerken van Soerabaja, die van de overdrijving der heerediensten en de daardoor veroorzaakte ellende zulke treurige tafereelen opleverden, het Maritiem établissement in vrijen, door dagloon betaalden arbeid is tot stand gebracht, — het eerste groote werk op Java, dat, tegenover de beweerde onmogelijkheid, proefondervindelijk bewezen heeft, dat de Javaan, bij goede behandeling en betaling, ook zonder dwang tot den arbeid te bewegen is [1]). In 1864 werd een begin gemaakt met eene belangrijke uitbreiding van het établissement, ten gevolge van het besluit om de Gouvernements-fabriek voor de marine en het stoomwezen, uit de stad zelve, waar zij de plaats der in 1849 door het Gouvernement aangekochte particuliere fabriek Phoenix had ingenomen [2]), naar de oevers

---

[1]) Wie de geschiedenis en de inrichting van het Maritiem établissement nader wil leeren kennen, vindt daartoe gelegenheid in de „Mededeelingen over de maritieme werken te Soerabaja", door D. L. Wolfson, in het Tijdschr. v. Nijv. in N. I., D. II (1855), bl. 55—96.

[2]) Koloniaal Versl. 1850, bl. 57 (uitgave van Kemink en Zn.).

van het bassin te verplaatsen [1]). De zoo gewenschte vereeniging der beide établissementen heeft echter, ten gevolge van allerlei moeielijkheden en van herhaaldelijk veranderde inzichten, tot heden haar beslag niet erlangd [2]). De voornaamste gebouwen van het établissement liggen op de smalle strook lands die de Kali Mas van het bassin scheidt, en voorbij die gebouwen, op de uiterste punt van den landhoek, Oedjong geheeten, is een kustbatterij opgericht, die de reede bestrijkt en zoowel den ingang der Kali Mas als dien van het bassin beschermt, maar volgens sommigen te zwak zou zijn om de werking van haar eigen geschut te kunnen weêrstaan. De afstand van het Residentie-kantoor (het zoogenaamde Stadhuis) te Soerabaja tot aan den hoek waarop de ooster-kustbatterij is opgericht, bedraagt 2¾ palen.

Wanneer men de Kali Mas tot 1800 meters van den riviermond is opgevaren, komt men aan de citadel Prins Hendrik. Zij ontving dezen naam ter gedachtenis aan het bezoek door den beminden en nog door allen die hem gekend hebben, diep betreurden Prins in Juni 1837 aan de stad Soerabaja gebracht, op het tijdstip dat de Citadel nog in aanbouw was [3]). De Citadel ligt op den oostelijken oever der Kali Mas, aan het noordelijk uiteinde der oude stad, vormt een regelmatigen vierhoek, is door sterke buitenwerken omringd, en kan aan ruim 1500 man plaats verleenen, schoon duizend, zegt men, meer dan toereikend zijn voor een krachtdadige verdediging. Bij het opbouwen bleek dat de vaste bodem onder het kasteel te diep lag om aan het gebouw door het inheien van palen genoegzame stevigheid te geven, en het gevolg daarvan heeft zich weldra vertoond in eene belangrijke zakking, die echter, daar zij volkomen gelijkmatig was, de hechtheid van het geheel niet heeft benadeeld, niettegenstaande men het aan de hoogst gewaagde proef van een geweldig kanonvuur, tegelijk uit vele aaneenliggende kazematten geopend, heeft blootgesteld [4]). De Citadel wordt als een schoon monument van

[1]) Koloniaal Versl. 1864, bl. 44. [2]) Kol. Versl. 1881, bl. 51.

[3]) Overzicht der reis in N. I. door Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden gedurende het jaar 1837 (Bat. 1838), bl. 51.

[4]) De Vaynes van Brakell, Verded. v. N. I., bl. 370.

militaire bouwkunst geprezen; maar waar blijft hare waarde wanneer Soerabaja niet zonder schade als vesting kan worden gehandhaafd, ja zelfs ernstige twijfel gekoesterd moet worden, of Straat Madoera, tegenover de middelen waarover thans een vijand zou kunnen beschikken, ooit deugdelijk genoeg kan worden afgesloten, om die stad thans nog tot een volkomen veilige oorlogshaven voor onze marine te maken? [1])

Meer dan de Citadel hebben de overige vestingwerken de gevolgen van dien twijfel ondervonden. De Citadel is voltooid, maar de in verband daarmede de geheele oude stad omsluitende linie miste nog een groot deel der werken die voor hare verdedigbaarheid onmisbaar zijn, toen de twijfel omtrent hare waarde begon veld te winnen. Deze linie begint bij de oostelijke buitenlijnen der Citadel, beschrijft met haar een ovaal, waarvan de lengtedoorsnede van het noordelijk punt der Citadel tot het zuidelijk punt der wallen ruim 2700 meters lang is, en de breedte-diameter langs eene lijn die van het oosten naar het westen over het Stadhuis getrokken wordt, omstreeks 1850 meters bedraagt. Zij was berekend op 17 bastions en onderscheiden lunetten, en wordt door de Kali Mas, die, aan het zuidelijkste punt in de stad komende, deze midden doorsnijdt en langs de westzijde van de Citadel weder verlaat, in twee nagenoeg gelijke helften verdeeld, terwijl de oostelijke helft nog tweemaal door de Pegirian wordt gesneden. Van het westerfront zijn de wallen nooit afgewerkt, en de oostelijke en zuidelijke fronten zouden belangrijke verbeteringen hebben moeten ondergaan, om tegen een beleg bestand te zijn, toen reeds de slooping een aanvang nam. Een voorbeeld van de wijze waarop thans met die vestingwerken wordt omgesprongen, verstrekt de aanleg van het Spoorwegstation te Soerabaja. Om daarvoor de noodige ruimte te verkrijgen, is de omwalling van bastion n°. VII geslecht, het daarop staande kruidhuis ontruimd, en de exercitie-batterij die er was opgericht, naar elders overgebracht [2]).

---

[1]) Men leze o. a. „De verdediging van Java“ door X., in T. v. N. I. Jg. 1869, I 472, II. 42.

[2]) Tweede jaarverslag over de opneming en den aanleg van Staatsspoorwegen op Java (Bijlage BB. van het Kolon. Verslag van 1877), bl 7.

Dit bastion lag aan het zuideinde der stad, ten oosten der rivier, en ook een deel van den weg die langs den oostelijken oever van de Kali Mas gaat, is aan het stations-terrein getrokken. Indien eenmaal het, voor als nog van de uitvoering van andere werken afhankelijk gemaakt plan, om den spoorweg tot aan het havenhoofd door te trekken, tot uitvoering komen mocht, zal het „cedant arma togae" wel andermaal in toepassing gebracht worden.

Wij zagen reeds dat de Kali Mas de oude stad middendoor snijdt. Van de westelijke helft wordt de geheele rivierzijde, in eene strook die in het midden het breedst is, door de Europeesche wijken ingenomen; maar overal gaat westwaarts dit stadgedeelte over in inlandsche kampongs, die de tusschenruimte tusschen de Europeesche straten en de bolwerken aanvullen, en waarvan, van het noorden af, Kali-Mas, Petoekangan, Kebalen, Dapoean, Pesapen, Kramat Oedjoeng en Krambangan de voornaamste zijn. De postweg die, van Gresik komende, Soerabaja aan de westzijde bereikt, snijdt deze kampongs en de Europeesche buurten bijna recht middendoor, tot hij bij het Stadhuis aan de Kali Mas uitkomt, ter hoogte waar eene groote houten brug, onder den naam van „Roode brug" bekend, de Europeesche wijk met de wijken der vreemde Oosterlingen in de oostelijke helft der stad verbindt. Daar het Stadhuis nagenoeg het centrum der stad vormt, deelt genoemde weg de Europeesche buurten en aangrenzende kampongs in eene noordelijke en zuidelijke helft. Aan de Kali Mas buigt hij zich zuidwaarts om en den westelijken oever dier rivier over eenigen afstand volgende, verlaat hij de oude stad aan de zuidzijde, om verder, als postweg naar Sidåardjå, de buitenwijken of nieuwe stad te doorsnijden.

Het Europeesche gedeelte van de oude stad heeft veel overeenkomst met Oud-Batavia en meer nog met oud-Samarang; het is niet in die mate als het eerstgenoemde door de Europeesche ingezetenen verlaten, en overtreft beide ver in drukte en levendigheid. Het heeft lage steenen huizen, in blokken bij elkander staande, zonder door tuinen of ruime erven gescheiden te zijn, en

wordt door tal van straten, stegen en grachten doorsneden. Het bevat een aantal belangrijke gebouwen en établissementen; maar daaronder is weinig dat zich door schoonheid of kunstwaarde, of zelfs maar door een eigenaardig karakter onderscheidt. Men vindt er al die bureaux en kantoren, die inrichtingen voor veiligheid, voor onderwijs en liefdadigheid, die vergaderplaatsen voor gezellig genot en godsdienstige stichting, die men in eene Nederlandsch-Indische stad van dat gewicht mag verwachten; en ook het een en ander dat men er misschien niet zou verwachten, b.v. een stadhuis en een schouwburg. Het Stadhuis is bevreemdend, omdat men bij een dus genoemd gebouw van zelf denkt aan een daarin gezeteld gemeente-bestuur, hetwelk echter Soerabaja, evenals alle Ned.-Indische steden, geheel mist. De bevreemding wijkt als men zich herinnert, dat ook Batavia en Samarang gebouwen bezitten die, als herinnering aan den tijd der Compagnie, den naam van Stadhuis dragen, maar inderdaad als residentie-kantoor dienst doen, wat dan ook met het Soerabajasche het geval is. Ook met den schouwburg moet men het, evenals te Samarang, niet te nauw nemen. Hij is een vrij groot, wèl geëvenredigd, van buiten net geverwd en gepleisterd gebouw, in het zuidwestelijk deel der stad, staande op een plein dat door officierswoningen en kazernen omringd is en dat men van de Heerenstraat, zooals de postweg in zijn loop door de stad genoemd wordt, door de Boomstraat bereikt, — een gebouw, waar nu en dan liefhebberij-voorstellingen en concerten gegeven worden, maar van welks roem als tempel van Melpomene of Thalia de wereld nog weinig heeft hooren gewagen. En toch is er in 1854 nog een tweede tooneelgebouw uit vrijwillige bijdragen gesticht, uitsluitend bestemd voor voorstellingen door de onderofficieren van het garnizoen. De Protestantsche en Roomsche Christenen hebben te Soerabaja ieder eene kerk, — nette gebouwen die aan de behoefte voldoen, maar zich door niets bijzonders onderscheiden; de eerste is gelegen aan de noordzijde der Heerenstraat, op den hoek van het Willemsplein en zeer nabij het Stadhuis; de andere ligt verder zuidwaarts, aan een kleine straat, welke, blijkens de naambordjes, die hier overal den vreemdeling omtrent zijnen weg

inlichten, de Roomsche-Kerk-straat wordt geheeten. Met een enkel woord moet hier ook nog de oude, thans niet meer gebruikte begraafplaats der Europeanen ten zuiden van de Heerenstraat en bewesten de Kali Anak vermeld worden, die als het ware den overgang tot de inlandsche kampongs Kramat Oedjoeng en Krambangan vormt, en ontelbare dicht opeen gehoopte tomben en grafnaalden bevat, waarvan echter de kunstwaarde zeer problematiek is. Gebrek aan ruimte en de moerassige gesteldheid van het terrein in den regenmoeson zijn oorzaak, dat voor weinige jaren eene nieuwe Christen-begraafplaats ten oosten der stad is gesticht.

Verreweg de belangrijkste gebouwen die in de Europeesche wijken van Soerabaja gevonden worden, zijn fabrieken en établissementen van nijverheid; want Soerabaja is bij uitnemendheid de stad der industrie, en de inlander zelf schijnt er zijne gemakzucht te verloochenen, om met den Chineeschen werkman in vlijt en bekwaamheid te wedijveren. Onder de fabrieken nemen twee groote Gouvernements-inrichtingen: de Constructiewinkel en de Fabriek voor de marine en het stoomwezen, de eerste plaats in. Eerstgenoemde, oorspronkelijk eene schepping van Daendels, werd in 1850, toen de fabriek Phoenix uit particuliere handen in het bezit van het Gouvernement was overgegaan, tot een uitsluitend militaire inrichting, behoorende tot het wapen der artillerie, onder den naam van „Artillerie-constructiewinkel", gereorganiseerd [1]). De aangekochte fabriek Phoenix werd ter zelfder tijd onder het beheer der Marine gesteld en, onder den naam van „Fabriek voor de marine, het stoomwezen en de nijverheid" naar de lokalen van den Constructiewinkel overgebracht. Aanvankelijk werden in die fabriek ook vele particuliere bestellingen uitgevoerd, doch de omvang der werkzaamheden nam zoodanig toe, dat de Regeering in 1857 besloot de voorziening in de behoeften van 's Rijks zeemacht en stoomwezen tot het hoofddoel der inrichting te verklaren, wat echter niet zou verhin-

---

[1]) Over den Constructiewinkel in zijne vroegere periode en over de voormalige Munt te Soerabaja zie men: de Oosterling II. 2. 4—11, en Olivier, Tafereelen en merkwaardigheden uit O. I., I. 205—211.

deren, dat ook werk voor de overige Departementen van Algemeen Bestuur kon verricht worden. Bestellingen van particulieren zouden in het vervolg slechts bij uitzondering worden aangenomen, en wel alleen in het geval dat de particuliere nijverheid niet bij machte was het verlangde te leveren. Bij die verandering werd de naam der inrichting tot „Fabriek voor de marine en het stoomwezen" bekort [1]). De kolossale gebouwen en werkplaatsen dezer beide inrichtingen bevinden zich in het noordwestelijk deel der stad, aan of in de nabijheid van de Werfstraat, die aan de westijde van de Protestantsche kerk op de Heerenstraat uitkomt. Beide zijn roemvol bekend om het goede, degelijke werk dat er, grootendeels door Javaansche werklieden, onder opzicht van Europeanen, wordt vervaardigd. Over de geprojecteerde verplaatsing der Fabriek voor de marine en het stoomwezen en hare vereeniging met het Marine-établissement heb ik reeds bij de beschrijving van dit laatste gesproken.

Nevens deze Gouvernements-inrichtingen heeft ook de particuliere industrie te Soerabaja groote fabrieken en werkplaatsen gesticht, deels voor den scheepsbouw, deels en vooral voor voorziening in de behoeften der in deze residentie zoo gewichtige suikercultuur ingericht. De werkplaatsen, vroeger behoorende aan de firma Cores de Vries, maar thans aan de naamlooze vennootschap „de Nederlandsch-Indische Industrie" te Rotterdam, zijn verbonden met een gieterij, een ketelmakerij en een gemetseld droogdok voor schepen van niet te groote afmetingen. Die der firma Deacon en Co. zijn van jongere dagteekening; zij zijn flink ingericht, van een stoomhamer voorzien en met een gieterij en bootmakerij verbonden. De Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij heeft hier een établissement uitsluitend bestemd voor het onderhoud en de herstelling van hare eigene schepen, machines en ketels; het wordt gedurig verbeterd en uitgebreid en is reeds in het bezit van een stoomhamer, eenige banken, een bootmakerij en een werkplaats voor scheepsbeschieting. De zeer bescheiden werf van de firma Tromp de

---

[1]) Kolon. Verslag voor 1850 (uitg. Kemink), bl. 8; 1857, bl. 152; Stbl. 1850, n° 28 en 29, 1857, n° 109.

Haas Schey en Co. is alleen voor het bouwen van kleine houten vaartuigen ingericht. Al deze werkplaatsen waarin de scheepsbouw op den voorgrond staat, zijn natuurlijk te zoeken aan de boorden van de Kali Mas. De fabriek „de Volharding“, behoorende aan den Heer Bayer ligt in de nabijheid van het spoorwegstation en is daarmede te water verbonden. Zij is op groote schaal aangelegd en hare werkplaatsen, waaronder een ketelmakerij, zijn ruim voorzien van alle werktuigen en gereedschappen tot bewerking van ijzer. Ook de ateliers van Young en Gill hebben stoomhamers en tal van banken, een gieterij, een ketelmakerij en een loopkraan van 8 meters spanning, terwijl eindelijk de fabriek van de firma Steenvelt en Co. een gieterij, een stoomkraan en verschillende machines voor ijzerbewerking bezit [1]).

Of al deze fabrieken nu ook in het Europeesch gedeelte van Soerabaja, aan de westzijde der Kali Mas, te vinden zijn, kan ik niet met zekerheid zeggen, te minder daar het Europeesch element ook in andere opzichten hier en daar de rivier overschreden en vooral de kade langs haren oostelijken oever ingenomen heeft. Daarentegen worden ook in de westelijke helft der stad eenige gebouwen aangetroffen die meer voor de inlanders van gewicht zijn. Wanneer men van het Stadhuis den postweg zuidwaarts volgt, vindt men bij het zuidelijk uiteinde der stad, tegenover de officiers-societeit Concordia, aan zijne rechterhand de kleine aloen-aloen, waaraan de nieuwe, fraaie woning van den Regent is gelegen, en waarop zich des zondags de beau monde van Soerabaja verzamelt om de uitvoeringen der militaire muziek aan te hooren [2]). De oude, veel grootere aloen-aloen, waarop Valentijn meermalen schitterende tornooien door den Adipati van Soerabaja en zijne broeders zag houden, is thans deels door de vestingwerken ingenomen, deels buiten de wallen gesloten, en de oude dalem

[1]) Dit overzicht der particuliere fabrieken te Soerabaja is ontleend aan het Kol. Verslag van 1878, bl. 220. De juiste ligging der fabrieken is er niet uit op te maken. Alleen blijkt er stellig uit, dat de fabrieken van Deacon en Co. en van de Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij aan den linkeroever der Kali Mas te zoeken zijn.

[2]) Buddingh, N. O. I., I. 314, zegt dat dit geschiedt op „een fraai plein, bewesten den dalem en de aloen-aloen van den regent,“ maar heeft zich, geloof ik, niet juist uitgedrukt.

en bouwvallige moskee die er aan paalden, zijn geslecht. Maar in de plaats dier moskee is eene nieuwe aan de tegenwoordige aloen-aloen verrezen, het werk van een Indo-europeeschen bouwmeester, den heer Wardenaar. Het is een koepelvormig gebouw, aan iedere zijde geflankeerd door een ronde, 75 voet hooge minaret, met een kwistigen overvloed van versierselen, nu eens aan Griekschen, dan eens aan Gothischen, dan weder aan Moorschen bouwstijl ontleend, die aan het geheel een zeer bont, maar toch niet onbevallig aanzien geven. Over de fraaie vloersteenen waarmede deze moskee geplaveid is, heb ik reeds elders gesproken [1]). De minarets, die voor Indische gebouwen eene buitengewone hoogte bereiken, vergunnen een ruim uitzicht over de lage woningen van Soerabaja, zoodat de blik den geheelen omtrek omvatten kan.

Wij willen thans een bezoek brengen aan de wijken der vreemde Oosterlingen, gelegen aan de oostzijde der rivier, waar slechts weinige Europeesche woningen worden aangetroffen. Op verschillende plaatsen zijn de beide rivieroevers door stevige houten bruggen verbonden; de reeds gemelde Roode brug voert rechtstreeks van de Europeesche stad naar het Chineesche kamp, dat het aanzienlijkste deel van de oostelijke helft der stad uitmaakt. Het strekt zich ver langs den oever der rivier uit en bevat een aantal flinke, van steen gebouwde huizen, wier bewoners gedeeltelijk zeer vermogend zijn. Het kamp heeft een fraaien Chineeschen tempel en vele groote winkels, en onderscheidt zich evenzeer door netheid en zindelijkheid als door bedrijvigheid.

Het Maleische kamp grenst ten noorden aan het Chineesche en is door zijne armoedigheid en onreinheid vrij wat minder aantrekkelijk; maar in zijne nabijheid is een merkwaardigheid die geen bezoeker van Soerabaja mag verzuimen te gaan zien, — ik meen den beroemden grooten pasar, een uitgestrekte ruimte, overdekt met talrijke op steenen pilaren rustende daken, waaronder op marktdagen een eindelooze verscheidenheid van koopwaren ligt opgestapeld, en verkoopers en koopers elkander verdringen.

Aan de Maleische wijk palen weder de buurten der Moo-

[1]) D. I. bl. 125.

ren en Bengaleezen en der Arabieren. Hier zijn de straten en wegen allen even nauw, de huizen allen even vuil, en het voorkomen der bewoners, niet het minst van de veelal in het wit gekleede Arabieren, in de hoogste mate morsig. In en nabij deze wijken treft men een verbazend aantal winkeltjes aan, waarin allerlei snuisterijen, als ijzeren pannen, hangsloten, messen, sleutelringen, paardengebitten, koperen sporen, gespen en sirih-doozen, kleine tinnen bordjes, lederen breukbanden, beenen braceletten, sluitmandjes, ringen, knoopen en dergelijke te koop liggen, en die afgewisseld worden door waroengs, waarvan vele draagbaar en, onder een pajoeng van nipah-bladeren, aan een langen bamboestok bevestigd, tegen den muur van een inlandsch huisje opgeslagen zijn. Nergens op Java vindt men zulk een groot aantal Arabieren bijeen als te Soerabaja. Van de 10,000 waarop hun getal op het eiland geschat wordt, bewoont een vijfde de residentie Soerabaja, en van dezen weder drie vijfden de hoofdstad. Zij hebben daar in hunne wijk een eigen bedehuis, en volgen — wat opmerking verdient, — met weinige uitzonderingen, de leerstellingen der Hanefietische school [1]. Voor zoover zij echte Arabieren zijn, stammen zij veelal uit Zuid-Arabië en van de kusten der Roode Zee, maar de groote meerderheid zijn mestiezen, uit Javaansche moeders gesproten. Allen dragen echter de Arabische kleederdracht: den langen tabbaard en den tulband om de geschoren kruin. Doorgaans zijn zij inhalig, trotsch en onmeêdoogend; hunne vrouwen hebben een hard lot en mogen enkel des avonds en onder geleide buitenshuis komen. Voor den handel bezitten zij veel geschiktheid, en sommigen hebben zich daardoor een groot vermogen verworven [2].

Ten oosten en noorden van de wijken der vreemde Oosterlingen vinden wij weder een groot aantal inlandsche kampongs, die door de Pegirian in twee groepen verdeeld en door een paar bruggen over die rivier met elkander verbonden worden. De woningen in deze kampongs hebben allen pannen daken, ten gevolge eener, den 22sten Jan. 1861 door den Gouverneur-Generaal

[1]) Vgl. D. I., bl. 860.

[2]) Hageman in T. v. N. I. 1859, I. 20 v.

uitgevaardigde verordening, dat vóór ult° December 1865 in de Stad en voorsteden van Soerabaja alle daken van atap of andere licht ontvlambare stoffen door een bedekking van pannen moesten vervangen zijn [1]). In deze kampongs worden velerlei takken van nijverheid gedreven, en wel in den regel in dier voege, dat de beoefenaars van hetzelfde handwerk in eene eigene kampong bijeenwonen. Zoo zijn er kampongs van pottenbakkers, koperslagers enz., die steeds dezelfde voorwerpen voor de inlandsche markt vervaardigen.

De meest bekende der inlandsche kampongs is Ampel of Ngampel, die wij reeds als het begin van Soerabaja hebben leeren kennen. Zij ligt in het noord-oostelijk deel der stad, van alle zijden door Javaansche kampongs omgeven, behalve in het zuidwesten, waar zij aan het Arabische kamp grenst, en bestaat uit eene ellendige verzameling van hutten van klei en baksteen, uit wier midden zich een oude moskee verheft met een hooge minaret. Ten noorden van deze moskee ligt een Javaansche begraafplaats, omgeven door bamboebosschen en poelen, en als gewoonlijk bestaande uit eenige met muren omgeven pleintjes. Op een dezer pleintjes bevindt zich het graf van Raden Rachmat, den Soesoehoenan van Ngampel [2]). Het vertoont zich als een gewoon inlandsch graf, slechts wat hooger dan de overige, en onderscheidt zich door niets bijzonders, maar is met de aanpalende moskee voor vrome Javanen een oord der bedevaart. De bezoekers worden, zooals gewoonlijk op zulke plaatsen, bestormd met beden om aalmoezen door een heirleger van kreupelen, lammen, blinden en melaatschen, die in open gebouwen bij den tempel zijn gehuisvest. Onder al den rommel van puin en steenbrokken, die op de begraafplaats verspreid ligt, ontdekte de heer Brumund twee wijdbuikige watervaten van trachiet uit den Hindoetijd, en in den gang, die naar het graf van Soenan Ngampel leidt, twee voetstukken van trachiet, met veel ornamentwerk, ongetwijfeld van Hindoe-oorsprong, even als de watervaten, en voorwerpen van vereering, ofschoon zij tot niets nut zijn. Te Batoe poetih, dat aan de oostzijde van de Pegirian, tegenover

[1]) Stbl. 1861, n° 1. [2]) Zie Dl. II, bl. 188.

Ngampel ligt, vindt men eene andere oude begraafplaats, waar wederom twee oude watervaten worden opgemerkt[1]). Verder zuidoostwaarts liggen, midden tusschen de vestingwerken, eenige oude heilige graven, door een bouwvalligen muur van opgestapelde steenen omsloten, gespaard van de voormalige kampong Tjantian, die voor den aanleg van bastions en wallen geslecht is. Volgens de inlanders zijn het de graven van Adji Såkå en zijne volgelingen, gewoonlijk slechts door den vagen naam van wong sabrang, of menschen van over de zee, aangeduid[2]). De oude inlandsche begraafplaats van kampong Kepasan is thans buiten de wallen gesloten.

Hetzij wij de Europeesche stad, de buurten der vreemde Oosterlingen of de Javaansche kampongs doorkruisen, hetzij wij den blik op de straten en pleinen of op de rivier laten rusten, overal is Soerabaja even druk en woelig. Honderden werklieden dwalen als marskramers door de straten, en venten de zaken die zij zelven vervaardigd hebben en die, al zijn het juist geen artikelen van Parijs of Weenen, toch van veel handigheid getuigen, wanneer men de hoogst primitieve werktuigen in aanmerking neemt waarmede zij vervaardigd worden. Allerlei voorwerpen uit ivoor, schildpad, parelmoer, hoorn en been gedraaid of gesneden, zooals kammen, wandelstokken, cigarenkokers, vouwbeenen, linialen, ringen, armbanden, haarspelden; allerlei verscheidenheden van gouden en zilveren knoopen en spelden, van met gouden zilverdraad gestikte kamermuilen en van kunstig uitgesneden hoorns en schelpen, worden den vreemdeling bij iedere schrede door de stad, of zelfs als hij rust zoekt in zijn logement, te koop aangeboden, en men laat hem niet met vrede totdat hij voor den aandrang bezweken is. Des avonds vooral vertoont zich de bloemenverkooper, aan wiens pikolan het afgeschild boveneinde van een pisang-stam hangt, waarin kenanga's, tjempaka's, melati's, seroeni's en velerlei andere geurige en kleurige bloemen gestoken zijn, die de inlandsche schoonen koopen om er zich mede te tooien. En al die venters zijn hier niet, gelijk te Batavia,

[1]) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 183 v.
[2]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk., III. 3. 184.

voornamelijk Chineezen; het zijn echte Javanen, die hier, te midden van het eeuwig geklop en gehamer, de van vaartuigen en zwemmers wemelende rivier, de door karren en voetgangers half verstopte straten, de met rookpluimen getooide schoorsteenen en het de lucht verduisterende stof, — in één woord van eene menigte geheel on-Javaansche zaken, — ook hun nationaal karakter schijnen te verloochenen.

Wij verlaten thans de oude metropole, om een bezoek te brengen aan hare bekoorlijke dochter, de nieuwe stad, die zich ten zuiden van haar uitbreidt. Hier vinden wij rust en kalmte, heldere, onbesmette lucht en lommerrijk geboomte. De nieuwe stad beslaat veel grooter oppervlakte dan de oude, en wordt door breede, met tamarinden en waringins beplante wegen doorsneden, waarachter zich hier en daar verstrooide groepen van kokos- en arènpalmen toonen, terwijl de boschjes waarin de inlandsche kampongs verscholen liggen, zich in de verte als groene eilanden voordoen. Langs de wegen verrijzen in steeds toenemend aantal de villa's der hoogere ambtenaren en rijke Europeesche kooplieden en industriëelen, met huizen wier witte muren en ranke pijlers, door bloemperken omstuwd, overal door het geboomte gluren. Dit is vooral het geval langs den postweg naar Sidåardjå, die tot op een paar palen afstands van de vestingwerken tevens de weg is naar Simpang, de voornaamste wijk der nieuwe stad, waarin de eenige belangrijke publieke gebouwen die zij bevat, het Residentiehuis, het nieuwe Clubgebouw en het Militaire Hospitaal, gelegen zijn. In de overige wijken van nieuw-Soerabaja verdienen onder de gebouwen slechts de Vrijmetselaarsloge en onder de pleinen de reeds genoemde aan de vestingwerken palende groote aloen-aloen vermelding, terwijl, als men dit plein voorbij is, het oog alras getrokken wordt door een menigte inlandsche en chineesche winkels en warongs, die in een kleine buurt zijn bijeengebouwd.

Simpang ligt links van den postweg, tusschen dezen en de Kali Mas. Wanneer men deze schoone voorstad nadert, bevindt men zich, eer men het vermoedt, in een voor weinige jaren (omstreeks 1860) door ingezetenen van Soerabaja op eigen kosten aangelegd park, dat het duidelijk bewijs levert, hoe weinig het

„serit arbores quae alteri saeculo prosint" op Java toepasselijk is. Tusschen bloembedden met hibiscus- en nepenthes-soorten beplant en boschjes van cicadeeën en waaierpalmen, slingeren zich bekoorlijke wandelpaden, die naar dicht belommerde rustplaatsen voeren. Hier zijn op de hoeken waar de paden elkander snijden, oude Javaansche beelden geplaatst, uit de ruïnen van Mådjåpahit afkomstig; elders trekken vijvers met vroolijk spartelende visschen, en volières met fraai gevederde vogels, of hangende mandjes met geurige orchideeën, het oog des bezoekers. Ten laatste openen zich de boschjes en laten een ruime plaats vrij, waarop men een prachtig gebouw ziet verrijzen. Het is het beroemde residentiehuis te Simpang, het voormalig hôtel van den Gezaghebber van Java's Oosthoek, op eenigszins rijzenden bodem 15 meters boven het zeevlak gelegen, door donker-gewelfd geboomte overschaduwd, aan de achterzijde door den breeden, statigen stroom der Kali Mas besproeid, en vooral naar het zuidwesten een prachtig vergezicht biedende, dat door de hooge toppen van het Ardjoenå-gebergte begrensd wordt.

Op het plein vóór het residentiehuis staat het belangrijkste der steenen beelden, die voorlang uit de ruïnen van Mådjåpahit hierheen zijn overgebracht. Het wordt door de inlanders Djåkå Dòlòg genaamd en is zeer smakeloos beschilderd. Met de beenen kruiselings onder het lijf geslagen en een zonnescherm boven het hoofd, zit het op een troon, door mede uit steen gehouwen draken omgeven. Eenige kleinere beelden en twee steenen met onleesbare opschriften staan er om heen. Vroeger stond dit beeld bij de Javanen in hooge eer, omdat men geloofde dat onvruchtbare vrouwen die hier offerden, verhooring vonden van hare bede om kroost. Men vond het toen vaak met bloemen behangen en met parĕm [1]) besmeerd. Maar men zegt dat de teleurstelling door sommige vrouwen ondervonden, het beeld sedert vele jaren in discrediet heeft gebracht, schoon andere berichten nog altijd van eerbiedige vereering blijven gewagen.

Een weinig ten zuidoosten van het residentiehuis ligt, mede aan de Kali Mas, een ander indrukwekkend gebouw, het Groote

[1]) Een aromatisch smeersel, uit verschillende kruiden bereid.

Militaire Hospitaal, dat algemeen als een der beste inrichtingen van zijne soort wordt geprezen. Het met eene verdieping opgetrokken gebouw is met het front naar het noordoosten gericht en omgeven door een breede, koele galerij; de beide zijvleugels zijn eveneens van galerijen voorzien. Men vindt er afzonderlijke zalen voor de verschillende militaire rangen en ruime woningen voor de Officieren van Gezondheid en andere beambten. Dit alles is, te gelijk met een fraaien tuin, door water omgeven. De lokalen zijn allen luchtig en voor de verpleging van omstreeks 400 zieken voortreffelijk ingericht. Ook civiele ambtenaren en particulieren kunnen hier tegen billijke betaling verpleegd worden. Aan de oostzijde der rivier is, tegenover het Hospitaal, eene begraafplaats aangelegd, waar vooral zij die in het gesticht overleden zijn, de laatste rustplaats vinden.

Te Simpang is de nieuwe stad nog niet geëindigd; zij zet zich nog een eind verder zuidwaarts langs den postweg voort. Het laatste buurtje dat er nog toe wordt gerekend, draagt den naam van Denåjå, en is nauwelijks nog een paar palen verwijderd van de eerste spoorweghalte Wånåkråmå, die op 5¼ paal afstands van het stadhuis van Soerabaja ligt. Denåjå was vroeger een kavallerie-kampement met exercitieplein, maar is in 1845 bij openbaren verkoop in handen van een Arabischen, en later van een Chineeschen eigenaar overgegaan. Men vindt er thans nog slechts een paar woonhuizen, een verlaten arakfabriek, een inlandsche kampong met omstreeks 140 zielen, en een aanplant van suikerriet die weinig te beteekenen heeft [1]).

Wij moeten thans nog een blik werpen op de zoogenaamde

[1]) Rapport over de particuliere landen beoosten de Tjimanoek. 464. Behalve de reeds aangehaalde werken zijn door mij over Soerabaja voornamelijk de volgende geraadpleegd: Rengers, Dagboek. 192; Kussendrager, Java. 291; Junghuhn, Reise. 351; Jukes, Voyage of the Fly, I. 401, 418, II. 133; v. Hoëvell, Reis, I. 169, 186, 202, II. 100; Bleeker, T. v. N. I., 1850, I. 99; Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 3. 177; van Rhijn, Reis. 158; Hageman, Java, II. 84; Buddingh, N. O. I., I. 310; Plantenga's O. Indië. 97; Gevers Deynoot, Herinneringen. 94; d'Almeida, Life in Java, I. 95; Friedmann, Ost. Asiat. Inselwelt, I. 127, 136; Bickmore, Travels. 37; Gerdessen, Vijf jaar gedetacheerd. 131; Greiner, Over land en zee. 126; Zöller, Rund um die Erde, II. 349, 358; W. v. Gelder, Beschrijving van Java en zijne bewoners, IV. 11.

Ommelanden van Soerabaja, begrepen in de districten Kota en Djabakota. Een groot gedeelte daarvan is gedurende het bestuur van Raffles en Daendels door verkoop, deels ook door schenking, onder zekere voorwaarden in het bezit van particulieren gekomen. Sedert zijn die grondstukken, op verschillende wijzen vereenigd, gesplitst, vermengd, door erfenis of verkoop in andere handen overgegaan, en thans bevindt zich verreweg het grootste getal in handen van Chineezen, Arabieren of Javanen. In Kota behooren van 381 desa's en kampongs 243, en in Djabakota van 223 desa's 74 tot de particuliere landen [1]) en zijn dus ten opzichte der Regeering merdikå of vrij. De rechtstitels van de eigenaars dezer gronden zijn grootendeels onzeker of kwalijk geregeld, zoodat daarover telkens quaesties rijzen, die eene algemeene regeling zeer wenschelijk zouden maken. Eenige kleine grondstukken zijn geheel door kampongs ingenomen; andere bevatten eene grootere of kleinere uitgestrektheid bouwgronden, waarop padi, suikerriet, katjang, klappers, soms ook indigo, worden geteeld, terwijl hier en daar kleine suikerfabrieken in werking zijn. In Kota zijn van vele dezer grondstukken gedeelten afgescheiden, om ze met huizen en erven te bebouwen, die thans tot de voorsteden van Soerabaja behooren. Dit is o. a. het geval met het land Kepoetran Lor, ten westen van Simpang gelegen, dat voor een groot deel bij nieuw-Soerabaja is ingelijfd [2]); van het aangrenzende land Koepang is in 1850 een deel afgenomen voor een Chineesche begraafplaats [3]), en het kleine grondstuk Petoendjoengan is, na herhaalde splitsing, bijna geheel in gewone erven opgelost, op een van welke de Vrijmetselaarsloge verrezen is [4]). Ook Pesawahan, Tagal Sari, Boeboetan zijn eveneens geheel of gedeeltelijk in woonhuizen en erven overgegaan, wier bewoners aan de landeigenaars huur betalen [5]).

Slechts zeer enkele dezer grondstukken behooren aan Euro-

[1]) Volgens den Reg. Almanak voor 1881, bl. 207. Vgl. de cijfers van Hageman in T. v. N. I. 1859, I. 31, die echter door drukfeilen misvormd zijn.
[2]) Rapport over de part. landen beoosten de Tjimanoek. 381.
[3]) Aangeh. rapport. 367, 376 noot. [4]) Aangeh. rapport. 401.
[5]) Aangeh. rapport. 384, 399, 402.

peesche eigenaars, en deze zijn bovendien van uiterst geringe beteekenis, met uitzondering van de uitgestrekte bezittingen van den heer G. von Bultzingslöwen, Duitsch Consul te Soerabaja, zoo roemrijk bekend door zijne pogingen om de rampen van den Atjeh-oorlog te lenigen. De landen van den heer v. Bultzingslöwen liggen langs de beide oevers van de Kali Mas, in het zuiden van het district Kota en de aangrenzende deelen van Djabakota, en bestaan uit de perceelen Goenoeng Sahari en Djagir, waarvan het eerste in 1809, het andere in 1813 werd afgestaan aan den heer Rothenbühler, Gezaghebber van Java's Oosthoek. Goenong Sahari beslaat 213 bouws, met drie desa's, maar heeft grootendeels heuvelachtige, onbebouwde gronden, die slechts wat hout opleveren; Djagir, ook Ngagel genoemd, is groot 784 bouws, waarvan 360 met padi en suikerriet bebouwd worden, en de overige de gronden uitmaken der 22 desa's die op het perceel gelegen zijn [1]). Welk een voortreffelijke ontvangst de heer von Bultzinglöwen op zijn landhuis Ngagel, dat aan alle zijden door desa's en suikerrietvelden omgeven is, aan zijne Europeesche bezoekers weet te bereiden, blijkt uit het verhaal der tochten van den heer Zöller, die in 1879 en 1880, als lid der redactie van de Kölnische Zeitung, eene reis rondom de wereld maakte [2]). Op Djabakota kom ik later nog terug.

Wij hebben den postweg van Soerabaja naar Sidåardjå leeren kennen tot Denåjå, d. i. zoo ver als hij door de voorsteden der hoofdstad voert, en reeds gezien dat wij spoedig daarna Wånåkråmå bereiken, waar ook eene halte van den Spoorweg wordt aangetroffen. Het dorp Wånåkråmå ligt op een particulier land van gelijken naam, dat in 1817 werd afgescheiden van Katintang en thans behoort aan den Chinees Tan Bien Djang, die ook eigenaar is van het zuidelijk deel van het land Koepang (Pakis) en op Wånåkråmå een suikerfabriek heeft [3]). Om Soerabaja zooveel mogelijk voor de gevolgen van bandjirs in de Kali Mas te vrijwaren, is van Wånåkråmå een kanaal gegraven, waardoor zich het overtollige water in het kustriviertje Medokan ontlaat [4]).

[1]) Aangeh. rapp. 362, 422.
[2]) Zöller, Rund um die Erde, II. 361, 364.
[3]) Aangeh. rapp. 411, 414 v.
[4]) Vgl. boven blz. 852.

De postweg gaat te Wânâkrâmâ over een meer dan 200 schreden lange houten brug, die, de beide oevers der Kali Mas verbindende, den reiziger uit Kota in Djabakota overbrengt. Wanneer men echter den weg volgt die van hier langs den linkeroever, nagenoeg parallel met den stroom, naar boven voert, komt men na nog geen volle drie palen te hebben afgelegd, in de kleine desa Goenoeng Sahari, tot het reeds vermelde particuliere land van dien naam behoorende. De vlakke rivieroever gaat hier over in een heuvelachtig terrein, en op eene dezer kleine hoogten, die, schoon nauwelijks 30 meters bereikende, vrij steil opwaarts rijst, ligt het eenvoudige landhuis, vanwaar een voetpad naar het grafteeken van den voormaligen eigenaar Rothenbühler voert, die in 1837 als Raad van Indië overleed. Vanhier afdalende komt men in eene kleine vallei, begrensd door woeste en onbebouwde, maar bevallig door acacia's begroeide heuvelrijen. Op den bodem van dit dal welt, in de schaduw van een ouden tamarinde-boom en een Salmalia, een bron op, door de inlanders Pelantoengan genoemd, waarvan het water verzameld wordt in een bekken van 12 voet in het vierkant, door een dak van bamboe beschut. Dit water, dat doorgaans in groote hoeveelheid te voorschijn komt, bevat eenig jodium, en te gelijk met het water welt aardolie op, die zich, ofschoon slechts in geringe hoeveelheid, op de oppervlakte verzamelt. Daar de inlanders dit water gaarne bezigen voor de bereiding van zekere van rijst vervaardigde lekkernij, die den naam van poeli draagt, wordt het door hen veelal ajer poeli geheeten [1]).

Westwaarts van deze bron vindt men nog onderscheidene andere, die deels zuivere aardolie, deels aardolie en water opleveren; men zegt, dat men in deze streek op vele plaatsen slechts een stok in den grond behoeft te steken, om aardolie te doen opwellen, en dat die stof door de inboorlingen vlijtig verzameld en

[1]) Volgens Roorda, Jav. Hwdbk., bl. 684, wordt poeli bereid uit gekookte rijst, die, gestampt en met kalkwater gekneed, in vormen van bladen gedaan, en zoo, koud en stijf geworden, met geraspte kokosnoot gegeten wordt. Het water uit de bron treedt dus hier in de plaats van kalkwater. Over de bron zie Bleeker in T. v. N. I. 1849. II. 18; P. J. Maier in N. T. v. N. I., D. I, bl. 387; de Greve in T. v. Nijv. en Ldb. in N. I., XI. 341.

te Soerabaja tot goeden prijs verkocht wordt [1]). Zeker is het althans, dat zij op vele plaatsen voorkomt en verzameld wordt in het ten westen aan Kota grenzende district Goenoeng Kendeng, het derde van het regentschap Soerabaja, onder welks schaarsche merkwaardigheden ook een aantal zoutbronnen en modderwellen behooren. Dit met kalkheuvelen bedekte en voor cultures weinig geschikte district heeft ook een betrekkelijk geringe bevolking, welke nog hoofdzakelijk is opgehoopt langs de Kali Mas, die het ten zuiden van Sidåardjå, en de Kali Tangi, die het ten noordwesten van het Gresiksche Goenoeng Kendeng scheidt [2]). Wanneer men van Goenoeng Sahari den weg langs de Kali Mas verder volgt, bereikt men al spoedig de grens van Goenoeng Kendeng en vervolgens, over Kebraon, Boeloe en Bambe, het hoofddorp Drio of Tjangkir, dat van Wånåkråmå 10¾ paal verwijderd is. Bij Kebraon liggen de minerale bronnen van Boeloe pinger en Gogor of Djåjåsongo, welke laatste jodiumhoudend is met bovendrijvende aardolie, en worden op een plek, Lidah geheeten, door de inlanders putten gegraven, waarin zij verzekerd zijn steeds een soort van aardolie of bergteer te zullen vinden [3]). Een weinig voorbij Boeloe komt men aan een zijweg die rechts van den grooten weg afgaat. Dien volgende gaat men langzaam naar boven en bereikt na een half uur rijdens, al kronkelende door de heuvels, eene hoogte van ongeveer 300 voet, beneden wier top eene minerale bron voorkomt, die de aandacht trekt door de witachtige, eenigermate op ijs gelijkende zoutkorst, die het over den rand loopend mineraalwater bij het verdampen afzet. In de bron heeft een rijkelijke gasontwikkeling plaats, die een sterken reuk van zwavelwaterstofgas verspreidt; het water is bijna melkwit en met kleine kristallen bedekt, en is vooral belangrijk omdat daaruit aanzienlijke hoeveelheden jodium zouden kunnen bereid worden. Deze bron wordt genoemd naar de nabijgelegen desa Moeloeng, maar is niet de eenige die hier de aandacht verdient. Op de westelijke helling van den heuvel ligt een tweede bron, Paras geheeten, met helder mineraal water, dat mede veel jodium

[1]) Bleeker, t. a. p. 19. [2]) Vgl. boven, bl. 832.
[3]) N. T. v. N. I., XVI. 354; de Greve in T. v. Nijv. en Ldb. in N. I., XI. 341.

bevat en een zwakken reuk van zwavelwaterstofgas en aardolie van zich geeft. Maar het merkwaardigst is wel de bron die aan de zuidoostzijde van den heuvel gevonden wordt, onder den naam van Genoek watoe, d. i. steenen pot, bekend is, en aan den heuvel zelven den naam van Goenoeng Genoek-watoe doet geven. Deze bron is geheel verborgen onder een dikke steenkorst, die uit het minerale water zelf door langzame verdamping gevormd is. Door de deels natuurlijke, deels door menschenhanden gevormde openingen in deze korst, ziet men een troebel, groenachtig mineraal water, waaruit zich eenig koolzuurgas ontwikkelt. Ook deze bron bevat jodium. De afgeronde rand der natuurlijke gaten in de korst wekt de voorstelling van voor het opvangen van water in de aarde ingegraven potten, en is de oorzaak van haren naam. Het water sijpelt door de korst heen, vloeit langs de zuidzijde van den heuvel af en vereenigt zich aan den voet met het water der beide andere bronnen tot een beekje, dat zich weldra weder in den grond verliest [1]).

Vervolgt men den weg langs de Kali Mas, dan komt men, op 9 palen afstands van Tjangkir, aan een binnenweg, dien men een paal vervolgt, om een andere merkwaardige plek te bezoeken, die haren naam ontleent aan de desa Gedong Waroe. Een kring van heuvelen, waarvan de hoogste zich tot 35 meters boven de omliggende vlakte verheffen, omsluit een effen terrein van ongeveer een paal middellijn, dat omstreeks 10 meters boven het zeevlak gelegen is. In het midden van dat terrein bevindt zich eene moddervlakte van nagenoeg 200 meters in omtrek, en waarin, uit een groot aantal openingen, zout- en jodiumhoudend water, soms helder, soms met modder gemengd, opwelt. De bronnen verplaatsen zich telkens en drogen van tijd tot tijd op. In den westmoeson zijn zij het minst in aantal, vermoedelijk omdat dan het bronwater ongemerkt uit den slijkerigen bodem kan wegvloeien; in den oostmoeson treden zij duidelijker te voorschijn, omdat dan de modder der vlakte hard en ondoordringbaar wordt. De groote veranderlijkheid van het terrein en de omstandigheid dat te midden der vele kleine gaten ook een

[1]) N. T. v. N. I., I. 394, XVI. 354, XXI. 276, XXVI. 356.

klein aantal grootere wordt aangetroffen, zijn oorzaak van de verbazend uiteenloopende berichten die omtrent de hoeveelheid der bronnen worden gegeven. Het onderzoek van dit water heeft geleerd, dat het eene buitengewone hoeveelheid jodium bevat en meer dan eenig ander mineraalwater van Java grond geeft voor de uitspraak van den heer Maier, dat, indien men de bereiding van jodium op Java op groote schaal wilde ter hand nemen, dat artikel bij pikols in den handel zou kunnen gebracht worden [1]).

Wanneer men overweegt hoe groot de waarde is van het jodium, en hoe slecht de hoedanigheid van het gewone, door verdamping van zeewater op Java verkregen zout, dan zal men zich niet verwonderen, dat de Europeesche nijverheid althans ééne ernstige poging gedaan heeft om van den rijkdom der wellen in Goenoeng Kendeng voordeel te trekken. In 1853—1854 zijn de bronnen van Moeloeng en Genoek watoe voor den tijd van 10 jaren ter exploitatie afgestaan aan den heer Buwalda te Soerabaja, die daarop ter hoofdplaats eene fabriek van keukenzout en jodium heeft opgericht, onder de leiding van den heer Kreyenberg. Men hoopte met het keukenzout alleen de kosten der onderneming te dekken, zoodat het verkregen jodium zuivere winst zou zijn. Er werd zeer mooi en zuiver zout vervaardigd, maar de conservatieve Javaan bleef aan het ruwe zout waaraan hij gewoon is, de voorkeur geven; de productie van jodium bleef gering omdat het den ondernemers aan praktische kennis haperde. Op deze wijze kon de zaak slechts verlies opleveren; zij werd dan ook in 1861 opgegeven. Maar zeer is het te betreuren, dat in Indië nuttige ondernemingen, wanneer zij niet dadelijk goede vruchten afwerpen, vaak zoo haastig gestaakt worden. Er is alle reden om te denken, dat, wanneer deze zaak door meer ervarenen ter hand genomen werd en men niet

[1]) N. T. v. N. I., I. 473, XVI. 353, XXVI. 78, 349, XXVII. 461, XXVIII. 288; T. v. Nijv. en Ldb. in N. I., II. 250. Er is nog een zout- en jodiumbevattende modderwel in hetzelfde district, bij de dessa Laban, onderdistrict Lopang; maar ik kan met de voorhanden kaarten hare ligging niet bepalen. Zij is vooral merkwaardig door de aanwezigheid van het zoo zelden voorkomende boorzuur. Zie over haar N. T. v. N. I., VI. 389 en XVI. 358.

schroomde daarin grootere kapitalen te steken, ten einde tijd te vinden om de zwarigheden te boven te komen, de fabricatie van zout en jodium op Java tot groote uitkomsten zou kunnen leiden [1]).

Wij keeren van dezen uitstap terug naar Wånåkråmå, gaan de groote brug over en bevinden ons dan in het district Djabakota, waarvan het hoofddorp Djemoer 2¼ paal verder aan den postweg gelegen is. Over de particuliere landen in dat district werden reeds eenige algemeene opmerkingen gemaakt, en daarbij ook het land van den heer von Bultzingslöwen ter sprake gebracht [2]). Van de overige zijn wel de belangrijkste Karah en Ketabang, beide aan Chineesche eigenaars behoorende. Op Karah is een suikerfabriek met een belangrijken aanplant van riet. Op Zuid-Ketabang (want dit land is in een noordelijk en zuidelijk deel gesplitst) was vroeger ook een suikerfabriek in werking die in contract stond met het Gouvernement; maar het geringe voordeel dat zij den eigenaars opleverde, heeft in 1873 of 1874 tot staking van den arbeid geleid, met het gevolg dat thans op Ketabang niets dan padi verbouwd wordt [3]). Met de opmerking dat ook in dit district te Goenoeng Anjar en Poempoengan zout en jodium bevattende bronnen voorkomen, en te Koeti op een sawahveld, na den padi-oogst, putten van aanmerkelijke diepte worden gegraven, waaruit men water met aardolie opschept, doch die in den planttijd weder gedempt worden [4]), stap ik ook van Djabakota af, behoudens de algemeene opmerkingen die ik mij nog zal veroorloven over de zoo merkwaardige delta van de Kali Brantas, — waartoe dat district en het geheele regentschap Sidåardjå behooren, — ook na hetgeen reeds daarover in het historische gedeelte van dit werk werd in het midden gebracht [5]).

De delta van de Kali Brantas strekt zich uit tusschen hare beide groote mondingsarmen, de Kali Mas en de Kali Troesan

---

1) N. T. v. N. I., XVI. 354, XXVI. 78, 356, 405. 2) Boven, blz. 870.
3) Rapp. over de part. land. beoosten de Tjimanoek, bl. 420, 429 v.
4) N. T. v. N. I., XVI. 353; T. v. Nijv. en Ldb. in N. I., XI. 341.
5) D. II, bl. 128—134.

of Kali Pòrong, welke laatste de zuidelijke grens van Sidåardjå tegen Madjåkertå en het Pasoeroeansche regentschap Bangil beschrijft. Zij is de grootste en merkwaardigste delta van Java en is van het noorden naar het zuiden 24 palen breed en van het oosten naar het westen 29 palen lang. „Deze delta was (het zijn woorden van Dr. Bleeker die ik hier aanhaal), eenige eeuwen geleden, de ruime baai, nabij welker strand de hoofdstad gelegen was van het rijk van Mådjåpahit, welker ruïnen thans 26 palen hemelsbreedte van de zee verwijderd liggen. Evenals de delta's van alle groote rivieren oorspronkelijk eenvoudige zand- of modderbanken waren, was zulks ook het geval met de delta van Soerabaja. In vroeger tijden eindigde de rivier van Kediri nabij de hoofdstad van Mådjåpahit in zee. Toen de delta zich boven de wateren verhief, verlengde zich de rivier met twee breede armen allengs tot Soerabaja en Pòrong. De delta zelve is met meerdere kleinere rivieren doorsneden, welke haar water ontvangen deels uit de hoofdarmen, deels uit de rijstvelden, welke het uit de hoofdarmen afgeleide water opnemen en meer nabij het strand weder afgeven. De delta is daardoor tot een der vruchtbaarste gedeelten van Java geworden en bevat thans de volkrijkste districten van Soerabaja" [1]).

Deze korte en klare beschrijving is geheel in overeenstemming met hetgeen ons onze vroegere beschouwing van het terrein geleerd heeft, en als zij juist is, levert zij tevens het onmiskenbaar bewijs, dat hier het rijk Djenggålå nooit kan gestaan hebben. Het is waar dat de vier noordelijke districten van Soerabaja nog allen den naam Djenggålå, met bijvoeging der cijfers van I tot IV tot onderlinge onderscheiding, dragen; maar die naam schijnt in het Kawi wildernis te beteekenen en kan oorspronkelijk zeer wel aan de natuur des lands ontleend zijn. Hij zou dan niet kwalijk voegen bij den naam Rawapoelo, die aan de beide zuidelijkste districten van het regentschap, langs de Kali Pòrong gelegen, gemeen is, en dien men zoo het schijnt door eilandmoeras zou kunnen vertolken.

In de delta-districten zijn rijst en suiker de belangrijkste

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. bl. 19. Vgl. Jukes, Voyage of the Fly, II. 161.

cultures. Van de 19 suikerondernemingen die in 1879 in de residentie op contract met het Gouvernement gedreven werden, liggen 11, t. w. Waroe, Sroeni, Boedoeran, Tjandi, Balongbendo, Krian, Ketegan, Tangoelangin, Pòrong, Krembong en Watoetoelis, op de delta, de 8 overige in Mådjåkertå. Voor die elf fabrieken waren 4810 bouws door tusschenkomst van het Gouvernement en 480 vrijwillig op van de bevolking gehuurde gronden beplant. Het was het laatste jaar waarin de fabriekanten nog van den vollen Gouvernementsaanplant konden oogsten; want op den aanplant voor den oogst van 1880 is de eerste vermindering met $\frac{1}{15}$ toegepast [1]). Behalve deze nog grootendeels op gedwongen arbeid rustende ondernemingen, kan Sidåardjå nog de particuliere suikerondernemingen Pandjoenan, Popoh, Tawangsari en Toeloengan aanwijzen, die geheel op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking werken, terwijl Djabakota daar nog den suikeraanplant van het partikuliere land Karah aan toevoegt. Voor de fabriekanten is de spoorweg, die midden door Sidåardjå gaat, een onberekenbaar voordeel, en meer en meer wordt daarvan voor het suikertransport gebruik gemaakt.

Hetzij men den postweg of den dicht bij dezen gelegden en hem even voor Sidåardjå en nogmaals te Tangoelangin kruisenden spoorweg volgt, nergens kan het oog in deze landstreek een onbebouwd plekje ontdekken. Overal ziet men rijst- en suikerrietvelden, slechts afgewisseld door talrijke, dicht bevolkte desa's en door fabrieken wier rookende schoorsteenen van bedrijvigheid en welvaart getuigen. Natuurlijk verdient voor hem die het land wil leeren kennen een rit langs den postweg de voorkeur boven den ijlenden spoorwagen; te meer wordt die voorkeur door de schoonheid van den postweg zelven gewettigd. Die weg is breed, effen, keurig onderhouden, met lommerrijke tamarinde-boomen beplant, doorsneden door tal van riviertjes, in wier kalmen stroom zich een menigte prauwen spiegelen, en wier door wuivend bamboeloof beschaduwde oevers door niet zelden schilderachtige bruggen van allerlei vorm en samenstel verbonden zijn.

Er is slechts één gedeelte van de delta dat niet in de alge-

[1]) Kol. Verslag 1880, blz. 109. Zie boven Deel I, blz. 553, D. II, bl. 699.

meene vruchtbaarheid en volkrijkheid deelt; het is het zich door aanslibbing gedurig oostwaarts uitbreidende zeestrand, waar, te midden der moerassen, slechts visschers en houders van vischvijvers gelegenheid vinden tot de uitoefening van hun bedrijf. Intusschen drijft de behoefte de steeds toenemende bevolking tot een gedurige worsteling met de elementen, om bouwland aan het moeras te ontwoekeren.

Na deze algemeene schets zal de delta ons niet lang bezig houden; want bijzondere merkwaardigheden, die op eene breedere vermelding aanspraak maken, heeft zij niet vele aan te wijzen. Even over de grens van Djabakota met Djenggâlâ I bereiken wij Waroe, op twee palen afstands van Djemoer. Er is hier een suikerfabriek en een halte van den spoorweg, en de postweg vertakt er zich in den grooten binnenweg naar Mâdjâkertâ en Kediri, dien wij straks nader zullen leeren kennen. Twee en een kwart paal verder ligt Gedangan, de hoofdplaats van het distrist Djenggâlâ I, waar wij weder eene spoorweghalte en de suikerfabriek Sroeni aantreffen. Van deze volkrijke desa gaat een weg oostwaarts af, waaraan een paar palen verder de desa Poeloengan ligt, in welker nabijheid, te midden van een effen, met rijstvelden bedekt terrein, het modderheuveltje is gelegen welks kratervormig uitgeholde kruin Junghuhn in 1838 bedekt vond met puin van Mâdjâpahitsche baksteenen, dat hij te gelijk met de taaie modder naar buiten gedreven achtte [1]. De heer Hageman, die het gevoelen van Junghuhn omtrent den zeer nieuwen oorsprong der delta ijverig bestrijdt, beweert dat de steenen afkomstig zijn van een gebouw dat op den heuvel zelven gestaan heeft, en dat hij Tjandi Soemoer noemt [2]. Later hebben zich hier, zoo het schijnt, de modder-uitvloeiingen verplaatst en is op den top des heuvels een grafteeken opgericht. Een halven paal verder oostwaarts en nog slechts anderhalven paal van zee ligt een tweede modderheuvel, naar de desa Kalang anjar geheeten. Er verrijst hier een gebergte in miniatuur, vaal-

---

[1]) Zie boven D. II, bl. 131.

[2]) Hageman, Over de modderwellen van Kalanganjar en Poeloengan, in N. T. v. N. I., XXIX, bl. 374, 380.

grauw van kleur, met verschillende kleine toppen en kloven, waarin de voornaamste wel, de „modder-krater", aan de zuidoostzijde gelegen is. De vloeibare modder stijgt er tot aan en over den rand der krater-opening en vloeit langs de zijden van den heuvel af, dien steeds met nieuwe lagen bedekkende. Uit de modder stijgen aanhoudend gasblazen op, die, na den omvang van eenige duimen verkregen te hebben, bersten en het gas laten ontsnappen. Het water van Kalang anjar is onderzocht door den heer Maier, die er belangrijke hoeveelheden jodmagnesium en broommagnesium in vond, en het, als met bijzonder geneeskrachtige hoedanigheden begaafd, zeer in de aandacht der geneeskundigen aanbeveelt [1]).

Vier en drie kwart palen verder dan Gedangan ligt, in het district Djenggålå II, de hoofdplaats van het regentschap Sidåardjå, dat in het begin van 1859 van het regentschap Soerabaja werd afgescheiden [2]). Het heette toen, evenals zijne hoofdplaats, Sidåkari; maar kort daarna is bij eene beschikking der Regeering [3]) de naam van hoofdplaats en regentschap beide in Sidåardjå veranderd.

Van deze hoofdplaats is weinig bijzonders te melden. Zij heeft een grooten pasar, veel vertier, een talrijke Chineesche bevolking, een spoorwegstation, en bruggen over de Kali Tamba, die eene vrij aanzienlijke breedte heeft, voor den spoorweg en den postweg. Overblijfselen der oudheid die eenigen steun kunnen geven aan de veel verspreide meening, dat hier eenmaal de zetel van het rijk van Djenggålå bloeide, worden te vergeefs gezocht. Toen in 1843 onder de Javaansche desa-bewoners in de omstreken van Soerabaja, ten gevolge der stille werkzaamheid van het „Christelijk genootschap" der hoofdplaats, zich hier en daar eenige neiging begon te vertoonen om de leer des Christendoms te omhelzen, kon Sidåkari welhaast op eene der aanzienlijkste gemeenten van inlandsche Christenen en op het bezit van nette, uit bamboe vervaardigde gebouwen voor kerk en school bogen. Later

[1]) Over de modderwellen van Poeloengan en Kalang anjar zie men Junghuhn, Reise. 352; Java, II. 1184, 1186; Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 21; Hageman, t. a. p. 367 vv.; Mayer in N. T. v. N. I. XXX. 225.

[2]) Stbl. n° 6[a].

[3]) Stbl. 1859, n° 32.

evenwel is die gemeente schier geheel verloopen, en de hoofdzetel van het Christendom in deze residentie naar Mådjåwarnå verplaatst.

Vier palen voorbij Sidåardjå bereiken wij Tangoelangin in het district Rawapoelo I. Hier is weder eene halte voor den spoorweg en eene suikerfabriek en langs de desa stroomt een rivier zeewaarts, die Kali Tangoelangin genoemd wordt. Nog 2¼ paal verder ligt Pòrong, het hoofddorp van Rawapoelo I, waar alweder een spoorweghalte, eene suikerfabriek en een talrijke Chineesche bevolking te vermelden zijn, en ook eene rivier, die gewoonlijk de Kali Pòrong genoemd wordt. Maar deze laatste is van meer beteekenis dan de vroeger genoemde; het is de rechter mondingsarm van de Brantas, die de zuidelijke grens van Sidåardjå vormt. Wil men de reeds elders in dit werk beschreven ruïnen van Tjandi Pari, de eenige belangrijke Hindoe-overblijfselen in dit regentschap, bezoeken, dan moet men, even voordat men Pòrong bereikt, den weg inslaan, die westwaarts naar Boelang, het hoofddorp van Rawapoelo II, voert, en dien volgen tot Krembong, waar wij alweder een suikerfabriek aantreffen, en vanwaar een voetpad naar de desa Tjandi Pari leidt, die haren naam aan de ruïnen ontleent [1]). De weg derwaarts biedt prachtige gezichten aan op den Penangoengan en het Ardjoenå-gebergte, maar die nog overtroffen worden door den heerlijken aanblik dien men geniet, midden op de fraaie brug die bij Pòrong over de rivier is geslagen, waar men achter een uitgestrekten, op een meer gelijkenden waterplas, door den bochtigen loop van den stroom gevormd, den Penangoengan ziet opstijgen als een kegel die zich in regelmatige gestalte boven de bultige uitwassen aan zijne helling verheft, terwijl de met casuarinen begroeide ribben en ravijnen van het tweemaal zoo hooge Ardjoenå-gebergte zich in trotsche lijnen op den achtergrond teekenen, gekroond door de rookwolk, die uit den Walirang opstijgt [2]). De brug overgaande zetten wij te Gempol den voet op Pasoeroeanschen grond.

---

[1]) Zie D. II, bl. 129.

[2]) Rengers, Dagboek, bl. 265, vgl. met Bleeker, T. v. N. I., 1849, II. 24. Eerstgenoemde schrijver is echter ten deele onverstaanbaar door de topographische misvattingen waarin hij bij gebrek van voldoende kaarten is vervallen.

Wij keeren in gedachten terug naar Waroe, om thans den weg in te slaan die vandaar westwaarts naar Mådjåkertå voert. Deze weg loopt ongeveer parallel met de Kali Mas, op eenigen afstand van haren rechteroever, en doorsnijdt de districten Djenggålå IV en Djenggålå III. Bij Taman, hoofddorp van Djenggålå IV, 2½ paal van Waroe verwijderd, is het terrein met kalkheuvelen bedekt; bij Krian, hoofddorp van Djenggålå III, 9¾ paal verder gelegen, treft men weder een groote suikerfabriek aan. De Mangitan, een rechter-, tot een kanaal vervormde mondingsarm van de Kali Mas, stroomt dicht langs dat dorp, en zijne afwatering is er door een sluis geregeld. Krian is oostwaarts, door een weg van 12 palen, ook rechtstreeks met Sidåardjå verbonden; een weg van 1½ paal lengte gaat vandaar, de Kali Mas snijdende, noordwaarts naar Djerebeng, waar een zoutpakhuis is, op 4¼ paal afstands van Tjangkir, aan den weg van Wånåkråmå naar Mådjåkertå; eindelijk gaat een weg van 5 palen lengte van Krian zuidwaarts naar Prambon, in Rawapoelo II, bij welke plaats de in aanbouw zijnde spoorweg van Sidåardjå naar Mådjåkertå de Kali Pòrong zal overgaan. Den weg van Krian naar Mådjåkertå vervolgende, passeeren wij de suikerfabriek Balongbendå en het dorp Wånåsari, en komen wij, na 10¼ paal te hebben afgelegd en de Kali Mas te zijn overgegaan, te Melirip, in het Mådjåkertåsche district Mådjåkasri, welke plaats onze aandacht vordert, daar zij juist aan de scheiding van de Kali Mas en Kali Pòrong gelegen is. Ik moet hier opmerken, dat de naam van Kali Mas strikt genomen aan den linkerarm eerst gegeven wordt beneden Perning, en dat het bovendeel van dien stroom eerst Kali Melirip en, na de ontlasting van een deel zijner wateren door de Mangitan, Kali Singkalan genoemd wordt, terwijl hij den naam van Kali Mas eerst erlangt na de Kali Gèdèk en Kali Gedong Sårå, kleine mondingsarmen die zich hoogerop in het district Kaboh van de Brantas scheiden, weder te hebben opgenomen [1]).

[1]) Van dit riviernet geven de bestaande kaarten verwarde en onderling strijdige voorstellingen, zoodat ik lang niet zeker ben het rechte getroffen te hebben.

Het is echter thans gebruikelijk van Melirip af aan den linkerarm den naam van Kali Mas te geven, en gemakshalve houd ik mij aan dat gebruik.

Melirip is beroemd door de bij die plaats gelegen groote sluiswerken, waarvan de strekking is in den westmoeson de overvloedige watermassa der Brantas door de Kali Pòrong af te leiden, die anders, uit hoofde der hoogere ligging van het bed van laatstgenoemde rivier, zich in de Kali Mas storten, hare oevers overschrijden en in de delta onberekenbare schade aanrichten zou; te gelijker tijd geeft die sluis gelegenheid om in den oostmoeson de bevaarbaarheid van den noordelijken arm door het inlaten van meer water te onderhouden. Het reusachtige werk, waarvoor verbazende hoeveelheden baksteen en massieve granietblokken uit Europa zijn aangevoerd, kwam in October 1846 gereed, nadat eerst in 1843 de eerste steen daarvoor gelegd was [1]). Deze sluizen, waarvan de eer vooral toekomt aan den ingenieur A. H. Tromp, maken op alle bezoekers door hun grootsche conceptie en uitnemend geslaagde uitvoering een hoogst gunstigen indruk; echter is dit gewichtige en gevaarlijke punt ook later nog vaak het voorwerp van de zorg der Regeering geweest, en heeft de Waterstaat nog verschillende andere werken tot stand gebracht, om de verkregen voordeelen te verzekeren; maar daarover in bijzonderheden te treden zou het bestek van dit werk te buiten gaan.

In verband met den spoorweg-aanleg en de nieuwere waterwerken schijnt het terrein bij Melirip en de weg tusschen Wånåsari en Mådjåkertå belangrijke veranderingen ondergaan te hebben. Vroeger bleef de weg aan den rechteroever der Kali Mas, totdat hij bij Gedong Angoen met een groote houten brug over de Kali Pòrong ging, zoodat Melirip rechts aan den anderen rivieroever bleef liggen [2]). Thans gaat men bij Melirip de Kali Mas over en volgt

---

[1]) Van Hoëvell, Reis, I. 171; J. Rigg, in Journ. of the Ind. Arch. III. 78; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 166; Buddingh, N. O. I., I. 325; Jukes, Voyage of the Fly, II. 134; d'Almeida, Life in Java, I. 275, waar voor „Kola Lentrong" klaarblijkelijk Kota Lengkong moet gelezen worden.

[2]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 166, geheel in overeenstemming met de Kaart van Junghuhn.

den weg vandaar over het door zijn stuwdam bekende Lengkong naar Gèdèk, het hoofddorp van het district Mådjåkasri, doch draait op 3½ paal voordat men aan die plaats komt, links af om de Kali Pòrong over te gaan en onmiddellijk aan hare andere zijde Mådjåkertå te bereiken [1]).

Mådjåkasri werd vroeger Kaboh geheeten; zijn tegenwoordige naam is, evenals die van alle districten in Mådjåkertå, met het woord Mådjå samengesteld, om genoegen aan de bevolking te geven, die daaraan waarde hecht om de toespeling op den naam van het oude Mådjåpahit. Dit district, door de Brantas van de overige districten van Mådjåkertå afgezonderd, komt in zijne natuurlijke gesteldheid overeen met de aangrenzende landschappen Lingkir en Goenoeng Kendeng, d. i. met dat gedeelte der residentie dat een schralen kalkbodem heeft en welks voorname rijkdom in djatibosschen bestaat [2]). Ook aan onbebouwde en woeste streken is hier geen gebrek, en ten noorden van Gèdèk ligt een uitgestrekte rawa. Het plan om aan de onvruchtbaarheid van dit gewest te gemoet te komen door den aanleg van een besproeiingskanaal, dat onder den naam van Kabohkanaal zijn water uit de Brantas-rivier zou ontvangen, is, na jaren lang in overweging te zijn geweest, eindelijk geheel opgegeven, deels wegens technische moeielijkheden, deels omdat men inzag, dat het doel slechts in zeer geringe mate zou bereikt worden [3]). Door Mådjåkasri loopen voornamelijk twee wegen. De eerste is de weg die van Babat zuidwaarts naar Djombang gaat [4]) en in Mådjåkasri komt een weinig ten noorden van het oude hoofddorp Kaboh; de andere is de weg die, den loop der Brantas volgende, van Gèdèk naar Boender op de grens van Kediri en vandaar over Moenoeng naar Lengkong [5]) voert. Deze beide wegen snijden elkander te Plåså, dat nabij de Brantas, 4½ paal van Kaboh en 13½ paal van Gèdèk is gelegen. Aan de overzijde der Bran-

[1]) Zoo althans lees ik de étappekaart van Havenga, waarop intusschen wel Lengkong, maar niet Melirip voorkomt, terwijl het omgekeerde plaats heeft op den jongsten afstandaanwijzer van Soerabaja (Stbl. 1880, n° 27), wat de vergelijking zeer bemoeielijkt. [2]) Vgl. boven, bl. 833.

[3]) Kol. Versl. 1875, bl. 178; 1877, bl. 143. [4]) Zie blz. 882.

[5]) Zie blz. 753.

tus ligt hier Dòlòk, dat van Djombang, het hoofddorp van het district Mâdjâredjâ, aan den grooten weg van Mâdjâkertâ naar Kertâsânâ gelegen, nog 5¾ palen verwijderd is. De spoorweg die eerlang de beide laatste plaatsen verbinden zal, snijdt den postweg eerst een weinig ten oosten en dan een weinig ten westen van Djombang, en heeft een halte op geringen afstand van die desa.

Mâdjâkertâ is een nette, welvarende en volkrijke plaats, met een fraaie woning voor den Adsistent-resident, een in moderner stijl gebouwden en op Europeesche wijze gemeubileerden dalem voor den Regent, en een ruime aloen-aloen, door witte muren en poorten omringd, en waarop onder de schaduw van twee prachtige waringin's, wier stammen gezamenlijk door een steenen omheining (koeroeng) omgeven zijn, een druk bezochte pasar wordt gehouden. De straten zijn breed en deels met muren, deels met bamboehekken afgezet, en bevatten vele goede steenen huizen [1]; maar met dat al zou de plaats den vreemdeling door geene bijzondere merkwaardigheden tot een bezoek uitlokken, indien niet over haar de weg lag naar de ruïnen van het oude Mâdjâpahit. Om deze te bereiken volgen wij den weg naar Kertâsânâ eerst 5½ paal in zuidwaartsche richting tot Gemekan, en ontmoeten ze wanneer wij vandaar in zuidwestwaartsche richting doorrijden naar het 5 palen verder gelegen Mâdjâ agoeng, het hoofddorp van het district van denzelfden naam, dat vroeger Ngoemplak, nog vroeger Wirâsibâ werd geheeten.

Bij de ruïnen van Mâdjâpahit zullen wij ons thans niet ophouden, daar zij in het tweede deel van dit werk, bij het onderzoek naar de sporen van het oude rijk van dien naam, uitvoerig beschreven zijn [2]. De streek waarin deze ruïnen liggen, is grootendeels woest en met djati, bamboe en bidoeri [3]) begroeid.

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 166; v. Hoëvell, Reis, I. 172; Buddingh, N. O. I., I. 319; Wallace, Insulinde, I. 170; d'Almeida, Life in Java, I. 276. Laatstgenoemde schrijver zegt, dat de inlanders het insluiten van twee waringinboomen door een soort van muurtje, wat dikwijls voorkomt (vgl. Roorda, Jav. Woordenbk., bl. 249), als een soort van huwelijk tusschen die boomen beschouwen.

[2]) Blz. 137—142.

[3]) Calotropis gigantea R. Br.

Mådjå agoeng zelf ligt op een open plek te midden der bosschen en heeft een ruime aloen-aloen, door steenen gebouwen en tuinen omgeven. De terreinhoogte bedraagt omstreeks 40 meters, dus nog slechts weinig meer dan te Mådjåkertå, waar de bodem zich 29 meters boven de zee verheft [1].

Mådjå agoeng is 9¾ palen verwijderd van de volkrijke dessa Djombang, reeds als het hoofddorp van het district Mådjåredjå vermeld. Dit district is goed besproeid door eenige beken, die haar water aan de Kali Brantas toevoeren en zich grootendeels vereenigen in een riviertje, dat op sommige kaarten onder den naam van Kali Wiråsåbå voorkomt. Het district Mådjåredjå heeft twee suikerondernemingen die op contract met het Gouvernement werken, éène bij Djombang, de andere, bij welker ingang men een paar groote oud-Javaansche beelden, in de naburige bosschen gevonden, heeft opgericht [2], te Goedå op de zuidgrens van het district. Van Djombang zijn langs den grooten weg in slingerende richting nog 11 palen af te leggen tot Bandardjedjer, op de grens van Kediri [3].

Belangwekkender dan de eentonige weg door deze vlakke streken is een uitstapje van Madjå agoeng zuidwaarts naar Wånåsalem, gelegen aan de hellingen van het Andjosmårå-gebergte, de westelijke voortschakeling van den Ardjoenå [4]. Die hellingen zijn gedeeltelijk dienstbaar gemaakt aan de koffiecultuur, waarvoor ook enkele perceelen in erfpacht zijn uitgegeven, maar overigens bedekt met eeuwenoude bosschen, waarin wellicht nog vele overblijfselen der oudheid verborgen liggen, even merkwaardig als de vroeger beschreven Tjandi Ngrimbi, aan de helling van den Koekoesan, nabij de zuidgrens van het district Mådjåkertå [5].

---

[1]) Domis in de Oosterling, II, I. 89; Bleeker, T. v. N. I. 1850, I. 168; Jukes, Voyage of the Fly, II. 129; Wallace, Insulinde, I. 170, 172. In het Aardr. en Stat. Wdbk., art. Modjo Agong, wordt gezegd, dat deze plaats vermaard is door een merkwaardigen put en door het graf van den Soesoehoenan Mådjå agoeng; maar dit is eene verwarring van Mådjå agoeng in Soerabaja met Mådjå agoeng of Medjagoeng in Rembang, waar ons die put en dat graf reeds zijn voorgekomen. Zie boven, bl. 802.

[2]) Zie D. II, bl. 126. [3]) Boven, bl. 753. [4]) Zie D. I, bl. 99.

[5]) Zie D. II, bl. 124.

Om Wånåsalem te bezoeken volgen wij eerst den weg die zuid-zuidwestwaarts naar Mådjåwarnå gaat, en bereiken die merkwaardige plaats na 6¾ palen te hebben afgelegd. Mådjåwarnå is een desa van Christen-Javanen, door den zendeling Jellesma gesticht op een stuk grond dat weinige jaren te voren door een gedoopten Javaan, Abisai geheeten, te midden van de duistere wildernis ontgonnen was. Jellesma zelf vestigde er zich in 1850, er verrezen eene kerk en eene school, en de gemeente breidde zich uit, ook onder zijne opvolgers Hoezoo en Kruyt, en telde in 1877 1460 zielen. Kleinere gemeenten vindt men in eenige naburige dorpen, vooral te Kertåredjå, 3½ paal zuidwestwaarts van Mådjåwarnå, en te Ngårå, 1¾ paal meer zuidwaarts, nabij de grens van Kediri. De gemeente te Ngårå is eigenlijk de oudste, en werd door zekeren Coolen, zoon van een Russischen vader en eene Javaansche moeder, gesticht op een stuk grond dat hij in de bosschen van Mådjå agoeng gehuurd en ontgonnen had. Het aantal Christenen bedroeg in 1877 te Kertåredjå 137, te Ngårå 133, terwijl er nog ruim 300 in andere desa's en in de stad Soerabaja verspreid woonden. Deze Javaansche Christenen zijn alleszins eene opzettelijke studie waardig, doch hier is het daarvoor niet de plaats [1]).

Van Mådjåwarnå tot Wånåsalem zijn nog 9¼ palen langs de berghelling in zuidoostelijke richting af te leggen. Nog wat verder dan het dorp is een signaal van den geographischen dienst opgericht, op eene hoogte van 332 meters. Wånåsalem heeft een pasanggrahan ten gerieve der reizigers, is omringd door koffietuinen, bamboeboschjes en grasvelden en levert heerlijke uitzichten op; Wallace, die er zich eenige dagen ophield om vogels te schieten, vond er zich echter eenigszins teleurgesteld, daar het woud in den naasten omtrek is opgeruimd, en hij de bosschen te ver van de plaats verwijderd vond voor dagelijksche

---

[1]) Men zie daarover o. a. Brumund, Berichten omtrent de evangelisatie van Java (Amst. 1854); J. Craandijk, het Ned. Zendelinggenootschap in zijn willen en werken (Rott. 1869), en tal van opstellen in de Mededeelingen van wege het Ned. Zendeling-Gen. De cijfers in den tekst omtrent het aantal der gemeenteleden zijn ontleend aan genoemd Tijdschrift, Dl. XXII, bl. 343.

wandelingen daarheen. Hij bemachtigde er wel is waar een aantal pauwen, waarvoor de plaats beroemd is, maar verplaatste zich welhaast naar het lager gelegen Djapanan, dat hij, wegens de boschachtige plekken die het omgeven, beter voor zijn doel geschikt achtte. In de prachtige bosschen die aan de berghelling van Wånåsalem gevonden worden, ontdekte Wallace de onder het dichte loof verscholen overblijfselen van een tjandi, met uitvoerig beeldhouwwerk, waaronder eenige voorstellingen van dieren bijzonder zijne aandacht trokken. Dit monument staat op een kleine verhevenheid ter zijde van den weg, heeft 30 voet in het vierkant bij eene hoogte van 20 voet, en is door planten bedekt en omslingerd en door reusachtig geboomte beschaduwd. Voor zooverre mij bekend is, werd er nog door niemand anders de aandacht op gevestigd [1]).

Ons rest nog een bezoek te brengen aan de districten Mådjåsari lor en Mådjåsari kidoel, die den zuidoosthoek van het regentschap Mådjåkertå uitmaken, en zich uitstrekken over de oostelijke hellingen van den Penanggoengan en de noordoostelijke van het Ardjoenå-gebergte, terwijl de westelijke en zuidwestelijke tot de residentie Pasoeroean behooren. Deze districten mogen, zoowel wat natuurlijke schoonheid, als wat merkwaardige overblijfselen der oudheid betreft, tot de belangrijkste van Soerabaja gerekend worden; de laatste hebben wij echter reeds in het tweede deel van dit werk leeren kennen [2]), zoodat ik hier met eene korte aanduiding der ligging kan volstaan.

Van Wånåsalem voert ons een weg bergafwaarts, in noord-noord-oostwaartsche richting, naar Djabong en Djatiredjå, en vandaar oostwaarts over Delangoe naar Ketanan, bekend door zijne suikerfabriek en door zijne fraaie ligging op eene hoogte, die op de bergen en valleien in den omtrek een heerlijk uitzicht biedt. Er is daar een pasanggrahan, waarlangs een helder stroomend water over groote steenen bruist, en in de bosschen in den omtrek zijn een waschbak en eenige beelden uit den Hindoetijd gevonden [3]). Nog wat verder oostwaarts ligt, 23 palen van Wånå-

---

[1]) Wallace, Insulinde, I. 172, 173, 178, 180. Zie ook Jukes, Voyage of the Fly, II. 126, 128. [2]) Bl. 118—124. [3]) Domis, Oosterling I. I. 92.

salem, de desa Mådjåpoerå, waar de weg zich noordwaarts wendt naar het 7¼ paal verwijderde Prambon aan de Kali Pòrong, dat wij boven leerden kennen [1]). Halverwegen ligt aan dien weg, weder geheel in de vlakte, Mådjåsari, het hoofddorp van Mådjåsari lor, en in de nabijheid dier plaats de suikeronderneming Koning Willem II. Men heeft hier den top van den Penanggoengan in het zuidoosten, en beginnende bij Bangsri, omstreeks 5 palen oost van Mådjåsari, vindt men rondom zijn voet of aan zijne hellingen de ruïnen van Tjandi Djedoeng en van de badplaatsen Balahan en Djélok Toendå, de grot bij Orang-orang, of, zooals de latere kaarten schrijven, Oeroeng-oeroeng, een plaats die bijna recht zuid van Mådjåsari ligt en er door een weg van 8 palen rechtstreeks mede is verbonden, en eindelijk de oudheden der desa Trawas, die 4¾ palen van Oeroeng-oeroeng en nog 1¾ paal van de Pasoeroeansche grens in de richting van Prigen verwijderd is.

Is Trawas merkwaardig om zijne oude beelden, het is het niet minder om zijne schoone ligging in het breede ravijn Djoerang Koembålå, waardoor men opstijgt tot den zadel die den Penanggoengan met den Walirang, den naastbij gelegen top van het Ardjoenå-gebergte verbindt. Een bevallig slingerpad leidt naar een ruime pasanggrahan, met op pilaren rustende veranda's, omringd door een fraaien tuin, die door zijne rozen beroemd is. Het gebouw staat op eene hoogte van 763 meters en is zoo geplaatst, dat men aan de voorzijde het gezicht heeft op eene rijke afwisseling van sawah's, bosschages en kleine desa's, met den Penanggoengan op den achtergrond, en dat aan de achterzijde de blik rust op den Goenoeng Boetak en den daarachter verrijzenden steeds rookenden Walirang, waarvan eerstgenoemde een voorberg is. In den tuin merkt men een vischvijver op en een zitplaats, door een prachtigen boom beschaduwd, waar men het uitzicht geniet op een grooten waterval, en die tuin wordt besproeid door eene waterleiding met het helderste bronnat, dat zich op verschillende punten over trappen van gehouwen trachietblokken in kleine watervallen afstort. Op het midden van een dier trappen is een zittend vrouwenbeeldje geplaatst, met een wa-

[1]) Blz. 881.

terkruik in de hand, waarin zich aan de ééne zijde het afstroomende water verzamelt, terwijl het aan de andere weder uitvloeit [1]).

Het Ardjoenâ-gebergte behoort meer tot Pasoeroean dan tot Soerabaja en zal in een volgend hoofdstuk beschreven worden; maar een enkel woord over den Penanggoengan moge het tegenwoordige hoofdstuk besluiten. Hij is een geheel uitgedoofde vulkaan, die met zijne hoogte van 1650 meters nauwelijks de helft der hoogte bereikt van de hoogste toppen van den Ardjoenâ, zoodat hij door hen die dezen laatsten bestijgen, in zijn geheel kan overzien worden. Terwijl de Ardjoenâ als een kolossaal veeltoppig gevaarte oprijst, vertoont zich aan de andere zijde van den verbindenden zadel de Penanggoengan als een lage, enkelvoudige, maar tamelijk steile kegel, welks vlak-bolvormige schedel stomp uitloopt en gesloten is. De Javaan vindt daarin iets zonderlings, dat hij zich verklaart door eene legende omtrent boetâ's, die, daar zij last hadden gekregen de toppen van den Ardjoenâ met één te vermeerderen, den Penanggoengan van verre hierheen droegen, maar toen zij reeds het doel van hunnen tocht nabij waren, het touw zagen breken dat den berg aan het draagjuk verbond, zoodat hij nederplofte waar hij tot heden is blijven liggen. De benedenhelft des bergs en de tusschenzadel zijn grootendeels met woud bedekt, maar de bovenhelft vertoont zich als van plantengroei geheel verstoken. De bleeke, geelachtig grijze kleur dier kale hellingen doet, op een afstand gezien, aan een nog werkzamen vulkaankegel denken, wiens hellingen met zand en puin bedekt zijn; maar met den kijker ontwaart men, dat omstreeks van het derde zijner hoogte tot aan de kruin zich een grasveld uitstrekt, vermoedelijk uit alang-alang bestaande, waartusschen zich verstrooide stukjes bosch verheffen. Men mag vermoeden, dat de berg eenmaal geheel werd overschaduwd door wouden die later door de bijl zijn geveld. Allerwegen gaan divergeerende ribben langs de hellingen benedenwaarts, maar reeds spoedig vormen zij een viertal stompe, bultachtige voorsprongen, die

[1]) Domis, Oosterling, I. I. 93: van Hoëvell, Reis, I. 105. Daar deze beschrijvingen zoo oud zijn, kan hier natuurlijk veel veranderd wezen; maar latere beschrijvingen van Trawas zijn mij niet bekend.

Junghuhn zich voorstelt als ontstaan door opgestuwde of zijwaarts uitgevloeide lavastroomen, Bleeker als de overblijfselen van een lageren verheffingskrater, waaruit de nieuwe top is opgerezen. Van uitbarstingen van dezen berg is niets bekend; waarschijnlijk heeft de thans verstopte erruptie-schacht met den Ardjoenå een gemeenschappelijken haard gehad. Ofschoon de top van den Penanggoengan vermoedelijk van Trawas zonder veel moeite te bereiken zou zijn, schijnt hij de belangstelling der bergbestijgers weinig te hebben getrokken; althans is mij geen bericht van eenige beklimming bekend [1]).

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 1168; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 24; Hering, in „de Gids“ voor 1878, Dl. I., bl. 80.

VIERDE BOEK.

CHOROGRAPHIE.

DERDE AFDEELING.

MADOERA EN DE OOSTHOEK.

EERSTE HOOFDSTUK.

Madoera.

Madoera, in hoog Javaansch Madoenten, is in physisch-geographischen zin de voortzetting van Java's noordelijk Kalkgebergte, waarin de zee slechts de diepe voor heeft geploegd, die den naam van Straat Madoera draagt [1]; uit ethnographisch oogpunt de bakermat van een der drie volksstammen die het eiland Java bewonen, omdat zijne bevolking door kolonisatie zich over den geheelen Oosthoek van dat eiland heeft uitgestort [2], en wat zijne geschiedenis betreft, een onderdeel van het oude rijk der Maharadja's van Java, dat in alle lotwisselingen, in alle lief en leed van het grootere eiland gedeeld heeft, en daarmede van de vroegste tijden onafscheidelijk verbonden is geweest. Alleen uit administratief oogpunt bestaat eenig verschil. Madoera, dat in omvang met eene residentie van Java van gemiddelde grootte gelijk staat [3], telt slechts vier afdeelingen, waarvan drie tevens als regentschappen

[1]) Zie Deel I., bl. 33 en 95. [2]) D. I., bl. 263, 265; Dl. II., bl. 502.

[3]) Het is kleiner dan de Preanger, Banten, Rembang en Madioen, aanmerkelijk grooter dan Krawang, Tagal, Pekalongan, Djapara, Kadoe, Jogjakarta, Bagelen, Probolinggo en Banjoewangi, maar komt met Batavia, Samarang, Soerabaja, Pasoeroean, Kediri, Soerakarta en Banjoemas tamelijk wel, met Tjeribon en Besoeki nauwkeurig in omvang overeen.

worden beschouwd, de vierde, Sampang, als eigenlijk aan Bangkalan ondergeschikt, slechts een onderregentschap uitmaakt; en van die drie regentschappen is slechts één, Pamakasan, geheel op den gewonen voet eener afdeeling van Java georganiseerd [1]), terwijl in de overige nog eenige sporen van het vroeger zelfbestuur der regenten, afstammelingen van de voormalige vorsten, zijn overgebleven. Echter is dat zelfbestuur bij elke gepaste gelegenheid meer besnoeid, waartoe de Indische regeering vooral genoopt werd door den vooruitgang die, sedert de inlijving van Pamakasan bij het Nederlandsch gebied, in dat gewest werd waargenomen, en die zeer gunstig afstak bij den kwijnenden toestand waarin de leenrijkjes Bangkalan, of Madoera in strikteren zin, en Soemenep verkeerden. Wij hebben in het historisch deel van dit werk de lotgevallen van Bangkalan tot 1847, het jaar van den dood des tweeden Sultans, leeren kennen [2]). Zijne opvolgers moesten zich weder met den ouden titel van Panembahan vergenoegen, en toen in 1862 de eerste Panembahan van deze nieuwe reeks overleden was, achtte de Indische regeering het dringend noodig, den staat van het rijk in overleg met den bestemden opvolger in ernstige overweging te nemen. Toen derhalve in Juni 1863 het bestuur door den tegenwoordigen regent, Panembahan Tjåkrå Adi-ning-Rat, aanvaard werd, geschiedde dit op voorwaarden waardoor de rechtstreeksche invloed van het Nederlandsch gezag aanmerkelijk werd vermeerderd. Het recht tot belastingheffing, dat een rijke bron van knevelarijen geweest was, werd op de Regeering overgedragen, die ten spoedigste daarvan gebruik maakte om eenige voor handelsvertier en nijverheid schadelijke heffingen, zooals de verplichte heffing op den in- en uitvoer van goederen en vee, bekend onder den naam van belasting der bandarijen, af te schaffen, en andere verpachte middelen met de voor de Gou-

[1]) Sedert 1858. Zie Ind. Stbl. van dat jaar, n° 54. Mangkoe Adi-ning-Rat, de laatste Panembahan van Pamakasan, stierf in 1842. Daarop werd tot 1853 het landje bestuurd door Pangéran Adipati Ariå Soeriå Koesoemå. Toen ook deze overleden was, kwam het voorloopig onder Gouvernementsbeheer, totdat eindelijk in 1858 de nieuwe regeling haar beslag kreeg. [2]) D. II, bl. 592.

vernementslanden op Java bestaande bepalingen in overeenstemming te brengen. Het gemis dezer inkomsten werd den Regent vergoed door de opheffing van onderscheidene op hem rustende bezwarende verplichtingen, en door eene maandelijksche tegemoetkoming van *f* 5000. Voorts nam de Regent op zich, tot betere handhaving van orde en veiligheid, zijn rijkje in acht districten te verdeelen, en in elk district een wedânâ te plaatsen, dien hij niet langer, gelijk tot dusverre de gewoonte was geweest, in landerijen en dessa's, maar in geld zou bezoldigen [1]). De Regeering ging daarop over tot eene organisatie van het Europeesch bestuur van dit regentschap, waarbij het in twee adsistent-residentsafdeelingen werd gesplitst. De afdeeling Madoera werd uit vijf districten samengesteld: Bangkalan daja, Bangkalan tengah, Bangkalan laoet, Balega daja en Balega laoet; de drie overige: Sampang daja, Sampang tengah en Sampang laoet, werden tot de afdeeling Sampang vereenigd; en terwijl in de eerste de handhaving der inlandsche politie werd opgedragen aan den patih van den Panembahan, wiens ambt de plaats van de te gelijker tijd opgeheven waardigheid van Rijksbestuurder verving, is in de tweede daarvoor een Onderregent of Ronggo aangesteld, wien eene jaarwedde van *f* 3600 van regeeringswege is toegelegd [2]).

Terwijl door deze maatregelen de toestand in het westelijk deel des eilands aanmerkelijk werd verbeterd, liet die in het oostelijk regentschap of Soemenep nog steeds veel te wenschen overig. Toen de oude Sultan van Soemenep in 1854 overleed [3]), verviel de hem als persoonlijk gunstbewijs toegekende titel. Een zijner zonen volgde hem toen op, onder den titel van Panembahan Nâtâ Koesoemâ, en toen deze den 26sten Mei 1879 gestorven was, werd het bestuur voorloopig door den Resident in handen genomen, even als dit in 1853 ten opzichte van Pamakasan had plaats gehad; en het laat zich aanzien, dat ook hier de tegenwoordige voorloopige toestand voor rechtstreeksch bestuur door Nederlandsche ambtenaren zal plaats maken. Toen, na den dood van den Panembahan, kwade praktijken van den Rijksbestuurder

[1]) Kol. Versl. 1862, bl. 10; 1863, bl. 9 en 129.
[2]) Stbl. 1864, n° 53, 171. [3]) Zie D. II, bl. 594.

[illegible]

[illegible] Bergh is [illegible] aanvulling van het door [illegible] worden aangewend.

[illegible] eiland in 1846 doorreisde. [illegible] Indisch Archief, I. 284—317 en T. v. N. I. Jg. IX, D. I, bl. 107—111 [illegible] vermelding Hageman, Bijdrage tot de kennis der residentie Madura, in T. v. N. I. 1858, I, 321—362, II, 1—25. Vroeger zijn verschenen: Q. M. R. Verhuell, Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën, II, 50—71, 90—93 (1835); H. J. Domis, het eiland Madura, (Oosterling, II, 1, 97—126 (1836); Roorda v. Eysinga, Ld. en Vk. III, II, 814—826 (1860), van Hoëvell, Reis, II. 1—99 (1851); C. de Groot,

tooneelen, noch uit historisch of aesthetisch oogpunt bijzonder belangrijke overblijfselen der oudheid op. Wat de reizigers die het bezochten, er van verhalen, bepaalt zich dikwijls in hoofdzaak tot de ontvangst die hun van de vorsten ten deel viel en die vaak den aangenaamsten indruk bij hen achterliet; maar de vorsten van Pamakasan en Soemenep hebben hunne rol afgespeeld, en die van den vorst van Bangkalan is van geringe beteekenis geworden. Spoediger dan eenige residentie van Java zullen wij het eiland kunnen afzien; toch vordert het een hoofdstuk voor zich, omdat de zee het grenzen heeft gesteld, die het scherp van het hoofdeiland scheiden.

Het is echter niet zeer bezwaarlijk die grenzen te overschrijden. Wie Madoera bezoeken wil, begeeft zich gewoonlijk naar Soerabaja en huurt daar een tembangan, waarmede hij in minder dan een uur naar de overzijde geroeid en bij het visschersdorp Kamal aan land gezet wordt. Men heeft op dien tocht gelegenheid een blik op de kust van het eiland te werpen, die zich vertoont als een breede gordel van tropische vegetatie, waaruit zich hier en daar kleine witte pieken, met steile, soms loodrechte rotsen, verheffen, zoodat, bij alle verschil in plantengroei, de aanblik aan de schilderachtige Klinten van het eiland Möen herinnert. Kamal ligt op de zuidwestpunt van Madoera en biedt door een lang hoofd van klipsteen, dat in zee is uitgebouwd, eene gemakkelijke landingsplaats aan; echter liggen vóór de haven eenige droogten, die omzichtigheid noodzakelijk maken. Te Kamal is een oude steenen pasanggrahan, die den reiziger gelegenheid geeft zich te ververschen, aleer hij zijn reis te paard of met rijtuig vervolgt langs den fraaien weg die vandaar, in noordwaartsche richting, over Pèding naar het negen palen verwijderde Bangkalan leidt. Van de vruchtbaarheid des lands geeft die slechts van één tot drie palen van de westkust verwijderde weg al aanstonds geen gunstigen indruk. De aanplant van padi is gering en de schrale

het eiland Madura, N. T. v. N. I., IV. 444—450 (1853); H. Zollinger, iets over de natuurlijke geschiedenis van Madoera, N. T. v. N. I., XVII. 243—248 (1858); Buddingh, N. O. I., I. 293—310 (1859.

bodem wordt bij voorkeur aan de teelt van djagoeng en katjang dienstbaar gemaakt [1]).

Bangkalan is de hoofdplaats van het rijkje dat de westelijke helft van Madoera beslaat en, met inbegrip van Sampang, dat er een deel van uitmaakt, grooter is dan Pamakasan en Soemenep te zamen. Werkelijk heeft zij het karakter van een inlandsch vorstenverblijf, een navolging op kleine schaal van de Javaansche Keizers- en Sultansstad. Het belangrijkste gebouw is natuurlijk de kraton, eigenlijk meer een verzameling van gebouwen te noemen, omgeven door een muur en een gracht en door verschillende poorten en voorhoven toegankelijk. De zoogenaamde troonzaal schittert van goud en prijkt met vele poesaka's van het vorstelijk geslacht. Zij is omringd door een eetzaal en vier logeerkamers, en door eerstgenoemde heeft men den toegang tot de pandåpå of gehoor- en feestzaal, die zeer rijk met goud versierd, maar bijzonder laag van verdieping is. Reizigers die vroeger de gastvrijheid van den Sultan genoten, maakten zich wel eens vroolijk over het vervallen voorkomen, de smakelooze pracht, de wonderlijke opeenstapeling van kostbare, maar geheel misplaatste meubelen, de kolossale spiegels, overdwars geplaatst omdat de hoogte der zaal voor rechtstandige plaatsing ontoereikend was, het vermoeiend getik van ontelbare klokken en pendules en de muziek van allerlei spelende schilderijen. Na den dood des Sultans is echter de kraton veel verfraaid en het ameublement met meer smaak gerangschikt.

Verder bevat de kraton onderscheiden bijgebouwen en wachthuizen voor de zoogenaamde barisans, de troepen die de Panembahan nog altijd verplicht is te onderhouden ten dienste van het Gouvernement, dat alleen voor Europeesche instructeurs heeft te zorgen. De barisan van Bangkalang bestaat, volgens de formatie, uit 34 officieren en 1319 minderen, infanterie, kavallerie, artillerie en pioniers, doch de voltalligheid laat veel te wenschen over. Zulke barisans bestaan ook in Pamakasan en Soemenep,

[1]) Van Hoëvell, Reis, II. 3 v.; Buddingh, N. O. I., I. 203; van Gelder, Beschrijving van Java, IV. 22; Plantenga's Oost-Indië. 145; Jukes, Voyage of the Fly, I. 400.

maar worden in het eerstgenoemde gewest, sedert zijne inlijving, en vermoedelijk ook voorloopig in Soemenep, door het Gouvernement zelf onderhouden. Voor 't overige wordt op die inlandsche hulptroepen door onze regeering veel prijs gesteld; want de Madoereezen zijn voortreffelijke soldaten, en daar zij aan onze oorlogen in Indië bijna altijd een werkzaam aandeel hebben, wordt de krijgsmansgeest bij hen sterk onderhouden. Men kan het ook onder de geringere klassen velen aanzien dat zij gediend hebben, niet enkel door de bronzen en zilveren medailles die hunne borst versieren, maar ook door de flinke houding en goede manieren waardoor zij zich onderscheiden [1]).

Onder de verdere gebouwen van den kraton verdienen de stallen vol paarden vermelding en een groot koetshuis, opgevuld met vele en daaronder zeer ouderwetsche rijtuigen. De harem of het vrouwenverblijf is links van het hoofdgebouw achter een hoogen muur verborgen.

Bij den kraton behoort natuurlijk een groote aloen-aloen, en bij de aloen-aloen eene met de waardigheid der plaats overeenkomende moskee. De moskee van Bangkalan bezit een sieraad dat in andere Mohammedaansche landen dikwijls in de tempels wordt gezien, maar op Java en Madoera eene bijzondere merkwaardigheid wordt geacht, een lijst of rand die van binnen het geheele gebouw rondloopt en met een afschrift van de drie eerste soera's des Korans, in fraaie Arabische karakters, beschilderd is. Achter de moskee is voor den laatsten Sultan en zijne nakomelingen een steenen grafhuis opgetrokken, dat uitwendig geheel op een gewoon Europeesch-Indisch woonhuis gelijkt. De grafzerk is zeer eenvoudig, maar bestaat uit eene fijne soort van kalksteen, die in Soemenep voorkomt, en werd door den Sultan van Soemenep als geschenk gezonden.

Voor het overige zijn de gebouwen van Bangkalan van weinig belang. De prinsen van den bloede wonen buiten de gracht van

[1]) Ik zal mij hier niet verdiepen in de vragen over het drukkende van den krijgsdienst voor de bevolking en het gevaar dat die Madoereesche hulptroepen bij een oorlog met een Europeeschen vijand voor het Gouvernement opleveren. Zie daarover T. v. N. I. 1856, I. 3.

[illegible] Maar [illegible] gewaad [illegible], omringd [illegible] nakomelingen [illegible] ongeveer [illegible] en niden van den ratan gelegen.

Bangkalan [illegible] kleine prauwen ongeveer [illegible] Madoera [illegible] naakt [illegible] zich [illegible] Straat Madoera [illegible] kleine [illegible] vaarin [illegible] Java [illegible] belangrijke handel gedreven. Te Bangkalan wordt veel werk gemaakt van [illegible] Soerabaja [illegible] verzending [illegible] ²).

Een gewone uitstap voor de bezoekers van Bangkalan was vroeger, toen het fort Erfprins nog bestond, een rit naar het dorp Sambilangan, dat op den westelijksten uithoek van het eiland aan den nauwen noordelijken ingang van Straat Madoera is gelegen. Men werd dan vandaar in een kwartier roeiens met een sloep naar het fort Erfprins overgebracht, dat wel een bezoek verdiende. De weg naar Sambilangan is zes palen lang

¹) Van Gelder, Beschrijving van Java, IV. 31.

²) Bij [illegible], Handl. t. d. Aard. v. N. I., bl. 78, vind ik gewag gemaakt van [illegible] kolossale rakasa-beelden, die te Bangkalan aan den weg (welken [illegible]) staan, en in [illegible] O. I., bl. 145, lees ik, dat in de nabijheid van [illegible] gevonden worden van „groote steenen beelden, gedenkteekenen van den ouden Brahma-dienst." Klaarblijkelijk bedoelen beide berichten hetzelfde; maar hoe komt het dat van de bovengemelde schrijvers, die [illegible] Bangkalan gezien hebben, geen enkele die beelden vermeldt?

³) Van Gelder, t. a. p.; vgl. Bleeker, in Ind. Archief, bl. 306.

en loopt dicht langs en bijna evenwijdig met het strand, dat hier moerassig en met eene rijke rhizophoren-vegetatie bedekt is. Sedert het fort geslecht is heeft een tochtje naar Sambilangan veel van zijne aantrekkelijkheid verloren; want het is die plaats niet meer aan te zien, dat zij eenmaal de zetel der vorsten van West-Madoera was [1]).

Belangwekkender is een uitstapje naar Arisbaja [2]) en de vorstelijke begraafplaats Ajer mata. Arisbaja ligt bij Oedjong Wodong, den noordwestelijken uithoek van het eiland, 10 palen ten noorden van Bangkalan. De weg, die de richting van het Westerstrand op geringen afstand volgt, leidt door eene matig bevolkte en weinig sporen van welvaart toonende streek, ofschoon de rijstbouw overal op sawah's wordt gedreven. De vegetatie houdt het midden tusschen die van het strand en van het vlakke binnenland, en verandert naarmate van de moerassige of kalkachtige gesteldheid van het terrein. Kokos- en arènpalmen, bamboe en djarak van verschillende soorten, wisselen af met bidoeri, bidara, kajoe oerip, soelasih (of toelasih) en gali-gali [3]). De halverwegen liggende desa Lantjing is bekend door twee reusachtige waringins met menigte van bijstammen. Overigens wordt de weg verlevendigd door de gezichten op zee, die zich nu eens zeer nabij, dan weder op grooteren afstand vertoont.

Arisbaja is eene in de geschiedenis van Madoera zeer bekende plaats, zoowel omdat er de Islam het eerst gepredikt en de eerste moskee gebouwd werd [4]), als omdat er de eerste, juist niet veel voor de toekomst belovende, aanrakingen met Nederlandsche zeevaarders plaats hadden [5]). Het was in die dagen de zetel van een der vorstjes waaronder Madoera verdeeld was, en bleef dit totdat Sultan Agoeng zijn gunsteling Prasenå, onder den naam van Tjakra-ning-Rat, te Sampang als leenvorst van geheel Madoera aanstelde [6]). Maar Arisbaja bleef ook toen

[1]) Zie D. II, bl. 470, 472, 524.

[2]) Over deze schrijfwijze, in plaats van de gewone Arosbaja, zie D. II, bl. 253.

[3]) *Calotropis gigantea* R. Br., *Zizyphus jujuba* Lam., *Euphorbia tirucalli* L., *Crinium basilicum* L., *Dilivaria ilicifolia* Juss. [4]) D. II, bl. 191, 253.

[5]) D. II, bl. 279, 281. [6]) D. II, bl. 313 vv.

een plaats van beteekenis. Volgens Valentijn stond zij onder een Toemenggoeng, die een machtig heer was, telde wel acht duizend huisgezinnen, dreef een aanzienlijken handel, en had een groote aloen-aloen, twee fraaie moskeeën en twee aanzienlijke pasars [1]). Die luister is echter voorbijgegaan. De ruime haven is door aanslibbing in land verkeerd, en de plaats is thans twee à drie palen van de zee verwijderd; slechts de rivier van Arisbaja, een 60 voet breede stroom, die de plaats middendoor snijdt, onderhoudt thans nog hare gemeenschap met de zee; maar zij is een armoedig en vervallen visschersdorp, waar weinig welvaart heerscht, en zou op een bezoek van den vreemden reiziger nauwelijks aanspraak kunnen maken, indien niet de vorstelijke begraafplaats Ajer mata [2]) in hare nabijheid gelegen was. Deze begraafplaats ligt op den hoogsten van een groep steile kalkheuvels, die een kring vormen in welks midden twee bronnen van zoet water ontspringen, Ajer mata, d. i. oogwater of tranen, genaamd, en door wel spaarzaam, maar schilderachtig geboomte beschaduwd. Er is een legende in omloop, dat hier eenmaal een goede geest woonde, die gaarne de jeugd in het aanknoopen van teedere banden behulpzaam was, en wien de verloofden offers van gele rijst brachten. Bij die gelegenheden rees dan een gamelan uit den grond, die, zonder zichtbaren speler, door hare harmonische tonen hun verbond bezegelde. Maar eenmaal kwam een jeugdig paar offeren dat wel de gamelan zag verrijzen, maar hare tonen niet vernemen mocht. Niet wetende waaraan zij deze ongenade te danken hadden, stortten zij zulk een tranenvloed, dat daardoor de bekkens gevuld werden die de weder verzinkende gamelan in den bodem achterliet. De Madoereezen gebruiken deze bronnen als badplaatsen, maar daarbij bedienen zich de mannen alleen van de bron die uit de tranen der bruid, de vrouwen van die welke door de tranen des bruidegoms gevormd is.

De begraafplaats zelve bevat een groot aantal graven, geene echter die ouder zijn dan ruim een paar eeuwen; de zerken zijn allen gehouwen uit een zachte kalksteensoort en met figuren

[1]) IV. I. 44. [2]) Gelijk vele Madoereesche namen wordt ook deze gewoonlijk in den Maleischen vorm geschreven; de Madoereesche zou „Aèng mata" zijn.

uitgesneden. De priesters die de graven bewaken, zorgen dat ze telkens met versche takjes van de geurige soelasih bestrooid worden. Er zijn, als naar gewoonte, verschillende ommuurde pleintjes waarop geestelijken en hoofden begraven liggen; inzonderheid wijst men den bezoeker een kleine zerk, waaronder het stof van een vorstelijk kind rust, dat door onvoorzichtigheid zijner voedster in een ketel met kokende was den dood vond. De vader, zoo wordt verhaald, woedend over de achteloosheid die hem zoo duur te staan kwam, liet met de voedster negen-en-dertig andere aan zijn hof dienende vrouwen ter dood brengen, en de graven dier 40 offers liggen rondom het graf van het ongelukkige kind.

Op den top van den heuvel, die den geheelen omtrek beheerscht, verheft zich het sombere grafhuis der vorstelijke familie, een eenvoudig vierkant gebouw, met witte gordijnen behangen, waarin de graven van den eersten Sultan, zijn vader, grootvader en overgrootvader besloten zijn. Een in de kale wanden van den heuvel uitgehouwen trap voert van den bodem der vallei naar dit grafhuis op. Niet ver vandaar is ook eene moskee gelegen, zooals gewoonlijk in dergelijke astana's gevonden wordt.

Van Arisbaja bij den Noordwesthoek, tot Lapa, nabij Tandjong Lapa, de uiterste Oostpunt van het eiland, loopt langs de geheele Noordkust van Madoera, dicht bij en parallel met het strand, een weg die een groot aantal visschersdorpen met elkander verbindt en omstreeks honderd palen lang is. De voornaamste dezer dorpen zijn: het volkrijke Klampis; Sepoeloeh, het hoofddorp van het district Bangkalan daja, door een dwarsweg rechts met Doerin, aan de rivier van Bangkalan, verbonden; Banjoe sangka; Telaga biroe; Tepanga, vanwaar een dwarsweg rechts naar Doerdjan, het hoofddorp van Baléga daja, voert; Ketapang, waar een rijweg zich afscheidt die dwars door het eiland, bijna recht van noord naar zuid, naar het aan de Zuidkust liggende Sampang gaat; Patatiang, het eenige noordkustdorp dat tot Pamakasan behoort, daar dat regentschap een onregelmatigen driehoek vormt, waarvan alleen de afgestompte tophoek aan de zee ten noorden reikt; voorts, in het regentschap Soemenep, Bira en Tamboeroeh, met dwarswegen naar Sampang, die zich na eenige palen vereenigen; Kapok, Pasang-

sangan en Padangdangan; Amboenten, door een dwarsweg, die recht zuidwaarts gaat, met Doeko, het hoofddorp van het Soemenepsche district Barat daja, verbonden; Seloping, Kerta, Dasok; Sergang, weder met een dwarsweg, die over Manding naar de hoofdplaats Soemenep voert; Legoeng en Lombang.

Behalve de enkele topographische bijzonderheden, in deze naamlijst ingeweven, is mij van geen dezer dorpen iets merkwaardigs bekend. Om een algemeenen indruk van het landschap te verkrijgen, schijnt eene prauwvaart langs de kust boven den eentonigen landweg te verkiezen te zijn. Van zee gezien biedt het strand op vele plaatsen bevallige gezichten aan. De heuvelrij die men zich overal op kleinen afstand van de kust ziet verheffen, wordt, vooral in het Bangkalansche gebied, hier en daar afgewisseld door kleine vlakten van alluvium, die geheel bebouwd en wel bevolkt zijn. Het hoofdbedrijf der bevolking, de vischvangst, geeft overal leven en drukte; tal van prauwen, met twee of drie koppen bemand, zweven over den waterspiegel; andere liggen aan de kust voor anker of zijn op het land gehaald. De woningen der visschers staan voor een groot deel zonder eenige schaduw aan het strand. De heuvels op den achtergrond verheffen zich met tallooze, maar weinig geïsoleerde toppen tot slechts enkele honderden voeten boven de zee, en bestaan uit eene kalkformatie, waarin vermoedelijk dezelfde polypensoorten de overhand hebben die nog levend in de Javazee voorkomen. In het Soemenepsche gebied hebben sommige dezer heuvels eene gedaante of, in verhouding tot de omgeving, meer in 't oog vallende hoogte, die hen geschikt maakt tot herkenningsteekenen voor de zeevaarders, bij wie ze onder door henzelven gegeven namen bekend zijn. Zoo verrijst achter Patatiang het Dubbelpiekje; achter Bira de Klipberg, op wiens steile hellingen geen humus zich vormen, geen plantengroei zich wortelen kan, zoodat de naakte witte wanden, die het zonlicht fel terugkaatsen, op een afstand eenigszins het voorkomen hebben van een uitgestrekte, op heuvelen gebouwde stad; eindelijk, ten zuiden van Kapok, de Tafelberg. Enkele andere heuvels zijn meer of min onder inlandsche namen bekend; maar wat beteekenen namen, wanneer

zich daaraan geen voorstelling hecht? Reeds meer dan te veel hebben wij er vernomen.

Maar nu wij eenmaal eene prauwvaart hebben aangevangen, zullen wij die tot Soemenep vervolgen, en dus beginnen met de uiterste spitse Oostpunt van het eiland, Tandjong Lapa, om te varen. Vóór deze kaap ligt op kleinen afstand een eiland dat Gilian, Gilingsang of Pondi, soms ook Gilian-Pondi genoemd wordt, laag, vruchtbaar, welbebouwd, met een zevental kleine desa's, een rif ten noorden en een bank ten zuidwesten. De straat die het van Tandjong Lapa scheidt, heeft genoegzame breedte, maar de bevaarbare geul is zeer nauw, waarom groote schepen den weg kiezen ten oosten van het eiland, door de breede en veilige straat Sapoedi, aan de andere zijde begrensd door een veel grooter, maar even laag eiland, met veel talrijker bevolking, over een grooter, maar niet wel te bepalen, aantal dorpen verdeeld [1]. Het wordt Poelo Sapoedi geheeten en is het tweede in grootte en waarschijnlijk het volkrijkste van de groep der Soemenepsche eilanden, maar even als die geheele groep, die zich oostwaarts tot ongeveer den 116den graad O. L. van Greenwich in tal van eilanden voortzet, uiterst gebrekkig bekend. Over de historische betrekking van die eilanden tot Madoera werd in het tweede deel van dit werk met een enkel woord gesproken [2]; maar in welke physische betrekking zij tot het grootere eiland staan, is niet met zekerheid te bepalen, zoolang het ten eenenmale aan wetenschappelijk onderzoek der eilanden ontbreekt. Voor zoover zich Madoera in die eilanden oostwaarts voortschakelt, kunnen zij tot twee groote groepen gebracht worden, de Sapoedi-groep en de Kangean-groep. Deze laatste, waarvan Kangean of Keangilan, met eene uitgestrektheid die op 72,5 vierkante palen geschat wordt, het hoofdeiland is, ligt, schoon zij nog een district van Soemenep heet te vormen, geheel buiten den kring onzer beschouwing. De Sapoedi-groep, waartoe zoowel Giliang als Sapoedi, en, behalve eenige kleinere, waarvan niets dan de namen en

---

[1]) De opgaven verschillen van 9 tot 24; natuurlijk hangt het cijfer daarvan af, of men de gehuchten of buurten (doekoeh), die nog geen eigen dorpsbestuur hebben, al of niet medetelt. [2]) Bl. 526.

de ligging en zelfs deze nog nauwelijks bekend zijn, ook nog Poelo Raäs, ten oosten van Sapoedi, behoort, wordt tot even zooveel districten gebracht, als zij hoofdeilanden telt. De bevolking dezer eilanden heeft vaak veel van de zeeroovers te lijden, en neemt soms, gedwongen of vrijwillig, aan hunne strooptochten deel. De eilanden zijn over het geheel rijk in timmerhout en kokos- en pinangpalmen; er wordt tripang en schildpad gevischt, klapperolie geperst, matwerk en aardewerk vervaardigd, en in de verschillende producten der natuur en der nijverheid met Bawean en Bali, niet minder dan met Soemenep, handel gedreven.

Nog een derde groep wordt tot de Soemenepsche eilanden ge rekend, die men tot onderscheiding de Zuidergroep zou kunnen noemen. Zij bestaat uit de reeks van eilanden die vóór de beide bochten aan de zuidoostzijde van Madoera gelegen zijn [1]). Het noordelijkste en grootste wordt gewoonlijk Poelo Poeteran genoemd, is met zijn noordwesteinde slechts een halven paal van de kust van Soemenep verwijderd, en strekt zich van west naar oost tot een lengte uit van nagenoeg 12 palen bij eene breedte van hoogstens drie. Het aantal dorpen wordt door sommigen op 30 gesteld, maar het meerendeel zijn onbeduidende gehuchten, en de eigenlijke desa's schijnen slechts zes in getal te zijn. Het heeft echter eene vrij talrijke bevolking, die handel drijft in rijst, kokosolie en rotan, en zich ook bezig houdt met het branden van kalk. Door de kokospalmen die het strand bedekken, en de vele af- en aanvarende prauwen, die van groote bedrijvigheid getuigen, biedt het van zee gezien een vriendelijken aanblik. De voornaamste desa's zijn Telangoe en Tjabéa, de eerste op den Noordwesthoek, de andere op de Zuidkust, bijna even ver van de beide uiteinden, gelegen. Men kan ze beide als districtshoofdplaatsen beschouwen; want de hoofden dier dorpen verdeelen onder elkander het gezag over het geheele eiland. Al de overige op eene lijn vóór den zuidelijken inham gelegen Zuider-eilanden vormen de districten Gili Genting en Gili Radja, het eerste met vier, het andere met zeven desa's. Eigenlijk zijn Gili Genting en Gili Radja de namen der twee grootste eilanden, om welke zich de overige scharen,

[1]) Zie D. I, bl. 32 v.

terwijl het vaarwater daaromheen door vele riffen en klippen wordt onveilig gemaakt. Vele der kleinere eilandjes zijn ongetwijfeld niets dan koraalrotsen, en zelfs de grootere schijnen meerendeels uit koraalkalk te bestaan. Dit schijnt ook het woord Gili, waarmede hunne namen ten deele zijn samengesteld (Gili loewak, Gili doea) aan te duiden; want gili beteekent eigenlijk een bergrug, een zich boven het water verheffende bank of klip, en mag niet rechtstreeks, zooals men gewoonlijk aanneemt, als een Madoereesche naam voor eiland beschouwd worden. Ook de beide groote eilanden zullen dus vermoedelijk hun naam aan een rif of klip hebben ontleend, terwijl Gilian, welke naam, behalve aan het reeds vermelde grootere eiland, ook aan een kleiner, ten zuidwesten van Gili Radja, gegeven wordt, wellicht als een collectief-vorm van gili kan worden aangemerkt. Is deze opvatting juist, dan wordt daardoor tevens de op vele kaarten voorkomende combinatie Poelo Gili Genting, Poelo Gili Radja enz. verklaard en gewettigd [1]).

Wanneer wij, na het kanaal tusschen Tandjong Lapa en Poelo Gilian te zijn doorgevaren, in onze prauw de zuidwestelijke strekking der kust van Madoera volgen, bereiken wij, zonder iets opmerkelijks te ontmoeten, als de omstandigheden gunstig zijn na weinige uren de landingsplaats van Kali Anget, een dorp dat aan den noordelijken ingang van het smalle kanaal tusschen Madoera en Poeteran, op de noordzijde van een schiereilandje [2]), dat tusschen een kleine, omstreeks een paal ver landwaarts indringende baai en de groote baai van Soemenep vooruitspringt, is gelegen. Hier zetten wij dus den voet op Soemenepschen grond.

[1]) Zie de ware beteekenis van gili in Roorda's Jav. Handwbk. in voce. Wel geeft de heer Vreede, in zijne Handleiding tot de beoefening der Mad. taal, St. II, bl. 251, voor het Madoereesch ook de beteekenis *eiland* op; maar dat was zijnerzijds slechts een toegeven aan het gewone gevoelen, dat tegen zijn nader onderzoek niet is bestand geweest.

[2]) Dit schiereiland schijnt den naam van Gresik poetih te dragen; ten minste in het Kolon. Verslag van 1875 (bl. 208) wordt melding gemaakt van een schiereilandje van dien naam, ongeveer 5 palen van Soemenep. Wanneer men den afstand van Soemenep tot Kali Anget rekent van het huis van den te Maringan wonenden Adsistent-resident, bedraagt de afstand werkelijk vijf palen, en op de kaarten kan ik geen ander schiereiland vinden, op den bedoelden afstand van Soemenep gelegen.

Kali Anget is het oostelijk eindpunt van den grooten weg die, te Bangkalan beginnende, geheel Madoera doorsnijdt, al de voornaamste plaatsen des eilands: Baléga, Sampang, Pamakasan en Soemenep, met die vorstelijke hoofdplaats verbindt, maar over het geheel zoo dicht langs de zeekust voert, dat hij ons van het centrale gedeelte des eilands nagenoeg niets te aanschouwen geeft. Deze richting van den hoofdweg is zeker de voorname reden, waarom wij bij de reizigers over Madoera altijd wederom beschrijvingen van dezelfde plaatsen ontmoeten, en de berichten over het binnenland zoo buitengewoon schaarsch zijn. Wij kunnen op onzen denkbeeldigen tocht slechts de wegen volgen waarop ons werkelijke reizigers zijn voorgegaan; maar zullen toch geene enkele poging onbeproefd laten, om, waar het ons bekend is dat iets belangrijks op grooteren afstand van den weg gevonden wordt, dat langs dwarswegen en zijpaden te bereiken.

De hoofdplaats Soemenep is langs den geschetsten postweg negen palen van Kali Anget verwijderd; wanneer men haar van deze zijde nadert, bereikt men eerst, na vier palen te hebben afgelegd, het in 1785 door de Compagnie gestichte fort, en een paal verder de Europeesche wijk Maringan. Het fort, dat eene vierkante gedaante, steenen wallen en vier bastions heeft, zal thans wel een paal van het strand der baai van Soemenep verwijderd zijn, maar was, zegt men, tijdens zijne stichting bijna vlak aan zee gelegen. Het strand moet hier dus nog in de laatste eeuw belangrijke veroveringen op de zee gemaakt hebben; zeker is het dat de geheele streek, van de hoofdstad tot aan zee, uit alluviegrond bestaat en op vele plaatsen zeer moerassig is. In den ziltigen bodem kan geen plantengroei zich ontwikkelen, en men ziet er dan ook, in plaats van sawahs en onder palmen en bamboehalmen verscholen woningen, schier niets dan een onafzienbare reeks van zoutpannen, onderscheiden in vorm en uitgestrektheid, maar, evenals de sawahs, door dijkjes, „galangans", ter hoogte van anderhalven voet, omzoomd en van elkander gescheiden, en daartusschen de dorpjes der zoutmakers, die, zonder eenige schaduw, aan de gloeiende zonnehitte zijn blootgesteld. De bevolking dier dorpjes is tot den aanmaak en de levering verplicht

en onder het speciaal toezicht van gouvernements-ambtenaren gesteld. Zij ontvangt voor het geleverde zout *f* 10 per kojan van 30 pikols, en wijdt den tijd die haar van de werkzaamheden voor de zoutwinning overblijft, aan de vischteelt in dezelfde reservoirs, en gedeeltelijk aan de vervaardiging der netten (kadjang) waarmede het zout overdekt wordt, wanneer het regent terwijl het, na de inzameling, nabij de pannen voor het drogen ligt uitgespreid. De zoutmakers zijn betrekkelijk welgestelde lieden, maar vormen een zeer geïsoleerden stand; zij leven gewoonlijk onder elkander en komen met de overige bevolking weinig in aanraking. Nadat in 1870 de zoutaanmaak te Tanara in Banten en te Boender in Pamakasan definief was ingetrokken, bleef Soemenep, waar de zoutproductie steeds bijzonder overvloedig was geweest, als eenig zoutétablissement op Java en Madoera over. Toen echter de voorraad die nog in de depots der ingetrokken établissementen voorhanden was, allengs zeer begon te verminderen, bleek het dat de pannen van Soemenep, die gemiddeld 24,000 kojans 's jaars leveren, niet alleen in de op 44,000 kojans geraamde behoefte konden voorzien. Dienvolgens is in 1875 tot het herstel van het voormalige zoutétablissement te Ragoeng en Pengaringan in het onderregentschap Sampang besloten [1]).

Maringan geeft of ontleent zijn naam aan een riviertje, dat zich ten zuiden van die plaats in de baai van Soemenep stort. Bij de monding van dit riviertje is eene tweede landingsplaats en daarbij een tolhuis of zoogenaamde „boom", daar de handelswaren langs de Maringan naar de stad worden opgesleept. Echter laat de Soemenepsche reede veel te wenschen over. De baai is zeer

---

[1]) De bereiding van het zout en de geschiedenis van het zoutmonopolie is kortelijk beschreven D. I, bl. 622 v. en D. II, bl. 608 vv. In de laatste jaren hebben ten aanzien der aanmaakplaatsen telkens nieuwe beschikkingen plaats gevonden, waarvan een overzicht wordt gegeven in het Kol. Verslag over 1875, bl. 208. Uit een en ander blijkt, dat de zoutaanmaak thans wel niet meer uitsluitend tot Soemenep, maar toch tot het eiland Madoera beperkt is. Ook de in 1875 ontworpen vestiging van een établissement te Gresik poetih, waarvan, blijkens het Kol. Verslag van 1879, bl. 212, weder is afgezien, toen een opzettelijk onderzoek had aangetoond dat de plaats daarvoor minder geschikt was, zou geene inbreuk hierop hebben gemaakt. Zie wat bl 905, noot 2, over de ligging van Gresik poetih gezegd is.

ondiep; zij heeft slechts drie vademen en nabij het strand slechts enkele voeten water, waarom grootere schepen buiten de eigenlijke baai onder de kust van Poeteran moeten ankeren. Vóór de uitwatering der rivier strekt zich een bank uit, die bij eb bijna droog ligt, zoodat het aan land komen zelfs voor kleine prauwen soms zeer moeielijk is, vooral wanneer er, gelijk vaak het geval is, eene hevige branding staat.

Maringan is eene vrij uitgestrekte plaats, want ofschoon de Europeesche bevolking er nauwelijks 400 zielen zal tellen, bevat zij onderscheiden belangrijke gebouwen. Hiertoe behoort het residentiehuis, door den Adsistent-resident van Soemenep bewoond, en waarbij ook een pandåpå voor het gebruik als kerk is afgezonderd; groote pakhuizen voor het zout; de steenen, met een ringmuur omgeven en zeer goed ingerichte gevangenis, en de nieuwe moskee (masdjid anjar), een net gebouw met twee daken en een fraai bewerkte steenen poort. De handel brengt hier veel levendigheid en vertier aan en de pasar wordt druk bezocht. Bij den oostelijken ingang dezer plaats liet de Adsistent-resident van Bronkhorst eene eerezuil oprichten ter gedachtenis van Phefferkorn en Weising, die, in de verdediging van een hem toebehoorend vaartuig tegen een aanval van zeeroovers, den heldendood gestorven waren. Toen Weising gesneuveld was en de kapitein Phefferkorn de hoop moest opgeven om zijn schip tegen de overmacht zijner vijanden te verdedigen, veinsde hij zich te willen overgeven: maar toen het vaartuig vol roovers was, stak hij den brand in het kruid, zoodat het met vriend en vijand in de lucht vloog. Slechts twee mannen, die den dood ontkwamen, konden getuigenis geven van de heldendaad des kapiteins.

Tusschen Maringan en de eigenlijke stad, gewoonlijk Kôta genoemd, liggen de wijken der Maleiers, Arabieren en Chineezen, en de kota zelve bevat, behalve den kraton en wat er toe behoort, 19 inlandsche kampongs. De bevolking van de kota bedroeg in 1846, volgens eene mondelinge opgave van den Sultan aan Dr. Bleeker, ruim 15,000 zielen.

Van de vele wegen en buurten der kota vormt de kraton het middelpunt. Hij bestaat uit drie elkander omsluitende en door

muren omgeven pleinen en even zoovele poorten, die men doorgaat om de hoofdgebouwen op het binnenste plein te bereiken. Daar vindt men, na een open ruimte, met bloemen en vruchtboomen beplant, te zijn overgegaan, de luchtige, aan drie zijden open, met meer smaak dan pracht gemeubileerde receptie-pandåpå, alsmede den dalem of de bijzondere woning van den vorst en de gebouwen waar hij zijne gasten placht te huisvesten. Zoo althans vertoonde zich deze kraton toen er nog een vorst van Soemenep was, terwijl hij zich tevens door ongewone netheid onderscheidde; maar of in den tegenwoordigen interimairen toestand voor die gebouwen al of niet voldoende zorg wordt gedragen, kan ik niet beslissen. Vóór den kraton ligt aan de uitgestrekte aloen-aloen de oude moskee (masdjid ladjoe) [1].

De gasten der vorsten plachten doorgaans te worden rondgeleid door hunne lustverblijven, die in den omtrek van Soemenep, in grooten getale, dicht bij elkander gelegen waren, minder door schoone of prachtige gebouwen gekenmerkt, dan door uitstekende vruchtboomen, geurige en kleurige bloemen, uitgestrekte vijvers en voortreffelijke badinrichtingen met het helderste water. De in 1854 overleden Sultan, die aan de Europeanen zooveel genegenheid placht te toonen, had een dezer buitenverblijven, Batoean geheeten, aan den Adsistent-resident ten gebruike afgestaan [2].

Maar het belangrijkste wat in de omstreken van Soemenep den vreemdeling gewezen wordt, is de vorstelijke begraafplaats, Asta genaamd, eene op Madoera gebruikelijke afkorting van het bekende Astana [3]. Zij ligt, op 3 palen afstands van den kraton, op een heuvelachtig terrein, en is, even als de vermelde lusthoven, een gedenkteeken van den goeden smaak des stichters, den herhaaldelijk vermelden Sultan. Het hoofdgebouw is het praalgraf van des Sultans vader, den in 1812 overleden Panembahan Nåtå Koesoemå, en

---

[1]) Ladjoe is een Madoereesch woord dat oud beteekent.

[2]) De namen dezer buitenverblijven luiden geheel anders bij Bleeker, Ind. Arch., I, bl. 295, dan bij van Hoëvell, Reis, II, bl. 86, terwijl nog weer een paar andere namen voorkomen bij Olivier, Taf. en Merkw. uit O. I., II. 240.

[3]) Gewoonlijk schrijft men Hasta en houdt dit voor een eigennaam; doch in de Handleiding t. d. beoef. d. Mad. taal van Stokmans en Marinissen wordt Asta onder de Madoereesche woorden voor begraafplaats vermeld.

[illegible]

[illegible] Laat zijn daar ook andere [illegible], en ze [illegible] van deze ook [illegible], eene bijzonderheid die het hart van [illegible]

Op den heuvel waarop deze graven liggen, geniet men bovendien een verrukkelijk uitzicht, dat de geheele vlakte waarin de hoofdstad gelegen is, de baai van Soemenep, de eilanden die Madoera's Zuidoostkust omzoomen, en de wateren die ze bespoelen, omvat.

Soemenep is het middelpunt van een net van wegen, die het met de voornaamste plaatsen van het regentschap verbinden, en waarvan vele door den Sultan en zijn vader, die steeds een open oog hadden voor het belang hunner onderdanen, zijn aangelegd. Den weg naar Kali Anget leerden wij reeds kennen; andere verbinden de hoofdplaats met de reeds genoemde desa's Lapa aan de Oost-, en Legoeng, Sergang en Amboenten aan de Noordkust; weder een andere weg gaat dwars door het regentschap westwaarts, over Limboeng, Gadoe en Batoe Ampar, naar de grens van

[1]) Wat batoe bintang (lett. sterresteen) is, weet ik niet. Verhuell vertaalt het door „vulkanisch kristal". Die schrijver geeft D. II, tegenover blz. 91, eene afbeelding van dit praalgraf.

Pamakasan, en bereikt die bij Lebak, dat 24 palen van de kota Soemenep verwijderd is. Eindelijk verbindt de postweg de hoofdplaats zuidwaarts met Tambangan en Baloeto, en vervolgens langs de Zuidkust oostwaarts met Pamakasan, terwijl van Baloeto ook nog een weg in west-noordwestelijke richting over Galoe, het hoofddorp van het district Barat laoet, naar Lebak gaat, waar hij zich aan den zooeven vermelden westelijken weg aansluit. Behalve de acht eiland-districten die vroeger reeds vermeld zijn, is het geheele regentschap verdeeld in zes districten, waarvan de hoofdstad met hare 19 kampongs onder den naam van Kota of Kota dalam het eerste, de streek ten zuiden der hoofdstad, met 37 dorpen, onder den naam van Kota loewar, het tweede uitmaakt. De vier overige: Timor daja, Barat daja, Timor laoet en Barat laoet, ontleenen hunne namen aan de hemelstreken, daar deze eenvoudig het Noordoosten, Noordwesten, Zuidoosten en Zuidwesten beteekenen. Ik moet echter opmerken dat ik deze namen hier geef in de Maleische vormen, waaronder ze op de kaarten en in de regeeringsbescheiden voorkomen, maar dat ze in 't Madoereesch Témor dödjö, Börö dödjö, Témor lao en Börö lao moeten luiden; eindelijk dat, ofschoon de vormen Maleisch zijn, d a j a in die namen het noorden, l a o e t het zuiden aanwijst, overeenkomstig het Madoereesch spraakgebruik, terwijl in de Maleische landen juist het omgekeerde het geval is. De districtshoofden in Soemenep zijn afstammelingen van 't regentenhuis en hebben den rang van Radèn of Mas. De grenzen der districten waren steeds even wisselvallig als hunne hoofdplaatsen; doorgaans toch bleef het nieuwe districtshoofd de desa bewonen waarin hij gevestigd was, en deze werd alsdan hoofdplaats, vaak ook dan wanneer daarvoor de grenzen van het district moesten gewijzigd worden [1]).

[1]) Volgens Hageman, in T. v. N. I. 1858, I. 331, en de Kaart van Madoera in den Atlas van Ned. Indie, waren omstreeks 1858 de volgende dorpen districtshoofdplaatsen: In Kòta de kampong Pamaloang; in Loear Kòta Petjinan; in Timor daja Batang-batang; in Barat daja Doeko; in Timor laoet Baloeto; in Barat laoet Goeloe-goeloe. Na dien tijd schijnt hierin niet veel verandering te hebben plaats gehad, daar de étappenkaart van Havenga nog Doeko, Baloeto of Bloeto en Galoe (blijkens de ligging òf foutieve òf verbeterde schrijfwijze voor Goeloe-goeloe) als districtshoofdplaatsen vermeldt, en, wijl zij geene andere aanwijst, in het midden laat welke de overige zijn.

Wanneer men met het hoogere heuvelland in het binnenste van Soemenep wil kennis maken, doet men best den westelijken weg omstreeks 16 palen, d. i. tot drie palen aan deze zijde van Batoe Ampar, te volgen, en dan een voetpad naar de een paar palen rechts van den weg gelegen desa Tamboeko in te slaan.

De alluvievlakte waarin de hoofdstad ligt, en die zich tusschen de noordelijke en zuidelijke heuvelreeksen indringt, vruchtbaar en goed bebouwd, voor zoover ze niet moerassig en ziltig is, en besproeid door de riviertjes Maringan en Sarokan, waaruit talrijke selokans ten behoeve van den akkerbouw zijn afgeleid, heeft men op dezen weg spoedig achter zich, en het land krijgt treffende overeenkomst met de minder bevoorrechte streken van Java die wij in Grobogan, Blora, Toeban en Sidajoe leerden kennen, en die met Madoera dezelfde tertiaire kalkformatie gemeen hebben. Alles heeft een even schraal en dor aanzien; noch de fantastische gelijkenis der kalkrotsen op torens en kasteelen, noch de grotten en onderaardsche gangen ontbreken. Weldra loopen de heuvelreeksen ten noorden en zuiden ineen en vormen de, zich slechts een weinig verheffende knoopen van een verward en onregelmatig net, waarin steenachtige vlakten van geringen omvang de mazen vertegenwoordigen. Bij het aangeduide punt wordt het net het dichtst en bereiken de heuvelen de grootste hoogte, die inderdaad, blijkens de resultaten der topographische opneming, merkelijk aanzienlijker is, dan in vroegere beschrijvingen werd aangenomen. Tamboeko ligt aan den zuidelijken voet der aanzienlijkste hoogte van het geheele eiland, den Goenoeng Pedjoedan, ook G. Tamboeko genaamd, die volgens de meting van Flory en Soeters tot 470 meters stijgt [1]). Een kruistocht door deze heuvels laat, in weêrwil der armelijke vegetatie, den botanischen onderzoeker niet geheel onbevredigd. Hij treft er op de naakte kalkrotsen, op eene hoogte van 200 à 250 meters, eene merkwaardige balsaminee aan, door Zollinger Semeiocardium Arriënsii genoemd, en vindt het hoogste gedeelte van den Pedjoedan bedekt met Scepasma parvifolium RZ., door

---

[1]) Zie de Hoogte-tafel in den Regeerings-almanak. Zollinger, in N. T. v. N. I. XVII. 244, bepaalt de hoogte op 1325 R. voeten.

de inlanders kajoe bilis, d. i. mierenhout, genoemd, een struik die veel overeenkomst heeft met onze beuken, maar ze ver in sierlijkheid overtreft [1]).

Doch keeren wij van dezen uitstap naar Soemenep terug, om thans in zuidelijke richting den postweg naar Baloeto in te slaan. Na vijf palen te hebben afgelegd bereiken wij de desa Tambangan, gelegen aan den zuidelijken oever van de Sarokan, de voornaamste rivier van het eiland, die op de grens van Pamakasan ontspringt, geheel Soemenep van west naar oost doorstroomt, tot vrij diep landwaarts in voor prauwen bevaarbaar is, en zich omstreeks drie palen beneden Tambangan met een wijden mond in het zuiden der baai van Soemenep ontlast. Men moet zich evenwel door deze beschrijving niet laten misleiden om haar voor meer dan eene aanzienlijke beek te houden. Zij is bij Tambangan 70 à 80 voet breed, en hare oevers zijn er zeer moerassig en daarom op ruime schaal aan den aanplant van nipah dienstbaar gemaakt.

Twee en een halven paal verder bereikt men Baloeto of Bloeto, het hoofddorp van het district Timor laoet. Tusschen Tambangan en Baloeto bestijgt men de zuidelijkste rij der Soemenepsche kalkheuvels, en ofschoon de hoogte dier heuvels gering en de weg niet zeer steil is, worden buffels voor het rijtuig gespannen; want de Madoereesche koetsiers onderscheiden zich door eene aan het belachelijke grenzende bezorgdheid voor hunne paarden. De kalkbodem der heuvels is slechts met eene dunne laag roode aarde bedekt, en overal ziet men, evenals in het Rembangsche, groote verweerde kalkbrokken verspreid liggen; de vegetatie is uiterst schraal en biedt weinig opmerkelijks behalve eenige verstrooide lontarpalmen.

Een weinig voorbij Baloeto buigt de weg zich bijna rechthoekig om, en volgt nu, op geringen afstand van het strand, de zuidkust des eilands. Op 1½ paal van Baloeto houden wij een oogenblik stil bij Aèng daki, om van een verheven punt der kalkheuvels den heerlijken aanblik van straat Madoera te genieten. Op kleinen

[1]) Zollinger, t. a. p. 245. Deze beide ontdekkingen van den Zwitserschen botanicus zijn aan Miquel in zijne Flora ontgaan.

[illegible]

[illegible] De [illegible] 1345 [illegible] [2]. Zij ligt in de [illegible] oppervlakte, [illegible] 50 à 60 voet [illegible], en dan weder allengs [illegible] hoogte oprijzen. De [illegible] heeft twee wel-

[1]) [illegible], I.A. en Vl. III. 2. 225.
[2]) [illegible] Archief, II. 234.

openingen, waarvan de oostelijke ruim 1½ voet in doorsnede heeft; de andere is iets grooter, maar haar water gaat grootendeels verloren. Het overige water wordt verzameld in een vierkante badkom van 12 tot 14 voet diameter, omgeven door een vruchtbaren tuin, en is overvloedig genoeg om aan de badenden steeds verschen toevoer aan te bieden. In een glas gezien, is het water kristalhelder, reuk en smaak zijn zwavelachtig, de temperatuur is 34° C. bij een luchtwarmte van 25° tot 28° C. 's Morgens zag de heer Verschoor er een weinig aardolie op drijven, en in verband daarmede verdient opmerking, dat op een afstand van omstreeks een paal landwaarts in, bij de desa Lantong, een grootere aardolie-wel wordt aangetroffen, wier vroeger belangrijke opbrengst echter allengs zeer onbeduidend is geworden. Dit is trouwens overal op Madoera het geval; in al de afdeelingen wordt aardolie gevonden, maar de jaarlijksche opbrengst wordt voor het geheele eiland op slechts 240 fleschen van 0.8 liter, en de gezamenlijke waarde ter plaatse zelve op nauwelijks 30 gulden geschat [1]).

Een kleine uitstap van Aèng panas, groot 1½ paal in noordoostelijke richting, kan ons doen kennis maken met een ander opmerkelijk natuurverschijnsel, eenige koude modderbronnen, die te midden van een djagoengveld worden aangetroffen. Het water is blauw-grijs van kleur, heeft geen bijzonderen reuk, maar een zouten, tevens eenigszins naar aardolie zweemenden smaak, en eene temperatuur van 29.5° C. bij 28.5° luchtwarmte, en ontwikkelt, na bijmenging van zuren, eene groote hoeveelheid koolzuurgas.

Twee palen voorbij Aèng panas bereiken wij Pragahan, en nog vijf palen verder Kadoeara. Dikwijls treft den reiziger hier en elders de veerijkdom van Madoera; inzonderheid wordt veel werk gemaakt van het eigenaardig runderras, klein en kort ineengedrongen van gestalte, laag op de pooten, stevig gebouwd en

---

[1]) N. T. v. N. I. IV. 449 v. XXVI. 76. Verschoor plaatst de aardoliewel op 4 à 5 palen afstands van Ajer panas, maar was, zoo het schijnt, verkeerd onderricht. De Greve, in T. v. Nijv. en Ldbw. in N. I., XI. 342, schat de opbrengst van het geheele eiland op 3.6 pikols.

afstand van de kust liggen Gili Genting en Gili Radja en teekenen zich met scherpen omtrek op de blauwe wateren. De eilanden hebben met hunne bevallige, in dichte lommer verscholen stranddorpen en hun grooten rijkdom aan kokospalmen een vriendelijk en welvarend voorkomen; de zee wemelt van visschers- en handelspraauwen. De lage kust van Java, meer dan 30 palen verwijderd, onttrekt zich aan het oog; maar de toppen van den Idjen, den Ringgit, den Jang en den Tenger teekenen hunne vormen in licht kenbare lijnen aan den horizon.

Ook verder langs den weg openen zich van tijd tot tijd ruime zeegezichten; de dorpen, hoewel talrijk, hebben veelal geringe bevolking en slechts een kleinen kring van sawahs, die echter doorgaans met veel zorg zijn aangelegd. Vele onbevaarbare riviertjes kruisen den weg en eindigen allen in zee met eene bocht naar het westen, gevormd door de bank die zich aan de monding uit het water afzet. Waar de bodem voor bebouwing te dor is, ziet men Calotropis gigantea en Euphorbia tirucalli naast cacteeën en bamboe-halmen oprijzen. De desa Kapedi, vijf palen voorbij Aèng daki, dankt eene zekere vermaardheid aan eene heldere bron, waarin, naar het zeggen der inlanders, sedert onheugelijke tijden vier palingen leven, wier aantal nooit vermeerdert of vermindert [1]). Drie palen verder, tusschen Kapedi en Pragahan, ligt eene warme bron, Aèng panas, of, in Maleischen vorm, Ajer panas genoemd, wat beide warm water beteekent. Ongetwijfeld heeft Madoera aan warme bronnen geen gebrek; men vindt er in eigennamen en ook in hetgeen inlanders aan de reizigers mededeelden, menigvuldige sporen van, maar slechts zeer enkele zijn eenigszins nader bekend. De hier bedoelde is de meest bekende van allen en werd in 1845 beschreven door den Officier van Gezondheid Verschoor [2]). Zij ligt in de nabijheid der zee, ongeveer 20 voet boven hare oppervlakte, aan den voet van kalkheuvels die zich plotseling 50 à 60 voet verheffen, verder landwaarts een dal vormen, en dan weder allengs tot veel aanzienlijker hoogte oprijzen. De bron heeft twee wel-

[1]) Roorda van Eysinga, Ld. en Vk. III. 8. 225.
[2]) Natuur- en Geneesk. Archief, II. 334.

openingen, waarvan de oostelijke ruim 1½ voet in doorsnede heeft; de andere is iets grooter, maar haar water gaat grootendeels verloren. Het overige water wordt verzameld in een vierkante badkom van 12 tot 14 voet diameter, omgeven door een vruchtbaren tuin, en is overvloedig genoeg om aan de badenden steeds verschen toevoer aan te bieden. In een glas gezien, is het water kristalhelder, reuk en smaak zijn zwavelachtig, de temperatuur is 34° C. bij een luchtwarmte van 25° tot 28° C. 's Morgens zag de heer Verschoor er een weinig aardolie op drijven, en in verband daarmede verdient opmerking, dat op een afstand van omstreeks een paal landwaarts in, bij de desa Lantong, een grootere aardolie-wel wordt aangetroffen, wier vroeger belangrijke opbrengst echter allengs zeer onbeduidend is geworden. Dit is trouwens overal op Madoera het geval; in al de afdeelingen wordt aardolie gevonden, maar de jaarlijksche opbrengst wordt voor het geheele eiland op slechts 240 fleschen van 0.8 liter, en de gezamenlijke waarde ter plaatse zelve op nauwelijks 30 gulden geschat [1]).

Een kleine uitstap van Aèng panas, groot 1½ paal in noordoostelijke richting, kan ons doen kennis maken met een ander opmerkelijk natuurverschijnsel, eenige koude modderbronnen, die te midden van een djagoengveld worden aangetroffen. Het water is blauw-grijs van kleur, heeft geen bijzonderen reuk, maar een zouten, tevens eenigszins naar aardolie zweemenden smaak, en eene temperatuur van 29.5° C. bij 28.5° luchtwarmte, en ontwikkelt, na bijmenging van zuren, eene groote hoeveelheid koolzuurgas.

Twee palen voorbij Aèng panas bereiken wij Pragahan, en nog vijf palen verder Kadoeara. Dikwijls treft den reiziger hier en elders de veerijkdom van Madoera; inzonderheid wordt veel werk gemaakt van het eigenaardig runderras, klein en kort ineengedrongen van gestalte, laag op de pooten, stevig gebouwd en

---

[1]) N. T. v. N. I. IV. 449 v. XXVI. 76. Verschoor plaatst de aardoliewel op 4 à 5 palen afstands van Ajer panas, maar was, zoo het schijnt, verkeerd onderricht. De Greve, in T. v. Nijv. en Ldbw. in N. I., XI. 342, schat de opbrengst van het geheele eiland op 3.6 pikols.

tegen zware vermoeienissen bestand, waarom het in Java's Oosthoek zeer als trekvee gewild is en veel naar Soerabaja wordt uitgevoerd. Ook paarden zijn tamelijk overvloedig en alleen de buffels zijn schaarsch. Even voorbij Kadoearan wijst een onbeduidend riviertje de grens aan van het Soemenepsche gebied, en betreden wij den bodem van het regentschap Pamakasan.

Toen dit kleine regentschap nog onder zijne eigen vorsten stond, was het verdeeld in vier districten, die de ons reeds uit Soemenep bekende namen Timor daja, Timor laoet, Barat daja en Barat laoet droegen. De beide eerste vormden de oostelijke, de beide andere de westelijke helft van het regentschap, maar allen liepen samen in de niet in deze verdeeling begrepen hoofdplaats, waartoe echter vier kampongs gerekend werden die ieder tot één der districten behoorden. Sedert het landje onder Gouvernementsbestuur is gekomen, heeft deze zonderling kunstmatige verdeeling plaats gemaakt voor eene meer eenvoudige en doelmatige in drie districten. Het grootste, noordelijke district heet Lambang lor [1]), heeft Gantenan tot hoofdplaats en bevat de noordelijke helft, die aan het noorderstrand slechts eene breedte van 1 à 1½ paal inneemt en zich zuidwaarts allengs verbreedt; de zuidelijke helft, wier grootste breedte bijna 14 palen zal bedragen [2]), ofschoon, wegens den grooten landhoek die tegenover het eiland Gili Radja in Oedjong Gemian eindigt, de kustlijn ruim 18 palen lengte heeft, is thans gesplitst in de districten Boender ten oosten en Kòta ten westen, die beide veel welvarender en volkrijker zijn dan het noordelijk district. Boender had vroeger Boelai, maar heeft thans Galis tot hoofdplaats, Pamakasan zelf huisvest den wadânâ van Kòta.

Het district dat wij het eerst betreden, is Boender; het ontleent zijn naam aan de zeer bekende desa Boender, vroeger een der hoofdzetels van den zoutaanmaak, thans, nu deze is ingetrokken,

---

[1]) Het woord lambang beteekent volgens Hageman, T. v. N. I. 1858, I. 344, streek, landstreek.

[2]) Van Vleuten, Het grondbezit in het regentschap Pamekasan (Rott. 1873), eene brochure die vele gewichtige bijzonderheden over dit landschap mededeelt, stelt bl. 2 de breedte langs het zuiderstrand op slechts ± 10 paal. Dit is echter, naar de kaarten te oordeelen, stellig veel te weinig.

aanmerkelijk in gewicht gedaald. De eerste desa waarlangs de weg hier voert, is het vlak aan het strand liggende, even bedrijvige als volkrijke Talang, waar vele visschers en handelsprauwen te huis behooren. Voorbij Talang verlaat de weg het strand en doorsnijdt eene nog al vruchtbare streek, die, daar de kalkheuvelen hier verder van de kust terugwijken, eene uitgestrekte, in zeer lichten graad golvende vlakte vormt, en met vele desa's en sawah's prijkt. Tot die vlakte behoort ook de zooeven vermelde landhoek, die den eersten inham waardoor het eiland oostwaarts versmald wordt, aan de westzijde bepaalt, en een slechts in geringe mate stompen driehoek vormt, geheel ter linkerzijde van den grooten weg gelegen. Hij wordt echter door vertakkingen van dien weg doorsneden. Een weinig voorbij Talang gaat een dwarsweg af naar Galis, dat slechts ¼ paal ter zijde van den grooten weg ligt, en op kleinen afstand van die districtshoofdplaats vindt men, aan het oostelijke strand van den landhoek, de havenplaats Tjandi. Boender, door een weg van 3¾ palen met Galis verbonden, ligt meer zuidwaarts, aan een riviertje dat slechts bij hoog water een eind weegs bevaarbaar is. Daar is het land weder kaal en moerassig en alleen geschikt voor den zoutaanmaak en de kunstmatige vischteelt. De zoutwater-reservoirs, die, toen hier nog de zoutfabricatie gedreven werd, alleen in den westmoeson als vischvijvers dienst deden, kunnen nu het gansche jaar door tot dat einde gebezigd worden. Een hoogen trap van ontwikkeling heeft echter de vischteelt ook nu nog daar niet bereikt [1]). Te Salolok, anderhalven paal aan deze zijde van de hoofdplaats Pamakasan, vereenigt zich een weg die van Boender noordwestwaarts gaat, met den postweg. Die hoofdplaats is van Kadoeara 9½, van Boender 4 palen verwijderd.

Pamakasan is een zindelijke, welvarende, tamelijk volkrijke plaats, die, sedert zij onder het Nederlandsch gezag is gekomen, veel vooruitgaat en met een flink residentiehuis verrijkt is; maar biedt den vreemdeling niets bijzonders, met uitzondering van den in 1831 door den Pangéran gebouwden, nu door den Regent

[1]) Van Vleuten, t. a. p. bl. 5 en 55.

bewoonden kraton. Deze is een steenen, met pannen gedekt gebouw, dat geheel het voorkomen van een gewoon Indo-Europeesch huis heeft, maar is toch, op de wijze van een inlandsch vorstenverblijf, omgeven door bijgebouwen, geplaveide pleinen, voorhoven en vruchtboomen, terwijl rondom dat alles een hooge witgepleisterde muur is opgetrokken, die door vier poorten toegang verleent. De receptie-pandåpå verdient lof zoowel wegens hare hoogte en ruimte, als wegens den goeden smaak waarmede zij gemeubileerd is. Het schoonste van Pamakasan zijn echter de lanen van tamarinde-boomen en kokospalmen, die de toegangen tot de plaats vormen.

Een weinig ten zuidwesten van Pamakasan ligt een suikeronderneming, Tédjah geheeten, die als de eenige landbouwonderneming van Europeanen op geheel Madoera melding verdient. Tédjah is omstreeks 1835 met behulp van een Europeaan door den toenmaligen Panembahan gesticht, maar toen Pamakasan Gouvernementsland geworden was, in eene op contract met het Gouvernement werkende onderneming veranderd. Na afloop van het contract in 1872 is deze voortgezet op vrijwillige overeenkomst met de bevolking. De met suikerriet beplante velden behooren deels tot Boender, deels tot Kòta [1]).

Van Pamakasan gaat een weg van 10 palen noordwaarts naar Gantenan, dat ook oostwaarts verbonden is met den weg die, zooals wij boven zagen, van Galoe in Soemenep naar de grensplaats Lebak gaat. Hier hebben wij weder de streek der dorre, kale kalkheuvels bereikt, waardoor ook grootendeels het 14 palen lange pad van Gantenan naar Tamboeroeh aan het Noorderstrand voert. De grootste hoogte, hoogstens 300 meters, bereiken deze heuvels een paal ten noorden van Gantenan; vandaar loopt het land min of meer glooiend af, zoowel naar het Noorder- als naar het Oosterstrand [2]).

---

[1]) De geschiedenis dezer onderneming vindt men bij van Vleuten, t. a. p., bl. 24 en 87.

[2]) Van Vleuten, t. a. p., bl. 4; Hageman, T. v. N. I. 1858. I. 337, schat de hoogste heuvelen in Pamakasan op slechts 100 voet, en dit is nog te hoog als de opgaven bij v. Hoëvell, Reis, II. 40, omtrent de afzonderlijke toppen juist zijn; maar blijkens de resultaten der topographische opneming zijn de

De groote weg gaat van Pamakasan zuidwestwaarts en komt, na 5 palen, te Brantah, weder in de nabijheid van het strand, dat hij nu tot Sampang blijft volgen. Brantah heeft vele en dicht bijeenstaande huizen, maar nagenoeg geen geboomte. Ook daar plachten de zoutpannen zich palen ver langs het strand uit te strekken, en zijn ze slechts gedeeltelijk als vischvijvers overgebleven; de bevolking leeft schier geheel van de vischvangst en bezigt daartoe een groot aantal prauwen. In de nabijheid van Brantah wordt, op den grond der desa Larangan Tokol, eene plaats aangetroffen waar, als men putten van een paar voet diepte graaft, ontvlambare gassen uit den bodem opstijgen. Wegens de nabijheid der kust en het belang der reede van Brantah, is men op het denkbeeld gekomen om deze vuurbron als natuurlijk kustlicht te gebruiken, en tot dat einde de vlam door eene trechtervormige pijp op te voeren [1]). Of daarvan ooit iets gekomen is, heb ik niet kunnen nagaan.

Brantah is de laatste belangrijke desa van Pamakasan [2]), het vier palen verder liggende Tandjoeng, insgelijks een groot visschersdorp, waarbij een rivier van 40 à 50 voet breedte in zee valt, behoort reeds tot Sampang.

Het onderregentschap van dien naam is al niet veel belangrijker dan Pamakasan. Reeds lang vóór de tegenwoordige organisatie [3]) was het een eenigszins zelfstandig deel van het rijkje Bangkalan, en bestond uit de Kòta en de Ommelanden; maar hetzelfde was ook het geval met Balêga, en in de geschiedenis van het eiland Madoera komen beide kòta's als vorstenzetels voor [4]). Nevens deze beide landschappen bestond Bangkalan zelf eveneens uit de Kòta en de Ommelanden, maar bovendien ook nog uit de landschappen Lambang lor, Lambang tengah en Lambang kidoel [5]), waarvan ligging en grenzen zoo het schijnt ongeveer dezelfde waren als van de tegenwoordige districten

---

bergen van Madoera over het algemeen aanzienlijk hooger dan men ze vroeger heeft voorgesteld.

[1]) N. T. v. N. I. XXIV. 468, 488.

[2]) De grens van Pamakasan is op de kaart van Madoera in den Atlas van Ned. Indië, althans in het zuiden, te ver westelijk getrokken. [3]) Zie boven, bl. 893.

[4]) Zie D. II, bl. 313 v., 352, 408 v., 524 v.

[5]) Hageman in T. v. N. I. 1858, I. 343.

Bangkalan daja, B. tengah en B. laoet. Dit te weten baat ons echter weinig, daar ook van deze, bij gemis van goede kaarten, de ligging slechts in het algemeen naar de namen kan bepaald worden. Hetzelfde geldt ook van de ligging en grenzen der tegenwoordige districten van Sampang en Baléga. Ik zal derhalve, bij de plaatsen die wij nog te bezoeken hebben, slechts in enkele gevallen kunnen aanwijzen tot welk district ze behooren.

De afstand van Kòta Pamakasan tot Kòta Sampang bedraagt 21 palen, en daarvan zal nog ongeveer een derde binnen de grens van Pamakasan liggen. Het strand is hier overal sterk bevolkt, en vooral wanneer men Sampang nadert, volgt de ééne desa schier onmiddellijk op de andere. Vermelding verdienen Dakowan of Tjomplong, een dorp aan de Kali Tjomplong, schier geheel door visschers bewoond, en in de geschiedenis bekend door de nederlaag daar in 1745 door Sterrenberg geleden [1]); Tadam, buitengewoon rijk aan kokosboomen, waaruit hier, gelijk in vele streken van Madoera, groote hoeveelheden olie bereid worden, en Roemaroe, welk uitgestrekt dorp eerst eindigt bij de eerste huizen van Sampang en met dat stadje als het ware ineensmelt.

Sampang was in Valentijns tijd, naar zijne beschrijving te oordeelen [2]), een aanzienlijker plaats dan thans, maar is nog bloeiend door visscherij en handel, en heeft een druk bezochten pasar en een Chineesche kampong. Zij wordt besproeid door de Kali Sampang, een van de voornaamste der Madoereesche riviertjes, hier 80 à 90 voet breed. Deze kali stort zich even voorbij de Kòta in een kleinen inham der straat van Madoera, juist tegenover het onbewoonde eilandje Kambing of Mendjangan, dat hier op acht palen van de kust is gelegen. Aan het strand bij Sampang worden, naar het volksgeloof, oesterschelpen gevonden die aan een soort van zeesnippen het leven geven; de inlander tracht zich op die wijze het plotseling verschijnen van groote zwermen dier vogeltjes te verklaren.

Van Sampang rijden wij 4½ paal in noordwestelijke richting

[1]) Zie D. II. bl. 473, waar ook over de schrijfwijze van den naam Tjomplong gehandeld wordt. [2]) IV. I. 46.

naar Tordjoen. Halverwegen tusschen de beide plaatsen passeeren wij den weg die dwars door het eiland bijna recht noord naar Ketapang voert, een afstand van 27 palen. Eer wij Tordjoen bereiken, wordt de grond weder heuvelachtig en dor, zoodat bouwland zeldzaam is. Van Tordjoen gaat rechts een weg naar Ragoeng en Pengaringan, de dorpen wier bevolking voor de nieuw aangelegde zoutpannen in het Sampangsche is in dienst gesteld. De groote weg herneemt bij Tordjoen zijne meer westelijke richting en voert tusschen die plaats en den 5 palen verder gelegen post Trengeh weder door vlakker en meer bebouwd terrein; in het noorden wordt de gezichtskring door vrij hooge heuvelen, vaak met naakte kalkwanden, begrensd. Vier palen verder west ligt aan een riviertje van ongeveer 60 palen breedte de volkrijke en levendige marktplaats Pasar Lomair. Nog twee palen verder brengen ons te Baléga. Deze plaats ligt aan de Kali Baléga, die hier 50 à 60 voeten breed is en in den omtrek eenige vruchtbaarheid verspreidt. De plaats is levendig en volkrijk en heeft een nog al aanzienlijke moskee, overigens niets dat aan hare vormalige beteekenis herinnert. Vanhier gaat een weg naar het zuiderstrand, waar hij uitkomt op een pad dat van Sampang langs de kust naar Kamal voert. Van Baléga af is die weg geheel berijdbaar; de voornaamste plaats daaraan gelegen is Koeanjar, tijdens den oorlog met Troenå Djåjå door Speelman verwoest [1]), thans districtshoofdplaats van Bangkalan laoet. Zij is 13½ paal van Baléga en 4 palen van Kamal verwijderd, en heeft ook door een noordwestwaarts loopenden weg gemeenschap met het op zeven palen afstands gelegen Ngeroendong, waar wij op den postweg naar Bangkalan terugkomen.

Wij verkiezen den postweg geheel te volgen, omdat hij meer afwisseling aanbiedt en over de natuurlijke gesteldheid van Madoera meer licht geeft. Het terrein wordt meer en meer heuvelachtig en bereikt zijn hoogste punt bij Djati Rongkong, even over de grens van de Balégasche districten. De hoogte zal hoogstens honderd meters bedragen, maar dit is op Madoera genoeg om buffels voor den wagen te doen spannen. Wanneer men hier den blik

[1]) Zie D. II, bl. 364.

laat rondweiden, krijgt men een goed denkbeeld van het Bangkalansche heuvelland. Het is een niet te ontwarren labyrinth van nu convergeerende, dan divergeerende, straks elkander kruisende heuvelrijen, gescheiden door dalgroeven met meestal zachte hellingen. De hoogte wisselt af van 100 tot 600 voet; het gemis van alle regelmaat in richting of helling doet vermoeden, dat erosie eene groote rol in de vorming van het terrein heeft gespeeld. Te midden van dien doolhof kan men echter eene heuvelreeks van vaster formatie volgen, die zich vrij regelmatig van west naar oost uitstrekt en hier hooger dan ginds boven de jongere lagen is opgeheven. Men noemt ze de „Doodkisten", en geeft meer bijzonder dien naam aan den hoogsten dezer heuvels, den Goenoeng Geger, een koepelvormige rots, met boschrijke kruin, waarvan de hoogste westelijke spits tot iets meer dan 800 voet stijgt [1]). Het terrein in den omtrek van dien berg levert eenige merkwaardige natuurverschijnselen op, geheel overeenkomstig met die welke wij in Soerabaja op dergelijk terrein hebben aangetroffen, en die ons nopen van een der volgende stations, Sawah Eller of Telengkoh, een uitstap derwaarts te ondernemen, aleer wij den weg naar Bangkalan vervolgen.

De berg Geger ligt rechts van den weg, op een afstand van 5 à 6 palen. Het terrein dat wij doortrekken, is grootendeels met djatihout begroeid, en hier en daar vertoont zich ook een randoealas, die met zijn hooge kruin en wijd uitgespreide, kale takken het op dit eiland doorgaans niet zeer hooge djatihout beheerscht. In het algemeen komt de Tectona-grandis op Madoera slechts verstrooid voor, en is het hout van geringe hoedanigheid en alleen voor den bouw van inlandsche huizen geschikt [2]); nergens elders schijnt het er zoo overvloedig te zijn als in de streek die wij hier betreden hebben. Tusschen het geboomte ziet men hier en ginds, even als in het Toebansche, kalkbrokken verspreid, gevormd uit resten van dezelfde polypensoorten die nog in de naburige zeeën leven.

---

[1]) Volgens Zollinger, t. a. p. 244. De in den Regeeringsalmanak opgegeven hoogte van 247 meters is, zooals er uitdrukkelijk is bijgevoegd, *niet* die van de hoogste spits.

[2]) Cordes, de Djatibosschen op Java. 176; v. Hoëvell, Reis, II. 31.

De heuvelen waartoe de Geger behoort, zijn van die langs de Noordkust gescheiden door eene vallei, waarin zich het dal der Solo-rivier voortzet, gelijk de hoogten ten noorden en zuiden de voortzetting der Soerabajasche kalkbergen zijn. Dit dal is komvormig, naar de westzijde open, naar de oostzijde weldra door het ineenloopen der heuvelreeksen begrensd. De naar het dal gekeerde helling van den Geger bestaat uit steile kalkmuren, en ook op de hoogste spits vertoont zich kalk in schier loodrechte lagen, die uitgespoelde ribben vormen, met graten zoo scherp als messen. De kalk is kristallijn, vol blaasruimten en wordt afgewisseld door kleilagen. De geheele bouw van den berg herinnert aan het koepelvormig gewelf boven de bron van Genoek Watoe [1]) en wekt het vermoeden dat wij hier voltooid zien wat daar nog in wording is [2]). Aan de noordzijde van het dal, tegenover den Geger, verheft zich de kalkberg Bandjar, een steile, eenigszins naaldvormige rots, uit kiezelkalk en schelpgruis bestaande, en die, terwijl zij noordwaarts zachthellend afdaalt, zich naar het zuiden als een steilen muur vertoont.

In het dus gevormd dal ligt de slijkvulkaan van Banjoe Ening, dien men reeds op een afstand herkent aan den kalen kegel van klei, welke zich tot eene hoogte van meer dan 10 meters verheft. Op den top bevindt zich een onpeilbaar diepe modderpoel, met een krater van vijf voet middellijn; aanhoudend daaruit opstijgende gasbellen voeren het slijk mede en doen het over den rand wegloopen. Het water, door het slijk afgescheiden, is helder, en prikkelend, alkalisch-ziltig van smaak. Op weinige schreden afstands van dezen slijkvulkaan, en door een beekje van mineraal water daarvan gescheiden, ligt een ronde modderpoel, van ruim drie meters middellijn, gevuld met loodgrijze, ziltige klei, waaruit gashoudend water opwelt. Dit water komt geheel overeen met dat uit den slijkvulkaan, en vermoedelijk hebben wij hier dus een herhaling van hetzelfde verschijnsel,

[1]) Boven, bl. 873. Dr. Schneider, Geogr. verspreid. d. min. bronnen in den I. Arch., Bijblad No. 7 van het T. v. h. Aardr. Gen., bl. 16, beschrijft nog een andere bron met dergelijk klokvormig gewelf, Tjisopan geheeten en gelegen in de Preanger, afd. Tasik Malaja.

[2]) Dit vermoeden is uitgesproken door Dr. Schneider, t. a. pl., bl. 16 en 24.

met dit verschil dat de kleikegel, door de regens ondermijnd, ingestort en weggespoeld is. Ongeveer een paal oostwaarts van deze plaats verrijst, midden uit het dal, een 500 voet hooge heuvel, met een vooruitspringend plateau aan de zuidelijke helling, waarop zich weder even zulk een modderpoel als de reeds beschrevene vertoont. Het water van al deze slijkpoelen bevat eenig jodium; bovendien moeten ook, eenige palen verder oostwaarts, bij eene plaats Batoe Kabam geheeten, nog andere jodiumbronnen voorkomen, deels in de vlakte, deels op lage heuvels gelegen [1]).

Doch keeren wij van dezen uitstap tot den weg naar Bangkalan terug. Op Telengkoh volgt de post Tanah mérah, daarna het reeds vermelde Ngeroendong, nog slechts 5 palen van de hoofdplaats verwijderd. Als men deze nadert, voert de weg tusschen twee, zeer romanesk uit een vlakker terrein oprijzende kalkheuvels door, en biedt hij daarna bekoorlijke gezichten op de vruchtbare, rijk bebouwde en volkrijke vlakte van Bangkalan, waarin, op 21 palen afstands van Baléga, de hoofdplaats van West-Madoera gelegen is.

Wij hebben hiermede onzen tocht over het eiland volbracht, en nemen daarvan afscheid met de opmerking, dat Madoera, terwijl het als het ware eene verlenging is der kalkformatie van Rembang en het noorderdeel van Soerabaja, ook geacht kan worden in dezelfde verhouding te staan tot de vulkanen van Pasoeroean en Bezoeki, als de kalkformatie der genoemde gewesten tot den Lawoe, den Wilis en den Ardjoenå. Wanneer eenmaal, na eeuwen, de straat van Madoera door uitbreiding der delta van de Brantas geheel zal zijn opgedroogd, zal Oost-Java eene compacte massa vormen, waarvan de noordelijke helft evenzeer op Rembang en Soerabaja gelijkt, als de zuidelijke in alle hoofdtrekken met Madioen en Kediri overeenkomt [2]).

[1]) Zie over de slijkvulkanen en jodiumbronnen van Madoera Schneider, t. a. p., bl. 24. [2]) Vgl. Bleeker, in Ind. Archief, I. 266.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Pasoeroean en Probolinggo.

Wij zijn genaderd tot het schoonste en tevens meest typische gewest van geheel Java, ik meen de residentie Pasoeroean, die door de verscheidenheid der haar samenstellende deelen als het ware de samenvatting is in klein bestek van alle hoofdtrekken die het geheele eiland kenmerken. Tusschen de lage strandvlakte langs de straat van Madoera en de huiveringwekkend woeste kalkbergen van den Goenoeng Kidoel langs den Zuider-Oceaan, tusschen de vuurmonden van den Ardjoenå en den geduchten Keloet aan de ééne, en den uiteengeslagen Tenger-vulkaan, waar zich de rookende Bråmå uit eene uitgestrekte zandwoestijn opheft, aan de andere zijde, ligt hier het paradijsachtige hoogland van Malang, de verwezenlijking van het beroemde woord van een Engelschen dichter, „beauty lying in the lap of terror", dat men wellicht zou kunnen vertolken door den versregel:

„De schoonheid liggend aan den boezem der verschrikking".

Men vindt in Pasoeroean in den Smèroe den hoogsten van Java's bergen, in de meren Klindoengan en Koembålå twee der bekoorlijkste en merkwaardigste waterbekkens van het eiland, in de Brantas een zijner schoonste rivieren, in de ruïnen van Singåsari eenige zijner schilderachtigste overblijfselen uit den voortijd. Is de strandvlakte rijk in rijst en suiker, de hoogvlakte brengt voortreffelijke tabaksoogsten voort en overtreft in den overvloed harer koffieproductie alle andere gewesten van Java.

Het woord pasoeroean of pasoeroehan, afgeleid van soeroeh, betel, in 't Maleisch sirih, beteekent in de Javaansche taal „beteltuin". In Kråmå wordt soeroeh vervangen door sĕdah. Daar nu ook de naam der residentie in Kråmå Pasĕdahan luidt, schijnt werkelijk de betel- of sirihplant den naam aan dit gewest gegeven te hebben, ofschoon de reden daarvan niet recht duidelijk is.

d
d
er
va
tij
me
daa
de
op e
D
het n
geslo
stortin
verbin
scheep
Soerab
Pellew
waren [3]
De m

1) Hage
2) Deze
van Kapt.
van Stavor
3) Daend
4) Zie da
5) Zie D

brengselen en vruchtbaarheid, in den aard der in beide gewesten even sterk met Madoereezen vermengde bevolking, gelijkt Probolinggo veel op Pasoeroean; maar de contrasten zijn minder scherp, de rijkdom van merkwaardigheden van natuur en kunst wordt er, zoo wij de gebergten aan de westgrens uitzonderen, betrekkelijke armoede.

Probolinggo was tot 1855 een regentschap van Besoeki, en werd eerst den 4den Febr. van dat jaar, ten gevolge van het steeds toenemend gewicht van Java's Oosthoek, tot eene afzonderlijke residentie verheven. Zij werd echter bij die gelegenheid wèl in afdeelingen gesplitst, maar bleef één enkel regentschap vormen. Van die afdeelingen beslaan Probolinggo en Kraksaän of Kareksan te zamen de kleinere noordelijke, het minder bevolkte Loemadjang alleen de iets grootere zuidelijke helft.

De residentie Pasoeroean heeft in de geschiedenis van Java eene niet onbelangrijke rol vervuld, die wij in het historisch deel van dit werk hebben leeren kennen; maar tevens is ons daaruit gebleken, van hoe weinig belang nog in de vorige eeuw en tot in Daendels' tijd Probolinggo werd geacht. Na de onderwerping van den geheelen Oosthoek aan de Compagnie werd het geheele gewest voor een onbeduidende som aan Chineezen verhuurd, en ook de verkoopprijs dien Daendels er voor bedong, was gering in verhouding tot de intrinsieke waarde der rijke residentie [1]. Eerst nadat het Gouvernement, onder het bestuur van Raffles, dit schoone gewest weder had ingekocht [2], kon het allengs tot dien trap van ontwikkeling geraken, die het waardig maakte als eene op zich zelve staande residentie bestuurd te worden.

Om onzen tocht door de residentie Pasoeroean aan te vangen, verplaatsen wij ons in de gedachten weder naar Gempol, dat tegenover Pòrong aan de grensrivier met Soerabaja, de Kali Pòrong, is gelegen [3]. Gempol is tevens de naam van een der zes districten waaruit het regentschap Bangil bestaat, en de bedoelde desa is van dat district de hoofdplaats. Het is een aanzienlijk dorp met een Chineesche kampong, meest uit steenen huizen bestaande. Vroegere schrijvers vermelden eene groote rawa, die

[1]) D. II. bl. 524, 577. [2]) D. II. 590, 591. [3]) Zie boven blz. 880.

zich ten zuidwesten van die plaats uitstrekte, en wel is waar in den oostmoeson kon beplant worden, doch in den regentijd, door de buiten hare oevers tredende rivier in een meer werd herschapen, dat met vlotten bevaren werd. De hier gelegen desa's vormden dan als zoovele eilandjes in den wijden plas. Eene dezer desa's, Ngrahos geheeten en dicht bij de Soerabajasche grens gelegen, dankte eene zekere vermaardheid aan twee kolossale beelden, die zoo het schijnt Raksasa's voorstelden en wellicht overblijfselen waren van een voormaligen tjandi, die door de overstroomingen vernield is [1]). De beelden zullen er waarschijnlijk nog staan, maar van de rawa is op de nieuwere kaarten geen spoor te vinden; waarschijnlijk is zij door den verbeterden waterafvoer van de Kali Pòrong in droog land herschapen.

Eer wij van Gempol, hetzij langs den post- of langs den spoorweg, naar Bangil gaan, willen wij een bezoek brengen aan de streken van het Ardjoenå-gebergte, die ons met eenige bekoorlijke natuurtooneelen zullen doen kennismaken. Wij slaan daartoe den weg in die van Gempol zuidwaarts voert naar Pandakan, de

[1]) Domis, de Residentie Pasoeroean, bl. 166 v.; vgl. Rengers, Dagboek, bl. 265, die misschien met het „groote meer, gevormd in den bochtigen loop der rivier zelve“ (de Kali Pòrong), niets dan de hier vermelde rawa bedoelt, in welk geval hij boven, bl. 880, verkeerd door mij begrepen, en dus mijne voorstelling daar ter plaatse wellicht niet geheel juist is. In het geheel heeft mij, bij het gemis eener goede uitvoerige kaart, die den tegenwoordigen toestand weergeeft, het regentschap Bangil groote zwarigheden opgeleverd, waartoe vooral de zonderlinge verwarringen der geraadpleegde schrijvers en kaarten ten opzichte der Kali Anjar hebben bijgedragen. Eerst na lange overweging en vergelijking der verschillende berichten en voorstellingen is het mij duidelijk geworden, dat van degenen die de streek uit eigen aanschouwing kennen, sommigen den naam Kali Anjar, in navolging der kaart van Raffles, aan de Kali Pòrong zelve geven, anderen (wier voorbeeld ik gemeend heb te moeten volgen) dien naam toekennen aan de rivier van Bangil, welke zich even beneden de desa Kali Anjar in de Kali Pòrong, nabij haren wijden mond, ontlast, en niet, zooals Domis (de Residentie Pasoeroean, bl. 18) zich ongelukkig liet ontvallen, in zee. Uit die dubbelzinnigheid nu zijn bij degenen die het land niet zelven gezien hebben, allerlei zonderlinge misvattingen geboren, niet het minst bij Buddingh, N. O. I., I. 354, die het wel is waar doet voorkomen, alsof hij deze streek had bereisd, maar wiens onbestaanbare voorstelling mij den indruk geeft van uit verwarde herinneringen van vroeger lectuur te zijn samengeflanst.

hoofdplaats van het gelijknamig district, acht en een halven paal van Gempol verwijderd. De weg is aangenaam en fraai beplant; hij voert door een dicht bevolkte streek en een aaneenschakeling van bouwlanden. In zijne nabijheid wijst men het graf van Poetri Batang, zuster van den Soesoehoenan Tegal Aroem [1]), en ofschoon haar lijk reeds lang geleden naar Mataram werd vervoerd, ziet men inlanders die aan gevaarlijke kwalen lijden, nog dikwijls op die plaats offers brengen, in de hoop van daarvan te herstellen, omdat dit eenmaal aan die prinses moet zijn te beurt gevallen. Wat verder zuidwaarts is, een weinig ter zijde van den weg, de desa Pelem bevallig gelegen aan den voet van den Goenoeng Prauw, een lageren, met de overblijfselen van een mishandeld djati-bosch bedekten berg, waarachter zich de kale kruin van den Penangoengan verschuilt. Men heeft hier lang geleden eene goed bewaarde inscriptie in Kawi-schrift gevonden, maar het is mij niet bekend wat daarvan later geworden is [2]). Allengs stijgende biedt de weg van de hoogten bij Pandakan, over de lage strandvlakte heen, een schoonen blik op de zee. Rechts heeft men er den Penangoengan, aan welks oostelijken voet Pandakan is gelegen, dat nagenoeg ineenloopt met de groote en welvarende desa Kasĕri. Hier heeft een controleur zijn zetel en er zijn koffie- en zoutpakhuizen opgericht, terwijl de omtrek eenige vermaardheid dankt aan de overblijfselen van Tjandi Poetri Djawi, die in het tweede deel van dit werk beschreven zijn [3]). Bij deze desa zondert zich, een halven paal voor men Pandakan bereikt, van den weg een zijtak af naar Prigèn. Dien weg zullen wij inslaan.

Prigèn ligt op 4½ paal afstands van Kasĕri, aan de hellingen van het Ardjoenå-gebergte, of liever van den zadel die Penangoengan en Ardjoenå verbindt. Wij komen er zeer in de nabijheid van ons reeds bekende streken; want Prigèn is slechts 1¾ paal verwijderd van de Soerabajasche grens, en 3½ van het bekoorlijke Trawas, dat nagenoeg even ver van die grens aan de Soerabajasche zijde gelegen is.

Wij bevinden ons hier in een der schoonste gedeelten van Java, eene streek die niet slechts alles bezit wat de natuur

[1]) Dl. II, bl. 367. [2]) Domis, de Residentie Pasoeroeang, bl. 168. [3]) Blz. 118.

van dat eiland zoo grootsch en indrukwekkend maakt, maar die ook verlevendigd wordt door de sporen van het aanzijn en de werkzaamheid der menschen, waardoor die sombere eentonigheid gebroken wordt, welke gewoonlijk de keerzijde van het Javaansche landschap uitmaakt. De rijke kooplieden en fabrikanten van Soerabaja en Pasoeroean hebben in deze koele bergstreek, op eene hoogte van twee tot vier duizend voet, eene toevlucht gezocht, waar zij de gloeiende hitte van het strand ontwijken; zij hebben er op de schoonste punten, vooral op vooruitspringende terreinen, welke een ruim en vrij uitzicht gunnen, kleine villa's aangelegd, waarvan de witte woonhuizen, die in den drogen moeson, de geheele week door, aan vrouw en kinderen, en des Zaterdags en Zondags ook aan het hoofd des gezins tot verblijf strekken, als blanke vogels op het onafzienbare groene veld zijn neergestreken. Prigèn, Plembon en Trètès zijn de namen van drie dicht bij elkander gelegen desa's, die, om deze eigenaardige bekoorlijkheid, den naam van de „drie Gratiën der Ardjoenâ-helling“ waardig zijn, waarmede een gevoelvol schrijver ze begroet heeft [1]). Misschien zou hij er ook het in denzelfden kring gelegen Ledoeg bijgevoegd hebben, indien het gekozen beeld der Gratiën hem niet aan het drietal gebonden had.

Verplaatsen wij ons met hem een oogenblik naar de voorgalerij van den pasanggrahan te Plembon, op het oogenblik dat de ten ondergang neigende zon op het punt staat van achter de bergen te verdwijnen. De tuin van den pasanggrahan prijkt met een in Indië zelden geëvenaarden overvloed van Europeesche bloemen, — rozen en dahlias, fuchsia's en pelargoniums, — waaraan de Nederlander steeds geneigd is de voorkeur te geven boven de inheemsche, misschien het meest om de herinnering aan het Vaderland die er mede verbonden is. Dicht vóór den pasanggrahan ligt een bevallig klapperboschje, in welks gevederde kruinen de avondzon speelt, om met rozengloed langs de slanke stammen af te dalen en met zachten glans op den eeuwig groenen bodem te rusten. Aan weerszijden van die boomengroep breidt zich een prachtig vergezicht uit. Links verheffen zich de ribben

[1]) P. Heering, een bezoek aan het Ardjoenâ-gebergte, Gids, 1878, D. I, bl. 79.

van den Ardjoenå, doorsneden van ravijnen, wier randen met een malsch grastapijt en wier hellingen tot op den bodem met dicht geboomte zijn bekleed, en besproeid door klaterende beken, die in snelle vaart de laagte te gemoet klotsen. Rechts breiden zich aan onzen voet, omstreeks 2000 voet beneden ons, de geelgroene sawahs der strandvlakte uit, afgewisseld door de in de dorpsboschjes verscholen desa's, besproeid door zilveren rivieren en begrensd door het blinkend vlak der zee. De zon werpt nog hare laatste stralen op de hoogste bergtoppen en kleedt ze in zachten purperglans; waar haar licht niet kan reiken, onttrekken zich vormen en lijnen steeds meer aan den vorschenden blik, en hullen zich rotsen en kloven in den valen sluier van den nacht, maar een volle gouden gloed wordt nog een oogenblik opgevangen en teruggekaatst door de groene sawahvlakte en de blauwe wateren. Het is de laatste groete der in sluimering wegzinkende natuur.

Maar een ander genot wacht ons wanneer de ochtendzon haar tot een nieuw leven oproept. Wij gaan naar Trètès, beroemd door zijn waterval. De naam schijnt eigenlijk dezen laatsten aan te duiden, en op de nabij gelegen desa, gelijk ook op de rivier, de Kali Trètès, die op den Ardjoenå ontspringt, te zijn overgedragen; want hij beteekent „gedroppel" en is vermoedelijk ontleend aan den regen van waterstof, waarin de schuimende massa zich oplost, na door een zwarten rotsklomp in hare vaart gestuit en gebroken te zijn. Er is in de Residentie nog een tweede waterval, die hetzelfde verschijnsel aanbiedt, denzelfden naam draagt en dien eveneens aan eene nabijliggende desa mededeelt. Wij zullen dien later in het district Ngantang, regentschap Malang, leeren kennen; hier bepalen wij ons tot dien van het district Pandakan, regentschap Bangil, die somtijds, waarom is niet geheel duidelijk, door den naam Trètès Bandjir onderscheiden wordt [1]).

[1]) Zoo ten minste bij Domis, de Residentie Pasoeroeang, bl. 15, die overigens alleen den waterval in Ngantang nauwkeuriger beschrijft, terwijl daarentegen die in Pandakan uitvoerig beschreven wordt door v. Hoëvell, Reis, II. 120—123. Met een enkel woord spreekt Domis nog daarvan blz. 17; ook wordt hij vermeld door Kussendrager, Verzameling van Oudheden, bl. 14, en Java, bl. 315 (op welke laatste plaats „50 voet hoogte" een druk-

Om dezen waterval te bezichtigen moet men bij den pasanggrahan van Trètès afdalen langs de steile wanden van een diep ravijn, dat zich als een gapenden afgrond vertoont: want gelijk zoo vaak, toont ook hier de natuur haar verborgen schoon alleen aan hem die het genot met zijn zweet wil betalen. Slechts klauterend en grijpend naar alles wat aan de handen een houvast biedt, kan men den bodem van het ravijn bereiken, waardoor een kristalheldere stroom, door honderden voeten hooge wanden ingesloten, zich bevallig kronkelt, maar niet dan na zich met bliksemsnelheid en donderend geraas langs een bijna loodrechten wand van ruim honderd meters hoogte daarin te hebben nedergestort. De waterstraal is aanvankelijk slechts smal, maar door het reeds vermelde rotsblok opgevangen, verdeelt hij zich in een stofregen van milliarden droppjes, die zich voordoen als wolken van rook, terwijl het invallende zonlicht in de verbrijzelde waterkolom het betooverende kleurenspel zijner ontbonden straalbundels schept. Aan den voet der rots verzamelt zich het in damp opgeloste water in een halfronde kom en wordt onmiddellijk eene rivier van eenige breedte, wier melkschuim zich welhaast in de ondoordringbare gewelven van het dichte geboomte verliest. Het is vooral de eindelooze rijkdom van den plantengroei die zulke tooneelen op Java zoo aangrijpend maakt. Ter wederzijde van den val heeft de vegetatie haren hoorn van overvloed over de rots uitgestort en die hier met de breede bladeren van den wilden pisang, ginds met het fijne loof der sierlijk wiegelende bamboestruik, elders met de bevallige festoenen van kronkelende lianen en de veelvormige vederbossen van tallooze varens getooid, en loof en bloemen openbaren den rijkdom hunner kleurschakeering in het schitterend licht der tropische zon.

Te Trètès zijn wij reeds een heel eind op weg, wanneer wij

---

fout is voor: „350 voet hoogte," zooals op de eerste gelezen wordt en beter met de „300 voet" van Domis en de „honderden voeten" van v. Hoëvell overeenstemt). Een wonderlijke verwarring van beide watervallen vindt men bij v. d. Aa, N. O. I. IV. 303, en de verkeerde voorstelling, alsof de Trètès Bandjir in de onmiddellijke nabijheid van Bangil lag, waartoe trouwens de hier verbazend onnauwkeurige kaart van Junghuhn eenige aanleiding geeft, bij Buddingh, N. O. I., I. 355.

den Ardjoenå, bepaaldelijk zijn noordelijken hoekkegel, den Walirang, willen bestijgen [1]). De vijf toppen waaruit het gebergte bestaat, liggen nagenoeg in eene rechte lijn, die van N.N.W. naar Z.Z.O. loopt en op de grens van Soerabaja met Pasoeroean met den nog werkzamen Walirang aanvangt, vervolgens de grens beschrijft tusschen de regentschappen Bangil en Malang, en eindigt in den hoogsten top, den Widådarèn, gelegen op het punt waar het vroeger tot het regentschap Pasoeroean, maar thans tot Bangil gerekende district Poerworedjo [2]) in een westwaarts gekeerde scherpe punt uitloopt. De Widådarèn wordt veelal als de eigenlijke Ardjoenå beschouwd en dikwijls ook zoo genoemd; volgens de metingen door de heeren van Asperen en Soeters verricht, bedraagt zijne hoogte 3333, die van den Walirang 3150 meters. Van de drie tusschen beide liggende toppen, waarvan de twee noordelijkste den tweelingsberg G. Kembar vormen [3]) en de derde, de G. Bakal, nader met den Widådarèn samenhangt, zijn mij geene eenigszins nauwkeurige hoogte-opgaven bekend. Al deze toppen zijn kegelvormig, en op een hoogte van ongeveer 65 tot 170 meters beneden hun schedel met elkander vereenigd, zoodat zij van daar af gemeenschappelijk de hellingen van den Ardjoenå vormen, wat echter niet verhindert, dat de omtrekken

---

1) Beklimmingen van den Walirang zijn beschreven door D. S. in „Indisch Magazijn", 2e Twaalft., no. 1 en 2, bl. 43—47 (welk stukje ten onrechte den titel „Tocht naar den Penangoengan" draagt), en door P. Heering, in „de Gids", t. a. p. De beklimming van den Widådarèn door Junghuhn is beschreven in zijn Java, II. 1143 vv. Uit een opstel van Zollinger in het T. v. N. I., Jg. VIII, D. I, bl. 133—143, blijkt dat deze niet alleen den Widådarèn van Prigèn uit, maar ook den Penangoengan van Trawas uit beklommen heeft. Ik heb dit bericht bij hetgeen ik op bl. 890 over den Penangoengan zeide, over het hoofd gezien, maar het voegt weinig nieuws toe aan hetgeen ik over dien berg heb kunnen mededeelen.

2) Stbl. 1876, n° 194.

3) Junghuhn kon van den het naast aan den Walirang grenzenden top den naam niet te weten komen. Ik heb het gewaagd aan te nemen, dat hij onder den naam Kembar begrepen is, dewijl deze naam „tweelingen" beteekent en de beide toppen zeer met elkander overeenkomen. Heering spreekt ook van de vijf toppen, maar Zollinger noemt tusschen den Walirang en den Widådarèn alleen den G. Kembar en schijnt den G. Bakal slechts als een deel van den Widådarèn te beschouwen. Vgl. nog Bleeker, T. v. N. I., Jg. 1849, II., bl. 24.

van ieder in het bijzonder en van hun wel duidelijk te onderkennen zijn.

Wij zullen eerst den Walrus [illegible], van de belangrijkste is onder Jungbluth, die daarom op [illegible] van de kaart der [illegible] [illegible], zich van zijn [illegible] een [illegible] voorstelling gevormd heeft, welke op zijn gezag ook door anderen is overgenomen: daarom zullen wij ook den [illegible] een [illegible] bezoek brengen.

Wij verlaten [illegible] vroeg in den morgen [illegible] en zijn den eersten dag tot aan [illegible] [illegible] gekomen. [illegible] van 2200 à 2500 meters [illegible] gelegen [illegible]. [illegible] natuurlijk, [illegible] groote [illegible] bergen. [illegible] [illegible] hebben wij niet alleen [illegible] en alles wat van 's menschen [illegible] [illegible]

waaruit een blauwe rookzuil opstijgt, en dat in zijn voorgevel den naam Lali djiwå draagt, in letters door natuurlijk gekromde takken gevormd. Inwendig bootst het op bedriegelijke wijze eene scheepskajuit na, met tal van schuifdeuren die den toegang verleenen tot de couchettes of hutten die ze omringen, en om de begoocheling volkomen te maken, wordt onder den houten vloer het ruischen der bron gehoord, waarbij Lali djiwå is gebouwd.

Na een nacht waarin jassen en dekens eene gewenschte bescherming tegen de koude verleenen, wordt de tocht door het suizende tjemårå-woud te voet voortgezet, en na twee en een half uur ongeveer de top van den Walirang bereikt. Het hoogste gedeelte van de berghelling is schier geheel onbegroeid; slechts eenige verschrompelde, dikbladige struiken schieten uit de puinbrokken te voorschijn. Het pad bestaat ten laatste uit een ruwe steenen trap, die met zeer korte wendingen in zigzag naar boven voert, en u telkens onverhoeds voor een honderden meters diepen afgrond plaatst, zoodat reeds het opstijgen u met angstige bekommering vervult voor den terugtocht, die u het gevaar met zooveel grooter duidelijkheid zal onder de oogen brengen. Eindelijk is de top bereikt, eene horizontale vlakte van vrij wat belangrijker afmeting dan men hier verwachten zou, uit zand en verweerd gesteente bestaande, waarop geen enkel plantje, geen grassprietje groeit. Te midden van het eentonig grauw van dit doodsche tooneel herkent het oog den geopenden krater, wijd van omvang en aanzienlijk van diepte, aan den door zwavelkristallen geelgetinten rand en den zich hoog verheffenden westelijken wand, waarvan de stompe spits zich over den afgrond heenbuigt. Eenmaal zal het oogenblik daar zijn waarop die vervaarlijke massa met een donderenden slag nederstort; de gedachte doet u ijzen, dat wellicht de arme zwavelhalers, die om schamel gewin in den krater afdalen, getuigen en slachtoffers van zulk een katastrophe zouden kunnen worden.

Vergelijken wij den toestand waarin de krater zich bevindt, met de voorstelling die Junghuhn er zich van vormde, dan vinden wij een duidelijk bewijs hoe gevaarlijk het is zulk een bergtop te beschrijven naar hetgeen men uit de verte omtrent zijne gesteldheid

meent waar te nemen. De krater is *niet* naar het zuidwesten geopend, gaat *niet* aan die zijde zonder eenige afscheiding in de berghelling over, en heeft *niet* in zijn afwaarts loopenden bodem drie nevens elkander gelegen hoofdopeningen, waaruit verblindend witte dampzuilen opstijgen; maar hij is van alle zijden door een hoogen wal ingesloten, er rijzen zoo zwakke zwaveldampen uit op dat zij boven den rand niet meer zichtbaar zijn, en de drie witte wolken stijgen niet uit den krater zelven omhoog, maar uit drie solfataren die zich in de zuidwestelijke berghelling hebben gevormd.

Van deze kruin kan men het oog laten weiden over de uitgebrande kraters der toppen die den Walirang van den Widådarèn scheiden, en over den scherpen rug die dezen laatsten verbindt met den meer oostwaarts gelegen Indråkilå, welke als een aanhangsel van het Ardjoenå-systeem te beschouwen is. Doch beter nog zal onze blik dat alles beheerschen van de grootere hoogte van den Widådarèn, en daarom verplaatsen wij ons thans, zonder over de gevaren van den terugtocht uit te weiden, in gedachten weder naar Grogol, van waar wij, op het voetspoor van Zollinger, dwars over de door ravijnen gescheiden ribben die van den tweetoppigen Kembar uitstralen, den bezwaarlijken marsch naar den hoogsten zuidelijken top voortzetten. De bestijging van den Widådarèn is aan deze zijde met groote moeielijkheid verbonden; want de berg die aan de oost- zuid- en westzijden den regelmatigen kegelvorm heeft behouden, schijnt aan de noordzijde vanéén gescheurd. De G. Indråkilå, door Zollinger G. Ringgit genoemd, die zich thans als een afzonderlijke berg voordoet, is door een zeer diepe kloof van de andere toppen gescheiden, waaruit de noordelijke helling van den Widådarèn en de rug die zijne kruin aan de oostzijde met den Indråkilå verbindt, als een schier loodrechte muur van omstreeks 500 meters hoogte oprijzen. Volgens Zollinger beantwoordt de kleinere berg juist aan de gaping die door de vooronderstelde gewelddadige scheiding is ontstaan. In de diepte der kloof liggen eenige kleine vakken, die sawah-sawahan genoemd worden, dewijl het water zich daar verzamelt en er soms langen tijd op blijft staan. Zij zijn begroeid met korte grassen en grijsviltige Gnaphalium's en zijn een geliefde verblijfplaats der herten.

Van de moeilijkheid waarmede Zollinger te kampen had, heeft Junghuhn niets ondervonden, omdat hij den berg van Malang uit, dus van de zuidzijde, heeft bestegen, van welken kant de beklimming weinig bezwaar oplevert en men bijkans tot den top te paard kan voortkomen. Die reiziger beschrijft de lagere hellingen, nadat hij het bewoonde land verlaten had, als een graswildernis van alang-alang, hier en daar afgewisseld door glagah; de woudgrens wordt eerst bereikt op eene hoogte van omstreeks 1800 meters. Op dit punt lag de pasanggrahan Toenggoel Rånå, van welker terras hij een verrukkelijk vergezicht genoot over het land van Malang, dat zich aan zijn voeten uitbreidde. Het geboomte bestond hier aanvankelijk vooral uit kleine eiken, die hooger op steeds meer door tjemårå-boomen werden vervangen, in wier wijde tusschenruimten een welige flora van kruidachtige Alpenplantjes en dichte bedden van viooltjes opschoten. De steeds smaller wordende rib, waarover de weg liep, bracht den reiziger ten laatste tot aan de bovenste woudgrens, die op den Ardjoenå wellicht hooger ligt, dan op eenigen anderen bergtop van Java. Dit woud bestaat grootendeels uitsluitend uit tjemårå's, die met de toenemende hoogte steeds meer dwergachtig en verschrompeld worden. Op enkele punten is echter de kale top begrensd door lage, maar dichte, boschjes van Quercus pruinosa Bl. Op de kruin zelve groeit slechts, in dichte op eilandjes gelijkende massa's, de grassoort die, als geheel tot het gebied der wolken beperkt, van Junghuhn den naam van Festuca nubigena ontving. Door hare witachtig gele kleur, scherp afstekende tegen den blauwachtig groenen mantel der Casuarinen, geeft zij aan de kruin, wanneer men die van de omliggende bergen gadeslaat, een eigenaardige grijsgele tint. De Javanen beweren dat de top zoo wit is omdat het daar nooit regent; want dat het groene plantenkleed zoo ver strekt als er regen valt. Deze meening is echter moeilijk overeen te brengen met de omstandigheid, dat Zollinger drie aarden potten, bij een oude grafstede op de kruinvlakte in den grond gezet, met water gevuld vond, dat met een zeer dun ijsvlies was bedekt.

Over de overblijfselen van oude bouwwerken die nog op

den top van den Widådarèn gevonden worden, heb ik reeds vroeger met een enkel woord gesproken [1]). Staan wij thans nog eenige oogenblikken stil bij den vorm van de kruin en bij het heerlijk vergezicht dat men vandaar geniet. De puntige, uit los op elkander gehoopte rotsblokken gebouwde top heeft de gedaante van een halve maan met opwaarts gekeerde hoornen, waarvan de kleinere en hoogste N.N.O. van den slechts weinig lageren maar wat breederen zuid-zuidwestelijken is gelegen. Naar de buitenwaarts gekeerde zijde, d. i. naar het zuidoosten, gaat de uit beider vereeniging gevormde kruin eerst steil, later met zachtere glooiing in de berghelling over; aan de binnenzijde daalt de smalle rand, het meest bij den oost-noordoostelijken hoorn, loodrecht af in de diepte die ik reeds vroeger beschreven heb. In de richting van den zuid-zuidwestelijken hoorn, die door eene tusschenruimte van 160 meters diepte van den G. Bakal gescheiden is, zet het gebergte zich voort tot aan den Walirang. Het vormt als het ware vijf schoorsteenen, die op een rij zijn geplaatst en één gemeenschappelijken vulkanischen haard hebben, — allen werkelijke eruptiekegels, van welke vermoedelijk de Widådarèn het eerst is uitgebroken, zoodat de vulkanische werking zich noordwaarts voortzette, nieuwe, kleinere kegels opwerpende, terwijl in den jongsten, den Walirang, zich thans nog een gering overblijfsel van hare kracht openbaart. De Goenoeng Bakal, wiens gesteldheid wegens de grootere nabijheid het best kan worden waargenomen, heeft een stompen, ronden, eenigszins uitgeholden schedel, met gras begroeid, dat hier en daar door donkerder gekleurd struikgewas en verstrooide tjemårå's is bestippeld; aan zijne zuidzijde zag Junghuhn uit eenige scheuren nog zwakke dampen opstijgen. De naaste top van den Kembar vormt een halven kring rondom eene in puinhoopen samengestorte, witkleurige massa, en is met zijne geopende zijde naar den Bakal gekeerd. Ook de andere top is een onvolkomen en ten deele, en wel naar dezelfde zijde, ingestorte kegel. Dat de Walirang vanhier niet goed kan worden waargenomen, hebben wij reeds opgemerkt.

[1]) D, II, bl. 125.

Wij zagen reeds, dat de oost-noordoostelijke hoorn zich noordoostwaarts naar de zijde van den Indråkilå verlengt, en overgaat in een zeer smallen, scherpen rand, waarvan de binnenwaarts gekeerde zijde een hoogen, onbeklimbaren rotsmuur vormt. Deze wordt echter lager naarmate hij den Indråkilå nadert, en verdwijnt geheel aan den voet van dezen stompen, met woud bedekten kegel, in welken de oostelijke helling van den Widådarèn zich op nieuw verheft tot een hollen ingedrukten schedel, die omstreeks 300 à 350 meters beneden zijn hoogsten top blijft. Aan de noordwestzijde paalt de voet van den Indråkilå onmiddellijk aan de gelijkmatig afdalende helling van den Walirang. De halve kring door den Widådarèn beschreven, beginnende aan het onder den naam van G. Ambar bekende uiteinde van den zuid-zuidwestelijken hoorn, en eindigende waar de verlenging van den noord-noordoostelijken zich in den Indråkilå verliest, heeft, volgens Junghuhn, geheel het aanzien van de overgebleven helft van een voormaligen kratermuur, waarvan de beide hoorns de hoogste punten zijn. Het ruime, tamelijk vlakke, oostwaarts afhellende bergvlak, aan de zuidzijde door dien kring omsloten, waarin de hellingen van den Bakal en den Kembar met zachte glooiing overgaan, zou dan als de bodem van den ingestorten krater beschouwd moeten worden. Van de door Zollinger vermelde grasplekken spreekt ook Junghuhn, maar met uitzondering van deze is, volgens hem, alles met tjemårå-woud bedekt.

Grootsch is het panorama dat zich op den top van den Widådarèn voor onze blikken ontrolt. Zijne eigenaardige schoonheid is het vooral verschuldigd aan de nabijheid van de zee en van lage vlakten, niet veel hooger dan de waterspiegel, door breede stroomen doorsneden, die zich schier aan den voet van het gebergte met wijde mondingen in de zee ontlasten. Van alle zijden is de Ardjoenå omspoeld door de wateren van de Brantas, met hare talrijke bijrivieren en mondingsarmen, nu eens zich verliezende in schaduwrijke wouden, om dan weder met schitterenden zilverglans te voorschijn te treden. De rijk bebouwde alluviale vlakte van Pasoeroean levert een liefelijk tooneel op, dat een scherp contrast vormt met den verheven

aanblik der berggevaarten die men, bij helderen hemel, zich in alle andere richtingen aan den horizon ziet verheffen. Eerst breidt in den onmiddellijken omtrek de Ardjoenå zijne trotsche vormen voor u uit, omstuwd door den afzonderlijken bergtop van den Indråkilå, den nabijgelegen Penangoengan en de lange Andjosmårå-keten, die van de zuidwestelijke helling van den Walirang westwaarts uitstraalt en het hoogland van Bakir en Ngantang ten noorden omsluit, gelijk het aan de zuidzijde begrensd wordt door den Keloet en den Kawi en de ruggen die ze verbinden. Langs die beide vulkanen glijdt de blik verder westwaarts in de richting van den breeden, gekartelden Wilis, die aan deze zijde den gezichteinder bepaalt. Oostwaarts ziet men aan de andere zijde der schoone hoogvlakte van Malang het Tenger-gebergte verrijzen, waarin de Bråmå zijne dampzuil omhoog zendt, en kan men de verbinding van het Tenger-systeem met Java's hoogsten bergtop, den machtigen Smèroe, gadeslaan, terwijl over den verbindingsrug heen, in het verre, verre verschiet, de Jang en de Raoen u nog een groet schijnen toe te werpen.

Daar wij het zooeven genoemde hoogland later, van Malang uit, willen bezoeken, keeren wij thans uit de Ardjoenå-streken naar Gempol terug, om in de eerste plaats de wegen te leeren kennen die vandaar naar Bangil en Gempeng voeren. Ware er geen bijzondere reden om met deze wegen kennis te maken, dan konden wij ook rechtstreeks van Pandakan naar Bangil gaan, langs een weg die in noordoostelijke richting derwaarts voert, en met den weg van Gempol naar Pandakan en den postweg van Gempol naar Bangil een bijna gelijkzijdigen driehoek vormt. Van deze drie wegen zijn namelijk de eerste en de laatste ieder 7¾ palen lang; de derde is, zooals boven reeds bleek, ¾ paal langer.

De postweg voert door de met sawahs bedekte alluviale vlakte, langs de dorpen Patoek, Gondang legi en Toeren, en levert trotsche gezichten op, eerst op het Ardjoenå-systeem, later ook meer en meer op dat van den Tenger en Smèroe. Dicht bij Gondang legi gaat rechts een smal voetpad af naar de, slechts weinige minuten verwijderde desa Dermå, waar, in een ouden koffietuin, de niet veel beteekenende overblijfselen gevonden worden van een tjandi

van gebakken steen, vermoedelijk uit den laatsten tijd van het Mådjåpahitsche rijk afkomstig. Men meent dat zij het graf is van zekere Njai Råndå Dermå, die in de omstreken van Gempol om hare vroomheid en milddadigheid hoog geëerd was en van wie de volgende legende verhaald wordt.

Een jongeling, van het zuiderstrand afkomstig, had zich in het district Gempol in dienst begeven van eene vermogende vrouw, wier sawahvelden hij met den meesten ijver en toewijding bewerkte; doch in weerwil van zijn noesten arbeid bleven de sawahs onvruchtbaar, en het geringe product was nauwelijks toereikend om den onverzadelijken eetlust van den djåkå (jongeling) te stillen. Dit had ten gevolge dat zijne meesteres hem ontsloeg en hij aan prangenden nood werd prijs gegeven. In zijn verlegenheid zocht hij hulp en raad bij de råndå (weduwe) Dermå, die, met zijn lot begaan, hem als een zoon in haar huis nam, onder voorwaarde dat hij nu hare sawahs bewerken zou. Zijn ijver was even groot, maar de uitkomst was even bedroevend; slechts ledige halmen werden welhaast op de akkers der weduwe gevonden. Doch op zekeren dag ontdekte de djåka, met niet geringe verbazing, dat de halmen, waarin voor eenige dagen in 't geheel geen koren aanwezig was, geheel met goudkorrels gevuld waren. Hij sneed een tómpó [1]) vol van dit wondergraan, bracht het in de goeboeg [2]), en noodigde zijne meesteres om den schat te komen bezichtigen. De plotseling zoo rijk geworden weduwe besloot een vijfde van den oogst af te staan aan hen die bij het snijden van het graan behulpzaam waren, en hieruit zou de gewoonte op Java ontstaan zijn, om aan de maaiers een vijfde van de opbrengst des akkers als loon te geven.

Niet lang daarna kwamen te Gempol zeven djoeragans (kooplieden) van Borneo, die dwaas genoeg geweest waren in den pasanggrahan van de desa Djago al hun geld in hanengevechten en weddenschappen te verspillen. De faam van den rijkdom der weduwe Dermå noopte hen bij deze goede vrouw hulp

---

[1]) *Tómpó* is een ronde, van bamboe gevlochten rijstkorf, waarvan de inhoud in verschillende streken zeer verschilt.

[2]) Wachthuisje op den akker.

te zoeken, en niet te vergeefs werd deze ingeroepen. De aanzienlijke sommen, door haar voorgeschoten, stelden de djoeragaan in staat hunne handelszaken te hervatten en tot groot vermogen te geraken. Maar toen zij naar Gempol terugkeerden om hunne rekening met de weduwe te vereffen, vernamen zij met groot leedwezen dat zij kort te voren overleden was. Zij besloten om te harer eere een prachtige grafstede of tjandi te stichten en een luisterrijk offerfeest of sidekah te vieren. De vruchtbaarheid van den bodem dezer streek en de welvaart die de bewoners van Dermå genieten, wordt aan het aanwezen dezer grafstede toegeschreven [1]).

Van den in Mei 1878 voor het verkeer geopenden spoorweg van Soerabaja naar Pasoeroean hebben wij de sectie van Soerabaja tot Porong vroeger leeren kennen [2]). Vandaar gaat hij over een vaste brug met drie openingen, ieder van 30 meters, naar het aan de overzijde liggende Gempol. De geheele lengte van den spoorweg, behalve den later te beschrijven zijtak naar Malang, is nagenoeg 63 kilometers, waarvan, in ronde cijfers, 35 tot de residentie Soerabaja behooren, 12 den afstand vormen van Porong tot Bangil, en 16 dien van Bangil tot Pasoeroean. Tusschen Gempol en Bangil in slechts ééne halte, dicht bij de nog al moeielijke passage Goenoeng Gangsir, ten behoeve der nabijgelegen belangrijke desa Kemlaten. Het station te Bangil is gebouwd aan het Westeinde der plaats, zooveel mogelijk in de nabijheid van den pasar en het Chineesche kamp, en daar hier de zijtak naar Malang begint, heeft het een vrij aanzienlijke uitgestrektheid. Het stationsgebouw is fraai en ruim en heeft eenvoudige doch nette wachtkamers en een wel voorzien buffet. Aan gene zijde van het station overschrijdt de baan de rivier van Bangil over eene vaste brug met twee openingen, ieder van 20 meters. De menigvuldige, deels natuurlijke, deels kunstmatige waterloopen die door den weg gesneden worden, hebben een verbazend aantal kunstwerken nood-

---

[1]) Domis, de Residentie Pasoeroeang, bl. 161—165. — Buddingh, N. O. I., I. 355, Teenstra, Ned. Overz. Bez., 225, en anderen noemen het monument waartoe deze legende betrekking heeft, Kaboe-tjandi.

[2]) Blz. 852, 870, 877, 880. De eerste sectie wordt in de verslagen nu eens slechts tot Porong, dan weder tot Gempol uitgestrekt.

zakelijk gemaakt, waarvan echter verreweg de meeste van geringe beteekenis zijn.

Wij zullen thans een bezoek brengen aan de kòta Bangil zelve. Zij is de hoofdplaats van het regentschap en tevens van het district van dien naam, maar loopt ook, ongeveer als Hamburg met Altona, ineen met Gempeng, de hoofdplaats van het gelijknamige district, dat zich van hier oostwaarts tot aan de grens van het regentschap Pasoeroean uitstrekt. De Adsistent-resident van Bangil heeft zijne woning en kantoor in eene tot Gempeng behoorende buurt, nog een halven paal verder oostwaarts aan den postweg gelegen. De kòta Bangil wordt door de rivier van Bangil, die, in het Ardjoenå-gebergte bij Tjedånå ontspringende, hier tot eene breedte van omstreeks 80 voeten is aangewassen, in twee deelen gesplitst. Anderhalven paal beneden de kòta besproeit deze rivier het welvarende visschersdorp Kali anjar [1]), en nog een paar palen lager vereenigt zij zich met de Kali Porong.

Bangil heeft een zeer net en welvarend voorkomen, maar biedt niets bijzonders. De lange en hooge witte muren waarmede alle wegen en dwarswegen zijn afgezet, geven aan de plaats iets stijfs en gedwongens, en doen aan een benteng of sterkte denken. Onder de belangrijkere gebouwen is de dalem van den Regent schier geheel gelijk aan eene gewone Indo-Europeesche woning; van de moskee kan men zeggen dat zij net is, van de Europeesche en vele Chineesche woningen dat zij een goeden indruk maken; maar iets merkwaardigs is er niet te vinden. Het aantrekkelijkst is wel de groote marktplaats, die zich door een druk vertier onderscheidt. In de geschiedenis van Java is Bangil bekend door den laatsten strijd van Soerapati, die hier de wonde ontving waaraan hij kort daarna bezweek [2]). In de omstreken van Bangil

[1]) Kali anjar beteekent *nieuwe rivier*. Tot nadere toelichting der op bl. 928, noot, in het gebruik van dien naam opgemerkte tegenstrijdigheden, kan misschien de gissing dienen, dat de Kali anjar vroeger eenmaal een nieuwe uitwateringsarm van de K. Porong geweest is, die langs het dorp Kali anjar, waar zij de rivier van Bangil opnam, rechtstreeks naar zee stroomde. Is die gissing juist, dan heeft het terrein hier ter plaatse in de laatste halve eeuw zeer groote veranderingen ondergaan.

[2]) Zie D. II. bl. 429.

verdient de badplaats van den Regent, Mindit geheeten, en aan den weg die over Goenoeng Sari naar Pandakan loopt gelegen, ongetwijfeld om haren aardigen aanleg een bezoek, indien ze, wat ik niet durf verzekeren, nog in goeden staat van onderhoud verkeert [1]).

De hoofdstad Pasoeroean zullen wij later leeren kennen; ik noodig mijne lezèrs uit thans in gedachten met mij plaats te nemen op den spoorweg van Bangil naar Malang, die ons met geheel andere tooneelen zal bekend maken. Deze zijtak, die den 20sten Juli, 1879, voor het verkeer werd goopend, heeft eene lengte van ruim 48 kilometers en halten te Wånåkertå, Soekåredjå, Singon, Lawang en Singåsari. Hij loopt, in over het geheel vrij rechte lijn, van N. N. O. naar Z. Z. W. over het terrein dat tusschen de hellingen van den Ardjoenå en den Kawi ten westen en die van den Tenger en Smèroe ten oosten ligt ingesloten. Het hoogste gedeelte van dit terrein wordt gevormd door den zadel die het Ardjoenå- en het Tenger-gebergte verbindt; van dezen is zelfs het laagste punt nog ongeveer 530 meter boven de zee verheven. In dit deel van Java zijn twee waterscheidingen, waarvan de genoemde zadel de noordelijke, de kam van het Zuidergebergte met den Smèroe de zuidelijke vormt. Ten noorden van de eerste en ten zuiden van de laatste vindt men slechts kleine stroomen met korten loop en sterk verval, maar de wateren van het tusschenbeide gelegen vak verzamelen zich nagenoeg allen in de Brantas en vinden met deze een uitweg naar het westen door het dal dat den Kawi van het Zuidergebergte scheidt. De kleine voedingstakken van de rivieren ten noorden van den zadel en de gedeeltelijk veel grootere van de Brantas doorsnijden den spoorweg op een aantal punten, die nu eens ondiepe geulen, maar vaak ook diep ingesneden ravijnen vormen. In den oostmoeson bevatten de meeste zeer weinig water, maar in den westmoeson zijn zij, soms slechts gedurende weinige uren, vernielende bergstroomen, die alles wat hun in den weg staat in hun woeste vaart medesleepen. Dien ten gevolge heeft de aanleg van dezen weg een verbazend

---

[1]) Zie over Bangil: Domis, Residentie Pasoeroeang. 18; Rengers, Dagboek. 265; v. Hoëvell, Reis, II. 125; Bleeker, T. v. N. I., 1849, II. 25; Buddingh, N. O. I., I. 354.

aantal bruggen, grootendeels met ruime doorlaten, gevorderd. De menigvuldige kanaaltjes voor de besproeiing van sawahs hebben bovendien het aantal der kleine kunstwerken aanzienlijk doen toenemen.

Van den meermalen genoemden zadel daalt het terrein naar de vlakten ten noorden, eerst met steile, daarna met flauwe helling af. Terwijl het station Bangil op eene hoogte van 9.5 meters boven het zeevlak is gelegen, bedraagt de hoogte van de halte Soekåredjå 239, van Singon 310, van Lawang 490 meters. Het hoogste punt van den weg ligt bij de desa Kali Getih op 534 meters. Naar de zuidzijde is de helling minder sterk, zoodat Singåsari nog op eene hoogte van 486 en Malang zelf van 443 meters ligt. Daar het vervoer van goederen in de richting Malang-Pasoeroean veel belangrijker is dan in de omgekeerde, is het voor den spoorweg een niet onbelangrijk voordeel, dat de maxima der klimming, die in de richting zuidwaarts $\frac{1}{30}$ bedragen, in de richting noordwaarts niet meer zijn dan $\frac{1}{80}$. Met deze hellingen kon de baan in het algemeen de golvingen van het terrein in rechte lijn volgen; slechts op enkele punten is, om ze niet te overschrijden, eene grootere lengteontwikkeling noodig geweest [1]).

Van den spoorweg Bangil-Malang behoeft men evenmin gebruik te maken om den tocht door een vervelende, eentonige streek zooveel mogelijk te bespoedigen, als men hem behoeft te schuwen, omdat men, gelijk elders zoo vaak het geval is, bij het spoorwegvervoer verstoken blijft van het genot der schoonheden, die bij het volgen der gewone wegen voor ons oog onthuld worden. Deze weg over eene golvende, rijk bewaterde en vruchtbare hoogvlakte, die aan weerszijden door trotsche berggevaarten wordt ingesloten, is zoo rijk als weinige aan afwisselend natuurschoon, en ontrolt dat zoo duidelijk en geleidelijk voor het oog, dat de snelheid van den tocht den reiziger niet verhindert daaraan recht te doen weervaren. Nauw heeft men het station verlaten of de blik weidt over uitgestrekte rijstvelden en suikerriettuinen, terwijl men op den achtergrond de hooge schoorsteenen van eenige fabrieken ziet rooken; dan verwisselt men

[1]) Zie het eerste Jaarverslag over de Staatsspoorwegen op Java, in het Koloniaal Verslag over 1876, Bijl. CC. bl. 5.

de vlakte vóor woeste streken, waar de baan mijlen ver is ingegraven en kolossale steenmassa's aan weerszijden verspreid liggen, maar waar tevens de fraai gelegen halten van Wånåkertå, Soekåredjå en Singon op den langen doortocht een bekoorlijke afwisseling bieden. Van deze laatste plaats af begint men echter eerst recht de stoutheid van dezen bergweg te waardeeren. Boven het hoofd des reizigers zweven talrijke houten bruggen en waterleidingen die op sierlijke gemetselde bogen rusten, terwijl elders de baan door middel van lange viaducten over duizelingwekkende afgronden voert. De grootste en stoutste dier viaducten is die van Sentoel, die op fraaie ijzeren pijlers rust en twee steenen landhoofden verbindt, welke door een wijd gapende kloof gescheiden zijn, terwijl een wilde bergstroom zijne bruisende wateren in de met rotsblokken bezaaide diepte ontlast. Nauw is deze afgrond overschreden of men bereikt de halte van Lawang, waar men reeds geheel door het gebergte ingesloten is en de temperatuur door een frisschen bergwind wordt gelenigd. Men ziet de kruinen van den Ardjoenå zich in de wolken verliezen en Bråmå en Smèroe hunne rookwolken omhoog zenden; men ziet de uitgestrekte koffietuinen van Malang van den voet der bergen tot hoog langs hunne zijden opklimmen; men ziet de witte woningen der Europeesche tabaks- en koffieplanters aan de helling hangen, en

„Als sneeuwwitte bloesems op 't moskleed geworpen"

schitteren in het donker plantsoen [1]).

---

[1]) Voor deze beschrijving van den spoorweg is voornamelijk gebruik gemaakt van een opstel in de „Locomotief", overgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 10 Sept. 1879. Over het regentschap Malang is de literatuur misschien rijker dan over eenig ander gedeelte van Java. Behalve de algemeene beschrijvingen van Java of van de residentie Pasoeroean en de reisverhalen van Rengers, Bleeker, Buddingh, Rigg, Jukes, d'Almeida enz., die tevens andere deelen van Java omvatten, verdienen de volgende speciale beschrijvingen van Malang of eenig gedeelte daarvan vermelding.

P. A. Schill, Iets over Lawang en omstreken. T. v. N. I. Jaarg. IV, D. II, bl. 42—51.

L. Burer, Aanteekeningen op eene reis naar en in de omstreken van Malang. Biang-lala I. 2, bl. 1—45, 105—134, 202—249.

(J. F. G. Brumund), Eenige dagen in de Residentie Pasoeroean, Biang-lala IV. 1, bl. 53—76, 141—162, 2, bl. 42—70.

J. Hageman JCzn., Schetsen van Malang en omstreken. Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde. I. 42—76.

Wij willen te Lawang uitstappen, eensdeels omdat deze plaats, met hare bekoorlijke omstreken, een langer oponthoud dubbel waardig is; anderdeels omdat de 18 kilometers ongeveer die nog vandaar tot Malang zijn af te leggen, ofschoon van schoonheid niet ontbloot, tot geene bijzondere opmerkingen aanleiding geven, en wij, om met al de schoonheden van deze heerlijke streek bekend te worden, beter zullen doen de paden te kiezen die men te voet of te paard kan betreden.

Lawang [1]) is gelegen op de grens van het voormaals tot het regentschap Pasoeroean, thans tot Bangil gerekende en in de districten Wånåredjå en Poerwåredjå gesplitste landschap Pòrong en het Malangsche district Karanglo, waartoe het behoort. Velen meenen dat zijn naam, die ingang, poort of deur beteekent, aan deze omstandigheid ontleend is [2]), terwijl anderen met meer recht aannemen, dat daaraan de beteekenis van bergpas moet gehecht worden, en dat Lawang dien naam draagt omdat het ligt op het hoogste deel van den eenigen bruikbaren pas die tusschen de hellingen van Ardjoenå en Tenger het noorden en zuiden der Residentie verbindt [3]). Nog weder anders luidt de verklaring der inlanders, die beweren dat Lawang de „winddeur" beteekent, omdat de oostmoeson vaak met zoo vervaarlijke kracht door dezen pas dringt [4]). Lawang is eene op zich zelf weinig belangrijke, ofschoon welvarende desa, uit een lange rij langs den weg gebouwde, zeer onregelmatige hutjes bestaande, met eenige weinige huizen en bamboezen optrekjes van Europeanen en een pasar waarop des donderdags groote drukte heerscht. Het meest verdient de pasanggrahan opmerking, die op een omheind stuk grond van 200 passen lengte en breedte is opgericht en omringd door schoone bloemperken, waarop vooral welig groeiende en

---

P. Heering, Brieven uit Malang. Serie van brieven, medegedeeld in de N. Rott. Cour. van 27 Febr., 2, 4, 6, 9 en 12 Maart 1881.

1) Volgens Bleeker, T. v. N. I. 1849, I. 85, zou de naam eigenlijk Dilawang zijn, en deze vorm is ook gebruikt in de hypsometrische tabellen in den Regeeringsalmanak.

2) Schill in T. v. N. I. IV. 2. 43; Biang-lala, IV. 1. 147.

3) Hageman in T. v. I. T. L. en Vk. I. 44; vgl. L. Burer in Biang-lala, I. 2, bl. 2, en Rigg in Journ. of the Ind. Archip. III, p. 544.

4) Heering, Brieven uit Malang, 1e brief.

bloeiende rozen hare bevalligheid ten toon spreiden. Het uitzicht is hier bijzonder schoon; aan de voorzijde bij het hek in noordoostelijke richting naar het benedenland ziende, kan men bij helder weder de straat van Madoera en de ter reede van Pasoeroean liggende schepen onderscheiden. Een paar honderd schreden achter den pasanggrahan ligt een heerlijke badplaats van koud water, dat op den Ardjoenâ ontspringt. In den laatsten tijd is nabij Lawang een houten gebouw verrezen, dat tot logement bestemd is.

Maar beteekent Lawang op zich zelf niet veel, het dankt eene benijdenswaardige vermaardheid aan zijne schoone omstreken. Van alle zijden is het omringd door bergen en heuvelen, bedekt met bosschen en de prachtigste koffietuinen, en doorstroomd door beken, met klaterende watervallen, die leven en frischheid verspreiden, terwijl de zuivere bergwind die er waait, de zenuwen stijft van den door de warmte der strandvlakte verslapten bezoeker. In deze frissche lucht schijnt ook in de wereld der dieren meer opgewektheid te heerschen, dan doorgaans, bij dag althans, in de tropische gewesten wordt waargenomen. Pauwen en apen, kalongs en neushoornvogels vervullen de lucht met hun gekrijsch en gegons, en het ontbreekt niet aan liefelijke boschzangers, waartoe ik echter het schel en doordringend geluid der garengs of cicades niet wil rekenen, wier al te ijverige zanglust de oorzaak is geworden, dat het van hun naam afgeleide werkwoord anggareng in het Javaansch de beteekenis van drenzen of zanikken heeft erlangd. De Javanen gelooven dat deze diertjes van zelf uit den grond voortkomen, geen voedsel gebruiken en slechts 40 dagen leven, en dat den 40sten dag nadat hunne stem het eerst vernomen is, de regens zullen bedaren. Wie zich Anakreons ode op de cicade [1]) herinnert, zal, misschien niet zonder eenige bevreemding, opmerken, hoezeer deze voorstellingen met die der oude Grieken overeenkomen.

Omstreeks anderhalven paal links van den pasanggrahan rijst uit den bergrug een kleine, maar zeer spitse top omhoog, die zich

[1]) No. 43.

een 300 meters boven het omliggende landschap verheft en den naam van Kewedon draagt. Niet zonder eenige moeite kan hij beklommen worden, maar die inspanning wordt ruim beloond door het onvergelijkelijk schoone panorama, dat men van de kruin geniet. De ontzaglijke Tenger-ruggen, in een donker woudkleed gehuld, ziet men zich, den een achter den ander, in golvende lijnen en stoute spitsen verheffen; terwijl zij, naar het strand allengs lager afloopende, om ten laatste zich met zachte glooiing in de blauwe wateren te verliezen, en in het zuidoosten naar den Smèroe stijgende, als het ware eene Titansbrug vormen, waarlangs de zonen van Gaea uit het vlakke strand zullen opklimmen, om de Goden in hun wolkenburg aan te tasten. Aan de westelijke helling van den Smèroe ziet men een machtige rookkolom den krater ontstijgen, die, door het zonlicht als verzilverd, naarmate zij zich hooger boven den kalen bergtop verheft, meer en meer zich uitbreidt als een statige pluimveer, in de hoogere dampkringslagen, door sterker luchtstrooming verwaaid, in steeds lichter wolkjes weggedoezeld. Naar die bergruggen stijgt het hoogland van Malang, met zijne helder getinte sawah's, zijne rijke koffieplantsoenen, zijne kronkelende beken en zijne bloeiende desa's in zachte golving op, — een eeuwig groene tuin, door een donker grauwen rotsmuur omheind. Aan de westzijde verrijst eerst in het zuiden de breede Kawi, aan welks voet Malang gebouwd is, en dien een zadel met maagdelijk woud bekleed schakelt aan den Keloet. Die zadel is op zijne beurt door de schilderachtig woeste Indåråwati- en Andjasmårå-keten verbonden met het Ardjoenå-gebergte, welks hoogsten top wij zeer van nabij, dicht achter den pasanggrahan, zich zien verheffen, terwijl van zijne zijden een geelachtig-groen alang-alang-kleed afhangt, waarop zich hier kale, elders met donker tjemårå-woud begroeide plekken vertoonen, en dat aan zijn benedeneinde omzoomd is door een breeden rand van welig bosch en vruchtbare sawah's. Dan dwaalt het oog naar het noorden, en overziet de stroomen en velden, de bosschen en akkers van het vruchtbaar benedenland; het volgt de bochtige kustlijn met hare uithoeken en inhammen, en herkent aan blinkende strepen de plaats waar een stroom zijne wateren in zee

giet, aan het licht dat op de uitgespannen zeilen valt, de kielen die de wateren van Straat Madoera doorploegen [1]).

Bij den eersten uitstap dien wij van Lawang ondernemen, zullen wij de grens van Malang met Bangil overschrijden en, ons noordoostwaarts wendende, Poerwâredjâ en Wânâredjâ bezoeken. Door die districten voert de groote weg die Lawang met de hoofdstad Pasoeroean verbindt, en eene lengte heeft van 22¼ palen. Door de meeste plaatsen langs dien weg thans andere namen dragen, dan waaronder zij op oudere en ten deele zelfs nog op zeer nieuwe kaarten voorkomen, eischt hier de duidelijkheid eenige dorre details, waarbij wij ons zoo kort mogelijk willen ophouden. De weg gaat van Lawang eerst recht noordóost naar Poerwâdadi, dat vroeger meer onder den naam van Djatisari bekend was (3½ paal); van Poerwâsari is zijne richting meer noord-noord-oost tot Poerwâdadi, de 2¼ paal verder gelegen hoofdplaats van het district Poerwâredjâ, die vroeger Pròtong werd geheeten. Van Poerwâdadi legt men zes palen, weder in noordoostelijke richting, af tot Wânâredjâ, de hoofdplaats van het gelijknamig district. Hier is men 5¾ palen, langs een meer oostelijk loopend weggedeelte, verwijderd van Kadjajan, het hoofddorp van het Pasoeroeansche district Wangkal, terwijl ongeveer halverwegen tusschen Wânâredjâ en Kadjajan de tegenwoordige grens tusschen de regentschappen Bangil en Pasoeroean overschreden wordt. De vijf palen die nog in noordoostelijke richting van Kadjajan tot de hoofdstad zijn af te leggen, zullen wij beneden nader leeren kennen.

Omtrent het district Wânâredjâ valt niets bijzonders op te merken dan dat daarin, nabij het hoofddorp, de insgelijks Wânâredjâ geheeten suikerfabriek gelegen is, waarvoor, volgens overeenkomst met het Gouvernement, thans nog 325 bouws met riet beplant worden, maar welker contract in 1891 ten einde loopt. Onze uitstap geldt dan ook voornamelijk het dichter bij Lawang gelegen Poerwâredjâ, waar de landen Geboeg en Alkmaar in erfpacht zijn uitgegeven. Geboeg bestaat uit twee perceelen, één van 4[illegible]

---

[1]) Deze beschrijving is met eenige bekorting en wijziging ontleend aan het opstel „Eenige dagen in de residentie Pasoeroean", in Biang-lala, IV. 1, bl. 155—157.

bouws, uitgegeven in 1874, en één van 91 bouws, uitgegeven in 1878, beide voor de cultuur van koffie bestemd.

Het land Alkmaar zal ons wat langer bezig houden. Het heeft merkwaardige lotgevallen gehad en bevat een overschoonen waterval, dien wij niet onopgemerkt mogen voorbijgaan.

Het land Alkmaar werd in 1829 door het Gouvernement in huur afgestaan aan den heer Hofland, die het ten behoeve der koffiecultuur wilde ontginnen. Van Pasoeroean tot Protong, dat thans binnen de grenzen van dat perceel, maar nabij zijn noordelijken rand, is gelegen, kon men toen reeds van een rijtuig gebruik maken; maar hier begon eene geheel woeste streek, bedekt met bosschen en struiken, die evenwel door de zwaarte der boomen en de dichtheid van het kreupelhout van de hoedanigheid des bodems de beste getuigenis gaven. In weerwil daarvan leverde het aan de opvolgende huurders slechts verlies op, totdat het in handen kwam van den heer J. R. W. P. P. A. Rauws, aan wiens beleid het gelukte de hier gestichte suikerfabriek tot eene der voordeeligste van geheel Java te verheffen. In 1866 werden 500 bouws met suikerriet beplant, waarvan 289 op den grond van het perceel gelegen waren, de overige 211 ingevolge contract met de bevolking in den omtrek werden bewerkt, en van dien aanplant werden 19,000 pikols suiker, dus 40 pikols per bouw, verkregen. Er was toen op het land eene gevestigde bevolking van 2276 zielen, waaronder 523 landbouwers. Ieder die er zich als landbouwer nederzette, kreeg een bouw sawah in vruchtgebruik, ook voor het tweede gewas, zonder eenigen anderen last, dan dat hij verplicht was om een halven bouw suikerriet voor den ondernemer te planten, die hem daarvoor nog *f* 45 betaalde. Voorschotten werden niet verleend, behalve dat aan de arbeiders het noodige vee werd verschaft, 't welk in vier jaren door verrekening met het plantloon werd terugbetaald. Het is wel niet aan gebrek van geschikt terrein, maar aan gebrek van handen toe te schrijven, dat de huurder zijn aanplant nog zoo ver over de aangrenzende Gouvernementsgronden uitbreidde, en daartoe met de bevolking contracten sloot; want de uitgestrektheid van het huurland bedroeg niet minder dan 1910 bouws. Eerst langza-

merhand heeft zich eene vaste bevolking op het perceel gevestigd. Nog van het jaar 1855 vind ik aangeteekend, dat de koeli's die daar arbeidden, van Toeban, Pati, Djoewånå en Koedoes kwamen en er werkten voor een loon van 30 duiten daags, en dat zij, na hier van drie tot zes maanden vertoefd te hebben, met de overgewonnen penningen huiswaarts keerden, om in het volgende jaar terug te komen. De heer Rauws verkocht bij zijn terugkeer naar Europa zijne rechten op dit land aan een Arabier, doch het is weldra weder in Europeesche handen geraakt. De bevolking en de producten zijn allengs aanmerkelijk vermeerderd. In 1874 leverde het land zelf 600 arbeiders op het veld en 135 voor de bereiding van het product, terwijl bovendien nog van 20 tot 600 niet op het perceel gevestigde arbeiders afwisselend in dienst waren. Het product bedroeg 27,000 pikols, verkregen van 418 bouws aanplant op het land zelf en 60 daarbuiten, dus ruim 56 pikols per bouw. Bij besluit van 5 Juni 1875 werd aan de toenmalige huurders, W. L. Homans en G. Scheepmaker, conversie van de huur in erfpacht toegestaan, maar tevens de uitgestrektheid van het land tot 1768 bouws beperkt. Het grootste product is verkregen in 1877, t. w. 37,200 pikols suiker van 400 bouws aanplant op het land zelf en 150 daarbuiten, dus bijna 68 pikols per bouw. Er waren toen bovendien 800 bouws met padi en 200 met katjang beplant. Voor de verponding is dit land op eene waarde van *f* 1,312,000 geschat [1]).

De ontginning van het land Alkmaar leidde ook tot de ontdekking van den waterval, gevormd door de Kali Simpol of Kali Welang, de voornaamste rivier die van den zadel noordwaarts afvloeit, en gewoonlijk genoemd naar den heuvel Bawen of Bawong, aan wiens voet hij zich neerstort [2]). Hij ligt tusschen Djatisari en Protong, niet ver van laatstgenoemde plaats, ongeveer 20 minuten gaans bezijden den weg, en men bereikt hem door bij de desa Blimbing een kronkelend voetpad in te slaan, dat naar een pandåpå voert welke ten gerieve der bezoekers

[1]) Zie over dat land Rengers, Dagboek, 273 v.; Biang-lala IV. 1. 150; T. v. N. I. 1871. I. 123 vv. en de koloniale verslagen sedert 1875.

[2]) Schill, t. a. p., bl. 49, schrijft Bawun, Hageman, t. a. p., bl. 58, Bawen, d' Almeida, Life in Java, I. 218, Baong.

tegenover den breeden waterstraal opgericht is. Deze stort zich van eene hoogte van 85 voet bulderend in een rotskom neder [1]), maar daar de toeschouwer zich hier nagenoeg op gelijke hoogte met het hoofd van den val bevindt, en er van gescheiden is door een wijde en steile kloof, waarvan de zijden en bodem met uitstekende rotspunten, zwaar geboomte en dicht struikgewas bedekt zijn, onttrekt zich hier de waterzuil schier geheel aan zijn oog. Wie er iets van zien wilde moest vroeger, liefst op den buik liggende, over den rand in den afgrond staren en pogen met een blik door het dicht gebladerte en de opstijgende waterstofwolken door te dringen, — eene taak waarvoor slechts weinigen berekend waren; — aan het bezoek van een Gouverneur-Generaal dankt thans de reiziger een niet te moeielijk slingerpad, dat hem langs de helling der kloof naar beneden leidt, en hem in staat stelt plaats te nemen op een glibberig rotsblok, waar hij, onder een regen van spattend en stuivend water, den val in zijne geheele lengte en breedte kan meten en aan zijne voeten zien koken. Deze is verbazend waterrijk; hij stort, zelfs na lange droogte, in een breeden band, met schuimenden stroom, naar beneden, en kookt en bruist in de kom wiens wanden hij met driftige golfslagen beukt. Die kom heeft een ruimen omvang en is, zegt men, door het water tot een diepte van meer dan 30 voet uitgehold. De loodrecht afdalende achterwand is een kale rots, hooger op grauw afgebrokkeld, en van boven met een kroon van geboomte getooid. Het woud dat de kloof aan weerszijden bekleedt, verhindert dat de zonnestralen in de diepte doordringen, maar niet dat zij een prachtigen

---

[1]) De opgaven omtrent de hoogte verschillen zeer. Domis, de Residentie Passoeroeang, bl. 15, zegt „150 voet", Rengers „omstreeks 200 voet", Teenstra, I. 227 „200 voet", Hageman, t. a. p. „ongeveer 100 à 120 voet", d'Almeida, t. a. p. „niet meer dan 60 voet." Het door mij in den tekst opgegeven cijfer is ontleend aan den ongenoemden schrijver van „Eenige dagen in de residentie Pasoeroean" (den heer J. F. G. Brumund), in Biang-lala, IV. 1, bl. 154, die de beste beschrijving van den waterval heeft gegeven. De heer Buddingh, N. O. I., I. 378, spreekt van „ruim 80 voet." Hij wil ons doen gelooven dat hij den val zelf gezien heeft, maar zijne beschrijving komt zoo nauwkeurig met die in de Biang-lala overeen, dat twijfel aan hare oorspronkelijkheid zeker gewettigd is.

boog op den waterstraal werpen, waarvan de teedere kleuren in warrelende beweging schijnen te dansen. Daaronder vertoonen zich de ingangen van twee diepe, zwarte grotten, die door de natuur gevormd schijnen om aan de geesten van dit oord tot woonplaats te verstrekken.

Wie thans den goeden weg tusschen Lawang en Protong berijdt, denkt niet meer aan den tijd toen het hier onmogelijk was te paard voort te komen, en de reizigers in draagstoelen vervoerd werden; maar ofschoon ook de wilde vegetatie ten deele voor de cultuur heeft plaats gemaakt, is er nog veel van het oorspronkelijk woud overgebleven. Vele bloemdragende boomen en heesters worden in deze bosschen aangetroffen; inzonderheid is zij beroemd door de prachtexemplaren van de Kasoembå Kling [1]) die hier in het wild voorkomen en de gekweekte, die overal op Java worden aangetroffen, verre in schoonheid overtreffen. De in trossen groeiende bloem van dezen kleinen boom zweemt in gedaante naar eene lelie en prijkt met het bekoorlijkste rozenrood.

Pòrong, het oude hoofddorp van het district van dien naam, dat nu in Poerwåredjå en Wånåredjå gesplitst is, ligt thans niet meer aan den weg naar Protong, maar een weinig ten oosten daarvan, en wel op zoo kleinen afstand van Lawang, dat het op eene wandeling over de desa's Watoe toegel en Paras gemakkelijk te bereiken is. Men herkent nog het voormalige hoofddorp aan de aloen-aloen en haar waringin-paar en aan een steenen gebouw dat vroeger de moskee was, doch thans als langgar of dorpsschool dienst doet. Maar de kawedanan [2]) is met den wedånå zelven verdwenen, de gamelan is verstomd, en de postweg, die vroeger over dit dorp liep, heeft eene andere richting erlangd. De desa verdient dan ook slechts een bezoek om eene

---

[1]) *Bixa Orellana* L.; zie D. I, bl. 544. Zie over haar voorkomen in deze streken Rengers, Dagboek, 275; vgl. ook Domis, Residentie Pasoeroeang, bl. 51. Ik vestig de aandacht op deze bijzonderheid, omdat Miquel er geen kennis van schijnt te hebben gedragen, en het voorkomen in het wild op Java van een boom die uit Amerika afkomstig wordt geacht, nader onderzoek en opheldering vereischt.

[2]) Woning van den wedånå.

zeer pitoreske badplaats in hare nabijheid, die het best bij den naam van Telågå bekend is en druk door de inlanders wordt bezocht. Het frissche bergwater verzamelt zich in eene diepe kom, waaromheen de bodem naar alle zijden steil oploopt, en waaraan de wegen samenkomen die van wel zes of zeven omliggende dorpen of gehuchten herwaarts voeren. Die rijzende bodem is aan alle zijden bedekt met de slanke, hooge halmen van het met de teederste loofvederen prijkende bamboeriet, en terwijl de geheele omtrek in donkere schaduw ligt, is slechts het midden van den plas aan de felle zonnestralen blootgesteld, die het als met metaalglans doen schitteren [1]).

Een ander tochtje, ook niet meer dan een wandeling, brengt ons van Lawang in zuidwestwaartsche richting naar Polaman, eene plaats waarvan het bezoek den Europeaan die te Lawang komt, evenzeer als plicht wordt aangerekend, als het bezoek van Broek aan den Engelschman die den voet zet in Amsterdam. Voor wie er iets heel bijzonders verwacht, is de tocht in beide gevallen even teleurstellend; want ook Polaman biedt niets dat men niet op vele andere plaatsen van Java weêrvindt. Toch is het een bekoorlijk plekje, waarvan de liefelijkheid het oog eene aangename afwisseling biedt, nadat het zich heeft moê gestaard op de grootsche, maar sombere tooneelen die het Javaansche hooggebergte alom te aanschouwen geeft. Polaman is eigenlijk de naam van een gehucht dat nauwelijks een uur gaans van Lawang verwijderd is, en dat men bereikt door den grooten postweg te volgen tot even voorbij de spoorweghalte, waarna men rechtsaf een zijpad inslaat dat er over hoogten en laagten heenvoert.

Het zijn voornamelijk twee zaken, — geen van beide zeldzaam op Java, — waarop de roem van Polaman berust: een kunstmatige grot en een meertje met heilige visschen. Vooral de eerste is weinig beteekenend, tenzij men ze beschouwt in den lichtglans waarin het bijgeloof en de legenden der Javanen haar hullen. Zij is uitgehouwen in een vervaarlijke rots, van welker met een påndåpå gekroonden top men een heerlijk uitzicht geniet,

[1]) Heering, vijfde en zesde brief.

en ligt op een kwartier afstands van het meertje. Even voordat men ze bereikt, gaat het pad vrij sterk naar beneden en brengt ons naar eene lage, vochtige plek, door dicht geboomte overschaduwd, waaronder zich de ingang bevindt. Die ingang is een kunstmatige poort, bestaande uit een drempel en een zeer lagen boog van vierkante steenen, zoodat men slechts bukkend kan binnentreden. Maar ook daarbinnen is het gewelf zoo laag, dat men slechts in dezelfde houding kan voortgaan. Bodem en vloer van den hoogstens vier voet hoogen, maar acht voet breeden gang zijn even ruw en oneffen; het geheel maakt den indruk van een door menschenhanden gegraven tunnel. Treedt men dieper, dan wordt de gang lager en nauwer, en daar het, in weerwil van de schietgebeden der Javanen om licht, erg donker blijft, en men slechts door het ontsteken van lucifers eene poging doen kan om iets bijzonders te ont waren, die echter steeds onbeloond blijft, heeft nog geen Europeaan lust gehad om te beproeven, of hij door dezen gang naar het twee uren verwijderde Singåsari kon komen, wat, volgens de inlanders, niet slechts mogelijk, maar, daar het gewelf verderop weder hooger wordt, niet eens zoo bijzonder moeilijk is; noch ook om het door anderen vermelde punt op te sporen, waar de gang zich in twee armen splitst, waarvan de ééne naar Singåsari, de andere naar Kediri voert. Van den oorsprong en de bestemming der grot wordt op verschillende wijzen rekenschap gegeven. Volgens den een was zij vroeger de verblijfplaats van Tåpå Oedårå, ook genaamd Kjai Sembådjå, den vader van dien beroemden held der Javaansche overlevering Damar Woelan. Terwijl de zoon tot groot aanzien geraakte en zelfs regent van Mådjåpahit werd, groef de vader voor zich deze grot in de rots, en leefde daar als tåpå of kluizenaar, ter voldoening aan eene gelofte die hij ten behoeve van zijn zoon had aangegaan. Hij voedde zich enkel met boschvruchten en boombladeren en dronk het water eener thans opgedroogde bron, en hij bereikte door vasten en boetedoening een zoodanigen graad van heiligheid, dat, toen hij gestorven was, het wild gedierte het niet waagde de nagels in zijn lijk te slaan of aan zijn gebeente te knagen. De platte steen die nog bij den ingang van het

hol ligt, was de plek waarop hij zijn gebeden verrichtte, en de oneffenheden die zich daarop vertoonen, worden als de indruksselen zijner voeten en knieën beschouwd. Doch naast deze legende staat eene geheel andere, die het ontstaan der grot toeschrijft aan het bovennatuurlijk vermogen van den legendairen held Klånå Rånggå Poespitå van Bali, wien de hand der Singåsarische prinses Dewi Kili Soetji door haren vader geweigerd was. De Balische vorst voerde zijn liefje met zich langs dezen onderaardschen weg [1]), en toen hij aan den uitgang gekomen was, verdween hij onmiddellijk met haar in de lucht. Zooals wij nader zien zullen, deed hij later haren vader den oorlog aan, om de ontvangen beleediging te wreken.

Veel aantrekkelijker dan deze grot is het meertje, dat met zijne omgeving een waar paradijsje vormt. Onder de schaduw van oude, breedgekruinde waringins verruimt zich eene kristalheldere beek tot een vrij omvangrijken plas, waaruit zich een dicht begroeid eilandje verheft. Een vrij hooge boom vormt het middelpunt van het boschje, en van den rand des waters verheft zich telkens hooger struikgewas tot aan zijne kroon. Tegenover het punt waar de beek in het meertje overgaat, vernauwt zich de bedding weder, en het zich tusschen steenen voortspoedende water verdwijnt weldra onder den grond, om eenige schreden verder op nieuw te voorschijn te treden en andermaal een bekken, maar van kleiner omvang, te vormen, dat met zijn wand van rotsblokken, zijn bodem van vast kiezelzand en zijne diepte van nauwelijks vier voet, een uitgezocht plekje voor een bad oplevert. Aan de boorden van den grooteren plas bereidt de rijke lommer koele zitplaatsen, en de plechtige stilte die hier

1) Deze tweede legende van het ontstaan der grot wordt vermeld in „Eenige dagen in Pasoeroean" (Biang-lala, IV. 1), bl 59. De schrijver noemt echter daar geen namen, maar verhaalt later dezelfde geschiedenis uitvoeriger en met de namen (IV. 2, bl. 45), zonder de identiteit op te merken. Er bestaat inderdaad verschil; want in het tweede verhaal (waarmede dat van Burer, Biang-lala, I. 2, bl. 10, overeenkomt) wordt de prinses ontvoerd door een reet in den tjandi van Sing^{8}sari (zie boven D. II, bl. 109), waarin haar vader haar had opgesloten. De schrijver heeft overigens zelf gezien dat de beide geschiedenissen behoudens dit verschil (dat mij niet meer dan eene andere lezing schijnt) geheel gelijk zijn.

heerscht, wordt slechts gestoord door het murmelen van het water, het fladderen en tjilpen van enkele vogels in 't geboomte en het smakken der vischjes die het meer in ontelbare scharen bevolken.

Deze vischjes, behoorende tot de soort die de Javanen ikan wader noemen, zijn 10 à 12 centimeters lang, donkergroen op den rug en zilverkleurig op den buik, en, daar zij gemeenlijk door de bezoekers dezer plaats gevoederd worden, zoo mak, dat zij bij de komst van vreemdelingen dadelijk in dichte drommen toeschieten, en elkander schier uit het water dringen om den gehoopten buit machtig te worden. Het is dan niet moeielijk ze met de hand te grijpen, maar de Javanen, die er een soort van heiligen eerbied voor koesteren, laten ze altijd met vrede en zien dit ook liever van anderen. Het is op zulke plaatsen dat zij gaarne hunne slamatans of offermalen houden tot voldoening hunner geloften, wanneer hunne beden om herstel van krankheid of uitredding uit gevaren verhoord zijn [1]).

Het district Karanglo, waarin Lawang gelegen is, heeft tot hoofddorp Pagentan, dat ook wel Karanglo genoemd wordt, maar meest den naam van het voormalige rijk Singâsari draagt, zoo vermaard in de oude geschiedenissen van Java. Pagentan is langs den fraaien, de schoonste gezichtspunten biedenden postweg 5½ paal van Lawang verwijderd, en wij kiezen dezen boven den spoorweg, omdat wij den klassieken bodem dien wij hier betreden, meer van nabij willen leeren kennen. Ruim drie palen bezuiden Lawang wordt de weg gesneden door de Kali Getih, de Bloedrivier. De naam doet eene bijzondere kleur van het water vermoeden, doch het wordt bij de nadering zelfs bijzonder helder bevonden; de naam is dan ook volgens de overlevering slechts ontleend aan den strijd die hier gevoerd is tusschen Lemboe Amidjâjâ, vorst van Singâsari, en Klânâ Rânggâ Koesoemâ, patih van Klânâ Rânggâ Poespitâ, vorst van Bali, die dezen veldheer tegen Singâsari had uitgezonden, omdat Lemboe Amidjâjâ hem de hand zijner dochter Dewi Kili Soetji geweigerd had. De vlakte van Bedali, waardoor de rivier stroomt, was het tooneel van den

[1]) Heering, 2e brief; Schill, bl. 44 v.; Biang-lala I. 2. 2, IV. 1. 158.

strijd, die den vorst van Singâsari op eene geduchte nederlaag te staan kwam. Het bloed der verslagenen, dat door de aarde niet verzwolgen kon worden, vormde de rivier, die nog den naam van Bloedrivier draagt. Van dit oogenblik begon de luister van Singâsari te tanen [1]).

Kort nadat men de rivier is overgegaan, vindt men aan de westzijde van den weg de breede laan die naar de ruïnen van Singâsari leidt, waaraan reeds eenige bladzijden in het tweede deel van dit werk gewijd werden [2]). Ik heb dus alleen nog te melden, dat de desa Singâsari of Pagentan een welvarend voorkomen heeft, en dat er eene groote marktplaats, koffie- en zoutpakhuizen en eene spoorweghalte worden aangetroffen. Langs den postweg, die ook hier zijne schoonheid niet verloochent, zijn zeven palen af te leggen tot Malang. Bij Blimbing, iets meer dan halverwegen, zondert zich een zijtak af naar Toempang, de hoofdplaats van het district Pakis; een paar palen verder verwisselen wij het district Karanglo met het district Pakis, dat zijn naam aan de hoofdplaats van het regentschap ontleent.

Malang ligt op eene hoogte van 443 meters boven de zee, aan de snelvlietende Brantas, waar zij zich kronkelt om den oostelijken voet van den Kawi, en slechts een weinig beneden het punt waar de Kali Bango zich in haar uitstort, in welke zich vooraf een aantal beken hebben vereenigd, die van de westelijke helling van den Tenger komen. Men moet, om Malang te bereiken, de Brantas met eene brug overgaan; aan deze zijde der brug ligt het oude blokhuis, sedert lang niet meer bezet, en later tot een militair reconvalescentenhuis ingericht. Onderscheiden reizigers vermelden een nabij het blokhuis gelegen steenen pasanggrahan, met bloemtuin en grasperk, en waar men, als in een logement, alles wat men verlangde tegen betaling bekomen kon [3]); maar dat deze inrichting nog bestaat, nu ze

---

[1]) Burer, in Biang-lala, I. 2. 7; Buddingh, N. O. I., I. 379 v.; vgl. Hageman in T. v. I. T., L. en Vk., I. 51; Rigg, Journ. of the Ind. Archip. III, 544.
[2]) Blz. 109—112.
[3]) Rengers, Dagboek, 216; Jukes, Voyage of the Fly, II. 98; Rigg, Journ. of the Ind. Arch., III. 586; Biang-lala, IV. 2. 57; Hageman, in

door het in de stad gevestigde logement minder noodig is geworden, durf ik niet verzekeren. De spoorweg, die tusschen Pagentan en Malang den postweg een paar malen snijdt, komt uit aan de noordwestzijde van Malang en neemt hier een einde. Het station ligt aan een nieuwen karrenweg en is door de Brantas van Malang gescheiden. Men heeft niet noodig geacht het meer in het centrum der plaats te brengen, waarvoor kostbare onteigeningen en een dure spoorwegbrug noodig zouden zijn geweest, omdat reeds de karrenweg de rivier met eene goede brug snijdt en dus de gemeenschap der stad met het station geen bezwaar oplevert, en omdat het emplacement zeer gunstig is voor den aanvoer van de tabak en andere producten, die met den spoorweg worden verzonden. Westelijk van het station vindt men het goed ingerichte hospitaal, en er is sprake van om het terrein dat er tegenover ligt, in te richten voor een troepenkampement [1]).

Over Malang wordt zooveel gesproken, dat het voor velen wellicht eenigszins teleurstellend zal zijn te vernemen, dat er van de plaats zelve niets bijzonders te vermelden is. Zij dankt haren roem niet aan bijzondere merkwaardigheden, maar aan haar frisch en gezond klimaat en aan hare schoone omstreken. Overigens gelijkt zij volkomen op meest alle andere regentschapshoofdplaatsen. Een groot vierkant plein, de aloen-aloen, met een schoonen waringin-boom in het midden, is omgeven door de woning van den Adsistent-resident, den dalem van den Regent, de moskee, de gevangenis, het logement en eenige koffiepakhuizen en Europeesche woningen. Van dit middelpunt loopen in alle richtingen breede en nette straten en wegen, waarlangs in eene afzonderlijke buurt de steenen huizen der Chineezen, elders de bamboezen woningen der inlanders, afgewisseld door eenige villa's van Europeanen, gebouwd zijn. Men vindt er ook buurten van Maleiers en Arabieren, ieder onder hun eigen hoofd.

Bijdr. t. d. L. T., L. en Vk., I. 50; Junghuhn, Java, II. 736; Buddingh, N. O. I., I. 383.

[1]) Eerste Jaarverslag over de Staatsspoorwegen op Java, in Kol. Versl. over 1876, Bijl. CC., bl. 5.

De kleine christen-begraafplaats ligt op een heuvel waarvan de voet door de Brantas wordt omkronkeld, en prijkt met een eerwaardigen Lo-boom [1]), wiens wortelen en stam de steenen omstrengelen van het graf van zekeren Maïl, die eenmaal, als sergeant, militair gezagvoerder te Malang moet geweest zijn. De bevolking dezer plaats, vroeger op 10,000 à 11,000 zielen geschat, is ongetwijfeld in de laatste jaren zeer toegenomen; het Europeesche element vooral heeft zich zoozeer uitgebreid, dat zelfs de oprichting eener societeit wenschelijk en mogelijk is geworden [2]).

Terwijl aan de westzijde van Malang de Kawi allengs omhoog rijst, verheft zich aan de oostzijde, op twee of drie palen afstands van de stad, de breede heuvel Boering, die tot de voorbergen van den Tenger kan gerekend worden. Vóór dertig jaren bloeide hier een koffietuin, de eenige in het district Kòta Malang, dat trouwens slechts geringe uitgestrektheid heeft. Of thans op deze hoogte, grootendeels met alang-alang bedekt, ook nog koffie groeit, is mij niet met zekerheid bekend; maar het schoone uitzicht, dat men er destijds genoot, moge door de vermeerdering der cultuur eenige wijziging ondergaan hebben, het is zeker niet in schoonheid verminderd. Wederom ligt hier de gansche vallei van Malang, met den krans van bergen die haar omringt, en hare rijke afwisseling van donkere bosschen en lichtkleurige sawah's, voor onzen blik uitgebreid; nogmaals het panorama in bijzonderheden te schetsen, zou nuttelooze herhaling zijn. In de legendaire geschiedenis van Java wordt deze heuvel genoemd als de plaats waarheen Rånggå Permånå, vorst van Soepit Oerang en laatste verdediger van het Siwaïsme in deze streken, nadat zijne hoofdstad door de scharen van den Islam veroverd was, de wijk nam, zonder ooit meer van zich te doen hooren. In de zeer dicht bij Malang gelegen ruïnen van eene oude sterkte, Koeta Bedah geheeten, die reeds in het tweede deel van dit werk beschreven zijn, zien

---

[1]) *Urostigma lucescens Miq.*

[2]) Zie over Malang Rengers, t. a. p.; van Wales in T. v. N. I., 1874, II. 433; Jukes, t. a. p.; Bleeker, T. v. N. I., 1849, I. 37; Burer, Bianglala, I. 2. 20; Brumund, Biang-lala, IV. 2. 57; Junghuhn, Java, II. 736—740; Hageman, t. a. p. 59 v.; Rigg t. a. p.; d'Almeida, Life in Java, I. 226—228.

de bewoners dezer streken de overblijfselen van het te vuur en te zwaard verwoeste Soepit Oerang [1]).

De kòta Malang is het middelpunt van een net van wegen die haar met de hoofdplaatsen der verschillende districten van het Regentschap verbinden, en die inderdaad niet anders zijn dan de verlenging der voornaamste straten die de kòta zelve doorsnijden. Behalve den weg naar Pagentan, die tevens, door den pas van Lawang gaande, de eenige rechtstreeksche verbinding vormt met de noordelijke regentschappen, loopt een weg oostwaarts naar Toempang, de hoofdplaats van het district Pakis; een derde gaat in zuidelijke richting naar Boeloe lawang, het hoofddorp van Gondang legi, een vierde in zuid-zuidwestelijke naar Kepandjan, het hoofddorp van Sengårå, vanwaar hij zich dan verder westwaarts wendt naar de Kedirische grens, en eindelijk een vijfde in noordwestelijke richting naar Batoe of Sisir, de hoofdplaats van het district Penangoengan, en vandaar, meer recht westwaarts, naar Kaoeman, het hoofddorp van het district Ngantang, om eindelijk, weder in noordwestwaartsche richting, een ander punt van de grens van Kediri te bereiken. Deze beide laatste wegen omvatten als twee armen den breeden kolos van het Kawi-gebergte, dat zich van het aan zijn oostelijken voet gelegen Malang tot ruim 2300 meters boven die plaats en tot 2860 meters boven het zeevlak opheft. Van den pasanggrahan van Malang gezien, vertoont de Kawi zich in al de majesteit zijner grootsche lijnen. Het meest treedt hier de zuidelijkste top, de Goenoeng Bitrang, op den voorgrond, dien men recht in het westen voor zich heeft. Meer rechts of naar het noorden vertoonen zich, een weinig terugwijkend, de beide hoeken van den Tjemårå Kendeng, achter wiens gekartelden top zich de kratermuur van den G. Boedak, het hoogste punt van het geheele stelsel, en de ten halve daardoor ingesloten vlakte van Oro-Oro verbergt; nog meer naar het noorden ontwaart men den G. Bokong of Koekoesan, die eer een bergjuk dan een kegel is te noemen, en eindelijk, dicht bij Batoe, de spits van den voorberg Panderman,

[1]) Zie over Koeta Bedah en Soepit Oerang D. II. bl. 118, 213 v., 248. Zie verder Burer, t. a. p., bl. 17—20 en 35, en Hageman, t. a. p., bl. 65 en 66.

die de hoogte der overige toppen op verre na niet bereikt [1]).

De geographische dienst heeft ook op den Kawi zijn signaal opgericht en de hoogte van den bergtop bepaald; maar van de overige resultaten van zijn onderzoek is weinig bekend, daar deze niet voor schriftelijke mededeeling aan het publiek bestemd schijnen en de graphische voorstelling, zoolang de topographische kaart van Pasoeroean ons blijft ontbreken, zich tot het kleine deel van het gebergte dat tot Kediri behoort, bepaalt. De kennis van den Kawi heeft dus slechts weinig vordering gemaakt sedert Junghuhn de uitvoerige beschrijving in het licht gaf van de beklimming die hij in 1844, uitgaande van Blitar in Kediri, ondernam, en waarbij hij van den top in noordoostelijke richting naar Batoe afdaalde. Ik houd mij overtuigd dat het niet onmogelijk zijn zou van Malang een meer rechtstreekschen weg naar dien top te vinden; mij dunkt de cultuur, die zich ook vroeger reeds aan deze zijde van den berg tot veel grooter hoogte heeft uitgestrekt dan aan zijne westzijde [2]), en die in de laatste jaren, waarin de koffieproductie van Malang met zulke reuzenschreden is vooruitgegaan [3]), ongetwijfeld zich meer en meer heeft uitgebreid, moet van zelve, tot zekere hoogte, de middelen daartoe geschapen hebben. Maar op onzen denkbeeldigen tocht zijn wij toch genoodzaakt ons tot een der door Junghuhn gevolgde wegen te bepalen, indien wij ons althans eenige voorstelling willen vormen van de tooneelen die de Kawi oplevert. Het voorkomen der westelijke helling hebben wij reeds bij onze omzwervingen door Kediri in eenige hoofdtrekken leeren kennen [4]); daarom zullen wij thans den weg naar Batoe inslaan, om vandaar de noordoostzijde van den Kawi te bestijgen.

Batoe is twaalf palen van Malang verwijderd. De weg derwaarts kan met de schoonste in Malang wedijveren, en is, in weerwil van het golvende, hier en daar nog al sterk stijgende terrein, gemakkelijk te berijden. De berggezichten zijn even schoon als afwisselend, de bevolking wordt echter schraler en de verhouding van het bebouwde land tot het woeste minder gunstig, naar-

[1]) Junghuhn, Java, II. 735. [2]) Zie blz. 748. [3]) Zie D. I. bl. 559 v. [4]) Boven, bl. 747 v.

mate men zich verder van Malang verwijdert. Nochtans staat de koffiecultuur ook in het district Penangoengan op hoogen trap; de geschiktheid der gronden en de vlijt der grootendeels Madoereesche bevolking doet haar zulke goede resultaten afwerpen, dat het geheele district voor de Gouvernements-koffiecultuur gereserveerd is, en geene voor den aanplant van koffie geschikte gronden daarin in erfpacht mogen worden uitgegeven. Dit is trouwens in Pasoeroean niets bijzonders; hetzelfde is voor alle Malangsche districten bepaald, met uitzondering van die gedeelten van Sengårå en Gondang legi, die ten zuiden van de Brantas, de Lesti en de Bambang gelegen zijn, en geldt ook voor de Bangilsche districten Pandakan en Poerwåredjå en voor het Pasoeroeansche district Tenger. De landen Geboeg in Poerwåredjå, waarvan reeds vroeger sprake was [1]), die van Soemboel, Kembar en Wånåsari in Karanglo en die van Djoengå en Gangsiran in Penangoengan, maken hierop eene uitzondering; want op die allen wordt inderdaad koffie gekweekt. Doch de uitgifte van deze perceelen heeft plaats gehad vóórdat de Regeering, bij Kon. besluit van 1 Oct. 1878 [2]), de grenzen der gereserveerde gronden voor deze residentie had vastgesteld [3]). De ondernemingen Djoengå en Gangsiran liggen beide in de nabijheid van Batoe, de eerste ten noorden, aan de zuidwestelijke helling van den Ardjoenå, de andere ten zuiden, aan de noordwestelijke van den Kawi.

Op geringen afstand rechts van den weg van Malang naar Batoe, en nagenoeg parallel daarmede, heeft zich de Brantas haar bed gegraven, en bij Pendem, 7¼ palen van Malang, zondert zich van den weg een zijpad af, dat, de Brantas snijdende, naar Karang Plåså gaat en, vandaar westwaarts loopende, op den weg van Malang naar Singåsari uitkomt. De naam der gemelde desa herinnert ons natuurlijk het menigvuldig voorkomen in deze streken van den Plåså-boom [4]), die het landschap door zijne groote,

---

[1]) Boven bl. 950. [2]) Ind. Stbl. n°. 139.

[3]) Het verwondert mij dat de heer Heering, die in den derden zijner Malangsche brieven, in 1880 geschreven, zoo nadrukkelijk wijst op de gevaren die de Gouvernements koffiecultuur in Malang door de uitbreiding der particuliere cultuur bedreigen, met geen woord gewag maakt van de grenzen reeds in 1878 door de Regeering aan deze laatste gesteld. [4]) *Butea frondosa*. Rxb.

vuurroode, vlindervormige, in trossen groeiende bloemen verlevendigt, maar aan zijn soortnaam frondosa (d. i. loofrijk) geen eer aandoet, daar zijn gebladerte ijl en vooral in den bloeitijd nauwelijks merkbaar is [1]). In de nabijheid van Pendem stroomt de Brantas langs den voet van den Goenoeng Woekir, een heuvel die door zijn suikerbroodvorm de aandacht tot zich trekt. Van de desa Aroeman of Karoeman, die tusschen Malang en Pendem ligt, wordt de volgende karakteristieke legende verhaald.

Een Javaan, wiens overleden vrouw hem een nog zeer jeugdigen zoon, Aroeman geheeten, had nagelaten, had aan dit kind een stiefmoeder gegeven, Ma Kaloan genaamd, die het op gruwzame wijze mishandelde. De knaap had dit eerst geduldig verdragen, maar eindelijk aan zijn vader geklaagd, die intusschen zoo verblind was, dat hij de partij zijner ontaarde echtgenoote koos, en den jongen sloeg omdat hij de beschuldigingen niet wilde intrekken. De vrouw wist eindelijk den gehaten zoon bij zijn vader zoo zwart te maken, dat hij besloot zich van zijn kind te ontdoen en het, aan handen en voeten gebonden, in de rivier wierp met de woorden: „Gij zijt het ongeluk mijns levens; moogt gij mij nooit meer onder de oogen komen!" — „Vader, vader"! riep het kind, terwijl de stroom het medevoerde: „wij zullen elkander zeker wederzien." Intusschen onderhielden een visch en een krokodil elkander, lager in de rivier, over de schaarschheid van voedsel op dat tijdstip, en toch lieten zij Aroeman ongemoeid, die dit gesprek hoorde terwijl hij hun voorbij dreef. „Waarom verslindt gij mij dan niet?" zeide hij, „mij die, door mijn stiefmoeder mishandeld, door mijn vader vervolgd, niets liever verlang dan te sterven!" — „Neen, dat mogen wij niet," was het antwoord, „gij blijft voor een grootsche bestemming bewaard." Daarop brachten zij den knaap naar den oever, maakten de touwen los waarmede hij gebonden was, en deden aan zijne voeten een paar waterschoenen, waarmede hij op de rivier kon wandelen als op het droge. Aroeman

[1]) Het veelvuldig voorkomen van de *Butea frondosa* in deze streken is opgemerkt door Rigg, Journ. of the Ind. Archip. III. 535, en logenstraft de meening van Junghuhn (Java. I. 311), dat de boom alleen aan Midden-Java eigen is.

dankte zijne vriendelijke verzorgers en wandelde op zijne wonderschoenen de rivier af tot aan haren mond, waarna hij op den oceaan bleef zwerven, totdat hem het verlangen bekroop om menschelijke wezens weder te zien. Hij richtte dus zijne schreden naar een schip, waarvan de Nakhoda hem met verbazing zag naderen, maar, na zich overtuigd te hebben dat hij van vleesch en bloed was, hem een maal liet voorzetten en hem zijn lotgevallen liet verhalen. Inmiddels vielen de oogen van den schipper op de waterschoenen, en daar hij zeer verlangde die te bezitten, sloeg hij aan Aroeman eene ruiling voor met eene badjoe, die hij slechts behoefde aan te trekken om tot vliegen in staat te zijn. Aroeman bewilligde in den ruil en streek, na de badjoe te hebben aangetrokken, welhaast als een vogel over het water; maar de Nakhoda was minder gelukkig. Nauw had hij zich met de schoenen op de golven gewaagd, of hij begon te zinken en zou verdronken zijn, indien hij zich niet op het zwemmen verstaan had, waardoor hij nog ter nauwer nood den dood ontkwam. Aroeman, door medelijden bewogen, vloog naar het schip om den Nakhoda toe te spreken, maar werd zeer slecht door hem ontvangen en voor een bedrieger uitgescholden. Zelfs viel de schipper met zijn kris op hem aan, doch met dit ongelukkig gevolg voor hem zelven, dat hij door Aroeman, die den strijd te vergeefs had willen ontwijken, verslagen werd, waarop deze onmiddellijk zijne vlucht richtte naar de ouderlijke woning. In het voorbijvliegen werd zijn aandacht getrokken door een vallei waarin diepe holen onder het hooge geboomte verborgen waren. Hij liet zich neder, betrad een der holen, en zag daarin, te midden der diepste duisternis, in geheimzinnigen lichtglans een afzichtige heks verschijnen, met een levende duif in de ééne, een schedel in de andere hand. De eerste hield zij boven haar hoofd, en eene bezwering prevelende, liet zij haar los, waarop de vogel eenige kringen in de lucht beschreef, en inmiddels langzamerhand de gestalte aannam van een man, op wiens gelaat afschuw en berouw sprekend waren uitgedrukt. Vervolgens plaatste zij den schedel op een altaar waarop wierook brandde, en onmiddellijk sloegen de vlammen uit de oogkassen. Daarop begon zij

den schedel met steentjes te werpen; en als deze, terugstuitende, den grond raakten, veranderden zij in kleine soldaten zonder hoofd, die om het altaar dansten tot zij uitgeput nedervielen. Nu verrees echter plotseling uit de diepte een jonge maagd, schoon als een widådari [1]), die door Aroeman met verrukking werd aangestaard. Een oogenblik later verzwond dit vizioen, de dichtste duisternis verving den lichtglans, en Aroeman, in den donker naar zijn weg tastende, raakte verward in doornige struiken of viel over de steenbrokken waarmede de weg bezaaid was, totdat de heks, die over hem waakte, twee tijgers opriep om hem te begeleiden en door het licht in hunne oogen zijn weg te doen onderscheiden. In aller ijl vervolgde hij nu zijne reis, en niet ver van de ouderlijke woning ontmoette hem zijn wreede vader, op wiens gezicht hij zoo vertoornd werd, dat hij op het punt stond hem de kris in het hart te drukken, toen de herinnering aan het vizioen van de duif zijn arm terughield. „Ga naar Mekka," riep hij hem toe, en „reinig u in de wateren van Zemzem!" Op deze woorden vlood de vader weg en niets meer werd ooit van hem vernomen. Nu trad Aroeman het huis binnen en vond Ma Kaloan bezig met de beschouwing harer kostbaarheden. Hij greep haar aan en bond haar met koorden, nog aarzelend wat hij met haar doen zou, tot eene nachtelijke ingeving hem aanwees dat hij haar naar het bosch moest brengen, waar hij haar in een vreeselijk ravijn, tusschen twee rotsen geklemd, boven een afgrond liet zweven, in welke houding zij, kermende en vloekende, tot den huidigen dag daar vertoeft, als een waarschuwend voorbeeld voor alle onbarmhartige stiefmoeders. Een tijd lang leefde nu Aroeman stil in het dorp waar hij geboren was, verzorgd door zijne voedster Soemar, bij wie hij ook zoo vaak hulp en troost had gevonden, toen Ma Kaloan hem als kind mishandelde. Maar het gerucht van zijne daden en lotgevallen bereikte den vorst van Mådjåpahit, die hem noodigde aan zijn hof. Tot zijne verbazing zag hij hier de schoone maagd weder die hem in het vizioen verschenen was. Hij vernam dat zij 's konings eenige dochter was, en verblijdde zich welhaast in het bezit harer hand. Soemar die hem gevolgd was, werd nu ook

[1]) Zie D. I, bl. 320, 419.

de voedster zijner kinderen. Zelfs volgde hij zijn schoonvader op in de regeering, leefde lang en gelukkig, en voerde vele oorlogen, van welke hij steeds als overwinnaar terugkeerde.

Dit sprookje is een der meest geliefde onder de volksverhalen waaraan het hart en de verbeelding der Javanen zich laven, en scheen mij daarom hier eene plaats te verdienen. Natuurlijk ondergaat het in den mond der vertellers gedurige veranderingen en opsieringen, waaronder de oorspronkelijke vorm niet licht te herkennen is; maar in de verschillende lezingen zijn toch steeds de hoofdtrekken bewaard gebleven [1]).

Doch vervolgen wij onzen weg. Deze stijgt al meer en meer, en slechts twee palen aan deze zijde van Batoe brengt hij ons in de desa Bodji, waar men de ruïnen wijst van een ouden tempel en een paar zeer geschonden en onkenbare beelden. Overblijfselen van dien aard vindt men in deze streken schier in elk dorp; de belangrijkste hebben wij vroeger leeren kennen [2]) en wij zullen er dus verder niet bij stilstaan.

Batoe, ook, schoon zeldzamer, Sisir genoemd, welke naam echter in de jongste regeeringsstukken weder is aangenomen, ligt reeds aanmerkelijk hooger dan Malang; men schat de hoogte van den pasanggrahan op 880 à 890 meters boven het zeevlak. De plaats leunt tegen den bergrug Radjeg wĕsi, den dwarsdam die den Kawi verbindt met den Koekoesan, den eersten top in de westelijke voortzetting van den Ardjoenå, die reeds meermalen door den naam Andjasmärå-keten werd aangeduid. De Radjeg wĕsi heeft een harden, steenachtigen bodem, die schier alleen met alang-alang en glagah bewassen is, en slechts hier en daar een enkelen bijna bladerloozen boom draagt, en voert dus zijn naam, die „ijzeren heining" beteekent, niet ten onrechte. Hij maakt de scheiding tusschen het hoogland van Bakir en het dal van de Brantas, en over zijn kam is de grens getrokken tusschen de districten Ngantang en Penan-

[1]) Ik heb deze geschiedenis, zooveel mogelijk bekort, teruggegeven zooals zij voorkomt bij d'Almeida, Life in Java, I. 239—251. Zij is veel uitvoeriger en hier en daar met belangrijke afwijking verhaald door den heer J. A. Uilkens, in een werkje getiteld „Aroeman, eene Javaansche legende", en eenige jaren geleden, zonder jaartal, bij C. G. T. van Dorp te Samarang verschenen.

[2]) D. II, bl. 113 vv.

goengan, gelijk hij ook de waterscheiding vormt tusschen de Kali Brantas en de Kali Kåntå. Hoe sterk men nog van Batoe af te stijgen heeft om den Radjeg wĕsi te overschrijden, kan men hieruit opmaken, dat het hoogste punt van den weg zich 1186 meters boven het zeevlak verheft, ofschoon het reeds na een sterk kronkelenden rit van nauw anderhalf uur bereikt wordt. De oostelijke helling van den dam kan dan ook met recht zeer steil genoemd worden, terwijl hij daarentegen naar de westzijde zich uitbreidt als een golvend plateau, dat aanvankelijk dezelfde hoogte als de rand behoudt en in het geheel met zeer zachte glooing westwaarts afdaalt [1]). De dwarsdam is geheel van geboomte ontbloot en slechts met gras begroeid. Nagenoeg recht ten noorden van Batoe ontspringt de Brantas op de zuidwestelijke helling van den Ardjoenå. Op eene hoogte van zes- à zevenduizend voet, schiet zij uit eene enge en donkere rotskloof, door hooge wanden ingesloten, met onstuimige vaart klotsend en kokend te voorschijn, en klaterend en schuimend stort zij zich langs een door steenen gebroken helling naar beneden. Van eene houten brug, die dicht bij dit punt hare beide oevers verbindt, kan men het trotsche tooneel gadeslaan en zich met den blik verdiepen in de geheimzinnige rotspoort, die den toegang tot het verblijf der onderaardsche machten schijnt te banen [2]). In haren verderen loop tot Batoe, welks sawah's zij bespoelt, stroomt de Brantas zuidwaarts, dicht langs den weg die over Poenten en Djoengå naar de Soerabajasche grens (8½ paal) en vandaar over Patjet en Pandan naar Mådjåpoerå voert [3]).

Batoe heeft een controleurswoning, koffie- en zoutpakhuizen en een ruime, goed ingerichte pasanggrahan, waarvoor eenige oude beelden liggen [4]) en die door vruchtboomen omringd is. Van een pandåpå die bij de pasanggrahan is gebouwd, geniet men een zeer schoon uitzicht, maar dat dikwijls beneveld is; de temperatuur is te Batoe vaak gevoelig koud voor hen die aan de

---

1) Junghuhn, Java, II. 1193.

2) Zie de plaat „de rivier Brantas als bergstroom", de 12de in het werk „Java, naar schilderijen en teekeningen van A. Salm, in steen gebracht door J. C. Greive Jr."

3) Boven blz. 888. 4) Brumund, Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 211.

warmte der strandvlakte gewoon zijn en de weersgesteldheid is in het algemeen minder aangenaam dan te Malang. Over het geheel is de plaats stil, doch des Zondags wordt er markt gehouden en heerscht er veel levendigheid en drukte. De omstreken zijn rijk bebouwd en leveren vooral eene groote hoeveelheid koffie op. In verband daarmede staat de koffiepelmolen voor de zoogenaamde Westindische bereiding of natte pelling, die hier in 1837 werd opgericht, en nog, ofschoon de nevelige lucht van Batoe voor het drogen niet altijd gunstig is en dikwijls tot staking van den arbeid dwingt, de voornaamste inrichting van dien aard is die op Java bestaat [1]). In het Koloniaal Verslag over 1881 [2]) wordt medegedeeld, dat door drie particuliere ondernemers in Pasoeroean, die volgens de in 1873 gemaakte bepalingen [3]) voor de inlanders de koffie pellen welke ze aan het Gouvernement moeten leveren, in 1880 ruim 6500 pikols superieure, op Westindische wijze bereide, koffie waren ingeleverd. De dus behandelde koffie wordt afzonderlijk opgeschuurd, en wegens de hoogere marktwaarde worden aan de ondernemers premiën uitgekeerd, die, bij een verschil van minstens *f* 2.50, twee gulden, en bij een verschil van meer dan *f* 5.00, drie gulden per pikol bedragen. Genoemde inrichtingen hadden gezamenlijk *f* 19,676 aan die premiën ontvangen, maar daar aan den ondernemer van Batoe alleen *f* 18,395 daarvan waren ten goede gekomen, blijkt reeds hieruit ten duidelijkste hoezeer zijne inrichting de overige in gewicht overtreft.

Onder de plaatsen die in den omtrek van Batoe een bezoek verdienen, behooren Segoendoe, Toenggoel Råná, Ngaglik en vooral Singåriti. Segoendoe, drie palen noord van Batoe, aan de Ardjoenå-helling, is bekend door zijn moestuinen en boomgaarden, waar Europeesche groenten, aardbeziën, pruimen en zelfs perziken geteeld worden, en door een zonderlingen waringin die met een nangka- en een anderen wilden boom zoo is samengegroeid, dat één stam drie soorten van bladeren en vruchten

---

[1]) Zie over de geschiedenis van dien pelmolen L. Burer in Biang-lala, I. 2, bl. 111; Rigg in Journal of the Ind. Archip. III. 507.

[2]) Bl. 168. [3]) Stbl. n°. 54.

schijnt te dragen; hij is door de inlanders ter beveiliging met een bamboezen pagar omgeven [1]). Toenggoel Rånå is een kleine pasanggrahan met bijgebouwen en stallingen, die ongeveer 5 palen O.N.O. van Batoe op een vooruitspringende rib van den Widådarèn, ter hoogte van 1736 meters, is gebouwd. Wij zagen reeds dat de plaats door Junghuhn bezocht werd, toen hij genoemden bergtop besteeg, en dat hij met verrukking gewaagt van het schoone uitzicht dat men op het terras vóór het aan de drie andere zijden door het woud ingesloten gebouwtje geniet [2]). Ngaglik is eene badplaats een paal west van Batoe en ten noorden van den weg, met merkwaardige overblijfselen uit den Hindoetijd, die wij reeds leerden kennen [3]). Ook Singåriti [4]) bevat zulke overblijfselen, maar bovendien merkwaardige minerale bronnen, die vermoedelijk reeds in den Hindoetijd tot badplaats ingericht zijn geweest. Deze plaats ligt drie à vier palen W.Z.W. van Batoe, in een kleinen dalgrond, aan drie zijden omsloten door grazige, vrij steile hellingen, — met andere woorden in den hoek gevormd door den Radjeg wĕsi en den Goenoeng Pandĕrman, den noordelijken voorberg van den Kawi. Alleen naar de noordoostzijde is het dal geopend en in die richting daalt de beek die het al murmelend doorstroomt, naar het hoofddal van Batoe af. De bron die zich door deze beek ontlast, behoort dus tot het gebied van den Kawi, aan wiens noordoostelijken voet zij opwelt; zij ligt echter op een aanmerkelijken afstand van den centralen bergtop, die door een sedert lang uitgebluschten krater doorboord is. Er bestaat, wel is waar, een bericht dat de Kawi nog in 1825 eene uitbarsting zou gehad hebben [5]); doch dit moet uit een of ander misverstand ontstaan zijn en wordt door de gesteldheid van den top stellig weersproken.

De wateren van Singåriti worden opgevangen in twee uit steen gemetselde bekkens, ongeveer 20 schreden van elkander gelegen. Het hoogste is vierkant, met een middellijn van een paar

[1]) Burer in Biang-lala, I. 2. 113. [2]) Boven, bl. 937. [3]) D. II, bl. 113.
[4]) De naam wordt zeer verschillend geschreven: Singoriti, Singoeriti, Sigoriti, Songoriti, Songgoriti, Sanggaretti en zelfs Singoredjo (op de kaart van le Clercq). Ik heb den vorm gekozen die mij de waarschijnlijkste dunkt, maar zekerheid ontbreekt mij. [5]) Melvill van Carnbee, in T. v. N. I. VI. 621.

meters en ligt open nabij de grondslagen der muren van het tempeltje waarvan hier de overblijfselen worden aangetroffen. In het water, dat geen reuk verspreidt, stijgen vele gasbellen van koolzuur op; de temperatuur bedraagt 32.5° C. Het benedenste bekken, dat 2 meters lengte, 14 decimeters breedte en 6 decimeters diepte heeft, is, ten behoeve der badenden, met een bamboehuisje overdekt. Bodem en zijwanden zijn beslagen met een oranjegele korst (ijzeroxyde-hydraat), afgezet door het water, dat veel warmer is dan dat der andere bron (nagenoeg 50° C.), geen gasbellen vertoont en een minder zoutachtigen smaak heeft. Van dit water wordt beweerd, dat het niet slechts huidziekten, maar ook lamheid geneest, en er bestaat zelfs een verhaal van een vrouw die, krankzinnig geworden toen een bandjir haar te gelijk van gade en kind had beroofd, door het gebruik dezer wateren hare vermogens ten volle terugkreeg. In de nabijheid der wel treft men eene groote massa gele aarde (oker) aan, die als cement ter bestrijking van muren en bamboezen wanden gebezigd wordt [1].

Om den Kawi-top langs de door Junghuhn gewezen paden te bereiken, gaan wij den grooten weg naar Pendem terug, tot wij aan onze rechterhand een gebaand pad ontmoeten dat langs de Kali Gangsiran opwaarts voert en die kronkelende beek herhaalde malen met kleine bamboebruggen overschrijdt. De kloof waardoor wij, met den voorberg Pandĕrman aan onze rechterhand, omhoog stijgen, is aanvankelijk vrij wijd, maar wordt gedurig nauwer; de rijst- tabak- en maisvelden verdwijnen langzamerhand, en eindelijk stijgen wij uit de kloof op tot eene gedurig smaller wordende lengterib van den Kawi, eerst door een alang-alang wildernis, vervolgens door een bamboe-bosch bedekt. Dit laatste hebben wij nauw achter ons of wij bereiken de eigenlijke woudgrens; de nok waarop wij ons voortbewegen, en die aan weerszijden door een kloof begrensd is, voert ons eerst westwaarts, dan noordwestwaarts, en is begroeid met casuarinen, die ook verstrooid op den grasbodem der kloven voorkomen, van welke die aan onze rechterhand veel steiler en dieper is dan de andere. Einde-

[1]) Junghuhn Java, II. 1190 vv.; Rigg in Journ. o. t. I. Archip. III. 505; Burer in Biang-lala, I. 2. 118 vv.; Altheer in N. T. v. N. I. VIII. 329 vv.

lijk bereiken wij een geheel vlakken voorsprong, tusschen den eigenlijken Kawi en den Pandĕrman gelegen, schier geheel met eikenwoud bedekt en Goenoeng Sewantel geheeten. Hier vinden wij eene geschikte rustplaats.

In hetgeen tot hiertoe van den weg gezegd werd, is wellicht het een en ander dat, ten gevolge van nieuwe ontginningen of den aanleg van nieuwe paden, niet meer aan den tegenwoordigen staat van zaken beantwoordt. Minder gevaar loopen wij om te zeer van de waarheid af te wijken, bij de beschrijving der hoogere streken, waardoor wij nu onzen weg vervolgen. Wij komen weder op een rib, waar langs wij in zuid-zuidwestelijke richting hooger stijgen; de bodem is week en papachtig, de helling over het algemeen zacht, doch hier en daar door steiler verheffing afgewisseld; het bosch, aanvankelijk nog alleen uit eikenhout bestaande, is hooger op uit eiken en casuarinen gemengd, waaronder zware boomen voorkomen, en waartusschen nu en dan exemplaren van eene halfboomachtige varen, die zich tot zes voeten hoogte verheft, worden aangetroffen. De breede, nu steile, dan effen terrassen vormende rib is aan onze linkerhand begrensd door de steeds dieper wordende kloof der Kali Sibaloe; aan de overzijde verheft zich de noordelijke helling van den Tjemårå Kendeng, met een buitengewoon dichte, slechts vier à vijf voet hooge vegetatie, waartusschen zich op groote afstanden onderling eenige weinige tjemårå's vertoonen. De Kali Sibaloe volgende en den halvemaanvormigen rug van den G. Bokong aan de rechterhand latende liggen, bereiken wij de vlakte Oro-oro, die zich over de breede kruin van den Kawi uitbreidt. Die Oro-oro-vlakte is de voormalige kraterbodem, en de nok, Goenoeng Boetak geheeten, die in een halven kring daarom heen loopt en aan de binnenzijde steil in de vlakte afdaalt, is de zuidwestelijke helft van den voormaligen kratermuur, terwijl de Tjemårå Kendeng, die tegenover dien halven kring ligt, het eenig overgebleven deel is van de noordoostelijke wederhelft. De Tjemårå Kendeng vormt eene stompe, halfbolvormige massa, die eindigt in een vlakken, platvormig afgesneden schedel. Op het hoogste middengedeelte van den G. Boetak staande, dat door Junghuhn, toen hij den

Kawi van de Kedirische zijde beklom, eerder werd bereikt dan al wat tot dusver werd beschreven, en hem aanstonds gelegenheid gaf de gesteldheid van de kruin met één oogopslag te overzien, zag hij over de Oro-oro-vlakte heen dien bergtop recht tegenover zich, en kon hij tevens bespeuren, hoe aan weerszijden van den Tjemårå Kendeng, tusschen dezen en de uiteinden van het staande gebleven deel van den kratermuur, diepe kloven naar beneden dalen, waardoor de wateren van het plat worden afgevoerd, rechts die van de Kali Mitrå, links die van de ons reeds bekende Kali Sibaloe, die beide ten laatste hunne wateren afstaan aan de Brantas, welken stroom zij in hun oostwaartschen loop ontmoeten. Aan de Kedirische of buitenzijde gaat de kraterrand zachtkens in de berghelling over, en men bemerkt dus niets van de vlakte, hare gedeeltelijke afsluiting door den Tjemårå Kendeng en haren overgang in de noordwestelijke helling, eer men den bovenrand van den muur heeft bereikt. Ook den samenhang van den eigenlijken Kawi met den Bitrang en den Bokong kan men het best van het hoogste punt des kratermuurs gadeslaan. Den Bitrang of zuidelijken top, een stompen kegel, waarvan de schedel ongeveer 100 meters beneden het hoogste punt van den Boetak blijft, en drie achter elkander liggende kratervormige uithollingen vertoont, heeft men daar aan de rechterhand, maar men is er door eene tusschenruimte ter diepte van omstreeks 170 meters van gescheiden. Breeder en dieper nog is de tusschenruimte die aan de linkerhand den Kawi scheidt van het met wouden begroeide en oogenschijnlijk lange en smalle bergjuk Goenoeng Bokong, dat, in een dwarsche richting ten opzichte van den midden-Kawi, ongeveer van het westzuidwesten naar het oostnoordoosten omloopt.

Maar er is nog veel meer op die hoogste spits te zien: in de eerste plaats het heerlijke vergezicht, dat den Wilis, den Keloet, den vijftoppigen Ardjoenå, den Tenger en den Smèroe, en de daartusschen liggende dalen en vlakten omvat. Over den verbindingsrug der beide laatsten heen ziet men zelfs den meer dan 20 geographische mijlen verwijderden Ajang, en de plaats van den tusschenbeide liggenden, wegens zijne geringe hoogte onzichtba-

ren Lamongan is kenbaar aan de hoog opstijgende dampzuil, die men zich achter den zoom van den Tenger ziet verheffen. In de tweede plaats de sporen van menschelijken arbeid die zich ook op dezen hoogsten top, ter plaatse waar de nok het breedst is, vertoonen in twee, naast elkander liggende, door kunst geëffende en omheinde vierkante ruimten, die door middel van poortvormige openingen met elkander gemeenschap hebben, en wier uit ruwe steenen en aarde opgebouwde muren tot de hoogte van bijna twee meters stijgen. In de derde plaats de gesteldheid der Oro-oro-vlakte zelve, zeker een der merkwaardigste plekken van Java, maar die wij nog beter kunnen leeren kennen, wanneer wij, van den kratermuur weder afdalende, wat wij daarboven zagen met hetgeen wij daarbeneden opmerken, in een algemeene, zij het dan ook vluchtige, schets samenvatten.

De Oro-oro-vlakte, van boven gezien, doet zich voor als een tamelijk effen terrein, echter doorsneden door de kloven van drie beken die daarop haren oorsprong hebben; de ons reeds bekende Kali Sibaloe en Kali Mitrå en aan den binnenvoet van den Tjemårå Kendeng eene derde, vrij onbeduidende, die zich met de Mitrå vereenigt. Van nabij gezien blijkt echter de vlakte niet horizontaal te zijn, maar te bestaan uit een vlak middendeel, met een langzaam in breede golven oprijzenden omtrek. Over de uitgestrektheid kan men eenigszins oordeelen naar de volgende zeer globale cijfers. De lijn die de beide uiteinden van den halven kratermuur verbindt, heeft eene lengte van ongeveer 1400 meters; de horizontale afstand van den kratermuur tot den voet van den Tjemårå Kendeng bedraagt ongeveer 600 meters. Deze cijfers doen ons dus de wijdte der krateropening kennen; de bodem, voor zoover die eenigszins vlak kan genoemd worden, heeft een grootste lengte-doorsnede van 650 en eene breedte van 350 meters. Voegen wij er dadelijk bij, dat het middelpunt der vlakte 170 meters lager ligt dan het, volgens de meting van Soeters, op 2860 meters te stellen hoogste punt van den kratermuur, en omstreeks 100 meters lager dan de schedel van den Tjemårå Kendeng [1]).

[1]) Door Soeters is, volgens den Regeerings-almanak, in het Kawi-gebergte

Met uitzondering van een kleine, geheel kale middenplek, is de Oro-vlakte met eene grassoort (de bekende Festuca nubigena) begroeid en geheel van geboomte verstoken. Alleen naar de zijden heen, aan den voet van den ringmuur, is zij door groepen Tjemårå-boompjes omzoomd. Merkwaardig is het echter dat niet slechts de gansche Tjemårå Kendeng, maar ook reeds dat gedeelte der Mitrå-kloof dat nog binnen de Oro-vlakte ligt, met eiken bedekt is, die hier, even als dit ook op de buitenhellingen van den Kawi wordt opgemerkt, zoo scherp van den grasbodem gescheiden zijn, dat geen enkele de grens overschrijdt. Op twee plaatsen ziet men ook op de vlakte vierkante, regelmatig gevormde, tot zekere hoogte door muren omgeven ruimten, die in een aaneengeschakelde rij op elkander volgen, en op dezelfde wijze met elkander verbonden zijn als de soortgelijke ruimten op den kratermuur. Bovendien vindt men, in een ketelvormige inzakking aan het begin der Sibaloe-kloof, een door ringmuren ingesloten en uit ruwe steenen vervaardigd gebouw, met trapswijze boven elkander rijzende verdiepingen, en op het boven-terras een langwerpig vierkante verhooging dragende, die als een grafheuvel is gevormd. Dit een en ander maakt, met de overblijfselen van een tempel en beeldwerk die door Junghuhn aan de westelijke helling van den Kawi, op eene hoogte van ongeveer 1800 meters, werden ontdekt, de oudheden van dit gebergte uit; maar hoe geschikt zij ook mogen schijnen om tot het nader onderzoek van den Kawi te prikkelen, zij zijn tot dusverre onvermogend geweest om daartoe op te wekken. Eenzaam en verlaten is thans ook de Oro-vlakte; zij is slechts een lustperk der herten, die er bij honderden op den grasbodem ronddolen.

De Kawi is een volkomen uitgebluschte vulkaan; op den hoogsten middentop althans zijn noch dampen, noch verhitte plekken, noch borrelend water te bespeuren. De bronnen van Singåriti zijn, voor zoover bekend is, het eenige spoor van vulkanische wer-

de hoogte der volgende punten bepaald: G. Boetak 2860, G. Ketjiri 2292, G. Argoelan 2720, G. Kawi 2445 meters. Ik zie geene kans de drie laatste namen met voldoende zekerheid te identificeeren met de toppen die bij Junghuhn onder geheel andere namen voorkomen.

king dat in den omtrek van het geheele gebergte is te vinden. Junghuhn wijst met nadruk op de uitmuntende gelegenheid die de Oro-Oro-vlakte voor de oprichting van een sanatorium zou opleveren. Het koele klimaat van dit hoogplat (18° à 19° C.), waarin geen tijger kan leven, de ruime uitgestrektheid, de vruchtbare bodem, de zuivere lucht, de overvloed van drinkwater, de hooge bergrug die de vlakte tegen westen- en zuidwestenwinden beschermt, de gebaande wegen waarlangs men haar van Batoe kan bereiken, dit alles schijnt samen te werken om de plek aan te bevelen voor een oord tot genezing van kranken die door de aanhoudende hitte verzwakt en ondermijnd zijn. Maar het blijkt niet dat tot hiertoe eenige aanstalte is gemaakt om aan den wenk van Junghuhn gevolg te geven; waarschijnlijk vindt men het al te fantastisch, om, ver van het gewoel en de genietingen der wereld, op eene hoogte van 2700 meters, op een eenzamen bergtop te gaan leven.

Maar genoeg van den Kawi! Keeren wij thans naar Batoe terug, om, alvorens wij den westelijken hoek der residentie Pasoeroean verlaten, ook nog den dwarsdam Radjeg wĕsi te overschrijden en een bezoek te brengen aan het district Ngantang.

Dit district, als een geheel beschouwd, ligt tusschen den Radjeg wĕsi ten oosten, de Andjasmårå-keten ten noorden, den Kawi en den Keloet met den vlakken zadel die ze verbindt, ten zuiden, en in het westen de geheel geisoleerde Loesongo-keten [1]), die aan den noordelijken voet van den Keloet oprijst en zich met een zeer smallen, scherpen kam voortzet van zuid ten westen naar noord ten oosten. De Loesongo-keten en Andjasmårå-keten sluiten echter niet aanéén, daar laatstgenoemde in den Goenoeng Selåndå eindigt alvorens de andere te bereiken; er blijft dus eene opening waardoor de weg van Ngantang naar de residentie Kediri in de richting van Kandangan en Paré loopt [2]) De wateren van het

---

[1]) Zie boven bl. 732. De namen Loesongo-keten en Andjasmårå-keten zijn beide door Junghuhn aan toppen in die bergreeksen ontleend, daar de inlanders zelden voor aaneengeschakelde bergen een gezamenlijken naam hebben, behalve het bekende, telkens terugkeerende, Goenoeng Kendeng.

[2]) Zie boven, bl. 752, waar *Kandawangan* in *Kandangan* moet veranderd worden.

hoogland, die zich allen in eene hoofdbeek, de Kali Kontoh, verzamelen, kunnen echter door deze opening geen uitweg vinden, daar de kleine vlakte naar het noorden rijst, en zouden dus noodwendig een meer moeten vormen, indien zij niet een loozingskanaal hadden gevonden door eene dwarskloof die den Keloet van het zuidelijkste deel der Loesongo-keten scheidt. Dus afgevoerd naar het diepland van Kediri, wendt de Kali Kontoh zich noordwestwaarts en ontlast zich in de Brantas vier palen ten noorden van Papar. Door het dwarsjuk Indåråwati, dat van den G. Selåndå zuidwaarts loopt, en van den zadel die den Keloet met den Kawi verbindt, slechts door de kloof van de Kali Kontoh, waaruit het met steile helling oprijst, wordt gescheiden, heeft de natuur het ketelvormige, van alle zijden door bergen, of althans door rijzend terrein, omgeven hoogland nog weder in twee bekkens gesplitst, die gewoonlijk, naar de voornaamste daarin gelegen desa's, het hoogland van Bakir en het hoogland van Ngantang worden genoemd.

Dit merkwaardige hoogland is even beroemd om zijn koel en gezond klimaat, als om den overvloed van pittoreske tooneelen waardoor het zich zelfs in het aan natuurschoon zoo rijke Java onderscheidt. Wij zullen ze genoegzaam voor ons doel leeren kennen door een denkbeeldigen rit over den 16¼ paal langen weg van Sisir naar Ngantang, en een kleinen uitstap naar het één paal links van den weg gelegen Bakir.

Van Batoe af gaat de weg door schier onafgebroken sawahs, totdat hij den oostelijken voet van den dwarsdam Radjeg wĕsi bereikt ter plaatse waar zich het zijpad afzondert dat zuidwaarts naar Singåriti voert. De weg loopt nu in zigzag tegen de helling van den Radjeg wĕsi omhoog, en overschrijdt dien bij een pandåpå op eene hoogte van 1160 meters. Zoo bereikt men het golfvormige, slechts in het groot genomen als vlakte te beschouwen hoogland, dat met zeer geringe glooiing naar het westen afhelt. Frissche groene grasvlakten, afgewisseld door boomen en boomgroepen, vooral door welige koffieplantsoenen, en een van alle zijden door woudrijke bergen bepaalde horizon, dit zijn de liefelijke tooneelen die de over het laagste deel der noordelijke Kawi-ribben

golvende weg ons aanbiedt, totdat wij de diepe kloof (djoerang) der Ladjoe ontmoeten, die langs de helling van den Kawi afstroomt, en in het lagere land aan onze rechter zich met de hoofdkloof der Kali Kontoh vereenigt. Nog een paar beekkloven kruisende bereiken wij, op 8½ paal van Batoe, Kedoeng redjå, waar zich een koffiepakhuis bevindt, en waar zich het zijpad naar Bakir van den weg afzondert, dat ons die plaats in weinige minuten doet bereiken.

Bakir ligt in het zuidwestelijk deel van het naar die plaats genoemde bekken, op een voorsprong van de Kawi-helling, en wordt van de steile hoogten van den Indåråwati door de diepe kloof der Kali Kontoh gescheiden. Deze schoone bergstroom ontspringt in den noordoosthoek van het bekken, op of nabij den Goenoeng Dersånå, een der ribben van de Andjasmårå-keten, waarin, volgens berichten der inlanders, ook eene Goewå oepas, d. i. een mofet of stikgrot, moet worden aangetroffen, die, zoover ik weet, nooit door een Europeaan is onderzocht. De Kali Kontoh stroomt eerst zuidwest-, vervolgens zuidwaarts, en behoudt deze richting tot zij in de kloof treedt die den voet van den Indåråwati ter rechter- van een langen nederwaarts loopenden rug van den Kawi ter linkerhand scheidt. Eene van den bodem tot den rand met bosch bekleede spleet, die nu eens zoo nauw is dat de beek de beide tot elkander naderende, soms van 60 tot 100 meters hooge en vaak loodrechte rotswanden bevochtigt, en dan weder zich tot 60, ja tot 100 meters verbreedt, slingert zich in tallooze bochten om den Indåråwati heen, en wordt door den weg naar Ngantang, die door de spleet is gelegd, veertienmaal door middel van houten of bamboezen bruggen overschreden, en ongeveer in het midden van het dal stort zich van de linker- of Kawi-zijde een waterval daarin neder, die nieuwe bekoorlijkheid aan deze romantische tooneelen bijzet. Bakir bezit buiten zijne schoone ligging niets bijzonders, maar de waterval, die den naam van Trètès met een vroeger beschrevenen gemeen heeft, verdient wel dat wij er nog een oogenblik bij vertoeven.

Het water van dezen val komt als sneeuwwit schuim te voor-

schijn uit een nauwe kloof tusschen twee rotswanden, en stort zich van eene hoogte van omstreeks 25 meters in de bruisende en snelvlietende Kontoh. Eenige voeten beneden de kloof valt het neder op een uitstekende rots, die het in een dichten, fijnen regen doet uiteen spatten, zoodat de geheele rots als met een gazen sluier wordt omhuld. Het welig gewas van slingerplanten dat langs de zijden van het rotsgevaarte opwaarts kruipt, voelt nauw den last van het daarop neerspattend water, maar spreidt, door den doorzichtigen sluier heen, iederen stengel en ieder blaadje ten toon. In zijn verderen val zich gedeeltelijk herzamelend, stort het water zich met hollen klank neder in een bekken, dat het veelsoortig gebladerte van het omringend geboomte terugkaatst; maar de welige vegetatie van bamboe en varen, van pisang en caladium, die den waterval omgeeft, is tot op aanmerkelijken afstand bedauwd met vocht, dat zich op de groote bladeren allengs tot zware droppels vormt, die als kwikzilver over hare fluweelen oppervlakte rollen.

Wanneer men, over den Indåråwati heen, in het tweede bekken gekomen is, ziet men door het ijler wordend bladergewelf de kokospalmen en sawah-terrassen voor zich die in een zacht glooiend dal het vriendelijke Ngantang (ook als Antang uitgesproken en in de nieuwste Regeeringsstukken Kaoeman genoemd) omringen. De pasanggrahan, die reeds op grooten afstand zichtbaar is, belooft den reiziger eene goede rustplaats, en naderbij gekomen bemerkt hij, dat ook hier eenige Hindoe-overblijfselen bij dat gebouwtje verzameld zijn. In de omstreken vindt men andere Hindoe-overblijfselen, reeds vroeger beschreven [1]), te Botjok en Bajem, terwijl men te Bantjing, een tot de desa Djatoes behoorend gehucht, in de onmiddellijke nabijheid eener zoetwaterbron, eene kleine wel van bitterachtig zout water aantreft, waarin versteende voorwerpen worden gevonden.

Doch meer dan dit alles trekt ons de schoone ligging van Ngantang aan, op een rijzenden grond, aan den ingang eener vallei, en tegenover den noordoostelijken voet van den Keloet, waarvan men slechts door de Kontoh-kloof is gescheiden. De

[1]) D. II, bl. 114.

Keloet, die zich nauwelijks 1000 meters boven het kleine Ngantang-plateau verheft, zal zeker van dit punt met weinig moeite te beklimmen zijn. Hij vertoont zich hier aan ons oog als met diepe kloven en spleten doorploegd, en men ziet hoe zijn oostelijke voet zich met den westelijken van den Kawi vereenigt door middel van een met wouden bedekten tusschenzadel, die over eene groote uitgestrektheid eene uiterst zwakke glooiing bezit en in het midden volkomen vlak is. Over het laagste gedeelte van dezen zadel loopt de weg naar Welingi in Kediri, en het paspunt, dat met Ngantang ongeveer op gelijke hoogte ligt, wordt recht in het zuiden gezien. Dicht bij de Kedirische grens, die tien palen van Ngantang verwijderd is, trekt een hooge steile klip het oog, die aan het eind van een der talrijke ribben van den Kawi oprijst en naar een naburig bergdorp soms G. Gresik wordt genoemd [1]).

Wij hebben thans den eindpaal van onzen voorgenomen tocht door den westelijken uithoek van Pasoeroean bereikt, en zoo wij niet langs denzelfden weg willen terugkeeren, zullen wij het best doen, ons langs de reeds aangeduide route, naar Welingi in Kediri te begeven, en vandaaar verder den weg te volgen die ons om den zuidelijken voet van den Kawi heen naar het Malangsche terugvoert [2]). Deze weg gaat door het dal van de Brantas, dat den Kawi scheidt van het zuidelijk Kalkgebergte, waaraan ook hier weder de naam van Goenoeng Kendeng (Ketengebergte) gegeven wordt, die zoo dikwijls terugkeert, dat hij nauwelijks als een eigennaam kan beschouwd worden. De grens overschrijdend betreden wij hier het Malangsche district Sengårå en bereiken daarna eerst de desa Soember poetjoeng, die 3¼ paal van de grens verwijderd is, en vervolgens, 4¾ paal verder, de hoofd-

[1]) Over het district Ngantang zie men Junghuhn, Java, II. 1193—1200 en 1165—1167; L. Burer, Biang-lala, I. 2. bl. 125—130; Hageman, t. a. pl., 71 v.; Jukes, Voyage of the Fly, II. 119—125; d'Almeida, Life in Java, I. 258—264; Rigg in Journal of the Ind. Archip. III, p. 500—504. Over den waterval van Trètès zie nog Domis, Residentie Passoeroeang, bl. 15 v. De berg dien ik G. Gresik heb genoemd, omdat ik op Junghuhns kaart hier een dorp Gresik vind aangeduid, heet op de kaarten van van de Velde en le Clercq, G. Kresi of Kressi, terwijl Rigg den naam van het dorp Kirisie schrijft.

[2]) Zie boven, bl. 748.

plaats van Sengårå, Kepandjèn geheeten. Bij het aanleggen van den weg werd, voor een aantal jaren, 5¼ paal west van Kepandjèn, midden in het bosch, een kolossaal staande Ganésa-beeld van zeer verdienstelijke bewerking ontdekt, dat men, zoo ik mij niet bedrieg, op de vindplaats heeft laten staan en dat zeker een bezoek overwaardig is [1]). Kepandjèn is Z.Z.W. van de Kota Malang gelegen en er mede verbonden door een weg die over Ngadimålå en Pakis adji loopt, 12¼ paal lang is, en in schilderachtigheid en verscheidenheid over het geheel verre onderdoet voor de wegen die wij tot dusverre in het Malangsche leerden kennen. Het hoofddorp is omringd door uitgestrekte rijst- en maïsvelden en koffietuinen, aan den horizon door donker woud omzoomd, heeft een koffie- en zoutpakhuis, maar is overigens slechts van belang als het middelpunt der wegen die het noordelijk, meer bevolkt gedeelte van de uitgestrekte districten Sengårå en Gondang legi doorkruisen. Naar den kant der Zuiderzee wordt de groote weg van Malang naar Kepandjèn nog 3¼ paal in dezelfde richting voortgezet tot Boemi ajoe, eene desa gelegen nabij het punt waar de van den Smèroe komende en langs den noordelijken rand van het Zuidergebergte stroomende Lesti zich met de Brantas vereenigt, en wel tusschen deze laatste en de kronkelende, hare wateren tusschen hooge en steile oevers onstuimig voortstuwende Kali Mitrå of Metrå, welker oorsprong op den Kawi wij boven leerden kennen [2]), en die zich een weinig lager, bij het gehucht Oeloe laras, in de Brantas stort. Een paal bezuiden Kepandjèn gaat van den weg naar Boemi ajoe ook nog een rijweg uit naar Gondang legi, het voormalige hoofddorp van het district van dien naam, maar dat zijn waardigheid als kawedanan aan het meer noordwaarts gelegen Boeloe lawang heeft

1) Brumund, Verhh. v. h. Bat. Gen. XXXIII. 209.

2) Blz. 975. Junghuhn schrijft Mitro, Burer, Biang-lala, I. 22, Mettro; Hageman, T. I. T. L. en Vk. I, bl. 57, alsmede de étappe-kaart van Havenga hebben Metro. De loop dezer rivier is op de kaarten van Junghuhn en Versteeg verkeerd voorgesteld; zij valt niet boven Malang in de Brantas, maar na haren oostwaartschen loop tot nabij die plaats te hebben voortgezet, buigt zij zich zuidzuidwestwaarts om en loopt in die richting vele palen ver nagenoeg evenwijdig met de Brantas, tot zij deze ontmoet in den westwaartschen loop dien zij na hare vereeniging met de Lesti aanneemt.

moeten afstaan. Dit laatste ligt aan den grooten weg die, van Malang met eenige kronkelingen bijna recht zuidwaarts gaande, te Gondang legi eindigt, en is van eerstgemelde plaats 7½, van laatstgenoemde 7¼ paal verwijderd. Boeloe lawang heeft een koffiepakhuis en Gondang legi een pasanggrahan; maar dit is ook alles wat ik van die plaatsen te vermelden weet. Van Gondang legi gaat de rijweg nog oostwaarts tot Toerèn (4¾ paal), waar een zoutpakhuis ligt en een controleur zijn zetel heeft. Hier is men nog slechts door de in deze streek zuidwaarts stroomende en zich eerst later westwaarts ombuigende Lesti gescheiden van den voet van den Smèroe, aan welks woeste hellingen geene dorpen van beteekenis worden aangetroffen. De groote wegen houden hier dus op, behalve dat, op geringen afstand van de Lesti, nog een pedatiweg noordwaarts loopt, die Toerèn over Sanan en Wadjak, het eerste met een koffiepakhuis, het tweede met eene pasanggrahan, en beide nog tot het district Gondang legi behoorende, verbindt met Toempang, de door haar schoonen tjandi bekende hoofdplaats van het district Pakis, die 9 palen van Wadjak en 14¾ palen van Toerèn verwijderd is.

Het gedeelte der districten Sengårå en Gondang legi dat wij hier in ijlende vaart hebben doorrend, begrensd door de K. Metrå ten W. en door de K. Lesti ten O. en Z. en doorsneden door de Brantas, die hier de grens tusschen Sengårå en Gondang legi beschrijft, behoort nog tot de cultuurvlakte van Malang, die overal rijke oogsten van koffie en tabak voortbrengt, maar toch, naarmate men verder zuidoostwaarts doordringt, veel van hare weelderige vruchtbaarheid verliest, daar de bruine, leemachtige, humusrijke gronden allengs overgaan in een bodem die met fijn zand is bedekt [1]). In Sengårå vindt men, in de nabijheid van de Lesti en Brantas, bijna de eenige djatibosschen in deze residentie die nog bruikbaar timmerhout opleveren, waarom hier in 1879 eene perceelsgewijze exploitatie is aangevangen. Vroeger moet het ook in de afdeeling Pasoeroean en in het Bangilsche district Gempol niet aan djatihout ontbroken hebben;

---

[1]) Junghuhn. Java, II. 742.

maar dit is, vooral ten behoeve der suikerfabrieken, schromelijk vernield [1]). In de laatste jaren zijn in de districten Sengårå en Gondang legi vele uitgestrekte perceelen land in erfpacht uitgegeven voor de cultuur van koffie, enkele ook voor die van kina en rameh, en eenige tabaksondernemingen door vrijwillige overeenkomsten met de bevolking tot stand gebracht. De gronden voor die verschillende ondernemingen gebezigd zijn deels in de beschreven vlakte, deels ook op de berghellingen, vooral op die van den Kawi gelegen; die van den Smèroe schijnen daarvoor niet veel gelegenheid te bieden. De Lesti, en de Brantas na hare vereeniging met de Lesti, kunnen zeker nòg, in het algemeen gesproken, als de grens der cultuur in Pasoeroean beschouwd worden. Eene topographische opmerking zij mij hier nog veroorloofd. De westwaartsche ombuiging der Lesti gaat gepaard met hare versterking door den toevloed der Kali Genting, die op de zuidwestelijke helling van den Smèroe ontspringt, even als die der Brantas door den toevloed der Lesti. Indien wij de Genting, het stuk der Lesti tusschen de beide vereenigingspunten en de Brantas na hare ombuiging te zamen als ééne rivier aanmerken, krijgen wij een stroom die geleidelijk dezelfde richting volgt en in zijn geheel de noordgrens van het woeste Zuidergebergte bepaalt. Lieten wij dan die rivier in haar geheel den naam van Genting, dan zouden wij de Lesti, de Brantas en de Metrå als affluenten daarvan moeten aanmerken, die allen in zuidwestelijke richting, met ongeveer evenwijdigen loop, de hoofdrivier toestroomen. Er zou veel voor pleiten om zich dit waternet zoo voor te stellen, doch het spraakgebruik der inlanders heeft het anders gewild [2]).

De natuur en het voorkomen van dit zuidelijk gedeelte van Malang komen geheel overeen met die van het aangrenzend gedeelte van Kediri, de Alas Loedåjå [3]). Ook hier bestaat om dezelfde reden gebrek aan water, en als gevolg daarvan schier geheel

---

[1]) Cordes, de Djatibosschen op Java, 176.

[2]) Dergelijke opmerkingen omtrent de rivieren van Java heb ik meermalen gemaakt. Zie D. I, bl. 81, D. III, bl. 393 v., 505.

[3]) Boven, blz. 746.

gemis van akkerland, van dorpen, van wegen. De breedte dezer woeste landstreek zal gemiddeld ongeveer 16 palen, hare oppervlakte omstreeks 700 vierk. palen bedragen. Het Kendeng-gebergte doorsnijdt haar in eene lijn die parallel met de zuidkust loopt, bereikt eene hoogte van 300 tot 500 meters en bedekt haar geheel met zijne uitloopers [1]). Eene vaste bevolking wordt hier dan ook op slechts zeer enkele punten gevonden; de dieren der wildernis, tijgers, bantengs, herten, zwijnen, apen en roofvogels, deelen met elkander de heerschappij over deze eenzame streken. Ofschoon de weinige beken, waarvan de voornaamste allen naar het zuiderstrand afvloeien, in den Oostmoeson schier waterloos zijn, valt er regen genoeg om eene dichte, schier ondoordringbare vegetatie te onderhouden, die zich onderscheidt door reusachtige exemplaren van den Bendå-boom [2]), waarvan de bast tot touw wordt verwerkt en het melksap als vogellijm dient, en in de nabijheid van het strand door het veelvuldig voorkomen van Kleinhovia hospita L., een boom die het fraai wit en zwart gevlekte pèlèthout oplevert, dat door de Javanen zoozeer voor krisscheeden gezocht wordt, en waarvan sommige stukken, die aan hunne grillige eischen beantwoordden, met buitensporige prijzen worden betaald [3]). Ook ontbreekt het er niet aan de boomsoorten waarin gaarne de bijen nestelen en aan tallooze zwermen van deze insekten gelegenheid gegeven wordt hunne koloniën te vestigen. Deze gansche huiveringwekkend wilde streek staat, naar het oordeel der Javanen, onder de heerschappij van de Ratoe Loro Kidoel, aan wier macht de demons gehoorzamen die hier de bosschen en klippen bewonen en wier rust het zeer bedenkelijk is te storen. De kust zelve, klippig, woest, onherbergzaam en ongenaakbaar, met de baaien Plelot of Pelolot en

---

[1]) Hageman, T. v. I. T. L. en Vk. I. 55.

[2]) *Artocarpus pubescens* Bl., *Artocarpus Blumei* Willd.

[3]) Toen ik D. I., bl. 39 en 522, over het pèlèthout sprak, was de herkomst mij niet bekend. Wat ik sedert bij Hasskarl, Aanteek. n° 855; Filet, Plantk. Wdbk., n° 3597; Miquel, Flora v. N. I., I. 2. 186; Jagor, Singapore, Malacca, Java, bl. 185; Lehnert, Um die Erde. 762, over *Kleinhovia hospita* las, had mij reeds overtuigd dat het slechts van dezen boom kon afkomstig zijn, toen ik dit door Teysmann, N. T. v. N. I. XI. 117, uitdrukkelijk bevestigd vond.

Srigåntjå en het woeste eiland Sempoe, dat door een smal kanaal van de kust wordt gescheiden, beschreef ik reeds op de denkbeeldige kustvaart om het eiland Java waaraan het tweede hoofdstuk van het eerste deel van dit werk werd gewijd [1]). Wij willen thans de beide paden — wegen mag men ze niet noemen — leeren kennen die over het Kendeng-gebergte naar de zuidkust voeren en in deze gansche woeste streek de eenige zijn die op vermelding aanspraak maken.

Het uitgangspunt van het eerste pad is Panggangléle, van welke desa Ardjåwilangoen, dat ongeveer op dezelfde plaats op de jongste kaarten voorkomt, een nieuwere naam schijnt te zijn [2]). Dit dorp ligt aan den voet van het Kendeng-gebergte, W. Z. W. van Kepandjèn, op eenigen afstand van den linkeroever der Brantas en niet veel verder van de Kedirische grens. Men kan het van Kepandjèn op twee wijzen bereiken. Het gemakkelijkst is langs den grooten weg naar Kediri tot 1¼ paal voorbij Soember poetjoeng te rijden en daar de Brantas over te steken, waarna men nog 3 palen heeft af te leggen, zoodat de geheele afstand van Kepandjèn 12¼ paal bedraagt. Aantrekkelijker schijnt het mij toe den weg te nemen over Sengårå, het voormalige hoofddorp van het district dat denzelfden naam draagt, en in de nieuwere geschiedenis van Java bekend door het zonderlinge, gelukkig zonder veel moeite onderdrukte complot tot omverwerping van het Nederlandsch gezag dat er in 1822 gesmeed werd onder de leiding van een 90jarigen, halfblinden en halflammen grijsaard, die onder den naam van Kjai Sengårå bekend was [3]). Thans is dit dorp schier geheel verlaten. Een weinig verder daalt men, niet zonder moeite, af naar de steile bedding van de Brantas [4]), gaat

---

[1]) Bl. 38 v.

[2]) Mocht het eene andere desa zijn, die misschien in den laatsten tijd ten koste van Panggangléle is opgekomen, dan ligt zij toch zeer in de nabijheid.

[3]) Burer, Biang-lala, I. 2. 227. Burer zegt dat Sengårå vroeger Selorok werd genaamd, Hageman, T. v. I. T. L. en Vk. I 67, dat de weg over Selorok en Sengårå loopt, en de kaarten van van de Velde en Versteeg plaatsen Selorok en Sengårå op zoodanigen afstand van elkander, met de Metrå tusschenbeide, dat Sengårå over Selorok slechts langs een zeer grooten omweg, met herhaalden rivierovergang, zou te bereiken zijn. Wat is hier de waarheid?

[4]) Burer, t. a. p. 229, zegt „de Metro", wat stellig een vergissing is.

de rivier over, en volgt dan de vallei die zij doorstroomt, aan haren linkeroever, langs een pad dat zich allengs verder van haar verwijdert, tot men Pangganglélé bereikt. Natuurlijk dat deze vallei nog niet geheel deelt in de woestheid die het Kendeng-gebergte kenmerkt. De weg loopt dan ook aan beide zijden der rivier door de djatibosschen die, zooals wij reeds opmerkten, nog eene vrij groote uitgestrektheid in dit gedeelte van Sengârâ beslaan. Naarmate men Pangganglélé nadert ziet men echter in het bosch meer en meer open plekken, met djagoeng en aardvruchten beplant, en waarop kleine goeboegs (op bamboezen palen rustende wachthuisjes) verrijzen, om de wilde zwijnen en de tijgers, waarvoor deze streken berucht zijn, te bespieden en door geraas te verdrijven, tot beveiliging van het plantsoen of van eigen leven. Pangganglélé en omstreken zijn de zetel van een bijzonderen tak van industrie; want, ofschoon de bevolking arm, lusteloos en aan opium verslaafd is, munt zij uit in het vervaardiging van karoengs of stroozakken, die hier van beter en fijner hoedanigheid zijn dan gewoonlijk. De reden is dat zij hier de gewone kleeding der bevolking uitmaken, wanneer zij zich soms voor een tijd van twee of drie maanden in de bosschen van het Zuidergebergte begeeft om hout te kappen of honig en was te verzamelen. Deze zonderlinge kleedij, die door velen zelfs als gewone, dagelijksche dracht is aangenomen, wordt somtijds daaraan toegeschreven, dat de bevolking buiten staat is zich een betere te verschaffen, en, wat het dragen daarvan bij het zoeken van boschproducten betreft, aan de goede bescherming die deze stroozakken verleenen tegen de steken van muskieten en bijen [1]); maar andere schrijvers leeren ons dat zulke karoengs en de daarbij behoorende voetzolen van arènvezelen het kostuum uitmaken dat den Javaan uitsluitend past, wanneer hij het waagt het rijk der Ratoe Loro Kidoel te betreden, eene daad waartoe hij zich bovendien door offeren, bidden en vasten dagen lang voorbereidt [2]). Even eenvoudig als de

---

[1]) Burer, t. a p. 232.

[2]) Domis, de Residentie Pasoeroean, 6 v.; Hageman in T. v. I. T. L. en Vk. I. 69. Vgl. ook D. I van dit werk, bl. 39.

kleeding dezer zwervers is ook hunne overige levenswijze: hunne rustplaatsen bereiden zij zich in de boomen, hun voedsel bestaat uit sago die zij uit den stam van den arèn-palm verkrijgen, of uit gadoeng [1]), hun kookgereedschap uit bamboeleden, terwijl zij zich vuur verschaffen door twee stukken bamboe tegen elkander te wrijven.

Van Panggangléló gaat de weg door alang-alang en glagah tot aan den voet van den Goenoeng Kendeng, waarvan de kam veel dichter bij de Brantas en Lesti dan bij het Zuidergebergte ligt en dienvolgens de noordelijke helling veel steiler is dan de zuidelijke. De pas ligt op eene vrij aanmerkelijke hoogte en de hier en daar afgebrokkelde, elders glibberige kalksteen waaruit het gebergte bestaat, dwingt den ruiter of voetganger tot de uiterste voorzichtigheid, om niet neder te storten in de afgronden en kloven die hij overal ziet gapen. Over het algemeen loopt het pad door wouden van dicht en zwaar geboomte, waarin een doodsche stilte heerscht, die slechts enkele malen door de kreten van de dieren der wildernis wordt verbroken. Het pad, nauwelijks twee voet breed, gaat over steilten en door ravijnen tamelijk recht op het strand aan. Veel valt er dikwijls in deze bosschen op te merken, maar natuurlijk brengt de tijd daarin aanhoudende verandering. Zoo beschrijft een reiziger twee zonderling ineengegroeide boomen, die als het ware een gewolfde poort vormden, waar juist het pad doorheen liep, en, eenige palen verder, aan de zuidelijke afhelling van het gebergte, een natuurlijke berceau, door het veelsoortigste gebladerte gevormd, met een groote verscheidenheid van kleurige bloemen getooid, en door tal van fraaie en liefelijk kweelende vogeltjes verlevendigd. Een geheel ander tooneel werd gevormd door eene kleine nederzetting voor het vellen van hout en het inzamelen van boschproducten, die uit een 12tal huisgezinnen bestond, maar ongetwijfeld lang is opgeruimd, daar de nomadische bevolking dezer streken zelden langer dan zeven of acht maanden op dezelfde plaats blijft, en wanneer zij vertrekt hare hutten in den brand steekt. Sporen van tijgers worden dikwijls waargeno-

[1]) Zie over deze aardvrucht D. I., bl. 535.

men, en waar hunne nabijheid vermoed wordt, zullen de inlanders het niet wagen het woord matjan uit te spreken, omdat zij vreezen dat de koning der wildernis het noemen van zijn naam als een gebrek aan eerbied beschouwen en bloedig wreken zal. Paman (oom) of kaki (grootvader) zijn de vleiende benamingen, waardoor zij doorgaans pogen zijne goede gezindheid te wekken. Eindelijk begint men het bruisen en bulderen der baren te vernemen, maar de hooge rotswanden en duinen die het strand tegen hare aanvallen beschermen, onttrekken nog de zee aan den blik. Ten laatste bereikt men, na 17 palen van Panggangĺélé te hebben afgelegd, een door de hevige winden gebeukten pasanggrahan, die veelal eenige herstelling vordert eer hij tot nachtverblijf kan dienen. Deze plaats wordt Gondang tåwå genoemd, naar een riviertje dat zich hier in zee stort, en is voornamelijk bekend om hare in het bosch, op eenigen afstand van het strand, gelegen vogelnestklip, die echter sedert lang door de salanganen verlaten is. Maar het meest wordt de tocht beloond door het heerlijk gezicht op den oceaan en langs de kust, dat men van de uit spierwit zand bestaande duinen geniet. Het strand is omzoomd door een keten van klippen in allerlei verscheidenheid van vorm en grootte, waartegen zich de hooge, woedende golven te bersten stooten, zoodat hun sneeuwwit schuim hoog tegen de wanden opstuift, en zij, in fijnen regen opgelost, in de zee worden teruggeworpen [1]).

Het tweede pad begint bij Gondang legi en gaat naar de pasanggrahan Srigåntjå, die aan den kleinen inham van dien naam is opgericht. Van Gondang legi gaat men omstreeks vier palen zachtkens dalend afwaarts tot men de vallei van de Lesti bereikt. Is men deze doorgetrokken, dan heeft men een geheel gelijksoortigen weg over het Kendeng-gebergte af te leggen als zoo even beschreven werd. De paden zijn even klippig en steil, het woud vertoont hetzelfde karakter en bevat dezelfde boomsoorten, en het gezicht dat de oceaan oplevert is niet minder verheven en treffend. Alleen is de weg iets minder eenzaam, daar men, na de Lesti te zijn overgestoken, eerst het dorpje

[1]) Al deze bijzonderheden zijn ontleend van Burer, t. a. p. 226—249.

tengah te paard en dringen in oost-noordoostelijke richting de oorspronkelijke wouden binnen, die het meer vlakke terrein bedekken dat om den voet van den Smèroe is gelegen. Gelukkig dat wij een pad gebaand vinden; want de moeilijkheden zouden anders onoverkomelijk zijn. Het papachtige slijk dat wij op vele plaatsen te doorwaden hebben, de zwermen van muskieten en springbloedzuigers die ons belagen, de duffe, vunzige lucht die getuigt van de massa plantaardige zelfstandigheden welke in het binnenste van het woud liggen te vermolmen, zijn toch reeds meer dan genoeg om aan onze bergbeklimming het karakter van een pleiziertochtje geheel te ontnemen. Het pad voert achtereenvolgens over acht beken, waarvan de eerste, de Pamoetang, door een vrij diepe kloof, reeds in de nabijheid van het dorp, afstroomt, de Pringapoes, bij welke het terrein zich sterker begint te verheffen [1]), eene met rolsteenen gevulde bedding vertoont, en de laatste en grootste, de Mandjing, bij welke de helling veel steiler wordt en het bosch een geheel ander karakter krijgt, beschaduwd is door eene reusachtige bamboesoort, wier zwaarste halmen eene doorsnede hebben van 25 centimeters en zich tot eene hoogte van 20 meters recht omhoog heffen, slechts aan de toppen een weinig omgebogen [2]). Het bed dezer beek, 7 à 9 meters breed, wordt gevormd door de met rolsteenen bedekte, maar geheel glad gespoelde oppervlakte van een lavastroom. Een weinig beneden de plaats waar de weg dit bed doorsnijdt, daalt de lavastroom plotseling zoo sterk, dat de beek zich met koenen sprong van eene hoogte van 20 of meer meters stort. Daar de zijwanden van het vloedbed in de steile daling van de bedding zelve niet deelen, maar hunne vroegere hoogte behouden, verliest zich deze waterval in een donkere rotsspleet, welker bodem, waartoe het zonlicht nooit kan doordringen, geheel met schuimend water bedekt is.

---

[1]) Na het oversteken van de Pringapoes in de wildernis Oetan Soengei Petoeng gekomen, zag de heer van Nes c.s. op een heuveltje, rechts van het voetpad, eenige beelden, opschriften en andere oudheden, die, volgens Hageman, T. v. I. T., Ld. en Vk. I. 67, sedert naar elders vervoerd zijn.

[2]) Zie nader daarover D. I., bl. 159. Vgl. wat de heer van Hasselt over de Bantoeng itam zegt in zijne lijst van bamboesoorten (Midden Sumatra, Nat. Hist. XIII, bl. 37), no. 5.

Na dit tooneel bewonderd te hebben, trekt men verder door de droge bedding der Kali Sat, een diepe kloof ten deele gevuld met zwartachtig zand. Daarna gaat men steeds steiler opwaarts, door een woud waarin zich meer en meer eiken met de bamboehalmen mengen, vervolgens Casuarina's, Acer laurinum Hassk. en boomvarens de overhand krijgen, terwijl kleinere varens en lycopodiën, met Platycentrum robustum Miq. vermengd, den bodem bedekken. Weder anders vertoont zich de plantengroei als men een smalle zandrib bereikt heeft, die zich hier en daar tot een kleinen grasbodem uitbreidt, waarop, — onder verspreide hooge en met baardmossen behangen tjemårå's, — berenoor-, balsamien-, ranonkel- en weegbree-soorten welig tieren en het Europeesch voorkomen van de gansche vegetatie luide predikt, dat men reeds eene aanzienlijke hoogte bereikt heeft. De rib verder volgende komt men ten laatste, op eene hoogte van 2085 meters, aan eene breedere met gras begroeide plaats, door de Javanen Goenoeng Widådarèn genoemd, die gewoonlijk tot rustplaats wordt gekozen en vroeger als het hoogste punt gold dat op den Smèroe te bereiken was. Op deze plek, vanwaar men nog een paar uren te stijgen heeft aleer men de noordelijke woudgrens bereikt, vertoont zich de top van den Smèroe in al zijne woestheid, als een naakte zandkegel die ver boven de wouden uitsteekt en bij het licht der op- en ondergaande zon in een roodachtig schijnsel gloeit, dat Zollinger aan het Alpengloeien van zijn heerlijk vaderland herinnerde [1]). Ook een ander, niet minder treffend verschijnsel, dat zich op den Smèroe dagelijks voordoet, kan van dit punt voortreffelijk worden waargenomen. Uit den rechterhoek der bergkruin, die het verst naar het oosten ligt en eigenlijk een afzonderlijken top vormt, wat lager dan de hoofdtop, rijst bij tusschenpoozen een rookkolom omhoog, en levert, vooral wanneer de nacht reeds gevallen is, een zonderling schouwspel op. Junghuhn had zulk eene uitbarsting reeds in den morgen waargenomen, een tweede vertoonde zich des namiddags te vijf uren, toen hij een paar uren op den Widådarèn had doorgebracht,

[1]) Zie zijn opstel „Werkzaamheid van den berg Smèroe in Jan. 1845", in Natuur- en Geneeskundig Archief v. N. I., II. 543.

eene derde volgde te zeven uren bij het licht der maan, twee andere hadden plaats gedurende zijn verblijf op den top, en in het geheel 15 gedurende de twee dagen die hij in de streek van den Smèroe doorbracht. Zollinger was, terwijl hij zich op den top bevond, getuige van drie uitbarstingen, Heering van vijf of zes [1]). Die uitbarstingen kunnen bezwaarlijk in algemeene trekken beschreven worden, daar de indruk natuurlijk zeer verschillend is naar den graad van heftigheid, de windrichting, den tijd van den dag en den afstand waarop men ze waarneemt. Ik zal mij dus bepalen tot de opmerking, dat eerst de stilte plotseling door een gesis en geloei in den krater wordt verbroken, waarna een aanvankelijk lichte, doch steeds dichter wordende dampkolom opstijgt, en eindelijk, onder sterk gebrul, eene zwarte rookmassa wordt uitgebraakt, die zich rondwentelend met onbegrijpelijke snelheid omhoog vliegt. Zand en steenbrokken, door de dampzuil medegevoerd, die des nachts in vuurgloed gehuld is, hoort men kletterend neervallen, maar zij komen voor het grootste gedeelte weder terecht in de opening waaruit zij zijn opgerezen, en slechts enkele kleine stukken worden over den kraterwand heengeslingerd. Dat werkelijk in de tegenwoordige periode niet veel vulkanisch puin door deze uitbarstingen over den berg verspreid wordt, kan men daaruit besluiten, dat Zollinger in 1844 zonder moeite de flesch weervond die Clignett in 1838 onder eenige steenen verborgen had. Zichtbaar blijvende gevolgen van eenige beteekenis zijn dan ook niet aan deze uitbarstingen verbonden. Van hevige, verwoestende eruptiën van dezen berg, die hare vernielende werking op grooten afstand deden gevoelen, is aan de Javanen niets bekend. Toch moet er een tijd geweest zijn waarin dit terrein door titanische krachten is opgescheurd en vervormd en geweldige lavastroomen zijn uitgebraakt, zoowals, om niet meer te noemen, alleen reeds door de vroeger vermelde [2]) ribben aan den zuidelijken voet duidelijk bewezen wordt.

Wanneer men van de rustplaats op den Widadarèn zijn weg

[1]) Zie ook Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 43. [2]) Bl. 990.

vervolgt, wordt de rug waarover men voortschrijdt gedurig smaller en steiler en krijgt eindelijk het karakter eener scherpe zandgraat, die nauwelijks twee voeten breedte behoudt en aan weerszijden door eene diep in het zand uitgespoelde kloof wordt begrensd. Aanvankelijk ziet men nog een menigte welige struiken, ofschoon de Casuarinen gedurig kleiner worden; maar gedurig kaler wordt het pad, en tal van geknakte stammen, die aan zijne zijden in het zand bedolven liggen, getuigen van zandstortingen die het geboomte hebben medegesleept. Op sommige plaatsen doet het pad denken aan de brug die naar Mohammeds paradijs voert, en heeft men vrij wat koelbloedigheid noodig om niet te duizelen bij de gedachte aan het gevaar waaraan men is blootgesteld. Op eenigen afstand bespeurt men nog altijd het woud, maar de zandwoestijn is meer en meer als met lange tongen tusschen het groen ingedrongen of heeft eilandvormige groepen geboomte overgelaten, die gedurig meer onder het aandringende zand worden begraven.

Heeft men eindelijk de uiterste woudgrens bereikt, dan is men het gevaarlijkste gedeelte van den tocht te boven, maar de moeielijkheid schijnt eerst recht te beginnen. Men ziet hier den eigenlijken zandkegel voor zich, die naar alle zijden gelijkmatig afdaalt en nog niet, gelijk lager, in ribben met tusschenkloven verdeeld is; slechts door een onnoemelijk aantal kleine, onregelmatig door elkander loopende groeven, die hun ontstaan aan het afvlietende regenwater te danken hebben, is de oppervlakte ruw en oneffen gemaakt. Het geheel is een zandwoestijn, waarin geen spoor van plantengroei te bespeuren is, maar een zandwoestijn in het gebied der wolken. De helling bedraagt 33 graden, eene steilte die voor den klimmer reeds groot bezwaar oplevert waar hij vasten grond onder de voeten heeft, maar hier, uithoofde van de fijnheid en bewegelijkheid van het zand, wanhopige inspanning vordert. Gelukkig echter dat de moeielijkheid als men hooger komt eer af- dan toeneemt; het fijnste zand ligt beneden, hoogerop is het meer en meer met steenen vermengd, en de grootste steenblokken vindt men in de nabijheid van de kruin. Ofschoon de afstand van de woudgrens tot den top niet meer dan 1500 meters bedraagt,

mag men aannemen dat zelfs een krachtig en geoefend bergklimmer twee à drie uren behoeft om dien af te leggen.

De kruin van den Smèroe wordt nu eens als twee-, dan als drietoppig voorgesteld. De reden is dat de noordwestelijke of hoogste, elliptisch ronde, top, dien Junghuhn voor den voormaligen krater houdt, maar die thans gesloten is, naar het oosten een 40 à 50 voet lageren voorsprong heeft, die soms als een afzonderlijke top wordt aangemerkt. Aan den tweeërlei vorm van den naam des bergs, Mahamèroe en Smèroe, zijn de namen ontleend waardoor men den eigenlijken top en den voorsprong onderscheidt, — zeker een minder gepaste aanduiding, hetzij men die — wat ik in het midden moet laten — als Europeesche of Javaansche vinding te beschouwen heeft. Beide te zamen beschouw ik als den noordwestelijken top. De andere ligt meer zuidelijk, een weinig naar het oosten, is door een vrij scherpen tusschenzadel met den noordwestelijken verbonden, draagt den naam van Djonggring Sĕlåkå en bestaat uit een enkelen kringvormigen rand, die aan de zuidwestzijde 60 à 70 meters lager is dan de noordwestelijke top, maar aan de zuidoostzijde zijne hoogte bijna evenaart. Die rand vormt den wand des kraters waardoor thans nog de Smèroe zijne rookwolken en gloeiende steenen en rapilli omhoog werpt. De grootste diameter van den krater zal ongeveer 300 meters bedragen, en men kan er van den noordwestelijken top gedeeltelijk in nederzien. De rand is aan de zuidoostzijde door een diepe kloof doorsneden, die langs de berghelling afdaalt. Zoowel de noordwestelijke top, als de oostelijke voorsprong, de tusschenzadel en de hellingen van den kraterrand bestaan uit een ophooping van zand en millioenen steenbrokken, met zwartachtig grijze, hier en daar in het roodachtig spelende kleur.

De fijnheid der lucht, waardoor op alles een fel licht valt, dat op grooten afstand de kleinste bijzonderheden nog scherp doet uitkomen; de scherpe, koude wind, die echter voor het oor nauw waarneembaar is, daar niets zijne vaart belemmert; de wolkenzee die men ver beneden zich ziet drijven, die het vlakke land aan den blik onttrekt en waarboven zich, behalve den Smèroe, slechts

enkele der hoogste bergtoppen verheffen, — dat alles strekt om den geheel eigenaardigen indruk te verhoogen dien de reiziger op den top van den Smèroe ontvangt. Het gebergte dat den Smèroe met den Tenger verbindt, onthulde zich slechts ten deele voor Junghuhn's oog; een blik derwaarts gaf hem de overtuiging, dat uit het dal tusschen het ringgebergte en den Goenoeng Kapala de Smèroe het gemakkelijkst zou te beklimmen zijn. Die weg, door Junghuhn aangeprezen, is werkelijk door latere reizigers gevolgd en heeft nieuwe schoonheden aan het licht gebracht, die hij meer vermoeden dan genieten kon. Aan de hand van Heering volgen wij dien bij onze afdaling.

De nederdaling zelve tot in het dal dat het ringgebergte van den G. Kapala scheidt, behoeft ons niet lang bezig te houden. Tot aan de woudgrens heeft de kale kegel van alle zijden hetzelfde karakter; willens of onwillens daalt men met den stormpas, daar het mulle zand de schreden als van zelve verhaast en verlengt. Ook het woud, in hoofdzaak tjemårå-bosch, blijft zich vrij wel gelijk; eene enkele rustplaats, eene kleine open plek in het woud, die den naam van Retjå Pådå draagt en waar de Javaan zijn eerbied bewijst aan een paar kleine afgodsbeeldjes, welker herkomst geheel onzeker is, verdient een woord van vermelding.

De tjemårå's verzellen den reiziger tot het dal, maar het is noodig eer wij verder gaan iets naders over zijne ligging te zeggen. De zuidelijke rand van de Dasar, het zandmeer van het Tengersche gebergte, daalt aan de buitenzijde vrij steil af tot op ongeveer 2200 meters, en gaat dan over in een uitgestrekt hoogland, dat in het zuiden door de toppen van den Smèroe wordt begrensd. Uit dat hoogland verheft zich de Kapala, aan de westzijde omgeven door een wijden halven kring van bergen, waarvan, in het noorden te beginnen, de Ajèk-Ajèk, de Koetoegan en de Djambangan, aan welken laatsten zich de Smèroe aansluit, de hoogste toppen zijn. Het dal tusschen dien halven bergring en den Kapala is dus inderdaad een hoogland van zeer aanzienlijke verheffing, en loopt aan de oostzijde, zich als het ware vermengende met de helling van den Kapala, steil af naar het lage land van Loemadjang.

Daar de grens tusschen de residentiën Pasoeroean en Probolinggo over den kam van het halfkringvormig gebergte getrokken is, behoort het hoogland dat er naar het westen door wordt afgesloten, evenals de Kapala zelf, eigenlijk in zijn geheel tot Probolinggo. Is men nu van den Smèroe in het hoogland afgedaald, dan ligt de weg naar Påntjå Koesoemå over den top van den Djambangan. Het dal echter waarin wij ons bevinden, is te bekoorlijk om er niet eenigen tijd in te vertoeven en een wandeling te ondernemen naar het vriendelijk meer, dat tusschen den Ajèk-Ajèk en den Kapala is gelegen. Dit is het meer van Koembålå, dat op de kaart van Junghuhn, die het zelf niet zag, naar de opgaven der inlanders niet geheel juist is geplaatst [1]). Wij hebben, om het te bereiken, van den benedenboschrand slechts eene wandeling van een paar uren af te leggen, waarbij wij den Djambangan aan de linkerhand laten en gedeeltelijk over den voet van den aan de rechterhand verrijzenden Kapala voortschrijden. Een krans van heuvelen slingert zich om het meer. Wanneer wij deze bestegen hebben, staan wij verrukt bij den vriendelijken aanblik van den waterspiegel, die, omwuifd door de lommer van hooge boomen, welke vlak aan zijn oever verrijzen, en waarvan vele, door ouderdom omgevallen, den reiziger een heerlijke zitplaats aanbieden, het donker blauw des hemels weerkaatst. De heuvelen zijn met een mollig graskleed bedekt en hunne kruinen met dichte boschjes bekranst. Afdalende tot aan den meeroever is men door die heuvelen tegen te ruwe winden, door het geboomte tegen te fellen zonneschijn volkomen beschut, en kan men zich verlustigen in den rijkdom van dierlijk leven waarvan dit schoone plekje wemelt, en het voorbeeld der kleine eenden, die in het heldere water plassen en duikelen, volgen in het genot van een verfrisschend bad. Welk een contrast met de woeste, sombere tooneelen, die weinige uren te voren de top van den Smèroe te aanschouwen gaf! Welk een lachende oase na den tocht door de barre woestijn!

Na een wandeling om het meer, oostwaarts voortgezet tot aan

---

[1]) Heering, t. a. p. 450.

den plotseling ontzaglijk steil dalenden rand van het hoogland, van waar wij Loemadjang overzien, in het zuiden omzoomd door de schuimende branding van den zuider-oceaan, keeren wij terug tot het punt waar het pad over den ruim 3000 meters boven het zeevlak stijgenden Djambangan voert, van welks top wij nog eens vol bewondering den blik over het grootsche berglandschap laten weiden dat ons omgeeft. Vol majesteit is vooral het gezicht dat wij genieten, wanneer wij den blik noordwaarts wenden, waar wij half naast, half over den Ajèk-Ajèk, aan wiens voet het beschreven meer glinstert, den Ider-Ider, zooals de zuidelijke rand van het Zandmeer genoemd wordt, daarachter de nieuwe vulkaankegels die zich uit het midden der Zandzee verheffen, en achter deze berggroep de hoogste spitsen van den noordelijken rand, den Moenggal, Penanjaän en Poendak lemboe zien verrijzen.

Van den Djambangan gaat de tocht benedenwaarts door eene wildernis, begroeid met eene grassoort die ter hoogte van vijf en meer voet met zware stengels opgroeit en, neergetrapt zijnde, zoo glad is, dat men er slechts met veel inspanning op kan staande blijven. Ofschoon het pad steil blijft, is het eene verademing wanneer men de koffietuinen bereikt te midden waarvan Påntjå Koesoemå met zijn koffiepakhuis, op eene hoogte van omstreeks 900 meters, is gelegen. Vanhier kan men te paard den tocht benedenwaarts vervolgen, totdat men, na 3½ paal te hebben afgelegd, op den reeds [1]) vermelden weg van Wadjak naar Toempang uitkomt, waarna nog 3½ paal in meer noordelijke richting ons laatstgenoemde desa, het hoofddorp van het district Pakis, doen bereiken.

Toempang wordt vooral bezocht om den schoonen tjandi, die, naar het gehucht waarin hij zich bevindt, veelal Tjandi Djågå, maar toch ook dikwijls Tjandi Toempang wordt geheeten, en elders uitvoerig door mij beschreven is [2]). Het is een goed bevolkte desa met rijke koffietuinen en schoone omstreken, die haar zeer geschikt maken tot het middelpunt van eenige uitstapjes. Terwijl men den Smèroe, die zich hier in al zijn grootschheid vertoont, in het zuidoosten ziet, verheft

[1]) Bl. 983. [2]) D. II, bl. 115.

zich de Tenger in het noordoosten en draagt op zijne zuidoostelijke helling, op eene hoogte van 1079 meters en op 7½ paal afstands van Toempang, het heerlijk gelegen dorp Goeboeg Kolakah, welks ruime pasanggrahan den reiziger een goede bescherming tegen de vinnige koude biedt en een verrukkelijk uitzicht over de Malangsche vallei, die bij helder weder geheel voor den blik openligt. In de nabijheid stroomt eene klare beek door eene enge kloof in een diepte van 20 à 25 meters. Zij voorziet het dorp van drinkwater, doch daar zij in den oostmoeson uitdroogt, hebben de inlanders van gespleten dikke bamboehalmen eene op staken rustende leiding gemaakt, waardoor het water van het gebergte in wijden omtrek verzameld en naar dezen plaats gevoerd wordt [1].

Een andere rit, van omstreeks vijf palen lengte, brengt ons van Toempang in zuidwestelijke richting naar Kidal, nauwelijks minder dan Toempang zelf vermaard door zijn tjandi, die op een fraaie open plek te midden van het bosch is gelegen. Ook dit schoone monument is vroeger door mij beschreven [2]; maar niet zoo gemakkelijk is het mij een denkbeeld te geven van het natuurschoon dat de weg derwaarts in zoo kwistigen overvloed aanbiedt. De geheele streek waardoor hij voert, is zachtgolvend en prijkt met de bevalligste afwisseling van liefelijke boschjes, kleine alang-alang-vlakten en rijstvelden. Hier en daar verheft zich een rotsige heuvel, met prachtig geboomte gekroond, en nergens ontbreekt de verfrisschende aanblik en het liefelijk geklater van glinsterende beken en kanaaltjes, terwijl aan den gezichteinder een wijde kring van trotsch gebergte, die alleen aan de noordzijde geopend is, het prachtige landschap omlijst [3]. En niet minder bevallig is de weg van Kidal in recht noordwaartsche richting naar Pakis, het oude hoofddorp van het district, dat langs den grooten rijweg 4½ paal van Toempang verwijderd is De weg van Kidal naar Pakis voert door de gronden van het voormalig koffieland Genitri, dat in 1830 door het Gouvernement in huur werd afgestaan aan den heer Watson. Het was toen nog grootendeels met bosch en graswildernis bedekt, maar het woud is.

[1]) Barer in Bianglala I. 2. 206 v. [2]) D. II., bl. 124. [3]) Jukes, Voyage of the Fly. II. 94.

door plantsoenen van boschkoffie, de glagah door vruchtbare sawahs vervangen. Genitri ontleent zijn naam aan een veelvuldig in deze streken voorkomende rietachtige plant, wier vruchten steenharde pitten bezitten, waaruit de inlanders kralen voor hun rozenkrans, knoopen en andere snuisterijen vervaardigen [1]).

Pakis is een groote, uit verschillende kampongs bestaande desa, gelegen rondom eene uitgebreide grasvlakte, die doorsneden wordt door een kleine vallei en een beek waarvan het water in verschillende kommen is afgedamd. Er is een groote marktplaats en een pasanggrahan, en het geheel is door uitgestrekte koffieplantingen omringd. Pakis ligt, op eene hoogte van 463 meters, op een westwaarts vooruitdringenden uitlooper van het Tenger-gebergte, waarvan de groote met zand opgevulde krater, indien er slechts een gebaand pad bestond, vanhier in recht oostelijke richting zou kunnen bereikt worden. De gewone weg naar den Tenger ligt echter over Tosari, in het district Tenger van het regentschap Pasoeroean, en die plaats is ook met de hoofdstad Pasoeroean door een goeden weg verbonden. Dezen zullen wij later volgen om de merkwaardigheden van den Tenger in oogenschouw te nemen; maar hier ter plaatse mag de opmerking niet ontbreken, dat ook van Pakis een weg naar den krater voert, die eerst noordnoordoostwaarts gaat tot Bådå (11 palen), en zich dan oostnoordoostwaarts ombuigt en in die richting voortgaat tot hij een weinig voorbij Tosari op den weg vandaar naar de Dasar uitkomt. Die geheele weg is wederom van de meest afwisselende schoonheid, en loopt eerst door een vlakte met rijstvelden en dorpen, dan, over meer of min steile heuvelen, door boschjes en koffieplantsoenen, totdat voorbij de volkrijke desa Djaboeng of Selampar, 4½ paal van Pakis verwijderd, het terrein zoo aanmerkelijk en zoo onregelmatig begint te stijgen, dat men van rijtuig geen verder gebruik kan maken en zijn tocht te paard moet vervolgen. De reden is dat men hier den vroeger [2]) reeds vermelden zadel te overschrijden heeft, die den Tenger met den Ardjoenå verbindt. Deze verbinding wordt soms Gebergte van Djaboeng of van Selampar,

---

[1]) Burer in Biang-lala I. 2. 41; Brumund in Biang-lala IV. 2. 60. [2]) Blz. 944, 947.

maar door de inlanders gewoonlijk Goenoeng Toenggangan genoemd, welk woord, van toenggang, schrijlings zitten als op een paard, afgeleid, waar men van gebergten spreekt vrij wel aan ons zadel beantwoordt. De Toenggangan, die zijn laagste punt bij Lawang heeft, bereikt hier eene hoogte van 1200 à 1400 meters. Hij bestaat uit trachiet en is met vele losse trachietblokken en eene dikke laag humus bedekt. Uitgestrekte koffieaanplantingen bekleeden zijne hellingen, doch waar de steenachtige bodem den aanleg daarvan verbood, schiet het bamboe welig op en vormt geheele bosschen, die echter niet tot den hoogsten kam stijgen. Het paspunt van dezen bergrug is bij de kleine desa Wangkit, waar ook de grenspaal staat tusschen de regentschappen Malang en Pasoeroean, wier grens door het Toenggangganbergte wordt gevormd. Aan de andere zijde eenige honderden voeten afdalende, moet men de breede kloof overtrekken die den Toenggangan scheidt van de rib waarop Tosari is gelegen. In die kloof ligt Bådå aan een gelijknamig riviertje, dat omstreeks vijf meters breed is. Vanhier komt men langs de desa's Gendrå en Kebon Sari, welke laatste op eene hoogte van 1023 meters ligt, door eene schier onafgebroken reeks van koffietuinen, aan de weder aanmerkelijk hooger gelegen desa Nångkå djadjar, een groot dorp met een ruimen pasanggrahan, vanwaar men een schoon uitzicht heeft over de vlakte van Pasoeroean [1]). Hier staken wij voor het oogenblik den tocht in deze richting, omdat wij op de omstreken van Tosari later een blik zullen werpen, als wij ons van Pasoeroean naar de Dasar begeven. Wij keeren thans in gedachten terug naar Pakis, om vandaar de terugreis naar Malang voort te zetten. De afstand bedraagt nog 8½ palen, waarvan 6¼ zijn af te leggen in west-noordwestelijke richting tot Blimbing, op den weg van Singåsari naar Malang; het overige leerden wij reeds kennen [2]).

De weg tot Blimbing, die dicht bij deze plaats door den spoorweg gesneden wordt, verblijdt ons weder door dezelfde bevallige afwisseling van desa's, sawah's en koffietuinen, van kristalheldere beken en den weligsten plantengroei, die overal het Malang-

[1]) Bleeker T. v. N. I. 1849, II. 39 v.; Jukes t. a. p. 82–89.
[2]) Bl. 958.

sche kenmerkt; maar noopt ons inzonderheid stil te staan bij een dier bekoorlijke plekjes, waaraan dit regentschap zoo rijk is, die hare schoonheid zedig voor den blik der reizigers schijnen te verbergen. Op 3¼ paal afstands van Pakis ligt, nabij den weg, de liefelijke badplaats Wendit, gevormd door eene kleine vlakte, die schier geheel door rotsige hoogten met scherpe hoeken en ruwe kanten is ingesloten. Hier ontspringen onderscheiden bronnen, waarvan het met kracht opwellende water gedeeltelijk in badkommen, door trachietsteenen van oude tempels gevormd, wordt opgevangen, maar grootendeels wegvloeit en de kleine vlakte onder water zet, zoodat zij op eene rawa gelijkt. De plas, waarnaar men met eenige trappen afdaalt, heeft gemeenschap met het riviertje Kali Sari, een der voedingstakken van de Brantas. Langs de boorden van den plas staan eenige bamboezen woningen, door vrucht- en andere boomen beschaduwd, en zelden worden groepen badende inlanders op dat bevallige plekje gemist. De Javanen kennen aan het klare water eene bijzondere kracht toe, en gelooven dat de geest eener prinses, die vroeger dit oord tot hare badplaats had verkoren, nog aan den zoom onder het geboomte rondwaart. Dezelfde soort van vischjes die zoo overvloedig in het meer van Polaman voorkomt [1]), ziet men ook in dezen plas menigvuldig rondzwemmen. Over de oudheden van Malang heb ik reeds zoo dikwijls gesproken, dat ik er den lezer niet weder mede durf lastig vallen, waarom ik mij bepaal tot de opmerking, dat ontwijfelbaar de Hindoe-Javanen eenmaal een groot bouwwerk met beelden en basreliefs bij de wellen van Wendit hebben opgericht, en dat daarvan de overblijfselen, deels in de nabijheid van den plas, deels in een wijden omtrek daaromheen worden wedergevonden [2]).

Wij willen thans Malang verlaten, en om zoo spoedig mogelijk in het regentschap Pasoeroean te worden verplaatst, keeren wij met den spoorweg naar Bangil terug en vervolgen vandaar den

[1]) Bl. 958.
[2]) Hageman, T. v. I. T. Ld. en Vk. I. 61; Burer, Biang-lala, I. 2. 33—35; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 38; Buddingh, N. O. I., I. 383; Brumund, Verhh v. h. B. G. XXXIII. 220.

tocht met hetzelfde vervoermiddel naar de hoofdstad. De spoorweg loopt, gedeeltelijk zeer dicht langs het strand, aan de noordzijde van den postweg en daarmede nagenoeg evenwijdig, en heeft tusschen de stations van Bangil en Pasoeroean eene lengte van 15 kilometers. De postweg is 10¾ paal lang en gaat over Gempeng, Bendoengan en Kraton. Het terrein is in geringen graad heuvelachtig en bestaat uit eene zwarte aarde, afkomstig van de eruptiën van den Tenger, en blijkens de ondervinding uitnemend geschikt voor de suikerteelt. De suikervelden zijn overal langs den weg afgewisseld door sawahs, met rijst of tweede gewassen beplant. Gempeng leerden wij reeds kennen [1]), Bendoengan is het eerste dorp in de afdeeling Pasoeroean en behoort tot het district waarvan Kraton de hoofdplaats is en dat denzelfden naam draagt. In de nabijheid van het dorp Kraton ligt de suikerfabriek Djakatra Oost, werkende op contract met het Gouvernement.

Pasoeroean is eene der voornaamste steden van Java; zoo wij de Vorstenlanden niet mederekenen en Meester Cornelis als een voorstad van Batavia aanmerken, is zij de vierde in rang. Hare bevolking wordt gesteld op 38,816 zielen, waaronder 732 Europeanen, 2342 Chineezen, 217 Arabieren en 56 andere vreemde Oosterlingen [2]). Reeds in het begin der vorige eeuw, toen zij de zetel was van Soerapati [3]), was zij eene stad van gewicht. Eenige jaren nadat die dappere krijgsman, wiens onaanzienlijk graf op het kerkhof te Mantjilang, een half uur van Pasoeroean, getoond wordt, binnen hare vesten gestorven was [4]), beschreef haar Valentijn als met muren en veel geschut versterkt en met 10,000 huisgezinnen bevolkt [5]). De inlanders noemen de stad ook Gembong, en Kali Gembong is de naam der rivier die haar doorsnijdt en midden in de stad door eene fraaie breede brug wordt overspannen. Deze rivier, die uit den bergzadel tusschen Tenger en Ardjoenâ ontspringt, zal niet veel breeder zijn dan 16 à 18 meters en is slechts voor kleine vaartuigen

[1]) Bl. 943.

[2]) Regeerings-Almanak voor 1882, 1e. ged., bl. 4, waar voor het eerst eene tabel is medegedeeld van de bevolking der steden van Java met meer dan 20,000 zielen.

[3]) Zie D. II, bl. 416, 426. [4]) Ald. bl. 429. [5]) IV. 1. 50.

bevaarbaar. Zij is van de stad tot aan het strand tusschen gemetselde kaden besloten, en daar de haven van Pasoeroean voor den algemeenen handel is opengesteld, ligt daaraan een tolkantoor, dat ook hier den naam van „Boom“ draagt. De rivier wemelt doorgaans van sloepen en prauwtjes, die de gemeenschap onderhouden met de schepen op de reede en de handelsgoederen op- en afvoeren; maar treurig is het, dat de verondieping van de rivier door het slib dat zij afvoert, bij lagen waterstand het verkeer niet zelden belemmert. Vóór den mond ligt eene zandbank, en het vaarwater dat zij vrij laat, is te midden der welige strandvegetatie nauwelijks te vinden. De groote schepen komen op 1½ paal afstands van den wal in 5 à 7 vademen water ten anker. Het blijkt uit deze gegevens, dat de toestand der haven van Pasoeroean niet veel beter is dan die der meeste havens van Java's noordkust. In 1874 is men begonnen de haven door dwangarbeiders te laten uitdiepen en verruimen; maar bij gebrek aan een voldoend aantal werklieden, is in de volgende jaren zoo weinig daarvan gekomen, dat eigenlijk de toestand nog onveranderd is gebleven. Men troost zich met de gedachte, dat de aanslibbing betrekkelijk gering is [1]).

Pasoeroean heeft schoone, breede straten, en de verschillende vreemde natiën, Chineezen, Arabieren, Bengaleezen, Boegineezen, Mandareezen, Maleiers, hebben er afzonderlijke, regelmatige wijken. De nette huizen en villa's der Europeanen, gedeeltelijk langs de door een dubbele rij prachtige tamarinden belommerde hoofdstraat, gedeeltelijk langs de oostzijde der rivier gelegen, getuigen van den rijkdom en de welvaart der plaats; maar vooral ook niet minder is dit het geval met de Chineesche kampong, die ten westen der rivier ligt, en eene ruime straat van kapitale huizen vormt, waar de eigenaardige weelde van het Hemelsche Rijk in woningen en tuinen met zooveel glans wordt ten toon gespreid, dat de toeschouwer zich in China verplaatst waant. Om de Europeesche en Chineesche wijken liggen de kampongs der andere vreemde oosterlingen, der Javanen en der Madoereezen, welke laatsten

[1]) Kol. Versl. 1874, bl. 131, 1875, bl. 134, 1876, bl. 131, 1877, bl. 147, 1878, bl. 134.

het grootste deel der bevolking uitmaken. Ook verlengen zich de inlandsche kampongs langs de rivier tot aan het strand, dat zeer moerassig is en over de uitgestrektheid van eenige vierk. palen aan den aanleg van vischvijvers is dienstbaar gemaakt.

Pasoeroean heeft een fraai residentiehuis, een kleine, in 1829 gestichte, in 1857 vernieuwde protestantsche kerk, goed ingerichte schoolgebouwen, een schoon societeitsgebouw met een liefhebberij-tooneel, eene in 1846 verbeterde gevangenis, een zeer goed logement, een gasfabriek, een telegraafkantoor, eene groote, druk bezochte marktplaats met loodsen, en uitgestrekte Gouvernementspakhuizen. Het aan de rivier gelegen fort de Phoenix, gebouwd na het einde van den krijg met Soerapati, is in 1845 wegens bouwvalligheid afgebroken, maar ook het nieuwe steenen fortje, een vierkant met twee uitspringende bastions, dat in de plaats daarvan bewesten de stad te midden van rijstvelden werd gebouwd, is niet meer bezet. Het spoorwegstation werd opgericht op een nagenoeg vrij, slechts door rijstvelden ingenomen terrein aan het noordeinde der stad; een gedeelte dat daarvoor van het marktplein moest worden afgenomen, is door een stuk onteigende sawahgrond vergoed. Het stationsterrein is zoodanig in verband gebracht met de aan de haven gelegen landspakhuizen, dat de met koffie geladen spoorwagens tot voor de deur dier gebouwen kunnen gebracht worden.

In de inlandsche wijken verdient de aandacht de groote aloen-aloen, waaraan de nette regentswoning en de goedgebouwde moskee, voorzien van een steenen bidtoren, gelegen zijn. Langs dit plein liggen ook de graven der vroegere regenten van Pasoeroean [1].

Met haar onmiddellijken omtrek vormt de hoofdplaats het district Kota Pasoeroean, dat schier geheel door rijst- en suikercultuur is in beslag genomen, en de op contract met het Gouvernement werkende suikerondernemingen Sari Redjâ en Plèrèt bevat. Dwars door het district loopt in west-zuidwestelijke rich-

[1] V. Hoëvell, Reis, II 135—137; Jukes, Voyage of the Fly, II. 7; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 30 vv.; Bramund Biang-lala, IV. 1. 74, 141. Buddingh, N. O. I., I. 357 v.; d'Almeida, Life in Java, I. 120, 133; Fluitenga's O. Indië. 139; van Gelder, Beschrijving van Java, IV. 49; Kol. Versl. 1876, Bijl. CC. bl. 4 v.

ting de weg naar Kadjajan, hoofddorp van het district Wangkal, waarin wij de suikeronderneming Kloerahan aantreffen. Kadjajan is vijf palen van de stad verwijderd; maar een paal voordat men het dorp bereikt, wordt de weg gesneden door een anderen rijweg, die de districtshoofdplaatsen Ngempit en Gondang wètan met elkander verbindt. De districten heeten Ngempit en Kebon tjandi, en zijn mede voorname zetels van de suikerindustrie, in het eerste vertegenwoordigd door „de Onderneming", in het tweede door „de Goede Hoop" en „Gajam". Het dorp Ngempit ligt 3½ paal rechts van het kruispunt en is noordwaarts door een rijweg met Kraton verbonden. De verbinding van Kadjajan met Wånåredjå, de hoofdplaats van het district van dien naam, dat thans tot Bangil is getrokken, leerden wij boven reeds kennen [1]).

Slaan wij op het kruispunt den weg oostwaarts in, dan bereiken wij Gondang wètan (vroeger Rangeh) na 1⅝ paal te hebben afgelegd. Dit dorp ligt aan een driesprong: zuidwaarts gaat de weg naar Ngepoh (Paserpan), de hoofdplaats van het district Tenger, zuid-zuidoostwaarts over Tenggilis naar Gading, het hoofddorp van Winongan, 4¼ paal van Gondang wètan verwijderd. In Winongan en het aangrenzende Grati is nog veel belangrijks voor ons te zien, waarop wij later terugkomen. Thans geldt het in de eerste plaats een bezoek aan het Tenger-gebergte, waarom wij den weg naar het 5¾ paal van Gondang wètan verwijderde Ngepoh inslaan. Wij verwisselen hier de cultuurvlakte, die, in weerwil harer vruchtbaarheid en der in deze van bergen omkranste residentie altijd schoone vergezichten, wel wat eentonig wordt, met een meer belangwekkend terrein, dat niet meer met rijtuig, maar slechts te paard of te voet kan bereisd worden. Een der voornaamste ribben van den Tenger volgende, leggen wij over Poespå tien palen af tot Tosari, welk merkwaardig dorp gelegen is 1¼ paal aan deze zijde van het punt waar de weg die van Nångkå djadjar naar de Dasar voert, zich met dien van Tosari daarheen vereenigt [2]). Van dat punt is Nångkå djadjar 7½ paal verwijderd.

---

[1]) Blz. 950. [2]) Vgl. boven bl. 1002.

Weinige plekjes op Java zijn zoo merkwaardig als de omstreken van Tosari. Het dorp ligt op een der talrijke ribben van den Tenger [1]), die straalswijze van den rand des ontzettenden kraters uitgaan, op eene hoogte van 1780 meters. Deze rib heeft zich verbreed tot een klein plateau, terwijl rechts en links het terrein honderden voeten steil naar beneden daalt. Op de ribben in den omtrek liggen zeer onregelmatig een verbazend aantal steile heuvels met afgeronde kruinen verspreid, gevormd door uitgeworpen steenen en asch en gescheiden door kloven die het water der beken daartusschen heeft uitgespoeld. Groote uitkappingen, soms ter diepte van wel 20 meters, zijn noodig geweest om eenigszins bruikbare wegen door dit verwarde

---

1) De literatuur over den Tenger is zeer uitgebreid. Ik laat hier eene opgave volgen der voornaamste oorspronkelijke berichten, in chronologische orde, *niet* van de uitgave der stukken, maar van het tijdstip waarop de genoemde onderzoekers het gebergte en zijne bevolking bezocht hebben.

1785. A. van Ryck, berigt wegens de zeden en gewoonten der opgezetenen van den berg Brama (Verhh. v h. Bat. Gen. D: VII, n° II.).

1806. Leschenault de la Tour, Description des montagnes de Tingar (Annales des Voyages, XIV, 1811, p. 314 ss.).

1806. Th. Horsfield, brief aan de Directie van het Bat. Gen. over de Solorivier enz., bl. 6—12 (Verhh. v. h. Bat. Gen., D. VII, n° IV; zie ook Voorrede en naschrift van Plantae Javanicae rariores, 1852).

1820. Y. . . . ., tochtje naar het Tenggersche gebergte (Jav. Ct. van 24 Juni, 1820; herdrukt in Indisch Magazijn, 2e twaalft., n° 1 en 2, bl. 70—76).

1827—1830. H. J. Domis, aanteekeningen over het gebergte Tenger (Verhh. v. h. Bat. Gen. D. XIII. 325—356; ook als bijlage achter het werkje van Domis: „de Residentie Passoeroeang").

1830—1842. J. D. van Herwerden, Bijdragen tot de kennis van het Tenggersche gebergte en deszelfs bewoners (Verhh. v. h. Bat. Gen., D. XX, laatste stuk.).

1835. Dr. E. A. Fritze, 1838. Id. met Dr. F. Junghuhn, 1844. tweemalen Junghuhn. — F. Junghuhn, Topographische und naturwissenschaftliche Reisen durch Java (Magdeb. 1844), bl. 365—376. Id. Java, deszelfs gedaante enz., II. 800—872.

1836. Van Waey, het offerfeest van den Brommoh, T. v. N. I., Jg. 1875, I, bl. 339—346.

1838. Gouverneur-Generaal de Eerens met gevolg. Het verhaal, door een der reisgenooten geschreven en opgenomen in T. v. N. I., 1859, D. I, handelt bl. 484—486 over het bezoek aan het Tengersche gebergte.

1844. J. Beete Jukes, Voyage of H. M. S. Fly, V. II, p. 63—81. (In de gedeeltelijke Nederl. vertaling van van Hoëvell, onder den titel „Togten van een Engelschman", Zalt-Bommel, 1853, D. I, bl. 147—170.)

net van steile hoogten en laagten te banen, en zonder den zekeren tred der Javaansche paardjes zouden sommige punten, in weerwil daarvan, niet vrij van gevaar zijn. Die uitkappingen zijn tevens van groote waarde voor den vorschenden blik van den geoloog; zij leeren hem dat dit terrein gevormd is door eene reeks van samengestelde lagen, van 2 tot 6 of meer voeten hoog, die ieder ééne uitbarsting van den grooten krater vertegenwoordigen en ieder uit een bepaalde opvolging van trachiet en puimsteen, puin, grove en fijne vulkanische asch zijn samengesteld, welke steeds elkander van beneden naar boven in de hier opgegeven orde opvolgen. Voeg hierbij dat, naarmate men hooger stijgt, de plantenwereld meer en meer een Europeesch karakter vertoont, waarin de tjemårå's onze pijnbosschen vertegenwoordigen en aan onze aardbeziën, frambozen, vlier, leverkruid, valeriaan en tal-

---

1844. S. Buddingh, Neerlands Oost-Indië, I, bl. 359—369.

1844. H. Zollinger, Bijdragen tot de kennis der gebergte-systemen in oostelijk Java, III. het systeem der Tenggerbergen. (T. v. N. I. Jg. VIII, D. I, bl. 143—153. Duitsch in: Uebersicht der Gebirgen des östl. Java, in Vierteljahrsschrift der Züricherschen naturforschenden Gesellsch. 1841, n⁰ 25 en 26. Zie ook Petermann's Mittheilungen 1858, S. 62.)

1847. L. Burer, aanteekeningen over Malang, hoofdst. IX (Biang-lala I. 2, bl. 218—225).

1848. Dr. P. Bleeker, Fragmenten eener reis over Java, Hoofdst. III. De Tengger (T. v. N. I. Jg. 1849, II, bl. 38—55).

1854. J. E. Teysmann, Botanische reis door Oost-Java, bl. 155—160 (N. T. v. N. I. Jg. XI.).

1858. Em. Stöhr, der Krater des Vulkans Bromo im Tenger-Gebirge (Petermann's Mittheilungen, 1863, S. 312 f.). — Id. Der Vulkan Tengger in Ost-Java. Zürich, 1869. (Vroeger reeds verschenen in 't Ital., naar eene vertaling van het handschrift door Gi. Canestrini, in het Annuario della Società dei Naturalisti in Modena, anno II; later in 't Nederl. vertaald door R. E. de Haan, in T. v. N. I. 1869, II, bl. 250—290. Aanmerkingen op die vertaling door J. Hageman JCzn. in T. v. N. I. 1870; D. I, bl. 280—284).

1863. D'Almeida, Life in Java, I. 134—176.

1864. J. Hageman JCzn. Op den Tenger bij Moengal. (Eerst opgenomen in de Javasche Tafereelen — in slechts 10 exemplaren gedrukt— Samarang 1865; herdrukt in T. v. N. I. 1870, D. I, bl. 284—287).

1867. Kol. de Jongh, over de Tijdrekening bij de Tengereezen. (Uitgegeven met aanteekeningen door J. J. Meinsma, in Bijdr. t. d. T. Ld. en Vk. van N. I., 4e volgr., D. III, bl. 131—149.)

1874. F. C. Heynen, drie bergvlakten op Java. I. Het plateau van den Tenger, bl. 2—53. (Overdruk uit het Tijdschrift „onze Wachter")

looze andere planten verwante soorten beantwoorden, die er bij den eersten aanblik volkomen op gelijken. Intusschen ontbreekt het toch ook niet aan plantenvormen die telkens de illusie storen, waaronder het genoeg is op de fraaie boomvarens te wijzen, die allerwegen den blik tot zich trekken. De rijke verscheidenheid der in omvang en luister steeds toenemende vergezichten die zich gedurig voor den blik des reizigers openen, voegt zich bij de frissche berglucht die hij inademt, om hem eene opgewektheid en levenslust te schenken waarvan de afmattende hitte der strandvlakten in de tropische gewesten den Europeaan maar al te zeer berooft. Ten laatste staat men voor de steile hoogte waarop Tosari ligt. Hier zijn in de helling een soort van aarden treden gemaakt, waarlangs men zonder van het paard te stijgen naar boven komt. Daar vindt men op een uitspringend deel der bergrib een houten pasanggrahan, die een heerlijke rustplaats biedt, maar, wegens de menigvuldigheid van het bezoek des Tengers, niet altijd voor al de reizigers voldoende ruimte heeft. In dat geval moet men zich tevreden stellen met een vertrek in het huisje van bamboe dat aan den voet des heuvels is opgeslagen. De pasanggrahan biedt een heerlijk uitzicht over de vlakte door Ardjoenâ en Kawi begrensd, maar het is dikwijls door de wolkenzee onderschept. In een tuin bij het gebouw aangelegd worden uitstekende Europeesche groenten en vruchten, zelfs druiven en perziken, gekweekt.

Tosari zelf bestaat uit een veertigtal lange houten hutten, alle aan elkander gelijk. De bevolking die deze hutten bewoont, is van al het merkwaardige dezer streek wel het merkwaardigste. Wij hebben in de afgelegenste districten van Banten in de zoogenaamde Badoeï's eene bevolking leeren kennen die in vele opzichten aan de voorvaderlijke zeden en begrippen is getrouw gebleven [1]; de bewoners van de hoogere Tenger-hellingen zijn daarvan in alle opzichten een tegenhanger. Evenmin als de Badoeï's mag men hen als Siwaieten voorstellen; zij zijn, wat de massa der Javanen onder de Hindoe-heerschappij altijd gebleven is, aanhangers van den voorvaderlijken godsdienst, met eenige aan de

[1]) Boven, bl. 129—134.

Hindoe's ontleende voorstellingen gemengd. Men houdt hen voor de afstammelingen van eene schaar die geweigerd heeft zich aan den met het zwaard gepredikten Islam te onderwerpen, en die de voorvaderlijke gewoonten en meeningen in de moeilijk toegankelijke wildernissen, welke de Dasar omgeven, heeft gered. Kjai Dadap Poetih, die in hunne verwarde overleveringen zoo groote plaats inneemt, was waarschijnlijk de aanvoerder der daarheen uitgeweken bende.

Tosari is wel een der voornaamste door de Tengereezen bewoonde dorpen, maar niet het eenige. Het is echter bezwaarlijk iets omtrent het aantal, niet slechts der personen of huisgezinnen, maar ook der dorpen te bepalen. De reden is dat een groot deel der Tengereezen, uit vrees voor de Mohammedaansche hoofden onder wier gezag zij staan, zich in vele opzichten onderwerpen aan eene wet waarvan zij afkeerig zijn en hunne ware meeningen verbergen; dat vele anderen, vooral in de lager gelegen dorpen, zich allengs aan de levenswijze hunner naburen hebben gewend, en hunne eigenaardigheden hebben laten varen, en eindelijk, dat, inzonderheid aan de Probolinggosche zijde van den Tenger, honderden Madoereezen in de dorpen der Tengereezen zijn ingedrongen. Junghuhn rekende de bevolking van den Tenger op 6000 zielen, verspreid in 50 dorpen, maar meende dat slechts de helft ongeveer als getrouw aan de oude leer kon worden aangemerkt. Bleeker schat de Tengereezen op een getal van 7000, waarvan 4000 wonen in 39 tot Pasoeroean behoorende desa's, de overige in 19 desa's die tot Probolinggo gerekend worden. De heer Heynen zegt, dat men voor eenige jaren 6000 Tengereezen telde in 32 onvermengde dorpen, maar dat hun aantal afneemt en zij wellicht eerlang slechts in de geschiedenis hunne plaats zullen behouden hebben. Onttrekking aan den invloed van het districtshoofd te Paserpan en den regent te Pasoeroean acht hij het eenige middel om deze bevolking voor spoedige verzwelging door den Islam te bewaren. Zelfs de offerfeesten bij den Brâmå, waarvan straks nader, schijnen door de bevolking niet meer met de vroegere belangstelling beschouwd te worden.

De hoogst gelegen dorpen der Tengereezen, Lidå Ambå (1972 m.)

en Ngadisari (1954 m.), vindt men aan de Probolinggosche zijde van den Tenger; aan de Pasoeroeansche zijde stijgen zij niet hooger dan omstreeks 1800 meters en liggen verstrooid op de ribben boven en beneden Tosari. De inrichting der huizen is gebaseerd op de samenwoning der verschillende van dezelfde ouders afstammende gezinnen, die bij de Dajaks en vele andere bevolkingen van Ned. Indië, in eenigszins meer verfijnden vorm ook bij de Maleiers der Padangsche Bovenlanden voorkomt. Het zijn planken loodsen die 50 à 60 voet lang zijn, bij eene breedte van 16 à 20 voet; aan de buitenzijde zijn de voegen, tot beschutting tegen den scherpen wind, met alang-alang dichtgestopt. Elk gezin bewoont een afzonderlijk vertrek, en al de deuren komen uit op een gemeenschappelijken gang, langs welks andere zijde zich eene lange breede bank of balé-balé uitstrekt, waarvan al de bewoners zich bedienen om te rusten, of huiselijken arbeid te verrichten, of ook om eene plaats te geven aan wat zij niet anders weten te bergen. Aan een der beide, soms aan beide einden van den gang vindt men den gemeenschappelijken haard, waarop het vuur steeds wordt onderhouden, aan de ééne smalle zijde een open afdak voor paarden of vee. Dicht bij dien stal bevindt zich aan de lange zijde de eenige deur die naar buiten voert en steeds naar den Brâmâ is toegekeerd. De gezamenlijke huizen van een dorp zijn door een omheining van gevlochten bamboe omgeven.

De Tengereezen verschillen ook in uiterlijk van de andere Javanen. Zij zijn iets donkerder van kleur, en, schoon niet groot van gestalte, sterker en grover gebouwd. Hoewel schuchter voor vreemdelingen, dragen zij op het gelaat, bij nadere kennismaking, eene uitdrukking van goedhartigheid. De reinheid hunner zeden, hunne eerlijkheid, gastvrijheid, huwelijkstrouw worden zeer geprezen. Diefstal en andere misdrijven zijn hun vreemd, en hunne verplichtingen jegens het Bestuur vervullen zij stipt en trouw. Daarentegen laat hunne zindelijkheid veel te wenschen over, daar zij in hunne donkere, rookerige hutten te midden hunner huisdieren leven en zich nooit baden. Van gebrek aan arbeidzaamheid worden zij echter ten onrechte beschuldigd. 't Is waar dat zij, wanneer hun werk verricht

is, hun tijd grootendeels slapende bij hunne vuren doorbrengen; maar waarmede zouden zij dien al anders dooden? Wie hunne akkers gadeslaat, zal eer hunne vlijt bewonderen, dan hunne luiheid laken. Rijst verbouwen zij niet, daar het klimaat daarvoor niet deugt, maar des te meer maïs en vooral kool, uien en aardappelen. Hunne tuinen en moesvelden hangen soms zoo steil tegen de berghellingen, dat men zich nauw kan voorstellen hoe zij voor afschuiving bewaard blijven, en dat de regelmatig verdeelde akkers eenigermate den indruk maken van een opgehangen kadastrale kaart. Op die slechts met veel moeite en inspanning met den patjol te bewerken akkers is de vrouw den man in den arbeid behulpzaam; het vervoeren der vruchten naar de markt is veelal hare bijzondere taak. Hunne buffels weiden vrij in het gebergte, maar keeren des nachts naar hunne stallen terug, ofschoon ook vele in half verwilderden staat rondloopen, zonder dat iemand er zich om bekommert, totdat men ze bij de nadering van het groote jaarlijksche feest bijeendrijft, om er één tot slachtoffer te kiezen.

Geen product staat bij de Tengereezen in hooger aanzien dan de uien, die zij als een bijzonder geschenk des hemels beschouwen. Volgens hunne overleveringen ontwaarden zij, kort nadat zij zich in deze streken hadden neergezet, op den Smèroe het aanwezen van menschen. Kjai Dadap Poetih besloot te gaan onderzoeken wie zich daar ophielden, en vond er een man en vrouw, die het tåpåleven leidden. In den benarden toestand waarin hij, wegens gebrek aan voldoend voedsel, met zijne volgelingen verkeerde, riep hij hunne hulp en voorbidding in. Kort daarna ontving de vrouwelijke tåpå in den slaap twee zaden in de hand, waarvan het éêne rood, het andere wit was, en toen zij die des morgens aan haren man vertoonde, kon deze haar berichten, dat eene stem in de lucht hem in een droom gezegd had, dat hij de zaden bawang abang en bawang poetih (roode en witte uien) noemen en aan Kjai Dadap Poetih ter hand stellen moest, om ze in het gebergte te planten. Hij en zijne nakomelingen zouden daarin een ruim bestaan vinden; aard- en peulvruchten mochten zij daarnevens kweeken, maar van de teelt van padi zouden

zij zich zorgvuldig moeten onthouden, zoo zij den toorn der goden niet op zich wilden laden.

De Tengereezen hebben in ieder hunner dorpen een doekoen die tevens priester en geneesheer is. Ook hebben zij een soort van huisgoden, bestaande in poppen die hun déwa's voorstellen, waaronder hunne voorouders een voorname plaats innemen. De Brâmâ, de nog werkzame eruptiekegel op de Dasar, is hun heilige berg, en van de zes godsdienstige feesten die zij jaarlijks vieren, is de slamatan die eens in het jaar aan den voet van den berg op de dorre zandvlakte gehouden wordt, het voornaamste. Beneden kom ik daarop terug, terwijl ik hier alleen nog aanmerk, dat de tijdrekening door de Tengereezen gevolgd nog de oud Javaansche is, gelijk zij ook op Bali is gehandhaafd, en van allen invloed van den Islam is vrijgebleven [1]).

Wij gaan ons thans gereed maken om van Tosari tot den kraterrand op te stijgen en van daar in de Dasar af te dalen. De voorbereiding zal daarin bestaan, dat ik trachten zal in eenige hoofdtrekken een algemeen beeld van den Tenger te ontwerpen.

Het Tenger-gebergte rijst van het strand der Madoera-straat langzaam op tot aan den kraterrand, die in zijne hoogste spits, Poendak sapi, in hoog-Jav. Poendak lemboe [2]), geheeten, tot 2655 meters boven het zeevlak stijgt. Tegenover deze oostelijke spits, wat meer naar het noorden, ligt die van den Goenoeng Moenggal, de vierde in hoogte, over welke op 2378 meters de pas van Tosari naar den krater voert. In het noorden stijgt de rand het hoogst in den Penanjaän, in het zuiden in den Ider-Ider, beide opgaande tot ongeveer 2410 meters. Het geheel vormt een afgeknotten kegel, met een basis waarvan de omvang eenigszins is af te meten naar dien van den kolossalen krater door den rand ingesloten, en die waarschijnlijk de grootste der geheele aarde is. Men geeft aan dien krater, waarvan de d a s a r of bodem met een ontzettende hoeveelheid zwartachtig vulkanisch zand bedekt

[1]) Vgl. D. I, bl. 497 v. Er is echter in de tijdrekening der Tengereezen eenige verwarring, waarschijnlijk uit fouten bij de intercalatie ontstaan.

[2]) Deze naam beteekent r u n d e r s c h o u d e r. Men vindt dien op allerhande wijzen verminkt, zelfs bij Heering, die op bl. 450, terwijl hij Junghuhn verbetert, zelf Poontak lemboe schrijft.

is, niet zelden den naam van Zandzee, ofschoon meestal het Javaansche woord Dasar als eigennaam daarvoor gebruikt wordt. Die zandvlakte is nagenoeg horizontaal en, behoudens een naar het westen gekeerd uitstek, bijna cirkelvormig. De hoogte boven het zeevlak, het grootst nabij den noorderrand, bedraagt van 2080 tot 2150 meters; de doorsnede wordt gerekend op niet minder dan nagenoeg vijf geographische minuten of 1¾ uur gaans. De eigenlijke uitbarstingskegels, vier in getal, verheffen zich midden uit den bodem van den krater. Het noordelijkst ligt, geheel op zich zelven, 330 meters boven den kraterbodem uitstekende, de regelmatig geribde, suikerbroodvormige Goenoeng Batok, die grootendeels met struikgewas en casuarinen begroeid is, ofschoon zich ook geheel kale, grijze zandvlakten daarop vertoonen. De drie andere, Widådarèn, Segåråwedi en Bråmå, maken te zamen één geheel uit en liggen van 't zuidwesten naar 't noordoosten achter elkander, als ontzaglijke, lang gerekte, in eerstgenoemden ook aan het zuidwestelijk deel van den kraterwand sluitende zandhoopen. Van deze is de Widådarèn de hoogste en stijgt in den Kembang-top tot 2591 meters. Zoowel als de Segåråwedi is ook hij aan den buitenkant begroeid, en beide zijn, evenals de Batok, sedert lang uitgedoofd. Alleen de Bråmå, de kleinste, laagste en noordelijkste der drie verbonden bergen, is nog heden ten dage werkzaam, en vertoont zich naakt en kaal, met grauwe kleur, ten gevolge der asch die zijne kruin en hellingen bedekt. De kraterrand van den Bråmå is ongeveer 2300 meters boven den zeespiegel en 220 m. boven de Dasar verheven, en blijft dus aanmerkelijk beneden de hoogte van den grooten kraterrand, die gemiddeld 300 meters boven den bodem der Zandzee stijgt.

De hooge, steile wanden om de Dasar zijn echter op één punt afgebroken, t. w. in het noordoosten, waar zich een breed, diep ingesneden splijtingsdal in de berghelling heeft ingegraven. Maar ook hier is het Zandmeer gesloten door een dam, Tjĕmårå lawang geheeten, die zich wel niet zoo hoog als de kraterwanden verheft, maar toch een honderd meters ongeveer boven de Dasar uitsteekt. Naar binnen is de helling van dezen dijk even steil

als die der kratermuren, maar naar buiten gaat zij met zachte glooiing in de genoemde dalkloof over. De dam is ten noordwesten door den Penanjaän, ten zuidoosten door den Poendak lemboe, dus door twee der hoogste spitsen van den kraterwand begrensd.

Dit zijn de hoofdtrekken van dezen merkwaardigen vulkaan, wiens eigenaardige gestalte in geen anderen bekenden vuurberg zijne wedergade heeft, schoon Stöhr een gedeeltelijke parallel meent te vinden in den Kilauea op Hawaii, Bleeker een meer volkomene heeft aangewezen in den Goenoeng Api van Banda en de fragmenten van een kraterwand die hem als eilanden omgeven [1]). De problemen die het zoo zonderling gevormde Tengergebergte en zijn samenhang met den Smèroe en den Lamongan aan de wetenschap stellen, hebben velen genoopt hunne krachten aan de oplossing te beproeven. Wilde ik trachten daarvan eenig denkbeeld te geven, ik zou dit bergstelsel veel meer in bijzonderheden moeten beschrijven dan de aard van mijn werk toelaat, en de uitkomst zou niet zeer bevredigend zijn, dewijl het meeste wat daarover is in het midden gebracht, steunt op theoriën die de nieuwere geologie weder als onhoudbaar heeft prijs gegeven, en weinigen zeker zich verzekerd houden, dat wat zij getracht heeft daarvoor in de plaats te stellen, niet eerlang denzelfden weg zal opgaan. Aan de geologen overlatende zich in den aard der verschijnselen te verdiepen en hunne oorzaken op te sporen, wil ik mij bepalen tot het schetsen van den indruk dien de beschouwing van den Tenger-krater op den reiziger maakt.

Van Tosari langs de steeds smaller wordende rib waarop het gelegen is, opwaarts stijgende, zien wij ons eerst verlaten door de groente-tuinen, dan door de boomvarens, terwijl alleen de tjemårå's, omgeven door struikgewas en kruiden van een geheel Alpinisch karakter, ofschoon kleiner en meer verstrooid dan beneden, ons tot den kam van den kraterrand vergezellen. Het loont de moeite van den hoogsten rand den blik nog eens achterwaarts te wenden. Over de groene ribben heen dwaalt de blik over de vlakte, tot waar aan de rechterhand de zee, in elke andere

[1]) Bleeker, Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel, II. 234.

richting het gebergte haar begrenst; hij rust in het noordwesten op den regelmatigen kegel van den Penangoengan met zijn wratachtige uitsteeksels, in het westen op de trotsche kruinen van den Ardjoenå, verder zuidwaarts op den kolossus van den Kawi, en tusschen Ardjoenå en Kawi door, in het blauwe verschiet, op den kegel van den Keloet. Met éénen opslag ziet men, zelf op een vulkaan staande, vier andere, gedeeltelijk nog werkzame vuurbergen.

Wanneer wij van het hoogste punt, waar de vlaggestok staat, een weinig naar beneden gaan, komen wij eensklaps op een plaats waar wij den grooten krater kunnen overzien. Hier is het uitzicht naar het westen gesloten, maar naar het oosten opent zich een ander zoo grootsch, zoo eenig in zijne soort, dat de indruk onuitwischbaar is. Men staat aan den rand van een duizelingwekkenden afgrond; vóór den reiziger daalt de wand ter diepte van 300 meters steil en plotseling naar beneden. Het geheimzinnige Zandmeer ligt zoo diep beneden zijn voet en strekt zich uit over een zoo grooten omvang, dat de ruiters die er in ronddolen, zich als kleine zwarte stippen voordoen. De zwartachtig grijze, van plantengroei beroofde vlakte, is aan alle zijden omsloten door den kring van hooge steile wanden op welken hij staat. Uit die kale sombere vlakte verheft zich, in wonderbaar regelmatige vormen, met ribben of stralen die van boven naar beneden steeds breeder worden, de smaragdgroene Batok, als een half opgeslagen zonnescherm. Groen zijn ook de Segåråwedi en de Widådarèn, met hun uitgedoofde kraters en den hoogen Kembangtop, die op laatstgenoemden het hoogste punt van den kraterrand vormt, alsook enkele plekken in de Dasar, waar het samenloopend regenwater de ontwikkeling van een licht bekleedsel van gras en cyperaceeën mogelijk heeft gemaakt. Maar even kaal en aschgrauw als verreweg het grootste deel der Dasar zelve is de Bråmå, die steeds aan de uit zijne ingewanden opstijgende rookwolken kenbaar is. Snijdend is het contrast van het levendig smaragdgroen met het sombere grauw waarop het zich teekent, en van beide met den donkerblauwen hemel die er zich over welft. Somber is de indruk der doodsche stilte die op het zonderlinge

landschap rust, en treffend zou, zonder de groene kegels die er uit verrijzen, de overeenkomst der Dasar zijn met de zandwoestijnen van Arabië en Afrika. Zelfs de wervelende zandhoozen ontbreken er niet, wanneer in den drogen moeson het zand, door de zonnestralen verhit en geelgekleurd, zich in stofwolken oplost, en de verticaal opstijgende luchtstroomen worstelen met de horizontale richting van den heerschenden zuidoostenwind; ja soms roept dan zelfs de tooverstaf der Fata Morgana de verrassende verschijnselen der zandspiegeling in het aanzijn. Hier en daar ziet men zich in de Dasar duinen van stuifzand vormen en de sporen die de tred der bezoekers in het zand groef, worden telkens weder uitgewischt. Niet slechts de vlakte bestaat uit zand, ook de bergen die uit haar verrijzen, hebben zand tot eenig zichtbaar bestanddeel. Welke ook de vaste gesteenten mogen zijn die hunne blijvende vormen bepalen, tot in hunne diepst ingesneden kloven, tot in hunne kraters zelfs, laat zich niets waarnemen dan zand. Alleen in den omtrek van den Brâmâ is het zand vermengd met kleine lavabrokken, die uit den berg zijn uitgeworpen.

Wanneer men den blik over de Dasar en langs den Batok heen laat glijden, ontwaart men aan de overzijde den lageren dwarsdam, die in het noordoosten het breede splijtingsdal van de Zandzee afsluit. Door de dus gevormde opening heen ziet men in het oosten den rookenden kegel van den Lamongan. Voegt men daarbij, dat men, den blik zuidwaarts wendende, geheel op den achtergrond, boven alle tusschenliggende hoogten, de rookzuil ontwaart die uit den Smèroe opstijgt, dan blijkt het dat men van den Tenger zes vulkanen kan gadeslaan, van welke hij zelf, als zevende, het middelpunt vormt.

Van den grooten kraterrand daalt men langs een zigzagvormig pad, in de steile helling ingegraven, tot den bodem der Zandzee af. De Brâmâ is daarbij onzichtbaar: hij ligt achter den Batok verscholen en men moet de noordzijde van laatstgenoemden omrijden om den pandâpâ te bereiken die aan den noordelijken voet van den Brâmâ is opgericht, en tevens de grens aanwijst tusschen de residentiën Pasoeroean en Probolinggo, die zoodanig

door de Dasar is getrokken, dat de toppen van Bråmå en Kembang tot laatstgenoemde behooren. Wij hebben hier de plaats bereikt waar het thans in onbruik gerakende groote offerfeest, de slamatan der Tengereezen aan den geest van den Bråmå, eenmaal in het jaar werd gevierd. Mannen, vrouwen en kinderen, in feestgewaad gedost, verzamelden zich toen aan den voet van den berg en legerden zich in eenige hutten, op de dorre zandvlakte opgeslagen. De opperpriester beklom den kraterrand, ontstak wierook en wierp offers, uit rijst en andere spijzen bestaande, in den krater, terwijl hij den zegen van den grooten Dewå Bråmå, ook Dewå Soenan Iboe genaamd, die geacht wordt in den krater te wonen, over zijne beschermelingen inriep. Is het wonder dat de Bråmå allengs zijne heiligheid in de oogen der bevolking verliest, nu hij telkens door nieuwsgierige vreemdelingen bezocht wordt; nu om de opstijging door het mulle zand en de bewegelijke asch gemakkelijk te maken, een breede ladder tegen de helling gelegd en van een leuning voorzien is; nu de krater zelf door leuningen is omringd, die ook den meest vreesachtigen een veiligen blik in de gapende kolk vergunnen? De kraterrand vormt een tamelijk zwarte, getande graat, die de ellipsvormige kolk omgeeft en in het zuiden het hoogst is. Naar binnen daalt de rand steil, met eene helling van 50 of 60 graden, hier en daar nog steiler, ja loodrecht, naar beneden. De kraterbodem, nog door geens menschen voet betreden, ligt ongeveer 180 meters beneden den noorderrand. Uit eene menigte spleten in den afgrond stijgen dampen omhoog, die de wanden met een gelen aanslag van zwavel bedekken. De hoofdschoorsteen echter ligt aan de oostzijde, waar een geweldige dampzuil, aanhoudend bruisend en sissend, opwelt, en, ten bewijze der groote kracht waarmede zij zich aan den afgrond ontworstelt, zich eerst ver boven den kraterrand tot eene rookwolk uitbreidt.

Ofschoon het ons voornemen is, van den Tenger nog weder in de vlakte van Pasoeroean af te dalen, willen wij toch een vluchtig bezoek brengen aan het splijtingsdal, waardoor de weg loopt die van de hoofdstad Probolinggo naar den Tenger voert. De breedte van het splijtingsdal, tusschen den Penanjaän en den

Poendak lemboe, bedraagt 4300 meters, en over deze gansche breedte is de kloof door den Tjemårå lawang van de Dasar afgesloten. Wij moeten dus beginnen met dien steilen dwarsdam te beklimmen, van welks hoogte men een soortgelijk gezicht geniet als van den Tosari-pas, wel minder grootsch en uitgestrekt, maar daarvoor vergoeding biedende in de grootere duidelijkheid waarmede men, op deze geringere hoogte, al de bijzonderheden der Dasar kan overzien. Men heeft van dit standpunt den Bråmå in het midden, rechts achter hem den Widodarèn met de Kembang-spits, nog meer rechts en meer op den voorgrond den Batok, links van den Bråmå den Segåråwedi, waarachter zich, nog meer links, in het verre verschiet de rookzuil van den Smèroe vertoont. Naar buiten loopt de Tjemårå lawang zacht glooiend af, met eene helling van hoogstens 15 à 20°. De bovenste losse zand- en aschlagen zijn doorsneden van uitspoelingskloven, die een weinig beneden den top beginnen, en eene menigte, aanvankelijk parallelle, beekbeddingen bevatten, die zich lager tot de groote kloof der beek Prahoe vereenigen. De ribben, door deze kloven gevormd, zijn zoo smal, dat er nauwelijks plaats voor een voetpad overblijft. Eene dier ribben volgende komt men aan de dicht bij elkander liggende dorpjes Ngadisari en Wånåsari, tusschen welke weder een pasanggrahan met een gouvernementstuin wordt gevonden. Ook hier is de groenteteelt der bevolking aanzienlijk en strekken zich hare kleine velden tot ver opwaarts over de berghellingen uit. Men zegt dat de vruchten, voornamelijk perziken, hier beter van smaak zijn dan te Tosari, en schrijft dit toe aan de meer beschutte ligging van het keteldal. Dit dal behoudt over eene aanzienlijke lengte de aanvankelijke breedte, en vernauwt zich plotseling door eene scherpe wending naar het zuiden door den noordelijken wand gemaakt, en die in den Goenoeng Ringgit als hoekpilaar eindigt. Hier begint de eigenlijke bergkloof, waarin de terrasvormige trappen, reeds in het bovendeel van den valleigrond opgemerkt, zich op dezelfde wijze met groote tusschenruimten voortzetten. Zoo daalt men allengs af tot Soekapoera, het hoofddorp van het Probolinggosche district Tenger, welk dorp nog 880 meters boven de zee en dus reeds 1200

meters lager dan de spiegel van het Zandmeer ligt. Na in den pasanggrahan van Soekapoera uitgerust en het schoone gezicht over de vlakte van Probolinggo met den blik op de straat en de kust van Madoera genoten te hebben, keeren wij over Tosari naar Ngepoh terug, om vandaar langs een omweg over Banjoe biroe en Grati de hoofdstad Pasoeroean weder te bereiken.

Banjoe biroe, het Blauwe water, ligt oostwaarts van Ngepoh in het district Winongan, drie palen van zijn hoofddorp Gading, en verdient eigenlijk ter nauwer nood zijn grooten roem, daar zijn voorname aantrekkelijkheid bestaat in de gelegenheid tot een verfrisschend bad in het heldere water, dat zijn naam aan de gesteldheid van zijn bodem te danken heeft. Het badétablissement met een grooten pandåpå en vele kamertjes of kabinetten, door een suikerfabrikant van Pasoeroean gesticht, verdient intusschen alle aanbeveling om zijn uitmuntende inrichting en om het schoone gezicht dat de hellingen van den Tenger vandaar opleveren. Vooral voor reconvalescenten is het om de landelijke rust, de frissche lucht en het zuivere bronwater een heerlijk verblijf. De kom is omringd door prachtig geboomte, waarin een talrijke kolonie van zeer tamme grijze apen woont, die aan de badgasten, met wie ze zeer gemeenzaam zijn, de gelegenheid geven tot een aangenaam tijdverdrijf, en is bevolkt met ontelbare visschen van de fraaie soort die de Javanen ikan tambra noemen [1]). Die visschen danken aan het bijgeloof der inlanders volkomen veiligheid zoolang zij in het bekken blijven, maar de Javaan maakt geen bezwaar ze te vangen en te eten, wanneer zij zich wagen in het riviertje waardoor de kom zich ontlast. Eenige Hindoe-beelden, meest van geringe kunstwaarde, worden bij Banjoe biroe bewaard [2]).

Vier en drie kwart paal van Banjoe biroe ligt Grati, vollediger Grati Toenon geheeten, de hoofdplaats van het district Grati. Op den weg derwaarts is het de moeite waardig een bezoek te bren-

---

[1]) Zie D. I, bl. 212.

[2]) Van Hoëvell, Reis, II. 140 v.; Buddingh, N. O. I., I. 369 v.; Bleeker T. v. N. I. 1849, II. bl. 32; Heynen, t. a. p. 31; Jukes, V. o. t. Fly, II. 11; d'Almeida, Life in Java, I. 180; Brumund in Biang-lala, IV. 1. 55—66.

gen aan het tusschen de districten Grati en Winongan gelegen landgoed Kedawoeng. Het is het laatste particuliere land dat ik te vermelden heb, het eenige in Pasoeroean en in den geheelen Oosthoek. Sedert lang was het reeds aan de opvolgende kommandanten van Pasoeroean in apanage overgegaan en door hen van eene wildernis in vruchtbaar bouwland herschapen, toen het, bij besluit van den Gouv. Gen. Daendels van 11 Juli 1808, in eigendom werd afgestaan aan den Drost van Pasoeroean J. Hesselaar. Het is thans onbekend of eenige voorwaarden aan den afstand verbonden waren. Het land is groot 850 bouws en bevat 7 desa's, met eene bevolking van meer dan 3000 zielen. Jaarlijks worden ± 435 bouws met padi en 215 met suikerriet beplant; ook wordt er katjang en tabak geteeld. De regeling van het loon dat de bevolking voor hare diensten geniet, berust op onderlinge overeenkomsten tusschen landheer en bevolking, die jaarlijks vernieuwd worden. Het bezit der erven, wier opbrengst, evenals die van alle tweede gewassen, aan de opgezetenen verblijft, is individueel en erfelijk, zoolang aan de verplichtingen voldaan wordt. De tegenwoordige eigenaar, de Heer G. Lebret, die in 1853 kooper van dit land werd, mag zich beroemen dat onder zijne bekwame leiding de inlandsche bevolking even welvarend als tevreden is, en dat de teelt en fabricatie van suiker op Kedawoeng resultaten levert, die op geheel Java hare wedergade niet vinden. In 1864 bedroeg de productie 19,278 pikols of 95 pikols per bouw, en ofschoon dit waarschijnlijk een exceptioneel gunstig jaar is geweest, is er alle grond om aan te nemen, dat ook sedert jaarlijks uitkomsten zijn verkregen die het gemiddelde ver te boven gaan [1]).

Grati ligt aan den noordwestelijken voet van den Tenger, welke hier geheel voor het oog bloot ligt, en is over geheel Java en ook daar buiten bekend door de gezouten eendeneieren die in aanzienlijke hoeveelheden vanhier worden uitgevoerd. Het inzouten heeft eenvoudig plaats door de eieren te leggen in de natte aarde (padak) der vischvijvers, die een sterk zoutgehalte heeft; de eieren zijn dan spoedig genoegzaam van zoutdeelen

[1]) Rapport omtrent de particuliere landerijen beoosten de Tjimanoek, bl. 486 vv.; T. v. N. I. 1871, I, bl. 123.

doortrokken. Deze kunstelooze industrie wordt ook elders op Java uitgeoefend, maar nergens op zoo groote schaal en met zulke uitstekende resultaten als te Grati en in het naburige Dawi [1]). Natuurlijk kon dit het geval niet zijn indien niet de omtrek rijk aan eenden was; maar de bevolking van het dorp Bandilan, tusschen Grati en Dawi, wijdt zich aan het fokken van meliwi's, die in groote vluchten op het nabijgelegen meer van Grati, de Ranoe Kelindoengan, nederdalen. Intusschen is, zegt men, die eendenteelt thans eenigszins vervallen en begint de roem der Grati-eieren te tanen. De inlanders schrijven dit toe aan het verdwijnen uit het meer van een soort van worm, tjirit krâtjâ geheeten, die voor deze vogels eene bijzondere lekkernij was [2]).

Dat dit besloten meer, welks breede, kalme spiegel de hooge groene oevers en het berggevaarte waartegen het rust, in scherpe trekken terugkaatst, van vulkanischen oorsprong is behoeft na hetgeen ik daarvan reeds vroeger [3]) gezegd heb, nauw herinnerd te worden. Ook over de ikan léléh, de meervallen, die zich in grooten getale in het meer ophouden, heb ik reeds elders gesproken [4]). Maar zijne grootste vermaardheid dankt het meer aan de krokodillen die er zich vroeger in moeten hebben opgehouden, en met welke de hier wonende inlanders op zeer vertrouwelijken voet omgingen. Het voornaamste krokodillen-paar, Kjai Boedar en Njai Boedar, was in het bezit van een gamelan, die bij bruiloften en besnijdenissen door de bevolking geleend werd. Zij plaatste dan een eend op een vlot, om haar, onder het branden van wierook, als offerande aan de krokodillen aan te bieden, met de woorden: „Kjai, ik zou zoo gaarne uw gamelan leenen, omdat ik verlang mijn kind uit te huwelijken," of „te laten besnijden." Kort daarna vond men dan de instrumenten op het droge, en als 's avonds een tandakpartij gehouden werd, waarbij de gamelan werd geslagen, kwamen de krokodillen in menschelijke gedaante daarbij toezien.

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 51; van Hoëvell, Reis, II. 142; Buddingh, N. O. I., I, bl. 378.

[2]) J. Knebel, Een en ander over het meer van Grati, uit het Javaansch overgezet, T. v. I. T. L. en Vk. XXVI, bl. 545.

[3]) D. I. bl. 61. [4]) D. I, bl. 183.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] van de residentie P[illegible] wij [illegible] het [illegible] Djati. Wij [illegible] wij, [illegible] van P[illegible] naar P[illegible] [illegible], den postweg terug rijden tot het punt waar

1) [illegible], bl. 342–344. 2) Id., bl. 343.

3) [illegible] Kunstdrager, Verzameling van [illegible] bl. 18–25; Rengers, Dagboek, Bijdr. 1845, bl. 144 vv.; [illegible], II, 142 vv.; Bleeker, T. v. N. I., 1843, II, 31 v.; [illegible], I, 871, vv.; d'Almeida, Life in Java, I, 183 vv.

4) [illegible], Aanteekeningen over de visscherij in de [controle-]afdeeling [illegible], T. v. I. T. L. en Vk., XXVI, bl. 294.

wij dien bij Grati verlieten, en dien oostwaarts vervolgen, waar hij eerst eenige palen de grens tusschen Grati en Djati beschrijft en daarna laatstgenoemd district doorsnijdt. Het hoofddorp Ngoling ligt 6¾ palen van Redjåså lor, juist op de Probolinggosche grens. Tusschen Grati en Djati zijn de velden verdeeld die beplant worden voor de suikerfabriek Dankbaarheid. De bevolking, die in sommige districten, zooals Kebon Tjandi, schier geheel uit Madoereezen, in andere, zooals Winongan, grootendeels uit Javanen bestaat, is hier tusschen beide stammen verdeeld. Djati is een groot gedeelte zijner welvaart verschuldigd aan de visscherij, die hier van meer belang is dan in eenig ander deel van Pasoeroean. Het district telt acht stranddesa's, waaronder het voormalige hoofddorp Melatèn, die voornamelijk door de vischvangst bestaan. Van hoeveel beteekenis die is, kan eenigszins blijken uit het bedrag waarvoor de visschers dier acht dorpen in de bedrijfsbelasting zijn aangeslagen, en dat niet minder is dan *f* 15,474, ongerekend nog de som van *f* 3900 die door twee desa's voor de vischteelt wordt opgebracht [1]).

Van de grens rijden wij 10¼ paal door de districten Tongas, Soember kareng en Probolinggo, totdat wij in het laatstgenoemde de hoofdstad van dien naam bereiken. De fraaie weg is voor een groot deel door heerlijke tamarinden beschaduwd. De merkwaardigste der vaak schier ineenloopende desa's zijn Wedoesan, juist op de grens, beroemd door twee waringin-boomen van buitengewone grootte en schoonheid [2]), de districtshoofdplaats Tongas, en Pilang, waar 2½ paal beoosten de hoofdstad een zijweg afslaat naar Petalan en vandaar naar Soekapoera in het district Tenger, welke plaats wij reeds leerden kennen. Voorbij Pilang gaat een tweede dwarsweg naar het hoofddorp Soember kareng. Overal heerscht welvaart in deze vruchtbare streken, waar de suiker-industrie door de fabrieken Bajoeman in Tongas, Soember kareng in het district van dien naam en Oemboel in Probolinggo vertegenwoordigd wordt. De gezichten op den Tenger en de kraterkloof die men op deze wegen geniet, zijn schoon en belang-

[1]) Knebel, t. a. p. 289—294.
[2]) d'Almeida, Life in Java, I. 193.

wekkend. Aan de zijde van het strand, waarvan zich de postweg slechts weinig verwijdert, is het land minder vruchtbaar en hier en daar moerassig.

Probolinggo, door de inlanders gewoonlijk Banger genoemd, is een fraaie en welvarende plaats, met breede, prachtig beplante, ongeplaveide, maar net onderhouden wegen, die elkander rechthoekig snijden en begrensd zijn door de omtuiningen der kampongs, die onder vruchtboomen verscholen liggen. De bloei der suikercultuur is de aanleiding dat er zich vele Europeanen neergezet en nette steenen huizen gebouwd hebben. Ook wonen er een aantal Chineezen, Arabieren, Maleiers en Boegineezen. De inlandsche bevolking bestaat schier geheel uit Madoereezen, die in de gansche residentie de overhand hebben. En dit is dan ook de reden waarom in 1875 de derde kweekschool voor inlandsche onderwijzers op Java (waar nevens de Javaansche ook de Madoereesche taal onderwezen wordt,) te Probolinggo gevestigd is [1]. De stad bezit een ijzeren kerk, die in de fabriek van Enthoven en C°. te 's Gravenhage gegoten en op een steenen voetstuk geplaatst is. De wanden, de daksparren en bedekking, de ramen, de zuilen, het portaal, het torentje boven het front, alles is van ijzer in zoogenaamd Gothischen stijl. Het fraaiste gebouw is echter het residentiehuis, vanwaar een omstreeks honderd voet breede laan naar de aloen-aloen voert, aan welke, als naar gewoonte, de dalem van den Regent en de moskee zijn gelegen. Ook liggen daaraan het niet meer bewapende zoogenaamde fort, eigenlijk slechts een langwerpig vierkante, door een steenen muur omgeven ruimte, de in 1838 gebouwde gevangenis, het Europeesche kerkhof en een deel der beste huizen.

Van het residentiehuis is het havenhoofd 2¼ paal verwijderd, en in den omtrek daarvan is een nieuwe stad verrezen, die men de buitenstad van Probolinggo zou kunnen noemen. De haveninrichtingen, omstreeks 1844 met veel moeite en kosten tot stand gebracht, bestaan in een groot vierkant bassin, met gemetselde kaden, waarin treden zijn aangebracht, en dat met pakhuizen voor de Gouvernements-producten omringd is. Het biedt aan de

[1] Regeerings-almanak v. 1882, I, bl. 109.

laadprauwen een goede ligplaats aan, en is door een gegraven kanaal, dat meer dan een paal lang en aan weerszijden door een breede beschoeiing van paal- en metselwerk, met aarde en koraalsteen aangevuld, beschut is, met de reede verbonden. Aan het einde zijn lange, uit paalwerk gevormde havenhoofden, om den golfslag te keeren en de uitvaart der prauwen te beveiligen. Bij gebrek van de noodige zorg voor de uitdieping zijn echter kanaal en bassin langen tijd zoo verslijkt geweest, dat er alleen bij hoog water nog gebruik van kon gemaakt worden. Eindelijk zijn in 1878 de belangrijke werken tot herstel en verbetering ten einde gebracht, die, onder velerlei tegenspoed, jaren lang waren voortgezet, en na wier voltooiing men verwachtte, dat de haven van Probolinggo weder beter dan eenige andere aan Java's noordkust aan de vereischten zou voldoen. Probolinggo is echter wel voor algemeenen uitvoer, maar slechts voor beperkten invoer opengesteld.

De rivier van Probolinggo, eigenlijk Kali Banger geheeten, stroomt ten oosten der stad; zij is zeer onbeduidend en slechts aan de monding bevaarbaar. Noordoostwaarts van haren mond ligt in de Straat van Madoera het koraal-eilandje Ketapan of Krabben-eiland. Het is onvruchtbaar en grootendeels kaal, en men vindt er slechts eenige visschershutten, die tijdelijk betrokken worden [1]).

Van Probolinggo gaat de postweg verder dicht langs het strand naar Besoeki; de afstand tot aan de grens bedraagt 27 palen. Men doorsnijdt de districten Dringoe, het laatste der afdeeling Probolinggo, en voorts Gending, Padjarakan, Kraksaän, Djaboeng en Païton, die te zamen de afdeeling Kraksaän vormen. De hoofdplaatsen dier districten liggen allen aan den weg en dragen allen den naam van het district. De oudheden die men hier aantreft: eenige fundeeringen van oude tempels en de fraaie tjandi Djaboeng,

[1]) Van Hoëvell, Reis, II. 155; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 124; Rigg, Journ. o. t. Ind. Arch. II. 541 en 563; Jukes, Voyage of the Fly, II. 12; d'Almeida, Life in Java, I. 195; Buddingh, N. O. I., I. 388; Teysmann, N. T. v. N. I. XI. 162 v.; van Gelder, Beschrijving van Java, IV. 68; T. v. N. I. 1859, II, bl. 262; Kol. Versl. 1874, bl. 131, 1875, bl. 155, 1876, bl. 131, 1877, bl. 147, 1878, bl. 134.

zijn reeds vroeger beschreven [1]). Uit topographisch oogpunt verdient opmerking, dat men, alvorens Gending te bereiken, over een kalkrib van geringe verheffing trekt, die met haren voet in zee rust. De strandvlakte der residentie wordt daardoor verdeeld in een kleiner westelijk en een grooter oostelijk deel, welk laatste men de vlakte van Kraksaän zou kunnen noemen. Zij wordt in het zuiden begrensd door den Lamongan en door het Jang-gebergte, welk laatste juist op de grens van Probolinggo met Besoeki zijn grootste hoogte, 3086 meters, bereikt in den top Argåpoerå. De machtige trachietribben van het Jang-gebergte, nog grootendeels van den voet tot den top met sombere wouden begroeid, bedekken het zuidelijk deel der districten Kraksaän en Païton, en verlengen zich noordwaarts, in het voorgebergte Tampora in Besoeki, in dier voege dat zij de vlakte van Kraksaän aan de oostzijde afsluiten. Niet die verlengde rib zelve vormt echter de grens tusschen Probolinggo en Besoeki, maar een riviertje dat ten westen daarvan van het Jang-gebergte afdaalt, en den naam van Kali Matikan of Kali Binor draagt. Onderscheidene andere riviertjes, eveneens van de Jang-hellingen afdalende en met de Kali Matikan ongeveer evenwijdig, besproeien de vlakte van Kraksaän, maar zij zijn allen zeer onbeduidend. Het belangrijkste is de Kali Kraksaän, die langs het hoofddorp van dien naam stroomt; zijne breedte zal echter niet meer dan 12 à 14 meters bedragen.

Kraksaän is niet slechts de hoofdplaats van het district, maar ook van de afdeeling van dien naam, en derhalve de zetel van een adsistent-resident. Zij is dus eene belangrijke plaats, maar merkwaardigheden levert zij niet op, tenzij men als zoodanig het fraaie postgebouw mocht willen noemen, waarbij intusschen ook de andere in deze streken niet ver achter staan. Zuidwaarts gaat van Kraksaän een voor rijtuig bruikbare binnenweg naar Seboroh en Wangkal, vanwaar hij zich als paarden- of voetpad voortzet naar Kroetjil, en, den vlakken, ongeveer 260 meters hoogen tusschenzadel, waarin zich de oostelijke voet van den

---

[1]) D. II, bl. 116, 117.

Lamongan met den westelijken van den Jang vereenigt, overschrijdende, naar Tangoel, vroeger Koeripan geheeten, in de residentie Besoeki voert [1]. Op de woeste Jang-hellingen tot het district Kraksaän behoorende, heeft sedert 1875 de cultuur den voet gezet door den afstand in erfpacht van het land Alas ajer dingin, dat ruim 500 bouws groot en voor de koffieteelt bestemd is.

Niet minder dan ten westen van Probolinggo vormt ook in de districten ten oosten dier plaats, voor zoover zij in de vlakte gelegen zijn, de suikercultuur een hoofdtrek in het landschap. Ieder der zes districten heeft eene eigene suikeronderneming, thans nog, schoon met jaarlijks verminderenden aanplant, in contract met het Gouvernement werkende, maar met het vooruitzicht om, op grond der wet van 21 Juli 1870, na 1890 te niet te gaan, zoo het niet gelukt haar voort te zetten op vrijwillige overeenkomst met de bevolking. Die fabrieken heeten Wånålangan, Gending, Padjarakan, Kandang djati, Djaboeng en Phaëton, het laatste eene vrij komische verminking van den districtsnaam Païton. De overgang in vrijen arbeid zal vermoedelijk in Probolinggo minder zwarigheden opleveren dan elders op Java, daar de maatschappelijke toestand en geaardheid der bevolking hier voor vrije ondernemingen gunstiger schijnt te zijn. Reeds nu bestaan in de districten Gending, Kraksaän en Djaboeng de vrije suikerondernemingen Maron, Seboroh en Bagoe, die niet ongunstige resultaten opleveren. Terwijl de contracts-fabrieken, in het belang van het vervoer, alle aan of nabij den postweg liggen, zijn deze vrije fabrieken dieper in het binnenland gevestigd, maar door wegen met de districtshoofdplaatsen verbonden.

De streken die ik hier vluchtig geschetst heb, leveren geene bijzondere merkwaardigheden op. De postweg is fraai en doorgaans goed belommerd, loopt door een aaneenschakeling van welvarende dorpen, rijstvelden en suikerplantsoenen, biedt schoone gezichten op de van visscherspranwen wemelende straat van Madoera ter linker en op de ruggen en toppen van den Lamongan en Jang ter rechter; maar wordt toch op den duur wel wat eento-

---

[1] Bleeker T. v. N. I. 1849, II. 125; Junghuhn, Java, II. 1061—1063.

nig. Wat er het meest de aandacht trekt is de bevolking, die in voorkomen, taal, kleeding, gewoonten en maatschappelijken toestand zeer van de gewone Javanen verschilt; want wij bevinden ons hier in het hart der streken die door de Madoereesche volkplanters zijn ingenomen.

Valt het reeds in Pasoeroean in het oog dat een belangrijk deel der bevolking uit Madoereezen bestaat, veel sterker treft ons dit verschijnsel in Probolinggo, waar althans de vruchtbare strandvlakte zich schier geheel in handen dezer immigranten bevindt, en voor het kleine aantal Javanen niet veel meer dan eenige woeste bergstreken zijn overgebleven, waar zij in den gâgâbouw een armelijk bestaan vinden. In Pasoeroean heeft het gemeentelijk grondbezit de overhand gekregen, maar in Probolinggo hebben de Madoereesche grondbezitters, met enkele uitzonderingen, zich hunne individueele en erfelijke rechten op den geoccupeerden grond niet laten ontnemen. De eerste immigranten, die de schoone bouwgronden in de vlakte, welke zij verlaten vonden, in bezit namen en onder elkander verdeelden, hebben hunne uitsluitende rechten ook tegenover hunne opvolgers weten te handhaven; wel is het hunne taktiek geweest om jonge en behoeftige Madoereezen aan te moedigen om tot hen over te komen, maar niet om ze in hun landbezit te doen deelen, maar om van hunne diensten gebruik te maken. In enkele gevallen mogen deze door den afstand van een stuk grond vergolden zijn; in den regel bestaat het loon slechts in een deel van de opbrengst. De grondeigenaars, al bezitten zij gewoonlijk slechts perceelen van matigen omvang, dragen, tegenover hunne onderhoorigen of dienstbaren, den naam van Kapala of Hoofd. Ook de cultuurdiensten hebben zich naar deze verhouding moeten regelen. Zij die daartoe zijn aangewezen en geen velden bezitten, planten op de gronden hunner Kapala's, en het plantloon wordt gelijkelijk verdeeld tusschen den eigenaar en den planter. De Madoereezen hebben dorpshoofden van hunne eigen natie, maar de hoogere inlandsche ambtenaren, door het Gouvernement over hen gesteld, behooren doorgaans tot de Javaansche aristocratie.

Zij die in den bloeitijd van het cultuurstelsel, toen onder de

Javanen het gemeentelijk grondbezit overal regel was geworden, het onbezorgde leven der Javaansche bevolking hadden gadeslagen, en niet nagedacht over de gevolgen, wanneer, bij de snelle toeneming van haar cijfer, de aandeelen te veel werden gesmaldeeld en het terrein voor nieuwe ontginningen steeds schaarscher werd, achtten die toestanden onder de Madoereezen drukkend voor hen die van eigen akkers verstoken waren. Toch konden zij niet ontkennen, dat in den Oosthoek, bij minder gelijkheid, bij meer verschil in stand, de cultuur intensiever, de voortbrenging van rijkdom sneller, de energie en arbeidzaamheid der bevolking grooter waren. Toen nu, bij de inkrimping van het cultuurstelsel, de vrije arbeid overal veld won, bleek het duidelijk dat die veel beter paste in den maatschappelijken toestand der Madoereezen, dan in dien welke, met uitzondering der Vorstenlanden, in alle door Javanen bewoonde residentiën de overhand gekregen had.

De Madoereezen zijn meer zelfstandig, minder gedwee, minder onderworpen dan de Javanen; of het echter waar is, wat men beweert, dat diefstal en manslag menigvuldiger onder hen voorkomen, zou slechts door statistieke gegevens kunnen uitgemaakt worden, en ik geloof niet dat wij die in genoegzame mate bezitten. In allen gevalle kan ik mij niet herinneren van georganiseerde ketjoe-partijen onder de Madoereezen gehoord te hebben [1]).

Om de zuidelijke afdeeling van Probolinggo, Loemadjang, te bezoeken, keeren wij langs den postweg terug tot het punt waar, tusschen Probolinggo en Dringoe, een rijweg zuidwaarts afslaat, die ons, nadat wij 19¼ paal hebben afgelegd, te Kelakah brengt. De weg loopt in het district Probolinggo door vlak, met sawahs bedekt terrein tot een weinig voorbij den post Letjes, acht palen van de hoofdstad, komt daarna met een bocht oostwaarts aan den 3½ paal verder gelegen post Malasan (vroeger Drandang) in het district Dringoe en overschrijdt een weinig

[1]) Men vergelijke hier Rengers, Dagboek, in Bijdr. 1846, bl. 265 v.; Rigg, in Journal o. t. Ind. Archip. II. 357 v.; Brumund in T. v. N. I. 1859, I. 54; van Gelder, Beschrijving van Java, IV. 64; Aardrijksk. en Stat. Wdbk. v. N. I., art. *Suiker*, bl. 570; Indische Gids, 1880, II, bl. 677—680; en wat den landbouw betreft Bleeker, in T. v. N. I. 1849, II, bl. 119 en 123; voorts Deel I van dit werk, bl. 309, 349, 650, en D. II, bl. 502.

verder de grens der afdeeling Probolinggo met Loemadjang. Letjes ligt aan den noordelijken voet van den zadel tusschen het Tenger-gebergte en den Lamongan [1]); men begint dus hier zachtjes te stijgen en bereikt het hoogste punt van den weg op 200 à 250 meters, bij het station Ranoe Jåså, 4¾ paal voorbij Malasan. Dan daalt men wederom tot Kelakah, de hoofdplaats van het district Ranoe Lamongan, dat zich van de grens der afdeeling Probolinggo ten noorden tot aan die van het district Loemadjang ten zuiden uitstrekt. De bodem bestaat hier overal uit fijn vulkanisch zand, aan de oppervlakte vruchtbaar en bruin gekleurd door de vermenging met teelaarde. Domis, die dezen weg in 1827 bereisde, vond dien van Letjes tot Ranoe Jåså schier geheel onbewoond en met zware bosschen bedekt, en zag slechts hier en daar kleine woningen van Madoereezen en enkele Javanen, die bezig waren het zwaar geboomte te vellen voor den aanleg van tegalans. Tusschen Ranoe Jåså en Kelakah had de cultuur eenigszins grootere vorderingen gemaakt, en zag men eenige kleine desa's en stukjes grond, met tabak, djarak en pisang beplant [2]). Junghuhn bereisde denzelfden weg in 1844 en kon reeds toen getuigen, dat hij voortdurend door bebouwde streken liep [3]), zoodat de wensch van Domis, dat het district 't welk den nijveren Madoerees als het ware tot bearbeiding noodigde, spoedig een talrijke bevolking zou voeden, binnen weinige jaren verhoord was. Het gezicht dat men op het hoogste gedeelte van dezen weg geniet, is zeer schoon. Men ziet een zacht golvend terrein voor zich, waarin rijst- en maïsvelden, koffieplantsoenen en dorpsboschjes elkander afwisselen, en dat als een uitgestrekt perk naar de hellingen van den Lamongan opstijgt. Daar wordt het woud dicht en onafgebroken tot het de kale hoopen van asch en slakken bereikt die den top van den berg vormen. Aan de rechterhand weidt het oog over een terrein, uit lage, kantige, met bosch gekroonde heuvels bestaande, waarop de sombere massa van het Tenger-gebergte neerziet. Blikt men achterwaarts, dan overziet men de bebouwde vlakte, omzoomd door een gordel van strandbosschen en kokosboomen, en daarachter de

[1]) Zie D. I. bl. 102. [2]) Domis in Oosterling, II. 2. 57. [3]) Java, II. 1104

straat van Madoera met de kust van het eiland in het verre verschiet [1]).

Kelakah is beroemd door zijn meer, de Ranoe Kelakah of Ranoe Lamongan, aan welks oever een uitstekende pasanggrahan te midden van een schoonen bloemtuin is opgericht. Van de met slingerplanten omgeven verandah aan de achterzijde van het bamboezen, op een terras van gebakken steen geplaatste gebouw, heeft men het gezicht op de schoone, ronde kom, waarop tal van eenden en waterhoenders rondzwemmen en die door een gordel van dicht geboomte, met slanghalsvogels, neushoornvogels, zwermen van vledermuizen en enkele vliegende katten bevolkt, prachtig omzoomd is. Achter die kom rijst de kale top van den Lamongan uit het woudkleed aan zijn voet tot een hoogte van 1669 meters omhoog en spiegelt zich met den krans van rook die zijne kruin omkronkelt, in den kalmen plas. Maar de pasanggrahan zelf ligt slechts ongeveer 230 meters boven den zeespiegel, zoodat de Lamongan zich 1440 meters verheft boven het punt waarvan hij hier wordt gadegeslagen. De hoogte schijnt dus niet onbelangrijk, maar is inderdaad in vergelijking van die der meeste Javaansche vulkanen slechts gering, evenals de Lamongan ook in omvang, bij Tenger en Smèroe vergeleken, slechts een miniatuur-vulkaan heeten mag. Trouwens ook van zijne werkzaamheid, hoeveel vertooning die ook maken moge, heeft Junghuhn niet ten onrechte gezegd, dat, in vergelijking met de verwoestende uitbarstingen van sommige andere vulkanen, die van den Lamongan slechts een vuurwerk schijnen, ter verlustiging van de toeschouwers ontstoken [2]).

De Lamongan is aan de oost- en westzijde door de reeds vermelde vlakke zadels met den Jang en den Tenger verbonden, terwijl de noordelijke en zuidelijke voet geheel in de strandvlakte overgaan. De berg rijst dus, in het algemeen gesproken, uit vlakke, met woud bedekte streken omhoog, zonder dat hij door ketenen met duidelijk ontwikkelde vormen met eenig ander gebergte verbonden is.

De gedaante van den Lamongan zelven is echter verre van

[1]) Jukes, Voyage of the Fly, II. 22 v.; Teysmann, t. a. p. 163 v. [2]) Java, II. 1105.

den regelmatigen kegelvorm verwijderd: hij bestaat inderdaad uit twee aan elkander verbonden en als het ware samengesmolten kegels, die zich op vier vijfden van hunne hoogte scheiden en voor het bovenste vijfde deel afzonderlijke bergtoppen vormen, die ten opzichte van elkander in de richting van Z. Z. W. en N. N. O. gelegen zijn. De noord-noordoostelijke top, de oudste en hoogste, heet in het bijzonder Goenoeng Taroeb; hij heeft een minder regelmatigen vorm dan de kratertop, de Lamongan in ergeren zin, die 32 meters lager is. Naar het zuidwesten, dus naar de zijde van den lageren top, vormt de G. Taroeb een steilen, door elkander kruisende reten in groote, scheef gerichte, vaak met scherpe kanten uitspringende vierkanten afgedeelden, kalen en grijskleurigen rotswand. De kratertop heeft een meer regelmatige gedaante, een gladdere oppervlakte, en rijst gelijkmatig tot den kraterwand op. Vermoedelijk heeft de berg zijn tegenwoordigen vorm te danken aan het ontstaan van een zijdelingsche spleet, waardoor hij zich ontlastte toen de krater van den Taroeb was verstopt geraakt. De uitwerpselen, hetzij uit lava, hetzij uit asch en puin bestaande, vonden hier een uitweg, hoopten zich op om de opening, en bereikten door de telkens terugkeerende uitbrakingen allengs eene hoogte die den nieuwen, zijwaartschen kegel bijna tot den evenknie van den oorspronkelijken verhief. De kegel heeft, van waar hij zich uit het woud opheft, eene helder gele of lichtbruine kleur, maar is bedekt met een donkerbruine of zwartachtige kap, waarvan een menigte lange, donkerkleurige strooken, als vormden zij een franje, benedenwaarts dalen. Men ziet aan de berghelling het wisselende spel van scheppende en verwoestende natuurkrachten in strepen geteekend; want terwijl van boven af de lavastroomen hier en daar in het gebied der wouden indringen, stijgt van beneden het groene plantenleven in reten en kloven opwaarts, waar het slechts vasten voet kan winnen. De rand van den krater ondergaat, bij de telkens herhaalde uitbarstingen van dezen berg, gedurige veranderingen, waarbij de afbrokkeling en instorting hier, door nieuwe ophooging ginds wordt opgewogen.

Wat de uitbarstingen van den Lamongan betreft, moet onder-

scheid worden gemaakt tusschen de gewone, dagelijks herhaalde, en de meer geweldige, die zich met tusschenpoozen van eenige jaren voordoen. Moeielijk is het echter tusschen beide soorten een bepaalde grens te vinden; reeds de gewone uitbarstingen, vergelijkbaar met die van den Smèroe, maar elkander nog sneller opvolgend, zijn, vooral in den nacht, zoo schoon en treffend, dat de indruk der heviger verschijnselen die zich nu en dan voordoen, nauwelijks grooter kan zijn, tenzij door de vrees en ontzetting, die donderend gebrul, beving der aarde, gloeiende, langs de helling afdalende lavastroomen en in wijden omtrek vallende aschregens inboezemen. Het vuurwerk van roode vlammen, vonken en raketten, dat reeds in de hoofdstad Probolinggo, op een rechten afstand van 16 geographische minuten, den zuidwestelijken horizon in de duisternis schitterend verlicht, schijnt zelden of nooit de reizigers te leur te stellen die den nacht in den pasanggrahan te Kelakah komen doorbrengen, om van dit treffend schouwspel getuigen te zijn [1]).

De verschijnselen waarvan Junghuhn in 1838 getuige was, behoorden tot de hevigere; aan beklimming van den kratertop was destijds niet te denken, en toen hij beproefde door een vroeger gebaand pad, na de woudgrens bereikt en een hoogen muur van steenbrokken beklommen te hebben, langs een puinstroom hooger op te stijgen, werd hij genoodzaakt ijlings de vlucht te nemen, om niet door de nedervallende steenen verpletterd te worden. Van beklimming van den anderen top werd hij afgeschrikt doordien hij niet beschikken kon over den tijdduur die noodig zou zijn geweest, om door de volslagen ongebaande wouden aan den voet des bergs heen te dringen. Wat Junghuhn in 1838 moest nalaten, werd in 1845 het eerst door Zollinger vol-

---

[1]) Horsfield, Verhh. Bat. Gen. VII, n° IV, bl. 19; Domis, Oosterling, II. 2, bl. 56; d'Almeida, Life in Java, I. 197; Buddingh, N. O. I., I. 391 v.; Junghuhn, Reise. 360, en Java, II. 1112—1119, benevens zijne Kroniek van den Lamongan, ald. bl. 1120—1144, aangevuld door T. v. N. I., XX. 99, 103, XXVIII. 287, XXXIII. 108, XXXVI. 36, XXXVIII. 144. Horsfield en Junghuhn maken echter van tusschenpoozen van geheele rust gewag, en Jukes, die ook den passanggrahan van Kelakah bezocht, Voyage o. t. Fly, II. 26, spreekt alleen van een krans van rook die zich om de bergkruin wond.

bracht. Hij besteeg den Goenoeng Taroeb beginnende van Tiris, eene desa met pasanggrahan aan den oost-noordoostelijken voet des bergs, in het zuiden van het district Padjarakan, gelegen, en van het hoofddorp van dien naam te bereiken langs den binnen weg naar Wangkal en van daar langs voet- of paardenpaden, waartoe in het geheel 17¾ palen zijn af te leggen. Bij Tiris bevindt zich, onmiddellijk aan den voet des bergs, eene warme bron met zuur water, van eene temperatuur van 40 à 42.5° C. Zij ligt vlak bij de rivier Segaran, hoogerop rivier van Tiris genaamd, en ontlast zich in dat riviertje door een kleine opening in den 3 voet breeden dam waardoor ze er van gescheiden is. Het water borrelt op uit veelvuldige kleine wellen in een eivormige, met zand en steentjes gevulde kom, waarvan de voornaamste wel het middelpunt vormt [1]). Op slechts twee palen van Tiris ligt een soortgelijk meer als dat van Kelakah, maar kleiner, Ranoe Tiris of Ranoe Segaran genaamd. Grooter is weder een derde meer, Ranoe Agoeng geheeten en 3 palen van Tiris verwijderd. Een vierde, Ranoe Jåså of Ranoe Bedali, ligt ten noordwesten van den Lamongan, dicht bij den bovengemelden post Ranoe Jåså, die er zijn naam aan ontleent. Andere meren van dien aard, de Ranoe Pakis, Ranoe Woeroeng, Ranoe Lading, Ranoe Logoeng, om slechts de belangrijkste te noemen, liggen aan de zuidwest- en zuidzijde van den berg, weder andere, nader in het volgende hoofdstuk te vermelden, aan de zuidoostzijde in Besoeki. De Lamongan onderscheidt zich dus onder de vulkanen van Java door een gordel van meren, die hem in wijden kring omgeeft. Junghuhn beschouwt deze, tot zeer verschillende hoogte met zoet water gevulde, met loodrechte wanden afdalende, grootendeels alle uitloozing missende meren, als aardverzakkingen, waartegen Jukes [2]) en Zollinger [3]) uit de ketelvormige gedaante, den aard en de opstapeling der wanden en den wal of rand die ze omgeeft, besluiten, dat wij hier overal met punten van eruptie, met oude kraters, te doen hebben.

Zollinger verliet Tiris tegen 6 uren 's morgens en had te

[1]) N. T. v. N. I. XX. 160; Zollinger in Nat. en Gen. Archief, II. 169.
[2]) T. a. p. 48. [3]) T. v. N. I. VIII. I. 142.

2 uren de kruin van den Taroeb bereikt. Hem trof vooral het botanisch karakter. Geen spoor van de casuarinen, die meest alle oost-Javaansche bergen tot zekere hoogte bedekken, wordt hier aangetroffen. Alang-alang en glagah bekleedden de vlakten rondom den berg, dan volgde een bamboegordel, vervolgens een woud van pandanen, waartusschen slechts enkele andere planten zich vertoonden, daarna een schoone Arcea-palm, en eindelijk de weinig karakteristieke vegetatie van den top. Hier omgeeft een rand, die in het Z. O. het hoogst en in het N. W. het laagst is, den ketel van een dooden krater, welks bodem eene met zand bedekte vlakte van ongeveer 260 m. lengte en 160 m. breedte vormt, en grootendeels met glagah begroeid is. Naar het zuidoosten loopt een kom, die aan beide zijden in een halven ketel het overblijfsel van een anderen dooden krater schijnt te toonen, en vervolgens loodrecht neerdaalt in den afgrond aan welks andere zijde zich de top van den tegenwoordigen krater verheft, die zich ook van den Taroeb gezien als een regelmatigen zandkegel zonder kammen of ravijnen doet kennen [1]).

Wij keeren na deze uitweiding naar Kelakah terug, maar vervolgen den weg vandaar naar de hoofdplaats Loemadjang niet, zonder nog even een bezoek gebracht te hebben aan de Ranoe Pakis, twee of drie palen Z. O. van Kelakah, waar men uit een pandåpå, die er ten behoeve der bezoekers is opgericht, een bekoorlijk gezicht geniet. De landschappen zijn in deze streken meer liefelijk dan grootsch; zij doen meer aan het Salzkammergut, zelfs aan Thuringen en Devonshire, dan aan Zwitserland en Noorwegen denken. Op de plek waar wij nu vertoeven, zien wij den stillen kalmen plas 20 meters beneden onze voeten liggen; van den oeverrand gaat de met alang-alang bedekte grond naar alle zijden zacht glooiend naar boven. Naar het zuiden blikt men over een groene, vruchtbare vlakte, hier en daar met donkere boschpartijen bestipt en zachtkens afdalende naar den Zuider-oceaan, op welks 18 à 20 geogr. minuten verwijderde, in het zonlicht schitterende wateren naar het oosten heen het schaduwrijke rotseiland

---

[1]) Zollinger in Nat. en Gen. Arch. II. 167 v.; T. v. N. I. VIII. 1. 143 v.

Noesa Baroeng schijnt te drijven. In het noordoosten verheft zich de Lamongan, terwijl het groene boschkleed, om zijn voet geslagen, met een lange, zeer zachte helling naar het westen afhangt. In het zuidwesten rijst de Smèroe uit een kamvormigen rug, die nabij de zee begint, plotseling als de hoogste, volkomenste kegelberg van Java op. Een lange, onregelmatige bergreeks strekt zich van daar noordwaarts uit tot aan den Tenger. Ook in die richting is de voorgrond liefelijk, gebroken tot kantige heuvels van geringe verheffing, met groene hellingen en boschrijke kruinen; en over de gansche streek heerscht een bevallige verscheidenheid van bouwland, boschpartijen en grasvelden, met hier en daar een dorpje dat onder zijne boomgaarden wegschuilt [1]).

Van Kelakah naar de hoofdplaats Loemadjang bedraagt de afstand 10¾ palen. De weg is aangenaam golvend en vroolijk door den rijkdom van dierlijk leven, herten, wilde varkens, pauwen en ander gevogelte, waardoor dit nog minder dicht bevolkte gedeelte van Java zich onderscheidt. Loemadjang is een groote inlandsche negerie, met een aloen-aloen waaraan de woning van den Patih ligt, die hier het gezag van den Regent vertegenwoordigt, met goede regelmatig gebouwde woningen, met een pasanggrahan, een koffiepakhuis en een poststation. De koffie- en tabakscultuur, de eerste zoowel op erfpachts- als op Gouvernementsgronden, de laatste in deze afdeeling alom op groote schaal op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking gedreven, brengen er groote drukte en vertier. De pasanggrahan is kleiner, maar niet minder aangenaam dan die te Kelakah. Hij is fraai gelegen op den rand eener grazige hoogte, die neerziet in een vallei, van een beek doorstroomd, die zich wat verder in een ravijn verliest. Het gras is hier zoo frisch, dat het met de malsche weiden van het vaderland wedijvert; de hellingen van het dal zijn hier en daar door boschjes beschaduwd. Boven dezen bekoorlijken voorgrond verheft zich aan den horizon de rookende kegel van den Smèroe, door zwarte bergruggen links aan den oceaan, rechts aan den Tenger geschakeld [2]).

Loemadjang is het middelpunt der voornaamste wegen, die de

[1]) Jukes, t. a. p. 28—30. [2]) Jukes, t. a. p. 38; 39; Teysman t. a. p. 164.

zuidelijke afdeeling van Probolinggo doorsnijden. Met den weg van Kelakah hierheen komen er drie andere samen, waarover ik nog een enkel woord moet zeggen. In over het algemeen west-noordwestelijke richting gaat de weg naar Sendoerå, het hoofddorp van Kandangan, welk noordwestelijk district van Loemadjang, niet het minst belangrijke voor de koffie- en tabaksteelt, zich aan den oostelijken voet van den Smèroe uitbreidt en ten noorden door het Probolinggosche Tenger begrensd wordt. Sendoerå heeft een koffiepakhuis en ligt, 12 palen van Loemadjang, op geringen afstand van het voormalige hoofddorp Kandangan, waarover het pad voert dat naar het reeds vroeger [1]) vermelde Lidå Ambå, het hoogste Tengerdorp, op de helling van den Poendak lemboe, voert. De weg gaat van Kandangan zacht rijzende tot aan de vrij diepe djoerang of kloof van de Kali Mendjangan, wordt dan steiler en voert deels door koffietuinen, deels door overblijfselen van het gedeeltelijk uitgeroeide woud, komt vervolgens in een wildernis van verstrooid groeiende bamboehalmen en leidt verder door lommerrijk, hoogstammig, met mos bekleed woudgeboomte naar het dorp dat de laatste rustplaats oplevert aan hen die aan deze zijde in de Dasar willen afdalen [2]).

De tweede weg loopt 7½ paal zuid-zuidwestwaarts naar Tempeh tengah, deels door bebouwde gronden, deels door overblijfselen der bosschen, waarin een groote verscheidenheid van statige woudreuzen wordt aangetroffen. Bij Tempeh tengah, al weder met een koffiepakhuis, overigens een onbeduidend dorp, verdeelt zich de weg. De rechtsche tak gaat naar Pasirian (5¼ paal), aan den zuidoostelijken voet van den Smèroe. Niet ver vandaar ligt Doekoe Penanggal en nabij dit dorp vindt men, te midden der maagdelijke bosschen die zich tot aan het strand uitstrekken, de weinig bekende overblijfselen van Tjandi Ardipoerå [3]). De linksche tak van den weg gaat door geheel vlak, afwisselend met alang-alang en bosch bekleed en van pauwen wemelend land, naar Paras gowong (4¼ paal), nabij den Zuider-oceaan. Hier is op de kruin eener 60 voet hooge klip een pandåpå gebouwd, die een prach-

[1]) Bl 1011. [2]) Junghuhn, Java I. 874 v. [3]) Zie D. II, bl. 117.

tig gezicht op de zee biedt. Aan den voet van de klip, die eenmaal door de golven werd gebeukt, ligt thans een kleine vlakte van zand en steentjes, door haar detritus gevormd, waardoor een kleine beek den weg naar zee vindt. De kust is vanhier oostwaarts tot aan de Kali Djantoeng, die de grens van Probolinggo met Kediri vormt, bezoomd door een smalle strook zandduinen. Voor den mond der Djantoeng ligt het woeste eiland Noesa Baroeng, dat echter tot Besoeki behoort, en daarom eerst in het volgende hoofdstuk nader zal vermeld worden [1]).

De laatste weg eindelijk heeft eene zuidoostelijke richting en bereikt, na 10¾ paal, door eene vruchtbare vlakte met vele koffietuinen, de desa Jåsåwilangoen juist op de grens van Besoeki in de richting van Poeger [2]).

DERDE HOOFDSTUK.

Besoeki.

Wij zijn genaderd tot Besoeki, de laatste residentie van Java. Als zoodanig is zij den lezer van dit werk tot dusverre niet voorgesteld. Nog vóór weinige maanden vormde de uiterste Oosthoek van Java, die ons ter beschouwing overbleef, twee residentiën: Besoeki en Banjoewangi; de eerste uit drie regentschappen, Besoeki, Panaroekan en Båndåwåså, de andere alleen uit het regentschap Banjoewangi bestaande. De laatste stond, wat den omvang betreft, tot de eerste bijna in de verhouding van 2 tot 3 en bezat nog geen zevende der gezamenlijke bevolking. Daarentegen was Banjoewangi door een nauwen administratieven band verbonden met Bali en Lombok, daar de zaken dier beide eilanden aan den Resident van Banjoewangi waren toevertrouwd. Maar bij besluit van 4 Mei, 1882 [3]), heeft de Gouverneur-Gene-

---

[1]) Jukes, t. a. p. II. 45—48. [2]) Teysman, t. a. p. 165. [3]) Staatsbl. n°. 127.

raal 's Jakob, daartoe door den Koning gemachtigd, de residentie Banjoewangi opgeheven, het regentschap Banjoewangi als een afzonderlijke afdeeling, onder het bestuur van een adsistent-resident, bij de residentie Besoeki ingedeeld, en de eilanden Bali en Lombok met de kleinere eilanden daartoe behoorende tot eene afzonderlijke residentie verheven, onder den naam van: Residentie Bali en Lombok.

Vóór 1849 omvatte de residentie Besoeki zoowel Probolinggo als Banjoewangi, maar in dat jaar zag zich Banjoewangi onder een zelfstandigen adsistent-resident gesteld, in wiens plaats in 1867 een resident is getreden [1]), terwijl in 1856 Probolinggo tot een afzonderlijke residentie werd verheven [2]). In 1858 werd daarop de tegenwoordige indeeling van Besoeki in de drie regentschappen Besoeki, Panaroekan en Båndåwåså vastgesteld [3]). Door de afscheiding van Banjoewangi en Probolinggo was Besoeki kleiner geworden dan Banten, Madioen en Rembang en stond het nagenoeg gelijk met Tjeribon en Kediri. Thans is het weder de uitgebreidste residentie van Java geworden, met uitzondering der Preanger-regentschappen, waarvoor het ook nog onderdeed toen het Probolinggo en Banjoewangi tevens omvatte. Naar de tegenwoordige indeeling staat de omvang van Besoeki tot de Preanger bijna als 4 tot 7, maar tegen de 1,250,000 zielen die thans de Preanger bewonen, kan het met Banjoewangi hereenigde Besoeki, slechts 480,000 zielen overstellen. De geheele residentie bevat thans vier regentschappen, waarvan het noordwestelijke, Besoeki, verreweg het kleinste is, het noordoostelijke, Panaroekan, ook Sitoebåndå genaamd, ongeveer dubbel zoo groot is als het eerste, maar het zuidwestelijke, Båndåwåså, en het zuidoostelijke, Banjoewangi, tot de uitgebreidste regentschappen van geheel Java behooren.

Wanneer men van Jåsåwilangoen de breede grensrivier Kali Djantoeng oversteekt, verwisselt men de grootendeels met dorpen, sawah's en koffietuinen bedekte vlakte van Loemadjang met de moerassige, slecht bevolkte, maar niet onvruchtbare vlakte van

[1]) Zie boven, blz. 146. [2]) Zie bl. 927. [3]) Stbl. no. 7.

Poeger. Aan de overzijde der rivier ligt het dorp Keting, vanwaar men 26 palen in zuidoostelijke richting te rijden heeft om de districtshoofdplaats Poeger te bereiken. Men heeft op dien weg de groote rawa Bèsèk aan de linkerhand, en aan de rechter-, tusschen den weg en het strand, de rawa's Menampoe en Badak. Poeger ligt in de lage, zandige streek tusschen de Kali Misini, die het water van de rawa Bèsèk afvoert, en de veel grootere rivier Bedadoeng, veelal rivier van Poeger geheeten. Van de Misini is Poeger slechts enkele minuten verwijderd, maar de uit het noordoosten komende Bedadoeng blijft op grooteren afstand van het dorp en vereenigt zich met de Misini een paar palen lager [1].

Poeger is de hoofdplaats van het district van dien naam, dat vroeger veel uitgestrekter was, maar waarvan in 1861 [2]) het noordwestelijk deel, onder den naam van Tangoel, als een afzonderlijk district werd gescheiden. In vroeger tijden wordt, als onderhoorigheid van Soerapati's rijk, later als een deel van het omstreeks 1770 door de Compagnie veroverde rijk Balambangan, een landschap Poeger vermeld, dat zich merkelijk verder moet hebben uitgestrekt [3]). Op Valentijns kaart neemt het langs de zuidkust de geheele ruimte in van den Smèroe tot de baai van Radjeg-wesi. Het dorp Poeger heeft een fraaie aloen-aloen, aan welker noordzijde een zeer nette pasanggrahan is gebouwd. Het fortje dat er in den tijd der Compagnie werd opgericht, is lang verdwenen. De plaats is niet onbelangrijk voor den inlandschen handel en de vischvangst, welke voornamelijk gedreven worden door de oude kolonie van Boegineezen en Mandareezen [4]), die hier onder hare eigen hoofden, aan het leven en bedrijf der voorouders is getrouw gebleven. Er bestaat van hier nog al prauwvaart op Banjoewangi en Bali, met welke gewesten alle rechtstreeksche gemeenschap over land ontbreekt; oostwaarts nemen reeds in de onmiddellijke nabijheid van het dorp de met dicht bosch boschrijke wildernissen een aanvang die zich tot aan de uiterste oostpunt van Java op het schiereiland Balambangan uitstrekken [illegible]. [illegible]

---

[1]) Vgl. [illegible] D. I, bl. 39 en 106. [2]) Stbl. nº. 30.
[3]) Zie D. II, bl. 301, en Valentijn IV. 1. 30. Vgl. mijne [illegible]
[4]) Zie D. II, bl. 522.

uitzondering van zeer enkele punten, nooit door eens menschen voet betreden worden [1]).

Ten noorden van Poeger verheft zich een op zichzelf staande, breede, rondgekruinde, uit tertiaire koraalkalk gevormde heuvel, die Goenoeng Sading het; hoe dicht ook het gesteente moge zijn, kan men er de madreporen en andere polypensoorten nog duidelijk in herkennen. Hetzelfde kan men zeggen van de stof waaruit de Goenoeng Wetangan is opgebouwd, die aan den linkeroever van de Bedadoeng-rivier oprijst, en door zijne westwaarts vooruitspringende voorgebergten den vorm van haren mond bepaalt. Aan de binnenhellingen van dien berg ontspringen eenige kleine beken met kristalhelder water, die een groote hoeveelheid druipsteen afzetten. Eene dezer beken ontlast zich in een vierkant bekken, dat tot badplaats is ingericht. Het ligt op het schilderachtig punt waar de breede rivier, uit de vereeniging van Misini en Bedadoeng geboren, door het duinstrand aan haren rechteroever in de afwatering belemmerd en tot voortzetting van haren oostwaartschen loop gedwongen, maar stuitende tegen den bergwand, zich plotseling zuidwaarts wendt en zich met ontstuimige vaart tusschen het duin en de rots een engen doortocht naar zee breekt [2]). Boven de badkom is een huisje gebouwd en van alle zijden is zij omringd door woudboomen, in wier schaduw het water zijne frischheid bewaart [3]).

Ik vooronderstel dat wij ons in den drogen moeson te Poeger bevinden, zoodat wij van ons verblijf aldaar kunnen gebruik maken om een bezoek te brengen aan het eiland Noesa Baroeng, dat zuidwestwaarts van den mond der Poeger-rivier, tegenover den hoek Tandjoeng Pliendoe en den mond der ten westen daarvan uitwaterende Kali Djantoeng is gelegen [4]). In den westmoeson

[1]) Zie over het schiereiland Balambangan en de kust vandaar tot Poeger, Dl. I, bl. 36 v.

[2]) Zie dit punt breeder beschreven, D. I, bl. 106, waar r. 21, in plaats van *westwaartsche*, moet verbeterd worden *oostwaartsche*. De G. Wetangan, die ald. bl. 105, volgens Junghuhn, op eene hoogte van ongeveer 500 voet is geschat, zou volgens de hypsometrische opgaven in den Regeeringsalmanak 491 meters hoog zijn. Zulk eene hoogte kan ik niet aannemen, misschien moet 191 gelezen worden.

[3]) Junghuhn, Java, II. 876—882.

[4]) In de hoofdtrekken leerden wij dit eiland reeds kennen D. I, bl. 37. De

maken de hooge zee en hevige branding op de Poegersche kust en het in den riviermond opgestuwde water den overtocht, met de primitieve vaartuigen die men hier te zijner beschikking heeft, onmogelijk. De vaartuigen die men het meest te Poeger ziet, zijn de djoekoengs der visschers, kleine, zeer smalle, uit één boomstam vervaardigde, aan beide einden spits oploopende bootjes, die door bamboevlerken, welke aan weerszijden 5 voet buiten boord uitsteken, in evenwicht worden gehouden. Men vindt er echter ook koleks, eene soort van prauwen van hoogstens 3 m. lengte en 8 m. breedte, toegerust met twee roeren, die ieder een paar handen en voeten vereischen om in beweging gebracht te worden; maar deze onhandelbare vaartuigen, waarvan men zich o. a. bedient om schildpadeieren te gaan zoeken in de baai van Radjeg wesi, hebben vrij wat meer moeite om naar buiten te komen dan de gewiekte djoekoengs. Jammer dat dezen, behalve den roeier, slechts één man kunnen voeren.

Zoolang wij ons bewegen op den stillen, gladden spiegel der ondiepe, maar vischrijke Misini, rust ons oog op een rand van welige rhizophoren, die de lage, vlakke oevers bedekken en vaak door de rivier onder water gezet worden; zij vormen een dicht, laaggroeiend woud, dat eenige overeenkomst heeft met een elzenbosch, en zijn bevolkt door tallooze grijze apen, die zich hier met mosselen en krabben voeden, terwijl in de rivier zelve krokodillen lang niet zeldzaam zijn. Na de vereeniging met de Bedadoeng wordt de rivier breeder, maar niet dieper; men krijgt nu het oog op de kale, dorre zandstrook die haar nog van den Oceaan scheidt, en die aan de andere zijde, onder donderend geweld, door de branding gebeukt wordt. Slechts op enkele punten ziet men hier eenige tropische duinplanten, terwijl de landwaarts gekeerde rivieroever met het groen der schoonste wouden getooid is.

---

nadere bijzonderheden die ik er hier over mededeel, zijn ontleend aan den controleur P. C. Arends, die in 1880 door de Regeering belast werd met een onderzoek naar de geschiktheid van dit eiland voor de oprichting van kalkbranderijen, het fokken van vee en de vestiging eener strafkolonie. Daar er noch kalk, noch weiden, noch drinkwater zijn te vinden, was de uitkomst van het onderzoek zeer ongunstig. Zie Verslag van een reis naar Noesa Baroeng, in T. v. I. T. L. en Vk. XXVII. 173.

Noesâ Baroeng, te Poeger gewoonlijk enkel Noesâ genoemd, vertoont zich bij de nadering als een groote rotsklomp, die zich tot eene hoogte van 20 à 25 meters loodrecht en kaal verheft boven de golven welke zijn voet omspoelen; dan gaat hij over in nog altijd zeer steile, met zwaar bosch bedekte hellingen, die tot ongeveer 200 meters stijgen. Rondom het gansche eiland vormen plotseling in zee afdalende ribben twee aan twee een aantal kleine inhammen van ¼ à ½ paal diepte, die meestal eindigen in een strookje wit zand, dat òf weder door een steilen rotswand begrensd is, òf, maar zeldzamer, in een smal, zacht oploopend ravijn overgaat. Daar in het eerste geval de zandstrook bij vloed geheel onder water wordt gezet, is landen alleen doenlijk waar laatstgemelde formatie zich voordoet. De punten dragen den naam van tandjoeng en zijn de uitloopers van bergruggen die nagenoeg evenwijdig, van noordoost naar zuidwest, over het eiland loopen; de stukjes strand, die de inlanders pasir heeten, vormen de uiteinden der smalle kloven die de ruggen vanéén scheiden. Elke punt en elke inham dragen namen waaronder zij aan alle Poegersche visschers bekend zijn. De beste landingsplaatsen vindt men aan de noordkust, waar, op de pasirs Djeroek, Kamal en Tjambah, de djoekoengs der visschers, zelfs bij vloed, op het droge kunnen getrokken worden. Aan de zuidzijde biedt alleen de aan een diepen inham gelegen pasir Kandangan een veilige ligplaats, maar op deze kust, zoowel als op de west- en oostzijde, staat altijd eene zoo hevige branding, dat zij zoo goed als ongenaakbaar is.

De beste landingsplaats is Djeroek, waar ook de eenige waterput van het eiland gevonden wordt, dien de Chineesche pachter der vogelnestjes voor eenige jaren heeft laten graven. Ofschoon het water brak is, wordt het toch door de visschers, die hier soms verscheiden dagen vertoeven omdat de ontstuimigheid der zee hun den terugtocht afsnijdt, met graagte gedronken. De Europeesche reiziger die het eiland wil bezoeken, zal wel doen hier een pondok door vooruitgezonden inlanders te doen oprichten.

Van de pasir Djeroek leidt een pad, dat de vogelnestplukkers volgen om de grotten Darat en Gantong te bereiken, door het zacht

oploopend ravijn tusschen de ruggen Djeroek en Katima. Dit ravijn, dat aanvankelijk tusschen zeer steile rotsen eene bodembreedte van omstreeks 250 meters heeft, wordt later, waar de wederzijdsche wanden plotseling tot elkander naderen, vernauwd tot eene scheur van slechts enkele meters breedte, waarin de welige plantengroei het pad vaak onkenbaar maakt. Nog moeilijker is 't het rechte spoor te volgen, waar het pad, nog wat verder, langs de helling van den oostelijken rug naar boven voert. De verwachting dat men, op de hoogte van dien rug gekomen, een vrij uitzicht over het eiland genieten zal, wordt wreed bedrogen; men ziet niets dan andere ruggen van gelijke hoogte, maar nog steiler en ruwer dan die waarop men zich bevindt. Wij vinden nu echter gelegenheid om langzaam zuidwaarts af te dalen, en bereiken alsdan het meertje Telâgâ Djeroek, eene tusschen drie bergruggen geknelde kom van 15 meters doorsnede, waarin zich eenig regenwater verzamelt. In het geheel bevat het eiland vier zulke meertjes, waarvan het grootste, de Telâgâ Gempol, ten zuiden van pasir Tjambah, zelfs in den drogen tijd eenig water behoudt.

Langs een der ruggen voortgaande, komt men aan een punt waar de kloof zich splitst. Gaat men westwaarts, dan bereikt men de zuidkust bij eene 120 meters hooge, loodrechte rots, aan wier voet zich de grot Gantong bevindt; kiest men den weg oostwaarts, dan komt men, door de steenachtige bedding van een waterloop afdalende en met het kreupelhout worstelende, op de insgelijks aan de zuidkust uitkomende pasir Darat. Zij bestaat uit glinsterend wit, grof en scherp zand, en de aan weerszijden der baai oprijzende rotsen zijn tot aanzienlijke hoogte kaal en slechts door eenige pandanstruiken gekroond. Hoogst indrukwekkend is hier het gezicht op de branding, die den reiziger de volkomen overtuiging schenkt, dat het onmogelijk zijn zou het eiland aan deze zijde te naderen. In den oostelijken rotswand ziet men de monding van de grot Darat, die, zooals ook bij vele andere vogelnestgrotten aan Java's zuidkust het geval is, bij vloed onder water staat, zoodat de plukkers, haar bij ebbe binnengaande, moeten zorgen vóór het opkomen van den vloed hun oogst in veiligheid te hebben. Om in de grot te komen, klauteren de plukkers

aan de landzijde langs een der steile ruggen tot vlak boven haren ingang, maken dan een rotantouw van ongeveer 60 vademen, dat zij van Poeger medebrengen, aan een boom of rotspunt vast en laten zich aan dat touw naar beneden tot vóór de opening, waarna zij zich met groote behendigheid naar binnen zwaaien.

Er zijn in het geheel op het eiland vijf vogelnestklippen, die ten behoeve van den pachter door een mandoer en zijn helper geplukt worden; de opbrengst is dikwijls zeer onbeduidend. De paden waarlangs die van Laïndi en Lobang baroe bereikt worden, zijn nog moeielijker dan het beschrevene, die van Pekaraän op de Oostkust wordt gemakkelijker genaderd. Men landt daartoe op de pasir Kamal, oostwaarts van Djeroek, en vindt vandaar een pad dat door dicht struikgewas voert naar de pasir Pekaraän, aan de zuidzijde begrensd door de donkere, vooroverhangende massa van Tandjoeng Tolé, en aan de noordzijde door Tandjoeng Soepit, waarvan een kolossaal rotsbrok schijnt afgescheurd om een afzonderlijk eilandje te vormen. Van de pasir is de vogelnestgrot duidelijk zichtbaar.

Noesa Baroeng is rijk aan goede houtsoorten en biedt eenige merkwaardige diervormen. De berichten omtrent het menigvuldig voorkomen van herten schijnen overdreven. Gebrek aan goed drinkwater maakt het eiland voor elke blijvende vestiging ongeschikt.

Naar Poeger terugkeerende vinden wij gelegenheid de overeenkomst op te merken die de Goenoeng Wetangan in vorm, samenstelling en richting met Noesa Baroeng vertoont, en die het vermoeden opwekt, dat dit laatste een overblijfsel is van een gedeeltelijk door het geweld der wateren verbrijzelden rand van opgeheven koraalrots, die eenmaal ook de vlakten van Poeger en Loemadjang omzoomde en den Wetangan met het zich thans onder de ribben van den Smèroe en in de zee verliezende Zuidergebergte verbond.

Wij hebben nog eenmaal een blik gewaagd op het grootsche, maar sombere en huiveringwekkende gebied der Ratoe Loro Kidoel; thans wenden wij ons daarvan af om den weg in te slaan die van Poeger in noordoostelijke richting naar het 31 palen verwijderde Djember voert. Die weg volgt in het algemeen de

richting van de Bedadoeng, welke in hare kronkelingen het dichtst tot hem nadert bij de desa Råwå Tantoe, 12 palen aan deze zijde van Djember. Van Poeger af gaat de weg over de uiterst zacht oprijzende vlakte, door streken die nog lang niet overal bebouwd zijn, maar toch in cultuur en bevolking toenemen, zoodat de wildernis meer en meer door ontblootte plekken wordt afgewisseld. Vier palen voorbij Råwå Tantoe gaat een zijweg westwaarts naar de districtshoofdplaats Tangoel, en nog ruim een paal verder komt men te Rambi, gelegen aan den zuidelijken voet van het Jang-gebergte, dat zich van hier recht in het noorden in zijne breedste ontwikkeling toont. Daar Rambi het beste punt van uitgang is voor hen die dit gebergte willen bezoeken, zullen wij hier voor het oogenblik de reis naar Djember staken, om ze te vervolgen nadat wij met een der merkwaardigste bergstelsels van Java hebben kennis gemaakt.

Zien wij eerst hoe het gebergte zich voordoet, wanneer het van Rambi of den slechts eenige minuten verder gelegen post Djeboeng wordt gadegeslagen.

De bergmassa die onder den naam van Jang of Ajang bekend is, doet zich vanhier, en van ieder punt waar ze niet gezien wordt in de richting harer lengteas, niet voor als een enkele kegelberg, maar als een tamelijk lange bergketen, welker lengteas, dwars op die van Java gericht, van het zuidwesten naar het noordoosten loopt. Achter die keten verheft zich in het noord-noordwesten een hooge top, die getuigenis geeft van het aanwezen eener tweede keten, achter de eerste in dezelfde richting voortloopende. Wij kunnen deze meer noordelijke keten de Argåpoerå-keten noemen, omdat zij zich in gemelden top, die den naam van Goenoeng Argåpoerå draagt, en tevens de hoogste spits van het geheele gebergte is, het hoogst verheft. De jongste metingen, verricht door de ambtenaren van den geographischen dienst, kennen aan den Argåpoerå eene hoogte toe van 3086 m. De hoogste oostelijke toppen, de G. Pingkang en de G. Ringging, ziet men van Rambi in het noord-noordoosten. Al wat men van het gebergte ontwaart is bekleed met een dichten, somberen woudmantel, die van de kruin langs de hellingen en tot ver over de

vlakten aan zijn voet afhangt en nog slechts weinig door de vorderingen der cultuur geschonden is.

Tot October 1844 was het Jang-gebergte door geen Europeaan bezocht, en wist men zelfs niet of ooit inlanders tot zijne hoogten waren opgestegen. „Is het ééne bergketen of bestaat hij uit onderscheidene ketenen? Uit welke steensoorten is hij gevormd? Welke terreinvormen worden gevonden tusschen die toppen en ketens, die zich mijlen ver uitstrekken? Worden er kloven, kraters of plateaux aangetroffen? Welke planten tooien zijne hoogdalen? Worden er sporen gevonden van voormalige bewoners dezer streken? Hoe hoog rijzen die nokken opwaarts?" Ziedaar eenige der vragen die zich bij het beschouwen van dit gebergte aan den geest van Junghuhn opdrongen, en hem noopten zijne krachten aan de beklimming te beproeven. De controleur te Båndåwåså, de heer Ch. Bosch, wenschte aan den tocht deel te nemen; toen het plan gemaakt en de meeste toebereidselen getroffen waren, werd Junghuhn door eene ongesteldheid aangetast, die hem eenige dagen terughield. De Heer Bosch, het wachten moede, besloot den tocht alleen te ondernemen en vertrok van Djember den 23sten Oct., vergezeld door den Rånggå van Bånd&wåså. Na zes dagen was er nog geen bericht van hem ontvangen. Junghuhn, ongerust geworden, durfde niet langer verwijlen en vertrok den 30sten naar Rambi, om vandaar de bestijging aan te vangen. De reizigers troffen elkander niet; beide bereikten den Argåpoerå, doch de heer Bosch, schaars van levensmiddelen voorzien, besloot zijn tocht door het gebergte in noordelijke richting voort te zetten, in de hoop van op die wijze spoediger bewoonde streken te zullen vinden. Hem noodigden de schoone velden van Wringin en Bånd&wåså, die hij aan zijne voeten zag liggen. Op vele hoogten van den bergrug die zich van den Argåpoerå noordwaarts uitstrekt in de richting van Besoeki, vond hij in langwerpige, vierkante steenhoopen de overblijfselen van oude graven. Den weg nu klimmend dan dalend vervolgende, had hij het eigenlijke hoogland, waarover straks, achter den rug, toen hem door een snel opkomenden nevel het uitzicht geheel werd benomen. Hierdoor ontbrak hem het beste middel om in het berglabyrinth zijn weg te vinden, en van

tijd tot tijd geplaatst voor een diep ravijn, langs welks steilen wand het onmogelijk was af te dalen, raakte hij het spoor geheel bijster en week naar het westen af, in plaats van zich zooveel mogelijk naar het oosten te richten. Zware regens maakten den bodem onbegaanbaar en deden de stroomen zoodanig zwellen, dat het gevaarlijk was hunnen loop te volgen. De levensmiddelen waren geheel opgeteerd; de geweren weigerden, zoodat het middel was afgesneden om door jagen den kost te vinden; ook werd het onmogelijk vuren te ontsteken, en koude en regen deden de arme inlanders klappertanden en joegen hun de koorts op het lijf. Den 27sten waren de reizigers twee dagen zonder eenig voedsel geweest, den 28sten, op welken dag een waterval hen tot een grooten omweg bergopwaarts noodzaakte, bestond hun voedsel uit de toppen van twee pinangpalmen. De inlanders hadden allen moed, alle geestkracht verloren, de Rånggå was meer dood dan levend, toen te één ure de reizigers, eene uitgestrekte vlakte voor zich ziende, van een waterrijke kali doorstroomd, zich van eene buitengewoon steile hoogte eenige honderden voeten lieten afglijden. Beneden gekomen zagen zij drie mannen in de beek visschen. Nu maakte de verslagenheid plaats voor eene hartstochtelijke vreugde. De reizigers vernamen dat zij nog drie uren verwijderd waren van het naaste bewoonde punt, de doekoe Doerèn, behoorende tot de desa Petó, in het Probolinggosche district Païton. Deze rampspoedige tocht gaf natuurlijk geene gunstige gelegenheid voor waarnemingen, en heeft dus onze kennis van het noordelijk gedeelte van het Jang-gebergte niet zooveel verrijkt als wenschelijk ware geweest [1]).

Gelukkiger was de reis van Junghuhn. Over twee kleine beken kwam hij van Rambi in een uur tijds te Kemoening kidoel, een half uur later te Kemoening lor. Van dit punt af vond hij op den ganschen weg geen spoor van bebouwing. Nog een half uur bracht hem aan het punt waar de berg zich steiler begint te verheffen. Te paard ging hij omhoog, eerst door een

---

[1]) Zie over de reis van den heer Bosch Junghuhn, Java, II. 1099—1102; Zollinger in T. v. N. I., VIII. 1. 161 v.; Bosch in T. v. I. T. L. en Vk. VI. 492—494.

bamboewildernis, vervolgens door hoog woudgeboomte, toen een hevig onweder, gepaard met regens die in stroomen nederplasten, hem noodzaakte af te stijgen en den weg te voet te vervolgen. Soms tot de knieën door de modder wadende, bereikte hij eene plaats in het woud waar kort te voren eenige hutten waren opgericht, en die de inlanders Pondok Ampel noemden. Na twee uren rust vervolgde hij den tocht bergopwaarts, steeds in den regen, die echter thans minder hevig was. De helling werd gedurig steiler, de weg ging over een smal toeloopende bergrib, waaraan hij ten laatste een kleinen voorsprong vond, met eene wat betere hut, die ook weinige dagen te voren was opgeslagen en den naam van Pondok Pakis pamor had gekregen. Hier besloot Junghuhn den nacht door te brengen, en toen het des avonds helderder werd, bespeurde hij dat de rib waarop hij zich bevond, den oost-zuidoostelijken rand vormde van een diepe en wijde bergkloof, met onafgebroken woud gevuld, waardoor zich de Kali Pitjårå een weg baant om zich beneden met de Bedadoeng te vereenigen. De rib of keten aan de overzijde was hooger dan die waarop hij zich bevond, haar binnenrand steeg ter hoogte van ongeveer 230 meters steil uit de kloof opwaarts. Naar boven loopt deze rib uit in een tamelijk scherpen hoek, dien de Javanen Goenoeng Pingkang noemden; de rib waarop Junghuhn voortschreed, eindigde in den Tjemårå Kendeng.

In den vroegen morgen van den 31sten October werd de tocht voortgezet. Nu vertoonden zich meer en meer eiken en boomachtige araliaceeën. De bodem, met een vruchtbare aardlaag gedekt, voedde een dicht weefsel van Gleichenia's en andere varens, dat den voortgang allermoeielijkst maakte. In steeds toenemend aantal mengden zich de tjemårå's onder de eiken. Op den top van den 2160 meters hoogen Tjemårå Kendeng bestond het woud alleen uit oude exemplaren dezer boomsoort, verstrooid over een bodem die met welig gras was begroeid.

Heeft de Tjemårå Kendeng aan de buitenzijde eene gewone glooiende helling, naar binnen daalt hij steil, gedeeltelijk zelfs loodrecht in de kloof neder, die ook om zijne noordzijde kringvormig heenloopt, terwijl zich aan den overkant de drie toppen

van den Pingkang verheffen, welke zich oost-e n oost-zuidoostwaarts voortzetten in een keten die in den hoektop Goenoeng Ringging eindigt. Voorbij dezen top verliest zich de afdalende kloof in de oostelijke helling van de bergmassa.

Intusschen is tusschen den noordervoet van den Tjemårå Kendeng en den zuider- van den tweeden Pingkang-top, waar de kloof haar hoogste punt bereikt, een soort van natuurlijke brug gevormd door een smal en niet zeer hoog dwarsjuk, dat de waterscheiding uitmaakt tusschen de Kali Pitjårå en eene oostwaarts afvloeiende beek, die hare wateren aan de Kali Sampéjan toevoert. Die dwarsdam scheen Junghuhn de beste gelegenheid te bieden om den Pingkang te bereiken. Wel lag de dam diep beneden hem en maakten slechts de casuarinen die zich overal in de kleine voorsprongen van den steilen wand des Tjemårå's hadden geworteld, het mogelijk, maar onder gedurig levensgevaar, dien zonder behulp van ladders te bereiken; doch die zwarigheden schrikten hem niet af. Het bleek echter dat de smalle, scherpe, sterk getande kam van het dwarsjuk een alles behalve veilig en gemakkelijk pad opleverde, en dat men zich ook hier slechts door de hulp der twijgen en wortels van het alles bedekkende geboomte kon staande houden. Gelukkig verloor zich de dam, naarmate de overzijde werd genaderd, meer en meer in de dalkloof, waardoor het Junghuhn vergund werd zijn weg in meer zuidwaartsche richting door de kloof zelve voort te zetten en zijne bamboepijpen met het water der Pitjårå te vullen. De opstijging uit de kloof naar de Pingkang-keten leverde vrij wat minder bezwaar op dan hij zich had voorgesteld. Aanvankelijk was de helling steil, maar weldra ging zij over in eene grasvlakte, die met geringe helling oprees. Eene reeks van zulke zachtglooiende plateaux, terrasvormig boven elkander gelegen, en als zoovele trappen naar het hoogste deel van het Jang-gebergte, de westelijke keten met den Argåpoerå, vormende, bracht den reiziger te midden van regen en nevel al verder en verder. Hij bevond zich lang eer hij het vermoedde op het Hoogland van den Jang, dat de geheele ruimte tusschen den Pingkang en den Argåpoerå beslaat; hij erkende dat de Pingkang-keten, die zich uit de kloof als een

steil gebergte had voorgedaan, niets anders was dan de rand van het plateau, en zag den eersten en hoogsten top op den rand, dien hij bij het opstijgen rechts had laten liggen, reeds ver achter zich verrijzen. Men kan het zich nauwelijks anders voorstellen, dan dat bij zijne misrekening een optisch bedrog in het spel is geweest.

De uitgestrekte grasvlakten waarover nu zijn weg liep, waren bedekt met poa-soorten en festuca nubigena, waarover afzonderlijk staande casuarinen, boschjes van eikeboomen, beddingen van hooge varenkruiden verstrooid lagen. Zij vormden als het ware een natuurlijk park, een hertenkamp van de grootste afmetingen en bevolkt door vele duizenden herten, die zich overal in troepen van ettelijke honderden vertoonden. En om de illusie nog te vermeerderen vlogen telkens pauwen voor zijne voeten op. Waar is het echter, dat daarnevens ook talrijke uitwerpselen en soms zeer versche sporen van tijgers gevonden werden. Die dieren komen elders op Java, evenmin als de pauwen, op zulk eene hoogte voor. Misschien zijn de tijgers hierheen gelokt door de gelegenheid om zich met keur van hertenvleesch te voeden, en men weet dat, naar het volksgeloof der Javanen, de pauw steeds den tijger vergezelt [1]).

Ten laatste was een vlakke bergwrong bereikt, die het noordwestelijk uiteinde van dit trapswijze rijzende hoogland vormt. Junghuhn bracht den nacht door in een kleine vallei, die dezen wrong scheidt van den zuidelijken voet van een bergrug, welke van hier naar het noordwesten omloopt en door het westen heen een halven kring beschrijft, om in het zuidwesten te eindigen. In dien kring, maar daaruit oostwaarts vooruittredende als een hoog schiereiland door een graszee omgeven, verheft zich de Argåpoerå, dien Junghuhn recht in het westen voor zich had. Doch hij was daarvan gescheiden door eene zoo diepe en steile kloof, — hij noemde haar het Hertendal, — dat hij het geraden achtte niet rechtstreeks naar het westen voort te gaan, maar den weg meer noordwaarts te nemen, om door het kleine dal heen in de

---

[1]) Zie D. I, bl. 241.

grasvlakte te komen die den kringvormigen bergrug van den Argåpoerå scheidt en, deze doorsnijdende, vervolgens den bergrug te bestijgen en te volgen tot aan het punt waar hij met den Argåpoerå samenhangt. Hij vond die grasvlakte, later door Zollinger Tegalan Argåpoerå gedoopt, sterk begroeid met verspreide tjemårå's, doorsneden door beken, bevolkt door herten, in alles het verkleinde evenbeeld der grasvlakte die hij den dag te voren had doortogen, behalve dat hier eene menigte groote, zwartachtige, doorgaans onregelmatige trachietblokken op den bodem verspreid lagen. In deze vlakte werd ook de ruïne van een vierkant gebouwtje gezien; zij was reeds ontdekt door den heer Bosch, die in de nabijheid ook een 3 meters diepen put met steenen wanden en een horizontale verlenging in de diepte had gevonden. Dit spoor van menschelijken arbeid was verrassend genoeg; het was de voorbode van grootere verrassingen.

De bergrug verheft zich uit deze vlakte met platte, boven elkander rijzende voorsprongen, die de bestijging gemakkelijk maakten. Hij vormt geen smallen kam, maar is breed en vlak en heeft ook aan de buitenzijde geheel gelijksoortige voorsprongen, terwijl hij in de nabijheid van den Argåpoerå-top zelfs in een zacht glooiend, met gras bedekt plateau overgaat. Maar alvorens dit plateau te bereiken nam Junghuhn een wending zuidwaarts, steeg in de grasvlakte af en beklom aan hare overzijde met weinig moeite de vlakke hoogte die hem als de Argåpoerå-top was aangewezen, en die hij tot zijne uiterste verbazing met een krater doorboord en met ruïnen bedekt vond.

De krater ligt aan de oostzijde van het kleine bergplat en doorboort het in den vorm eener kegelvormige kolk. Loodrecht storten zich zijne naakte wanden benedenwaarts, ofschoon op eene enkele plaats het afdalen daarin niet onmogelijk schijnt. De tijd dat deze duistere afgrond verwoesting braakte, is lang voorbij; echter vindt men aan de noordoostzijde van het plat nog rookende solfatara's. De ruïnen beslaan op dit plat eene aanzienlijke ruimte; zij zijn zelfs vermengd met de melkwit gekleurde puinhoopen eener uitgedoofde solfatara. Waarschijnlijk zijn hier in den Hindoetijd, lang nadat de kraterketel was

uitgebluscht, één of meer tjandi's met hunne bijgebouwen opgericht, die door een vernieuwde doorbraak van zwavelachtige gassen omvergeworpen zijn, terwijl de steenen, onder den invloed der zure dampen, verweerden en verbleekten. De hooge ouderdom dezer ruïnen laat zich berekenen naar het dichte bekleedsel van mos en gras en de zware stammen der Vacciniums en andere Alpenstruiken die tusschen de steenen wortel schoten. Aan eenige goetji's of groote, uit klei gebakken en verglaasde aarden potten, die hier, gedeeltelijk nog in goeden staat, in de aarde ingegraven werden gevonden, ontleende Junghuhn voor dit bergplat den naam van Goenoeng Goetji, om het van den Argåpoerå in den engsten zin te onderscheiden.

Want nog hebben wij het hoogste punt niet bereikt; aan de oostzijde der kraterkolk wordt de cirkelronde vlakte die haar omgeeft, afgebroken, en rijst de rand des kraters op tot een kleinen bergrug, die aan de noord- en zuidzijde in het kringvormige plat afdaalt, maar aan de oostzijde met eene door verscheidene zacht oploopende voorsprongen gekenmerkte helling de westzijde van het Hertendal vormt. De dus gevormde top verheft zich ruim 15 meters boven den G. Goetji, en is blijkbaar het hoogste punt van het Jang-gebergte. De kruin is plat, maar de kleine vlakte heeft in hare grootste doorsnede nog geen 10 meters. Die vlakte is in kleine vierkante kamers afgedeeld, die tot op eenige diepte in den bodem zijn ingegraven en die ten deele door muren van vier à vijf voet hoogte omringd zijn. Ook aan de zuidelijke en oostelijke hellingen van den kleinen bergtop rijzen zulke ommuurde ruimten terrasvormig boven elkander. Wij hebben hier de hoogstgelegen ruïne van geheel Java aanschouwd [1]).

Ziedaar, zoo kort mogelijk samengevat, de voornaamste waarnemingen door Junghuhn gedaan in het zoo aantrekkelijk en toch zoo verwaarloosd gebergte, even merkwaardig uit archaeologisch en zoölogisch, als uit geologisch oogpunt. In Juni 1845 werd het gebergte nogmaals bezocht door den onvermoeiden heer Bosch, ditmaal vergezeld door den natuuronderzoeker Zollinger. Van Maëssan, het hoofddorp van het district Penangoengan, uitgaande, beste-

[1]) Junghuhn, Java II. 1066—1086.

gen zij den Goenoeng Krintjing, welks top ongeveer gevonden wordt in het snijpunt van twee lijnen, die van den G. Ringging recht noordwaarts, van den Argåpoerå recht oostwaarts getrokken worden, — misschien iets verder naar het oosten. De weg van de oostzijde naar boven is niet zeer moeielijk; zelden noopte zijne steilte de reizigers tot afstijgen. De vegetatie, krachtig tot den top, bood niets belangwekkends; de bamboegordel ging onmiddellijk in het casuarinen-woud over. Een weinig boven de helft der hoogte gaat de weg over een smallen kam, met diepe afgronden aan weerszijden. In beide stort zich eene beek in de diepte en vormt een hoogen waterval, die als een zilveren streep door de groen gevinde bladeren der varens trekt welke den bergrand bekleeden. Het is een tooneel zooals men in Noorwegen aanschouwt, wanneer men uit het Närodal langs een in zigzag aangelegden weg de steile helling van den Stalheimsklev beklimt. De top vormt een langen en zacht hellenden rug; maar niet zonder ontzetting kan men vandaar nederzien in de diepe, woeste kloof, die den berg aan de west- en zuidzijde van de overige deelen van het Jang-gebergte scheidt. Toch moest die afgrond worden doorgetrokken. Meer dan 600 meters moesten, langs uit trachietlagen gevormde, dikwijls kale, elders met schoone gnaphaliën en ophelia's bekleede wanden, hier en daar met levensgevaar, afgelegd worden, eer de diepte bereikt was. Aan de andere zijde der kloof waren weder, gelukkig met minder moeite, eene menigte in verschillende richtingen loopende, meest van west naar oost afdalende ruggen te overklimmen, met gras, met tjemårå's, met varens bekleed, door kudden van honderden herten bevolkt, en afgewisseld door eene grasvlakte van een paal lengte en een halven paal breedte, maar die aan alle zijden hare armen tusschen de haar omgevende bergruggen uitzendt. Men herkent hier, bij al het verschil van voorstelling met Junghuhn, gemakkelijk het Hoogland van den Jang. Aan de zooeven genoemde vlakte gaf Zollinger den naam van Tegalan Deloewang, omdat daarop de Kali Deloewang ontspringt, die later, tusschen de noordelijke ribben van den Jang afvloeiende, zich dicht bij Besoeki in zee stort. Aan deze rivier ligt, op de noordelijke helling van het Jang-ge-

bergte, de desa Taman Korsi, vanwaar, volgens den heer Bosch [1]), gemakkelijk een weg naar het Hoogland zou te banen zijn. Omtrent den Argåpoerå leeren wij uit het bericht dezer reizigers niet veel nieuws. Niet alles stemt volkomen met Junghuhn's bericht overeen, maar vermoedelijk zijn dit schijnstrijdigheden, die zich bij nauwkeuriger onderzoek zouden oplossen [2]).

Maar van zulk nader onderzoek is mij niets bekend. Met 1845 houden de toegankelijke berichten op, waaraan de kennis van dit gebergte kan ontleend worden. Zonder twijfel kent men het thans beter en zal de topographische kaart van Besoeki, als zij eenmaal verschenen is, het beter in het licht stellen; maar van schriftelijke mededeeling hunner ontdekkingen hebben ons de ambtenaren van den geographischen dienst op betreurenswaardige wijze verstoken gelaten.

Aan de lagere westhelling van den bergrug waaruit de Argåpoerå oprijst en die ik met Junghuhn [3]) de Argåpoerå-keten noem, zeer nabij de grens van Probolinggo en vier à vijf palen ten oosten van het reeds vroeger [4]) vermelde pad dat van Kraksaän over den zadel tusschen het Jang-gebergte en den Lamongan naar Tangoel voert, worden eenige overblijfselen der oudheid aangetroffen, die onder den naam van Kedaton bekend zijn. Of het mogelijk is van den top van den Argåpoerå derwaarts af te dalen, kan ik niet met zekerheid zeggen. Ik vertrouw echter dit te mogen aannemen, daar de kaarten eene eenigermate in die richting afdalende beekkloof aanwijzen, waardoor het water van de Tegalan Argåpoerå en van het Hertendal wordt afgevoerd; zij wordt op Junghuhn's kaart Kali Mendjangan, d. i. Hertenrivier, genoemd, welken naam het zeker niet te gewaagd zal zijn met dien in verband te brengen, welken deze reiziger aan het dal heeft gegeven. Ook komt het mij waarschijnlijk voor dat er eenmaal tusschen de gebouwen van Kedaton en die op den top van den Argåpoerå wel eenig verband zal hebben bestaan. Ik noodig daarom mijne lezers om de aangeduide richting te volgen, ten einde in het district Tangoel te komen en zijn hoofddorp te bezoeken;

[1]) T. v. I. T. Ld. en Vk. VI. 494.
[2]) Zollinger in T. v. N. I, VIII. I. 163—173. [3]) Java, II. 1079. [4]) Blz. 1028.

voor ons althans is geen gevaar daaraan verbonden. De ruïne van Kedaton, reeds vroeger vermeld [1]), draagt links van de trap een viertal in een vierkante lijst tusschen twee rozetten geplaatste cijfers, waaruit, volgens Friedrich, het jaartal 1251 of 1281 is te lezen. In den omtrek vindt men op vele plaatsen figuren in menschelijke gestalte uitgebeiteld. De ruïnen verdienen een nader onderzoek en eene opzettelijke vergelijking met die van Tjandi Penataran, daar zij, indien de op beide voorkomende cijfers met juistheid zijn verklaard, uit hetzelfde tijdvak stammen [2]). Eene andere merkwaardigheid dezer streek zijn eenige kleine meren, Telågå Wiar, Telågå Bang en Telågå Argå, die hier aan den oostelijken voet van den Lamongan liggen, en dus een schakel vormen in de keten van meren die dezen vulkaan van alle zijden omringen, en waarvan die aan de Probolinggosche zijde reeds vroeger zijn vermeld [3]). De desa het dichtst bij de ruïne van Kedaton gelegen, heet Andong biroe; een paar palen westwaarts vandaar ligt Andong Sari, waar wij op het bedoelde pad komen, dat ons om den westelijken en zuidwestelijken voet van het Jang-gebergte naar Tangoel leidt. Wij kunnen op dien weg de vorderingen der cultuur en de toeneming der bevolking gadeslaan, die zonder twijfel de oorzaak zijn, waarom het district Tangoel van Poeger werd afgescheiden. Onderscheiden perceelen, zooals Klatahan, Goreng redjå, Bandjar baroe, Bandjar Sari, Moemboel, zijn hier ten behoeve der tabakscultuur in erfpacht uitgegeven. Ook in de uitbreiding van de Gouvernements-koffiecultuur, die in de laatste jaren in deze residentie zoo belangrijk is geworden, hebben de Jang-hellingen ongetwijfeld gedeeld.

Twaalf palen van Tangoel, in oostelijke richting afgelegd, brengen ons terug op den weg naar Djember, waaraan 2 palen verder Djeboeng en nog 6 palen verder genoemd hoofddorp zelf gelegen is.

Djember ligt aan een zijtak der Kali Bedadoeng; de beek, die over vulkanische rolsteenen van verschillende soort van den Jang afstroomt, heeft aan de linkerzijde een hooger rijzenden oever, waarop de keurig nette pasanggrahan, die van hout op

[1]) D. II, bl. 117. [2]) Vgl. D. II, bl. 107. [3]) Boven, bl. 1036.

een terras is opgericht, liefelijk is gelegen. Zoowel in de vlakte die Djember nog van den zuidwestelijken voet der bergmassa scheidt, als langs hare hellingen opwaarts, rust het oog op lommerrijke wouden. Maar terwijl de waringins op de aloen-aloen, die aan de pasanggrahan grenst, het bewijs leveren dat de plaats nog van jeugdigen oorsprong is, hebben ook in dit district bevolking en cultuur zich in de laatste jaren aanzienlijk vermeerderd. De koffietuinen zijn uitgebreid en de tabakscultuur wordt gedreven zoowel op de in erfpacht uitgegeven landen Soekåredjå, Adjoeng en Moektisari, als op ondernemingen, te Rambi en Djember gevestigd, die op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking berusten. Die bevolking bestaat hier overal schier uitsluitend uit Madoereezen, wier aantal tot dat der Javanen in geheel Båndåwåså minstens staat als 5 : 1. Ongaarne hebben beide natiën omgang met elkander; de Javanen schuwen de Madoereezen zoozeer, dat wanneer zich personen van de laatste natie in eene door Javanen bewoonde desa nederzetten, dezen meestal wegtrekken om zich verder zuidwaarts in de wildernis eene nieuwe woonplaats te zoeken. Uit de wijze waarop Madoereezen en Javanen hunne sawahs bewerken, blijkt al aanstonds de meerdere geest- en werkkracht der eersten boven de laatsten. Ruwer en minder onderworpen dan de Javaan, vereischt de Madoerees een strenge, maar vooral eene stipt rechtvaardige behandeling. De geest der bevolking bleek duidelijk toen in de jaren 1847 en 1848 vele Madoereezen (men zegt wel 10,000 zielen) uit Besoeki weder naar Madoera uitweken, omdat zij niet wilden geprest worden voor de schaars beloonde diensten aan de maritieme werken en versterkingen te Soerabaja en dan nog door hen zelven betaalde plaatsvervangers voor de heerediensten stellen. Ofschoon wel eens plannen geopperd zijn om ook in Besoeki, ten behoeve der gouvernements-cultures, het gemeentelijk landbezit in te voeren, heeft men het echter hier nooit gewaagd aan het individueel en erfelijk bezit der Madoereezen de hand te slaan, en is het tot algemeene tevredenheid der bevolking, die waarlijk in dit opzicht geene verandering begeert, veel beter nog dan in Probolinggo tegen alle inbreuken bewaard gebleven. De Madoereezen zijn

slimmer dan de Javanen, hebben meer handelsgeest en weten beter de vermeerdering hunner welvaart door spaarzaamheid te behartigen [1]).

Van Djember naar Redjåså bedraagt de afstand 21 palen; hier splitst zich de weg en gaat recht door over Djeleboek en Soeger lor, en links af over Soekåwånå en Soekåkertå naar Maessan. Beide wegen voeren door het district Soekåkertå, waarvan Soekåwånå het hoofddorp is. Van Djember af begint het terrein waarover zij loopen, met zachte glooiing naar het noord-noordoosten te rijzen; het bereikt zijne grootste hoogte, van ongeveer 330 meters, een weinig ten noorden van Djeleboek. Van dit punt af wordt het terrein golvend; de westelijke weg gaat over de ribben die van den Jang uitstralen op en neder; die ribben strekken zich nog oostwaarts van dien weg, maar steeds lager dalende, uit, tot zij die van den hoogen kegelberg Goenoeng Raoen ontmoeten, zoodat ook hier weder een breede, vlakke tusschenzadel gevormd wordt. Die zadel is op zijne pashoogte minstens 30 meters lager dan het zoo even vermelde hoogste punt van den weg; nochtans vormt hij de waterscheiding tusschen het gebied van de Kali Bedadoeng en Kali Majang ten zuiden en de Kali Sampéjan ten noorden. Naar beide zijden zacht afhellende, doet dit tusschenland zich aan het oog voor als eene vlakte waarin overblijfselen van het voormalige woud afwisselen met uitmuntend onderhouden koffietuinen, door dadapboomen beschaduwd, met bebouwde velden, die de allengs talrijker wordende dorpen omringen, en met den tabaksaanplant der op contract met de bevolking berustende ondernemingen, die naar Djeleboek, Soekåwånå en Soekåkertå worden genoemd. Voorbij Soeger lor trekken honderden van heuvelen op het benedenste gedeelte van den voet des Jangs de aandacht. Zij zijn rond van gedaante, van 6 tot 16 meters hoog, en vormen over een groote uitgestrektheid een waren doolhof, daar zij, deels geïsoleerd, deels onderling verbonden, zonder eenige regelmaat door elkander liggen. De eenige vegetatie op die heuvelen bestaat in

[1]) Vgl. hier T. v. N. I. 1849, II. 360, 1859, I. 450; Indische Gids 1880, II, bl. 680; Bosch in T. v. I. T. Ld. en Vk. VI, bl. 489—491.

gras. Evenals de geheel gelijksoortige heuvelen die wij aan den voet van den Galoenggoeng en den Soembing opmerkten [1]), bestaan zij uit vulkanische puinbrokken, de uitwerpselen van den voormaligen vuurberg [2]).

Maessan is tegenwoordig het hoofddorp van het district Penangoengan, dat zich over de hellingen en den voet van den Ringging en Krintjing uitbreidt. De afstand van Redjåså bedraagt 11 palen, 9 zijn nog vandaar af te leggen tot de hoofdplaats Båndåwåså. Een dorp Penangoengan ligt eenige palen westwaarts van den tegenwoordigen weg. Het terrein waarover die weg loopt, is nu weder vlak geworden en daalt in zachte glooiing naar het noorden en noordoosten af. Het is de schoone vlakte van Båndåwåså. Alles ademt hier welvaart. De wildernis is geheel verdwenen, de wegen en bruggen zijn goed onderhouden, en om zich ziende ontwaart men slechts koffietuinen, afgewisseld door sawahs, door de kokospalmen der talrijke dorpsboschjes en door op hoog gezag aangelegde djatibosschen, die zich onderscheiden door het schoone voorkomen der meerendeels lijnrechte boomen, terwijl slechts weinige in de rijen ontbreken [3]).

Båndåwåså is een nette, welvarende plaats, ofschoon zij zeker door de slechte uitkomsten der tabakscultuur in de laatste ongunstige jaren geleden heeft. Zij heeft natuurlijk de gewone attributen eener regentschapshoofdplaats en buitendien eene gezonde ligging op een hoogte van 274 meters boven het zeevlak en fraaie, lachende omstreken, met talrijke dorpen in de schaduw van duizenden kokospalmen verscholen; maar iets bijzonder merkwaardigs heeft zij niet aan te wijzen.

De vlakte van Båndåwåså is eene der liefelijkste van Java; maar de gewone eentonigheid, de diepe rust, het gebrek aan leven der Javaansche landschappen in de bebouwde streken worden er in hooge mate wedergevonden. Men ziet er niets dan groen, — groen wel is waar in de rijkste verscheidenheid van tinten, maar geen naakte rotsen, geen sneeuwvelden, geen gletschers, geen

---

[1]) Boven, bl. 342, 543 v.

[2]) Junghuhn, Java, II. 884—886.

[3]) Junghuhn, Java, II. 886 v.; Cordes, de Djatibosschen. 187.

grootsche kunstwerken, geen bouwvallen, geen parken, geen villa's, geen gewoel van menschen, in één opzicht een onvergelijkbare rijkdom, in alle andere eene drukkende armoede. De vlakte vormt eene trogvormige vallei, het hoogst aan de zuidelijke grens, door den zadel tusschen Jang en Raoen gevormd. In het noorden is zij begrensd door het zich in den hoogsten top, Goenoeng Bèsèr, tot 1302 meters verheffende Ranoe-gebergte, den kringvormigen zuidelijken rug van den Ringgit [1]); in het westen door den G. Krintjing, den noordoostelijken hoekberg van het Jang-gebergte, die op zijn oostelijke helling twee kleine, zeer steil oprijzende, geelachtig grijze toppen draagt, Goenoeng Saïng geheeten, nagenoeg op de breedte van de hoofdplaats. In het noordwesten vormen de ineenloopende hellingen van den Krintjing [2]) en den uit de Ranoe-keten vooruitspringenden G. Bèsèr, die ook [3]) G. Wringin schijnt genoemd te worden, een zadel, die naar gissing 160 meters hooger ligt dan de Båndåwåså-vlakte, een boomlooze en met gras begroeide streek, waarover de weg van Båndåwåså naar Wringin en Besoeki voert, en waarop van de aanpalende bergkammen duistere wouden neerzien. In het zuidoosten rijst de kolossale kegelberg Raoen, die met zijn kale, afgestompte, van boven gekartelde en aanhoudend rookwolken uitblazende kruin ver boven de woudgrens uitsteekt, uit een vlakken voet, met aanvankelijk zeer zachte, later steile helling, tot eene hoogte van 3330 meters [4]), terwijl zijn noordelijke voorberg, de Goenoeng Soeket, zich voortzet in een hoogen bergrug, die zich onder den telkens terugkeerenden naam van Kendeng-gebergte naar het noord-oosten ombuigt. Tusschen de uitloopers en voorbergen van Ranoe en Ringgit en den voet der lang gestrekte ribben van Raoen, Soeket en Kendeng daalt de vlakte van Båndåwåså met zachte glooiing af naar de vlakte van Pradjekan, die wij later zullen leeren kennen. De hoofdbeek dezer vlakten is de Kali Sampéjan, die, op den Soeket ontspringende, eerst westwaarts

[1]) D. I. bl. 104.

[2]) Minder juist, maar in navolging van Junghuhn's Java, II. 925, staat D. I, bl. 104, r. 17. *Ringging* in plaats van *Krintjing*. De Ringging ligt te ver zuidelijk. [3]) Bleeker, T. v. N. I. 1849, II, 130.

[4]) Volgens Soeters; Smits verkreeg 3381, Melvill 3400 m.

loopt, al de wateren die van den zuidelijken tusschenzadel afkomen opneemt, daarna in noordelijke hoofdrichting voorbij Bândâwâsâ, dat zij een weinig westwaarts laat liggen, door de vlakte kronkelt en zich dan noordoostwaarts naar Pradjekan ombuigt [1]. Op de hoogte van Bândâwâsâ, dat door een zijtak der kali bespoeld wordt, ligt over de Sampéjan een stevige, uit balken en planken samengestelde brug, die men moet overgaan hetzij men den noordoostelijken weg naar Wânâsari, het hoofddorp van het district van dien naam, en vandaar naar Pradjekan en Sitoebândâ volgt, hetzij men den zuidoostelijken inslaat, die naar den pasanggrahan van Pakisan aan de helling van den Raoen voert. Wij kiezen thans geen van deze wegen, maar slaan dien in naar het acht palen verwijderde Wringin, waarop wij voorbij Paler het kleine regentschap Besoeki betreden. Wringin is het hoofddorp van het gelijknamige zuidoostelijke district van Besoeki, het eenige dat niet tot aan zee reikt. Wij zijn te Wringin nog 6 palen verwijderd van Boedoean, bij welk dorp de postweg bereikt wordt, die hier dicht langs het noorderstrand gaat. Wij moeten dien nog vier palen westwaarts volgen om in de hoofdplaats der residentie te komen.

De geheele afstand van Bândâwâsâ tot Besoeki bedraagt langs dezen weg 18 palen. Het is nog betrekkelijk kort geleden dat hij voor gebruik met rijtuig is geschikt gemaakt. Toen Junghuhn hier reisde (in 1844) was hij alleen voor voetgangers en ruiters bruikbaar, en maakte men met rijtuig den langen omweg om den Ringgit heen, over Sitoebândâ, op welke wijze de afstand niet minder dan 51 palen bedroeg [2]. Te verwonderen is dit niet, want het terrein was voor den aanleg van een grooten weg al zeer ongeschikt te achten. Besoeki ligt in eene kleine, halvemaanvormige, door duizenden kokosboomen beschaduwde strandvlakte, als het ware tusschen twee zich tot de zee uitstrekkende bergarmen gekneld, rechts den Ringgit en het ingewikkeld net van ruggen tusschen den Ranoe en den Krintjing, links de noordelijke voortzetting van de Argâpoerâ-keten, welke bij Banjoe anget, 6 palen west van Besoeki, eindigt in een trachietheuvel van 80 meters hoogte, die met den voet in zee rust. De wils-

[1] Junghuhn, Java, II. 923—928. [2] Junghuhn, Java II. 925.

kracht van Daendels heeft gezegepraald over de bezwaren die de natuur aan de groote verbinding van Java's uiteinden in den weg legde. In de zuidelijke helling van den Goenoeng Tampora — zoo heet de bedoelde trachietheuvel — is de weg uitgekapt; om den noordelijken, op het strand rustenden voet van den Ringgit is hij heengelegd. Natuurlijk moest de behoefte dringend worden, eer men er toe kon overgaan ook de zwarigheden van het terrein tusschen den Ranoe en den Krintjing te trotseeren.

Van Banjoe anget, het hoofddorp van het district Binoer, waarbij de suikerfabriek de Maas ligt, is Besoeki 6¾, van de desa Binoer 11, van de grens van Probolinggo 12¼ paal verwijderd. De toegang tot het stadje van de Probolinggosche zijde is zeer schoon. Een zeer breede laan van prachtige tamarindeboomen loopt recht aan op het residentiehuis, dat oostwaarts van de kota aan een ruim plein ligt, een eenigszins ouderwetsch voorkomen heeft en aan de achterzijde een schoon uitzicht biedt op den Ringgit. Het middelpunt der plaats is de aloen-aloen, waaraan, als altijd, de regentswoning, de moskee en eenige andere publieke gebouwen, ook een fortje met een kleine bezetting, gelegen zijn, maar zij bieden niets opmerkelijks aan. De steenen huizen der Europeanen, de kampongs der vreemde Oosterlingen en der inlanders, meest Madoereezen, zijn geheel als overal elders. De eenige merkwaardigheid is een monument aan de nagedachtenis van den resident Mayor gewijd. Bleeker schatte in 1847 de bevolking op ruim 15000 zielen, waaronder 200 Chineezen, en dubbel zooveel Arabieren, Maleiers, Mandareezen en Balineezen te zamen. Een riviertje, dat ook Besoeki heet, doorsnijdt de stad en stort zich in de kleine baai waaraan zij ligt, en die een heerlijken aanblik biedt, maar door hare ondiepte bijna onbruikbaar is. De groote schepen moeten op geruimen afstand ankeren, slechts kleine kunnen dicht bij het havenhoofd komen en raken dan nog bij laag water aan den grond. De gemeenschap der stad met de reede door middel der verslijkte rivier is dikwijls onmogelijk [1].

1) Zie over Besoeki Rengers, Dagboek, Bijdr. 1846, bl. 262 v.; Junghuhn, Reize. 355; van Hoëvell, Reis, II. 159—162; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 129; Buddingh, N. O. I., I. 397; T. v. N. I. 1859. II. 263; v. Gelder, Beschrijving van Java, IV. 79 v.

Een opmerkelijk verschijnsel te Besoeki is de snelle aanwas van het strand. Er heeft zich een breede strandvlakte gevormd, die jaarlijks toeneemt. De aangewonnen grond is telkens bebouwd, het havenhoofd verder uitgebracht, en toch kon men weldra weder bij ebbe het gebied der zee ver voorbij het havenhoofd bewandelen. Behalve de gewone aanslibbing, die wegens de onbeduidendheid der rivier slechts gering kan zijn, schijnt hierbij eene langzame, maar regelmatige opheffing van den bodem, die ook in andere gedeelten van Java wordt waargenomen, in het spel te zijn. De koortsen die de bevolking van Besoeki teisteren en aan de stad uit het oogpunt van gezondheid een kwaden naam hebben bezorgd, schijnen aan de bebouwing van dit moerassige strand te moeten worden toegeschreven [1]).

Wij keeren nu terug tot Boedoean, om de reis verder oostwaarts te vervolgen. Boedoean ligt in het district Mlandingan, het derde langs het strand van Probolinggo af; want de onmiddellijke omtrek van Besoeki, met eene strook lands die zuidwaarts langs de hellingen van het Jang-gebergte opklimt, vormt het district Besoeki. In Mlandingan, welk district grootendeels tot de vlakte behoort, daar de bergstreek ten zuiden het district Wringin uitmaakt, is de suikerindustrie weder vertegenwoordigd door de fabriek die den naam van Boedoean aan het zoo geheeten dorp ontleent. Het hoofddorp Mlandingan, — men zegt ook Plandingan [2]) — ligt aan den postweg, 5½ paal van Besoeki; op gelijken afstand van Mlandingan ligt Boegatan, het hoofddorp van het laatste, gelijknamige, district der afdeeling Besoeki. Bij Boegatan begint de postweg zich om den noordelijken voet van den Ringgit te buigen. Aan die bocht liggen de desa's Petjaran en Klampokan, bij welke laatste men den berg reeds eenigermate achter zich heeft en een vrij gezicht krijgt op de vlakte en de ruime baai van Panaroekan. De tocht om den Ringgit heen heeft eigenaardige bekoorlijkheden. Men heeft rechts den berg zoo nabij zich, dat men de boomen aan zijne helling schier kan tellen, en ziet links den

[1]) Zie over de rijzing van Java's bodem vooral Stöhr, die Provinz Banjuwangi, S. 49—53, en in N. T. v. N. I., XXIX. 76—81. Historische gegevens zijn verzameld door Hageman, N. T. v. N. I., XXX. 248—284.

[2]) Zie Deel II, bl 354, noot 2, en Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 130.

golfslag zich breken tegen zijne uitstekende trachietkammen. In de moerassen die zich in de vele kleine inhammen vormen, tieren Rhizophora- en Bruguiera-, langs de lagere berghellingen Acacia- en Calotropis-soorten, hooger op eene veelsoortige vegetatie, naarmate het terrein zich verheft [1]).

Van het Ringgit-gebergte weten wij nog altijd zeer weinig. De reizigers beschrijven ons zijn buitenomtrek; maar wat tusschen den noordelijken top, den Ringgit in engeren zin, en de zuidelijke Ranoe-keten ligt, is niet onderzocht, tenzij misschien in de laatste jaren, door de nog in den sluier der geheimzinnigheid gehulde verrichtingen van den geographischen dienst. Zelfs de eigenlijke Ringgit, die door zijn merkwaardigen vorm zoozeer de aandacht trekt, heeft de belangstelling van Nederlandsche reizigers niet kunnen gaande maken; zij vergenoegen zich met ons te wijzen op de als een hanekam gevormde kruin, die hem tot den gemakkelijkst herkenbaren van alle Javaansche vulkanen maakt; op de groote kloof die men langs de noordelijke helling ziet afdalen; op de schoone gezichten die hij oplevert, gezien van Besoeki, maar vooral verder westelijk, wanneer men, voorbij den Goenoeng Tampora gekomen, het eerst aan de overzijde der baai de witte gebouwen der hoofdstad ontwaart, die hier tegen de blauwende hellingen van den Ringgit schijnen te leunen [2]). De hoogte van den top is door de heeren van Isselmuden en Soeters op 1249 meters bepaald.

De eenige beschreven beklimming van den Ringgit-top is weder van den onvermoeiden Junghuhn, die dezen tocht ondernam toen hij zich in 1838 te Besoeki bevond. Hij begon aan de westnoordwestzijde, ter plaatse waar nog een kleine strook rijstvelden den berg van de zee scheidt. Smalle ribben, die als scherpe rotsgraten aan den voet van den pilaarvormigen top ontspringen, dalen aan die zijde benedenwaarts en zijn bedekt met een onoogelijk bosch van doornige bamboe, rhamnus-soorten, wilde pisang en niet uitgegroeide djatiboomen. De ribben bestaan aan de

[1]) Bleeker, t. a. p., bl. 131.

[2]) Van Hoëvell, Reis, II. 158 v.; Bleeker, t. a. p. 126—131. Men kan zich van dit gezicht eenige voorstelling maken naar Pl. XXII in de Gezichten van N. I. van v. d. Velde.

oppervlakte uit scherphoekige blokken van eene trachiet-lava, vol groote, ledige blaasruimten.

Tusschen dergelijke ribben gaat aan dezen kant een kloof bergafwaarts, in welker allengs verbreed benedendeel het dorpje Djoerang Oerang is gelegen [1]). Op den bodem der kloof liggen kolossale rotsblokken verspreid, uit blauwachtig grijs trachiet bestaande, afgewisseld door brecciën die uit de meest heterogene stukken zijn samengesmolten. In het bovendeel der kloof is een compacte lavastroom blootgespoeld, die de bedding eener beek vormt. De gladde, als gepolijste, oppervlakte, gaat golfvormig op en neder, zoodat het water hier in kommen staan blijft, daar zich over het gesteente afstort. De oppervlakte vertoont zich als een mozaïek van roodachtige, zwartachtige en grijze lava-fragmenten, die zoo innig vereenigd zijn, dat nergens voegen kunnen bespeurd worden. Bijna had Junghuhn het punt bereikt vanwaar de torenvormige massa's van den gespleten top met naakte, grijze wanden honderden voeten omhoog rijzen, toen onverwachts drie tijgers uit het hout te voorschijn sprongen; en schoon het den reiziger gelukte de dieren te verschrikken door het oorverdoovend geschreeuw dat hij met twee aan zijne zijde gebleven Madoereezen aanhief, was de lust tot de voortzetting van den tocht hem vergaan en ijlde hij naar Djoerang Oerang terug [2]).

De grens tusschen de regentschappen Besoeki en Panaroekan

---

[1]) Daar djoerang *kloof* beteekent, is de naam klaarblijkelijk van de kloof op het dorp overgedragen.

[2]) Junghuhn, Reise, 355—358, Java, II. 944 v. Ik heb, D. I, bl. 104, de door Bleeker, Hageman, v. Hoëvell en anderen beaamde meening van Junghuhn, dat de bekende uitbarsting van „een berg achter Panaroekan", eene uitbarsting van den Ringgit is geweest, die bij deze gelegenheid uit elkander is geslagen en in hoofdzaak zijne tegenwoordige gedaante heeft gekregen, als onbetwist aangenomen en vermeld. Zollinger was de eerste die twijfel heeft geopperd; maar vooral is die meening nadrukkelijk bestreden door Stöhr, die de bedoelde uitbarsting aan den Raoen toeschrijft. Hageman, die vele nasporingen omtrent den Ringgit op het terrein in zijn omtrek en in oude geschriften en archieven heeft gedaan, heeft lang de meening van Junghuhn met nadruk verdedigd, maar is ten slotte eenigszins aan het wankelen gebracht. Wie in de vraag belang stelt, kan daarover raadplegen N. T. v. I. XIX. 441 vv., XXVII. 132 (Vertaling van een opstel van Stöhr in „Jahrbuch für Mineralogie" van Leonhard en Geitnitz, 1864), XXVIII 294 vv., XXIX. 264 vv., en Stöhr, die Prov. Banjuwangi. 110—113.

gaat over den top van den Ringgit. Klampokan ligt reeds in het tweede; het is nog 5 palen verwijderd van de stad Panaroekan, die op 10½ paal afstands van Boengatan ligt. Panaroekan is vermaard in de geschiedenis van Java. Valentijn noemt haar „de aloude en machtige stad Panaroekan, weleer de hoofdstad van een machtig koningrijk." Te zijnen tijde was er nog groote handel, vooral in rijst. Ook herinnert hij dat de Portugeesche handelaars er plachten aan te loopen, zooals ook in het geschiedkundig deel van dit werk vermeld is [1]). Thans echter is Panaroekan van vroegeren luister vervallen; het is zelfs niet eens meer de hoofdplaats van het tegenwoordige regentschap, waaraan het zijn naam gaf. De zetel van den Regent is naar Dowan of Dawoean, thans Sitoebåndå geheeten, overgebracht en Panaroekan is slechts de hoofdplaats gebleven van een district. De havenwerken zijn verwaarloosd. Er bestond vroeger een goed havenhoofd, doch dit is voor eenige jaren weggeslagen en niet hersteld; de laadprauwen liggen er thans aan twee wankele, uit lichte boomstammen en planken getimmerde steigers. Echter is de verscheping van Gouvernements-producten en de uitvoer van rijst naar Madoera nog altijd belangrijk. In de baai vindt men, even als te Toeban, eene plaats in zee, waar zoet water opborrelt. De Sampéjan, die aan haren mond eene uitgestrekte delta heeft gevormd, stroomt met haren linker mondingsarm, die niet breeder dan 60 voet en slechts voor middelmatige prauwen bevaarbaar is, langs het stadje naar zee. Dit is dus de ware Kali Panaroekan, ofschoon die naam niet zelden aan de geheele rivier gegeven wordt.

Ook te Panaroekan bestaat de bevolking, die ongeveer 5000 à 6000 zielen tellen zal, voornamelijk uit Madoereezen. Het aantal Europeanen is gering; de Chineezen, Arabieren, Maleiers en Balineezen zijn eenigszins talrijker.

Een paal oostwaarts van Panaroekan ligt, bij de desa Kringi,

---

[1]) D. II, bl. 232. Over Panaroekan als rijkje of regentschap zie ald. bl. 242, 246, 257, 267 v., 407, 501, 523. Indien het waar is, dat Panaroekan door de uitbarsting in 1586, hetzij dan van Ringgit of Raoen, vernield is, moet het spoedig weder zijn opgebouwd, en in dat geval zal vermoedelijk de plaats van het nieuwe niet geheel die van het oude zijn, daar de Javanen de oorden schuwen die eenmaal door een groote ramp getroffen zijn.

de suikerfabriek Wringin anom, en 4¼ paal voorbij Panaroekan komt men aan de tegenwoordige hoofdplaats van het regentschap, Sitoebåndå, in het gelijknamig district. De welvarende plaats ligt aan de Sampéjan, die hier ook wel Kali Dowan of Kali Pradjekan genoemd wordt. In de nabijheid van dit dorp wijst men u eene afdamming in de rivier, die aan 16000 bouws akkergrond water en vruchtbaarheid schenkt. Ook ligt ten noorden van Sitoebåndå, op de delta der Sampéjan, die men, daar zij ver in zee vooruitdringt, soms het schiereiland of de landtong van Panaroekan noemt, de desa Oléan, met eene suikerfabriek van denzelfden naam. Genoemde landtong, die in Tandjong Tjina eindigt, wordt geheel door den postweg afgesneden. Reeds vroeger [1]) werd vermeld, dat er ook een weg is die Sitoebåndå over de districtshoofdplaatsen Pradjekan en Wånåsari met Båndåwåså verbindt. Het district Pradjekan behoort tot het regentschap Panaroekan en vormt een nagenoeg gelijkbeenigen driehoek, waarvan de basis bijna parallel loopt met den postweg en de top uitkomt op den Raoen, die op de grens van Panaroekan met Banjoewangi omhoog rijst. Op de kruin van den Raoen komt ook de grens uit van het ten westen aan Pradjekan palende Panaroekansche district Wånåsari met Soekåkertå. Door die districten Pradjekan en Wånåsari voert de weg dien wij te volgen hebben, als wij van Sitoebåndå uit den krater van den Raoen willen bezoeken.

Van Sitoebåndå naar Pradjekan bedraagt de afstand 7 palen. De heete, dorre, zandige vlakte waarin eerstgenoemde plaats gelegen is, gaat allengs over in een smallen dalgrond, gekneld tusschen lage heuvelruggen, die uit zandmassa's gevormd en slechts hier en daar met wat gras en enkele emblica-boompjes bekleed zijn. Door dat dal kronkelt zich de Sampéjan, wier bochten de weg deels volgt, deels door middel van bruggen afsnijdt. De bodem bestaat hier uit vulkanische tuf van heldergrijze, min of meer geelachtige kleur, ontstaan door den invloed van het opgestuwde water der Sampéjan en andere beken op door den Ringgit uitgeworpen stoffen, die ze stremden in haren loop. Hoogstmerkwaardig is het bed dat de Sampèjan zich in deze tuflagen heeft

[1]) Blz. 1068.

uitgespoeld; vooral bij en voorbij Pradjekan heeft het den vorm van een nu eens smaller, dan weder wijder kanaal, met loodrechte wanden en effen rand. Dit kanaal krijgt zijne grootste diepte ten zuidwesten van Pradjekan, waar het water 5 m. hoog staat en de wanden zich ruim 13 m. boven den spiegel des waters verheffen. Men ontwaart de beek diep beneden zich in een schemerig licht, en ofschoon zij eene breedte heeft van 9 m., krijgt men den indruk dat de wanden, die zich volkomen als rotswanden voordoen, zoo dicht elkander naderen, dat men de overzijde met een forschen sprong zou kunnen bereiken [1]).

Pradjekan ligt aan de Sampéjan op de hoogte van ruim 80 m. en heeft aan de noordzijde van de aloen-aloen en op den rechteroever der kali een netten, goed ingerichten pasanggrahan, met een trap aan de achtergalerij, die 16 m. diep naar beneden tot aan de bedding der Sampéjan voert. Aan de overzijde stijgt het terrein in noordwestelijke richting op in zacht glooiende heuvelen, die niets anders zijn dan het oostelijk gedeelte van den kringvormigen Goenoeng Ranoe, en waarvan de hoogere toppen onder de namen van G. Koekoesan en G. Pradjekan bekend zijn. Zuidwaarts van Pradjekan breidt zich het dal weder uit tot eene allengs breeder wordende vlakte, die, zooals reeds vroeger werd opgemerkt [2]), met de vlakte van Båndåwåså ineenloopt. Midden in deze vlakte ligt, 10 palen van Pradjekan en 8 van Båndåwåså, de desa Wånåsari. Eer men het district bereikt waarvan zij het hoofddorp is, kan men bij de desa Salak, eenige palen links van den weg, op een rib van den G. Kendeng, twee kleine tempelgrotten bezoeken, kunstmatig in de rots uitgehouwen en van zitplaatsen voorzien [3]).

Indien men, om den krater van den Raoen te bereiken, thans nog het best doet den in 1844 door Junghuhn ingeslagen weg te volgen, rijdt men Wånåsari nog eenige palen voorbij tot dicht aan de brug over de Sampéjan en vindt dan aan de linkerhand een zijpad, dat over eene zacht stijgende helling door sawahs en koffietuinen naar Pakisan voert. Dit dorpje ligt op eene hoogte van 464 m. en heeft een uitmuntenden pasanggrahan. In de nabij-

[1]) Junghuhn, Java, II. 928 v. [2]) Bl. 1062. [3]) Junghuhn, Java, II. 892, noot.

heid ligt de tweetoppige G. Woeloean, een geisoleerde voorberg van den Raoen, die als een bergeiland oprijst uit den verstijfden lavastroom waaraan de gelijkmatig afdalende helling het aanzijn dankt. Een tweede dergelijke voorberg ligt meer noordelijk [1]).

Verder dan Pakisan kan men met rijtuig niet voortkomen; men vervolgt zijn weg in schuine richting over den voet van het gebergte, eerst nog door bebouwde streken, dan weder door eene zacht glooiende, met alang-alang en glagah bedekte vlakte, waarin door de schrale aardlaag heen tal van hoekige puinbrokken uitsteken. Hier en daar treft men nog enkele dorpjes aan; het laatste en hoogst gelegene, Ardisari, bereikt men eerst nadat men de benedengrens van het hoogstammige woud heeft overschreden. Nu begint de helling zich steiler te verheffen. Fagraea- en Myristica-soorten, Cedrela Toona en in het kreupelhout Areca pumila met vele rotans vermengd, zijn de meest kenmerkende boomen. Nog steiler wordt de weg, wanneer men het gebied der tjemårå's betreedt, die welhaast alle andere boomen verdringen. Zoo bereikt men, dikwijls tot afstijgen genoodzaakt, de djoerang Baloet, een omstreeks 100 m. diep, tusschen twee lengteribben besloten, met welig woud bedekt ravijn, welks wanden, door breede spleten gekloofd, den reiziger het gevaar van aardstortingen ernstig voor oogen stellen. Die kloof aan de rechterzijde houdende, stijgt men op over een zeer smalle rib, tot men een minder steilen voorsprong bereikt, die de gelegenheid biedt om eene hut voor nachtverblijf op te richten. Hier schemert, in zuid-zuidwestelijke richting, de kale, geelkleurige bergtop door het ijler geworden geboomte heen. Deze plaats, Pondok Soemoer geheeten, ligt 1758 m. boven het zeevlak. De naam is ontleend aan een zonderling gevormd hol, dat met zijne kale, steil afdalende wanden geheel het aanzien heeft van een gegraven put [2]), en wellicht een spoor is van vroegere bevolking dezer thans geheel verlaten streek. Zet men den tocht verder voort, dan wordt het geboomte lager en krijgt een Alpinisch karakter, terwijl de bodem bestaat uit heldergrijze vulkanische asch, die tot tufsteen verhard is. Het geboomte draagt hier alle teekenen van jeugdigen

[1]) Junghuhn, Java, II, 888, 931 v. [2]) Soemoer beteekent *put*.

oorsprong en houdt op eene hoogte van omstreeks 650 meters beneden den top schier plotseling op. Boven deze woudgrens stijgt met steile helling de volkomen dorre, geelachtig grijze bergkoepel omhoog, die, even als de kegel van den Smèroe, een treffend contrast vormt met het donkergroene woudkleed. Die top is geheel gevormd uit fijn, vulkanisch zand, met kleine trachietblokken gemengd; hij wordt door tallooze groeven, waarvan sommige door het afstroomend water zijn glad gespoeld, in woeste wanorde doorsneden. Oschoon de bodem tamelijk vast mag heeten, is het opstijgen op vele plaatsen gevaarlijk. Tal van hoekige lavabrokken, waaronder allerlei verscheidenheden worden aangetroffen, bedekken meer en meer den bodem naarmate men verder voortschrijdt.

Eindelijk bereikt men den top en bevindt zich dan onverwacht aan den rand van een vreeselijke, half trechter- half bolvormige kolk, van verbazenden omvang en diepte, waaruit aanhoudend dampwolken opstijgen. De krater is, na dien van den Tenger, waarschijnlijk de grootste en diepste van Java en vertoont zich bij den eersten aanblik aan het onthutste oog als bestaande uit een opeenhooping van louter losse uitwerpselen, die ieder oogenblik dreigen in te storten.

Beschouwen wij dezen krater, op welks noordelijke zijde wij hebben postgevat, met wat meer kalmte en aandacht, dan zien wij dat de scherpe rand, eerst loodrecht, dan meer glooiend, honderden meters diep in den ketelvormigen afgrond daalt, en dat de vlakke, ronde bodem, die waarschijnlijk vroeger geheel met water bedekt was, nog een klein moeras of meer draagt, dat op eene doorsnede van omstreeks 60 meters kan geschat worden. Op twee plaatsen nabij den zuid-zuidoostelijken voet van den muur stijgen dampen op; of het water in het meertje verhit en in borrelende beweging is, kan wegens de groote diepte niet worden waargenomen. Is het ijzingwekkend in dezen afgrond neder te zien, ook de scherp getande rand, waarin de uit louter uitwerpselen gevormde wanden van boven eindigen, kan niet zonder huivering worden gadegeslagen. Hij draagt een krans van ontelbare zeer smalle, naaldvormige spitsen, die, van dampen

doortrokken, een grijze of witachtige kleur toonen, en het best met omgekeerde ijskegels kunnen vergeleken worden. Nergens elders op Java vindt men het evenbeeld van dit verschijnsel. De buitenzijde van den wand vertoont een merkwaardige mengeling van geelachtig, bruinachtig en roodachtig grijze tinten, en in de bovenste deelen een klein aantal heldergrijze strepen, gevormd door zuilvormig geribde banden van trachiet-lava, die tusschen de zand-mass's zijn ingeschoven [1]).

Het volslagen gemis aan plantengroei dat den top van den Raoen, even als dien van den Smèroe, kenmerkt, scheen Junghuhn een raadselachtig verschijnsel toe. Bij den Smèroe laat het zich gemakkelijk verklaren uit de telkens vernieuwde uitbarstingen van zand; maar niets was hem bekend van uitbarstingen van den Raoen die in het historisch tijdvak zouden hebben plaats gegrepen [2]). Die onwetendheid zelve intusschen is een bewijs te meer, hoe weinig vóór hem de Raoen de aandacht der natuuronderzoekers getrokken had, die toch waarlijk niet onbeduidend genoeg is om het te verdienen, dat zijn naam op de kaart van Raffles geheel werd weggelaten. De heer Bosch, die, drie maanden vroeger dan Junghuhn, den Raoen het eerst tot aan den krater had bestegen, en dien grooten natuuronderzoeker ook op zijn tocht derwaarts vergezelde, heeft een historisch onderzoek naar de uitbarstingen van den Raoen ingesteld, waarvan de uitkomst hier wel kortelijk mag vermeld worden. Inlandsche overleveringen en herinneringen van Europeanen hebben dien schrijver geleid om uitbarstingen aan te nemen omstreeks 1638, tusschen 1720 en 1750, tusschen 1787 en 1799, tusschen 1800 en 1808, in 1812 en in 1815 of 1816. Vooral de beide eerste schijnen verschrikkelijk geweest te zijn; de overleveringen gewagen van droogloopen der rivieren, gevolgd door overstroomingen van geweldige kracht en omvang. Ook de derde en zesde uitbarsting moeten van beteekenis zijn geweest, de overige waren onbeduidend [3]).

---

[1]) Junghuhn, Java, II. 889—904; Zollinger in T. v. N. I. VIII. I. 182—186; Stöhr, die Provinz Banjuwangi, 107—109. [2]) Junghuhn, t. a. p. 909.

[3]) C. J. Bosch, uitbarstingen der vulkanen Idjin en Raun, in T. v. T. L. en Vk. v. N. I. VII. 279—282; Stöhr, t. a. p. 109 v.

De veel besproken uitbarsting van een vulkaan in Oost-Java in 1586, die Junghuhn voor eene uitbarsting van den Ringgit hield, wordt door Stöhr almede aan den Raoen toegeschreven [1]).

Voor zoover bekend is werd de Raoen, na de beklimming door de heeren Bosch en Junghuhn, alleen nog bestegen door Zollinger in Juni 1845, en wel langs denzelfden weg. Stöhr acht het niet te verwonderen dat die bezoeken zoo zeldzaam zijn, daar de berg schier aan alle zijden door onbewoonde woestenijen omgeven wordt, en de noordwestzijde de eenige is vanwaar men hem kan genaken [2]). Daarom was ook ik verplicht den lezer van dezen kant naar den krater van den Raoen te voeren, ofschoon ik anders de oostzijde zou verkozen hebben, d. i. de zijde die gekeerd is naar den Idjèn, waarmede hij door het hoogland van Gending Waloe en de bergen die het insluiten, verbonden is. Op dien samenhang kom ik later terug; slechts over den Goenoeng Soeket [3]), die alleen bekend is door hetgeen Junghuhn en Zollinger van den top van den Raoen omtrent hem waarnamen, moet ik hier nog een enkel woord bijvoegen. Hij kan als de noord-noordoostelijke voortop of kleinere tweelingsberg van den Raoen beschouwd worden, en is met hem op de hoogte van omstreeks 2800 m. door een geheel met wouden bedekten zadel verbonden. Zijn schedel, die ongeveer 120 m. lager is dan die van den Raoen, bestaat uit een nok die een halven kring vormt waarvan de geopende zijde naar het noordwesten gekeerd is en zich verlengt in eene kloof die langs de helling benedenwaarts gaat. De sporen van een voormaligen krater zijn ook hier niet te miskennen [4]).

---

[1]) Zie bl. 1067, noot 2. De gissing dat de berichten omtrent eene uitbarsting in 1586 den Raoen gelden, is ook reeds uitgesproken door Bosch, t. a. p. 281, noot 2. [2]) T. a. p. 107. [3]) Zie blz. 1062.

[4]) Junghuhn, t. a. p., bl. 912, noemt dezen berg G. Koekoesan, evenals de kaart van v. d. Velde. Zollinger, T. v. N. I. VIII. 1. 176, zegt uitdrukkelijk: „De Madoereesche bevolking aan zijn voet kent er geen naam voor, die van Banjoewangi noemt hem in het algemeen Soeket." De laatste naam komt ook voor op de kaart van Besoeki en Banjoewangi door Melvill van Carnbee in den Atlas v. Ned. Indië. Op de kaart van le Clercq ligt, noord-

Van Sitoebåndå naar Soemberwaroe, de plaats waar de groote postweg van Daendels eindigde, om, 15 palen verder, van Badjoelmati weder naar Banjoewangi te worden voortgezet, bedraagt de afstand nog 24 palen. De weg loopt achtereenvolgens door de districten Kapongan, Kalitikoes en Soemberwaroe, en langs hunne hoofddorpen Kapongan, Ardjåså en Asembagoes. In deze streken worden nagenoeg geene Javanen aangetroffen, de bevolking bestaat schier alleen uit Madoereezen. De vlakte, dor aan gene zijde van Sitoebåndå, krijgt hier weder een beter aanzien en is opnieuw met rijst- en suikerrietvelden bedekt; in Kapongan ligt de op contract met het Gouvernement werkende suikerfabriek Pandji, de oostelijkste van geheel Java. Bij de desa Kapongan, die twee palen verder oostwaarts dan de fabriek ligt, nadert de weg wederom het strand. Voorbij Kalitikoes, op de grens van het district Kalitikoes met Soemberwaroe, is het terrein weder minder bebouwd, wat echter niet aan gemis van vruchtbaarheid, maar van bevolking moet worden toegeschreven. De bosschen zijn meerendeels, van Kalitikoes tot Asembagoes zelfs sedert lang, geheel opgeruimd; doch wegens schaarschte van water bepaalt zich de cultuur meestal tot maïs- en drogen rijstbouw. Bij Ardjåså wendt zich de weg weder meer van de zee af, om te Soemberwaroe den westelijken voet van den G. Boeloeran te bereiken, die den noordoostelijken hoek van Java bedekt. Men ziet welhaast niets meer van het zeestrand, doch des te duidelijker teekent zich aan de rechterhand het profiel van het gebergte welks kam de zuidgrens van het uitgestrekte district Soemberwaroe tegen Banjoewangi beschrijft, en welks uitloopers voor de strandvlakte slechts een vrij beperkte ruimte overlaten. Dit is het Kendeng-gebergte, dat zich van den Soeket tot den Idjèn onafgebroken voortzet, behalve dat het op ééne plaats is doorbroken door eene kloof, waardoor de beroemde zure beek Banjoe Paït, ook Kali

oostelijk van den Raoen, eerst de Koekoesan, en verder, op ongeveer gelijken afstand van dezen laatsten, de Soeket. Ik geloof echter dat men met Zollinger (bl. 177) en Melvill's kaart den G. Koekoesan aan het andere uiteinde van den G. Kendeng bij den Idjèn moet zoeken. De Raoen heet op de kaarten van van de Velde en le Clercq „G. Rouw."

Poetih genaamd, naar zee stroomt. Den oorsprong dezer beek zullen wij straks gaan zoeken op het plateau waarvan het Kendenggebergte den noordelijken rand vormt. De meer westelijk stroomende Kali Tikoes, wier kanaalvormig bed met kleine rolsteenen is opgevuld, ontspringt op de noordelijke hellingen van het Kendeng-gebergte [1]).

Eer wij ons bezig houden met de van ouds beruchte, maar thans in een goeden rijweg herschapen, verbinding van Soemberwaroe met de op de grens van Banjoewangi gelegen desa Badjoelmati, acht ik het wenschelijk een blik te werpen op den Goenoeng Boeloeran, over welks zuidoostelijken voet die weg is gebaand.

Over den Boeloeran is veel geschreven, maar hij is door weinigen bezocht. Junghuhn, Bleeker, Stöhr hebben hem alleen van de buitenzijde, deels te land, deels ter zee waargenomen; Zollinger heeft het meeste recht om over hem mede te spreken, daar hij driemaal langs zijne zuidzijde gebotaniseerd heeft, achtmaal hem is voorbijgevaren, en eindelijk in April 1845 zijn hoogsten top heeft bestegen [2]).

De geheele massa van dezen uitgebluschten vulkaan wordt door drie verschillende namen aangeduid: Goenoeng Sedano, Goenoeng Boeloeran (misschien beter, met anderen, Baloeran geschreven) en Telâgâ woeroeng. De eerste naam schijnt af te keuren en alleen ontleend te zijn aan de Kaap Sedano, de noordoostelijke hoekpunt van Java, door een uitlooper van den berg gevormd. Boeloeran of Baloeran is volgens sommigen de Madoereesche naam, volgens anderen, zoowel bij Javanen als Madoereezen, de naam van den berg aan de landzijde; Telâgâ woeroeng (d. i. het mislukte of verijdelde meer) wordt ons nu eens als de bij de Javanen, dan weder als de bij de zeevaarders in het algemeen gebruikelijke naam voorgesteld. De hoogtebepalingen zijn bij

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 132; Teysmann in N. T. v. N. I. XI. 171; Junghuhn, Java, II. 920.

[2]) Junghuhn, Java, II. 965—975; Bleeker, in Indisch Archief, I. 1. 289 en T. v. N. I. 1849, II. 132 en 136; Zollinger, T. v. N. I. VIII. 1, 178—180 en N. T. v. N. I., XIII. 269—273; Stöhr, die Provinz Banjuwangi, S. 1—12.

dezen berg ook nog vrij onzeker. Zollinger vond 1448, Smits 1390, Melvill 1320, Soeters 1248 m. Waarschijnlijk hebben echter deze metingen niet allen op denzelfden top betrekking. De gekartelde kammen van den Boeloeran omsluiten een uitgestrekten ouden krater, welks rand naar de noordoost- of zeezijde op twee plaatsen doorbroken is, zoodat de krater de gedaante heeft van een hoefijzer. Het stuk dat tusschen de beide openingen is blijven staan, vormt een op zich zelf staanden berg, met steile spits, en waarvan, in tegenstelling met de andere deelen van den rand, de binnenhelling minder steil is dan de buitenhelling. Zollingers meting betreft bepaaldelijk den door hem bestegen G. Klosot, de zuidwestelijke, hoogste spits van den rand. De G. Aling, die rechts van den G. Klosot verrijst, is de tweede in hoogte, en de op zich zelf staande spits in de krateropening, G. Talpat geheeten [1]), schijnt, ofschoon zij van de zeezijde het meest in het oog valt, wat hoogte betreft eerst de derde in rang te wezen.

Als geheel beschouwd is de Boeloeran een geïsoleerde, althans slechts door een uiterst geringe zadelvormige verheffing met den G. Kendeng verbonden eruptiekegel [2]), wiens kraterrand door zijne eigene uitbarstingen gedeeltelijk vernield is. Van modderstroomen, tuffen, lapilli, aschstortingen, alle uitwerpselen in één woord die de nog werkzame vulkanen van Oost-Java kenmerken, is hier niets te bespeuren, en overleveringen of herinneringen van uitbarstingen ontbreken geheel. Alles toont dat de Boeloeran een sinds lang uitgedoofde vulkaan is; volgens de meening van Stöhr kan de tertiaire periode als de waarschijnlijke tijd zijner werkzaamheid worden beschouwd.

De Boeloeran levert het schoonste gezicht op van de zeezijde. Hij is door een smalle, vlakke, over het algemeen dorre kuststrook van het gebied der golven gescheiden; slechts het sappig groene, fijngevederde loof van verstrooide, schermvormige acacia's [3]),

---

[1]) Zollinger teekent aan, dat hij voor de juistheid der waarschijnlijk Madoereesche namen Klosot, Aling en Talpat niet instaat.

[2]) Zie D. I. bl. 105. [3]) *Albizzia stipulata* Bth.

en, nader bij de zee, eenige andere groote loofboomen en enkele areca-palmen verlevendigen den barren bodem, die dicht aan het strand steenrood van kleur is, maar waar hij om den bergvoet golft, met vuil geel alang-gras is bedekt. Scherp steken tegen den blauwen hemel de ruwe, sombere bergspitsen af, die bijna geheel in het donkere groen van het maagdelijk woudkleed gehuld zijn. Eindelijk is alles te zamen omzoomd door de indigo-blauwe wateren, wier branding aan den uitersten kustrand een smalle streep van helderwit zand heeft afgezet.

De streek aan de landzijde van den G. Boeloeran is uitermate woest en onherbergzaam. De bodem is met millioenen trachietsteenen, waaronder vele van meer dan drie meters doorsnede, bedekt, en stelde aan den aanleg van een goeden weg schier onoverkomelijke bezwaren. Het pad waarvan men zich bedienen moest, was dan ook nauwelijks een pad te noemen. Men moest het gansche terrein stapvoets doortrekken, daar men schier nergens een vrijen voetstap op den grond kon zetten en bij snelle beweging zich niet genoegzaam tegen de onzachte aanraking der kantige steenen kon beveiligen. Gewoonlijk wordt deze streek het bosch van Soemberwaroe genoemd, maar zeker is het dat ze weinig gelijkt op de voorstelling die de naam bosch bij ons opwekt. De boomen zijn niet hoog, staan niet dicht bijeen, wisselen op vele plaatsen af met dicht struikgewas, en elders met uitgestrekte velden waarin de alang-alang ter manshoogte opschiet. Van oudsher is deze wildernis berucht geweest om de menigte harer tijgers, zoodat niemand er zich na zonsondergang in durfde wagen; daarom is ook de pasanggrahan van Soemberwaroe, waar de reizigers bleven overnachten, omgeven met een hooge omheining, om onverhoedsche aanvallen van die gevreesde dieren te voorkomen. Tot 1866 luiden alle verhalen en berichten omtrent den tocht door het bosch van Soemberwaroe even afschrikkend [1]; van dien tijd af is er verbetering gekomen. De

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 132 v.; Buddingh, N. O. I., I. 399 v.; Teysmann, N. T. v. N. I., XI. 172; Stöhr, die Provinz Banjuwangi. 6, 7; Epp, Schilderungen aus Holl. O. Ind. 456; Junghuhn, Java, II. 965 v.

intrekking der cochenille-teelt bij het landbouw-établissement voor veroordeelden nabij de hoofdplaats Banjoewangi stelde toen op eens een groot aantal arbeiders ter beschikking van de Regeering, en zij besloot van deze gunstige gelegenheid gebruik te maken om het nagenoeg 15 palen lange pad van Soemberwaroe tot Badjoelmati in een rijweg 1e klasse om te scheppen, en dus tot een geheele waarheid te maken wat men ten onrechte gewoon was te zeggen, dat de groote weg van Daendels zich van Anjer tot Banjoewangi uitstrekte. Van beide eindpunten werd te gelijk aangevangen, maar de verwijdering der ontzettende massa kolossale steenen vorderde ontzaglijk veel tijd en inspanning; over de rivier van Badjoelmati, die de grens tusschen de regentschappen Panaroekan en Banjoewangi vormt, en op welker rechteroever het dorp Badjoelmati gelegen is, was een groote brug te leggen, en vele andere bruggen werden gevorderd. Het duurde tot 1875 eer alle werken voltooid waren, en ook nu nog moet getuigd worden, dat, ofschoon de nieuwe weg eene belangrijke verbetering in de gemeenschap met Banjoewangi heeft gebracht, hij aan de eischen van een „grooten postweg“ niet in allen deele voldoet [1]).

Het regentschap Banjoewangi is slechts voor een klein gedeelte bewoond en bebouwd, en bevat op eene uitgestrektheid van 84 vierk. geogr. mijlen eene bevolking van niet meer dan 63000 zielen. Verreweg het grootste gedeelte van het uitgestrekte landschap bestaat uit woeste gronden, met onafgebroken woud bedekt; slechts de vlakkere streken langs straat Bali zijn bebouwd en van wegen doorsneden. Daar het met zijne geheele oost- en zuidzijde aan straat Bali en den Zuider-oceaan grenst, en naar het zuidoosten in een lang schiereiland uitsteekt, heeft het eene zeer uitgestrekte kustlijn, die veel merkwaardigs aanbiedt, maar die wij reeds op onze denkbeeldige omzeiling van het eiland Java leerden kennen [2]). De algemeene gestalte van den bodem moest eene betrekkelijk ruime plaats innemen in de beschrijving van Java's rivier- en bergstelsel [3]). Ook de bevolking geeft mij tot

[1]) Kol. versl. 1866, bl. 104, 1875, bl. 132. [2]) D. I, bl. 35—37. [3]) Ald. bl. 106 v.

niet vele opmerkingen aanleiding. Zij is de meest gemengde van Java, en bestaat uit een overschot van de oude Balambanganners en uit vroegere of latere volkplanters: Chineezen, Klingaleezen, Arabieren, Mandareezen, Maleiers, Madoereezen, Balineezen, — de laatste vooral zijn sterk vertegenwoordigd, — en een klein getal Europeanen. Over de inheemsche bestanddeelen der bevolking te spreken is bijna overbodig, over de vreemde uit te weiden ligt buiten het plan van dit boek. De geschiedenis van het rijk Balambangan, waarvan dit gewest de kern vormde, heb ik in het historisch deel van dit werk zooveel mogelijk in het licht gesteld; vooral ook de oorzaken der geduchte ontvolking, waardoor voor den lateren toevloed van vreemdelingen is plaats gemaakt [1]).

Dit grootendeels woeste land bezit slechts weinige plekken die voor den reiziger belangwekkend en tevens toegankelijk zijn. Een rit door de vlakte, eene opstijging naar den Idjèn-krater en het hoogland van Gending Waloe, een bezoek aan de zuidkust te Gradjagan zullen toereikend zijn om ons zijne merkwaardigheden te doen kennen. Het zal echter daaruit blijken dat het zoo min als eenig ander gedeelte van Java van natuurlijke schoonheid en historische belangrijkheid verstoken is.

Van Badjoelmati, waar de reizigers in een goeden pasanggrahan herberg vinden, naar de hoofdplaats Banjoewangi bedraagt de afstand 23 palen. De streek waardoor de weg loopt, is nauwelijks minder woest dan die tusschen Badjoelmati en Soemberwaroe; slechts bij de poststations Bengkalingan, Soemoer, Watoedodol en Ketapang vindt men eenige armoedige hutten, die de bewoners, om ze voor de tijgers te beveiligen, met hooge heggen of palissaden omtuind hebben. Aan de rechterzijde ziet men de hoogste toppen van het Idjèn-gebergte: Widådarèn, Merapi, Pendil, en in 't verschiet den Raoen, nu en dan het hoofd boven de wouden uitsteken; te Watoe-dodol komt men aan de zee en overziet men straat Bali, op haar smalste gedeelte, en heeft men een schoonen blik op de Balineesche kust. Hier is een

[1]) D. II., bl. 500—502.

koraalbank waar door dwangarbeiders kalksteen wordt gebroken en gebrand. Uit geologisch oogpunt is Watoe-dodol eene zeer merkwaardige plek. Onmiddellijk uit de zee verheft zich een steile basaltklip tot eene hoogte van omstreeks 24 meters. Zij is het einde van een lavastroom, die eenmaal in lang vervlogen eeuwen aan den Idjèn ontvloeide. Aan dien lavastroom zijn ook de lage ruggen waarover hier de weg voert, het aanzijn verschuldigd, maar hier is het basalt door jongere vulkanische producten, zand, asch en lapilli, overdekt. De kalk is hier mede onbetwistbaar jonger dan het basalt: want de kalkbanken, meest uit astraeën, madreporen en eenige schelpen gebouwd, en vol holen, die door ontelbare vleermuizen bewoond worden, liggen tien à twaalf meters boven de zee, leunend tegen den basaltstroom en dien grootendeels bedekkend. Ook de hier veelvuldig voorkomende conglomeraten van jonge vulkanische tuffen, die door deze kalk zijn samengebakken en dus haren nog verscheren oorsprong bewijzen, getuigen van eene opheffing des bodems die in geen zeer lang verleden kan geplaatst worden [1]). De plaats is overigens een langer oponthoud van den reiziger waard; want ongemeen bekoorlijk is hier een punt aan het strand, waar, aan den voet der steile met dicht bosch begroeide klip, een door vooruitspringende rotswanden tegen branding en golfslag beschut en door het overwuivende groen koel gehouden plekje is gevormd, dat onwederstaanbaar noodigt tot het genot van een bad. Uit de kloven van den basaltwand komt hier en daar zoet water, gedeeltelijk zelfs in zwakke stralen, te voorschijn, dat vlak bij zee samenvloeit tot een beek, welker heerlijk drinkwater men uit alle bewoonde plaatsen in den omtrek, tot Banjoewangi toe, komt afhalen. De plaats geldt den inlander als heilig; hij offert er bloemen en vruchten en soms geld, en niet ligt gaat een wandelaar deze plek voorbij zonder zich door een bad of door een dronk van het als wonderdadig beschouwde water der beek te verkwikken [2]).

---

[1]) Stöhr, die Provinz Banjuwangi, 15—21; zie ook een vroeger bericht in de Neue Jahrb. für Mineralogie van Leonhard und Geinitz, 1865.

[2]) Stöhr, die Provinz Banjuwangi. 14 v.

Van Watoe-dodol loopt de weg dicht langs het strand en overschrijdt een aantal beken die van het Idjèn-gebergte afvloeien; bij Ketapang echter, waar een kolossale boom den zeevarenden tot baak dient, buigt de weg zich weder een weinig van de kust af. Spoedig verandert nu ook het karakter van het landschap, en aangenaam is men verrast wanneer men eensklaps den lachenden omtrek van Banjoewangi, met zijn amphitheater van sawah's, koffie- en kokosplantsoenen, tusschen de straat Bali en het hooge gebergte geklemd, zich voor zijn blik ziet ontrollen [1]).

Banjoewangi beteekent geurig water; het is eigenlijk de naam van het stadje dat wij thans betreden, maar bij uitbreiding is hij aan het geheele landschap gegeven. De oorsprong van den naam wordt verklaard uit de volgende legende. Voor meer dan 400 jaren regeerde in dat land de vorst Sindoe Redjå, wiens patih, Sidå Påkså, eene zeer schoone vrouw had van Brahmaansche afkomst, Sri Tandjong geheeten, die den Vorst eene onbedwingbare hartstocht had ingeboezemd. Om zich van de lastige tegenwoordigheid van haar echtgenoot te ontslaan, zond hij hem naar den Idjèn om vandaar een bloem te halen die eeuwige jeugd en onsterfelijkheid schenken kon, overtuigd dat hij, wegens de moeielijkheden aan den tocht verbonden, zoo ooit, zeker niet spoedig zou terugkeeren. In zijn afwezen vervoegde de vorst zich ten huize der vrouw en trachtte haar te spreken; zij weigerde echter hem te woord te staan, maar liet hem door eene dienares vragen wat hij verlangde, en toen hij hevigen dorst voorwendde, liet zij hem door dezelfde dienares een dronk water reiken. Met woede en wraakzucht in het hart begaf zich de vorst weder naar zijn dalem, en toen kort daarna de Patih, zeer onverwachts teruggekeerd, verslag van zijne zending kwam doen, maakte Sindoe Redjå hem diets dat zijne vrouw hem ontrouw was geworden, en bood aan hem het bewijs daarvan te leveren. In razende ijverzucht ontstoken

[1]) Zie over den weg van Badjoelmati naar Banjoewangi Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 134—137; Teysmann, N. T. v. N. I. XI. 173 v.; Buddingh, N. O. I., I. 402 v.; Junghuhn, Java, II. 976—980; Stöhr, die Prov. Banjuwangi. 13 v., 21; Epp, Schilderungen. 478.

snelde de Patih naar zijne woning, sleurde Sri Tandjong, in weerwil dat zij hare onschuld met de duurste eeden bezwoer, naar de rivier die nog Banjoewangi besproeit, en stak haar den kris in het hart. Sri Tandjong had den moordenaar voorspeld dat, ten bewijze harer onschuld, haar bloed wit zou zijn, en werkelijk vloeide een wit in plaats van rood vocht uit hare wonde. De Patih, verbaasd over dit wonder, trachtte zijn kris in de rivier af te wasschen, en nu geschiedde een nog grooter wonder: de enkele bloeddroppelen die aan de kris waren blijven kleven, schonken aan het water een liefelijken geur, die het sedert moet zijn bijgebleven, ofschoon het nog geen Europeeschen bezoeker gelukt is daarvan iets te bespeuren. Men zegt dat, sedert deze gebeurtenis, elke bewoner van Banjoewangi, wanneer hij van de reis komt, het eerst zijn eigene woning betreedt, om zich niet als Sidå Påkså door valsche berichten te laten misleiden [1]).

Banjoewangi, ofschoon slechts eene bevolking van hoogstens 10,000 zielen bevattende, behoort niet tot de minste der steden van Java; jammer slechts dat de moerassen die hier aan de kust gevonden worden, haar door hunne miasmen verpesten. De stad is berucht om hare ongezondheid, en niet zelden heerschen er verderfelijke heete koortsen. Overigens is de ligging eene der schoonste van Java, en de netheid der plaats voorbeeldig, zoo men de vuile kampong der Balineezen uitzondert. De handel is er niet onbelangrijk en de door Straat Bali naar Europa terugkeerende schepen doen doorgaans Banjoewangi aan, om een voorraad in te nemen van het voortreffelijk drinkwater dat de rivier oplevert, en dat door eene waterleiding wordt verspreid. De haveninrichting, die ook hier vroeger te wenschen overliet, is in de laatste jaren veel verbeterd. De haven werd beschermd door een ver uitstekende landtong, die echter een zwakken dam vormde tegen den golfslag en in 1872 door een doorbraak gedeeltelijk weggeslagen werd. Men heeft toen zoowel

[1]) Met eenig verschil wordt deze legende verhaald door Epp, Schilderungen. 479 v. en T. v. N. I. 1849, II. 260 v., en door Buddingh, N. O. I., I. 404 v.

aan de noordzijde, als aan de zuidzijde bij de doorbraak, een dam aangebracht [1]). In 1877 was dit werk voltooid en sedert wordt door den snellen stroom tusschen deze leidammen de haven op voldoende diepte gehouden. Wel vorderen de dammen gedurige versterking tegen den snellen stroom, maar zij vormen nu ook een bescherming tegen den afslag, waarvan de kust hier vroeger op onrustbarende wijze te lijden had [2]).

Vlak bij de haven staat het nog in den tijd der Compagnie gebouwde fortje Utrecht, met steenen gebouwen voor de huisvesting der bezetting, die thans uit een klein detachement van het garnizoen te Soerabaja bestaat. In 1879 is dit fort, dat vroeger tot de versterkingen der derde klasse behoorde, tot de vierde klasse terruggebracht [3]). Men heeft van de platte daken van het fort een schoon gezicht op de hooge kust van Bali. Niet ver van daar vindt men, langs de zijden van een uitgestrekt plein, het residentiehuis, de woningen van den geneesheer en eenige andere Europeanen, een logement en een rij koffiepakhuizen.

Dieper de stad in ligt een tweede schoon en uitgestrekt plein, de aloen-aloen, waarop, rondom de pandåpå voor de zittingen van den landraad, vier prachtige en omvangrijke waringins staan. Om het plein zijn als naar gewoonte de dalem van den Regent en de zeer eenvoudige moskee, alsmede de gevangenis gebouwd, terwijl fraaie lanen langs de zijden van het plein daaraan een schilderachtig voorkomen geven.

Banjoewangi is doorsneden van breede wegen, door witte bamboezen hekken van de huizen en erven gescheiden. De Chineesche wijk ligt ten zuiden der stad aan de zee, geheel afgescheiden van de haven; de ingezetenen zijn meest arme visschers en kleinhandelaars en bewonen onaanzienlijke bedompte huizen, maar deze wijk prijkt met een Chineeschen tempel die voor de oudste van Java wordt gehouden, en die door al de Chineezen van het eiland, als hunne moederkerk, met bijzonderen eerbied

---

[1]) Kol. versl. 1874, bl. 131. [2]) Kol. versl. 1878, bl. 134.
[3]) Stbl., n°. 69.

wordt beschouwd. Het getal der Arabieren en Klingaleezen is gering.

Wat de bevolkingen uit den Archipel betreft is Banjoewangi eene aardige plaats voor vergelijkende ethnologische studiën. De Balambanganners, die de kern der bevolking uitmaken, volgen in het algemeen de gewoonten der Javanen, maar hunne kampongs zijn bijzonder fraai en net gebouwd, en hun gedrag is zeer vreedzaam en rustig. De Balineezen zijn grooter en krachtiger gebouwd dan de Balambanganners, maar staan op een lager trap van beschaving en zijn meestal arm. Zij zijn Siwaïeten en hun godsdienst stelt tusschen hen en de overige inlanders een onoverkomelijken scheidsmuur. Vroeger vond men in deze kampong vóór iedere hut een klein offerhuis, dat veel overeenkomst had met een vogelkooi, doch voor een dertigtal jaren is, midden in de kampong, een altaar van gebakken steen opgericht, waarop de wierook wordt ontstoken. De Balineezen houden in hunne kleeding van sprekende kleuren en zijn groote liefhebbers van hanengevechten. De Mandareezen leven van zeevaart en visscherij, maar schuwen allen anderen arbeid; zij zijn lui, ijdel, trotsch, speelziek en wraakzuchtig. Hunne woningen verschillen zeer van die der andere inlanders; zij rusten hoog boven den grond op palen, hebben smalle, spitse deuren en vensters, maar zijn ruim en net bewerkt. De Madoereezen hebben ook hier den naam van zeer lichtgeraakt en tot roof en moord geneigd te zijn. Hun getal is te Banjoewangi gering.

In de kampongs van Banjoewangi, vooral in die der Balineezen, worden vele takken van industrie uitgeoefend. Men vindt er ijzer-, goud- en zilversmeden, koperslagers, wevers, verwers, tichelmakers, kalkbranders en kunstwerkers in ivoor en hoorn [1]).

Wij kiezen Banjoewangi als uitgangspunt voor een tocht naar het Idjèn-gebergte. De weg voert ons in de eerste plaats naar

---

[1]) Van Hoëvell, Reis, II. 188, 189; Epp in T. v. N. I. 1849, II. 249, Schilderungen, 477 v.; Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 137; Junghuhn, Java, II. 986 v.; Teysmann in N. T. v. N.I., XI. 174; Stöhr, die Prov. Banjuwangi, 21 v.

Soekårådjä, 2½ paal van de hoofdstad verwijderd. De schoone rijweg begint al spoedig te stijgen, en Soekaradja ligt reeds 84 meters boven het zeevlak. Alle bezoekers van Banjoewangi worden getroffen door de verrukkelijke ligging dezer plek, waar het Europeesche hoofd des bestuurs van dit gewest een gewoonlijk door hem bewoond landhuis heeft, door schoone tuinen omgeven. Een rijke gordel van desa's, sawah's en kokosbosschen wordt omzoomd door het donkerblauw der zee, waaruit de bergachtige kust van Bali hoog opwaarts rijst. Noord- en westwaarts verlustigt zich de blik in de rijke vegetatie der trotsche hellingen van het Idjèn-gebergte en de dorpjes welke er in wegduiken als de schuchtere schoone, die, terwijl zij zich verbergt in 't bosschage, nog omziet in de hoop dat men haar bemerkt heeft. Het frissche water dat tuinen en velden doorstroomt, en de zuivere lucht die men inademt, verdubbelen het genot van dit paradijsachtig oord voor hem die nog weinige oogenblikken te voren de longen met de bedorven lucht der heete strandvlakte heeft gevuld [1]).

Met het lusthuis van Soekaradja is een landbouw-établissement verbonden, waar de Regeering vroeger door tot dwangarbeid veroordeelden proeven met verschillende cultures deed nemen. De inrichting was ongeveer dezelfde als in het vroeger beschreven landbouw-établissement in Krawang [2]). Vooral de nopalcultuur ter verkrijging van de cochenille werd hier langen tijd van Gouvernementswege gedreven, maar daar op den duur de productiekosten grooter waren dan de netto-opbrengst, besloot de Regeering in 1865 er van af te zien. Na de opheffing dezer cultuur is een groot deel der veroordeelden die daarvoor gebezigd waren, in dienst gesteld bij den aanleg van den weg van Soemberwaroe naar Badjoelmati, zooals reeds vroeger is medegedeeld; anderen zijn gebruikt voor het herstel en onderhoud van zeeweringen, bruggen en verdedigingswerken en voor de oprichting op

---

[1]) Bleeker, T. v. N. I. 1849, II. 138 v.; Epp in T. v. N. I. 1849, II. 255; Stöhr, die Provinz Banjuwangi, 29; Junghuhn, Java, II. 988.
[2] Zie boven, bl 152—155.

het étublissement zelf van gebouwtjes met cellen voor eenzame opsluiting; een groot aantal eindelijk zijn te Atjeh in dienst gesteld. Sedert 1873 zijn bij de Indische Regeering plannen in behandeling om den arbeid der veroordeelden buiten de gevangenissen meer in overeenstemming te brengen met den regel, dat straf moet strekken tot verbetering; maar het geeft geen hoog denkbeeld van de veerkracht der Indische administratie, dat men het in 1882 nog niet verder dan tot eenige voorbereidende maatregelen gebracht heeft. Inzonderheid heeft men geweifeld omtrent de vraag of men de nieuwe regeling ook op de vrouwelijke veroordeelden zou toepassen, die in 1881 ontkennend, in 1882 weder bevestigend is beantwoord. In afwachting der eindbeslissing verkeert het établissement te Soekaradja sedert lang in onzekeren toestand. In de laatste jaren heeft men hier zooveel mogelijk de vrouwelijke veroordeelden van geheel Java vereenigd, omdat het de eenige plaats was die geschikte gelegenheid bood deze aan den arbeid te houden. De in 1863 op Soekaradja aangevangen proeven met de zijdewormenteelt verschaften aan de vrouwen een zeer geschikt arbeidsveld, maar toen ook deze wegens de aanhoudend ongunstige uitkomsten gestaakt waren, werd haar een deel van den veldarbeid opgedragen, die thans, behalve in rijstbouw, voornamelijk bestaat in de teelt van kokospalmen en van de Maranta Indica L., die het bekende arrowroot-meel oplevert [1]).

Twee en drie kwart palen voorbij Soekaradja ligt het koffiepakhuis van Glagah, nog vier palen verder de pasanggrahan van Litjin, waar de rijweg een einde neemt, en men reeds eene hoogte heeft bereikt die op 428 meters gesteld wordt. De heuvel waarop de pasanggrahan bevallig gelegen is, biedt een vrij uitzicht over de vlakte van Banjoewangi, de straat en een groot gedeelte van Bali, waar men de bergketenen in onderscheiden reeksen ziet oprijzen, en, over het knodsvormige schiereiland heen dat den zuidoosthoek van Java vormt, op de wateren van

---

[1]) Kol. versl. 1864, bl. 168; 1865, bl. 181 en 206; 1872, bl. 77; 1874, Bijl. E bis, bl. 4; 1875, bl. 67; 1876, bl. 64; 1877, bl. 72; 1880, bl. 61; 1881, bl. 62; 1882, bl. 60.

den Zuider-oceaan. Tot Litjin was het woud door rijstvelden, dorpsboschjes en koffieplantsoenen afgewisseld; vanhier af strekt zich het bladerdak onafgebroken over de hellingen van den Idjèn uit. Doch eer wij verder gaan is het noodig ons een oogenblik bezig te houden met de namen en onderlinge betrekking der bergtoppen die gezamenlijk het Idjèn-gebergte uitmaken.

Niet te Litjin, maar in het later door ons te bezoeken Rågådjampi is het beste punt te vinden, vanwaar men, bij helderen hemel, het gansche gebergte kan gadeslaan dat aan de zuidzijde van het hoogland Gending Waloe de beide werkzame vulkanen Raoen en Idjèn verbindt, en een geheele reeks van kegelbergen bevat, die ongetwijfeld allen eenmaal vulkanen waren. Op den Raoen volgt naar het oost-noordoosten heen de uitgedoofde G. Pendil, hoog 2370 m., dan in dezelfde richting de G. Ranté, die op 2640 m. hoogte geschat wordt, en op dezen de Merapi. Ranté en Merapi zijn met elkander verbonden door een zadel die eene hoogte van ruim 1800 m. behoudt en Oengoep-oengoep genoemd wordt, en over dezen zadel heen ziet men meer achterwaarts nog een kegelberg uitsteken, die G. Pakpak genaamd is. De Merapi behoort tot den Idjèn in engeren zin, die uit twee hoofdtoppen bestaat: de Merapi en de Widådarèn. De Merapi is 2800 meters hoog; de Widådårèn, tot welken zich thans de vulkanische werkzaamheid van den Idjèn beperkt, is het zuidwestelijke voorterras van den Merapi en is niet hooger dan 2360 m. Al deze bergen zijn, van Rågadjampi gezien, in het donkere, blauwgroene woudkleed gehuld; slechts de Oengoep-oengoep spreidt lichtere, geelachtige tinten ten toon.

De wouden die men doortrekt als men van Litjin naar den zadel Oengoep-oengoep opstijgt, bestaan aanvankelijk bijna alleen uit een reusachtige bamboesoort, wier halmen zuilenbundels vormen en wier gevederde toppen zich tot spitsbogen samenvlechten. Onder het groene gewelf treedt men voort zonder andere hindernis dan de vele omgevallen en half vergane halmen, en de tallooze orchideeën die in den papachtigen bodem geworteld zijn. Op de hoogte van 660 meters zijn, ten behoeve der reizigers,

twee huisjes opgericht, die ter bescherming tegen het wild gedierte met een hooge heining omtuind zijn. Deze plek heet Djåså Ambendå. Nabij dit punt vloeit door een diep ingesneden kloof de Kali Pendot, waar de ontblooting van het gesteente aan Stöhr de gelegenheid gaf om waar te nemen, dat onder dikke klei-, asch- en lapilli-lagen een compact gesteente was gelegerd, dat hij als augiet-andesiet herkende en dat hij beschouwde als het hoofdbestanddeel van den vulkaan. Van dit punt in oostelijke richting voortgaande, beklom Zollinger in 1846 den Merapi; hij kwam op dien tocht door een omgeworpen woud, dat hem grooter zwarigheden in den weg legde dan hem nog ooit op zijne tochten waren voorgekomen; het bleek hem dat ook de Merapi een oude vulkaan is, en dat op zijne kruin de sporen van den voormaligen krater niet ontbreken [1]. De merkwaardigheden echter waarom het ons vooral te doen is, zijn voor den reiziger even goed langs gemakkelijker weg te bereiken.

Voorbij de genoemde rustplaats zet zich het bamboewoud nog eenigen tijd voort; het wordt echter meer en meer vermengd met, en ten laatste verdrongen door Arèn- en Pinang-palmen. Op de hoogte van 953 m. verdwijnen op hunne beurt de Arèn-palmen, terwijl de slanke Pinang-palmen [2]) meer met loofboomen vermengd raken. Halverwegen tusschen Litjin en Oengoep-oengoep ligt de rustplaats Sodong, vanwaar de steilte der helling aanmerkelijk toeneemt, en nog 400 meters hooger vinden wij, bij de kloof der beek Linoe, die nogmaals gelegenheid biedt zich van den aard van het gesteente te vergewissen, de laatste rustplaats, Banjoe Linoe geheeten. Hier is de vegetatie weder geheel veranderd en bestaat uit eiken en laurineeën, met orchideeën, varens en baardmossen bedekt; later volgt een breede gordel van hoog kreupelhout, waartusschen vele boomvarens opschieten; eindelijk een geelachtig alang-veld, waarop verstrooide tjemårå's

[1]) Stöhr, die Prov. Banjuwangi, bl. 69, 81.

[2]) Bedoeld is de Pinang oetan, door Miquel *Ptychosperma Kühlii* genoemd, en eene andere, minder hooge soort met zwaarderen stam, door Stöhr voor eene *species nova* gehouden (t. a. p. 70).

voorkomen, en dat door zijne lichte kleur reeds op grooten afstand in het oog valt. Zoo wordt eindelijk de zadel Oengoep-oengoep bereikt, waar de reiziger wellicht kans heeft nog de overblijfselen eener hut aan te treffen, die zijne voorgangers tot nachtverblijf heeft gestrekt.

Van Oengoep-oengoep gaat thans onze weg naar den Widådarèn, waarop de Kawah Idjèn, de Idjèn-krater, gelegen is. Tot hiertoe kan men te paard opstijgen; van hier af kan men slechts te voet voortkomen. De rib waarlangs men opklimt, wordt gedurig smaller en steiler, de laatste 100 à 130 meters leveren de grootste bezwaren op. De flora wordt gedurig armlijker; zij houdt echter eerst geheel op in de onmiddellijke nabijheid van den krater. Op het hoogste deel van den kegel liggen, nevens andere lavabrokken, groote stukken groenachtige, half-verslakte zwavel, van nieuwe uitbarstingen afkomstig, terwijl de zwaveldamp duidelijk is waar te nemen. De inlanders durven hier nauwelijks den mond openen, om de rust van den Déwa des kraters niet te storen, en geven ook tegen de Europeanen vaak aan hunne bezorgdheid lucht.

Den kraterrand betreedt men zonder dat nog iets heeft doen vermoeden welk een tooneel van ijzingwekkende schoonheid men plotseling zal voor oogen krijgen. Men stijgt op een smallen kam, uit zand en verharde asch gevormd, die met vrij gelijkmatige hoogte om de kraterkolk heenloopt en slechts aan de westzijde door een diepe insnijding wordt afgebroken. Naar binnen dalen de wanden 200 en meer meters buitengewoon steil, gedeeltelijk loodrecht af. Alles is kaal en zonder een spoor van plantengroei. De kleur van het gesteente is over het algemeen wit, deels zelfs glanzig, maar in horizontale strepen met grauwe, geelachtige en roodachtige tinten afgewisseld. Op eene diepte van weinig minder dan 300 meters beneden het hoogste punt van den rand is de kraterbodem bedekt door een kalm meer, van eigenaardige groenachtig-melkwitte kleur, waarop groote, lichter gekleurde brokken drijven, die men met den verrekijker als zwavel herkent. De witte wanden, het geheimzinnige meer, de hooguitstekende Merapi, tot de kruin met tjemårå's bedekt, het onbegrensde

uitzicht aan de éénе zijde op de straat van Madoera, — Bali is hier achter den Merapi verborgen, — aan de andere zijde over en tusschen de bovengenoemde bergtoppen tot ver in den Zuider-oceaan, vormen een geheel dat in het grootsche van den indruk zelfs op Java nauwelijks zijne wedergade vindt.

De ketel schijnt op den eersten aanblik bijna rond te zijn; wanneer men echter den kraterrand in noordelijke richting volgt, komt de elliptische gedaante allengs aan den dag. Aan de oostzijde van het meer bespeurt men een klein voorland, waaruit dampwolken opstijgen. Hier bevinden zich solfataren, en de plaats wordt door de inlanders Dapoer, d. i. de keuken, genoemd. Toen in 1858 Stöhr en Zollinger over den scherpen kraterrand voortgaande deze keuken zochten te bereiken, werden zij verrast door een boschje van Albizzia montana Benth. — de Acacia vulcanica van Korthals — dat van de buitenzijde in den kraterwand was ingedrongen. Toen Zollinger in 1846 den krater bezocht had, had hij hier nog geen spoor van plantengroei gevonden, en de inlandsche gids verzekerde, dat het boschje binnen twee jaren moest ontstaan zijn, daar er nog niets van te bespeuren was toen hij, twee jaren te voren, dit punt voor de laatste maal bezocht had. Voorbij dit boschje, waardoor men zich met het kapmes den weg moet banen, wordt de helling van den rand minder steil, en geven de voren die er door erosie in geploegd zijn, eene niet al te bezwaarlijke gelegenheid om de solfatara's naderbij te komen, ofschoon ten laatste een loodrechte lavawand aan Stöhr en Zollinger den pas afsneed eer zij die bereikt hadden. Leschenault de la Tour was in 1805 gelukkiger geweest. Door middel van lange ladders was hij tot de solfatara's afgedaald, die echter toen waarschijnlijk op eene andere plaats lagen, gelijk zij ook door Zollinger bij een later bezoek in eene andere ligging gevonden en werkelijk bereikt zijn. Junghuhn heeft in 1844 den krater slechts van den zuidelijken rand gadegeslagen en dienvolgens onnauwkeurig afgebeeld. Tot het meer zelf is nog geen Europeaan afgedaald, maar een inlander heeft voor Leschenault daaruit met een bamboe water geschept, dat later door Vauquelin geanalyseerd is.

Van den kraterrand kan men westwaarts het geheele hoogland van Gending Waloe tot aan den Raoen als eene opengelegde kaart overzien. Het is een uitgestrekt, halvemaanvormig, golvend terrein, besloten tusschen de hooge bergen van den Idjèn tot den Raoen aan de ééne zijde, en de lagere Kendeng-reeks aan de andere. Het bestaat deels uit grasveld en tjemårå-woud, deels uit uitgestrekte vlakten met wit zand bedekt. Het is rijk aan herten, en wordt doorstroomd door een aantal beken, welke zich ten laatste alle vereenigen met de uit het kratermeer stammende Banjoe paït, die door eene kloof in het Kendeng-gebergte afvloeit naar het noorderstrand, waar wij haar reeds hebben leeren kennen. Onder de heuvelen op het hoogland zijn de voornaamste de Goenoeng Renggé (de Widådarèn van Junghuhn, die ook hier wat de namen betreft geen volkomen vertrouwen verdient) en de Goenoeng Belau. Het zijn beide uitgedoofde eruptiekegels, met kraterinsnijdingen op de kruin, die thans met casuarinen begroeid zijn. Als voorgebergten van den Idjèn liggen beide in de voortzetting der lijn die van den Merapi-top naar den Idjèn-krater wordt getrokken. Meer dergelijke kleine eruptiekegels liggen verder oostwaarts en andere liggen in de naar het hoogland toegekeerde zijde vóór den Pendil en den Raoen, zoodat men kan zeggen dat van de vulkanische keten die het hoogland aan drie zijden omgeeft, lage uitloopers zich in straalvormige lijnen daarover voortzetten, die allen kleine, eenmaal werkzame kraters bevatten. De Ranté schijnt geene sporen van een krater te vertoonen. De Raoen is door een diepe kloof van het hoogland gescheiden en nog niemand heeft het durven wagen de bestijging van deze zijde te beproeven.

Nog een woord over de beek Banjoe Paït moet deze schets van het Idjèn-gebergte besluiten. Ten tijde van Leschenault schijnt zich het kratermeer rechtstreeks door haar ontlast te hebben; latere bezoekers kregen meer den indruk, dat zij ontstaat uit het water dat door den zanddam aan de westzijde van het kratermeer doorsijpelt. Zoowel Horsfield als Leschenault hebben op het eigenaardige van deze beek opmerkzaam gemaakt, wier water, als het een melkachtig voorkomen heeft, onschadelijk schijnt te zijn, maar zuur

en der gezondheid schadelijk wordt, wanneer het klaar en kleurloos is. Stöhr daalde van den zadel Oengoep-oengoep naar de beek af over grasvelden door groepen van tjemårå's afgebroken, en langs de bouwvallen van een huisje, dat was opgericht door Javaansche hoofden, die hier hunne offers aan de geesten van den krater kwamen aanbieden. Vandaar in de vlakte gekomen ziet men de beek door eene der diep ingesneden kloven van den Idjèn afstroomen, waarbij zij een fraaien waterval vormt van 12 meters hoogte. De temperatuur van het water verschilt niet van die der lucht, maar het heeft een sterk samentrekkenden aluinsmaak.

De bekende uitbarstingen van den Idjèn hebben plaats gehad in 1796 en 1817. De laatste is zeer belangrijk geweest en heeft groote veranderingen in het terrein te weeg gebracht. Van de eerste beklimming door een Europeaan schijnt de eer toe te komen aan den kommandant van Banjoewangi de Harris in 1789 [1]).

Van ons bezoek aan den Idjèn keeren wij terug naar Banjoewangi en vervolgen dan vandaar onze reis naar het in zuidwestelijke richting 9¾ paal verwijderde Rågådjampi, het hoofddorp van het gelijknamig district, dat de zuidelijke helft van het regentschap beslaat. Een paal voorbij Banjoewangi gaat de weg over een strook lands van ruim 300 meters breedte, die zich van het gebergte

---

[1]) De voornaamste geschriften over den Idjèn, zijne uitbarstingen en beklimmingen, zijn de volgende:

C. J. Bosch, uitbarsting der vulkanen Idjin en Raun, T. v. T. Ld. en Vk. v. N. I. VII, 264 vv.

Leschenault de la Tour, de Berg Idjeng in Banjoewangi, Batav. Cour. van 15 Maart 1817, n°. 11, overgenomen in Ind. Magazijn, 2e Twaalft., I. 2—15 en N. T. v. N. I. XVIII. 167—179. (Vertaald uit Musée d'Histoire Naturelle, Vol. XVIII).

Horsfield, Verhh. v. h. Bat. Gen. VII, n°. IV, bl. 23 vv.

Banjoewangi en de zwavelberg aldaar door een Oudgast, Batav. Cour. van 21 en 28 Oct. 1820. (Overgenomen in Ind. Mag., 2e. twaalft., I. 134—147).

C. G. C. Reinwardt, Reis naar het oostelijk deel van den Ind. Archip. in 1821 (Amst. 1858), bl. 613—618.

Junghuhn, Java, II. 997—1042.

Zollinger, Het gebergte-systeem van Banjoewangi, T. v. N. I. VIII. I. 175—190.

Stöhr, die Provinz Banjuwangi, 2te Abtheil., S. 64—118.

tot de zee uitstrekt, en, te midden der weligste vegetatie aan weerszijden, schier geheel kaal en boomloos is. Dit is de modderstroom die bij de uitbarsting van 1817 uit den Idjèn benedenwaarts vloeide. In oudere tuflagen, waarvan deze nieuwe schier in geen enkel opzicht verschilt, heeft zich wat verder de rivier Tamboeng haar bed gegraven, dat gedeeltelijk de grens tusschen de districten Banjoewangi en Rådgådjampi beschrijft. Dicht bij deze plaats, rechts van den weg, brengen de reizigers gewoonlijk een bezoek aan den buitengewoon hoogen en ouden Oepasboom (Antiaris toxicaria) die door de beschrijving van Leschenault en de afbeelding van Blume beroemd is geworden. De schoone boom verdient een bezoek, al is in de bosschen dezer streek de vergiftboom in het geheel niet zeldzaam [1]). Rådgådjampi heeft een pasanggrahan, een koffie- en zoutpakhuis; het ligt te midden van bebouwde velden, maar, om zoo te zeggen, aan de grenzen der cultuur. Wel vindt men meer zuidwaarts nog enkele dorpen, maar zij zijn als oasen in de wildernis. De ligging van Rågådjampi in eene goed besproeide vlakte, 90 m. boven de zee, is zeer gezond, en noopte den heer Zollinger hier, althans voorloopig, zijne woonplaats te vestigen, toen hij in 1856 van de Regeering voor 50 jaren de concessie had erlangd om in deze streken eene groote plantage van kokosboomen aan te leggen. De onderneming had met groote moeielijkheden te kampen. Het opruimen der bosschen vorderde een kolossalen arbeid, en de werkkracht der schrale bevolking was gering. Bovendien was de groote vochtigheid van het jaar 1857 zeer nadeelig, daar zij het verbranden van boomen en ruigte bemoeielijkte. Maar het grootste ongeluk dat de onderneming kon treffen, trof haar in 1859 door den dood des ondernemers, die spoedig de geheele zaak, ofschoon zij goede renten beloofde, aan verwaarloozing en vernietiging prijs gaf [2]).

[1]) Blume, Rumphia, I, pl. XXII. Zie den tekst bl. 46—59. Over de Antiaris vgl. D. I, bl. 152, en hierboven, bl. 467, alsook van Hoëvell, Reis, II. 193—195, en Stöhr, die Prov. Banjuwangi. 31.

[2]) Stöhr, t. a. p. 33—37.

Te midden der maagdelijke wouden, die hier eene verbazende verscheidenheid van de schoonste woudreuzen bevatten, en de kostbaarste houtsoorten, waaronder ook het kajoe pèlèt, opleveren, liggen, op een paar palen afstands van Rågådjampi, de merkwaardige ruïnen van Matjan poetih, waarvan reeds in het historisch deel van dit werk eene beschrijving is gegeven [1]), waarom wij die thans met stilzwijgen voorbijgaan.

Onze laatste tocht in Banjoewangi en in het geheel op het eiland Java heeft een vluchtig bezoek ten doel aan het zuiderstrand bij Gradjagan. De weg, die te paard moet worden afgelegd, voert eerst in zuidoostelijke richting naar het dorpje Paré Djati, dat te midden van rijstvelden op een der boschrijke voorheuvelen van den Raoen ligt. Het bebouwde land houdt echter spoedig op, maar niet de schoonheid van het landschap; want door eene kleine, waterrijke vallei, begrensd door lage, heerlijk begroeide heuvelen, rijdt men als door een park naar Gambiran, dat 15¼ paal van Rågådjampi verwijderd is. Hier vindt men weder een goeden pasanggrahan; men heeft er den machtigen kegel van den Raoen in het noorden 11½° west, en ziet er in het westen een koepelvormigen heuvel liggen, den Goenoeng Krikil, den hoogsten die in deze richting wordt aangetroffen. Al de heuvelen in den omtrek bestaan uit ophoopingen van lavablokken. Stöhr acht ze afkomstig van oude lavastroomen, van den Raoen afgedaald, die bij het afkoelen gebarsten zijn, ofschoon hij ook de mogelijkheid erkent, dat zij van uitgeworpen puinbrokken zijn gevormd. Hoe het zij, zij staan in verband met den Raoen, van wien zij in rijen uitstralen. De uitwerpselen van dien vulkaan schijnen tot aan het zuiderstrand op bijna 30 geogr. minuten van zijn top verspreid te zijn. Een sage zegt dat in den berg eenmaal een smid woonde, die dag en nacht vlijtig arbeidde. Dit verdroot den in de nabijheid wonenden God Bimå, wien de vonken in huis vlogen, waarom hij in toorn de geheele smidse omverwierp. Uit de weggeslingerde stukken, die tot aan het strand vlogen, werden deze heuvelrijen gevormd [2]).

[1]) D. II, bl. 210 vv. [2]) Stöhr, t. a. p. 54 v.

Den loop der Kali Stabil volgende, waaraan Gambiran gelegen is, vervolgen wij onzen weg door prachtige bosschen bijna recht oostwaarts naar Kradenan, 9¾ palen van Gambiran. Men kan thans van Rågådjampi Kradenan ook in recht zuidwaartsche richting bereiken over Soekådadi, in welke plaats ook eene kleine landbouwinrichting voor dwangarbeiders heeft bestaan, die echter nooit veel heeft beteekend en sedert lang te niet is gegaan [1]. Langs dezen weg bedraagt de afstand van Rågådjampi tot Kradenan slechts 14¾ palen, terwijl wij bij den omweg over Gambiran 25 palen moesten afleggen, die echter ruim de moeite beloonden. Ook Kradenan heeft een pasanggrahan, en in den omtrek dier plaats bestaat weder eene niet onaanzienlijke koffiecultuur.

Eindelijk rijden wij nog 9¼ palen in recht zuidelijke richting naar Gradjagan. Ook hier voert de weg door het hoogstammig woud, totdat plotseling het bosch ophoudt en alles, zoo ver het oog reikt, bedekt is met het hooge glagah-gras, waaruit slechts enkele gebang-palmen [2]) en acacia's opschieten. Na een vrij langen rit door het glagah-veld bereikt men ten laatste de strandvlakte, eene moerassige, van natuurlijke kanalen doorsneden landstrook. De baai van Gradjagan bestaat uit een buiten- en binnenbaai. De eerste is zeer uitgestrekt, de laatste bestaat uit een langen, oostwaarts diep in het land dringenden zeearm, door een smalle landtong van de buitenbaai gescheiden. In onze eeuw van doorgravingen zou het vroeger geopperd denkbeeld wel eens weder kunnen worden opgewarmd om deze binnenbaai door een kanaal te verbinden met de Pampang-baai, die aan de oostzijde van Banjoewangi even diep landwaarts indringt. De uiteinden der beide baaien zullen nauwelijks zes palen van elkander verwijderd zijn, en het uitwinnen van den langen weg om het schiereiland Balambangan heen zou voor de scheepvaart een niet te verachten voordeel wezen [3]).

Gradjagan is een klein visschersdorp dat aan de binnenbaai

---

[1]) Bleeker in T. v. N. I. 1849, II. 159. [2]) *Coryphau mbraçulifera L.*
[3]) Stöhr, t. a p., bl. 57.

niet ver van haren ingang ligt. De landtong, die zich slechts weinig boven de zee verheft, is zandig en met struikgewas en gras begroeid, maar bevat een goede zoetwater-wel. Zoo kalm als de zee is in de beschutte binnenbaai, zoo hevig wordt de landtong aan de buitenzijde door de zware branding van den Zuider-oceaan bestookt. Aan de westzijde der binnenbaai steekt een tien meters hooge klip in zee uit, en ook verder westwaarts is de baai door woeste klippen omgeven, die bij vloed door de zee gebeukt worden, maar er bij ebbe door eene vlakte van weinige schreden van gescheiden zijn. De klippen van Gradjagan zijn de laatste uitloopers van den Raoen. De bewoners van dit dorp vinden in de wateren in den omtrek vele eetbare schelpdieren, waaronder een smakelijke oestersoort, en een overvloed van visch, terwijl op het strand de schildpadeieren bij schotels vol worden ingezameld [1]). Wij hebben hier den eindpaal onzer tochten over Java bereikt en bij ons afscheid van het schoone eiland, zullen, vertrouw ik, al mijne lezers het met mij steeds klimmende welvaart en voorspoedige ontwikkeling toewenschen.

Op het oogenblik dat ik gereed sta de pen neder te leggen, is het tien jaren geleden dat ik met dit werk een aanvang maakte. Ik heb die tien jaren in den geest grootendeels op Java doorleefd, en verlaat het met hetzelfde weemoedige gevoel, met denzelfden weerzin om te scheiden, met denzelfden achterwaarts gerichten blik, alsof ik er mij na tien jaren werkelijk verblijf van moest afscheuren. Wellicht heeft het oog der verbeelding de schoonheid overschat, en zou de aanblik der werkelijkheid een illusie verstoren. Er zijn er, ik weet het, die zoo oordeelen; maar er zijn er ook die mijne opvatting staven. Zelden is wel is waar de heerlijkheid der natuur van Java door Nederlandsche dichters

[1]) Stöhr t. a. p. bl. 58, 62.

bezongen; maar een der beste, schoon niet der meest gelezene, — een der zeer weinige die Insulinde door eigen aanschouwing kenden, — Hendrik Arnold Meyer, heeft ze meermalen in zijne zangen gehuldigd. Men vergunne mij met de volgende schoone regels uit zijn „Vaarwel aan Java" [1]) deze bladzijden te besluiten:

„Ja! heerlijk schoon is de aanblik van die dreven
„Waar eeuwge jeugd de rijke schepping siert:
„De grond geen arbeid eischt om vrucht te geven,
„En 't golvend graan tot in de wolken tiert!
„Ziet hier de ruige klippen, met hun holen,
„Als zwarte reuzen, badende in den vloed;
„Ginds, onder 't wuivend kokosbosch verscholen,
„De witte kampong, die van 't strand u groet!
„Die grijze rookspiralen, langzaam kronkelend
„Door 't loofgewelf der groene boschvallei;
„De watervallen in het zonlicht vonkelend
„Als zilver, op der bergen donkere zij',
„Het berggevaarte, in neevlig' afstand wijkend;
„Door 't licht gekleurd met blauw en violet,
„Met donzen wolkjes op zijn toppen prijkend
„Als witte veeren op 't gebronsd helmet!"

---

1) Aurora, Jaarboekje voor 1843.

INHOUD.

VIERDE BOEK.

CHOROGRAPHIE.

EERSTE AFDEELING.

West-Java.

TWEEDE AFDEELING.

Midden-Java.

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

VIERDE HOOFDSTUK.

VIJFDE HOOFDSTUK.

ZESDE HOOFDSTUK.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

DERDE AFDEELING.

Madoera en de Oosthoek.

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

